

પ્રસ્તાવના

આજથી લગભગ વીસેક વર્ષ ઉપર સ્વ. ભાઈ જીજીભાઈ વાવોભાઈ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ બરવાની સ્થુળા યદ્ય હતી, તે વખતે સંજો સરનારકરિ હરિશ્ચંદ્ર કુવને 'સાહિત્ય' માસિક, ચલાવવામાં મદદ કરી રહ્યા હતા, તામનેથી એક સંજો સરનારકરિ શીપ મળી હતી એટલે વાચન માટે સમય પણ પુષ્કળ મળતો અને સાહિત્યમય (Lafie literary) અને એવામય જીવન ગામલુ એ તેમના જીવનની મહત્વાકાંક્ષા હતી યુરોપમાં વખતોવખત ભગતી પૌર્વાત્ય કોન્ફરન્સો (Oriental Congresses) ના જતાત વાચતા તેમને એમ લાગી આજુ હતું કે ત્યાની જેમ, આપણે અહીં પણ આપણા વિદ્વાનો-લેખક અને અભ્યાસી વર્ગ પ્રસંગોપાત એકા મળી પોતાના અભ્યાસના, શોધખોળના, અને જ્ઞાનના પરિણામો, લેખ, નિબંધ કે ભાષણદ્વારા તે મહાજીને વાચી સભળાવે, તેમની સાથે વિચારની આપ લે કરે, પરસ્પર નોંધ સરખાવે અને મુદ્દાઓ ચર્ચે, એ પ્રકારની કાર્યપદ્ધતિ ખરેખર ઇચ્છાનિયમ છે તે પહેલાં ગ હિંમતલાલ ગણેશજી અભિગિયાને તેમના 'કાવ્ય માધુર્ય' મા કા પોતી પસંદગીમાં કંઈક મદદ આપતા તેમને ગુજરાતી લેખકવર્ગ એક બીજાના વિશેષ પરિચયમાં અને સહવાસમાં આવે એ જરૂરતું જણાયું હતું આમ ગુજરાતી સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ભાષા અને સંસ્કૃતિનો સંવિસ્તર અને પદ્ધતિસર અભ્યાસ થાય અને તેમના અભ્યાસ અને શોધખોળના પરિણામ વિદ્યજન, સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ રજૂ કરે અને તે પરિષદ લેખક અને અભ્યાસી વર્ગને મળવાતું, એક બીજાનો પરિચય કરવાતું, સાથે એસી કાર્ય કરવાતું અને ભાષ્યારો સાધવાતું કેન્દ્ર અને એ વિચારે તો તેમનું મસ્તક હચમચાવી મૂક્યું વળી તે સમય બગમગ-ગાંધીય ચળવળનો હતો જાપાનના વિન્યે તો પૂર્વની પ્રજાઓને કમ નવીન સંદેશો આપ્યો હતો અને હિંદી પ્રજાજન નવા વિચાર અને ભાવનાથી ખળમળી ઉઠ્યું હતું આવા મહાન કેન્દ્રારની અસર રા ગુજરાતમાં ઉપર ન થાય એ મભવેજ નહિ 'કાળીપાટ ૫૦' એ નામનો તેમનો લેખ તે અસરનું માપ કાઢવાને ઉપયોગી થઈ પડશે પણ તેમનું મન ગાંધીય એકતા અને દેશભાવનાથી કેટલું બધું પ્રયુજ હતું તેના પુરાવામાં માત્ર એટલું નોંધવું બસ થશે કે, આપણા વિદ્વાનોના સમેલન માટે કોન્ફરન્સ, કોન્ફરન્સ, એ પ્રચલિત અંગ્રેજી શબ્દો ન પસંદ કરતા તેમણે તે માટે 'પરિષદ' એ નવો શબ્દ પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી શોધી કાઢ્યો હતો, જે ભાષામાં અત્યારે રૂ થઈ ગયો છે વળી તે પરિષદ પ્રજાને જાગૃત કરે અને જ્ઞાન આપે એ પણ તેમના મનનો અભિલાષ હતો એટલે કે, (૧) લેખક અને અભ્યાસી વર્ગમાં પરસ્પર પિછાન અને પરિચય, (૨) ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય ને ઇતિહાસનો અભ્યાસ, સંરોધન, અને શોધખોળ અને (૩) પ્રજાને તે જ્ઞાનનો લાભ તેમજ જ્ઞાનનો પ્રચાર, એ તેમના પરિષદ સભાની વિચાર અને ભાવનાને પોષનારા મુખ્ય અંગો હતા

છેલ્લી પાંચ પરિષદોના સમેલનથી આપણે એટલું જોઈ શક્યા છીએ કે, લેખક અને અભ્યાસી વર્ગમાં પહેલાં કરતા પરિચય, સહવાસ, અને બ્રાત્રીમાવ વધ્યા છે અને દેશલાભ તો એક બીજા માથે નિષ્ઠ રહેવાથી ગાળ્યા છે, એ આપણી ભાવિ પ્રગતિ માટે આપણું ઉત્તરવળ ચિહ્ન નથી.

ખીજી, એ પરિષદોમાં રજૂ થયેલા નિબંધો માટે એટલું કહેવું જોઈએ કે, સૌ કોઈએ તેમાં યથાશક્તિ સારો ફાળો આપેલો છે અને તે ફાળો કેટલો વિવિધ અને સર્વદેશી છે તે રા. રણજીતરામે સન ૧૯૧૫ માં, પાછલી પરિષદોની સમાલોચના-‘સમાલોચક’ માસિકમાં કરેલી તે જોવાથી જણાઈ આવશે. જોકે તેટલાથી આપણી ભૂખ ભાગે તેમ નથી, હજી વધારે અભ્યાસ, શોધખોળ, સંશોધન અને જ્ઞાન માટે સતત પરિશ્રમ અને વિશેષ પ્રયત્ન થવાની જરૂર રહે છે.

માત્ર ત્રીજી દિશામાં એટલે કે, પ્રજાને જ્ઞાનનો લાભ આપવા માટે અને પ્રજામાં જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા માટે પરિષદ તરફથી જોઈએ તેવું અસરકારક કે સંગીન કાર્ય થયું નથી. પરિષદના કામકાજમાં પ્રજા રસ લેતી થાય તે માટે શરૂઆતથી તજવીજ થતી રહી છે. રાજકોટ પરિષદે તો પ્રાચીન સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને કળાનાં સાધનો અને અવશેષોનું એક પ્રદર્શન ભરી પ્રજાનું લક્ષ પરિષદ પ્રતિ જોઈએ હતું અને પરિષદ વ્યાખ્યાન માળાની યોજના, પરિષદ લાઇબ્રેરીની સ્થાપના અને પરિષદ ભંડોળની ઘટના વગેરે પ્રયત્નો-યોજના-એક રીતે તેને યોગ્ય તરફે હતાં. વડોદરામાં શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે યોતા તરફથી જ્ઞાનપ્રચાર માટે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવા આપેલા રૂપિયા એક લાખની બક્ષીસ, અને સુરત પરિષદે કાવ્ય અને નિબંધ માટે હરિશ્ચંદ્રી ધનામ આપવા કરેલી વ્યવસ્થા, એ સર્વ પરિષદની લોકપ્રિયતા અને મહત્તા વધારનારા અંગો હતા એમ કહી શકાય.

પરંતુ અમદાવાદના કાર્યવાહકોને એટલાથી સંતોષ થયો નહિ, તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે પરિષદના કાર્યક્રમમાં પ્રાચીન શોધખોળ, સંશોધન, અને વિદ્વાતાના વિષયોની જેમ જનસમૂહને તે જ્ઞાનનો લાભ આપી શકાય એવી વ્યવસ્થા અવશ્ય થવી જોઈએ. જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ અર્થે શોધખોળ અને સંશોધન જેમ અવશ્યક અંગો છે તેમ પ્રજામાં તે જ્ઞાનનો પ્રચાર થાય એ પણ એટલુંજ ઉપયોગી છે. પ્રજામાં તે જ્ઞાનનો પ્રચાર થયા વિના એટલું સંશોધન ને શોધખોળનું કાર્ય થયા કરે એ પ્રવૃત્તિ નિરર્થકજ લેખાય; એક તરફથી વિદ્વજ્ઞ જ્ઞાનમાં ઉમેરો કરતા રહે અને બીજી તરફથી પ્રજાને તે જ્ઞાનનો લાભ આપવા પ્રયાસ થાય તેમાંજ આવી પરિષદોની સાર્થકતા રહેલી છે.

વાસ્તે જાણીતા વિદ્વાનો પાસે લોકોપયોગી જાહેર વ્યાખ્યાનો અપાવાની છટ્ટી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે પહેલ કરી હતી; અને તે યોજના ફતેહમંદ નીવડી છે; પરંતુ એ કાર્ય એટલેથી અટકવું જોઈએ નહિ. જુદા જુદા વિષયો પહેલેથી નક્કી કરી તે વિષે એક આખી વ્યાખ્યાનમાળા પ્રતિ વર્ષે જે તે વિષયના અભ્યાસી પાસે અપાવવાની યોજના થવી જોઈએ, જેથી પ્રજાને ગમે તે એક વિષય પૂરતું સામાન્ય જ્ઞાન એકસામટું મળી શકે.

પરિષદ આમ જ્ઞાનપ્રચારને યોતાનું એક અવશ્યક અંગ લેખી પ્રજાને જુદા જુદા વિષયોનું જ્ઞાન આપવાને ધનામો આપી વ્યાખ્યાન કરાવવાની યોજના ઉપાડી લે તો, જુદે જુદે સ્થળોએ, તેજ વ્યાખ્યાનો અપાવવાનું સુગમ થાય, તે સાથે વાંચવા જેવું લોકોપયોગી સાહિત્ય પણ સમાજને મળતું રહે. અત્યારની પરિસ્થિતિમાં જનસમાજમાં જ્ઞાનપ્રચાર અર્થે આવી કોઈ યોજના કે વ્યવસ્થા થાય તે ખેશક ઉપકારક થઈ પડે. આપણી ઉન્નતિ અર્થે આવો કોઈ પ્રયાસ અવશ્યક છે. સમાજમાં કેળવણીનો અને જ્ઞાનનો બહોળો પ્રચાર થાય તોજ સમાનતાના અને સ્વાતંત્ર્યનાં સુખ, શાન્તિ ને વૈભવ આપણે અનુભવી શકીએ.

આ સિવાય પત્નિદત્તા કાર્યક્રમમાં ખીજા જે મહત્વના તત્વો ઉમેરવાનું અમદાવાદની કમિટીને યોગ્ય જણાયું હતું એક તો હિંદના પ્રતિષ્ઠિત અને જાણીતા વિદ્વાનો અને સાક્ષરોને પરિપદમાં પધારવા નિમત્રણ કરી તેમની વિદ્વતા, જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ મેળવવો, જુદા જુદા પ્રાંતના બાપા સાહિત્યથી પરિચિત ગ્રંથો અને પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચે વિચારગતી આપ લે કરી અને જે કાર્ય, -ખર્ચ અને શક્તિના પ્રમાણમાં ઉપાડવું મુશ્કેલ જણાયું, -જેવા કે, જ્ઞાનકોપની યોજના, વિજ્ઞાન સાહિત્યની સંકલ્પના, બાળસાહિત્યની સમૃદ્ધિ અને વિવિધતા, સચિત્ર થયાવલિની પ્રસિદ્ધિ વગેરે, -એકસાથે પ્રયાસ અને સહકાર કરી, જેમાં સુગમતા પ્રાપ્ત થાય તે માટે યોગ્ય અને અનુકૂળ વહેવાર પગતા ભરવા તત્ત્વજીન કરવી, એ રીતે દેશની એકતાનું મધદંત પધારવા જે કંઈ પ્રયાસ થાય તે ઇષ્ટ અને લાભદાયીજ ગણાય

તેમાં શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે નોખલ પ્રાકૃત મેળવી હિન્દની કીર્તિ ઉજ્જવળ કરી હતી, તેમના દર્શન માટે ક્યો હિંદી ઉત્સુક । હોય ? સૌ કોઈ એટલું તો સ્વીકારશે કે, કવિવર ટાગોરની હાજરીથી પરિપદના ગૌરવમાં ઓગ વૃદ્ધિ થઈ હતી

તેજ પ્રમાણે પ્રજ્ઞના વિનોદ, ઉત્સવ, રમતગમત વગેરેની રસસામગ્રીનું નિર્દેશન પરિપદ તરફથી જોડવાયેલી ગાર્ડન પાર્ટીમાં રજૂ કરી કાર્યવાહકોએ આપણા પ્રજ્ઞજીવનમાં વહી રહેલું રસચૈતન્ય, તેના સુખ વૈભવ અને ભાવ અભિલાષો, કેટલા બધા ઉલ્લાસપ્રેરક અને સુખદાયક છે, અને પ્રજ્ઞજીવનમાં તે કેટલો બધો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે તે પ્રતિ સૌનું લક્ષ દોગવા અને કેળવાયેલા વર્ગ તરફથી તે પ્રતિ બતાવાતી બેદરકારી દૂર કરવા જે પ્રયાસ કર્યો હતો તે ખચિત સફળ લેખારો

થોડાક વખત પરવર્તમાનપત્રોમાં છપાયું હતું કે, માજી વડો પ્રધાન મિ. લોપ્પડ જ્યોર્જ સહેલગાહે પોતાને વતન વેક્સ ગયો હતો ત્યાં, પ્રજ્ઞની રમતગમતમાં અને વિનોદ ઉત્સવમાં ઉત્સાહપૂર્વક જોડાઈ જઈ તેમાંથી તેણે એક બાળકની જેમ નિર્દોષ આનંદ અને સુખની મોજ માણી હતી વળી રા. પાંડે બનારસ રાષ્ટ્રીય કેળવણી કોન્ફરન્સ વિષે ‘વસંત’ માસિકમાં લેખ લખતા બનારસમાં હોલિકા ઉત્સવ કેવી મરસ ગીતે ઉજવવામાં આવ્યો હતો, પૂજ્યશ્રી આનંદશંકરભાઈ અખીલ જુલાલથી કેવી રીતે રંગાયા હતા અને માનનીય પડિતજી મદનમોહન માળવિય તે વસંતોત્સવમાં વિધાર્થીઓ સાથે કેવા જોતપ્રોત થઈ ગયા હતા તે વિષે કરેલું વર્ણન વાચતા આપણા આ ઉત્સવોનું જીવનમાં જે મહત્વ રહેલું છે તે કોઈને પણ સહજ સમજશે

કવિવર ટાગોર તો આપણા ગળાઓ અને એકતારાવાજાના ભજનોથી મુગ્ધ બન્યા હતા ગરબા, એ તેમણે ગુજરાતના પ્રજ્ઞજીવનની એક વિશિષ્ટતા લેખી હતી દયારામની ગરબીઓ સાબળી અગરતો આંખો માસમાં ગરબાઓના મીઠા સૂર, તેમાં સ્ત્રીઓની મૃદુતા અને લાવણ્ય નિહાળી કેણું તાબુળ થયું નથી ? હા ટાગોરે તો એમ પણ જણાવ્યું હતું કે, “ એમને (ગરબા ગાનારી બાળાઓને) શાંતિનિકેતન મોકલો, હું રાજવંશીઓની જેમ મારે ત્યાં રાખી તેમની પરાણુગત કરીશ અને બંગાળી બાળાઓને આ ગરબા શિખવાડી તરત એમને વિદાય કરીશ ”

નવા પાશ્ચાત્ય સસ્કારોથી આપણા પ્રજ્ઞજીવનની આ રસ સામગ્રી પ્રતિ હર્લક્ષ થતું હતું, તે આપણે આશા રાખીશું કે આ પછી તેમનું અસંગ રથાન પુનઃ પ્રાપ્ત કરશે, અને પ્રજ્ઞજીવનને સદા જીવત, આશાભર્યું અને ઉલ્લાસપ્રેરક ગણશે

તેજ દિશામાં ડૉ. હરિપ્રસાદે પ્રદર્શનમાં રત્ન તથેલી વસ્તુઓની ઉમદા કારીગીરી, તે તે કારીગીરીમાં દાખવેલી ઉચી કળા અને કળા-લાલિત્ય, કારીગર વર્ગનો કળા માટેનો પ્રેમ અને તે પર થતી શ્રીદાગીરી, એ પર ભાર મૂકી જે વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો હતો તે આપણે પ્રજા તરીકે વિસરવો જોઈએ નહિ. કળા અને રસ સામગ્રીનો ઉત્કર્ષ થતાંજ પ્રજાજીવન પણ આપોઆપ ઉચે ચઢશે અને ત્યારેજ તે, પ્રજાજીવનના માધુર્યનો, જીવનના આનંદનો, જીવનની શાંતિ અને સુખનો અનુભવ કરી શકશે.

વિશેષમાં, નિર્બંધ વાચન માટે દરેક વખતે પૂરતો સમય મળતો નથી તેથી ઘણાકને નિરાશ થવું પડે છે, તે મુશ્કેલી દૂર કરવાને આ વખતે પરિપક્વો કાર્યક્રમ, સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન, એમ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો હતો; છતાં સખેદ કહેવું જોઈએ કે તે વ્યવસ્થા પણ અતુકૂળ માલુમ પડી ન હતી. ગઈ સાલ કલકત્તામાં ભરાયેલી બીજી ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સમાં જુદા જુદા વિષયોના નિર્બંધ વાચન માટે તેર વિભાગ રાખવામાં આવ્યા હતા તથાપિ ત્યાં પણ બધા નિર્બંધોના વાચન માટે પૂરતો સમય મળ્યો નહતો તેથી સહેજ નિરાશા જણાતી હતી. આ સંજોગોમાં જે તે વિભાગમાં લેખક તરફથી લખાઈ આવેલા તેમના નિર્બંધના સાર વાચવાની વ્યવસ્થાજ સુગમ થઈ પડવા સંભવ છે.

વળી એક વાત નોંધીશું કે, પ્રસંગોપાત પરિપક્વો અંગે સાહિત્યકળા અને ઐતિહાસિક ચીજોનાં સુન્દર પ્રદર્શનો ભરાય છે, તેમાંની ઘણીખરી ચીજો તો તેના માલીકો પાસે, યોગ્ય જાળવણી કાળજીથી રાખવામાં ન આવે તો તેનો નાશ થવાનો સંભવ છે, વારંતે પ્રજાનું આ અમૂલ્ય ધન છુટુંછવાયું વિખરાયેલું, પડી રહી ખેરાનવેરાન ન થઈ જાય પણ તે સુવ્યવસ્થિત અને સારી રીતે સચવાઈ રહે એવી કોઈ વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. રા. બ. કોટાવાળાએ; પરિપક્વે રૂ. ૧૦૦૦૦) ભેટ આપવાનું કહ્યું તેમ અન્ય શ્રીમંત વર્ગ તરફથી એવી મદદ મળતી રહે તો-ખચિત તે માટે પૈસાની તાણ પડે નહિ;—તે સંબંધે શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજનો કળા અને ઐતિહાસિક ચીજોનો સંગ્રહ જોનમૂત અને કોઈપણ મોટી વ્યક્તિને કે સંસ્થાને યશ આપે અને મગફર કરે, એવો કિમતી અને ખાસ મહત્વનો છે. અન્ય દેશોમાં કળાના સંગ્રહ અને મ્યુઝિયમો પાછળ કરોડો રૂપિયા ખર્ચાય છે, જ્યારે આપણે તો આપણા દેશની જાહેરાતલાલી અને સુખવૈભવના પુરાણ અવશેષો માટે, કિમતી પુસ્તકો, અને નાદર ચિત્રો માટે, દેશ પરદેશના મ્યુઝિયમોના હુંદવા પડે છે; છતાં જે કંઈ બાકી રહ્યું છે તેનો સંગ્રહ કરી સાચવી રાખવા કંઈ પણ તજવીજ ન થાય અને તે પ્રતિ સાવ ઉદાસિનતા અને નીરસતા માલુમ પડે એ જોણું શોચનીય નથી.

તદુપરાંત પરિપક્વે જે મુદ્દાના ઠરાવો પસાર કર્યા હતા, જેમાંનો એક ગુજરાતી કોલેજ કાઢવાનો હતો, પણ તે સંબંધી કંઈ હિલચાલ શરૂ થાય તે પૂર્વે સુમાએ અત્રે ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ ગઈ છે તેથી તે પ્રશ્ન અનાયાસે ઉકેલાઈ ગયો છે. હાલતો પ્રજા તે અખતરાને સમભાવપૂર્વક તપાસતી રહે અને યથાશક્તિ તેને મદદ આપે એજ અગત્યનું છે.

વળી યુનિવર્સિટીની ઇન્ટર, બી. એ. ની પરીક્ષાઓમાં ગુજરાતીને સ્થાન મળે તેમજ જુદી જુદી કોલેજોમાં ગુજરાતીના અધ્યાપકો નીમાય એવી તજવીજ થવા પરિપક્વે ઠરાવ કર્યો હતો; આપણે જાણીને આનંદ પામીશું કે ગુજરાતી કોલેજની જેમ તે ઠરાવનો બહુધા અમલ થઈ ગયો છે. બી. એ. ની પરીક્ષામાં ગુજરાતી દાખલ થયાથી લગભગ બધી

કોલેજોમાં ગુજરાતીના અધ્યાપકો નીમાધ ચૂમ્યા છે હવે માત્ર બી.એ., ના.એન.સ. ફોર્સમાં અને ઇન્ટર તથા ફર્સ્ટ ઇયર ઇન આર્ટ્સ, એ પરીક્ષાઓમાં ગુજરાતી દાખલ થાય તે માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

ચોડાક સમયમાં ગ. અતિમુખ્યકર કમળાચકર ત્રિવેદી તે માટે યુનીવર્સિટી સેનેટમાં દગખાસ્ત આણનાર છે એમ સાબળયુ છે આપણે ઇચ્છીશું કે તેમનો તે પ્રયાસ સફળ નીવડે અને તેનો યશ એમને મળે

બીજો દરાવ સાહિત્ય પરિપક્વ મહાનની સ્થાપનાનો હતો પરિપક્વ કાર્ય સતત ચાલુ રહે એ ઉમેદથી અહીંની દારોબારી કમિટીએ સાહિત્ય પરિપક્વ મહાનની યોજના ધરી હતી. પરંતુ વિષયવિચારણી સભામાં તે પ્રશ્ન ગૂઝી જતા આગળ સ્થપાયેલી બડોળ કમિટી માથે પરિપક્વ મહાનને એકત્ર કરવા આગ્રહ કરવામાં આવ્યો અને તે માટે ૧૫ ગૃહસ્થોની એક કમિટી નીમાધ, પણ છેલ્લા ત્રણ વર્ષે દગમિયાન બડોળ કમિટીના મત્રી સાથે થયેલો પત્ર વ્યવહાર વાચતા ખાતરી થાય છે કે તે હાનવું કદ પણ ફળ આવે એવું એક પણ આવાજનક ચિત્ત અત્યારે માલુમ પડતું નથી પરિપક્વ મહાનની વ્યવસ્થા સ્વતંત્રરીતે થઈ હોત તો છેલ્લા ૩ વર્ષમાં તે ખચિત પગમર થાત

આવી કશી વ્યવસ્થા થઈ ગઈ નહિ તેથી બાળસાહિત્ય માટે પરિપક્વ કરેલો દરાવ દાગળપરજ, ગ્લો છે, જો કે, ગ. કેશવપ્રસાદ છોડાલાલ દેસાઈ જોઓ, તે રિપોર્ટ ધડવામાં મુખ્ય હતા તેમના તરફથી 'બી.જોધ' માસિકમાં બાળવિભાગ ખાસ દાખવ કરવામાં આવ્યો છે અને બાળસાહિત્ય માટે પણ કદ ને કદ તગવીજ કરી ગ્લો છે, એ ખુશી થવા જેવું છે તેમજ અગ્રો પૈખના એક મત્રી રા. ડાહ્યાભાઈ લક્ષમણભાઈ પરેતેતો 'ચરોતર એન્સ્યુરેશન સોસાયટી' તગવી નિકળતા "બાળમિત્ર" તુ તત્રીપદ સ્વીકારી બાળ સાહિત્ય અને બાળ જીવનના વિદાસ માટે ઉપયોગી કાર્ય ગ્સતા ઉપર આણી દીધું છે

પણ સતોપ લેવા જેવું એ છે કે, વિજ્ઞાનવિભાગ કમિટીએ પોતાનું કાર્ય આરબ્યુ છે અને અવગનવગ મુંબાઈ અમદાવાદમાં તેના તગકથી વિજ્ઞાન વિષયક વ્યાખ્યાનો પણ અપાવાય છે વળી તે મહાનને એક સખી ગૃહસ્થ તરફથી નાણાની મદદ મળ્યાથી તેવું કાર્ય, ગ્રો શાહની સલાહ ને દેખરેખ અને ગ. પ્રીતમગમના હત્તમદ અને ખતથી, વધારે સગીન અને પદ્ધતિસગ થવા આશા રહે છે.

ઢવરે પરિપક્વમાં રજૂ થયેલા વિધવિધ નિબંધો, પરિપક્વને અંગે અપાયેલા જાહેર વ્યાખ્યાનો, દવિશ્રી ટાગોરનું એડ્રેસ, પ્રચુખ, વિભાગી અધ્યક્ષો, અને ગેઠ પુરોગતમ વિશ્રામ માવજના બાપણો તેમજ ગિપોઈના અતે પરિગિષ્ટો આખ્યા છે તે, એમ આખો સમય દિમત્રી, વાચવા ને વિચારવા જેવો છે આના છે કે, ગૂઝી થયેલી આ સાહિત્યસામગ્રી સાહિત્યના અભ્યાસી અને વાચક વર્ગને ઉપયોગી અને માર્ગદર્શક માલુમ પડશે

આમ, પરિપક્વ કાર્ય હત્તરોત્તર અમિત્વદિ પાગો 'ગુજરાતી બાપાનું ગૌરવ વધો' સર્વત્ર ગુજરાતીનો જય જય હો! એજ મનોવાજના, પ્રચુ' તેની ફળમિદ્ધિ આપો! એજ પ્રાર્થના

આભાર દર્શન.

માનવતાં લેડી મુલોચના ચીતુબાઈ, એ. બી. ઈ. એઓએ પરિપદ રિપોર્ટના છાપ-
મણી ખરચના રૂ. ૨૦૦૦) બેટ આપી જે હિસાબ બતાવી જે ને બદલ પરિપદ તેમની
સદા ઋણી રહેશે. શેઠ અંબાલાલે, માનવતા મહેમાન કચિવર ટાગોરના હવાલા માટે 'બધી
સવડ કરી આપી, તેમજ 'પોતાનું' 'આનંદભવન' થીએટર વાપરવા આપી પરિપદ પ્રતિ
સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી; શેઠ મંગળદાસે મહેમાનોની મહેમાનગીરીની જવાબદારી સ્વીકારી
લઘુ કમિટીને સરલતા કરી આપી હતી; મદાત્મા ગાંધીજીને મર્યાદાની પરિપદના કાર્યમાં
રસ લઘુ મંત્રીઓને સલાહ અને સૂચના કરી પ્રેતમાદન આપ્યું હતું, અને કચિવર ટાગોર
રને અત્રે બોલાવવામાં પોતા તરફથી મદાત્તા આપી હતી; અને અમદાવાદના ધર્મસેવકો
પરિપદને જે નાણાંની મદદ આપી હતી, (નાગાવલી આગળ આપી છે) તે સર્વેના
કમિટી જેટલો ઉપકાર માને તેટલો ઓછો છે.

સાહિત્ય અને કળાનું પ્રદર્શન તો રા. બાઈ હરિપ્રસાદ દાસ્તર અને બાઈવી ચંદ્રશંકર
રાવળે તનતોડ શ્રમ ન કર્યો હોત તો આટલું આદર્યું નજ થાત. તેની કતેદનો મગ એને
બાઈઓને જ છે. ખાસ કરીને પ્રદર્શન માટે બોળાનાથ સાગરાઈ લેડીઃ ઇન્સ્ટીટ્યુટનું બચ્ચ
મકાનઉપયોગમાં લેવા દ્રષ્ટ સૌ. વિદ્યાબહેને કમિટી ઉપર બારે અહેસાન કર્યો છે. નાનું મુંદર
અને રમ્ય, બધી સગવડોવાળું બીજું કોઈ મકાન કમિટીને આગેજ મળત. 'શ્રી નરીન
દેશી સમાજ' ના ચાલક રા. લેલાબાઈએ તેમનું થીએટર આપી અને બચ્ચ પ્રકારે કિમતી
મદદ કરેલી છે. બાઈ અંબાલાલે અને બાઈ અંદલાલ દેસાઈએ વૉલન્ટિયરના કેપટન તરીકે,
અને વૉલન્ટિયરોએ ૩ દિવસ પરિપદમાં વ્યવસ્થા બજાવી જે સદાચના આપી છે તે કરી
વિસરાય તેમ નથી. વળી બાળાઓએ ત્રણે દિવસ પરિપદમાં સંગીત ગાઈ આનંદ આપ્યો
હોતો; પેટા કમિટીઓએ, ખાસ કરીને નિરીક્ષક કમિટીએ આપેલી મદદ અને પ્રેમા-
બાઈ હોલનો વખતોવખત ઉપયોગ કરવા દેવા રા. બા. રમણબાઈએ કરી આપેલી સર-
લતા, એ ગાંઠ, એ સૌનો ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

ગાર્ડન પાર્ટીની વ્યવસ્થા રા. નરહરિ કલ્યાણરાય દેસાઈએ ઉપાડી લીધી હતી અને
ત્યાંની બીજી અંતર વ્યવસ્થા ડો. હરિપ્રસાદ અને રા. ગુટલાલ ધ્રુવી રસિકતા અને કળા
પ્રેમને. આભારી હતી.

આઉટર તરીકે રા. બોગીલાલ કેશવલાલ પટવાએ પરિપદ હિસાબ તપાસવામાં જે
શ્રમ લીધો છે તે બદલ તેમનો ખાસ ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

૧ ડાયમંડ જ્યુબીલી, ગુજરાતીપંચ, અને જ્ઞાનમંદિર પ્રેસોએ છાપવાના કામમાં જે અતુ-
લ્લતા કરી આપી હતી તેની કદર તો તે કામનો અતુલ્ય લેનાર જ સારી રીતે કરી શકે.

સિવાય રા. મણિલાલ છપારામ ભટ્ટ અને રા. ઇન્દ્રાશંકર ત્રિપાઠી, પરિપદની શરૂ-
આતથી તેના કામકાજમાં સહાયતા આપતા રહ્યા છે, તે સેવાની કિંમત અંકાય એમ નથી.

અતમા, જે લેખકબંધુઓના લેખો રદ કરવામા આવ્યા છે અગર તો જેમના લેખો પરિપક્વ રિપોર્ટમા છાપવાનું બની શક્યુ નથી તેમને અનાયામે પણ કંઈ અન્યાય થઇ ગયો હોય અગર તો કંઈ જૂન થઇ હોય તો તે બદલ તેમની ક્ષમા યાચીએ છીએ

પરિપક્વની પ્રતેહ વાસ્તવિક રીતે લેખક બંધુઓનેજ આભારી છે, તેમની પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ અને સહાયતા વિના પરિપક્વનું કાર્ય અફળજ નામ, તે માટે લેખકવર્ગનો અને જે કોષ્ટકોએ એક વા અન્ય રીતે પરિપક્વના કાર્યમા યથાશક્તિ જે કંઈ ફાળો પરાક્ષ કે અપરાક્ષ રીતે આપ્યો છે, તે સગ્રાતાના અત કરણપૂર્વક આભાર માનવામા આવે છે અને પરિપક્વને જે કંઈ યશ મળ્યો હોય તો તે તેમને આભારી છે ' અસ્તુ '.

છઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો હિવાલ.

સન ૧૯૧૫ માં પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સુરતમાં મળી તે આગમ્ય ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ છઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં યોજાવવાનો ઠરાવ કર્યો હતો, પરંતુ સુરતમાં મળેલા ધણાખરા સાહિત્ય રસિકોએ એવી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી કે, આગામી સાહિત્ય પરિષદ તો નડિયાદ, ભરૂચ કે ભાવનગરમાં ભરાય તે જરૂરનું છે અને તે માટે યોગ્ય તજવીજ કરવાનું બની આવે એ ઉદ્દેશથી પાંચમી પરિષદ, પછીની પરિષદનું સ્થળ મુદરર કર્યા વિના વિસર્જન થઈ હતી.

ઉપર જણાવેલા કેાઇ પણ શહેરમાં પરિષદ ભરવાનું બની આવે તે માટે જવાબદારી ઉપાડી લઇ શકે એવા મિત્રોને જુદે જુદે સ્થળે પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓ તરફથી પત્રો લખી પુછાવવામાં આવ્યું હતું પણ તે હિલચાલનું પરિણામ જોઇએ તેવું આશા જનક આવ્યું નહિ. તે પરથી સન ૧૯૧૮ ના એપ્રિલ માસમાં ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓને પત્ર લખી છઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં ભરવાની પરવાનગી માગી અને તે માગણીને સ્વીકાર થયો.

આ પ્રમાણે પરવાનગી મળતાં તા. ૨૧ મી જુલાઇ ૧૯૧૮ ને રવિવારના રોજ અમદાવાદના શહેરીઓની એક જાહેરસભા પ્રેમાભાઇ હોલમાં રા. બા. રમણભાઇ મહી-પતરામ નીચકડેના પ્રમુખપદ હેઠળ ભરવામાં આવી; તેમાં આગામી પરિષદ સન ૧૯૧૯ ના નવેમ્બર માસમાં ભરવાનું નક્કી થયું અને તેની વ્યવસ્થા કરવાનું ઉપાડી લેવા માટે ૭૩ ગૃહસ્થોનું સ્થાનિકમંડળ-વધુ નામ ઉમેરવાની સત્તા સાથે, નીમવામાં આવ્યું. તે સાથે પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓ તરીકે રા. રામમોહનરાય જ. દેશાઈ, ડૉ. હરિપ્રસાદ વજ્રરાય દેશાઈ, રા. ડાભાભાઇ લક્ષ્મણભાઇ પટેલ, રા. ગુટલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ, અને રા. હીરાલાલ ત્રિલોચનદાસ પારેખ, એ પાંચની પસંદગી થઈ.

સ્થાનિક મંડળની પહેલી સભા તા. ૧ લી. આગસ્ટ ને શુક્રવારના રોજ પ્રેમાભાઈ દોશમાં રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયાના પ્રમુખપદ હેઠળ મળી તેમાં રૂ. ૫૦ કે વધુ રકમ આપે તેને સન્દર મંડળનો સમાવેશ નીમવાનો અને પરિષદની ચાલુ વ્યવસ્થા કરવા માટે ૪૪ સભાસદોની એક કારોબારી કમિટી, -વધુ નામ ઉમેરવાની સત્તા સાથે ઉભી કરવાનો ઠરાવ થયો હતો.

તા. ૧૩ મી આગસ્ટે મિ. કેપ્પુશાહ અરહેસર આલાના પ્રમુખપદે કારોબારી કમિટીની પ્રથમ સભા મળી હતી તેમાં, બાળસાહિત્ય વિષે વિચાર કરી એક રિપોર્ટ રજૂ કરવા પેટા કમિટી નીમાઇ હતી. તે સિવાય નાણાં ઉધરાવવા માટે વર્તમાનપત્રો અને પ્રગતે વખતો વખત પરિષદની બજાર આપવાને અને અન્ય કામ માટે જુદી જુદી પેટા કમિટીઓ ચુટી દાવામાં આવી હતી અને મંત્રીઓએ રજૂ કરેલો પરિષદ પત્રિકાઓ નં. ૧-૨ નો અરકો મંજૂર રાખવામાં આવ્યો હતો.

આ કમિટીઓઓનો એકો રોજ દાટી નીકળવાથી અને દુકાળના કારણથી પરિ-
સાદ માસ સમી બંધ રહ્યું હતું.

સાનુકૂળ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થતા દારોબારી કમિગીની સભા ફરીવાર તા ૧૭ મી જુલાઈ ૧૯૧૯ ના રોજ બોનાવવામાં આવી હતી અને તેમાં પરિપદની બેઠક તા ૮-૯-૧૦ નવેમ્બરે બરવાનો, પરિપદને અગે એક માહિત્ય, કળા અને ઇતિહાસનું પ્રદર્શન બરના, અને સત્કાર મહાળના પ્રમુખ તરીકે પ્રો આર્નલ્ડ કંગ્રાવુમાઈ ધ્રુવને નીમવાના હંગામે સર્વાનુમતે પસાં થયા હતા.

આગળથી જાહેર કર્યા પછી સત્કાર મહાળની સભા તા ૨૨ મી આગસ્ટને શુક્રવારે પ્રો આર્નલ્ડ કંગ્રાવુમાઈ પ્રમુખપણા હેઠળ પરિપદના પ્રમુખ અને માહિત્ય ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન વિભાગોના જુદા જુદા અધ્યક્ષો ચુટવા માટે મળી હતી તેમાં પરિપદના પ્રમુખ તરીકે રા બ હરજોવિદ્દાસ દ્વારદાસ દાંટવાળાને અને સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે રા બ રમણભાઈ, પ્રો બગવતરાય કોકર અને પ્રો મસાણીને ચુટી દાંટવામાં આવ્યા હતા.

પરંતુ પરિપદ માટે પૂર્વે નિશ્ચિત કરેલા સમયના આસપાસના દિવસોમાં પ્રુથ્વામાં આગિએટલ કોન્ફરન્સ, પહેલીવાર મળનારી હતી અને તેમાં આ તરફના કેટલાક જાણીતા વિદ્વાનો ભાગ લેવાને ઉત્સુક હતા, તેમજ આગિએટલ કોન્ફરન્સના અધ્યક્ષ ગ વિશ્વનાથ વૈદ્યે પણ પત્ર લખી આગ્રહ કર્યાથી દારોબારી કમિગીની સભા તા ૩ જુન સપ્ટેમ્બરે મળી તેમાં બધા અંગેગો લક્ષમાં લઈ પગિ ની બેઠક ડિમેમ્બર માસમાં મુરેડના તહેવાર દરમિયાન ગળવાનો અને પ્રો મસાણીએ વિજ્ઞાન વિભાગનું અધ્યક્ષ પ રીમાગવા નામગળ જતાવ્યાથી તેમને બદલે પ્રો સાકળચંદ જાહને નીમવા હંગામે થયા હતા.

એ અરસામાં રા મનમુખવાન રવજીભાઈ મહેતાએ પરિપદના કાર્યક્રમમાં અન્ય વિભાગો માથે જૈન વિભાગ ઉમેરવા સૂચના લખી મોકલી હતી, પરંતુ પૂરતી અપ્પામાં તે વિભાગ માટે જૈન સાહિત્ય અને ઇતિહાસને લગતા લેખો અને નિબંધો આવશે કે કેમ, એ અનિશ્ચિત હોનાથી અને પરિપદનો મમય નજદીક આવેતો હોવાથી તે સૂચના હાલ તુરંત પડતી મૂકવા નક્કી થયું હતું, પરંતુ જનસમાજ પરિપદના કાર્યમાં વધુ રસ લેતો થાય એ હેતુથી પરિપદના દિવસોમાં જાણીતા વિદ્વાનો પામે ખુદના મેતાનમાં જાહેર વ્યાખ્યાનો અપાવવાનો દારોબારી કમિટીએ પ્રર્ણક કર્યો અને તે વ્યાખ્યાન આપવા માટે દરેક વર્ગીકરણ ટાંગે, મહાત્મા મોહનદાસ ગાંધી, રા કેાવવાન હર્ષદરાય ધ્રુવ, ગા. નાનાવાલ દલપતગમ દલિ, મિ કેપુડર અગેસર બાલા, રા નર્મદાચંદ દેવલક મહેતા, રા દૌશિદરામ વિદ્યહગમ અને ગ મણિદર રત્નજી વગેરે પ્રમિદ પુરોગાને નિમત્રણ પત્ર મોકલવા હુકું હતું તેમજ સાહિત્ય પગિદ પ્ર જૈન ખુદનું મુખવાની દિવા હગ્ગા માટે શેઠ પુરોગાતમ વિદ્યામ આવજીને વિનિનિ હગ્ગા, કેટલાક દેશી ગજોગાને પગિ મા પોનાના ડેગીગેટ મોકલી આપવા વિનિનિપત લખવા અને પરિપદના ઉપપ્રમુખ તરીકે રા બ રમણભાઈ અને મિ કેપુડર અગેસર બાલાને નીમવાના હંગામે થયા હતા.

આગળ પગિદ ની બેઠકના દિવસો બદલેના ત્યારે એમ માની લીધેનું કે ડિમેમ્બર માસમાં મુરેડના તહેવારો ની ગળ બધાને અનુકૂળ થત પગે પરંતુ પાગળથી માલુમ પડ્યું કે કેવળથી ખાતામાં દામ હગ્ગો શિમક વર્ગે જે, પરિપદના દામદામગા રસપૂર્વક બાગ લે છે તે બીજા જરૂરી શેઠાઓ લીધે તે વખતે પરિપદમાં મયુગો દાનવી આપી ગમગે

નહિ. આ મુશ્કેલીની ખચર કમિટીને કાને આવતાં તા. ૧૩ મી. નવેમ્બરે કારોબારી કમિટીની સભા ૫૨ી મેળવી પરિષદની બેઠક સન ૧૯૨૦ ના ઇસ્ટરના તહેવારમાં ભરવાનો છેવટનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો. અને પરિષદના બંધારણમાં યોગ્ય સુધારાવધારા અને ફેરફાર સૂચવવા એક પેટા કમિટી નીમી; તે સાથે સાહિત્ય અને ઇતિહાસના ક્ષેત્રમાં જુદા જુદા પ્રાંતોમાં કામ કરતી સંસ્થાઓને લગતી માહિતી એકઠી કરવાનો ઠરાવ પણ કરવામાં આવ્યો.

પ્રથમ તો પરિષદની બેઠક ગ્રેમાભાઇ હોલમાં રાખવા નિર્ણય થયો હતો પણ ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પરિષદમાં હાજરી આપનાર છે એવી ચોક્કસ ખચર મળતાં પરિષદની બેઠક માટે ખાસ નવો મંડપ બાંધવા અગર તો એક વિશાળ થીએટર રોકવા સેક્રેટરીઓને સત્તા આપવામાં આવી હતી; તેમજ પરિષદ તરફથી માનવંતા મહેમાન કવિવર ટાગોરને માનપત્ર આપવાનું મંજૂર થયું હતું. આ સિવાય નિરીક્ષક કમિટી, મહેમાન કમિટી, ટીફીટ કમિટી, મંડપ કમિટી, નીમી કામની યોગ્ય વહેંચણી કરવામાં આવી હતી; જેથી કામના ઉકેલમાં ઘણી સુગમતા પ્રાપ્ત થઇ હતી.

છેવટમાં અત્રે એટલું નોંધવું જોઇએ કે રા. બ. રમણભાઇ અને મિ. કેપ્પુશર અ. બાલાએ અંગત અગવડ વેઠીને પણ કારોબારી કમિટીમાં વખતો વખત હાજરી, સલાહ, અને મદદ આપી પરિષદના કામકાજમાં ભારે સરલતા કરી આપી હતી.

રા. બા. રાજયરત્ન હરગોવિંદદાસ દ્વા. કાંઠાવાળા,
પ્રમુખ, ૬ ફી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

છઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન.

ગરબાતથી છઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વધારે ખેચાણકાંઠ અને લોખંધિય થાય એવી તૈયારી ચાલુ રહી હતી પણ હિંદુશ્વર કવિગત્ન ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અત્રે ખાસ હાજરી આપનાર છે એ વાતથી તો ચોતરફ પરિષદ માટે ભારે ઉત્સાહ બપાઈ રહ્યો હતો તા ૧ લી એપ્રિલે તેઓશ્રી અત્રે પધારતા સ્ટેશન પર તેમને વધાવી લેવા ભારે મેદની જામી હતી અને ખાસ ઉતારે તેમના સ્વાગત માટે ચોળેદો વિધિ પણ આપણી પ્રાચીન પરંપરાને અનુરૂપ, પ્રમંગને શોભાવનારો અને ઉત્સાહપ્રેરક હતો, જે દૃશ્ય નિહાળી સૌ કોઈના હૃદય આનંદથી ઉછળતા હતા તેજ સાંજે પરિષદના પ્રમુખ રા બ. હરગોવિંદ-દાસ ઠાંટાવાળા મિત્રમંડળસહ આવી પહોંચ્યા હતા અને તેમનો આદરસત્કાર પણ સ્ટેશન પર અને ખાસ ઉતારે પરિષદના ગૌરવને શોભે અને આનંદ આપે એટલો આકર્ષક નીવડ્યો હતો.

રીતસરનું કામકાજ તા ૨ થી એપ્રિલ ૧૯૨૦ ને શુક્રવારે બપોળા ૧૨ વાગે આનંદભવન થીએટરમાંથી શરૂ થનાર હતું પરંતુ મુકરર કરેલા સમય પૂર્વે આપ્ત થીએટર વિદ્યાવિદ્યાસી સ્ત્રી પુરુષો, સંભાવિત શહેરીઓ અને શૈક્ષિકાઓ અને બહાર ગામથી આવેલા જાણીતા વિદ્વાનો અને મહેમાનોથી ચિંતાર ભગાઈ ગયું હતું વળી સ્ટેજને સારી રીતે ફૂલપાનથી શણગારવામાં આવ્યું હતું, તેમજ મહાત્મા ગાંધીજી, શ્રીમતી સરલા-દેવી ચોધરાણી, પ્રો. આનંદશંકર દુન, રા બ હરગોવિંદદાસ ઠાંટાવાળા, સર ગિગ્ગિન પ્રસાદ ચીત્રમાઈ, રા નરસિંહરાન, રા કેશવલાલ ધ્રુવ, રા બ રમણમાઈ, મિસિસ વિદ્યા ગૌરી નીલકંઠ, સૌ. શારદા મહેતા, રા કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, પ્રો બળવતરાય, રા કાલામાઈ દેશસરી, શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી, રા મટુભાઈ ઠાંટાવાળા, મિ કેપ્પુશર અરદેસર ખાલા, પ્રો સાકળચંદ શાહ, ડૉ બાલામાઈ, રા માનસંકર પીતાબરદાસ, પ્રો. વિક્રંતરાય, રા કૃષ્ણરાવ દિવેટિયા, રા મનહરરામ, રા ચક્રગ કર, વગેરે વગેરે જાણીતા સ્ત્રી પુરુષોની સ્ટેજ પર હાજરી સૌના ધ્યાન ખેંચી રહી હતી.

સમય થતા બાળાઓ કવિ નાનાલાલનું “ધન્ય હો, ધન્યજ પુણ્ય પ્રદેશ, અમારો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ” એ કાવ્ય ગાઈ સભાવાતી હતી તે અરસામાં પરિષદના માનવત મહેમાન કવિવર રવીન્દ્રનાથ, શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈ અને મિ અંકુસ સાથે આવી પહોંચતા આખી સભાએ માનપૂર્વક સત્કાર કર્યો હતો જે પછી ગ કેશવ હ શેઠનું “મોઘેરા મહેમાન” નામનું કાવ્ય ગવાતા એટલા વર્ગના મનરંજિત થયા હતા અને પરિષદમાં અવનવો ઉત્સાહ ને ચેતન જણાતા-માણુમ પડતા હતા.

(૧)

ગુજરાત.

૧ ધન્ય હો ! ધન્ય જ પુણ્યપ્રદેશ !
અમારો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ,
કૃષ્ણચંદ્રની કૌમુદીઉજળો,
કીધ પ્રભુએ ય ગ્વેશ.
અમારો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ ધન્ય હો !

- ૨ આર્યનું સાગર તીર્થપુરાણ,
તપોવન ભૃગુવસિષ્ઠના ભાણ;
ગીતાના ગાનારા મહારાજ
પાર્થનાં સારથીનાં જ્યાં રાજ્યઃ
ગ્રીસરૌમથી ય જૂના,
કુરુપાંડવથી યે પ્રાચીન,
સોમનાથ, ગિરિનગર, દ્વારિકાઃ
યુગ યુગ ધ્યાનવિલીન
હબીને કાલસિન્ધુને તીર
બળવે બંસરી ભવ્ય સુધીર. ધન્ય હો !
- ૩ સ્થળેસ્થળ નવપક્ષવના પુંજ,
નદી ને તળાવ કેરી કુંજ;
ક્રોમળી કવિતા સમ સુરસાળ
સિન્ધુ જ્યાં દે મોતીના થાળઃ
જગજૂનાં નિજ ગીત ગર્જતો
ફરતો સાગર આજ;
કેસર ઉછળી ધૂધવે ગરવો
વનમાં જ્યાં વનરાજઃ
ગિરિગિરિ શિખરશિખર સોહન્ટ
મન્દિરે ધ્વજ ને સન્તમહન્ટ. ધન્ય હો !
- ૪ પૂર્વથી પશ્ચિમ વહે પ્રકાશ,
બહાણુ ભરી બહેતી તેમ નિકાસ,
મોહી આંગણુ ઉતર્યો જ યૂરોપ,
વીણુવા વાડીના ફૂલરોપ;
વીણી ન વીણુસે પુણ્યપાગરી
અમ રસભૂમિની છાજ;
જગમોહન મુખધ નગરી જૂવો !
શું પાથર્યો ક્ષિતખાળઃ
નિત્ય નવફૂલે ખીલે અભિરામ
લક્ષ્મીમ્હોર્યે લક્ષ્મીનાં ધામ. ધન્ય હો !
- ૫ ચોળી, ચણિયો, પાંટલીનો ઘેર,
સેંથલે સાળુની સોનલ સેર;
છેડલે આચ્છાદી ઉરભાવ,
લલિત લજ્જનો વદન જમાવ;
અંગે આખે યે નિજે અલખેલ,
સાળુમાં ઢાંકતી રૂપની વેલ,

ગણુકતનયા, બાવશોભના,

સુન્દરતા શુ છોડ !

આર્થસુન્દરી ! નથી અવનીમા

દુજ રૂપગુણુતી જોડ,

બાવ કુકુમ, કર કઠણુસાર,

કન્યાના સંજ્યા તેજગણુગાર ધન્ય હો !

૬ ખેતરો ન્હાનાં ન્હાનીશી પોળ,

નાતળતે ન્હાનડિયા ઘોળ,

ક્ષત્રિજનયાના ન્હાનલ રાજ્ય,

ધર્મના ન્હાનકડા જ સમાજ,

૪૬ આણુઠયે વર્ણ પૂરો,

ન્હાના પ્રજાના તંત્ર,

એક પુરાતનના પછડાયા,

આ અમ જીવનજન્ત્ર,

એક ફૂનવેલે ફૂલતા ફૂલ,

અમારા એક સુમન્ધ અમૂલ ધન્ય હો !

૭ દેશ નિજ તજી ધર્મને કાજ

સાગરે બ્રહ્મવ્યુ સફરી જહાજ,

ધર્મવીર પારસીના સત્કાર

જગત્પ્રતિહાસે અતુપ ઉદાર,

૫૨લાખી યાત્રાળુનું આ

મક્કાતું સુખઆર,

હિન્દ સુસક્ષ્મિન પારસીઓને

અહિયા તીરથદાર

પ્રભુ છે એક, ભૂમિ છે એક,-

પિતા છે એક, માત છે એક,-

આપણે એકની પ્રજા અનેક ધન્ય હો !

૮ નથી ગ્રી શમશેરાના દાવ,

નથી ત્યમ ધણા ઝીલા યે ધાવ,

શી કૃષ્ણે કુરુક્ષેત્રની મ્હાલ

લીધાં પ્રત જાણે હજી ય પળાઈ

એક છડરના વનકેસરીએ,

ભડવીર બાપ્પારાવ

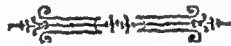
વિશ્વવન્દ્ય સૂરજકુળ સ્થાપી

ચિતોડ કીધ યશભાવ

જન્મભૂમિ દયાનન્દના ધામ,

ગાધીના મીતાજીવન નિષ્કામ ધન્ય હો !

- ૯ સુરતના રસિક રંગીલા રાજ,
 બુદ્ધિધનભર્યો શ્રીનગર સમાજ;
 શૂરવીર સૌરાષ્ટ્રી યશવાન,
 કચ્છના સાહસિક સન્તાન;
 ખંડખંડ વિસ્તરતો હિન્દી
 મહાસાગર મહારેલ,
 તીરતીર જઈ સ્થાપી ગુર્જરી
 સંસ્થાનોની વેલ;
 મહાસાગરના પૃથ્વીવિશાળ.
 સરોવર ક્રીધાં ગુર્જરી ખાળ. ધન્ય હો !
- ૧૦ વનેવન લીલો ઘટાગોહાળ,
 જગતનો દીપે શું અમુલ્ય ખાળ !
 સન્ન્યાસ જેને રસશણુગાર,
 લતામંડપ સમ ધર્માગાર;
 ભારતીએ કંઈ ફૂલફૂવારો
 અંજલિમાં શું લીધ !
 દિશદિશમાં ફૂલધાર ઉડાવી
 દિલના પરિમળ દીધ !
 હિન્દ માતની લાડિલી ખાળ !
 ગુર્જરી!જય!જય! તવ ચિરકાળ ! ધન્ય હો!
 નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ.

(૨)

મોંઘેરા મેમાન.

- મનગમતા મહેમાન, પધારો, મોંઘેરા મહેમાન.
 પુણ્ય પનોતા કુમકુમ પગલે પાવન પામર સ્થાન;
 તમ દર્શનમાં ઝાંખી પ્રભુની, જીવનના કલ્યાણ— પધારો.
 અતુપમ આપતણે આહ્વાન, લેશું અલૌકિક લહાણ,
 વધાવીએ વહાલા વીરાને, સાહિત્યને ઉદ્યાન— પધારો.
 તેજ ભર્યા તમ લોચન રસિયાં, અજવાળે અમ પ્રાણ;
 પ્રેમ પરિમલ ફેરી રહી તમ, શ્વાસ વડે પુણ્યવાન— પધારો.
 અદબદ્ધ અમૃત ઢળતું હૃદયે, સ્નાનતણાં દો દાન,
 પુરશે કોઈ હળીમળી કરતાં, સાહિત્યમાં રસનાં પાન— પધારો.
 ઉણુપ હશે મેમાનગીરીમાં, છે તમ આત્મ મહાન;
 ઉદાર ભાવે ઉરના આદરના, કરશે સન્માન—
 મહાતુભાવ પધારો, ધન્ય અમારાં ધામ. પધારો.

કેશવ હ. શેઠ.

પ્રો. આનંદચંદ્ર બાપુભાઈ શુભ.
પ્રમુખ, સરકારી મહાવિદ્યાલય

કિનીશ પ્રા. વડોદરા

આ મગળાયજીવન મળીત પૂરુ થયા બાદ ત્રો આનંદશકર બાપુભાઈ દુવે પોતાનું સ્વાગત કરનારુ વ્યાખ્યાન કવિવર ટાંગોરને અને પપિ તે મંત્રોધીને મનુગ કહે ખુદલા અવાજથી વાંચી મમળા યુ હતું, (જુઓ પૃ ૧ થી ૧૨) ને પૂરુ થતા રા ડાહ્યાભાઈ પી દેગસરીએ આ પગિપદના પ્રમુખ તરીકે રા બ હરગોવિદ્દાસને સુઠવાની દરખાસ્ત ગજૂ કરતા જણાવ્યુ કે, રા બ હરગોવિદ્દાસને કોણુ નથી જાણખતુ, તેમને માટે શુ કહેવુ તે મને સમતું નથી સૂર્ય કે ચંદ્રને જાણખાવવાનું શુ ? પરંતુ જેઓ ઉમ્મરે નાના છે અને તેમને વિષે નહિ જાણતા હોય તેમને માટે કહીશ, રવ મહીપતગમ, જેમનું નામ દરેકના મનમાં છે તેમના તે પ્રિય શિષ્ય છે ગ બ લાલશકર જ્યારે દેશ અને સાહિત્ય પ્રત્યેની 'સેવા' બળવી રહ્યા હતા ત્યારે તેમની જોડમાં ગદી એ મહીપતગમના આ શિષ્યના 'બુદ્ધિવર્ધક' માસિકમાં ગસભરી હોરીઓમાં 'સીતાના કાગળો' છપાતા હતા તેમાં તેઓ નામ નહોતા આપતા પરંતુ તે તેમણે લખેલી એ વાત ખરી છે, એજ અગસામાં તેમનું છપાવેલું 'પાણી પત' નામનું વીગસ ભરેલું દેશભક્તિનું નાનું કાવ્ય છે પરંતુ એમાં શુ સમાયેલું છે તે માટે જે લીટીઓ કહીશ મહાભારતના યુદ્ધ વિષે કહેતા તેઓ કહે છે x x x x " પ્લાસીમાં જે જીત થઈ તે લખવે માનવજાતિ " આદિ વળી આગળ ચાલતા તેમણે જણાવ્યુ કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે કાવ્ય લખીનેજ તેમણે બસ નથી કર્યું 'દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન' એ નામની તેમની ચોપડીએ સન ૧૮૭૫-૭૭ માં બહુ હોહા કરી મૂકી હતી મહાત્મા ગાંધીજી હાલ જે રેડિયા માટે કહે છે તે તેમણે તે વખતે બજાવ્યું હતું આમોદ વગેરે સ્થળેથી દેશી છરીઓ તથા બીજા દેશી માલ આવવા લાગ્યા હતા તેમણે રવ-દેશીનો ગ્રેમ દેવાની દીધો હતો દેશની અને સાહિત્યની આટલીજ ગેવા કરીને તેઓ અટકના નથી પહેલા 'પ્રાચીન કા ય ત્રિમાસિક' કાઢી તેમાં છુટા છુટા પ્રાચીન કાવ્યો તેઓએ બહાર પાડ્યા હતા અને પછીથી તેમણે ' પ્રાચીન કા યમાળા ' બહાર પાડી છે, જેથી આપણા સગરવતીના ભડારમાંથી જે ખુલે પડી રહેલ તે જાહેરમાં આવ્યું છે આવા પ્રમુખને આપણે પ્રમુખ નીમવા જોઈએ જ

ઉપગતી દરખાસ્તને ટેકા આપતા ગ કૃષ્ણભાઈ મોહનલાલ ઝવેરીએ જણાવ્યુ કે, રા ડાહ્યાભાઈએ મારું કામ સહેલું કરી મૂક્યું છે દરખાસ્ત મૂકનારને શુ કહેવુ તેની ખબર ન પડે તો ટેકા આપનારને ક્વાથી પડે હું પૂરવણીમાં એકજ બાબત કહીશ ગ બ હરગોવિદ્દાસ જુના અને નવા વર્ગને જોડનારી સાદગરૂપે છે હોપ સાહેબની કમિટીએ પુસ્તકો રચ્યા તે ઉપર જે જે વર્ગના માણસો પોતાના તે જુના વર્ગના હાનની કમિટીના ગમેલા પુસ્તકો ઉપર પોતાપણા અને નવીન સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ કરનાર તે નવા વર્ગના તેઓ એ જે વચ્ચે અનુસધાનરૂપે છે, હાલ શ્રદ્ધાવરચ્યા હોવા જતાં પશુ તેમના સાહિત્ય ગ્રેમ મંમથી નું નથી ધાગતો કે જે મત હોઈ નકે એવા સદ્ગુરુરચને આપણે પ્રમુખપદે નીમવા એ દરેક રીતે વાજબી છે

મિ કેપુ ૧૨ અગેસ બાતાએ તેને વધુ ટેકા આપતા જણાવ્યુ કે મારા પહેલાના જે ભાસનારે । ૧૮૯૮ કાટાનામાં ॥ પ્રમુખના ઉચા જોદાની લાખકાન અને માહિત્ય મેવાનું વિવેચન કર્યું કે એમને તે ઉપર વધુ બોલવું તે આપનો અમુક વખત રોખવા જેવું છે ગ ઝવેરીની પેરે નું ૧૪ એકજ બાબત કહીશ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પારંગીઓએ જે અદ્ય

પ્રયાસો કર્યા છે અને કર્યે જાય છે તે પ્રત્યે જોઓ સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે તેમાંના એક સાક્ષર રા. બ. કાંટાવાળા છે, તેથી આ દરખાસ્તને ટેકા આપતાં મને ધણો આનંદ ઉપજે છે.

ત્યારબાદ તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે રા. બ. હરગોવિંદદાસે પ્રમુખસ્થાન લઇ પોતાના ભાષણનો થોડોક ભાગ વાંચી સંભળાવ્યો હતો પણ તે ભાષણ ધણું લાંબુ હોવાથી તેમણે પોતાના પુત્ર રા. ભાઈ મદુભાઈને બાકીનો ભાગ વાંચી સંભળાવા દેવું હતું. તે ભાષણના વાચન દરમિયાન જ્યાં સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે સૂચના કરેલી છે ત્યાં આવી પહોંચતાં પ્રમુખ મહાશયે હભા થઇ સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે પોતે રૂ. ૧૦,૦૦૦) દસહજાર આપવાનું જાહેર કરી જણાવ્યું કે સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે રૂપિયા દસ લાખની જરૂર છે. મેંતો ફક્ત શતાંશ ભાગ આપ્યો છે. સ્વ. લાલશંકરભાઈના વડીલબંધુ રા. નરભોરામે પણ રૂ. ૫૦૦૦) આપવાનું કહ્યું છે, મારા જેટલી સો માણસોની મદદની જરૂર છે. સર્વ ભાઈઓ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આ કામમાં મદદ આપશે એવી આશા રાખું છું.

પ્રમુખનું ભાષણ પૂરું વંચાઈ રહેતા (ભાષણ માટે જુઓ પૃ. ૧૩ થી ૬૨) પરિપક્વ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવનારા તાર અને કાગળ આવેલા વંચાયા બાદ વિષય વિચારણી કમિટી નીમ્નાઈ હતી. તે પછી પરિપક્વ ૩ વાગતા સુધી મુલતવી રહી હતી.

સાંજની બેઠક માનવંતા મહેમાન રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને પરિપક્વ તરફથી માનપત્ર અર્પણ કરવા ખાસ રાખવામાં આવી હતી. તે પ્રસંગ પરિપક્વના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે કોતરાઈ રહેશે. તેનો દબદબો અને ભવ્યતા કંઈ જુદાંજ જણાતાં હતાં. પ્રથમ શ્રીયુત લલિતે ડો. ટાગોરના એક અંગ્રેજી કાવ્યનો તરજુમો જે નીચે આપ્યો છે, તે ભાવવાહી રીતે સુમધુર કંઠે ગાઇ સંભળાવ્યો હતો:—

“ અહા જ્યાં અભયભર્યા મન ખીલે,
અને જ્યાં ઉર્ધ્વજ્યોતિ શિર ઝીલે—
અહા ! જ્યાં જન કુટુંબ વિસ્તરે,
અને જ્યાં સત્ય મોતી મુખ સેરે
પિતા ! એ સ્વતંત્રતાને સ્વર્ગ,
પ્રભુ ! હો અમ સ્વદેશ ઉત્કર્ષ ! ”
અહા જ્યાં પૂર્ણોદય સહુ પૂરે—
અને જ્યાં વિવેકસર નિર્ઝરે—
અહા જ્યાં મન તુંમય વિચરે—
વિચારો વિશાળ વર્તન ધરે—
પિતા ! એ સ્વતંત્રતાને સ્વર્ગ
પ્રભુ ! હો પ્રિય સ્વદેશ—ઉત્કર્ષ.

“ લલિત ”

સંગીતનો ધ્વનિ શાંત પડતા ગ્રો. આનંદશંકરભાઈએ પરિપક્વ તરફથી નીચેનું માનપત્ર જાહેર રીતે વાંચી સંભળાવ્યું હતું.

PHOENIX P. WORKS

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.

પરમ માનનીય

કવિવર ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.

છઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને વિશિષ્ટ પ્રસંગે આપ અમારુ આમત્રણ સ્વીકારી અત્રે પધાર્યા છો તે કૃપા માટે ગુર્જરગિરાના નમ્ર સેવકો કૃતજ્ઞ છીએ, અને આપને અન્તઃકરણપૂર્વક સ્વાગત દષ્ટિ અવિનય અભિવદન કરીએ છીએ સરસ્વતી દેવીના ઉપાસનમાં આપે અમર કીર્તિ સપાદન કરી છે અને આપનું પ્રત્યક્ષ સનિધાન એ દેવીની સેવા કરવામાં અમને વિશેષ પ્રોત્સાહક થશે એવી અમને પ્રતીતિ છે

આ અમદાવાદ રહેલું ગુર્જરભૂમિનું પાટનગર છે અને ઐતિહાસિક ખ્યાતિથી પૂર્ણ છે અમારુ શહેર વેપાર ઉદ્યોગમાં મથયુલ છે અને લક્ષ્મીના ઉપાર્જનમાં વશો કાળ કાઢે છે, તે છતાં સુખાચે તે સરસ્વતીથી વિમુખ નથી સાહિત્યના પ્રયાસ માટે દે દ્રસ્થાન ઉત્પન્ન કરવાનું કાર્ય આ શહેરે ઘણા વર્ષથી ઉપાડી લીધેલું છે અને તે ચાલુ રાખ્યું છે

બંગાળના સાહિત્યનો પરિચય બાપાન્તરો દ્વારા ગુજરાતને કરાવવાનું સ્વ નારાયણ હેમચન્દ્રે શરુ કર્યું ત્યાર પછી તે પ્રણાલી ચાલુ રહી છે, અને આપના પૂજ્ય પિતાશ્રી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ, ઇન્દિરચન્દ્ર વિદ્યાસાગર, બલ્લભચન્દ્ર, રમેશચન્દ્ર દત્ત, દેવીપ્રસન્ન રાય ચોધરી, દામોદર મુખોપાધ્યાય ઇત્યાદિની બંગાળી વાણીનો પ્રસાદ ગુજરાતી વાંચનારને સુલભ થયો છે. આપની અનુપમ 'ગીતાજલિ' નો સુધાઓત પ્રગટ્યો ત્યારથી તેની ઉત્કટ પિપાસા ગુજરાતમાં ઉત્પન્ન થઈ છે અને

એ આમાર શરીરે શિરાય શિરાય
ને પ્રાણ-તરજી-માલા રાત્રિદિન ધાય
સેઇ પ્રાણ છુટિયા છે વિશ્વ-ત્રિગિમળે
મેઇ પ્રાણ અપરૂપ જન્મે તાલે લયે
નાચિ છે જુબને,

એ આપનો અલૌકિક અનુભવ ગુજરાતની પ્રજામાં અદ્ધારો પણ સંક્રાન્ત થાય, આપની 'પ્રાણતરજી-માલા' નું પાન ગુજરાતની તપાત્ ભારતીને ચોક્ક ધણું પણ થાય એ ઉત્કટથી આપના વિવિધ વાગ્વિલાસ ગુજરાતી ભાષામાં ઉત્તમમાં આવ્યા છે

બંગાળી અને ગુજરાતી ભાષાઓ વચ્ચે ધણું સામ્ય અને સામીપ્ય છે. બંગાળી સાહિત્ય તરફ ગુજરાતમાં ઘણી અભિરુચિ છે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથે એક વાર અમદાવાદની મુલાકાત લઈ અહિંના પ્રાર્થનાસમાજ મંદિરમાં ઉપદેશ કરેલો આપના વડીલ બાપુ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર લાભો વખત અમદાવાદ રહેતા અને તેઓ એ મંદિરમાં ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી વાર ભાષણો દેતા આપ પણ એમને ત્યાં માનરમતીને દિનારે તાલી-બાગના એકાન્ત બંગલામાં રહેતા છો અને ત્યાંના દેવગરો અને મધમાખીઓનાં આપનાં સરમગ્ગો હજી તાજ છે આ સર્વ નિકટ સર્વધને લીધે આપનું અદિ આવડુ વિશેષ

પ્રયત્ન થયું છે. અને આ પ્રસંગનો લાભ લઈ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી આ માનપત્ર દ્વારા આપને ધન્યવાદ દઈએ છીએ.

આપને ‘ નોબલ પ્રાઇઝ ’ મળ્યું તે વખતે ભારતવર્ષની સમસ્ત પ્રજા થોડે અમે પણ બહુ હર્ષ પામ્યા હતા અને આપના મહાન કવિત્વની કીર્તિ સર્વ દેશોમાં વ્યાપી એ જોઈ અમે અમારું અત્યંત ગૌરવ માન્યુ હતું. આપે પૃથ્વી પર્યટણ કરી ભારત માતાની કીર્તિ વધારી અને સંસારતાપથી શેકાતા યુરોપ અને અમેરિકાના બંધુઓને અને બંધેતોને આપે શાન્તિ અને અમરત્વ પામવાનો આપણા પુરાણ આર્યાવર્તનો સનાતન સંદેશો ઝાંચાડ્યો એ મોટું કાર્ય કરી વિસરાય એવું નથી.

દેશ પરદેશના રસાબિલાપી જનો આપના સમાગમનો લાભ મેળવે અને અમે આપના બંધુઓ અને પાંડેશીઓ છતાં આપના ફર્નથી પણ વિહીન રહીએ એ ઉચ્ચ થઈ પડી તેથી અમે આ પ્રસંગે આપને તરફી આપી છે.

મહાન આદર્શો જીવનમાં કેમ ઉતારવા તેનું અનુપમ દષ્ટાન્ત આપે શાન્તિનિકેતન સ્થાપીને પ્રત્યક્ષ કર્યું છે.

આપની ગંભીર તત્ત્વદષ્ટિ, ઉભરાઈ જતી પ્રભુભક્તિ, નિકરતા, સત્યનિષ્ઠા, સ્વદેશપ્રેમ અને સકલજનતા માટેનો બંધુભાવ જોઈ અમે મુગ્ધ થયા છીએ.

આપનું ઋષિસભ પવિત્ર, શુદ્ધ, ભાવનાપરાયણ અને પરાપકારી જીવન અને આપની અવિચલ સાહિત્યભક્તિ પ્રત્યે અમારો પરમ આદર છે.

હિન્દુ માતાની કુખે કંઈ કંઈ સંત મહંત જનો જન્મ્યા છે તેમની સંખ્યામાં આપના એક વ્યક્તિત્વથી અનેકશઃ ઉમેરો થયો છે.

પ્રભુ પાસે આજના શુભ પ્રસંગે અમારી પ્રાર્થના છે કે આપ દીર્ઘાયુ થાઓ અને ભારતનું ગૌરવ હજી પણ વધે એવાં અનેક મંગલ કાર્ય આપને હાથે થાઓ.

અમદાવાદ, તા. ૨ એપ્રિલ ૧૯૨૦.

આપના સહાના અનુરાગી સાહિત્યસક્તો,

પ્રમુખશ્રીએ માનપત્રવાળું કાસકેટ અને હાતોરા અર્પણ કર્યા તેનો સ્વીકાર કરી ડૉ. ટાગોરે આભાર માનતા જણાવ્યું કે, મને લાગે છે કે, મારા દેશબંધુઓને મારે કંઈક કહેવું જોઈએ; અને આપના પ્રેમનો બદલો વાળવાનું ઉત્તમ સાધન આ મેં લખેલું ભાષણ તે છે. તેમણે તે ભાષણ માધુર્યપૂર્ણ અને ભાવમય અવાજે શ્રવણ કરાવી સૌના મન પ્રવૃક્ષિત કર્યા હતાં. (ભાષણ માટે જુઓ પૃ. ૧૧૨ થી ૧૩૨)

અહિં પહેલા દિવસનું કામ ખલાસ થઈ સૌ કેાઈ, લાલદરવાજા ગ્રાઉડપર મહાત્મા ‘ગાંધીજીનું’ “ સમાજની દૃષ્ટિએ સાહિત્ય ” એ નામનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા ગયા હતા. ત્યાં પ્રમુખપદ પ્રો. દ્રુવને અપાયું હતું. (ગાંધીજીના ભાષણ માટે જુઓ, પરિશિષ્ટ પૃ. ૨૭)

બીજો દિવસ

બીજો દિવસે જોટલે ચનિવારે સવારમાં ૮ વાગે પગિપદ તરતું સાહિત્ય અને કળાનું પ્રદર્શન, જે ભોળાનાથ સાગભાઈ લેડીઝ-ન્સ્ટ્રીટયુટમાં જગવામાં આવ્યું હતું, અને જેને ફૂલ-પાનના તોરણો અને દુબળ પતાકાથી સુરોભિત કરવામાં આવ્યું હતું ત્યાં, વિદ્યજ્ઞનો અને પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રી પુરુષોના ભવ્ય મેળાવડા સમક્ષ તે ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીના હસ્તે કરવામાં આવી હતી. રૂઝઆતમાં ડૉ. હરિપ્રસાદે પ્રદર્શનના દામનો હેવાન મંદિરમાં પણ અસંગઠ્ય રીતે દહીં મંભળાવ્યો હતો અને શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીએ તે પ્રસંગે આપેલું ન્યાયાન તો પ્રાચીન હિંદી કળાના વિષે હત્તમ માહિતી આપે છે, જે માહિતી તે આગમ્ય ગુજગતી વાચકને ઉપયોગ્ય નહોતી (જે પુરુષોત્તમ અને ડૉ. હરિપ્રસાદના ભાષણ મારે જુ ૫ ૬૫ થી ૧૧૩ અને ૫ ૩૨)

પ્રદર્શનમાંથી જીટી જેમ તેમ પગવાગી સૌ કોઈ પાછા બેસાડ્યા ૧૨ વાગે પગિપદમાં હાજર થઈ ગયા હતા. શરૂઆત, બાળાઓએ ' હે જગત્પ્રેરક તારકો ' પૂજક સરસ્વતી માતાના ' નામક નીચે આપેલા શીયુત 'વસતપિનોદિની'ના કાવ્યથી કરી હતી

(૩)

સંતકાર

હે ! જગત પ્રેરક તારકો ! પૂજક સરસ્વતી માતાના !

હે ! ગુર્જરી સન્તાન રૂઢા ! વન્દન ઝીલો અમ વહાલના

છો અજબ જાદુગર તમે

અદ્ભુત રમ્પિ શબ્દો

કિર્મિ છુટે જગ વિખરતા

કે સ્વર્ગ ત્યજતા પવકતા

હે જગત

જોખમ તમારે શિવ વણુ

ગળવાળ છો જગ તેજના,

ભાવિ પ્રજા બૂલ રાપશે

કર્તવ્ય મૂળ તમ થતા

હે જગત

આદર્શ કંઈ નૂર ગમભર્યો

બતલાવશે હુગતી પ્રજા

પ્રભુ પ્રેમથી ઝૂકી ગઈ

ભાગતી જ્વલાવવા

હે જગત

વહાના સદા પ્રેમગ મને

સ્વાતંત્ર્ય મૂંઝા આતના

નમ મારો કરતા ગમે

અમ કિતિજને વિશ્વાવના

હે જગત

જગ આતમગદા બોધનો,

બડ સત્ય દર્શન આપતા

મ બાળને ! સન્નજને ! હે દિન્દ દોરી રાધમાં હે જગત

' વસંતવિનોદી '

તે પછી રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયાએ સુરત સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ આ (છઠ્ઠી) પરિષદના પ્રમુખને અર્પણ કર્યો હતો; બાદ સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ રા. બ. રમણભાઈ, ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર અને વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ પ્રો. શાહે પોતપોતાનાં ભાષણો વાંચી સંભળાવ્યાં હતાં. તે વાચન પૂરું થતાં પરિષદ એક કલાક આશાએસ માટે ઉઠી હતી. (વિભાગી અધ્યક્ષોના ભાષણો માટે જુઓ. સા. વિ. ૫. ૩ થી ૨૩, ૬. વિ. ૫. ૧ થી ૨૬, અને વિ. વિ. ૫. ૧ થી ૧૩.)

પરિષદની બેઠક સાંજે ૪૨ી મળતા તેનો દાર્શનિક ત્રણ જુદા વિભાગમાં વહેંચાઈ જઈ શકે તે વખતના નિર્ણયોના વાચન અને ચર્ચા માટે ભોગવાઈ રાખવામાં આવી હતી પણ કારણવશાત તે પ્રમાણે તે દાર્શનિક અમલમાં મુશ્કેલી શકાયો નહોતો.

પ્રથમ રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવે પ્રાસરિત 'વનવેલી' નામક છંદ રચના વિષે લેખ વાચતાં તેપર સારો ઉદાપોહ થયો હતો. રા. રા. નરસિંહરાવે ચર્ચા કરતાં કહ્યું કે, ભલે તેને વનવેલી કહો કે ઉદાનલતા કહો પણ તેમાં જે ચમત્કાર જણાયો તે એમની વાંચવાની છટાથી જણાયો છે. શાસ્ત્રદષ્ટિએ મને તેમાં શંકાઓ થાય છે. એ પદ નથી, તાલ સંગીતનું અંગ છે તેમ પદનું પણ છે. તે પછી પ્રો. બળવંતરાયે જુના મતને છોટે રાખી નવો પ્રયાસ કરવાની હિમાયત કરી હતી, અને બેઠક વર્સે જેવું ગુજરાતીમાં ભોમ્બે એવા તેમના મતને ટેકો મળશે એમ જણાવ્યું હતું.

આ ચર્ચા પૂરી થતાં ગુજરાતી કોલેજ વિષે પ્રો. આનંદશંકરે ઠરાવ રજૂ કર્યો કે:—

“આ પરિષદને ગુજરાતી વાક્યમયની અભિવૃદ્ધિ અર્થે એવી જરૂર જણાય છે કે, પૂર્વ અને પશ્ચિમના સાહિત્યનું જ્ઞાન, ગુજરાતીમાં મળી શકે તે અર્થે એક ગુજરાતી પાઠશાળા સ્થાપવી જોઈએ અને તેને મુંબાઈ યુનિવર્સિટીમાં સ્થાન મળે તે અર્થે પ્રયત્ન કરવા આ પરિષદ વિદ્વાનોને આગ્રહપૂર્વક સૂચના કરે છે.”

પ્રસ્તુત ઠરાવ પર વિવેચન કરતાં પ્રો. આનંદશંકરે ઇંગ્રેજ સાહિત્યની જરૂર દર્શાવી હતી અને પાઠશાળા સ્થાપવાનો વિચાર નહિ પણ નિશ્ચય કરવો જોઈએ એમ કહ્યું હતું.

મહાત્મા ગાંધીજીએ આ ઠરાવને અનુમોદન આપતા જણાવ્યું કે, હાલ ઇંગ્રેજ ભાષા આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનમાં અસ્થાને રહે છે, તે બાદ કરતાં ઇંગ્રેજ સાહિત્ય ઉપર મારા જેવા થોડા જ મોહિત હશે; અને વિદ્વાનો અને ધનિકોને તેને મદદ કરવા જણાવ્યું હતું. આ પ્રસંગે પ્રમુખ મહાશયે જાહેર કર્યું કે, જો પાઠશાળા સારી રીતે ચાલે તો શેઠ મંગળદાસ ગીરધરદાસે કેળવણી માટે પોતે કાઢેલી રકમમાથી એક સારી રકમ આપવા ઇચ્છા દર્શાવી છે; અને પ્રો. આનંદશંકરભાઈ પણ જરૂર પડે તો ત્યાં જોનરરી કામ કરવા કમ્બલ થાય છે.

પરિષદનું કામ પૂરું થતાં સૌ કોઈ શ્રીયુત-ટાગોરનો સંદેશ સાલળવા લાલ દરવાજાના મેદાનમાં ગયા હતા. તે વખતે પ્રમુખસ્થાન રા. નરસિંહરાવે લીધું હતું; અને પાછળથી મહાત્મા ગાંધીજીએ કવિવરના સંદેશનો સાર ગુજરાતીમાં ઓતાઓને કહી સંભળાવ્યો હતો. છેવટે શ્રીમતી સરલાદેવીએ ‘અયિ જીવન મનમોહિની’ નું કાવ્ય ગાયા બાદ સભા વેરાઈ ગઈ હતી.

તેજ રાત્રે ૮૧૧ વાગે વિષયવિચારણી કમિટી પ્રેમાભાઈ હોલમાં મળી હતી, જ્યાં બીજે દિવસે પરિષદના રજૂ કરવાના ઠરાવો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા.

આમ બીજા દિવસનું કામ પણ ભારે ઉત્સાહમાં પસાર થયું હતું.

ત્રીજો દિવસ

પગિપદની રીતસરની બેઠક મળે તે પૂર્વ સવારમાં લોલહરવાળા ત્રાઉંડપગ ગ્રે રા
ટ્રેનિંગ-કોલેજના પ્રિન્સિપાલ મિ કેપુચર અરદેસર બાલાંએ પગિપદ વ્યાખ્યાનમાળાનું ત્રીજું
વ્યાખ્યાન "આધુનિક સમયનું ગુજરાતી સાહિત્ય" અને તે ઉપરથી ઉપજતા વિચાર " એ
વિષયપર આપ્યું હતું, જેની ઓતાવર્ગપર આરી-છાપ પડી હતી

તે પછી પગિપદ પાછી બાગ વાગે આનંદભવન થીએટરમાં પ્રમુખ સાહેબની નાદુસ્ત
તબિયતને લીધે તેમની ગેરહાજરીમાં મિ કેપુચર બાનાના પ્રમુખપદ હેઠળ મળી હતી
પ્રથમ બાળાઓએ સરસ્વતીને આહવાન નામનું નીચેનું કાવ્ય ગાયું હતું —

(૮)

સરસ્વતીને આહવાન.

સુખદાયિની, સુખદાયિની, સરસ્વતી માતા તું

સુખદાયિની સરસ્વતી તું

પડિત જનની પુણ્યગતિ તું

આપ અમેને આશિષ, ધક્કસુતા તું, રે સરસ્વતી માતા તું સુખ

મયુગ્વાહિની, પ્રણૃતપાલિની,

સુરતરૂપિણી સ્વર્ગમાલિની,

જ્વાલામુખી જગજનની, ભક્તારતા તું, રે સરસ્વતી માતા તું

પારસમણિ તું પાવન કરજે, દાસજનો આલ્યા સધરજે

દીન દયાળી દેવી, દિવ્ય સુધા તું, રે સરસ્વતી માતા તું સુખ

તે પૂરું થતાં રા ડાહ્યાભાઈ પી દેરાસરીએ 'જની' નામની એક સ્ત્રી કવિના પુસ્તકે
મળ્યાનું જણાવી તેમથી તેના કેટલાક કાબો માઈ સંભળાવ્યા હતા, ત્યાગ્યાદ પરિપદનું
કામ ૩ વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયું હતું દરેક વિભાગમાં કેટલાક નિર્બંધો વચાયા હતા અને
સમયના અભાવે કેટલાકનો સાર આપવામાં આવ્યો હતો નિર્બંધ વાચનનું કામ પૂરું થતા
થોડાક વખત આરામ લઈ પરિપદ પાછી ૪ વાગે રા બ ઠાટાવાળાના પ્રમુખપદના હેઠળ
મળી હતી તે વખતે નીચેના ૮ દરારો પ્રમુખસ્થાનેથી ગૂંચુ ઠગવામાં આવ્યા હતા જે
સંધળા પસાર થયા હતા

ઠરાવ ૧ લો

સ્વ ગણુજીતરામ વાવાભાઈ મહેતાના અક્ષય અને દુષ્કાલ્ય મૃત્યુની આ પગિપદ
ઉડા બેદ સાથે નોંધ લે સાહિત્ય પરિપદને ગ્રાપવામાં અને તેને દેશની એ ઉપયોગી
અને મહત્વની સરસા ઠગવામાં તેમણે અત્યંત પગિપદ ઉડાવ્યો હતો તેમના અવમાનથી
સરસ્વતીદેવીએ એક સાચો અને પગમ ઉપાસક ગુમાવ્યો છે એટલુંજ નહિ પરંતુ ગુજરાત
સાહિત્યને અને સમગ્ર દેશને એક ઉત્સાહી, બહુશ્રુત અને આદર્શરૂપ સમાજમેવકની બારે
ખોટ પડી છે

વળી સરસ્વતીના સાચા મેવકા સ્વ બોમીન્દ્રગવ દિવેગીઆ, સ્વ ચિવભાઈ બાપુભાઈ,
સ્વ. અમૃતલાલ મુંદ જ પટ્ટીઆર, સ્વ ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ, સ્વ કચનલાલ
વાસુદેવ મહેતા, (મવવાનિલ) -સ્વ મણુપનગમ અનુપગમ જવાડી, સ્વ વજ્રમજ આચાર્ય,
સ્વ ખરસેદજ શગમજ (જીતજલ) સ્વ બાગલીઆ, સ્વ દાદી તારાપોગવાળા, સ્વ ડો
જ પી રેવ, સ્વ ડો રમેશગી, નેએના મૃત્યુની આ પરિપદ મોખૂર્જક નોંધ લે છે

ઠરાવ ૨ જો.

(૧.) મુંબાઈ યુનિવર્સિટીની ઇન્ટરમિડિએટ અને બી. એ. ની પરીક્ષાઓમાં દેશી ભાષાઓ દાખલ કરવા મુંબાઈ યુનિવર્સિટીની સેનેટને આ પરિપત્ર ખાસ આગ્રહ કરે છે અને સાથેસાથે નામદાર સરકારને સરકારી કોલેજોમાં અને વડોદરાના નરેશ શ્રીમંત મલ-રાજ સયાજીરાવને વડોદરામાં, ભાવનગરના મહારાજ સાહેબને ભાવનગરમાં અને જુનાગઢના નવાબ સાહેબને જુનાગઢમાં ગુજરાતીના અધ્યાપકની એક ખાસ નવી જગો સ્થાપવા વિનંતિ કરે છે.

(૨.) આ ઠરાવની એક નકલ પરિપત્રના પ્રમુખ અને મંત્રીઓની સહીથી યોગ્ય અધિકારીઓને ઉપર મુજબ વ્યવસ્થા થવા માટે મોકલી આપવી.

ઠરાવ ૩ જો.

ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં (વડોદરા) જોડણી કમિટીએ મુકરર કરેલા અને પરિષદે સ્વીકારેલા નિયમોને અતુસરીને પરિષદને અંગે છપાતા રીપોર્ટો અને પુસ્તકો છપાવા જોઈએ તથા આ નિયમો મુજબ વાંચનમાળાની જોડણી રાખવા સરકારી કેળવણીખાતાને વિનંતિ કરવી.

ઠરાવ ૪ થો.

આ પરિપત્ર ઠરાવ કરે છે કે ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાનના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે નીચેના ગૃહસ્થોની એક કમિટી-વધુ નામો હમેરવાની સત્તા સાથે-નીમવી:—

- ૧ રા. રા. કાન્તિલાલ હગનલાલ પંડ્યા.
- ૨ રા. રા. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ.
- ૩ રા. રા. પર્ણન્યરાય વૈકુંઠરાય મેઠ.
- ૪ રા. રા. છોટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી.
- ૫ રા. રા. કલ્યાણજી નયુભાઈ જોષી.
- ૬ રા. રા. રવિશંકર વલ્લભજી આચાર્ય.
- ૭ રા. રા. જયસુખરામ પી. જોષીપુરા.
- ૮ રા. રા. વીરમિત્ર ભીમરાવ દિવેટીઆ.

- ૯ રા. રા. હીરાલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણાવટી.
- ૧૦ રા. રા. ભાનુસુખરામ નિર્મલુરામ મહેતા.
- ૧૧ રા. રા. હરિલાલ મૂળશંકર.

અને અધ્યક્ષ-એક્ષ-ઓફીસીયો.

અને તેમણે નીચે લખેલું કામ કરવું:—

- ૧ વિજ્ઞાનનો પ્રસાર કરવાની યોજના.
- ૨ વિજ્ઞાનના અભ્યાસીઓના સંમેલનની યોજના.
- ૩ વિજ્ઞાનના પારિભાષિક કોષની યોજના.

ઠરાવ ૫ મો.

(૧.) અમદાવાદની સત્ર-કમિટીએ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના બંધારણમાં સુચવેલા સુધારા અને ફેરફારનો ખરડો મંજૂર કરવો.

(૨.) તેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે “ ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળ ” સ્થાપવામાં આવે છે અને તે ખરડાની કલમ ૮ ૭ મુજબ નીચેના ૧૫ ગૃહસ્થોનું-દશ સભ્યો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી, અને પાંચ સભ્ય, પરિષદ લંડોન કમિટી તરફથી-કારોબારી મંડળ નિમવામાં આવે છે, જે પોતામાથી મંત્રીઓ નીમી લેશે:—

- ૧ રા.બા. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ કાટાવાળા.
- ૨ પ્રોફેસર આર્નલ્ડશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.
- ૩ રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીઆ.
- ૪ રા. બા. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.
- ૫ રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.
- ૬ રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.
- ૭ રા. રા. વિશ્વનાથ પી. વૈદ્ય.
- ૮ રા. રા. શંકરરાય અમૃતરાય.

- ૯ રા. રા. માનશંકર પીતાંબરભાઈ.
- ૧૦ રા. રા. જયસુખરામ પી. જોષીપુરા.
- ૧૧ પ્રોફેસર બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.
- ૧૨ રા. રા. મટુભાઈ હરગોવિંદદાસ કાટાવાળા.
- ૧૩ ઓન. મી. લલ્લુભાઈ સામળદાસ.
- ૧૪ રા. રા. દલપતરામ મગવાનજી શુક્લ.
- ૧૫ રા. રા. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ.

(૩) ગુજરાતી કોલેજ બામત આ પગિયે તા ૩ એપ્રિલ ૧૯૨૦ ના રોજ કરેલા ઠરાવને અમલ કરવાનું કામ " ગુજરાત સાહિત્ય પગિયે મહળ " ની દારોખારી કમિટીને મોકલવામાં આવે છે

ઠરાવ ૬ કો

" બાળ-સાહિત્ય " વિષે અમદાવાદની સભા-કમિટીએ જે રીપોર્ટ તૈયાર કર્યો છે, તેની નકલ યોગ્ય તળવીજ થતા માટે નવા રચણાએલા "ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મહળ" ની દારોખારી સભાને મોકલી આપવી

ઠરાવ ૭ મો

રા બા રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ, રા રા કૌશિકરામ વિદ્યહરરામ મહેતા અને રા ગ હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ, એઓને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સામાન્ય મત્રીઓ નીમવામાં આવે છે

ઠરાવ ૮ મો. ઉપકાર પ્રદર્શન —

લેડી સુલોચના ચીત્રભાઈએ પરિષદના અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહનું છપામણી ખર્ચ અને ફડમા રૂ ૨૫૦ આપવા ઉદાગતા ખતારી છે તે બદલ, શેઠ અબાલાલ સારાભાઈએ પરિષદના ઉપયોગ માટે આનંદભવન થિયેટર વાપરવા આપવા માટે અને પરિષદ કમિટી તરફથી કવિ-ર ડો. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની મહેમાનગીરી અને ફડમા રૂ ૨૫૦ આપવા બદલ, શેઠ મગળદાસ ગીરધરદાસે પરિષદના મહેમાનોની મહેમાનગીરી અને ફડમા રૂ ૧૨૫ આપવા બદલ, શેઠ ઘેલાભાઈ ડી દનાલે મગનભાઈની વાડી અને થિયેટરનો ઉપયોગ કરવા દેવા બદલ, લોલટીઅરો અને તેના કેપ્ટન શ્રીયુત અબાલાવનો સુવ્યવસ્થા બદલ અને પરિષદના ખર્ચ માટે જે ગૃહસ્થોએ નાણાની સારી રકમો ભરી છે તેમજ અન્ય રીતે સહાયતા આપી છે તે બદલ, તે સર્વનો પરિષદ અતઃ કરણપૂર્વક ઉપકાર માને છે

ઉપર મુજબ ઠરાવો પસાર થયા બાદ મિ કેપ્ટન અરદેશર બાલાએ પ્રમુખ સાહેબ રા બ કાટાવાળાએ પરિષદને રૂ ૧૦,૦૦૦) અને રા નરભેશકર ઉમિયાશકરે રૂ ૫૦૦૦) ભેટ આપ્યા તે બદલ ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત રજૂ કરી હતી, જે સર્વાનુમતે પસાર થઈ હતી

આ વખતે આવતી માહિત્ય પગિયે ભાવનગરમાં મેળવવા પ્રો વિઠ્ઠલરાય એમ. મહેતાએ નિમત્રણ કર્યું, જે પરિષદે સ્વીકાર્યું હતું તે પછી ગ ગ વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્યે પ્રમુખ સાહેબનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત રજૂ કરતા જણાવ્યું કે, જેમણે આખી જીદગી જીવણીના કાર્યમાં ગાળા છે અને સાહિત્ય સેવા કરવા ૭૫ વર્ષથી વધુ ઉમ્મરે વડોદરથી અત્રે પધારી આપણું કામ સાચોપાચ પાર ઉતારી આપ્યું છે તેમનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઓછો છે આજે તેઓ જાણે સાહિત્યના યત્રમાં છેદની વખત નાલિયેર હોમવા આવ્યા છે તેવો આપણને ભાવ થાય છે

આ ઠરાવને પ્રો વિઠ્ઠલરાય અને રા. દુર્લભરામ જેઠરામ બંદે યોગ્ય શબ્દોમાં ટેકા આપ્યો હતો

અંતમાં ત્રણે વિભાગના પ્રમુખોને ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત, રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવે રજૂ કરી હતી, જેને રા. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીએ ટેકા આપ્યો હતો. રા. ધ્રુવે ત્રણે પ્રમુખોને જુદા ગણાવતાં જણાવ્યું હતું કે, રા. બ. રમણભાઈ તો સાહિત્યમય જ છે. એમને જુઓ ને સાહિત્યને જુઓ, પ્રો. ઠાકોર જે બીજા ગૃહસ્થ છે તેમને તો જેને મસ્તકવિધાની પરીક્ષા હશે તેઓ તરત તેમને ઇતિહાસનિપુણ કહેશે અને ત્રીજા રા. સાંકળચંદ નિરભિમાની, શાંત પ્રકૃતિના અને ખુલામાં ખેસી કામ કરે તેવા છે, એાંધું બોલે છે તેથી તેમની કિમ્મત કંઈ ઓછી નથી.

આભાર દર્શનની દરખાસ્તને જવાબ આપતાં પ્રમુખ મહાશયે જણાવ્યું કે, દિ. બ. રણછોડભાઈનો પત્ર આવ્યો છે જેમાં લખ્યું છે કે, અસ્વસ્થ તબિયતને લીધે તેઓ આવી શક્યા નથી. મારા જુના મિત્ર મિ. દેરાસરીએ તો કમાલ કરી છે. પ્રદર્શન માટે તસ્દી લેનાર શેઠ પુરુષોત્તમ માવજીનો પણ આભાર માનું છું. તેમજ ડૉ. હરિપ્રસાદે પ્રદર્શનને લગતી માહિતી રજુ કરવામાં જે શ્રમ ઉઠાવ્યો છે તે બદલ તેમનો અને બાળાઓએ તેમના મધુર કંઠથી જે આનંદ આપ્યો છે, તેમનો ખાસ ઉપકાર માનું છું. મને એકજ બાજતની દિલગીરી થાય છે અને તે એકે, સાહિત્ય માટે ઘણા રૂપિયાની થાપણ થશે એ મારી આશા નિષ્કળ ગઠ છે, મને ઉમેદ છે કે, અમદાવાદ પોતાની અયોગ્ય કરકસર છોડી દઈ પરિપક્વ ફંડમાં પોતાનો શાળા આપશે.

પ્રમુખનું ભાષણ પૂરું થતાં તેમને અને વિભાગોના પ્રમુખોને હારતોરા આપી ભારે હર્ષનાદ સાથે સૌ કોઈ પરિપક્વ તરફથી ગોઠવવામા આવેલી ગાર્ડન પાર્ટીમાં ભાગ લેવા ગયા હતા; અને પરિપક્વનું કામ સાગોપાંગ રૂતેહમંદ રીતે પૂરું થયું હતું.

ખરી રીતે પરિપક્વની પૂર્ણહુતિ વિષ્ટોરિયા બાગમાં થયેલા ભવ્ય મેળાવડાથી થઈ હતી; જ્યાં પ્રજા જીવનની રસસામગ્રી એક જીવંત પ્રદર્શન રૂપે મહેમાનોના આનંદ માટે રજુ થઈ હતી. ભજનમંડળીઓ, દાંડિયાના રાસ, પાવા, અને વાંસળીનું સંગીત અને ગરબા દ્વારા ગુજરાતી પ્રજાજીવનમાં રમી રહેલી રસિકતાનાં ઝરણો ત્યાં ખાલી કરવામા આવ્યાં હતાં, બાળાઓએ ગાયેલો “ જળ ભરવાને ચાલો રે મીઠાં જળ ભરવા ” એ ગરબા પર તો સૌ આશ્રીન થયા હતા, કવિવર ટાંગોરે તે ઉદ્દેશીને કહ્યું કે, ‘ આત્માની તરસ છીપાવવાનાં જળ આ રમણીઓ ભરવા બાય છે. ’ ગુજરાતના તલસત્તા આત્માની તરસ પણ સાહિત્યની અધિષ્ઠાતા દેવી સરસ્વતી આમ છીપાવે; અસ્તુ.*

* પરિપક્વ વિસર્જન થયા પછી પણ બીજે દિવસે સવારે રા. હૈશિકરામ મહેતાએ ‘ કેટલાંક મહા સત્યો, ’ એ વિષય પર પરિપક્વની બહેર વ્યાખ્યાનમાળાનું છેલ્લું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. જ્યારે રા. નર્મદાશંકરનું વ્યાખ્યાન ‘ આપણા સાપ્રદાયિક ધર્મો ’ એ, સમયના અભાવે વાંચેલું સ્તીકારી લેવા કંઈ હતું.

ડૉ. હરિપ્રસાદ પ્રજ્ઞરાયનું ભાષણ*

શ્રીમાન્ શેઠ સાહેબ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી, રાજ્યરત્ન હરગોવિંદદાસ કાઠાવાળા, સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો

સાહિત્ય પરિપદને અંગે સાહિત્ય અને કલાનું પ્રદર્શન ભગવાનો વિચાર જ્યારે અમને ઉદ્ભવ્યો ત્યારે એ પ્રદર્શન આપણે સાંચો થશે એવી અમને કल्पના પણ નહોતી અમદાવાદ લક્ષ્મીનું ઉપાસક છે, જના એ કનાવિહીન નથી, એમ જ્યારે હું આપને કહીશ ત્યારે હું આશા ગાપુ છું કે આપ નવાઈ નહીં પામો અહીંના મદિરો, મસ્જિદો અને ટેમ્પલો તથા લાકડાની બારીક કાતગણીવાળા મનોમા જે ઉચ્ચ સ્થાપત્ય અને સુરચિવાળી કના આપ ઠેક ઠેકાણે જુવો છો તે મહારા ઉપર કહેલા અભિપ્રાયનો ટેકો આપશે

અહીંના જૈન ઉપાશ્રયોમા આ પ્રદર્શનને માટે અમે દર્ખા છીએ ત્યા હજી ઘણા પુસ્તકો એવા છે કે જેના અભ્યાસથી ગૂંજગતના ઇતિહાસ અને સાહિત્ય વિષે ઘણું નવું જાણવાનું મળે ત્યાથી બે ચિત્રપટો અમે આ પ્રદર્શન માટે મેળવ્યા છે, તેમા જૈન પુરાણ વાત્તાના જુની ઢબના ચિત્રો આપ જોશો

આ પ્રસંગે ડૉ. દેશરના દુષ્પ્ર મૃત્યુની અમારે નોંધ લેવાની છે એ જો જીવતા હોત તો આજનો દિવસ જોઈને એ બહુ આનંદ પામત એમની પાસે જુના શિક્ષાઓનો અમૂલ્ય સંગ્રહ હતા એ પણ આપને જોવા માટે આજે મળ્યો હોત પરંતુ એ સંબંધમા હવે તો એટલુંજ આપની ધ્યાન પર મહારે લાવવાનું ગમે છે કે એ સંગ્રહ અમદાવાદની બહાર ખેંચાઈ ના જાય એટલું તો આપે જોવું જોઈએ આ પ્રદર્શનમા તેમ જતા ભાવનગર ગળ્યના સંગ્રહસ્થાનમાંથી કેટલાંક સિક્કા, તામ્રલેખો તથા શેઠ પુરુષોત્તમદાસનો ઐતિહાસિક સંગ્રહ આપ જોશો

પ્રદર્શનમા ઓષ્ઠ્ય દેશરના, વોટર દેશરના, ફોટોગ્રાફીના વગેરે ચિત્રો આવ્યા છે શ્રીમા. પુરુષોત્તમ મથુનદામના ચિત્રો મહેને લાગે છે કે આપને બહુ ગમશે હિન્દી કાવ્ય સાહિત્યના મનોમોહક પ્રમોદને, એમણે જીવંત રૂપ આપ્યા છે રવિશંકર રાવજીનું “પ્રણય બસરી” આપ અહીં જોશો અને સ્વ મગનલાલ લીનામગના “દમયંતી અને અજગર”, “પિતૃમક્ત શ્રવણ”, “મિદ્ગળ અને ગણકદેવી” વગેરે સુધર ચિત્રો પણ આવ્યા છે સ્વ મગનલાલ અહીંની મ્યુનિસિપાલીટીના એક શિક્ષક હતા પરંતુ જણાવતા ખેદ થાય છે કે એમની પુરી દેશર મ્યુનિસિપાલીટી કરી થઈ નહોતી ચિત્રો પાછા એ ગાડા હતા ઘણી ગરીબો એ ઉધ્યા વગર અને કનાકોને કનાકો ખાધા વગર એમણે એ ચિત્રો દોર્યા છે આશા છે કે એ ચિત્રો પણ ગૂંજગત ખરીદી રાખે

રાજમહારીના રહીશ, શ્રી રામરાવના વોટર જતના ચિત્રો આપ ધ્યાનપૂર્વક જોશો એ હિન્દના ચિત્રપ્રેરમા “નવા ઉદય પામતા કોઈ તેજસ્વી તારા જેવા છે” અજન્ટા અને એલીપંટાની શુકાઓમા એમણે તે સમયના દેશપ્રાજ બડા કરી પ્રાણ મૂક્યા છે એમની કલાની સજીવતા તથા કાવ્યમયતા અદ્ભુત છે

* સાહિત્ય પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવાને શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીને વિનંતિ કરતી વખતે રાજઆતમા આવેલું તે

મી. કાલ્હાટકરનું સ્વામી રામતીર્થનું ખાવલું, ગોંડલ રાજ્યના પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસના પુતળા અને વડોદરા રાજ્ય તથા અત્રેની પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનીંગ કોલેજમાંથી મળેલું સ્લોષક વર્ક પ્રદર્શનને શોભાવે એવાં છે. પરંતુ કોતરણીમાં સૌથી વિશેષ ધ્યાન તો મીસ્ત્રી સોમનાથ ભુધરની જાળી એ અને લાકડા ઉપર કરેલું એમનું કોતરકામ ખેચશે. પાચપત્રી પાસે વૃદ્ધ સોમનાથ મીસ્ત્રી રહે છે. સ્વ. દલપતરામ ડાલાભાઈ તથા શ્રાવણસ સાહેબે એમના પિતા ભૂધર મીસ્ત્રીનું કામ જોયેલું. રાસમાળાના બ્લોક્સ ભુધર મીસ્ત્રીએ કરેલા છે. ભુધર મીસ્ત્રી લાકડા ઉપર એવું સુદર કોતરકામ કરતા કે તે વખતના અમદાવાદના શેહેરીઓએ, એ રહે છે એ ખાંચાનું નામ ભુધર મીસ્ત્રીના ખાચો પાડેલું તે હજી ચાલે છે. લાલ દરવાજાની જાળીઓના આખેહુખ નમુના તથા હિન્દુ અને મુસલમાની ધારીગરીની સુંદર બારીઓ સોમનાથ મીસ્ત્રીએ કરી છે. પરંતુ આપ જાણીને તાજુબ થશે કે એમની બીજકુલ કદર અહીંના ધનવાનોએ કરી નથી. યુરોપીયનો અને શેઠ નવરોજ પેસ્તાનજીએ એમને કંઈક ઉત્તેજન આપેલું પરંતુ સોમનાથ મીસ્ત્રીનું ગુજરાન તો સાબરમતી સ્ટેશનની એક ઓછા મીલના સાહેબની મેહેરબાનીથી ચાલ્યું હતું. એમને એક પુત્ર હતો. તે બિચારો પ્લેગમાં મરી ગયો. એમના જેવા બીજ પણ કેટલાક સુતારો કોતરકામ કરતા. પરંતુ એ “છંદે ચહોલાઓના,” “બાપનાં બારમા રજબાં અને વહુનાં સીમંતોની પણ નાતો ના થઈ શકી”; એવું કામ કરતા આંખો ખેંચવી પડે અને કેંડો રહી જાય ત્યારે રોજનો બાર આના રોજ પણ ના પરવડે. પ્રેમ વગર આવું કામ થતું નથી. અને એવો પ્રેમ એમના છોકરાઓ રાખવા ના પાડે છે. સૌ ગુણીજનોને માથે જેવા ત્રાસ વેઠવાના વિધિએ લખ્યા હોય છે એવા ત્રાસ વેઠી સોમનાથ મીસ્ત્રી આખરે સુખી થયા છે. પરંતુ એમના પછી આ કલાનો નાશ થશે. માટે હજી વખત છે ત્યાં સુધી આવા બુદ્ધિશાળી કલાવાનની કલા ભવિષ્યની પ્રજા શીખી શકે એવો કોઈ પ્રયંધ આપે કરવો ઘટે છે.

રવિકરણ કરીને એક શિલ્પિ હતા. એમના હુઝદાયક મરણની પણ મહારે આપની આગળ નોંધ લેવાની છે. એ રંગરંગીત કીમતી પથ્થરોમા જડિતકામ કરતા. તાજ મહાલમાં છે એવી વેલો, પુષ્પો અને પક્ષિઓ વગેરે એમણે અહીંના જૈનમંદીરોમા કરેલાં છે. એમના અને સ્વ. ગુલાબજી મીસ્ત્રીના હાથથી થયેલા મંદિરો ખેતરપાળની પોળ અને શતાસાની પોળમાં છે, તે આપને દુરસદ મળે તો જોશો. જૈનભાઈઓમા દેરાસરો માટે પ્રીતિ છે. તેથી આવા શિલ્પિઓને ઉત્તેજન મળે છે અને એ કળા જીવતી રહેશે. પરંતુ આવા કલાવાનોને કવિઓ કે નવલકથાકારો જેવું માન જ્યાં સુધી આપણે નહિ આપીએ ત્યાં સુધી એમની કલામા નવો જીવ કે પ્રતિભા આવવા સુશકેલ છે. સ્વ. રવિકરણને અત્રેની સાહિત્ય સભામાં મહેં એક વખત માનનીય સભાસદ કરવા દરખાસ્ત મુકેલી પણ એને ટેકા આપનાર પણ કોઈ ના મળ્યું !

રેશમનું ગુંથણકામ એક કાળે અહીં સરસ થતું. પાલખીનાં દુમતાં, નાડાં, હાથીની ઝુલોં એ બધું રાજદરબારોમાં અહીંના પટવાઓ મોકલતા. પરંતુ હવે ફેશનો બદલાઈ છે. અને શોખ ફર્યા છે. શ્રીયુત ભોગીલાલ પટવા હવે માસ્તર થયા છે અને એમના કુટુંબના યુવાનો માસ્તરી કે દાકતરીમાં પડ્યા છે. એમના કાકા કહે છે કે મહારા મરી ગયા પછી આ હુન્નર ચાલ્યો જવાનો. શ્રીયુત બકરીવાળા તરફથી કિનખાખ, પટ્ટણીઓ, શેલાં અને

કસબી રમાશે તથા પીછોડીઓ અને પડદા આવ્યા છે તે આપ જોશે શીસ્સા નાપાની કે દીનના ખોટા જર્મનીના કસબી કામ સાથે આપ એમને જગ સગાવી જોશે અને આપની ખાત્રી થશે કે હાથની થાળો ઉપર ચતુ આ કામ કેટલું ઉત્તમ છે હજી લુણસા વાડા અને શાહપુગમા આ શાળવીઓની થાળો ચાલે છે એમા ટકાઉપણું, આર્થિક લાભ અને કલા રહેલા છે જગતમાથી ઉત્તમ વસ્તુઓનો કદાપી નાશ નથી થતો તેમ આ પટ્ટણીઓ અને દિનખામોનો તો નાશ નહીજ થાય, એમ હું આશા ગણુ છુ અર્મ દાવાદ એક કાળે ત્રણ તાર દ્વર ટમ્બુ હતું કમળ, રેશમ ને સુતર એજ ત્રણ તાર પાઠા એને આર્થિક સાહાય ને રસિકતા આપશે એમ હું મારું છુ ગાલીયાના પણ કેટલાક સુદર નમુના આપ જોશે એના અહીં બે કારખાના છે પરંતુ ટેમલ ખુસ્તીમા ખેસનાર અમદાવાદીઓને એની ખુબસુરતીનો ખ્યાલ નથી, એ અદસોસકારક છે-એના રંગ, ઉન અને વણાટ બધુ સંપૂર્ણ સ્વદેશી છે પરંતુ એની કદર કરનારા યુરોપ, અમેરીકા, આઝીકા અને જાપાનમા પડ્યા છે, અહીં નથી

જૂનનુ રેશમ કામ અને ખોળા ઓળો પહેરે છે એવુ, કસબી ભરત કામ પણ આ પ્રદર્શનમા છે તે તો એની મેળે જ બોલી ઉઠશે ઉત્તમ કામને બલામણુપત્રોની કદ જ જરૂર નથી

અત્રે કેટલાક કલાની ઉત્તમ વસ્તુઓના સંગ્રહ કરનારા પણ છે, તે જાણીને આપ ખુશી થશે શેઠ મોહનલાલ ખેમચંદ ડોશીવાડાની પોળમા ખુણામા રહે છે એમનું ઘર તાકડાની બહુજ ઉત્તમ કોતરણીનો નમુનો છે જેવુ એમનું ઘર છે, એવી એમની રસિકતા છે જુની થાશે, પીત્તળના વાસણો, તથા રોલા અને મૂર્તિઓ એમની પામેથી અમને મળ્યા છે શેઠ કાગળવાળા પાસે પણ જુની વસ્તુઓ છે પરંતુ એ અમે મેળવી શકના નથી શેઠ મોતીલાલ મનસુખ બિનાડીયાગવાળા, એક સંગ્રહચાન રાખે છે શ્રાવણમાસમાં બિલાડીબાગનો જ્યારે મેળો ભરાય છે ત્યારે એમની વસ્તુઓ જોધને ગામડાના લોકોને બહુજ આનંદ થાય છે એમના સંગ્રહનાની પણ કેટલીક સારી ચીજો આપ જોશે

આ પ્રદર્શન આવુ જોવા લાયક બન્યુ તેના મુખ્ય જથ્થા મારા મિત્ર ચિત્રકાર રવિ-શંકર રાવળને છે અને ડૉ. ચંદુલાલ મણીલાલ દેસાઈ (વસત વિનોદી) ની સતત મહેનત ના હોત તો પ્રદર્શનની ગ્યનામા છે એવીએ સપૂર્ણતા અમને ના મળત આ બન્નેનો આ પ્રસંગે હું ખાસ ઉપકાર મારું છુ આ શિવાય પ્રદર્શનના કામમાં બીજા પણ ઘણા ભાઈઓએ અમને સાહાય કરી છે, તે સૌના અમે ઠણી છીએ

છેવટે, સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, હવે શેઠ માહેન પુરોતમ વિશ્રામને આ પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવા દે વિનંતી કરે છુ અને આપ સૌ પામે એક વાચના કરે છુ કે આ સાહિત્ય પારપદની પ્રવૃત્તિને અંગે ગુજરાતમા એક સરસ્વતીમંદીર જોઈએ ત્યા ઉત્તમ કલાનો કાવમનો સંગ્રહ કરી આપણે જનસમાજની ગમવૃત્તિને ઉત્તેજન કરી થાળે સમાગની મહિનતા મનુષ્ય જીવનને અશુદ્ધ કરી રહી છે કલાની પૂનવી એ અશુદ્ધ જીવન જરૂર સ્વચ્છ થવો.

પત્રિકા નં. ૧.

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-અમદાવાદ.

તા.

ઓગસ્ટ ૧૯૧૮.

એ. અધિપતિ સાહેબ,

સુ.

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સેક્રેટરીઓની સલામ,-વિ. વિ. કે નીચે લખી મોકલેલી હકીકત આપના પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરી અમને ઉપકૃત કરશે.

અત્યાર સુધીમાં ભરાયેલી પાંચ પરિષદોના અનુભવપરથી એમ જણાયું છે કે પરિષદ માટે લખાઈ આવતા નિબંધો અને લેખો પરિષદમાં વંચાવવા માટે જોઈએ તેવી સંતોષકારક વ્યવસ્થા થઈ શકી નથી, આથી તે પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવાનું અમને યોગ્ય જણાય છે અને તે પ્રમાણે પરિષદનો કાર્યક્રમ પરિષદના બંધારણ અનુસાર ત્રણ વિભાગમાં— (૧) ભાષા અને સાહિત્ય, (૨) ઇતિહાસ અને સમાજ તથા (૩) વિજ્ઞાન અને કળામાં વહેંચી નાંખવા નિર્ણય કર્યો છે. પરિષદ માટે જે નિબંધો લખાઈ આવશે, તે જે તે વિષયોના વિભાગમાં વંચાવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. વળી દરેક વિભાગનો જૂદો પ્રમુખ પસંદ કરવામાં આવશે; જે પોતે તે વિભાગને ઉપકારક એવી માર્ગસૂચક સૂચનાઓ કરશે અને બીજી પરિષદ ભરાતા દરમિયાન કેવા પ્રકારનું કાર્ય આરંભવું આવશ્યક છે, તેનો કાર્યક્રમ તે વિષયના અભ્યાસીઓ સાથે મળી તેઓ નક્કી કરશે.

આ રીતે કામ લેવાથી અમારું માનવું છે કે દરેક વિભાગને-પરિષદના કાર્યક્રમને-કંઈક વ્યવહાર અને ચોક્કસ સ્વરૂપ આપવાનું બની શકશે, તેમજ દરેક વિભાગમાં આપણે કેવા પ્રકારનું કાર્ય કરવાનું છે અને તેમાં કેવી પ્રગતિ થાય છે તેના સ્પષ્ટ ખ્યાલ પણ આવશે, વિશેષમાં પરિષદનો એક હેતુ, અભ્યાસીઓ એક બીજાના નિકટ પરિચય અને સહવાસમાં આવે, તે આ રીતે સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થશે.

બીજું પરિષદમાં હાજરી આપતા જનસમૂહના મોટા ભાગને ત્યાં રજુ થતાં દરેક નિબંધમાં કે વિષયમાં રસ પડતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક વિષયો એવા હોય છે કે જેમાં માત્ર વિકાસ અને અભ્યાસીઓ જ રસ લઈ શકે, આ સ્થિતિ કંઈક અંશે ઓછી કરવાને, અમે આ વખતે એવી યોજના કરવા ઇચ્છીએ છીએ કે પરિષદ તરફથી પરિષદના દિવસોમાં-સવાર સાંજ, લોકોપયોગી સાહિત્યના અને જ્ઞાનના ભાષણો અપાવવાં, જે જનસમૂહને સારી રીતે આકર્ષે અને આનંદ આપે.

આમ નવા ફેરફાર દાખલ કરેથી, વિભાગમાં અભ્યાસીઓ અને વિકાસોને વિશેષ આનંદ પડશે અને લોકોપયોગી ભાષણોની યોજનાથી જનસમૂહને પરિષદ માટે તીવ્ર લાગણી થશે અને તેઓ તેના કાર્યમાં વિશેષ રસ લેતા થશે.

૩. સાહિત્યમાં રસ લેતી જાહેર સંસ્થાઓને વિનંતિ કરવાની કે છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે કેને નિમવા તેઓ યોગ્ય ધારે છે, તેના નામો આ માસ આખર સુધીમાં પરિષદના સેક્રેટરીઓને મોકલી આપવા. પરિષદના બંધારણ અનુસાર પ્રમુખની પસંદગીના છેવટનો નિર્ણય જે કે સત્કાર કમિટી હસ્તકળ છે પણ પરિષદની સત્કાર મંડળને જે સૂચનાઓ લખી મોકલવામાં આવશે તે પર પુરતું ધ્યાન અપાશે. લી.

રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઈ.

ગડલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ

હરિપ્રસાદ મજરાય દેસાઈ.

ડાહ્યાલાઈ લક્ષ્મણલાઈ પટેલ.

હીરાલાલ ત્રીલોચનદાસ પારેખ.

સેક્રેટરીઓ, છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

પરિપદ્ પત્રિકા—નં. ૨.

વિ વિ. કે, ચાલુ સાલના નવેમ્બર માસમાં કે તે અરસામાં છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં ભરવાનું નક્કી થયું છે આશા છે કે, આપ તે કાર્યમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેશો અને તેને સપૂર્ણ રીતે ક્ષેત્રમદ કરવામાં અમને બનતી મદદ આપો. આપ સારી પેઠે જાણો છો કે, પરિષદની ખૂબી રહેલ તે માટે લખાણ આવેલા ઉચ્ચ પ્રતિભા અને ખાસ અભ્યાસના લેખો અને નિબંધો તેમજ તેના સમગ્ર કાર્યપત્ર અવલબે છે પરિષદ પત્રિકા નં ૧ માં જણાવ્યા મુજબ આ વખતે પરિષદના કાર્યક્રમમાં સહેજ સુધારો કરવામાં આવ્યો છે.

પરિષદ માટે લખાણ આવેલા નિબંધો વગેરેની નજીક વિભાગમાં વહેંચણી કરવામાં આવશે, અને તેને યોગ્ય વિભાગમાં તેના જાચનની વ્યવસ્થા થશે, જેથી કેટલીક સરળતા થવા સંભવ છે વળી પરિષદના દિવસોમાં જાણીતા વિદ્વાનો પાસે જનસમૂહને આકર્ષે અને આનંદ આપે એવા ખાસ લખાણો સવાર સાંજ અપાવવાની યોજના કરી છે, જે અમારું માનવું છે કે, લોકપ્રિય થઈ પરિષદની ખ્યાતિમાં વૃદ્ધિ કરશે.

પરિષદ માટે લેખ લખી મોકલવામાં માર્ગદર્શક થાય એવી એક યાદી અમારી કમિટીએ તૈયાર કરી છે, જે આ સાથે સામેત છે આપને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરવાની કે, આપ તે પૈકી એકાદ વિષયપત્ર અમર તે સિવાયના કોઈ વિષયપત્ર એક અથવા વધુ નિમંત્રે લખી મોકલવા તેમજ પરિષદને વધુ ઉપયોગી અને લોકપ્રિય કરવાને યોગ્ય લાગે તેવી સૂચનાઓ કરવાની પણ મહેરબાની કરશો.

લિ સેવકો,

રામમોહનરાય જશનંતરાય,
મહુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ
હરિપ્રસાદ પ્રજારાય દેસાઈ
હાથાલાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલ.
હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પાઠેખ.
સેક્રેટરીઓ-છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

તા. ૬

તા ૩૧ મી ઓક્ટોબર ૧૯૧૮ સુધીમાં લેખકને પોતાના નિબંધો મોકલી આપવા વિનંતિ છે જે તે લેખક પોતાના લેખનો ત્રિપલ પગિષદના સેક્રેટરીઓને બનતી અનુકૂળતાએ લખી જણાવશે સર્વ પત્રવ્યવહાર-છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, -અમદાવાદ એ સરનામે કરવા વિનંતિ છે.

પરિપદ્ પત્રિકા નં. ૩

વિ વિ કે ચાલુ સાલના ડિસેમ્બર માસમાં તા. ૧૩ મીથી ૧૫ મી, એ સંલેદના ઉત્સવના દિવસોમાં છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં ભરવાનું નક્કી થયું છે આશા છે કે, આપ તે કાર્યમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેશો અને તેને સપૂર્ણ રીતે ક્ષેત્રમદ

કરવામાં અમને બનતી મદદ આપશો. આપ સારી પેઠે બહો છે, કે પરિપક્વ બરી ફતેહ પ્રજામાં સાહિત્ય માટે પ્રયત્ન ઉત્સાહ પ્રેરવા ઉપરાંત તે માટે લખાઈ આવેલા ખાસ અભ્યાસના અને વિદ્વાતાના લેખો અને નિબંધો ઉપર આધાર રાખે છે. પરિપક્વ માટે લેખ લખી મોકલવા માર્ગદર્શક થાય એવી એક યાદી અમારી કમિટીએ તૈયાર કરી છે, જે આ સાથે સત્તમેલ છે. આપને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરવાની કે, આપ તે પૈકી એકાદ વિષય પર અગર તે સિવાયના કોઈ મહત્વના વિષય પર એક વા વધુ નિબંધો લખી મોકલવા અને પરિપક્વનું કાર્ય વધુ ઉપયોગી કરવા યોગ્ય લાગે તેવી સૂચનાઓ કરવા પણ મહે-રબાની કરશો.

પરિપક્વનું કાર્ય વધારે સુવ્યવસ્થિત અને સુગમ થાય તે માટે આ વખતે શરૂઆતથી તેનો કાર્યક્રમ ત્રણ વિભાગ-સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે અને તે માટે આત્યાર આગમ્ય માર્ગનતી હાળી બાબતમાં જણાવ્યા મુજબ, ગુજરાતના બહુશીતા અને પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોને જે તે ભાગનો નિર્વાહ કરવા પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. વળી, પરિપક્વના દિવસોમાં બહુશીતા વિદ્વાનો પાસે જનસમુહને આકર્ષે અને જ્ઞાન સાથે આનંદ આપે એવાં ખાસ ભાષણો અપાવવાની યોજના કરી છે, જે અમારું માનવું છે કે પરિપક્વને લોકપ્રિય કરવામાં સહાયભૂત થશે.

તે સિવાય પરિપક્વના અંગે સાહિત્ય, કળા અને કેળવણીનું એક સરસ પ્રદર્શન ભરવા અમારી કમિટીએ નિર્ણય કર્યો છે અને તે કાર્યમાં, પોતાથી બનતી તમામ મદદ કરવા ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર રા. રવિશંકર મહાશંકર રાવળે, કળા કાર્ય કર્યું છે. વાસ્તવિક રીતે તેની બધી વ્યવસ્થા તેમને જ સુપ્રત થઈ છે. વળી વડોદરા રાજ્ય તરફથી પ્રદર્શન માટે કીમતી અને નમુનાદાર ચીજો મળવા આશા રહે છે. અને ત્યાંના બાળસાહિત્ય વિભાગ ખરેખર આકર્ષક થઈ પડશે. ઉપરાંત અત્રેની પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ શ્રી. કેમ્પશર અરદેશર બાલા, આ કાર્યમાં-ખાસ કરીને કેળવણી વિભાગમાં સારો રસ લે છે, તેમણે તે સંસ્થામાં કેળવણીને લગતું, ક્રિન્ડર્ગાર્ટન અને સ્કોપ્ડ શિક્ષણનું જે ઉપયોગી અને બેવાલાયક સાહિત્યનું સંગ્રહસ્થાન છે, તેનો ઉપયોગ કરવા દેવા ખુશી દર્શાવી છે.

આ પ્રમાણે પરિપક્વના કાર્યની તૈયારી ચાલી રહી છે અને તેને વધુ ઉપયોગી અને ફતેહમંદ કરવા બનતી મદદ આપવા સાહિત્યપ્રેમી બહેનો અને ભાઈઓને અમારી વિનંતિ છે.

લી.

આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

પ્રમુખ સત્કાર કમિટી, છઠ્ઠી શુ. સા. પરિપક્વ.

તા. ૬. તા. ૧૫ મી નવેમ્બર ૧૯૧૯ સુધીમાં લેખકોને પોતાના નિબંધો પરિપક્વના સેક્રેટરિઓ ઉપર બનતી અનુકૂળતાએ મોકલી આપવા ખાસ સૂચના છે.

સર્વ પત્રવ્યવહાર-છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વ-અમદાવાદ એ સીરનામે કરવા વિનંતિ છે.

છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદ માટે લેખો લખી મોકલવા

બાબત માર્ગસૂચક યાદી.

(૧) ભાષા અને સાહિત્ય ૧ ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ ને ઇતિહાસ ૨ ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ ને ઇતિહાસ ૩ નવલકથા વગેરે ગુજરાતી સાહિત્યના કોઇપણ અંગની ઉત્પત્તિ અને ઇતિહાસ ૪ ગુજરાતી કવિતા-પ્રાચીન અને અર્વાચીન -તુલના અને સરખામણી- અ પ્રાચીન અને અર્વાચીન કવિતામાં ૭૬ અને અલકારનો ઉગ્રયોગ ૫ નાટક-૨ ગદ્ય-પ્રાચીન ને અર્વાચીન ૬ વ્યાકરણ-ઐતિહાસિક ને તુલનાત્મક ૭ લિપિ. ૮ એક ભાષા ૯ પદ્ધિભાષા ૧૦ સમાલોચના ૧૧ લોકગીત અને લોકકથા ૧૨ શૈલી ૧૩ નિબંધ ૧૪ પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને વિચારની શુભ સાહિત્યપર થયેલી અસર ૧૫ ફ્રાન્સી અને હિંદી સાહિત્યની શુભ સાહિત્યપર થયેલી અસર ૧૬ અન્ય ભાષાઓના વિકાસ અને ઇતિહાસ સાથે શુભ સાહિત્યની સરખામણી અને તુલના ૧૭ અમલવાદ અને આસ પાસના કવિઓ અને તેમના શવનવૃત્તાત ૧૮ વર્તમાનપત્રું સાહિત્ય ૧૯ ગુજરાતી માસિકો	(૨) ઇતિહાસ અને સમાજ. ૧ ગુજરાતના ઇતિહાસના સાધનોની સમાલોચના ૨ પદ્દેશી મુસાફરોની નોંધ ૩ સાહિત્યમાંથી મળી આ-વતી ઐતિહાસિક નોંધ ૪ સ્ત્રિદેશ અમલ પહેવાની શુભ ની ગભ્યવ્યવસ્થા ને બધારણ ૫ ગુજરાતનો ફારસી ઇતિહાસ ને ઇતિહાસકરો ૬ પુરાણવસ્તુ ગાત્ર - અ સિક્કા ચ શિલાલેખ ક તામ્રપત્ર ૭ જુદી જુદી નાતોના ઇતિ-હાસ ૮ ગુજરાતનું તમાગપદ્ધતિ ને અવસ્થા ૯ ગુજરાતની ભૂગોળ ૧૦ ગુજરાતના ધર્મસંપ્રદાયોના ઇતિહાસ અને ગ્યના ૧૧ ગુજરાતી ધાર્મિક સાહિ-ત્યની સમાલોચના ૧૨ તત્ત્વજ્ઞાનનો શુભ કાવ્ય માહિત્યના વિકાસ અને ઇતિહાસ ૧૩ પ્રાચીન ગુજરાતની આર્થિક સ્થિતિ ૧૪ ગુજરાત II મહાજન અને ગાતિના બધારણો ૧૫ પ્રાચીન યુદ્ધશાસ્ત્ર અને તેની વ્યૂહગ્યના	(૩) વિજ્ઞાન અને કળા. ૧ વિજ્ઞાનના ગુજરાતી સાહિત્યની સમાલોચના ૨ સંગીત-તેનો ઇતિહાસ, રાગગાગિણી, કાવ્ય અને મંગીતનો સંમધ ૩ ચિત્રકળા-પ્રાચીન અને અર્વાચીન ૪ શિક્ષણ } ગુજરાતની બાધણીનું વર્ણન અને સમાલોચના ૫ સ્થાપત્ય } નૈન અને મુસલમાન ૬ નૃત્ય ૭ હુન્નર ઉદ્યોગ અને વેપારનું સાહિત્ય ૮ શૃંગારશાસ્ત્ર

પત્રિકા નં. ૪

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વળતે, સાહિત્ય, કેળવણી અને કલાનું પ્રદર્શન બરવાનું નક્કી થયું છે.

એ પ્રસંગે અમદાવાદ ગ્રેમર્યંદ રાયર્યંદ ટ્રેનીંગ કૉલેજ તરફથી રજાઈડ વર્ક તથા કેળવણી શાસ્ત્રને લગતી બીજી વસ્તુઓ આપવા પ્રિન્સિપાલ મીં બાલાએ મહેરબાની કરીને કબૂલ કર્યું છે.

વેડોદરા રાજ્ય તરફથી પ્રાચીન પુસ્તકો, તામ્રપત્રો, હસ્તલિખિત લેખો, સાક્ષરોના ચિત્રો તથા બાળસાહિત્ય અને બાળકોનાં પુસ્તકાલયોના સામાન ઇત્યાદિ પ્રદર્શન માટે મળવા વંકી છે. ભાવનગર, જૂનાગઢ, સુરત, ભરૂચ તથા મુંબાઈ વગેરે શહેરોમાંથી તેમજ અમદાવાદમાંથી કલા તથા સાહિત્યને લગતી અનેક જેવા જેવી વસ્તુઓ, મેળવવા પ્રયત્ન શરૂ થયો છે.

એ પ્રસંગે, કોઈ પણ સજ્જન નીચેની વસ્તુઓમાંથી કોઈ ચીજ અમને મોકલી આપશે તો પ્રદર્શન કમિટી ઉપર મોટો ઉપકાર થશે. આવેલી વસ્તુ સાચવી, હતી તેવી સ્થિતિમાં પાછી મોકલવાં અમે પૂરેપૂરી જોખમદારી લઈએ છીએ.

ઐતિહાસિક સામાન—જુના હથિયારો, શિક્ષા, બખતરો, ચિત્રો, અસલ વપરાશની કોઈ બતાવવા લાયક ચીજો, જુની કારીગરીના નમૂના વગેરે.

વિજ્ઞાનની અભ્યુષીઓ—દરિયાની કોઈ અદ્ભુત નિકાશ, જમીનમાંથી મળી આવેલા કોઈ પથ્થર હીરા વગેરે.

કલાની કૃતિઓ—સુંદર ભરતકામ, (મોતીનું ઝીકતું ને રેશમનું)—સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી કરેલાં કામ વધારે માન પામશે, સુંદર કોતરકામ, શિલ્પ, હાથીદાંત લાકડાં કે હાડકાં વગેરેનું.

ચિત્રકામ—ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક તથા સૃષ્ટિ સૌન્દર્યનાં દ્રશ્યો, ગુજરાતના ઇતિહાસ કે ઘર સંસારપરથી ઉપજાવેલા દેખાવો, ગુજરાતીએ આદેખેલા કોઈ ઉત્તમ ચિત્રો.

ફોટોગ્રાફ્સ—ગુજરાતના સુંદર દેખાવોની છબિઓ (વસ્તુની પ્રસંગી, સફાઈ અને ગોઠવણ સારાં જોઈશે.)

કુદરતી દેખાવનો ફોટોગ્રાફ કેબીનેટ કદનો હોવો જોઈએ, અગર ૧૦×૧૨ નું વિસ્તારેલું ચિત્ર (એન્લાર્જમેન્ટ) પણ આવકાર પામશે. ફોટોગ્રાફમાં ગુજરાતના ભવ્ય બાંધકામો, નકશી કામો અને ઐતિહાસિક સ્થળો શોધીને તેની છબિઓ મોકલવી.

વિવિધ જાતિઓની તેમનાં રહેઠાણોમાળ જઘ છબિઓ લેવાઈ હોય, વિવિધ ઉદ્યોગો કરતા લોકો (ખેડૂત, વણકર, સોની, લુહાર, સૂતાર વગેરેને તેમની ખાસીયતો પ્રમાણે છબીઓમાં લેવા.)

મૂર્તિવિધાન—માટીનાં, ધાતુઓનાં, મીણનાં, પથ્થરનાં; સૌન્દર્ય, ઇતિહાસ કે ભાવનાઓ રજુ કરતા હોય તેવા.

આલેખન—કલાપ્રેમી વિદ્યાર્થીઓ, સ્ત્રીઓ, કે પુરૂષોના કામો; જેવાં કે—સાદા ફૂલ-પાનનાં ચિત્રો, વનસ્પતિના ચિત્રો, સુંદર વેલ પટીની અંદર, ગુજરાતી સૂત્રો અથવા મહાન વાક્યો લખેલા હોય તેવા, ઇત્યાદિ.

આ સિવાય અન્ય પ્રદર્શનને લાયક કોઈ વસ્તુ મોકલના વિષે અગાઉથી અમારી સાથે પણ વ્યવહાર કરવા વિનંતિ છે

પ્રદર્શનના કાર્યમાં ઉત્સાહી સભ્યો તથા સ્વયંસેવકોને જોડાના આમ ત્રણ છે

આના પ્રદર્શનથી દેશનું કલા કૌશલ્ય તથા ખુદ્દિ આતુર્ય એ સ્થળે એકઠું કરી શકાય છે. વસ્તુઓ મૂકનાર તથા જોનારને અલભ્ય લાભ થાય છે, અને દેશની શુભ શક્તિઓ વિખસ પામી પ્રજામાં રસવૃત્તિ જાગ્રત થાય છે કલા દેશના ભવિષ્યની પ્રગતિમાં કેવો હિસ્સો આપી રહે તે માટેના આદર્શો પણ આવા પ્રદર્શનો પૃથ્વી પરના જોડવાય છે

ઉત્તમ વસ્તુઓ માટે ચાદો, ઈનામો, મટીટીકેટ વગેરે આપનાની જોડવણ કરવામાં આવશે

તા ૨૦-૯-૧૯

ખાડીયા અમદાવાદ.

રવિશંકર મહાશયર રાવળ
હરિપ્રસાદ પ્રજગય દેમાડ,
મત્રીઓ પ્રદર્શન કમિટી

પ્રદર્શન પત્રિકા-નં. ૨.

પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવાની તા ૩ જ એપ્રિલ નક્કી કરવામાં આવી છે પ્રદર્શનમાં નીચે મુજબ ત્રણ મુખ્ય વિભાગો અને બીજા અંતરંગ વિભાગો રાખવામાં આવ્યા છે તે ઉપરાંત અનુદૂલતા પ્રમાણે દુલોની શુ ચણી, સંગીતના મેળાવડા કે નાટ્યો અમિનયો જોડવામાં આવશે

સાહિત્ય અને કેળવણી વિભાગ કલાવિભાગ, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન વિભાગ,

હસ્તલિખિત પ્રતો	ચિત્રકામ	જૂના ચિત્રો
શિક્ષણનો સામાન	મૂર્તિકામ	ઐતિહાસિક પદાર્થો
સુદરશનમાં છપાયેલા પુસ્તકો	સ્થાપત્ય	સિક્કાઓ
વાચનમાળાના નમૂનાઓ	ફોટોગ્રાફી	જૂના ઓળખારો
સાક્ષરો તથા કવિઓની છબીઓ	છાપાકળાની કૃતિઓ	ખખતરો, વસ્ત્રો
વર્તમાનપત્રોના નમૂનાઓ	ચિત્રપદકામ, લાકડાનું કોતરકામ	ઐતિહાસિક કૃત્યોના ચિત્રો
વગેરે	ભરતગુચ્છ	અભયખીખર્મા પદાર્થો જગેરે
	સુદર અક્ષરાલેખન	
	વિદ્યાર્થીઓનું કામ	
	નાનુક વણાટકામ વગેરે	

૧ નમૂનાની વસ્તુ ગુજરાતી લગતી અગર ગુજરાતીને હાથે થયેલી હોવી જોઈએ એ સિવાય કોઈ ઇતર સભ્યનો જોવાલાયક વસ્તુ મોકલશે તો તે મામાર સ્વીકારી પ્રદર્શનમાં રજુ કરવામાં આવશે પરંતુ હરીફાઈમાં મૂકશે નહિ તેમને જનતા સુધી નમૂનાની ઉત્તમતા માટે સર્ટીફિકેટ આપવામાં આવશે

૨ નમૂના મોકલનાગઓએ તા ૧૫ મી.માર્ચની અંદર પ્રદર્શનના મત્રીઓને નમૂના મોકલવા સંબંધી ખબર આપવી અને મત્રીઓ તરફથી સ્વચના મળ્યા પાદ તા ૨૫ મી.માર્ચની અંદર નમૂના પ્રદર્શન ઓપીસમાં પહોચતા રૂવા

૩ સ્થાનિક નમૂનાગાળાઓએ ૨૮ મી માર્ચના રોજ સવારના નવથી સાંજના પાંચ સુધીમાં પ્રદર્શનની જગ્યાએ પહોંચાડી જવા અને રસીદ લઈ કમીટીને સોંપવા અને પ્રદર્શન વીત્યા બાદ ત્રણ દિવસની અંદર તેમણે પોતાનો સામાન જાતે આવી લઈ જવો.

૪ બહારગામથી નમૂના મોકલનારે માર્ગમાં તે સુરક્ષિત રહે તે માટે જાતે બંદોબસ્ત કરવો. પ્રદર્શન કમીટી નમૂનાઓ રાખ્યા પછી તેની સલામતી માટે જોખમફાર રહેશે. પ્રદર્શન પૂરું થયા બાદ વેચાયેલા નમૂના શિવાયના પ્રદર્શન કમીટી યોગ્ય બંદોબસ્ત સાથે માલિક તરફ રવાના કરશે પરંતુ તેને! ખર્ચ માલના ધણીને શીર રહેશે.

૫ અત્યંત ગરીબ કલાકર અગર કારીગરને તેના વતનના કોઈ જાણીતા માણસનું સર્ટીફિકેટ મોકલવાથી નમૂનાનું વાહન ભાડું આપવાની પ્રદર્શન કમીટી ગોઠવણ કરશે.

૬ નમૂના મોકલનારે પ્રદર્શનને લગતી જાણવાજોવી માહિતી અગાઉથી મેળવી લેવી તથા પ્રદર્શન કમીટી તરફથી જોઈતા ખુલાસા પત્રદ્વારા મેળવી લેવા.

૭ પ્રદર્શનમા કુલોના મેળાવડા, ગરબા કે સંગીતના જલસા અગર નાટકી અભિનયો માટેના દિવસો અગાઉથી જાહેર થશે જેથી તેમા ભાગ લેવા ઇચ્છના માણસોએ પોતાનાં નામ, વય તથા ઠેકાણું મોકલી આપવાં.

૮ પ્રદર્શનમાં ઇનામો, સર્ટીફિકેટો વિગેરે આપવાને એક કમીટી નીમાશે અને તે કમીટીનો ચુકાદો સર્વમાન્ય ગણાશે. તે કમીટી બધી રીતે સ્વતંત્ર રહેશે અને પોતાના ચુકાદા માટે ખુલાસા આપવા બંધાયેલી નહિં રહે.

૯ દરેક નમૂનાની પછવાડે તેના માલિકનું કે કારીગરનું નામ ઠેકાણું તથા વેચવાનું હોય તો કિંમત ચોખ્ખા અક્ષરથી લખેલાં લેખલો ચોડીનેજ મોકલવા. આ પ્રમાણે નહિં હોય તો ભૂલચૂક માટે પ્રદર્શન કમીટી જુસ્મેદાર નહિં રહે. નમૂનાની સાથે તેની હકીકત મૂકવી હોય તો તે મોકલનારે સ્પષ્ટ મોટા અક્ષરોમાં લખી પુઠાપર ચોડીનેજ મોકલવી.

૧૦ નમૂના ભરેલી પેટીઓ કે જોખાના હાંકણા સરળતાથી છૂટા પડે તે માટે સ્ક્રુથી બંધ કરવા અને તે હાંકણાંપર મોકલનારે લખી રાખવું.

૧૧ નમૂના મોકલનારે નીચે પ્રમાણે ફોર્મ તા. ૧૫ મી માર્ચ પહેલા ભરીને મંત્રીઓ તરફ રવાના કરવું.

આખું નામ તથા ગામ.	નમૂનાની વિગત.	વિભાગ.	ખનાવનાર અથવા માલિક.	કિંમત.	જરૂરી સૂચના.

પ્રદર્શન કમીટીના સભ્યો.

રા. ગડુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ. બી. એ.

રા. વલ્લભભાઈ લલ્લુભાઈ પટેલ. હેડમાસ્તર પ્રે. રા. ટ્રેનીંગ કૉલેજ પ્રેક્ટીસીંગ સ્કૂલ.

રા. ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા. બી. એ.

રા. ભરતરામ ભાતુસુખરામ મહેતા.

રા. માણિકલાલ કાળીદાસ ભટ્ટ.

रामभेदिना ८ राव जगन्नाथ प्रीतनाथ लीलाधर शरण लुवा श्री हरिप्रसा

दिनीश प्री वार्ड.

- ૨૧ પ્રીતમરાય મજરાય દેશાધી બી એ
 ૨૨ લાભશ કર દયાશ કર પડયા દ્રોણ મારતર દ્રેનીંગ ડોલેજ -
 ૨૩ દમનલાલ ઉમીયારામ મહેતા „ „ „ મીડલ સ્કૂલ
 ૨૪ જનાર્દન યશવંતરાવ દીધે ફોટોગ્રાફીક આર્ટિસ્ટ

મંત્રીઓ.

- ૩૧ હરિપ્રસાદ મજરાય દેશાધી
 ૩૨ વિશ કર મહાશંકર રાવળ

પ્રદર્શનના સમયમાં શિક્ષિત કારીગરો પોતાના ધધાને લગતી માહિતી આપનારા હોયો.
 રજુ કરશે તે જાહેરમાં મૂકવાની વ્યવસ્થા થશે જેઓ વ્યાખ્યાન આપવા સ્હાતા હશે
 તેમને માટે પણ જોઈવળુ થઈ શકશે હોયો માટે યાદી રૂપે ચોક્કસ વિષયો સૂચવીએ છીએ
 છાપાકળા, મારીકામ, બાધકામ, હાઈટન તથા ત્રણ રંગ છપાઈ, લીથોગ્રાફી, મોલડીંગ
 (ઢાળા પાડવાનું), મીનાકામ, ભરતકામ, ગગાટકામ તથા શેત્રજનો વણાટ, ફૂન ઉગાડવા,
 રમકડા બનાવવા, શુદ્ધસુશોભન વગેરે

ખાડીઆ,
 અમદાવાદ

}

રવિશંકર મહાશંકર રાવળ.
 હરિપ્રસાદ મજરાય દેશાધી
 મંત્રીઓ, પ્રદર્શન દમિટી

ફાંડા પણ સારી મદદ મળતી જાય છે અને આશા છે કે ગુજરાતના ધનવાનો ધનથી અને વિકાસો પોતાની વિદ્યાથી પરિષદને સંપૂર્ણ ફત્તેહ અપાવવા સહાયભૂત થશે.

પત્રિકા નં ૬

તા ૨ જી, ૩ જી અને ૪ થી એપ્રિલ ૧૯૨૦ શુક્ર, શનિ અને રવિ એટલે ઇન્ટરના તેહેવારોમાં છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં શાન્તિભવન થીએટરમાં રાજરત્ન ગવર્ણહાઉસ હંગોવિદ્વાસ કાટાવાલાના પ્રમુખપદ નીચે મળનાર છે -

આ પ્રસંગે જગત્ પ્રસિદ્ધ મહાન કવિ ડૉ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પરિપક્વ પદારવાના છે

પરિપક્વ કામકાજ ખીજ દિવસથી સાહિત્ય, ઇતિહાસ, અને વિજ્ઞાન એ ત્રણ વિભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવશે અને ૨૦ થી ૨૫ મુલાકાત, પ્રો મળવતરાય હાથે, અને પ્રો માદનમોહન શાહને એ ત્રણ વિભાગોના અનુક્રમે પ્રમુખો નીમવામાં આવ્યા છે

પરિપક્વે અગે ચોજેલી જાહેર વ્યાખ્યાનમાળામાં મહાત્મા ગાંધીજી, પ્રેમચંદ રામચંદ ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રીન્સીપાલ મી કે એ બાવા, ડૉ નર્મદાશંકર મેહેતા ડૉ કૃષ્ણલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, પ્રો બી કે ઠાકોર, અને ગ કૌશિકરામ વિદ્યહારામ મેહેતા દરરોજ સાંજના ભાષણો આપશે

સાહિત્ય અને દલાત પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકવાની કિર્યા તા. ૩ જી એપ્રિલ ૧ શનિવારે સવારે ભોળાનાથ સારાભાઈ લેડીઝ ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં શેઠ પુરુષોત્તમ વિંધ્યામ માવજીને હસ્તે થશે

પરિપક્વના ઉતારે જેઓ ઉતરવા ઇચ્છતા હોય તેઓએ તા ૨૫ મી માર્ચ સુધીમાં પોતાના નામ સેક્રેટરીઓને લખી જણાવવાથી તેમને માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે અને તે બદલ દરરોજના રૂ ૧૫ પ્રમાણે ચાર્જ લેવામાં આવશે

સાકારમહાના સભ્યની રૂ ૩ ૫), સમાસદની રૂ ૩ ૩), સંભાવિત પ્રેક્ષકની રૂ ૩ ૧૦, અને પ્રેક્ષકની રૂ ૨ અને ૧ એ પ્રમાણે રાખવામાં આવી છે

રામમોહનરાય જેસવતરાય દેસાઈ

ગદલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ

હરિપ્રસાદ મજરાય દેસાઈ

હાલાલાલ લક્ષ્મણલાલ પટેલ

હીંગલાલ ત્રિલોચનદાસ પારેખ

મેકેટગીઓ, છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ—અમદાવાદ

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-ઉપજ પરચુરનો હિસાબ.

આવક.

૨૭૪૭-૦-૦ બક્ષીસ,* પરિશિષ્ટ અની વિગતે.

૨૫૭૮-૦-૦ ટીકીટ વેચાણ.

૧૫૭-૦-૦ બીજી ઉપજ.

૫૪૮૨-૦-૦

પરિશિષ્ટ અ.

*છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને નાણાંની
લેટ આપનાર શહેસ્થાની યાદી.

નામ.

દેહી સુલોચના ચીવભાઈ
શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈ
શેઠ નરસીદાસ જ્યોતીશનદાસ
શેઠ લાલભાઈ દલપતભાઈ અને અધર્મ
નગરશેઠ કરસુરભાઈ મણિભાઈ
શેઠ મંગળદાસ ગીરધરદાસ
નવું શેરખજાર
બુવું શેરખજાર
શેઠ માકિભાઈ મનસુખભાઈ
શેઠ જમનાભાઈ ભગુભાઈ
શેઠ દુર્ગાપ્રસાદ શંભુપ્રસાદ
શેઠ જયજીલાલ ગીરધરદાસ
મસ્કતી કાપડમારટીટ મહાજન

૨૫૦-૦-૦
૨૫૦-૦-૦
૧૫૧-૦-૦
૧૫૦-૦-૦
૧૨૫-૦-૦
૧૨૫-૦-૦
૧૫૧-૦-૦
૧૨૫-૦-૦
૧૨૫-૦-૦
૧૦૧-૦-૦
૧૦૧-૦-૦
૧૦૧-૦-૦
૧૦૧-૦-૦

રકમ.

ખરચ.

૧૧૫૧-૦-૦ છપામણી ખરચ.

૩૪૮-૦-૦ હાથમંડ પ્રેસ.

૩૦૦-૦-૦ લુહાણાસ્ટીમ પ્રેસ. ૩૦-૦-૦ યુનિઅન પ્રેસ.

૧૭૩-૦-૦ ગુજરાતીપંચ પ્રેસ. ૨૦-૦-૦ બાઈન્ડર આત્મારામ.

૧૩૧-૦-૦ હી. એમ. પટેલને. ૧૫-૦-૦ ભાગ્યેદય પ્રેસ.

૪૪-૦-૦ નટવર પ્રેસ.

૯૪૭-૧૦-૦ ગાર્ડનપાર્ટી ખરચ.

૩૩૯-૦-૦ શિવલાલ કંદોહાને.

૩૭૦-૧૦-૦ રા. નાતુભાઈને જયંતીલાલ ઠાકોરને ખર્ચના.

૧૪૦-૦-૦ એકતારાવાળા, ભજનમંડળી અને ગાર્ડભાડું

વગેરે ખરચતા, હા. ડો. હરિપ્રસાદ.

૮૬-૦-૦ રાવતે-ચા, આદરકીમના.

૧૨-૦-૦ તા. ૧૨ મી મેના રિક્ષેશમેંટના.

૭૫૮-૧૩-૦ પ્રદર્શન ખાતે.

૫૫૦-૦-૦ ડો. હરિપ્રસાદ ને રા. રાવળને ખર્ચ માટે

હિસાબની વિગતે

૧૮૫-૭-૦ મેડલો, સરટીફિકેટનો ખસોક ને છપામણીના.

૨૩-૬-૦ પ્રદર્શનનો સામાન પાછો મોકલ્યો તેના

ખર્ચના. હા. ડો. હરિપ્રસાદ ને પ્રચ્છાશંકર.

૬૧૨-૧૫-૦ ખુરસીઓનું ભાડું ને મળુરી ખરચ.

૧૨૬-૭-૦ નવરોજી પ્રામજી-ખુરસીઓનું ભાડું.

૧૨૧-૦-૦ ગુ. વ. સોસાયટી

૮૨-૦-૦ મેસર્સ મોદીને

”

”

”

૨૨૫-૦-૦ ખુરસીઓની મળુરી અને પરચુરણ મળુરી

ખર્ચના હા. ગંગારામ સેવકરામ.

૫૧-૦-૦ થીએટરમાં કોન્ટ્રાક્ટ ખરચના છવલ્લેલાસને.

શ્રી અબાલાય ડી લખિયાગ

શ્રી ગીમનલાસ ગીરધરલાય

શ્રી હરિદાસ અચરતલાય

ગદ ચડલાલ કે મચરેવાળા

શ્રી મણિલાલ મણિલાય

શ્રી સોમનાથ રેખજી

શ્રી મોતીલાલ હીરાભાઈ

શ્રી બાલાભાઈ જમનાદાસ નાણીવટી

ગા ગાનદશર બાપુભાઈ દુવ

ગ બ રમણભાઈ મહીપતરામ

ગદ નેચ ગભાઈ હિન્મશી

શ્રી નાલભાઈ મણિલાલ સુનશ

મિસિમ લીનાવતી લાલભાઈ

શ્રી ગોરધનભાઈ ઉશ્વરભાઈ

શ્રી રત્નેશ્વરભાઈ રૂપરમભાઈ

ગા ગાનીદાસ લાલભાઈ

ગા માધવલાલ કવેરીલાલ પાણિક

શ્રી વિજયભાઈ કવેરીલાલ પાણિક

ગા કૃષ્ણદ ગોવિંદલાલ

વૉહયરા સાથે આ હિસાબ મે તપાસ્યો

છે અને તે બરોબર છે

બી, કે પટવા,

આડિટર

૧૦૧-૦-૦

૫૧-૦-૦

૫૧-૦-૦

૭૫-૦-૦

૫૧-૦-૦

૫૦-૦-૦

૫૦-૦-૦

૫૦-૦-૦

૫૦-૦-૦

૫૦-૦-૦

૫૦-૦-૦

૫૧-૦-૦

૩૫-૦-૦

૨૫-૦-૦

૨૦-૦-૦

૨૦-૦-૦

૨૦-૦-૦

૫૦-૦-૦

૪૧-૦-૦

૨૭૪૭-૦-૦

૨૫૬-૦-૦

૨૬૯-૦-૦

૧૦૦-૦-૦

૮૭-૦-૦

૧૦૦-૦-૦

૧૧૬-૦-૦

૧૪૦-૬-૦

૧૬૨-૮-૦

૧૧૫-૦-૦

૪૫-૧-૦

૫૦-૦-૦

૫૮-૧-૦

૧૦૭-૧-૦

૧૩-૨-૦

૬૦-૦-૦

૪૫-૦-૦

૨૫-૦-૦

૫૦૧૬-૧૨-૦

૪૬૫-૫-૦

૫૪૮૨-૦-૦

રિફરેન્સ અને ઉતારા ખરચ

૨૬૯-૦-૦ બનીચકર કનજીને શીઝરમા રિફરેન્સના

૧૦૦-૦-૦ ગ રાવળને ઉતારા ખરચના

૮૭-૦-૦ રા વાહીલાલ ગાહને ત્યા વેલ ટિપરના

ઉતારા ખરચના

વેલ ટિપર ખરચ હસ્તે રા અબાલાલ પુરાણી ને

મિ ચડલાલ દેશાઈ

૧૧૬-૦-૦ ફેલહાર તોરજના માળીઓને

૧૪૦-૬-૦ કાસકેટવું ખરચ-ડા ટોરને આપ્યું તેના

૧૬૨-૮-૦ ગાહીભાઈ અને ફેલરે ખરચ લા મત્રીઓ

૧૧૫-૦-૦ પોસ્ટલ ને તારખરચ, સ્ટેશનરી

૪૫-૧-૦ હિદી, બગાળી અને મરાઠી પુસ્તકોના

૫૦-૦-૦ પરચેરલું સામાન, ખાતે

૫૮-૧-૦ પાણીવળા મહારાજને તથા વાવટાની વફયાનીના

૧૦૭-૧-૦ શાતિનિઠેતનને પુસ્તકો મોકલ્યા તેના.

૧૩-૨-૦ લેડીઝ ક્લબ રિપેર ખાતે

૬૦-૦-૦ નોકરોને બક્ષીસ

૪૫-૦-૦ મત્રી સુ સા પરિવહ ૩૫+૮+૧ ફેલરે ખર્ચ બાદન

જતા રૂ ૩૫

૨૫-૦-૦ ટીફ્ટ માડવાળ ખાતે

૫૦૧૬-૧૨-૦

૪૬૫-૫-૦

૫૪૮૨-૦-૦

૫૪૮૨-૦-૦

રામમોહનરાય જે. દેસાઈ.

હરિપ્રસાદ ત્રજરાય

ગદલાલ ગોપીનાથ દુ

રાહ્યાલાલ લક્ષ્મણભાઈ

હીરાલાલ ત્રીલોચનદાસ પારેખ

મત્રીઓ, છ ગુ સા પરિવહ

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-રિપોર્ટ છપામણી ખરચ.

૫૦૦-૦-૦ તા. ૧૭-૪-૨૦.

છપામણી.

૧૦૦૦-૦-૦ તા. ૨૮-૪-૨૧.

૪૫૦-૦-૦ ગુજરાતી પંચતે,

૫૦૦-૦-૦ તા. ૧૫-૬-૨૨.

૩૭૮-૦-૦ હાયમંડ જ્યુબીલીને.

૨૩૮-૮-૦ જ્ઞાનમંદિરને.

૩. ૨૦૦૦-૦-૦

૨૪-૦-૦ ન્યુ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસને.

કાગળ ખરચ.

૩૬૮-૧૦-૦ ડી. એમ. પટેલને ૧૩ રીમના.

૨૬૦-૦-૦ „ ૧૦ રીમના.

૮૧-૦-૦ „ ૩ રીમના.

૨૨-૦-૦ ઉમેદચંદ માસ્તરને ૧ રીમના.

આર્ટિપેપરના.

૧૭-૬-૦ બક્ષોદતો ખરચ હસ્તે રા.

બચુભાઈ રાવત.

૧૦૦-૦-૦ કીનિક્ષ પ્રેસને (આશરે)

૬૪-૦-૦ બાઈન્ડરને (૧૫૦ નકલની

બંધામણના છોટના પુંડાના)

૩-૮-૦ પરચુરણ ખર્ચના.

૩. ૨૦૦૦-૦-૦

રામમોહનરાય જ. દેસાઈ.

ગદુલાલ ગોપીલાલ.

હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ.

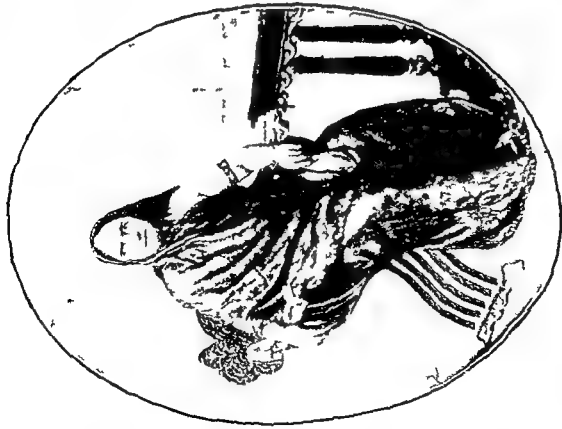
હાલાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલ.

હીરાલાલ ત્રીલોચનદાસ પારેખ,
સેક્રેટરીઓ, છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ.

સર ચીનુભાઈ માધવલાલ પહેલા હિન્દુ બેરોનેટ.

દેડી મુહોવ્યના ચીલુલાઇ, જો બી ઈ
(પટેના પ્રેરેનિટના પત્ની અને બીજા પ્રેરેનિટના માતૃશ્રી)

પરિપત્ને ઉદાર મનદ આપનાર પ્રથમ સ્ત્રી બેરેનિટનુ કેકુળ

સર ગિરિજાપ્રસાદ ચીલુલા, -બીજા બેરેનિટ

ઇસ્લામ મહામંદિરનું ચતુર (રા. ઉચંગરાય કે. ઝોઝા)	૩૬—૫૨
હિંદુસ્તાનનાં જુનાં તોલ અને માપ (રા. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી)	૫૩—૭૦
નાગરોત્પત્તિ (રા. માનશંકર પી. મહેતા.)	૭૧—૧૭૨
શિહોરની પ્રાચીનતા (રા. ભાઈશંકર ગૌરીશંકર શિહોરી)	૧૭૩—૧૮૨
હિંદુઓના તરેહવાર રીતરિવાજો (સ્વ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી)	૧૮૩—૧૯૨
યુજરાતનાં જૈનમંદિરો (રા. ગોકળદાસ નાનજીભાઈ ગાંધી)	૧૯૩—૨૦૮

૫ વિજ્ઞાનવિભાગ—

પ્રો. શાહનું ભાષણ.	૧—૧૩
વિજ્ઞાન ને કળા (રા. વિજયાલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ.)	૧૪—૨૦
વિજ્ઞાનની પરિભાષા (રા. કલ્યાણરાય નથુભાઈ જોશી)	૨૧—૨૫

૫૧ શિષ્ટો—

૧ જનસમાજની દૃષ્ટિએ સાહિત્યનો વિચાર. (મહાત્મા ગાંધીજી)	૨૭—૨૯
૨ વસંતની વધામણી (ડૉ. ટાગોર.)	૨૯—૩૦
૩ આધુનિક સમયનું ગુ. સાહિત્ય (મિ. કેમ્પ્શર અ. બાલા)	૩૦—૪૦
૪ કેટલાક મહાસત્યો (રા. કૌશિકરામ વિ. મહેતા)	૪૧—૫૧
૫ હિંદી સાહિત્ય સંમેલનોનો વૃત્તાંત (રા. ડાહ્યાભાઈ એમ. પટેલ)	૫૨—૬૯
૬ ગુ. સાહિત્ય પરિષદનું બંધારણ.	૭૦—૭૩
૭ બાળ સાહિત્ય-સમ કમિટીનો રિપોર્ટ	૭૪—૭૫
૮ બાળ સાહિત્ય સંબંધી સૂચનાઓ (રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઈ)	૭૫—૮૦
૯ સાંપ્રદાયિક ધર્મો (રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા)	૧—૧૬

છબીઓ.

- ૧ પ્રો. આર્નલ્ડશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ, પ્રમુખ સત્કાર મંડળ.
- ૨ રા. હરજોવિંદદાસ દા. કાંટાવાળા, પરિષદના પ્રમુખ
- ૩ કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.
- ૪ સરદાર સર ચીનુભાઈ માધવલાલ જોશીનેટ
- ૫ લેડી સુલોચના ચીનુભાઈ
- ૬ સર ગીરજપ્રસાદ ચીનુભાઈ જોશીનેટ
- ૭ શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી
- ૮ રા. બા. રમણભાઈ મહીપતરામ
- ૯ પ્રો. બળવંતરાય ક. દાકર.
- ૧૦ પ્રો. સાંકળચંદ જોડાલાલ શાહ
- ૧૧ મંત્રીઓ.

૧

સત્કારમંડળના પ્રમુખ પ્રો. ધ્રુવનું ભાષણ.

૨

પરિષદ્ના પ્રમુખ રા. બા. રાજયરત્ન
કાંટાવાળાનું ભાષણ.

૩

શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીનું ભાષણ.

—પ્રદર્શન ખુલ્લુ મૂકતી વખતે આપેલું તે—

૪

ડો. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને પરિષદ્ તરફથી
આપેલું માનપત્ર.

૫

ડો. રવીન્દ્રનાથનો સંદેશ.

તોપના આરાથી શહેર સળગ્યું અને અગ્નિ સળગતો સળગતો ઘર સુધી આવી પહોંચ્યો, ત્યારે જ સમાધિમાંથી જાગી, પોતે લખવા માંડેલા પુસ્તકનાં કાગળીઆં ગજવામાં ઘાલી ચાલવા માંડનાર જર્મન ફિલસુફ (હેગલ) ને પણ આપણે એ જ હારમાં મૂકીશું ? એ ફિલસુફ રાષ્ટ્રના સ્થૂલ દેહનો વિધ્વંસ જોતો હતો તે જ ક્ષણે એ રાષ્ટ્રના સનાતન આત્માનું સ્વરૂપ આલેખતો હતો, અને સ્થૂલ દેહની ભસ્મમાંથી રાષ્ટ્રીય આત્માને ફરી ઉત્થાન પામવાની મૃતસંજવની ઔપચિ બનાવતો હતો. સરસ્વતીજીની પાસે આપણે સેવા લઇશું ? કે સરસ્વતીજીની આપણે સેવા કરીશું ?—એ પક્ષમાંથી કયો પક્ષ આપણે આપણો કરીએ છીએ, એ ઉપર આપણા જીવનના સ્વરૂપનો આધાર રહેશે. એ પક્ષ એક જ નથી. એનો ભેદ અકિચિત્કર યાને તુરંચ નથી. સેવા કરવાને આપણે આપણા જીવનમાં પહેલું પદ આપીએ છીએ કે સેવા લેવાને—એટલા સાદા દેખાતા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આપણા જીવનનું પાસું સવળું છે કે અવળું એવડો મોટો ભેદ રહેલો છે. સરસ્વતીની આપણે સેવા કરવાની છે, એનો અનુગ્રહ પામવાનો છે. એ આપણી સેવા કરે એમ બોલતાં તો જીલ કપાઇ જવી જોઇએ. આમ કહેવામાં તાત્પર્ય એ છે કે સાહિત્ય, કલા, તત્ત્વજ્ઞાન, એ જનસમાજની સેવા અર્થે રચાએલી કૃતિઓ નથી, અને તેથી એની કિંમત જનસમાજને થતા લાભ પૂરતી થવી ન જોઇએ. એ લાભ તે તો જગન્માતા સરસ્વતીના ઊભરાતા પ્રેમનો પ્રસાદ છે. જ્યારે કવિપ્રતિભાસ્વ “અમૃતા આત્મનઃ કલા” (આત્માની અમર કળી) પૃથ્વી ઉપર ઊતરે છે, ત્યારે “હન્ત મૃણિહતઃ સંસારઃ” અને પાઠાન્તરે—“વૃણિહતઃ સંસારઃ”—સંસાર મંડિત અને પંડિત ઉભય થાય છે. પણ આ મંડન અને આ પાંડિત્ય—અર્થાત્ સંસારને શૈલાવશે, સંસારને વધારે ડાહ્યો કરવો—તે “Seek ye first the Kingdom of God and His Righteousness: and all things shall be added unto you” —એ ન્યાયે થતો ‘ઉમેરો’ યાને અનુગ્રહ, એટલે કે આનુવંશિક લાભ છે, એ એનું જીવાતુભૂત તત્ત્વ કે કિંમતની કસોટી નથી. પરંતુ નફતોટાની દૃષ્ટિને, અને તે પણ રાષ્ટ્રીય લાલાલાલનું રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે, આ ઉપાસના યા નિષ્કામ સેવાનું તત્ત્વજ્ઞાન એને ધ્યાનમાં બેસવું કઠણ છે. સુલાગ્યે પ્રભુએ નફતોટાની અને નિષ્કામ સેવાની દૃષ્ટિ ભિન્ન રાખી છે, તોપણ ખંનેને પામવાનું સત્ય લગભગ એકજ રાખ્યું છે, અને તેથી જ એક દૃષ્ટિએ સિદ્ધ થાય છે તે ઘણે ભાગે બીજી દૃષ્ટિએ પણ સિદ્ધ થાય છે જ. કવિનું કવિત્વ રાષ્ટ્રીયત્વથી સ્વતન્ત્ર હોવા છતાં, રાષ્ટ્રીયત્વને ઉપકારક થાય છે. હોમરનાં વીરપાત્રનું બુદ્ધિપૂર્વક અનુકરણ કરીને એલેક્ઝાંડર જગવિજેતા થયો. અને ગ્રીક સંસ્કૃતિને એશિયામાં વિસ્તારી. શિવાજી અને રાજપૂતો રામાયણ અને મહાભારતની કથાના દૃષ્ટિ ઉપર ઊછરી દેશનું સ્વાતન્ત્ર્ય રક્ષી તથા ઉદ્ધરી શક્યા. બૃહિમચન્દ્રના એક કાવ્યે આખા હિન્દુસ્થાનને એકતાન કર્યું, અને સ્વદેશીનો મહા-મન્ત્ર પઢાવ્યો. અને આપણા આજના મહેમાન—ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં કાવ્યો જટલાં શુદ્ધ સૌન્દર્યથી તેટલાં જ અલૌકિક રાષ્ટ્રીયત્વથી અંકાયેલાં છે. પણ આવાં પ્રકીર્ણ દેખાતાં—જેમાં બીજાં ઘણાંના ઉમેરો થઈ શકે એમ છે—એના કરતાં વધારે જિંડા જીવને આપણે એક શક્તિએ છીએ કે આપણા આજામી રાષ્ટ્રીય પુનર્જનના-

યુગમાં કવિની ઘણી જરૂર પડશે આ દેશના રાષ્ટ્રીય દેહની 'પુનર્ધટના' થશે, દેશ 'નવપક્ષવ' ધારણ કરશે, 'અને એનો આત્મા જરૂર પડશે રહેશે ? એના દેહમાં નવ ચૈતન્યનો મચાર નહિ જોઈએ ? એ ચૈતન્ય સમાજનું કે રાજ્યનું ચન્ન બદલવાથી પ્રાપ્ત થશે ? થશે,—જટલે અશે ચૈતન્યને વધારે સ્વતન્ત્ર અને બંધનરહિત થઈને સચરવાની સરળતા મળશે તેટલે અશે પરંતુ ચૈતન્યના મચારનો મૂળ આધાર તો ચૈતન્યના પોતાના જ ઉપર છે ઇટાલિને સજોધીને કહેલા ડેન્ડીના શબ્દો સાચા છે કે —“ Ah ! servile Italy ! hos'el of 'grief' ! what avails it for thee that Justinian readjusted the bridle, if the saddle be empty ” ? ઘોડા ઉપર રોડેસ્વાર નહિ હોય તો લગામ આમ તેમ ગોઠવે શું થવાનું હતું ? રાષ્ટ્રનું ચૈતન્ય પોલિંગ બૂથ ' માંથી નહિ આવે, ત્યાં તો એ ફક્ત પ્રકટ થશે સુપ્ર-સિદ્ધ હઠાહરણ લઈએ તો, કેંચ એવોદ્યથનનું ચૈતન્ય બેસ્ટીલ ઉપર હલ્લો કરનાર ટાળાના હોઠાગમાં કે શસ્ત્રમાં જન્મ્યું નહતું, એનો જન્મ તો કેંચ ફિલોઝોફી અને એન્નાઇકલોપીડિટ્ઝની શાન્ત બુદ્ધિમાં થયો હતો આજ મત્ય વધારે પ્રબલ અને ગભીર આકાશમાં પ્રતિપાદન થયેલું માલજનું હોય તો માયણાચાર્યનું મગળાચળુ છે—જમા એ મહાનું વિદ્વાન એક પ્રાચીન વચનને પોતાની વાણીમાં ગ્રંથીને કહે છે

यस्य नि श्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् निर्ममे—

રહસ્યાર્થ કે જ્ઞાન અને માંહિત્ય એ પરમાત્માનું નિ શ્વસિત—પ્રાણ જેવી ચૈતન્યની સ્વાભાવિક ક્રિયા—છે, અને મમત જગત્ જ્ઞાન અને સાહિત્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે

પણ બુદ્ધિએ, એક વખત નવા યુગને જન્મ આપ્યો, પછી એનું શું કયોજન ? આનો ઉત્તર કે મમળા મહાનું યુગપરિવર્તમાં વાય છે તેમ હિન્દુસ્થાનમાં હાલે ચાલી રહેલા પરિવર્તમાં પણ નવા યુગનું તત્ત્વ મમજનાર, એની ભાવનાઓને અને આકા-ક્ષાઓને પોતાની વાણીમાં વ્યક્ત કરનાર, એના આંધળા જીવનને નેત્ર અર્પનાર કવિની જરૂર પડશે, એટલુંજ નહિ, પણ એ યુગની ક્ષણિકતા ભેદી, એ યુગની માર જઈ, જીવનના સનાતન રૂઝો પ્રકટ કરનાર મહાકવિની પણ જરૂર પડશે

કવિ એ જનતાનું મુખ છે અગ્રેજ સાહિત્યનો કેંચ ઇતિહાસકાર ટેઇન કહે છે કે કોઇ પણ કવિ કયી પ્રજાનો છે (race), એનો યુગ કયો છે (epoch), અને તેમાં તેની પરિસ્થિતિ શી છે (surroundings), એ કહો, એટલે એની કવિતાનું સ્વરૂપ હું તમને ભાષી આપીશ પણ આ મૂત્ર પર ચોગ્ય વાર્તિક થયું છે કે કવિ ઉપર જમાનાની અસર વિષે જોણતા, કવિની જમાના ઉપર કેટલી અસર થાય છે એ વાત જોવી એ વિદ્વાન બૂલો ગયો હતો પણ મૂળ મૂત્ર અને વાર્તિક ઉભય એકઠાં કરીને અપણે ભાષ્ય રચી શકીએ છીએ કે યુગને પ્રજા અને પ્રજા—યુગપ્રકાશક અને યુગ-પ્રવર્તક—ઉભયવિધ કવિની જરૂર છે એક તો એ યુગને “ આ હું ” એમ આત્મદર્શન કરાવનાર કવિ જોઈશે—જે વિના અપણે પણ આપણા યુગને પૂર્ણ જાણખી શકીશું નહિ, ભવિષ્યના ઇતિહાસકારે તો જાણખવાની વાત જ શી ? બ્રીજુ—આ નવા યુગ

અધ છે. ખંગાળાના મહાકવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદમાં પધરામણી કરવી એ આપણે આપણા કાર્યનો એક મામુલી ભાગ ગણીએ છીએ. આ સ્થિતિમાં ગૂજરાતી ભાષાનો કોષ તેમ જ વ્યાકરણ ‘Comparative method’ યાને તે તે ભાષાના સાધર્મ્ય-વૈધર્મ્ય નિરૂપણપૂર્વક થાય તો જ તે વર્તમાન સમયને યોગ્ય ગણાય. એ કોષ અને વ્યાકરણમાં ગૂજરાતી ભાષાનું પ્રાધાન્ય અને વિશિષ્ટત્વ ઊંચે રહેશે જ. પણ અત્યારે દરેક ભાષાને જે ‘એકાન્તવાસ’ ની શિક્ષા ભોગવવી પડે છે તે દૂર થશે.

(૨) ખીજું—ગૂજરાતને વ્યાકરણ અને કોષની ખામી છે તેવીજ ખલકે તે કરતાં પણ વધારે મહત્ત્વની ખામી સારા ઇતિહાસની છે. ગૂજરાતનાં ખાલકો રસથી વાંચી શકે, એના વિદ્વાનો સૂક્ષ્મતાથી મનન કરી શકે, અને સામાન્ય પ્રજા ઉત્સાહ અને સ્વભૂમિનું અભિમન પામી શકે,—એવાં વિવિધ જાતનાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકો ઉત્પન્ન થવાની જરૂર છે. વળી પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રામાણિક ઇતિહાસ રચવા માટે આવું દિન સુધી જેટલાં સાધનો જડ્યાં છે તેટલાં પણ એકત્ર કરી ગૂજરાતી વાચક આગળ મૂકવાનો હજી સુધી પ્રયત્ન થયો નથી! તો એ સાધનોનો ઉપયોગ કરી ગૂજરાતનું જીવન્ત ચિત્ર ખડું કરનાર ઇતિહાસકારની ખીછી વિષે તો બોલાય જ શું? વળી આ ઇતિહાસ પણ, કોષ અને વ્યાકરણની માફક, વર્તમાન ગૂજરાત કરતાં વધારે વિશાળ પ્રદેશનો થવો જોઈએ. આ વાત સારી રીતે જાણીતી છે કે ગૂર્જર પ્રજા એક વખત કનેજ, માળવા, પશ્ચિમ રાજસ્થાન, સૌરાષ્ટ્ર, લાટ અને ખાનદેશ પર્યન્ત વસતી હતી. આ કારણથી એની પ્રાચીન ભાષાનો ઇતિહાસ પણ તે તે પ્રાન્તની હાલની ભાષાઓ સાથે મૂળમાં ગૂંથાએલો છે. એ ભાષાઓના પરસ્પર સંબંધ માત્રનો ઉલ્લેખ કરીને કે એનાં છૂટાં છવાયાં ઉદાહરણો આપીને હવે સન્તોષ મનાશે નહિ; ઉદાહરણ તરીકે, વ્રજભાષાની ગૂજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર થઈ છે કે મીરાંખાઇનાં કાવ્યો ગૂજરાતી અને હિન્દી ખંને ભાષામાં ઉપલબ્ધ થાય છે—એ વાત એક ઐતિહાસિક અકસ્માત તરીકે નોંધીને હવે એસી રહેવાશે નહિ. એ હકીકતની પાર કનેજથી લાટ પર્યન્તના પ્રદેશની મૂળ જે ઐતિહાસિક એકતા હતી તે વિગતવાર સમજાવવી પાડશે. તે માટે ભાષાનાં અને સાહિત્યનાં સાધનો એકત્ર કરવાં પડશે. તથા એમાંથી અનુમાન કાઢવાં પડશે. વળી એટલેથી પણ નહીં અટકાય. બૌદ્ધ જાતક, અને વધારે ચોક્કસાઇથી બોલીએ તો એ જાતકના પૂર્વગથી માંડી, પ્રાકૃત બૃહત્કથા અને સંસ્કૃત દશકુમારચરિતાદિકમાંથી પસાર થઇ, પ્રાચીન ગૂજરાતી જૈન રાસા ખલકે સામળભટ્ટની વાતીઓ સુધી—નો જનસમાજના જીવનનો ઇતિહાસ એક અખંડ ધારામાં ઉપસ્થિત કરવો જોઈશે. આ લાંબા ઇતિહાસમાં, સંસ્કૃતની સાથે સાથે ચાલતું, સંસ્કૃત ઉપર અસર કરતું અને સંસ્કૃતથી અસર પામતું જનસમાજના વાસ્તવિક જીવનના સંપર્કમાંથી ઉત્પન્ન થતું પ્રાકૃત સાહિત્ય હતું. એ કેટલું વિશાળ હશે એનો કંઈક ખ્યાલ ગુણાદયની બૃહત્કથા સંબંધી દન્તકથામાંથી, નાટયશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં મળતા ઉલ્લેખો તથા પારિભાષિક શબ્દો ઉપરથી, સંસ્કૃતમાં એ સાહિત્યની ખડેલી પ્રતિચ્છાયા ઉપરથી, હજી જે જે પ્રાકૃત ભાષાના ગ્રંથો સચવાઈ રહ્યા છે,

મધ્ય એશિયામાંથી જડતાં જાય છે, તથા જૈન જાડારોમાંથી ડોકીયા કરે છે—એ સર્વ ઉપરથી, તથા એ સર્વની આપણી પ્રાન્તિક ભાષામાં ઉતરેલી સન્તતિ ઉપરથી—આપણને મળી શકે છે પ્રાકૃતની આ મહાન જીવનકથાનાં વાક્યો, ખદકે એના અસરો પણ તૂટેલા છે તોપણ એને ભૂતાર્થદર્શી કદબનાશકિતથી ગોઠવી, સાધી, એ કથાનો વાંચનાર નવા યુગમાં કોઈક ગિપ્સન કે મોમ્સન જન્મે તો આપણા ઇતિહાસની એક નવીજ દુનિયા પ્રત્યક્ષ થાય સસ્કૃત સાહિત્યનો છેલ્લો ચૂનેરી યા રૂપેરી યુગ તે ખાણ અને ભવભૂતિનો એટલે કે હર્ષ અને યજ્ઞવલ્ક્યના રાજ્યકાળનો, તે પછી સસ્કૃત સાહિત્યની મન્દતા થઈ અને રાજ્યેષ્ઠના મમયમાં (ઇ સ ૬૦૦) આવતા આમણે જોઈએ છીએ કે સસ્કૃત અને પ્રાકૃતના એ મહાન કવિએ—

પરસા સક્કજવન્ધા પાડઅવન્નો વિ હોડે સુરમારો ।

પુરુસાળ મહિલાળ જેતિય મિદ્ધન્તર તેત્તિય મિમાળ ॥

અર્થાત્, “સસ્કૃતની રચના કઠોર અને પ્રાકૃતની સુકુમાર છે સુકુમારતાની ખાખતમાં પુરુષ અને સ્ત્રી વચ્ચે જેટલું અન્તર છે તેટલું આ એ વચ્ચે છે—” એમ સસ્કૃતની સ્તુતિ ગાઈ, અને પ્રાકૃત યુગનું મજળાચરણ કર્યું. એનાજ પછીના અઢા આપણા પ્રાન્તની ભાષાના ઇતિહાસમાં આપણે જોને અપભ્રંશ અને જૂની ગૂજરાતીના યુગ કહીએ છીએ તે અપભ્રંશ અને જૂની ગૂજરાતીનું સાહિત્ય અમુક પ્રકારનું જ કેમ છે, જૂના ગસાઓ જોનાના કરેલા કેમ, —દત્તાત્રિ આ વિષયને લગતા વિવિધ પ્રશ્નોના ઉત્તર પ્રાકૃત ભાષામાં કયી જાતનું જીવન આલેખાતું હતું, એના આલેખનાર મૂળ કોણ હતા દત્તાત્રિમાંથી મળશે એજ સાહિત્યનો પ્રવાહ ૧૮ મા સૈકામાં કવિ મામળમાં પુનઃ અવતરે છે—જેમ સસ્કૃત સાહિત્યનો પ્રવાહ પ્રેમાનન્દમાં અવતરે છે તેમ આમ આપણી ભાષાનો ઇતિહાસ એના મૂળ પર્યન્ત શોધતા જવું જોઈએ

આ મર્વ વિષયનો વિગતવાર અને સૂક્ષ્મતાથી અભ્યાસ કરવા અને ફગવવા માટે હવે બ્રહ્મજિનાના પ્રયત્નો ખસ થવાના નથી જે બ્યમ્તિઓએ આજ પર્યન્ત એકલકાયે આ વિષયમાં કાર્ય કર્યું છે તેમને ધન્યવાદ હો, પણ સુખતિષ્ઠિત સંસ્થાને અભાવે એમના પ્રયત્નો છૂટાછવાયા, અધૂરા, અને થોડાં સાધનો ઉપરથી અતિ-અનુમાનના દોષથી ડાખાએલા છે સાહિત્યપરિષદે હવે આ કાર્ય માટે અનુકૂળતા ગ્રાવી જોઈએ તે માટે આ નીચેની સંસ્થાઓ સ્થાપવાની જરૂર છે

(૧) પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય પ્રકાશક મંડળી એ ગૂજરાતી બ્રાહ્મણ, દેવ અને ભાષાશાસ્ત્ર રચાવે, પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરે અને એની ‘ગાઇડ’ યાને મૂચીપત્ર ખનાવરાવે આ કામને અમે ડેક્કન કોલેજ (ભાડારકર ગ્રંથો ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ટ્રસ્ટ) ગૂજરાત બંદોબસ્ત સોસાયટી, કોર્પોરેશન ગૂજરાતી સભા, વડોદરા સેન્ટ્રલ સ્ટેટ લાઇબ્રેરી, પાટણ, અમદાવાદ, ખલાત અને જસલમેરના જૈન ભાડાર, ગ બ દગોવિન્દરામ ઈન્દારામ, ગ કેશવલાલ, ગ મનસુખલાલ કીરતચંદ, ગ જીવજીવંદ, રા મણિલાલ

અંગ્રેજી ભાષાનું અનુકરણ કર્યા કરવું. કહેવાનું એ છે કે ચૈતન્ય જેમ જડમાં પોતાનું કિરણ નાંખીને એને પોતાના રસથી રસી લે છે તેમ પશ્ચિમની વિદ્યા અને કલામાં પણ હિન્દે પોતાનું કિરણ નાંખીને એ વિદ્યા અને કલાને સ્વરસવાહિની કરવી જોઈએ. આ રીતે ચૈતન્યરસથી રસેલું વ્યવહારજીવન જેમ વ્યાવહારિક રહીને પણ વ્યાવહારિક મટી શકે છે, તેમ પશ્ચિમની વિદ્યાકલા પણ પશ્ચિમની મટી આપણી પોતાની થઈ જશે. આમાં પરને આધીન થવાનું નથી, પણ પરને વશ કરવાનું છે. તેમ એમાં પરનો ત્યાગ નથી પણ સ્વીકાર છે. આ જ ઉચ્ચ વિદેશી શિક્ષણ ગ્રહણ કરવામાં આપણું ખરું દષ્ટિ-ખિન્દુ હોવું જોઈએ. આ દષ્ટિખિન્દુને ઉભય પક્ષે ન્યાય થાય એવી ઉચ્ચ અધ્યાપક અને અધ્યાપનની યોજના રાખવામાં આવે તો યુનિવર્સિટીને એ સ્વીકાર્યા વિના આલે જ નહિ. અને આવતાં નવયુગના વાતાવરણમાં એ માટે જે પ્રયત્ન થશે તે સફળ થવાનો સંભવ છે. હિન્દુસ્થાનમાં અત્યારે દેશી ભાષાના અભ્યુત્થાન માટે કેવી પ્રબળ લાગણી જાગી છે એનો ખ્યાલ ગૂજરાત કરતાં અન્ય પ્રાંતોમાં વધારે સારી રીતે આવી શકે છે. અને અન્ય પ્રાંતો કરતાં ગૂજરાત જુદી તરેહનું જીવન જીવી શકે એ ખનવાનું નથી. તે માટે સાહિત્ય પરિષદે સાહિત્યના અભ્યુત્થાન ખાતર આ નવીન માર્ગે હિંમતથી વિચરવું જોઈએ.

સામાન્ય રીતે, પ્રકૃતિના પ્રવાહને ક્રિયામાણના ખળથી પકડીને એનો મનુષ્ય જીવનની સેવામાં ઉપયોગ કરવાના નિશ્ચિન અસંખ્ય પ્રસંગો આપણી સમક્ષ એક અખંડ ધારામાં વહ્યાં જ કરે છે, પણ આપણી દષ્ટિ એવી નિર્ખળ હોય છે તથા આપણા હાથ એવા થરથરતા હોય છે કે એ પ્રસંગોને જોવા અને પકડવા તે આપણાથી ખનતું નથી. પણ જ્યારે એ પ્રસંગોનો ઓઘ જખરો થાય છે, જીવનપ્રવાહ જોરથી ઊછળા મારતો વહે છે, અને એના તરંગ આપણા દેહ સાથે અથડાય છે, ત્યારે આપણાં નેત્ર ઉઘડી જાય છે અને આપણી અનિચ્છાએ પણ જીવનના પ્રસંગો આપણા હાથમાં અને જોળામાં આવીને પડે છે. આવો એક સમય અત્યારે આવ્યો છે, અને એવે વખતે પણ આપણે જાગીશું નહિ તો આપણી નાડીઓ રુધિરહીન થઈ ગઈ છે, અને પ્રજા તરીકે આપણું જીવન પૂરું થયું સમજવું. પણ આવો અમંગળ ભય રાખવાનું કારણ નથી. આપણા જીવનના અન્ય પ્રદેશમાં હૃદય દ્રવ્ય ઊઠળી પર્વતો ઊછળવા માંડ્યા છે, ત્યાં સાહિત્યનો પ્રદેશ મન્દ કેમ પડી રહેશે ?

આનંદશંકર બાપુભાઈ કુવ.

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખનું ભાષણ.

મુજ બહેનો અને ભાઈઓ,

સાહિત્ય પરિષદ જેવા વિદ્વજ્ઞનોના મહામંડળનું પ્રમુખ પદ અતિ માનવંતું ને જોખમ ભરેલું છતાં તેને માટે સત્કાર મંડળીના જે સહયોગે, તથા જે પનકારોએ, સહયોગોએ અને અન્ય શૃંક્ષ્ણોએ મારા લાભમાં સમિતિ આપવાની કૃપા કરી છે, તેમનો હું ખરા અત કૃતજ્ઞ આભાર માનું છું. મારી પૂર્વે એ પદને જે સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષરોએ શોભાવ્યું છે, તેમની સાથે સરખામણી કરતાં મારી યોગ્યતા હિતરતી છે, અને મારા કરતા વધારે લાયક વિદ્વાનો ઘણા છે, જેમ હું માનું છું, તેમ છતાં મારીજ પસંદગી કરવામા આવી છે, તો હું માર્ફ કર્તવ્ય યથાશક્તિ ખજવવા પ્રયત્ન કરીશ. પ્રમુખ તરીકે મારી ફરજ અદા કરવા માટે અને સાહિત્યના હિતની ખાતર કદી કોઈને અગ્રિય લાગે એવું કંથન કરવું પડે, તો તેને માટે હું ક્ષમા ચહાઉં છું.

આ વખતના કાર્યવાહકોએ પરિષદની ચાલુ કાર્યવાહીમાં કેટલોક ફેરફાર ચલાવવા લાયક થયો છે. જૂદા જૂદા વિચારના, જૂદી જૂદી પદ્ધતિવાળા, જૂદી જૂદી કોમના, જૂદા જૂદા પ્રદેશના સાહિત્ય સેવકોની પ્રમુખ તરીકે ચૂંટણી થવી ઇષ્ટ છે. આજ સુધીના જે પ્રમુખો થયા છે, તે ચરોતર ને મધ્ય ગુજરાતના ગુજરાતીઓ છે. ગુજરાતના બીજા ચાર દિશાના વિદ્વાનોની, તેમ જૈન, પાગ્ગી અને મુસલમાન જાતિના સાહિત્ય પ્રમુખોની વાગી હવે પછી આવશે, એવી હું આશા રાખું છું.

બીજી બાબત માટે નિવેદન કરવાની એ છે, કે સાહિત્ય શબ્દને વાર્થમયના અર્થમાં વાપરીને આ પરિષદનું કોન વિશાળ કરવું જોઈએ. સાહિત્યમાં કાવ્યો, નાદબંધો ને નાટકોનોજ નહિ, પણ બીજા સર્વ વિષયોનો સમાવેશ કરવો, એટલે તે સર્વ જાતિના ને સ્થિતિના લોકોને ઉપયોગી થઈ પડે, એવો આશય રાખવો જોઈએ.

ત્રીજી બાબત હું નમ્રપણે એ જણાવું છું, કે આ વખત જેમ લોકસમૂહને માટે ભાષણો આપવાની યોજના કરી છે, તેમ આપણી પરિષદમાં તેઓ ભાવથી ખાજ લેતાં યાય એવા ઇલાજ લેવા જોઈએ, એટલે આ પરિષદ એકલા સાક્ષર મંડળ માટેજ નહિ, પણ ગુજરાતી જોડનારા સર્વને માટે સમજાવી જોઈએ. સરસ્વતી દેવીના મંદીર સર્વને માટે ખુલ્લા રહે, અને આપણે જનસમૂહને સાથે રાખીએ, તોજ સાહિત્યને ખરો ઉપયોગ થઈ દેશની ઉન્નતિ થવાની છે.

ભાષાના ઇતિહાસ વગેરેના સંબંધમાં વિદ્વાનો ઘણા લખી ચૂક્યા છે; પરંતુ નવા નવાં સાધનો મળી આવવાથી જે નવી નવી બાબતો પ્રકાશમાં આવતી જાય, તે દર્શવવાના તથા જૂદા જૂદા વિચારોની સંગ્રહામણી કરી જણાવવાના હેતુથી મેં એ વિષય છોડી દીધો નથી.

કેટલાક વિદ્વાનો આ દેશના અસલ વતનીઓ માને છે, તે પણ આર્યો સાથે આવ્યા હતા. આ ઉપરથી જણાશે કે આર્યોની સાથે ખીજી ભાષાઓ વાપરનારા લોકો પણ પ્રાચીન સમયે આ દેશમાં આવી વસ્યા હતા. ખીમ્સ લખે છે કે તુરેનિઅનની પાંચ શાખા પૈકી ચાર શાખા આપણા તરફ આવે છે. (૧) હિમાલયી (૨) લોહિટિ, (૩) કોલ, અને (૪) દ્રવિડી. હિમાલયીની ૨૩ શાખા, લોહિટિ એટલે બ્રહ્મદેશની ભાષાની ૨૬ શાખા, કોલની નવ શાખા (હિંદુસ્થાનના જંગલી લોકો સોનથલ, ગોંડ વગેરેની) અને દ્રવિડીની બાર શાખા (સિંધાલી સાથે) દ્રવિડ દેશમાં વપરાય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં તુરેનિઅન ભાષાઓએ આ દેશની આર્ય ભાષાઓ ઉપર કેટલીક અસર કરી છે, તેમ તેમની ભાષાઓ ઉપર આર્ય ભાષાઓની પણ ઘણી અસર થયેલી છે. કોઇ એમ પણ માને છે કે આર્યોની પહેલાં તુરેનિઅન લોકો હિંદમાં આવીને આખા દેશમાં વસ્યા હતા.

સંસ્કૃત ભાષા.

આર્ય લોકો સામટા એકી વખતે આ દેશમાં આવ્યા નહોતા. જૂદાં જૂદાં ટોળાં લાંબે અંતરે આવે તો તેમની ભાષામાં ફેરફાર હોય જ. તેમ અનેક ભાષા બોલનારી પ્રજાઓના ભેળસેળ થવાથી પણ ભાષામાં વધારે ઓછું મિશ્રણ થવા પામે. વેદની ભાષા થઇ તેને સંસ્કૃત નામ આપવામાં આવ્યું. જગદીશ ચેતરજી જણાવે છે, કે વેદ બન્યા પછી ઘણે કાળે આર્યો હિંદમાં આવ્યા હતા. તે તો વળી આગળ વધીને એમ પણ જણાવે છે કે મહાભારત અને રામાયણના બનાવ પણ હિંદમાં બન્યા ન હોતા ! નવા નવા શોધોથી કેવી કેવી વાતો પ્રગટ થશે તે કહી શકાતું નથી. પામિર અને ગોખીના રણથી ઢંકાયેલ ફળદ્રુપ દેશમાં પૂર્વે આર્ય પ્રજા વસતી હતી. તેમનાં દેવળો ને પુસ્તકો સુદ્ધાં હાલમાં હાથ લાગ્યાં છે, તે ઉપરથી ભાષાઓની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં વખતે નવો પ્રકાશ પડશે. સિંધાલીની ખીમ્સે તુરેનિઅનમાં ગણના કરી છે, તે કદાચ હિમાલયમાં વસતી સિંધાલીઆ જાતની ભાષા તુરેનિઅન મૂળની છે, તેઓ પૂર્વે સિંહલ દ્વીપમાં જઇ રહ્યા હોય, એમ ધારીને કિંવા દ્રવિડ લોકોની મોટી સંખ્યા તેમાં જઇ વસી છે, તે ઉપરથી કલ્પના કરી હશે; પરંતુ શુદ્ધ ધર્મના પ્રચાર અર્થે ઇ. સ. પૂ. ૫૪૩ માં વિજયે પાલિ ભાષા દાખલ કરી, તે પછી તેનો એટલો પ્રચાર થયો છે કે હાલની સિંધાલીને આર્ય ભાષાની શાખા ગણી શકાય, અને તે જાણે ગુજરાતી સાથે બહુ સંબંધ ધરાવતી હોય એવી દેખાય. તેમાંના થોડાક શબ્દો જુઓ:—

સિંધાલી	ગુજરાતી	સિંધાલી	ગુજરાતી
આસમ	માસ	એદ્ય	એક
દવસ	દિવસ	તુનય	ત્રણ
મુલ	મૂળ	અટય	આઠ
પેટીય	પેટી	દહય	દસ-દહ
સીતલ	શીતળ	કોઇ	કયું

કરનવા	કરવું	દર	દે
મરનેવા	મરવું	નમ	નામ
દેનવા	દેવું		
ગીયા	ગયા		

વળી હાલના 'સિધાલીઓમ. સસ્કૃત શબ્દો વાપરવાની રીતે વધી પડી છે. જ્યાં જ્યાં બુદ્ધ'ધર્મ' પ્રવર્ત્યો, ત્યાં ત્યાં પાલિ અને સસ્કૃતની અસર થયેલી છે જ્યાં ને પાલિ એટલામાં ધર્મને લીધે તથા ખાસ કરીને પ્રાચીન આર્યો જ્યાંખધ જઈ વસેલા હોવાથી ત્યાં સસ્કૃત શબ્દો ઘણું વપરાય છે જ્યાંની જૂની કવિતા, જેને કવિ ભાષા કહે છે, તે તો લગભગ આખી આર્ય ભાષા છે

આ દેશની સર્વ આર્ય ભાષાઓ-પ્રાકૃત અને ચાલુ-નું મૂળ સસ્કૃત છે. તેણે આપણને અખૂટ ભંડાર વારસામાં આપેલો છે તેથી તેની મહત્તા સખધે પડિત હરખિલાસે યોતાના કીમતી રૂપમાં જે વિદ્વાનોના મત ટીક્યા છે, અને તે મે સાહિત્ય માસિકમાં છપાવેલા છે, તેથી તેમના એકજ વિદ્વાનનું મત અને આખી સતોષ માનીશ સર વિલિયમ જેન્સ કહે છે કે-સસ્કૃતનું પ્રધારણ આશ્ચર્યકારક છે, તે ગ્રીક કરતા વધારે પૂર્ણ, લાતિન કરતાં વધારે વિશાળ અને બને કરતાં વધારે સુદર રીતે સંસ્કારી છે

સસ્કૃત ભાષાનું સર્વોપરિપક્વ સાબીત કરવા માટે બીજો એકજ દાખલો ખસ થશે, ભગવાન પાણિનિએ શાસ્ત્રીય રીતે લખેલા વ્યાકરણ જેનું વ્યાકરણ કોઈ ભાષામાં નથી વળી મહા મહોપાધ્યાય શ્રી હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ જણાવ્યું હતું, કે શ્રીમાન રાજેન્દ્રલાલ મીતરે વ્યાકરણ શાસ્ત્રના જૂદા જૂદા ૮૫૦ રૂપના સંગ્રહ કર્યો હતો! દુનિયામાં છે કોઈ એવી ભાષા કે જેમાં વ્યાકરણ શાસ્ત્રના સેકડો રૂપ હોય ?

લેખનકળા સખધે ટેવર કહે છે કે રોમીય ભાષા બોલનારે ગ્રીક લોકોને પ્રથમ અક્ષર જ્ઞાન ધ સ પૂ ૧૪૬૩-૧૫૦૦ માં આપ્યું અર્થાત્ લેખનકળા પ્રથમ રોમીય લોકોએ શોધી કાઢી એમ કહેવાનો ખાતર્ય છે મેક્સ મ્યુલર કહે છે, કે ઈ ઝ પૂ ૩૫૦ અગાઉનાં લેખી પુસ્તકો નથી આ બને મત ખરા નથી, તેના પ્રમાણમાં પડિત રયામજી કૃષ્ણવર્માએ પૂર્વ દેશીય ભાષાઓની લડનમાં મંગેલી પરિણ્ઠ (સન ૧૮૮૩) માં જે લેખ વાંચ્યો હતો તેમાં જણાવ્યું છે, કે મેક્સ મ્યુલરને પોતાને જમણ કરવું પડ્યું હતું કે મૂંઝાના કર્તોએ લેખનકળા જાણતા હતા વળી તે કહે છે કે વેદની સહિત્તાઓમાં શ્રાક્ષણ અને મૂંઝાના રૂપોમાં એવા શબ્દો ને વાઠો છે, કે તે વડે પ્રાચીન હિંદમાં લેખનકળાનો ઉપયોગ થતો તે વિષે સંકા રહેતી નથી પાણિનિની પૂર્વે લાંબા વખત પરના જે નિયમિત ગ્રંથો ગણમાં છે તે લેખનની મદદ વગર બને નહિ પ્રોફેસર વિલસન કહે છે કે હિંદુઓમાં સાહિત્ય સાથેજ લેખનકળા હતી. પ્રો. હીરેન કહે છે કે છેક જૂના વખતથી હિંદમાં અક્ષર જ્ઞાન હતું અને તે

શિલા ને તામ્રલેખોમાંજ નહિ, પણ સામાન્ય જીવજીની દરેક કામમાં વપરાતું. કાશ્મીર જોર્નલિસ્ટના જણાવે છે કે હિંદુ કને ઇ. સ. પૂર્વે ૨૮૦૦ અથવા હાહિમની પૂર્વે ૮૦૦ વર્ષ પહેલાંનાં લેખો ધર્મનાં પુસ્તકો હતાં. મહાભારત સંખ્યા એવી વાત ચાલે છે કે વ્યાસ ભગવાને તે તૈયાર કર્યું, તેને લખવા માટે શ્રી ઋષિપતિએ બીડું ઝડપીને તે લખ્યું હતું. આ વાતને યોગમાં યોગ પાંચ હજાર વર્ષ થઇ ગયાં. ટેલર અક્ષર જ્ઞાન માટે ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦૦ પરની વાત કરે છે, પરંતુ બાબિલોનના લોકોને ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦ ની પહેલાં લખવાની કળા માલમ હતી. આસિરિયન અને એકઠે ડિયન ભાષાના શબ્દ-સંગ્રહો, વ્યાકરણો, કાષો અને પાઠ્ય પુસ્તકોનો સોધ લાગ્યો છે (પાટી ઉપરના હજારો લેખોમાંના ઘણા ભાગ વિલાયતના સંગ્રહસ્થાનમાં રાખેલા છે). બાબિલોનના લોકો ઝાડની છાલ વગેરે પર અને પાછળથી માટીની નાની પાટીઓ ઉપર વતરણથી લખતા હતા. મીસરના છેક પ્રાચીન કાળનાં લોકો ચિત્ર લેખન (લિપિ) થી કામ નિભાવતા. ભાષા પેદા થયા પછી થોડે કાળે લેખનની જરૂર પડે, કેમકે ગામ પરગામ ખજર આપવાના, હિસાબ રાખવાના, પોતાના વિચાર સંગ્રહી રાખવાના પ્રસંગ આવ્યા વિના રહે નહિ. શરૂઆતમાં આ કાર્ય ચિત્ર લેખનથી થતું એમ માલમ પડે છે.

સંસ્કૃત ભાષા એ સર્વ લોકની યોલી હતી કે કેમ એ વાત શંકા પડતી છે. સુધારેલી સંસ્કૃત એ વિદ્વાનોની કદાપિ ભાષા હશે, પરંતુ બાકીના લોકો તે સમયે પ્રાકૃત ભાષા બોલવામાં વાપરતા હશે એમ લાગે છે. પ્રાકૃત ભાષા ક્યારથી પ્રચારમાં આવી તે કહેવું મુશ્કેલ છે, તથાપિ પાલિ ભાષાને જ્યારે સુમારે અઢી હજાર વર્ષ થયાં છે, ત્યારે પ્રાકૃત ભાષા તે અગાઉ ઘણું સૈકાથી ચાલુ થએલી હોવી જોઈએ. ગ્રિયરસન કહે છે કે વેદની સંસ્કૃત ભાષા ઉપરથી પ્રાકૃત ભાષા થઇ છે. કોઇ પ્રાકૃત સુધારીને નવી સંસ્કૃત ઉપજવવામાં આવી એમ પણ ધારે છે. એ પછી દ્વિતીય પ્રાકૃત ઉદ્ભવી અને છેવટના વખતમાં તૃતીય પ્રાકૃત થઇ. વ્યાકરણતીર્થ બહેચરદાસ તેમને સંસ્કૃતસમ પ્રાકૃત અને દેશ્ય (દેશી) પ્રાકૃત એવાં નામ આપે છે. એમાંથી પાછલી પ્રાકૃતો થઇ અને એ પ્રાકૃતોમાંથી ચાલુ આર્ય દેશી ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઇ. દ્વિતીય પ્રાકૃતથી પાલિ ઉદ્ભવી અને તે યોધોના ધર્મની પવિત્ર ભાષા બની. જૈન ધર્મોમાંએ કયી પ્રાકૃત પસંદ કરી તે વિષે મતભેદ ચાલે છે. ઈમ્સ કહે છે કે તે ભાષા શૌરસેની હતી. ગ્રિયરસન માને છે કે તે વિદર્ભદેશની મહારાષ્ટ્રી (દક્ષિણની મરાઠીની માતા) હતી. કોઈ કહે છે કે તે અર્ધ માગધી હતી, પરંતુ પંડિત બહેચરદાસ આ સર્વ મતને ખોટા કરાવે છે અને કહે છે કે “ જૈન પ્રાચીન પુસ્તકોમાં પ્રાકૃત* ભાષા પ્રયોજાઇ છે. શ્રી હેમચંદ્રનુંજ વ્યાકરણ

* ઇટાલિયન એથી વિદ્વદ્ધ મત ધરાવે છે ને કહે છે કે, જૈન સાહિત્ય મૂળે અર્ધ માગધીમાં રચાયું હતું. અર્ધ માગધી એટલે શૌરસેની અને માગધી મળીને યજ્ઞેલી ભાષા, એમ કહેતાં રા. મળીલાલ બેકરમાર્ષ અનુમાન કરે છે કે, અર્ધ માગધી તે બીજી કશું નહિ - પણ કુશરાતના તે કાળની લોકભાષા હોવી જોઈએ !

જૈન સૂત્રોની ભાષા અર્ધ માગધી કહેવાની ના પાડે છે જૈન ધર્મના પ્રમુખકામાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે દેશ્ય પ્રાકૃતનો, આર્ય પ્રાકૃતનો અને સૌરાષ્ટ્રની ભાષાનો પણ એકાદ એકાદ શબ્દ આવી ગયો છે, પણ એટલાથી એન કેમ નક્કી થાય કે જૈનસૂત્રો અર્ધ માગધીમાં છે ?

આ ઠેકાણે જણાવવું જોઈએ કે જે ધર્મના ને મન્ય વિષયોના રૂથો સંસ્કૃતમાં લખવાનો વહિવટ હતો, તે તોડીને લોક ભાષાનો ઉપયોગ કરવાનું માન જૈન અને જૌદ્ધ આચાર્યોને ઘટે છે તેમણે જમ પ્રાકૃત ભાષામાં રૂથો લખ્યા, તેમ તેઓ વ્યાખ્યાન વગેરે પણ પ્રાકૃત ભાષામાં આપતા હતા જૌદ્ધ ધર્મની પાલિ ભાષા પછી ઉદ્ભવેલી પ્રાકૃતોમાં તેમના રૂથો પ્રકટ ન થયા, પરંતુ જૈનોએ તો જમ જમ ભાષાઓ ખદલાતી ગઈ તેમ તેમ નવી થએલી ભાષાઓમાં રૂથો લખ્યા છે, એ તેમનું કાર્ય ખરેખર પ્રશસની પાત્ર છે અને એજ પદ્ધતિથી તેમણે ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યની ઉમદા એવા ખજાવી છે

મૂળ પ્રાકૃતની શાખાઓ.

આપણે ત્રણ પાયરીની પ્રાકૃત જોઈ એ ઉપરથી જે પ્રાકૃતો પેદા થઈ અને જેના વરણિ, હેમાચાર્ય વગેરે વિદ્વાનોએ વ્યાકરણ રચ્યા છે, તેમાં પાંચ નામ આવે છે ૧ સૌરાષ્ટ્રની ૨ માગધી ૩ પેશાચી (તેની એક શાખા ચૂલિકા પેશાચી) ૪ અપભ્રંશ અને ૫ મહારાષ્ટ્રી આગળ જતા તેમ વધારે થતો ગયો છે, તે એટલે સુધી કે રામતર્કવાગિય ૨૦ પ્રકારની પ્રાકૃત જણાવે છે એમાની હિંધિકેશ વ્યાકરણ માંથી પાચાલી, ટક્ક અને આભીગી એ ત્રણ નામ મળી આવે છે એટલે હદાચ પ્રાત પ્રાંતની બૂદી પ્રાકૃતો થઈ ગઈ હશે

ભરતખંડનો મધ્ય દેશ તે ઉત્તરમાં હિમાલયથી માડીને દક્ષિણમાં વિહ્યાચળ સુધી અને પશ્ચિમમાં મરહિદથી માડીને પૂર્વમાં ગંગા જમનાના મગમ સુધી પૂર્વે જણાતો, તથા તે આર્યોની પવિત્ર ભૂમિ મનાતી, અને બાકીના દેશ મ્યેરહ-જગતીમાં ખપતા ભગવાન પાર્ણિણિએ સંસ્કૃતનું વ્યાકરણ એ રચ્યું ઇ મ પૂ ૩૦૦ વર્ષ ઉપર રચ્યું હતું આગળ જતાં એ ભાષાએ ધીમે ધીમે પ્રાકૃતનું રૂપ ધારણ કર્યું મધ્ય દેશની આબુગાબુએ-પશ્ચિમ, દક્ષિણ, ને પૂર્વમાં-જે સુલહ તે વૈદિક સમયે પણ આર્ય જતોથી વસેલા હતા, એ સુલહમાં હાલનું પંજબ, સિંધ, ગુજરાત, રત્નપૂત્રધાન (હાલ મધ્ય દેશ) અથોન્યા અને ગિહાર આવે છે આ બાદ સુલહોમાં જૂની જૂની જાતો આવી વસી હતી અને તે દરેકની બોલી બૂદી હતી તથાપિ એ જાણવું અગત્યનું છે કે સામ્રાજ ભાષાઓનો મુકાબલો કરતાં આ બહારની ભાષાઓ મધ્ય દેશની ભાષા કરતાં એક બોલ સાથે વધારે સખધ ધરાવતી હતી વિશેષ તપાસથી એમ માલમ પડે છે કે મધ્ય દેશમાં આવી વસેલા આર્યો માંથી છેદના હતા આગળ જતા મધ્ય દેશની વસ્તી વધવા લાગી અને તેણે હિંદના બાકીના ભાગો ઉપર અગત્યની સત્તા પ્રાપ્ત કરી દિલ્લી અને કનોજ એ રાજધાનીનાં શહેર હતા, અને મથુરાનું પવિત્ર નગર એ

દેશમાં હતું. ત્યાંના લોકોએ પૂર્વ પંજાબ, રજપૂત સ્થાન, ગુજરાત અને અયોધ્યા છતાં લીધાં. તેમની ફ્રેન્ચ તથા જર્મન વસનારાઓ પોતાની ભાષા ત્યાં લઈ ગયા, તેથી એ સર્વ પ્રદેશોમાં આપણે હાલની ભાષાઓનું મિશ્રણ જોઈએ છીએ. તે દરેકનો પાયો ખાલ્લ દેશની ભાષાનો હોય તેનું શરીર મધ્ય દેશની ભાષાનું ખંધાયું. એમ છતાં જન્મ આપણે મધ્યખિન્દુથી આગળ જતા જઈએ, તેમ મધ્ય દેશની ભાષાની અસર નળગી પડતી અને ખાલ્લ અથવા સ્થાનિક ભાષાની અસર ગળવાન થતી જોઈએ છીએ, તે એટલે સુધી કે છેવટ મધ્ય દેશની ભાષાની છાયા પણ રહેલી નથી. દાખલા તરીકે પશ્ચિમ પંજાબની લહંડા ભાષા તે મધ્ય દેશની ભાષા સાથે ઈર્ધજ સંબંધ ધરાવતી નથી. જન્મ આપણે દક્ષિણ પશ્ચિમ ભણી જઈએ તેમ ખાલ્લ દેશની મૂળ ભાષા વધારેને વધારે જોઈએ છીએ. અને તે ગુજરાતમાં ખાસ માલમ પડે છે. છેવટ જ્યાં શક્ય હતું, ત્યાં ખાલ્લ દેશના લોકો દક્ષિણમાં ને પૂર્વમાં પ્રસર્યા અને એ રીતે આપણે મરાઠીને મધ્ય પ્રાંતોમાં, વરાડમાં અને મુખાઈ તરફ જોઈએ છીએ. એજ રીતે પૂર્વમાં ઉરિયા, ખંગાળી ને આસામી ભાષાઓ મધ્ય દેશની ભાષાની અસર થયા વગરની છે.

મધ્ય દેશની પ્રાકૃત ભાષા તે મથુરાની આસપાસના ગુરસેન દેશના નામથી શૌરસેની કહેવાઈ, અને તે સમયનો આર્ય સત્તાનું મધ્ય સ્થાન જે કનોજ તેની નજીકની તે હતી. પૂર્વમાં જને હાલ ખિહાર કહે છે તેમાં માગધી (મગધ દેશ ઉપરથી)-અયોધ્યા અને ભાગલખંડમાં અર્ધ માગધી, માગધી અને શૌરસેનીના મિશ્રણ વાળી-વરાડ (વિદર્ભ) દેશમાં મહારાષ્ટ્રી ચાલતી, તે અર્ધ માગધી સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવતી હતી, અને તે અર્ધ માગધી ને માગધીના સંબંધ ઠરનારો ઠડી હતી. વળી મધ્ય દેશના હુમલા થતા અગાઉ મહારાષ્ટ્રી તે શૌરાષ્ટ્રીને નામે ચાલતી ગુજરાતી ભાષા હતી-સંસ્કૃત નાટકોમાં જે પ્રાકૃત ભાષા વપરાઈ છે, તેની કવિતા ખડુધા મહારાષ્ટ્રીમાં રચેલી જોવામાં આવે છે. દ્વિતીય પ્રાકૃતનું મહારાષ્ટ્રી પછીનું છેલ્લું પગથીઈ અપભ્રંશ (ભટ્ટ, વિકાર પામેલ) હતું, અને તે પ્રાકૃતોમાં સાહિત્ય ઉદ્ભવ્યા પછી ખરી દેશી ને સુધરેલી-સાક્ષરી શાખાઓના પાયો ગણી તેને વ્યાકરણકારોએ એ નામ આપ્યું હતું. છેવટે આ અપભ્રંશ ભાષામાં સાહિત્ય લખાવા લાગ્યું, અને જે પડિતો પૂર્વે ધિક્કારતા હતા, તેમનાજ વંશજ-વૈયાકરણો તેના અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. પ્રાકૃત ઘસાઈ ઘસાઈને નિર્મળ થતી ગઈ, અને ઘણા જમાના વીત્યા પછી તેને અપભ્રંશને જગા આપવી પડી. સાંપ્રત દેશી ભાષાઓ એ અપભ્રંશોના સીધાં-ઔરસ ખાળક છે. શૌરસેન અપભ્રંશ એ પશ્ચિમ હિંદીની ને પંજાબીની માતા છે, તેની સાથે નિકટનો સંબંધ રાજનાર ઉજ્જનની અવતિ (રાજસ્થાનીની માતા) હતી. ગુજરાતી અપભ્રંશ એ ગુજરાતીની માતા છે. પૂર્વ હિંદી એ અર્ધ માગધી અપભ્રંશથી પેદા થઈ છે. મરાઠી એ મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશની પુત્રી છે. મહાન માગધી એ ખિહારીની, ઉરિયાની, ખંગાળીની અને આસામીની માતા છે. જેનું નામ માલમ નથી એવી અપભ્રંશમાંથી લહંડા અને કાશ્મીરી, જેનો પાયો કોઈ પૈશાચી ભાષા છે, તે પેદા થઈ છે. સિંધી એ પ્રાચીન અપભ્રંશથી નીકળી છે.

પ્રાકૃત ભાષાઓમાંની શૌરસેની, માગધી, અને પેશાચી (ચૂલિકા પેશાચી) એ નામ અમુક દેશની ભાષા સૂચવે છે. પિશાચ લોકો હિમાલયના પૂર્વ ભાગમાં વસતા હતા એમ કેટલાક ધારે છે, પણ વ્યાકરણતીર્થ બહેચરદાસ આધારપૂર્વક જણાવે છે કે પાંડય, કેકય, બાલ્હીક, સિંહ, નેપાલ, કુતલ, સુદેષ્ણ, વોટ, ગાંધાર, હેવ અને કન્નોજ એ બધા પિશાચ દેશો છે (એમાં કેટલાક અનાર્થ દેશોનાં નામ છે) પિશાચ લોકોનું એક વખતે સિંધમાં પ્રજા જોર હતું એમ માલમ પડે છે. ચૂલિકા પિશાચી એ પહાડી પેશાચી, જને બીમ્સ પહારી કહે છે તે હશે અપભ્રંશ ભાષાનો સબધ પ્રાકૃત પાંચે ભાષા સાથે છે. પ્રહિત બેચરદાસ જણાવે છે, કે પ્રાકૃત ભાષા મધુર અને કોમળ છે, કેમકે હેમચન્દ્રસૂરિએ પ્રાકૃત એટલે પ્રકૃતિ-સસ્કૃત-થી આવેલ એવો અર્થ કરેલો છે. આપણી ગુજરાતી (સર્વ પ્રકારની ગુજરાતી) ભાષામાં દેશ્ય-દેશી પ્રાકૃતનું ઘણું મિશ્રણ થયેલું છે એજ ગીતે સસ્કૃત કે સસ્કૃતભવ પ્રાકૃતનો પણ આપણી ભાષા સાથે મળધ છે.

ગુજરાતી ભાષા.

ગુજરાતી ભાષાનું સગપણ અથવા સબધ જોઈએ, તો તે અપભ્રંશની પુત્રી છે, જૂની પ્રાકૃતની પોત્રી છે, અને સસ્કૃતની પ્રપોત્રી છે. ગૌરસેની વગેરે નવી પ્રાકૃતો તેની માશીઓ થાય છે, અને ચાલુ દેશી ભાષાઓ હિંદી, બગાળી, વજબી, સિંધી, મરાઠી, કાઠમીઝી, ડોઘા, નેપાળી, ઉરિયા અને આમામી એ તેની મશીઆઈ બહેનો થાય છે, મતલબ કે તે હિંદની સર્વ આર્ય ભાષાઓ માથે સબધ ધગવે છે.

ગુજરાતી ભાષા ક્યારથી શરૂ થઈ તે નિશ્ચિતપણે કહેવાતું નથી તે સુમારે નવસે વર્ષથી ચાલે છે, એમ ત્રિઅગ્ન કહે છે. બીમ્સનું મત એવું છે કે કદાચ હિંદની આર્ય ભાષાઓમાં ગુજરાતીનું અસ્તિત્વ ઓછી જૂનું ને પહેલું છે. એ હરિલાલ કૃપ કહે છે કે ગુજરાતી ભાષાની હયાતી મિહિરાજના વખતમાં તો શું પણ વનરાજના વખતમાં પણ હતી. પ્રહિત બહેચરદાસ જણાવે છે કે ગુજરાતી શબ્દ ગુર્જરિ પ્રાપ્ત ઉપરથી થયો છે, અને તેના આધારમાં હેમચન્દ્રનું સૂત્ર ટાકી ખતાવે છે, તે ઉપરથી શ્રી હેમચન્દ્રના સમયમાં ગુર્જર શબ્દ બોલુતો હતો એમ કહે છે. ગુજરાત શબ્દ ગુર્જરના ઉપરથી થયો છે, અને તેના અર્થ ગુર્જરોને પાંજનાગ અથવા ગુર્જરાને આશ્રિત એવો થઈ તે દેશને લાગુ પડે છે.

ગુજરાત-ગુજરાત એવું આ દેશનું નામ પ્રાચીન કાળમાં નહોતું તેના પશ્ચિમ ભાગનું નામ મૈરાપ્ત, ગજવાની દ્વારકા, અને ભાષા મૈરાપ્તી હતી, દક્ષિણ ભાગનું નામ લાટદેશ, રાજધાની કોટિવર્ધપુર અને ભાષા લાટ હતી, અને ઉત્તર ભાગનું નામ આનર્ત દેશ (કોઈ વાર મૈરાપ્તને અને કોઈવાર તેના ઉત્તર ભાગને પણ આનર્ત દેશ કહ્યો છે) હતું. પૂર્વ ભાગ લટ અને આનર્ત વચ્ચે વહે ચાલેલો હશે જગદીશ ચેતનજી જણાવે છે, કે કેટલીક જાતો જવી કે ગુજ, આબિરનું મુળ સ્થાન કોકેસ સના ઉત્તર પશ્ચિમ ભાગમાં અને એશિઆઈ તુકસ્તાનમાં હતું, એટલે ગુજગે

(ગુર્જરા) પણ ખીજી આર્ય વગેરે પ્રજાઓની સાથે ઘણા પ્રાચીન સમયે આવી વસેલા સમજાય છે. આ વાતને દા. ભાઉ દાજીના કથનથી ટેકા મળે છે. તે ધારે છે કે આ લોકો (ગુજર અથવા ચૌર જે ઉપરથી આવડા શબ્દ થયો જણાય છે) ઘાય કરાને રૂશિઅન રાજના 'સીમાડા ઉપરના જ્યોર્જીયા પ્રાંત (જોને કોઇ ડોઇ વાર ગુર્જરસ્તાન પણ કહે છે ત્યાં) થી આવેલા છે. તેઓ પ્રથમ પંજાબમાં આવી વસ્યા, અને ત્યાંથી ધીમે ધીમે આગળ વધીને ગુજરાતમાં આવ્યા. વળી દા. ભાઉ કહે છે કે વલ્લભીરાજને! નાશ કરનાર અને આ દેશને ગુજરાત એવું નામ આપનાર ગુર્જરો હતા. ગુર્જરો આ દેશમાં ખરેખરા ક્યારે આવ્યા તે નક્કીપણે કહી શકાતું નથી. રા. પાહલનજી દેસાઇ લખે છે કે ગુજર લોકો ઇ. સ. ની પાંચમી સદીને સુમારે હિંદુસ્તાનમાં વાયવ્ય ખુણા તરફથી દાખલ થએલા જણાય છે. પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીએ ગુર્જરોનું ગુજરાતમાં આવાગમન ઇ. સ. ૪૦૦ થી ૬૦૦ ના સમયમાં થએલું જણાવ્યું છે. ચિઅરસન ને ભંડારકરના મત પ્રમાણે ગુર્જર એ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન સપાદલક્ષમાંથી આવીને ઉત્તર પૂર્વ રજપૂતાનામાં ને ત્યાંથી ધીમે ધીમે પશ્ચિમ તરફ ગુજરાતમાં આવી વસ્યા, અને ત્યાંના આખા મુલકમાં પોતાની ભાષા લાગુ કરી (સાલ આપી નથી). દા. ભાઉ દાજી કહે છે કે સાતમી સદી પહેલાં જુના ગ્રંથોમાં આ દેશનું ગુજરાત નામ હોય એવું ક્યાંકી જણાતું નથી. તેઓ સાતમી સદીમાં આવી વસ્યા, તે ઉપરથી ગુર્જરના એવું દેશનું નામ પડ્યું. લેહઆ પાટીદારના વહીવંદા કહે છે, કે લેહઆ લોહગઢ (લાહોર) થી સંવત્ ૭૦૨ ની સાલમાં ગુજરાતમાં આવી વસ્યા.

ઉપર જણાવ્યું છે કે મહારાષ્ટ્રીની એક શાખા સૌરાષ્ટ્રી પૂર્વે ભાષા તરીકે વપરાતી હતી. તે એકલા સૌરાષ્ટ્રમાં કે આખા ગુજરાતમાં વપરાતી હતી કે કેમ, અને તે અપભ્રંશ પહેલાં કે પછી ચાલતી હતી તે જાણવાને આધાર નથી; પરંતુ એ ભાષાની છાયા હજી સૌરાષ્ટ્રમાં રહી ગઇ છે. ઠાકીઓ વગેરેમાં તેનો કેટલોક વાપર છે. જુઓ! કાઠીનું ખેલવું:—

અશે (અહો, એથે) આવ, તાળી (તારી) માશીનાં જોરડાં નથી. ધિંગાણું કરતોસ. યાનો કેટલો આંકડો તે મેળુઘા. અમે વડું મરાં. માંગર (ગાંડી) ના ફેરે (કહી-કેથે) જતો છાં. તોહે જવા ઘાં નહીં. તાળી માહે ઘાં, ગામ ખોદું તે કાઠી નાખાં.

નરસિંહ મહેતાએ, બાલણે, કુસુમ શ્રી રાસના કર્તા વગેરેએ છઠ્ઠીનો પ્રત્યય એ વાપર્યો છે, તે ક્યાંથી આવ્યો તે હવે સમજાશે. પૈશાચીમાં લ ને ખદલે જ વપરાતો તે ગુજરાતી ને મરાઠીમાં ચાલે છે. મને લાગે છે કે તે પિશાચી નજીકની મહારાષ્ટ્રીમાં થઇને મરાઠીને ગુજરાતીમાં આવ્યો હશે. એ જ અકબરના વખતમાં લખાએલો મારા જવામાં આવ્યો છે, મતલબ કે તેનો વાપર આધુનિક નથી.

ખીજ એક વાત દા બાકી દાણ કહે છે, તે એક ઓરિસાની ઉગ્રિયા ભાષા તે દક્ષણી ઠરતી ગુજરાતીને ઘણી મળતી છે ક્યાં હિંદના પુર્વે કાઠા તરફની મહારાષ્ટ્રી ને ઉરિયા, અને ક્યાં પશ્ચિમ કાઠાના ગુજરાતની મારાષ્ટ્રી ને ગુજરાતી ? વચ્ચેના અનેક દેશ છોડીને એ ભાષાઓ શી રીતે મળતી થઇ, તેનું કારણ તપાસવા જેવું છે

ગુજરાતીની શાખાઓ.

ખીમ્સ ગુજરાતીની ત્રણ શાખાઓ (ડાયલેક્ટસ) ગણાવે છે ૧ સુગત ભરૂચ તરફની, ૨ અમદાવાદની અને ૩ કાઠીઆવાડની એ ત્રણેમા એવો તફાવત નથી કે તેમને જૂદી શાખાઓ ગણી શકાય કિંતુ અરસાન જણાવે છે કે ભીલ અને ખાનદેશના લોકો જે મિશ્ર ભાષા બોલે છે, તે ગુજરાતીની શાખા છે અહીંયા ભીલ એટલે ગુજરાત ને ખાનદેશ વચ્ચેના પહાડી મુલકમાં વસનારી કાળીપરજ (જેની અનેક જાતો છે) ના લોકો સમજવાના છે નાદોદના રાજમા આવેલો એક પ્રદેશ જેને મરઘ કહે છે, ત્યાના ભીલ લોકોની ભાષાનું બ્યાકગણુ રા છગનલાલ રાવળે પ્રસિદ્ધ કરેલું છે સોનગઢ તરફની ને ખારીઆ તરફની એ પ્રજાના ખામ શબ્દોનો સંગ્રહ થયેલો છે, તે ઉપરથી તથા ગાયકવાડી રાજમા વસતા ધાણુકા વગેરેના જાતિ અનુભવ ઉપરથી હું કહી શકું છું, કે એ લોકોની ભાષા જે કે મર્વન એક સરખી નથી (તેની ૩૦ બોલીઓ પાકલનજી દેશાઇ જણાવે છે), તથાપિ તે ગુજરાતીની શાખા ગણી શકાય એમાં ગુજરાતી સાથે મરાઠીનું મિશ્રણ છે

ખાનદેશના ઉત્તર તરફના ભાગમાં સેકડો વર્ષથી જઇ વસેલા મુખ્યત્વે કણ્વખી-ઓની મજ્યા ઘણી મોટી છે પણ તેમનો મરાઠા ને કાળીપરજ સાથે મળ થવાથી તેમની ભાષા મિશ્ર થઇ ગઇ છે, તથાપિ તે ગુજરાતીની શાખા ગણી શકાય

અસલ સૌરાષ્ટ્રી ભાષા કાઠીઆવાડમા રહી ગયાનું ઉપજી જણાયું છે તે ઉપરાંત ત્યાં આલતી ચારણી ભાષા પણ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે કાઠીઆવાડ દેશની જૂની વાર્તાઓ તેઓ પોતાની ભાષામા એક તારો વગાડીને કહે છે, અને વચ્ચે વચ્ચે કવિનાઓ ગાય છે, તે સાંભળવાની ઘણી મઝા પડે છે કાઠીઆવાડી રત્નોનો ડેટલોક સંગ્રહ પુસ્તકના આકારમા છપાયો છે, તે જૂની કાઠીઆવાડી ભાષા ખતાવે છે ચારણી કવિતા નમુના તરીકે હું નીચે આપું છું —

સૌરાષ્ટ્રો-(ખાવાવાળા વિષે)

વાલગ હાટે (સાટે) વીહ (વિષ), કમક ઝાંઝળ ઝળે કયાં,
રાણા હધુ (સાથે) રીહ (રીય), કાક (કાંઈ) વેદારસ (વિદાળે છે)
વાઘાલિત (વાઘાના સુત-વાઘાના)

દાના ભગત વિષે કવિતા

ઠાક વરહા (વરસો) તણા હડી ગેલ (ગએલ) ક્યારડો,
લાંકડો (લાકડા જેવા) પાપીએ વાદ લીધા,
સેવગાં (સેવઠો) ખાપડા હેક (એક) સધારવા,

તેઠરડો (કેરો-છટ્ટો) વીર ઘેઘુમ કીઘો;
 ઠોસઠી (ઠોશની) ગરાડી હેગ નીલો કરી,
 વરમંડ (બ્રહ્માંડ) લોઠો સરે (શિરે) ડંઠા વાગા;
 ખીલ ઝાંપા તણો ખણાવ્યો ખાખરો,
 લુંખ જુંખાં થકી કેસ (કેસુડાં) લાગા;
 જદરા (દાના ભગતના ગુર) તણો ઘર પ્રભુ કરી જણવો,
 વીહવા (દાના ભગતના ચેલા) તણીઉં (તણીનું ખહુવચન)
 આઘાટ (અઘાટ) વાતું (વાતો);
 હગનીલો હુઓ હંગોરીઓ દેખજો ખપાળી (દંતાળી) તણોજ દાંતો.

અર્થાત્ સૌરાષ્ટ્રી ચારણી વગેરે મળીને જે જૂની કાઠીઆવાડી ભાષા ચાલે છે, તેને ગુજરાતીની શાખા તરીકે ગણી શકાય.

કચ્છી ભાષાનું લેખી સાહિત્ય જવદલે જોવામાં આવે છે, પણ તે ભાષા તરીકે અઘાપિ બોલાય છે, ને તેમાં કેટલીક કવિતા પણ રચાએલી છે. કચ્છ દેશ પૂર્વે ગુજરાતનો ભાગ હતો, એમ માનવાને કેટલાંક કારણો છે. ગ્રીક લોકોએ સૌરાષ્ટ્રની હદ ખંભાતના અખાતથી સિંધુ નદીના મુખ સુધી ખતાવી છે, એટલે તેમાં કચ્છ આવી જાય છે. નરહરિ કૃત ચૂડામણિ નામક વૈષ્ણવ ગ્રંથમાં જમ આખામંડળમાં થતા ગોપીચંદનને “ સુરાષ્ટ્રજ ” નામ આપ્યું છે, તેમ કચ્છમાં પેદા થતા કાળા મગ અને ફટકડીને પણ “ સુરાષ્ટ્રજ ” નામથી ઓળખાવ્યાં છે, એટલે કચ્છ સૌરાષ્ટ્રનો ભાગ હતો એમ સમજાય છે. + કચ્છી ભાષાની ઉત્પત્તિ સંબંધે અંગ્રેજ ભાષાશાસ્ત્રીઓ કંઈ જણાવતા નથી, પણ ઉપરનાં કારણોથી તથા ગુજરાતી સાથેના તેનો સંબંધ જોતાં તેને ગુજરાતીની શાખા ગણી શકાય.

પાંચમી શાખા તે બહોળા સાહિત્ય વાળી પારસી ગુજરાતી કહી શકાય. એ વિષે વધારે હકીકત હવે પછી કહેવામાં આવશે.

ગુજરાતીનું શબ્દ-ભંડોળ.

ગુજરાતી ભાષાનું શબ્દ-ભંડોળ ચાર પ્રકારનું છે, એટલે તત્સમ, તદ્ભવ, દેશ્ય અને વિદેશી શબ્દોથી થએલું છે. તત્સમ એટલે શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો, જેની સંખ્યા હજારોની છે અને તે પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી વપરાશમાં આવેલા હોવાથી ભાષામાં ભળી ગએલા છે. વળી જરૂર પડે ત્યારે સંસ્કૃતમાંથી શબ્દો લેવાય છે, તથા તેની મહાન ટંકશાળમાંથી નવા શબ્દો પાડી શકાય છે. તદ્ભવ એટલે સંસ્કૃતમાંના વિદ્યાર પામેલા શબ્દો, દેશ્ય-પ્રાકૃતમાંથી, અપભ્રંશમાંથી અને ખીજી આર્ય ભાષાઓમાંથી આવેલા છે. ભંડોળનો આશરે પોણા ભાગ એવા શબ્દોનો ખનેલો છે. દેશ્ય શબ્દો ગુજરાતમાં પૂર્વે વસતા તુરાની કે ખીજી લોકોથી પ્રાપ્ત થએલા છે. એમની

સખ્યા આઝી* નથી અને જે છે, તેમાંના કેટલાકના મૂળ દેશ-પ્રાકૃત વજેરેમાંથી મળી આવે છે. દેશ્ય પ્રાકૃત અને સસ્કૃતભવ પ્રાકૃતમાંથી આવેલાં શબ્દો સખ્દો પડિત જેથરદાસે ખતાવ્યા છે, તેમાંના થોડાક નીચે આપું છું.

દેશ્ય પ્રાકૃત	ગુજરાતી	દેશ્ય પ્રાકૃત	ગુજરાતી
ઉડ	ઉડું	દેવરાણી	દેરાણી
ઓજ્જરી	હોજરી	પડુઆ	પાડું
ઉળી	ઉળી	પુધ્દા	ફધ-કોઈ
ઉત્થલ્લા	ઉથલો	રડુઅ	રાડવું
કિવિડી	કમાડ	રોજા	રોજ
ખડા	ખાડો	વઠ	વાઠો
ખોલ	ખોલકું (ખધેકું)	આમોડ	અખોડો
ખલ્લા	ખાલ	હડા	હોડ
આસ	આસ	મુખલ	મોલ
છાણુ	છાણુ	ઉત્તરવિડિ	ઉતરેવડ
ઝાખર	ઝાખર	ખખખરી	ખાખરી
ટકર	ટકરો		
કલ્લા	કલો		
ડખખ	ડખો		

સસ્કૃત	સસ્કૃતભવ પ્રાકૃત	ગુજરાતી
નીતિશાલા	નીધશાલા	નિશાળ
ગહિલ	ગહિલ	ઘેલો
વૈવાહિક	વૈવાહિઅ	વૈવાઘ
ભગિનોપતિ	ખહિણીવધ	ખનેવી
દોષ્ટિક	દોષિઅ	દોસી
અધિકરણી	અધિઅરણી	એણુ

વળી જે શબ્દો હજી ગામડામાં અસલ કે સહજ કેરફાર સાથે વપરાય છે, તેના મૂળ શબ્દો હવિદેશ વ્યાકરણમાંથી આપું છું —

સસ્કૃત	પ્રાકૃત	સસ્કૃત	પ્રાકૃત
આર્ય	અજ્ઞે, અઞ્ઞે (કાઠીઆવાડમાં)	ઉત્ક	ઉકેગ (ખાવુને સંડેલ પોદળો)
અષિ	રિસી	ઓષધ	ઓસદ-ઓસડ
કાલાયસ	કાલાસ-કાળાશ	કમા	ખમા
અતુર્દશ	અકિદહ-અકિદ	પુરષ	પુરિસ
મૂલ્ય	મોલવ-મોલ	ગળફળ	સકલ-સવળ
સ્કંધ	ખદ, કદ	મ્નેહ	સવેદ
તથા	તિમ	કુવ	કેતુ-કેયે (સુરત તરફ)

ચોડાક અપભ્રંશમાંથી આવેલા શબ્દો:—

સંસ્કૃત	અપભ્રંશ	મુજરાતી
અન્યથા	અનુ, અણુધ	અને
આપત્ત	આવધ	આવે
ઇદ્રશ:	અઇસો	એવું
કથમ્	કેમ, કિહ, કિધ	કેમ, કિમ, ક્યમ:
તત્ર	તેત્થુ, તત્તુ	તહી, ત્યાં
સહ	સહ્	સહુ, સૌ
દિવા	દિવે	દીએ (દિવસે)
નહિ	નાંહિ	નહિ, નહીં
પૃથક્	બ્રુઅં	બ્રૂક (બ્રૂકું)
શીઘ્રં	વહિલ્લું	વહલું
વિના	વિણુ	વીણુ, વણુ
યથા	જેમ, જિહ, જિધ	જેમ, જિમ, જયમ

દ્રાવિડ ભાષાઓમાંથી આવેલા શબ્દો:—

પીલુ (ખચ્ચુ). છોકરાં અડકો દડકો વગેરે બોલતાં પીલુ પાકે, શરવણુ ગાળે બોલે છે. આ શબ્દ ખીણ પણ આર્થ ભાષાઓમાં ગએલ છે.

વકટ—(વકટી, વઘટી) કાનડી, અર્થ એક

લેન—(રે'ટ રે'ડુ-રેંડુ) તેલુગુ, અર્થ બે

મૂઠ—(મૂડ) તેલુગુ, અર્થ ત્રણ

નાર—(નાળ) નાલુગુ (તેલુગુ), નાલકું (તામિલ ને કાનડી), અર્થ ચાર

ખાંગો વૈદ—એમાં વૈદ, અઇડુ (તામિલ ને કાનડી ઉપરથી); અર્થ પાંચ

આંખ આર—એમાં આર આર (તેલુગુ ને તામિલ ઉપરથી); અર્થ છ.

ઉપલી સંખ્યા મોઈ (ગિલ્લી) દંડાની રમતમાં વપરાય છે, તે ઉપરથી એ રમત દ્રાવિડમાંથી આવી હશે, એમ લાગે છે.

ફારસી ને અરબી—મુસલમાનોનું આ દેશમાં રાજ્ય સ્થપાયું તે અગાઉ પ્રાચીન સમયથી ધરાનીઓ ને આરબો સાથે આપણે સંબંધ હતો; ત્યારથી કેટલાક શબ્દો આપણી ભાષામાં દાખલ થયા છે. તેમનું રાજ્ય સ્થપાયા પછી તો સંખ્યાબંધ શબ્દો આપણી ને ખીણ આર્થ ભાષાઓમાં ભળી ગયા છે. મારા ધારવા પ્રમાણે આપણા શબ્દ ભંડોળમાં તે બે આની કે તેથી કંઇક વધારે ફાળો આપે છે. કેટલાક વિદ્વાનો એમને યાવની શબ્દો ગણી પોતાનો અણુગમો ખતાવે છે; કેમકે.

न वदेद्यावर्नी भाषाम् । प्राणैः कंठ गतैरपि ॥

सकृत्स्पर्शनमात्रेण । उपवीतं वृथाभवेत् ॥

શક્તિવિજય ત્રયમા જગન્નાથ પડિત આખ્યાનમાના એ જ્ઞોકને માન આપીને જમતી વખતે કોઈ ખસ જોલે તો, શું તું મુસલમાન છે કે આતુ જોલે છે કહી તેને વડિલો ધમકાવતા, પણ હાલમાં જમતા ને વાતચિત કરતા ફારસી અરબી તો શું, પણ અંગ્રેજ શબ્દો ઘણીવાર વપરાય છે, છતાં જોલનારને કોઈ અટકાવતું નથી ચાવની શબ્દોમાના ઘણાક તો એવા ઘરજાયુ ને ઉઠ થઈ ગયા છે, કે તે અજ્ઞતા પણ વપરાઈ ગયે છે તેમને આપણા આઘય ને પ્રત્યય લાગે છે, તેમ તેમના આઘય પ્રત્યય ગુજરાતી તદ્દભવ શબ્દોને પણ લાગે છે આવા શબ્દો દાખલ કરવાનું માન (કેટલાકને મતે અપમાન) નાગરિક લોકોને ઘટે છે, જેમકે તેઓ નોકરી કે વેપાર અર્થે યવનોના ઘાઠા સખધમાં આવવાથી તેમણે તે ગ્રહણ કરેલા ગામડામા એવા શબ્દો થોડાજ વપરાય છે કેટલાકને તો ગુજરાતી કરતા એવા શબ્દોનો વાપર વધારે પસંદ પડે છે દાખલા તરીકે વાળદ, ગાળજે, ગત, ખાખર (કાઠીઆવાડમા) દાવળ (જે ગુજરાતમા) ને ખદલે હજમ શબ્દ, અને તુલના, સરખામણી, સરખાવટ, મેળવવું, મીઠવવું, પડતાલો ને ખદલે મુકાબલો શબ્દ ગમે છે કોઈ પોરો જોલે તો તે ગામડીઆ લાગે અને પેજે શબ્દ પસંદ પડે પણ પોરો એ મસ્કૂત પ્રહર ઉપરથી ને પેરો એ ફારસી પહર ઉપરથી થયો છે, તો જેમાથી કયાને સારો ગણવો ? કેટલીક વાર ચાવની શબ્દોને સસ્કૃતનું રૂપ આપવામા આવે છે, જેમકે પલગ શબ્દ ફારસી છે, તે સસ્કૃત પર્યંક ઉપરથી, મલાજે મર્યાદા ઉપરથી, અસ્વાર અશ્વવાર ઉપરથી અને કોતલ કુતલ (ઘોડો) ઉપરથી થયા છે એમ કહેવામા આવે છે અફીણ શબ્દ અરબી અફિયુમ (અદીમ) ઉપરથી થયો છતાં તેને અહિકેન, અહિકેણ એવા મસ્તમા નામ અપાયા છે કેટલાક શબ્દ અનેમા સામાન્ય કે મળતા આવતા હોય છે, તેથી વ્યુત્પત્તિ માટે શકા પડે છે, જેમ ફા આજ ને મ અમિ, ફા અદર ને મ અતર, ફા અગુસ્ત ને મ અગુટ, ફા માહ ને મ માસ, રાજકાજના શબ્દો માટે એક તાલુકો લઈએ તો તાલુકો, મહાલ, પરગણા તેહસિલ, કુમાવિસી, મામલતદાર, વહિવટદાર, મહાલકરી, કુમાવિસદાર, તેહસિલદાર, તજવીજદાર, અવલકારકુન, શિગસ્તેદાર, નાજર હવાલદાર, સિપાઈ, ફોજદાર, મુનસફ, વકીલ, કચેરી, અદાલત, દફતર, કેસલો, તહોમતનામું, હુકમનામું એમાનો કોઈ શબ્દ આપણો નથી ! ઘણા ચાવની શબ્દો ગુજરાતી જવાબ ખનીને સર્વત્ર ચાલે છે, જેમકે, અસર, અસલ, અદર આખર, આરી (કરવત), ધજત, ધજ, ધનામ, ધરોહો, ઉમેદ, ઓરત, અદેશો, અખાડી, મહેનત, અક્કલ, આરામ, અજબ, અદખ, અરજ ઇત્યાદિ

પ્રજ્ઞાઓમાં ભેજભેજ થવાથી, એક ખીજના પ્રસંગમા આવવાથી, પદાર્થો, વિષા વગેરે ગ્રહણ કરવાથી સઘળી ભાષાઓમા થોડા ઘણા પરદેશી શબ્દો આવે છે જ (મસ્કૂત સુદ્ધાં એથી ખચી નથી) અંગ્રેજી જવી મોથી મોટી આધુનિક ભાષામા તુ થયું છે ? જોનસને પ્રથમ કોણ રચ્યો, ત્યાંજે તેમા પચીસેક હજાર શબ્દો સમાયા હતા તે પછી તેમની સખ્યા વધતા વધતા લાખ ઉપર ગઈ, અને હાલ અમેરિકામા તેના મોટો કોષ ખને છે, તેમા પાંચ લાખ શબ્દોનો સંગ્રહ થશે એમ કહેવાય છે અંગ્રેજીમાં કોઈપણ ભાષાના શબ્દો દાખલ કરવામા કોઈ દરકત લેતું નથી પ્રગ્ન એ

આય છે કે આપણી ભાષામાં જે પરદેશી શબ્દોએ ઘર કરેલું છે, તેમનો ખહિષ્કા કરવો એ વાજબી છે? અથવા તેમને કાઢ્યા કાઢી શકાય એમ છે? કદી સામાન્ય નામોને બદલે આપણા શબ્દો વપરાય, પણ ગુલાબશંકર ને અવલખાઇ, મુનશી ને કાળ એવાં વિશેષ નામ અને ઉપનામનું શું કરીશું?

તુર્કી શબ્દો—તુર્કી ભાષા જેમ તુર્કસ્તાનમાં ચાલે છે, તેમ તે તાતાર ને મોંગોલીઆમાં પણ ચાલે છે. તાતારના મોંગોલો હિંદમાં આવ્યા પછી આપણી ભાષામાં સેંકડો શબ્દ તુર્કીના લળી ગયા છે, તેમાંના થોડાક નમુના તરીકે નીચે આપ્યા છે:—

તોપ, ખંડુક, ચીક (ચક), બખરચી (ખાવરચી), બબનચી, એલચી, વરક, વરખ, કોમ. કાનુન, કલમ, કાગળ (કાગઝ), નગાર (નકારા), ખાગ, ખગીચા, શોખ, મુત્સદ્દી, દફતર, કીમત, ફરક (ફર્ક), મગરર, દરખાસ્ત, અચાર, રકાબી, ચમચા, શતરંજ, પિસ્તા, બદામ (બાદામ), અંજીર, લગામ, તરાબુ-ત્રાજવાં, જીન, તંગ, નાલ, દલાલ (દલ્લાલ), મજૂર (મજદૂર), વકીલ, આદર, ચહેરા, શાહી (શિયાહી-લખવાની), ગંજીશ (ગંજશ), તખતા, ચિરાગ, ફૂચ (મુકામ ઉઠાવવો), લેખાસ (લિખાસ), મુરખા, લાશ (શવ), અયાળ, ખુલાખ, (ખુલાક), આફ, કાલુ, ફુલી (મજૂર), ખુચકો (ગાંસડી, જેને ખચકો કહેવામાં આવે છે), બબમ.

પોર્તુગીઝ શબ્દો—ટેલર વ્યાકરણમાં આપેલા:—

ખાદરી, ગારદી, મેજ (મૂળ તુર્કીમાંથી ગએલો),

તબેલા, ચાવી, પગાર, પોમ (રોટલી).

પ્રોફેસર કરકરીઆએ આપેલા શબ્દોમાંના ઘણાને આગળે અંગ્રેજીમાંથી આવ્યા હશે ધારી સુધારીએ છીએ, કે ગામડીઆ ગણી કાઢીએ છીએ.

ઈજનેર, મૂળ એનજીનહાયરો, પણ અંગ્રેજી ઉપરથી તેને એનજીનીઅર કહેવામાં આવે છે.

કપતાન, મૂળ કાપીટાંકિ, (અંગ્રેજી કેપ્ટન ઉપરથી નહિ).

ગવનડર, મૂળ ગવરનડોર. પણ અંગ્રેજી ઉપરથી તેને સુધારી ગવર્નર કહેવામાં આવે છે.

ખિસકુટ, મૂળ ખિસકોટો, (અંગ્રેજી ખિસક્રિટ ઉપરથી નહિ).

ખટન, મૂળ ખટાંકિ, અંગ્રેજી ખટન સાથે મળી રહે છે,

ખાટલુન, મૂળ પાનટાલુન, (અંગ્રેજી પેન્ટલુન ઉપરથી નહિ).

ટુવાલ, મૂળ ટુવાલ. (અ. ટોવેલ ઉપરથી નહિ).

સપાટ, મૂળ સપાટો. (અ. સ્લિપર ઉપરથી નહિ).

ઇસટાંપ, મૂળ ઇસટાંપા. (અ. સ્ટેમ્પ ઉપરથી નહિ).

ખાંક, (ખાંકડો) મૂળ ખાંકો. (અ. ખેંચ ઉપરથી નહિ).

ગેલેરી. મૂળ ગેલેરિયા, અ. ગેલેરી સાથે મળી રહે છે.

આ શિવાય અનાનસ, હાકુસ, પાયરી, ખટાટા, પાઈ વગેરે શબ્દો પોર્ટુગીઝ-
માથી દાખલ થઈેલા છે

અગ્રેજી શબ્દો. અગ્રેજી રાજ્ય આખા પછી અગ્રેજોના સસંગથી, નોકરી,
ચાકરીના સ બધી, વેપાર રોજગારના કારણથી, અનેક વસ્તુઓ અને વિચારોના
પ્રાપ્ત થવાથી, અગ્રેજી પાઠશાળાઓ ને મહાપાઠશાળાઓ સ્થાપન થવાથી તેમના
પુષ્કળ શબ્દો દાખલ થયા છે, અને તેમા અપાટાળક વધારો થયાજ કરે છે તેમને
ઠેકાણે સંસ્કૃત ને ચાવની શબ્દો કે નવા ઉપજવી કાઢેલા શબ્દો વાપરવાના યત્ન
થાય છે પરંતુ તે ફળિભૂત થશે કે કેમ તે વિષે ભારે શંકા રહે છે જો તેમને ઠેકાણે
મહેલા ને સમજાય એવા ચાલતા કે નવા ચોજાલા શબ્દો વપરાય તો ચાલી શકે-
આપણી ભાષામા શબ્દો છતાં અગ્રેજી શબ્દો વાપરવા એ તો ઠીક નથીજ કેટલાક
ટાઇમ, સ્ક્રેલ, પેપર, કવર, ટીચર, પ્રેસિડન્ટ, મેનેજીંગ કમિટી, સ્પીચ જેવા શબ્દો
વારે વારે વાપરે છે વરાળ યત્ર (સ્ટીમ એન્જીન), દુર્બીન (ટેલીસ્કોપ), ગ્રાવિ-
વાયુ (ગ્રેવિટી), હિસ્ટોરિયન (હીસ્ટરી), લેક્ચર (લેક્ચર), પ્રાપ્તિ (પ્રોપ્રિ-
ટી), શિષ્યવૃત્તિ (સ્કોલરશિપ), જેવા શબ્દો મળેથી ચાલી શકે, પરંતુ
અગ્રેજી પારિભાષિક કે બીજા શબ્દોને માટે કઠીણ ને ન સમજાય એવા શબ્દો યોગ-
વાર્મા આવે, તો તે ચાલવા મુશ્કેલ થાય નવા શબ્દો યોગવામા ઘણું અઘેર ચાલે
છે, એકજ શબ્દને માટે જૂદા જૂદા લેખકો પોતાને ફાવે તેવા શબ્દો ઘડી કાઢે છે,
તેમ જૂદી જૂદી દેશી ભાષાઓમા તેનાં જૂદાં જૂદાં નામ હોય છે કેટલીકવાર તો
પારસી ભાષાઓ કહે છે તેમ જડખાતોડ ને ન સમજી શકાય એવા શબ્દોને જન્મ
આપવામા આવે છે વિજ્ઞાનના એક શબ્દ માટે પાડેલું નામ તે વિષા જાણનાર બીજો
વિદ્વાન પણ સાથે અગ્રેજી શબ્દ ન મુકયો હોય તે, તેનો અર્થ સમજવી શકેતો નથી
આવો ગોટાળો બધ પડેલો જોઈએ, અને એવા નવા શબ્દો આપવા કરતાં તો વખતે
અગ્રેજી શબ્દ અથ સાથે આપવાથી વધારે ઠીક પડે

સકર સમાસો ને બ્રહ્મ શબ્દો. એક વાત યાદ રાખવા જેવી છે, તે એ કે
આપણા લોકો ખપ પડે ત્યારે અન્ય ભાષાના શબ્દોના શુદ્ધ નામ પડાવવા સાદ
માફરો પાસે જતા નથી તેઓ પોતેજ મજામાં આવે એવા નામ પાડી દે છે, અને
તે કાળે કરોને ભાષામાં રૂઢ થઈ જાય છે ફારસી ને અગ્રેજી કે સંસ્કૃત ને અગ્રેજી
મળીને યજ્ઞેલો આગળોટ શબ્દ ઘણી ખરી દેના ભાષાઓમા દાખલ થઈ ગયો છે
હાલમાં વળી સત્કાર કમિટી, કેળવણી કોન્ડરન્સ, રેલવે, રેલગાડી, પથરપેન,
મુનસફ કોર્ટ, સીસાપેન જેવા સકર સમાસ ચાલવા લાગ્યા છે વળી પહેલેથી દાખલ
થયેલા ફારસી-સંસ્કૃત સમાસ ઘણા ચાલે છે, જેવા કે અદાજપત્રક, અગ મહેનત,
અણ માહિતગાર, અણવાઠેક, અણહદ, કમસાગ્ય

કેટલીકવાર મળના અગ્રેજી શબ્દોને ભટ કરીને લોકો વાપરે છે, જેવા કે
સુસર્ગ પ્રાપ્તના લચકો ઘાસ, કેળેજના કોખીજ-કોખી-કરમકલો, વાઉચર્સના વાચ-
ગીઆ, ફેઇમના ફરામ, ડ્રોઇંગના ડરામ, ગ્યારેનટીડના ગિરમિટિયા એમ છતાં કેટલી-
કવાર લોકોએ પાટેલા શબ્દો સાચકે પસંદ કરવા એજ હોય છે, જેમકે રિટર્ન ટિક-

ટને ઠામે જતવળતની ટિકેટ, લગેજમાં ને ઠામે તૈયારીમાં, લ્યુસર્ન ગ્રાસને ઠેકાણે મેથીએ ઘાસ (મેથીની ભાજી જવો હોવાથી), વેગનને ઠામે ડખખા, ગુડસ્ટ્રેનને ઠામે ભારખાનું, ખસોટિંગની જગાએ શાહીચૂસ, ડોપિંગનાં કણીઉ, ફેલેટસ્ટ્રીપના કટલી, રીલના અટેરો, કોઠના ચકલી, ખીટરના પંખો, ઈડીકેટરના ઘડીઆળ, ઝિક કલોરાઇડના જલદ ખાર, હ્યુમિડિફાયરના કુઆરો.

છસે સાતસે વર્ષ થયાં મુસલમાનો આ દેશમાં આવી વસ્યા છે. તેમના સમાગમવડે કારસી અરખી વગેરે શખ્દોનો પ્રવેશ આસતે આસતે થયો છે; પરંતુ અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થાપન થયાને ગુજરાતમાં તો માત્ર સોએક વર્ષ થયાં છતાં અંગ્રેજી શખ્દો ભાષામાં અપાટાખંધ લખલ થતા ચાલે છે, તેનાં કારણ પૂર્વ દર્શાવ્યાં છે, તે શિવાય ખીજાં એ કે અંગ્રેજી ભણેલા હીંડતાં ચાલતાં અંગ્રેજી શખ્દો ઘણા વાપરે છે. સહેજ ચિઠ્ઠીપત્રી લખવી હોય તે પણ અંગ્રેજીમાં. શહેરોમાં ને ખાસ કરીને મુખામમમાં તો ગુજરાતી ભાષા ખીચડીઆ થઇ ગઇ છે. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે દેશી ભાષાના લખાણમાં કોઇ અંગ્રેજી શખ્દો વાપરે, તો તેને સજા કરવાનું કરાવ્યું છે, તે સાચું છે; પણ તે ખંધ ઠેકાણે ખની શકે નહિ. સૌથી સારો માર્ગ એ છે કે આપણે અંગ્રેજી ભણેલાઓએ ખનતા સુધી અંગ્રેજી શખ્દો બોલવા ચાલવામાં ને લખવામાં ન વાપરવાનો દઢ નિશ્ચય કરવો બેઠએ.

ગુજરાતી સાહિત્ય.

મારા પોતાના કાર્ય માટે સ્થૂળ માને આપણા સાહિત્યના હું બે ભાગ પાડીશ; ૧ જૂનું એટલે મૂળથી માંડીને અંગ્રેજી પદ્ધતિની કેળવણી શરૂ થઈ ત્યાં સુધીનું. અર્થાત્ છેક મહા કવિ દયારામના વળત સુધીનું; અને ૨ તે પછીનું તે નવું સાહિત્ય, મારા માનવા પ્રમાણે જૂનું સાહિત્ય એટલું વિશાળ છે કે તે ખીજી ઘણી દેશી ભાષાઓને પાછળ હાકાવે.

જૂનું સાહિત્ય.

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ અને તેના યુગો પ્રસિદ્ધ કરવાનું પ્રથમ માન શાસ્ત્રી મજલાલ કાળીદાસને ઘટે છે. તેમની પછી વિદ્વાનોનું લક્ષ તે ભણી દોરાયું, અને રા. કેશવદાસ, રા. નરસિંહરાવ અને રા. ખા. રમણલાલ એમણે એ વિષય ઉપર પ્રશંસનીય પ્રકાશ પાડ્યો છે.

આપણે બેયું કે ત્રિઅરસન ગુજરાતી અપભ્રંશ ઉપરથી ગુજરાતી થઈ ગણે છે, અને શૌરસેની અપભ્રંશ એ અવંતિ (ગજસ્થાનીની માતા) સાથે નિકટનો સંબંધ રાખે છે; પણ ટેસિટોરી જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાનીને ગુજરાતી (હાલની) ની માતા ગણે છે. અર્થાત્ તે જૂની ગુજરાતીને જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાનીનું નામ આપે છે. તેમણે મુઘાવબોધ ઐકિક અને જૈન ગ્રંથોનો મુખ્યત્વે આધાર લીધો છે. પ્રાકૃત પિંગળના આધાર સંબંધે તો તેમણે પોતેજ શંકા ખતાવી છે. પશ્ચિમ રાજસ્થાનીનો પ્રદેશ તેમણે સ્પષ્ટ કર્યો નથી. બે અવંતિમાંથી તે ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો તે માળ-

વાની ભાષા કહેવાય છે સ ના પ્રથમ ચતુર્થમાં ચંદ્ર રાજ્યોએ પોતાનો અમલ માળવામાં સ્થાપ્યો, અને તેઓએ લાટ દેશ, સૌરાષ્ટ્ર અને અનુપમ દેશ ઉપર સત્તા ચલાવી હતી (પ્રમુખ ગુજરાત ઉપર નહિ) તે પછી માળવાની સત્તા ગુજરાત ઉપર થઈ નથી એથી ઉલટું ૧૫-૧૬ ના સેક્ટમાં માળવાનો, કેટલોક ભાગ ગુજરાતે જીતી લીધો હતો * પૂર્વે ગુજરાતનો વિસ્તાર ખણોળો હતો, એટલે દક્ષિણ કોંકણની ઉત્તર હદ સુધી તેમ ખાનદેશ અને ગોલાર સુધી તેની હદ હતી, એવા મોટા પ્રદેશની ભાષાને પશ્ચિમ રાજસ્થાન જેવા નાનાં મુલકની ભાષા ઉપર આધાર મળવો પડે એ શક્ય નથી ઈ સ ના પ્રથમ ચતુર્થમાં ગુજરાતમાં અમલ ને માળવામાં અવતિ ભાષા ચાલતી હશે અવતિની દિકરી જેમ રાજસ્થાની છે, તેમ અપભ્રંશની દિકરી જૂની ગુજરાતી છે મતલબ કે રાજસ્થાનીની દિકરી ગુજરાતી હોય એ માનવું સ શક્ય પડતું છે જૈન કે બીજા હિંદુ લેખકોએ જૂની ગુજરાતીને રાજસ્થાની કહી નથી મુઘલવંશોધ ગુજરાતમાં રચાયેલો હતો, અને તેમાં આપેલાં ઉદાહરણ પ્રાચીન ગુજરાતીના છે વળી સવૃ ૧૪૬૬ માં શ્રી ગુણરત્નમૂર્તિએ કિયારત્ન સમુચ્ચય નામક ગ્રંથ ધરૂરમાં રહીને રચ્યો હતો, તેમાં સસ્કૃત ધાતુના રૂપોના ગ્રંથ સાથે તે કાળે ચાલતી ભાષાના રૂપોનાં પણ સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવ્યો છે, તેમાંથી પરિત એચરદાસે થોડાક ટીકા બતાવેલાં રૂપ જુઓ —

એક કરમ (એ કરે), સિઅમ+ (સે), દિઅમ+ (દે), જમમ (જમ), આવમ (આવે), જમમ (જમે), સુઅમ (સુમે), એ ઘણાં કમમ (એ ઘણાં કરે), લિમ (લે), વૂ કર્, લિઅ, દિઅ, (તુ કર, લે, દે), તુમ્હે, કરમ, લિઅક, દિઅક (તમે કરો, લ્યો, વો), હુ કરમ, લિમ, દિમ (હુ કર, લઈ, દઈ), અમે કમમ (અમે કરીએ) આ રૂપો સ્પષ્ટ ગુજરાતીના છે

વળી ટેસિટોરી કહે છે, કે જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની (જૂની ગુજરાતી) સોળ મી સદી ॥ અત સુધી અને કદાચ તેથી પણ આગળ ચાલ્યાનો મલવ છે (રા નરસિંહરાવ સોળમી સદીના મધ્યકાળ સુધીની ભાષાને અતિમ અપભ્રંશ એવું નાન આપે છે) નરસિંહ મહેતાના પદોની ભાષામાં ફેરફાર થયો છે, એટલે તેની ભાષા કાનહડદે પ્રખ ધના જેવી તે માને છે મુખપાઠ કરવાની પરપરાથી પદોમાં ઘણો ફેરફાર થવાનો મલવ છે, પરંતુ જે હજારો લેખી પદ હાથ લાગેલાં છે, તેમાં એટલો ફેરફાર ન થાય “જગને જલવા કૃષ્ણ ગેવાળીઆ, તુજ વિના ધેનમાં ઢોલુ ધારે” એ નરસિંહાની કે “સોનું રૂપ પહેર્યું શું સુધરે છે, મેલી ઝાડોની ડાહડમાળ” એ મીરાની કડીમાં કેટલો ફેરફાર થયો હોય ? વળી સુરતસંપ્રદાય ને ગોવિંદજીમન જેવા

* સોળમી દેશનો ઇતિહાસ

+ ૬૧ બાલ કાલ તે કમલ હશે એમ ધારે છે

* ૨૧ જા ગોવિંદજીમનના પ્રાચીન ઇતિહાસ

+ ૨૧ ૧મલુલાલ મોદી જાલણ સરિત્રમા આ વિષે ચર્ચા કરાવે છે

* પ્રમુખાવલોચનમાં લિમ, લિમ એવાં રૂપ છે, વળી કુદતમાં દરી, લેમ, દેમ એવાં તેમાં આધુનિક રૂપો આપેલાં છે

નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોનાં લેખી પુસ્તકોમાં બહુ ફેરફાર ન પડે. એ વાત ખરી છે કે સુશિક્ષિત લલિયા ન હોય, તો જ ન સમજાય એવું હોય, તેને ફેરવી નાંખે.

અંગ્રેજ વિદ્વાનોએ ગુજરાતીની ઉત્પત્તિ સુમારે નવસે વર્ષ પર થઇ એમ માનેલું છે, એટલે તેની શરૂઆત સંવતના ૧૧ મા શતકમાં થએલી ગણાય. જૂની ગુજરાતીનાં જ પુસ્તકો પ્રથમ હાથ લાગેલાં તે ઘણાં ખરાં ૧૫ મા શતકનાં ને કોઇક ૧૪ મા શતકનાં હતાં. રા. ચીમનલાલ દલાલ, જમનું અઠાળે અવસાન બેદકારક છે, તેમણે પાટણના ભંડારમાંથી જ નવા ગ્રંથ શોધી કાઢ્યા છે, તે ઉપરથી તેમણે જણાવ્યું છે કે “વિક્રમના ૧૧ મા શતકથી ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ યથાર્થ રીતે લખી શકાય.” એ ઉપરથી એવું અનુમાન થઇ શકે કે તે અગાઉ કેટલાંક સૈકાથી લોક-ભાષા (ખોલી) ચાલુ થાય. રા. દલાલ જૂની ગુજરાતીનો સૈકા પહેલો ગ્રંથ જાણુસ્વામી રાસ માને છે, તેની સાલ ૧૨૬૬ ની છે; પરંતુ તે અગાઉ ૧૨૫૦ માં અંબડ કથાનક લખાયો હતો. સદયવત્સ ચરિત્ર એ જૂનામાં જૂનો ગ્રંથ ગણાય છે, પણ તેની સાલ નક્કી થઇ શકતી નથી. વળી પરમપૂજ્ય મુનિશ્રી સિદ્ધિમુનીને ખંખાતના ભંડારમાંથી તાડપત્ર ઉપર લખેલું મહાવીર સ્તોત્ર હમણાંજ હાથ લાગ્યું છે, તેની સાલ ૧૨૦૯ની છે. તે સાહિત્ય માસિકમાં છપાવાનું હોવાથી અહીં હું નમુનો આપતો નથી; પરંતુ મુનિશ્રી લખે છે કે “આ સ્તોત્રની ભાષા તે પંદરમી સદીમાં લખાયેલા ગોયમરાસ, સત્તરમી સદીમાં લખાયેલા રૂપલદાસ શ્રાવકના રાસાઓ, ઓગણીસમી સદીની પં. વિરવિજયની કૃતિઓ અને આ સ્તોત્રના લેખન સમયથી આગળ વધતાં ખસે ખસે વર્ષના આંતરામાં થયેલા સપ્તક્ષેત્રી રાસકાર મુનિ સુંદરસૂરિ, નરસિંહ મહેતા, ભાલણ, લાવણસમય અને પ્રેમાનંદ વિગેરે અનેક જૈન જૈનેતર કવિઓની ભાષા સાથે સરખાવી, હાલ ગુજરાત નામથી ઓળખાતા દેશના વતનીઓની ભાષાનો વિકાસ કેવી રીતે થયો છે, તે વિચારવાને રસ પડશે.”

ગુજરાતીના ઇતિહાસને માટે નીચેના પુરાવા મહત્વના થઇ પડશે.

પાટણના જૂના ગણપતિના દહેરામાં એક માતાની મુર્તિ નીચેનો જ શિલાલેખ છપાઇ ગયો છે, તેની સાલ સંવત્ ૮૦૨ ની છે. તેમાં છઠ્ઠીનો ની પ્રત્યય, અણહિલ વાડઇ (વાડે) પાટણ (ખાટણ) એવાં રૂપ છે.

એક તામ્રલેખ સં. ૧૧૫૬ નો હળવદ ગામ બ્રાહ્મણોને મહારાજ સિદ્ધરાજે ધનામ આપ્યું તે સમયનો મેં વસંતમાં છપાવ્યો છે, તેથી તે અહીં આપતો નથી. (ભાષા આધુનિક હોવાથી તેના ખરા પણ વિષે શંકા લેવાય, પણ તેને આધારે પેશવા અને મુસલમાન સુખાએ ફરીથી પદા કરી આપ્યા છે, તેથી છે પૂર્વે ઘણાં વર્ષ પર તે થયો હશે, એમ તો ધારી શકાય.) વળી હળવદ વગેરે ઘણાં ગામ સિદ્ધરાજે દાનમાં આપેલાં એવી હકીકત સૌરાષ્ટ્ર દેશના ઇતિહાસમાંથી પણ નીકળી આવે છે.

સંવત ૧૧૯૨ નો એક શિલાલેખ વઢવાણ પાસે ભોંગાવા નદીની રેતીમાં દટાવા આવ્યો છે, તેમાં સંવત ૧૧૯૨ શ્રાવણ વદિ ૧૧ બુધિ શ્રી જયસિંહ રાજા કુમર વાહડ સ્ટા ॥ એમ લખેલું છે.

ભાવનગર તાજે સંજીવની આથમણી ખાજીએ કુંભનાથમા શિલાલેખ ગુજરાતી લિપિમા બોડીઆ અક્ષરોએ છે, તે — સવત ૧૨૦૧ ન મહ સુદ ૩ શ્રી કમનથ જત દત્ત ચવડા નગ ભટ અખદા વરસે જામન વાઘ ૩૦૦) માદેવન બલ કરશનને મહા રચેય દત્ત કલ્પ થાશે

મારા મિત્ર રા ગ કુંડાલકરે એક પુસ્તકની પ્રતના છેલ્લા પૃષ્ઠે લખેલું 'મને પૂર પાડ્યું, તે આ પ્રમાણે — સવત્ ૧૩૬૦ રત્નાદેવીયે મૂલ્યે લ્યેઈ સાધુને ઔરાંગી-

સદર લેખો નવમી સદીની ચરિત્રાતથી ચૌદમી સદી ના મધ્યભાગ ઉપગતની કડીવાર સાંકળ ખડી કરે છે, અને તેમા ભાષા અપભ્રંશ જેવી કે ૧૫ મા સંકાને મળતી નથી

૧ળી પદરમા ચક્રતના ત્રયોર્મા સમસ્તિ, પેખી, દેવી, સોહામણુ (ત્રિભુવન દીપક પ્રખંધ સ ૧૪૬૦) અને નમીએ, રચિલુ, રળિયામણુ, બણીએ, વખાણીએ (દશાણુભદ્ર રાસ સ ૧૪૮૬) એવાં રૂપો છે, તેવાં તે સમયના બીજા ત્રયોર્મા ભાષ્યેજ દેખા દે છે

ગ રા કુંડાલકરે લીમડીના એક શ્રાવણ પાસેથી મળી આવેલો એક ગુટકો મને મોકલી આપ્યો, તેમાં શ્રાવણમાં ગોવર્દનકૃત ગરૂડ પુરાણ સવત્ ૧૩૨૪ ની માલનુ ખાળખોધ અક્ષરે લખેલું છે લખ્યા સાલ સ ૧૮૬૫ ની છે. ગરૂડપુરાણની ભાષા અપભ્રંશ કે તે વખતના જનશ્રયોના જેવી નથી, જુઓ નમુનો —

પર્વી દુષ્ણ વોટ્યા વાણ્ય ॥ પુરુ કીધુ ગરૂડ પુરાણ ॥
સવત તેર ને ચોવીસે (સ હશે) ॥ જમ કાયામા શિરોમણ શીશ ॥
પુરાણ મધ્યે શીરોમણ સાર ॥ જે મુલે કવિયે દેવ મોરારય ॥
ગોવર્દન કથાનો કવી ॥ સવશ્ય રહતો ત્યા વૈમર્વી ॥
રસવટ રાલો હરીશુ રીઝ ॥ જેવે મોલ (ભાસ હશે) અજુગાલી વાંઝ ॥

આથી ઉલટું સુદયવત્સ વીર ચરિત્ર (સદેવત સાવલિ જાનું જૂનું કાવ્ય) શ્રાવણમાં બીમે સોળમા શતકના આરંભમા ગયાનું રા દવાન જણાવે છે, તેની ભાષા સમકાલિન જૈન અને જૈનેતર ત્રયકારોની ભાષાથી જૂની પડે છે, એટલે તે અતિ ન અપભ્રંશ નહિ પણ પ્રાકૃત ને જૂની ગુજરાતી જતાવે છે જુઓ —

માદ મહા માદ મઝે વાવન વચ્ચસ્સ જો સારો ।
સો વિદુ ઓળાગે ઔઠારેણ નમોઢારો । ૧ ॥
જિણદ રચીય નિગમ ઔગમ પુરાણ સર અક્ષરારણ વિત્યારો ।
સા યહ્ણાણો વાળી પય પળમાવસુ પયમગ્ગોતુ ॥
ઉઝેળી અવણિ વાણિ મઝ્ઝે નયરી નયરસયલ સિંગારો ॥
તિસિ પહુ પહુ પહુ વન્હો પત્ય તથ પૂરણ અત્ય ॥

આ ભાષા સોળમા શતકમાં ક્યાંથી આવી? અનુમાન તો એ થાય કે લેખકે પોતાના પ્રાકૃત આદિના જ્ઞાનો ઉપયોગ કર્યો હશે

ગઘના નમુના તો ઘણા છે. ” એ પછી સંવત ૧૩૩૦ થી માંડીને તે નમુના આપે છે. ગઘ સાહિત્ય પરિષદમાં તેમનો નિબંધ વંચાએલો તથા તે પછી પ્રસિદ્ધ થએલો હોવાથી પુનરાવૃત્તિ ન કરતાં એટલું કહું છું કે સં. ૧૪૪૯ માં લખાએલા ગણિતસારના નમુનામાં ૬ જૂદો ન લખતાં તેનું ચિન્હ પાછલા વ્યંજનમાં મેળવી દીધું છે, અને તે આ દર્શક છે, પણ ઇ જૂદી લખી છે. વળી તેમાં નીપજાવિડે, તસુ, કરીડિ, કિહિ, જાણિવા તણુધ (તણે), અર્થિ (અર્થે, ઇ જૂદી નહિ) એવા પ્રયોગ છે. આ સિવાય ઐક્ષિકો ને ટખખામાં ગઘનો ઉપયોગ થયો છે. વળી વ્રાજ્યધર્મીઓએ વેઘકના ઉતારા ને ગીતાના અર્થ ગઘમાં આપેલા મળી આવે છે. મારી પાસે ૧૮ માં શતકનો ગીતાના ભાષાંતરનો લેખી ગ્રંથ છે. અખાએ ગુરૂ શિષ્ય સંવાદ ગઘમાં પણ લખ્યો કહેવાય છે. પ્રેમાનંદ સુત વદલેલે ગઘ પઘ સંવાદાખ્યાન નામનો અલંકારનો ગ્રંથ લખેલો છે. સ્વામી નારાયણ પંથના શુકાનંદે ગઘમાં લખેલ જણાય છે. દયારામે “શ્રી હરિહરોદિ સ્વરૂપ તારતમ્ય ” નામક ગઘમાં લખેલા ગ્રંથમાંથી રા. નારાયણદાસે નીચે પ્રમાણે ઉતારો મોકલી આપ્યો છે.

“ શ્રી હરિ તો સરવેશ્વર છે, સર્વજ્ઞ છે, અવિસ્મય છે, સ્વયંભૂ છે, અનાદિ છે. સર્વના કર્તા મુળ પુરૂષ છે. સર્વના શાસ્તા છે. માયા કાળાતીત છે. આદિ પૂજ્ય છે. સર્વ પૂજ્ય છે. સર્વ શિરોમણિ છે. સર્વને શરણુ આપવા યોગ્ય છે. અનંતકોટિ બ્રહ્માંડના નાયક છે. અદ્વિતીય છે. સર્વના સ્વામી છે. સર્વના દુઃખ ભય ભંજન છે. સ્વયં પ્રકાશ છે. નિર્ભય છે. અદ્ભુત છે. અનુપમ છે. જેની માયાએ સર્વ મોહ પમાડ્યું છે. તે સર્વ વસ્તુ કીધી છે. તે માયાના કર્તા પોતે છે. ઇત્યાદિ અનેક લક્ષણના ભરેલા શ્રી હરિ છે. એ જે કદ્યાં તે લક્ષણ શ્રી કૃષ્ણ રાધિકારમણ વિના શેષ શિવાદિકમાં નથી. ત્યારે ખરોખર શી રીતે કહેવાય. તે જુઓ કે શ્રીહરિએ ધ્રુવાદિકને, વરદાન આપ્યાં છે, તે સદા સર્વદા નિત્ય છે. કોઇ થકી ભંજ્ય નહી, કોઇ થકી ઉચ્છેદ થાય નહી, ને શિવજીનાં વરદાન આપ્યાં સદા રહેતાં નથી તે જુઓ કે રાવણને, બાણાસુરને, ત્રિપુરાસુરને, ભસ્માંગદાદિકને આપ્યાં તે ભગવાને છેદી નાંખ્યાં. ”

સૌથી અગત્યનું ને ચઢીઆતું ગઘ સાહિત્ય તો મહાકવિ પ્રેમાનંદનાં નાટકોજ પૂરું પાડે છે. ’

। પ્રાચીન સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવાની પહેલ અમદાવાદ વાળા બાજીભાઈ અમીચંદે કરીને સામર્થ્યભટ્ટની વાર્તાઓ અને પ્રેમાનંદનાં નાનાં નાનાં આખ્યાનો શિલા છાપથી છાપ્યાં. તે પછી દલપતરામે કાવ્યદોહન અને નર્મદાશંકરે દશમસ્કંધ તથા દયારામપદ સંગ્રહ બહાર પાડ્યાં. મારા તરફથી પ્રથમ નાનાં પુસ્તકો છપાયા પછી પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક અને છેવટે દિ. બા. મણિભાઈના પ્રયાસથી તથા શ્રીમંત મહારાજ સાહેબ ગાયકવાડના ઉદાર આશ્રય વડે પ્રાચીનકાવ્ય માળાના ૩૫ ભાગ પ્રસિદ્ધ થયા. એ અરસામાં સદ્ગત ઇચ્છારામ દેસાઈએ બૃહત્કાવ્યદોહન શરૂ કરીને તેના આઠ ભાગ છપાવ્યા. એ સિવાય કેટલાક છૂટક ગ્રંથ પણ પ્રકટ થયા. પરંતુ હવે એ કામ મંદ પડવા જેવું થયું છે. હાલ સુધીમાં જે કંઈ વ્રાજ્ય સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે, તે માત્ર નિસરણીનું પહેલું પગથીડું ચઢવા ખરોખર છે. એકલું મહાભારત ચાર કવિઓ

વિષ્ણુદાસ, નાકર, ત્રેમાનંદ અને રત્નેશ્વર-એ રચ્યું છે, તેમ તેના છૂટા પર્વ કેટલાક બીજા કવિઓએ લખેલાં છે એક મહાભારત ૫૦-૬૦ પુસ્તકોનું પૂર થાય આખું ભાગવત ત્રેમાનંદે ને રત્નેશ્વરે રચેલું છે બાલણના ને ત્રેમાનંદના મુકાબલા માટે લક્ષ્મીદાસ અને પરમાણુદ (દીવના) ના દશમસ્કંધ છપાવા બાકી છે એકલા ત્રેમાનંદનીજ કૃતિઓ લખીએ, તો મહાભારત સિવાય તેના સાત નાટકો, રઘુવંશ, કર્ણચરિત્ર મહાકાવ્ય, ભીષ્મ ચપૂ, જયદેવાખ્યાન, વલ્લભાખ્યાન, વલ્લભ અગડો, શુક્રગ્નઃક્રમવાદ વગેરે બાકીમાં છે તેમ તેના પુત્રનાં નવેરસના સ્વતંત્ર પુસ્તકોમાંના સાત, ગણ પદ્યસંવાદ આખ્યાન, છદમાળા (પિંગળ), ત્રેમાનંદ કથા, ટ્રૌપદી હરણની ટીકા, મિત્રધર્મોખ્યાન, ત્રેમાનંદ પ્રશસા, ત્રેમાનંદ નિદા, આત્મમતુલ્યાખ્યાન વગેરે ત્રણે અપ્રસિદ્ધ છે આ સિવાય ઘણા ત્રણ લખનારા કવિઓ-દયારામ*, ભોળે, નાકર, પ્રીતમ, સામળ ભગવાન (જે), નરસિંહ મહેતા, મનોહરદાસ, * બાલણ વગેરેના ઘણા પુસ્તકો પ્રસિદ્ધી પામ્યા નથી બીજા છૂટક કવિઓ જે જાણવામાં આવ્યા છે, તેમની સંખ્યા લગભગ ૫૦૦ (તેમાં ૨૨ સ્ત્રી કવિઓ) ની થાય છે શ્રી સ્વામીનારાયણ પંથના, શ્રી વલ્લભ સમ્રાટના અને બીજા પંથોનાં ઘણા પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થતા પામ્યા નથી શોધખોળ કરવાથી ન જાણીતું પુષ્કળ ગ્રાંથોનું સાહિત્ય હાથ લાગે એમ છે

નવું સાહિત્ય.

મૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે નવા સાહિત્યની ઉત્પત્તિ અગ્રેજી ટંબની ડેળવણી શરૂ થયા પછી થઈ, અને વર્તમાન પત્રો, માસિકો, નિબંધો, નવલકથાઓ, પાઠ્ય પુસ્તકો અને બીજા ઉપયોગી ત્રણે ગણમાં લખવા લાગ્યા છેલ્લા જે ચતુર્થની જૂના સાહિત્યની ભાષા શરૂઆતના નવા સાહિત્યમાં બહુધા વપરાઈ છે દલપતગમ, મજલાલ શાસ્ત્રી, રણછોડભાઈ ગિરધરભાઈ, મોહનલાલ, પ્રાણલાલ, ભોળીલાલ, નદશંકર, મહીપતરામ વગેરે સાદી ને સગળ ગુજરાતી વાપરનારા હતા મસ્કૃત શબ્દોને બહુ વાપર કરવાનું કે તદ્દલવ શબ્દો સુધારવાનું વલણ તે વખતે થયું નહોતું ગ્રામ્ય અને પ્રાતિક ભેદની ભારાભારી ચાલતી નહોતી, અને બેડણી પણ લોકભાષાને અને જૂના સાહિત્યને અનુસરીને સાદી રીતે કરવામાં આવતી દલપતગમ અને મજલાલ શાસ્ત્રી ગણ પણ માદી ભાષામાં લખતા ભાષાંતરે ને અનુવાદો એવી સરળ ભાષામાં ચતા કે તે સાધારણ લેણેલા પણ સમજી શકે, દાખલા તરીકે બાળમિત્ર, શાળાપયોગી નીતિત્રય, હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ, ચરિત્ર નિરૂપણ (તેના એક લેખક પારમી શુદેશ્વર હતા), યતશાસ્ત્ર, ત્રિકોણ મિતિ વગેરે ત્રણે મેળુદ છે એ પછી મી. ટી. મી. ટ્રૌપ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે વાંચનમાળા વગેરે પાઠ્ય પુસ્તકો ગયાયા, તેમાં પણ સાદી ને સરળ ભાષા વપરાઈ અને શબ્દોની બેડણી મુકરર થઈ રણછોડભાઈના નાટકો, કરચુલેટો, ભટનું ભોપાણ એમની ભાષા ડોળવાલું નહોતી નર્મદનાં ગણ

* દયારામની અપ્રસિદ્ધ કવિતા છપાવાનું કામ હોઈનાજા રા નારાયણદાસે શરૂ કર્યું છે તે ઉત્તેજનને પાત્ર છે

* ભણે ગુજરાતી નાનું વ્યાકરણ રચ્યું છે, અને જે વેદાનમાં અખાતી ભાષાની દરી કરી શકે છે

પવનાં પુસ્તકો એ ઉત્તમ ગુજરાતીના નમુના છે. મહીપતરામે ઘણાં પુસ્તકો સાદી ભાષામાં લખ્યાં છે. કરસનદાસની ભાષા સાદી પણ મુખ્યગરીના ભેગવાળી છે. બુદ્ધિ-પ્રકાશ, ધર્મપ્રકાશ અને બુદ્ધિવર્ધક માસિકો સાદી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં. તે વખતનાં પારસી માસિકો ને વર્તમાનપત્રો શુદ્ધ ભાષામાં લખાતા નહોતાં, પરંતુ તેમની ભાષા આડંબર વગરની હતી. નવલરામ અને નર્મદાશંકરની ભાષામાં પાછળથી થોડા સંસ્કૃત શબ્દો ઉમેરાયા.

છેલ્લા જમાનાથી એટલે આશરે ત્રીશેક વર્ષથી ભાષાનું વલણ બદલાવા લાગ્યું. જ્યારથી મહાપાઠશાળાઓમાં સંસ્કૃત દાખલ થયું, ત્યારથી તે ભાષાના વિદ્વાનોની સંખ્યા વધતી ગઈ, તેની સાથે ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત શબ્દો ઉમેરવાનું ને તદ્દલ શબ્દોને શુદ્ધ કરવાનું કામ વધી પડ્યું. એ પવન ખંગાળાથી અને મહારાષ્ટ્રમાંથી ગુજરાતમાં આવ્યો. ખંગાળી ને મરાઠી મૂળની ભાષા ગુજરાતી જેવીજ સાદી હતી; પણ જ્યારથી સંસ્કૃત પડિતો લેખક થયા, ત્યારથી તેમણે ભાષા સંસ્કૃતમય કે સંસ્કારી કરી નાખી. જરૂર પડે ત્યાં સંસ્કૃત કે યાવની શબ્દો વાપરવા વિષે કોઈ સમજી માણસ વાંધો લઈ ન શકે; પરંતુ જાણી બુઝીને પોતાની પડિતાઈ બતાવવા સાફ કે માતૃ-ભાષાના અપૂર્ણ જ્ઞાનને લીધે, કિંવા શબ્દ ભંડોળ વધારી દેવાની ખાતર, આ ભાષાને સંસ્કારી કરવાના હેતુથી જ્યાં ને ત્યાં ભાષાના શબ્દો હોય તે છતાં તેમને ઠેકાણે સંસ્કૃત નવા શબ્દો મૂકવા, કે તદ્દલેવા સુધારી નાખવા, એ ખરેખર નથી સાક્ષર વર્ગને માટે કે તેમાં રસ લેનારા માટે વિદ્વાનો સંસ્કૃતમય ભાષામાં થોડું સાહિત્ય પેદા કરે તે ઇષ્ટ છે; કેમકે ભાષામાં જૂદી જૂદી શૈલીનાં સાહિત્ય હોવાં જોઈએ. ગહન વિષય લખવામાં સંસ્કૃત આદિના શબ્દોની જરૂર પડે એ વાત જૂદી છે. પરદેશી નવા વિચારો-ભાવનાઓ-કલ્પનાઓ દર્શાવવામાં પણ તેમ કરવું પડે; પરંતુ એક સંસ્કૃત રસસાર નામના ગ્રંથ વિષે ગ્રો. રોય જણાવે છે, કે “ આ ગ્રંથમાં ન સમજાય એવા પારિભાષિક શબ્દો મળી આવે છે. વસ્તુની ગંભીરતા દેખાડવાને આ રીત યુરોપ તેમજ હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત હતી.” એવી રીત લેખકે ગ્રહણ કરવી ન જોઈએ. સંસ્કૃતમય શૈલી જનસમુહને કામ ન લાગે. સાહિત્ય સર્વત્ર અને સર્વ લોકોમાં આવે, તોજ તેનો ખરો ઉપયોગ છે, અને તોજ દેશની ઉન્નતિ થવાની છે. આના સંબંધમાં વિદેશી અને દેશી વિદ્વાનો શું કહે છે તે જોઈએ.

સાન્વય બ્યાકરણના કર્તા મી. ખીમ્સ લખે છે, કે “ ભાષાશાસ્ત્ર વિષેની આજ સુધીની શોધો ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે, કે સર્વ ભાષાઓના વિકાસનું વિવર્ધન થાય છે, તે કંઠાર ને ગુરુવણ ભરેલાથી કૃમળા ને સાદા રૂપમાં થાય છે. આ તત્વ પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષાને સંસ્કૃત પ્રાકૃત આદિ રૂપોમાં ફેરવવી એ અયોગ્ય છે એમ કહે છે. ખીમ્સ આગળ જતાં લખે છે કે અંતરવેધ (ગંગા જીમનાં વચ્ચેનો પ્રદેશ), જ્યાં જૂદા જૂદા વિચારસૂચક સંસ્કૃત શબ્દો હયાત હતા, ત્યાં હમેશના ઉપયોગ વડે તે ધીમે ધીમે સાદુ રૂપ પકડતા ગયા, અને તે પ્રદેશની ભાષા-હિંદી-આ પ્રમાણે તદ્દલ રૂપોમાં ગળખર થઈ. બ્રાહ્મણોની એક મોટી કલ્પના એવી છે, કે દેશી ભાષાઓને, દાખલા તરીકે ખંગાળીને, શુદ્ધ કરવા ને સુધારવા માટે દરેક શબ્દને તેના સંસ્કૃત

મૂળ રૂપમાં લઈ જવો, અને નદીને તેના મૂળ તરફ વહેવડાવવી. તેમને ક્રમ-
નસીબે પણ સઠળ દુનિયાને સફલાગ્યે જોલાતી ભાષા વિષે તેમ થઈ શકે એમ નથી,
પણ તે કંઈક અંશે પ્રયોગ-ખાસ કરીને શાળાઓમાં ચાલતા પુસ્તકો, જે અંગ્રે
જીએ લખાવ્યા હતા તેમાં-થઈ શક્ય એ વિચાર એટલો પૂર્ણ રીતે પ્રચારમાં આવ્યો
કે ખરા જૂના તફાવતોના પુસ્તકમાંથી કેવળ બહિષ્કાર થયો, અને સખ્યાબંધ તત્સ-
મોને તેમની ઘોષિમાથી જોળો કાઢવામાં આવ્યા, અને તેમનું પુનઃજીવન રોજના
ઉપયોગમાં આવ્યું * * * અને પ્રાંતોમાં પ્રજાની ભાષાને પુસ્તકોમાંથી દેશવટો
આપ્યો, અને તે હવે લોકોના મોંમાં વાસ કરી રહી છે * * * મરાઠીમાં તત્સમ
શબ્દોનું અધિકપણ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે એ ભાષા, સર્વથી બેડોળ હતી, તેને ઉ-
ન્નત કરવા માટે સસ્ત શબ્દોને સંલગ્ન કરવાનો માર્ગ લેવાયો

મા ત્રિઅરસન બંગાળી વિષે કહે છે, કે જોલવાની અને લખવાની ભાષામાં
બહુ ફેર છે સાહિત્યની ભાષામાં જેમ સસ્કૃતનું ભરણું છે, તેમ તેના બ્યાકરણમાં પણ
તફાવત છે ગદ્ય સદીની શરૂઆતથી અંગ્રેજીની અસર નીચે સાહિત્યની ભાષા શરૂ
થઈ, ત્યાં સુધી તળપદા કાવ્ય સાહિત્યમાં જોલાતી ભાષા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં વપરાતી
અંગ્રેજો આવ્યા પછી ગવની જરૂર પડી, અને તે પડ પાડવાનું નામ સસ્કૃત પડિ-
તોને હાથ આવ્યું આગણીશમી સદીના પ્રથમ અર્ધ ભાગમાં ગવ ભાષા ઉત્પન્ન થઈ,
તેના કૃતાં વધારે કટાણા ભરેલ-ભયકર (Monstrous) ભાષા ધારવી
મુશ્કેલ છે ઉત્તમ વિષયો ને ઉમદા વિચારોના પુસ્તકો લખાયા, પણ તે એવી
ભાષામાં કે જ્યાંથી ખરા બંગાળી શબ્દો આશરે ૯૦ ટકા બાદ થયા, અને તેમને
કામે સસ્કૃત શબ્દો એવા લેવાયા કે જેમના ઉચ્ચાર લખનાર પોતે પણ કુદી ન
શરે પાછલા ૫૦ વર્ષમાં આ બેહુદું સસ્કૃત તત્વ કમી કરવા ચત્ત થાય છે,
પણ તે ઘણા ફોલમદ થતા નથી આમ થવાથી ખાસ શીખવ્યા સિવાય બંગાળી
બંગ સાહિત્ય સમજી શકતો નથી બંગાળીઓ પુસ્તકની સસ્કૃતમય ભાષાને
સાદુ-ઉચ્ચ ભાષા કહે છે, પણ તેમની ખરી ભાષાને જે વિશેષણ અપાય છે, તેના
અર્થ મધુર ભાષા થાય છે, તેને લખતી વખતે તજવામાં આવે છે આ તો
“ ઇતિહાસ ફરી ફરીને કથન કરે છે, તેનો એક દાખલો છે ”

મરાઠી ભાષાના સબધમાં એજ વિદ્વાન કહે છે કે “ તેમાં લોકપ્રિય એવું
પુષ્કળ સાહિત્ય છે કવિઓ ખરી દેશી ભાષામાં લખતા, અને બહુ ભાગે તફાવત
શબ્દોનો ઉપયોગ કરતા તેને પરિણામે હાલ પણ તેવા શબ્દોમાં તે ભાષા સંઘન
છે મહારાષ્ટ્રી પડીતોએ જે કે પાછલા વખતમાં તત્સમ શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને
ભાષા બુલંદ કરવાના ચત્તમાં કેટલીક ફોલ મેળવી છે, તથાપિ તે બંગાળીઓ જેવા
પૂર્ણ રીતે કાવ્યો નથી

સન ૧૯૦૧ ના વસ્તી પત્રકના વૃત્તાંત (રિપોર્ટ) માં જણાવ્યું છે કે ચાલુ
બંગાળી પુસ્તકમાં ગણતરી કરતાં સેક્ટે ૮૮ ટકા શુદ્ધ સસ્ત શબ્દો માલમ પડે છે,
તે જેમ જરૂરના નથી, તેમ તેમને કામે તળપદા શબ્દો મળી આવે છે તેનું પરિણામ
મધુર શોકનનક આવ્યું છે, કેમકે સસ્ત ન જણનાર તે સમજી શકતા નથી,

એટલે લોકોનો મોટો સમૂહ એથી વિમુખ રહે છે. ખીજી ભાષાઓમાં હિંદીને પણ એવો એપ લાગ્યો છે, કેમકે તેનું મધ્યખિંદુ જે કાશી તે સંસ્કૃત વિદ્વાનોના હાથમાં છે. હિંદીનો શબ્દ ભંડાર અને વિચાર દર્શાવવાની શક્તિ અંગ્રેજી કરતાં ઉતરતી નથી. તો પણ હમણાં હમણાં એવું વક્ત્રુ પકડાયું છે કે લાખો લોકોને વાંચવા માટે નહિ, પણ થોડા સાક્ષરોને પોતાની વિદ્વતા બતાવવા માટે ગ્રંથકાર પુસ્તક લખે છે.

ઘંટલીના પ્રખ્યાત દેશભક્ત અને કવિ મેઝિનિના સાહિત્ય સંબંધે વિચારો “નવજીવન” માં પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે સાહિત્યે પ્રજા જીવન ઉત્પન્ન કરવું હોય, તો દેશની રંગરંગમાં તે વ્યાપી જવું જોઈએ. મનુરેન્દ્ર ઘર મુઘી અને ગામડીઆંનાં છંપડાં સુધી એણે પહોંચી જવું જોઈએ.”

દશમા બંગાળી સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખ શ્રીયુત આસુતોષ મુકરજી પોતાના અમૂલ્ય ભાષણમાં જણાવે છે કે “દેશના જનસમાજને જો ખરે રસ્તે ચઢાવવો હોય, તેને મનુષ્યત્વ આપવું હોય, બંગાળી જાતિને એક મહાન જાતિમાં ફેરવી નાખવી હોય, તો જેવડે તેમના મનની સંપત્તિ ઉતરોત્તર વધતી રહે તેવો ઉપાય કરવો જ જોઈએ.” વળી તેઓ કહે છે કે “કેળવાએ તરીકે ઓળખાતા મુઠ્ઠીભર બંગ-સંતાન પોતાના જ્ઞાન ભંડારથી ભરે ગમે તેટલા વિભૂષિત હોય, તો પણ તેમની પાછળ અને ચારે બાજુ ફેરતા જે આ કરોડો બંગાળીઓ છે, તેમને જ્યાં સુધી તેઓ પોતાની સાનિધ્યમાં મેંચી નહિ લાવે, ત્યાં સુધી બંગાળનો ખરેખરો અભ્યુદય થવાનું માની શકાશે નહિ.”

બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ નવલકથાઓ લખનાર બંદિમચંદ્ર ઉચરતા વિદ્વાનોને સાદી અને સરળ ભાષા વાપરવાનો યોગ્ય ફરે છે, અને જગત્ વિખ્યાત કવિ રબીન્દ્રનાથ ટાગુર ધણી ખરી સાદીજ ભાષા વાપરે છે.

આપણા સાક્ષરો એવું કેમ કરી શકતા નથી, તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ખચપણમાં તેઓ ચોથા ઘોરણ જટલું ગુજરાતીનું જ્ઞાન મેળવીને અંગ્રેજી ભણવું શરૂ કરે છે; તેમને અંગ્રેજી જવી અઘરી ભાષાની સાથે ખીજી ભાષા ફેંચ કે ફારસી, (સહેલાઈને માટે) અથવા સંસ્કૃત લેવી પડે છે, તથા સર્વ જ્ઞાન અંગ્રેજી દ્વારા મેળવવું પડે છે, તેથી ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કરવાને તકજ મળતી નથી. ગુજરાતીમાં કંઈ લખવું હોય, ત્યારે પ્રથમ વિચાર તેઓ અંગ્રેજીમાં ગોઠવે છે, અને પછી તેને ગુજરાતીમાં ઉતારવા જાય છે, ત્યારે ભાષાના શબ્દ નહિ જડવાથી તેઓ ફારસી, સંસ્કૃત કે વખતે અંગ્રેજી શબ્દો મૂકી દે છે. અંગ્રેજી ને ગુજરાતી છાપાં આવે, તો તેઓ ગુજરાતી વાંચવાની ભાગ્યેજ દરકાર કરશે; પણ અંગ્રેજી છાપું ચિત દઢને અથડતિ વાંચી જશે. ગુજરાતી પુસ્તકો ખરીદવાની કે વાંચવાની તેઓ દરકાર કરતા નથી. તેમના ઘરની પુસ્તકશાળા (જે હોય તો તે) માં ગુજરાતી ગ્રંથો કવચિત્ જ એવામાં આવશે. તેમને ગુજરાતી લેખ લખવા કહીએ, તો તેઓ કહેશે કે અમને ગુજરાતીમાં લખવું નહિ ફાવે: કહો તો અંગ્રેજીમાં લખી આપીએ! માતૃ-ભાષાનો

હોડા અભ્યાસ કર્યો વગર તેઓ તેમા માર લખી ન શકે, એ દેખીતું છે .

સન ૧૯૧૧ ના વસ્તીપત્રક ઉપરથી જણાય છે કે દશ હજાર ઉપરાંત કમ્પા-
ઓને શહેરોમાં લેખીએ તો પણ શહેરોની વસ્તી માત્ર સેકડે ૭૬ થાય છે, અને
તેમા પણ નોકરી આકરી અર્થે, મહેનત મજૂરી માટે કે અન્ય કાગલે ગામડાના
લોકો આવી વસેલા હોય, તે ખાદ કરીએ તો શહેરીઓની વસ્તી પાંચ ટકાથી પણ
કમી થાય, અને નાગરિકોમા પણ સુશિક્ષિતની સંખ્યા એ ટકાથી વધુ હોતી નથી
મતલબ કે ગામડાના લોકોની વસ્તી સેકડે ૯૨૬ થી ૯૫ ટકા ગણાય, એટલે ૯૫
ટકા બોલનારની ભાષાની અવગણના કરવી એ યોગ્ય નથી પુરવાસીઓને ગામડાની
ભાષા નો પરિચય બહુ થોડો હોય છે શબ્દોનો મોટો જથ્થો ગામડાંમા વપરાય છે,
પણ તેમને આપણા સાક્ષરો ગામડીઆ કે ગ્રામ્ય ગણી હસી કાઢે છે, અથવા તળપદા
શબ્દોની મજાક કરે છે, સ્થાનિક અને પ્રાંતિક શબ્દો માટે પણ અણગમે ખતાવે
છે ગામડાંમાં જે બહુ અશુદ્ધ શબ્દો વપરાતા હોય તેને ભલે સુધારો કે છોડી દો,
પણ એ વિષે ભાષા શાસ્ત્રી મી બીમ્સ કહે છે કે “ગામડીઆ બોલીમાં ભાષાના
અધ્ધમ કે બ્રષ્ટ રૂપો છે એમ માનવું તે ભૂલ છે એવી બોલીઓ-શાખાઓ પ્રાચીન
કાળથી ચાલી આવેલી બહુધા જણાય છે તેમાની એક સુધરે, તેમા સાહિત્ય ઉપજે,
કે બીજી ભાષાઓની મદદથી તે વિકાસ પામે, અને બીજીઓ તેમની મૂળ સ્થિતિમાજ
રહે, તથાપિ વિકાર પામ્યા છતાં ઘણીવાર શબ્દોના જૂના ને શુદ્ધ રૂપ જે બેડાએલી
બોલીએ છોડી દીધાં હોય, તે તેમણે જાળવી ગળ્યા હોય છે ભાષાની શાખાઓ-
બોલીઓમાથી ઘણું શીખવાનું મળે છે શબ્દોના મૂળ અને વ્યાકરણ પ્રયોગો શોધવામા
બોલીઓ ઉપયોગી થઈ પડે છે દાખલા તરીકે ભૂ (ભવામિ, ભવસિ, ભવતિ, ઇત્યાદિ)
ઉપગ્રંથી હોના કેમ થયા, તે ભોજપુરીમાં ચાલતા ભા ને ભયા ઉપરથી શોધી કઢાય
કેટલીકવાર ભાષાની સ્થાનિક ખાસિયતો તેમાંથી મળી આવે છે મી બીમ્સ આ
વાતના સમર્થન માટે હિંદીના દાખલા આપે છે, અને જણાવે છે કે હિંદી જન
સ્થાનિક શબ્દોના ભરણા માટે બંજીની છે, તેમ પંજાબી, બગાળી, મરાઠી, ને
ગુજરાતી પણ છે સ્થાનિક શબ્દોનો મરજ કરવામાં આવે, તો ભાષાનો ઢાંચ ઘણો
સુધન થશે એવા શબ્દોની ખાસ ખૂમી એ છે, કે તે ઘણું કરીને તેમનાં જૂના રૂપ
ખતાવે છે હાલની ભાષાઓનું મૂળ બોળી કાઢવાનું કામ સંતોષકારક રીતે પાગ પાડવું
હોય, તમા જે સરકૃત અને આજની ભાષાના વચલા વખત ઉપર જે અધિકાર
પિછોડી છવાઈ રહી છે, તે દૂર કરવી હોય, તો ગામડાની બોલીઓ દ્વારા થઈ
શકશે, એવી માગી ખાત્રી છે ઘણીવાર હલકા વર્ગોના મોંમાંથી નીકળતા તુચ્છકાવા
જવા વચનોથી અણધારી તેમ અતિ કઠિણ પ્રકારના પ્રશ્નો (Problems) નો
નીકાલ થઈ જશે .

વિદ્વાનો ગામડાના કે પ્રાંતિક શબ્દોને બદલે જણે છે, પરંતુ આધુનિક સર્વ
આર્ય ભાષાઓ એક રીતે બદલે છે તેઓ પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશદ્વારા ઉતરી આવી
છે તેમા ચાલતા શબ્દોને બદલે કહેવા કરતાં કેમળ ને મધુર કહેવા બોધએ એમ
છતાં જે અતિબદ્ધ હોય, તેમાં થોડો સુધારો કરીને પણ તે વાપરવા બોધએ સેકડો

મધ્ય ગુજરાત	અર્થ	મધ્ય ગુજરાત	અર્થ
કંટવાં	ચોથીઉ	થોલ	લાગ
ઝુલડી આંગણું	} નાની અંગરખી	વાલડ	વાલ, ચોળા, તુવેર વગેરેનું ભેગું વાવણું
જેહુ-જેસુ		નઘરોળ	ખેદરકાર
ધાણું	મોટું કુંદલું	ચોખગણું	ચાર ચોણ વાળી ખંડી
તરછટ	તદન	જગધું	છોકડું
સરોતરી	વાળખી	કુચલમારી	ફિસાદ
ખરછટ	કરકડું	દરખલી	નાની ઢાઠી.

અંગ્રેજી શબ્દોના અર્થ આપતાં Kid (કિડ) એટલે બકરીનું બચ્ચું, Lamb (લેમ્બ)—વેટાનું બચ્ચું, Cowherd (કાઉહર્ડ)—ગાયનું ટોળું એવું મુજબના એક લખનારે છાપ્યું હતું; કેમકે બકરીના બચ્ચાને લવાઈ, વેટાના બચ્ચાને હલવાન, ગાયના ટોળાને ગોર, ધણુ (ઢાઠી) કહે છે તે તેના જાણવામાં નહિ હોય. ઢાઠીઆવાડમાં બળદના ટોળાને બાળદું અને ભેંસના ટોળાને ખાડું કહે છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં ઊંટના બચ્ચાને બોતડો કહે છે. સંસ્કૃતમાં ચોત (કરિષોત) એ હાથીના બચ્ચાનું અને અને હસ્તિક એ હાથીના ટોળાનું નામ છે. Parapet wall (પેરેપેટ વોલ) ને ઢાઠીઆવાડમાં હેયારખી કહે છે, Hamlet (હેમલેટ) ને (પૂ. ગુ. માં) મુઆડું, Catchment (કેચમેન્ટ) ને આવણું, ઢાઠીઆવાડમાં Shopping (શોપિંગ) ને હટાણું, પૂ. ગુજરાતમાં Quartz (ક્વોર્ટ્ઝ) ને તિરિયો, ટુવાલ (Towel) ને અંગુછો-અંગલુછો (ચરોતર) તથા હજુરીઆ (ચરોતર) કહે છે. હલા રહેવું, નાતક કરવું એવા બે શબ્દને ઠામે ઉલવું, ઘરગવું એવા ઢાઠીઆવાડી એક શબ્દથી ચલવી લેવાય છે.

પ્રાચીન કવિઓ ગામડાના ને પ્રાંતિક શબ્દો તથા રૂપો છૂટથી વાપરતા, અને તે અવાપિ મૂળ રૂપે જ થોડા ફેરફાર સાથે ચાલે છે. દાખલા તરીકે પદ્મનાભ ભીમ, શિવદાસ, મુનિશ્રી ગંગવિજયના ગ્રંથોમાંથી થોડાક નીચે આપું છું.

કાન્હડે પ્રખંધ—પાહિ-પાહે (પાસે); રિખી-રિસી રસી; સુધી-સીધી; પીઆરા-પરાયા; તિણી-તિણે-તેણે; કેથું-કેથે; પાતિગ-પાતક; સરપ-રવરપ; અન્ન-હળ; વખ્યાત-વિખ્યાત; માડિસિ-માંડીશ; પધસિ-પેશી.

પોદશ કળા—ભેમ-ભીમ; વેનતિ-વિનતિ; આક્ષાન-આખ્યાન; ચુથી-ચોથી, માગેસ-માગીશ; કુરેશ-કરીશ.

હંસા ચારખંડી—સાખધી-સર્વ; કુંણુ-કોણુ; પછે-પછી; દખી-હંખી; ભેલીત-ભયભીત; થાશું-થઈશું; કરતો-કરત; લાવિશ-લાવેશ; ગણેશ-ગણીશ.

કુમ્ભશ્રી રાસ—વેટી-વીટી; ખિણુ-ક્ષણુ; કિમ-કેમ; પરખ-પ્રખ; ઉપગાર-ઉપકાર; કહેસ-કહીશ; આખ્યું-આખો; વખાડે-વખારો.

વળી મુખ્યાવબોધ ઐકતિકમાં આપેલાં રૂપ, જ્યાં લલિયાથી ખિગાડ થયો નથી,

અને જ પંદરમા શતકના મધ્ય ભાગમા વપરાતાં તેમાના, થોડાક વિશેષ મુકાબલા માટે નીચે આપ્યા છે

પ્રાચીન રૂપ	ગામડીઆ રૂપ	સં. મૂળ.
તિહા	તિહા	તત
નિહા	જહા	યત
કાલિ	કાલી	કલ્યે
ગિધ	ગીધ	ગત
અજ	અજ-હજ	અઘાપિ
હુજી	હુજી	અસ્તુ-ભવતુ
આલિહ	આલ્યુ	અવોચીન
હવડા	હવડા-અવણા	અધુના
માહગજ	માહગ	મમ
ભપિહુ	ઉપિહુ-ઉફેર	ઉપરિતન
અનેરઘ દીમિ	અનેરે દીસે	અન્થેયુસ

કેટલીક વાર શહેરી કરતા ગામડીઆ શબ્દો વધારે શુદ્ધ હોય છે જુઓ, પિતૃબંધુ ઉપરથી પ્રાકૃત પુષ્કા ઉપગમી કર્ત, કમઅગ (જેન સાહિત્ય) કુધ, (હિંદીમા કુધી-કુધુ) ને શહેરીમા કોધ કુત્ર-કેલ્યે (સુરત ભણી) કયા-કયહા (શહેરી) ભૂમિ-ભુધ, ભો, ભોમ અને શહેરી ભાય કાઠીઆવાડ ચાદ્યો ને આપણો ચાદ્યો આપણી ચકલી ને સુગતી ચલ્લીમાંથી કયો શબ્દ શુદ્ધ ?

વિદ્વાનો જે ટીકા કરવાને બદલે તળપદા ને પ્રાતિક શબ્દોને પસંદ કરે, તેો તેમનું અનુકરણ બીજાઓ જરૂર કરશે એક સાક્ષરે પમરવુ જોવા બદ શબ્દ વાપર્યો, કે તે બીજાઓએ ઝડપી લીધો એજ રીતે મહેકવુ, મઘમઘવુ, સોડવુ, સોડમ, બોહડો જોવા શબ્દો પણ વાપરવામાં આવી શકે બને તપ્પસે વર્ષ થયા પેટી પટારા મેવતો “ અનેરો ” શબ્દ એકે પસંદ કયો, તેને બીજાઓએ વધાવી લીધો એવીજ ગીતે મુદા, હેલામા, હધડકવુ, ઉચલવુ, પમાય, આકલ્પીએ, આપોપુ, લાછ, કમરુ વગેરે પ્રાચીન કવિઓએ વાપરેલા શબ્દો ઉપયોગમાં લેવાય રૂપ ઝવેરીલાલે ઉલે છે એવો પ્રયોગ શકુતલા નાટકમાં પ્રથમ વાપર્યો, ત્યારે તે વિષે ટીકા થઈ હતી, પણ તે વપરાશમા આવતો યથો છે એક વિદ્વાને પરકળા શબ્દનો ઉપયોગ કયો, તે બીજાઓને ના પસંદ પડ્યો, પણ ગુજરાતીમા તેો પરકમ્મા (જેન માહિત્યમા પણ) ને પરકળા શબ્દોજ ચાલે છે કોઇ પરિક્રમ કે પગિક્રમણ નથી કહેતું એક સાક્ષરે “ પાણેરામાં પહેલી પૂણી ” એવી ધરગદ્ય કે ખેરાની કહેવત કામમા લીધી, તેો બીજાઓ આંટી ઉઠેલવી, કાઠડુ ઘુચાયુ, પેટ ખાળીને સાચ્યુ ને દીવો ખાળીને કાત્યુ, પાયો ટેરો, ટાપશી પૂરી જોવી કહેવતોને ઉપયોગમાં લેસે આમની સભામાં રાજાડીય ભાષણ આપતાં એક વિદ્વાને આંટી ઉઠેલવી (to unravel the skein) એવી કહેવત વાપરી હતી. બેનસન અને મેઠાલે જે લાતિન અને ગ્રીક શબ્દોનું ભરણું

કરીને પ્રૌઢ કે સંસ્કારી ભાષા લખતા હતા, તેમના વારા વહી ગયા છે. હવે ભાષણો, લેખો ને પુસ્તકો સાદી ભાષામાં જ લખાય છે. (જુઓ કેમ્બ્રિજનાં વિજ્ઞાન સંબંધી નવાં પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકો) સ્વતંત્ર સંસ્થાનના નામાંકિત પ્રમુખ વિલસન રાજકીય જોવા કઠણ વિષયો બહુ સાદી ભાષામાં લખે છે.

કોઈ વાર એમ કહેવામાં આવે છે કે સાદી ભાષા એ વિચારની સાદાઈ-ગરીબી ખતાવે છે, તેની વિરુદ્ધ ઉપલાં દષ્ટાંત બસ થશે.

સાદી ભાષાની તરફેણમાં મેં ઘણા ઉતારા આપ્યા છે, કેમકે માફ દઢ મત એવું છે કે જનસમૂહના હિતને અર્થે સાહિત્યનો મોટો ભાગ એવી ભાષામાં હોવો જોઈએ. મારો હેતુ સાક્ષર વર્ગને ગેર ધનસાફ આપવાનો નથી. અંગ્રેજીમાં જ અર્થ મેન ઓફ લેટર્સ (man of letters) વપરાય છે, તેજ અર્થે સાક્ષર શબ્દ વપરાય છે, અને તેનો અર્થ લાણેલો-વિદ્વાન એવો થાય છે; પછી લલે તે સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ફારસી કે અન્ય ભાષાનો વિદ્વાન હોય. એમ છતાં હાલ ગુજરાતીમાં કેટલાક લોક સાક્ષર એટલે સંસ્કૃત જાણનાર વિદ્વાન એવો અર્થ કરીને તેમને નિંદે છે પણ ખરા; પરંતુ એ તેમની ભૂલ છે. સંસ્કૃત જાણનાર લેખકો ભાષાના ભૂષણરૂપ છે. તેમને માટે હું હંચું મન અને ભારે માન ધરાવું છું. આજ સુધી તેમણે બજાવેલી સેવા પ્રશંસા પાત્ર છે. સ્વ. મનઃસુખરામ, ગોવર્ધનરામ, મણીલાલ દ્વિવેદી વગેરેએ સાહિત્યની ઉત્તમ સેવા બજાવી; તેમ હાલના સાક્ષરો પણ માતૃ-ભાષા પ્રત્યે પોતાનું કર્તવ્ય રૂઢી રીતે બજાવી રહ્યા છે; કેટલાક સાક્ષરો સાદી ભાષામાં, કેટલાક વચલા વડની ભાષામાં અને કેટલાક સંસ્કારી ભાષામાં અમુક હેતુથી લખે છે. આ પરિષદની સ્થાપના અને અસ્તિત્વ આપણા સાક્ષરોનેજ આભારી છે. સંસ્કારી ભાષા લખનાર પણ ધારે તો સાદી ભાષામાં લખી શકે, કેમકે તેમણે ગુજરાતી ભાષાનો સારો અભ્યાસ કરેલો હોય છે; અને તેથીજ તેમને મારી નાખ વિનંતિ સાદી ભાષા તરફ પણ વલણ કરવા માટે છે. સંસ્કૃતમય અથવા પ્રૌઢ ભાષામાં પણ થોડા સાહિત્યની અગત્ય છે, એમ હું જાણવી ચૂક્યો છું.

જૈન સાહિત્ય.

અપભ્રંશથી માંડીને જૂની ગુજરાતીમાં તથા નવી ગુજરાતીમાં જૈન સાહિત્ય વિશાળ છતાં તે ઉપર આજ સુધી ઘણું થોડું લક્ષ અપાયું છે. ગુજરાતીમાં પ્રાચીન કાવ્ય માળા, બૃહત કાવ્ય દોહન અને બીજાં પુષ્કળ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થતા સુધી જૈન ભાષણો જગૃતિમાં આવ્યા નહિ; પરંતુ હવે તેમની આંખો ઉઘડી છે. રાજકોટમાં શરાએલી પરિષદમાં રા. મનઃસુખ વિ. કીરતચંદ મહેતાએ જૈન સાહિત્ય વિષે વાંચેલો નિબંધ અને સુરતની પરિષદમાં વાંચેલો સ્વ. દલાલનો નિબંધ એ બંનેએ જૈન સાહિત્ય ઉપર સારો પ્રકાશ પાડ્યો છે. પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં શીલવતી રાસ છપાયા મછી કેટલાક છૂટા ગ્રંથ બહાર પડ્યા છે, જે પૈકી જૈન કાવ્યદોહન પ્રથમ ભાગ રા. મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતાએ, ઐતિહાસિક રાસમાળા પ્રથમ પુષ્પ અધ્યાત્મ જ્ઞાન-પ્રચારક મંડળીએ, માધવાનળની કથા સાહિત્ય માસિકે, વિમળ પ્રબંધ રા. મણીલાલ

ખંડારભાઈએ છપાવ્યા છે વળી શ્રી આનંદકાવ્ય મહોદધિના મૌકિતકો રા જીવજીવંત સાંકરચંદ્ર ઝવેરીએ પ્રસિદ્ધ કરવા માડ્યાં છે. પરંતુ આ તો માત્ર ચતુર્થવેશ ગણી શકાય રા મનમુખલાલે જૈન રાસમાળાની પ્રથમ ટીપ છપાવી તેમાં ૩૬૩ પુસ્તકોના નામ આપેલાં છે, અને તે પછી તેની પૂરવણી રા મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈએ સ. ૧૯૭૦ માં પ્રગટ કરી, તેમાં બીજા ૨૭૮ ત્રયનાં નામ જાહેર થયાં છે એ શિવાય હજી બીજાં ઘણાં ત્રય જૈન જાહેરમાં ને અન્યત્ર પડી ગયાં છે રા મોહનલાલ જણાવે છે કે જૈન કાવ્યસામગ્રી એટલી બધી છે, કે ગુજરાતી છાપખાનામાં પ્રગટ થયેલ બૃહત્ કાવ્ય દોહન જવા જોઈએ જોઈએ સો ભાગ સહજ પ્રગટ થઈ શકે એમ છે એજ મહાશય જણાવે છે, કે જૈનોએ ગુર્જર સાહિત્ય જોધું ખિલવ્યું નથી, ખડકે જૈનેતર પ્રજા કરતાં પણ અનેકધા વિશેષ ખિલવ્યું છે

જૈનખુઓ સમૃદ્ધિવાન છે, તેથી આશા ગણવામાં આવે છે કે તેમનાં બાપ દાદાઓએ રચેલ તથા જાહેરમાં આપવી ગણેલ ત્રયો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામાં તેઓ પાછી પાની કાઢશે નહિ જૈન સાહિત્ય જેમ ભાષાનો ઇતિહાસ ને વિકાસ જણવા માટે અગત્યનું છે, તેમ તેમનાં ઇતિહાસ, રાસા, પ્રબંધ, ચરિત્ર અતિ ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે વાર્તાઓમાં વિક્રમચરિત્ર, વૈતાળપચવીસી, નદવૃત્તીસી, પચ્છડ અને સિંહાસન ખર્ચીશીના નામ જોતાં એમ લાગે છે, કે કવિ સામળસટને આપ ઉઠાવથી ત્રયોનું વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવાનું જે માન આપવામાં આવે છે તે યોગ્ય છે, કે તેમણે વસ્તુ જૈન ત્રયોમાંથી લીધાનો મભવ છે ? આમ જણાવીને સામળ સરખા પ્રથમ વર્ગના કવિની મહત્તા ઘટાડવાનો માર્ગ હેતુ નથી એમ તો જૈન કવિઓ-સમયસુંદર, મેઘરાજ, ઋષિવર્દન અને હર્ષવરને નળદમયતી રાસ રચ્યાં છે, તેથી કવિ ભાલણે અને ત્રેમા નદે નળાખ્યાનનું વસ્તુ સદર જૈન કવિઓનું લીધું હશે એવા તેમના પર આરોપ મૂકી શકાય, પરંતુ જૈન અને જૈનેતર કવિઓએ મૂળ વસ્તુ મહાભારતમાંથી લીધેલ જણાય છે

કેટલાક જૈનખુઓ નરસિંહ મહેતાને આદિ કવિ ગણવાની ના પાડે છે, કારણ કે મહેતાની પૂર્વે જૈન કવિઓ ઘણા થઈ ગયા છે આદિ કવિ ગણવામાં જેમ કાળ મુખ્ય ભાગ લે છે, તેમ જૈની કવિતા ઘેરે ઘેર પ્રસરી ગઈ હોય, એટલે દેશમાં સર્વ સામાન્ય થઈ ગઈ હોય તે આદિ પદને વધારે જોઈ છે વળી જૈન કવિઓની પહે જૈનેતર કવિઓ નરસિંહ મહેતા પૂર્વે થયા હતા એ વાત અજવાળામાં આવતી જાય છે જે જૈન ખુઓની પહે બ્રાહ્મ ધર્મીઓને રાજ્યાશ્રય મળ્યો હોત અને તેમણે ત્રયો સાચવી રાખવાની કાળજી રાખી હોત, તો તેમનાં પણ ઘણાં પ્રાચીન ત્રયો હયાતી ભોગવતા હોત બ્રાહ્મ ધર્મીઓના ત્રય જાહેર પ્રભાસપાટણ વગેરે સ્થળે હતા, તેમનો નાશ અલ્પકાલમાં જ થઈ ગયો હોત, એમ છતાં જૈન ધર્મીઓએ ગુજરાતી સાહિત્યનો અનુપમ સેવા બજાવે છે એમાં શંક નથી, અને તેને માટે સાહિત્યત્રેમીઓ તેમને ધન્યવાદ હમેશા આપશે

ખંડારક વાત એ છે કે ધર્માધિપણથી દોરાઈને લોકો અન્ય ધર્મ કે પથના

પુસ્તકો ઉપર દ્રષ્ટિપાત-પણ કરતા નથી. સાહિત્યને ધર્મ સાથે સંબંધ રાખવાના જરૂર નથી, તેમ ધર્મના સંબંધ વગરનાં પુસ્તકો વાંચવાને તો ખાધ પણ હોઈ ન શકે.

જેન ખંધુઓમાં પંડિત બેચરદાસ, પંડિત લાલન, રા. જીવણચંદ ઝવેરી, રા. મનસુખલાલ વિ. કીરતચંદ, રા. મનસુખલાલ મહેતા, રા. મોહનલાલ દેસાઈ, રા. ગોકુળદાસ વગેરે વિદ્વાનો અને યોગનિષ્ઠ શાસ્ત્રવિશારદ શ્રીભુદ્ધિભાગર સુરિ (જમના આવન ગ્રંથ બહાર પડી ચૂક્યા છે.) પૂજ્ય મુનિશ્રી સિદ્ધિમુનિ વગેરે જેનાચાર્યો પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં ઘણો વધારો કરશે એવી આશા છે.

પારસી સાહિત્ય.

પારસી લોકોએ પોતાનો દેશ છોડી સંજ્ઞા આબ્યા, ત્યારે ત્યાંના રાજાની આજ્ઞાનુસાર પોતાની પેહલવી અને પાજંદ ભાષાને ત્યાગ કરીને ગુજરાતીને પોતાની માતૃ-ભાષા તરીકે સ્વીકારી, અને જ જ સમયે જવી ગુજરાતી ચાલતી હતી, તે તે સમયે તેવી ગુજરાતી તેઓ વાપરતા ગયા. તેમનો સહવાસ શરૂઆતમાં હલકા તથા ગામડીઆ લોકો સાથે વિશેષ હોવાથી તથા ગુજરાતી પોતાની મૂળની ભાષા ન હોવાથી. તેઓ અશુદ્ધ ગુજરાતીનો ઉપયોગ કરે એ દેખીતું છે. મોળેદ નેચોસંગ ધવલ, જોએ હજારેક વર્ષો ઉપર થઈ ગયા, તેમણે ધજસ્તેના એક ભાગનું સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કર્યું હતું. તેની છેવટમાં સંસ્કૃત સાથે ગુજરાતી ભાષા લેખી છે તે કદાચ પાછળથી કોઈની દ્વિત હોય એવો શક રહે, તેથી તે વાત આપણે છોડી દઇશું. પરંતુ પારસી લેખકોએ સં. ૧૪૭૧ માં ખુદ અથસ્તાર્થ, અને સં. ૧૫૦૭ માં અદોગ્રીશ તે વખતની ચાલતી ભાષામાં લખેલ છે, એવું રા. નરસિંહરાવે 'વસંત' માં છપાવ્યું છે. સં. ૧૫૭૬ નો રાણા સંગને વળકે લેઈ કર્યાનો દસ્તાવેજ તથા દીવમાં રહેતા પારસીઓ ઉપર નવસારીથી લખાએલો પત્ર એ જે મેં વસંતમાં આપેલા છે. વળી સં. ૧૭૩૯ અને સં. ૧૮૪૬ ના જે નમુના રા. પાહલનજી દેસાઈએ પોતાના લેખમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે તથા તેમણે આજથી ૨૩૩ અને ૨૨૮ વર્ષ પર રચાએલા સ્યાવકનામા તથા જરતોસ્તનામામાંથી કવિતાના નમુના એજ લેખમાં આપેલ છે, તે ઉપરથી પારસીભાષાઓ પણ હિંદુઓની માફક પાંચસો વર્ષથી જૂની ગુજરાતીમાં લખતા આવ્યા છે એવી ખાત્રી થશે.

નવી ગુજરાતી. ગુજરાતી નવુ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાનું પ્રથમ માન પારસી-ભાષાએને ઘટે છે; કેમકે આપુરેવ શાસ્ત્રીએ ઇસવ નીતિનું ભાષાંતર સન ૧૮૨૮ માં પ્રગટ કર્યું, તે અગાઉ મી. ફરદુનજી મરજખાને સ. ૧૮૧૪ માં પ્રથમ છાંપખાનું કાઢ્યું, અને ગુજરાતી અક્ષરનાં બીજાં પોતાને હાથે તૈયાર કર્યાં; તેમજ તેમણે સન ૧૮૨૧ માં મુખ્ય સમાચાર નામના વર્તમાનપત્રને જન્મ આપ્યો. સન ૧૮૪૮ માં જ્ઞાન-પ્રસારક મંડળીએ જ્ઞાનપ્રસારક નામનું માસિક બહાર પાડ્યું, તથા એ મંડળીમાં ઉપ-યોગી વિષય ઉપર ભાષણો ગુજરાતીમાં અપાતાં હતાં. એ સંસ્થાના સંરનશીન હિંદના દેશભક્ત દદા દાદાભાઈ નવરોજી હતા. હિંદુઓની બુદ્ધિવર્ધક સભા ને તે નામનું 'ચોપાનીક' એ પછી આઠ વર્ષે હયાતીમાં આવ્યા હતાં. સન ૧૮૫૭ માં ચૈદ વર્તમાન પત્રો બહાર નીકળતાં હતાં, તેમાંનાં માત્ર બે—સંત્ય પ્રકાશ અને સમશેર બહાદુર

સિવાય ખાઠીનાં સર્વ પારસીઓ કાઠતા હતા એમાં રોજદા ત્રણ હતા, ને તે ત્રણે પારસીઓનાં હતાં રાસ્ત ગોફતાર સ ૧૮૫૨ માં જન્મ પામ્યુ મહીલાઓને માટે સ્ત્રીઓધ નામના માસિકને જન્મ આપનાર પણ પારસીજ હતા આજથી આઠેક વર્ષ ઉપર તપાસ કરી, ત્યારે એકલા પેટિટ ઇન્સ્ટિટ્યુતમાં પારસીઓના રચેલા ત્રય પાંચસે જોવામાં આંચ્યા હતા મતલબ કે પારસીઓનુ નવું સાહિત્ય વિશાળ છે

ભારતના ટકારનું વિવેચન કરતા રા રજિતલાલ પડયા લખે છે કે “ગુજરાતના સાહિત્યનો ઠોઠ પણ ભાગ જો ગુજરાતી સાહિત્યના ગસિકોને સાથી વધારે અજ્ઞાત હોય, તો તે ગુજરાતનુ પારસી સાહિત્ય છે” તે વિદ્વાન વળી જણાવે છે કે “અત્યંત આવેગભર્યું, અત્યંત રમતીઆળ અને અત્યંત હસમુખ ગુજરાતનું પારસી સાહિત્ય શુદ્ધ ગુજરાતના સાહિત્યની અત્યંત ઉપયોગી પૂરવણી કરે છે”

પારસીઓને માથે એવો દોષ સુકીએ છીએ કે તેઓ ખડુ અશુદ્ધ ભાષા લખનાર છે તેમની અશુદ્ધતાના કારણે મેં પૂર્વે દર્શાવ્યા છે આપણે પોતે ઘર ઘરની જોડણી, પ્રયોગો અને અશુદ્ધ શબ્દો પણ વાપરનારા છીએ જે વાત લક્ષમાં રાખવા જીવી હ કે તેમને આપણે ઉત્તમ પ્રતિના કોષ બ્યાકરણ વગેરે પ્રમાણભૂત માધનો પૂરા પાડ્યા છે પણ કયાં? પારસીઓએ શરૂઆત અશુદ્ધ લખાણથી કરી હતી, પણ તેમાં દિવસે દિવસે ઘણો સુધારો થતો આંચો છે, અને રા કાખરાળ જોવાના પ્રયાસથી અને ગુજરાતીનો સારો અભ્યાસ કરનાર લેખકોથી તેમની ભાષા સુધરતી ચાલી છે માત્ર અશુદ્ધતાને કારણે તેમના સાહિત્યની અવગણના કરવી યોગ્ય થશે નહિ, તેમ તેમનું સાહિત્ય કેવળ અલગ પડી જાય જે પણ ધરૂંચવા લાયક નથી આપણે તેમના સાહિત્યની દરકાર કરતા નથી, તેમ આપણા સંસ્કૃતમય નવા સાહિત્યની તેઓ દરકાર રાખતા નથી આવી ન ધરૂંચવા લાયક સ્થિતિ દૂર કરવા માટે રા નરસિંહગવ પોતાના ભાષણમાં બલામણુ કરે છે કે “પારસી લેખક બધુઓ મસ્કૃત તેમજ ફારસીનો સંસ્કાર પ્રાપ્ત કરશે, અને ખીજે પક્ષે આપણે કેવલ આદખર માટેજ સંસ્કૃતમય શૈલીનો આશ્રય કરતા અટકીશું, તો ખને પક્ષ વચ્ચેનું અંતર કાળક્રમે તૂટશે “આ કીમતી મલાહ ઉભય પક્ષ હયાનમાં લે, તો કેવું સારું? અમારા સાક્ષરોએ પ્રથમ પહેલ કરવી જોઈએ, પરંતુ તેની શરૂઆત “નવજીવન” સિવાય અન્યત્ર થએલી જોવામાં આવતી નથી ઉલટું તેમનું અનુકરણ કરવાનો પવન દૂક બ ડોળીઆ હિંદુ લેખકોમાં સચરવા લાગ્યો છે પારસી લાખઓની ભાષામાં આવકાર લાયક ફેર પડેલા જોવામાં આવે છે સાહિત્ય સભાઓની માફક મુખમનુ પારસી લેખક મડળ કંઈ કંઈ ઉપયોગી કામ કર્યું જાય છે પારસી લેખકો સ્વ મલમારી સ્વ તારાપુરવાળા, સ્વ જહાંગીર પોલીસવાળા, રા ખખરાદાર, રા પાહલનજ દેશાઈ, દા જીવણજી મોદી, દા ધનજીરાઈ, રા રતનજી ચેઠના, ખા ખા દલાલ, રા મહેરવાનજી આદરજી, રા ખહેરામજી મહેરવાનજી, રા હોરમસજી હોસાભાઈ, મિસીસ કાખરાળ, મિસ પાલમકોટ વગેરેના જીવી લખવામાં કાળજી રાખનારા ઘણા પારસી બધુઓ તૈયાર થશે તો પારસી ગુજરાતી સુધર્યાં વખરે ગહેશે નહોં કેટલાક હિંદુ સાક્ષરોની પેઠે

કેટલાક પારસી સાક્ષરો ફારસી અરબી ઘણા શબ્દો વાપરવામાં તથા તદ્દભવ શબ્દોને સુધારવામાં માન સમજે છે, પરંતુ તે યરાખર નથી.

મુસલમાની સાહિત્ય.

ગત પરિષદ વખતે રા. નરસિંહરાવે ઇસારો આપતાં સચેદીના નાનજિયાણીએ પ્રગટ કરેલા ખોળ વૃતાન્તમાંથી એ નમુના વાનગી દાખલ આપ્યા છે. એક વૃદ્ધ ખોળ સ્ત્રીના બળ્લોનું પુસ્તક પોતા પાસે છે, એમ તેમણે જણાવ્યું છે. મુસલમાની સાહિત્ય વિષે ભાગ્યેજ કોઈ કંઈ જાણુ છે, તેથી તે વિષે કંઈક વિસ્તારથી કહેવાની મને જરૂર લાગે છે.

ખોળ સાહિત્ય. ખોળનો મૂળ હિંદુઓ હતા. તેમનામાં મુખ્ય બે ધર્મ આવે છે. ૧ આગાખાની ને ૨ ઇસના અશરી (ખાર ઇમામને માનનારા). એ સિવાય કેટલાક સુન્ની, સ્વામિનારાયણીઆ, ભગત, મસ્જીદીઆ, ખાનાઇ, તનાસરી વગેરે છે. આગાખાની પંથનાં મૂળ પુસ્તકો સિંધી લિપિમાં છે, અને તેની ભાષા ગુજરાતી, કચ્છી અને સિંધીથી ભેળસેળ થએલી છે. તેઓ પોતાને સત પંથી કહેવડાવે છે, અને પીરાણા (અમદાવાદ પાસે) નો ધર્મ પણ સત પંથના નામથી ઓળખાય છે. કેટલાક કહે છે કે તે આગાખાનીમાંથી પેદા થએલો છે. સતપંથ શાલે જ રા. એદલજી કાખાએ છપાવ્યું છે, તે સિંધી લિપિમાંથી હતારેલું છે, અને તેમાં જ પીરોનાં નામ જણાવ્યાં છે, તેમાંના પીર ઇમામુદ્દીન-ઇમામશાહ-એ પીરાણા પંથના સ્થાપક છે, એમ જણાય છે. સતપંથ ગ્રંથમાં પીરોની કવિતા છે, તેમાં ઇમામુદ્દીન કૃત નારાયણના દશ અવતાર વાંચનારનું ધ્યાન વિશેષ જોડે છે. તેની ભાષા ક્લિષ્ટ છે. એ ગ્રંથ પૈકીના દશમા અવતારનું લેખી પુસ્તક કાવીઠાના પંડિત કાલીદાસ નાથાભાઇ તરફથી કુરાઇના શેખ મૂળજી હીરાભાઇ મારફત મળ્યું (ખોળ કેટલાક લેખી ગ્રંથો સાથે). ભાષા શુદ્ધ ને સારા અક્ષરે લખેલી છે. ખોળ કે પીરાણા પંથના ગ્રંથોમાં સાલ આપેલી હોતી નથી. રા. કાખા જણાવે છે કે તેમના જૂના ગ્રંથ ઘણું કરીને ૧૦૦ વર્ષ પૂર્વના નથી. સતપંથ ગ્રંથને શાએ ગલુવામાં આવે છે. તેમાં પીરોની કવિતા છે. પીર નુરુદ્દીન, પીર સમસુદ્દીન, પીર કબીરુદ્દીન અને પીર ઇમામુદ્દીન એ મુખ્ય છે. દશ અવતારમાં હિંદુઓના મઠ્ઠ કઠ્ઠ આદિ નવ અવતાર વર્ણવી દર્શાવેલા અવતાર અરબસ્તાનમાં મહંમદ પેગંબરનો થયો એમ જણાવ્યું છે. પીર સમસુદ્દીને ૨૮ અરબીઓ નવરાત્રીમાં ગાવા માટે રચી છે. મુમન ચેતામણી, ચંદ્રલાલ, સુરભાલુ, રાજ ગોપીચંદ આખ્યાન વગેરે ખાખતો સમાવી છે. આ સિવાય ખોળ કેમમાં ગવાતાં ધોળ, આરતીઓ વગેરે ખોળ સર્વસંગ્રહમાં આપેલ છે. તેમાં હિંદુસ્તાની ભાષા પણ વપરાય છે. સમસુદ્દીનની અરબીઓમાંથી શ્રેડીક કડીઓ આપું છું.

ગુરૂ આવીઆ ખીજી રાત કે આવી નાચીઆરે લોહ,
તારે ખેલીયા મીઠા ખોલ કે અંબરત વાણીમારે લોહ;

તમે સુણો સરવે સાથ કે ચેતી ચાલોરે લોલ,
એ તો સારા મકર છે ભરપુર કે નીસ્ટે બહુભેરે લોલ

નવું સાહિત્ય—જોજી કોમનું નવું સાહિત્ય સર્વથી વધારે ધ્યાન યેચનાર છે રા. કાપાની યાદીમાં છપાએલા ૧૪૦ ગ્રંથનાં નામ છે, તેમાં જીવનચરિત્રો ને ઐતિહાસિક ગ્રંથ ૩૫, વાર્તાઓ નવલકથાઓ ૩૨, ધર્મ સળધી ૩૭, ને બાકીના નીતિ વગેરેના પરચુરણ ગ્રંથો છે એ સિવાય ચેઠ લાલજી દેવરાજ કેટલાંક પુસ્તકો છપાયાં છે

પીરાણા પથ સાહિત્ય—દશમા અવતારની જીપર હકીકત આવી છે એ સિવાય બીજા ૬ ગ્રંથ મને કાવીઠેથી મળ્યા છે, તેમાંનો માત્ર એક લઘુ ગ્રંથ “ શ્રી ધર્માન-શાહ બાવાના પ્રછા ” નામનો છાપેલો છે. જે જ્ઞાનાદ્યના તેમાંનો એક તૂટક છે, ને બીજામાં મહામહા સાહેબનાં ૯૯ નામ, બાજનામું દેવા, રતનનામું, પેગબરી નુરનામું, જૂદા જૂદા વેદની ગાયત્રીઓ વગેરે છે એક ગ્રંથમાં ઘોળ, પદરતિથિ, ગરબા, નુરનામું, મોટું ગુગ્ગામું, (ગઘમા) છે ગઘની વાનગી —“ તે દુનીઆમાં વેપાર કરતા, એણે તોલ રાખાં, વળી જે માપ રાખાં ને લેવાનું મોટું અને આપવાનું નાનું એણે બહુ જ ચતુર થઇને છતાં છે એણે સાહેબની બીક ન રાખી, તે માટે એને પેટની તળરક લીધી છે ” એક પુસ્તકમાં ઘોળ વગેરે કવિતા છે એક નાની ચોપડી સીસાપેનથી લખેલી છે, તેમાં સાસતર, ઘોળ, આરતી વગેરે છે પીરાણા પથના બીજા ગ્રંથો પણ છે, એવી ખાતમી મળી છે

માંગરોળના પીરોનું સાહિત્ય—નવસારી ખાતમાં આવેલા માંગરોળની ગાદીના સંજ્ઞાદાનશીન પીરજી દાઢામિયાં સાહેબે કૃપા કરી વડોદરાના જમાદાર ખચ્ચુમિયા મારફતે કેટલાંક ગ્રંથ પૂરા પાડ્યા છે તેમના એક વડિલ પીર કાયમદીન બાવા, જીમનો રોજી પાદરા તાલુકાના એકલખારા ગામે છે, તેમના શિષ્યો કાનમ ને સુરત અઠાવીશીના વોહારા વગેરે છે તેમણે જાનવું લખેલું પુસ્તક “ નુરરોશન ” નામનું સન ૧૧૧૧ હીજરીમાં હુદુમાં રચેલું, તેનો તરજુમો-ઉતારો ગુજરાતી હુદુમાં લગત દુલેમાન મહામહે કરેલો છે તેમાંથી ગુજરાતીનો નમુનો —

ગગ ધનાસર્ગી.

મારો ન્યારો છે તે ભેદ નહીં જાણે સજી કોઇ ર અલ્લા ॥૮૬॥

જહારિ પવન સચરે નહીરે, તહાં નુર અપાર, ॥

પ્રેમ પીયાલો પીતાં ક્રુદ્ધા બેચું નુર દીદાર; ॥ ન જાણે, ॥

અગમ અઠાસમાં નુર નુર, તાણે લાગે ખીત ॥ ૧ ॥

સુરત પગથીએ સીડી ચડીએ, તો લીધા અગમ બદ ઝીત. ॥ ન જાણે ॥૨॥

ન જાણે કોઇ બેગી સન્યાસી, ન જાણે સંસાર ॥ ૧

જાણે કોઇ વીરલો ભેદ, આસક મસ્ત દીદાર ॥ ન જાણે ॥ ૩ ॥

બીજે એક અજલ્યનો મોટો ગ્રંથ નાગરી ચુંદર બક્ષરે લખેલો છે, તેમાં ૮૮ અગ ને ૧૬ સ્તુતિ વર્ણવી છે કઠો કોઇ વસ્તા હોય એમ જણાય છે, તેની રચના સાલ ૧૮૩૧, ને ઉતારો સાલ ૧૯૦૩ છે, તેની બાષામાં કોઇ કોઇ હિંદુસ્તાની સંજ્ઞોને

કોયો આવે છે. જુઓ:—

થી ગુરૂદેવને વંદિયે ॥ પ્રીતે લાગીયે પાય ॥
 અવર વંદન જ્યાથે ટલે ॥ આવાગમન મિટ જાય ॥
 બુદ્ધ સુદ્ધ દાતા થયો ॥ રીદ્ધ સિદ્ધ દાતા જોડે ॥
 સ્વરૂપ દાતા સચ્ચિદાનંદ ॥ પ્રીતે વેદં તેડે ॥
 ગુરૂ સેવા સખથે ખડિ ॥ તાથે ખડી ન કોય ॥
 સરવ ધરમઠો એક ધરમ ॥ ગુરૂ જ્ઞાનિ બુદ્ધે સોય ॥
 દેવ સકલલ ગુરૂદેવમાં ॥ ધરમ સકલ સખ માંહે ॥
 થી ગુરૂદેવ ઉપાસતાં ॥ અવર ધરમ કો નાંહે ॥

પીર કાયમુહીન ખાવા સાહેબના ખાસ મુરીદ (શિષ્ય) અભરામ ખાવા, ઉમર ખાવા, જીવણ મસ્તાન, નખીમીયાં, પુંજ ખાવા, રતનખાધ વગેરેને પીર સાહેબના પ્રતાપથી જ્ઞાનની પ્રસાદી મળી હતી. તેમના કલામ (ભજન) ઘણાં ગવાય છે. ભક્તિમાં નિમગ્ન થએલ રતનખાધ અભણ હતી, છતાં તેની કવિતા નૈસર્ગિક ને ઉચ્ચ ભાવના ગુદ્ધ રુજરાતીમાં ખતાવનારી છે. જુઓ:—

અરે નરનાર, ભજો કિરતાર, સરજનહાર સાચો છે;
 મનુષ્ય અવતાર, નો આધાર, અરે ઓ યાર કયો છે. ટેક.
 અભિમાની, તું થા જ્ઞાની, આ નાદાની કહ્યું માની;
 છોડી દે, યાર, થા હુશિયાર, ગરૂરીને તમાચો છે. અરે. ૧
 ઓ મન મોજ, સમો સમજ, જુડી ખાજ ન થા રાજ.
 સમજ મન સાર, છોડી દે ખાર, અગાડી મોત માચો છે. અરે. ૨
 X X X

રાગ પ્રભાત

માળા જપું છું નાથ તમારી, આવો ને મંદિર મારેરે;
 દયા કરીને વહેલા પધારો, આનંદ ઉરમાં ભારે રે. ટેક.
 સેજ સમારી વાટડી જોતી, વહેલા આવો ગીરધારી રે;
 દરમન દોને મુજને વાલા, જહિં તમો પર વારી રે. માળા.
 વાળી આડી ઘર કીધું ચોખું, પાંચ પચીસને કાઠી રે;
 આવો મારા સ્થામ સહુણા, વાટ જોઈં છું દહાડી રે. માળા.
 X X X

કલામ

કરો ભમતા તમે શું ભાઈ, સાહેબ જોઠા પોતાની માંધ. ટેક.
 મદકે જય ને મદીને જાએ, જાએ દુવારકા કાશી રે;
 નનનું તીરથ સરવથી મોટું, મદી જાએ ચોરાશીરે. સા. ૧.
 ફરાન પદે ને ખીતા વાંચે, ખોત્રે વેદ પુરાણો રે;
 અંતર ખોલ્યા વિના પાર ન આવે, ભાર નકામો તાણો. સા. ૨.
 X X X

પુત્રે ખાવો જતનો ખલાખી હતો, તેની કવિતાનો નમુનો —

રાગ વસત

ચાલો મળી જોવાને જમણે, જ્યાં વસત જેવે વનમાળી
નવતમ નાર મળી નવજોખન, હસી હસી લે વાલો તાળી ટેક
નટવર નાનો છે લઘુ વેશ, છમક છમક કંઠે ચાળો,
વળગે તુમે ને મુખ તુમે, મોહન મોરલીવાળો ચાલો
અખીર ગુલાલ અતિ ઘણા હોડે, કેસર ભરી છે ચોળી,
ચુઆ અદન છાંટુ છાંટણુ તો, લાલ લીચો ગગમા ગેળી ચાલો

નખીમિયાની કવિતાનો નમુનો

રાગ ધીરાની કાઠીના

મરમની માળારે, ખાઈ મારા ઘટમાં ફરી,
ફળે ફળે જોવે, તુંહી સોહ મ ફરી
મરમના મણકા દમની દોરડી, જપુ અજ પા જપ,
ખંડ નાળમા સુરત નીહાળી, મટી ગયા તલ્લે તાપ,
ગગા ને જમના રે, નિરમળ સખત ભરી મરમ ૧
ત્રવેણી અને ઈગલા પીગલા, દીસે ચંદ્ર અને સૂર,
આગ કોશ અઢ દેખા ગગનમે, વાજે અનહદ તૂર,
બ્રહ્માને લોભાણો રે, નિશાને જઈ નજર કરો મરમ ૨
અલેખ પુરુષ સત અવિનાશી, તે તો કહ્યો નવ જય
ગુરુ અભરામે મહેર કરો, તેના દાસ નળી ગુણ ગાય,
પાણી તણા સગેરે, લુણુ જોને ગયું ગળી મરમ ૩

માગરોલના નવા સાહિત્યમાં રસુતે અરખી-ગેગળરનું જીવન ચગિન, ઇસલામી નીતિશાસ્ત્ર, સુરોદ કોણુ કરી શકે, શેખ કોણુ અને ત્રેયદ કોણુ, આલિમ-મે અલમ, જાગો જુઓ, સ્વરાજને ફરખા વગર ચાલશે ? અરખની તવારોખ, ખાવિક્ જિન વલીદ, ખુલકા એ શેશદીન, વગેરે નાનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયેલા છે

રા અલારખીઆ વીસમી સદી નામક સચિત્ર સુદર માસિક ચલાવે, અને માસ્તર કાસમલાઈ “ વનિના વિનોદ ” માસિક કડીવી પ્રસિદ્ધ કંઠે છે મુમલમાન બિરાદરોમા ખીજ સારા લેખકો રા નાનજીઆણી, પીરખા મોટા મિયા સાહેબ, ગ નનુમિયાં, રા એદલજી કાખા, રા જમાદાર ખયુમિયાં, ગ અબદુલ હુસેન, રા કરીમ મહમદ વગેરે છે, તેઓ સાહિત્યની અધિક ને આધિક સેવા બજાવશે એવી આશા છે

ખ્રિસ્તી સાહિત્ય

ખ્રિસ્તી ધર્મનો પ્રસાર કરવા માટે આ દેશમાં પાદરીઓ આવવા લાગ્યા,

ત્યારથી ગુજરાતીમાં ખ્રિસ્તી સાહિત્યનું ઉમેરણ થયું છે. પોતાનાં ધર્મનાં પુસ્તકોના તરજુમા ઉપરાંત તેમના ધર્મને પુષ્ટી આપે એવાં ઘણાં પુસ્તકો તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. વળી વિદ્વાન પાદરીઓ ટેલર અને સ્કોટ જેવાએ તથા સુશિક્ષિત વિશ્વાસીઓએ કેટલાક વાંચવા લાયક ને અગત્યના ગ્રંથો પણ છપાવી બહાર પાડ્યા છે.

ગુજરાતીના ગુણ દોષ.

તુલસી તલસી જાતા । મુકુંદોપિ મકનદાયતે ॥

गुर्जराणाम् सुखं प्राप्य । शिवोपि शवतामगतः ॥

એવો કોઈએ જોડી કાઢેલો શ્લોક ભણીને બીજા લોકો ભલે આપણી ભાષાને વખોડે, કે અલે તલે કે સોલહિ આને । ફકડે તિકડે વાર ॥ ઓઠ કંઠે કે આઠહિ આને । સુસાં પેસા ચાર ॥ એવો દુહો કહીને ભલે તેની કીમત ઓછી આંકે; પરંતુ પાણિનીય શિક્ષામાં સંસ્કૃત વાણી કેમ ઉચ્ચારવી તે માટે દૃષ્ટાંત આપ્યું છે કે:—

यथा सौराष्ट्रिका नारी । तक्रं इत्यभिभाषते ॥

एवं रङ्गा प्रयोक्तव्या । खे अरौ इव खेदया ॥

માધુર્યને માટે ટેલરે ગુજરાતીને હિંદુસ્તાનની ધૃતાલિયન કહી છે. વળી તે જણાવે છે, કે “ગુજરાતી આર્યકુળની-સંસ્કૃતની દિકરી, ઘણી ઉત્કૃષ્ટ ભાષાઓની સગી તેને કોણ કદી અધમ કહે. ” આગળ જતાં તે લખે છે, કે “મનોયતન કર્યા પૂર્વે ગુજરાતી કાચી દેખાય, પણ પછી ખરી પાકી જણાશે. યતનકારી અધુરો, તો તેની ભાષા અધુરી, પણ જો વાપરનારના યતન સંપૂર્ણ, તો ગુજરાતી પણ સંપૂર્ણ, હા શણગારેલી પણ દેખાય. ” એક વિદેશી વિદ્વાન ગુજરાતી માટે આટલું અભિમાન ધરાવે છે, તો જમની તે માતૃભાષા છે, તેમણે તો ખસૂસ તેને માટે મગરૂર રહેવું જોઈએ. ભરતખંડ સિવાય અન્ય દેશોમાં તે ભાષા વપરાય છે, અને ત્યાં નિશાળો ને વર્તમાનપત્રાદિ ચાલે છે. તે વેપારીની ભાષા હોવાથી વધારે પ્રસરેલી છે. તેણે હિંદને હિસાબ રાખવાની ઉત્તમ પદ્ધતિ પૂરી પાડી છે, તથા હુંડી, પેંઠ, પરપેંઠ, વીમો, વીમા ચિઠ્ઠી અને કાપિયું (ચક્રવર્તિ) વ્યાજ કાઢવાની ચમત્કારી રીત ઉપજાવનાર પણ એજ ભાષા છે. હિંદુસ્તાનને માટે જો એક સામાન્ય લિપિ કરવી હોય, તો તેને માટે એક મદ્રાસી વિદ્વાન ગુજરાતી લિપિને પસંદ કરે છે, કેમકે તેના અક્ષર સુંદર છે, તેમ તે ગડપથી પણ લખી શકાય છે. ત્રેમાનંદનાં નાટકો જેવાં નાટકો કોઈ આધુનિક આર્યભાષામાં રચાયાં હોય એવું જાણવામાં નથી. મરાઠીમાં જમ તુકારામના અલંગ ને મોરોપંતના આર્યા વખણાય છે, જમ હિંદીમાં “ચંદ છંદ પદ સૂર કે, દુહો બિહારીદાસ; ચોપાઈ તુલસીદાસકી, કેશવ કવિત વિલાસ ” પ્રસિદ્ધ છે, તેમ ત્રેમાનંદ ને વદલબના છંદ, નરસિંહ મહેતાનાં ને દયારામનાં પદ, સામળના ને અખાના છપ્પા, ધીરાની કાફી ને ભોળ ભગતના ચાખખા મશહૂર છે.

બદ્ધપાણું જેવા જઈએ, તો હાલની સર્વ આર્યભાષાઓ (તથા યુરોપની ચાલતી ભાષાઓ પણ) બદ્ધ છે; કેમકે તેઓ પોતપોતાની પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાંથી અનેક

તજેહના વિકાર પામીને થયેલી છે આપણે મેણ, ભેડા, વગેરે બોલનારને હમી કાઢીએ છીએ, પણ મરાઠીમાં મેણુખત્યા, ભેડે, જવણુ બોલવામાં વાંધો લેવાતો નથી. સાંવબેડા (સ બેડા), ગાવ (ગામ), આસ્તાદ-વોસ્તાદ (ઉત્સાદ), ખણુ (ખડ) એવા શબ્દો પણ તે ભાષામાં આવે છે આપણી નવાડી, દવે, બની, પરાત વગેરે અટકો જમ અશુદ્ધ છે, તેમ બીજી ભાષાઓની તેવારી, મીસર, ચેતરજી, ચકરજતી વગેરે અવટ કો પણ અશુદ્ધ છે આપણે સારી (સાડી), વારી (વાડી), ચારી (ચાળી), પારી (પાળી) શબ્દોને અશુદ્ધ લેખીએ છીએ, ત્યારે હિંદીમાં નારી (વાડી), મિગરી (બિગ-ડી), ખરદહીઆ (ખળદીઆ), હોરી (હોળી), મજેથી વપરાય છે અ નો આ કરીને આપણામાં હોળ (હળ), ઢોગ (દગ), બોલનારને ગામડીઆ કહીશું, ત્યારે ખગાળીમાં આરોબિ હો (અર્વિંદ), પ્રોસોનોકુમાર (પ્રસન્નકુમાર) 'ભદ્ર લોગ' પણ બોલે છે સે કડો વર્ષથી ચાલી આવતી બેઠાએલી, ને પુષ્કળ સાહિત્યવાળી ભાષાઓને ભદ્ર કહી નિદવી થોગ્ય નથી

એમ છતાં, હાલની ગુજરાતીમાં બે મોટી ખામીઓ નજરે પડે છે એક તો બેડણી અનિશ્ચિત છે, એટલે જ જમને વાંચે આવે તેમ તે શબ્દો લખે છે બીજી ખામી એ છે કે આપણુ નવિન સાહિત્ય બીજી ભાષાના સાહિત્ય જેવું ગૌરવ ધરાવતુ નથી કેટલીક વાર પુસ્તકોની મજ્યામાં તે મરાઠી કરતાં પણ વધે છે, પરંતુ તેમાં બેઠાએ તેટલું સગીનપણુ કે ઉત્કૃષ્ટતા નથી

સાહિત્ય પરિષદ

આ પરિષદ સ્થપાયાને ૧૪ વર્ષ વીતી ગયા છે, એટલે તેની કિશોરીની અવસ્થા પૂરી થવા આવી છે તેની બાહ્યાવસ્થામાં અનેક બનાવો બેઠાએ, તો સાહિત્ય વિષે લોકોમાં જાગૃતિ પેદા થઇ છે, સમર્થ વિદ્વાનોનાં ભાષણો ને નિખવે પ્રમિદ્ધ થયાં છે, મોટા શહેરોમાં સાહિત્ય સભાઓ સ્થપાઇ છે, તેમાં જાહેર ભાષણોને વ્યાખ્યાનો અપાય છે, ગુજરાતી સાહિત્ય સભા તરફથી સાહિત્યના 'અભ્યાસકોની પરીક્ષા લેવાઇ ઇનામો અપાય છે, લોકોમાં લખવા વાંચવાનો ઉમંગ ઠંઠક દરજ્જે વધ્યો છે, અને પહેલા કરતા ત્રયકારીની સખ્યામાં ઘણા (પણ ઉત્તમ પ્રતિભા નહિ એવો) વધારો થયો છે ત્રે કાઠોરના પ્રયાસથી એક ભડોળ (ફડ) જીલુ થતાં તેના વ્યાજમાથી થોડાક ત્રય પ્રસિદ્ધ થયા છે પરંતુ હવે પરિષદની યુવાવસ્થા શરૂ થતાં તેની પાસેથી ઘણા અને મહત્વનાં કામ લેવા માટે જરૂરી તૈયારીઓ કરવાની ફરજ આપણે માથે આવી પડે છે

સરસ્વતી દેવી અને લક્ષ્મી દેવી એક બીજાથી અલગ રહે એ ઇચ્છવા લાયક નથી પરિષદ એકલા પડિતોને માટે છે, એમ સમજી તેમાં શ્રીમતો ન ભળતા હોય તો એ સમજ અયોગ્ય છે એમ બતાવીને તેમને ભેળવવાનો આપણે યત્ન કરવો બેઠાએ શ્રીમત વર્ગમાં પણ ઉપાધિવાળા, સુશિક્ષિત અને સાહિત્ય પ્રેમીઓ છે, તેઓ તો પરિષદમાં ખુશીથી સભેલ થાય એમાં નવાઇ નથી, અને ખામીનાઓ વિવાદોની ઉપર વિશેષ ભાવ રાખતા થાય તેને માટે આપણા તરફથી સતત આગ્રહ થવો બેઠાએ

એ મહાન દેવીનાં દ્વાર સર્વ વર્ગના લોકોને માટે ખુલ્લાં હોવાં જોઈએ, અને તેનાં સેવકોની વૃદ્ધિ માટે આગેવાનોએ હંમેશ મંડયા રહેવું જોઈએ.

સાહિત્ય વૃદ્ધિનું કામ એવડું મોટું ને મહત્વનું છે કે તેની પાછળ લાખો રૂપીઆનું ખર્ચ પણ જોઈ પડે. આપણે, જનક, વિક્રમ ને ભોજ જેવા પ્રતાપી પણ પર પ્રાંતના રાજ્યોએ વિદ્યા અને સાહિત્ય પાછળ અઠળક દ્રવ્ય ખર્ચેલું તે વાત છોડી દઇને માત્ર ગુજરાતના દાખલા લઇશું. કુમારપાળ રાજ્યે કરોડો રૂપીઆ ખર્ચીને ૨૧ લાંડારો સ્થાપ્યા હતા. વસ્તુપાળે ૩ લાંડારો, પાછળ ૧૮ કરોડનો ખર્ચ કર્યો હતો. વડોદરાના શ્રીમંત મહારાજ ગાયકવાડ સાહિત્ય ને વિદ્યા પાછળ દર વર્ષે લાખો રૂપીઆ વાપરે છે. એક કવિએ નવો ગ્રંથ રચી તેની સવા લાખ રૂપીઆ કામત આંકી. તે ઘણે ઠેકાણે કર્યો, પણ એટલી મોટી રકમ આપનાર કોઇ માણ્યું નહિ. આખરે વડુ (તાલુકે પાદરા) ગામના અમોને તે સવા લાખ રૂપીઆ આપીને ખરીદી લીધો! ગુજરાતમાં મોટાં રાજ્ય ઘણાં છે, તેઓ વડોદરાને અનુસરે તો કેવું સાફ! અમદાવાદ એ ગુજરાતનું પાટનગર છે; તેમાં ધનુષ્ય કૃપાએ લક્ષાધિપતિ અને ક્રોડયાધિપતિ શેઠીઆ વસે છે, જમની માતૃ-ભાષા ગુજરાતી છે, એવા મુંબાઇમાં હિંદુ, પારસી ને મુસલમાન કરોડપતિઓ ને અબજપતિઓ પણ છે. ત્યારે શું અમદાવાદમાંથી સર ચીનુભાઇ જેવા કે મુંબાઇમાંથી મી. જમશેદજી ટાટા જેવા આ અગત્યના કામ માટે લાખો રૂપીઆની ઉદારતા ખતાવવા નહિ તૈયાર થાય? ગુજરાત એ પૈસાદાર પ્રાંત છતાં તે સાહિત્યના કામમાં દરિદ્રતા દાખવે, તો તે અફસોસની વાત છે. મહારાષ્ટ્ર દેશમાં જેટલો સાહિત્યનો પ્રસાર થાય છે, તેટલો વસ્તીના પ્રમાણમાં પણ અહીં થતો નથી, એ ખરેખર સંતાપજનક છે.

જમ ધનાઢ્યો પાસે પૈસાની ભિક્ષા માગવાની છે, તેમ વિદ્વાનો પાસેથી તે કરતાં પણ વધારે અગત્યની ભીખ જોઈએ છીએ; કેમકે સાહિત્યની ખિલવણી કરવાનું મહાન કાર્ય તેમના ઉપર અવલંબે છે. ખીમ્સ, ગ્રિઅરસન, ટેસિટોરી અને પિશ્વલ જેવા ભાષાશાસ્ત્રીઓ, તથા ટોડ, ફોર્બસ ને એલફિન્સ્ટન જેવા ઇતિહાસ લખનારા તેમાંથી પેદા થવાની જરૂર છે. ભાઉદાજી, ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી અને ભંડારકર જેવા શોધકો અમને જોઈએ છીએ. ખોસ અને ગજજર જેવા વિજ્ઞાનના અપૂર્વ અભ્યાસીઓ અને અસાધારણ શોધકો ગુજરાતમાં ઘણા પેદા થાઓ, અને લોકોને ઉપયોગી થઇ પડે એવા ગ્રંથો રચો એમ આપણે ઇચ્છીશું. સરોજિની નાયડું અને રબીન્દ્રનાથ ટાગુર જેવા જગવિખ્યાત નૈસર્ગિક કવિઓની ગુજરાતમાં ઘણી ખોટ છે. ખંદિમચંદ્ર અને ગોર્વધનરામ જેવા અસલ ને ઉત્તમ નવલકથાઓ લખનારા આપણે અહીં પેદા થવા જોઈએ. ઉદરનિર્વાહની દરકાર નહિ કરતાં જમણે આખું જીવન સાહિત્ય અને સમાજ સેવામાં ગાળ્યું એવા નર્મદો થવા જોઈએ. હંચી નોકરી ને મોટી પદ્ધતિની તૃષ્ણા ન રાખતાં સાહિત્ય અને સમાજ સેવામાં જીવિત વ્યતિત કરનાર ઘણા મલખા-રીઓની અમને અગત્ય છે. જમણે સાધુવૃત્તિ ધારણ કરી રાજકીય અને આર્થિક વિષયોની સાથે ભાષામાં પણ સત્યાગ્રહ ચલાવી મોટમોટી સલાઓમાં દેશી ભાષા વાપર-

વાની અને દેશી ભાષાદ્વારા હંચી કેળવણી આપવાની હીમાયત કરી એવા અનેક મહાત્મા ગાંધીજીઓ ગુર્જર મૈયાએ ઉત્પન્ન કરવા જોઈએ. દેશી ભાષાઓ ઉપર ગુર્જર-ગિરા સર્વોપરી પદ પામે એવી મહત્વાકાંક્ષા રાખી કાર્ય સિદ્ધિ થતા સુધી પાઘડી ન પહેગવાનું પણ લઈ આપુ આયુષ્ય સાહિત્ય સેવામાં ગાળ્યું એવા ઘણા પ્રતાપી પ્રેમાનંદો ગુજરાતમાં પ્રગટ થવા જોઈએ. આપણા જાણીતા સાક્ષરો-કેશવલાલ, નરસિંહગવ, આનંદચંદ્ર, કમલાચંદ્ર, મણિચંદ્ર ભટ્ટ, કવિ નાનાલાલ, કૃષ્ણલાલ, પાહલનજી, જીવણજી મોદી, નાનજીઆણી વગેરે-માંથી જેઓ નોકરી ચાકરીથી કે અન્ય કામ-કાંજીથી વિરક્ત થયા છે કે થનાર છે, તેઓ પોતાનું જીવન દિ બા રમ્પછાડબાંધી માફક સાહિત્ય સેવામાં ગાળવાનું આદરે, અને ખતરવટ મડે, તો તેઓ જે પ્રદેશમાં ગઢના ગઢ ઉથામી નાખે એમાં શક નથી જે તરફ પડીધરો નોકરીઓમાં કે બીજા વ્યવસાયમાં રોકાયા હોય, તેઓએ સાહિત્યપૂજા ભણી ખનતું લક્ષ આપવું જોઈએ.

હવે હું કેટલીક સૂચનાઓ આપ સર્વેના વિચાર માટે નમ્રતાપૂર્વક રજુ કરી જરા લખાણ થયેલું મારૂં બાપણ ખતમ કરીશ. મારે જણાવવું જોઈએ કે પરિવર્તના પ્રયત્નો વગેરેએ કરેલી સૂચનાઓ માત્ર કાગળ ઉપર ન રહેતા, જે ત્રહ્ણ કરવા યોગ્ય જણાય તે માટે ઠરાવો થઈ અમલમાં મૂકવાની ગોઠવણ થવી ઇષ્ટ છે દિ બા. અબાલાલ અને રા નરસિંહરાવની વ્યવહાર સલામણા તેમના બાપણમાં જ ભરાઈ રહી છે, એ પ્રમાણે થવું ઠીક નથી.

સૂચનાઓ.

૧ સાહિત્ય વૃદ્ધિને માટે એટલા બધાં મહત્વના કામ નિરતર કરવાના છે, કે તેને માટે મોટો થાપણ ઉભી કરવાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે તેને માટે હું આપણા ધનવતોને અરજ કરી ચૂક્યો છું, અને આશા રાખુ છું કે કંમીમાં કંમી રૂપીઆ દશ લાખની થાપણ ગુજરાત જવા દ્રવ્યવાન દેશમાં ભરાઈ જશે જે એક વજનદાર પથ (ડેપ્યુટેગન) મોટાં મોટાં સ્થળોએ જઈ રાજ મહાગજઓને તથા ચેક શાઉકરોને આત્રહર્ષવર્ષ વિનવે, તો કાર્યસિદ્ધિ થયા વગર રહે નહિ, એમ મને લાગે છે. આપણે પણ જે આપણા જાજ પ્રમાણે નાણાનો કાળો આપીએ, તો એક સારી રકમ ઉભી કરી શકીએ.

૨ સાહિત્ય પરિષદ ભલે મોડી વહેલી મળે, પરંતુ હમેશના કામકાજ માટે એક જાણીતી મડળી અને બીજી વ્યવસ્થાપક મડળી સ્થાપવી જોઈએ. વ્યવસ્થાપક મડળીનો એક કે વધારે મંત્રી પગારદાર નીમવો અને તેને પૂરતું પગારદાર મદકમ (establishment) આપવું હાલમાં પાંચ મંત્રીઓ નીમવા છે, અને તેમનું કામ પરિવર્તના બધારણમાં નિર્દિષ્ટ થયેલું છે, તે પ્રમાણે જે કામ ચાલ્યા કરે, તો પરિણામ મતોપકારક આવવા વિષે મને બય રહે છે.

૩ સાહિત્યની વૃદ્ધિ અને પ્રચાર માટે,

અ પ્રાચીન સાહિત્ય સંખ્યા મેં ઘણું કહ્યું છે. પ્રાચીન ગ્રંથો શોધી કાઢવા, સંશોધવા અને પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ પરિષદે ખંતથી ઉપાડી લેવું જોઈએ. એ ઉપરાંત કાઠીઆવાડી ને કચ્છી જૂના સાહિત્યની શોધ થવી જોઈએ, ભાટ ચારણોના ગ્રંથ મેળવવા જોઈએ, છૂટાં છવાયાં ગવાતાં ગીતો, લજનો, રાસડા (પવાડા) એકઠા કરવા જોઈએ. આ કામ માટે લાયક માણસો પગારદાર નીમવા જોઈએ.

વ નવા ગ્રંથ તૈયાર કરાવવા. આ કામમાં શ્રીમંત ગાયકવાડ મહારાજના ઉદાર આશ્રયથી વડોદરાના કેળવણી ખાતાએ ઘણું કર્યું છે. પ્રસિદ્ધ થયેલી યાદી જોતાં એ ખાતાં તરફથી છપાવેલાં, છપાતાં ને તૈયાર થતાં પુસ્તકોની સંખ્યા ૪૮૦ થાય છે, અને વિજ્ઞાન તથા બાળજ્ઞાન ઉપર સાફ લક્ષ અપાયું છે. શ્રીમંતની ઈચ્છાનુસાર સાદી ભાષા વાપરવા જે સમજૂતી છપાઈ છે, તે ઉપર કાર્યવાહકો લક્ષ આપશે એવી આશા છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી એ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરનારી અગ્રગણ્ય સંસ્થા હોઈ તેના તરફથી પણ સેંકડો પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. દિન પ્રતિદિન ગવપવ લખનારાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે, પણ તેમાંના ઘણાનું લખાણ નમાલું હોય છે. કવિતા અને કાદંબરીઓના ઉભરા ઉભરાય છે, પરંતુ તેમાં ઉત્તમ પ્રતિભા કૃતિઓ થોડી જોવામાં આવે છે. જે ભાષાંતરો ને અનુવાદો પ્રગટ થાય છે, તેમાંના ઘણા ખરાની ભાષા એવી હોય છે કે તે જનસમાજને ઉપયોગી થઈ ન પડે. એકજ વિષય ના અનેક ગ્રંથ વાંચીને સ્વતંત્ર પુસ્તક સાદી ભાષામાં લખવાં જોઈએ. તરજુમા કે નકલ કરવા કરતાં આપ ઉઠાવથી ગ્રંથો લખનારા કેટલા થોડા છે? વિજ્ઞાન, હુન્નર-કળા ને વ્યાપાર રોજગાર વિષેના સાહિત્યની ઘણી ખોટ છે. ધર્મ, નીતિ, સંસાર સુધારો, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, ખેતીવાડી આદિના પુષ્કળ ગ્રંથોની જરૂર છે. શિક્ષણ શાસ્ત્ર અને તેને લગતા વિષયો ઉપર સેંકડો ગ્રંથ લખાવા જોઈએ. સ્ત્રી સાહિત્ય તથા બાલ સાહિત્ય ખડુ જુજ પ્રસિદ્ધ થયું છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં એવું સાહિત્ય બહોળો વિસ્તાર પામ્યું છે, તથા તેને માટે માસિકો; વર્તમાનપત્રો, હીવાળીનાં ખાસ પુસ્તકો જથ્થાખંધ નીકળ્યાજ કરે છે. જે આપણી વિદુષી બહેનો આ બાબત હાથમાં ધરે, તો તેઓ ઘણું ને સાફ કામ કરી શકે એમ છે.

ક પરિષદ પોતે ખાસ અથવા ઘણે હાથે રચવાના ગ્રંથો માથે લે, અને પસંદ કરેલા વિષયો પર પારિતોષિક આપીને ગ્રંથો લખાવે. જે લેખકો પોતાને જોખમે ગ્રંથો છપાવે તેમને ઉત્તેજન મળતું નથી, તેથી ઘણા લેખી ગ્રંથો તેમની પેટીઓમાં પડ્યા રહે છે. સારા લખનારને પણ છપામણી ખરચ કાઢવા સાફ કે પુસ્તકો ખપાવવા માટે ભીખ માગવા જવું પડે, અથવા લોકોને શરમાવવા પડે, તે ઈચ્છવા લાયક નથી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી કે વડોદરાના કેળવણી ખાતા તરફથી ગ્રંથકારોને કંઈક મદદ મળે છે, પણ તેમને વધારે આશ્રય મુખાઈના ફાઉન્ડેશનમાંથી, સાહિત્ય પરિષદ તરફથી, રાજ રજવાડાથી, અંગ્રેજ રાજ્યના કેળવણી ખાતાથી અને દરેક વ્યક્તિ તરફથી યથાશક્તિ મળવો જોઈએ. વિદ્યાનો વિસ્તાર થવા માટે, અને તેનો લાભ ગરીબો પણ લઈ શકે એટલા માટે, સસ્તા સાહિત્યની યોજનાઓ વધવી જોઈએ.

૪ કોષ. આપણી ભાષાનો વિશાળ, શબ્દોની વ્યત્પત્તિ સાથેનો, સર્વમાન્ય કોષ તૈયાર થવો જોઈએ કવિ નર્મદાશ કરે એકલે હાથે કોષ લખવાનું સ્વતંત્ર કામ કર્યું હતું. ગુ વ સોસાઇટી મોટો કોષ તૈયાર કરે છે, પણ તેનું કામ ટુમશુ ચાલે છે આ કામ ઘણા વિદ્વાનોને હસ્તક થવું જરૂર છે એની પાછળ સાઠ હજારથી વધુ લાખ રૂપિયા ખર્ચ થશે એવો મે અડસદો કાઢેલ છે મરાઠી કોષ માટે કેન્દ્ર માહેબને જણવા પ્રમાણે સરકારથી રૂ ૫૦૦૦૦ ની મદદ અપાઈ હતી એવી મદદ આપણને પણ મળે, તેને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

૫ જોડણી. આધુનિક સર્વ આર્ય ભાષાઓની જોડણી લગભગ સુકરર થઇ ગઇ છે, પરંતુ અત્યારે ગુજરાતીની જોડણી માટે તો ખાર પૂર્વાચાના તેર ચોક્કા જોડાઈ છે, તે આપણને લગભગરૂપ છે આપણી તરફથી એક વાર આ કામ માટે ઉઠાવણી થઈ હતી, પણ તેનું કંઈ પણ પરિણામ ન આવતા આખું મંદરણ દક્ષિણ દિશામાં થઈ ગયું છે ! પાઠ્ય પુસ્તકોની જોડણી સર્વમાન્ય થવી જોઈએ ઘરઘરની જૂદી જોડણીથી ઘણો ગુચવાડો થઈ રહેલો છે જૂદા જૂદા વિચારના વિદ્વાનોને ભેગા કરી વાધા પડતી જોડણી માટે ખડુ મતે નીકાલ લાવ્યા સિવાય બીજો માર્ગ જણાતો નથી. પોતપોતાની બેચેનતા છોડી દઈ સર્વ વિદ્વાનોએ દેશના આમાન્ય હિતની ખાતર ખડુ મતનું ધોરણ સ્વીકારવું જોઈએ

૬ વ્યાકરણ. ગુજરાતી ભાષાનું ઉત્તમ ને મોટું વ્યાકરણ તૈયાર કરવાની અગત્ય છે જે નાનાં વ્યાકરણો નિશાળોમા ચાલે છે તે ખસ નથી વ્યાકરણનો એક ભાગ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ને બીજો ભાગ વ્યાકરણના સર્વ વિષયોની વિસ્તીર્ણ હકીકત માથે લખાવો જોઈએ

૭ માસિક સાહિત્ય પત્રિકા તરફથી એક માસિક પ્રસિદ્ધ થવું જોઈએ, તેમાં જે જે પુસ્તકો ખહાર પડે તેમનું નિબંધપાતથી લખાણ વિવેચન થવું જોઈએ તેથી સારા નરસા ત્રયોની ખરી કીમત લેકોના જણવામાં આવતાં સાગ ત્રયોને ઉત્તેજન આપવાનું બની શકશે વળી શાળાઓમા ચાલતાં નવા દાખલ થતા પાઠ્ય પુસ્તકોની પણ તેમાં દીકા થવી જોઈએ ગુજરાતીમા આજ સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલા ત્રયોની વિગતવાર યાદી અખાવી જોઈએ, અને તેમા નવા નવા ત્રયો ઉમેરાવા જોઈએ ઇન્દિઅન એન્ટિક્વેરીની પેઠે શોધખોળના વિષયો અને ભાષા તથા સાહિત્યને લગતા ખાસ વેબોનો તેમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ

૮ પુસ્તકાલય ને ગ્રંથસ્થાન. પરિપૂર્ણ અંગે એક સાફ પુસ્તકાલય તથા સ ગ્રંથસ્થાન જોઈએ પુસ્તકાલયમાં સર્વ પ્રસિદ્ધ થયેલા ત્રયો, લેખી પુસ્તકો, પ્રાકૃત અને આધુનિક ભાષાનાં સાન્ય વ્યાકરણ, ભાષાશાસ્ત્રના પુસ્તકો, સાહિત્યને ખાસ મદદ કરે એવા, અને જે ઉપરથી ગુજરાતીમાં ત્રયો લખાય એવા સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને અન્ય ભાષાના પુસ્તકો ગણવા જોઈએ સ ગ્રંથસ્થાનમાં શિલાલેખ, લાઝલેખ, દરદસ્તાવેજ, ચિત્રો, શિક્ષા વગેરે સાહિત્યના ઉપયોગ માટે સંગ્રહવાં જોઈએ

ખંગાળી અને ગુજરાતી ભાષાઓ વચ્ચે ઘણું સામ્ય અને સામીપ્ય છે. ખંગાળી સાહિત્ય તરફ ગુજરાતમાં ઘણી અભિરુચિ છે. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથે એક વાર અમદાવાદની મુલાકાત લઈ અહિંના પ્રાર્થના સમાજ મંદિરમાં ઉપદેશ કરેલો. આપના વડીલ ભાઈ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર હાંખો વખત અમદાવાદ રહેલા અને તેઓ એ મંદિરમાં ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી વાર ભાષણો કરતા. આપ પણ એમને ત્યાં સાબરમતીને કિનારે શાહીખાગના એકાન્ત ખંગલામાં રહેલા છો અને ત્યાંનાં કબૂતરો અને મધમાખીઓનાં આપનાં સંસ્મરણો હજી તાજાં છે. આ સર્વ નિકટ સંબંધને લીધે આપનું અહિં આવવું વિશેષ પ્રિયકર થયું છે. અને આ પ્રસંગનો લાભ લઈ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી આ માનપત્ર દ્વારા આપને ધન્યવાદ દઈએ છીએ.

આપને ‘નોબલ પ્રોઇઝ’ મળ્યું તે વખતે ભારતવર્ષની સમસ્ત પ્રજા પેઠે અમે પણ ખડું હર્ષ પામ્યા હતા અને આપના મહાન કવિત્વની કીર્તિ સર્વ દેશોમાં વ્યાપી એ જોઈ અમે અમારૂં અત્યંત ગૌરવ માન્યું હતું. આપે પૃથ્વીપર્યાટણ કરી ભારત માતાની કીર્તિ વધારી અને સંસારતાપથી શેકાતાં યુરોપ અને અમેરિકાના બન્ધુઓને અને બહેનોને આપે શાન્તિ અને અમરત્વ પામવાનો આપણા પુરાણ આર્યોવર્તનો સનાતન સંદેશો પહોંચાડ્યો એ મહોત્સુ કાર્ય કદી વિસરાય એવું નથી.

દેશ પરદેશના રસાભિલાષીજનો આપના સમાગમનો લાભ મેળવે અને અમે આપના બન્ધુઓ અને પાડોશીઓ છતાં આપના દર્શનથી પણ વિહીન રહીએ એ ઉણપ અસહ્ય થઈ પડી તેથી અમે આ પ્રસંગે આપને તસ્દી આપી છે.

મહાન આદર્શો જીવનમાં કેમ ઉતારવા તેનું અનુપમ દષ્ટાન્ત આપે શાન્તિનિકેતન સ્થાપીને પ્રત્યક્ષ કર્યું છે.

આપની ગમ્ભીર તત્ત્વદષ્ટિ, ઉભરાઈ જતી પ્રભુભક્તિ, નિડરતા, સત્યનિષ્ઠા, સ્વદેશપ્રેમ અને સકલજનતા માટેનો બન્ધુભાવ જોઈ અમે મુગ્ધ થયા છીએ.

આપનું ઋષિસમ પવિત્ર, શુદ્ધ, ભાવનાપરાયણ અને પરોપકારી જીવન અને આપની અવિચલ સાહિત્યભક્તિ પ્રત્યે અમારો પરમ આદર છે.

હિન્દ માતાની કુંજે કંઈ કંઈ સંત મહંત જનો જન્મ્યા છે તેમની સંખ્યામાં આપના એક વ્યક્તિત્વથી અનેકશાં ઉમેરો થયો છે.

પ્રભુ પાસે આજના શુભ પ્રસંગે અમારી પ્રાર્થના છે કે આપ હીર્ષાયુ થાઓ. અને ભારતનું ગૌરવ હજી પણ વધે એવાં અનેક મંગલ કાર્ય આપને હાથે થાઓ.

આપના સદાના અનુરાગી સાહિત્યભક્તો,

અમદાવાદ, તા. ૨ એપ્રિલ ૧૯૨૦.

શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજી,
[સાહિત્ય પ્રદર્શન ખુલ્લું મંદિર બાણીતા કળારસિક વિદ્વાન]

શેઠ પુરપોત્તમ વિશ્રામ માવજનું ભાષણ.

સાક્ષર બધુઓ અને બહેનો,

આપણી છઠી સાહિત્ય પરિષદના અબીષ્ટ પ્રસંગમાં આપ સહુએ મને લલીતકળા-પ્રદર્શન ખુલ્લુ મુકવાનું કાર્ય સોંપ્યું તે માટે હું આપ સહુનો આભારી થયો છું અને ઉક્ત કાર્ય અદા કરવાની તક લેતાં મને અપૂર્વ આનંદ થાય છે. કળા-પ્રદેશની રમ્યતામાં મને સ્વાભાવિક આનંદ મળે છે એટલું જ નહિ પરંતુ પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં વિશેષે કરીને આપણા આર્યોના પુરાતન કળાકૌશલ્ય વિષે કંઈક આભાસ આપની પાસે રજી કરવાની મને તક મળશે એને પણ હું એક શુભ પ્રસંગ માનું છું જો કે આપણી સાહિત્ય પરિષદની સ્થાપના થયાને આજે ૧૪ વર્ષ થયા છે, અને આ છઠ્ઠું સમેલન છે તોપણ સમર્થ કાર્યવાહકની દેખરેખ નીચે ખાંચ પરિપટો પુરી થઈ અને તેવાજ સમર્થ કાર્યવાહકો આ સમેલનમાં પણ મને દિગ્દર્શક થાય છે, એટલે માફ અંત કરજી ખાત્રી આપે છે કે આ પરિષદના હેતુ અને યોજના ઉપર જર્જરિતતાની મહેર છે, અને આપણા આર્યોની આ પ્રાચીન રૂઢી જળજી રાખી આપણે આપણા પ્રયાસમાં પ્રવૃત્ત રહેશું તો મને આશા છે કે આપણે આપણા હેતુ યથેષ્ટ પાર પાડી શકીશું પ્રજા આપણા આ શુભ પ્રયાસને નિરંતર પુષ્ટિ આપે એમ ધન્યજી.

શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા.

૧. કળા-કૌશલ્યના નમુનાઓ આપના સમક્ષ રજી કરતાં કળા-કૌશલ્ય વિષે બે શબ્દો મ્હારે બોલવા એ એક બ્યવહારની જવાબદારી મ્હારા ઉપર રહે છે. મ્હારે વિશેષે કરીને આર્યોના પ્રાચીન કળા-કૌશલ્ય વિષે આજે કંઈક બોલવાની ધારણા હોવાથી વર્તમાન અને જૂતકાળની વસ્તુરિચિતિનું કંઈક દિગ્દર્શન કરી હું પ્રાચીન જૂતકાળના કળા-કૌશલ્ય વિષે આપની પાસે થોડી જણાવવા જોગ લોકીકત રજી કરવા ધારું છું. આ ક્રમ સ્વીકારવામાં પણ કળા-પ્રદેશ મને એટલો વિશાળ જણાય છે કે પ્રાચીન જૂતકાળની આવશ્યક લોકીકત રજી કરવામાં પણ પ્રસ્તુત વિષયને આ લેખમાં જીજ્ઞાસા આપી શકાશે એમ મને લાગે છે. કળા-કૌશલ્યના પારગત થયેલા આપણા પૂર્વજોએ એસઠ કળાઓ વર્ણવેલી છે અને ઉક્ત કળાઓ અને તેમના અંગો વિષે એટલી સવિસ્તર, સપૂર્ણ અને અદ્ભુત વિગતો માલુમ પડે છે કે પ્રસ્તુત પ્રસંગના લેખોમાં બધી કળાઓ વિષે બોલવાનું અશક્ય જણાય છે. આટલા કારણસર હું વિશેષે કરીને માત્ર શિલ્પ-કળા અને ચિત્ર-કળા એ બે કળાઓ સંબંધમાં બોલવા માગું છું અને તેમ કરવામાં આપણા પૂર્વજોના અદ્ભુત અને અમલ કળા-કૌશલ્યના બહારમાં અનેક ઉત્સાહી ચક્રિઓને વાળી શકારી એવી આશા રાખું છું.

વર્તમાન સ્થિતિ.

૨. કળા-કૌશલ્યની ખાખતમાં વર્તમાન કાળની વસ્તુસ્થિતિનું મુંઝવણભર્યું કદંદ્ર ત્યારે હિંદમાં બધેકે દુનિયામાં એકે ભાગમાં કળા-પ્રદેશમાં મદારી ભૂતકાળની કળાની દૃષ્ટિ સંતોષથી કરી શકતી નથી. આધુનિક વિશ્વવ્યાપી કાશ્વ વિમરે ઉત્કૃષ્ટતા. કળા-કૌશલ્યનાં બાંધારણોને છિન્નભિન્ન કરી નાંખી એવો અન્ય સ્થિતિ ઉભી કરેલી છે કે ભવિષ્યમાં કળા-વિજ્ઞાન કર્તુ સ્વરૂપ લેશે અને ક્યારે લેશે તે કાંઈ કળી શકાતું કથી. હીમ્સ, લુવેન, ઍન્ટવર્પનાં વિશ્વ વિખ્યાત ખાખકાઓ જમીનદોસ્ત થઈ ગયાં છે, અને તેની તુલનામાં ઉભી શકે તેવા ખાખકાઓ ભવિષ્યમાં તરતમાં બાંધાઈ શકે તેવો સંભવ માત્ર પણ દેખાતો નથી. ખૂનખાર વિમરે જગતને એવા અઘ-વ્યુહમાં ચડાવેલું છે કે તેનાં જોખમમાંથી અલગ પડી, ચિત્રકારો અને શિલ્પકારો પોતાની પીછી-હથિયારો ક્યારે હાથમાં લેશે તે કાંઈ કહી શકાતું નથી. વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિ જોનાં મને કળાકૌશલ્ય માટે ભવિષ્ય તરતમાં સાનુકૂળ અને તેવો સંભવ જણાતો નથી. આથી મહારી વૃત્તિ કાંઈક લડાઈ પહેલાંના તરતના સમયનું નિરીક્ષણ કરવા તરફ વળે છે. પરંતુ તે સમય બધેકે વિશ્વમાં સહી પણ મને કાંઈ સર્વિશેષ સંતોષ આપી શકતી નથી. દુનિયા પ્રગતિમય કહેવાય છે અને કાળના નિર્ગમન સાથે પ્રગતિમય હોવો જોઈએ એ કુદરતનો ક્રમ છે; પરંતુ હાલમાં કળા-પ્રદેશમાં કુદરતનો આ ક્રમ વિપરીત થયો હોય એમ ભાગે છે. દુનિયાનાં એકે દેશમાં આધુનિક શિલ્પકળા કે ચિત્રકળા ભૂતકાળની સર્વોત્કૃષ્ટતા સામે સરખામણીમાં ઉભી રહી શકતી નથી. ઇંગ્લંડ અને જોપાનમાં ગેચક પ્રશસ્ત કૌશલ્ય કવ-ચિત્ત કવચિત્ત નજરે પડે છે, પરંતુ કીરોટોફર રૅન, (૧૬૪૨-૧૭૨૩) કે મનીગો જોન્સ (૧૫૭૨-૧૬૫૨) જેવા શિલ્પ શાસ્ત્રીઓ કે રીચર્ડ વિલ્સન, (૧૭૧૩-૧૭૮૨), સર જોશુઆ રૅનોલ્ડસ (૧૭૨૩-૧૭૯૨), થોમ્સ જોન્સનરો (૧૭૨૭-૧૭૮૮), જોન કોન્સ્ટે-બલ (૧૭૭૬-૧૮૩૭), કે જો. એમ. ડબલ્યુ. ટરનર (૧૭૭૫-૧૮૫૧) દેશાદિ કુશલ ચિત્રકારોનાં કામ સાથે તુલના કરતાં ઉભી શકે તેમ છે ? ફ્રાન્સમાં ગેચીઅલ (૧૭૧૦-૧૭૮૨) પછી જાણવાજોગ શિલ્પકાર કોઈ થયો નથી, જ્યારે ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં જો. એલ. ડેવીડ (૧૭૪૮-૧૮૨૫) પછી શૂન્યતા આવેલી હોય તેમ જણાય છે. જોલ્યુમ અને હોલેન્ડ જેવાં કળા-કૌશલ્યનાં ધામોમાં પણ હાલ દૃષ્ટિપાત કરતાં નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે. શિલ્પકળા સોળમા સૈકાથીજ અસ્ત પામેલી છે. ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં જો. લેસ (Leyss) (૧૮૧૫-૧૮૬૯) અને તે પછી તેના અનુયાયીઓએ, સત્તરમા સૈકાના વિશ્વવિખ્યાત પિટર રૂબેન (૧૫૭૭-૧૬૪૦) ની કીર્તિ હાલ પણ જોલ્યુમમાં જળાવી રાખી છે, તોપણ રૂબેનનાં કૌશલ્યની ખરાબરી જોલ્યુમમાં કે. રેમ્બ્રેન્ટ (૧૬૦૭-૧૬૬૯) અને તેના સમકાલીન ચિત્રકારોની ખરાબરી હોલેન્ડમાં હાલ કોઈ કરી શકે તેમ છે ? જર્મનીનું પણ તેમજ છે. લેનડનના કાઉન્સીલ હોલ (૧૫૯૯) પછી શિલ્પકળામાં અને જો. ડુરર (Durer) (૧૪૭૧-૧૫૨૮) અને એમ. હોલબૈન (૧૪૪૭-૧૫૪૩) પછી જર્મનીની એક વખત સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકુશળતામાં, કોઈ તેવો કર્મ-પ્રવીણ પુરૂષ થયો નથી. એન્જલુજ નહિ, પણ જો. ઑવરબેક (૧૭૮૬-૧૮૬૯), પી. કોર્નિલીઅસ (૧૭૮૩-૧૮૬૭) અને કે. સી. લેસોંગ (૧૮૦૮-૧૮૮૦)ની વિદ્યા પણ દિવસાતું દિવસ અસ્તંગત થતી

હોય તેમ દેખાય છે સ્પેનમાં તો સત્તરમો સૈકા તે છેલ્લી સદીજ કળા-કૌશલ્ય માટે હતી એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ થાય તેવું નથી સોળમાં સૈકામાં ટાલિડોમાં “એલકાઝર” બધાયો તે પછી શિલ્પકળા, અને વેનાઈકે (૧૫૯૯-૧૬૬૦) અને મુરીલ્લો (૧૬૧૭-૧૬૮૨) પછી ચિત્રકળા, કાંઈ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી ગ્રીસ અને ઇટાલીમાં શિલ્પકળામાં, શ્રીદી આસ (૪ સ પૂર્વ પાંચમા સૈકામાં) પછી ગ્રીસમાં, અને રોમના જગપ્રસિદ્ધ પેન્થીઓન-પછી ઇટાલીમાં-તેમજ ચિત્રકળામાં ઇટાલીના વિશ્વવિખ્યાત મિચેલ એન્જેલો (૧૪૭૫-૧૫૬૪) રાફેલ (૧૪૮૩-૧૫૨૦) વગેરે પછી, કાંઈ જાણવા જોગ કળા રહી નથી ; અમેરીકાએ અઘાપિપર્યંત શિલ્પકળામાં કે ચિત્રકળામાં કાંઈ ખાસ નામના મેળવેલી નથી મિસરદેશ, એસીરીયા, એસીયા માઇનોર વગેરે પણ પોતાની પ્રાચીન કૌશલ્ય-કીર્તિથીજ કાંઈક ધ્યાન ખેંચી શકે છે હિંદુસ્તાન । મુગલોનાં સામાન્યમાં, છુદ્ધ અને જૈન પરિબળમાં, ખાલિજોની સર્વોપરી સત્તાના વખતમાં કે છેક પ્રાચીન વેદ-કાલીન સમયમાં જીઓ, શિલ્પકળામાં અને ચિત્રકળામાં એક વખત અખિલ વિશ્વમાં પકાયેલું હિંદુસ્તાન, કે જેના વિદ્યા-સપ્ત ઋષિઓને બારણે શિક્ષણ લઈ, ઇરાન, એસીઆમાઇનોર, ગ્રીસ, રોમ બધે સમસ્ત યુરોપ વગેરે દેશો કળા-પ્રદેશમાં વિહાર કરતા થયા, એ હિંદુસ્તાનમાં અત્યારે । પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા લગભગ નષ્ટ થયેલી છે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી. ક્યાં છે એ અજન્તાની શુદ્ધચિત્રાનાં (૪ સ પૂર્વે ૧૦૦ થી ૪ સ ૭૦૦) સમર્થ શિલ્પકારો, અને ચિત્રકારો કે અકબરના ઉત્સાહ અગવતી કે હુનર યા જહાંગીરનો ઉત્સાહ મન્સર । એલીફન્ટા ઇક્ષોરાના (૪ સ ૭૫૦-૮૫૦) કેલાસ-મંદિરના શિલ્પકારો, કે આણ્ણ પર્વતનાં નકશીદાર મંદિરો (૪ સ ૧૦૩૧), મોદેરા (૧૧ મો મૈકો) કે, બિહુર હલેબીડના વિશ્ણુમંદિરો કે કનારક (૧૩ મો સૈકો) નાં અલૌકિક સૂક્ષ્મ મંદિરો, દિલ્હીની જીમા મસ્જિદ, બિજાપૂરનો ગોળ ધુમ્મટ કે આગ્રાનો તાજમહેલ (૧૭ મો સૈકો) રચનાર કારીગરો હાલ ક્યાં મળી શકે તેમ છે ?

એ ત્રણ હજાર વર્ષથી, બધે તેથી પણ વધારે અનિશ્ચિત ભૂતકાળથી કલા કૌશલ્યમાં વિશ્વમાં દાખલારૂપે અજીમી રહેલું હિંદુસ્તાન-અત્યારે પશ્ચિમનાં અથ અતુકરણમાં અપલાઈ જઈ કળા હીન થઈ ગયેલું હોય તેમ જણાય છે આટલાં કારણોસર હું જેમ જેમ કળા પ્રદેશમાં વિશાળ દ્રષ્ટિથી જોઉં છું તેમ તેમ હિંદુસ્તાનનાં નૈસર્ગિક કળા-કૌશલ્યમાં ગહારી થઈ દ્રઢ થતી આવે છે અને ભૂતકાળનો ઇતિહાસ વધારે ઉત્સાહભરે ખહાર લાવવાનું મને આવશ્યક જણાય છે ઉપર કલા પ્રમાણે હું શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા પુરતીજ હકીકત આપની પાસે રજૂ કરવા ધારે છું અને આધુનિક વસ્તુ સ્થિતિનું અવલોકન કર્યા બાદ, ભૂતકાળનાં ૨૦૦૦ વર્ષોનું દિગ્દર્શન કરી, દુનિયાના મુખ્ય મુખ્ય દેશોનાં કળા-કૌશલ્યનો ઇતિહાસ તપાસી જોતાં ઇતિહાસગત દ્રષ્ટિથી હિંદુસ્તાનના પ્રસ્તુત ઇતિહાસનું સવિશેષ નિરીક્ષણ કરી, હું છેક પ્રાચીન ભૂતકાળમાં આપણા સમર્થ આર્યોએ શુ પ્રવિણતા મેળવેલી હતી તે મુદ્દા ઉપર વિવેચન કરીશ, કે જેને ગહારાં આજના બાવણના મુખ્ય ભાગ તરીકે હું લેખુ છું

શિલ્પ કળા અને ચિત્ર કળા-વર્તમાન સ્થિતિ.

૩ હાલની વસ્તુસ્થિતિનું અવલોકન કરતાં દુનિયાનાં એક પ્રદેશમાં શિલ્પ કળામાં, ભૂત

કાળના નમુનાઓ હાલ બની શકતા હોય તેમ જણાતું નથી. ચિત્ર-
 યૂરોપ. કળામાં ઇંગ્લંડ, જાપાન અને બેલ્જિયમ કંઈક પોતાની કીર્તિ ટકાવી
 રહ્યા છે. બેલ્જિયમમાં જે લેસ પછી લુઇ ગેલેટ અને બીજાઓ પ્રશસ્ત
 કામ રજુ કરી શકે છે. પરંતુ ઉપર દેખા પ્રમાણે પીટર રૂબેનની અમર કીર્તિના તેજમાં
 તે ટકાઈ જાય છે. ઇંગ્લંડમાં ગયાં પચીસ વર્ષોમાં ચિત્રકળામાં સારું કૌશલ્ય જણાયું હતું,
 પરંતુ તેમાં પણ ક્રમે ક્રમે ઘટાડો થતો હોય એમ જણાય છે.

જાપાનનું કૌશલ્ય નવા યુગનું છે એટલે પ્રાચીન વિદ્યા તરીકે તેની નોંધ લઇ શકાય
 તેમ નથી. બવિષ્યમાં વધારે ને વધારે કૌશલ્ય જાપાન બતાવે એમ

જાપાન. આપણે ધૃચ્છીશું, પરંતુ આ લેખના જેવા ઐતિહાસિક નિરીક્ષણમાં
 જાપાનને યોગ્ય સ્થાન મળી શકે તેમ નહિ હોવાથી, હિંદુસ્થાનની

હિંદુસ્થાન. આધુનિક કળા-પ્રવિણતાનું નિરીક્ષણ કરવું એ વધારે સ્થાને જણાય
 છે. હાલમાંજે હું ઉપર કહી ગયો તેમ કળા પ્રદેશમાં હિંદુસ્થાનને

કળાની અવનતિ. વર્તમાન કાળમાં સ્થાન માત્ર પણ મળી શકે તેમ નથી, અને શિલ્પ
 કળા અને ચિત્રકળા બન્નેમાં હિંદુસ્થાનની સ્થિતિ ધણીજ નિરાશાજનક

દેખાય છે. “તાજમહેલના નમુનાથી પોતાની વૃદ્ધિ દર્શાવતી મુગલ
 કળા નષ્ટ પામી, કારણકે ઝારંગઝેબની લાંબી રાજ્યકારકીર્દીમાં સુન્ની

કારણો. મુસલમાની ધર્મોધ વૃત્તિઓનું પરિણામ હતું, અને શિયા મુસલમાન
 અને હિંદુ કારિગરોને રાજદરબારમાંથી દુર કરવામાં આવ્યા.” (ધ.

બી. હેવેલ—Essays on Indian Art, Industry and Education).

ઓમણીસમા સૈકામાં કળાનું જે કાંઈ શેષ રહ્યું હતું તે યૂરોપનાં ચિત્રોની અસર
 નીચે દબાવ્યું, કે જે આ સમયમાં આ દેશમાં આવવા લાગ્યાં હતાં... ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં
 મુગલ વંશનો અસ્ત થયો, તે સાથે હિંદુસ્થાનની ચિત્ર કળા પણ નષ્ટ થતી જતી હતી.”
 (Percy Brown, Indian Painting).

“હિંદુસ્થાનનું એ મ્હોટું કમનસિખ હતું કે જ્યારે આપણી (ખ્રીષ્ટીય) રાજ્ય
 સત્તાનો પાયો નખાયો ત્યારે ઇંગ્લંડની પ્રજાને કળાનો શોખ હલકામાં હલકી સ્થિતિએ
 પહોંચેલો હતો. જુની “જેહન” કંપનીના કહેલા પ્રતિનિધિઓને, હાલની સરકારની માફક
 એક મ્હોટા રાજનું બંધારણ બાંધવામાં કાંઈ સંબંધ નહોતો... તેમના દાખલાથી હિંદુસ્થાનની
 કળા ઉપર શું અસર થશે તે બાબતમાં કાળજી રાખવાને તેમને કાંઈપણ રાજદારી કારણો
 ન હતાં. ઇંગ્લંડનાં બલ્ક મકાનો, ઓપીસો અને દેવળોમાં બાંધકામની જે રચના લેવાતી
 તે હિંદુસ્થાનમાં જાળવી રાખવામાં, તેમને તેમનાં વતનની યાદગિરિઓ તાજ રહેતી, અને
 તેમની પ્રજાકીય મગજબાને પોષણ મળતું. જ્યારે આપણી સત્તા હિંદુસ્થાનમાં સર્વોપરી થઈ,
 ત્યારે જે નમુનાઓ અને રચના આ પ્રમાણે દાખલ થયાં હતાં તે આપણી સત્તા નીચે
 આવેલાં દેશી રાજ્યોમાં પણ નમુના રૂપે લેવાયાં. હિંદુસ્થાનની કળાની અધોગતિની આ
 પ્રમાણે શરૂઆત થઈ.” (E. B. Havell, Essays on Indian Art, Indus-
 try and Education.) “હિંદુસ્થાનની આધુનિક કળા બગડી ગયેલી છે અને નષ્ટ
 થતી જાય છે કારણ કે ધણે ભાગે લોકોની ચિત્રવૃત્તિ તેમાં નથી. પચાસ વર્ષની અગ્રેજી

કળાની માફક તે બહારના હોળવાળી અને અપ્રમાણિક છે ' (Havell) " પશ્ચિમની બનાવટી કેળવણીએ પુર્વની કુદરતી કળાને નષ્ટ કરી નાંખી છે " (Havell) હિંદુસ્થાનના કળા-કૌશલ્યની આધુનિક સ્થિતિ શુ છે એ હકીકતનો વિષય છે કે જે કળા-પ્રદેશમાં આનંદ લેનારા કોઇપણ ગુણી જનથી નહીં યદ્ય શકે તેવુ છે તાં જોરે આ શિવાજી (૧૮૩૩-૧૮૬૫) ના વખતમાં હિંદુસ્થાનની શિલ્પકળાના પુનરુદ્ધારનો પ્રયત્ન સમર્થ થયો હતો, તે પછી નષ્ટ થયો, અને ચિત્રકળામાં મહિસુરમાં જે પ્રવૃત્તિ દેખાઇ હતી તે પછી ૧૮૬૮ માં કૃષ્ણરાજના સ્વર્ગવાસ પછી બધું યદ્ય, અને જો કે બગાળામાં આશુ અનની દ્રનાય ટાગોર વગેરે કંઈક ચિત્રકળામાં નવયુગ સ્થાપવાની તંજવીજ કરી રહ્યા છે, (કે જેનું "અભિસારિકાતુ" ચિત્ર બેશક એક નમુના રૂપે છે) તોપણ એટલી હદીકત તો સ્પષ્ટ છે કે હિંદુસ્થાનના વર્તમાન કાળમાં શિલ્પકળાની સ્થિતિ સંતોષકારક નથી.

૪. હિંદુસ્થાનની કળાની આ અધોગતિ યવાના કારણે સહજ જણી શકાય તેમ છે મુગલોના વખતમાં શિલ્પ કળામાં તેમજ ચિત્રકળામાં અતિ હ્રાસ્ય કાટીએ પહોંચેલી હિંદુસ્થાનની કળાની અધોગતિનો પાયો શાહજહાનની કારકીર્દીના છેવટના ભાગમાં નખાયો, કે જેને ઔરંગઝેબના ધર્માંધ રાજ્યવહીવટથી વધારે ધકકે લાગવાથી કળાની અધોગતિ વધારે સત્વર અને દ્રઢ યદ્ય ઔરંગઝેબ પછીના નિર્માલ્ય બાદશાહોના વખતમાં ચિત્રકળા કંઈક ઝાંખા સ્વરૂપમાં જીવત રહેલી હતી પરંતુ તેની અધોગતિ મક્કમ અને ચોક્કસ જણાતી હતી હિંદની કળાની આવી અધોગતિમાં ઝોગણીસમાં ઝાંખામાં બિટીરા સતાની શરૂઆત યદ્ય અને તે સાથે હિંદુસ્થાનની કુદરતી સ્વકીય કળાનો વિનાશ આવી લાગ્યો " જોહન કપતી " ના દ્રવ્ય પૂજન અને લોભી બ્યાપારી રાજકર્તાઓ કળાહીન હતાં, અને તેઓએ હિંદુસ્થાનની પરંપરા ચાલતી આવેલી સર્વોત્કૃષ્ટ કળાને ઉત્તેજન આપવાને બદલે પોતાના દેશની (યુરોપની) રચનાના નમુનાઓને ઉત્તેજન આપવા માંડ્યું હિંદુસ્થાનના હૈતભાગ્યે યુરોપમાં તે વખતમાં શિલ્પ કળાના નમુનાઓ ધણીજ દેશમાં અને કળા શૂન્ય હતા અને એ રીતે શિલ્પકળાનું વિશ્વ હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થયું લલિત કળા નષ્ટ યદ્ય અને વિશ્વ કળા શક્તિએ તેનું સ્થાન લીધું " ઇંગ્રેજ રાજકર્તાઓનાં અનુકરણે ચાલવાવાળા દેશી રાજકર્તાઓએ પણ બધું ભાવથી આ રચના પોતાનાં રાજ્યોમાં દાખલ કરી અને એ રીતે હિંદુસ્થાનની લલિત કળા, રસિકતાને અભાવે, પોષણ અને ઉત્તેજનને અભાવે, અને વિદેશીય કળા રચનાનાં પરિભવમાં ક્રમે ક્રમે નષ્ટ પામી હિંદુસ્થાનની દીવ્ય કળાના યોગ્ય ચિકિત્સા અને સત્કાર નહિ યવાથી અને 'રાજકર્તાઓનો આનંદ યુરોપની " ગોધાક " અને " રીને સોન્સ " રચનાઓ હિંદમાં દાખલ કરવામાં રહેલી હોવાથી કળા કૌશલ્ય નષ્ટ થાય તેમાં નવાઇ નથી નામદાર સરકારના જહેર બાંધકામ ખાતાના દાઇમાં જ્યારે જહેર મકાનો બાંધવાનો ઇન્કારો આગ્યો, અને પરિણામે યુરોપના નમુનાઓ સ્વાગત કરવામાં આવ્યા, ત્યારે હિંદના જેવી સ્થિતિમાં આજીવિકા મેળવતો જન સમુદ્ધ, પોત પોતાની દીવ્ય કળા છોડી આપી એ દિશામાં વળે અને અનુકરણ કરવા મથે એ સ્વભાવિકજ છે સ્વદેશી કારીગરોને ઉત્તેજન નહિ મળવાથી અને વિદેશીય અધ અનુકરણમાં કૌશલ્ય, એજ કળા કૌશલ્ય મનાયાથી હિંદમાં કળા-પ્રદેશમાં શુ શૂન્યતા આવેલી છે તે આપણે જોઇ શકીએ છીએ " The whole system strikes at the very foundation of

ન્યારે ૧૬૩૨ માં લોઘના (Ioghena) એ 'સેન્ટ મેરીયા ડેલ્લા ગ્રેશ્યુર'નું સુંદર દેવળ બાંધી સત્તરમાં સૈકાથી શરૂ થયેલી શિલ્પકળાની અવનતિનાં પહેલાં ચિન્હો પ્રત્યક્ષ કર્યાં.

ચિત્રકળા. ૮. પરંતુ જે પ્રદેશમાં કુશળતા મેળવ્યાથી ઇટલી તથા પણ આખી દુનીઆમાં એક અતિ કળા-નિપુણ દેશ તરીકેનું સ્થાન ભોગવે છે તે પ્રદેશ આ સમયનો ચિત્રકળાનો હતો. શિલ્પકળાના પ્રદેશમાં જેમ ગ્રીસદ્વારા મિસર દેશની વિદ્યાને ઇટલી આભારી થયું હતું તેમ ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં પણ ગ્રીસ અને બાઇઝેન્ટીઅમ (Byzantium) દ્વારા મિસર દેશનેજ આભારી હતું, અને નવયુગની શરૂઆત ચિત્રકળામાં ગ્રીસવાદે પહેલી પાદડા, સીએના અને ફ્લોરેન્સમાં થઈ હતી. જેનો જનકઓવેન્ના સીમેન્ટુ (૧૨૪૦-૧૩૨૦) પહેલો ચિત્રકાર હતો. એ. જનકઓ દે (૧૨૬૬-૧૩૩૭) નાં *Christ among the Doctors* વગેરે ચિત્રોએ ચિત્રકળાનો ઉત્કર્ષ જાહેર કર્યો, જેમાં જ. ફ્રેશીઆનો (૧૩૭૦-૧૪૫૦) વગેરે તેના અનુયાયીઓએ પૂર્તિ આપી. પંદરમાં સૈકામાં ઇટલીએ અચિંત્ય અને અસાધારણ કૌશલ્ય ચિત્રકળામાં મેળવ્યું. પ્રખ્યાત શિલ્પકાર ધીય-ટીએ (Ghiberti) નવી પદ્ધતિના પ્રયત્નની શરૂઆત કરી, જેને નવયુગની પદ્ધતિના પહેલા પ્રતિપાદક ટી. મેસેશીઓ (૧૪૦૧-૧૪૨૮) એ પોતાના "Tribute money" વગેરે ચિત્રોમાં સ્વાગત કરી આધુનિક કળા-પદ્ધતિનું બીજ રાખ્યું. એન્ડ્રીમાન્ટેના (૧૪૨૧-૧૫૦૬) નાં "Crucifixion" થી. જ બેલ્લીનાઈ (Bollni) (૧૪૨૭-૧૫૧૬) નાં "Death of St. Peter martyr" થી, અને પેરુગિનો (Perugino) (૧૪૪૬-૧૫૨૪) ની ભક્તિપૂર્ણ કલમથી, ઉક્ત સૈકાના સમર્થ ચિત્રકારોનું અનુરૂપ આબ્હા-હન થયું, અને ગૌરવશીળ ચિત્રકાર લીઓનાર્ડો ડાવિન્સિનાં (૧૪૫૨-૧૫૧૯) વિશ્વ-વિખ્યાત ચિત્ર "Last supper" એણે ઇટલીને કળા-કૌશલ્યમાં અતિ ઉચ્ચ કોટિમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યું. ઇ. સ. (૧૪૭૫-૧૫૭૪) સુધીમાં ચિત્રકાર શિરોમણિ મિચેલ એન્જેલો થયો કે જેણે પોતાનાં અદ્ભૂત "Creation of Adam" વગેરે ચિત્રોમાં પોતાની કલમની સ્વતંત્રતા, દીબ્ય શક્તિ, અને કળાનું ગૌરવ સિદ્ધ કરી ઇટલીને ચિત્રકળા કૌશલ્યનાં શિખર ઉપર મુક્યું. તેના સમકાલીન ચિત્રકાર રાફેલ (૧૪૮૪-૧૫૨૦) કે જેણે પોતાનાં ભવ્ય ચિત્ર "Miraculous draught of fishes" વગેરેમાં પોતાની હિમ્મતખાળ કલમથી "ચિત્રકારોનો રાજા" એવો અનુપમ ઇલાખ મેળવ્યો, અને એન્ડ્રી ડેલ સાર્ટો (૧૪૮૭-૧૫૩૧) કે જેણે "St. Agnis at Pisa" અઘાપિ પર્યન્ત કળા-રસર પુરૂષોનાં મન ઝુલાવી રહ્યું છે, અને "Tribute money" નો ચિત્રકાર પ્રખ્યાત વેનીચીઅન ટીશીઅન (૧૪૭૭-૧૫૭૬) વગેરે ચિત્રકાર-રત્નો પણ નવયુગના બંદારમાંજ નીપજેલાં હતાં. સોળનાં સૈકાની ઇટાલીની ચિત્રકળાની ખિલાવટ કેવળ અજળ હતી. "That effort was never equalled before as it has never been equalled since" એ પ્રયત્ન અગાઉ કદી થયો ન હતો, અને એના જેવો ફરીથી પ્રયત્ન અઘાપિપર્યન્ત થયો પણ નથી. "સોળમાં સૈકામાં ચિત્રકળા કૌશલ્યનાં શિખરે પહોંચ્યા પછી, ઇટાલીની તે આખતમાં અવનતિ શરૂ થઈ. સત્તરમાં અને અઠારમાં સૈકામાં થોડાકણા ચિત્રકારો થયાં. પરંતુ તેમની કલમ કાંઈ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી. સોળમાં સૈકાની દીબ્ય કળાના સમર્થ ઉપાસકોનો ખ્યાલ લેતાં, ઇટલીની હાલની કલા ગત શક્તિની ભવ્યા માત્ર હોય તેમ લાગે છે.

ફ્રાન્સ

૯ ઇટાલીમાં ઉદય પામેલા નવ યુગની અસર યુરોપના ખીન્ન દેશોમાં પણ ક્રમે ક્રમે ફેલાઈ, અને થોડા ઘણા મકલ્પ નિકલ્પ પછી, ફ્રાન્સમાં ત્યાંના રાજ શિલ્પકળા “ફ્રાન્સિસ પહેલા” (૧૫૧૫-૧૫૪૭) એ નવયુગની પદ્ધતિને પહેલું સ્વાગત કર્યું. ઇટાલીના શિલ્પકારોને આમત્રણ કરવામાં આવ્યું, અને ઈ.સ. ૧૫૪૪ માં લુવરના ફાદમાંથી શિલ્પકળોની ચરખાત યઈ ઈ.સ. ૧૪૫૬ માં પેરીસમાં “Palace of the Tuileries” બંધાયો, જ્યારે સત્તરમાં સૈકાની ચરખા, તમાં રીશેલુ માટે બંધાયેલો “Palace Royal” અને “Palace of Luxembourg” બંધાયા. રાજ લુઈ ચૌદમા (૧૬૪૦-૧૭૧૫) ના વખતમાં ફ્રાન્સની શિલ્પકળાને ખાસ ઉત્તેજન મળ્યું, જેને પરિણામે શિલ્પકાર મેન્સાર્ડ (Mansard) (૧૬૪૫-૧૭૦૮) વરસેઈલનો, બ્રુક્સેલ બંધવાલુ, ચર કર્યું લુઈ પદરમો, અને લુઈ, સોળમો. અને રાજ બ્રુક્સેલ શિલ્પકળાને ઉત્તેજન આપવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું, અને ઉપરાંત ત્રણે રાજઓના વખતમાં ધર્મ સુદર, નકશીદાર, અને ફ્રાન્સનું સારામાં સારું, બાંધકામ બંધાયું જેમાં સત્તરમાં સૈકાનું “Pantheon (the Genoviere)” હજી પણ પ્રેક્ષ્યું. આશ્ચર્યસમેત ધ્યાન ખેંચી શકે છે (૧૭૧૦-૧૭૮૨) ■ ઈ.સ.માં ગેબ્રીએલે (Gabriel) પોતાના કામો બાંધી, શિલ્પ કળાની અવનતિને માર્ગ આપ્યો. ફ્રાન્સની શિલ્પકળા, ફ્રાન્સના કીર્તિવત સમયમાં પણ મ્હોટે ભાગે ઇટાલીની કળાનું શુદ્ધિદીન અનુકરણ હોવાથી, આથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી.

૧૦ પરંતુ ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં નવ યુગમાં ફ્રાન્સે સારી કીર્તિ મેળવેલી હતી. શિલ્પકળાની આકર્ષક ચિત્રકળા માટે પણ ઇટાલીના પ્રખ્યાત ચિત્રકારો લીઓનાર્ડો ડા વિન્સી (Leonardo Da Vinci) વગેરે રાજ ફ્રાન્સિસ પહેલાના વખતમાં ફ્રાન્સમાં આવી વસેલા હતા, અને તેમના શિક્ષણ નીચે ચિત્ર કળાના પ્રદેશમાં ફ્રાન્સે સ્વતંત્રતા, વિચાર શક્તિ અને કળા કૌશલ્ય મેંપા દિત કર્યા જે ફુકે (Fouquet) (૧૪૧૫-૧૪૮૫) એ નવ યુગની પદ્ધતિ ચર કરવામાં પહેલું પગલું ભર્યું જે કે એ પદ્ધતિ ફ્રાન્સમાં લોકપ્રિય કરવાનો યથ પ્રખ્યાત “Last Judgment” ના ચિત્રકાર જે કુઝી (Cousin) (૧૫૦૧-૧૫૮૫), તથા “Presentation in the Temple” ના ચિત્રકાર એસ વુએટ (Vouet) (૧૫૫૦-૧૬૪૫) ને થોડે છે. સત્તરમાં સૈકામાં રાજ ચૌદમા લુઈ (૧૬૫૦-૧૭૦૦) ના વખતમાં ફ્રાન્સની ચિત્ર કળાએ અપૂર્વ કૌશલ્ય સંપાદિત કર્યું, જેમાં ક્ષ સનો મ્હોટામાં મ્હોટો ચિત્રકાર નિકોલસ પુસાં (Poussin) (૧૫૮૪-૧૬૬૫) અને લાસ્યુઅર (Le Siour) (૧૬૧૭-૧૬૫૫) ચિત્રકારોની પદ્ધતિમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન ભોગવે છે. “Arcady,” “Israelites, collecting manna” અને “Rebecca and Eliezer” વગેરે કળાપૂર્ણ ચિત્રોમાં પુસાંએ કળાની વિવિધતા અને સૌંદર્ય અને જે ગભીર વિચાર શક્તિ બતાવેલા છે, તેને માટે અદ્યાપિપર્યંત તેની કીર્તિ ઝળકતી રહેલી છે, તે સમયમાં જ્યાં “ફ્રેન્ચ રોલ્સ” લાસ્યુઅર, પણ પોતાની કથમની મુદના અને રમણીયતાથી “St Paul preaching

at Ephesus" માં જે કૌશલ્ય દેખાડ્યું છે. તે ક્રાન્સના આ યુગને શોભાવે તેવું છે. કુદરતનું સૌંદર્ય આલેખવામાં " Crossing the Ford " નો અદ્ભુત ચિત્રકાર ક્લૉડ લૉરેન (૧૬૦૦-૧૬૮૨) પણ આ યુગના પ્રતાપી રત્ન તરીકે ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે. પરંતુ તેના પછી રાજ પદ્મમાં લુઇસ વખતમાં ક્રાન્સના ચિત્રકારો દેવળ રસહીન અતુલ્ય કરનારાઓ થયા, અને સત્તરમા સૈકાની આખરમાં કળા-પ્રદેશમાં શૂન્યતા દેખાવા લાગી, જેમાં ફરી એકવાર કાર્લ વાન્લુ (Vanloo) (૧૭૦૫-૧૭૬૫) એ અઢારમાં સૈકામાં રસિકતા અર્પિ. પરંતુ કળાને પુનઃ સજીવ કરવાનું માન તો જે. એલ. ડેવીડ (J. L. David) (૧૭૪૮-૧૮૨૫) ને ધરે છે, કે જેણે પોતાનાં *Sabino women* " અને "Leonida" વગેરે ચિત્રોથી ક્રાન્સમાં બલકે આખા યુરોપમાં લાંબા કાળ સુધી પોતાની કલમની જાદુ અસર ફેલાવી. તેના અનુયાયીઓમાં એચ. બર્નેટ (૧૭૮૯-૧૮૬૩) (The Post Through the Desert), ડી. ફસો (Father of Modern French Landscape) (૧૮૧૨-૧૮૬૭), (Sunset), જે. મિલેટ (Millet) (૧૮૧૫-૧૮૭૫) (Angelus), એચ. રેનોલ્ટ (૧૮૪૩-૧૮૭૧) (Execution in the Alhambra,) અને જી. કુર્બે (Courbay) ૧૮૧૯-૧૮૭૭ (Funeral at Oranous) જે કે સાધારણ ચિત્રકારો હતા તોપણ અઢારમા સૈકા અને આધુનિક સમયની કળાની સંકલના કરનાર તરીકે ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે.

બેલ્જિયમ અને હોલેન્ડ

૧૧. નવયુગમાં ઇટાલીની કળા વિશિષ્ટતાનો લાભ લેનારા દેશોમાં બેલ્જિયમ અને હોલેન્ડ પણ હતા. જે કે શિલ્પ કળામાં એન્ટવર્પના " ટાઉનહોલ્સ, " બ્રુસેલ્સની ઇમારતો અને બ્રુજ્ઝનાં દેવળ સિવાય, સોળમા સૈકા પછી કંઈ ખાસ વિશેષતા જોવામાં આવતી નથી. તોપણ, ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં બન્ને દેશોમાં સાફ કૌશલ્ય સંપાદિત થયું હતું. મેન્સુઝ (૧૪૭૦-૧૫૩૨) ચિત્રકારે નવયુગની શૈલિને સ્વાગત કરી બેલ્જિયમની કળાને નવિન દિશામાં પ્રતિષ્ઠિત કરી; જેનું " DuckShooting ના ચિત્રકાર, કુદરતનું સૌંદર્ય સમજનાર પૉલ શિલે (૧૫૫૬) ચોક્કસ સ્વરૂપ બાંધ્યું. પરંતુ ઇટાલીની કળાની પ્રબળ અસર નીચે પણ બેલ્જિયમનું કળાસ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ કરી. દેશને કળા નિપુણ તરીકે ઓળખાવનાર તો સત્તરમા સૈકાનો જાદુઈ ચિત્રકાર પિટર રૂબેન્સ (૧૫૭૭-૧૬૪૦) હતો. કળાનું ચિત્ર વિચિત્ર સૌંદર્ય આલેખવામાં કુદરતથીજ ચિત્રમય કલમ હોય તો તે ચિત્રકાર રૂબેન્સની હતી. 'Helena,' 'Raising of the Cross,' 'Last Judgment' અને 'The Vision of St. Ildefonso " વગેરે ચિત્રો કોઈ પણ ચિત્રકારને કોઈ પણ દેશ કે યુગમાં કીર્તિ આપી શકે તેવાં છે. તેના પછી તેના અનુયાયીઓએ, એ. ડીક (૧૫૯૯-૧૬૨૧) ડી. ટેનીઅર્સ (૧૬૧૦-૧૬૯૦) વગેરે થયા પરંતુ રૂબેન્સની કીર્તિને તેઓ ટક્કાવી શકે તેવા નહતા. અને બેલ્જિયમની અવનતિ પામતી ચિત્રકળાને પુનઃ સજીવન કરવાનું માન છેક ઓગસ્ટીસમાં સૈકાના જે. લેસ (Leys) (૧૮૧૪-૧૮૬૯) અને તેના અનુયાયીઓ લુઇ ગૅલેટ વગેરેએ મેળવ્યું.

૧૨ હોલેન્ડની ચિત્રકળાનો કીર્તિવંત યુગ સત્તરમા સૈકાનો (૧૫૮૪-૧૬૮૨) હતો. અઢારમા અનુભવો આલેખવામાં, કુદરતના દેખાવો અદ્ભુત રીતે ઉભા કરવામાં કે ચિત્રોની

સત્યતા અને મનોહર રંગો રજુ કરવામાં હોલેન્ડના સત્તરમા સૈકાના (ચિત્રકારો અપ્રતિમ કીર્તિ બોગવે છે.) ઇટાલીના પ્રખ્યાત ચિત્રકારો પાસેથી હોલેન્ડને બહુ ચિખવાતુ મળ્યું હતું, અને સમર્થ ચિત્રકારોની નામાવલિમાં સત્તરમા સૈકામાં પહેલું સ્થાન Banquet of the Officers of the Civic Guard," ના ચિત્રકારો પ્રખ્યાત તસ્વીરો ચિત્રકારો કાન્ડોલ્ફો (Halz) (૧૫૮૪) મેળવ્યું હતું પરંતુ સર્વોપરી શ્રેષ્ઠતાનું 'માન તો' એચ. રેન્ડેન્ડો (૧૬૦૭-૧૬૬૯) ને માટે હતું કે જેણે " King of Shadows " કુદરતની નિશાળમાંથી જ લિફાવેલ, " Portrait of Saskia " " Night Watch," અને " Ecce Homo " વગેરે અનુપમ ચિત્રોમાં વિપુલ કૌશલ્ય દેખાડી કળા-પ્રદેશમાં હોલેન્ડની કીર્તિને હમેશાં માટે ઝળકતી રાખેલી છે તેના અનુયાયીઓમાં તસ્વીરોના પ્રખ્યાત ચિત્રકાર 'મી. હેલ્સ્ટ (૧૬૧૩-૧૬૭૭) " (Banquet of the Civic Guard)" ને વાઇનન્ટસ, (Wynants), " (Landscapes)" પી પોટર, (Potter) (૧૬૨૫-૧૬૫૪) કે જેણે પોતાના આકર્ષક " Young Bull " વગેરે ચિત્રોથી ' Raphael of Animals " ની ઉર્ધ્વા મેળવી, જે રીઝેલ (૧૬૨૫-૧૬૮૨) " "The chase" નો ચિત્રકાર, સામુદ્રિક સૌદર્ય આજેખનાર પ્રખ્યાત ચિત્રકાર કળસ્કુ વેલ્ડ (૧૬૩૩-૧૬૭૭) " (The Calm) " ફાઈનાલિનો ચિત્રકાર જે હીમ (૧૬૭૪), અને રસોડાનો રમુજ અને અદ્ભૂત ચિત્રકાર વિલ્હમ કાફ (Kalf), (૧૬૩૦-૧૬૪૩) વગેરે થયા કે જેણે હોલેન્ડની કીર્તિ છેક અઢારમા સૈકા સુધી જાળવી રાખી યુદ્ધકલની સુમેલ (૧૭૧૩) પછી હોલેન્ડની વિશિષ્ટ ચિત્રકળાની અવનતિ યદ, અને વર્તમાન કાળમાં તે દેશની ચિત્રકળા કાંઈ ધ્યાન, એવી ચકતી નથી

જર્મની

૧૩ ચિત્રકળા અને ચિત્રકળામાં કાંઈક અને શિક્ષણ આપનાર તરીકે નવયુગનું જર્મની ચિત્રકારનું ખાસ ધ્યાન એવી રીતે છે. હિડેલબર્ગના પ્રખ્યાત શિક્ષકના કિસ્સાથી સત્તરમા સૈકાની શરૂઆતમાં નવયુગનો કીર્તિ-સ્તંભ બંધાયો અને ૧૫૯૯ માં લેડનના 'Council Hall' થી નવયુગની બાંધકામો થઈ થયાં "ગોથીક" અને "નવયુગ" ના નિયમનુ સમિશ્રિત અનુકરણ છેક અઢારમા સૈકા સુધી ચાલ્યું જે પછીના જર્મનીના બાંધકામો આકર્ષણ વગરનાં અને સાધારણ કોટીનાં થયાં, જેનું ખાસ નિરીક્ષણ કરવું આવશ્યક જણાતું નથી સારાંશ નવયુગના સમયમાં ચિત્રકળાનાં પ્રદેશમાં જર્મનીએ કાંઈ અદ્ભૂત કળા બતાવેલી હોય તેમ દેખાતું નથી પરંતુ ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં નવયુગનું જર્મની પોતાનાં કળા-કૌશલ્યના અનેક પુરાવાઓ રજુ કરી રીતે છે ક્રેકોનીઆની નિશાળમાં આશ્ચર્ય હરર (૧૪૭૧-૧૫૨૮) થયો કે જેણે નવયુગની ચિત્રકળાને પરીપૂર્ણતા આપી, જર્મનીના સર્વશ્રેષ્ઠ ચિત્રકાર તરીકે હમેશાં માટે સ્થાન લીધું. " The four Apostles " અને " Trinity " વગેરે અર્થમંભીર ચિત્રોના ચિત્રનાર-આ સમર્થ ચિત્રકાર, નવયુગના હિરસ્તા રૂપે હતા, કે જેણે જર્મનીની ચિત્રકળા ઉપર ધણીજ ઊડી અસર-કરેલી હતી તેના અનુયાયીઓ એચ બર્કમાવર (૧૪૭૩-૧૫૨૨) એલ ફેનાક

(૧૪૭૨-૧૫૫૩) વગેરે થયા, પરંતુ તેની પછી તેની કીર્તિને શોભાવે તેવું માન તો ઓગસ્ટર્ગના મહાપ્રવીણ ચિત્રકાર પ્રખ્યાત હન્સ હોલ્ખીન (૧૪૯૭-૧૫૪૩) ને ઘટે છે. કળાપૂર્ણ તસ્વીરો અને “Madonna of the Meyer Family” અને “Portrait of the Duchess of Milan” વગેરે ચિત્રોનો ચિત્રકાર હોલ્ખીન, જર્મનીમાં તેમજ ઇંગ્લેન્ડમાં અઘાપિ પર્યન્ત એક સમર્થ ચિત્રકાર તરીકે સ્થાન ભોગવે છે. હુરર અને હોલ્ખીન પછી ઇટાલીની નિશાળનું અધ અનુકરણ કરવાવાળા ઘણા ચિત્રકારો થયા, પરંતુ ઉક્ત સમર્થ ચિત્રકારોની કળા કોષ્ઠનામાં નહતી, અને ૧૭૮૯ થી ૧૮૬૯ માં જર્મનીની ચિત્રકળાને પુનઃ સજીવ કરનાર જહોન ઓવર બેક “(Triumph of Religion in Arts)” થયો ત્યાં સુધીમાં, એ. મેંઝ (૧૭૨૮-૧૭૭૯) “(St. Peter)” સિવાય કોઈ ચિત્રકાર ધ્યાન ખેંચી શકતો નથી. ઇટાલીની નિશાળમાં શિક્ષણ લીધા છતાં પોતાની કલમની સ્વતંત્રતા, હિંમત અને ઉત્તેજા શક્તિથી જોહન ઓવરબેકે જર્મનીની અસ્તંગત થતી કળાનો પુનઃ ઉદ્ધાર કર્યો. અને તેના સમકાલીન ચિત્રકારો કોર્નીલીઅસ (૧૭૮૩-૧૮૬૭) “(Four Riders of the Apocalypse)” અને સી. લેસિંગ (૧૮૦૮-૧૮૮૦) “(Oak of a thousand years) વગેરેએ પણ તેમાં સહાયતા આપી. પરંતુ હુરર અને હોલ્ખીનની મનોહર કલમ પુનઃ પ્રવૃત્ત થયેલી હોય તેમ જણાતું નથી.

સ્પેન.

૧૪ ક્રાન્સ, બેલગ્રાન્સ, હોલેન્ડ અને જર્મની પછી, મધ્ય યુગમાં સુપ્રસિદ્ધ થયેલુ સ્પેન, કળા રસનું પુરુષોત્તમ પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે છે ઇટાલીમાં ઉદય પામેલા નવયુગના કિરણો ત્યાં પણ પહોંચેલાં હતાં પરંતુ કળા પ્રદેશમાં લાંબાં કાળ સુધી તેનો પ્રભાવ જામેલો હોય તેમ જણાતું નથી. શિલ્પકળામાં નવયુગની અસર છેક પંદરમા સૈકામાં

શિલ્પકળા.

માલૂમ પડે છે. જેમાં ગ્રેનેડાનું દેવળ, ટોલીડોનો અલ્કાઝાર (૧૫૪૮) અને સેવાઇલનો “ Town Hall ” ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે. શિલ્પકળામાં માત્ર બેચિટ્ટો અને હેરેરા બે શિલ્પકારોની કીર્તિ અઘાપિ પર્યન્ત સ્પેનમાં ટકી રહી છે. પોર્ટુગાલમાં માત્ર મેફ્રીનો મહા ચિવાય (નવયુગની કળાની યાદગિરિ કોઈ મકાનથી તાલ થઈ શકતી નથી.) પરંતુ ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં નવયુગના સ્પેન કાંઈ વિશેષતા મેળવેલી હોય એમ જણાય છે. સ્પેનના રાજા બીજા ફીલીપના

ચિત્રકળા.

મૃત્યુ સુધીમાં એટલે કે લગભગ સોળમા સૈકાની આખર સુધીમાં સ્પેનમાં કળા પ્રદેશમાં સાચી પ્રગતિ થયેલી હતી, પરંતુ મોટે ભાગે ચિત્રકારો ઇટાલીની નિશાળનું અનુકરણ કરનારા હતા. સત્તરમા સૈકાની શરૂઆતમાં ચિત્રકળાના ઉત્કર્ષનો આરંભ થયો કે જે સમયને “ વેલાસકેનો યુગ ” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઈ. સ. ૧૬૦૦ થી ૧૬૮૨ સુધીમાં સ્પેનમાં જે ચિત્રકારો થયા તેમાં વેલાસકે, (Velasquez) મુરીલ્લો, (Murillo), ઝુરબેરન (Zurbaran), અને કૅનો (Cano), અઘાપિ પર્યંત ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે. ડીગો વેલાસકે (૧૫૯૯-૧૬૬૦) સ્પેનનો સર્વશ્રેષ્ઠ ચિત્રકાર થઈ ગયો છે કે જેણે પોતાની તસ્વીર કાઢવાની શક્તિ, કળા-સૌંદર્ય વિધિતા, વિચાર-ગૌરવ અને મનોહર આગેવાની શક્તિથી “Christ on the Cross, Surre-

nder of Broda Las Men nas, Water-carrier" વગેરે ચિત્રોમાં અદ્ભૂત કળા-કૌશલ્ય બતાવી સમર્થ ચિત્રકાર તરીકે ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન મેળવેલું છે ૫૧-સીસકો બ્રુએરન (૧૫૫૮-૧૬૬૨) પણ ધાર્મિક પ્રદેશમાં સારો ચિત્રકાર હતો. અને "Knocking Fransiscan" વગેરે ચિત્રોમાં પ્રથમ કૌશલ્ય બતાવેલું છે બેટોન્ડો કૅકેનો (૧૬૦૧-૧૬૬૭) પણ એન્ડેલુશીઆનો મ્હોટામાં મ્હોટો ચિત્રકાર હતો, અને "St. Isidors" વગેરે ચિત્રોથી "Michel Angelo of Spain" નો ઇશ્કાળ મેળવી શક્યો હતો પરંતુ વેલાસ્કોની બરોબરી કરી શકે એવો બીજો સમર્થ ચિત્રકાર તો બાર્ટોલોમી મુરીલો (૧૬૧૭-૧૬૮૨) થયો કે જેણે સ્વદેશ ભક્તિથી કલમ અને વિચારની સ્વતંત્રતાથી "The Dream" ' St. Elizabeth of Hungary washing the feet of Beggars " "Immaculate Conception" વગેરે ચિત્રોમાં કળા-કૌશલ્ય બતાવી કળા-પ્રદેશમાં યોગ્ય સ્થાન મેળવેલું છે ૫૨-૧૬૮૨ માં મુરીલોના મૃત્યુ પછી સ્પેનની ચિત્રકળાની અવનતિ શરૂ થઈ અને જોકે અદ્વારના સૈમોની આખર સુધી ઘણા ચિત્રકારો થયા તોપણ મેરીઆરો ક્રીસ્ટીની (૧૮૩૮-૧૮૭૪) "Battle of Tetuen" ના સમય સુધીમાં કોઈ ચિત્રકાર ખાસ નોંધ લેવા લાયક થયો નથી

ક્રીસ્ટીનીએ કદાચ કળા-કૌશલ્ય બતાવી, સ્પેનની જૂનાગણની કીર્તિ પાછી લાવવાની આશા ઉપરિચિત કરેલી હતી, પરંતુ તેના અવસાન પછી કોઈ ખાસ નવીન કળા જોવામાં આવતી નથી પોર્ટુગાલમાં પદરમાં સૈકામાં અને સોળમાં સૈકાની શરૂઆતમાં કદાચ કળા-કૌશલ્ય ઉદ્ભવ્યું હતું, જે, વેલાસ્કો (Velasco) (૧૫૨૦-૧૫૪૦) ના "The Cavalry" વગેરે ચિત્રોમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે પરંતુ તે પછી તરતજ સુધુસિ આવેલી જણાય છે, જે કે સદ્ભાવે વર્તમાન કાળમાં પુનર્જીવન થવાની કદાચ આશા દેખાય છે

ઈંગ્લેન્ડ.

૧૫ નવયુગના શાન-પ્રવાહની પ્રભા ઇંગ્લેન્ડમાં પ્રકાશમાન થયેલી હતી, અને જોકે પદરમાં સૈકામાં થોડા વખત ગ્રામીણ પદ્ધતિ આલુ રહેલી હતી, તોપણ સોળમાં નવયુગની પુરેપુરી છાપ બેસેલી હોય તેમ જણાય છે ૫૩-૧૬૦૩માં હંટશીલ્ડ હાર્ડીક, ક્ષમશીલ વગેરેનાં તે સમયના ભવ્ય મકાનો આધુનિક કાળમાં પણ પ્રશંસા ઉપજાવે છે શિલ્પકળા: શિલ્પકળામાં સદૃશી પહેલો રાજા જેમ્સ પહેલાના વખતમાં ઇંગ્લેન્ડનો મ્હોટામાં મ્હોટો અને અપ્રતિમ શિલ્પકાર ઇનીઓ જેન્સ (૧૫૭૨-૧૬૫૨) થયો કે જેણે, તથા સર ફીરોલ્ડર રેન (૧૬૩૧-૧૭૨૩) કે જેણે St Paul" નું ભવ્ય દેવળ બનાવી અમર કીર્તિ મેળવેલી છે એ બંને શિલ્પકારોએ, ઇંગ્લેન્ડની શિલ્પ કળાની શક્તિ અધાપિપર્યન્ત ઝળકતી રાખેલી છે આ બંને સમર્થ શિલ્પકારો પછી "Blonheim" નો બાધનાર વાનબ્રુક (Vanbrue) તથા કેમ્પ બેલ, કેન્ટ, ગીબ્સ, (Gibbs) અને સર વિલ્યમ ચેમ્બર્સ (Chambers) (૧૭૨૬-૧૭૯૬) વગેરે થયા, પરંતુ તેઓ પૂર્વજોની બરોબરીમાં હબી શક્યા નથી

૧૬ ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં ઇંગ્લેન્ડનો ઇનિહાસ છેક અગરમાં સૈકા સુધી કોઈ ક્ષાન બેઝી શકતો નથી ચિત્રકારો મ્હોટો બાજે રમ્યા મોહક ચિત્ર

ચિત્રકળા. ચિત્રરનારા, અને ઇટાલીનું અંધ અનુકરણ કરનારા હતા. નવયુગની સંસ્કૃત છાપ અને કલમની સ્વતંત્રતાની અસર પહેલી વિલ્યમ હોગર્થ (૧૬૯૭-૧૭૬૪) નાં “William Hogarth and his Dog Trump” વગેરે ચિત્રમાં જોવામાં આવે છે. નવયુગની કળાના ઉત્કર્ષનો પ્રારંભ થયો. ઇંગ્લંડમાં “Royal Academy of Arts” સ્થપાઈ અને વિલસન રેનોલ્ડસ અને જેન્સનરોએ ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં ઇંગ્લંડની કીર્તિ ઝળકતી કરી. રિચરડ વિલ્સન (૧૭૫૩-૧૭૮૨) એક નિપુણ કુદરતનું સૈદ્ધ્ય આજોખનાર હતો એમ તેના “Morning” વગેરે મનોહર ચિત્રોથી સિદ્ધ થાય છે. સર જેમ્સ રેનોલ્ડસ (૧૭૨૩-૧૭૯૨) એક દિમ્મતવાન તસ્વીર ચિત્રનાર, રંગોની મીલાવટમાં કુશલ. ચિત્રકાર હતો કે જેણે પોતાનાં “Strawberry Girl” “Mrs Bradyll,” “Age of Innocence” વગેરે કળાપૂર્ણ ચિત્રોમાં અલૌકિક કળા કૌશલ્ય બતાવી ઇંગ્લંડના નિપુણ ચિત્રકારોની નામાવલિમાં “Prince of Portrait Painters,” તરીકે સ્થાન મેળવેલું છે. થોમસ જેન્સનરો (૧૭૨૭-૧૮૮૮) પણ તસ્વીરોમાં રેનોલ્ડસને, અને કુદરત આજોખવામાં વિલ્સનને ટક્કર મારે તેવો હતો, એમ તેનાં “Mrs. Siddons,” “The Watering Place,” વગેરે ચિત્રો ઉપર જણાય છે. અદારમાં સૈકાના બીજા ચિત્રકારોમાં જેન્ગમીન વેસ્ટ (૧૭૩૮-૧૮૨૦) “Death of Wolfe,” (Moreland) મોરલેન્ડ (૧૭૬૩-૧૮૦) અને સર ડબ્લ્યુ રોસ (Ross) (૧૭૯૪-૧૮૬૦) કંઈક ધ્યાન ખેંચી શકે છે. ઓગણીસમાં સૈકામાં સર ટી. લોરેન્સ. (૧૭૬૯-૧૮૨૩) પોતાના “Master Lambton” થી કળા પ્રદેશમાં પ્રકાશમાન થાય છે, બ્યારે જોસેફ એમ. ડબ્લ્યુ. ટરનર (૧૭૭૫-૧૮૫૧) પોતાના અદ્ભૂત કુદરતના દેખાવોથી કળા રસમ પુરૂષોનું અંતઃકરણ સચોટ રીતે ખેંચી શકે છે. “The Grand Canal Venice” ચિત્રવામાં આ ચિત્રકારે દીવ્ય કલમની ઝાંખી કરાવેલી છે.

‘Of his water-colour paintings and of the *Liber studiorum* it is impossible to speak too highly; he created the modern school of water-colour painting and his works in oil have influenced the art of the 19th Century’ “Buxton” જોહન કોન્સ્ટેબલ (૧૭૭૬-૧૮૩૭) પણ સ્વદેશી વાતાવરણમાંથી અને કુદરતની નિશાળમાં સાધનો મેળવી સુંદર ચિત્રો રજૂ કરનાર એક નિપુણ ચિત્રકાર હતો એમ “The Galley Farm” વગેરે ચિત્રો બતાવી આપે છે. કોન્સ્ટેબલ પછી જે માર્ટીન. (૧૭૮૯-૧૮૫૪), કોમ (૧૭૬૯-૧૮૨૧) ડેન્બી (Danby) (૧૭૯૩-૧૮૬૧), સ્ટેન્સીલ્ડ (૧૭૯૩-૧૮૬૧), લિનેલ (Linnell) (૧૭૯૨-૧૮૮૨), કૂક (Cook) (૧૮૧૧-૧૮૮૦), મેક્લાઈઝ (MacIzoe) (૧૮૧૧-૧૮૭૦), જોહન શીલીપ (૧૮૧૭-૧૮૬૭), ડેવીડ વિલ્કી (Wilkie) (૧૭૮૫-૧૮૪૧) ચાર્લસ લેલી (Lely) (૧૭૯૪-૧૮૫૯), એડવીન લેન્ડસીઅર, (Landsur) (૧૮૦૨-૧૮૭૩), વૉલ્કર (Walker) (૧૮૪૦-૧૮૭૫), શીલ્ડીંગ (૧૭૮૭-૧૮૫૫), અને સેમ્યુઅલ પામર વગેરે ચિત્રકારો પણ પોતાની ચિત્ર વિચિત્ર અને કળા-પ્રદેશના બિન્ન બિન્ન, માર્ગોમાં સ્થાયેલી કલમથી કૌશલ્ય બતાવી, ઓગણીસમાં સૈકાના ઇંગ્લંડના ચિત્રકળાના ઇતિહાસમાં વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવી શકે છે.

૧૭ ચિત્રકળાના ઇતિહાસનું વર્ણન કરવામાં કંઈક અમેરીકા પણ એ ચંદ્ર માટે હકદાર થઈ શકે છે. કળાપ્રદેશમાં અમેરીકાનું કળા કૌશલ્ય યુરોપની નહ. પાર્શ્વે કળાની હાયારૂપે જ દેખાય છે, અને યુનાટેડ સ્ટેટ્સ જેવો દેશ પણ કંઈ આકર્ષક કળા રચી શકતો નથી. ચિત્રકારો મુખ્યત્વે કરીને ઇન્ડિયન, ફ્રાન્સ, અને યુનીયની નિશાળનું અનુકરણ આપવું કરે છે, અને જોહન સિગલ્ટન, કાપ્પી અને બેનજામીન વેસ્ટ, સિવાય કોઈ ચિત્રકારો વિદેશમાં કાર્તિવત્ થયા નથી. જલ્મર્ટ સ્ટુઅર્ટ (૧૭૫૫-૧૮૨૮), અને જોન ટ્રમ્બલ (Trumbull) (૧૭૫૬-૧૮૪૪), પણ અમેરિકાના ઇતિહાસ સમયના નિપુણ ચિત્રકારો તરીકે, ધ્યાન ખેંચે છે, જ્યારે વિલ્યમ માઉન્ટે (૧૮૦૭-૧૮૬૮) પણ "Fortune Teller"—વગેરે ચિત્રમાં સારું કૌશલ્ય બતાવેલું છે. ચોમસ કોલ (Chomps) (૧૮૦૧-૧૮૪૮), અને જે કેનેટ, (૧૮૧૮-૧૮૭૩) ના નામ પણ નોંધ લેવા લાયક છે. પરંતુ આ બધી હકીકત ધ્યાનમાં લીધા છતાં પણ, એટલી બાબત તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે કળા પ્રદેશમાં અમેરીકાએ હજી કંઈ ખાસ નામના મેળવેલી નથી.

હિંદુસ્થાન

૧૮ નવયુગના સમયમાં, એટલે કે પદ્મમાં સૈકાથી, ઓગણીસમાં સૈકા સુધીમાં, ખિસર દેશ, મીસ, એસીઆમાંનો, ઇરાન કે, જપાન કોઈ દેશમાં કળા કૌશલ્ય કંઈ ખાસ આકર્ષક યતું હોય તેમ જણાતું નથી એટલે આપણે હિંદુસ્થાનના કળા જગત તરફ દ્રષ્ટિ ફેરવીશું, કે જે, કળા પ્રદેશમાં યુરોપના નવયુગના કળા-કૌશલ્યની તુલના કરી શકે, બધે તેને ગીણું કરી શકે તેવું કૌશલ્ય આ સમયમાં રચી શકે છે અને ખ્યાલ છે, કે પ્રસ્તુત પ્રસંગને માટે બધા દેશોની કળાના ઇતિહાસનું વિચાર કરવું તે અત્યાવશ્યક નથી. પરંતુ મદાગ વિષય-મુદા ઉપર દ્રષ્ટિ રાખી હું વિચાર કરું છું ત્યારે મને આવી જાતનું વર્ણન આવશ્યક જણાય છે. આ લેખનો મારો મુખ્ય હેતુ હિંદુસ્થાનનું અપ્રતિમ અવર્ણનીય અને બહુદેશી પ્રાચીન કળા કૌશલ્ય બહાર લાવવાનો છે. વર્તમાન કાળમાં હિંદુસ્થાન કેવળ કળાદીન હોય એમ જણાય છે, એ હું ઉપર કહી ગયો છું, પરંતુ જેમ જેમ આપણે જૂનાકાળના ઇતિહાસ તપાસવો શરૂ કરીએ છીએ, તેમ તેમ દરેક સૈકાની પ્રવૃત્તિઓ ઉઠેલી જોવા, અનુભૂત કૌશલ્ય, દરિગોચર થતું આવે છે અને પ્રાચીન કાળમાં તો એ કળા દીવ્ય સ્વરૂપ, ધારણ કરી મૂર્તિમત્ ચક્રિતરૂપે રહેલી હોય એમ માનવાનું કારણ મળે છે, બધા દેશોની કળાના ઇતિહાસની બાબતમાં હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ મુખી, પ્રત્યક્ષ હકીકતથી આ મુદ્દા સિદ્ધ કરવામાં આવે તે વધારે પ્રતીતિ કરનારું યાવ એ સદાજ સમજાય તેવું છે. આધુનિક કાળમાં હિંદુસ્થાનની કળા મૂરપ્રાય છે અને બીજા દેશોની સાથે કળા પ્રદેશમાં તેને સ્થાન મળી શકે તેમ નથી, એ આપણે કારણ સહિત જોઈએ. હવે યુરોપમાં ત્રેપ્સ કળાના સમયમાં નવયુગ પછી હિંદુસ્થાનમાં કળાની શુ રિધિનિ દત્તી તે તપાસીએ, તે પછી યુરોપમાં જ્યારે કળાની કેવળ ચરખાત દત્તી (૧૦૦-૧૩૦૦ ઇ.પૂ.) ત્યારે પણ હિંદુસ્થાનની કળા જેમ જેમ જૂનાકાળના ગર્ભમાં આપણે વધારે જાણીએ છીએ તેમ તેમ દત્તી તે પણ તપાસીશું અને છેવટે ખિસર દેશ, મીસ, ઇરાન, વગેરેમાં

પ્રાચીન કાળમાં જે કળા કહેવાય છે તે સમયમાં અને તેથી પણ વિશેષ પ્રાચીન કાળમાં હિંદુસ્થાનની શું કળા હતી તે પણ આપણે તપાસી જોઈએ. છેક પ્રાચીન ભૂતકાળમાં હિંદુસ્થાને કળા કૌશલ્યમાં અનુપમેય કીર્તિ ભોગવેલી હોય એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે.

૧૯. પ્રસ્તુત વિષયનું અનુસંધાન ચલાવતાં, યુરોપખંડનો નવયુગનો સમય હિંદુસ્થાનમાં મોગલ બાદશાહોની કારકીર્દીના સમયને લગભગ સમકાલીન હતો એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આઠમા નવમા સૈકાથી છેક અઠ્ઠમર બાદશાહના વખત સુધી હિંદુ કારીગરો પ્રાચીન શૈલિનું અનુકરણ કરવામાં જ ગુંથાયેલા હોય એમ જણાય છે. આઠમા સૈકાથી સોળમા સૈકા સુધીમાં હિંદુસ્થાનની કળા કંઈક મ્લાન થયેલી હોય તેમ જણાય છે, જેનાં કારણો આપણે તે સમયનું નિરીક્ષણ કરતી વખતે તપાસીશું. મોગલ બાદશાહો હિંદુસ્થાનનાં પાયતપ્ત ઉપર બિરાજ્યા તે સમયથી હિંદુસ્થાનની કળાનો સ્વરૂપ પુનઃ ગગનમંડળ પર ચમત્કાર કરવા લાગ્યો. મોગલોનું વતન મધ્ય એશીઆ અને ખાસ કરી સમરકંદ-હેરાત હતા, કે જ્યાં તૈમુરના વંશજોના આશ્રય નીચે પંદરમા સૈકામાં ધરાનની ચિત્રકળા પરિપૂર્ણતા પામેલી હતી. ખુરાસાન દેશના બાદશાહ સુલતાન હુસેનના દરબારમાં પ્રખ્યાત ચિત્રકાર બાયઝાંડ યર્ષ ગયો કે જેણે પોતાના કૌશલ્યથી “Raphael of the East” તરીકે કીર્તિ મેળવેલી છે. બાયઝાંડના ચિત્રોનો મોગલ વંશના સ્થાપનાર બાદશાહ બાબરને ધણો શોખ હતો, અને એ રીતે ધરાનની કળા હિંદુસ્થાનમાં બાબર બાદશાહની સાથે દાખલ થઈ. હુમાયુએ કળાને ઉત્તેજન આપવાનું ચાલુ રાખ્યું પરંતુ મોગલ ચિત્રકળાને કળા પ્રદેશમાં સર્વોપરી સ્થાન અપાવવાનું માન સુપ્રસિદ્ધ બાદશાહ અકબરને ધોતે છે. મોગલોના વખતની કળા, તે કેટલાક યુરોપીયન લેખકો માને છે તેમ મધ્ય એશીઆની કળા ન હતી પરંતુ હિંદુસ્થાનની સ્વદેશી પ્રાચીન દીબ્યકળાજ હતી; કે જે પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં મ્લાન થયેલી હતી, પરંતુ અકબર બાદશાહના ઉદાર આશ્રય નીચે પુનઃ પ્રજ્વલતા પામી. મહાનુભાવ અકબર બાદશાહનાં છત્ર નીચે હિંદુના સ્વદેશી મધ્ય એશીઆના વિદેશી કારીગરોને સમાન ઉત્તેજન મળ્યું, અને ઉસ્તાદ હુઝાર અને ઉસ્તાદ મન્સુરની સાથે, ઉસ્તાદ બરકત, દશ્વંત કેશુરદાસ, અને ભગવતિ વગેરે કામ કરવા લાગ્યા. નવિન વાતાવરણને અનુકૂળ થતાં હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળાએ પોતાનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ પાછું મેળવ્યું, અને વિદેશી તત્વો ગ્રહણ કરવા છતાં પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ અભંગ જળવી રાખી વિશેષતા મેળવી. “In adapting itself to the new social order Indian art enlarged its boundaries and renewed its former vitality, assimilating the foreign technical traditions but always maintaining its own ideals.” (Havell's Ideals of Indian Art) સારાંશ વિદેશી કળાથી હિંદુસ્થાનની કળાના અંતઃસ્વરૂપને કોઈ અસર થયેલી જણાતી નથી. બાહ્ય સંસ્કારોથી ઢોળાવ ચઢ્યો, અને કળાની વિશેષતા યથા ક્રમે ક્રમે વિદેશી કળા પણ પ્રાચીન કળાનાં અંતઃસ્વરૂપમાં (સૂક્ષ્મ શરીરમાં) એવી ભળી ગઈ કે છેવટે હિંદુસ્થાનની સ્વદેશી કળા રૂપે જ તે વિખ્યાત થઈ છે. “It was only in the very beginning. During the reign of Akbar (A. D. 1556-1605) that Persian influence was apparent, and very soon an individual style was developed so different

from the Persian that there can be no question of any mistake arising between the two (F R Martin, Miniature Painting in India)

કિશ્કાઓ, ખુગ્ગે, મરજીરા, મકરખાઓ, તરખીરો વગેરે માટે હુકમો આપી અકબર બાદશાહે શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા બંનેને વર્ણુ ઉત્તેજન આપ્યું અને તેનાં દ્રષ્ટિ 'અથાપિ' પર્યન્ત હિંદુસ્થાનમાં ચોમેર મોજુદ છે પરંતુ હિંદુસ્થાનની ચિત્રકળાને કીર્તિના ચિખર ઉપર મુકવાનું માન બાદશાહ, જહાંગીરને (૧૬૦૬-૧૬૨૮) ધટે છે આ સમયના ચિત્રોનું વર્ણન લખતાં F R Martin લખે છે કે " I cannot hesitate to rank them (two leaves forming the first two pages of Akbar Nama) " with the very best work that Europe has produced, if it be not even superior, *ibid* page 86." જહાંગીર-મનસુરનાં પક્ષિઓનાં ચિત્રો મંબઈમાં લખે છે કે " The minuteness and life in the drawing of the feathers is surpassed by no animal painter on this earth "

જહાંગીરને ચિત્રકળાનો ઘણો શોખ હતો અને પોતે પણ એક પ્રવીણ ચિત્રકાર હતો, (ચિત્રખાનું 'સાન એ તે યુગની એક મ્હોટી લાવકાંત લેખાતી, અને રાજકર્તા સરકારનો પૂર્ણ આશ્રય મળવાથી હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા દીવ્ય સ્વરૂપમાં પ્રકાશમાન 'યમ' જહાંગીર અને ઉત્સાહ મનસુરના સંયુક્ત પ્રયત્નથી ચિત્ર વિચિત્ર પક્ષિઓ, શિકારના દેખાવો, કુદરતનું કૌંદર્ભ વગેરેનાં જે ચિત્રો સચવાયેલા છે તેની બળ્યતા, મનોહરતા, કળાપૂર્ણતાથી યુરોપના પ્રખ્યાત ચિત્રકારો રેમ્બ્રાંટ, હોલબીન અને સર જોશુઆ રેનોલ્ડઝ પણ અનન્ય ધ્યેયા રોપ એમ તેઓના લેખિત મત ઉપરથી જણાયું છે 'બા.શાહ જહાંગીરના' વર્ષતમાં હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા સર્વોત્કૃષ્ટ રિયતિમાં હતી પરંતુ શાહજહાનને શિલ્પકળા જેટલો ચિત્રકળાનો શોખ ન હતો ચિત્રકળામાં શાહજહાનના વખતમાં યુરોપખંડની કળાની ચીસર જણાવા લાગી, અને એ રીતે અવનતિનું ખીજ રોપાયું પરંતુ શિલ્પકળાને બાદશાહ શાહજહાનને પરિપૂર્ણતા આપી આત્માનો " તાજ " વર્તમાન કાળમાં પૃથ્વીવલપર શિલ્પ કળાના, અપ્રતિમ નમુના રૂપે ઝળકી રહેલો છે બાદશાહ શાહજહાનના આશ્રય નીચે ઉત્સાહ પ્રસાની આ અદ્ભૂત કૃતિ હિંદુસ્થાનની શિલ્પકળાની શ્રેષ્ઠતા અને પરિપૂર્ણતા છે એમ યુરોપીઅન મુસાફરો, બરનીઅર, ટેવરનીઅર, થેવનોટ વગેરે લખી ગયા છે, અને હોલ પણ તેમાં મતભેદ જણાવે નથી " The inlaid work of the Taj was the natural consummation of a great artistic movement, purely oriental in character initiated by Akbar " (Havell, Essays on Indian Industry, etc) ("તાજનું નકશીદાર કામ અકબરે શરૂ કરેલી કળાની પ્રગતિની સ્વાભાવિક પરિપૂર્ણતા હતી અને તે તત્વત પૂર્વ દેશની જ હતી ") " The Taj Mahal was strictly Indian of the Mogul Period " (Sir G Birdwood) (" તાજમહેલ મોગલોના વખતની હિંદી કળા જ હતી ") પવિત્રતા અને પ્રેમથી પ્રતિભત પ્રતિભા અલૌકિક તાજ, તે શાહજહાન બા.શાહની પ્રિયતમા મુમતાઝ મદાલ બેગમની બાદગીરી નથી પરંતુ પ્રેમ પ્રતિ મુમતાઝ મદાલ બેગમ પોતે જ

હોય તેવો આબાસ થાય છે. જહાંગીરના સમયની અદ્ભુત ગિરજાનાની, અને દાદજીરાવની સમયની દીવ્ય શિલ્પકળાની બરોબરી દુનિયાના યોગ્ય દેશમાં કે મુગમાં થયેલી હોય તેવા દાખલા મળતા નથી. આ કળાને પણ નું ઉપર કરી ગયો તેમ દિલ્હી પોતાની પ્રાચીન કળાજ હતી. હતભાગ્યે ઔરંગઝેબ બાદશાહના ધર્મોપ શત્રુવદીવટમાં અને તેની પાડીના નિર્માણ બાદશાહના સમયમાં આ કળા નાશતા પામી જે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ.

૨૦ પંદરમાં સૈકાથી આજની સુધીની કળાનો પ્રતિદાસ ગંદોપમાં આપણે નષ્ટાગ્ની ગયા. દિલ્હરયાતની પ્રાચીન કળા ગયાં બસો વર્ષ થયાં લગભગ નષ્ટવત્ છે તે આપણે જોયું. ભૂતકાળમાં બસો વર્ષ વધારે ગયા બધારે એમ પણ અનુભવ થયો કે યુરોપના નવમુગના સમયમાં દિલ્હરયાતની કળાને પણ મોગલ બાદશાહો નાંચે અનુકૂળ ગંદોગો મળવાથી, દીવ્ય સ્વરૂપમાં તે પુનઃ સંજીવન થયેલી હતી કે જેની પાસે યુરોપના નવમુગના ઉત્તમોત્તમ નમુનાઓ પણ ઝાંખા લાગે છે. વર્તમાન કાળમાં પણ જેવ પ્રાચીન કળાને ધટતું ઉત્તરજન આપવામાં આવે તો તેવાજ દીવ્ય સ્વરૂપમાં પુનઃ પ્રકાશમાન થઈ દેશને અને સભ્યને શોભાવે તે નિઃસંદેહ જણાય છે. હવે જનકાળના ઈંદ્ર અને અનિશ્ચિત ગર્ભમાં આપણે વિશેષ પ્રવેશ કરીએ અને પાંચ સૈકા પહેલાના વખતમાં એટલે કે ઈ. સ. ૧૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધીમાં (જેને આપણે આ લેખને માટે મધ્યમ મુગના પૂર્વભાગ નરીકે મંજોમિશું) તેમાં પ્રવૃત્ત દેશોમાં શિલ્પકળાની અને ગિરજાનાની શું રિયાત હતી તે તપાસીએ.

મધ્યમ મુગ-પૂર્વભાગ (ઈ. સ. ૧૦૦ થી ૧૪૫૦)

૨૧. પ્રાચીન મિસર દેશ અને ગ્રીસની નિવાળમાં તૈયાર થયેલું મરાલી આપણું પહેલું ધ્યાન જોવે છે. ચોથા સૈકામાં બાદશાહ કોન્સ્ટેન્ટાઈન ઈટાલી.

(The Great) (૩૧૨-૩૨૭ ઈ. સ.) ના વખતમાં શિલ્પકળાને કંઈ ઉત્તરજન મળેલું હોય તેમ જણાય છે. રોમનાં પહેલા સૈકાનાં નહેરો, પુલો, કીર્તિ-સ્તંભો દારદાલા (૧૦ ઈ. સ. અને ડાયોક્લીઝીયનાં (૪૦૦ ઈ. સ.) હામાખાનાઓ અને રોમનું પ્રખ્યાત “વેન્ચીઝીન” (૪ થો સૈકા) વગેરેમાં કંઈક આકર્ષક શિલ્પકળા દેખાય છે. પરંતુ તે સમયનું બાંધકામ નમુના રૂપે રજૂ કરી ચકાય તેવું જણાતું નથી. આ સમયની ઇટાલીની શિલ્પકળાની નોંધ લેવામાં એટલીજ સાર્થકતા જણાય છે કે જે કે તે કળા કંઈ સ્વતઃ આકર્ષક કરી ચકતી નથી તોપણ છેક પંદરમાં સૈકા સુધી કળાની (અને ખાસ કરીને ‘Easiliacn stylo’ પહેલા દશ સૈકા સુધી સોક પ્રિય થયા પછી ‘Romanesque stylo’ દાખલ થઈ તેની) અસર યુરોપનાં ઘણા દેશોના બાંધકામ ઉપર “Gothic stylo” પહેલાં સ્વીકારવામાં આવેલી હોય તેમ જણાય છે. બાંધકામમાં અને કોતરકામમાં ઇટાલી સુખ્યત્વે કરીને ગ્રીસનું અનુકરણ કરનાર હતું, અને તેની ઉત્તમકળા પ્રાચીન કાળમાં બહાર આવેલી હતી, એટલે પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસનું નિરીક્ષણ કરતાં આપણે ઇટાલી સંબંધમાં વિશેષ વિસ્તારથી વિવેચન કરશું. ગિરજાનામાં આ સમયમાં ઇટાલીએ કાંઈપણ કૌશલ્ય બતાવેલું નથી.

ફ્રાન્સ.

૨૨ ફ્રાન્સમાં પાંચમા સૈકાથી દશમા સૈકા સુધીમાં, દશમા સૈકાથી બારમા સૈકા સુધીમાં અને તેરમા સૈકાથી પંદરમા સૈકા સુધીમાં શિલ્પકળામાં જુદી જુદી જાતની શૈલિઓ

સ્વીકારવામાં આવી હતી, જેમાં પેરીસનું “ Notre Dame ” (તેરમો સૈકો), ચાર્ટ્રીઝ, રીમ્ઝ લાએનના દેવળો (૧૩ મો સૈકો) અને સેન્ટ મિચેલનો મનોહર કીલ્લો ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે પરંતુ શિલ્પકળાના આકર્ષક નમુના રૂપે તે કામ ધ્યાન ખેંચી શકતું નથી શિલ્પકારો વિગત ખિલવવામાં મર્યાદા હોય તેમ જણાય છે અને પદ્મમાં સૈકાની શરૂઆતમાં તો આ કળાની પણ અવનતિ પ્રત્યક્ષ થઈ ચિત્રકળામાં પણ ચાર્લેમાન બાદ ચાહના વખત પછી જે કે કવચિત કવચિત કળા-કૌશલ્ય દ્રષ્ટિગોચર થતું હતું તોપણ જે ટુકે (Fouquet) (૧૪૧૫ થી ૧૪૮૫) સિવાય કોઈ ચિત્રકાર ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકતો નથી વિશ્વાસ રહિત, ઇટાલીનું અનુકરણ કરનારી કલમ, વિગતમાં ઉતારવાનો શોખ અને રંગથી ચિત્ર ઝળકતું કરવાની શક્તિ આ ગુણોથી ચિત્રકળાનું સત્વસ્વરૂપ વિકાસ પામી શક્યું નહતું.

બેલ્જીઅમ અને હોલેન્ડ.

૨૩. બેલ્જીઅમ અને હોલેન્ડની મધ્યમ યુગના પૂર્વ ભાગની શિલ્પકળા ધ્યાન ખેંચી શકે તેવી છે એન્ટવર્પનું બમ્બ દેવળ તથા ટુર્ને, બ્રસેલ્સ, લુવેન, લીજ અને ઘેન્ટનાં દેવળો તેમજ તે રથળોનાં તથા ચેપ્રિઝના ‘ ટાઉન હોલો ’ સુંદર અને આકર્ષક થઈ શકે છે, જોકે નવયુગની કળાની બરોબરી કરી શકે તેમ નથી ચિત્રકળામાં સોળમાં સૈકાની શરૂઆતમાં મેસ્ટીસ (૧૪૬૬-૧૫૩૧) ની આગેવાની નીચે એન્ટવર્પ ખાસ પકાપકું હતું. પરંતુ તેના મૃત્યુ પછી એ કળા ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી હોલેન્ડમાં નવમાં સૈકાથી ચિત્રકળા ધ્યાન ખેંચી શકે છે અને તેમાં સૈકામાં કળામાં કૌશલ્ય પ્રાપ્ત થયેલું જેવામાં આવે છે જેમાં બ્રુજ્ઝની નિથાળ (૧૪૬૬-૧૫૫૦) માં એમ વાનઇક અને જાનઇક (૧૩૯૦-૧૪૪૦) ભાઈઓની ચિત્રકળા ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે જાનઇકનું Adoration of the Mystic lamb ” કળાપૂર્ણ દેખાય છે આર વેડન (૧૪૦૦-૧૪૬૪) અને એમ મેન્સીંગના કામ પણ નોંધ લેવા લાયક છે ચિવટથી અને કૌશલ્યથી હોલેન્ડના આ સમયના ચિત્રકારો પોતાનું કામ કરતા તો પણ તેમનો વિગતમાં ઉતારવાનો શોખ વિશેષ બહાર આવે છે, અને નવયુગની કળાની સાથે તેમનું કામ તુલનામાં ઉભી શકતું નથી.

જર્મની.

૨૪. જર્મનીની શિલ્પકળા બારમાં સૈકાથી કંઈક ધ્યાન ખેંચી શકે છે બારમાં અને તેમાં સૈકામાં જર્મનીની કળા “ Romanesque architecture ” કે જે યુરોપમાં હથમાં અને અગ્રીરમાં સૈકામાં લોકપ્રિય હતી, તેનું અનુકરણ હતું જેનો નમુનો ઇ સ ૧૨૭૫ માં બંધાયેલું લોકનું દેવળ રજુ કરી શકે છે પરંતુ આ દેવળ પણ જોકે બમ્બ છે તો પણ કળા-સૌંદર્ય રહિત દેખાય છે, સ્ટ્રાસબર્ગનાં અને વીએનાનાં દેવળોનું પણ તેમજ છે કવચિત કવચિત બારીક કાતરકામ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે પરંતુ શિલ્પકારોને મોદક શક્તિ અને વિગતમાં ઉતારવાનો શોખ વધારે હોવાથી તેમની કળા ખાસ આકર્ષક થઈ શકતી નથી ચિત્રકળામાં પણ આ સમયના પ્રદેશમાં જર્મની બાઇસેન્ટીઅમને આભારો છે જર્મનીમાં તેમજ યુરોપના બીજા દેશોમાં પણ નવયુગ પહેલાંના વખતમાં ધાર્મિક મંદિરાઓની સત્તા વધારે હોવાથી સાંસારિક કળાને ઉત્તેજન મળતું નહોતું અને જોકે ધર્મની

યાદગિરી, જળવવા માટે ધાર્મિક બાંધકામોને અંગે. શિલ્પકળાને ઉત્તેજન મળતું તો પણ ચિત્રકળાને ઉત્તેજન સત્તાધિકારીઓ તરફથી મળતું નહિ. અને તેને અવકાશ મળી શક્યો નહિ. “ ક્રીસ્ટીઅનીટી ” ની શરૂઆત પહેલા જર્મનીમાં ચિત્રકળા કંઈ આકર્ષક સ્વરૂપમાં ઉદ્ભવેલી હોય તેમ જણાતું નથી. બાદશાહ ચાર્લેમેનના રાજ્યમાં અને ખાસ કરીને ૧૧૫૦-૧૨૫૦ ઇ. સ. સુધીમાં ચિત્રકળાને જર્મનીમાં કંઈક ઉત્તેજન મળ્યું અને બોહીમીઆ (૧૩૪૮-૧૩૭૮) અને કોલોનની (૧૩૫૮-૧૫૫૬) ચિત્રકળામાં જર્મનીએ ચિત્રકળાનું આકર્ષક કામ પહેલુંવહેલું શરૂ કર્યું.

ઇંગ્લેન્ડ.

૨૫. ઇંગ્લેન્ડની શિલ્પકળા બારમા સૈકાથી કંઈક ચોક્કસ સ્વરૂપમાં ઉદ્ભવેલી હોય એમ જણાય છે, અને આકર્ષક બાંધકામ કરવાં કરતાં નકશીદાર કામ કરવાની ધારણા શિલ્પકારોની વધારે રહેલી હોય એમ અનુમાન થઈ શકે છે. વેલ્સમાં રાજા એડવર્ડ પહેલાના વખતમાં, લગભગ મહેલો બાંધવામાં આવેલા હતા, જેમાં શિલ્પકળાનો આગામી ઉદય કળી શકાય છે. પરંતુ ગ્રેટબ્રિટનનું આ સમયનું શિલ્પકામ કંઈ વિશેષ ધ્યાન ખેંચી શકતું નથી. બારમા સૈકાથી પંદરમા સૈકાસુધી આખા યુરોપની શિલ્પકળાની જે સ્થિતિ હતી તે સ્થિતિ ઇંગ્લેન્ડની કળાની પણ હતી એમ દેખાય છે. The architecture generally known as Gothic prevailed throughout Europe to the exclusion of every rival for upwards of three centuries,” (12th to 15th Cen.) (“Smith”) Down to the Eleventh Century the buildings erected (almost exclusively churches and monastic buildings) were not large or rich and were heavy in appearance and simple in construction. (“Smith”) The Gothic Architecture discloses art in an infant stage, aiming at simplicity, elaborate details, picturesqueness, and sometimes sinking into grotesque ugliness ચિત્રકળામાં તો ઇંગ્લેન્ડમાં આ સમયમાં કેવળ શુદ્ધતાજ હતી. The current English School of Art is a creation of a comparatively modern date. The early pictorial art of England has been so neglected or forgotten that it is commonly said to have commenced with the portrait painters of the 16th & 17th centuries.. To the reign of Henry V or at latest to the early days of Henry VI belongs the earliest authentic specimen of historical portraiture in England. (Buxton and Koehler), સારાંશ આખા યુરોપખેડની કળાની માફક, ઇંગ્લેન્ડની શિલ્પકળા કંઈ અચોક્કસ સ્વરૂપમાં દ્રશ્યમાન થતી હતી, જ્યારે ચિત્રકળાનું આ સમયમાં કંઈ સ્વરૂપ બંધાયું ન હતું.

સ્પેન.

૨૬. પરંતુ યુરોપના બધા દેશો કરતાં સ્પેન આ સમયનો કળાના ઇતિહાસમાં વધારે અગ્ર ભાગ લઈ શકે છે. શિલ્પકળાને માટે સ્પેન રોમની “ Romanesque

Style ને આભારી હતું અને ઉક્ત કળાની શરૂઆત અગિયારમા સૈકાથી બદલે તેથી પણ બહેની આઠમા સૈકાથી થયેલી જોવામા આવે છે તેરમા સૈકામાં ટાલીડો, બરગોસ, અને લીઝોનના દેવળો બધામા, બ્યારે ચોદમા સૈકામાં સેરેસનોએ મધિનો અલદમધાનો કિલ્લો પણ ધ્યાન ખેંચી શકે તેવો છે સેવાઇલી 'જીરાલ્ડો' અને કાર્ડોવાની 'મરજી' પણ સુપ્રસિદ્ધ છે છેક પદ્મમા સૈકા સુધી સ્પેનની ચિત્રકળા બરા પણ ખીલેલી હોય તેમ જણાતું નથી.

એશીઆ માઇનોર.

૨૭. આ સમયનો કળાનો ઇતિહાસ લખતાં એશીઆ માઇનોર પણ ધ્યાન ખેંચી શકે છે બાઇશાહ કોન્સ્ટેન્ટાઇન ધી ગ્રેટ પોતાને દિગ્વિજય કરી, ઇસુખ્રિસ્તના ધર્મને સ્વિકારી, ઇ. સ. ૩૩૦ માં પોતાની રાજધાની કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ (બાઇઝેન્ટીઅમ) માં સ્થાપી, અને ઇટાલીની કળા ત્યાં દાખલ કરી કે જ્યાંથી આખા યુરોપ અને ઇરાનની કળા ઉપર પણ, એ કળાની અસર પહોંચી હતી મજબૂર રાજધાનીમા સેન્ટ સોફાયાનું વિખ્યાત દેવળ બંધાયું (ઇ. સ. ૫૩૭) બ્યારે વેનીસનું સેન્ટ માર્ક (ઇ. સ. ૯૭૭-૧૦૭૧) અને જ્ઞેસાસેમનું " Golden Gate " (ઇ. સ. ૫૬૦) પણ તેનેજ આભારી છે ચિત્રકળામાં કંઈ ખાસ પ્રગતિ થયેલી જોવામાં આવતી નથી મિસર દેશમા પણ આ સમયમાં મુસલમાન કાગીઝીરીની સિંધકળા સારી હતી.

ઇરાન.

૨૮. ઇરાનમા પણ બાઇઝેન્ટીઅમ ચિત્રકળાની અસર થઇ હતી, પરંતુ વર્તમાન કાળમાં કંઈ આકર્ષક નમુનાઓ જોવામા આવતા નથી પ્રખ્યાત ચિત્રકાર બાઇઝેન્ટી કલમથી, ચિત્રકળાને ઉત્કર્ષ થયો હતો, કે જેનો લાભ હિંદુસ્થાનને પણ મળ્યો હતો, ત્યાં આપણે આપણી દષ્ટિ હવે ફેરવશું.

હિંદુસ્થાન.

૨૯. મધ્યમ યુગના ઉત્તર ભાગમા એટલે કે હિંદુસ્થાનને જોશીને બોલીએ તો મોગલોના સમયમા હિંદુસ્થાનની કળા અનુકૂળ મયોગોમા પરિપુર્ણ પ્રકાશમાન હતી, અને યુરોપખંડ અથવા ખ્રીસ્ત દેશોની ઉત્તમ કળાનો બરાબરી કરી શકે બલકે તેને ઝાંખી કરી શકે તેવી હતી, તે આપણે જોઇ ગયા છીએ હવે મધ્યમ યુગના પૂર્વ ભાગમાં એટલે કે ઇ. સ. ૧૦૦ થી ૧૪૫૦ સુધીમા હિંદુસ્થાનની કળાની શુ સ્થિતિ હતી તે તપાસીએ હું ઉપર-હઠી ગયો તેમ જૂતકાળના ઉઠા અને અનિશ્ચિત ગર્ભમા જેમ વિશેષ પ્રયાણ કરીએ છીએ, તેમ તેમ હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા, અનુકૂળ મયોગોમા, વધારેને વધારે ખીલેલી હોય તેમ દેખાય છે પ્રસ્તુત સમયમા હિંદુસ્થાનમાં અનેક ધર્મોનું પરિમળ વધ્યું, અનેક મતાઓ અધિકારમાં આવી મધ્ય યુગના પ્રેરણા તો આપેતું સનાનન હોય પણ અને મનાતન કળા યુગણ અભગ સાચવવાની ધારણા પ્રત્યેક સમાજને રહેલી હોય એમ દેખાય છે યુરોપના ધર્મોધ્વસો જેમ કળાના ઉત્કર્ષને વિધયોપબોધના ઉપામક તરીકે લેખી, કળાને દુર્બારપ પિરાયિની રૂપે માની તેને દાખી દેવાને મથતા એમ સ્પેનનો ઇરાનના ઇતિહાસ સિદ્ધ કરી આપે છે, તેવું સદ્ભાગે આર્ય-સંચિતરેને દિશમાં તે યુગમાં ન હતું.

હિંદના આર્યોએ પ્રાચીન કાળથી કળાને દીવ્ય સ્વરૂપમાં માની તેનો નિરસ્કાર કરવાને બદલે તેને ભક્તિ-ભાવના સુખ્ય સાધન તરીકે લેખેલી છે. અને તેને દેવીરૂપે માનો તેનો ઉપાસના કરેલી છે. આથી કરીને કળા-દેવીને પરિપૂર્ણ સ્વરૂપમાં લાવવાને કામપણુ આર્યપુત્ર ઉત્સુકતા રાખે તે સ્વભાવિકજ્ઞ હતું. સદ્ભાગ્યે પ્રાચીન આર્યોની આ ભાવના (હિંદમાં વિદેશીય વાતાવરણનો પવન ઝુઠ્ઠો ન હતો ત્યાં સુધીમાં) હિંદના સર્વ આર્ય પુત્રોમાં ઉતરેલી હતી અને વર્તમાન કાળમાં પ્રતિકૂળ યંત્રણામાં એકે દૃશ્યમાન નથી તો પણ શુદ્ધ આર્ય લોકોમાં હજી પણ વિલસી રહેલી દેખાય છે. કળા-શક્તિની ઉપાસના કરી ધર્મના ઉત્કર્ષમાં અને ભક્તિ-માર્ગમાં સાદાયક બનાવવી એ પ્રાચીન શ્વિ-મુનીઓનો અતિ ઉચ્ચ આશય, તેમના વંશજોમાં એક સામાન્ય અંગ તરીકે કનડેસો હતો અને એ, એટલે બ્રાહ્મણ પરિબળમાં કે બૌદ્ધ-સત્તામાં ગ્રાંદર-વલ્લભ ગ્રંપદાયમાં કે જૈન-પ્રચારમાં સત્તરમાં હિંદના શિવાલયો, અબ્જન્ટાની ગુફાઓ, દક્ષિણનાં વિષ્ણુ મંદિરો કે આશુતો નકશોદાર જૈન-મંદિરો-ગમે તે સ્વરૂપમાં કળા-દેવીનો ઉત્કર્ષ થાય તે સ્વાભાવિકજ્ઞ હતું. હિંદના આર્ય-પુત્રો આ ભાવનામાં પોપાછ કળા-શક્તિએ શું ચિત્ર વિચિત્ર, મનોહર અને પવિત્ર સંદર્ભ ખારણુ કરેલું હતું તેની વિગતમાં ઉતરીએ.

૩૦ રામાયણ, મહાભારત, અને હિંદુ સનાતન ધર્મશાસ્ત્રોમાં આપવામાં આવેલી હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે ઘણા પ્રાચીન કાળથી આર્યવર્તના લોકોએ શિલ્પકળા અને ચિત્રકળામાં પ્રીણતા મેળવેલી હતી, જેનું નિરીક્ષણ આપણે પ્રાચીન કાળની કળાનો ઇતિહાસ તપાસતી વખતે કરશું. ઇ. સ. પહેલા સૈકા પછીનો ઇતિહાસ તપાસતાં અબ્જન્ટાની અદ્ભુત ગુફાઓ કળા રસગ્રુ દુનિયાનું પહેલું ધ્યાન ખેંચે છે. ઇ. સ. પહેલા સૈકાથી આઠમા સૈકા સુધીમાં (કે જે સમયમાં આ ગુફાઓનાં અલોદિષ્ટ ચિત્રો, નકશોદાર કામ અને બાંધણી, રચવામાં આવેલી હોય એમ જણાય છે, તે સમયમાં) હિંદુસ્થાનમાં બૌદ્ધ ધર્મનું પૂર્ણ પરિબળ હતું, અને બૌદ્ધ ધર્માનુયાયોઓએ ધર્મ ભાવનાથી શિલ્પકળા-ચિત્રકળાને અપૂર્વ ઉત્તેજન આપેલું હતું. સિસોન, જાવા, સિઆમ, બ્રહ્મદેશ, નેપાલ, ખોતાન, ટીબેટ, જાપાન, ચીનદેશ વગેરે દેશોમાં જેવામાં આવતાં બૌદ્ધ પરિબળના સમયનાં બબ્બ મહાનોથી આ હકીકતને પુષ્ટિ મળી શકે છે. સત્તરમા સૈકામાં ટીબેટનો ઇતિહાસકાર તારાનાથ લખે છે કે, “ Wherever Buddhism prevailed skilful religious artists were found. ” (જ્યાં જ્યાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર હતો ત્યાં ત્યાં કુશળ ધાર્મિક કારીગરો જેવામાં આવતા હતા) અને ખાસ કરીને હિંદુસ્થાનની ચિત્રકળાના મંથંધમાં તો આ લખાણ અક્ષરથઃ સાચું જણાય છે. “ Heritage of India Series, Indian Painting ” માં મી. પર્સિ બ્રાઉન લખે છે “ These external evidences carry with them unmistakable proofs of the far reaching influence of this brilliant school of painting which flourished under the patronage of the Buddhist Hierarchy in the first centuries of the present era. And in spite of the comparatively impermanent nature of the art as a whole, and the effect of centuries of severe climatic conditions, India

itself furnishes several groups of frescoes of surpassing merit thoroughly representative of this classical age of painting in the East. As India was the birth place of Buddhism it is to be assumed that it was also the birth place of the Buddhist School of Painting. "અગમ્ય પર્વતોમાંથી, અલૌકિક કૌશલ્યથી કૌતરો કાઢેલી અજન્તાની બબ્બ અને મનોહર ગુફાઓ, આજે સેકડો વર્ષો યયા કળા-પ્રદેશમાં ધ્યાન ખેંચી રહેલી છે અને તેમના બાષ્પકામથી, નકશી કામથી અને ચિત્રોથી હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળાનો ઉત્તમ નમુનો રજુ કરી શકે છે ચિત્રમય જોટણ કુચળ અને મનોહર છે, તેટલુંજ બાષ્પકામ બબ્બ, નકશીદાર અને નમુનાદાર છે જ્યારે આસપાસનું કુદરતનું સૌંદર્ય પણ પ્રાચીન કારોગરોની કળા-ચિકિત્સક શક્તિનો સારો ખ્યાલ આપી શકે છે કલમ અને હથિયારની ખારીકોમાં, ઉત્પ્રેક્ષા અને વિચાર શક્તિના વિસ્તારમાં, અને ધર્મના સાધ્યે પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં રજુ કરવાના કૌશલ્યમાં અજન્તાની અજળ ગુફાઓમાં સમાયેલી કળાનો નમુનો ખીજે બાબ્યેજ મળી શકે તેમ છે

૩૧ અજન્તાની ગુફાઓના સમયથી આગળ ચાલતાં સાન્ની અને અમરાવતીનાં બબ્બ સ્તૂપો (ઇ સ પૂર્વે ૨૦૦ થી ઇ સ ૩૦૦ સુધી) નોંધ લેવા બાપક જણાય છે મધ્ય હિંદુસ્થાનના ગુપ્ત રાજાઓના સમયનાં સુંદર વિષ્ણુ મંદિરો (ઇ સ ૩૦૦) અને એલીફાંટાની અદ્ભૂત અને મનોહર ત્રિમૂર્તિની મૂર્તિ (ઇ સ ૪૦૦) પણ અધાપિ પર્યંત કળા પ્રદેશમાં ધણું આકર્ષક કરી શકે છે એલીફાંટાની ગુફાઓમાંની (૬૦૦-૮૦૦ ઇ સ) બ્રહ્માની મનોહર મૂર્તિનું વર્ણન કરતાં મી હેવેલ લખે છે "If the Brahma Image might have been created by the chisel of Praxiteles, it seems as if a reincarnation of Pheidias, inspired by the profound philosophy of the Upanishads instead of by the child like conceptions of the Homeric Olympus, had been born again to carve this master-piece of Indo-Aryan genius at Elephanta (Study of Indo Aryan civilization) One sculpture like the Trimurti of Elephanta and one painting like the prince Siddhartha may suffice to show that Indian artists may stand among the greatest of the world " (*Ibid*)

૫૨૬ હિંદુસ્થાનની કળાના ઉત્કર્ષની પરિપૂર્ણતા સાતમા-આઠમા સદીમાં યએલી જણાય છે સાતમા-આઠમા સદીમાં ચૌહા સદી સુધીના સમયની કળાના કરતા વિશેષે કરીને આ સમયની કળાના નમુનાઓથી કળા પ્રદેશમાં હિંદુસ્થાનની સર્વોત્કૃષ્ટતા સદજ સ્થાપિત કરી શકાય તેવું છે દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં અપર સ્થાપિ અને સુંદર સ્થાપિની કાંસાની નકશીદાર મૂર્તિઓ (૧૦૦ ઇ સ અને ૧૦૦૦ ઇ સ) રાજા વિજયાદિત્યનો દિલ્હીનો લોહસ્તંભ કે જે આજદિન સુધી કાટ રોડન દોષ આધુનિક કાળના વિચારન્યાયોષિને પણ આશ્ચર્ય લેવન કરી રહ્યો છે, અને કાશ્મીરનું મુખસિદ્ધ માર્તવંશનું મંદિર વગેરે આ સમયની શ્રેષ્ઠ આતના કળા શોધવાના લાભો છે સાતમા સદીમાં (ઇ સ ૬૫૦-૭૦૦ થી) બીજ

પાડતી કળા હોય (ઇ. સ. સાતમાથી નવમા સૈદ્ધા સુધી) કે કળા પ્રવીણ બોદ મત-
વાદીઓની અજ્ઞાની અદ્ભુત ગુણોમાં ઝુકી રહેલી કળા હોય, (ઇ. સ. ૧૦૦-૭૦૦)
ગમે તે સ્વરૂપમાં હિંદની કળાનું નિરીક્ષણ અને પરીક્ષા કરવામાં આવે પરંતુ એટલી દૃષ્ટીકન
સિદ્ધ થાય છે, કે જે કળા હતી, જે કળા અલૌકિક શિષ્ટકામો, નકશી કામો અને ચિત્ર
કામોથી અઘાપિ પર્યન્ત કળા-પ્રવીણ દુનિયાને આશ્ચર્યમાં તરતી રાખી ઘટી છે, તે કળા
પ્રાચીન આર્યોનીજ હતી. સમર્થ આર્ય રૂપિઓની આ દીવ્ય શક્તિએ બિન્ન બિન્ન ધર્મોમાં,
બિન્ન બિન્ન યુગોમાં અને બિન્ન બિન્ન ભગિની કળાઓ વચ્ચે વિદેશીય કળા-સુધા
સ્વાગત કરતાં છતાં, પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ અખંડ જળવી રાખી હિંદુસ્થાનની કીર્તિને
કળા-પ્રદેશમાં હમેશને માટે ઝળકતી રાખેલી છે. પંદરમા સૈદ્ધાથી નવમા સૈદ્ધામાં વધારે
ખીલતી, નવમાથી સાતમા સૈદ્ધામાં ઓર સૌંદર્યથી શોભતી, સાતમાથી પહેલા સૈદ્ધામાં
ઉત્કર્ષમય દેખાતી, ભૂતકાળના ઉંડા ગર્ભમાં ઉત્તરોત્તર સમયમાં પ્રકૃષ્ટિત દેખાતી, રૂપિ-
શુનીઓની આ કળા શું હતી, તેના કંઈક આભાસ આપણને હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન કાળના
ઇતિહાસમાંથી મળી શકશે,

પ્રાચીન કાળ ઇ. સ પૂર્વે.

૩૩. મહારા આ લેખના વિષયને માટે હું ઇસુ ખ્રિસ્તના જન્મ પહેલાંના સમયને
“ પ્રાચીન કાળ ” તરીકે સંબોધું છું કે જે કાળની હિંદની કળાનો
ઇતિહાસ મહારા આજના લેખનો મુખ્ય વિષય અને હેતુ છે. હિંદના
પ્રાચીન આર્યોના બુદ્ધિ બળમાં ઉદ્ભવેલી અને પોષાયેલી, અનેક
પ્રદેશો, યુગો અને ધર્મો વચ્ચે પોતાનાં સત્ય સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન
કરી પ્રકૃષ્ટતા પામતી હિંદની કળા ઘણી પ્રાચીન હતી અને પુરાતન કાળમાં પરીપૂર્ણતા
પામેલી હતી એમ નિઃસંદેહ જણાય છે. હિંદની નવપદ્ધવિત કળાને અંકાશ્રયે આવી ધરાન
દેશ, રામ, ગ્રીસ અને યુરોપખંડે શિક્ષણ લીધેલું હોય એમ માનવાનું કારણ મળે છે.
અર્થાત્ એટલું તો સિદ્ધ જણાય છે કે કેટલાક યુરોપીયન લેખકો માને છે તેમ, હિંદની
કળા તે ગ્રીસ અને રોમથી આવી વસેલી, વિદેશીય કળા નથી, પરંતુ હિંદની ભૂમિકામાંજ
ઉદ્ભવેલી, વિકસિત થયેલી અને પરિપૂર્ણતા પામેલી, હિંદનીજ કળા છે. હતભાગ્યે, હિંદમાં
પ્રાચીન કાળમાં મુખ્ય પાદનો ક્રમ હોવાને લીધે ઐતિહાસિક લખાણો લખાયેલાં નહીં
હોવાથી હિંદનું જે કાંઈ શેષ રહ્યું હતું તે વિદેશીય હુમલાખોરોએ ધસડી જવાથી, વર્તમાન
કાળમાં સ્વીકારાતાં વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના ધોરણે સર્વ દેશોની કળા ઉપરની, હિંદની પ્રાચીન
કળાની ઉત્કૃષ્ટતાની પ્રતીતિ પ્રત્યક્ષ પુરાવાથી કરાવી શકાય તેમ નથી. લેખિત સાધનો કે
પ્રત્યક્ષ પુરાવાઓ પ્રાપ્ત થતા નથી અને તેને અભાવે જન સમાજ જીવંત અનુમાન ઉપર
આવે તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તેથી હિંદની કળાના સ્વરૂપને કાંઈ ખાધ આવતો નથી.
જેમ જેમ આર્યપુત્રો સ્વદેશી દીવ્ય કળાની ઉપાસના કરતાં શિખરો, જેમ જેમ શોષખોળમાં
વધારો થશે તેમ તેમ હિંદની પ્રાચીન કળાનું પરિપૂર્ણ અને દીવ્ય સ્વરૂપ કળા પ્રદેશમાં
ઝળકતું થશે, એ મહારી તો ખાતરી છે. દરમ્યાન જે કાંઈ સાધનો મને ઉપલબ્ધ થયાં છે

તેનાથી હિંદની પ્રાચીન કળાનો કંઈક આભાસ આપવાનો આ લેખના હવે પછીના ભાગમાં પ્રયત્ન કરેલો છે

૩૪. પ્રાચીન કાળની કળા (એટલે કે ઇ.સ. પૂર્વે) નો ઇતિહાસ લક્ષ પર લેતાં ચાર દેશો કળા પ્રદેશમાં ધ્યાન ખેંચી શકે છે મિસર દેશ, ગ્રીસ, રોમ અને હિંદુસ્થાન અને પ્રાચીન કાળની આ ચાર દેશોની કળા દુનિયાના બીજા ભાગોમાં ફેલાઈ હોય એમ જણાય છે. આપણે પ્રથમ મિસર દેશની શિલ્પકળા અને ચિત્રકળાનું નિરીક્ષણ કરીએ

મિસર દેશ.

૩૫. પ્રાચીન કાળના મિસર દેશનાં ખડેરા ઉપરથી તે દેશમાં શિલ્પકળા ધર્મ પ્રાચીન કાળમાં સારી રીતમાં હોય એમ અનુમાન થઈ શકે છે મિસર દેશની કળાનો ઇતિહાસ, સાધનોને, અભાવે, કંઈ પણ ખાનીથી રજૂ કરી શકાય તેવું નથી. અનુમાનને આધારે ઇ.સ. પૂર્વે ૨૫૦૦-૪૦૦૦ વર્ષોથી મિસર દેશની શિલ્પકળા સારી શિલ્પ કળા રીતિમાં હોય એમ જણાય છે જે, કંઈ શિલ્પકળાના નમુનાઓ પ્રાપ્ત થયા છે, તે કબરો અને દેવળોના રૂપમાં હોય છે, જેમાં નાઇલ નદીને પશ્ચિમ કિનારે આવેલી બબ્બ અને મનોહર “પીરામીડો” અઘાપિપર્થત મિસર દેશની પ્રાચીન કળાની પ્રવીણતાની સાખીતી આપી શકે છે આ “પીરામીડો” પશ્ચ. ઇ.સ. પૂર્વે ૩૫૦૦ ના અરસામાં મિસર દેશના રાજા મુરી, સેન મુરી અને મેન્ફ્રેરીસના વખતમાં બાંધવામાં આવેલી હોય એમ અનુમાન થઈ શકે છે કનૌઝ અને લુક્કૉઝમાં આવેલાં રમણીય દેવળો અને ન્યુબીઆનાં પર્વતમાધી કોટરી કાઢેલાં દેવળો પણ મિસર દેશની પ્રાચીન શિલ્પકળાની ઉપર સાઈ અજવાળું નાંખી શકે છે પરંતુ મિસર દેશના પ્રાચીન બાંધકામોમાં તેનું નકલકામ અને ચિત્રકામ વધારે ધ્યાન ખેંચી શકે છે પ્રાચીન બાંધકામ જો કે કળા-રસદ દૃષ્ટિથી સંસ્કૃત જણાતું નથી તોપણ હજારો વર્ષો સુધી પિરામીડો જેવાં કામ પૃથ્વીતલ પર ટકી રહેલાં છે, તેજ મિસર દેશની શિલ્પકળાની પ્રવીણતાનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે

૩૬. નકશી કામ કરવામાં, ચક્રમક જેવા પથ્થર ઉપર કામ કરીને પ્રાચીન મિસરમાં શિલ્પકારોએ સાઈ કોશલ્ય બતાવેલું છે ચાર હજાર વર્ષ થયાં, કુદરતના રૂપ-રેશ્મો સામે ટકર લઈ આખાંદ નબી રહેલાં નાઇલ નદીને કિનારે આવેલાં રાક્ષસી કંઈનાં પુતળાંઓ (ઇ.સ. પૂર્વે ૧૨૦૦) હજી પણ આ હકીકતને પ્રુટિ આપી શકે છે પ્રમાણ અને આકર્ષક શક્તિ બંનેમાં આ પુતળાંઓ ધ્યાન ખેંચી શકે છે. જ્યારે તેમનો ઉપરનો ઢોળાવ, પડેરવેશ અને આજુબજી પણ તેમના ઉપર શોભતા સંસ્કારથી આકર્ષ્ય ઉત્પન્ન કરી શકે છે અણુ સીએલનાં દેવળમાં બેસાડવામાં આવેલાં ચાર બબ્બ પુતળાંઓ અને ખાસ કરીને રોડ્રીનું કાંસાનું “Dolopos” કે જે પૃથ્વીની સાત અદ્યુત ચીજો માંદિનું એક લેખાય છે, અને “Spinix” નું અલૌકિક પૂતળું વગેરેના નમુનાઓ હજી પણ મિસર દેશની શિલ્પકળાને ઝળકતી રાખી શકે છે મિસર દેશના નકશી કામનો ઉત્કર્ષ વિશેષે કરીને ઇ.સ. પૂર્વે ૧૫ મા સૈકાથી ૧૧ મા સૈકા સુધીમાં (રાજા રામસિસ બીજાના વખતમાં) થયેલો જણાય છે જ્યારે ઇ.સ. પૂર્વે ૬મા સૈકાથી ઇ.સ. પૂર્વે ૭મા સૈકા સુધીમાં મિસર દેશની આ

કળાની અવનતિ ક્રમે ક્રમે પ્રત્યક્ષ થતી આવે છે, જે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૮ માં મિસર દેશ રામના તાબાનો દેશ થયો ત્યારે પુરી થયેલી જણાય છે.

૩૭. ચિત્રકળામાં પુરાતન મિસર દેશના ચિત્રકારો વિગતમાં ઉતરવાનો, રંગ પુરવાનો અને ધાર્મિક ભાવનાઓ જળવી રાખવાનો શોખ એટલો પ્રદર્શિત કરે છે, કે તેમની ચિત્રકળા કાંઈ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી. ધાર્મિક ખનાવો, લડાઈઓ, નરવીરો, કાચ ઉપર ચિત્ર કાઢવાનું કામ, વગેરે ચિત્રવામાં તેઓએ કવચિત કવચિત કૌશલ્ય ખતાવેલું છે. પરંતુ ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં તેમની કળા કાંઈ સ્થાન મેળવી શકે તેમ નથી.

એસીરીઆ.

૩૮. એસીરીઆની પુરાતન શિલ્પકળાનો ઇતિહાસ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૨૦૦ થી ૬૦૦ સુધીના સમયનો છે, જેમાં ખાસ કરીને પુરાતની નીમેવેહ શહેરના ખડેરા ધ્યાન ખેંચી શકે છે. પરંતુ એસીરીઆની શિલ્પકળા મિસર દેશમાંથી ઉદ્ભવેલી શિલ્પકળા. કળા હતી (જેને વિશેષ સુંદર ખનાવવાનો પ્રયત્ન એસીરીઆએ કરેલો જણાય છે.) અને ઇરાન દેશની કાયરસની કપર (ઇ. સ. પૂર્વે

૫૩૮-૩૩૩) અને મરસીપોલીનાં ભવ્ય મકાનો વગેરે આંધકામ બહારલાવવામાં કારણભૂત હતી, એ હકીકત ઉપરાંત વિશેષ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી. એસીરીઆનું નકશી કામ પણ ખાસ કરીને મરમ પદાર્થો ઉપર કાતરવામાં આવેલું દેખાય છે. જેમાં વિગતવાર દેખાવો રજૂ કરીને કવચિત હિમ્મત બરેલી નકશી દેખાડીને, અને કવચિત રંગ પુરીને, શિલ્પકારોએ કૌશલ્ય ખતાવેલું છે. પરંતુ મિસર દેશનાં નકશી કામ સાથે તે ખરેખરી કરી શકતું નથી.

એસીરીઆની શિલ્પકળાનો ઉત્કર્ષ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૫૮ થી ૧૨૮૦

૧૦. (ક) સુધીના સમયમાં હોય તેમ અતુમાન થઈ શકે છે. ચિત્રકળામાં પુરાતન એસીરીઆએ કાંઈ ખાસ નામના મેળવેલી હોય એમ જણાતું નથી. પરંતુ મિસર દેશની માર્ફક આ દેશનો પ્રાચીન કાળનો ઇતિહાસ પણ ઉપલબ્ધ થતો નથી એટલે એ સ્થિતિમાં ત્યાંની કળા વિષે કાંઈ ચોક્કસ અતુમાન ઉપર આવી શકાય તેવું નથી.

ગ્રીસ.

૩૯. યુરોપની કળાના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ગ્રીસ અગ્રસ્થાન ભોગવી શકે છે. ગ્રીસને કળાનું શિક્ષણ ખાસ કરીને મિસર દેશ તરફથી મળેલું હોય તેમ જણાય છે. પરંતુ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૫૦ માં દોરીન્યનું “ Doric Temple ” બંધાયું ત્યારથી Alexander the Great નાં મરણ (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૩) સુધીમાં ગ્રીસે શિલ્પકળામાં ઘણું કૌશલ્ય મેળવેલું હોય તેમ જણાય છે કે જે મિસર દેશની શિલ્પકળા સાથે સરખાવતાં આશ્ચર્યજનક તફાવત રજૂ કરે છે. ગ્રીસની આ સમયની કળાનો ઇતિહાસ ખાસ આકર્ષક હોવાથી આપણે કંઈક વિસ્તારપૂર્વક તે નિરીક્ષણ કરીએ.

૪૦. લોકડાં ઉપર સુખ્યત્વે કરીને પોતાની શિલ્પકળાનો સમાવેશ કરનારા પ્રાચીન ગ્રીસ ઉપર, મિસર દેશ, એસીરીઆ, ઇરાન વગેરે દેશોની કળાની

(શિલ્પકળા) 'દેવી' રીતે અંસર થઇ અને અતિ પ્રાચીન Mycone આઇસેનીના અ-
 ડોરોની કળાઓથી કોરી થનાં સાતમા સેકાનો બધા Dorio Temple
 (દેવળ) નો કામ કીડી રીતે બધાઓ રીતે માધનેને અબાવે આત્રીપૂર્વક લખી 'શકાય તેવું' મધી
 Dorio Temple ની કળાથી આગળ આવતા 'ઇ' મ પૂર્વે ૪૩૮ માં શિલ્પકાર (Ictinus)
 ઇક્ટીનસે 'એથેન્સમાં' અધિષ્ઠા 'વિશ્વ-વપ્ર્યાત Parthenon' પારથેનિન 'ગ્રીસ દેશની પ્રાચીન
 શિલ્પકળાનો ઉત્તમ નમુનો રજુ કરી શકે છે' 'ઇ' સ પૂર્વે ૫૫૦ 'માં' અધીયેલું " Temple
 of Zeus " " Temple of Apollo Epicurus, " Temple of Diana
 at Ephesus, " " The Mausoleum of Halicarnassus " (ઇ સ પૂર્વે
 ૪૫૦) "one of the ancient wonders of the world " the Monument
 of Lysiorates " and " the Magnificent Temple of Jupiter
 Olympus at Athens " વગેરે બાધકામે ગ્રીસ દેશની પ્રાચીન શિલ્પકળાની બબ્બતા,
 કષ્ટક વિશ્વપતા અને બાહ્ય રમણીયતાનો સારો ખ્યાલ આપી શકે છે પરંતુ આ બાધકામે
 ખીટો બાળે અડેના રૂપમા હોવાથી કાંઈ ચોક્કસ અનુમાન સંપર વર્તમાન કાળમા આવી
 શકાય તેવું નથી

૧૬૧. પરંતુ પ્રાચીન ગ્રીસે નકકી કામ રંકરવામા એવું સંપૂર્ણ કૌશલ્ય મેળવેલું જણાય
 છે કે જેને કીલિ-શિલ્પ કળામા અવિરોધિત ગ્રીસ દેશનું નામ ફનીયાના બધા દેશોમાં કા મલા
 દિવે શ્રેષ્ઠાય છે શિલ્પકળાની આશાઆમાં સમર્થ શિલ્પકાર શીદીઆસ Phidias
 થયા (ઇ સ પૂ ૪૦૦) અને તેના "Zeus" અને "Athena" ના પ્રતિમાઓ દગેશને
 માટે ગ્રીસની કીર્તિ જલ્લત રાખી શકે છે. લોકકું જ્ઞાપીયત, કાસુ, પરચર, આરસ અને
 સોનું વગેરે ઉપર ગ્રીસના શિલ્પકારી-કુશળતાથી નકસીકામ કરી ચકતા એટલું જ નહી,
 પરંતુ પોતાની બોરાશિલ્પ કલાના સાધીને આબેહુજ અને આકર્ષક રીતે બંદી શકતા પ્રાચીન
 કળાના અધર્મ કલાઓના સાધીને એવી કુશળતાથી તૈયાર કરતા, એમાં ચેતનમય બનાવતા,
 અને એવા રમણીય રંગોથી ધુરી ચકતા કે જે કંઈ બહુતાઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી આશ્ચર્ય
 લભાયી વિના રહેલું નથી " When Phedias united beauty with this
 imposing majesty of gigantic proportions and added the colour
 of the living flesh and the life-like look of the eye, as in the
 ivory and gold draped Athena and Zeus, sculpture was brought
 to the highest pitch of grandeur, so far as this form of art
 could attain it " (Redford), નથી કામને માટે પણ ગ્રીસ, ગિસર દેશ અને
 એમીશીઆને આબારી છે પરંતુ મજકુર દેશોની મંદકાર ગહિત કળાને સૌન્દર્ય બનાવવાનું
 માન ગ્રીસને થતે છે નેકસીકામની શરૂઆત 'ઇ' સ પૂર્વે ૫૬૦-૪૭૦ સુધીમાં પહેલી થયેલી
 હશે એમ " Temple of Athena at Aegina " and " Temple of
 These at Athens " ઉપરની જણાય છે 'ઇ' સ પૂર્વે ૪૦૦ થી ૪૨૦ સુધીમાં
 ગ્રીસનો બહાન શિલ્પકાર શીદીઆસ થયો કે જેણે શિલ્પ કળામાં પરિપૂર્ણતા મેળવી ગ્રીસને
 કળા-પ્રદેશમા જીતેશને માટે કીર્તિવત કર્યું તેણે (Ictinus) ઇક્ટીનસ વગેરે શિલ્પકારોની
 સહાયતાથી 'ઇ' સ પૂર્વે ૪૫૪-૪૩૮ સુધીમાં ગ્રીસનું પ્રખ્યાત દેવળ પ્રાર્થાનિન તૈયાર કર્યું

કે, જેના સંબંધમાં મી. ફર્ગ્યુસન લખે છે કે The Parthenon, the temple of Athena at Athens is "in its own class undoubtedly the most beautiful building in the world.....for intellectual beauty of detail, and for the exquisite perfection of the highest and the most recondite principles of art ever applied to architecture, it stands utterly and entirely alone and unrivalled—the glory of Greece." (Fergusson's History of Architecture—1865) શીદીઆસનું "The Zeus at Olympis" નું સુવર્ણ અને હાથિકાંતનું પુતળું (ધ. સ. પૂર્વે ૪૩૮-૪૩૨) પણ સંપૂર્ણ કળા-કૌશલ્ય બતાવી આપે છે. શીદીઆસના સમકાલીન શિલ્પકારો આલેક્ઝાન્ડ્રીયન અને એગોરાક્રાઇટસ તથા પ્રેકર્ઝીટીલીઝ, અને પીથીઓસ પણ કળા-પ્રદેશમાં ઉચ્ચ સ્થાન મેળવી શક્યા છે. ઇ. સ. પૂર્વના ચોથા સદ્કામાં એલેક્ઝાન્ડર ધી ગ્રેટના વખતમાં શિલ્પકાર લીસીપ્પસનાં શિક્ષણ નીચે ગ્રીસની આ કળાની અવનતિ થઈ ચક. (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૬-૩૨૩) બાહ્ય રમણીયતા અને રંગનો શોખ વધવા સાગ્યો અને અંધ અનુકરણથી એ અવનતિ ત્વરિત થક.

૪૨. ચિત્રકળાનું જ્ઞાન ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સદ્કાથી ગ્રીસે મેળવેલું જણાય છે, અને શરૂઆતનાં ચિત્રો કંઈ ધ્યાન ખેંચી શકતાં નથી. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૩ ચિત્રકળા. માં ગ્રીસનો પ્રખ્યાત ચિત્રકાર પોલીગોટસ થયો કે જેણે ટ્રોજનની લડાઈનાં ચિત્રો વગેરેથી ગ્રીસની ચિત્રકળાને ચોક્કસ સ્વરૂપમાં રજૂ કરી ગ્રીસમાં ચિત્રકળાનો ઉત્કર્ષ થઈ કર્યો. પરંતુ આ ચિત્રકારની કલમ ચોક્કસ, મૃદુ અને પરિપૂર્ણ હોય તેમ જણાતું નથી. તેનો સમકાલીન ચિત્રકાર માઇકોન કે જેણે "Battle of Marathon" નું સુશોભિત ચિત્ર બહાર પાડ્યું, તથા "Helena" નો ચિત્રકાર મયુક્સીસ (ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦) તથા "Alexander grasping the Thunderbolt of Zeus" નો ચિત્રકાર પ્રોટેજનીઝ (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦) વગેરે ચિત્રકારો ગ્રીસની પ્રાચીન ચિત્રકળાના ઇતિહાસમાં ધ્યાન ખેંચી શકે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ પછી રોમના તાબામાં ગયા બાદ ગ્રીસની ચિત્રકળાની અવનતિ થયેલી જણાય છે. ચિત્રકળામાં ગ્રીસે જોકે સાઈ કૌશલ્ય સંપાદન કરેલું હતું તો પણ તેની શિલ્પકળાની કોટીએ, એ કળા પહોંચેલો ન હતી, તેમ હુનિયાના મુખ્ય દેશોની ચિત્રકળાની સરખામણીમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી.

રામ.

૪૩. પ્રાચીન કાળમાં કળા પ્રદેશમાં ગ્રીસની પછી બીજું સ્થાન રોમ ભોગવે છે અને ગ્રીસ દ્વારા ઇન્ટરકોન્સ્ટેન્સ (ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫૩ માં (કે જે શિલ્પકળા. અરસામાં રોમ શહેર બંધાયું). તેમાં શિલ્પકળામાં સાઈ કૌશલ્ય મેળવેલું હોય એમ દેખાય છે. રોમના અમીરોનો શોખ વિશેષે કરીને લડાઈની બાબતોમાં અને મોજશોખમાં રહેલો હોવાથી ગ્રીસની કળા ચિકિત્સક શક્તિ તેમનામાં ન હતી. અને પરિણામે રોમમાં જોકે જાહેર બાંધકામો સારાં થયાં તો પણ કળાનાં સૌંદર્ય અને વિકાસમાં રોમ, ગ્રીસની તુલનામાં ઊભી શકે તેમ નથી, અને છેક ઇ. સ.

પૂર્વે ૧૫૦ સુધીમાં કે જ્યારે કાર્યેજ અને કોરીનથના પડવાથી ગ્રીસ, રોમના તાબામાં આવ્યું અને રોમના ધનાઢ્ય અમીરોને ગ્રીસની કળાનો મોહ લાગ્યો ત્યાં સુધીમાં, રોમમાં કાંઈ ખાસ શિલ્પકળા જોવામાં આવતી નથી છ સ પૂર્વે ૧૧૫ મા રોમે શિલ્પકળામાં સાઈ કોસલ મેળવેલું જણાય છે પરંતુ રોમની શિલ્પકળાનો ઉત્કર્ષ વસ્તુત તેના કળા રસના બાદશાહો નીચે થયો, કે જેણે શિલ્પકળાના પ્રદેશમાં રોમને ઉચ્ચ સ્થાન આપેલું છે રોમ શહેરમાં બબ્બ અને નકશીદાર મકાનો, ન્યાય મંદિરો, નાટકશાળાઓ, હમામખાનાઓ પુલો, રસ્તાઓ, વગેરે બધામાં એટલુંજ નહીં પરંતુ જર્મની, ફ્રાન્સ, ઇંગ્લેન્ડ, સ્પેન, વગેરે જ્યાં જ્યાં રોમની સત્તા પ્રબળ થઈ ત્યાં ત્યાં રોમની કળાની અસર થયેલી હોય એમ જણાય છે તો પણ બારીક દ્રષ્ટિથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે, જો કે ગ્રીસ પાસેથી, શિક્ષણ લઈ પોતાનાં બુદ્ધિ-કૌશલથી રોમન લોકોએ શિલ્પકળાના બબ્બ બપકાદાર અને નકશીદાર નમુનાઓ ઉભા કર્યા તો પણ તેમની શિલ્પકળામાં (તેમનાં Pantheon માં પણ) ગ્રીસની તનુતા, આધુર્ય અને સૌંદર્ય દ્રષ્ટિગોચર થતાં નથી નકશી માટે પણ રોમ ઇન્ટરકોનેને આભારી હતું અને લડાઈમાંથી મેળવેલાં દ્રવ્યથી ગ્રીસના શિલ્પકારોને રોમમાં બોલાવી તેમના હાથથી રોમ શણગારવામાં કે તેમની કળાનું અનુકરણ કરવામાં મેતોય માનતું આથી રોમની સ્થાનિક કળાને કંઈ માન ધટી ચકત્ર નથી બાદશાહ હેડ્રીઅનના રાજ્યમાં (ઇ સ ૧૧૭-૧૩૮) શિલ્પકળાને સાઈ ઉત્તેજન મળ્યું પરંતુ રોમની કળા મુખ્યત્વે કરીને ગ્રીસનું અનુકરણ કરવામાંજ સમાયેલી હતી પણ જે બાદશાહ કોન્સ્ટેન્ટાઇન રાજધાની બદલ્યા પછી અને રોમ હુમલાખોરોનો ભોગ થઈ પડ્યું તે પછી ઇ સ ના ચોથા સૈકામાં નષ્ટ થયેલી હોય એમ જણાય છે

જેમકે જિત્રકળા માટે પણ રોમ, મિસર દેશ અને ગ્રીસદ્વારા ઇન્ટરકોનેને આભારી હતું અને ઇ સ પૂર્વે ૩૦૦, ૧૮૦ અને ૧૦૦ મા થયેલાં જિત્રકળાના નમુનાઓ મળી ચકે છે તોપણ ઇ સ ના પહેલાં ત્રણ સૈકાઓમાં રોમની જિત્રકળાનો પહેલો ઉત્કર્ષ થયો જણાય છે પણ જે બાદશાહ કોન્સ્ટેન્ટાઇન રાજધાની બદલી (ઇ સ ૩૩૦) તે પછી અસ્ત થયેલો માલૂમ પડે છે પ્રાચીન જિત્રકળાના પ્રદેશમાં રોમ કાંઈ પણ કળા-સ્વાતંત્ર્ય દેખાડી ચકત્ર નથી

ચીન-જાપાન

જપ આ પ્રસંગમાં ચીન અને જાપાન દેશોની પ્રાચીન કળા વિષે બે શબ્દો બોલવાનું અસ્થાને નહીં જણાય ચીન દેશ જોકે ધણો પુરાતન લેખાય છે અને ધણા પ્રાચીન કાળમાં તેણે કળાનું યાન સંપાદન કરેલું હશે એમ માનવાનાં કારણો મળે છે તોપણ કન્તાનનાં, હોનાનનાં " પેંગ્ગાડા " વગેરે ઉપરથી જણાય છે કે ચીનની પ્રાચીન શિલ્પકળા કંઈ ખાસ નોંધ લેવા લાયક ન હતી તોપણ 'નહેર રસ્તાઓ, નહેરો' વગેરે બાંધવામાં એણે સાઈ કૌશલ્ય મેળવેલું હોય એમ " The Great Wall " (ઇ સ પૂર્વે ૨૦૦) વિગેરેનાં દ્રષ્ટાંતથી અત્યુમાન થઈ ચકે છે જાપાનનું પ્રાચીન બાંધકામ ચીનને મળતુંજ હશે એમ તેના "શિન્ટો" દેવળો વગેરે ઉપરથી જણાય છે અને દેશની શિલ્પકળા ઉપર હિન્દુસ્તાનની પ્રાચીન કળાએ ધણી અસર કરી હશે એમ માનવાનાં કારણો મળે છે આધુનિક કાળમાં

એકે ગ્રિન્થનામાં બન્ને દેશોએ અને ખાસ કરીને જપાન દેશ અપૂર્વ કીશલ્ય બતાવેલું છે, તોપણ પ્રાચીન કાળમાં શિસ્પકળામાં કે ગ્રિન્થનામાં એકે દેશ કળા-કીશલ્ય સંપાદિત કરેલું હોય એમ જણાતું નથી.

હિંદુસ્તાન.

૪૬. આપણે હવે હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન કળાનું નિરીક્ષણ કરીએ કે જે મહારા આજના લેખનો મુખ્ય વિષય છે. પ્રસ્તુત લેખના પૂર્વભાગમાં મેં લક્ષ્યસ્વરૂપમાં દુનીયાના મુખ્ય મુખ્ય દેશોની ગયાં બે હજાર વર્ષોની કળાની સ્થિતિ રજૂ કરેલી છે અને એટલા વિચાળ પ્રદેશનું નિરીક્ષણ કરતાં બની ચકે તેટલું સંક્ષેપમાં હકીકત રજૂ કરી, પ્રસંગ પુરતો ખ્યાલ આપવાનું કોશેય કરેલી છે. હિંદુસ્તાનની કળાનો સૂર્ય આપણે જેમ જેમ ભૂતકાળના હંડા ગર્ભમાં આગળ વધીએ છીએ તેમ તેમ, દુનિયાના બીજા દેશોની સરખામણીમાં વધારે ને વધારે ક્રાન્તિમંત દેખાય છે, એમ હકીકત રજૂ કરી હું ઉપર બતાવી ગયો અને એ માન્યતા પ્રાચીન કાળ પરવે સિદ્ધ થઈ ચકે તેમ છે કે નહિ તે નિર્ણય કરવાનું હવે મહાકે કર્તવ્ય રહે છે. જ્યારે હું હિંદની પ્રાચીન કળા વિષે નીચે પ્રમાણે બે મતો વાંચું છું, અને એ મતોને મહારા અનુભવનો કસોટીમાંથી પસાર કરું છું, ત્યારે મહારા મનની શું લાગણી હશે તેનો ખ્યાલ લેવાનું હું કળા રસજ મંહળને જ સોંપું છું. એલીફન્ટાની અજબ ગુફાઓની મૂર્તિઓને ઉદ્દેશીને ડૉક્ટર રેડફોર્ડ લખે છે કે "The colossal sculptures in the rock cut temples of India, whether taken as derived from the Assyrian centre or not may be classed.....as semi-barbaric and naturalistic, with a superadded symbolism which only led to the most extravagant deformities of the human figure* to express the power and attributes of a deity. Statuary proper never existed in any shape of beauty like the human form, throughout Persia, India and China, and there is no sign of any disposition among Asiatics to learn the art from their European Conquerors; it is not in their nature." (Sculptures, Egyptian, Assyrian, Greek, Roman.-(George Redford). ("હિંદુસ્તાનનાં પર્વતોમાંથી કોતરી કાઢેલાં મંદિરોનાં રાક્ષસી પુતળાંઓ એસીરીઆમાંથી શિખવામાં આવેલાં હોય કે ન હોય તોપણ, અર્ધ જંગલી અને કુદરતનું અનુકરણ કરનારાં હોય એમ કહી શકાય છે; કે જેના ઉપર, દેવની શક્તિઓ અને ઉપાધીઓ પ્રત્યક્ષ કરવાના હેતુથી એવી જાતનો ખ્યાલ મુઠવામાં આવેલો છે કે પરિણામે માનુષિ આકૃતિનું ભયંકર બેકાળપણું ઉભું થાય છે. માનુષી આકૃતિના જેવી આકર્ષક આકૃતિઓ બનાવવાની કળા ધરાવતું હિંદુસ્તાન અને ચીનમાં કદી હતી નહિ અને એશિયાના લોકોને પોતાના યુરોપના મેતાઓ પાસેથી એ શિખવાની જગ્યાસા યજ્ઞ હોય એમ દેખાતું નથી. એ શુભ એમના સ્વભાવમાં જ નથી. (જ્યોર્જ રેડફોર્ડ).

* See the statues in the Elephanta Caves.

ખીજી બાણુધી એજ એલીફન્ટાની મનોહર મૂર્તિને જોઈને મી ઇ બી હેવેલ લખે છે કે “ One sculpture like the Trimurti of Elephanta and one painting like the Prince Siddhartha may suffice to show that Indian artists may stand among the greatest of the world ”- (“Study of Indo-Aryan Civilization, E B Havell”) (“એલીફન્ટાની ત્રિમૂર્તિ જેવું એક શિલ્પકામ અને કુમાર સિદ્ધાર્થ જેવું એક ચિત્રકામ, હિંદુસ્થાનના કારીગરો દુનીઆના સર્વ શ્રેષ્ઠ કારીગરોમાં સ્થાન લે છે, એ દેખાડવા માટે બસ છે ” (ઇ બી. હેવેલ) આ બન્ને મન વચ્ચે કેટલો આશ્ચર્યજનક તફાવત ! હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા એ, બલકર ખેડોળપણું ઉત્પન્ન કરનારી કળા હતી, સૌંદર્ય રહિત હતી પ્રાચીન કળામાં હિંદના સોડો કળાપૂર્ણ શિલ્પકામ ન જાણતા-યુરોપીઅનો પાસેથી (કે જેઓ પોતેજ હિંદની કળાને આભારી છે) કેમ ન શિખ્યા” વગેરે ડૉ રેડફોર્ડનું લખાણ કેટલું એકદેશી, ખીન અનુભવી અને ઉતાવળીયું છે, તેનો જવાબ તેના બધું મી હેવેલનાં અનુભવમિદ્ધ લખાણમાંથી આવી જાય છે, અને મહારા લેખના હવે પછીના ભાગમાંથી વધારે સ્પષ્ટ થશે ડૉ રેડફોર્ડે વિલાયનમાં રહી સામળેથી હકીકત ઉપરથી હિંદુસ્થાનની કળાનો મત બાંધેલો છે, જ્યારે મી હેવેલે લાગ્યા વખત સુધી હિંદુસ્થાનમાં રહી હિંદુસ્થાનની કળા જાતે જોઈ, તેનું સ્વરૂપ સમજીને મત બાંધેલો છે ડૉ રેડફોર્ડના જેવી સાહસિક ટીકાઓ ખીજી ધણા ખીન અનુભવી-(સર જ્યોર્જ બર્ડવુડ વગેરે) યુરોપીઅનોના લખાણોમાં વાંચવામાં આવે છે હું એટલુંજ ઈચ્છુ છું કે તેઓ જાતે આવીને હિંદની પ્રાચીનકળાના નમુનાઓ જોઈ અનુભવના બળ ઉપર તેમની ઘુલના અને મત બાંધે-અસ્તુ ! હિંદની પ્રાચીનકળા હિંદમાંજ ઉદ્ભવેલી અને વિકસિત થયેલી હતી, ધણી પ્રાચીન હતી અને આર્યપૂત્રોએ તેને સૌંદર્યશી અને પરિપૂર્ણ બનાવેની હતી એમ મહે જે કાંઈ જાણેલું કે જોપેલું છે તે ઉપરથી મહાઈ નમ માનવું થયું છે, અને ઉપરની આવશ્યક પ્રસ્તાવના પછી, એ આજના મહારા મુખ્ય વિષય તરીકે હું મહારા બાધણના ઉત્તર ભાગમાં હવે પછી આપની પાસે રજૂ કરવાનો પ્રયાત્ન કરીશ હત્તાએ હિંદનો પ્રાચીન કળાનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી એટલે પ્રત્યક્ષ પુરાવાથી પ્રતીતિ કરાવી ચકાય તેવું નથી તો પણ જે હકીકત ઇતિહાસ ઉપરથી નક્કી થઈ શકે તેવી છે, તેનું પ્રથમ નિરીક્ષણ કરીએ

૪૭ ઇ સ ના પહેલા સૈકામાં અજન્તાની ગુફાઓની શરૂઆત થઈ તે પહેલાંની સમય તે આ લેખને માટે પ્રાચીન કળાનો સમય થાય છે આ સમય શિલ્પકળા મનું નિરીક્ષણ કરતાં ઇ મ પૂર્વેના પહેલા સૈકામાં બધાયેલાં સાંસ્કૃતિક રનાયના મુંઠ મંદિરો આપણું પહેલું ધ્યાન ખેંચે છે, અને હિંદની પ્રાચીન કળાનો પુરાવો જુ કરી શકે છે ઇ મ પૂર્વેના ત્રીજા અને ચોથા સૈકામાં ચક્રવર્તી રાજા અશોકના રાજ્યમાં બધાયેલા આશ્રિતનાં બન્ધ રત્નો તેમજ કારલાનું (ઇ સ પૂર્વે ૨૬૩-૨૨૬) વિશાળ અને મનોહર ચૈત્ય મંદિર, (ઇ મ પૂર્વે ૧૦૦-૩૦૦) હિંદની તે સમયની પ્રમાણશીલ, કુશળ અને મંડીત કળાના નમુના દેખાડી શકે છે ચક્રવર્તી અશોકના પિતામહ ૧મ અદ્યપુત્રે (ઇ સ પૂર્વે ચોથા સૈકામાં પણ હિંદની કળાને પાણું ઉત્તેજન આપેલું હોય એમ તેના જગદના બર્મા જગદ અને મહેસોનાં શત્રુઓ ઉપરથી

જણાય છે. ઇ. સ. પૂર્વેના સાતમા સૈકામાં શિલ્પકાર મહા ગોવિંદની કૃતિના નમુનાઓ, રાજગીરની સમીપમાં ગીરી યજ્ઞના કિલ્લામાં હજી પણ મળી શકે છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલા પ્રાચીન શિલ્પકળાના નમુનાઓ ઉપરાંત વર્તમાન કાળમાં વિશેષ વિગતો ઉપલબ્ધ થતી નથી.

૪૮. ચિત્રકળામાં મધ્ય હિંદુસ્થાનમાં સિધનપુરની ગુફાઓનાં ચિત્રો, વિંધ્યાચળ પર્વતની ગુફાઓના ચિત્રો, મિરઝાપુરની ગુફાઓનાં ચિત્રો, હિંદની ચિત્રકળા. નૈસર્ગિક કળા-શક્તિ અને કળા કૌશલ્ય રજી કરે છે, અને ઘણા પ્રાચીન હોય એમ અનુમાન થાય છે. પરંતુ સાધનોને અભાવે તેમનો સમય ખાત્રીથી લખી શકાય તેવું નથી. રામગઢ ગિરિની યોગમાયાની ગુફાઓ વધારે કુશલ કામ બતાવી આપે છે. અને ઇ. સ. પૂર્વે પહેલાં સૈકામાં તેનાં ચિત્રો થયેલાં હોય એમ જણાય છે. ચિત્રકળાના બીજા પ્રાચીન નમુનાઓ ઉપલબ્ધ થયા નથી.

૪૯. પરંતુ કોઈ પણ હકીકતની પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સાબીતી આપી શકાય તેમ ન હોય, તેથી એ હકીકત પાયા વગરની કપોલ-કલ્પિત છે એમ રજીઆત કરવી એ ભુલ બરેલું છે. મય બ્રહ્મનાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં શિલ્પ શાસ્ત્રો કે જે ઇ. સ. પાંચમા સૈકામાં લખાયેલાં હોય એમ જણાય છે તે) ઉપરથી એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે આર્યોની શિલ્પકળા ઘણી પ્રાચીન અને પરિપૂર્ણતા પામેલી હતી એટલું જ નહિ પરંતુ નગર રચનાના (Town-Planning) જે સંગીન નિયમો આર્ય ઋષિઓએ નક્કી કરેલા હતા તેમાં અઘાપિ પર્યંત યુરોપ કાંઈ ખાસ સુધારો કરી શક્યું નથી. આર્યોની અતિ પ્રાચીન સંગીન શિલ્પકળાનું, તેમની શિલ્પકળાના નિયમોનું અને તેમના કૌશલ્યનું આ શિલ્પ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી હકીકત ઉપરથી સહજ જ્ઞાન મળી શકે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ઘણા સૈકાઓ પહેલાં લખાયેલું “ચિત્ર લક્ષણ શાસ્ત્ર” પણ આર્યોની પ્રાચીન ચિત્રકળાનો સવિસ્તર અને સંતોષકારક ખ્યાલ આપી શકે છે, જેને ઇ. સ. ચોથા સૈકામાં લખાયેલું વાત્સ્યાનનું “ષડંગ” (Six Limbs) વિશેષ પુષ્ટિ આપે છે. સત્તરમા સૈકાનો ટીબેટનો ઇતિહાસકાર તારાનાથ ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકાથી પણ વિશેષ પ્રાચીન, આર્યોની પ્રખુલ્લ ચિત્રકળા અને શિલ્પકળા હતી એમ સપ્રમાણ લખી જણાવે છે. પાલી ભાષામાં લખાયેલું બોદ્ધોનું “વિનય પીઠક” (ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં) રાજ પસેનાદનાં ચિત્રથી સુશોભિત થયેલાં “ચિતાગારો” નું વર્ણન કરે છે જે ઉપરથી તે કાળમાં ચિત્રકળા ઘણી સારી સ્થિતિમાં હતી એમ સહજ સિદ્ધ થઈ શકે છે. શ્રી કૃષ્ણના પૌત્ર અનિરુદ્ધજીની ધર્મપત્ની ઉષાએ તેમને પ્રથમ સ્વપ્નમાં જોયા અને ઉષાએ આપેલી હકીકત ઉપરથી, તેની સહીયર ચિત્રલેખાએ ભિન્ન ભિન્ન તસ્વીરો આજેખી, ચિત્રદારા અનિરુદ્ધજીનું સ્વપ્નમાં આવેલું સ્વરૂપ નક્કી કરી તેમનો પત્નો મેળવ્યો એ હકીકત, તે સમયમાં ચિત્રકળા શું સ્થિતિએ પહોંચેલી હશે તેનો પૂર્ણ ખ્યાલ આપી શકે છે. રાજ દશરથ અને દુર્યોધનના મહેલોનું વર્ણન વાંચતાં, શ્રી રામચંદ્રજીના અશ્વમેધની વિગતો વાંચતાં, રામાયણ અને મહાભારતના સમયમાં આર્યાવર્તની શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા ઘણી સારી સ્થિતિમાં હોય એમ સ્પષ્ટ થાય છે. એથી વિશેષ આગળ જઈ ઋગ્વેદનાં મંડળો હાથ ધરનાર કોઈ પણ નિષ્પક્ષ કળા-રસજ્ઞ પુરૂષ ચોક્કસ અનુમાન ઉપર આવી શકે તેમ છે કે ઉષા દેવી, ગાયત્રી દેવી, સૂર્ય દેવ વગેરેને મૂર્તિમંત સ્વરૂપમાં પ્રત્યક્ષ કરી આરાધના કરનાર આર્ય પૂર્વજોની કળા, રસજ્ઞતા કેટલી ઉચ્ચ, ગંભીર અને ચોક્કસ હોવી જોઈએ,

હિંદના હતભાગ્યે તેને અનેક વિદેશીય કુટુંબ વચ્ચેથી પસાર થયું પછી કે જેને પરિણામે તેની સ્વર્ગીય સમૃદ્ધિઓ છિન્નછિન્ન થઈ તથા ઘણું, તેમજ અતિ પ્રાચીન કાળમાં આર્યોની પ્રવૃત્તિ દેવળ ધર્મની આરાધના કરવામાં જ રહેલી હોવાથી, અને ચિત્રોનાં અથવા ખાંચકામનાં સ્વરૂપમાં પોતાના ઇષ્ટ દેવોને રજી કરવાનો ક્રમ તેમણે અતિ પ્રાચીન કાળમાં સ્વીકૃત કરેલો નહિ હોવાથી વેદકાલીન શિલ્પકળાના નમુનાઓ અદ્યાપિપર્યંત ઉપલબ્ધ ન હોય તે સહજ સમજાય તેવું છે પરંતુ તેથી હકીકતને બાધ આવતો નથી વેદકાલીન કળા રસ-રસ-કાવ્યોમાં, પુરાણોમાં, યુદ્ધ ધર્મમાં, રજપૂતોના વખતમાં, મોગલોના વખતમાં અને વર્તમાનકાળમાં પણ હિંદની કળાના જીવન-રસ તરીકે રહેલો જણાય છે, અને એ રસથી પોષાયેલી હોવાથી જ હિંદની કળાએ, બિન્ન બિન્ન ધર્મોમાં અને બિન્ન બિન્ન યુગોમાં પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ જાળવી રાખેલું છે યુરોપના ખીન અનુભવી લેખકો હિંદની કળાને અજ્ઞાની યુદ્ધઓની સમકાલીન લેખે છે તે હિંદની કળાનો દ્રોહ અને અન્યાય કરવા જેવું છે કુદરતનું અદ્ભૂત સૌન્દર્ય જાળખી પ્રત્યક્ષ પ્થાસ લઈ આપેલું વર્ણન રજી કરનારા વેદમંડળના પ્રણેતાઓની કળા-રસરસતા માટે નિષ્પક્ષ યુદ્ધિને પુરાવાની જરૂર રહે તેમ નથી. તેમની કળા, તે તેમની દીવ્ય શક્તિ-દેવી-હતી તેમના આત્મારૂપ હતી, તેમનું જીવન હતું એને પોતા યજ્ઞ આરાધત કરી, દૈવ-પ્રેરિત પ્રસાદ તરીકે કૌટુંબિક ધનરૂપે, અખંડ સ્વરૂપમાં સાચવો રાખવી, એને તેઓ ધર્મ માનતા હતા એ સમર્થ મુનિઓ પોતાની કુળદેવીનો ત્યાગ કરી ગ્રીસ અને રોમના વિદેશી અંગેને સ્વાગત કરે, અથવા તેની સાથે પોતાની કુળદેવીનો ઇરાદાપૂર્વક કળા-અભિચાર થવા આપે એ મંજૂરિત હતું મોગલોએ ઇરાન અને મધ્ય એશિયાની કળાને સ્વાગત કરી, પરંતુ હિંદની પ્રાચીન કળાનું સૂક્ષ્મ શરીર જેવું ને તેવું આખા હતું અને છે અકર્તા અશોક અને ચંદ્રગુપ્તે પરસીપોલી અને નિનેવેહનાં બાલકાઓ રચનાર શિલ્પકારોને કદાચ સ્વાગત કર્યા હશે, તે હિંદની પ્રાચીન કળાનો અનાદર કરીને નહિ, પરંતુ સાથોસાથ એક ખીનની સરખામણીથી વિદેશી કળા સુધાતુ પાન કરવાના હેતુથી તેની જ રીતે પ્રાચીન આર્યોએ વાયવ્ય ઠોણના દેશમાંથી કાંઈ જાણેલું હશે, પરંતુ આર્યોવર્તની કળાનો ઉત્કર્ષ, વિશાસ અને પરિપૂર્ણતા કરવાનું માન તો તેમનું જ છે એ નિમંદેહ જણાય છે

આ સંબંધમાં તા. ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૦ ના રોજ કલકત્તામાં “Heritage of India” એ વિષય ઉપર બાયણ કરતાં ફેરુહર ફર્કહર (Farquhar) પ્રાચીન કાળને ઉદ્દેશીને જણાવ્યું હતું કે “India evolved a civilization of her own and her culture was carried all over Asia for many centuries India as a matter of fact was the university of Asia just as Greece was the University of Europe” આ શબ્દોમાં પણ પુરેપુરું સત્ય રહેલું નથી એમ હકીકત ઉપરથી જણાય છે

રશીયાના સમર્થ વિદ્વાન શેફ્ટોલોવિચ Sheftolovich નાં લખાણ પ્રમાણે બોલતાં, ઇ.સ. પૂર્વે બે હજાર વર્ષો પહેલાં પણ રજપૂતોના મંડો રચનાર મહા મુનિઓ કળા પ્રતીષ્ઠા હતા એમ માનવાનાં અનેક કારણો મળી શકે છે અને મળેલી હકીકત ઉપરથી ઇ.સ. પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષો અથવા તેથી પણ વિશેષ પ્રાચીન કાળમાં આર્યોવર્તના આર્ય મુનિઓ, શિલ્પ

કળા અને ચિત્રકળામાં પ્રવીણ હતા, પોતાનાં બુદ્ધિબળથી કળા-પ્રદેશમાં પુષ્કળ પરિશ્રમ લઈ તેઓએ વિગતવાર શોધખોળો કરેલી હતી, અને પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં પારંગત થયેલા હતા એવા અનુમાન પર હું આવેલો છું અને મને જે જે સાધનો ઉપલબ્ધ થયાં છે અને થવામાં છે એથી હું આ અનુમાનનું સમર્થન કરવા ધાડંછું. મિસર દેશમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષમાં શિલ્પકળા સારી સ્થિતિમાં હતી, જ્યારે ચિત્રકળા ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે તેવી ન હતી, એમ ત્યાંના ઇતિહાસકારો લખે છે તે આપણે જોઈ ગયા. એસિરિયાની કળાનો ઉત્કર્ષ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૨૦૦માં લખવામાં આવેલો છે. પરંતુ ચિત્રકળાનું જ્ઞાન ત્યાં હોય તેવા પ્રમાણ મળી શકતાં નથી. મિસર દેશનું અનુકરણ કરનાર ગ્રીસની શિલ્પકળા ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ માં ધ્યાન ખેંચી શકે છે; જ્યારે ચિત્રકળા ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ માં પ્રચલિત હશે એમ અનુમાન થાય છે. ગ્રીસનું અનુકરણ કરનાર રોમની શિલ્પકળાનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦નો હતો, જ્યારે ચિત્રકળાનું જ્ઞાન નહિ જેવું હતું. પ્રાચીન કાળમાં પંદાયેલા આ બધા દેશોમાં ભવ્ય અને રાક્ષસી આકૃતિના શિલ્પકળાના નમુનાઓ જોવામાં આવે છે, પરંતુ કુદરતનું સૌંદર્ય તેઓએ ઝોળખેલું હોય, ચિત્રકળામાં પ્રવિણતા મેળવેલી હોય તેવી હકીકત મળી શકતી નથી. તેમની કળાના નિયમો ઉપલબ્ધ નથી કે જાણવામાં આવેલા નથી. ગ્રીસનું શિક્ષણ આર્યાવર્તે લીધું એમ હકીકત હોવાને બદલે ગ્રીક લોકો એલેક્ઝાન્ડર ધી ગ્રેટ (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭) ના હુમલા પછી હિંદમાં શિક્ષણ લેવાને આવ્યા હોય એમ ઇતિહાસ પરથી હકીકત મળી શકે છે. ખ્રીષ્ટ બાળુથી પ્રાચીન કાળમાં ધર્મનાં વાતાવરણ નીચે રિદ્ધિસિદ્ધિથી રસબસતાં આર્યાવર્તે તરફ નજર કરીયે.

રામાયણ અને મહાભારતમાં વર્ણવેલા કીર્તિ-સ્તંભો અને રાજમહેલો, શિલ્પકળાનો જોટલો ઉત્કર્ષ બતાવે છે તેટલું ઋગ્વેદનાં મંડળોના પ્રત્યેક શ્લોકમાં અનુભવાતું કુદરતનું અલૌકિક સૌંદર્ય ચિત્રકળાનો ખ્યાલ આપી શકે છે. ચિત્રશાસ્ત્રો, શિલ્પશાસ્ત્રો એવા સમયમાં રચાયેલાં જણાય છે, (અને આર્ય કળા-કૌશલ્યનો એવો સચોટ ખ્યાલ આપી શકે છે) કે જ્યારે ગ્રીસ અને રોમની પ્રાચીન કળાઓનો સ્વદેશીય ઉદ્ભવ નહિ હોવાથી નષ્ટ થયેલી છે. આર્યાવર્તની પ્રાચીન દીવ્યકળા, જે કે આદરને અભાવે નષ્ટવત્ જણાય છે તોપણ આર્ય પુત્રોનાં ધરેધરમાં હજી મૂર્તિમંત દેવી રૂપે વિદ્યમાન છે; જે થોડાં ધણાં સ્વાગતથી સંપૂર્ણ તેજમાં પ્રકાશમાન થાય તેમ છે, એમ હું જોઈ શકું છું. આવા સંજોગોમાં, “હિંદની કળાને, “કળા” શબ્દ લાગુ પાડવો એ શબ્દનો વ્યભિચાર કરવા જેવું છે.” આર્ય પુત્રો કળા હીન હતા વગેરે જે ઉતાવળી અને ખીન અનુભવી ટીકાઓ હિંદની કળા સંબંધમાં કરવામાં આવેલી છે, તેમાં કેટલું સત્ય રહેલું છે તેનો ખ્યાલ હું આપ સહુના ઉપર રાખું છું. હિંદની પ્રાચીન કળા હિંદનીજ હતી, અને તે કળામાં આર્યપુત્રોએ પ્રાચીન કાળનાં અસાધારણ કૌશલ્ય મેળવેલું હતું એમ માફ ખાત્રીથી માનવું છે અને એ માન્યતાને ખાત્રીપૂર્વક જાહેરમાં લાવવી એ ખાસ કરીને મહારા આ લેખનો હેતુ છે. આટલા કારણસર હિંદની પ્રાચીન કળા કેટલી પ્રાચીન અને કુશળ હતી એ મુદ્દાનું સમર્થન હું નીચે જણાવેલી થોડી વિશેષ હકીકતથી કરવાની રજા લઉં છું. આ હકીકતના પ્રણેતા એટલા પ્રાચીન કાળમાં થયેલા હતા કે તેમનું નામ હજી સુધી કળા-પ્રદેશમાં જાણવામાં આવેલ નથી, પરંતુ તેથી એ હકીકતની સત્યતાને કાંઈ બાધ આવતો નથી. ઇતિહાસની તારીખો ન મળી શકે તેથી

પ્રત્યક્ષ દર્શકીકૃતમર્થી જે સત્ય પ્રાપ્ત થયું હોય તેનો પણ અનાદર કરવો એ સત્ય વિશુષ્પતા અને માહિત્ય-રસ શૂન્યતા સાબીત કરે છે

૫૦. મદર્પિ આપસ્તબ (કે જેનું કળા-પ્રદેશમા નામ લેતાં અને અપૂર્વ માન અને પૂજ્ય ભાવની લાગણીઓ ઉભરાય છે) અને પ્રાચીન ધર્મમા લખાયેલા પોતાના “કમાદિધસાર” નામના ગ્રંથમા પ્રસ્તુત વિષય મર્મધર્મા આશ્વૈયકારક જ્ઞાન રજુ કરે છે અન્ય પ્રારંભમા મદર્પિ તથે છે કે--

“ મહામાયાશ લેશસ્ય લેશાસસમવીક્ષણાત્ ।

અનેક કોટિ ઘટ્ટાણ્ડ શિલ્પં ચેન કૃત મહત્ ॥

ત નત્યા પરમાનન્દ મહાશિલ્પમુમાપતિમ્ ।

શાસ્ત્રાયતરણાધિકરણ વક્ષ્યેતિ સમઘાત્ ।

ઇત્યાદિ

“ જે પરમાનન્દ સ્વરૂપ, મર્મર્થ શિલ્પમાર, ઉમાપતિની લેશમાત્ર ધ્યાયી અનેક કોટિ ઘટ્ટાણ્ડ રચાયેલા છે તે (મહેશ્વરને) પ્રણામ કરીને “શાસ્ત્રાયતરણાધિકરણ” (શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિનું પ્રકરણ) હું વર્ણવું છું પોતાના ધાર્મિક કાર્યમા ઇષ્ટ દેવનું આ પ્રભાણે આવાહન કરી, શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ અત્યુત વર્ણન (કે જે પ્રસ્તુત લેખને માટે આવશ્યક નહિ હોવાથી સંવિસ્તર લખી જણાવતો નથી) કૃતા મદર્પિ સિં પશાસ્ત્રોના આદિ પ્રણેતા તરીકે કશ્યપ ધક્ષનું નામ જણાવે છે કશ્યપ ધક્ષે શિલ્પશાસ્ત્રના એ ભાગ પાડ્યા (૧) શિલ્પ શાસ્ત્ર, અને (૨) ચિત્ર લેખના શાસ્ત્ર, અને એ બન્ને ભાગોના ફરકના ચોદ વિભાગ પાડેલા છે, નામાર્થકલ્પમાં વિકૃત ચોદ લોકને અનુસરીને ચોદ વિભાગના નામ નીચે પ્રમાણે બનાવેલા છે

(૧) ઘટ્ટ શિલ્પ

(૮) ગાઘર્થ શિલ્પ

(૨) સ્કન્દ શિલ્પ

(૯) ગુહ્ય શિલ્પ

(૩) ક્રમ્ભુ શિલ્પ

(૧૦) શૈવ શિલ્પ

(૪) સૂર્ય શિલ્પ

(૧૧) કૂર્મ શિલ્પ

(૫) દેવ શિલ્પ

(૧૨) વારુણ શિલ્પ

(૬) વક્ષ શિલ્પ

(૧૩) સુદર્શન શિલ્પ

(૭) ત્યક્ષ્ટુ શિલ્પ

(૧૪) વદધર શિલ્પ

મજકુર ચો શિલ્પ શાસ્ત્રો પૈકી, કશ્યપ શાસ્ત્ર કયા લોકમા પ્રચલિત થયું, શાસ્ત્રોના ચુ ૧૧૨નાર છે, અને તે તે લોકમા કયા ઋષિ (સ્થાપક) એ બહાર પાડ્યું તે મર્મધર્મા અવિસ્તર દર્શાવત જણાવેલી છે જેને દુક માન નીચેના ‘કોટક’માંથી મદજ આવી ચકશે

શાસ્ત્રનું નામ	વિસ્તાર	ભાગ	લોક	સ્થાપક
(૧) ઘટ્ટ શિલ્પ	૧ કોટિ શ્લોક	૩૧૬	ઘટ્ટ લોક	ક્રતુ ઋષિ
(૨) સ્કન્દ શિલ્પ	૮૦ લક્ષ	૧૩૦	તથો લોક	વિષ્ણુઋષિ
(૩) ક્રમ્ભુ શિલ્પ	૨૦ લખ	૬૪	જનો લોક	મણિપમદ્ર
(૪) સૂર્ય શિલ્પ	૬૦ લક્ષ	૪૦૩	મદો લોક	વાદિપયઋષિ
(૫) દેવ શિલ્પ	૫૦ લક્ષ	૫૦૦	સ્વર્ગલોક	ઘટ્ટઋષિ
(૬) વક્ષ શિલ્પ	૨૫ લખ	૮૦	મુષ્ણલોક	સૌમાયણઋષિ

(૭) ત્વષ્ટુશિલ્પિ	૬૦ લક્ષ	૨૧૪	મૂર્લીક ત્વષ્ટુ ઋષિ
(૮) ગાંધર્વશિલ્પિ	૫૦ લક્ષ	૮૦	પાતાલલોક ગરુડ
(૯) ગુહ્ય શિલ્પિ	૪૦ લક્ષ	૧૪૨	મહાતલલોક સુંદરઋષિ
(૧૦) શૈષ શિલ્પિ	૮૦ લક્ષ	૭૦૧	રસાતલલોક પિંગલઋષિ
(૧૧) કૂર્મ શિલ્પિ	૩૦ લક્ષ	૩૦૬	તલાતલલોક શ્રીધરઋષિ
(૧૨) વારુણશિલ્પિ	૨૫ લક્ષ	૨૧૪	સુતલ લોક નાગઋષિ
(૧૩) સુદર્શનશિલ્પિ	૬૦ લક્ષ	૮૧૯	વિતલ લોક તુંડિલઋષિ
(૧૪) દંડધરશિલ્પિ	૨૦ લક્ષ	૪૦૬	અતલ લોક શૈષમુનિ

આ પ્રમાણે તે તે શિલ્પ શાસ્ત્રનો તે તે લોકમાં સ્થાન નિર્ણય કરી બુદ્ધોક્તનાં શિલ્પ શાસ્ત્રોના વિભાગો મહર્ષિ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:--

ત્વષ્ટુબ્રહ્મ તે કશ્યપ બ્રહ્મ પાસેથી મળેલા ત્વષ્ટુશિલ્પશાસ્ત્ર ના છાયા પુરુષ ઋષિએ બાર વિભાગ કર્યા અને બાર જુદા જુદા ઋષિઓને તેનું અધ્યયન કરાવ્યું. આ બાર ઋષિઓએ બુદ્ધોક્તનાં કથ્યાણુ માટે શિલ્પ શાસ્ત્રો લખેલાં છે અને તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:--

પુલહો પિંગલા વિશ્વનાથાખ્યો ગાવિલો મયઃ ।

વિમાસકો વીતહવ્યો વસિષ્ઠો વુડિલો મનુઃ ॥

વિશ્વકર્મા તથા ત્વષ્ઠા દ્વાદશૈતે ક્રમાત્ સ્વયમ્ ।

શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રવક્તાર ઇતિ શાસ્ત્રવિનિર્ણયઃ ॥

(૧) પુલહ ઋષિ	(૬) વિમાસક મુનિ	(૧૧) વિશ્વકર્મ બ્રહ્મ
(૨) પિંગલ ઋષિ	(૭) વીત હવ્ય ઋષિ	(૧૨) ત્વષ્ટુ બ્રહ્મ
(૩) વિશ્વનાથ મુનિ	(૮) વસિષ્ઠ ઋષિ	
(૪) ગોવિલ ઋષિ	(૯) વુડિલ ઋષિ	
(૫) મય બ્રહ્મ	(૧૦) મનુ બ્રહ્મ	

ઉક્ત ઋષિઓએ લખેલાં શિલ્પશાસ્ત્રોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:--

શિલ્પ પ્રકાશિકા શિલ્પકલ્પઃ શિલ્પમહોદધિઃ ।

શિલ્પ વિન્દુ શિલ્પતન્ત્ર શિલ્પ સર્વ સ્વમેવ ચ ।

શિલ્પ ચન્દ્રોદય શિલ્પાદર્શો શિલ્પપ્રભાકરઃ ॥

શિલ્પ કલ્પદ્રુમ શિલ્પમાર્તાન્ડ શિલ્પકાન્ડિકઃ ।

પ્રતાનિ શિલ્પશાસ્ત્રાણિ પુલહાદૈર્યથાક્રમમ્ ।

સૂત્રરૂપાદ્વાક્યરૂપાચ્છલોકરૂપાદ્યથાવિધિ ।

નિમિત્તાનિ પુરાલોકે હિતાર્થ જ્ઞાનવિત્તમૈઃ ॥ इत्यादि.

(૧) શિલ્પ પ્રકાશિકા	(૫) શિલ્પતન્ત્ર	(૯) શિલ્પપ્રભાકર
(૨) શિલ્પ કલ્પ	(૬) શિલ્પસર્વસ્વ	(૧૦) શિલ્પકલ્પદ્રુપ
(૩) શિલ્પ મહોદધિ	(૭) શિલ્પચન્દ્રોદય	(૧૧) શિલ્પ માર્તાન્ડ
(૪) શિલ્પ વિન્દુ	(૮) શિલ્પાદર્શ	(૧૨) શિલ્પકાન્ડિકા.

ઉપર જણાવેલા બાર શિલ્પશાસ્ત્રીઓના ગ્રંથોને આધારે તેમના શિષ્યોએ પણ ધણા ગ્રંથો રચેલા હતા કે જે બધા મળી ૧૫૩ ગ્રંથો શિલ્પશાસ્ત્રો ઉપર થાય છે

૫૧ ચિત્ર લેખનાશાસ્ત્ર—ના પણ એજ પ્રમાણે વિભાગ અને વ્યવસ્થા થયેલા છે જેમાંથી થોડાં શાસ્ત્રોના નામ નીચેથી જણાશે

ભૂતશક્તિચિત્ર લોહપાક વિમ્વા પર્કર્ષકા
છાયા કેશ સ્વર નલ શલ્ય માલરસાસ્તથા ।
તૈલ ગૌરિક ઘર્ણાશા બીજ પંચમુસ્તાસૃજ ।
ગ્રહકાલાશુ પૈશાચભૂત પ્રેતાસુરાઈતિ ।
ષટ્ વિંશતિ પ્રભેદેન ચિત્રલેખાય યથાક્રમમ્
તદેતત્ શાસ્ત્રેષુ સર્વેષુ ઘર્ણિતાનિ મહર્ષિમિ ॥ इत्यादि

ચિત્રલેખના શાસ્ત્રોનો કંઈક ખ્યાલ નીચેની વિગતભાષી મળી શકશે

- (૧) ભૂતચિત્રકલા શાસ્ત્ર—આ શાસ્ત્રમાં પચમહાભૂતોના રંગો નક્કી કરી બહાર લાવવાની કળા વર્ણવેલી છે અને મજકુર ગોત્રોને ચિત્રોના રૂપમાં રજુ કરવાની વિધા બતાવેલી છે
- (૨) શક્તિચિત્રકલા શાસ્ત્ર—સ્થાવર-જંગમ વસ્તુઓની અંતર્ગત આકૃતિઓ નક્કી કરી વિજળાદ્વારા બહાર દેખાડવાની કળા આ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી છે
- (૩) યત્ર ચિત્રકલા શાસ્ત્ર—પૃથ્વી જળ અને અગ્નિ અંતરિક્ષમાં સંચરતા યન્ત્રોનું ચિત્રો આલેખવાની કળા આપેલી છે
- (૪) લોહચિત્ર લેખના શાસ્ત્ર લોહ અને અન્ય ધાતુ ઉપર કાંચ અને આભેદુમ ચિત્રો કોતરી કાઢવાની કળા આ શાસ્ત્રમાં જણાવેલી છે
- (૫) પાક ચિત્ર લેખના શાસ્ત્ર કપૂર વગેરે પદાર્થોને અમુક વિધિથી તૈયાર કરી કોઈ પણ ધાતુને પરિપક્વ બનાવતી વખતે તેની દરેક સ્થિતિનું ચિત્ર કાઢવાની કળા આ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી છે
- (૬) વિમ્વાપર્કક ચિત્ર શાસ્ત્ર કાચ અથવા અમુક જાતના પદાર્થો ઉપર નખ નેટલી જગ્યામાં આખી સહિતુ ચિત્ર કેવી રીતે આલેખી શકાય, અને તેમાં રહેલી બધી આકૃતિઓના સ્વરૂપ કયા યન્ત્રોદ્વારા જોઈ અને આલેખી શકાય વગેરે વિધાનું અદ્ભુત વર્ણન આ શાસ્ત્રમાં કરેલું છે

તેવીજ રીતે બીજા ધણા શાસ્ત્રો છે જેમાં (૧) છાયા જોઈને ચિત્ર કાઢવાની કળા (૨) વાળનું નિરીક્ષણ કરીને ચિત્ર આલેખવાની કળા (૩) સ્વર સાંભળીને આકૃતિ આલેખવાની કળા (૪) નખથી અથવા નખદ્વારા આકૃતિ આલેખવાની કળા નલચિત્ર (૫) અસ્થિ વડે પ્રાણીઓની આકૃતિ આલેખવાની કળા શલ્પચિત્ર વગેરે કળાઓનું અદ્ભુત વર્ણન આપેલું છે

પર તેવીજ રીતે શિલ્પ શાસ્ત્રોની ૧૧૦૭ જુદી જુદી જાતો વર્ણવેલી છે જેમકે શિલાશિલ્પ, વાદશિલ્પ, યાનશિલ્પ, યત્રશિલ્પ, વાસ્તુશિલ્પ, ઘસાશિલ્પ, ઘાતુ

શિલ્પ, આદર્શકશિલ્પ, રથશિલ્પ, મૂર્તિશિલ્પ, વૈમાનિકશિલ્પ, નાટ્યશિલ્પ, મૃગ-શિલ્પ, વગેરે. પ્રપંચલહરીમાં મહર્ષિ વસિષ્ઠ લખે છે કે પરલોકમાં તો દેવશિલ્પ, યક્ષશિલ્પ, ગાંધર્વશિલ્પ, વ્રહ્મશિલ્પ, વગેરે અગમ્ય જાતનાં શિલ્પશાસ્ત્રો પ્રચલિત છે.

૫૩. આ ઉપરાંત વિજ્ઞાનીના ગુણ ૩૫, ઉપયોગ શક્તિ વગેરે ઉપર, વર્ણુ, સ્વર, ૩૫, વગેરેના ચિત્રો લેવાની કળા ઉપર, સૂર્યના કિરણોના રંગ, ૩૫, શક્તિ, વેગ, વગેરે નક્કી કરવાની કળા ઉપર, મેઘની ઉત્પત્તિ, ૩૫, રંગ, ગુણ, વેગ વગેરે જાણવાની કળા ઉપર, અંતરિક્ષનાં ગુણ ૩૫, રંગ, જાણવાની કળા ઉપર, અનેક જાતની ધાતુઓ જાણવાનું, પકાવવાનું, તેમાંથી યન્ત્રો બનાવવાનું, યન્ત્રોનાં ચિત્રો આજેખવાનું, અગ્નિની જાતો, વેગ નક્કી કરવાનું, વાયુની જાતો ૩૫, રંગ, વેગ, ગુણ વગેરે નક્કી કરવાનું, ધુમાડાની જાતો નક્કી કરી, દરેક જાતના ગુણ, ૩૫ વગેરે જોખખવાનું—જ્ઞાન આપનારાં અનેક શાસ્ત્રો રચાયેલા છે, કે જેનું વર્ણન વાંચતા આશ્ચર્ય અને અપૂર્વ માનની લાગણીઓ ઉભરાય છે. શિલ્પશાસ્ત્ર અને ચિત્રશાસ્ત્રમાં અતિ પ્રાચીન કાળમાં આર્યોએ કેટલું સવિસ્તર, નિયમસર અને સુસ્પષ્ટ જ્ઞાન મેળવેલું હતું તેનો કંઈક આભાસ ઉપરની જીજ્ઞ હકીકતમાંથી આવી શકશે. શિલ્પશાસ્ત્ર આર્યોએ વર્ણુવેલી ચોસઠ કળાઓ માંડેની કળા છે, (કે જેની સટીક ટીપ કોઈ બીજે પ્રસંગે આપની પાસે રજુ કરીશ) અને મજકુર કળાઓમાં આર્યોએ સંપૂર્ણ કૌશલ્ય મેળવેલું હોય એવું તેમણે રચેલા ગ્રંથોમાં રહેલી સવિસ્તર, આધારિત અને સુસ્પષ્ટ હકીકત ઉપરથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થઈ શકે છે. ઉપર જણાવેલાં બધાં શાસ્ત્રો અને કળાઓ માત્ર કપોલ-કલ્પિત નામ નથી, પરંતુ હકીકત છે કે જે હિંદની પ્રાચીનકળા સંબંધમાં ધણું અજવાળું પાડી શકે છે. આ શાસ્ત્રો તેમજ તેના પ્રણેતાઓ એટલા પ્રાચીન કાળમાં થયેલાં હતાં કે તેનાં નામ વિદેશમાં તો શું પરંતુ હિંદુસ્થાનમાં પણ સાહિત્ય પ્રદેશમાં હાલમાં ભાગ્યેજ જાણવામાં હશે. એટલે અજ્ઞાન-તિમિરમાં ભ્રમતા પુરૂષો હિંદની કળા સંબંધમાં ઉપલબ્ધ સાધનો ઉપરથીજ અનુમાન બાંધે અને ઐતિહાસિક પુરાવાઓ બૌદ્ધ-યુગથી મળી શકે તેમ છે, માટે એ કાળને હિંદની કળાનો ઉદ્ભવ-કાળ લેખે તો તેમને પણ ખચાવવા માટે કારણ રહી શકે તેવું છે. પરંતુ હકીકત અન્યથા છે. અતિ પ્રાચીન કાળમાં હિંદમાં જે વિદ્યા હતી, તેનો દશાંશ પણ હજી યુરોપ-અમેરીકામાં સંપાદિત થયેલો નથી. પ્રાચીન કાળનું વિમાનશાસ્ત્રો, (યન્ત્રશાસ્ત્રો), ભૌતિકશાસ્ત્રો (Physics), વૈદકશાસ્ત્રો, જ્યોતિષશાસ્ત્રો, શિલ્પશાસ્ત્રો, વાયુશાસ્ત્રો, મેઘશાસ્ત્રો, વગેરે આપના જાણવામાં આવશે ત્યારે આપ સહુને પ્રતીતિ થશે કે આર્યોએ જે વિદ્યાનો સંચય કરેલો તેટલો સંચય પ્રાશ્નિકાઓ એક બે સૈકામાં પણ હજી કરી શકશે કે નહિ તે શંકા પડતું છે. હિંદની પ્રાચીન અદ્ભુત વિદ્યા સંબંધમાં ક્રિસ્તિાન્ન જાણવાનો મને પ્રસંગ મળેલો છે અને મારી તો ખાત્રી થયેલી છે કે હિંદની કળાનું જે પ્રમાણ બંધાય છે તે કેવળ અજ્ઞાનતામાં રહીનેજ બાધનામાં આવેલું છે, અને પરિણામે હિંદની દીવ્ય કળાને ઘણો અન્યાય અને વ્યાધાત થયેલો છે. હિંદના પ્રાચીન વિદ્યાનું સત્ય સ્વરૂપ સમજાય, હિંદના વિદ્યા-ભંડાર તરફ આશ્ચર્ય અને માનથી ઉત્કંઠ બની લોકો નજર કરતાં શીખે, હિંદનાં અનુકરણમાંથી ઉદ્ભવેલી વિદેશીય કળાને પરિપૂર્ણ માની તેને પૂજવાને બદલે આર્ય પુત્રો હિંદની દીવ્ય કળા દેવીનું સત્ય સ્વરૂપ જોખખી તેની આરાધના

તેની આરાધના કરતા શીખે એવા હેતુથી અને પ્રાચીન શાસ્ત્રનો જે કાઈ લેશ મળી શકશે તે આર્ય બધુઓની જાણ માટે થોડા વખતમા પ્રગટ કરવા વારૂ છુ અને ખાત્રી છે કે હિંદની વિદ્યા સંબંધમા ખરી હકીકત સમજવા પછી જે એકદેશીય મતો બધાયા છે તે બદલવાનો પ્રસંગ આવશે

ઉપસ હાર

૫૪ આર્ય બધુઓનો' શિષ્યકળા અને ચિત્રકળા-એ બે કળા સંબંધમા મારા વિચારો આપની પામે રજુ કરનાની મારી ધારણા હોવા છતાં, હિંદની પ્રાચીન કળાના નામ માનથી અને એટલા બધા વિચારો ઉભવે છે કે આ પ્રસંગે હું તે સર્વથા રજુ કરી શકું તેમ નથી તેમ જે કાઈ મે રજુ કરેલું છે તે પણ અવકાશના પ્રમાણમા અતિવિસ્તૃત થયું હોય તો આપ સહુ અને ક્ષમા કરશો, એવી મારી વિનંતિ છે આર્ય મહર્ષિઓના અગાધવિદ્યા નિધિનું અવલોકન કરૂં છુ અને બીજી બાજુથી અજ્ઞાન-તમિરમા ભમતા પુરૂષોની પાયા વગરની દીકાઓ જેવું છુ ત્યાં મહારા હૃદયમા એટલી બધી લાગણીઓ ઉભરાય છે કે હું મહારા વિચારો ઉપર આવશ્યક સમય રાખી શકીશ કે નહિ તે મનબંધમા અને સમવિષમતા થાય તે સ્વાભાવિક છે શિષ્યકળામા અને ચિત્રકળામા આર્યોએ અતિ પ્રાચીન કાળમા જે કાશ્ય પ્રાપ્ત કરેલું હતું તેનો દશાશ પણ હજી પશ્ચિમના દેશોએ પ્રાપ્ત કરેલું નથી અને ભવિષ્યમા તરતમા પ્રાપ્ત કરશે તેવો સંભવ જણાતો નથી

૫૫ અનેક કારણોને લીધે હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ સંપૂર્ણ સ્વરૂપમા ઉપલબ્ધ થઈ શકે તેમ નથી તેમજ ઐતિહાસિક સમયનો નિર્ણય કરનાનો ક્રમ પણ, પાશ્ચિમાત્ય મુસાદરોના આગમન પછી સ્વીકૃત થયેલા હોવાથી, તેમના આગમન પહેલાના સમયનો નિર્ણય માધ્યમોને આભાવે થઈ શકે તેમ નથી પરંતુ એટલા માટે પ્રાચીન કળા નોંધ લેવા લાયક ન હતી, એવું સરળ અને પાયા વગરનું અનુમાન સદમા બાધી લેવું, અથવા જ્ઞાતી સમયનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ હોય ત્યાંથી હિંદની કળાની શરૂઆત થઈ એવી હલાહલ અનુમાનારૂં કરવાના કરવી, એ કેટલું સાહસ છે તે નિષ્પત્તિ ખુદિથી નીચે જીવે હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનું અવલોકન કરવાથી જણાય છે જગદીશ્વરને ઉદ્દેશીને જેમ "જેતિ જેતિ" એવા શબ્દોથીજ તેના ગુણ-સ્વરૂપનું વર્ણન થઈ શકે તેવું છે, તેમ હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનું પણ કંઈક તેવુંજ છે અતિ પ્રાચીન કાળના ઓરો અથવા ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી ઐતિહાસિક સમયનો નિર્ણય પશ્ચિમ દેશોના મુસાદરોના આગમન પછી થઈ શકે છે અને તે પણ ગ્રીસના એલેક્ઝાન્ડર ધી ગ્રેટના હુમલા (૩૨૭ ઈ સ) પછી અથવા તે અર સામાં હોય તેમ જણાય છે પરંતુ તેથી વિશેષ પ્રાચીન સમયનો નિર્ણય કરવાનું કાઈ નિશ્ચયાત્મક સાધન મળી શકતું નથી, અને આ અરસામા તો હિંદની કળા પરિપૂર્ણતા પામેલી હોય અને ગ્રીસ દેશના કારીગરો હિંદને શિક્ષણ આપવાને બદલે હિંદના કારીગરો પામેલી શિક્ષણ લઈ ગયા હોય એવું જણાય છે When the Greeks towards the end of the 4th century B C invaded the North West, the Indians had already worked out a national culture of their own unaffected by foreign influences (Macdonell's History

of Sanskrit Literature, page 7) મૈર્યવંશી રાજ ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં (ઈ. સ. પૂર્વે ૨૮૦) એલેક્ઝાન્ડર ધી ગ્રેટના સેનાપતિ સેલ્યુકસે પોતાના એલચી મેગાસ્થનીસને ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં મોકલ્યો હતો અને મેગાસ્થનીસે હિંદની તે સમયની કળાનું ને વર્ણન આપેલું છે તે ઉપરથી સહજ પ્રતીતિ થઈ શકે છે કે તે સમયમાં હિંદની કળા પરિપૂર્ણ દશામાં હતી અને પાશ્ચિમાત્યોનાં આગમનની પૂર્વે ઘણા પ્રાચીન કાળમાં તેના ઉદ્ભવ થયેલો હોવો જોઈએ. આ અરસામાં લખાયેલા ગ્રંથોની સાથે, અમુક ખીજા ગ્રંથોને સરખાવીએ છીએ, ત્યારે ઉક્ત ખીજા ગ્રંથો વધારે પ્રાચીન હોય તેમ સહજ જણાઈ આવે છે, એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકા પહેલાં હિંદમાં કળાનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ હોવો જોઈએ એવું અનુમાન અનિવાર્ય થાય છે. અને એ પ્રમાણે અમુક સમય નક્કી કરી તે અરસામાં લખાયેલા ગ્રંથોની સૂચના ઉપરથી તેથી વધારે પ્રાચીન ગ્રંથ જોઈએ છીએ ત્યારે તેમાં આપેલી હકીકત તેથી પણ વધારે પ્રાચીન કાળ તરફ આપણને દોરે છે, અને એ પ્રમાણે ભૂતકાળનાં ઉદાહરણોમાં જેમ જેમ વધારે જઈએ છીએ તેમ તેમ ઉત્તરોત્તર હિંદની કળાની પ્રાચીનતા વધારેને વધારે પ્રાચીન હોય એમ સિદ્ધ થતું આવે છે. પરંતુ ચોક્કસ લેખો કે પ્રમાણોને અભાવે અમુક સમય તે છેક પ્રાચીન દશાનો સમય હતો એમ કહી શકાતું નથી. મૈર્યવંશી રાજાઓના વખતમાં એટલે કે ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં તો બૌદ્ધોનું પરિમળ જામી ગયું હતું, જ્યારે હિંદની કળાની પરિપૂર્ણતા તો તેની પૂર્વે બ્રાહ્મણોની સર્વોપરિ સત્તાના સમયમાં થયેલી હતી એમ નિઃસંદેહ જણાય છે. પુરાણોના કરતાં રસકાવ્યો વધારે પ્રાચીન છે, રસકાવ્યો કરતાં સ્મૃતિઓ, સ્મૃતિઓના કરતાં વેદ—મંડળો અને શ્રુતિઓ વધારે પ્રાચીન છે એમ તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી સહજ નક્કી થઈ શકે છે, પરંતુ પ્રત્યેક ગ્રંથ કયા સમયમાં લખાયેલો હતો એ રજુઆત કરી શકાય તેવું નથી તેમ તે સર્વ ગ્રંથોમાં જ્યારે હિંદની કળાનું વર્ણન વાંચીએ છીએ અને ઉત્કર્ષમય જણાતું આવે છે ત્યારે એમ સહજ અનુમાન થઈ શકે છે કે અમુક કાળ તે કળાનો છેક પ્રાચીન કાળથી, એથી વિશેષ પ્રાચીન કાળમાં પણ હિંદની કળાનો ઉત્કર્ષ હતો. આ પ્રમાણે અભાવાત્મક શંકાઓમાં હિંદની કળાનો સમય કહી શકાય તેવું છે. સાધનોને અભાવે ભાવાત્મક શંકાઓમાં તે સમય કહી શકાય તેવું નથી. અને કેવળ અનુમાનને આધારે તેવો સમય નક્કી કરી જણાવવો, અથવા જ્યાંથી ઐતિહાસિક હકીકત ઉપલબ્ધ થતી હોય તે સમયને આદિ સમય તરીકે સંબોધવો એ કેવળ ધૃષ્ટતાજ છે. પ્રૌફેસર મેકડોનેલ પણ History of Sanskrit Literature માં એજ વિચારો રજુ કરે છે. "History is one weak spot in Indian Literature. It is in fact non-existent. The dates of Sanskrit authors are in the vast majority of cases only known approximately having been inferred from the indirect evidence of interdependence, quotation or allusion, development of language or style," (page 10). રસકાવ્યો (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી ૫૦) ધર્મ સૂત્રો (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી ૨૦૦) મહાભારત (ઈ. સ. પૂર્વે આઠમા સૈકામાં) રામાયણ (ઈ. સ. પૂર્વે નવમા સૈકામાં) ઉપનિષદો (ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ થી ૫૦૦) અને વેદો (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦) વગેરેના સમયો નક્કી કરવામાં પણ "not less remote than this" આથી ઓછું પ્રાચીન

નરી) "not later than this" "આથી વધારે મોડું નહીં" એવી ભાષાથી તેમને રજુઆત કરવી પડી છે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સાહિત્ય, ભાષા, દેશકાળ, વનસ્પતિનું વર્ણન, ધર્માચાર્યોના વૃતાંતો વગેરે ઉપરના અધ્યાયોના બારીક અવલોકન અને તુલનાથી હકીકત મળી શકે છે તે ઉપરથી પ્રાચીનકાળના ઇતિહાસનું દૃઢક મ્વરૂપ બાધી શકાય તેવું છે અને એ ધોરણે વિચાર કરતા હું ઉપર કહી ગયો તેમ હું એવા અતુમાન ઉપર આવું છું કે વેદનો સમય ઇ.સ. પૂ. ૫૦૦૦ વર્ષોનો અથવા તે અગસાનો હશે અને અને મતોપ થાય છે કે જુદા માર્ગથી ગણતરી કરીને પણ જોનાના ગ્રેટેસ્ટ જાકોબી (Jacobi of Bonn) મહારી આ માન્યતાને મળતા આવે છે ગમે તેમ હોય, અનિશ્ચિત ભૂતકાળનો અતુમાન પ્રધાન હકીકત રૂપે ઇતિહાસ લખવો એ નિરર્થક છે મહારા આ મુદ્દાનું વિવેચન કરવામાં માત્ર એટલેજ હેતુ છે કે હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસ કે કળાનું જ્ઞાન નહિ છતાં, હિંદના કળા-કાલક્રમ અગ્રધારા ઘણી વખત જે દીકરો કરવામાં આવે છે તે પાયા વગરની, એક દેશીય અને ગેરવ્યાખ્યા છે સમય ગમે તે હોય પરંતુ હિંદની કળાનું અનાદિ કાળથી જે દીવ્ય સ્વરૂપ ઝળકતું રહેતું છે તે વિદ્યમાન છે, અને તેની પરીક્ષા કરી ખુદા લાવવામાં આવે ખરી સાચીકતા અમારેલી છે સદ્બાજ્યે એટલી હકીકત તો હવે સિદ્ધ થયેલી છે અને પાશ્ચિમીઓ પણ તે માન્ય રાખે છે કે હિંદની કળા હિંદમાજ ઉદ્ભવેલી હતી અને ગ્રીસના કરતા ઘણી પુરાતન હતી (Vide-Macdonell's History of Sanskrit Literature) એક જ વૃક્ષની શાખા રૂપે હોવાથી ગ્રીસ, ઈરાન દેશ, અને હિંદુસ્થાનનાં પ્રાચીન બધારણોમાં મળતાપણુ હશે એ સબવિત છે પરંતુ તે છતાં પ્રત્યેક શાખાનું સ્વરૂપ તે તે અનુસરીને જુદું જ બધાયું હવું હિંદુસ્થાનની શાખા તે યુગેપની શાખાની ઉપશાખા ન હતી પરંતુ હિંદની જ ભૂમિમાં નવપ્રવ્યવિત થયેલી શાખા હતી કે જે અઘોષિક ભૂમિએ, એ શાખાને નીચી વાતાવરણ અર્થાત્ તેનું જુદું જ સ્વરૂપ બાધ્યું જુદો (B Havell's History of Aryan Rule in India) પ્રાચીન કાળમાં હિંદની કોઈએ કોઈ દેશ કળા કૌશલ્ય માટે મુદ્દતો હોય તો તે ગ્રીસ છે, અને હવે અપ્રતિમ કળા કૌશલ્ય સિદ્ધ કરવામાં ઉપગતી રજુઆત પુગતી છે. આ લેખ સમાપ્ત કર્યા પહેલાં આપણે પ્રવૃત્ત કળા કૌશલ્યની કાંઈક જાણી કરીએ

૫૬ હિંદના પ્રાચીનજ્ઞા પ્રદેશમાં આપણે મચરીએ છીએ ત્યારે આપણને દૃઢક જુદાજ વાતાવરણનો અનુભવ થાય છે સાહિત્ય, વ્યાકરણ, ગણિત, જોગતિય, વેદ, ભાક્તિક શિલ્પ, ધર્મ, ન્યાય, નીતિ, નગર શાસ્ત્રોમાં આર્ય મહર્ષિઓએ સપૂર્ણ કૌશલ્ય મેળવેલું હતું અને મહર્ષિ અત્રિ, વાલ્મીકી, આશ્વલાયન, બોધાયન, વિવસ્વતાચાર્ય, બરહ્મજ, આપસ્તમ્ય વસિષ્ઠ વગેરેના અથવા નિરીક્ષણ કરીએ છીએ ત્યારે અભિમાન આશ્ચર્યથી આપણું અત્ કરણ આગિલિત થાય છે ધર્મને માટે મચાર, અને ધર્મને માટે લય, એજ આયોનો જીવન મદેશ હોવાથી મધ્ય વાતાવરણ ધર્મમય જણાય છે આ પ્રાણિમાત્રના દૃષ્ટાંત અથ લખેલા અધ્યાયોમાં એવા ગભીર અને અનાદિન મિદ્ધિતા જનુ દગ્યા છે કે આને પાંચ દગ્ગર વર પાંચ એ મિદ્ધિના કાલમ રહેલા છે જગતનો કર્તા એક પરમાત્મા છે કે જે 'અખોરજોયાન મદતો મદિયાન' "સર્વ પ્રાણિઓનાં જીવનરૂપે મહી જગત્પત્ત સચારી રહેલ છે, તેજ સર્વ બાધી દૃષ્ટાંતો પ્રાણિમાત્ર અગ છે, એ સિદ્ધાંત આયોની વ્યવદાન-સગ્ગ.

ણીમાં અનાદિકાળથી અદ્યાપિ પર્યન્ત અવિચ્છિન્ન ચાલતો આવેલો છે, અને અપૂર્વ ધર્મ-ભાવનામા સિદ્ધનાની મીલાવટ કરી આર્ય શિલ્પકાર આલેખન કરવા ગેરે ત્યારે સમસ્ત સૃષ્ટિ દીવ્ય સ્વરૂપમાં તેને પ્રત્યક્ષ થાય તે સ્વાભાવિક જ હતું. દીવ્ય ભાવના અને દીવ્ય ચક્ષુથી સકલ સૃષ્ટિમાં પરમાત્મા ચૈતન્યનું અવલોકન કરનાર, સિંધ અને સતલજથી સુશેખિત થયેલા અરણ્ય પ્રદેશોમાં પ્રાતઃકાળે હિમાલયનાં શ્વેત શિખરોપર ઉદય પામતા આર્ય દેવની ઉપાસના કરનાર [જુઓ ૐ ચિન્નમ્ । દેવાના મુદમા દનીકમ્ । આર્યે દેશાનિ) અહોચિત્રા દેવતાઓનું પરિણ જાણી ઉદય પામ્યું છે. કેટલો આદર્શક અને અર્થગંભીર ખ્યાલ રૂપે) આર્ય શિલ્પકારોએ ચેતન અને અચેતન કુદરતી પણ સૌંદર્યમય દેખાય એ સહજ સમજાય તેવું છે. સૃષ્ટિનાં અણુએ અણુમાં તેને પરમાત્મા વિલસી રહેલો દેખાય છે, અને એ સર્વ વ્યાપી ધશ્વરનું અસ્તિત્વ દીવ્ય ભાવનાથી આલેખી, ચિત્ર કામ કે શિલ્પકામ તન્મય બનાવવું તેમાંજ તેઓ ખરે ધર્મ માનતા અને તેનેજ તેઓ ખરી કળા સમજતા. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે, સર્વ વ્યાપી આત્માને ઓળખવો, એ અમોઘ માર્ગ છે એમ માની કુદરત માત્રનો રૂણ ભાવનાથી ઉપાસના કરનાર આર્ય-ચિત્રકારને, ચિત્રકળા, એ ઇશોપાસના હતી, અને શિલ્પકળા, એ પણ ધર્મની પ્રતિષ્ઠા, રક્ષા અને પ્રચારનું સાધન હતું. અંત ન્યોતિથી બાહ્ય કુદરતમા ધશ્વરને ઓળખનાર આર્ય-ચિત્રકારને ઉપા-દેવી, સૂર્ય દેવતા, અમિ દેવતા વગેરે, ઋગ્વેદમા વર્ણવેલાં અદ્ભૂત સ્વરૂપમા દેખાય, અને રામાયણના નદરીદાર યજ્ઞમંડપો, હોમ સ્તંભો અને દેવ મંદિરોમાં, આ-શિલ્પકાર પોતાની કળાને પરિપૂર્ણ સ્થિતિમાં રજુ કરે, એ આર્યોની પવિત્ર ભૂમિમાં સંચરનાર કળા રસજી પુરૂષને સહજ સમજાય તેવું છે. ધર્મની ભાવનાથી, ધાર્મિક વસ્તુઓનું આલેખન કરનાર આર્ય બન્ધુને, ચિત્ર કળાએ પણ ધશ્વરને ઓળખવાના અને મેળવવાના સાધન રૂપે હતી અને એમની ભૂમિકામાથી ઉત્પન્ન થયેલી શિલ્પકળા અને ચિત્ર કળાની બાહ્ય દેખાવથી તુલના નહિ કરતાં, અંતર્ગત ભાવનાથી તુલના કરવામા આવે ત્યારેજ જે સમર્થ કૌશલ્ય અને મનોભાવનાથી આર્યોએ પ્રસ્તુત કળાની પરિપૂર્ણતા કરેલી હોય છે તેનું ખરું સ્વરૂપ સમજાય છે. અગમ્ય ધર્મભાવના, અને ચેતન્યમય કુદરતનાં સૌંદર્ય, અનન્ય પ્રેમ ભાવથી ઉત્તેજિત થયેલ આર્ય શિલ્પકાર, કંઈક જૂઠ્ઠાજ કળા-પ્રદેશમા વિહાર કરતો હોય એમ જણાય છે. અમાતુષી અને અલૌકિક તત્ત્વોને કલ્પના શક્તિથી આલેખી પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમા રજુ કરનાર આર્ય ચિત્રકારને “ Lack of classical simplicity and neglect of artistic principle ” વગેરે દોષોને માત્ર ગણવામા, પાશ્ચિમાત્યો આર્યોની પ્રાચીન કળાનું ખરું રહસ્ય સમજવાની અશક્તિ બતાવે છે. દીવ્ય ભાવના, દીવ્ય-ચક્ષુ, દીવ્ય સૌંદર્યના પ્રદેશમા આધુનિક કાળના “ કેમીસ્ટ કે એનેટોમિસ્ટ ” ને અવકાશ મળી શકે તેમ નથી. હિંદનાં ધર્મશાસ્ત્રો, લોક-શાસ્ત્રો અને કુદરતનું રહસ્ય સમજનાર રસજી પુરૂષથીજ હિંદી પ્રાચીન કાળનું અનુપમ, મનોહર પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજી શકાય તેવું છે. પાશ્ચિમાત્યોની માફક આર્ય બન્ધુઓ બાહ્ય સ્વરૂપના ઉપાસકો ન હતા પરંતુ પ્રત્યેક વસ્તુનું અંતર્ગત સ્વરૂપ સચોટ રીતે બહાર લાવવામાંજ ખરી કળા રહેલી છે એમ તેઓ સમજતા અને એ કળા કેવી આબેહૂબ રીતે રજુ કરી શક્યા છે તે ખ્યાલ, એ કળાનું રહસ્ય જાણનારનેજ આવી શકે તેમ છે. અંતર્ગત ભાવને તદ્વત સ્વરૂપમાં બહાર લાવવો, એજ ખરી શિલ્પકળા કે ચિત્રકળા છે, અને એ દષ્ટિબિન્દુથી તુલના કરતા આર્યોનું સમર્થ કૌશલ્ય, પ્રમાણ શક્તિ, અલૌકિક

કલ્પના શક્તિ, અને ભાવ-પ્રવીણતા સહજ સિદ્ધ થાય છે “ સહજ કળાઓમાં પ્રવાણ, ” “ દેવતાઓના શિલ્પકાર અને સ્વર્ગમાં મહેલોના બાધનાર, ” “ મહાન્ અને અમરદેવ, વગેરે ભાવનાથી વિશ્વકર્માને ઉદ્દેશીને સમર્થ શિલ્પકારની મહાભાગ્યમાં ઉપાસના કરવામાં આવી છે એ માત્ર અર્થ ગહિત લખાણ ન હતું પરંતુ વસ્તુતઃ તેવા સમર્થ શિલ્પકારો આર્થ મહોમાં હતા અને તેઓની કળા, તે આ ભાવથી પ્રેરાયેલી, આ ભાવથી પોષાયેલી અને આ ભાવથી પરિપૂર્ણતા પામેલી કળા હતી કે જેના નમુનાઓ હિન્દના રોપણ કરનારાં હવાપાણી, સખ્યાખંધ હુમલાખોરોના વ્યાધાતો, અને ધર્માધ બાદશાહોની ભાગતોડ વચ્ચે, હજી સુધી હજારો વર્ષ થયા છતાં રહેલા છે મીઠા છંદો “ વિશ્વકર્મા ” માં આ વિચારો અસરકારક રીતે રજુ કરેલા છે તેઓ લખે છે કે “ In all Indian art there is a recognition of the fact that art is primarily prophecy that it is a translation into material form of inspiration man receives from God The whole business of art is entirely without importance except in so far as it is conceived of and conducted as the material expression of religion Indian art like that of mediæval Europe or early Greece is essentially a religious art and as such is a true image of Indian Civilization just as was the art of thirteenth Century England and that of Greece in the Sixth Century before Christ (Vishvakarma Part VII—preface) Compare also, “ The great thinkers of India taught their master-builders to express in concrete architectural terms the theoretical principles of the cosmic forces, as the different schools of philosophy conceived them to be, Indo-Aryan builders were pure scientist-philosophy in brick and stone, yet the fine institution of the artists-craftsman clothed the science of natural religion with a grace and splendour of its own, and thus Indian art grew, like a tree or a flower, conscious of its own beauty and rejoicing in it always receiving it in wondering adoration as a gift from heaven, but never struggling to attain to it by the pedantic and coquettish arts of the Renaissance (F B Havell—“ Study of Indo-Aryan Civilization page 119) આ ભાવનાથી અવલોકન કરનાર ચિત્રકારને, દેવતાયજ્ઞોની સૂક્ષ્મતા દેવાગના રૂપે દેખાય, વિશ્વ-કલ્યાણ માટે પ્રયાણ કરના કુમાર મિદ્યાર્થ માટે કથમ અશ્વ અશ્વ પાડે, ગમચ દ્રવ્યના વનવાસથી વનસ્પતિઓ દન કરે, એનીકન્ટા અને છતોનાની ભવ્ય મૂર્તિઓના વિગટ સ્વરૂપમાં સર્વ શક્તિમાન કર્તાની અપરિચિત શક્તિઓ વિદ્યમાન થાય, ગિગિનાર અને આખના નકશીદાર મહિમા મા દક્ષિણના અનામિક દિનાલયો કે તિલ દિદના મનોહર

વિષ્ણુ મંદિરોમા એજ પરમાત્માનું સુંદર સ્વરૂપ જળાદી રહેલું દેખાય તેમાં નવાઇ નથી. પાશ્ચિમાત્મ કળાની પરિપૂર્ણતા મનુષ્યનું અને કુદરતનું બાહ્ય સ્થૂલ સ્વરૂપ સાંગોપાંગ રજી કરવામાં સમાયેલી છે. સૂક્ષ્મ શરીરની કલ્પના સાથે તેને સંબંધ રહેલો નથી. આર્ય શિલ્પકારની કળા શરીરનાં બાહ્ય સ્વરૂપમા સમાયેલી નથી પરંતુ પ્રસ્તુત શરીરનું અંતર્ગત ત્રિતન્ય નિહાળી, એ ત્રિતન્યથી કળા કૃતિને જીવંત મૂર્તિ રૂપે જળકતી કરવામાં રહેલી છે. પાશ્ચિમાત્મોમા દૃષ્ટિ અવલોકન બીજક અને પ્રધાન છે. આર્યકળામાં ધર્મ ભાવના અને ઉત્પ્રેક્ષા બીજક અને પ્રધાન છે. બન્નેનું દૃષ્ટિબિંદુ જુદું છે, બન્નેના આશયો જુદા છે, બન્નેના કળા પ્રદેશ પણ જુદાજ છે. આવી વસ્તુ સ્થિતિમા પાશ્ચિમાત્મો, સાંબળેલી યા વાંચેલી હકીકત ઉપરથી હિંદની કળાનું સ્વરૂપ કલ્પે, અને એ કલ્પનામાં ગંભીર ભુલને પાત્ર થાય એ સહજ સમજાય તેવું છે. અન્તર્જ્યોતિથી ઉત્તેજીત થયેલો આર્ય શિલ્પકાર, ભક્તિ પૂર્ણ વાતાવરણ ઉભું કરી તેમાં તલ્લિન થાય છે, અને ઇશ્વર ભક્તિના પ્રભાવમાં સરળતાથી અને સચોટ રીતે પોતાની કળા રજી કરવામા અદ્ભુત કૌશલ્ય બતાવે છે, ધર્મ ભાવના અને સત્ય પ્રદર્શનની અજબ મિલાવટ કરી, આર્ય શિલ્પકાર પોતાની મનોભૂમિકાનાં વાતાવરણ સાથે એક તાર બની જાય છે. ધર્મના સાધ્યો આકર્ષક રીતે રજી કરવામા પ્રાચીન આર્ય શિલ્પકાર અપ્રતિમ રહે છે. વેદ કાલીન સમયથી ઇશ્વરભક્તિ આર્ય કળાના જીવનરસ રૂપે રહેલી છે, અને એજ પ્રાચીન રસામૃતથી પોષાયેલી હોવાથી, હિંદની કલા અનેક વિપરીત સંજોગો વચ્ચે જીવંત રહેલી છે. જે ભાવનાથી પ્રેરાઇ પ્રાચીન મહર્ષિઓએ અચેતન કુદરતને મૂર્તિમંત બનાવી, જે ભાવનાથી પ્રેરાઇ અશોક અને કનિષ્ઠના વખતમાં ભારત, સાન્ધી અને અમરાવતીનાં ભવ્ય સ્તૂપો બનાવવા માટે અનેક શિલ્પકારોએ જીવન આપ્યું, જે ભાવનાથી પ્રેરાઇ મધ્યમ યુગના પૂર્વ ભાગમાં આર્ય શિલ્પકારોએ એલીફન્ટા અને ઇક્ષોરાની અજબ શુશ્રો કોતરી કાઢી અને મનોહર શિવાલયો અને વિષ્ણુ મંદિરો ઉભા કર્યાં, જે ભાવનાથી પ્રેરાઇ મહાવીરના અનુયાયીઓએ પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં અનુપમ નકશીકામ રજી કરી અમર કીર્તિ મેળવી, અને જે ભાવનાથી પ્રેરાઇ મીરાંબાઇના સુસ્વર ગાનથી મત્ત બનેલા વૈષ્ણવોએ કૃષ્ણ-કનૈયાજીના દીવ્ય આવાસોથી ઉત્તર હિંદને શોભાવ્યું, તે ભાવના આર્યોની ઇશ્વર ભક્તિજ હતી, અને સમસ્ત દુનિયાના કળા પ્રદેશમાં અપ્રતિમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે આર્ય શિલ્પકારો આ ભક્તિનેજ આભારી છે. યુરોપમાં અને વિશેષ કરીને સ્પેઇનમા મધ્યમ યુગના પૂર્વ ભાગમાં, કળા-પ્રદેશમાં ભક્તિરસની અસર હતી પરંતુ હિંદના કળા સ્વાતંત્ર્ય અને કલ્પના શક્તિને અભાવે તે વખતના શિલ્પકારો હિંદની ભૂમિકાએ પહોંચી શક્યા ન હતા. વળી જ્યારે ભક્તિભાવમાં ઉદ્ભવેલી હિંદની કળા દેવી રૂપે પુનઃકૃતિ પામી ત્યારે યુરોપના ધર્માધ્યક્ષોએ લલિત કળાને વિષયોત્તેજક માની તેનો અનાદર કર્યો અને પરિણામે એ કળા ત્યાં નષ્ટ થઇ. અને નવયુગની કળામાં બાહ્યરૂપ અને વાજના પ્રધાન છે પરંતુ અતર્જ્યોતિ અને ઉત્પ્રેક્ષા નથી એટલે દીવ્ય કલ્પનાથી હિંદનો શિલ્પકાર ચિત્રકાર અગમ્ય માર્ગ ભેદી જે કોટીએ પહોંચી શકે છે તે ભૂમિકાએ પહોંચવાને પાશ્ચિમાત્મ શિલ્પકારને અવકાશ નથી. ભક્તિરસમાંજ હિંદની કળાનો ઉત્કર્ષ રહેલો છે, અને વેદ-કાલથી ઉદ્ભવેલો આ રસ, અનેક યુગો અને ધર્મોમાથી પસાર થઇ અઘાપિ પર્યંત આર્ય વંશજોનાં ધરેધરમાં જળાદી રહેલો છે. ભક્તિભાવમાં ઉદ્ભવેલી અને પોષાયેલી હિંદની કળાનું

અતઃ જીવન નદ્ય થયેલુ નથી, અને યોગ્ય ઉપાસનાથી એ કળા-દેવી પ્રાતિસ્વિક સ્વરૂપમા ઝળખી ઉઠે તેવો હજી પણ દેક સભવ છે પરંતુ હિંદની કળાનાં હત બાગ્યે કોઇ દિશામા તેનો યોગ્ય સરકાર થતો જણાતો નથી પાશ્ચિમાત્ય કળાના બાહ્ય બેડોળ સ્વરૂપમા ખરી દલા માનનારા નામદાર સરકારના અધિકારીઓએ હિંદની કળાનો અનાદર કરેલો છે અને ગયાં પચ્ચીસ વર્ષમા હિંદની પ્રાચીન કળાને પુનઃસજીવન કરવાનો ટકપણુ પ્રયાસ વસ્તુતઃ કરવામા આવેલો હોય એમ જણાતુ નથી પાશ્ચિમાત્ય શિલ્પકારતુ અધ અનુકરણુ કરવામા દોગલ્ય, એજ કળા પ્રવીણતા છે એમ માની આર્ય પુત્રો સ્વદેશી કળાને વિસારી દધ, પશ્ચિમને બારણે બિક્ષા માગતા કળા હીન થયા છે, રાજા અને પ્રજા બન્નેની પ્રીતિમાંથી ઉતરી ગયેલી કળા નદ્યત દેખાય તે સ્વાભાવિકજ છે એમેગના પ્રતિકૂળ વાતાવરણમા ગોપાધ ગયેલી હિંદની કળાનો પુનઃદય થવો સભવિત બાસતુ નથી અને મી એફ આર માર્ટીન લખે છે તેમ (જુઓ Indian Miniature Painting, page 89) મને પણ લાગે છે કે 'Miniature painting and all other branches of art and craft created by the Moghul Emperors will never revive as the conditions are not sufficiently favourable The preciousness of the materials and the richness of the details which so characterised Indian art, and in which respects it was unsurpassed, are no longer in demand Let us hope that new Indian art will follow new paths,' " મોગલ બાદશાહોએ ઉત્પન્ન કરેલી વિગતપૂર્ણ સુક્ષ્મ ચિત્રકળા અને કળાની બીજી શાખાઓ કદી પુનઃ સજીવન થશે નહિ દારણુ કે સજ્જેગો જોઇએ તેવા અનુકૂળ નથી સાધતેલુ અમુલ્યપણુ અને વિગ તોની પ્રભુતા કે જે હિંદની કળાના ખાસ ગુણો હતા અને જે બાબતમા તે કળા અપ્રતિમ હતી તેની હવે જરૂર રહી નથી આપણે આશા ગખશુ કે હિંદની કળા નવીન માર્ગો ગ્રહણુ કરશે " હિંદની સરકાર અને હિંદના પુત્રો હિંદની પ્રાચીન દીવ્ય કળાતુ સત્ય સ્વરૂપ ઓળખી તેને ઉત્તેજન આપે, હિંદના કળા-સમગ્ર પુત્રો પશ્ચિમને મારણે સત્ય કળાની ઓળખ કરવાને બદલે અવેશમાજ ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપમા હજી પણ ઇતરતત શોભી રહેલી આર્ય કળાને ઓળખી તેના સત્ય સ્વરૂપની આરાધના કરતા શીખે, પશ્ચિમના તોફાની પવનથી શોપાધ ગયેલી હિંદની કળાને પુનઃ વિકાસ મળે અને બાસુ અમનીંદ્રનાથ ટાગોર વગેરેના પ્રશસ્ય પ્રયાસમા સફળતા મળે એટલીજ મહારી અત કરણુની ઇચ્છા છે અને એટલેજ મહારા આ લેખનો ઉદ્દેશ છે

Dr. Tagore's reply.

Construction is for a purpose, it expresses our wants; but creation is for itself, it expresses our very being. We make a vessel because water has to be fetched. It must answer the question why. But when we take infinite trouble to give it a beautiful form no reason has to be assigned. It is something which is ultimate, it is for the realisation of our own spirit which is free, which is glad. If in the works of our life needs make themselves too domineering purposes too obtrusive; if something of our complete humanity is not expressed at the same time then these works become ugly and unspiritual.

In love, in goodness man himself is revealed, these express no want in him, they show the fulness of his nature which flows out of himself and therefore they are purely creative. They are ultimate—therefore in our judgment of man's civilization they give us true criterion of perfection.

Man's highest creation is his society. It has its innumerable conveniences for him, but its true worth is in the highest expression of himself which he finds in it. Therefore it is in its ideal perfection that society is of ultimate value to man. For it is a world where he finds himself revealed in his greatness where his true nature has the best freedom of manifestation.

But through pressure of need, allurements of temptations, or tyranny of circumstances it may prove to be opposite. His society may conspire to rob man of his freedom of conscience reducing him to an automaton or of his freedom of intellect forcibly keeping him foolish and feeble in his ideas and practices, or of his freedom of humanity turning him to an appliance for the production of power and things, when this happens it is the most terrible of all disasters for man. For freedom of creation in which he continually finds himself, not as a slave, not as a machine, not as an infant without growth, remaining forever stunted, but as the son of the immortal whose nature is in the joy of endless self-giving.

Creation is the 'revelation of truth through the rhythm of forms. It has a dualism consisting of the expression and the material. Of these two wedded companions the material must keep in the back-ground and continually offer itself as a sacrifice to its absolute loyalty to the expression. And this is true for all things, whether in our individual life or in our society.

When the material makes itself too aggressive and furiously multiplies itself into unmeaning voluminousness, then the harmony of creation is disturbed and truth is obscured. If the lamp takes a perverse pride in displaying its oil then the light remains unrevealed. The material must know that it has no idea of completeness in itself, that it must not hold out temptations to decoy men under its destination away from their creative activities.

The laws of grammar are necessary for the construction of a poem but the readers must not be made conscious of their constant dictatorship. In classical India we have a Sanskrit poem in which all the complex grammatical rules are deliberately illustrated. This gives continual shocks of delight to a class of readers who, even in work of art, seek some tangible proof of power almost physical in its manifestation. This proves that by special cultivation a kind of mentality can be produced which is strangely capable of taking delight in contemplating the mere spectacle of power manipulating materials, forgetting that materials are not the truth. And these people of an athletic habit of mind encourage artists to sacrifice art to the vanity of performance, simplicity of truth to the antics of cleverness.

What is the truth of the world? Its truth is not the mass of materials, but their universal relatedness. A drop of water is not a particular assortment of elements, it is their mutuality. In fact matter, as a mass, is an abstraction to us, we know it by a betrayal of secret through science. We do not directly perceive it. We see a flower, but not matter. Matter in a laboratory has its use but no expression. This expression

alone is creation, it is an end in itself. So also does our civilization find its completeness when it expresses humanity, not when it displays its power to amass materials.

I have said that the truth of this world is in its law of relatedness, that is to say, the law of keeping step together. For the world is a movement, and this movement must not be retarded in any of its parts by a break of cadence. The world of men is suffering the agony of pain, because its movements are not in harmony with one another, because the relationship of races has not yet been established in a balance of beauty and goodness. This balance cannot be maintained by external regulation. It is a dance which must have music to regulate it. This great music is lacking in the historical meeting of man which has taken place in the present age, and all its movements in their discongruity are creating complexities of pain.

We know of an instance in our own history of India when a great personality struck up in his life and voice the key-note of the solemn music of man-love for all creatures. And that music crossed the sea and the mountain and the desert, and races belonging to different climes and habits and languages were drawn together, not in a clash of arms or in the conflict of exploitation but in co-operation of life, in amity and peace. This was a creation. The great rhythm of this symphony was in the very heart of the world. This rhythm is what metre is to a poem, not a mere enclosure for keeping ideas from running off in disorder, but a vitalising force, making them indivisible in a unity of creation.

When humanity lacks this music of soul, then society becomes a mechanical arrangement of compartments, of political and social classifications. Such a machine is a mere aping of creation, and not having unity at its heart it enforces it in its outer structure for mere convenience. In it the life that grows and feels is hurt and either is crushed into insensibility or breaks out in constant convulsions.

The vital harmony is lacking to-day in unity of man, for

the formalness of law and regulation has displaced the living ideal of personality from human affairs and science has taken the office of religion in man's greatest creative work, his civilisation

This diversion of man's energy to the outside is producing an enormous quantity of materials which may give rise in us to the pride of power but not the joy of life. The hugeness of things is everyday overawing the greatness of man, and the gap between matter and life is growing wider. For when things become too many, they refuse to be completely assimilated to life, thus becoming its most dangerous rival, as is an excessively large pile of fuel to the fire

Expression belongs to a different plane from that of its material. Our physical body has its elaborate mechanism for its various vital needs. Yet the wholeness of our body, where it is an expression, where it is one with our personality, is absolutely different in its aspect and meaning from the muscular vascular or nervous system and it keeps its veil strictly drawn. The physiological mechanism as an organ of efficiency carefully exacts from its means and methods their full equivalents in results. But the body is more than this mechanism it is divine. An exhaustive list of all its functions fails to give us its definiteness. It is a creation and not a mere construction, rising far above its purposes and composition. Creation is infinitely in excess of all measurements, it is in the immaterial in matter. Therefore, there is no harm in calling it Maya, if by Maya is meant unreality in a special sense. For it transcends the real, it represents truth.

In the Vedas, one of the names by which God has been addressed is "Avih", meaning He whose nature is to manifest himself. According to this epithet creation is not for God's display of power and wealth, it is an endless activity of his own freedom of nature, it is an end in itself. This is the character of all works of art.

The giant forces of the world, centripetal and centrifugal, are kept out of our direct recognition, they are the day-

labourers not admitted in the audience hall of creation. But light and sound come to us in their gay dresses as troubadours singing serenades before the windows of our senses. What is constantly before us claiming our attention, is not the anatomy of the world but its countenance; there is the ring-dance of seasons; the elusive play of lights and shadows, of wind and water; the many coloured wings of erratic life flitting between birth and death. The importance of these is not in their bulk or weight, but in their having a language for us in the cadence of their movements in the evanescent modes of their colours. They teach us that the greatest fact of our life is our sympathy with this world where it touches our feelings and imagination, in short our dealings with it as a work of art.

In all art every display of power is vulgar, and a true artist is humble in its creation. He despises making a show of material in his work and a parade of the difficulties of its process. For the power which accumulates things and manipulates them is fundamentally different from the power which transmutes them into the perfection of a creative unity.

And God is humble in his creation. He does not keep his muscles bared, nor does he go out of his way to attract our attention to his store of things or account book of their cost. He gives out himself in the abundance of his nature.

In this we find the key to the meaning of the instinct which is so deep in our will—the love of freedom. It is nothing but our desire to manifest ourselves in the highest possible degree of perfection. This is thwarted when some passion like that of greed, whether from within ourselves or from the outside, forcibly turns us into a mere instrument of its satisfaction robbing us of the freedom necessary for the wholeness of the man in us; or when some society in distrust of life's own vigour takes away the freedom of self-expression from its members, reducing them to mechanical toys which eternally repeat some mockery of life's movement according to dead formulas kept stored from a decaying past.

It is the final object of man to prove his similarity of nature with God by his fullness of truth, by his creativeness. Whatever he does solely in obedience to natural law, goaded by hunger or other compulsions, he feels at heart to be alien to his own nature. He somehow feels a shame about their evidence in his life and tries to put a cover over it some cover fashioned by his own creative mind.

For instance, in his necessity for eating there is no difference between man and other creatures, yet he seems unwilling fully to acknowledge this and consequently tries to hide away the hunger element from his meals till it is almost lost to sight. He takes endless care to make his food ornamental and likewise the vessel out of which he takes it. And so with regulations and designs of his own make he sets up an elaborate pretension that he is not busy satisfying any legitimate need of the physiological nature.

This is the process by which the unnecessary has assumed an enormously greater proportion than the necessary in our civilisation. In its own turn it begets the danger of burdening us with fixed necessities of habit which have not the sanction of nature nor that of our creative freedom but get merely piled up into a refuge heap of conventionality. All the same, in spite of such danger of aberration, it must be admitted that this necessity of the unnecessary belongs to that creative energy of expression by which only do we wish to be recognised. For us the toil must be left at the bottom and light must burn above it—the light of festival, the light of worship in all our concern, so that even in the taking of our food it must be made evident that we are social, that our love, beauty and cleanliness are even stronger than our normal craving for eatables.

In a similar manner, the love of man and woman, turbulently strong as it is, has not been relegated to the dark cellar underground, but has been made to break out in a flame of beauty becoming in its best expression symbolical of the spiritual truth in man which is his kinship of love with the infinite.

It may be said that as life is a growth it cannot have a completeness of expression and therefore its only true expression is vigour. As intensity of passion leading to a variety of emotional experiences, and adventures of mind giving rise to a wealth of power and production constitutes what they call living Vigour of feeling and intellect is no doubt a great asset of life. But life, merely taken as a force is elemental, it is not human. It has its use like steam and electricity but there is no ideal of perfection in it. Those who make such life an object of their worship lose all pity for the personal man and have no compunction in sacrificing individuals to their blind infatuation for power and experiences. And I repeat it once again that life can only become an end in itself when it is a creation, just as the elements that go to the composition of a flower are fulfilled only when they are a flower.

Growth there must be in life. But growth does not mean an enlargement through additions. Things, such as masonry-structure, which have to be constructed by a gradual building up of materials, do not show their perfection until they are completed. But living things start with their wholeness from the beginning of their growth. Life is a continual process of synthesis. A child is complete in itself; it does not wait for the perfection of its loveability till it has come to the end of its childhood. The enjoyment of a song begins from the beginning of the singing and continually follows its course to the end. But the man whose sole concern is the acquisition of power or material deals with a task which is cursed with eternal incompleteness. For things find no meaning in themselves when their magnitude consists solely of accumulated bulk. They acquire truth only when they are assimilated to a living idea. This assimilation becomes possible so long as the passion for acquisition occupies all our mind, when there is no large leisure for life force to pursue its own great work of self-creation.

I have said that man disowns his hunger lest it should get dominance in his life, shaping that life in its own mea-

sure, for we hate to be recognised in that shape. All our passions have their force of attraction, and when favourably placed they at once group round themselves their cognate powers and materials. Therefore if any passion is allowed to become tyrannically dominant it forcibly banishes its country influences from our life making our world so consistently homogeneous that all conflicts of conscience are allayed and we forget that this world cannot be final. In his world of hunger man, the creator, has but narrow scope and feeble opportunities, so that he is easily defeated, degraded, and kept in chains to serve a master who has not the right of a master.

Such changes of dynasty occasionally happen in our civilization without our being fully aware of the fact. Some of our passions, after having for a long time their nutrition strictly regulated, suddenly get access to an unlimited supply of food, and by the sheer brute strength so gained lure man's mind back to his primitive nature. This frightfully simplifies life by cutting away its best part and gives man a sudden freedom of energy by such mutilation. An example of this has become so gigantically universal nowadays that we hesitate to apply to it the standard of judgment which belongs to our higher life. For when a usurper occupies the throne he takes every care by menace and throat to take away the right to judge him, and by offer of temptation—the desire

There was a time when commerce was restricted to a narrow circle in society, and was meek enough to acknowledge its limitations. In spite of its usefulness men treated it with condescension, even with disrespect. It was because man tried to maintain an imperious aloofness from all exacting needs and while accepting their services he refused to do homage to them. I believe and hope that in the range of all literature and art there is no single instance of a moneyed man being glorified for the mere sake of his money. Our Lakshmi is not the Goddess of the cash balance in the bank, she is the symbol of that ideal plenitude which is never dissociated with goodness and beauty. On the other hand the Yaksha Kuber,

who represents affluence in all its smug comfort and tawdriness is depicted in our ancient art as a corpulent creator with features thickly opaque to the light of idealism.

But in recent centuries had come a devastating change in our mentality with regard to the acquisition of money. We not only pursue it but bend our knees to it. For us its call has become the loudest of all voices reaching even the sanctuaries of our temples. That it should be allowed a sufficiently large place in society there can be no question, but it becomes an outrage when it occupies these seats which are specially reserved for the immortals, by bribing us; by tempering with our moral pride; by recruiting the best strength of society on its side in a traitor's campaign against human ideals, disguising with the help of pageantry and pomp, its innate insignificance.

Such a state has come to pass because, with the help of science, the possibility of profit has suddenly become immoderate. The whole of human society throughout its length and breadth has felt the gravitational pull of giant planet of greed with its concentric rings of innumerable satellites. It has carried to our society a distinct deviation from its moral orbit, its mental balance being upset and its aspirations brought down to the dust. This is why never before in our history have our best instincts and endeavours been so openly flouted as a sickness of a rickety sentimentalism. And what is becoming a constant source of disaster for humanity is the incessant hypnotism of money being freed from all barriers in the way of its secret action upon the mind. It manufactures opinions, it navigates newspapers through tortuous channels of suppression of truth and its exaggeration, it pulls most of the strings of politics, it secretly maintains, all kinds of slavery under all varieties of mask. In former times the intellectual and spiritual powers of this earth upheld their dignity of independence and were not giddily soaked in the tides of the money-market. But as in the fatal stage of disease, the influence of money has got into our brain and affected our heart.

Any impetuosity of passion that tends to overwhelm our social equilibrium not only produces moral callousness but destroys our reverence for beauty. The truth of this was made evident to us when I set out from Calcutta on my voyage to Japan. The first thing that shocked me with a sense of personal injury was the sight of the ruthless intrusion of factories on both banks of the Ganges where they are most unbecoming in their brazen-faced effrontery. The blow which it gave to me was owing to the precious memory of the days of my boyhood when the scenery of this river was the only great thing near my birth place reminding of me of the existence of a world made by God's own hands. You all know that Calcutta is an upstart town with no depth of sentiment in her face or in her manner. It may truly be said about its genesis, that in the beginning there was the spirit of the shop which uttered through its megaphone, "Let there be the office," and there was Calcutta. She brought with her no dowry of distinctions, no majesty of a noble or romantic origin. She never gathered round her any great historical associations—annals of brave sufferings or memory of mighty deeds done. The only thing which gave her the sacred baptism of beauty was the river which carried the voice of the Genius of our race from an immortal past singing of its aspiration of the boundless. I was fortunate enough to be born before the smoke-belching Iron Dragon had devoured the greater part of the life on its banks, when the landing stairs descending into its water, caressed by its tide, appeared to me like the loving arms of the villages clinging to it, when Calcutta with her tilted up nose and stony stare had not completely disowned her foster-mother-rural paramour—the spirit of the lodger, bound in dead leather.

I am afraid my complaint will evoke a feeling of pitying amusement in the minds of all sober people when these words may reach them. Even the most timid and prudent of them will hardly feel nervous on account of me and these words of mine, but some of them may even make allowances in my case and

We have our out-offices in the back yard of our houses. And because they disturb the unity of the idea which is our home, we keep a line of separateness between the outside help bought with money and services of kinship, between necessity and sentiment.

But the home gives way to the office if the necessity becomes overwhelming. This has made our modern civilization all out-offices to which home is an adjunct. Modern civilization has become Shudra in its character.

For the name Shudra symbolises one who is merely useful, in whom the man who is above usefulness is not recognised. The word Shudra denotes a classification which includes all named machines who have lost the decency of humanity, be their works manual or intellectual. They are like a walking stomach, or brain, and we feel, in pity, urged to call on God and cry over them up for mercy's sake and make them into a man. When man took this initiation of ideals he did not give success a place of distinction; and even in War he held the ideal of honour above that of success. But success which is Shudra, and whose dwelling is in the office has arrogantly come into the front. And if through its incessant touch of defilement we contract the ugly habit of deriding sentiments in our favour of materials then the slave dynasty will be confirmed for ever.

This is the root of the struggle of the present age. Man is refusing to accept for good his position as Shudra and our civilisation is feeling ashamed of the degradation imposed upon it by the lust of power and money.

In the old time when commerce was a member of the normal life of man, there ruled the spirit of Lakshmi who with her divine touch of humanity saved wealth from the unseemliness of rampant individualism, mean both in motive and method. Venice had very little that was deformed and discordant; Samarkand and Bokhara had in them the richness of human associations. When in the Sanskrit poem Meghduta we follow the path of Cloud Messenger and in imagination

pass over the old woid towns mentioned in it, with their beautiful nouns-Vidisha, Avanti, Ujjaini, they make them live in our hearts. We feel that the poet in reciting them was giving voice to his lingering delight of a remembrance, we instinctively know that these towns expressed more, than anything else the love and hope of man, treasuring some of the splendour of his soul in their houses and temples with their auspicious decoration daily done by women, and even in the picturesque bantering that went on in their market places. We can imagine what Delhi and Agra must have been in the time to which they belonged. They manifested in their development some creatively human aspect of a great empire. Whatever might have been its character, even in their decay they still retain their magnificence which was the true product of the self-respect of man.

Then think of Calcutta, which on one side has its squalid congeries of clerks clinging to the meagre and precarious livelihood short of all margin for beauty and joy accorded to them in a niggardly spirit of utilitarianism, and on the other its pompously formal rows of buildings sheltering a nomadic swarm of money-mongers, with no human link between them, with no common sharing of social amenities. This is the hideousness of the modern commerce—that it does not stimulate men into a healthy and normal activity of production but organises and makes use of them by mixing and mangling their minds, that it is shabbily parsimonious in all that is connected with human life and extravagant in all that tends to the multiplying of market wares.

I do not for a moment mean to imply that in any particular period of their history men were free from the disturbances of their lower passions. Selfishness ever had its share in their Government and trade. Yet there was a struggle for maintaining a balance of forces in our society, and our passions with their rude strength cherished no delusions about their own rank and value, and contrived no clever devices to hoodwink our moral nature. For in those days our intellect

dation than shattered into pieces and scattered in the void. To own the secret of mastering these forces is a proud fact for us but the power of self control and self-sacrifice within is a truer subject of exultation for mankind. The GENII of the Arabian Nights may have their lure and fascination for us, but God is infinitely more precious for imparting to our society, its spiritual power of creation. But these genii are abroad everywhere, and even after their death dance in the late war, incantations addressed to them are secretly being muttered, and their red-robed devotees are still getting ready to play tricks upon humanity by suddenly spiriting it away to some hill top of desolation. The thunder-clouds of revolution are ominously gathering, flashing their angry teeth and growling out their throat are the outcome of a long process of separation of human personality from human power reducing men into a ghost of abstraction.

Modern science has outwardly brought all mankind close together. The situation requires the spiritual realisation of some great truth of relationship to have human societies from constant conflict of interest and friction of pride. The people who are mere forces when not organically united must prove their humanity by some creative transfusion. This is not a mere problem of construction and therefore does not chiefly fall within the province of science which deals merely with discovery and invention and not with creation. The outer bonds of telegraph wires and railway lines have helped men all the more efficiently to tear one another to pieces and to rob their weaker fellow beings of food of freedom and of self respect. Must the sword continue to rule for ever and not the sceptre and must science after her great achievement of mastering the geography of the earth remain at the head of the administration? Can she establish peace and unity in this world of diverse races? Has it not been sufficiently proved that her material law of ruthless skilfulness can only commandeer the genii of power for her agents but cannot conjure up that spirit of creation which is the love of God and

man? And yet science does not show any sign of vacating her seat in favour of humanity or submit to any curtailment of her jurisdiction after her own proper work had been finished. The powerful races who have the scientific mind and method method and machinery have taken upon themselves the immense responsibility of the present age. They have lustily set revolving the innumerable wheels of their engines for moulding alien races like ourselves which can not be wholly for our own benefit. And yet they are surprised with a vehemence of anger when we are hurt. We complain not of their law and Government which are scientifically efficient, but of the desolating deadliness of their machine domination. These people in their dealings with subject races all over the world forget that science and law are not a perfect medium for human communication. They refuse to acknowledge what an ordeal it can be for human beings meekly to have to receive gifts from animated pigeon holes or condescension from a steam engine of the latest type. We feel the withering fierceness of the spirit of modern civilisation all the more because it beats directly against our human sensibility not affording to us for its medium even a rarefied atmosphere of kinship to temper it with sympathy. And it is we of the eastern hemisphere who have the right of suffering to say that those who represent this great age of great opportunities are furiously building their doom by their renouncement of the divine ideal of personality, for the ultimate truth in man is not in his intellect or in his material wealth, it is in his imagination of sympathy, in his illumination of heart, in his activities of self-sacrifice, in his capacity for extending love far and wide across all barriers of caste and colour in his realising this world not as a storehouse of mechanical power but as a habitation of man's soul with its eternal music of beauty and its inner light of a divine presence.

Before I finish my lecture I must, to be fair, express with all humility and sorrow our shame for our own failure in India to justify the trust placed upon us by Providence. Men

of various races came to this country and the only thing we could think of in order to accommodate them was to make elaborately permanent the walls of our social compartments. We are tenaciously proud of their exclusiveness. We make it a matter for boast that in this world only our own society has come to a dead finality in the classification of its living members. Yet in our political agitations we conveniently try to forget that any unnaturalness in the relationship of the governors and the governed which humiliates us is also a wrong classification when it is sought to be artificially fixed for ever under a threat of persecution. In the time of its fullest vigour of vitality when India produced its harvest of immortal thoughts its men had the fearless spirit of the seekers of truth. The great epic of our national soul—the Mahabharata—gives us a wonderful vision of a seething life, full of the freedom of enquiries and experiments, of shifting points of view, of the boldly claimed prerogative of men in using errors as stepping stones to truth. Then came the age of Buddha, who stirred up, in our country, humanity to its uttermost depth, and the freedom of mind which it produced, expressed itself in a wealth of creation in all departments of life, ever flowing in its richness, the continent of Asia. With the ebb of life in India the age of creation died away. It hardened into an age of inert construction when the organic unit of variedness gave way to that conventional division of classification which proves its artificiality by its inexorable exclusiveness. Life has its inequalities, I admit, but they are natural and are in harmony with our vitality. The head keeps its difference from the feet not through some external arrangement or conspiracy of coercion. If the body is compelled to turn the head never changes its position into that of feet. But have our social classifications the inevitableness of an organic truth? If we have the hardihood to say so then how can we blame an alien people for subjecting us to a political classification which they are tempted to believe as eternal? By squeezing human beings in the grip of an inelastic rigidity and forcibly holding them fixed we have ignored the

law of change, the law of growth, the law of life, which is God's law of creation. We have reduced living soul into a permanence of passivity, making incapable of moulding circumstances into the shape of their own design and mastering their own destiny. Borrowing our own ideal of life from a dark period of our degeneracy, smothering our sensitiveness of soul under the immovable weight of a remote past we have set up an elaborate ceremonial of cage worship and plucked all the feathers from the wings of the living spirit of our people till it has become dependant for the welfare upon the charity of those fortunate nations who are on their pilgrimage to the future, in all the pride of their freedom of initiative. And, for us, the punishment has been terrible with the centuries of degradation and insult, with the amorphousness of our national unity, the incoherence of our power and purpose, with our evergrowing helplessness to stem the tide of disaster from outside and unreasoning self obstruction from internal sources. Our stupefaction has become so absolute that we do not even realise that this age long persistency of misfortune cannot be for us a mere accident of history, removable only by another accident from outside. Unless we have a true faith in freedom, knowing it to be creative, manfully taking all the risks, we not only shall not have the right to claim freedom in politics as a favour from others but shall also lack the power to maintain it with all our strength. For that would be like assigning the service of God to a confirmed atheist in belief and practice. And men who contemptuously treat their own brothers as eternal babies never to be trusted in the most insignificant details of their personal life, coercing them at every step by the cruel threat of persistent persecution into following a blind lane leading to nowhere, driving a number of them into the ditch of hypocrisy or the strength of moral perversion will fail ever again to rise to the height of the severe responsibility to hold a just freedom in politics and fight for its cause.

This great world where it is a creation an expression of the infinite, where its morning sings of joy to the newly

awakened life and its ensuing stars sing of peace to the life weary and worn, sinking to its rest, has its call for us. It is ever claiming from us co-operation with God, reminding us of our divine nature which can only find itself in freedom of spirit, freedom of higher opportunities, freedom from fear, from greed, freedom from self in a creative overflow of renunciation. Let us respond to this claim and make our life a creation worthy of eternity and be worthy of it, let us wipe off from our hearts the accumulating traditions of hatred, of contempt for men whom we have done our best to make and keep contemptible, and of that hardness of pride which makes us liable wrongly to judge others, and carelessly to inflict injury upon them. Let us join our voice to that of our forefathers who realised and said, "Nothing is greater than the Person, he is supreme, he is our ultimate object," and make that prayer our own, the prayer for that unity which can only come from love and goodness.

He, who is one, and without caste and colour,

Who with his manifold power provides people of all colours
with what are their intrinsic needs;

Who is in the beginning and in the end of all, the shining
one,

Let him unite us with the wisdom which is good.

"RABINDRANATH TAGORE."

साहित्य विभाग.

... ..

સાહિત્યવિભાગના અધ્યક્ષ રા. બી. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠનું ભાષણ.

(તા. ૩-૪-૧૯૨૦)

પરિષદના કાર્યક્રમમાં સાહિત્યવિભાગનો આરભ કરતાં ગુજરાતી સાહિત્ય વિશેની આપણી આશાઓ અને આપણા અભિલાષ બહુત ઠગી નજર આગળ રજુ કરીશું તે તે અસ્થાને નહિ ગણાવું.

આપણું સાહિત્ય કેવું થવાની આપણને ઉમેદ છે અને કેવું કરવાને આપણે ઇચ્છીએ છીએ એ દર્શાવિદુને મુખ્ય કરીશું તેથી શૂંટકાળમાં આપણું સાહિત્ય કેવું બધાયું છે તેના વિસ્તારી વર્ણનમાં આ પ્રમુખે નહિ ઉતરીએ અન્યતઃ, ભવિષ્યનો ભૂત અને વર્તમાન સાથે આવરયક મળે છે, તેથી, ગુજરાતમાં સાહિત્યનો ઇતિહાસ કેવા રચાયેલો છે અને સાહિત્યની ગતિના હાલ કેવા બળ પ્રવર્તમાન છે તે ગા. આશાઓમાં અને અભિલાષમાં વાસ્તવિકપણે આવવા માટે લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે અને, તેટલે અગે પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્ય પર દ્રષ્ટિ કરીશું.

આપણી આ મનકામનાઓ કથી વસ્તુ માટે છે, સાહિત્યનો ઉદ્ધામ જવા આપણે ઉત્ક્રાંતિ છીએ તે 'સાહિત્ય' એ પદથી આપણે શાને હેતુ કરીએ છીએ એની કાંઈક સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરીએ તે આપણા વિચારની ગતિ મરલ થાય ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સ્થપાયાને પંદર વર્ષ વીતવા આગ્યાં ત્યાં હવે 'સાહિત્ય' ની વ્યાખ્યાની શી જરૂર છે એમ મમ થશે પરંતુ, સાહિત્યનો અનાદર એ સાહિત્યના ઉદ્ધામને અટકાવનાર મોટું કારણ છે, એ લક્ષમાં લઇશું તે સમજશે કે, એ અનાદર વાજબી છે કે કેમ તે નક્કી કરવા માટે સાહિત્યનું સ્વરૂપ કેવું છે તે જોવું જોઈએ મહાદેવે કામદેવને ભક્ત કથી ત્યાગે.

નિનિન્દા રૂપ હૃદયેન પાર્વતી ।

મિયેપુ સૌભાગ્યફલા દિ ચારતા ॥

કુમારસમ્ભવ ૫

પાર્વતીને એમ લાગેલું કે મારું રૂપ સૌંદર્ય વગરનું હોય જોઈએ, કેમકે સાદ્ય હોય ત્યાં પ્રિય જનને પ્રેમ સપાદન થવો જ જોઈએ ગુજરાતી સાહિત્યની વાની ગુજરાતના લોકજનનું આકર્ષણ કરતી નથી એમ લાગે ત્યાં એ પ્રમુખ ઉત્પન્ન થાય છે કે, એ વાણીમાં આકર્ષકતા નથી કે એ લોકજનમાં માન્યતા નથી ? આકર્ષકતા ન હોય તો આકર્ષકતા આણવાની જરૂર છે, અને માન્યતા ન હોય તો માન્યતા આણવાની જરૂર છે.

આંકની ચોપડીઓ અને દવાઓની બહેન ખજારોથી માંડીને જે જે વખતે ગુજરાતી ભાષામાં લખાય તે બધાનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય એવી વ્યાખ્યા આ મંત્રના

રંભમાં ઉદ્દિષ્ટ નથી જ. અમુક ભાષામાં શું શું લખાયું છે અને લખાય છે એ બહુ-વાના સાધન તરીકે તે ભાષામાંનાં લખાણોના સમગ્ર સમૂહને ‘સાહિત્ય’ નું નામ આપી શકાય; પરંતુ, એવી સામગ્રીનો થોડો ઠરવો એ આ પરિપક્વો હેતુ નથી. તેમ જ, ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રદેશમાં સાવરણી ફેરવીને કાંચન અને કથીરને વાસીદામાં એકઠાં કરવાં એ માટે પણ આપણી આ સ્થળે પ્રવૃત્તિ નથી.

જેમ આવી અતિવિસ્તારી વ્યાખ્યા આપણા કાર્યક્ષેત્ર માટે ગ્રાહ્ય થઈ શકે તેમ નથી, તે જ રીતે ફ્રેંચ ભાષામાં જેને *belles lettres* (બેલ્ લેટર્સ) કહે છે અને ઇંગ્લેન્ડ ભાષામાં જેને *polite or elegant literature* (પોલીટ એન્ડ એલિગન્ટ લિટરેચર) અથવા *humanities* (હ્યુમેનિટીઝ) કહે છે તેના જટલી સંકુચિત વ્યાખ્યા પણ ગ્રાહ્ય થઈ શકે તેમ નથી. એ પ્રકારના સાહિત્યમાં ખડુંવા કલ્પના અને રસિકતાના ગ્રન્થોનો સમાવેશ થાય છે, અને કવિતા, ઇતિહાસ, વક્રત્વકલા, રસશાસ્ત્ર, અને ગ્રામીન લેટિન તથા ગ્રીક ભાષાનાં પુસ્તકોને એ નામ આપવામાં આવે છે: કેટલીક વાર વ્યાકરણ તથા ભાષાશાસ્ત્ર સરખા વિષયોને પણ એ વર્ગમાં ગણવામાં આવે છે. આ પ્રકારની ઉત્તમ રચનાઓની સાહિત્યમાં કંચી પદવી હોય છે તે ખરું છે, પરંતુ, તત્ત્વચિન્તન, ધર્મવિચાર, સમાજશાસ્ત્ર, રાજનીતિ, શિક્ષણકલા, ઇત્યાદિ વિષયોના ઉત્તમ ગ્રન્થોની પણ સાહિત્યમાં કંચી પદવી હોય છે, અને, તેમનો આ સંકુચિત વ્યાખ્યામાં સમાવેશ થતો નથી.

સ્ટોપ્ફર્ડ બુકે ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્યની કહેલી એક વ્યાખ્યા આ સંબંધમાં આપણને ઉપયોગી થાય તેવી છે. તે જલે છે,

‘The History of English literature is the story of what great English men and women thought and felt and then wrote down in good prose and beautiful poetry in the English language.’

‘મહાન ઇંગ્લેન્ડ પુરુષોએ અને સ્ત્રીઓએ કેવા વિચારો ખાંધેલા અને તેમને કેવી લાગણીઓ થયેલી, અને તે સર્વ તેમણે ઇંગ્લેન્ડ ભાષામાં સારા ગદ્યમાં અને સુંદર કવિતામાં કિતારીને કેવી રીતે લખેલાં એ વૃત્તાંતથી ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્યનો ઇતિહાસ ખનેલો છે.’ લખાણની સાહિત્યમાં ગણના થવા સાફ પ્રથમ તો લેખકની મહત્તા હોવી જોઈએ અર્થાત્ તેની બુદ્ધિશક્તિમાં અથવા તેની ભાવોર્મિમાં મહત્ત્વ હોવું જોઈએ, વિશેષ ગુણ હોવો જોઈએ, ઉંડાણ હોવું જોઈએ અથવા ચમત્કાર હોવો જોઈએ. અને પછી, તેના વિચારોનો અને તેની લાગણીઓનો વાણીમાં થયેલો આવિર્ભાવ અસાધારણ અને સસાર હોવો જોઈએ, તે ગદ્યમાં હોય તો ગદ્યમાં પ્રભાવ હોવો જોઈએ અને પદ્યમાં હોય તો પદ્યમાં રમ્યતા હોવી જોઈએ. આ સ્થિતિ લક્ષમાં લઈ, ‘શિષ્ટતાવાળા લેખોનો ભંડાર તે સાહિત્ય’ એવી સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા કરીશું તો આ પ્રસંગે તે યથાર્થ થશે.

શિષ્ટ લેખમાં પ્રથમ કારણરૂપ લેખકની મહત્તા હોય છે એમ આપણે ઉપર કહ્યું તે ઉપરથી એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થશે કે, એ મહત્તા માટે વિદ્વતાની આવશ્યકતા છે કે કેમ; અર્થાત્, લેખક વિદ્વાન હોય તો જ તેનો લેખ શિષ્ટ હોઈ શકે અને સાહિત્યમાં

સ્થાન પામી શકે એવા નિયમ છે કે કેમ એ ખરૂં છે કે મનુષ્યજાતિમાં સાહિત્ય ઉદ્ભવ પામવા લાગ્યું તે સમયના આઘ વ્રન્ધકારી વિદ્વાન્ નહોતા કેમકે, તેમની સમક્ષ પહેલાંનું સાહિત્ય ન હોવાથી તેમણે માહિત્યનો અભ્યાસ કરેલો નહોતો પરંતુ, એ આઘ વ્રન્ધકારી અસાધારણ આત્મપ્રભાવવાળા હતા, અને એવી અસાધારણતા વિરલ હોય છે તેમ જ વળી મનુષ્યજાતિનો ધૃતિકામ ઘડાતો જય છે તેની માથે વિચાર, વિજ્ઞાન, કલા, માહિત્ય વગેરેની મામત્રીઓનો સમૂહ એકઠો થતો જાય છે, અને દરેક વિષયમાં પ્રથમ એકઠી થયેલી સામગ્રીથી પ્રવીણ થઈને જ મનુષ્ય આગળ વધી શકે છે તેથી, સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પણ લેખકને મહત્તા મળવાનું થાય તે માટે તેણે પોતાની અજાણતા લેખકોની કૃતિઓનો અભ્યાસ કરેલો હોવો જોઈએ, જે વિષય પ્રતિપાદન કરવાને તેનો પ્રયામ હોય તે વિષયમાં તે વિદ્વાન હોવો જોઈએ કવિઓ ખીજાઓના વિચારોના જ્ઞાનથી નહિ પણ સ્વયં જીર્મિથી પ્રેરણાને કાવ્ય રચવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે તોપણ સંસ્કૃતિના સ્પર્શર ખાવાના, સ્થાયી ભાવો હૃદયમાં ન્દ થવામાં, પ્રકૃતિનો અને આત્માનો અનુભવ જેમ તેમને મહાયજ્ઞ થાય છે તેમજ પ્રથમના કવિઓના કાવ્યોનો પરિચય તેમને મહાયજ્ઞ થાય છે એ પરિચયથી કવિઓની વાણીમાં વિશેષ મામર્થના અંશ પ્રવિષ્ટ થાય છે અને તેમની કલામાં વિશેષ સાહિત્યના અકુર રોપાય છે તેમ જ વળી, મામાન્ય માહિત્યના ખડોળા વાચનને પરિણામે કવિના અત્તરમાંના મદિરમાં અનેક વિચારમૂર્તિઓ તર્કજ્ઞડમાંથી નીકળી ભાવજ્ઞડમાં પ્રવેશ કરી રમમય બને છે આ રીતે, જે શિષ્ટ લેખોથી સાહિત્ય બને છે તે લેખો વિદ્વાન્ ખડ્ગશુત લેખકોના લખેલા હોય છે

કલ્પના અને ગમિકતાના વિષયો મિલાય ખીજા જે વિષયોના સ્ત્રો ઉત્પન્નતાવાળા હોય ત્યારે સાહિત્યમાં ઉચી પ પી પામે છે તેના નામ ઉપર ગત્રાવ્યા તેમાં પદાર્થ-વિજ્ઞાન, પ્રાણિવિજ્ઞાન, સ્પષ્ટિવિજ્ઞાન, વૈષદ, અર્થશાસ્ત્ર, અને એવા ખીજા વિષયોના નામ ગણાયા નથી, એવું કાગ્યુ એ છે કે એ સર્વ વિષયોમાં માત્ર સ્પષ્ટિની વસ્તુ માની કક્ષીકત વર્ણવામાં આવે છે, એ કક્ષીકતની પાઞ્ચ ગ્રંથેલું મર્મ સ્વચ્ચવાનાં આવતું નથી, દગ્ધના ગર્ભમાં ગ્રંથેલું અદગ્ધ કહેવામાં આવતું નથી, દુનિયાના દેખાવો ઉપરથી જે ભાવનાઓની આખી થાય છે તે જ્વનિન ક વામાં આવતી નથી સાહિત્યમાં શ્રુદ્ધિમય અને ભાવમય મિથિતિઓના સચિત્ર ચિત્ર હોય છે અને વિજ્ઞાન (Science) માં શ્રુદ્ધિદીન અને ભાવહીન વસ્તુઓના સ્વલ વર્ણન હોય છે તેથી વિજ્ઞાનની કૃપાશો-ગિતા ઘણી હોવા છતાં વિજ્ઞાનના સ્ત્રોનો 'સાહિત્ય' પર્માં સમાવેશ કરવામાં આવતો નથી ધૃતિકામને સાહિત્યમાં આવો જતો ગરુષો છે, પરંતુ ધૃતિકામના જે સ્ત્રોમાં માત્ર ખનાવોનો સત્ત્વ પ્રકટ કરેલો હોય અને ખનાવો પાઠળ રહેલો સદેશો દર્શાવેલો હોય તે સ્ત્રો કક્ષીકત કહેનાર વચમાં પડે છે અને સાહિત્યમાંથી નીકળી જાય છે વ્યાકરણ અને ભાષાશાસ્ત્ર કક્ષીકત કહેનારાં હોવા છતાં મનુષ્યના મનના વ્યાપારનું ચિત્ર આપે છે, વાક્યમય અવિભાવ માટેનું મથન દર્શાવે છે, માટે તેમને સાહિત્યમાં સ્થાન મળે છે

પરંતુ, વિજ્ઞાનમાં પણ કક્ષીકત ॥ વર્ણન ઉપરાંત ગદ્યસ્વ ॥ દર્શનનો ન ભવ હોય છે, નને, વિજ્ઞાનના જે સ્ત્રોમાં અમુક પદ્યોમાં પ્રવર્તતા અમક ધર્મો અને નિદેશોના કથન

ઉપરાંત કુદરતમાં એ ધર્મો અને નિયમોની કેવી કેવી વ્યાપ્તિ છે અને એ અમુક ધર્મો અને નિયમોથી ઉલટા ધર્મો અને નિયમો ક્યાં ક્યાં સ્થાનોમાં આવિર્ભૂત થતાં કુદરતનું સમગ્ર ચિત્ર ઉદ્ભૂત થાય છે, એ દર્શાવેલું હોય છે, જે ગ્રન્થોમાં કુદરતની હકીકત અગાધતા, અજેયતા, અને અસાધ્યતાની અવધિ સુધી પહોંચાડીને દેખાડેલી હોય છે, જે ગ્રન્થોમાં કુદરતના પદાર્થોના છેક અંદરના અને છેક બહારના સ્વરૂપ વચ્ચેના સંબંધમાં તથા અંતરમાં રહેલી સૂક્ષ્મતાની ગ્રાહ્યતા અને અગ્રાહ્યતા પ્રકટ કરેલી હોય છે, તે ગ્રન્થો સાહિત્યમાં ઉંચી પદવી પામે છે. મનુષ્યના મનની ભાવનાઓનું રહસ્ય અને કુદરતનું રહસ્ય એ બે ક્યાં સંધાયેલાં છે તે હજી જડયું નથી, પરંતુ, એ બંને પ્રકારનાં રહસ્યો અલૌકિક સત્યનું દર્શન કરાવી મનુષ્યના મનને વિરલ આનન્દની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, તેથી એ બંને પ્રકારનાં રહસ્યો દર્શાવનારા ગ્રન્થોનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય છે.

તેમ જ વળી, હકીકત કહેનારા ગ્રન્થો શી રીતે લખાવા માંડ્યા અને વૃદ્ધિ પામ્યા, વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તરફ મનુષ્યનું મન કેવી રીતે ગયું અને કેવી રીતે તેમાં પગલાં ચૂં તથા સિદ્ધિ પામ્યું, હકીકત અને વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકોનો સમૂહ વિશાળ થતો જઈ કેવો મનો-વ્યાપાર દર્શાવે છે: એ વિષયના ગ્રન્થોનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય છે. આ રીતે, ખેતી કેમ કરવી, કારીગરોનાં ઓજાર કેમ ઘડવાં, સંજુ કેમ બનાવવા, પાણીનાં ક્યાં મૂળતત્ત્વો રહેલાં છે, વીજળી શી રીતે પ્રકટ થાય છે: એવા નિરૂપણના ગ્રન્થોનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય નહિ, પણ, એ ગ્રન્થોના લખાણના ઇતિહાસનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય.

‘સાહિત્ય’ શબ્દથી કેવાં લખાણ આપણે સમજીએ છીએ તેનો આ પ્રમાણે ખ્યાલ ખાંધ્યા પછી, એ સાહિત્યના ઉદ્ભાસ માટે આ પરિપદમાં આપણે કેવા પ્રયામ આદરી શકીએ એ વિચાર તરફ વળીશું.

જુના વખતમાં રાજાઓ સભા ભરી પંડિતો પાસે વાદવિવાદ કરાવતા અને કવિઓ પાસે ચાતુર્યનાં પદો રચાવતા, એ પદ્ધતિ સાહિત્યના ઉદ્ભાસ માટે આપણે ગ્રહણ કરી નથી. એવા વાદવિવાદમાં હરિશ્ચંદ્રને લીધે જે કલેશ ઉઠે છે તે હાનિ કરે છે, અને, પંડિતો જ્ઞાન વધારવાના પ્રયાસ હિંદિષ્ટ ન રાખતાં એક બીજને હિતારી પાડવાના પ્રયાસમાં તણાઈ જવાથી એવો સાઠમારીથી શ્રોત જનોને ગમ્મત મળવા સિવાય બીજું કંઈ ક્ષણ થતું નથી. કવિઓ પાસે સભા વચ્ચે ચાતુર્યના વ્યાપાર કરાવવા એ કાર્ય પણ એવું જ નિરર્થક છે. એથી કાવ્યસાહિત્યનો વિકાસ થતો નથી.

હિમાચાર્યનો ‘સિદ્ધહિમચંદ્ર’ નામનો વ્યાકરણગ્રન્થ રચાઈ રહ્યો ત્યારે સિદ્ધરાજ જયસિંહે તે ગ્રન્થ હાથી ઉપર મૂકીને પાટણમાં ફેરવેલો, અને ફિરદૌસીને શાહનામાની સાઠ હજાર ખેત માટે સાઠ હજાર મ્હોર આપવા મહમ્મદ ગીઝનવીએ આજ્ઞા કરેલી, એવી પદ્ધતિ પણ સાહિત્યના ઉદ્ભાસ માટે આપણે લઈ શકતા નથી.

હાલની બીજી સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓની પદ્ધતિ પ્રમાણે ગંજવર સભાઓ ભરીને અને બજારોમાં તથા શેરીઓમાં ફરીને આપણે ઘોષ કરીએ કે ‘ભાઈઓ ! સાહિત્યનો ઉદ્ભાસ કરો, કવિતા લખો, ઇતિહાસગ્રન્થો લખો, શબ્દકોષ લખો, શિષ્ટગ્રન્થો વાંચો:’ તો એ મહેનત કેવળ નકામી જાય. સાહિત્યને ઉત્તેજિત

કવિનો ઉપદેશ મ્હોટા અક્ષરવાળો જાહેર ખખરો કિંતોએ ચોદીને યધ ગઠતો નથી, અને, સાહિત્યનું પોષણ કરવાના કાયદા તથા સાહિત્યનો અનાદ્ય કવિના ગેરહાથ સિને-માના ચિત્રોમા દર્શાવી શકાતા નથી રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક પ્રશ્નો માટે પ્રજાસમૂહમા મતન ઉત્પન્ન કરવાનો અને પ્રજાસમૂહને ઉરકેરવાની જરૂર પડે છે, પરંતુ, આપણે પ્રયાસ તો ખજબજાટથી દૂર રહીને જ થઈ શકે છે સાહિત્યનું એવન શાન્તિ અને સ્વચ્છતા વિના થઈ શકતું નથી અને ૧૯૦૫ માં પ્રથમ સાહિત્યપરિષદ ભગઈ ત્યાં સત્કાર-મહાનના અધ્યક્ષપદેથી મેં કહ્યું હતું કે, ધાંધળ અને આડખર (sensational and demonstration) આપણા કાર્યમા ત્યાજ્ય છે આજ આશ્રય કરી દહેવાની જરૂર છે કે એ વિષયવત્ વર્ત્ય છે વિદ્વાનોને સગીન કાર્ય કરવા માટે એકાંતની જરૂર પડે છે, અને સાહિત્યપરિષદ મરખુ વિદ્વાનમહાન મગીન કાર્ય કરી શકે તે માટે એ મહાન પશુ કોલાહલના માર્ગથી દૂર રહેવું જોઈએ તાળીઓના ગઠગડાટ થાય અને 'વાહ ! વાહ !' બોલાય એવા પ્રસંગ આપણા કાર્યક્રમમા આવી શકે તેમ નથી

વળી, એ પણ લક્ષમા રાખવાનું છે કે, નિર્મળશક્તિ (originality) થી ઉત્પન્ન થતું પ્રાથમિક (primary) સાહિત્ય પરિષદ રચાવી શકે નહિ પરિષદ આજ્ઞા કરે તે જીવરથી વિદ્વાનો કવિતા, નાટક, નવલકથા, ઇતિહાસ, નીતિમીમાસા, રાષ્ટ્રીય ઉત્કર્ષ, વગેરે વિષય ઉપર નવા ગ્રંથો ઉપજાવે એમ ખની શકે નહિ જોઆ જો વિષયનો સતત અભ્યાસ કરી તે ઉપર મનન કરતા હોય તેઓ પોતાના વિચારના અને ભાવના મત્તયથી પ્રવૃત્ત થઈ તે વિષયના ગ્રંથ લખે છે પરિષદ માત્ર કથા કથા વિષયોમા સાહિત્યની ન્યૂનતા છે તે દર્શાવી અભ્યાસકે અને લેખકોનું ધ્યાન તે તરફ દોરી શકે પરિષદ ખાસે દ્રવ્યનું સાધન હોય તો તે વડે અભ્યાસકે અને લેખકોને જોઈતી સામગ્રીઓ પરિષદ પૂરી પાડી શકે, ભાષા-નિરના અને સંકલ્પનાં પુસ્તકો રચાવી શકે પરંતુ, એ કાર્ય સુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાઇટી સરખી સંસ્થાઓના કાર્યક્ષેત્રમાં વિશેષે કરીને આવે છે સાહિત્યપરિષદનું મુખ્ય કર્તવ્ય કોઈ જુદું છે, અને, તે આજળ જતા વિચારમા લાઇયું તેમ જ, એ પણ યાદ ગખતું જોઈએ કે રાજ્યકર્તાઓની કે મંત્રિઓની આજ્ઞાથી, નિમલ્લકથી કે દ્રવ્યથી કવિઓમા ભાવગેરવના કિદ્ભૂત થઈ શકતી નથી, નવલકથાકાગેમા કદખના જાત્રત થઈ શકતી નથી લેખકોમા વિદ્વતા દાખલ થઈ શકતી નથી કે નિર્મળશક્તિ ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી આ દેશમાં કેળવણીના પાયો ઇંગ્લિશ સંસ્કારે નાંખ્યો તે વેળા આ દેશની વર્તમાન ભાષાઓમા સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયાસની સૂચના મળધે લોડ મેકેલેએ કહેતું કે, 'To have four or five people to make a literature is a course which has never answered and never will answer in any part of the world I imagine. They cannot be built.' સાહિત્ય રચવા સાર ચાર પાંચ જણને બાટેથી એમ લગાડવા એ માર્ગ દુનિયાના કોઈ ભાગમાં કદી કુતેલમદ થયો નથી અને થવાનો નથી ભાષાઓ ઉગે છે અને વધે છે ભાષાઓ (જો પેટે) બાંધી શકાતી નથી

સાહિત્યની કદ કરવાનો એક એ માર્ગ પુવ પ્રચલિત હતો કે સમાજમત મવિ પોતાના કાવ્યો વાંચે અને તેના અર્થનું તથા ગમન નિરૂપણ કરે પરંતુ, કદખનાવાર્તા અને રમિ

કતાવાળાં પુસ્તકો પરિષદ આગળ વંચાવવાની પદ્ધતિ આપણે ગ્રહણ કરીએ તો કાવ્યો, નાટકો નવલકથાઓ, પ્રહસનો વગેરેના વિસ્તારી લેખ વંચાવતાં ઘણા દિવસો ચાલ્યા જાય. અને વળી, એવાં પુસ્તકો દરેક વાંચનાર પોતાની મેળે આદિથી અંત સુધી વાંચે તે વિના તેની ખુબી પૂરેપૂરી તેના ધ્યાનમાં ઉતરે નહિ. આ કારણેથી આવાં પુસ્તકો વંચાવવાની રીત પરિષદમાં દાખલ કરવામાં આવી નથી. આવાં પુસ્તકોમાંથી જુદા જુદા છૂટક ભાગ પસંદ કરીને તેના પાઠ અર્થ સાથે ન્હાનાં મંડળોમાં થઈ શકે, પરિષદમાં એ કાર્ય થઈ શકે નહિ.

કદપનાવાળાં અને રસિકતાવાળાં પુસ્તકો પરિષદ લખાવી મંગાવે કે પોતાના સમક્ષ વંચાવે એમ ખની શકે નહિ, પરંતુ, પરિષદ એવાં પુસ્તકો તરફ અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરી શકે, પરિષદ કવિઓ ઉપજાવી શકે નહિ, પણ, વાંચનાર વર્ગમાં રસિકતા ફેલાવી શકે કે જોઈ કવિઓના કાવ્યોનો અભ્યાસ વધે. આ હેતુ સફળ કરવા સાદું કદપનાવાળા અને રસિકતાવાળા સાહિત્યના અભ્યાસના અને વિવેચનના નિખંધો લખીને રજુ કરવાની સૂચના પરિષદ કરી શકે. એ જ પ્રમાણે ખીજ વિષયોમાં નિર્સર્ગશક્તિથી લખાતા ગ્રંથો વિષે અર્થોના નિખંધ પરિષદ રચાવીને મંગાવી શકે. તેમ જ, સાહિત્યમાંના જુદા જુદા વિષયો પરનાં પુસ્તકોમાં કેવી સામગ્રી એકઠી થવી જોઈએ, કેવાં ધોરણ જળવાવાં જોઈએ, કેવાં લક્ષ્ય સ્થિર રહેવાં જોઈએ, કેવો લેખસમૂહ કેવે પ્રકારે ખંધાવો જોઈએ અને વધવો જોઈએ: એ વિશે નિખંધો લખાઈ આવવાની પરિષદ સૂચના કરી શકે અને એ રીતે સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિનો માર્ગ પરિષદ દર્શાવી શકે.

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી પ્રજાના જીવનનો ઇતિહાસ: એ સર્વના અભ્યાસનો પણ પરિષદના કાર્યપ્રદેશમાં સમાવેશ થાય છે. અને, આ સંબંધમાં ભાષા, સાહિત્ય અને પ્રજાજીવન ઉપર આસપાસની સ્થિતિઓથી શી અસર થઈ છે તેની તપાસ, ગ્રામીણ શિક્ષાલેખ, તામ્રપટ, હસ્તલેખ, પ્રશસ્તિ, વગેરેની શોધખોળ અને તેથી મળતી માહિતીનું નિરૂપણ, ભાષાના શબ્દો અને ઉચ્ચારો શી રીતે ઘડાતા આવ્યા છે અને સાહિત્યમાં પ્રદર્શિત થતા વિચારો શી રીતે ખંધાતા આવ્યા છે તેનું અન્વેષણ, કાષ, વ્યાકરણ, જોડણી અને લિપિ વિશે વિચાર, લોકકથા અને લોકગીતોનો સંગ્રહ: એ સર્વનું પરિષદમાં સ્થાન છે, એ સર્વના પ્રયાસને ઉત્તેજિત કરવા એ પરિષદનું કર્તવ્ય છે.

અહીં એક વાત પર લક્ષ દેવાની જરૂર છે. તત્ત્વચિંતન, ધર્મવિચાર, રાજનીતિ, વૈષ્ણ, પદાર્થવિજ્ઞાન, એ વગેરે વિષયો પરના ગ્રંથો કેવી રીતે લખાયા છે અને એ વિષયો પરનું સાહિત્ય કેવી રીતે વધવું જોઈએ: એ વિવેચન પરિષદમાં પ્રસ્તુત છે, પણ, એ ગ્રંથોના લેખકોએ પ્રકટ કરેલા અમુક મત ખરા છે કે ખોટા છે એ અર્થો પરિષદમાં અપ્રસ્તુત છે. પરિષદનું દૃષ્ટિબિન્દુ સાહિત્યનું છે, મીમાંસાનું કે વિજ્ઞાનનું નથી. અને તે જ કારણથી, ફિલસૂફી, ધર્મ, રાજનીતિ, વૈષ્ણ, વિજ્ઞાન વગેરે વિષય પરના નિખંધનું કે વાદવિવાદનું પરિષદમાં સ્થાન નથી. અમુક વિષયો સંબંધે અમુક વિચાર ફેલાવવા, અથવા વિવિધ વિષયો સંબંધે જુદા જુદા પક્ષના વિચાર પ્રકટ કરવા એ પરિષદનું કર્તવ્ય નથી. એવા પ્રયોજનનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવું કે એવા હેતુનાં ભાષણો અપા-

વર્ષા એ પણ પરિપક્વ કૃતિઓ નથી સાહિત્ય તરફ ઈચ્છા ઉત્પન્ન કરવી, સાહિત્ય તરફ વલણ ઉપજાવવું, સાહિત્યસેવન માટે અનુકૂળતા રચવી, સાહિત્યનો ઉદ્ધામ થાય એવા મનોબળાપાર પ્રવર્તિત કરવા, સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવો એ પરિપક્વ લક્ષ્ય છે એ લક્ષ્ય સિવાયના વિચારોનું દર્શન કરાવવું એ પરિપક્વ કામ નથી એ વિચારોથી સાહિત્ય થાય છે એ ખરૂં છે, પણ, સાહિત્યપરિપક્વતા એ વિચારોની પ્રસ્તુતતા નથી, અક્ષરોથી લાપા લપાય છે તે છતાં માગ અક્ષર લખાવવા એ પરિપક્વ કામ નથી તે જ પ્રમાણે, વાણીથી વિચારોનો ઉચ્ચાર થાય છે તે છતાં વસ્તુત્વના નમુના મળાવવા એ પરિપક્વ કામ નથી ફળવણી લીવાથી મનુષ્યો પુસ્તકો લખે છે અને વાંચે છે તે છતાં ફળવણી ટેવી રીતે આપવી તેના વિવેચનનું સાહિત્યપરિપક્વતા સ્થાન નથી સાહિત્યનું વિશેષ પ્રથમ સેવન (specialization) કયાં સિવાય સાહિત્ય પરિપક્વ પોતાનું સ્વરૂપ બળવી શકે છે નહિ એ સીમાનું ઉદ્ધામન કરતાં સાહિત્યપરિપક્વ વર્તનપરિપક્વતા, મસાહસુધારા પરિપક્વતા, ઉદ્યોગપરિપક્વતા ને ગૃહીય પરિપક્વતા સ્વરૂપમાં ભળી જાય અને પોતાનું સ્વરૂપ ઓછું બેસે, પોતાની કાર્યમાધકતા ગુમાવી બેસે.

આ વિશેષતાનો વિચાર કરનાર એ જ બીજો અંશ દષ્ટિ આગળ આવે છે સાહિત્યના ઉદ્ધામ માટે પરિપક્વ લેવાના ઉપાયમાં એક બળવાન ઉપાય એ છે કે અન્યવિવેચનનું હિંસુ અને અશિથિલ ધોરણ ચઢવું કરવું અને કરાવવું લેખકોની વૃત્તિઓના આદર્શ ટોચ પરના ધોરણમર ઉત્કર્ષની પદવીથી નીચા ન ઉતરે એવા મખત નિયમ પાળવાનો આગ્રહ સાહિત્યપરિપક્વ કરવાનો છે લખાણમાં ગુણવત્તા શી રીતે મપાદન થાય છે, લેખકોએ તે મપાદન કરવાની ટેવી પરમ આવશ્યકતા છે, અને, એ ગુણવત્તાની કદર કરવાની તથા એ ગુણવત્તા ન હોય ત્યાં સુધી રીતે અને નિહંગપણે તે પર આગળી મૂકવાની વિવેચકોની ટેવી ફરજ છે, એ પ્રતિજ્ઞાન કયાં વિના સાહિત્યની ગતિ ઉચ્ચ માગમાં દબાઈ શકે તેમ નહીં જ્યારે જિતમ જન્યોને જિતમ કહેવાથી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિને પુષ્ટિ મળે છે તેમ નિર્મોહ્ય જન્યોને નિર્મોહ્ય ન કહેવાથી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિમાં ક્ષતિ થાય છે.

કદાચ એમ કહેવામાં આવશે કે સાહિત્યના કયા પ્રદેશમાં ચઢવા તાર નીચા પગથીઓની જગ્યા છે માટે એ પછિના લેખની પરીક્ષા મહેલા ધોળગથી થવી જોઈએ પણ તુ, એ લક્ષમાં ગમવું જોઈએ કે, સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં મુખ્ય અંશ તે પ્રતિભા (talent) છે, અને, ઉદ્યોગ (industry) એ પ્રતિભાનું કાર્ય મફત કરવામાં મર્યાદા મૂત થાય છે પ્રતિભા વિનાના એકના ઉદ્યોગી લેખનમાં ઉત્કર્ષસિદ્ધિ થતી નથી ગુણગ્રીન લેખોને ઉત્તેજન આપવાનું પરિણામ એ થાય કે સાહિત્યના ઉદ્યોગમાં ધામ ને કાંટા ઉછરે અને ગેપામે અને વેવાઓને હાનિ થાય પ્રતિભાના વ્યાપારને મખત કમોડીની જગ્યા છે કે આવશ્યકથી કે નિરુપોનથી તેની ગતિ કુદિત ન થાય અને તે વિભાગે જઈ વ્યર્થ = થાય.

તે જ પ્રમાણે અમુક કામમાં લેખકોના અછત હાથ ત્યાં તે કામના લખાણો માટે જિતમ ધોરણ ગમવું એ પણ કલિત નથી તે કામના લેખકો વળગતી કૃતિઓને મારી

માની લે એવા ખોટા સંતોષ ઉત્પન્ન કરવાથી તેમનો ઉત્કર્ષ અટકે અને સામાન્ય વાચકવર્ગમાં ઉતરતાં ધોરણ માન્ય થાય: એવા બે પ્રકારનાં નુકસાન થાય. પ્રાતેભા હમેશ ઉત્કર્ષશાલિની હોય છે, ઉંચે કુદકો મારવા આતુર હોય છે, અને, આદર્શ ઉંચા હોય ત્યાં તેની ઉંચાઇ જોઇ પોતે કેટલી હામ ભરવી જોઇએ તે પ્રતિભાને સમજાય છે, અને, તેટલે ઉંચે જવા માટે પ્રયાસ કરતાં તે શીખે છે. દીપ ઝાંખો કર્યાથી પતંગનું આકર્ષણ ઘટે છે, દીપ જનજવલ કર્યાથી પતંગનું આકર્ષણ વધે છે. દીપ જમ વધારે ઉંચો મૂક્યો હોય તેમ પતંગ વધારે ઉંચો કુદકો ભરે છે.

Cardinal Richelieu (કાર્ડિનલ રેશીડ્લ્યુ) એ વિદ્વાનોએ આમંત્રણ કરી સને ૧૬૩૭ માં ફ્રેન્ચ એકેડેમીની સ્થાપના કરી તે કાર્યમાં તેનો ઉદ્દેશ એવો હતો કે 'a high court of letters' (સાક્ષરત્વની સદર અદાલત) સ્થાપવી. (મેથ્યુ આર્નોલ્ડ, એસેઝ ઇન ક્રિટિસિઝમ), અને અવાપી પર્યંત, "to give the law, the tone to literature, and that tone a high one, is its business," અર્થાત, 'સાહિત્ય માટે શિષ્ટતાનું ધોરણ નિર્માણ કરવું, સાહિત્યને આરોગ્યબળ પ્રાપ્ત કરાવવું, અને તે આરોગ્યબળ ઉંચા પ્રકારનું પ્રાપ્ત કરાવવું' એ ફ્રેન્ચ એકેડેમીનું કાર્ય છે. આ કાર્ય માટે ઠસોટી સખત અને ઉંચી રાખવામાં આવી છે. Renan (રેન્ને) કહે છે કે 'All ages have had their inferior literature; but the great danger of our time is that this inferior literature tends more and more to get the upper place. No one has the same advantage as the Academy for fighting against this mischief' 'જ્યાં જમાનામાં ઉતરતું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય છે: પણ આપણા સમયમાં ઠસોટી ધારતી એ છે કે આ ઉતરતું સાહિત્ય ઉંચી બેઠકે આવે એવું વલણ વધતું જાય છે આ અનર્થ સામે વિગ્રહ કરવાની એકેડેમીને જવી સુકરતા છે તેવી બીજા કોઇને નથી.' ઉતરતા સાહિત્યથી કોઈ પ્રકારનું મનોરંજન થતું હોય તો તેવા મનોરંજનનો ભોગ આપીને પણ સાહિત્યનું ઉર્દુ ધોરણ શુદ્ધ બુદ્ધિથી જળવવાની જરૂર છે. આ સંખંધમાં મેથ્યુ આર્નોલ્ડ Sainte-Beuve (સેન્ટ-બવ) નાં આ વચન ઉતારે છે: 'In France, the first consideration for us is not whether we are amused and pleased by a work of art or mind, nor is it whether we are touched by it. What we seek above all to learn is, whether we are right in being amused with it and in applauding it, and in being moved by it.' 'ફ્રાંસમાં, કલાની કે માનસિક વ્યાપારની કોઈ અમુક કૃતિથી આપણે રંજિત થઈએ છીએ કે પ્રસન્ન થઈએ છીએ, કે આપણા પર તેથી અસર થાય છે, એ મુખ્ય વિચારની વાત નથી. સર્વથી વિશેષ કરીને આપણે જ શીખવાનું છે તે એ છે કે એ કૃતિથી આપણે રંજિત થયા, આપણે પ્રસન્ન થયા, આપણે ભાવથી સંચલિત થયા, તે યથાયોગ્ય હતું કે કેમ?' આ માટે, મેથ્યુ આર્નોલ્ડ કહે છે તેમ સાહિત્યના વિષયમાં પણ (conscience) અંતઃકરણની શુદ્ધ બુદ્ધિ હોવી જોઇએ.

આ રીતે, વિદ્યતાના, ગસિકતાના, ઉત્કર્ષના ઉંચા ચોરણ જળવવા સાથે ત્રથોના વિવેચનના અને લખાણોની પરીક્ષાના યથાર્થ નિયમો દર્શાવવા એ પણ આ પગિપદનું મોટું કાર્ય છે સાહિત્યના દષ્ટિબિન્દુની શિષ્ટતા વિના કોઈ પણ લેખમાં ઉત્તમતા ન પાદિત થતી નથી એ મિદ્ધાતનુ નિબંધક્ષપાત વૃત્તિથી પ્રતિપાદન થાય એ માટે આપણી કાળજી હોવી જોઈએ કોઈ લેખકે ધર્મ ન બળે, સમારસુધાગ સબલે કે રાજકીય ઉત્તરિતિ સબલે દર્શાવેલા વિચારો આપણને અભિમત હોય તોપણ તેના લેખમાં શિષ્ટતા ન હોય, ભાષાબળ ન હોય, વ્યાકરણશુદ્ધિ ન હોય તો તે લેખ ઉત્તમ નથી, તે કૃતિ ઉંચી પડિની નથી, એવા સ્વીકાર આપણે કરવો જોઈએ જે વિચારોનું સમય ન કરવા આપણી ધૃષ્ટિ હોય તે વિચારો દર્શાવવા કોઈ ઢગવડા વિનાની લીટીઓ કાઢે અને કદરૂપા રૂપકા કરે તો તેને આપણે ચિન કહીશું નહિ, અને, એવા વિચાર દર્શાવવા કોઈ બેમૂરા ગગડા તાણે તો તેને આપણે ગગીત કહીશું નહિ તે જ પ્રમાણે, એવા વિચાર દર્શાવવા કોઈ વિદ્યતા વગરની કદરૂપી અને અગુદ્ધ ભાષામાં લખાણ લખે તો એવા વાચકોના ઢગવાને આપણે શિષ્ટ લેખ કહેવો જોઈએ નહિ અને માહિત્યમાં પ્રધાન આપણે જોઈએ નહિ તે જ રીતે, લેખક તરફ આપણે ગમે તેટલા પક્ષપાત હોય, તે સબધી હોય, મિન હોય, પરીપકારના કે દેશહિતના કાર્ય માટે માનનીય હોય તોપણ તેના લેખ વિશે અને માહિત્યવિષયમાં તેની પદવી વિશે ઉપર કદા પ્રમાણે નિબંધક્ષપાત વૃત્તિથી જ નિર્ણય કરવો જોઈએ એ પ્રકારે નિર્ણય કરવાની દૃઢતા આપણમાં નહિ હોય તો આપણે માહિત્યની ગતિ રોકીશું અને માહિત્યના ઉદ્ધાસને અટકાવનારા યદ્યથુ

શિષ્ટતા માટેનો આ આશ્રય લખાણમાં કોઈ જાતની કૃત્રિમ ભાષા માટેનો અગર પાકિત્યના દશન માટેનો આશ્રય છે, એમ કેટલીક વખત ધાગવામાં આવે છે પરંતુ એ ભૂલ છે વિચારો ભાષા વડે દર્શાવાય છે માટે વિચારબળના પ્રાદુર્ભાવ માટે ભાષાબળની નરર હોય છે કેમ વિચાર કેવી ભાષાવી યથાર્થ રીતે દર્શાવી શકાય એ જ્ઞાન ગિષ્ટ સાહિત્યના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત વાય છે અને, લેખમાં એવી યથાર્થતા નથી હોતી ત્યાં મૂળરૂપે એ અભ્યાસની ખામી હોય છે, અને, તે ઉપરાંત એ અભ્યાસનો લેખન કળામાં ઉપયોગ કરવાના અનુભવની ખામી હોય છે ભાષા મનમાં જાણે અજાણે વિચાર માટે જ બધાય છે, અને, ભાષાનો અને વિચારનો ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ સરખો જ હોય છે આ રીતે ભાષાની અપૂર્ણતાનું મૂળ વિચારોની અપૂર્ણતામાં રહેતું હોય છે ખન્નેની ગિષ્ટતા કે અશિષ્ટતા સકળાયેવી હોય છે અલખત, લેખક કે વક્તા બીજાના વિચાર પોતાની ધજાગતમાં જલાવવાને પ્રયત્ન છે ત્યાં એ મૂળ વિચાર પગિપકવ હોવા છતાં લેખક કે વક્તાની ભાષામાં અપૂર્ણતા હોય તો ત્યાં એ વિચારોને પોતાના ચિત્તમાં ગોઠવવાના તેના માનમંદ વ્યાપારમાં ખામી રાય છે ઇંગ્લિશ ભાષામાં વિચાર બાધનાર કેટલાક પિદવાત્રીઓ સ્વભાષામાં વિચાર દર્શાવતા અબુઘટ ભાષા વાપરી પોતાના વિચાર યથાર્થ રીતે દર્શાવી શકતા નથી, ત્યાં પણ આ માનસિક વ્યાપારની ખામી હોય છે ગિષ્ટતા માટેનો આશ્રય તે કૃત્રિમ ભાષા માટેનો આશ્રય નથી, પણ, વિચારોની સ્વાભાવિક ભાષા માટેનો આશ્રય છે, વિચારોને ઉચિત થાય, વિચારો સુધુ રીતે પ્રકટ થાય એવી ભાષા માટેનો આશ્રય છે પોતાના વિચારો દર્શાવવામાં લેખકને જ્યાં કોઈ

પંડિતના વિચારોનો આધાર બતાવવાની કે કોઈ કદપનાના અલંકારનો જરૂર જણાય ત્યાં તે તેમ કરે છે, પણ, એવા આધાર કે એવા અલંકાર લેખમાં હોવા જ જોઈએ એવું શિષ્ટતાનું કોઈ ધોરણ છે જ નહિ. જ્યાં એવા આધારનું દર્શન નિરર્થક હોય અને એવા અલંકારમાં ઔચિત્ય ન હોય ત્યાં એવી સામગ્રી આડંબરરૂપ થઈ લેખમાં સ્થિતિ કરે છે એવો શિષ્ટતાનો નિયમ છે. તેથી, શિષ્ટતા માટેના આગ્રહમાં વૃથાપાડિત્ય માટેનો આગ્રહ લેશમાત્ર રહેલો નથી.

ખાળકોથી અને કાચું ભણેલા માણસોથી સમજી શકાય એવાં જ પુસ્તકો સાહિત્ય, માં લખાવાં જોઈએ, એમ પણ કેટલીક વાર કહેવામાં આવે છે. આવો જો નિયમ હોય તો બ્યાસ, વાલ્મીકિ, શેક્સ્પીઅર, કાલિદાસ, શંકરાચાર્ય, રૂઢો, જગન્નાથ, ખાણભટ્ટ, રસ્કિન, મિલ, હર્બર્ટ સ્પેન્સર, મિલ્ટન, ટેનિસન, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર એ વગેરે સર્વ મહાલેખકોની કૃતિઓનો સાહિત્યમાંથી બહિષ્કાર કે વા પડે, કેમકે ખાળકો અને કાચું ભણેલા માણસો તેમનાં પુસ્તકો સમજી શકે તેમ નથી. ખાળકો અને કાચું માણસો સમજી શકે એવાં પુસ્તકો તેમના હિત માટે રચાવાં જોઈએ એ ખરું છે, પણ, તે પરથી એમ કહવું નથી કે એવાં પુસ્તકો સાહિત્યમાં નમુના રૂપ હોય કે અને એ સિવાય બીજી જાતનાં પુસ્તકો લખાવાં જ ન જોઈએ. એવાં પુસ્તકોમાં હકીકતનાં ઉપરચોટિયાં વર્ણન હોય છે, અથવા ખાળકોને રમુજ પડે એવી વાર્તા કે કવિતા હોય છે. પણ સૃષ્ટિવિજ્ઞાનની યથાર્થ માહિતી તેમાં આપી શકાતી નથી અને કદપનાના ઉચ્ચ પ્રદેશનું તેમાં દર્શન કરાવી શકાતું નથી. કાચું ભણેલા સમજી શકે એવા સંક્ષેપમાં ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ (evolution) ના વાદનું નિરૂપણ થઈ શકતું નથી. ‘કુમારસંભવ’ માં કાલિદાસે કરેલું હિમાલયનું વર્ણન ખાળકો માટે કરવાના હિમાલયના વર્ણનથી જુદા જ પ્રકારનું છે, પરંતુ, ‘કુમારસંભવ’માંનું વર્ણન અસાધારણ ચમત્કારવાળું હોય સાહિત્યમાં હંથી પદવી પામે છે એ નિઃસંશય છે, ખાળકો સમજી શકે એવો ‘શાકુન્તલ’ નો કે ‘હમ્બેટ’નો સાર કહેવામાં આવે તે ‘શકુન્તલ’ નો કે ‘હમ્બેટ’ની ગરબ સારે નહિ. અસલ આખા ‘શાકુન્તલ અને આખો હમ્બેટ’ વિના મનુષ્યજાતિનું સાહિત્ય અપૂર્ણ જ રહે.

ગમે તે અને સર્વ વિષયોનાં પુસ્તકો ધંધાદારીઓ અને સામાન્ય કેળવણી પામેલા માણસો સમજી શકે એવી ભાષામાં લખાવાં જોઈએ એવા રૂપમાં પણ આ મત કેટલીક વાર મૂકવામાં આવે છે. વિચાર અને ભાષાનો જ આવશ્યક સંબંધ ઉપર દર્શાવ્યો તે પરથી સમજાશે કે આ મતરૂપે પણ એ યથાર્થ નથી. વિષયની ગહનતા અને કલાની ઉચ્ચતાને અનુસાર જ ભાષા લખાશે. ધંધાદારીઓ કે સામાન્ય કેળવણીવાળા માણસો સમજી શકે એવી ભાષામાં તત્ત્વચિંતન, સમાજશાસ્ત્ર, રસશાસ્ત્ર, સરખા વિષયો લખી શકાય નહિ તેમ જ ઉન્નત ભાવવાળાં અને સુંદર કદપનાવાળાં રસિકકાવ્યો, નાટકો અને નવલકથાઓ પણ એવી ભાષામાં લખી શકાય નહિ. એ માણસોને એવાં પુસ્તકો વાંચવાની ઇચ્છા થાય તો તેમણે વધારે કેળવણી લેવી એ જ ઉપાય છે. તેમને નડે છે તે ભાષા સમજવાની અશક્તિ નહિ પણ વિચાર ગ્રહણ કરવાની અશક્તિ. ભાષાની મજદૂર વિચાર પ્રમાણે

હોય છે, અને, વિચાર સાદા ન હોય ત્યાં ભાષા સાદી હોઈ શકતી નથી. બધા વિચાર સાદા હોઈ શકતા નથી, મનુષ્યજાતિનાં ચિંતનું મહત્ત્વ તોડી નાખી બધા વિચારોને સાદા બનાવી શકાતા નથી. કાલિદાસના 'મેઘદૂત' ને કે બર્કના 'કેન્થ, ડેવોલ્યુશન પરના વિચારો' ને સાદી ભાષામાં મૂકવા જતાં તે વિચારોનું ગૌરવ જતું રહે છે. સાદી ભાષામાં મૂકવા જતાં એ પુસ્તકો ચતુર્ધરણી અને મામર્થ્યહીન થઈ જાય, અને તે છતાં, ધંધાદારીઓને ને મામાન્ય કેળવણી પામેલા માણસોને એ ગ્રંથોની ખુબી અગમ્ય જ રહે.

વિચારનું માપ જુજ હોય ત્યાં સાદી ભાષામાં જ તે પ્રકટ થઈ શકે, અને, એવે પ્રસંગે લેખક ગહન વિચારોની ભાષા વાપરવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે નિષ્ફળ જાય છે, વિચાર પ્રકટ થઈ શકતો નથી અને ભાષા દીપતી નથી તેમ જ, સમજાય નહિ એવી શબ્દરચના અને વાક્યરચના આપોઆપ વ્યર્થ જાય છે એવી ગ્રંથોની ક્ષિણિકતામાં કદી શિષ્ટતા રહેલી મનાતી નથી. અલ્પજ્ઞ, સરખાં અર્થવાળા અથવા પાત્રેપાસેના અર્થવાળા ગાંધોમાથી કયા વાપરવા અને કયા ન વાપરવા એના ચોક્કસ નિયમ થઈ શકતા નથી. 'મુખ' ને બદલે 'ઝાણ' શબ્દ વાપરવો અને 'ચરણ' ને બદલે 'ટાટિયા' શબ્દ વાપરવો એવી કવિઓને આજા થઈ શકતી નથી નેમ જ 'આખ' અને 'નેન', 'વિચાર' અને 'પરામર્શ', 'લાપણ્ય' અને 'મૌન્ય' એવા શબ્દોમાથી કયે ઠંકાણે એકને બદલે બીજો વાપરવો એ લેખકની મુનસૂરી પર સોપવું જોઈએ. શબ્દની પસંદગીમાં લેખક ભૂલે તો તેના લેખમાં એટલી ખામી આવશે આવી મૂકમ તુલનાના પ્રસંગ આવે ત્યાં, કાવ્યપ્રકાશમાં મમ્મટ કહે છે તેમ, સચ્ચેતસઃ પવાત્ર પ્રમાણમ્ એવી બાબતમાં મહદંત્ય મનુષ્યોના મતનું જ પ્રમાણ લેવાય છે, બીજા નિયમ થઈ શકતા નથી. આવી પસંદગીની ભૂલ માત્ર ન હોય અને આડખર ખાતર કૃત્રિમ ભાષા વાપરેલી હોય, શબ્દોના લાખા મમાત્ર કરેલા હોય, અને, વાગજલ ગ્યેલા હોય, ત્યાં એવી ભાષા અર્થ દર્શાવી શકતી નથી, આડખર માટે એવા પ્રયોગ કરનાર લેખકોને કંઈ અર્થ દર્શાવવાનો હોતો જ નથી તેમના લેખને ગિદ્દ સાહિત્યમાં સ્થાન મળતું નથી.

પરિપક્વો મુખ્ય હેતુ આ રીતે શિષ્ટ ગ્રંથો રચાવી પોતાની સમક્ષ મ ગાવવાનો નથી પરિપક્વો મુખ્ય હેતુ એ છે કે શિષ્ટ ગ્રંથો ગ્રંથ એવી પરિસ્થિતિ માહિત્યના મેનમાં ઉત્પન્ન કરવી, શિષ્ટ ગ્રંથો લખાય અને વચાય એવી વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવી, એવા અભ્યાસના અને શોધખોળના પરિણામ પોતાની આગળ મ ગાવવા, એકઠા કરવા, તે વિશે ચર્ચા કરવા, ગિદ્દતાનું ધોરણ દર્શાવવું, એ ધોરણ જળવાય એવો આશ્રય કરવો, અને એ રીતે સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવો.

સાહિત્યપરિપક્વ પોતાની એકઠ વખતે ત્યાં હેતુને અનુકૂળ ચાય એવા લેખ લખાઈ આવવાની મૂચના પ્રકટ કરે, અને, એવા લેખ પોતાની એકઠ વખતે વચાવે એ લેખો વિશે તેમ જ માહિત્યના અભ્યાસ અને શોધખોળ વિશે અને શિષ્ટતાના ધોરણ વિશે ચર્ચા કરાવે, એવા લેખ અને ચર્ચા પ્રકટ કરે એવા પ્રકાર આ હેતુની સિદ્ધિ માટે પરિપક્વ લઈ શકે.

આ પ્રણાલિ સાહિત્યનો ઉદ્ધાર કરવાના કાર્યમાં પરિપક્વ પાને જ લેખો લખાઈ આવે તે વિદ્વત્તાવાળા અને શિષ્ટતાવાળા હોવા જોઈએ, હંડા અભ્યાસવાળા અને મહીર

મનનવાળા હોવા જોઈએ. વર્તમાનપત્રો અને માસિકો નવા વર્ષને પ્રસંગે કે ઠાઠ મહોત્સવને પ્રસંગે ખાસ અંક કાઢે છે તે વેળા તેને માટે ખુલ્લું જાતના લેખ લખાય છે તેના કરતાં ઘણું વધારે ઉંચા પ્રકારના લેખની પરિપક્વતા આવશ્યકતા છે. જેને કેટલીક વાર ‘હિંદી વિચાર’ કહેવામાં આવે છે અને જેને ‘દોડતા વિચાર’ કહીએ તો પણ ચાલે, તેવા વિચારવાળા લેખથી પરિપક્વનું કાર્ય સરે તેમ નથી. સાહિત્યનો અભ્યાસ અને શોધજોળ ચાલુ રાખતાં લાંબા વખતના શ્રમ અને મનનને પરિણામે વિદ્વાનોને જે વિચારો પ્રકટ કરવા યોગ્ય લાગે તેની પરિપક્વતા જરૂર છે. પરિપક્વની ખેંચક દર વર્ષે નહિ પણ બે ત્રણ વર્ષે ભરવામાં આવે છે તેનો ઉદ્દેશ પણ એ છે કે વિદ્વાનો જે વિષય સંબંધમાં ખાસ અભ્યાસ કે શોધજોળ કરતા હોય તેનાં પરિણામ પ્રદર્શિત કરવા લાયક થઈ શકે. એવા સતત શ્રમ વિના માત્ર સામાન્ય રીતે સૂઝી આવે એવા વિચારના લેખ લખી નાખી મોઢલવામાં આવે તેથી પરિપક્વતા હેતુ સફળ કરવામાં સહાયના થાય નહિ.

પરિપક્વ આગળ રજુ થતા લેખમાં પાંડિત્ય હોવું જોઈએ, પરંતુ, પરિપક્વતા હેતુ સાથે સંબંધ ન હોય એવા પાંડિત્યનું દર્શન એવા લેખમાં અસ્થાને છે. લેખકનું અમુક વિષયમાં પાંડિત્ય છે એટલું જ દર્શાવવાનો લેખકનો હેતુ હોય તો પરિપક્વતા તેવા દર્શનની જરૂર નથી. પરિપક્વતા હેતુ સફળ કરવા લખેલા લેખમાં ‘પાંડિત્ય’ જ્ઞાન અને પાંડિત્યનો પ્રયાસ સહાયભૂત હોવાં જોઈએ એ જરૂરનું છે. તેમ જ, સાહિત્ય અને ભાષા સંબંધી જાણવાજોગ માહિતી આપે, સાહિત્ય અને ભાષાનો ઉદ્દાસ કરવામાં ઉપયોગી થાય, એવા વિચાર લેખમાં હોવા જોઈએ. માત્ર દૂધમાંથી પોરા કાઢવા જેવા / *hair splitting*ના પ્રયોગ પરિપક્વતામાં કામ આવતા નથી.

પરિપક્વતા કાર્યનો ઉદ્દેશ આ પ્રમાણે લક્ષમાં લીધા પછી ગુજરાતી સાહિત્ય વિશેની આપણી આશાઓ અને આપણા અભિલાષ નજર આગળ કરીશું.

હિંદુસ્તાનની અર્વાચીન ભાષાઓમાં ગુજરાતી ભાષાનું સ્થાન ખીલું કેટલીક ભાષાઓની સાથે અગ્ર પદે છે. એક હજાર વર્ષથી ગુજરાતની ભાષા ઘડાતી આવી છે, અને, તે દરમિયાન તેનું સાહિત્ય રચાતું ગયું છે. આમાંનાં પહેલાં પાંચસે વર્ષ દરમિયાન ગુજરાત અને મારવાડની ભાષા એક જ હતી અને ખન્ને દેશને સહીઆર સાહિત્ય હતું. પણ, ત્યાર પછીના કાળમાં એ બે દેશની ભાષામાં ફાંટા પડ્યા, અને, ગુજરાતે પોતાનો સાહિત્યપ્રયાસ આગવો ચલાવ્યો છે તથા તેમાં ઘણી આગળ ગતિ કરી છે. ખીલું ભાષાઓની પેઠે ગુજરાતી ભાષામાં પણ કવિતાથી સાહિત્યનો આરંભ થયો છે અને ઇસવી સનના ગયા સૈકાના પ્રથમાર્દ્ધ સુધી તો ગુજરાતી સાહિત્ય ઘણું મોટા ભાગે પન્નમાં જ રચાયું છે. ગુજરાતી સાહિત્યના આરંભકાળના કવિઓ ઉપર ઘણું ભાષાની કવિતાની અસર હતી, અને, સંસ્કૃત ભાષાનાં મહાકાવ્યોની શૈલી તેમણે ગ્રહણ કરી નહોતી. એ શૈલી હજી સુધી ગુજરાતી સાહિત્યમાં દાખલ થઈ નથી. પન્નાભનો ‘કાન્ક-ઉદે પ્રખન્ધ’ લંડોરોમાં પુરાઈ ગયો તેથી તેમ જ એવા ઐતિહાસિક પ્રખન્ધ લખવાની શક્તિ કે વૃત્તિવાળા કવિઓ ગુજરાતમાં ખીલ થયા નહિ, નથી, એ શૈલીનાં કાવ્ય તે પછી લખાયાં નથી. ઇતિહાસનાં વીરરસમય મહાકાવ્યોની ગુજરાતી ભાષામાં જરૂર છે. સાંપ્રત કાળમાં ન્હાનાં ભાવમય કાવ્યોને ઘણું પ્રચાર છે, અને, એવું કાવ્યસાહિત્ય

ભાષામાં હોવા જ જોઈએ પરંતુ વીરરસ કાવ્યોની ગૈલી કવિતાની વાણીને પ્રતાપવાળી અને પ્રભાવવાળી બનાવે છે, અને, એવી ગૈલી એક વાગ બધાયા પછી તેની અને તેમાં પ્રકટ થતા ઓજસ્વી વિચારોની અમર ભાષામાં થતી કવિતા હવે તેમ જ ભાષામાં ભાષાતા ધૃતિહાસપગાયણ તથા કટપનામય ગદ્ય સાહિત્ય ઉપર હમેશા હુડી પડે છે વીરરસ કાવ્યને માટે પ્રામ વગરના અને દૃઢ વાકસામર્થ્યથી ગતિ કળતા છદ્મની આવ રચકતા છે એવો ૭૬ ગુજરાતી ભાષામાં હજી યોજાયો નથી ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચાર-રમા (accent) સ્વગ્ભાર ન હોવાથી ધૃતિજી ભાષાના *perfect metre* (વોગસોચિત છદ્મ)ની અનુકૂલતા ગુજરાતી ભાષામાં નથી ગુજરાતી છદ્મમાં આ ખોટ પૂરી પાડવાની ચર્ચા ઉત્પન્ન થઈ છે અને તે માટે પ્રયત્ન પણ થાય છે એ આશાગ્રનક ચિહ્ન છે વીરરસની એવી ગૈલીના કાવ્ય લખનાર કવિ જગશે ત્યારે તેને હાથે આપોઆપ અનુકૂળ છદ્મ ઉપજશે નહીં પર્વતમાયી નિકળીને ઊઠતી નય છે તેમ પોતાનો માર્ગ પણ ઘડતી જાય છે, તેમ કવિતા પણ પોતાના ઉચ્ચારનો માર્ગ પોતાના વેગથી ઘટે છે એ માર્ગ બીજા બળ વડે પહેચેથી ઘડી મુકી શકતો નથી

નરસિંહ મહેતાના પદની ગૈલી ભજનોમાં આલુગ્ગી છે ત્રેમાનન્દના આખ્યાનોની શૈલીમાં અને મામળભટ્ટની વાર્તાઓની શૈલીમાં વીરરસ કવિતા પ્રકટ કરવાની શક્યતા હતી, પણ, ઉપર દર્શાવેલા પ્રકારના છદ્મની સહાયતા તેમાં નહોતી એ પ્રકારના આખ્યાનો અને વાર્તાઓ હવે ન્યાતા નથી આખ્યાનો અને વાર્તાઓનું વસ્તુ નાટકોમાં અને નવલકથાઓમાં પ્રદર્શિત કરવાની ગુજરાતી સાહિત્યમાં જરૂર છે

દયારામની ગરબીઓની ગૈલી ઢાંચમ રહી છે સંસ્કૃત ભાષાના શ્લોકની ગદી પ્રવર્તમાન થયા છતાં ગરબીઓની શૈલી તેની જ માથે જ પ્રવર્તે છે મગીતમય રાગધ્વનિ (lyricism) કાવ્ય માટે શ્લોકબદ્ધ ગ્યના જેટલું જ ગરબીનું પ્રામર્થ્ય છે અને, ગુજરાતી ભાષાનું પોતાનું જ માધુર્ય અને પ્રાદર્શ્ય છે તે ગરબીમાં ખાલુ મહેલા-ધૃતી ઉત્તે છે, તેથી, ગરબીનું ધ્યાન ગુજરાતી કવિતામાં કાયમ રહેશે એમ જણાય છે ગરબીની રચનામાં (monotony) એની એ સ્વગ્ગચ્ચનાની પુનરાવૃત્તિ આવે છે તેમાં વિવિધતા આણવા માટે વચ્ચે માખી દાખલ કરવાનો ગીવાજ જુના વખતનો છે તે માથે બીજા પ્રકારની પણ વિવિધતા દાખલ કરવાની જરૂર છે શ્લોકબદ્ધ રચનામાં વૃત્તો ઘડી ઘડી ખદલીને વિવિધતા આણવાનો પ્રકાર દાખલ નયેનો છે

સગીતમય રાગધ્વનિ કાવ્યોનો પ્રચાર ગુજરાતી ભાષાની કવિતામાં ઘણો વધ્યો છે એ સખધમાં વિશેષ લક્ષમાં રાખવાનું એ છે કે માન ગૈલીથી કવિત્વ સિદ્ધ થતું નથી જોને કવિત્વ તરફ વૃત્તિ થાય તેણે માનવ ડ્રવનના વિવિધ પ્રશ્નોની મીમાસા તરફ પોતાના ચિત્તને વાળવું જોઈએ, કેમકે, હવે દર્શન-યુ છે તેમ કવિને પણ અભ્યાસની જરૂર હોય છે વળી, નવીનતા એ કવિતાના ચમત્કાર માટે આવશ્યક છે ગુલાબના ફુલ અખધે એક કવિએ લખેલું કાવ્ય જેટલું અ કપક થાય નેટલું જ એ જ શૈલીમાં બીજા કવિએ મોગરા માટે લખેલું કાવ્ય આકર્ષક નહીં નહીં કેમકે તેમાં નવીનતાનો અભાવ હોય છે, અને, અનુકરણની વૃત્તિએ લેખકની કટપનાને કુઠિત કરેલી હોય છે હાલની આ ગૈલીની કવિતા ઘણી જથ્થાબધ હોવા છતાં ચક્રોળ પેઠે એના એ ચક્રરમાં ફરતી જાય છે એ વિષયમાં ઉદ્ધામ સાથે નવા વદ્યો તરફ ગતિ થવાની જરૂર છે

કરુણરસની કવિતાનું એક ખડુ હિંચી પંક્તિનું ઢાંચ સખાયું છે, પણ, તે સિવાય કરુણરસ તરફ ગુજરાતી કવિતાની વૃત્તિ હાલ જણાતી નથી. વાસ્તવિક પ્રસંગ સિવાયનાં કરુણ રસનાં આલમ્બન માટે નાટકમાં વધારે ઉચિત સ્થાન હોય છે અને કરુણરસના નાટક (tragedy) નો પ્રકાર ગુજરાતી ભાષામાં ખીલવવાની ઘણી જરૂર છે.

વર્ણનમય (descriptive) કવિતા તરફની વૃત્તિ દલપતરામ અને નર્મદાશંકરની કવિતામાં હતી, પણ, તેમની કવિતાની શૈલીના ખીજ અંશ પેઠે આ અંશ પણ હવે ગુજરાતી કવિતામાં વિષમાન રહ્યો નથી. વર્ણનમય કવિતામાં રસ ખડુ આછો હોય છે, અને, એવી કવિતા મહાકાવ્યોમાં અને નાટકોમાં પ્રસંગવશાત આવે તો ખસ છે.

નાટકનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં વર્તમાન સમયનું જ છે અને તેનો સમૂહ મહોટો નથી. ઈસવી સનના ગયા સૈકામાં ગુજરાતી ભાષામાં નાટકો લખાવા માંડેલાં પણ તે પ્રવાહ અટકી ગયો છે. નાટક મંડળીઓ તરફથી રંગભૂમિ ઉપર નાટકો ભજવવાનો પ્રયોગ ઘણો વધ્યો છે તે છતાં શિષ્ટ નાટકોનું સાહિત્ય ખડુ જ જુજ છે. રંગભૂમિ ઉપરના પ્રયોગ માત્ર પ્રાકૃત વર્ગને પ્રસન્ન કરી દ્રવ્યપ્રાપ્તિ કરવાના હેતુથી થતા હોવાથી એ પ્રયોગથી નાટ્યસાહિત્ય કેળવાતું નથી. વળી, રંગભૂમિ ઉપર કવિતા અને અભિનય (acting) કરતાં પડદા, દેખાવ, અને, સંગીતને વિશેષ મહત્ત્વ અપાતું હોવાથી નાટકકારની રસિક ઠલાને પોષણ મળવાનું ત્યાં સ્થાન હોતું નથી. સંગીત-વિધાનના ઓપરા (opera) ને નાટકથી જુદો પાડવામાં આવે, અને, નાટકમાંથી પડદાના અને રોશનીના ભલકા, અજયખીવાળી કસરતો, ગર્જનાઓ અને એવી સામગ્રીઓ કહાડી નાખવામાં આવે તો સાંભળવાની કવિતાને અને જોવાના અભિનયને પ્રાધાન્ય આપવાના પ્રયત્ન કરી રંગભૂમિની ઉત્તતિ કરી શકાય. શોખ ખાતર નાટક ભજવનાર શિષ્ટ વર્ગ તરફથી એવા પ્રયત્ન થાય છે ત્યારે તેની કદર જાણનારો વિશાળ પ્રેક્ષક વર્ગ માલમ પડે છે એ રંગભૂમિની ઉત્તતિ માટે આશાજનક ચિહ્ન છે. અલખત, રંગભૂમિની આ પ્રકારે ઉત્તતિ કરવાના પ્રયાસ સાથે એ પાણુ જરૂરનું છે કે ઉત્તમ પ્રતિનાં નાટકો રચાવાં જોઈએ કે જે ઉપર કહેલી કૃત્રિમ સામગ્રી વિના ભજવવાથી પ્રેક્ષક વર્ગને આનંદ થાય. રંગભૂમિની અને નાટકસાહિત્યની ગતિ સમકાલીન હોય છે, અને, રંગભૂમિ રસિકતાને અનુકૂલ હોય તે વિના નાટકસાહિત્ય પૂર્ણ ખસથી હિંમૂત થતું નથી. નાટક માટે જે વિશેષ પ્રતિભા હોવી જોઈએ તે પ્રયત્ન કરી ઉપજવી શકાતી નથી, પણ, હાલ જે અન્તરાય છે તે દૂર થશે, પ્રતિભા દર્શન દેશે અને ગુજરાતમાં નાટકનું સાહિત્ય ખીલી નિકળશે એ અભિલાષ અસ્થાને નથી. હાલ તરત તો, દેશ દેશના સમર્થ નાટકકારોની કૃતિઓનો ઉંડો અભ્યાસ ગુજરાતના વાચક વર્ગમાં ફેલાય એટલી આશા રાખવાનું કારણ મળે તો સંતોષ માનીશું.

નવલકથાઓનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચુર છે, પણ, તેમાં પ્રચુરતા કરતાં ગુણવત્તા ખડુ ઓછી છે. એ સાહિત્ય ગયા સૈકાના ઉત્તરાર્ધથી નવું જ શરૂ થયું છે. પ્રેમાનન્દનાં 'આખ્યાન' અને સામળલટની 'વાર્તા'ની વંશાવળીમાં હાલની 'નવલ-કથા' આવતી નથી. એ 'આખ્યાન' અને 'વાર્તા' પદમાં હતાં અને આ 'નવલકથા' પદમાં છે એટલો જ ફેર નથી. કથાની વસ્તુનો અને શૈલીનો પણ ફેર છે. આ

નવલકથા ધ્યેય સાહિત્યમાની 'રોમેન્સ' અને 'નોવેલ' ના નમુનાના મિશ્રણથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉત્પન્ન થઈ છે 'રોમેન્સ' માના અમાનુષતાના કે અવૈત્તિક ચમત્કારના અંશ ગુજરાતી નવલકથામાં આવ્યા નથી, પણ, ઐતિહાસિક કથાની રીતે લઈ અદ્ભુત વૃત્તાન્ત દર્શાવવાનો 'રોમેન્સ' નો પ્રકાર ગુજરાતી નવલકથામાં દાખલ થયો છે. વર્તમાન સમયના મામાગિક લોકજીવનનું ચિત્ર અને ચાલતી જહેર મવા-લોની ચર્ચા એ 'નોવેલ' ના અંશ પણ ગુજરાતી નવલકથામાં લેવામાં આવ્યા છે. ઐતિહાસિક અંશ આછો થતો જઈ મામાગિક અંશ નવલકથામાં વધતો જાય છે. પરંતુ, થોડી જીતમાં કૃતિઓ ખાદ કરતાં ગુજરાતી નવલકથાઓમાં કટપનાની મોહકતા નથી, કૃશલ વસ્તુસંકલનાનું કલાવિધાન નથી, ભાવનાઓનું દર્શન નથી, પ્રવર્તમાન પ્રશ્નો ઉદ્દેશવાનો પ્રયામ નથી. નવલકથા એ (light literature) હલકા વજનના લખાણના વર્ગમાં આવે છે તોપણ પ્રજના જીવનની જુદી જુદી પક્ષિઓના આછાં અને ઘેરાં ચિત્ર નવલકથામાં આવી શકે છે અને, ઉચ્ચ પ્રકારની અનેક નવલકથાઓ ગુજરાતી ભાષામાં રચાય નહિ ત્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય જીવંત અને જાગૃત, ઉજળું અને કુદૃત થઈ શકે નહિ હિંદુસ્તાનમાં જ ગત્તા કપાઈ ગયા છે, પ્રાંતો વચ્ચેની યુદ્ધ બંધ થઈ ગયા છે, પગરસ્તાની લાખી મુસાફરીઓ અને વણચારાની પેઠી નાબુદ થઈ ગઈ છે, તેથી અદ્ભુત વાર્તાઓના પ્રસંગ રચ્યા નથી તેમ જ સાહસ ખાતર અજાણ્યા સમુદ્રની સફર કરવાને પ્રજાને ટેવ બધાઈ નથી, અને, એ મીને પણ જીવનબ્યવહારમાં અદ્ભુતતાના અંશ આણી ગયાં તેમ નથી પણ, પ્રજાનું જીવન પ્રખલ ભાવનાઓથી ધબકાગ મારી રહ્યું છે કેવેચો, ટપાલથી અને વર્તમાનપત્રોથી આખા હિંદુસ્તાનમાં એક નગર પેઠે મકદ્દેપોની આપને થાય છે, પ્રેમનાં અને ચાલિ-ત્રપ્રભાવના અનેક અવસર ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં નવલકથાની અસાધારણ મોહકતા દર્શાવવા માટે જોઈએ તેટલા પ્રસંગ મળે તેમ છે, અને, મિદ્ધાન્તો ચર્ચવા માટે જોઈએ તેટલી મામશી મળે તેમ છે. નવલકથાવિષયક શિષ્ટ વર્ગ ઉત્પન્ન થવની જરૂર છે. હાલની નવલકથાઓમાં જે નીગરુતા છે અને જે અજોગ્યતા છે તે નિર્દેશિત વર્ગના ઉદ્દેશવધી આપોઆપ હુમ થઈ જશે આપણા લેખકોની વૃત્તિ માનમાં તરફ બહુ જલદીથી વળી જાય છે. પરંતુ, સમારની અમાગના અતિશય ચિંતનમાંથી ઘડીબર છુટા થઈને પણ પક્ષિઓ આ કાર્ય હાથમાં લેવા જરૂર છે, અને એ હાથના લેતાં સમારની માયા બહુ મારી મીતે દશાવી શકાશે એમ નેમને માલમ પડશે. નવલકથાલેખન એવા વિષય છે કે સુજ સુગિહિત સ્ત્રીપુરુષો એ માટે પ્રયામ કરે તો તેમાંથી થોડાં એ કાર્ય માટે અશક્ત નિવડે તે જતા ચતુર નવલકથાકારો નીકળી આવ્યા વગર રહે નહિ. યુરોપની અને બંગાળની નવલકથાઓનું વાચન આ કાર્ય માટે ઉપયોગી છે ખરૂં, પરંતુ, એ નવલકથાઓના ભાષાન્તરથી સતોષ માનવાનો સમય ગયો છે, અને, અસલ યોજનાના રૂબરૂ સાહિત્યના ખીજ વિભાગ પેઠે નવલકથામાં થવાની જરૂર છે. નવલકથામાં એવા રૂબરૂ જલદીથી દેખા દે એ અભિલાષ અદ્યતિત નથી.

ધૃતિકામ અને 'જીવનચરિત્ર'નું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં નહિ જોટવું છે થોડા ધૃતિકાસ લખાયા છે, અને, એથી પણ થોડા જીવનચરિત્ર લખાયા છે, એ હમીકત

આપણા જૌરવની બહુ ક્ષતિ કરે છે. આપણા પ્રજાત્વના જૌરવનો આપણે ઘોષ કરીએ અને આપણા દેશનો ઇતિહાસ આપણા દષ્ટિબિન્દુથી આપને રચીએ નહિં અને આપણાં મહાન સ્ત્રોપુરુષોની જીવનકથામાં રહેલું પ્રજાત્વ આપણે પ્રદર્શિત કરીએ નહિં તો એ ઘોષને આપણે બહુ સહેલી વાત સમજીએ છીએ એમ ક્ષણિત થાય. ઐતિહાસિક વૃત્તિ તત્પન્ન થાય એવું ઇતિહાસનું વાંચન આપણે કરતા નથી, અને, ઇતિહાસ તથા જીવનચરિત્રના ગ્રંથ લખવા સાથે જ શોધખોળ તથા સામગ્રીસંગ્રહ કરવા જોઈએ તે આપણે કરતા નથી. એ બુદ્ધિબ્યાપારના આલસ્યનું અને પ્રજાત્વની ભાવનાની મન્દતાનું ચિહ્ન છે. બીજા દેશોના ઇતિહાસ આપણે હાથ લખાય એ સ્વપ્રસૂષ્ટિ હાલ ઉપજાવવી નિર્ઐક છે, પરંતુ, આપણા દેશના અને આપણી પ્રજાના જીવનના ઇતિહાસ આપણે હાથે આપણી ભાષામાં લખાય એવી કટકટ કટકંઠા ધારણ કરીશું ત્યારે આશા ફલવંત થવાની આંખો થશે. નિશાળોમાં ઇતિહાસ શિખવવાનાં ન્હાનાં પુસ્તકો ગુજરાતીમાં રચાય એમાં મ્હોટી વીમાત નથી. પણ ઇતિહાસ અને જીવનચરિત્રના મહાન ગ્રંથો ગુજરાતી ભાષામાં લખાય એવી અપેક્ષા છે.

અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર એ અને એવા વિષયોનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં છે જ નહિં તે પણ એટલું જ એદકર છે. ચાર પાંચ ભાષાન્તરોથી કાર્ય સરતું નથી. અને, આપણે જોઈએ છે અસલ ગ્રંથોનું સાહિત્ય. જાહેર જીવનના સંબંધમાં આ વિષયોની છુટક ઉપલક્ષીયા પ્રકારે ચર્ચા કરવા આપણે હમેશ તત્પર રહીએ છીએ. પરંતુ, તેનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવાનો શ્રમ લેવાની ઇચ્છા આપણને હોતી નથી, અને, એ વિષયનાં પુસ્તક લખવામાં એથી પણ વધારે શ્રમ પડે તેમ છે તેથી આપણે તેથી તદ્દન વિમુખ છીએ. આ વિષયોના અભ્યાસપૂર્ણ શિષ્ટ ગ્રંથો લખાશે એ આશા દૂરની છે છતાં મુકો દઇ શકાય તેમ નથી.

ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અને રાજનીતિશાસ્ત્ર સરખા વિષયોના પ્રાદ ગ્રંથોના લેખન વિના ગુજરાતી ભાષાનું ગદ્ય સમર્થ, વેગવાન અને વિવિધ વિષયોને ખોંચી વળનારૂં થવાનું નથી. ‘સંપ’, ‘ઉલ્લેખ’, ‘કરકસર’ વગેરે વિષયોના નિબંધોથી એવું ગદ્ય બંધાવાનું નથી.

નીતિમીમાંસા, તત્ત્વચિંતન, અને ધર્મવિચારના અસલ ગ્રંથો લખવાની પણ ઘણી જરૂર છે. માત્ર એ વિશે આગ્રહ કરતાં ભય એ લાગે છે કે આપણી હમેશની નિર્વેદની વૃત્તિ બળવાન થઇને એ વિષયોની ચર્ચામાંથી લેખકોને ‘માણસનું મન લાલચુ છે,’ ‘નામરૂપનો નાશ છે’ એવા વાક્યોના ઉચ્ચારની શુબ્ધ પુનરુક્તિમાં એથી લઇ જાય તો એ વિષયોનું નવું સાહિત્ય રચાય નહિં એટલું જ નહિં પણ એ લેખકો તે પછી બીજા કોઇ પણ વિષયના સાહિત્યને વિકાસ કરવામાં પ્રવૃત્ત થવાનો સંભવ ન રહે. પરંતુ, એ જોખમ વેકીને પણ એ વિષયોના નવા શિષ્ટ ગ્રંથો રચાશે એવી આશા રાખીશું.

વિજ્ઞાન અને ગણિતના ગ્રંથો પણ માત્ર બાલોપયોગી કે શાસ્ત્રોપયોગી સ્વરૂપના નહિં અને ભાષાન્તરમય નહિં પણ અસલ કૃતિના અને વિસ્તારવાળા લખાવાની જરૂર છે. એવું સાહિત્ય હજી થવા માંડ્યું નથી, પરંતુ, યુનિવર્સિટીમાં એ વિષયોનો અભ્યાસ

કરનારની એ તરફની ભક્તિ કાયમ રહેવાનો વધારે સબબ બેવામાં આવે છે, તેથી બીજા વિષયો કરતા આ વિષયોનું સાહિત્ય બેંચુ રચાવા માટે એમ આશા રહે છે

જુના ગ્રન્થોનો અભ્યાસ, ગોધખોળ, ભાષાશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, ગ્રન્થવિવેચન, એ વિષયોનું માહિત્ય ફેટફેટ અંગે બધાય છે વાચક વર્ગની એ પ્રકારના ગ્રન્થો તરફ અભિરુચિ જણાતી નથી તોપણ લેખકોની અનુરક્તિથી એ પ્રજાલી ચાલુ રહેશે એમ જણાય છે ઘણા વધારે લેખકો આ માર્ગે ગ્રંથો કરશે, અને, આ વિષયોનું સાહિત્ય વધશે એવી અશા સખીશું

ગુજરાતી ભાષાનો ઘણો વિસ્તારી કોપ ગ્યાવાની પરમ આવશ્યકતા છતાં વિદ્વાનોએ હજી એ કામ ઉપાડ્યું નથી એ ગોચનીય છે નર્મદાગ કહે પોતાને એકલે હાથે એ વિષયમાં થયો તે પ્રયાસ કયો તે પછી એટલા આગ્રહથી એ કામ બીજા કોઇએ હાથ ધર્યું નથી અલબત્ત, નર્મદાગમાના શબ્દો કરતા વધારે શબ્દોવાળા એક એ કોપ થયા છે અને શબ્દોના ઉપયોગના ઉદાહરણ કોશમાં દાખલ કરવાના પણ પ્રયત્ન થયા છે પરંતુ, અધુરી મામત્રીના કોપથી હવે ચાલે તેમ નથી આજ સુધી રચાયેલા કોપના રહી ગયેલા શબ્દોનો તેમ જ ગુજરાતના જુના જુદા ભાગના અને જુદા જુદા ધંધાના ખાસ શબ્દોનો લેખેરો કરી, અને, શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, શબ્દોના અને શબ્દરચનાના ઉપયોગના ઉદાહરણરૂપ શિષ્ટ ગ્રંથોમાના ઉતારા, અને પ્રાણીઓ અને પદાર્થના ચિત્ર, સંસ્કૃત, ખગાળી, હિંદી, મગદી અને ડગ્રેજી ભાષામાના મમાનાર્થ શબ્દો, એ વગેરેની મામત્રી સાથે વિસ્તારી કોશ ગ્યાય એ અભિલાષ મહુ કોઇને થશે એ કાર્ય લાખા વખતનું અને ભારે શ્રમનું છે અમુક વિદ્વાનો મળીને પ્રથમ કોશની પદ્ધતિ નક્કી કરી કામની, બેંચુ કરી લે તો જ એ પ્રયાસ શરૂ થાય અને પાગ પડે એમ છે ગુજરાતી ભાષાના-અભ્યાસનું સાધન આવા કોશને અભાવે ન્યૂન છે, એ ન્યૂનતા પૂરી પાડવાની દુરજ વિદ્વાનોની છે અને, એ દુરજ અદા કરવાનો મ્હોટો ભાગ માથે લેનાર વિદ્વાનો નિઠળી આવશે એ આશા વ્યથ નથી

ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદ્ધાસ માટે કયી કયી દિગ્ગજોમાં આશાઓ ખાધવી અને અભિલાષ કરવા એના વધારે વિસ્તારની આ પ્રસંગે આવશ્યકતા નથી જેટલો વિચાર કયો છે તેટલાથી હાલની ન્યૂનતા પણ દષ્ટિગોચર થશે તેમ જ, એ પણ પ્રતીતિ થવી જોઇએ કે ગુજરાતી સાહિત્યનું જે સ્વરૂપ હજી સુધી બધાયું છે તે નજીવું કે નિરર્થક નથી અને, ગુજરાતના લોકજન તરફથી સાહિત્ય પ્રત્યે થતા જે અનાદર વિશે આગભમાં કહ્યું હતું તે અનાદર સાહિત્યની એ ન્યૂનતાના વિચારથી થતો નથી, પરંતુ, સહૃદયતાના અભાવથી થાય છે લોકજનને મ્હોટો ભાગ ગ્રંથો લખવામાં શામીલ થાય એમ કદી ખને નહિ, પરંતુ, સાહિત્ય તરફ તેમની પ્રીતિ હોવી જોઇએ એમ તો ખનવું જ જોઇએ સ સાંસ્કૃતિકગના વ્યવસાયો સાહિત્યને નડતા નથી જુના વખતથી રાજઓ અને ધનિકો સાહિત્યની ઉદારતાથી કંદર કરતા આવ્યા છે, અને, સાહિત્યમંદિર તે સસારના મતાપથી અસ્પૃશ્ય ગણવાનું તથા પગ ધોઇને પેસવાનું પવિત્ર સ્થાન છે એમ સર્વ વર્ગ તરફથી મનાતું આવ્યું છે પરંતુ, હાલ સાહિત્યને એક વિષય સ્થિત-

માંથી નિકળવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. જે રાષ્ટ્રીય ભાવના દેશમાં વ્યાપ્ત છે તે બીજી ભાવનાઓ પેઠે સાહિત્યની પોષક હોવી જોઈએ અને પોષક છે; તે છતાં, તે ભાવનાના અનુસરણમાં કેટલીક વાર એવો આભાસ થાય છે કે એ ભાવનાને અને સાહિત્યને કંઈ દેવા દેવા નથી, અને સાહિત્યના સેવનમાં જે કાળ જાય તે એ ભાવનાના સેવનમાંથી ઓછો થયો ગણાય. આ રીતે સાહિત્યની શાન્ત, સ્વસ્થ, એકાન્ત વૃત્તિ અપ્રિય થાય છે, સાહિત્યનું વિશેષ પૃથક્ સેવન (specialization) પ્રજાજીવનમાં અવરોધરૂપ છે એમ એ આભાસમાં કદપાય છે. સાહિત્ય પ્રત્યેના અનાદરનું આ એક કારણ છે, બીજું કારણ છે તે શ્રમસાધ્ય અભ્યાસ તરફની અરુચિ છે. સાહિત્ય એ પણ પ્રજાજીવનનું અંગ છે, અને, પ્રજાજીવનમાં બધાં અંગને સાથે વધવાનો અવકાશ છે. અલખત, જ્યાં પ્રજાના વ્યવહાર સંકુલ થઈ વિવિધ દિશામાં વધે છે ત્યાં એ જુદાં જુદાં અંગની સેવા જુદે જુદે સ્થળે બહેંચાઈ જાય છે. પણ તેથી અંગોને કે તેમની સેવાને વિરોધ થતો નથી. સમસ્તની એકતા વિના પ્રજાજીવન વિકાસ પામતું નથી. દરેક અંગના ઉદ્ધાસ માટે તેના સેવનની વિશેષ પૃથક્તા જાળવવી પડે છે, પણ, આખા પ્રજાજીવનનો સંવાદ નષ્ટ થતો નથી. તેથી, આ આભાસ દૂર કરવાનો ઉપાય એ જ છે કે સાહિત્યે પોતાના વિકાસના માર્ગમાં પ્રવૃત્ત રહેવું અને પોતાની ગુણવત્તાનું દર્શન પ્રયાસ વિના આપો-આપ થવા દેવું. પ્રજાજીવનના વિવિધ અંગોનો પરસ્પર આવશ્યક સંબંધ છે, અને, વિકાસને માર્ગે વધતાં એ સંબંધનું દર્શન વધારે સુલભ થશે. અભ્યાસ તરફની જે અરુચિ સાહિત્યના અનાદરમાં કારણભૂત છે તેનો પ્રતિકાર ફેળવણીની પદ્ધતિ સુધારવામાં રહેલો છે તેથી આ સ્થળે તે વિશે વિવેચનની જરૂર નથી. આ એ પ્રકારની સ્થિતિથી માહિત્યતાનો અભાવ થતાં સાહિત્યનો અનાદર થાય છે.

સાહિત્યપરિષદ શું સંગીન નક્કર વ્યવહાર કામ કરે છે એમ પણ પુછવામાં આવે છે. સાહિત્યના ઉદ્ધાસના જે માર્ગે ઉપર વર્ણવ્યા છે એ જ આ પરિષદ ત્રણ છરી શકે છે. વિકાસનો વિચાર એકઠા કરી સરખાવી જોવા માટે પરિષદ મળે છે. વિચારોને સ્થૂલ દેહ નથી તેથી વિચારોનું સમ્મેલન તે કોઈ પણ રીતે સંગીન કે નક્કર કહેવાય નહિ એમ એક પક્ષ થઈ શકે. બીજો પક્ષ એવો થઈ શકે કે એ વિચારો મૂલ્યવાન હોય તો તેમનું સમ્મેલન સંગીન અને નક્કર કહેવાય. એ કોશમાં કહેલા અર્થનો પ્રશ્ન નથી, પણ, સાહિત્યની સાહિત્ય તરીકે આપણા મનમાં કિંમત છે કે કેમ તેનો પ્રશ્ન છે. એ જ રીતે સાહિત્યને સાહિત્ય તરીકે જ આપણે કિંમતી ન ગણીએ તો અલખત સાહિત્યપરિષદનું કાર્ય વ્યવહાર ન જ કહેવાય; પણ, સાહિત્યના ઉદ્ધાસ માટે વિચારોનું સમ્મેલન કરવું એ જો ઉપયોગી ગણાય તો એ પરિષદનું કાર્ય વ્યવહાર પણ છે.

છેવટે, કાલિદાસનું વચન હિતારી એ આશીર્વાદની પ્રાર્થના કરીશું કે

सरस्वती श्रुतिमहतां महीयताम् ।

અક્ષરબંધનો એક નવો પ્રયોગ

વનવેલી.

‘રસિક શ્રોતા જોના’ આજે પચ્ચેચેનાનો એક નવો પ્રયોગ તમારા આગળ રજુ કરે છું. ‘અક્ષરબંધ’, ‘માનાબંધ’, ‘સ્વપંથ’ અને ‘કલાબંધ’, એ ચાર રચના આપણા સાહિત્યમાં રૂઢ થઈ છે, તે પૈકી સાદામાં સાદો જ અક્ષરબંધ, તેની એ સૌથી સાદી ઘટના છે એ સાદાબંધને કંઈક અંશે બાસ થાય, એ મુદ્દે મેં એની ‘વનવેલી’ એવી લાક્ષણિક સંજ્ઞા રાખી છે કેવિતરના બીજાથી અતુરક્ષર સધિ સ્વીકારી એ વનવેલીની ગૂંથણી ગૂંથી છે બીજી રીતે એનું સ્વરૂપ કવિતેથી જુદું પડે છે દેહમાં પચ્ચેચેના બૂની છે ને પ્રયોગ નવો છે.

કવિત સરખા માપના વાગ ચરણનો અક્ષરબંધ છે તે ઘનાક્ષરી અને મનહરની સામાન્ય સજ્ઞા છે ઘનામયી છંદના ચરણમાં અતુરક્ષર મધિના આઠ આવર્તન આવે છે છેલ્લો એટલે કે આઠમો સધિ ત્રણ અક્ષરનો લેવાથી મનહર છંદનું અર્થ નીપજે છે આથી ઘનાક્ષરીને બન્નેમૂ અને મનહરને એકનીમૂ કવિત કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે છેલ્લા સધિમાં એક અક્ષરની ન્યૂનતાને લીધે એકનીમૂ કવિત અતે ગુરુ માગી લ છે બીજા છંદોની માફક કવિત પ્રાસબદ્ધ છે તેના પ્રત્યેક ચરણને અતે યતિ એટલે વિરામ છે ચરણની અદ્દ આઠમે, એળખે અને ચોવીસમે અક્ષર યતિ છે કે નહિ, તેનો નિર્ણય નીચેના કવિ દર્શપતરામના કવિતોજ કંઈ આપજે

ઘનાક્ષરી.

પાઈ પાઈ પ્રેમપાન પ્રથમ તે પુષ્ટ કર્યો,
પછી પીડા પમાડી વિએગપાન પાઈ પાઈ
વાઈ વાઈ ભેટવાને આવતો હું તારે ધામ,
વીરે ગ્હી સામે ગ્રીડી આવતો તૂં વાઈ વાઈ
ગાઈ ગાઈ ગીત તને રીઝવતો રૂડી રીતે,
ગુઝરે કું દિવસ કું હવે દુખ ગાઈ ગાઈ
‘ભાઈ, ભાઈ’ કહીને બોલાવતો તૂં ભાવ ધરી,
ભવો મિનતાનો ભાવ બળબ્યા તે, ભાઈ ભાઈ^૧ !

મનહર.

ભૂતળના લોકે એક સમે ઇન્દ્રભુવનમાં
જેને જુડી જુડી એટ ભાવથી ધરાવી છે
ક્રીડે તો ઇન્દ્રાપનીતિ, આરખે નાઈટ, ઇન્દ્ર-
વીરે સેકસ્પીઅરની પોથી પરદાવી છે

૧. મસ્તુત ઘનાક્ષરી કવિત ‘કાળ’ સંવિરક માંથી આપ્યું છે

હિંદુઓએ હોશ ધરી પચ્ચતન્ત્રતણી પોથી
ધરી. તે તો ઇંદ્રને અધિક ભલી ભાવી છે.
કહે દસપતરામ, બીજાઓની ખંધ કરી
હિંદુઓને હમેશની પાગડી ખંધાવી છે?

પ્રથમ હિંદુઓમાં પહેલા ચરણના ચોવીસમા અક્ષરે અને ચોથા ચરણના આઠમા અક્ષરે વિરામ લેતાં ‘વિભેગ’ અને ‘બોલાવતો’ પદના કડકા થઈ જાય છે; અર્થાત્ ત્યાં યતિ ઇષ્ટ નથી. તેવી જ રીતે દ્વિતીય હિંદુઓમાં બીજા ચરણના સોળમા અક્ષરે વિરામ લેતાં ‘ઇંગલીશ’ના કડકા થાય છે; એટલે ત્યાં પણ યતિ ઘટતી નથી. એકત્રીસા બીસા કવિતમાં બે બે સંધિએ યતિ ઘણી વાર મૂકેલી જોવામાં આવે છે, તે આંતર પ્રાસની પેઠે શોભા સાફ જ છે. એ ન મૂક્યાથી પણ કવિત મટીને બીજો છંદ બનતો નથી; તે જ કહી આપે છે કે યતિ અનાવશ્યક છે. આથી જાણ્યું ગીતિના પ્રત્યેક દળમાં ખારમી માત્રાએ યતિ કરાવી છે તે જો જાણી દઇએ, તો તે ત્રીસા સવૈયાનું ચરણ બની જાય છે. નીચેના દર્શાવેલી તે સ્પષ્ટ થશે.

જય જય જય જગદીશ્વર ! ઈશ્વર અનુપમ અતકર્થ અદ્વિતીય !

અવિચળ, અનંત ગુણમય, સચ્ચિદ્ધન, શુદ્ધ હો અપરિમેય.

સત્ય તમે જગકર્તા. સંશય નથી કાંઈ ચિત્તમાં અમને;

શક્તિ સખળ માનીને વંદન- કરિએ કણે શણે તમને?

ગીતિને પડછે પૃથ્વી વૃત્તમાં આઠમે અક્ષરે કહેવાતી યતિ શોભાની જ છે. તે જાણવી દઇએ છિયે, તો તેથી છંદ બદલાતો નથી; માટે ત્યાં તેની જરૂર નથી. પ્રાચીન સાહિત્યમાં મહાકવિ કાલિદાસ, ભવભૂતિ આદિએ તે સ્વીકારી નથી. આ દૃષ્ટિએ કવિતમાં આઠમ, સોળમે ને ચોવીસમે અક્ષરે યતિ છે નહિ. એટલા માટે વનવેલીમાં પણ, આગળ કહેવામાં આવશે તેમ, યતિ સ્વીકારી નથી.

કવિતની નાક ક્ષેત્ર અલંગ પણ અક્ષરખંધ છે. એનો સંધિ બે અક્ષરનો છે. આ સંધિનાં ત્રણ ત્રણ આવર્તને પહેલાં ત્રણ અને બે આવર્તને ચોથું ચરણ રચ્યાથી અલંગ છંદ બને છે. એના પ્રત્યેક ચરણને અંતે યતિ આવે છે. પદલાલિત્ય સાફ એમાં પ્રાસ પણ જોખાય છે. કવિતાનું કલેવર પ્રચંડ, એકસો ચોવીસ ને અઠાવીસ અક્ષરનું છે; અલંગનું કાઠું બહુ નાનું, માત્ર બાવીસ અક્ષરનું જ છે. એ બેમાં મેટો તફાવત એ

૧. પ્રસ્તુત ચનહર કવિત ‘દસપતકાવ્ય’ના ‘કાર્ણસવિલાસ’માંથી લીધું છે.

૨. આ પદ્યોએ ‘ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા’માંથી જીતારી છે.

૩. યતિ ન પાળવાથી યતિલંગ દોષ નીપજે છે; એટલે તે જાણવી દેવાતી એ નથી ને આધીપાછી ખસેડી શકાતી એ નથી. મંદાકાંતાના ખંધમાં ચોથે અને દશમે અક્ષરે યતિ છે તે જાણવી ને કે આધીપાછી ખસેડી ને વાંચશો, તો વાંચી શકાશે જ નહિ. શોભાની યતિ જાણવી દેવાય છે તેમ જ તેમાં મનને રુચતો ફેરફાર કરી શકાય છે. પ્રસ્તુત પૃથ્વી છંદમાં કવિ દસપતરામે એક વાર છ છ અક્ષરે યતિ જોડવી હતી; બુદ્ધિ દસપતપિંગળ, આદિત ૧-૬.

છે કે કવિત પાઠ્ય તેમ જ ગેય છે, જ્યારે અલગ કેવળ ગેય જણાય છે ઘનાક્ષરી અને મનહર બોલતા એકધારો થડકો કે સ્પદન કાનમા રમ્યા કરે છે, અને તે ગાતા તાવળજ નાદલહરી મનને મુગ્ધ કરે છે

એક તરફ અલગથી કવિત, તેમ બીજી તરફ કવિતથી વનવેલી ભિન્ન પડે છે. આ ભિન્નતા વિગે રહેજ ઇસારો આરભમા જ કર્યો હતો અહીં તેની સ્પષ્ટતા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે કવિત ચાર ચરણનો છંદ છે, વનવેલી એક કે અનેક પદિતનો પ્રખંધ છે પહેલા બધની પ્રકૃતિ ને ઘનાક્ષરી, તેના ચરણમાં ચતુરક્ષર સંધિનાં અખડ આઠ આવર્તન આવવા બેઠયે બીજાની પદિતમા એક કે વધારે ચતુરક્ષર મધિ આવી શકે અને તેમાનો છેલ્લો સંધિ ખડિત હોય તોપણ નભે^૧ એકમાં ચરણને અતે ચતિ છે, બીજો બધ ચતિ રહિત છે એક પ્રાસબદ્ધ છે, બીજામા પ્રાસને સ્થાન નથી એક ઘટના પાઠ્ય અને ગેય છે, બીજી કેવળ પાઠ્ય છે

આ પ્રયોગ કેઇકે નવ કરવુ એવા અકારણ કુતૂહલથી નહિ, પણ ને અર્થ અન્યથા મિદ્ધ નથી થતો તે સાધવા સાઝ આદ્યો છે આપણા પદ સાહિત્યમા પાઠ્ય-તાનૂ તત્ત્વ અણુછત્ર છે તે તત્ત્વ પરિસ્ફુટ, આગળ પડતુ કરવુ એ વનવેલીની ઘટ-નોનો હેતુ છે પ્રાચીન અને અર્વાચીન સ સ્ફુટ તથા મ સ્ફુટેતર પદ ગેયતા જ ધગવે છે પૃથ્વી, શિખરિણી, સ્નગ્ધરા આદિ વૃત્ત લઘુચુરુ રૂપની સવાલી યોગના દ્વારા ઊપજતી નાદલહરીને લીધે ગેય છે તોટક, ભુજગમયાત, પચચામર આદિ આવૃત્ત સંધિના રૂપખંધ વિશેષમા તાલબદ્ધ હોઈ ગેય જ છે ચોપાઇ, હરિગીત, ગૂલણ આદિ માના-બધ અને પદ, દેશી, ગરબી આદિ કલાબધ તેવી જ રીતે સર્વાંશે ગેય છે પાઠ્યતાનૂ તત્ત્વ, બેઠયે, તો એક કવિતમા છે એમા નિર્વિશેષ અક્ષરમધિ આવૃત્ત બની મમરસ સ્પદન ઊપજવે છે ચરણની ઘટનાથી એમા ને તાલનૂ તત્ત્વ પ્રગટે છે, તે ગૌણ ગમતા સ્પદનનો થડકો પઠનનો વિરોધી નથી પણ ને ઘડીએ કવિતને તેના સ્વરૂપ-મિદ્ધ તાલમાં બોલવા બેઠયે છિયે, તે જ ઘડીએ તેમાં ગેયતાનો આવિર્ભાવ થાય છે, નિર્વિશેષ સંધિમા કાલમાન પેસે છે, અને અક્ષરબધ પરિવર્તન પામી કલાબધ બની જાય છે પદબધના ને તત્ત્વ વિશે આપણી દષ્ટિ કર છે, તેના ઉપર લલણમમન્વય-નો આધાર રહે છે રચોદ્ધતા બણીતો રૂપબધ છે એનુ જ ઉદાહરણ લેઇએ

વદ્ નિત્ય પરમાત્મ પ્રક્રમે, વદ્ સત્ય વિભુ વિશ્વવત્તને,
વદ્ પ્રેમયદ્ધો જ, કૃપાઘના ! બહો દેણુ શરણે પ્રભુ વિન્ન ?
દીનવત્સલ તમે દયાનિધિ સ્તુતિનો જુ નવ બહુ રે વિધિ,
વારવાર નમોને જુ ચિદ્ધના ! પ્રેમથી કરું તમારો પ્રાર્થના
એક દેવ ! તમને ઉપામું છું, નિત્ય નાથ શરણે નિવામું છું,
અદ્ય મદ મણુ ! મારી છે મર્તિ, માત તારી કમ્પાયાકી ગર્તિ

૧. અહીં કહેવુ બેઠયે કે સળગપણુ અપેક્ષિત હોય, તો ખનિન પ્રધિ બેકી અક્ષરનો હોવો બેઠયે, અન્યથા બેકી અક્ષરનો પવ્વ હોઈ શકે

બ્રહ્મ પૂર્ણ પ્રભુ રે ! અનન્ય છો, સર્વ લક્ષ્મણના શરણ્યછો;
સૃષ્ટિસૂત્ર પ્રભુ ! ધારીને રહો, સર્વની સ્થિતિ તમે ચિતે લહો^૧.

અહીં રૂપ ઉપરથી દષ્ટિ ખસેડી નિર્વિશેષ અક્ષર ઉપર રાખી ચતુરક્ષર સંધિમાં ચરણને બહેંચી નાંખતાં અગિયાર અક્ષરનો સમપદ અક્ષરબંધ બને છે. તેમાં અનુદ્ભૂત ગેયતત્ત્વ છે, તેને હૃદ્ભૂત થવાનો અવકાશ આપતાં તે કલાબંધ બની જાય છે. આમ આપણું પદસાહિત્ય સર્વથા ગેય હોવાથી, કવિતા તે ગવાય ન, એવી માન્યતા આપણામાં રૂઢ થઈ છે. પદ હોય તે ગવની પેઠે બોલાય, તે તો પ્રથમ ઇંગ્રેજીમાં શીખ્યે છેયે; ઇંગ્રેજી શાળા અને પાઠશાળામાં એ નવો અનુભવ અનુભવિયે છેયે. રંગભૂમિ ઉપર શેક્સ્પીઅરનાં નાટકો લજવાતાં જોઈયે છેયે, ત્યારે આપણને પદની પાઠ્યતાનું સુસ્પષ્ટ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન થાય છે. એ નવા અનુભવને લીધે પ્રશ્ન ભેદે છે, કે ગૂજરાતી નાટકમાં પણ પાઠ્ય પદની ઘટના કેમ ન જોઈયે ? પાઠ્ય પ્રયોગમાં પાઠ્ય બંધની જ મોટે ભાગે જરૂર રહે છે. ઉપયોગી પાઠ્યતત્ત્વ આપણી પદરચનામાં ખીલી શકે છે કે શી રીતે, તે જોવા વનવેલીની યોજના કરી છે. એનો સંધિ નિર્વિશેષ અક્ષરનો બનેલો હોવાથી નાદલહરી પ્રગટતી નથી. તેને માટે તો રૂપ, માત્રા ને કલાના વિશેષની ગૂંથણીની અપેક્ષા રહે છે. વળી એ બંધની ઘટના ચરણ અને છંદમાં અથવા ટેક અને તૂકમાં ન હોવાથી તાલમાનકૃત ગેયતા એમાં આગળ પડવા નામતી નથી. આથી એ એ અક્ષરબંધ જ રહે છે, કલાબંધમાં પરિવર્તન પામતો નથી; એટલે એની પાઠ્યતા જળવાઈ રહે છે.

સળંગપણું એ વનવેલીની વિશિષ્ટતા છે. છંદ અને તૂકનું બનેલું જૂનું પદ-સાહિત્ય અનેક અંકોડાની સાંકળ જવું, અનેક ચોરસાંની ફરસબંદી જવું છે. નવો બંધ લાંબા સળંગ તાર જવો, અનેક મણિની એકરૂપ મણિભૂમિ (mosaic) જવો છે. પ્રાચીન પદબંધોમાં ધારાવાહિતા છે નહિ. એમાં તો આપણે છંદે છંદે, તૂકે તૂકે અટકવું પડે છે. તે તે બંધનું બંધારણ જ એ વિરામ માગી લે છે. એને લીધે એક છંદ કે તૂકનો ભાવ દૂંકાવી કે લાંબાવી તે છંદમાં ને તે તૂકમાં જ બહુધા સમાવવો પડે છે. વનવેલીમાં આવું બંધન નથી. એમાં તો એક પંક્તિનો અધૂરો ભાવ ગમે તે પંક્તિમાં યથેચ્છ લાંબાવ્યા દૂંકાવ્યા વગર પૂરો થઈ શકે છે. નવા બંધમાં યતિ નથી, તેથી પાઠનું સળંગપણું તો સ્વતઃસિદ્ધ જ છે. પૃથ્વી, હરિગીત, જૂલણા આદિ પુરાણા બંધમાં ઉક્ત ધારાવાહિતા સહજસાધ્ય છે. પરંતુ તેમાં પાઠ્યતત્ત્વની ખામી છે; કેમકે પૂર્વે કહ્યું તેમ તે નાદલહરી ઉત્પન્ન કરે છે, જ-ગેયતત્ત્વને પોસનારી છે.

પ્રાસને વનવેલીમાં સ્થાન નથી, તે તો પૂર્વે કહેવામાં આવ્યું છે. વધારામાં એ પણ કહેવું જોઈયે કે ઝડઝમક એમાં પ્રાયઃ ન જોઈયે. પાઠ્ય પદમાં ઝડની ને ઝમકની જરૂર નથી. ઇંગ્રેજી શબ્દમાં alliteration નિષિદ્ધ છે. ગૂજરાતી ગદ્યમાં પદના સંવાદથી વિખૂટું અક્ષરસામ્ય બેઠગું લાગે છે. પાઠ્ય પદમાં તેનો અણકાર ભાવમાં લીન બનતા ચિત્તને વિક્ષેપકારી છે.

વનવેલી અક્ષરખંધ છે, એટલે ગુરુનુ લઘુ અને લઘુનુ ગુરુ રૂપ લેખવાની, અથવા તે એક માત્રાની જે માત્રા અને જેની એક ગણવાની શિથિલતાનો પ્રસંગ જ માત્ર થતો નથી રૂપખંધ અને માનાખંધમાં એ શિથિલતાનો પ્રચાર સાધારણ થઈ પડ્યો છે, પણ એ વિહિત નથી કલાખંધમાં એકની અનેક અને અનેકની એક કલા મણવામાં આવે છે, તેમાં કંઈ ખાધ નથી, સાથી જે કલા કાલમાનના ધોરણને આધીન છે નિર્વિગેષ અક્ષરના અનેલા વનવેલી ખંધમાં કાલમાનનો પણ આશ્રય લેવા પડતો નથી આથી કરી ને વાણીની શુદ્ધતા એમાં આપોઆપ જળવાય છે એના ખંધના સરખાપણાને માટે એક ખાખતની સાવધાની રાખવી ઈષ્ટ છે પ્રત્યેક પૂર્ણ વાક્યનો આરભ એમાં સાધારણ રીતે એકાના અક્ષરથી થવો જોઈએ છે એમ કરવાથી ગમે તે વાક્ય વાંચતા અથવા જિતારતા વૈષમ્ય આવતુ નથી

વિશેષમાં જણાવવા જેવું એ છે કે પદમાં વાક્યરચનાનો ક્રમ ખદલી ગઈથી તેનુ અતઃ વધારવામાં આવે છે, એ ધોગણુ નવા ખંધને વળ્યું છે બ્યુટકેમની છૂટ પદમાં આપણે સ્વીકારી છે, એ વાત ખરી પણ તે ભાષાના સિદ્ધ ખંધારણ વિરુદ્ધ છે, ને તે પ્રસાદની ક્ષતિ કરનાર છે છૂટ એ સ્વતંત્રતા નથી, છૂટ એ અતંત્રતા નથી, એ તો નલાવી લેવાનુ સખલન છે, સકડામણની અગતિક ગતિ છે એ છૂટ ભગતખંડની સાહિત્યમાં સર્વત્ર પ્રસાર પામી છે (ઇંગ્લેશ Blank Verse સુદ્ધા પણ બ્યુટકેમ રચના કબૂલ રાખે છે) તો એ છૂટ ખીજ પદખંધમાં ભલે લેવાય તેમાં પ્રાકૃતસ્વ અણુછૂટુ છે વનવેલીનો મ કેત તે પાઠવતા કેળવવાનો છે એ પાઠ્ય ખંધ છે માટે એ વાક્યરચનાની ખાખતમાં રૂઢિને જ અનુસરે છે

ચરણ, છંદ, યતિ, માત્ર, ઝડ, ઝમક, ટેક, તુક, એ ખંધાના પ્રત્યાખ્યાન પછી, તમે પૂછશો, કે વનવેલીમાં આકર્ષક રહેશે શું ? હ વિનયથી ઉત્તર આપવા રજા લેજો છૂ, કે વિશ્વવિખ્યાત કવિ શેકસ્પીઅર અને મિલ્ટનના Blank Verse ખંધમાં જે ગભીરતા, ઉદારતા અને ઓઝસ્વિતા જોવામાં આવે છે, તેનો એમાં અક્ષરમવાદ સાથે અવકાશ છે વળી ઉત્તમ ગદ્યનુ જે સામર્થ્ય, જે સજ્જતા, જે પ્રસાદ, જે ધારાવાહી પ્રવાહ, તે સર્વ એમાં સ્થાન પામે છે એ વાત ઠી પ્રતીતિ થવા મહાન શેકસ્પીઅરના જ એક ફકરાની છાયા ધ્યાનમાં લેશે તે 'જુલિઅમ સીઅર' નાટકનો એક હ તમોત્તમ ભાગ છે માર્ડ એટ્ટનીએ સીઅરની મૈયતના પ્રસંગે આપેલુ ભાષણુ હ વાચી મલજાવુ છૂ મૂળમાં તે Blank Verse મા છે આથી કરીને એ ઇંગ્લેશ પદખંધની અને ગુજરાતી નવા અક્ષરખંધની તુલના કરવાનુ તમારા મનમાં કૌતુક હશે, તો તે તુલના પણ રહેજે થઈ શકશે એ વિષયાતરમાં જિતરી હ તમારી મહનશીલતાની કસોટી કાઢવાનો યોગ આણીશ નહિ પાત્રનાં નામનો અને નાટ્યસૂચિનો નિર્દેશ તમારી એનાત્રતાનો ભગ કરશે વાચનારની નિર્ખજતા કંઈક વૈરસ્યે જીખજવશે તે છતાં એ વનવેલીના લક્ષણનાં સખંધમાં, કહેવાનુ કહી રહી તેનો નિર્દોષ માટે જ સ્વમુખે આપવો જોઈએ, માટે હ તે તમને આ નિવેદન કરૂ છૂ

ત સન્ત શ્રોતુમર્હન્તિ સદસવ્વ્યક્તિરેતવ । -

હેમ્ન મલ્લસ્યતે હ્યન્તો વિશુઠિ ધ્યામિકાપિ વા ॥

જીલિઅસ સીઝરની મૈયતના પ્રસંગે એણનીનું

ભાષણ.

[વનવેલી.]

- [એણની] અહો મારા રહેરી ખંધુઓ ને મિત્રો ! સાંભળિયે. સીઝરના શબને હું દાહ દેવા આવ્યો છું; હું ગુણ ગાવા નથી આવ્યો. ગુણ તો મુઆની ગતે મુઆ વાંસે જાય છે; ને અવગુણ એકલા જ અહિયાં ગવાય છે; તો સીઝરનું પણ એમ લલે થાય. મહત્તાની મૂરતિ જે ઘૂટસ, તે સીઝરને લોભી કહે છે. ખરેખર, એમ જ જે હોય, તો તે શોચનીય દોષ હતો; અને તેનો પરિણામ પશુ ઘણો શોચનીય આવ્યો છે જ. એના વિશે મૈયતના પ્રસંગે હું જે જ બોલ બોલવા કિલો છું; મને ઘૂટસની ને બીજાની પરવાનખી મળી છે. ઘૂટસ, ખરે જ, સારા માણસ છે; ને એવા જ સારા એઓ સરવે છે.
- મરનાર નર મારા અંતરના મિત્ર હતા. એઓ વફાદાર અને બહેવારના સાચા હતા. ઘૂટસ પરંતુ કહે છે, સીઝર તો લોભી હતા. અને મિત્રો ! ઘૂટસ, ખરે જ, સારા માણસ છે. એમણે અસંખ્ય વીર કેદ કરી આણી તેની ખંડણીનાં નાણાં વડે રાજ્યના ખજાના તર કર્યા હતા. એ શું વાંકું સીઝરનો લોભ કહેવો ? રંકના પોકાર સુણી એમની આંખોમાં આંસુ ભભરાતાં. લોભી તો કઠણ વજૂ જવા હોય. ઘૂટસ પરંતુ કહે છે, સીઝર તો લોભી હતા. અને મિત્રો ! ઘૂટસ, ખરે જ, સારા માણસ છે. તે દિવસે ઉત્સવમાં એમને મેં ત્રણ વાર મુગટ સનધ્યો હતો, અને એમણે તે ત્રણ વાર પાછો કેલ્યો હતો. તમને તે માલુમ છે. રાજલક્ષ્મી વરમાળા કંઠમાં આરોપવાને આવે અને મસ્તક ધુણાવે, તેનું નામ લોભ ? ઘૂટસ પરંતુ કહે છે, સીઝર તો લોભી હતા.

૫

૧૦

૧૫

૨૦

૨૫

૩૦

અને મિત્રો ! ઘૂટસ, ખરે જ, સાગ માણસ છે

ઘૂટસનૂ કહ્યું તોડી પાડવા હું કહેતો નથી
હું તો રહેજે જાણુ છું તે આ તમને જણાવુ છું
જુઓ, ભાઈ, તમે સહજે એક વાર સીઝરને
જીગરથી ચઢાતા હતા, વાજખી જ ચઢાતા હતા ૩૫
તેને માટે અત્યારે તમારી આખમાથી એક
આસુ એ પડવું નથી, એમ કેમ ? અરે એ
વાજખી જેવાજખીની મમજણુ ખાઈ કે ? શું ?
અફસોમ ! મમતાની માણસાઈ જ્ઞાન ખાઈ
ગયા છે, ને માણસ તે માણસ જ રહ્યા નથી ૮૦
માફ કરો, ભાઈ, કાગી ઘા લાગેલા ખોલાવે છે,
ને મારાથી અતરનો જાલરો રોકાતો નથી
એ કંઈક થમે ત્યા સૂધી, રહો, મજુર કરો

[પહેલો શહેરી] એમનૂ કહેવું વજ્રદ ભરેલું ને વાજખી છે

[ખીજે „] ન્યાયબુદ્ધિએ જોગો, તો સીઝરને અતિગય ૮૫
અન્યાય થયે છે

[ત્રીજે „] અરે કાણુ કહેશે, નથી થયો ?
માઝ મન તો, મહેબ્બાન, એમની જગાએ
કોઈ વધુ ભૂડો થશે, એ વિચારે થયું છે

[ચોથો „] એમણે કહ્યું તે તમે ધ્યાન દેઈ સાભળ્યું કે ?
ત્રીજે મુગટ ત્યાં પાછો દેલ્યો-ન જ લીધો, ૫૦
એટલે કે એઓ લોભી ન હતા, એ ચોક્કસ છે

[પહેલો „] એમ હૈ, તો આ જેના કર્તુક છે તેને ભાગે
દડ દેવો જોઈશે જ

[ખીજે „] અરે, એઓની આખો
રડી રડી ટેટા થઈ છે ! જુઓ તો

[ત્રીજે „] ખરે, ભયો
નગમ્મા એણ્ટનીનો ભલાઈમા જોટો નથી ૫૫

[ચોથો „] ચૂપ, ચૂપ સાભળો એ ખોલવા હૈ છે, જુઓ

[એણ્ટની] ગઈ કાલે તો નમી ને ગીઝરના ઝોલ મહિ
ઝીલી હેતા, મયમ્તા જગતની એ મગદ્દર
ન હતી કે એઓ મામે શિર હોયુ કરી ચકે.
આજે એ જ ગીઝરને ખામર મનુષ્ય પશુ ૬૦
માન આપનારો અહીં દોહડો છે ! એ પડયા એ

અરે મારા સાહેબા ! હું બોલીશ, તો તમે તેથી
 રોષે બેસશો; ને ઉરકેરાઈ જઈ બારે દંબો
 મચાવશો. આ બહેન હું એ કહું, તો ઝૂંટસને
 અને કિશિવસને એ હાનિ કરી કહેવાય જ. ૬૫
 તમે સર્વ જાણો છો કે તેઓ સારા માણસ છે.
 તેમને હું હાનિ નહિ કરું. મરનારને જ,
 મને અને તમને એ હાનિ થવા દઈશ તે
 હો, પરંતુ એવા સારા માણસને હાનિ તો હું
 નહિ કરું. હાં-આ દસ્તાવેજ-જુઓ. સીઝરના ૭૦
 એક ખંડમાંથી મને એ મળ્યો છે. એ ઉપર
 સીઝરની મહોર છે ને એની બહાર 'સીઝરનું'
 મૃત્યુપત્ર' એવા બોલ લખેલા છે. એ હું, માફ
 કરો, વાંચવાનો નથી. શહેરીઓ એ સાંભળે, તો
 તેઓ ધાઈ-ધાઈને આ ઘાએ આળા સીઝરના ૭૫
 શખને એ ચૂમીઓ દે, એમનું પવિત્ર લોહી
 રૂમાલમાં રાખી લે ને એમના સંભારણામાં
 એક એક વાળ સહિ માગી લે; ને મરી જાય,
 ત્યારે તેને અણમૂલી થાપણ તરીકે વંશ-
 પરંપરા વારસામાં આપવાનું લખી જાય. ૮૦

[ચિથો શહેરી] વાંચો, માઈ એણ્ટની ! એ અમારે સાંભળવું છે.

[સઘળા ,,] સીઝરનું મૃત્યુપત્ર વાંચો; મૃત્યુપત્ર વાંચો.

[એણ્ટની] શાંત થાઓ, લાઇઓ ! એ વાંચવું તે યોગ્ય નથી.
 સીઝરનો તમારા ઉપર કેવો પ્રેમ હતો,
 તે જાણવું ઠીક નથી. તમે નથી પત્થર કે ૮૫
 નથી કાષ્ટ, માણસ છો. માટે કરી સીઝરનું
 મૃત્યુપત્ર સાંભળતાં રેષે-રાતા તાતા થશો;
 ભાન સાન ભૂલી જશો. સાફ છે, કે તમે નથી
 જાણતા ને સીઝરના તમે પોતે વારસ છો,
 એ ખંધુ એ જાણો, તો તો શૂનું શૂનું થઈ જાય. ૯૦

[ચિથો શહેરી] વાંચો, એણ્ટની ! અમે એ સાંભળીશું; ને તમારે
 વાંચવું જ જોઈએ; એ મૃત્યુપત્ર વાંચો, વાંચો.

[એણ્ટની] લાઇ, ! રહો, શાંત પડો. અરે મેં કહેતાં શું કહી
 આ તો તીર લક્ષની એ બહાર માર્યું ! ચૂકી ગયો !
 મને હર રહે છે કે શબ વડે સીઝરનો ૯૫

ઘાટ ઘડી નાંખનારો સહે સારા મોંઘસેન
હૂં હાનિ કરૂં

[ચાચો શહેરી] અરે, દોહી છે એ, સારી કેવા ?

[સઘળા „] મૃત્યુપત્ર, મૃત્યુમન

[બીજો „] વાચો, મૃત્યુપત્ર વાચો
સારા જોયા ન હોય તો ? મહા હીણા ને હત્યારા

[એણ્ટની] તમારે તે મારી પાસે પરાણે વંચાવવું છે ?
અસ્તુ તમે સીંચરના શબ આસપાસ ગોળ
ફેડાળામાં ગોઠવાઓ, એટલે તમારા નામે
મૃત્યુપત્ર કરનાર પુરુષનાં તમને હૂં
દર્શન કરાવું મને છે રબ ? હૂં નીચે આવું ?

૧૦૦

[બીજો શહેરી] આવો

[ઘણા „] નીચે આવો

[ત્રીજો „] રબ છે જ અલખત આવો

૧૦૧

[એણ્ટની નીચે જતારે છે]

[ચાચો શહેરી] ફેડાળામાં, ભાધ, ગોળ ફેડાળામાં જાણા રહો

[પહેલો „] દર ખસો, પાલખીથી-શબનાથી દર ખસો

[બીજો „] છેટે, જરા અતિ બહા એણ્ટનીથી છેટે જાઓ

[એણ્ટની] અરે, અરે, વેગળા રૂહો, ભાધઓ, ધસી ન આવો

[બીજો શહેરી] હઠો, હઠો, પાછા હઠો, પાછા, પાછા, માગ મૂકો

૧૧૦

[એણ્ટની] ઠીક જોને આખ હોય, તેને હવે રોવાનું છે

આ લેખાસ તમને સરવને એ બાણીતો હિ

નર્વિઆધને હરાવી સીંચરે જન્ધાણુ સાંજે

સમિયાણામાં એ પહેર્યો હતો, મને સાંભરે છે

એમાં અહીં કેશિઅસની કટારી આરપાર

૧૧૫

નીકળી ગઈ છે, જુઓ અહીં દ્રેધી કાસકાના

ખજરનો ચીરાડો છે અહીં બહાણા પ્રૂટસે આ

શમશેર ભોટી છે ને લોહી બહાર આવેલું છે

‘એ ગોઝારો જખમ નમ્હેરા થઈ પ્રૂટસે જ

કથો કે ?’ તે જોવાને એ, ઠાધ હશે, આંખ હશે

૧૨૦

કારણ કે પ્રૂટસ તો સીંચરના ધટ હતા

તમને ખબર હતો જનના મનની વાત

બજનારા દેવો ! કહો, પ્રૂટસને એમાં કેવા

ચલાતા હતા ? એમણે એ છૂટસને શમશેર
 લોકી દેતા બેઠા, ત્યારે દ્રોહીઓના શસ્ત્રથી ન
 છતાયલા નર તે નમ્હેરાધના વજૂપાતે
 છતાઈ ગયા; એ ઘાજ અંતરમાં ઊંડો લાગ્યો.
 અને તે જ ક્ષણે વીર હૈયું શતખંડ થયું.
 પછી એ મહાન નરે વસ્ત્રથી મ્હો દાંકી દીધું;
 અને લોહીના પ્રવાહે રેલંછેલ ચોકમાં જ
 પોમ્પીની પ્રતિમા પાસે એ પડ્યા. ગજળ થયો !
 લાંધ્યો ! ગજળ થયો ! હું એ સાથે પડ્યો; તમે
 પડ્યા; સર્વ શહેરી પડ્યા; અને દુષ્ટ દ્રોહીઓના
 દુનિયામાં ડંકા વાગ્યો. અરે ! આ તમારાં હૈયાં
 ભરાઈ આવે છે ! તમે રૂઓ છો ! હા, રૂઓ, રૂઓ.
 એ પવિત્ર આંસુઓ-છે. બહાલભીના ભલા મિત્રો !
 આપણા એ સીઝરનો ચીરાયલો લેખાસ જ
 બેઠા તમે શું રૂઓ છો ? એમના દિદાર જુઓ.
 દ્રોહીઓએ છેદી લેદી એની શી દશા કરી છે ?

૧૨૫

૧૩૦

૧૩૫

[પહેલો શહેરી] અરરર, આંખે બેઠું જતૂં નથી !

૧૪૦

[બીજો „] હા ! મહાન સીઝરના આવા હાલ ?

[ત્રીજો „] અરે દેવ ! આ ગોઝારી ઘડી ક્યાંથી ?

[ચોથો „] ફિટકાર છે હત્યારા દ્રોહીઓને !

[પહેલો „] અરેરે ! એઓએ કાળો ફેર કર્યો !

[બીજો „] એનું હવે વેર વાળ્યું બેઠું શે જ.

૧૪૫

[ત્રીજો „] ચાલો, ચાલો. વેર વાળો, શોધી વળો.

છૂંદી છૂંદી છેદી લેદી બાળી બળી
 પૂરા કરો. દ્રોહીઓનું દોંટે રૂહેવા
 પામે નહિ.

[એણ્ટની „] લાઈઓ ! સજુર કરો.

[પહેલો શહેરી] ચૂપ. ભલા એણ્ટનીનું કાન દેઈ સાંભળશો.

૧૫૦

[બીજો „] કાન દેશું; વેણ માંથે ચડાવીશું; બન દેશું.

[એણ્ટની „] ભલા-ને માંયાળુ મિત્રો ! તમે આમ રોમે અને

આવેસે તણાઈ દંગો બિઠાવો, તે હું ન ધર્યું.

એમણે આ કૃત કર્યું-છે તે સારા માણસ છે.

એ કરમ કરવું પડ્યું એવું શું મરનારે

૧૫૫

એમનું ખમાડ્યું વું, તે કાણ બોલે. એઓ શાણા

અને સારા માણસ છે. એ સખળ આપશે ને તમને જવાળ દેશે હ તમારા ચિત્ત ચેરી સેવા કે ઉરકેવાને નથી આવશે. બૂટસના જેવો હ વક્તા એ નથી તમે સર્વ જાણો છો કે ૧૧૦
હ તો મિત્રવણુ મૂ ને સાદે સાદ સીધે મીઠું , જોલનારો છૂ અને એ મીઝરના વિશે, મને પૌર પ્રત્યે જોલવાની રજા આપનારા. પણ સારી રીતે સમજે છે શાથી જ મારામાં નથી સક્તિ, નથી શુક્તિ, નથી છટા, નથી કાઠ, નથી ૧૧૫
શબ્દનૂ ભ ડોળ, નથી શુદ્ધિનો પ્રભાવ, કે હ શ્રોતાને ઉરકેરી શકે હ તો સહેજે જીભે આવ્યા જોલ જોલી નાંખૂ છૂ, ને તમે પોતે જ જાણો છો તે કહૂ છૂ, અને જહાલા સીઝરના જખમ આ ખતાવૂ છૂ મારી વતી એ જ મ્હોડાં ફાડી જોલો ! ૧૨૦
ખિચારા અવાચક છે અરે પણ એણ્ટની તે બૂટસ ને બૂટસ તે એણ્ટની જો હોવ, તો એ એણ્ટની આ જખમોને જોલાવત, ને એ સહ એવો તો અનેક જીભે પોકાર જાહાવત, કે સહ રોમ પ્રજાની જાહત અને પત્યરના ૧૨૫
હૈયાં પણ હલખલી ખળવો જ જગાવત

- [સઘળા શહેરી] અમે સહ ખળવો જગાવીશું
[પહેલો "] બૂટસનું ઘર ખાળી મેલીશું
["] ચાલો, સાફ મ્હેર શોધી વળિયે
[શીથો "] કાવતરાખોરોને ન મૂકિયે. ૧૨૦
[એણ્ટની] બાધ ! જરા સાંભળશો ? માફ હોવૂ સાંભળશો ?
[સઘળા શહેરી] રહો, બાધ, સાંભળો, આ ભલા, એણ્ટની શું કહે છે ?
[એણ્ટની] અહો મિત્રો ? તમે આમ આજો મીઠી અપલાવી પડો છો તે કીક છે, ને સીઝર તે ત્રેમને એ લાયક છે પણ તમે જાણતા નથી કે શાથી ? ૧૨૫
માટે માટે તમને તે કહેવૂ જોઈયે છે ઘડી ઉપર જ તમને એ મૃત્યુપત્ર વિશે વાત કરી હતી, તે તમે જૂલી ગયા છો
[સઘળા શહેરી] ખફે કહ્યું
કીક એ સમાર્થ રહી, મૃત્યુપત્ર સાંભળિયે
[એણ્ટની] જુઓ ત્યારે પ્રથમ તો નગરના એકે એક ૧૨૦

રોમનને જણ દીઠ પોણો સો પોણો સો પ્રામ
સીઝરના સહીસિક્કા સાથે આમાં આપેલા છે.

[બીજો શહેરી] અહો કેવું મોટું મન !

[ત્રીજો „] રાજ જના સીઝર ! એ
માર્ગી ગયા ! એનું અમે વેર લેશું, દંડ દેશું.

[એણ્ટની] હજુ જરા ધીરજથી સાંભળશો.

[સઘળા શહેરી] અરે, ચૂપ. ૧૯૫

[એણ્ટની] એમના આરામગાહ, ખાગ ને ખગીઆ, તથા
નદીના કિનારા પર તાજેતર બનાવેલ
ત્રાડી ને વજીફા પણ તમને અને તમારા
વારસાને આપેલ છે. તેમાં તમે કરો હરો,
એન કરો, મોજ મારો. એ સહ સદાને માટે ૨૦૦
આપી જઈ સીઝરનું નામ જે દીપાવ્યું, તે તો
એ જ એક હતા. એવા બીજા અહીં ક્યારે થવા ?

[પહેલો શહેરી] કદી નહિ.

વાંચી સંભળાવેલા ફકરા ઉપરથી કંઈક ખ્યાલ આવશે કે વન-
વેલી શું છે ? અલગત, એ ઉદ્યાનલક્ષતા નથી, વનલક્ષતા છે. હું એને
સાહિત્યના નંદનવનમાં રોપવાની ધૃષ્ટતા કેરું-છું. સહ વિચારશો કે તે
એવી યોગ્યતા ધરાવે છે ?

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

જનીબાઈ.

(એક ગ્રામીન ગાઠા કવયિત્રી)*

રાજકોટની સાહિત્ય પરિષદમાં ગ્રામીન કવિ પદ્મનાભના કાન્ડાદે પ્રખ્યાત સભ્યો યશો કથો પછી, સ્વર્ગસ્થ રણજીતરામે સુરત પરિષદમાં આવવા, અને તે પછી રિઠ્ઠા-કંડે નહિ એવો, આગ્રહ કરવાથી શું લઈ જવું એવી ઘડઝાઝ થતી હતી તે સમયે જ કવિ પદ્મનાભના સમકક્ષિન બીજા ગ્રામીન કવિ મત્રી કર્મણુનું “મીતા હરણુ” હાથ આગળ હોતું આજે અમદાવાદની પરિષદને ચરણુ કર્મણે ધરવાને એવી જ ભેટ પ્રાપ્ત થઈ છે માટે મને ઘણો આનંદ થાય છે બેચક આ કવિની ભાષા કવિ પદ્મનાભ અને મત્રી કર્મણુની ભાષા ભેટલી જૂની તો નથી, પણ આજની લગભગ દોઢસો વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલી સ્ત્રી કવિનો પરિચય કરાવવાનો આ યોગ મળવાથી હું માગી જતો બાળ્યશાળી લેખુ છું એક આંગળીના વેદા પર ગણાય એટલી સ્ત્રી કવિયોની જૂજ સંખ્યામાં એકનો પણ વધારો થાય અને એ પણ ઉચ્ચસ્થાન શોભાવે એવી હોય એ આનંદજનક છે

પોતાના ધર્મમા-પથમાં-રસમા તરબોળ થઈ જવાથી પોતાનું વ્યક્તિત્વ બૂલી ગયેલી આ બાઈને લોકો પોતાનું નામ જણે એની એ તમા નથી જણાતી એમણે પોતાની બધી હિંદી તેમ જ ગુજરાતી કવિતા કાલ્પનિક નામ-તખલ્લુસથી લખી છે, એટલે આપણને પણ ન છૂટકે એમનું ખરું નામ જણ્યા વગર માત્ર તખલ્લુસથી જ સંતોખાવું પડે છે વૈષ્ણવાદિ સંપ્રદાયોમાં જે શ્રીહરિના ખામ અનન્ય ભક્ત હોય તે “જન” કહેવાય છે તેમને “નિજ જન” પણ કહે છે આ બાઈએ એ જ શબ્દને સ્ત્રી જાતિનો બનાવી તેને પોતાના તખલ્લુસ તરીકે વાપર્યો છે પોતાની મધ્યથી કવિતામાં અતે “જની” એટલું જ પોતાને માટે કહે છે આ બાબત બીજી પણ કહેવાનું છે જનીબાઈ એવું સ્ત્રીઓનું નામ પાડવામાં પણ આવે છે એટલે “જની” એ માત્ર તખલ્લુસ છે, કે એમનું નામ છે એ વિશેષ પુરાવાના અભાવે સંદેહ જ રહે છે

અમને આ બાઈની કવિતાનાં ત્રણ પુસ્તકો પ્રાપ્ત થયાં છે દિલ્લીરી એટલી છે કે તેમાંના એકેમાં લખ્યા સાલ નથી એક પુસ્તકમાં વચ્ચોવચ્ચ “શ્રી મહાજનનદ સ્વામી સત્ય છે” એવું લખ્યું છે જે આ સદાજનનદ તે સ્વામીનારાયણના મંદિરના સ્થાપક હોય તો એટલું કહેવાય કે આ પુસ્તક આ પદ્ય સ્થાપાયાને કેટલોક કાળ થયે લખાયું હશે જે એ નામના કોઈ બીજા સંસ્થાની હોય તો એ બાબતનું કશું મહત્ત્વ નથી આવી વસ્તુસ્થિતિમાં “જની” ની ભાષા પરત્વે કર્તું નિઃશ્વાસક દ્વી સંકાર્તું નથી “જની” ની ભાષામાં જૂના શબ્દો તેમ જ જૂના પ્રયોગો મળી આવે છે ખરા જેવું ઉદાહરણ આગળ આપીશું

* અમદાવાદમાં જૂની સાહિત્ય પરિષદ રખા નિમિત્તે લેખ.

“જનીને” શક્તિની ઉપાસના હતી. શાકતઆગમમાં ઘણા પંથો છે તેમાંથી જે કે કયા કયા પંથ અહિં ગુજરાતમાં ખાસ પ્રચલિત હતા તે કહેવું સહેલું નથી પણ એટલું તો ખરું છે કે અંગ્રેજી રાજ્યની પૂર્વના અને તેના પ્રભાતના સમયોમાં અહિં એક કાળે શાકતપંથ ખડું પ્રચલિત હતો. અહિં અમદાવાદમાં પણ કાઠરીઆની પાસે આવેલી એક રમણીય એકાન્ત જગામાં તે કાળે શાકતોને મળવાનું સ્થાન હતું. બ્રાહ્મણ, વાણિયા, ક્ષત્રિ, તેમજ ઇતર વર્ણના અને બીજા ધર્મ પાળનારાઓ જોયો જાહેરમાં એક બીજાને છાંટો ઉડયે. વટલાય અને અલડાય તેઓ ખધા ત્યાં એકઠા થતા કહેવાય છે. શહેરમાં પ્રસિદ્ધ અને ધાર્મિક મનાયલા શાસ્ત્રીઓ, શ્રોત્રીઓ, વિદ્વાનો ને ગૃહસ્થો ત્યાં ઉત્પત્તિ તન્ત્રના—

“પ્રવર્તે મૈરવીચક્રે સર્વે વર્ણા દ્વિજોત્તમાઃ” એ સૂત્રને અનુસરતા. આવે સમયે-હાલ જેમ મેસોનિક લોજોમાં ખનતું કહેવાય છે તેમ-ત્યાં “પથુ” કે “કંટક” આવી ન ચડે માટે ખેંચેલી તરવારના પેરા રહેતા. આ ખધા પંથો અને મંડળો અનીતિવાન હતાં એમ નથી, તેમ જ આ ખધામાં કાંઈએ વખોડવા જેવું નહોતું એમ પણ નથી. જૂનો જાણીતો શ્લોક અન્તઃ શાક્તાઃ વહિઃશૈવાઃ સમામધ્યેતુ વૈષ્ણવાઃ એ આ સમયના ચિત્રની સહજ ઝાંખી કરાવે છે.

“જની”એ જે કે પોતાની કવિતામાં પોતાને માટે કશું કશું નથી, પણ પોતાના ગુરુદેવનું જન્મથી માંડીને આમરણાન્તક જીવનચરિત્ર રસભર્યું વર્ણવ્યું છે. સુભાગ્યે એની કવિતામાં “નાથજી પ્રાગટ્ય” નામનું કેટલાંક પદોનું નાનું કાવ્ય મળી આવ્યું છે, જેથી “નાથ”-“ગુરુ” ની હકીકત સાલવાર મળી આવે છે.

જનીના ગુરુ “મીઠું” એક અલૌકિક પુરુષ હતા. વેદાભ્યાસ અને ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ પાળ્યા પછી એઓ હિંદુઓના સર્વ ધર્મોમાં પવિત્ર અને પ્રથમ મનાયલા કાશી ક્ષેત્રમાં ગયા હતા. શાસ્ત્રાભ્યાસ અને મનનથી શાન્તિ ન મળવાથી ભગવતી જાન્કીના પુનિત તટપર આવેલી વિન્ધ્યની એક દરીમાં તેમણે ‘અષ્ટભુજની’ ભક્તિ અને ક્યાનનો આરંભ કર્યો. અન્નજળ ત્યાગીને દઢાસન વાળી ક્યાન નિમગ્ન થયા. એમ કરતાં અગીયાર દિવસ વહી ગયા. ખારમે દિવસે મધ્યરાત્રિએ “શ્રીનાથ” “શ્રીપુરના સ્વામી”-“શિવ” પોતે જાળહળતી જ્યોતિ રૂપે પ્રગટ થઇ એમને સાક્ષાત્કાર થયો. ગુરુજીનાં જ્ઞાનચક્ષુ ખુલી ગયાં અને પોતે પોતાને જાણખ્યા. અદ્વૈતવાદની આ દીક્ષા મળ્યા પછી ગુરુજીએ વાનપ્રસ્થાશ્રમનાં કમંડળ, મૃગચર્મ વગેરે સાથીઓને વિદાયગીરી આપી અને પોતે પોતાને ગામ-મહીસા-પુનઃ પધાર્યા. ત્યાં આવ્યા બાદ એમણે સ્વ-સ્ત્રી સાથે પાછું ગૃહસ્ત્ર આરંભી, લોકોને રસશાસ્ત્રનો બોધ કરી નવું મંડળ સ્થાપ્યું અને પોતાનો પંથ ચલાવ્યો. એઓ આજુબાજુનાં ગામોમાં પણ પધારી ત્યાં દીક્ષા આપી મંડળ સ્થાપતા અને જોછવ કરતા. ધીરે ધીરે એમનું ભક્તમંડળ મોટું વિસ્તાર પામ્યું. ‘જની’ પોતે પણ પોતાનો મૂળ ધર્મ ત્યાગી શ્રીનાથને, શરણ જઈ એમના મંડલમાં ભળી હતી.

જનીનો જન્મ કયાં થયો હતો તે જણાવ નથી એની કવિતામાર્થી મવત ૧૮૪૭ માં એના ગુરૂ મહારાજ સ્વધામ ગયા, સવત ૧૮૫૭ માં ગુરૂએ એને દર્શન દીધું મવત ૧૮૫૮ માં એણે નવ નાયકા વર્ણન નામનું કાવ્ય લખ્યું, સવત ૧૮૬૦ માં એને યુગલરૂપ દર્શન થયું અને મવત ૧૮૬૮ માં એને શ્રી ખાલા દર્શન થયું અને પોતે સવત ૧૮૬૮ ના પોત વદ તેગસ અને ગવિવારને દિવસે રક્તિરૂપે બળી ગયાં-મગ્ન પામ્યા-એટલી સાલવારી નીકળે છે

જનીના ગુરૂ “મીકુ” મહારાજ વિદ્વાન હતા એમણે પણ ગુજરાતીમાં, હિંદીમાં અને સંસ્કૃતમાં ગ્રંથો લખ્યા છે આરા મિત્ર રા રા કેશવલાલ દુવને એમના ગ્રંથો ઉપલબ્ધ થયા છે

‘જની’ ની કવિતાનો સ્વાદ લેતાં પૂર્વે શાકતઆગમની ઠેટલીક ખાખતોનું સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક છે એમની કવિતામાં ઠેકાણે ઠેકાણે, અજપા, અર્ધનાગેશ્વર, અકુંળ, અતન્યાસ, આનંદ, ઉન્મત્ત, કામકલા, ગુરૂ, ચિંતામણી, તત્ત્વ, નાદ, પંચખાણ, માયા, ખાલા, ભરવ, ભગ્વી, નિત્યા, મારૂકા, શ્રીચક્ર, શ્રીનગર, શ્રીપુર, શક્તિ, સામ રમ્ય એવા એવા શબ્દો ઉભગાઇ જાય છે તેમજ એમની કવિતા પોતાના ધર્મને અંગે જ લખાઈ છે શાકતશાસ્ત્રમાં ઘણા શબ્દો મૂળ અર્થમાં નહિ, પણ સાંકેતિક અર્થમાં વપરાય છે માટે ‘જની’ ની કવિતા સમજવા સારૂ એ શાસ્ત્રની ઠેટલીક પરિભાષા જાણવી ઇષ્ટ છે એટલું જ નહિ પણ આવશ્યક છે, તદ્દને અમે સહજ કહીશું

શાકત ગાંધિમાં છત્રીશ તત્ત્વો સ્વીકારાયેલા છે બધા તત્ત્વોના નવ બૃહ પાઠ વામાં આવે છે, જ્ઞાનકે શિવબૃહ, વિદ્યાબૃહ અને આત્મબૃહ ગુરૂ, મિત્ર અને અશુદ્ધ એવી ત્રણ અલ્પા કલ્પવામાં આવી છે અને દરેક અલ્પામાં અમુક અમુક તત્ત્વો આવેલા છે ૧૨-૭૬ તત્ત્વો માખ્યદશનમાં મનાય છે તે જ છે અને તેમને આ શાકત-દર્શનમાં સ્વીકાર્યા છે એ તત્ત્વોમાં ક્ષેનજ-જીવનું સ્વયં ભાગ્યાર્થિક સ્વરૂપ મનાય છે માટે એ બધાને “આત્મતત્ત્વ બૃહ” કહે છે

શાકતદર્શનનો સિદ્ધાન્ત અઠૈત છે, એટલે શિવ અને શક્તિ બિન્ન પદાર્થ નથી, પણ બિન્ન દષ્ટિર્નિદ્ધી બિન્ન દેખાય છે પગતુ જ દેખાય છે તે તદ્દન શૂન્ય નથી, તે જીવે કોઈ કદેલી માયાથી ઉપજેલો બમ પલ નથી પગતુ મૂળ શિવતત્ત્વની (ચેતનની) અસ્પદ અને સ્પદ કળાઓ છે અસ્પદ કળામાં પણ શક્તિ છે ન હોય તો સ્પદ કળા જાગે નહીં આથી વિશ્વમતીતિ તે શિવશક્તિનો વિલામ છે આમ જોવાથી તે અમરત્ય-ભાગરૂપ નહિ-પણ સત્ય છે આ પ્રમાણે શાકતદર્શન અઠૈત ૧૧મી છતાં બાહ્યના શૂન્યવાદથી અને વેદાન્તીઓના માયાવાદથી નોખુ પડે છે તેમના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે શિવના વિલામરૂપ વિશ્વ શિવસ્વરૂપથી કદી પણ બહુ થતું નથી પરતુ તે સ્વત મુદ્દ, મુદ્દત અને નિત્યમુદ્દત થાય છે નિત્યમુદ્દત પદમાં શુદ્ધાધ્વાના મુખ્યાધ્વસ છે અને જોયો તેને આધીન થઈ ઉપાસના કમથી તે અધ્વામા આવે છે તેની મુદ્દત માય છે બ્રહ્મોદિમાં “પશુનો” છે અને તેને છોડવનાં નિયમુદ્દત ચેતન-શિવ છે આથી જ શિવ “પશુપતિ” કહેવાય છે

ખદ્ધ વર્ગનો મોટો ભાગ અશુદ્ધ અધ્ધવામાં છે અને થોડો ભાગ મિશ્ર અધ્ધવામાં છે. મિશ્ર અધ્ધવામાં ચૈતન્ય દેવની સ્વાભાવિક છ શક્તિઓ માયાદિ છ કંચુકથી ઢંકાય છે. તેથી જીવચૈતન્ય સર્વજ્ઞને ખદ્ધલે અદ્ધપણ, સર્વશક્તને ખદ્ધલે અદ્ધપશક્ત અને અનાદિ છતાં સાદિ થાય છે. તે નિત્ય છતાં અનિત્ય કાળ મર્યાદામાં પડે છે. નિત્ય તૃપ્ત છતાં અતૃપ્ત રહે છે અને સ્વતંત્ર છતાં પરતંત્ર થાય છે.

છત્રીસ તત્ત્વમાં ખીજ અનુક્રમનું તત્ત્વ શક્તિ છે, તે ચૈતન્યાત્મક છે. પશુ જિન્ધુખ ભાવવાળું થાય છે ત્યારે વિશ્વસર્જન કરે છે; નિમ્ન મુખનું થાય છે ત્યારે ક્ષય કરે છે. જગતનો ઉપર ભાવ અને ચેતનનો નીચે ભાવ ખતાવવા, કાલિ મૂતિ શિવને શખ રૂપે નીચે દખાવતી દર્શાવવામાં આવે છે.

શાક્ત સંપ્રદાયમાં સાધકને સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણભૂમિકામાં શક્તિયોની અપેક્ષા માનવામાં આવી છે. જ્યો સ્થૂળશક્તિ સેવનથી પર થયા છે તેઓ 'પશુ ભાવ' માંથી 'વીરભાવ' માં ગયા મનાય છે. જ્યો સૂક્ષ્મશક્તિથી પર થયા છે તેઓ 'વીરભાવ' માંથી 'દિવ્યભાવ'માં ગયા મનાય છે અને કારણશક્તિથી કોઇથી જીવદશામાં જવાતું નથી તેથી તે દશા 'અર્ધનારીશ્વરની' ગણાય છે. સ્થૂલ ભૂમિકામાં શક્તિ સ્થૂળ હોય છે. દક્ષિણ માર્ગમાં સ્વક્રીયા શક્તિને દીક્ષિત કરી ઉપાસના સાધવાનું વિધાન છે. ખીજ શક્તિયોના ત્યાગ અથવા નિષેધ છે.

તન્ત્ર શાસ્ત્રમાં ગુરુ શબ્દવડે પ્રથમ અંતર્યામી પ્રબોધક ચેતન સમજવાનું છે. ગુરુ: સર્વકારણમૂતા શક્તિ: ગુરુ સર્વ કારણભૂત શક્તિ છે એવું ભાવનોપનિષદનું સૂત્ર છે. આ 'પ્રબોધક ચેતન' અંતર્યામી ઇશ્વરરૂપે સર્વને પ્રાપ્ત છે; પરંતુ જીવોમાં સ્પષ્ટ થતું નથી. તેથી તે ચેતન ત્રણ ભૂમિકામાં અવતરે છે. સિદ્ધ, દિવ્ય અને માનુષોદ્ધ એટલે કે સિદ્ધકોટિમાં, દિવ્યકોટિમાં અને માનુષ્યકોટિમાં ઉતરે છે.

દીક્ષા આપનાર ગુરુ માનુષૈયના છે અને તેના આંતર અનુભવના અને વિમર્શ શક્તિના ખળ પ્રમાણે તેમાં સિદ્ધ અને દિવ્યકોટિના જ્ઞાનનાં કિરણો ઉતરે છે. જરૂં ચિત્તાકાશ જેટલું નિર્મળ તેટલો તેમાં અંતર્યામી ઇશ્વરનો પ્રકાશ અળકે છે. શિષ્ય ને માનુષૈય ગુરુને આલગુરુના પ્રતિક તરીકે ઉપાસે છે અને તેને તેની ભાવના પ્રમાણે રૂળ મળે છે. તન્ત્રશાસ્ત્રમાં ગુરુ અને ઇશ્વરનો અલેદ ઉપરના હેતુથી સમાયલો છે અને તે ન જાણનારને અણઘટતી મનુષ્યપૂજનું ભાન થાય છે.

તન્ત્ર અને તન્ત્ર કાવ્યમાં 'નિત્યા' આ શબ્દ વારંવાર દષ્ટિગોચર થાય છે. વાપરનારા ઘણા તેને સમજતા એ નથી. એ શબ્દવડે તેમનામાં વિકલ્પવૃત્તિ જ જાગ્રત થાય છે, એટલે કે તેવાઓમાં એ માત્ર અર્થશૂન્ય વાણીનો પ્રયોગ જ છે. તન્ત્ર શાસ્ત્રમાં છત્રીસ તત્ત્વમાં સમાયલું વિશ્વ આપણને ત્રણ રૂપે અનુભવાય છે. દેશખદ્ધ, કાલખદ્ધ અને મિશ્ર.

દેશખદ્ધ વિશ્વ ભૂગોળ અને ખગોળશાસ્ત્રોનો વિષય છે અને તે શાસ્ત્રોના જ્ઞાન પછી અદ્ધાંડમાં જે પ્રકારની સ્થિતિ છે તેવી જ નાની મર્યાદામાં પિંડમાં પણ છે એમ

આત્મિકયોગથી સમજાય છે તે તે યોગની ધારણાનો ક્રમ હોય છે પિંડે તે બ્રહ્માડે એ કહેણ જાણીતું છે સપ્તભુવન, સપ્ત પાતાળ, સપ્ત સમુદ્ર, ત્રણમાળા, નક્ષત્રમાળા ઇત્યાદિ જ્ઞાન મેળવવામા તે તે વર્ષ, સમુદ્ર વિગેરે દેવતાની ઉપાસના અનુકુળ સાધન મનાય છે

કાળખંડ વિશેષ—આદ્રમાસના નિયમ પ્રમાણે પદર શુકલ પક્ષની, પદર કૃષ્ણ પક્ષની અને સોળમી કળા 'સાદા' નામની ત્રીવિધાની ઉમેરી, સોળ ખડમાં કાળ ચક્રની યોજના કરવામાં આવે છે

દેશ અને કાલ મર્યાદામા પડેલું નિયતિ એટલે કાર્યકારણના બંધનમાં આવે છે અને તેથી વિશ્વના સર્વ પ્રાણિ પદાર્થ દિઠ્ઠ, કાળ, વસ્તુ પરિચ્છેદવાળા (Time, Space & Causality) છે અપરિચ્છિન્ન તત્ત્વ માત્ર શિવ જ છે શિવતત્ત્વ જ અનાદિ અનંત સ બધવાળી શક્તિના યોગથી પરિચ્છિન્ન જગત પ્રગટ કરે છે તેને 'નિત્યા' કહે છે તે પચદશી અને ષોડશી છે નિત્યાષોડશીનું પ્રતીક 'ત્રીચક્ર' છે, એમા દેશખંડ, કાલખંડ અને મિશ્ર વિશ્વનો સમામ કરી શિવશક્તિના 'સામરસ્ય' ની ભાવના સુધવામાં આવી છે આપણુ શરીર તે ત્રીચક્રનું પ્રતીક છે (મન્ન અને ચક્રનો સમવાય કરવાથી 'ત્રીપુર વિદ્યા' સફળ થાય છે) એ ચક્રમા નવરત્ર છે જાણીતું જગન —

મુસ ખગવેમે નવ દરવાજા, દસમી ખિરકી જોલ

સીપાધ્યા, ખગલેમે ખાતા જોલ

એતો ઘણાએ સાંભળ્યું હશે

'ત્રીપુર' 'ત્રીનગર' ની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા 'લક્ષ્મી' છે તે આત્મદેવતા છે નિરૂપાધિક ચેતન—કામેશ્વર છે

આનંદ શબ્દ ઘણા પ્રાચીન કાળથી જૂદી જૂદી ભાવનાથી વ્યવહારાય છે ઘણી પ્રાચીન ભાવનામાં તે બ્રહ્મના સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરે છે ઔપનિષદ્ દર્શનમા આનંદ (૧) સોપાધિક અને (૨) નિરૂપાધિક એમ બે લેહવાળો વર્ણવી, શુદ્ધ બ્રહ્માનંદને નિરૂપાધિક આનંદ માનવામા આવે છે વૈષયિક સુખને સોપાધિક આનંદ માનવામાં આવે છે શૈવ અને શાકતઆગમમા આનંદમાં જૂદી ભાવના છે આનંદને તેમા શિવશક્તિના અખડ યોગથી ઉત્પન્ન થતા રમ રૂપે માનવામા આવે છે જ્યારે શિવશક્તિના પિંડ રૂપ આયતનો અને તેના અભિમાની જીવો વિષમ હોય ત્યારે આનંદ અભિવ્યક્ત થતો નથી જ્યારે મમ હોય ત્યારે આનંદ અભિવ્યક્ત થાય છે 'સામરસ્ય' પ્રકટ કરવું એ આ રસ શાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ છે 'જની' ના કાવ્યોમાં સામરસ્યને સમરમ અને જેમાં સમરસ પ્રગટ થયેલ છે તે 'મમરસીઆ' એવા શબ્દ વાપર્યો છે

પ્રાણિના શરીરમાં આસોઆસથી થતા ત્રૈસર્ગિક ધ્વનિને 'અજપા મન્ન' કહે છે આ જપ જીવ સ્વભાવત જપે છે પ્રયત્નથી જપાતો નથી, માટે અજપા એ જપના ધ્વનિમાં જીવ અને પરમાત્માના ઐક્યની ભાવના મમાયલી છે, તેથી તેને 'હંમ્'—

પરમાત્મ મન્ત્ર કહે છે. (અ) હંસઃ હું (જીવ) તે સઃ પરમાત્મા એવો વાક્યાર્થ આ મન્ત્રમાંથી ઘટાવવામાં આવે છે.

‘હંસઃ અજપામાં (અ) હં=ખિંદુ=પુરૂષ છે અને સઃ વિસર્ગ તે પ્રકૃતિ મનાય છે. એ ખન્નેનું સમાનાધિકરણ તે પ્રકૃતિ પુરૂષનો અભિન્નાભાવ. આ ભાવનાના પ્રતીક તરીકે ‘અર્ધનારીશ્વર’ ની મૂર્તિ (શિવશક્તિની મિશ્ર) કદપવામાં આવે છે. ‘જની’ એ આ ભાવના પોતાનાં ઘણાંક પદોમાં ઠીક ઘટાવી છે.

તાંત્રિકોનું માનવું છે કે વાક્યશક્તિ શબ્દબ્રહ્મમાંથી—પ્રણવમાંથી સ્ફોટ પામી પચાશ ‘માતૃકા’ રૂપે સ્થૂળ શરીરમાં વિકસિત થાય છે, અને તે સામાન્યતઃ જીવનું બંધન કરનારી છે. માતૃકાના પચાશ અક્ષરો પટ્ટચક્રોના પચાશ દળમાં ગોઠવવાને ‘અંતર્યામી’ કહે છે. માતૃકા મન્ત્રાત્મક થતાં અને અંતર્મુખ થતાં તે મોક્ષ આપે છે. માતૃકાનું સવળા અને અવળા ક્રમથી ચિંતન કરવાનો વિધિ છે.

કુલથી ઉલટાને ‘અકુલ’ કહે છે. તાંત્રિકો ભૌતિક શરીર અને તેમાં રહેલા પદ્મ-અકોને—પટચક્ર મંડળને ‘કુલ’ કહે છે. તેના આધારચક્રમાં રહેનારી ‘કુલ કુંડલિની’ એટલે દેહસ્થ ચૈતન્યશક્તિ. આ શક્તિ જ્યારે શિવને મૂર્ધામાં વહે છે ત્યારે કુલનો અકુલ ભાવ થાય છે, એટલે કે જીવ દેહથી પર થાય છે.

શક્તિ સાધનામાં પૂજા (આમાં માનસિક પૂજાનો પણ સમાવેશ થાય છે), પ્રતિમા ઉપચાર, માણ્ડલ, ચન્ત્ર, મન્ત્ર, જપ, ન્યાસ, ભૂતશુદ્ધિ, મુદ્રા, ધ્યાન અને સંસ્કાર એનો ખપ પડે છે. મુદ્રા ભાવનું અતિશયત્વ સૂચવે છે. એક તરેહની મુદ્રાનું નામ ‘ઉન્મની’ છે. જ્યારે શક્તિતત્ત્વ જગતનો અવભાસ કરવા પ્રકાશ રૂપ શિવતત્ત્વમાં અંકુર કાઢે છે ત્યારે તે ‘ઉન્મની’ દશાવાળું ગણાય છે. તે પહેલાં પણ શિવતત્ત્વ શક્તિ વિનાનું હોતું નથી; પણ શક્તિ લીન હોય છે. તે દશાને ‘ત્ત્વમની’ કહે છે. જ્યારે જીવ સંસારીમાંથી અસંસારી દશામાં જવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેને પોતાની ચાહે ધન્વિયો (૫ કર્મેન્દ્રિયો+૫ જ્ઞાનેન્દ્રિયો+૪ અંતઃકરણ) ને બહારના વેગમાંથી પ્રત્યાહુત કરી અંતર્મુખ કરવી પડે છે, ત્યારે ‘મનોન્મની’ મુદ્રા થાય છે.

શબ્દ બ્રહ્મના અપર ખિન્દુનો સ્ફોટ થતાં તેમાંથી ‘બીજ’ ‘ખિન્દુ’ અને ‘નાદ’ એમ ત્રણ સ્થિતિ થાય છે. ખિંદુ=શિવ, બીજ=શક્તિ અને નાદ એટલે શિવશક્તિનો સમવાય સંબંધ. એ વિના મન્ત્ર સ્ફુર્તિ થતી નથી.

શક્તિ સંપ્રદાયની દેવીઓ ખાલા, ત્રિપુરા અને કાલી એ ત્રણ વ્યૂહમાં ગોઠવાય છે. અમુક મન્ત્ર વડે અમુક દેવીના ચેતનની સ્ફુર્તિ થાય છે એમ મનાય છે. ચૈતન્યશક્તિ જીવમાં વાક, કામ અને બલ એ ત્રણ રૂપે ઝળકે છે. તેના પ્રતિબંધોને દૂર કરી અપ્રતિબંધ શક્તિ બચત કરવી એ મન્ત્રશાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે. ધ્વં, ક્લી અને સૌ—એ વાગ્ધવ, કામ અને શક્તિ ક્રૂટ ગણાય છે. તેના લોભાનુલોભથી ઉત્પન્ન થતો મન્ત્ર ‘ખાલા’ કહેવાય છે. ત્રિપુરા પંચદશાક્ષરી, શ્રીવિદ્યા ષોડશી અને ભુવનેશ્વરી હ્રીં બીજરૂપ મનાય છે. આ પંચદશાક્ષરી અને બીજ મન્ત્રોનાં permutations & combinations.

અર્થાત્ સન્નિવેશ ભેદ વડે ભિન્ન દેવતાના મન્ત્રો ગ્યાય છે અને તે મન્ત્રયોગ વડે તે તે દેવતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

શાકત દર્શનમાં 'માયા' શબ્દ વેદાન્ત દર્શનના માયા શબ્દથી કાંઈ જૂદા અર્થમાં વપરાય છે. શિવચેતનની સ્વાભાવિક શક્તિ આવરણ કરનારી અને પ્રમાતાને ઢાંકનારી માયા કહેવાય છે અને તે છ કચુકમાં તત્ત્વરૂપે ગ્રહે છે.

દરેક ધર્મમાં સાંકેતિક ચિન્હોનો વપરાટ જોઈએ. વતો જોવામાં આવે છે ઇસ્લામનો અર્ધ, અદ્ર, ઇસાઇનો ક્રોસ, અને આપણા સ્વસ્તિકા-સાથીઆ આ બધું જાણીતું છે.

શાકતઆગમમાં આવા ચિન્હો પુષ્કળ છે એ ખરૂં છે કે શાકતઆગમમાં ઘણા ચિન્હો કામુક છે ઘણા જનો-અગ્રેજ વિદ્વાનો આ વાતથી ક્ષોભ પામી તન્ન શાસ્ત્રને ખિભત્સ કહે છે કલકત્તા હાઇકોર્ટવાળા જસ્ટીસ મર જોન પુટ્રોફ જેઓ તન્નગાત્રના પ્રસિદ્ધ અભ્યાસી છે તેઓ કહે છે કે 'આમ ક્ષોભ પામનાગ જાતે મહા નીતિવાન પુરૂષો હોય છે એમ નથી અમુક વ્યક્તિ આમ ક્ષોભ પામે છે તેટલા જ ઉપરથી એ મહા નીતિવાન છે એવા મને ખ્યાલ ધરાધરી આવતો નથી ક્ષોભ ઉત્પન્ન થવાના કાગણો તે માણસમાં નૈસર્ગિક અશુદ્ધિ અને નિરકૃશ મન એ છે સ્વભાવતઃ વિષયમાં પચેલો માણસ જ્યાં મનમાંથી એ દુગુણ કાઢી નાખવાનો યત્ન કરતો હોય ત્યાં એવા ભાવ ઉત્પન્ન કરે એવી દરેક વસ્તુથી ઈહીને દૂર નામે એ સમજાય એવું છે છતાં એતો ખરૂં કે આવે. બીરૂ માણસ, જે માણસ કુદગતી વસ્તુઓને પોતાને કાંઈ પણ નુકશાન થશે એવી ઈહીક વગર બેધડક સ્વાભાવિક રીતે જોઈ શકે તેના કરતાં અધમ છે, અને દુર્બલ આત્મસંયમવાળા 'પશુઓ' જે વડે પતન થાય એવી વસ્તુઓમાં પણ માન ચિત્તો જ પ્રકાશ દેખે છે-તેને ચિદ્રૂપે જ જૂવે છે-એવા મનુષ્યના કરતાં તો ક્ષોભ પામનાર માણસ ઘણો જ અધમ છે જાતે કરી વસ્તુ મલીન નથી મલી. મન વડે જ મનીન ગ્યાય છે.'

મર જોનને એક વૃદ્ધજને એ બાબતે પત્ર લખ્યો હતો તેમાં તેણે લખ્યું હતું કે તન્નશાસ્ત્ર એટલા ખિભત્સ છે કે તેનું વાચન માત્ર માણસનું પતન કરે છે. એશક આવા આત્મસંયમ વગરના દુર્બલ કમનશીલ જનો જોના ઉપર આ શાસ્ત્રના વાચન માનથી આવી અસર થાય તેવાજે તો પોતાના અત કરણ ઉપરનો કાણ સુદહ થાય ત્યાં સુધી તન્નશાસ્ત્ર ન વાચવા આવા મનુષ્યે તો નિરાભરણ નમુના ઉપરથી ચિન્હોનો અભ્યાસ ન કરવો જોઈએ એવા જે તો મનુષ્ય વર્ગના ભૌતિક શરીર, હાલત અને સંબંધ જાણવા સાડ માનવવશ સાસ Anthropology ના સામુએ ન જોવું જોઈએ વૈવક શાસ્ત્રના એવા વર્ણનોવાલા અમુક અમુક ભાગનો અભ્યાસ જ માંડી વાળવો જોઈએ જનનશાસ્ત્રના પુસ્તકોનું તો નાંમે ન દેવું જોઈએ, તેમજ રામન કેથોલિક પયનાં, શું કરવું અને શું ન કરવું એમ દરેક કાર્યની યોગ્યાયોગ્યતાનો નિર્ણય કરનારા Casualistic ગ્રન્થો જોવા પણ ન જોઈએ મસ્તકવિષયી આપણે જાણીએ છીએ કે મગજમાં ત્રેમ અને જનને દિયને લગતા પ્રદેશ ઘણા જ સન્નિધ આવેલા છે આ કાગણને લીધે કે વખતે બીજા કાગણને લીધે પણ ઘણા ધમ માં

સ્વંશરસ અને એવીજ ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થઇ છે. આથી જ કેશ્યાત પ્રેમની પરિસીમા ખતાવવા તાન્ત્રિકો પોતાના વિચારો ઘણે ભાગે કામુકની પરિભાષામાં ગુથે છે એ પૂર્વે હું સૂચવી ગયો છું. એમ કહીને શાકતો ભૌતિકભાવમાંથી અભૌતિકભાવનું સ્ફુરણ કરાવે છે. અનાધિકારિને વ્યામોહ ઉત્પન્ન કરે છે. ‘કામકલા’ આ શબ્દ શાક્ત શાસ્ત્રમાં તેમજ જનીની કવિતામાં પણ ઘણો વપરાવેલો છે. આ શબ્દ અમે ઉપર કહી ગયા તેનું સાફ ઉદાહરણ છે.

શાક્તશાસ્ત્રમાં પણ અનાધિકારીએ અમુક ગ્રંથ અગર તેનો અમુક ભાગ ન વાંચવો, ન શિખવો એવી સિક્ષા છે. તેમ જ અનાધિકારીને અ.વી પુજનો નિષેધ પણ છે. વળી આ શાસ્ત્રો સઘળાઓએ અને માત્ર કુતુહલ સાર વાંચવાનાં નથી. વળી આ શાસ્ત્ર ઘણા પ્રાચીન કાળમાં લખાયેલાં છે જે વખતે શિષ્ટ અને સભ્ય શું એની માન્યતા જ હાલ છે તેવી તરેહની નહોતી. શમ, દમ અને તપ વડે શુદ્ધ થયેલાના ઉપર નકારી અસર થઇ જ ન શકે એવી માન્યતા હતી. પુનઃ પ્રહ્યાંઠ અને વિશ્વ રચનાઓનો વિચાર કરતાં આપણે વિશ્વમાંથી જ દૃષ્ટાંત લેવાં પડે. સર્વદા કામુક દૃષ્ટાંતોની આવશ્યકતા નથી પણ ગમે તે કારણથી મનુષ્યોએ એમ કર્યું છે; અને એટલું તો ખરું કે એ દૃષ્ટાંતો-યથાયોગ્ય છે.

નાસદીય સૂક્તમાં જગત સર્જનનો કેમ છે તેમાં જગત્ પાતુની વિકૃતિ કેવી રીતે થાય છે તે વર્ણવ્યું છે. ત્યાં આગળ પણ આવા જ શબ્દોનો વ્યવહાર કર્યો છે. આ સંબંધે રા. ઉત્તમલાલ ત્રિવેદીએ કરેલો એ સૂક્તનો અનુવાદ લક્ષમાં લેવા જવો છે.

“આરંભમાં તમ હતું, તમથી નિગૂઢ,
કહેવાતું ભેદ વિણ જે જળમાત્ર સર્વ,
ને માત્ર “આભુ” વળી છાદિત તુચ્છથી જે,
તે, તત્ત્વ, એક પ્રકટયું તપના પ્રભાવે—૩
તેનું હતું પ્રથમ જે મન કેરૂં રેત,
આરંભમાં સળળ તે થયું કામ રૂપ;
તે કાન્તદર્શી કવિયો નિજશુદ્ધિ યોગે,
મધ્યે અસત્ તણી રહ્યું “સત” એમ જાણે—૩

આ મંત્રોમાં આદિતત્ત્વ જ્યારે અવ્યાકૃત દશામાં હતું ત્યારે ‘તમસ’ શબ્દથી ઓળખાતું, પરંતુ તેમાં અન્તર પ્રકાશ હતો જે સ્પષ્ટ્ય પ્રાણીના કર્મ વેગથી ક્ષોભ પામી ભવિષ્ય જગત્ કેવું થવું જોઇએ તેની પ્રયાસોચના કરવા લાગ્યું તેને ‘તપ’ નામ આપવામાં આવે છે. તે તપથી દ્રવ્ય દ્રવરૂપ થયું અને તેમાં સમનીની ઉન્મની દશા થઇ તેને આલંકારિક ભાષામાં ‘રેતસ’ કહે છે, અને તેને ‘કામ’ શબ્દથી વ્યવહારાય છે.

વિશ્વ સર્જનની આદિપુરૂષની કામભાવના જીવમાં પણ પ્રવર્તે છે, પણ નાની મર્યાદા ઉપર. આમ હોવાથી તે ‘કામકલા’ કહેવાય છે. આ કામનો વેગ ધરણા, જ્ઞાન

અને ક્રિયા એ ત્રણ રેખામા વહેચાય છે, અને તેની ભાવના ત્રિકોણ ૩૫ પ્રતીકમાં દર્શાવાય છે (તેના મધ્યમા બિંદુ સુધી સચેતન ત્રિકોણ વડે-એટલે સાબપ્રતીક વડે તન્મ શાસ્ત્રમાં જણાવવામાં આવે છે) વામમાર્ગીઓ સાહેતિક ચિન્હોમા કુદરતીભાવના ખાંધી તેમના હલકા આચારો કરે છે, અને દક્ષિણમાર્ગીઓ 'શ્રીચક્રમા અત્યાગથી શિવશક્તિયોગ સાધે છે

'કામકલા' નું પ્રતીક ત્રિકોણ છે તેની પ્રત્યેક રેખાને વામા, જ્યેષ્ઠા રીદ્રી અને મધ્યમાં આવેલા બિંદુને-કેદ્રને શિવ બિંદુ કહે છે શબ્દશ્રવણે આ સાબપ્રતીકમાં સ્ક્રીટ કરવામાં આવે છે

શબ્દ શ્રવણ ૫૧ ઠળામા ઉદય પામે છે

અ થી અ = ૧૬

કુ " ત્ = ૧૬

ચ " સ = ૧૬

દ્ ન્ જ્ = ૧૬

સાહેતિક ચિન્હોનુ આ ગ્રહસ્થ હ્રસ્વ અધિકારીને દર્શાવવામા આવે છે અને તેથી કામકલા શબ્દ તન્મમાં ઘણે ભાગે અરુપક વિવરણવાળો હોય છે, અને ગુરુગમ જ માનવામા આવે છે

આવા ઉપર ચોટીયા અને ટુકા પછુ આવરયક વિષયાન્તર પાડી આપણે 'જની' ની કવિતાનો રસાસ્વાદ લઇશુ

પ્રથમ 'જની' ના 'નાથજી પ્રાગટ્ય' સખધે કહીશું કહી થયો છું કે 'જની' ના ગુરુશ્રી-મીકું-મડીકાંઠા એજન્સીના ખાવીસીના પેટા મહાલ મડીમામા જનમ્યા હતા.

'જની' કહે છે કે મડીસામા જનમ્યા પૂર્વે નાથજી શિવ રૂપે નીનગરમાં અખડ ગસ જેલતા હતા

(૧)

" ધન્ય ધન્ય 'શ્રીનગર' સોશ્યામણુ ધન્ય ધન્ય શ્રીજીનો વેશઃ
નિત્ય પ્રત્યેક આનદમાં નાથજી એવે છે રાસઃ
રાસ અખડમા જેલતા મન થયો સહુને ઉદ્ધામઃ
ત્રેમે પિંડજી શું જયીજી દેખાડો દ્વેતનો ગસઃ
વચન સુણી વિનતા તણા બેલીયા પોતે શ્રીનાથઃ,
એહ મનારથ માગીઓ સાબલો સખીઓનો માથઃ
બદ પ્રહાંડની ભૂમિકા જે પર માયાની છાયઃ,
નિરખતામા જ્ઞાન તત્ક્ષણુ જ્યે સકટ સર્વને થાયઃ
સિક્ષા કરે શું હું સર્વને સમરજે શ્રીપુરુષો રાયઃ,
અશે કુગી સહુ અવતરો આવી કરોસ હું સાદઃ

ભુર લોકે સહુ અવતરી જૂજવી પાંખ્યા છે કાયરે,
 વચન પોતા તાણું પાળવા મનમાં કીધી ઇચ્છાયરે.
 મૃત્યુ લોકેરે પ્રગટ થયા સર્વનું કરવાને કામરે
 ‘જની’રે દાસી નિત્ય પ્રભુમી સર્વદા સેવે નિષ્કામરે.
 આવા ઉદ્દેશથી નાથજીએ મહીસામાં જન્મ લીધો.

(૨)

ધન્ય ધન્યરે શ્રીમહિસા ગામ, શ્રીપુર તુલ્ય છે તે ધામ,
 મોઢ જાતિ સુર અભિરામ, ઉજવલ કુળમાં પ્રભુ પ્રગટયારે—૧
 સંવત સત્તરસે ચોરાણું, કાલગુન પૂર્ણિમા પરમાણું,
 મધ્યાન સમેનું જોઇ ટાણું, અવતરી કુળ પાવન ઈર્ષ્યરે—૨
 અવતર્યા ધણી, આલીરે વધામણી
 ઘણીરે શોભા ખણી, આનંદ સાગર હલટયારે.
 જન્મોત્સવનું વર્ણન કરી જની કહે છે કે:—

અખિલ જગપતિ, જાણે શું એકની ગતિ,
 ‘જની’ દાસી શુભ મતિ, જન્મ સમેનું સુખ વર્ણન કરેરે—૮

(૩)

“ત્રેમે પ્રકાટ થયારે શ્રી અંતરજમી.
 નિજ જાતિની માતા ઘણું સુખ પામી.
 હેડે હરખ ધરીને જોલે મુખ વાણી,
 ઘેર તેડે છે સર્વને આનંદ આણી.

* * *
 જાતકર્મ કરે છે મળી સર્વ નારી,
 મુખે બ્રાહ્મણ મંત્ર બાણે સુખકારી.
 દાંધ દુર્વાને અક્ષત હળદર લઇ,
 નવરાવે પ્રભુજીને આશીર્ષ દેઇ.
 પારણામાં પોઢાડે પોતાનીરે માય,
 નિત્યે આનંદ આણી હાલરડાં ગાયે.
 એની અકળ ગતિને કળે-નહિ કોઈ.
 ‘જની’ દાસી આનંદ પામે મુખ જોઇ

આ પ્રમાણે કરતાં કરતાં:—

(૪)

“દિવસે દિવસે લાલ વધે જયમ ઉજવલ પ્રસન્નો નંદ્રજી,
 જોઇ જોઇ સુરત્ય માતાપિતાને થાય ઘણો આનંદજી.
 થોડેક દહાડે લાલ થયા છે પંચ વરસના બાલજી,
 માતાપિતા મનમાં ઘણું હરખે આવ્યો ઉપવિત કાળજી.
 મુંજ બંધે કરીને આપ્યું ઉપવિત અંગે સારજી,
 બ્રહ્મચર્યવૃત્ત પાળે પોતે વેદ બાણે નિરધારજી.

વિવાહ્યાસ કરી યથા પરસિધ પાણી ગ્રહણ કર્યું આપણ,
 ગૃહસ્થાશ્રમ કરે સુખરૂપે ન બલે પુન્ય ને પાપણ .
 રગવિકાર કરે લલિતા સગ રતુ રતુના સુખ-ભોગણ,
 ખાનપાન કરતા મન વાધ્યો આનદ કરો આધણ
 કેટલેક દિવસે ગુરવીજીને અગ વાધ્યો પરિવારણ,
 સસારથી મન વૃત્તી પામ્યુ મન્ય કયો વિચારણ
 આશ્રમ મુકી તત્ક્ષણ આલ્યા ગંગા કેરે તીરણ,
 શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને જોઈ મન થયુ નહિ સ્થિરણ
 અઠળ લીલા શ્રીનાથજી કેરી કુંજે કવી ન જાણેજ
 'જની' દાસી શ્રીનાથજી કેરા ગૃહસ્થાશ્રમ ગુણગાયણ

(૫)

“ મન વિચાર કળી ગુરુરાય, સાધન કરવા ત્યાથીજે જાય
 વિંધ્યા ધરણીધર ઉત્તમ દરી, ધ્યાન ધરે મનને વશ કરી
 અષ્ટભુજ દેવીને પાસ, ગંગા તીર કયો જે નિવાસ
 શ્રીનાથજી કેરે ચિંતન કરે, દિવસથી દિવસ નિસ્તરે
 અન્ન જળનો લીધો છે નેમ, સમર પ્રભુને આણી પ્રેમ
 અહોરાત્ર એકાદશ યથા, શ્રીનાથજીને આવી દયા
 દ્વાદશમી રાત્રી મધ્ય ગર્ધ, જલહલ જ્યોત પ્રગટજ યધ
 દર્ય થયુ સ્વ સ્વરૂપજ તણું જાણ્યું સઠળ જગત મમણ
 સુસ્તક ઉપર મુકયો હાથ, પોતે બોલ્યા ત્યાં શ્રીનાથ
 મહારૂ રૂપ તે તાહારૂ રૂપ, અદ્વૈતમાં અનેક સ્વરૂપ
 શ્રી નગરીનો નિરખો રાસ, સ્વ સ્વરૂપ તણો પ્રકાશ
 અતર આતાનાં ભાગીયા સ્વસ્વરૂપ થકી જગીઆ
 જપુ દીકુ તેવું ધારીજ પ્રારબ્ધ ઉપર મન આવીઉ
 હ મલીઓનું કરવા કામ મૃત્યુ લોકે કીધો વિશ્રામ
 અઠળ લીલા શ્રીનાથજી તણી 'જની' દાસી શુદ્ધ ભાવે ભણી

આ પ્રમાણે દીક્ષિત થઈ-દિવ્ય જની મીઠું શ્રીમદ્ભાગી-ગીતા પુનિત પુસિન
 ઉપરથી ચારતરબૂમિમાં-મહીસામા પાછા પધાયો

(૬)

“ પૂર્ણરૂપ યધને પ્રભુ નાથજી આબ્યા મહીમા ગ્રામજી,
 ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો જે લલિતા સર્ગ પૂર્ણ કરવા કામજી
 બલે નહિરે કોય મહીમા એનો મૃત્યુ લોકનો જનજી,
 અધમ તણા આધારણ 'સર્વ'ને તારવા કીધું મનજી
 રતીક જનને જે તરવા કરીયું રસચામનું જાનજી,
 મારગ પ્રકટ કરો જે પોતાનો થાય અદ્વૈતનું જાનજી
 નવધા ભક્તિ કરી જે સેવાબ્યા શ્રી નગરીનાં નાથજી,

ત્રેમલક્ષ્મિમાં તત્પર કીધો સર્વ સખીયોનો સાથજી.
 ધરજીએ જે આવીને મલીઉ તેહને દીક્ષા આપીજી,
 કર્મ તણાં કલેહરનાં બંધન તતક્ષણ નાંખ્યાં કાપીજી.
 કર્મ ઉપાસન ને રે વળી જ્ઞાનજ કાંડ તણો જે મર્મજી,
 સમજાવીને મુક્તવી દેખાડયો ભક્તિ મારગનો ધર્મજી.
 દીન દીન પ્રત્યેરે ત્રેમ વંધારી ભક્તિ કરાવે સાચીજી,
 શાસ્ત્રે કરીને રે સમજણ પાડે કૌર ન રાખે કાચીજી.
 ગાનને તાનને રાગને રંગમાં સેવાવે શ્રીનાથજી,
 અકલ લીલા જોઈ તન મન અર્પી જની રે નમં જોડી હાથજી.

અગાડી જતાં જની ભક્ત મંડળની વાત કહે છે:—

આઘ જે દીક્ષા કરી સ્વસ્ત્રીને જાણી પોતાનું અંગજી.

મીઠુંનો પોતાનો માર્ગ ફેલાવવાનો પ્રયાસ માત્ર મહીસામાંજ હતો એમ નહિ. તેઓ

“વેગે કરીને આવ્યા તે સ્વામી આવ્યા ત્રિપુર ગ્રામજી.

કૃષ્ણદાસ તણે ઘેર આવી પોતે કર્યો વિશ્રામજી.

દીક્ષા તે આપી કરીને પોતે કીધા આપ સમાનજી.

સ્તનખાઈ નામે છે નારી તેહને દીક્ષા આપીજી.

જન્મ જન્મ તણાં જે બંધન પલમાં નાંખ્યાં કાપીજી.

વરજકુંઘર રખેસ્વર નામે એ જોડું જોડું,

જુગલ દીક્ષા તે જોડુંને અર્પી પ્રગટયું રૂપ તે પ્રોડુંજી.”

મીઠું મહારાજ પીલુજ ગયા અને ત્યાં વૈદ્ય, કુબેરખાપા, મયામ, મીઠારામ
 ઢેકણભાઈ વગેરેને મંડળમાં દીક્ષા આપી આપીને લેળવ્યા.

(૭)

‘શ્રીપુરથી પૂર્વ લાગે છે રે છે તે વળી કુદ્ર ગ્રામ,

મહી સમીપે પીયુ આવીઆ જ્યાં છે વાડવપુર ગામ.

વાડવપુરમાં નરસે શુકલ, કુબેર જાની, અખારામ, જોધતારામ, હરસતભાઈ,
 સમજી, જોશંકર, મીઠા, ધંધર, નામતરાય, હરસદરાય, નથુભાઈ વગેરેને દીક્ષા
 આપીને પાવન કર્યો હતા. મોટા ભાઈ ખુશાલ, નાનાભાઈ દુલભરામ ગીરધર-
 લાલ, નીરસે, મનસુખરામ એ પણ એમના ભક્ત હતા.

આ પ્રમાણે ભક્તજનોને મંડળમાં લેળવતા, રસધર્મ શિખવતા તેમને સમરસીઆ
 બનાવતા પોતે

(૮)

સંવત ૧૮ સતાળા માંહે, માગસર માંહે વિરામી છાંહે,

કૃષ્ણ ષષ્ટિને વળી શુભ તાંહે, પૂર્ણરૂપ પોતે થયારે.”

* મીઠું મહારાજ-જનીના ગુરૂશ્રી સંવત ૧૭૬૪ માં - જન્મી સંવત ૧૮૪૭ માં વિદેહ
 ગયા હતા.

પોતાના ગુરના મરણ સળધો જની એક જગાએ લખે છે કે —

(૯)

સવત અઘાદશરે સતાળા વરસમારે
માગસર વહી છઠે સ્વામી ગયા સ્વધામ
કાર્યને કરીરે, વળી રસિકાં તણાં રે
પામ્યા વળી પોતે પિછ તે વિરામ—

રૂપમાં આવીરે, શિક્ષા કરી સર્વને રે
કીધો વળી સઘળાને ઉપદેશ
પ્રારબ્ધ પ્રમાણેરે કાર્ય યાશે કાયનુરે
એવું કહી ગયા તે 'દિવ્ય દેશ'—

અજ્ઞાન વાળારે આવરણ છે જહુનેરે
તે તો કહેશે સ્વામી થયા અરૂપ—
વિજ્ઞાન ચક્ષુરે નેન જનાં દિવ્ય છે રે,
તેહને ભાસે સર્વત્ર માંહી સ્વરૂપ

નામ રૂપ ભાગીરે જો જો નિર્મળ નેત્રથીરે
સર્વત્રમાં આપે છે એ અખડ—

સ્વ સ્વરૂપ થાતે રે જહુને હુપદ ગયુંરે
તેનો મટીયો માયા ઠેરા વળી બધ

સ્વામી માહારો રે, પ્રત્યક્ષ પાસ છે રે,
વળી પીયુ રાસ વિલાસે અધીક
'જની' તો વિરામીરે, સમરસ બેલમારે
પીયુ પ્રગટયો સર્વ માંહિ તે ઠીક

મીઠું મહારાજ પાસે એકદા એક કાગડો અને એક હસ બંને શિક્ષા લેવા
આવ્યા હતા એવું રૂપક ખાંધીને જનીએ એક મહાનુ પદ બનાવ્યું છે પરંતુ સમય અને
જગાના સંક્રાંતિને લીધે અહીં કહી શકાતું નથી

'જની'ના જૂદી જૂદી ભાવનાવાળા અને જૂદા જૂદા બુદ્ધની કવિતાના થોડાક
નમુના બેઠાં

(૧૦)

"સ્વશક્તિ પોતાનીરે, પોતાની તે વાસનારે,
નિત્ય કરે સ્વ સ્વામીની એવ
શક્તિને તો સ્વામીરે સ્વામીને સ્વામ્યનીરે
એક જણે અવર બીજે નથી દેવ

શુદ્ધ વાસનામાંરે વિકાર માયા તણોરે,
સ્વ સ્વામિને માને પોતાનો જીવ,
વિકાર માયાનોરે મટે જ્યારે મધ્યથીરે
જ્યારે ભાસે સ્વ સ્વામી તે શિવ.

૨

અવિદ્યા મટીને રે શુદ્ધ વાસના થઈરે
શુદ્ધ થયે પોતે પીઢને શર્ણુ.

આવી નથી આંહીરે ત્યહાંની તે ત્યહાંયે છેરે,
તેહને નથી જન્મ ને વળી મર્ણુ.

૩

જન્મ તો માયાનેરે, મર્ણુ માયા માનજેરે,
માનો વળી સુખનવત્ સંસાર,

સુખ મિથ્યા થાતેરે, દેહ સુખ તણોરે
ભણ્યો ભણ્યો જાતમાં નિરધાર.

૪

અજ્ઞાન અધારેરે, મટે જ્યારે મનનુંરે,
અહીં ત્યહાંનું એકજ થાયે તે રૂપ.

અરૂપ માયાનુંરે મટયું મહારા મનનુંરે,
થયું થયું થયું તે શુદ્ધ સ્વરૂપ.

૫

અવિદ્યા તે ટાલીરે, દેવીએ દયા કરીરે,
દયા કરી પોતે થઈ પ્રકાશ.

‘જની’ શુદ્ધ થઈરે શક્તિ સમરસ થતેરે,

પામી પામી પોતાતણા અવાસ.

૬

કવિશ્રી દયારામની ‘પ્રીતડીની રીત અતિ અટપટી’ ના જેવઃ અધની ‘જની’ ની
‘ગીરધારી વિના ઘેલડી’ : ‘છેલ છખીલડી છેલડી’ એવી ઘણી ગરખીઓમાંથી
માત્ર એક જોઈશું.

(૧૧)

“ માયા તે રંગમાં રમાડે, સખી જીવો માયા તે ગંગના રમાડે,

નિષ્કામિકને પરમ સુખ અરપે સકામિકને ભમાડે.

૧

વિષયી જીવ રાત્રિ તુલ્ય દેખે મુક્તને દિવસ તે દેખાડે.

૨

મુમુક્ષુને વળી રાત્રિ ને વાહાંજીં એવી માયા તે સમજાણુ પાડે.

૩

પ્રેમીને વળી પોતે પ્રેમ દેખાડે સકામીને નાંખે ખાડે.

૪

‘જની’ ને તે પ્યારે પ્રસન્ન થઈ છે, પિઢિના પદને પમાડે.

૫

વળી.

(૧૨)

“ નાથ તણા પરિવારમાં, સખી ભળી નાથ તણા પરિવારમાં.

પૂર્વ સંબંધે પરિવારને પામી, રહુ સ્વપ્નવત્ સંસારમાં.

૧

આધારથી પરતત્વ તે સુધી, છે ધામ ઘણી આધારમાં.

૨

હું વીના તે સર્વ જોલ પીયુનો વળી આપે જોલે અપારમાં.

૩

માતપિતા પરિવારમાં પોતે પરસપર વહેવારમાં.

૪

‘જની’ દાસી પીઢ સમરસ થઈ ગઈ, આવી ભળી અધારમાં.

૫

(૧૩)

(નદી)

‘ અપરાધ ક્ષમા કીજે, ખ્યાગી મહાગ અપરાધ ક્ષમા કીજે.
અદૈત હનમની તમે મુકારે મનથી તુર્યામા મન મેલીજે
યુગ ધર્મ જીજો છેરે કલિયુગનો દુષણ માથે ધરીજે
વિપરીત વાત વિચારીરે કીજે કુળ હસનુ મન રીજે
પ્રેમ આણી ખ્યાગી કૃત પ્રાર્થના વિનતિ તે માની લીજે
અજ્ઞાન ખળે નથી સમજણ જેમા કુડો વાત સુણી મન હીજે
મગટરૂપ મમાવો પોતાનુ સ્વ સ્વામીથી લાહો લીજે
સમજણ આણો સુણી વચન ‘જની’ ના કુળ હમ માથે ગમીજે

(૧૪)

“ પ્રેમને વશ છે પીઢિજી અમાગે અમે છુ પીઢિજીને વશ
અદશ્ય હુતા તે દશ્ય સુને થયા, હુ તો થઈ પીઢિથી સ્પર્ધ
રાખ્યા મે તો મનથી રે, પૂર્ણ પ્રેમે દામી—
કામરાજ છે પીઢિજી અમારો છે સમસ્તને આધીન
અમે રસિયાં છુ રમણ રાસના, સસમા થઈ ગયા લીન,
પ્રભુજી અમારો રે ખહુ દીઠો કામી—
ઘટ ઘટ મધ્યે બ્યાપી ગદ્યા છો પ્રભુ પૂર્ણરૂપે છો એક
નખ શિખ સઘળે સ્વામી સગળા એવો પીઢિનો ટેક,
દાસીના ઉરમાગે રહ્યા અતરંગમી—
અનિત મટી ગઈ નીત્યમા મળતે નીત્ય થઈ મુજ તન,
પ્રતિબિંબ તે બિંબમાં લલીછ એક થઈ મુજ મન,
છાયા વિરામીરે ‘જની’ ને મળ્યો સુખધામી—

શ્રી ભગવદ્ગીતાના ‘અવિમક્ત ચ મૂતેષુ વિમક્તમિવ ચ સ્થિતમ્’ એ વાક્ય પ્રમાણે અવિલક્ષ્ય શ્રક્ષતત્વ વિલક્ષ્ય જેવું જગત્મા શી રીતે થયું છે અને તેમા અવિલક્ષ્યપણાને અનુભવ શી રીતે મેળવવો તેનું, વેદાન્તની ક્ષિલ્પ પરિભાષામા નહિ પણ નરસિં મહેતાના એવાજ વિષયના ત્રણ ચાર ઉત્કૃષ્ટ પ્રભાતિયાની સાથે તુલના થઈ સકે એવા સરલ અને પ્રસાદવાળા કાવ્યથી ‘જની’ એ પ્રતિપાદન કર્યું છે

જન્મ મહા મગેવરમા ઘડો ડુખાડો છોય અને તે પછી ખહાર કાઢીએ ત્યાંએ એક અખડ જલ રાશિમાં આપણે ઘડારૂપ પાનવડે જલનો ભેદ જોવો કરીએ છીએ, અને આ તો ઘડાનું જલ અને આ તો મહા સરોવરનું જલ એમ કહીએ છીએ પણ ખરી રીતે મગેવરનું અને ઘડાનું જલ અખડ-એક જ છે જો ઘડો ફુટી બધ અથવા તે સરોવરમા ડુબેલા રહે ત્યારે આ ભેદ લોપાઈ બધ છે ઘડાનું સરોવરમા દૂખવું એ નિરોધ છે, એટલે અસપ્રજાત યોગ છે, અને ફુટી જવું એ વિદેહ કૈવલ્ય છે અને રીતે અખડપણાને અનુભવ થાય છે.

ઘડાનો અભિમાની તે જીવ અને સરોવરનો અભિમાની તે શિવ; એ બેનું અખંડપણાનું ખંડ જાણવનાર ઘડાદ્વય ઉપાધિનો ત્યાગ થવાથી સ્પષ્ટ અનુભવમાં આવે છે અને જ્યારે તેમ થાય છે ત્યારે ધ્યાતા (જીવ) અને ધ્યેય (ધૈર્ય) શમી જાય છે.

(૧૫)

„આપે અખંડ છો, ખંડ ખંડિત થયું, ખંડ અંખંડમાં જઘને ભળિયું
પાન ફૂટી જતે અપાનમાં આવિયો, રૂપ અંરૂપમાં જઘને મળિયું! મુવ.
ખિંખ પ્રતિખિંખમાં એક અદ્વૈત થતે દ્વૈત નથી તમે ન્યાળી જૂઓ.
હું વિના ખેલતે સર્વ છે પિયુનો એવું તમે જાણીને હુંને ખૂઓ. આપ. ૧
હુંપદ ખોધુંને દ્વૈત તૃષ્ણા તમે; દ્વૈત તૃષ્ણા તજી જૂઓ ન્યાળી;
ખાલી નથી રેષ ને દેષ શાને ધારો? પોતે છે પૂર્ણ; નથી લેશ ખાલી. આ. ૨
ચર અચરમાં સઘલે રહ્યો વિસ્તરી અંતરનો આંખે વિચારી જોતે
ધ્યાતા ને ધ્યેય તે સર્વ ફીટી ગયું, આંહી ને ત્યાંહી નું એક હોતે. આ. ૩
પિયુ છોતે થયે હોતે દાસી હું ગઈ ‘જની’ ને ગયે હું પિયુ છોતો થયો.
ખોલતા પિયુને સંજ્ઞાથી સમજજો શ્રી નાથ મહારો સમજીને લહો. આ. ૪

‘જની’ ની કવિતામાંથી ચુંટી ચુંટીને વાંચતાં પાર આવે તેમ નથી. સામાન્યતઃ એનો કવિતાનું ભાન કરાવવાને અમે આપેલાં ઉદાહરણો અમને પૂરતાં લાગે છે માટે હવે અમે જનીના જ શબ્દમાં નિરાંજન કરીશું.

(૧૬)

રાગ ગૌડી.

“આરતી ઓવાલો સખી આરતી ઓવાલો;
ગઉધેન ચારીને આવે ગોવાળો. ૧
કપુર ભરીને લાવો કનકનો થાલો;
જયોત સ્વરૂપની જયોત અનુઆલો. ૨
રશ્મી ‘જની’ ના પ્રભુ છે રે સનેહી;
પામી પીઠને હુંતો થધરે વિદેહી. ૩
દાશી તે તાન કરે તત્તા થેધ;
અખંડ અહેવાતન મારે તો એહી. ૪
છેલ છખીલો પીઠ છે રૂપાલો;
દીલની આંખડિયે પીઠને ન્યહાલો. ૫
અખંડ ખેલ મારા પીઠનો લાળો;
જેધ જેધ તમે દેહે દુખ ટાળો. ૬
આરતી ઓવાળી શરણુ સુખ માગો;
સમરણુ કરીને ભવદુખ ભાગો. ૭
સુધુપ્તી મુકીને તમે તરત જાગો;
પ્રણામ કરીને પીઠ પાય લાગો. ૮
નૃત્ય કરીને જની નૃતથી નાચી;
માની પીયુએ દાસીની ભક્તિ સાચી. ૯
હવે ન ગણસો કાંધ વાત કાચી;
જેધ જેધ પ્રેમ જની જેધ રાચી. ૧૦

હાલ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી.

પંદરમી સદીમાં બોલાતી ગુજરાતી ભાષા

‘ભાષા’ એ મનુષ્યજીવનનું સર્વોપયોગી સાધન છે એ સાધનવિનાનું કોઈ પણ જીવન પોતાનું અસ્તિત્વ ધરાવી શકેજ નહિ, એ વાત નિર્વિવાદ છે આ ઉપરથી ‘ભાષા’ વસ્તુ કેટલી કીમતી છે, અને તેની ઉન્નતિ કરવાની કેટલી જરૂર છે, તેનો આપણને કાંઈક ખ્યાલ આવે એ બાબતે,

મહેને જાણીને આનંદ થાય છે કે ગુર્જર ભૂમિના નરરત્નો આજ કેડલાક સમયથી પોતાની માતૃતુલ્ય માતૃભાષા ગુજરાતીની ઉન્નતિને માટે મારી મહેનત કરી રહ્યા છે, અને તેમના શુભ પ્રયાસનું ફલ પણ આપણે પ્રત્યક્ષ બોધ્યે છીએ કે આજે ઘણી સારી મજામાં એ ભાષાના ગ્રન્થો બહાર આવવા પામ્યા છે

એટલું છતાં પણ એક વાત મ્હારે સંજેદ જણાવવી પડે છે કે આ ભાષા જેટલી ગ્રાચીન મનાય છે તેટલા પ્રમાણમાં એનું ગ્રાચીન સાહિત્ય બિલકૂલ બહાર આવવા પામ્યું નથી આનું કારણ તેવા સાહિત્યનો અભાવ નહિ, પણ તેની શોધખોળની ખામી હોવી બોધ્યે એમ મ્હાડ માનવું છે

ગુજરાતીની ઉત્પત્તિથી માંડીને લગભગ ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષ સુધીની તેની સ્થિતિની આજે યથાર્થ રેખા દોરવી તે અશક્ય છે, સાધનાભાવથી તેનું નિર્દોષ અનુમાન થવું પણ કઠિન છે, તેથી જ સમયનું પુષ્કલ ગુજરાતી સાહિત્ય અસ્તિત્વ ધરાવે છે, જે સમયમાં ગુર્જર ભાષા આજના કરતાં લગભગ બમણું વિસ્તારમાં વ્યાપક હતી તેજ સમયની તેની સ્થિતિનું વર્ણન કરવું અત્યંત ઘટ છે, અને તે અમય વિક્રમની પંદરમી સદી છે

આજકાલ વિદ્વાનોની એવી માન્યતા બેવામાં આવે છે કે કોઈ પણ ભાષાનું ગ્રાચીન સ્વરૂપ જણવા માટે તે વખતના કવિઓના લખાણ પર કાંવની ભાષા તે વિશેષ આધાર રખાય છે પણ મ્હારી માન્યતા એવી છે કે કોઈ સમયમાં બોલાતી પણ કવિના લખાણને આધારે તે વખતની બોલાતી ભાષાનું ય-ભાષાનું યથાર્થ ચાર્ચ સ્વરૂપ જણવું અશક્ય છે. કહેવાનો આશય એવો નથી કે સ્વરૂપ જણાવી કવિની ભાષા તે સમયની ભાષા જણવાનું સાધન જ નથી, અલબત્ત કવિ પોતાના સમયની ભાષાનો પોષક છે, ભાષાપર સામાન્ય વર્ગ કરતાં તેનું પ્રભુત્વ વિશેષ છે, ભાષાને મધુર તથા લોકપ્રિય બનાવવાના કાર્યમાં તે અત્રલાગ જાળવે છે અને ગ્રન્થબદ્ધ કરી તેને લવિષ્યની પ્રજાને માટે સાચવી પણ રાખે છે, તથાપિ તેની ભાષાથી તેના ‘વખતની’ સાર્વજનિક વ્યવહારોપયોગી ભાષાનું તાદેશ સ્વરૂપ જણવું કઠિન થઈ પડે છે આપણે જાણીએ છીએ કે કવિ પોતાની ભાષાને મધુર અને શુદ્ધ બનાવવામાં સદોષુદ્ધ રહે છે અને તેથી તે ચાલતે કે ન ચાલતે પણ અગ્રમિક્ષ શબ્દોનો પણ ઘણું ભાગે તેમાં ઉપયોગ રહે છે,

અને તેથી તેની ભાષા સાધારણ વ્યાવહારિક ભાષાની આગળ એક જૂદાજ રૂપમાં ભાસે છે. આવી ભાષાથી કાલાંતરમાં પૂર્વભાષાનું ભાન થઈ શકે, પણ તેનું યથાર્થ રૂપ જોઈ શકાય નહિ. ગોવર્ધનરામકૃત સ્નેહમુદ્રા અને કેશવલાલ દ્રુવના ગીતગોવિંદને આધારે લવિબ્યના શોધકો વીસમી સદીની વ્યાવહારિક ગુજરાતી ભાષાની સ્થિતિ જાણવા માગશે તો આપણે જાણીએ છીએ કે તે કૃતકાર્ય થઈ શકશે નહિ.

આપણે કબૂલ કરીશું કે કદાચ નરસિંહ મહેતા કે મીરાંબાઈ વિગેરેની કવિતા કે જોનો રચના કાલ વિક્રમની પંદરમી સદી મનાય છે, તે ઉપર પંદરમી સદીની ખરી જણાવેલ કવિતાને જેવી વ્યવહારોત્તીર્ણભાષામાં નહિ રચાઈ કવિતા ક્યાં છે? હોય, તોપણ તેમના નામની સાથે આજકાલ ગવાતી કવિતા પંદરમી સદીની ક્યાં છે? નરસિંહ મહેતાની પ્રચલિત કવિતા જોઈને ઘણા વિદ્વાનોનો આવો મત ખંધાઈ ગયો છે કે “હાલની ગુજરાતી ભાષા જેવી શુદ્ધ ભાષામાં લખાયેલી ગુજરાતી કવિતા તો પ્રથમ નરસિંહ મહેતાની છે” આ સ્થળે મહારે સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઈએ કે ભક્તરાજ નરસિંહ મહેતાના સંખંધમાં મહારી લેશમાત્ર પણ વિરૂદ્ધ ભાવના નથી. ભક્તરાજ પોતાની ભક્તિના ઉભરાઓ કવિતાદ્વારા ખહાર કહાડયા છે તે વાત નિસ્સંદેહ છે. મહેતાના નામની જેટલી કવિતા આજે ઉપલબ્ધ થઈ છે તેટલી બીજા પંદરમી સદીના કવિની નથી થઈ એ વાત પણ ખરી, પરંતુ હાલની ગુજરાતી ભાષા જેવી ભાષામાં નરસિંહ મહેતાની કવિતા હોવાનું હું કોઈ પણ રીતે માની શકતો નથી. એટલે કે હાલમાં લોકોમાં ગવાતી નરસિંહ મહેતાની કવિતા મૂળરૂપમાં નથી એમ હું કહું છું. કારણ કે કોઈ પણ નિયમોને નહિં ગણતી લોકરચિત્રને વશે થયેલી ભાષામાં સમય સમયમાં કેટલું પરિવર્તન થાય છે તે વાતને ધ્યાનમાં લે-ધને મહારા મિત્રો વિચાર કરશે તો તેઓ પોતેજ કહેશે કે પંદરમી સદીની કવિતામાં અને આજે ગવાતી મહેતાની કવિતામાં આસ્માનજમીન જેટલો ફરક હોવો જોઈએ.

મહેતાની કવિતામાંજ આવો ફેરફાર થયો છે એમ મહારૂં કહેવું નથી. પંદરમી તો શું; અઠારમી સદીની પણ જે કવિતા લોકપ્રિય થઈને લોકોના મુખમાં વાસ કરવા પામી છે, અથવા તો ગ્રામીણ ભાષાની કીમત નહિં સમજનારા શોધકોના હાથે ચઢી છે તેની પણ તેવીજ દશા થઈ છે. અને જે તેના રચના-કાળમાં લખાયેલાં પુસ્તકો આજે આપણી દષ્ટિ આગળ ન હોત તો તેને પણ મહેતાની કવિતાની જમ હાલની શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલી માનવાની આપણે ભૂલ કરત, પણ હવે તેમ ખનશે નહિં. કારણ કે ઘણી ખરી ગુજરાતી કવિતાનાં જૂનાં પુસ્તકો હજી વિદ્યમાન છે. લોકોમાં ગવાતી અને છપાઈ ગયેલી ઘણી ખરી પ્રસિદ્ધ કવિતાઓમાં કેટલો કેટલો ફેરફાર થયો છે તે આપણે તે પુસ્તકો દ્વારા સારી રીતે જાણી શકીએ છીએ. મહેતાની કવિતાને પંદરમી સદીમાં હાલની ભાષા જેવી ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલી માનનારા મહારા સાક્ષર મિત્રો પંદરમી કે સોલમી સદીમાં લખાયેલ જૂનાં પુસ્તકોમાંની મહેતાની કવિતાની સાથે હાલમાં ગવાતી કવિતાનો મુકાબલો કરશે તો મહને આશા છે કે તેઓ પોતાની માન્યતાને ભૂલભરેલી જોયા વિના રહેશે નહિં.

હવે હું જૂની ગુજરાતી કવિતામાં ફેવી રીતના ફેરફાર થયા છે તેના કેટલાંક ઉદાહરણો બતાવવા ઇચ્છુ છું નીચે આપેલી મૂલ સ્વરૂપમાં જૂની ગુજરાતી કવિ- ગદ્યેલી કવિતા અને કેન્દ્રશરવાણી કવિતાનો મુકાબલો કરીને તામા ફેરફાર થયાના માફક વર્ગ તેનું તારતમ્ય જોશે
અત્યક્ષ ઉદાહરણો.

લગભગ ૧૬ મી મદીમા થઈ ગયેલ કવિ દેપાલના 'ગૈહિલેય રાસ' ની મૂલ-રૂપમાં રહેલી કવિતા—

“ખાહરટકું શિલિ પડિઉ, ટકસાલી આગલિ ખલિ ।
લોહખરાનુ બેટકું તીલુધ, શેણી-સુત અભયડ કલક ॥
મદિ પ્રમાદિ ન વાહીક, ન મોહિઉ પગ-રમણિ ।
અદ્ર-ધરણી અતુર્યા, તેહ નામ તસ ઘરણિ ॥
તાત-આદેસિ કુવાટિ ચાલતા, કાટકું એક પા (લા) ગુ ।
કાંટકાં કાંટા આઠ કાઠયા, મોકલું ચિહ્ન પાશુ ॥
દેપાલ ભણુધ તે પ્રીછિયો, આધ કહતા આધુ ।
ચોપટ મલ્લ તે ચોર, વીર-વચનિ ચિહ્ન માધુ ॥”

—સોલમી મદીના ઉતાગમા લખાયેલ એક પ્રાચીન ચોપડાના પન ૩૩ પરથી ઉદ્ધૃત

એજ કવિની સ્નાન-પૂજાની વિકૃત થયેલી કવિતા—

“નવમે માસે આઠમે દિવસે, જયો જિનવર-રાયેાલ ।
ઘર ગુડી તગિયા તોરણ લહેકે, જીભદિર ઉચ્છાયેાલ ।
તતખિણુ છપ્પન કુંમરી આવે, વધાવે જીભદોલ ।
દુસ્તર કાલમાહિ એ જીનવર, મગટયો પૂનમચન્દોલ ॥
ઉલાલો વજ્ર સુર એમ જોવે, આસન કપે ઇંદોલ ।
તિહાં એમ અવધિનાલે તેણી વેલા, અવતરિયા જીભદોલ ॥
તેણે યાનકે જનમ-મહોત્સવ કરવા, આવે ચોશઠ ઇંદોલ ।
મેરૂ-શિખર પર રત્નમિહાસન, બેઠા પાસ જીભદોલ ॥”

—વિવિધ પૂજાસ રૂઢ પૃષ્ઠ ૪૦ મુ

કવિ દેપાલની ઉપરની બંને કવિતાઓના નમુના બેવાથી તેમની કૃતિમાં કેટલો બધો ફેરફાર થયો છે તે સહજે જણાઈ આવે છે

સપ્તમી મદીના મૂળ કવિ ત્ર્યમ્બકાચારી કવિતામાં વિકૃતિ—

સ ૧૮૫૬ ની સાલમાં લખેલી હિતશિક્ષાના રાસની પ્રતિ—	સ ૧૯૩૦ ની સાલમાં છપાયેલી હિતશિક્ષાના ગાસની ચોપડી—
“શુદ્ધ શ્રાવણમાં લક્ષણ એક, કિમ દિનકરણી કરતો તેડ ।	શુદ્ધ શ્રાવણમાં લક્ષણ એક, કિમ દિનકરણી કહિયે તેડ ।

આવો પ્રશ્ન આપ જરૂર કરશો, મહારો ઉત્તર એ છે કે એ ભાષામાં લખાયેલા પ્રાચીન ટીકા ગ્રંથોમાં આવી ભાષા મલી શકશે. પ્રાચીન ગુજરાતીમાં આવા ટીકા ગ્રંથો ઘણા લખાયેલા છે.

તરુણપ્રભ સૂરિનો ‘પડાવશ્યક ખાલાવખોધ,’ સોમસુંદરસૂરિના ઉપદેશમાલા, યોગશાસ્ત્ર, પડાવશ્યક, ષષ્ટિશતક, આરાધનાપતાકા અને નવતત્ત્વ વિગેરે ગ્રંથોના ‘ખાલાવખોધો,’ મુનિસુંદરસૂરિનો યોગશાસ્ત્ર-અતુર્થપ્રકાશનો ‘ખાલાવખોધ’ વિગેરે પંદરમી સદીમાં ખોલાતી શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા અનેક ટીકા-ગ્રંથો આજે વિવિધમાન છે, જે પંદરમા શતકમાં વપરાતી ભાષાપર દીપકની જેમ પ્રકાશ નાખે છે. આવા પ્રાચીન ટીકા ગ્રંથોને આધારે જ હું જૂની ગુજરાતી ભાષાની સ્થિતિ વર્ણવવાનો છું એ વાત મહારે આ સ્થલે સ્પષ્ટ કહી દેવી જોઈયે.

હવે હું ઉપર્યુક્ત ગ્રંથોમાંથી પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક નમૂના અત્ર ઉદ્ધૃત કરીશ, તે વાંચીને સાક્ષર-વર્ગ વિચાર કરશે તો તે કાલ-પંદરમી સદીની ની અને આજની ભાષામાં કેટલો ફેરફાર થવા પામ્યો છે તે શુદ્ધ ગુજરાતી સહેજે જણાઈ આવશે.
ભાષાના નમૂના.

સંવત ૧૪૧૧ શ્રાદ્ધે અગ્યારની સાલમાં ગુજરાતના પાટનગર અણહિલપાટણમાં આચાર્ય તરુણપ્રભસૂરિએ રચેલી ‘પડાવશ્યકખાલાવખોધવૃત્તિ’ નામની આવશ્યક સૂત્રની ગુજરાતી ટીકાની ભાષાનું દિગ્દર્શન—

“એસો પંચ નમુકારો’ એહ પંચનમસ્કાર, ‘સંવપાવખણસણો’ સવહી પાપરહઈ પ્રણાસકું ફેરણહાર, ‘મંગલાણ’ ચ સંવેસિ’ સવહી માંગલિકયહ માહિ, ‘પદમ’ હવધ મંગલ’ પહિલહ માંગલિકય હુવધ ।

એહ માહિ જનશાસન પ્રવર્તનાદિકહ કારણહ કરી અહિત-સિદ્ધ-આચાર્ય-ઉપાધ્યાય-સર્વસાધુ લક્ષણ પાંચ નમસ્કાર કરણહ—

મગ્ને અવિષ્ણાસો, આચાર-વિણયયા સહાયત્તં ।

પંચળ નમુકારં, કરેમિ ણ્ણહિં હેઝહિં ॥

જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર રૂપ મોક્ષમાર્ગ તેહતણહ પ્રવર્તનું અહિતતણહ ધર્મ । ‘અવિષ્ણાસો’ વિનાસતણહ અભાવુ સુઃસિદ્ધતણહ ધર્મ । આચાર જ્ઞાનાચારાદિકું સુ આચાર્યહ તણહ ધર્મ । ‘વિણયયા’ વિનયભાવુ દ્વાદશાંગપાઠશિષ્યા સુ ઉપાધ્યાયહ તણહ ધર્મ । ‘સહાયત્તં’ ધર્મસાનિધ્યકરણુ સુ સાધુતણહ ધર્મ । એ પાંચ હેતુકારં તીહ કરી પાંચહી અરહંતાદિકહ રહઈ નમસ્કાર-પ્રણામુ ‘કરેમિ’ કરહ ।”

—પડાવશ્યક-ખાલાવખોધવૃત્તિ પત્ર ૧.

“જુ તપોલબ્ધિકરી અષ્ટાપદિ ચડી ઋષભ જનરહઈ વાંદધ સુ ચરમસરીરી તિણ્ણિહિ જ (ભવિ) મુક્તિગામી હુવધ । તહિ જેતલઈ અષ્ટાપદયાત્રામનોરથુ ગૌતમસ્વામિ

મનમાહિ કરઇ તેતલઇ ભગવતિ યાના વિપઠ આદેસુ દીધલે । તલે ગૌતમુ અષ્ટાપદિ આલિલે । જિનવચનુ પૂર્વભણિતુ સાલલી કરી અનેરાઈ કૌડિન્ય દિન સેવાલિ નામ પાચ પાચ સર્ધ તાપસુ મુક્તિ નિમિત્તુ તિહાં આલિઆ । તીહ માહિ કૌડિન્યુ કુલપતિ પાંચસર્ધ તાપસ સહિતુ એકોપવાસ કરી પારણુધ આર્દ્ર મૂલ ક્ષલાહારી પકિલી મેખલા ગયલે । દિનુ કુલપતિ પાંચસર્ધ તાપસસહિતુ જિહ ઉપવાસ કરી પારણુધ શુઠ મૂલ-ક્ષલાહારી બીલ મેખલાં ચડિલે । સેવાલી કુલપતિ પાંચસર્ધ તાપસસહિતુ ત્રિહ ઉપવાસ કરી શુઠસેવાલહારી ત્રીલ મેખલાં ગયલે । ત્રિન્હં કુલપતિ ઉપહરા ચડિવા અસકલ દૂતા પૂર્વિહિ તિહાં જિ ગહિયા છધ ।

તીહ રહઈ તિહા ગહિયા દૂતા શ્રીગૌતમસ્વામિ મૂર્તિમતુ જિસલે પુણ્યરાસિ હુવધ તિસલે ઉપચિત સર્વદેહાવયધ કાયકાતિ કરી દીપિતદસદિસાવકાસુ આવિલે । તિ તાપસ મવધ ગૌતમરહઈ દેખી કરી ચિતિ ચીંતવધ-અમ્હે તપિકરી સોસિયકાય ઇહાં ચડી નહી સકતા, એલે ઇસલે ઉપચિતિ દેહિ કરી યથાકામભોજ સભાવીતલે કિસી પરિ ચડિસિ । ઇસલે તીહ નિહું તાપસહ રસઈ ચીંતવતા દૂતા શ્રીગૌતમ ગણનાયકુ રવિકિરણુ અવલબી કરી અષ્ટાપદિ પર્વતિ ચડિલે । તીહ નધ મનિ મહાંત વિસ્મલે જોપનઈ । તલે પાછઈ મનમાહિ ચીંતવઈ જઈ કિમધ પાછલે વલતલે અમ્હમાહિ આવિસિધ તલે અમ્હે એહના શિષ્ય હોઈમિહ ।

×

×

×

×

બીજાં દિનિ પ્રભાતસમય પુનરપિ ચલવીસ જિન વાંદી કરી શ્રીગૌતમસ્વામિ તિણિહિં જિ માર્ગિ આવતલે દૂતલે તાપસહ માહિ આવિલે । તાપસે વાંદી કરી વીનવિલે ભગવન પસાલે કરી અમ્હરહઈ દીક્ષા દિલે । ગૌતમસ્વામિ યોગ્યતા જાણી કરી મવે દીખિયા । પારણાવસરિ પૂછિયા વચ્છલે । કિસી ઇચ્છા તુમ્હરહઈ છધ ? । તેહે ચિતવોલે અમ્હારી આન ભૂખ કરી દાધી છઈ, જઈ મારિહ ભોજનુ લાભાધ તલે મનોવાંછિતુ કાંઈ ન મારિયઈ ઇસલે ચીંતવો કરી પરમાત્ર-ભોજનુ મારિહ । શ્રીગૌતમસ્વામિ પાત્ર પ્રતિદોષના પૂર્વ લેકરી વિહરવા પહુતલે । કિણિહિં નિવેસિ કુણ્હી કુટુંબીતણુધ આપણુધ ભાવિ પરમાત્ર નીપનઈ હુતલે । તેતલે પ્રસ્તાવિ તેહતણુધ ધરિ શ્રીગૌતમસ્વામિ આવિલે । તિણિ કુટુંબી આપણુધ ધન્યુ માનતઈ દૂતલે ભાવિ કરી શ્રીગૌતમ પરમાનુ પાન પૂજિ વિહરાવિલે । ખીરિ થોડી, દીલાં પુણિ એતલી ખીરિ અમ્હરહઈ નીપજઈ નહીં । અથવા અચિતનીય મહિમા મહાત્માતણુલે છધ ઇસલે ચીંતવો કરી પારણુ કઠિવા ગૌતમિ અનુજાત દૂતા બધાં ।

અખીલમહાણુની લખિધતણુધ પ્રભાવિ જ સીમ આપણુલે અગૂઠલે બાહિરલે કાઢઈ નહીં તાં સીમ પાત્ર કાલઈ થાઇ નહીં । તિણિ કારણુ ભગવતુ ગૌતમુ તીહ-રહઈ પરીસઈ । "

સંવત ૧૪૪૬ ની સાલમાં લખેલી પ્રતિ ઉપરથી તે વખતના સાધુ-અતિચારની ભાષાનો નમૂનો—

“ ત્રીજી ચારિત્રાચાર આલોજિ, ”

પણિહાણજોગજુતો, પંચહિં સમિર્ઝિં તીહિં ગુત્તીહિં ।

एस चरित्तायारो, अद्विहो होइ नायद्यो ॥

સાવધાન હુધ પાંચ સમિતિ ત્રિનિ ગુપ્તિ આલોજિ । પાંચ સમિતિ કિસી ભણીયઈ ધર્મીસમિતિ માર્ગિ જાતાં યુગમાત્ર દષ્ટિ દીધી ન હુધ । ડાવઈ જોઇ જિમણઈ જોઅઇ પાછલુ જોઅઇ વાત કરઇ બાઘડ દિયઇ હસતઈ ચાલઇ મિચ્છામિ દુક્કડુ ।

ભાષા સમિતિ સાવધુ વચનુ બોલિઈ હુધ કહઇ પ્રતિઈ આવી જા કહિઈ હુધ મિચ્છામિ દુક્કડુ ।

એષણાસમિતિ આલોજિ, સોલ ઉદગમતણા દોષ સોલ ઉત્પાતતણા દોષ દસ એષણાતણા દોષ પાંચ માંડલિતણા દોષ એવંકારઇ ખયતાલીસ (?) દોષ વિસુધ્ધ આહાર લીધઈ ન હુધ, અસુદ્ધમાનુ વિહરિઈ હુધ તે સવિહુ મિચ્છામિ દુક્કડુ ।

આદાન ભાંડમાત્ર નિષેવણાસમિતિ, આદાનુ ભણીયઈ લેવઈ, ભાંડ માત્ર કઠાસણુક પઈછણુઈ માત્રડઈ ધર્મોપગરણું આદિહિં અણુપડિલેહું લીધઈ હુધ મૂઠિઈ હુધ તે સવિહુ મિચ્છામિ દુક્કડુ ।

ઉચ્ચાર ભણીયઇ વડઈ નિરોધુ, બેલુ-સ્તેષ્મા, સંઘાણુ મલુ, માંડલિ કાજઈ કાપુપાણી જોગુ અવિધઇ અણુપડિલેહિં અણુપ્રમાણ્યઇ પરકવિહ હુધ તે સવિહુ મિચ્છામિ દુક્કડુ ।

ત્રિનિ ગુપ્તિ આલોજિ, મનગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ, મનિ કરી આહદુ દોહદુ સંકલ્પુ વિકલ્પુ ચીંતવિહ હુધ । વચનિ કરી કહઇ પ્રતિઈ આવી જા કહિઈ હુધ । કાંઈકરી શરીરાદિકુ અણુપડિલેહિં સંદાલિઈ હુધ તે સવિહુ મિચ્છામિ દુક્કડુ । ”

—સાધ્વતિચાર પત્ર ૨.

સંવત ૧૪૯૬ માં સોમનુદરસૂરિએ રચેલી પશ્ચિશતકની ગુજરાતી ટીકાની ભાષા—

“ લોઅપવાહે સકુલકર્મમિ જઈ હોઈ મૂઠ ધમ્મુત્તિ ।

તા મિચ્છાણ વિ ધમ્મો, થક્કા ય અહમ્મપરિવાડી ॥

રે મૂઠ-મૂર્ખ જઈ લોકનઈ પ્રવાહિ આપણુ ૨ કુલાચારિ ચાલતાં ધર્મ હુધ તુ કુણુ એક ધર્મવંત નહી, સઘલાઇ પાટકી માર્છી વેશ્યા ઘાંચી મોચી કંઠાર પ્રમુખ સહુઇ આપણુ ૨ કુલાચારિ ચાલઇ છઈ । આગિલાઇ વડા પૂર્વજ જે કામ કરતા તે પાછિલાઈ કરઇ છઈ । ‘તા મિચ્છાણુ’ તુ પાપી હિંસાના કરણુહાર કુમારગના ચાલણુહાર સ્તેચ્છ તેહહઈ ધર્મ હૂઉ તેહુધ ધર્મવંત હૂઆ । ‘થક્કાં’ અધર્મ પાપની પરિપાટી પરંપરાની વાતઇ માઠી । અધર્મ કિહાંઇ છઈ નહી, સહુ ધર્મવંત જા હૂઉ ।

એતલઇ ઇસિઉ ભાવ-કુલાચાર જૂઠિ, ધર્મનું માર્ગ જૂઠિ । કુલાચાર ઠિઠિનું કેતલું પુણ્યમય હૂં, કિલનું પાપમય હૂં, પુણ્ય ધર્મનું આચાર જીહા જીવદયા સત્યવચન અશ્વચર્યાદિક ગુણ તિહાંઇ જિ હઇ અનેચિ નથી । કેતી વારઇ પૂર્વજ દાસિત્રી હુસિઇ તુ સતાનીઇ કિસિઈ લક્ષ્મી આવતી ન લેવી । અથ કેા પૂર્વજઇ કૂંઘ પડી મુંઢિ હુસિઈ તુ સતાનીઇ કિસિઈ કૂંઘ પડી મગ્નિવઈ । એહ બણી કુલાચારનું કાંઈ નહોં, સૂધઈ ધર્મ જિ જણુ હુતઇ લેવઈ ॥”

—પદ્ધિશતક—ખાલાવખોધવૃત્તિ પત્ર ૭

“ધર્મ કરતાં લગાર કાંઈ વિદન પડઇ અજણુ લોક તે લેઇ ધર્મરઇ લગાડઇ એ વાત કહઇ હઇ—

મિચ્છત્તસેવગાણ વિગ્ધસયાઈ પિ વિંતિ નો પાવા ।

વિગ્ધલલમિ વિ પડિણ દદધમ્માણ પળજ્ઞતિ ॥

‘મિચ્છં’, મિચ્છાત્વના કરણહારનઇ અનેરાઇ સંસારના કાજ બ્યવસાય વિવાહાદિક કરતા વિદન અંતરાય દુઃખ ઉપસર્જના સઇ પડઇ તેજી પાપી લોક તે ખોલઇ નહોં । ‘વિગ્ધં’ અનઇ જે દદધર્મ ખરા ધર્મના કર્તવ્ય કરઇ હઇ તેહહઇ કેતી વારઇ વિદનલલ દેશમાત્ર થોડુક અતરાઇ દુઃખ પડઇ તુ મૂઢલોક નાચઇ એહહઇ ધર્મ કરતા આમ ફૂઈ ઇસિઉ ન જણુઇ નિશ્ચઇ ધર્મ કરતા રૂઝુજિ હૂં । ધર્મિ વિદન વિલય જઈ જીમ આગિ પાણીકરી ઉલ્લાઇ જિ, પુણ્ય પ્રમાણુ જણિવું । જઇ થોડઉ અગાર માન આગિ હૂં તુ ચુલઇ માત્રિ પાણીઇ ઉલ્લાઇ પણિ દવાનલ જવલતુ હૂં તુ થોડઇ પાણી કાંઈ નહોં, મેઘ વરસઇ ઘણુ પાણી પડઇ તજી જિ ઉલ્લાઇ તિમ થોડઉ પાછિલા ભવનું પાપકર્મ થોડઇ ધર્મિઇ વિલય જઇ પુણ્ય કર્મ ઘણુ હૂં અને ધર્મ થોડઉ હૂં તુ કિમ તીણુ ધર્મિઇ ઘણુ કરમ વિલય જઇ । પુણ્ય એક નિશ્ચયજિ જણિવું જ ધર્મિ કરી પાપ વિલય જઇ જિ । જિમ સૂર્યચંદ્રિય અધારા નાસઇ જિ । જ ધર્મ કરતાઇ વિદન ન ટલઇ તે થોડા ધર્મનું કારણ ।”

—પદ્ધિશતક—ખાલાવખોધવૃત્તિ પત્ર ૨૧

ઉપરની ભાષા વાંચતા આપણને સહેજે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાનું સ્મરણ થાય છે, તેમા વપરાયેલાં ‘કરઇ, ધરઇ, ભરઇ’ વિગેરે ઘણાં વિવેચન. ક્રિયાપદો તો ખાસ પ્રાકૃત અને અપભ્રંશનાજ છે એમ કહીયે તો પણ ચાલે આ સળધમાં કેટલાકનો ખ્યાલ એવો છે કે ‘કરઇ’ વિગેરેમાં ‘ઇ’ જૂઠા લખવાનું કારણ લિપિની રૂઢિ છે એટલે કે ‘એ’ ને ઠેકાણે ‘અઇ’ ‘ઓ’ ને સ્થાને ‘અક’ વિગેરે લખવાની તે વખતના લેખકોની શૈલી છે ખાટી તેના ઉચ્ચારણો તો તે વખતે પણ ‘એ’ અને ‘ઓ’ ના જર્વાજ થતા હતા પણ હુ આ ખ્યાલને પ્રમાણિક ગણતો નથી જે ઉચ્ચારણુ તેવા ન થતા હોય ને લિપિની રૂઢિથીજ ‘એ’ વિગેરેને સ્થાને ‘અઇ’ વિગેરે લખાતા હોય તો પછી સસ્કૃત ભાષાના પુસ્તકોમાં તેવી રૂઢિ કેમ દેખાતી નથી ? ખરી વાત તો એ છે કે શબ્દોના

અંતમાં આજે જોલાતા ‘એ’ અને ‘ઓ’ ને સ્થાને પ્રાચીન ભાષામાં બહુધા ‘અઈ’ અને ‘ઉ’ તથા ‘અઉ’ નું જ ઉચ્ચારણ થતું હતું.

ભાષાના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરવાથી આપણે જાણીએ છીએ કે આજથી જે હજાર વષ ઉપર લગભગ આખા ભારતવર્ષમાં પ્રાકૃત ભાષાનો મુખ્ય પ્રચાર હતો. જે ભાષા આજે સંસ્કૃત કરતાં પણ વિશેષ અઘરી જણાય છે તેજ પ્રાકૃત ભાષા એક વખત આખા ભારતવર્ષની વ્યાવહારિક જોલ્યાલની ભાષા હતી. પરંતુ જમ જમ કાલ વીતતો ગયો તેમ તેમ લોકરચિની વિચિત્રતાને લીધે ભાષામાં પણ વિભેદો પડતા ગયા, જેને પરિણામે હિન્દી, ગુજરાતી, મહારાષ્ટ્રિ વિગેરે સંખ્યાબંધ ભાષાઓ આજે ભારતવર્ષમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી થઈ છે. આ સઘલી ભાષાઓ પ્રાકૃત ભાષાથી જન્મેલી છે. આ વાત આપણને વિના વિવાદે કબૂલ કરવી પડે છે.

જ્યારે આ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ ચુકી છે કે ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ પ્રાકૃત ભાષામાંથી થયેલી છે ત્યારે તેમાં પ્રાકૃત શબ્દો અને ક્રિયાપદો હોવાનો કેટલો સંભવ છે તે આપણે સહેજે સમજી શકીએ તેમ છીએ. વલી પંદરમી સદીની ગુજરાતી ભાષાને તો પ્રાકૃતની અપભ્રંશાવસ્થામાંથી જૂદી પડ્યાને હજી ઘણાજ અદ્ય સમય થયો હતો. આવી અવસ્થામાં તેમાં ‘અઈ’ ‘અઉ’ વિગેરેના રૂપમાં પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાની ઝલક આવવી એ સ્વભાવિક અને અનિવાર્ય છે.

ઉપર આપણે કહી ગયા કે ગુજરાતી ભાષાનો પ્રાદુર્ભાવ પ્રાકૃતથી થયો. આ ઉપરથી શોધકોને આવું અનુમાન કરવાને કારણ મલે છે કે હિન્દી પ્રચાર. ગુજરાતી, મારવાડી વિગેરે જે જે ભાષાઓ પ્રાકૃત ભાષાથી ઉત્પન્ન થયેલી છે તે સર્વમાં પૂર્વ ઘણું સામ્ય હોવું જોઈએ.

નીચે લખેલા પ્રાચીન ખંગાલી, મારવાડી અને ગુજરાતી ભાષાના નમૂના જોવાથી ઉપર્યુક્ત અનુમાનની સત્યતા આપણે કેટલેક અંશે સમજી શકીશું.

૧૧ મી સદીની આસપાસની જૂની ખંગાલી ભાષા—

“અધરાતિ ભર કમલ વિકસકિ, ખતિસ જોઇણી તસુ અંગ ઉહસિઉ ॥ ધ્રુ ॥	
ચાલિઉચ પપહર માગે અવધૂધ, રઅણહુ પહજે કહેધ ॥ ધ્રુ ॥	
ચાલિઅ પપહર ગઉ જિવાણું, કમલિનિ કલમ વહધ પણાલે ॥ ધ્રુ ॥	
ખિરમાનન્દ વિલક્ષણ સુધ, જો એથું ખૂઝધ સો એથુ ખુધ ॥ ધ્રુ ॥	
ભુસુકું ભણધ મધ ખુઝિઅ મેલે, સહજનન્દમહાસુખ લીલ ॥ ધ્રુ ॥	

—ભુસુકુપાદ સિદ્ધનું ખંગાલી જોદ્ધગાન, જોદ્ધગાન ઓ દોહા. પૃ. ૪૨

“જહિ મન પવન ન સંચરધ, રવિ શશિ નાહ પવેશ ।
તહિ વટ ચિત્ત વિસામ કરે, સરહે કહિઅ ઉવેશ ॥”

—સરોજવજ્રનો દોહાકોષ, જો. ગા. દો. પૃ. ૯૨

“ખુદ્ધિ વિણસધ મણુ મરધ, મરધ જહિ અહિમાન ।
સો માયામય પરમ કલુ, તહિ કિમ્બળજધ આણુ ॥

x x x x x

ગુરુ ઉવએસો અભિચરસુ, હવહિં ભુ મીચઉ જોહિ ।
ખહુસત્યત્ય મરૂત્યલિહિ, તિસિએ મરિયઉ તેહિ ॥”

—સરોજવજ્રને દોહાકોપ, જો ૦ ગા ૦ દો ૦ પૃ ૦ ૧૦૧—

“લોચહ ગઘ સમુઘહધ, હઉ પગ્મથે પવિન ।

કોટિહ આહ એક જત, હોધ નિરજનલીણ ॥

આગમ-વેચ-પુરાણે, પડિત-માન વહ તિ ।

પક્ક મિન્દિલ અલિચ જિમ, ખાહરિત ભુમયતિ

—કૃષ્ણાચાર્યનો દોહાકોપ, જો ૦ ગા ૦ દો ૦ પૃ ૦ ૧૨૦

૧૩ મી સદીની જૂની મારવાડી ભાષા—

“આરામમદિર વાવિ સુંદર ગુગતોરલુરમ્મ,

પાચાર જિણુહર કૃવમરવર સગ જિણુવા અમ્મ ।

તિહિં કુંડલ જલકતિ નેહર ખલકતિ હાઝ લલકતિ નાર,

તિહિં દિસતિ ગજગતિ બોરિયાવડિ રચણ-ક ચણુકાર ॥

તિહિં તુરય મયજલ રચિહિં મડિત ધસિજી અછે તે હામ,

તિહિં અતિમણોહર મ ચકાગિહિં ખિત્તિયકુંડલ ગામ ।

તિહિં રાજીઅ છત્તિય ગુણિહિં નિતિ તિસલદેવિહિં કત,

સિદ્ધત્ય નામિહિં નયર ગામિહિં સમૃદ્ધ સુંદર સત ॥

તા આમાદ માસહ નવિઅ આમઝ સુઠિલ છઠિહિં વીર,

અવધન સામિહિં તિસલદેવિહિં કયગિ અતિગ જીર ।

તા ચિત માસહ સુઠિલ તેરમિ જનમ હઉ દેવ,

તા દેવ દાણુવ રાય ગણા જસ નરમધ સેવ ॥”

—ગી-ગલસુરિ રચિત મહાવીર જનમાલિકેક કલગ, વિવિધ પૂજન ગ્રંથ ૫ ૪૪૫-૪૬

૧૩ મી સદીની જૂની ગુજરાતી ભાષાનો નમુનો—

“પરમેસર તિત્યેસરહ, પથપ કજ પાપમેવિ ।

લણિસુ ગસુ રેવ ત ગિરિ, અગિહ દિવિ સુમરેવિ ॥

ગામાગર પુર વણુ ગહણુ, સરિ સંરવરિ સુપએસુ ।

દેવજૂમિ દિસિ પચ્છિમહ, મણુહર સોઠ દેસુ ॥

જિણુ તહિં મડલમડણુક, મગય મકેડમહ તુ ।

નેમ્મલ સામલ સિહરભર, રેદધ ગિરિ રેવ તુ ॥

નસુ સિરિ મામિહ મામલહ મોહગસુંદર માર ।

જાધવ નિમ્મલ કુલતિલહ, નિવસધ નેમિકુમાર ॥

તસુ સુહદસણુ દસ દિસવિ, દેસ દિસ તર સઘ ।

આવધ ભાવ રસાલમણુ, ઉહલિ રગ તગ ॥”

—વસ્તુપાલ મંત્રિના ગુરુ શ્રીવિજયસેનસૂરીએ રચેલ રેવંતગિરિરાસ, સમ-
હિન્દી સાહિત્ય-સમ્મેલન લેખમાલા પૃષ્ઠ ૫૭.

ઉપરના દાખલાઓથી, તેમજ અંદના પૃથ્વીરાજરાસાની ભાષા જોતાં એ વાત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે વિક્રમની ખારમી તેરમી સદી સુધીમાં તો ગુજરાતથી ખંગાલ સુધીની ભાષામાં ઘણોજ થોડો ફેરફાર થવા પામ્યો હતો. અને તે વખતની ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષામાં તો કેવલ સ્થાનિક ભેદ જોવાજ નામમાત્રનો ભેદ ગણાતો હતો, બાકી ભાષાની સ્થિતિ તો બીલકુલ અલિન્ન હતી એ વાત પણ આપણે ઉપરના પૂરા-વાઓથી સારી પેઠે જાણી શકાયે છીએ. આ બધું જોતાં એમ કહેવું ખોટું તો નહિંજ ગણાય કે આજના ઠરતાં પંદરમી સદીમાં બોલાતી ગુજરાતી ભાષાનો પ્રચાર ઘણા મ્હોટા વિસ્તારમાં હતો.

યદ્યપિ તથાવિધ સામગ્રીના અભાવને લીધે પંદરમા સૈકામાં ગુજરાતમાં બોલાતી ભાષાના પ્રચારનું ક્ષેત્ર નિર્ણીત કરવું એ અત્યારે કઠિન કાર્ય છે. તથાપિ અન્યાન્ય જૈનાચાર્યોનું પ્રાચીન ભાષા સાહિત્ય જોવા પછી હું એવા અનુમાન ઉપર આવ્યો છું કે પંદરમી સદીના ઉત્તર સુધીમાં તો લગભગ આખા મેવાડ દેશ અને જોધપુર સુધીના મારવાડ પ્રાંતોની તેજ ભાષા હતી કે જે ગુજરાતમાં બોલાતી હતી, પણ ત્યાર પછી, એટલે કે સોલમી સદીના ઉત્તરાર્ધ પછી ફારસી અને ઉર્દુના વિશેષ સંસર્ગને લેધને મારવાડ અને મેવાડની ભાષા હિન્દી ભાષાની સાથે વધારે મેલ ખાવા લાગી અને ગુજરાતી ભાષાથી જુદી પડી. આ મ્હારા અનુમાનની સત્યતા જણાવવાને ખાતર મેવાડની વર્તમાન રાજધાની ઉદયપુરથી ૧૭ માઇલને છેટે ઉત્તરમાં આવેલ દેવકુલપાટક (દેલવાડા) માં સંવત્ ૧૪૯૧ ની સાલમાં ત્યાંની ભાષામાં લખાયેલ એક શિલા લેખ અને તેજ નગરમાં સં. ૧૪૬૬ માં રચાયેલ કિયારતનસમુચ્ચયના વિભક્તિ-પ્રયોગવિભાગમાં આપેલાં ત્યાંની લોક ભાષાનાં વાક્યોનો આ સ્થલે ઉદ્દેશ્ય કરવો વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડશે.

દેલવાડાનો શિલા લેખ—

“સંવત્ ૧૪૯૧ વર્ષે કાર્તિક સુદિ ૨ સોમે રાણા શ્રીકુંભકર્ણવિજયરાજ્યે ઉપ-કેશ સાતિય સાહ સહણા, સાહ સારંગેન, માંડવી જાપરિ લાગુ કીધુ । સેલહથિ સાજણિ કીધુ અંકે ટંકા ચજાદ ૧૪ જકો માંડવી લેસ્યઈ સુ દેસ્યઈ । ચિહુ જણે બધસી એ રીતિ કીધી । શ્રીધર્મચિંતામણિ પૂજનિમિત્તિ । સાં રણમલ મહં ડૂંગર સેં હાલા સાહ સાડા સાહ ચાપે બધસી ખિહુ રીતિ કીધી । એહ બોલ લોપવા કે ન લહઈ ।

ટંકા ૫ દેલવાડાની માંડવી જાપરિ । ટંકા ૪ દેલવાડાના માપા જાપરિ । ટંકા ૨ દેલવાડાના મણુહોવટા જાપરિ । ટંકા ૨ દેલવાડાના પારીવટાં જાપરિ । ટંકાઉ ૧ દેલવાડાના પટસૂત્રીય જાપરિ । એવંકારઈ ટંકા ૧૪ શ્રીધર્મચિંતામણિ પૂજનિમિત્તિ સાં સારંગિ સમસ્ત સંધિ લાગુ કીધઈ ॥ શુભં ભવતુ ॥ મંગલાહ્યુદય ॥ શ્રીઃ ॥

એ ગ્રાસુ જિકો લોપઈ તહેરહિં રાણા શ્રીહમીરરાણા શ્રીખેતારાણા શ્રીલાખા રાં

મોકલરાણા શ્રીકુલકર્ણની આણુ છધ । શ્રીસઘની આણુ । શ્રીચરાઉલા શ્રીરાત્રુજય તણા સમ ॥ ”

—શ્રીવિજયધર્મસૂરિલિખિત ‘દેવકુલપાટક’ પૃ. ૨૦

ક્રિયારત્નસમુચ્ચયના ભાષા વાક્યો—

“ અથ બાલાનામવબોધાય પ્રાકૃતવાર્તાભિર્વિભક્તિવિભાગો, વર્ણ્યતે—વિભક્તિ ૧૦ । કાલ ૩ । તત્ર વર્તમાનકાલવિભક્તિ ૩, વર્તમાના, સસમી, પચમી ।

(૧) એક કરધ, લિઅધ, દિઅધ, બયધ, આવધ, બગધ, સુઅધ । એ ‘ઘણા કરધ, લિધ । ૧ કરૈ, લિઅૈ, દિઅૈ । તુમ્હે કરઝ, લિઅઝ, દિઅઝ, । ૬ કરઙ, લિઙ, દિઙ । અમ્હે કરઙ ધત્યથે વર્તમાના ।

તથા, દેવદત્તધ તધ મધ હુધઅધ, સુધઅધ, બધસીઅધ ધત્યાદિ અકર્મકધાતુકૌા ભાવે અન્યદર્શાયમાત્મનેપદૈકવચનમ્ ।

કીજધ, લીજધ, દીજધ । કીજધ, લીજધ, દીજધ । ૧ કીજ, તુમ્હે કીજઙ, ૬ કીજઙ ધત્યથે કમલિષુ વર્તમાના ।

(૨) વર્તમાનકાલ એવ “વિધિાનમન્ત્રણામન્ત્રણાભીષ્ઠસપ્તમપ્રાર્થને ।” ૫ । ૪ । ૨૮ । ધતિ વચનાપ કઞેવઙ, લેવઙ, જેવઙ । તથા, કરિજે, લેજે, દેજે । ૧ કરિજ, લેજ, દેજ । તુમ્હે કરજે । ૬, અમ્હે કરિજઙ, લેજઙ, દેજઙ । તથા કરત, લેઅત, દેઅત ધત્યથે વિઘાદિપ્રધાનાયામ્ ઉજ્ઞા કર્તાંતિ સસમી ।

(૩) કરજ, લિજ, દિજ, હુજ । ૧ કરિ, લધ, દધ, બ, આવિ, પદિ, ગુણિ ધત્યથ અનુમતૌ કર્તારિ પચમી ।

તથા આશિષિ પચમી—એક ગભય કરજ । એકના વધરી મરજ

આજુ કીધઙ, આજુ લીધઙ, આજુ દીધઙ ધત્યથે અઘતની ।

તનિ કીધઙ, કાલિ લીધઙ ધત્યથે ઘસ્તની ।

સામાન્યતોડતીતકાલે આગધ કરતઙ, આગધ લેતઙ, આગધ કરતા, આગધ લેતા ધત્યથે કર્તારિ આગધ કીધઙ, આગધ લીધઙ, આગધ દીધઙ ધત્યથે કર્મલિષુ અ ઘસ્તની ।

કરિસિધ, લેસિધ, દેસિધ । ૧ કરિસિધ, લેસિધ, દેસિધ । તુમ્હે કરિમિઙ । ૬ કરિસુ । અમ્હે કરિસિઙ ધત્યથે ઘસ્તની ભવિષ્યન્તી વા ।

કરિજયઙ, પદિજયઙ, મગિજયઙ, હુજયઙ ધત્યથે આશિષિ આશી ।

—ક્રિયારત્નસમુચ્ચય પૃષ્ઠ ૧૬ ૧૭-૨૯

ઉપરની દેવકુલપાટકની ભાષા અને પૂર્વે આપેલી પદરમી સદીની ગુજરાતી ભાષાને સરખાવતાં ઉપરનું મ્હાત્તર અનુમાન ખરૂં દોવાની વિશેષ ખાતરી યથે

આ પ્રસંગે મહારે એક ભમનું નિરાકરણ કરવું પડશે. હિન્દી ભાષાના પૂજારી કેટલાક મહારા ખંધુઓને હું એવા ભમમાં પડેલા જોઉં છું કે ભ્રમનિવારણ. ‘પંદરમી સદીની પૂર્વે ગુજરાત દેશમાં પણ ગ્રન્થભાષા હિન્દીજ હતી.’ યદ્યપિ હું યોતે પણ હિન્દી ભાષાનો ઉપાસક છું, મુખ્યતઃ મહારી લેખભાષા પણ હિન્દી જ છે, તથાપિ હું તે મહારી પ્રિયભાષાની એવી રીતે અઘટિત પ્રતિષ્ઠા જમાવવા ઇચ્છતો નથી. હિન્દીભાષાની વિક્રમની આઠમી સદીમાં ઉત્પત્તિ અને ગુજરાત દેશમાં તેનો પ્રચાર માનવામાં શ્રદ્ધા સિવાય કંઈ પણ પ્રમાણ નથી. જે આવી શ્રદ્ધાનો ત્યાગ કરીને શોધકદષ્ટિથી પંદરમી સદીના પૂર્વ કાલની ગુજરાત દેશની ભાષાનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હોત તો તેને હિન્દી નહિં કહેતાં અપભ્રંશ કે જૂની ગુજરાતી કહ્યા વિના ચાલત નહિં. હજી પણ મહારા હિન્દીભાષા ભાષી મિત્રો પંદરમી સદીની ગુજરાતી ભાષાના વિસ્તાર-ક્ષેત્ર તરફ ધ્યાન આપશે તો આ યોતાના ભ્રમને તેઓ પ્રત્યક્ષ જોઈ શકશે.

મહારા આ ટુંકા લેખનો ઉપસંહાર કરતા પહેલાં ફરી એકવાર ગૂર્જર-સાક્ષર-સમાજને એ વાતની યાદ દેવી ઉચિત ધારૂં છું કે ‘કોઈ પણ ઉપસંહાર. દેશની ભાષાનું સ્વરૂપ જાણવાનું સાધન તે તે કાલે લોક ભાષામાં લખાયેલા ટીકા-ગ્રન્થો છે’ એ મહારી માન્યતા જે ખરી હોય તો આપને એ દિશામાં ગમન કરવું જરૂરી છે. મહારી માન્યતા મુજબ જૂની ગુજરાતી ભાષાનું વિસ્તારક્ષેત્ર મોટું હોય તે ભાષામાં લખાયેલા અનેક ગ્રન્થો વિષમાન હોવા જોઈએ. પંદરમી સદીના પ્રારંભથી અંત સુધીમાં લખાયેલા અનેક જૈન ટીકાગ્રન્થો જૈન લંકારોમાં દષ્ટિગોચર થાય છે, એ વાત તો આપણે ઉપરના ઉદાહરણોથી પણ જોઈ શકીએ છીએ.

આજ પર્યંત ઉપલબ્ધ થયેલા ગુજરાતી ભાષાના ગદ્ય ગ્રન્થોમાં તરૂણપ્રભનો ‘પરાવશ્યક ખાલાવબોધ’ પહેલો નંબરે મૂકવા લાયક છે. આ ગ્રન્થ ૭૦૦૦ સાત હજારથી અધિક શ્લોક પ્રમાણનો છે ને એની રચના ૧૪૧૨ ની સાલમાં થયેલી છે. આની ભાષાના નમૂના મહે ઉપર આપેલા છે. આ ગ્રન્થ કરતાં વધારે પ્રાચીન કોઈ પણ ટીકા-ગ્રન્થ હજી સુધી ઉપલબ્ધ થયો નથી. પણ ગુજરાતી સાહિત્યના ત્રેમિયો આ વિષયની શોધ કરશે તો એથી પણ જૂના કેઈક ગ્રન્થો મલી આવશે એવી મહારી માન્યતા છે.

છેવટ—આ નિબંધને માટે ઉપયોગી સાહિત્યનો મદદ કરનાર પૂજ્યપાદ અવર્તાઈ શ્રીમત્કાંતિવિજયજી મહારાજનો આ સ્થલે ઉપકાર માની મહારા પ્રકૃત લેખને સમાપ્ત કરું છું.

પાટણવાલાની ધર્મશાલા.
પાલીતાણુ
તા. ૪-૧૧-૧૯૧૯.

}

મુનિ કલ્યાણવિજય.

ગુજરાતી ભાષા તથા તેના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન.

ભાષા એટલે શું, તેનો ઉદય ક્યારે અને કેવી રીતે થયો હશે તે પ્રશ્નો ઘણા ગહન છે. વિદ્વાનો આ વિષે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપના અનુમાન બાંધે છે. સૃષ્ટિના છેક આરંભના સમય સુધી કલ્પનાસંકિત રૂપી માનસિક નેત્રને લખાવીશું તો એટલો જ ભાસ થાય છે, કે મનુષ્યે ભાષાની ઉત્પત્તિ વિચારોની આપ લે કરવા માટે આદરી હશે. ભાષાનું મૂળ કવનિ છે, અને તેથી અમુક પ્રકારનો અવાજ પ્રથમ વિચાર દર્શાવવા ઉત્પન્ન કયો હશે ભાષા વાપર્યા વિના મુખમુદ્રાથી કે શરીરના અવયવોની હીલચાલથી માણસ વિચારો પ્રદર્શિત કરી શકે છે, પરંતુ વાણી વિનાનો આ વ્યાપાર લાખો સમય નક્કો કરવા પડે છે એવા પ્રસંગો ઠેકઠીક વખતે ઉપસ્થિત થાય છે, કે માણસ સંજ્ઞાથી વિચારો દર્શાવે તો કાર્ય-સિદ્ધિ થતી નથી આથી જ જ પદાર્થો તથા વસ્તુઓના સંબંધમાં માણસ આવતો જાય છે, તે તે વસ્તુઓને સંજ્ઞા આપે છે, ને એવી રીતે ભાષાનો ઉદય થાય છે. ક્યાં તો અમુક જનસમૂહ એકત્ર થઈને પદાર્થોનાં નામ પાડ્યાં હોય, અથવા તો અમુક માણસે અમુક પદાર્થ માટે એક શબ્દ વાપર્યો એટલે તે બીજે વાપરે, આમ શબ્દનો પ્રચાર વધવા લાગે છે. માણસના મનનું બધારણ તેમજ મગ્નિગતિ વિષે વિચાર કરીએ તો માલમ પડે છે, કે મનુષ્ય જ જ વિચારશ્રેણી મનમાં કરે છે, તે કોઈક કોઈક વખતે બીજા અવાજથી કે ખારીક સૂરથી દર્શાવે છે. એટલે કે વિચારના સાધન માટે મનુષ્ય બહુવા અવાજ-કવનિ-એટલે શબ્દો વાપરે છે. આમ આવા પ્રસંગોમાં માણસ ભાષા ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રશ્ન વિષે વિદ્વાનો, પ્રાચીન શોધકો, અને અન્ય વિચારકોએ જુદા જુદા મત દર્શાવ્યા છે. એક મત એવો પણ છે, કે ભાષા મનુષ્યને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થવાની માથે પ્રાપ્ત થઈ હતી. ભાષા શરૂઆતમાં સાદી અને શુદ્ધ સ્વરૂપની વપરાય છે. મનમાં ઉત્પન્ન થતા વિચારો સંજ્ઞા-દ્વારા વાપરવામાં આવે છે, અને જમ જમ મનુષ્યનું જ્ઞાન વધતું જાય તેમ તેમ ભાષાનો શબ્દભંડાર પણ વધે છે, આવી રીતે ભાષા વૃદ્ધિ પામે છે, તેમાં રૂપાંતરો થાય છે, અને તેમાંથી ધીમે ધીમે અન્ય ભાષાઓ ઉદ્ભવે છે. ભાષાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શબ્દોચ્ચાર છે. પરંતુ તેને લેખિકા દ્વારા લેખનસ્વરૂપમાં પણ ઉતારવી પડે છે. આવી રીતે ભાષાના બે પ્રકાર છે. બોલવાની તથા લખવાની.

હવે વિષય માથે સંબંધ ધરાવતી ભાષાનો વિચાર કરીએ. વિદ્વાનોએ પૃથ્વી ઉપરની જાતિઓમાં મુખ્ય ત્રણ ગણી છે. (૧) આર્ય (૨) એમેરીક અને (૩) તુરેનિઅન. આપણી ગુજરાતી પ્રજાનું મૂળ ભારતવર્ષની આર્ય પ્રજા હોવાથી માત્ર તે પ્રજાની ભાષા એટલે આર્ય ભાષાનો વિચાર કરીશું. આ પ્રજાનું મૂળ મધ્ય પ્રદેશમાં હતું એમ વિદ્વાનોએ સંશોધન કર્યું છે. તે પ્રજાનો જુનો ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થતો નથી.

પરંતુ તે પ્રજા બે વિભાગમાં જુદી પડી. એક ભારતવર્ષમાં આવી, અને બીજી યુરોપમાં ગઈ. એ વાત સર્વવિદિત છે. ત્રી મેક્સમુલર ભારતવર્ષની ભાષાઓને મહત્વવાળી માને છે. કારણ કે આ દેશના પવિત્ર ત્રણેય ભાષામાં ગ્યાયા છે. ભારતવર્ષની જુની ભાષા તે

તેમના પવિત્ર મનાતા વેદની ભાષા છે. આર્યો હિંદમાં આવીને સિંધુ કાંઠે વસ્યા, અને હિમાલય તથા વિંધ્યાચળ વચ્ચેના પ્રદેશનું નામ આર્યાવર્ત પડ્યું. ખીજે મત એવો છે કે પૂર્વ અને પશ્ચિમે આવેલા સમુદ્રથી મર્યાદિત થએલો હિમાલય અને વિંધ્યાચળ વચ્ચેનો પ્રદેશ તે આર્યાવર્ત. એક ખીજ મત પ્રમાણે આર્યાવર્તનો અર્થ “ આર્ય લોકો જેમાં વર્તે છે ” (આર્યાવર્તન્તેડત્ર આર્યાવર્તઃ) તે પ્રદેશ.

આર્યોની મૂળ ભાષા વૈદિક સંસ્કૃત હતી, અને તે પાછળના સમયની ભાષાથી ઘણે અંશે જુદી પડે છે. વેદની ભાષા શુદ્ધ અને અસંઘીર્ણ હતી. આર્યો જેમ જેમ જુદા જુદા પ્રદેશોમાં દાખલ થયા તેમ તેમ તે વિકૃતિવાળી બની. ભાષાનો વિકાર થતો અટકાવવાને પાણિનિ જેવા વैयाકરણે એ વ્યાકરણ રચી ભાષા નિયમબદ્ધ કરી.

જે આર્ય ભાષા વૈદિક એટલે કે વેદના ગ્રંથોની ભાષા હતી, જે એક સમયે ખોલાતી હતી એમ કેટલાક માને છે, જેના પ્રાચીન સાહિત્યમાં વેદ જેવા પવિત્ર ગ્રંથો છે તે ભાષાનું સ્વરૂપ અનાર્થ ગ્રંથના સંસર્ગથી ખગડવા માંડ્યું. તે સ્થિતિ અટકાવવાના હેતુથી વ્યાકરણ રચાયું, નિયમો ઘડાયા. પરિણામે લૌકિક સંસ્કૃત ઉત્પન્ન થયું, અને તે ભાષા “ લોકે વાપરેલી ” ભાષા બની. લૌકિક સંસ્કૃત ભાષાનું સાહિત્ય પણ વિશાળ છે, આર્યો પંજબના હિંદુના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરતા ગયા તેમ તેમ ત્યાંના મૂળ વતનીઓના સહવાસમાં આવવા લાગ્યા. લૌકિક સંસ્કૃતની શુદ્ધતા પણ ખગડવા લાગી. પરિણામે પ્રાકૃત ભાષા એટલે કે એક પ્રકારની અશુદ્ધ સંસ્કૃત ભાષાનો ઉદય થયો. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ ભાષાવિકારના કારણરૂપે ચાર દોષો વર્ણવે છે. જે અનુક્રમે અજ્ઞાન, વેગ (ઉતાવળે ખોલવું,) અનભ્યાસ (મહાવરાની ખામી.) અને છઠ્ઠાદોષ છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે, કે ભાષાની વિકૃતિ અમુક પ્રદેશોના મૂળ વતનીઓથી થાય છે.

આ ખગડેલી ભાષાને પ્રાકૃત નામ આપ્યું છે, કેમકે પ્રકૃતિમાંથી (મૂળ સંસ્કૃતમાંથી) તે ઉત્પન્ન થઈ એમ મનાય છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ અ. નં. ૧)

એ ભાષા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ઉત્તમ પાત્રો માટે યોજાતી નથી. (પરિશિષ્ટ અ. ૩) ભાષાને અંગે થતા અશુદ્ધ ઉચ્ચારનું એક દષ્ટાંત શતપથ નામે બ્રાહ્મણની એક અખ્યાયિકામાં છે. “ હન્દ્રશત્રુવર્ધસ્વ ” એ મંત્રનો વૃત્તે દોષયુક્ત ઉચ્ચાર કર્યો, તેથી પરિણામે તેનો વધ થયો.

બ્રાહ્મણો આ પ્રાકૃત ભાષાને હલકી માનતા. નીચ પાત્રોને તે ભાષા ખોલતા કહ્યા છે. આમ પ્રાકૃત ભાષા એક પ્રકારે પ્રાંતીય ભાષા બનેલી માની શકાય. ઉત્તમ ગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં રચાતા તેથી પ્રાકૃત સાહિત્ય ખુબ રચાયું નથી. તેનું વ્યાકરણ પણ કેટલેક અંશે અપૂર્ણ છે. આ પ્રાકૃત ભાષા સમય જતા ખુબ રૂપાન્તરને પામી. જેવી રીતે સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત ઉત્પન્ન થઈ, તેવી રીતે ખીજા એ ભાષાઓ પણ સંસ્કૃત સાથે સંબંધ ધરાવતી કેટલાક માને છે. એ બે ભાષાઓ ગાથા તથા પાલી છે. પાલી ભાષા બૌદ્ધ ગ્રંથોની છે. (પરિશિષ્ટ અ. ૫) વિક્રાનો માને છે, કે ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં આથી ભાષા જે સંસ્કૃત ભાષાને લગભગ મળતી છે તેનોજ પ્રચાર હતો. પછીથી એટલે કે અશોકના

સમયની ભાષા પાલી બની આ સંસ્કૃતને બહુ મળતી છે આમ મૂળ ભાષા રૂપાંતર પામતી ગઈ, અને સિદ્ધ સિદ્ધ ભાષાઓ વિના પ્રયાસે આપોઆપ ઉત્પન્ન થઈ મુખ્ય ભાષા પ્રાકૃત મનાય છે, અશોકના વખતના જે લેખો મળી આવે છે, તેમાં પ્રાન્ત ભાષાના લેદા બહુ નજરે પડે છે ગિરનારના લેખોમાં જ્યાં ‘ર’ વાપર્યો હોય ત્યાં પૂર્વ તરફના લેખોમાં ‘લ’ નજરે પડે છે ગિરનારના લેખોમાં પ્રથમાના એક વચનનો પ્રત્યય ‘ઓ’ છે પૂર્વના લેખોમાં ‘ઘ’ છે જમકે ગિરનારના લેખોમાં

દેવાન પિયો પિયદસિ રાજા એવ આહ ।

દેવાન પિયે પિયદસિ-રાજા એવ આહ ।

આમ ભાષા એક છતાં પ્રાતલેદોવાળી હતી બીજા કેટલાક વિભાગોમાં એટલે કે ઉત્તર અને મધ્ય પ્રદેશોમાં પણ આવા ભેદ છતાં આ પ્રાકૃત ભાષાના કેટલાક વ્યાકરણો ગ્રાહ્ય છે જેમાંના બે મુખ્ય છે—ચંડે ચેલું “પ્રાકૃતલક્ષણ” અને વરરુચિનો “પ્રાકૃતપ્રકાશ” આ બે વ્યાકરણ પછી ઘણે વર્ષે આપણા ગુજરાતમાં થયેલા હેમચંદ્ર નામના જૈન આચાર્યે એવું એક વ્યાકરણ રચ્યું છે ચંડનું વ્યાકરણ અશોકના સમયના પાસેના જ સમયમાં રચાયું હોય એમ કેટલાક માને છે તથા વ્યાકરણોમાં પ્રાકૃત ભાષાના નિયમોમાં કેર નજરે પડે છે ચંડે પૈશાચી માથે ચાર ભાષાઓ વર્ણવી છે પશ્ચિમની ભાષાને તે પ્રાકૃત કહે છે પૂર્વની ભાષાને માગધી કહે છે, અને ઉત્તર તરફનીને તે અપભ્રંશ કહે છે વરરુચિએ મુખ્યત્વે કરીને મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, માગધી અને પૈશાચી એમ વિભાગ પાડ્યા છે ચંડે વર્ણવેલી પ્રાકૃત ભાષાના વરરુચિના સમયમાં મહારાષ્ટ્રી તથા શૌરસેની એવા બે વિભાગ પડેલા હોય એમ આથી જણાય છે અપભ્રંશનું નામ વરરુચિના ત્રથમા ભાષાવિભાગની યાદીમાં નથી માગધી અને શૌરસેની ઘણી જુની લાગે છે મહારાષ્ટ્રી, માગધી અને શૌરસેનીનાં નામ પ્રાતના નામ ઉપરથી પડ્યા છે પૈશાચી ભાષા વિષે ગાંધી નજલાલ કહે છે, કે “તે શૌરસેની ઉપરથી ઉત્પન્ન થઈ છે એવું પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં લખ્યું છે” કેટલાક તે ભાષાને પિશાચ શબ્દમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી કહે છે પ્રાચીન સમયમાં કુગરામાં રહેતા જગલી લોકો (બૂત, પિશાચો) આ ભાષા બોલતા કેટલાક એને આસામ તથા નેપાલની જુની ભાષા માને છે (પગિસિદ્ધ અ ન ૮) અપભ્રંશ ભાષા મિથુ નદીની પૂર્વે આવેલા દેશોમાં તેમ જ કેટલાક અન્ય વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે પશ્ચિમ ગુપ્તાનામાં બોલાતી હતી

અપભ્રંશને દડી આબીરની ભાષા માને છે (પરિસિદ્ધ અ ન ૬) આ ચાંદ્ર ભાષામાં પૈશા મહારાષ્ટ્રી ઘણી જુની છે (પગિસિદ્ધ અ ન ૧) જે ભેદ અશોકના પૂર્વ પશ્ચિમના લેખોમાં ભેદ એ છીએ તેજ ભેદ મહારાષ્ટ્રી અને માગધી વચ્ચે નજરે પડે છે (પરિસિદ્ધ અ ન ૨) મહારાષ્ટ્રી રાજા શબ્દને બદલે માગધીમાં રાજા વપરાય છે જ, ઘ, સ, ને બદલે મહારાષ્ટ્રીમાં ઝવર્જન સ વપરાય છે માગધીમાં જ છે જમકે ઘપ પુરુષ મહારાષ્ટ્રીમાં ઘસો પુરિસો માગધીમાં ઘસો પુલિસો રૂપ થાય છે આ કેરકાર ગુજરાતીએ સ્વીકાર્યો નથી જમકે સંસ્કૃત દ્વાલનું મહારાષ્ટ્રીમાં

સિચાલ થાય છે. પરંતુ ગુજરાતીમાં શિચાળ રૂપ વપરાય છે. ગુજરાતીમાં સનો પ્ર-
યોગ પણ તેવો જ જમેલો લાગે છે. જેમકે યજ્ઞસ્ મહારાષ્ટ્રીમાં જમ્ ગુજરાતી જસ
(પરિશિષ્ટ વ. ૩) આથી એમ માની શકાય છે, કે અશોકના સમયની ભાષાના પણ
વિભાગ પડી ગયા. પશ્ચિમ તરફ શૌરસેની અને મહારાષ્ટ્રી ઉત્પન્ન થઈ. પૂર્વ તરફ
માગધી ઉત્પન્ન થઈ. (પરિશિષ્ટ વ. ૨) પૈશાચી ભાષા અનાર્યોના પ્રયોગથી વિહાર
પામેલી છે. જેમ જેમ સમય વધતો ગયો તેમ તેમ પ્રાકૃત બોલીઓમાં ભેદ પણ
વધતો ગયો. હેમચંદ્રે જે વ્યાકરણ રચ્યું છે, તેમાં છ બોલીનાં નામ આપ્યાં છે.
(પરિશિષ્ટ અ નં. ૭) પોતે રચેલા વ્યાકરણના અષ્ટાધ્યાયી નામના પ્રકરણમાં કેટલેક
સ્થળે શેષ શૌરસેનીવત્ એમ લખે છે. વળી શૌરસેનીના નિયમોમાં પ્રાકૃતનો આધાર
લેવા કહે છે. આ વ્યાકરણ ડોક્ટર હોન્ડેર્તના મત પ્રમાણે ઇ. સ. ત્રીજીથી સાતમા
સૈકાના સમયની પ્રાકૃતનું ભાન કરાવે છે. ચંડે અપભ્રંશ વિષે બહુ સૂત્રો પોતાના
વ્યાકરણમાં આપ્યા નથી તેથી માલમ પડે છે, કે ચંડના વખતમાં અપભ્રંશ પ્રાકૃ-
તથી જુદી નહિ હોય. ચંડે જે કેટલાક નિયમો વર્ણવ્યા છે. તેનાથી જુદા પડતા નિ-
યમો હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં જણાય છે. ચંડ પ્રમાણે સંસ્કૃત સંયુક્ત વ્યંજનમાંનો
પહેલો કે પછીનો ર પ્રાકૃતમાં લોપાય છે. જેમકે સંસ્કૃત અર્કનું પ્રાકૃતમાં અક્ક અને
છ. વરુચિ અને હેમચંદ્રમાં પણ એજ નિયમ છે. અપભ્રંશ પરત્વે આ લોપ સંયુક્ત
વ્યંજનના છેલ્લા ર ને અંગે નથી થતો, એમ ચંડ સૂત્રદ્વારા દર્શાવે છે. (ન લોપોઽ
વઞ્ચંશેઽધોરૈફસ્ય) જેમકે પ્રિય શબ્દનું પ્રિય અપભ્રંશમાં કાયમ રહે છે હેમચંદ્ર
તે ર નો લોપ વિઠલ્યે થાય છે (વાધોરોલુક્) એમ કહે છે. હેમચંદ્ર પ્રિય શબ્દનું
અપભ્રંશ રૂપ પ્રિય અથવા તો વિય પણ આપે છે. આથી જણાય છે, કે ખંનેની
અપભ્રંશ વચ્ચે બહુ ભેદ છે. ચંડ અપભ્રંશ માટે એક સૂત્રનો ઉપયોગ કરે છે તો
હેમચંદ્રે ૧૧૯ સૂત્રો આપ્યાં છે. આથી ખંને વચ્ચે કાળાન્તર બહુ હોવું જોઈએ. વર-
રુચિનો સમય પણ બહુ પ્રાચીન છે.

હેમચંદ્રની અપભ્રંશને કયા વિભાગની ભાષા માનવી એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે.
અપભ્રંશ ભાષા કેટલાકના મત પ્રમાણે સિંધ, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે દેશની ભાષાઓને મળતી
છે એમ મનાય છે. કેટલાંક રૂપો તપાસતાં જણાય છે, કે હેમચંદ્રે વર્ણવેલી મહારાષ્ટ્રીમાંથી
નીકળેલી પશ્ચિમ હિંદની બોલી તે હોવી જોઈએ. આ ભાષા શરૂઆતમાં સિંધુ નદીના પૂર્વે
આવેલા ઉત્તરના પ્રદેશમાં બોલાતી હતી. શૌરસેની તથા મહારાષ્ટ્રી વચ્ચે બહુ ભેદ નજરે
પડતો નથી. અપભ્રંશને પરિણામે ગુજરાતી ભાષા ઉત્પન્ન થઈ એમ જણાય છે. શાસ્ત્રી
વ્રજલાલ પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશ અને અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતી ઉત્પન્ન થયેલી દર્શાવે છે.
રા. કેશવલાલભાઈએ આ અપભ્રંશ ભાષા ગુજરાતમાં બોલાતી હતી, એમ સિદ્ધ કરવા
સંવત્ ૧૫૧૮ માં રચાયેલા વસંતવિલાસ નામના કાવ્યમાંથી ઉદાહરણો આપેલાં
છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ ક નં. ૧૬) હેમાચાર્યે આ ભાષાનું વર્ણન પોતાના ગ્રંથમાં
વિસ્તારપૂર્વક કર્યું છે. જેથી એમ માની શકાય કે કદાચ તેના પોતાના સમયમાં તે
નહિ બોલાતી હોય, તો પણ તેની અગાઉના સમયમાં તે વપરાતી હશે. એ ભાષા
વિહાર પામી ગુજરાતી નામ પ્રાપ્ત કરતી ગઈ, છતાં કદાચ અંધભાષા અપભ્રંશ રહી હશે.

નરસિંહ મહેતાની ત્રયભાષા પણ આજ હોય એમ વણા માને છે. પદ્યનાં બધાં કંઠાં નડે પ્રપંચમાં પણ વપરાયેલી ભાષા આજ છે ઉદાહરણ

કહિ પાતસાહ સાંભલિ માય ॥ ડસિડ દુર્ગ કિમ લેણુ જાઈ ॥
કુમરી તિવળ જાણિડ કિડ ॥ જઈ જાલ હુરિ વચનમાં દિડ ॥
કુમરી મળઈ અવાધિ મિડ કહી ॥ તિણિ દિનિ ગઢ મેલાસિ સહી ॥
તિણિ અવસરિ ચોલિડ મુલતાન ॥ મુકુન વોલ તાહરા પ્રમાણ ॥
રાજા મળઈ મુહલ માહિ આવિ ॥ મુલતાંનિ વદા તેડાવિ ॥
રૂમાલડીન નમલિક તેડિડ ॥ સીહ પાતલુ સાયિડ ગયુ ॥

(રુહાનુદ્દે પ્રવચ)

કાલક્રમે આ અપભ્રંશ ભાષા લગભગ ગુજરાતી ભાષામાં વિકાસ પામી નરસિંહ મહેતાએ જે ભાષાનું નામ “અપભ્રંશગિરા” કહ્યું છે અપભ્રંશ ભાષાની પડતીને કાળ વિક્રમ સવતના આઠમા ગતક પછીથી શરૂ થાય છે. શાસ્ત્રી મજલાલ જુની ગુજરાતીને આઠમ કાળ સવત અગીઆરમાંથી પૂવનો માને છે. રા. દેશવલાલભાઈ પોતાની ગ્રંથક શકિતથી નિર્ણય કરે છે કે ગુજરાતી સાહિત્યની ઝળમર્યાદા હજારેક વર્ષની હોવી એમ છે.

ગુજરાતી ભાષાનો પ્રારંભ તથા વિકાસનો નિર્ણય કરતા પહેલા ગુજરાતી સંસાર વિષે નિર્ણય કરવાની જરૂર છે. ગુજરાતી એટલે ગુજરાતની ગુજરાત એટલે-ગુર્જર-ગુજ્જર-લોકોનો પ્રદેશ. ઇતિહાસની હકીકત તપાસતા આ લોકો વાયવ્ય દેશના કુગરી પ્રદેશમાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પાંચ મહાપુત્ર ગાંધાર, પાંચાલ, ગુજરાત અને ગુજ્જનવાળા નામનાં છે. જ્યાં છે અપભ્રંશ ભાષા પણ તેજ પ્રદેશની પ્રથમ હતી એમ જોઈ ગયા, તેથી જ ગુજ્જરને પાંચાલ છોડી પશ્ચિમ તરફ ગયા, તેમણે અપભ્રંશને વિશેષ અપભ્રંશ કરી, અને પોતાના નવા પ્રદેશનું નામ ગુર્જરના (ગુર્જરને આશ્રય દેનારી ભૂમિ) એવું નામ આપ્યું હશે. નવા પ્રદેશના કેટલાક દેશ શબ્દો તેમની બોલીમાં દાખલ થયા જેનું મૂળ સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાં જડતું નથી. ઇ. સ. ૧૦ માં સૈફના મધ્ય પછી સોલંકી વંશની સ્થાપના થઈ ત્યારથી ગુજરાત નામ શરૂ થયું. મનાય છે આથી માની શકાય કે ઇ. સ. દશમા સૈફથી ગુજરાતી ભાષાનો પ્રારંભ થયો હશે. ગ, કેળવલાલભાઈ તેને “પ્રાચીન ગુજરાતી” નું નામ આપે છે. તેમણે ભાષાના ત્રણ યુગ પાડ્યા છે, અને બીજા યુગને મધ્યકાલીન ગુજરાતી કહે છે. ત્રીજા યુગની ભાષાને અર્વાચીન ગુજરાતીનું નામ આપે છે.

રા. નરસિંહરાવભાઈ આવા કાળમર્યાદિત યુગો સ્વીકારતા નથી. પોતે ત્રણ ક્રમ સૂચવે છે “અપભ્રંશ” “મધ્યકાલીન અપભ્રંશ” “અંતિમ અપભ્રંશ” રા. બ. રમણભાઈ પોતાના એક વિદ્વાત ભરેલા લેખમાં દર્શાવે છે, કે “અપભ્રંશનું નામ વક્રરૂપે “જુની ગુજરાતી” કહીએ તો તેમાં અપમાનતા નથી” એ જુની ગુજરાતીને પોતે ઇ. સ. દશમા સૈફ કરતા વધારે જુની માનતા નથી. જુની ગુજરાતીનું

વ્યાકરણ અપભ્રંશ ભાષાના વ્યાકરણ સાથે મળતું છે એમ શાસ્ત્રી પ્રજ્ઞલાલ કહે છે. ઉદાહરણ તરીકે ચંદ્ર ઉગઈ, મેઘિ વરસતઈ મોર નાચૈઈ, એટલે ચંદ્ર ઉગ્યો, મેઘ વરસતે મોર નાચે છે. આ સામ્ય જુની ગુજરાતી અને અપભ્રંશ વચ્ચે જણાય છે. માટે જુની ગુજરાતી તે લગભગ અપભ્રંશ હશે. (જુઓ પરિશિષ્ટ ક નં. ૧૫). “મુઘાવખોધ ઐકિતક” નામના સંવત ૧૪૫૦ (?) માં લખાએલા એક ગ્રંથમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણના નિયમો ગુજરાતી ભાષામાં દર્શાવ્યા છે. સંસ્કૃત વાક્યો ઉપરથી ગુજરાતી વાક્ય કેવું થાય, એમ દર્શાવેલા આપી તેમાં દર્શાવ્યું છે. ઉદાહરણ ચન્દ્રદ્રઝઝ્ઞતિ ગુજરાતી “ચંદ્ર ઉગઈ” આ ગ્રંથ કોઈ જૈને લખેલો હોવો જોઈએ એમ રા. કેશવ-લાલભાઈ માને છે. મુસલમાનો પણ આ સમયે હિંદુસ્તાનમાં આવવા લાગ્યા હતા. તેમના સહવાસથી ગુજરાતી ભાષા નવીન સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા લાગી. મધ્યકાલીન ગુજરાતીના મુખ્ય ગ્રંથો વસંત વિલાસ (જુઓ પરિશિષ્ટ ક નં ૧૬) (સંવત ૧૫૦૮) અને કહાનડદે પ્રખંધ (સં. ૧૫૧૨) પણ તે જ સમયના છે. કેટલાક જુના જૈન ગ્રંથો પણ મળી આવે છે. આ બધા ગ્રંથોની ભાષા જુની ગુજરાતી છે. કેટલાક જુના દસ્તાવેજો પણ જુની ગુજરાતીનું સ્વરૂપ કેવું હતું તેનો ખ્યાલ આપે છે.

(૧) આપણી ભૂમિ સાહ સામલના પાડા મધ્યે હતી તે ભૂમિ રાજ્ય ટંકા ૪૦૮ આંક આઠસઘ જાદવ, લાખા સારણ નઘ આપી સહી ।

(‘વિમલ પ્રખંધ.’ સંવત ૧૫૮૩નું ખત.)

(૨) ઘર ગ્રહણો ઘર પડઠીખંધ મધ્ય ઉપવર્ગ ૨ ગોઝારી ૨ પટસાલિ પ્રાંગણ સહિત સન્મુખ છાપર પદ્મવેષ વલી-પાપ-નલીઆ-ખારત-કમાડ સહિત પડઠીખંધ ગ્રહણે મૂકયાં.

(વિમલ પ્રખંધ.)

આ ઉતારાઓ ઉપરથી જણાય છે કે આ સમયની ભાષા ખરૂં જોતાં હાલની ગુજરાતી કહી ન શકાય. તે સમયના જુના ખતની ભાષા જોતાં તે મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષા હતી એમ માલમ પડે છે. સત્તરમા શતકથી નવો યુગ શરૂ થયો.; ને જુની ગુજરાતીએ અર્વાચીન ગુજરાતીનું સ્વરૂપ ધારણ કરવા માંડ્યું. એ કાવ્યોની ભાષાના રૂપાન્તરો થતાં અટક્યાં; પરંતુ નરસિંહ મહેતાના કાળથીજ જુની ગુજરાતીનો આદિ કાળ છે. એમ માની લઈ ગુજરાતી ભાષાનો પ્રારંભ પણ ત્યારથીજ થયો એમ સ્વીકારવું સરળ પડશે. ગુજરાતી સાહિત્યની શરૂઆત પણ ત્યારથીજ માની લેવાય. ગુજરાતી ભાષા આ પ્રમાણે ઉદય પામી.

આ પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય કેવું છે, તેનો વિષય તથા તેની ભાષા-શક્તિ કેવી રીતે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યથી જુદાં પડે છે તેની સમાલોચના કરીએ. હાલ ખોલાય છે, તથા લખાય છે, તેવી ગુજરાતીનો આરંભ નરસિંહ મહેતાથી થયો હોય એમ માનવાને સખળ કારણો નથી; તેથી આપણી સમાલોચના પણ કવિ પ્રેમાનંદ કે શામળના સમયથી કરવી આવશ્યક થઈ પડે છે. પરંતુ આગળ દર્શાવી ગયા તેમ

અપભ્રંશ ભાષા તેજ જુની ગુજરાતી હતી, અને તેનો સમય નરસિંહ મહેતાથી શરૂ થાય છે; માટે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની ચર્ચા નરસિંહ મહેતાથીજ આરંભીશું. એની પહેલાં દેટલાક કવિઓ થઈ ગયા હશે, જેમનાં કાવ્યો અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી આ કાગળથી નરસિંહ મહેતાનેજ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભનો લેખક માનીએ છીએ.

જે ગુજરાતી ભાષાની સમાલોચના કરી, તેના માહિત્યનું સ્વરૂપ કેવું હતું તે વિચારીએ વિષયની વિશાળ સ્વરૂપમા ચર્ચા કરવા માટે ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યના બે મોટા ભાગ પાડીશું

(૧) ૧૮ મા સૈદ્ધાંત સુધીનું એટલે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય

(૨) ક્ષિતિશ અમલ શરૂ થયા પછીનું, એટલે પાશ્ચાત્ય કેળવણી તથા જ્ઞાનના ફળરૂપે ઉદ્ભવેલું સાહિત્ય, જેને અર્વાચીન સાહિત્યનું નામ આપીશું

ગ ૨૧ કૈશવલાલભાઈ ગુજરાતી સાહિત્યની મર્યાદા હજારેક વર્ષની કલ્પે છે એમ કહી ગયા. માહિત્યની શરૂઆત કયાથી થઈ તેના નિર્ણયની ચર્ચા સાથે સાહિત્ય એટલે શું એ પણ વિચારવાની જરૂર છે. ગ ૨૧ કૈશવલાલભાઈ તેનું લક્ષણ એવું આપે છે કે “જે કંઈ સંસ્કારી સ્થાયી ભાષામા લોકોત્તર લેખ કે કથન તે સાહિત્યની સજ્જાને પાત્ર છે” આર્યોએ સાહિત્યને વાડમય ગણી તેમાં સર્વે વિષયોનો સમાવેશ કર્યો છે આ પ્રકારનું ગુજરાતી સાહિત્ય જે કહી શકાય તેનો આગલ ઘણો જુનો છે

મ સંસ્કૃતનો આદિ કવિ જેમ વાલ્મીકિ મનાય છે, તેમ ગુજરાતી ભાષાનો આદિ કવિ નરસિંહ મહેતા છે નરસિંહ મહેતાને કવિની સજ્જા આપ-
પ્રાચીન ગુજરાતી વાનું મુખ્ય કાગળ એ હતું કે પ્રાચીન સાહિત્યનો જે ભાગ
સાહિત્ય અત્યારે મળી આવે છે તે બહુવા પવાત્મક જ છે. ગવ સળભ
સ્વરૂપનું બધું જૂજ નિષિદ્ધોચર થાય છે. દેટલાક શિલાલેખોના
લખાણ, ખતો, તથા છુટક વાર્તાઓના દુચ્છાના સ્વરૂપનું જ ગવ પ્રાચીન સાહિત્યમા
હતું, પરંતુ તેને ગવસાહિત્યનું નામ આપી શકાય નહિ. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળિદાસે
એ ગવના નમુના પોતાના નિબંધમા આપ્યા છે. (જુઓ પત્રિગિષ્ટ પૃ ન ૧૦-૧૪)
આ પ્રાચીન સાહિત્ય પવાત્મક હતું એટલુંજ નહિ પણ તે પવનો વિષય પણ એકજ
હતો. જુની દંવિતામાં ઘણું અંગે ધાર્મિક તત્ત્વજ નજરે પડે છે.

પશ્ચિમની સાહિત્યદષ્ટિએ મગ્ધાવતા તેમજ તે જ્ઞાનનો લાભ લઈ બુદ્ધિવિકાસ પામેલા હાલના વિદ્વાનોને તે બહુ રુચિકર કે ઉચમ પશ્ચિનું લાગતું નથી આ સાહિત્યની તુલના અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય જેડે કરવા માટે પ્રાચીન સાહિત્યનો એકજ વિભાગ ગણી લઈ નરસિંહ મહેતાથી શરૂ કરી દયાગમભાઈ સુધીના મમયની સમાલોચના કરીશું

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના કવિઓની સંખ્યા ઘણી જ મુખ્યત્વે કરીને અમ

પદે બિરાજતા નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, ભીમ, ભાલણ, અખો, પ્રેમાનંદ, શામળ, ભોળે ભગત, ધીરો, અને દયારામ છે. કેટલીક સ્ત્રી કવિઓ પણ પ્રાચીન કવિઓ. થઈ ગઈ છે, આમાંના પહેલા બે કવિ સાહિત્યના પદાત્મક પ્રદેશમાં ધાર્મિક વિષય લઈ સાદી ભાષામાં કવિતા રચી લોક-પ્રિયતા પ્રાપ્ત કરનારા મધ્યમકાળની (૧૫ મા સૈદ્ધાંતી) ગુજરાતીના કવિ છે.

નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાવીયાં અને મીરાંબાઈનાં પદો હજી પણ જનસમાજમાં ઘણાને મોઢે છે. તેનું કારણ તે કવિઓની ખરી લાગણી, ઝર્મિ, અને ભક્તિની એકતા મानी શકાય. ભાલણ અને ભીમે તેજ સમયમાં સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ગ્રંથોના ગુજરાતી પદાત્મક ભાષાન્તરો તેમજ નવીન ઉત્તમ કાવ્યો રચ્યાં છે. પદ્મનાભ નામના એક પ્રાચીન કવિએ સંવત ૧૫૧૨માં કહાનડદેવપ્રબંધ નામનો એક ગ્રંથ રચ્યો છે. તેને ઐતિહાસિક કાવ્ય કહી શકાય (પરિશિષ્ટ ક નં. ૯) અલાઉદ્દીન ખીલજીના સમયમાં થયેલી ગુજરાત ઉપરની લડાઈનું તેમાં વર્ણન આપેલું છે. આખું કાવ્ય વીરરસથી ભરપૂર છે. આમ આરંભના પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓનો કાવ્યવિષય બહુધા ધાર્મિક હતો; અન્યવિષયાત્મક પણ હતો. સંસ્કૃત તરફનો તેમનો પ્રીતિભાવ પણ તેટલોજ હતો જણાય છે. પછીના સૈદ્ધાંતો કવિ અખો હતો. આનો વિષય પણ ધર્મને લગતો હતો. 'વેદાંતનું' વર્ણન અને ખરી ભક્તિ કોને કહે તે બાબત તેણે પોતાનાં કાવ્યોમાં વર્ણવી છે. તેની કાવ્યશૈલી કેટલેક અંશે પ્રૌઢ તથા કઠિન છે. પ્રસંગોપાત અધશ્ર-ક્ષાવાળા પુરુષોને તે ચાખઠા મારતો જણાય છે. આ પછી ગુજરાતી ભાષા કંઈક અવગણનાને પામતી ગઈ; એવામાં પ્રેમાનંદ નામનો કવિ ઉત્પન્ન થયો તેણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણી વૃદ્ધિ કરી. એક શિષ્યમંડળ રચી ઘણા ગ્રંથો રચાવ્યા. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય તથા તેના ઉપાસકો આ દિશામાં કંઈક પ્રયાસો કરતા હશે, છતાં નથીજ કરતા એમ કહીએ તો અત્યુક્તિ નહિ મનાય. સાહિત્ય તરફ આવી પ્રીતિ ધરાવી, સાહિત્ય પ્રદેશનો વિસ્તાર કરવો એવી ભાવના આધુનિક સમયમાં કેટલી નજરે પડે છે તે કહેવાની જરૂર નથી. અર્વાચીન સાહિત્યરસિક પુરુષોને કોઈ પણ પ્રાચીન કવિ વિશેષ પ્રિય થઈ પડ્યો હોય અથવા તો જેના ગ્રંથો હાલ પણ ઉચ્ચ વર્ગ વાંચતો હોય તો તે પ્રેમાનંદ છે. માત્ર ધાર્મિક વિષયોને લગતી પુરાણોની કથાઓનાં તેણે આખ્યાનો રચ્યાં નથી. સંસ્કૃત કાવ્યનિયમોની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ અને દોષરહિત મનાતાં સ્વતંત્ર કાવ્યો પણ તેણે રચ્યાં છે. જે કવિ જનસમાજ કે જનસ્વભાવનું ખારીક નિરીક્ષણ કરી શકે છે, તે જ ઉત્તમ કાવ્યો રચે છે. આથી પ્રાચીન કવિઓમાં માત્ર પ્રેમાનંદ પ્રથમ પદે મુકાય છે. તેનો સમકાલીન શામળ કવિતાના વિષયને માત્ર ધાર્મિક ન રાખતાં જુદી દિશામાં ફેરવે છે. કદિપત વાર્તા, સારી અને મનોહર શૈલીથી તેણે કાવ્યોમાં વર્ણવી છે. છવટના કવિ દયારામભાઈ કૃષ્ણભક્તનો વિષય લઈ, શૃંગાર રસ પ્રધાન પદે રાખી ઘણી આ-કર્ષક ગરબીઓ રચી ગયા છે. એમનો વિષય પણ ધાર્મિક હતો. તેમનો ગરબીઓ કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે નીતિવિરોધ કરનારી મનાય છે; પરંતુ તેમાં કવિની ખરી ભક્તિનું પ્રતિબિંબ હોવાથી તે ગરબીઓ હજી પણ ગવાય છે, અને વૈષ્ણવ

ભક્તોને આનંદ આપનારી મનાય છે. ધીમે અને ભોળે ભગત ઉપદેશક કવિઓ હતા. આખખા અને કાવ્યોદ્ધારા તેમના કાવ્યોની નીતિ જનસમાજને બોધ ઉપદેશે છે.

આ ગુજરાતી કવિઓના સમકાલીન કેટલાક જૈન કવિઓ પણ હતા. જૈન સાહિત્ય ગુજરાતી જેવું જ પ્રાચીન છે. તેમનો મુખ્ય વિષય “રામા” હતો. પ્રાચીન જૈન કવિ ગાંધી વ્રજલાલ કાળિદાસ મવત ૧૮૧૫ માં રચાએલા એક જૈન કવિતા ‘મુજપ્રબધ’ નામના ત્રયમાથી અવતરણો આપે છે. સવત ૧૪૫૦ માં રચાએલો મુગ્ધાવબોધ ઔકિતક નામનો ત્રય કોષ જૈને રચ્યો હશે એમ આતર પ્રમાણથી આક્ષરથી કેશવલાલભાઈ દર્શાવે છે.

“શિલવતીના ગમ” નામનો એક જૈન કવિએ રચ્યો ત્રય પણ ઉત્તમ છે. આ કવિઓનો વિષય ઘણે ભાગે ઐતિહાસિક તેમજ વાતાનો માલમ પડે છે, માત્ર ધાર્મિક નથી.

પ્રાચીન સાહિત્ય પદાત્મક હતું, અર્વાચીન તેવું નથી ગણને આમા વિશેષ સ્થાન મળ્યું છે. નાટકો, નવલકથા, જીવનચરિત્રને લગતા ત્રણે અર્વાચીન ગુજરાતી અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનાજ વિષયો છે. પ્રાચીન કવિઓ માહિત્ય માત્ર ધાર્મિક વિષય વાર્તાકાર કે ઉપદેશરૂપે માહી ભાષામા વર્ણવતા, ત્યારે અર્વાચીન સાહિત્યે જીવીજ દિગામા પ્રયાણ કર્યું છે. અર્વાચીન સાહિત્યનો આરભલાળ દલપત નર્મદ બેડથી શરૂ થાય છે. પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનની ખડુ અસર તેમને થઈ હોય એમ તેમના ત્રણેમાથી જણાતું નથી. અનેના વિચારો, શૈલી, તેમજ વિષયો ભિન્ન સ્વરૂપના હતાં અને વચ્ચેનાં માર્ગવિરોધ એક નિશ્ચિત રૂપે પ્રેમાનંદ ને શામળ વચ્ચેના તેવાજ વિરોધ સાથે સંજ્ઞાવી શકાય આવા વિરોધો સાહિત્યને આડકતરી ગીતે લાભજ કરે છે. અર્વાચીન પદ સાહિત્યની વીગત વાર સમાલોચના કરીએ.

આ સમયની કવિતાએ પ્રાચીન સમયને ઘણોજ પાછળ પાડી દીધી છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન કવિતાના વિષયનો ભેદ અચાઉ કહી ગયા છીએ. અર્વાચીન કવિતા તે સિવાય એક બીજી છે. પ્રાચીન કવિતા માત્ર માહી અને વર્ણનાત્મક હતી સ્વાનુભવગ્રાસ્ત્ર યોડીજ માલમ પડે છે. અર્વાચીન કવિતામા પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય તથા તેના જ્ઞાનની યથા પુષ્કળ નજરે પડે છે. પ્રાચીન સાહિત્ય ધાર્મિક હતું ત્યારે અર્વાચીન સાહિત્ય સવદેશી માલમ પડે છે.

પ્રત્યેક કવિને આ યુગમા વિષયપરત્વે સ્વતંત્રતા હોય છે. પ્રત્યેક કવિ કે ત્રયકાર રચે તે વિષય પર કાવ્યો રચે છે, અથવા ત્રય લખે છે. પિંગળને લગતા પણ ઘણા ભેદ નજરે પડે છે. ગઝલનો ઉપયોગ કવિતામા અર્વાચીન કવિઓએજ શરૂ કર્યો છે. કવિતા છદ્વાળી જોઈએ કે છદ્દ વિનાની તે પ્રશ્નો નિર્ણય કવિની ધર્યા ઉપર આધાર રાખે છે. આમ કવિતા વિષય તથા શૈલી બેંટાં ઉત્તર સ્વરૂપ ધારણ કરતી ગઈ, છતાં નિયમખલ્લ હોવાપણુ તજતી જાય છે. મસ્કૃત ભાષાનાં વિસ્તારવાળાં મહાકાવ્યો તથા અખો,

ત્રેમાનંદ, તથા શામળ જેવાનાં તેવાંજ વિશાળ સ્વરૂપનાં ખરી ઊર્મિનો પ્રાદુર્ભાવ પ્રદર્શિત કરનારાં સળંગ ગુજરાતી કાવ્યો આધુનિક સમયની કવિતામાં નજરે પડતાં નથી. “સ્નેહમુદ્રા” “રમણ સહિતા” અને એવાં બીજાં કાવ્યો ખડુ જૂજ છે. છુટક કવિતાઓ હાલના સમયમાં પુષ્કળ રચાય છે. કેટલીક તો નિર્માલ્ય હોય છે. અર્વાચીન કવિતાની આ એક ન્યૂનતા છે; જો કે પ્રાચીન કરતાં અર્વાચીન સમયની કવિતાના વિષય તથા સ્વરૂપ ચઢીઆતાં છે.

આ વિષયને પ્રાચીન સાહિત્યમાં સ્થાન હતું નહિ. અર્વાચીન સાહિત્યને તે વિષય છે; એટલે તેની તુલના પ્રાચીન સાથે ન કરતાં હાલ જે ગદ્યાત્મક સાહિત્ય ગદ્યાત્મક સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તેનીજ સમાલોચના કરીશું. અને નાટકો.

તેના મુખ્ય વિષય તરીકે નાટકો, નવલકથા અને વાર્તાને માની લઇશું. આધુનિક સમયમાં સંસ્કૃત નાટકો જેવાં હંચાં સ્વરૂપનાં અને ગુજરાતી સાહિત્યને દીપાવે તેવાં નાટકો ઘણાં થોડાં છે. સ્વ. મણીલાલજી કાન્તા દિ. ખા. રણછોડભાઈ દત્ત જ્યકુમારી વિજય નાટક, નર્મદાશંકરનું ટ્રાપેડીદર્શન, સ્વ. દોલતરામનું અમરસત્ર અને છેક હાલના સમયમાંનું રા. ખ. રમણભાઈદત્ત “રાધનો પર્વત” અને રા. નાનાલાલનું “જયા જયંત” જેવાં નાટકો ગુજરાતી નાટકના ઉત્તમ નમુના છે. આનેજ નાટક સાહિત્ય કહી શકાય. કેટલાંક સંસ્કૃત નાટકોનાં ભાષાન્તરો તેમ જ ખંગાળી ભાષામાં રચાએલાં નાટકોનાં ભાષાન્તરો ગુજરાતી સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ પ્રતિષ્ઠિત લેખકોના હાથે લખાયેલાં છે, ઉત્તરરામચંદ્રિત, માલતીમાધવ, મૃચ્છકટિક, વેણીસંહાર, શાકુંતલ, અને વિંકેમોર્વશીય નાટકોનાં ગુજરાતી ભાષાન્તરો હંચી પ્રતિનાં રચાએલાં છે. એનું માન તે ભાષાન્તર કરનારનેજ ઘટે છે, આ વિષયને લગતું થોડુંક વર્ણન આગળ ઉપર કરીશું.

રંગભૂમિ ઉપર ભજવવા માટે રચાતાં આર્થિક દષ્ટિથી ઉદ્દભવેલાં અર્વાચીન સમયનાં કેટલાંક નાટકો સાહિત્યમાં સ્થાન લેવાને પાત્ર નથી. તે ખડુધા નિર્માલ્ય છે.

નવલકથા:—

હવે “નવલકથા” વિષે વિચાર કરીએ. નવલકથાના ગ્રંથો ઉપર પાશ્ચાત્ય જ્ઞાને ખડુ અસર કરી છે. આ નવલકથાઓ અર્વાચીન સાહિત્યમાં બે પ્રકારની નજરે પડે છે. કેટલીક માત્ર કલ્પનામય અને કેટલીક ઐતિહાસિક સ્વરૂપની હોય છે. ખંને વિભાગના ઉત્તમ નમુનાઓ “કરણવેલો” “વનરાજ્યાવડો” અને “સરસ્વતીચંદ્ર” છે. હાલના સમયમાં માસિકો અને વર્તમાનપત્રોમાં વાર્તાદ્વારા નવલકથા પ્રસિદ્ધ થાય છે, પરંતુ તે નવલકથા નથી પણ સાદી વાર્તા જ છે. શામળભટ્ટની વાર્તાઓ સાથે સરખાવતાં ઘણી ઉતરતી જણાય છે. કેટલીક અંગ્રેજી નવલકથાઓના અનુવાદો ગુજરાતી સાહિત્યમાં થવા લાગ્યા છે. આમ નવલકથામાં સામાજિક, રાજકીય, અને સંસારી વિષયોનો સમાવેશ થતો જાય છે. સંખ્યાની દષ્ટિએ જોતાં કદાચ આ ગ્રંથો પુરતા હશે; પરંતુ હંચા સ્વરૂપની નવલકથાઓ જેને સંસ્કૃત “કાદંબરી” ના ગ્રંથ સાથે સ્પર્ધામાં મૂકી શકાય તેવી નવલકથાઓ સંખ્યામાં તથા ગુણમાં પુરતી નથી.

અર્વાચીન સાહિત્યની વૃદ્ધિ અને સેવા સાહિત્યરસિક પુરુષો પરભાષાના ત્રયોના ભાષાન્તરો દ્વારા કરે છે આ એક સ્તુત્ય રીત છે, પરંતુ સાહિત્યનો વિસ્તાર ભાષાન્તરો ઉપર જ આધાર મળે એ તદ્દન ઇષ્ટ નથી અધિકારી અને સુપ્રતિષ્ઠિત માણસોએ કહેલાં ભાષાન્તરો સર્વદા તથા સર્વથા સુદર અને જ છે, પરંભાષાના ઉત્તમ - ત્રયોના ભાષાન્તરો ઇષ્ટ હોવા જોઈએ પરંતુ ભાષાન્તરજ થાય એ ખસ નથી પ્રાચીન કવિઓ માટે પરભાષાના સાહિત્યનો વિષય લઈ પોતાની ભાષામાં નૈસર્ગિક શક્તિથી તેનું વર્ણન કરવું અથવા તે સ્વતંત્ર ગદ્ય કે પદ્ય ગદ્યનું એ જ ખરી સાહિત્યસેવા છે “સ્મરણ મહિતા,” “જયા જયત,” “સગરસ્વતીચંદ્ર,” અને “રાધેના પર્વત” જેવા છેક અર્વાચીન સમયના ત્રયોની અપેક્ષા ગુજરાતના સાહિત્યવિદ્વામ્ની સ્ત્રીપુરુષો રાખે તો વાસ્તવિક છે આધુનિક સાહિત્યમાં કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે કૃત્રિમતા તેમ જ સ્વસ્થ દી વિચારદર્શન અને શૈલી પ્રયોગ ખુબી માલમ પડે છે પ્રેમાનંદ જેવું ત્રણ લઈ સાહિત્ય સેવા કરવા ધારનાર પુરુષો અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યને સુમાર્ગે પ્રેરશે તો જ સાહિત્ય ખરા સ્વરૂપનું ઉદ્ભવશે

આમ સાહિત્ય દિનપ્રતિદિન ચોડાક વિદ્વાનો લેખકો તથા કવિઓ અને ત્રયકાગે દ્વારા રચાતું જશે તો જ રૂપ અને વિસ્તારની સાહિત્યને અગે જરૂર છે તે પુરી પાડવાના સમય ઘણા ઓછા છે કેટલાક માને છે, કે આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રાદેશમાં અને વિશાળતામાં ખુબી ન્યૂન છે કૃત્રિમતા કેટલાક ત્રયોમાં ઉભરાય છે વાંત કેટલેક અંશે સત્ય છે અને તેથી ચોચનીય છે પ્રેમાનંદની માફક અથવા અન્ય કોઈ રીતે અર્વાચીન સમયમાં ઉત્તમ કવિઓએ સાહિત્યમંડળ સ્થાપી ઉત્તમ પ્રકારનું સાહિત્ય રચાય એવા પ્રયાસો કરવા જોઈએ અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય છેક નિર્મોલ્ય નથી સમજાનો વિચાર ન કરતા સ્વરૂપ ભેતા આ સાહિત્ય પણ ઉત્તમ ત્રયોથી વિભૂષિત છે તેવા એક અર્વાચીન ત્રય જ કરવું મનો ઉત્તમ નમુનો છે, તથા જેની ગ્યના ઇન્દ્રિયમારીઅમ નામના અગ્રેષ્ઠ ત્રયનો ખ્યાલ આપી શકે છે તે ‘સ્મરણ મહિતા’ છે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનું તે ઉત્તમ કાવ્ય છે આવા જ કાવ્યો અને ઉપર કહી ગયા તેવા ઉત્તમ ગદ્યાત્મક લખાણો વિશેષ લખાતાં જાય, તો જ ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ થશે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના સર્વમાન્ય વિદેહ કવિ કે ત્રયકાગે દસપતંગમ, નર્મદાશંકર, નવલરામ, નદરાકર, સ્વ ખાળાશંકર, મણિલાલ, ગોવર્ધનગમ કલાપી, વગેરે હતા

વિવિધ પુરુષોના નામની આ યાદીમાં નોંધ ખુબી સીધી નથી ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સાહિત્યસ્વરૂપનું નિરીક્ષણ કરી ગયા એક પ્રકાર બીજાથી ચઢીઆતો છે, અથવા ઉતરતો છે એ કહેવાનો બીજકુલ આશય નથી અને વિભાગ પોતાના વિષય સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે પ્રાચીન સાહિત્ય વિષય મર્યાદિત હતો, તો અર્વાચીન સ્વતંત્ર તથા વિશાળ છે અર્વાચીન સમયમાં ન્યૂનતા માન ખરા સત્ય-પ્રેમા નીંડા વિવેચકોની છે પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો આ વિભાગ આપણા સાહિત્યરસિક પુરુષોએ સ્વીકાર્યો માલમ પડતો નથી સ્પષ્ટ તથા સત્ય વિવેચનને અભાવે નિર્મોલ્ય

સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થતું જાય છે તે ઈષ્ટ નથી. આ સાથે ગુજરાતી ભાષાની શબ્દરચના તથા જોડણી વિષે જે ખોલની જરૂર છે. શબ્દરચના વિશેષ સંસ્કૃતમય, આડંબરવાળી અને નિષ્પ્રયોજન કઠણ સ્વરૂપની ઘણા અંશોમાં વપરાયેલી જેવામાં આવે છે. વિષયને અનુસરીને ભાષાની સાદાઈ કે પ્રૌઢતા આવશ્યક છે, જે સૂત્રનો ખડુ ભંગ થતો જણાય છે. વિવાદગ્રસ્ત જોડણીવાળા શબ્દો બાદ કરતાં શુદ્ધ સ્વરૂપના તત્સમ શબ્દોનો પ્રયોગ એક રીતે કહીએ તો ‘દુષ્ટ’ થતો જાય છે. ભાષાની સુંદરતા તથા શુદ્ધતા તેમજ, વિચારની પ્રૌઢતા અર્વાચીન સાહિત્યમાં કેટલાક લખાણોમાં છે; ઉતરતી પંક્તિના લેખકોના લખાણમાં ખડુ નજરે પડતાં નથી; પ્રાચીન કવિઓની ઘણી દૃષ્ટિઓ જન-સમાજને ઉદ્દેશીને રચાઈ હતી, અને તેથી જ તેમની ભાષા તેમને રૂચે તેવી યોજાતી.

અર્વાચીન સાહિત્ય મોટે ભાગે માત્ર શિક્ષિત વર્ગને માટે ઉદ્દેશીને રચાય છે. કવિતા છંદવાળી હોવી જોઈએ, તેનું સ્વરૂપ ગેય જોઈએ, જે નિયમ કેટલાક ઉત્તમ કવિઓ હવે પાળતા નથી. કવિતાને લગતો આ પ્રશ્ન કેટલાક વિદ્વાનોએ હાથ પર લેવો શરૂ કર્યો છે જે આનન્દની વાત છે. જેમ શિક્ષિત પુરુષો માટે અમુક સ્વરૂપનું સાહિત્ય અપેક્ષિત છે, તેમ જનસમાજનો ખડોળો વર્ગ પ્રાચીન કવિઓ જેવા બોધક કાવ્યો અથવા તો તેવા સ્વરૂપનું સાદું લાગણીવાળું, ઊર્મિ દર્શાવનારું રસાત્મક સાહિત્ય ઇચ્છે છે. સરસ્વતીના પ્રસાદવાળા કવિઓ, અને અંશકારોએ વાચકવૃંદથી વંચાય, સમજાય, અનુભવાય અને સ્વીકારાય (પોતાનું કરી લેવાય) એવું સાહિત્ય રચી ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યને અન્ય દેશોની તુલનામાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એવા પ્રયાસો કરવા જોઈએ. છેવટે એટલું નિવેદન કરવા ઇચ્છું છું કે હું માત્ર અભ્યાસી છું. આ વિષયનો ઉંડો જ્ઞાતા કે શોધક નથી. વિષય પરત્વે જેમના અભિપ્રાયો પ્રમાણભૂત માની શકાય તેમના અંશો કે લેખો દ્વારા મળેલા જ્ઞાનનો સાર આપી વિષયચર્ચા કરી છે. શરતચૂકના દોષો પ્રત્યે ક્ષમા ચાચી લેખ સમાપ્ત કરું છું.

પરિશિષ્ટ અ.

(૧) ‘પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતમ્ । તત્ર ભવં તત્ત આગતં વા પ્રાકૃતમ્ ।’

(હિમચંદ્ર.)

(૨) ‘આર્ષોત્થમાર્ષતુલ્યં ચ દ્વિવિધં પ્રાકૃતં વિદુઃ ।’

ટીપ્પ:—પ્રાકૃતના કેટલાક જે મોટા પ્રકાર માને છે.

(૧) મહારાષ્ટ્રી જેને પ્રકૃત-પ્રાકૃત કહે છે. આ ભાષાનાં મુખ્ય કાવ્યો સેતુબંધ તથા ગૌડવંધ નામનાં છે.

(૨) જૈન માગધી. આ વિષે કેટલાક વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. જૈન લોકોના ધર્મઅંશો આ ભાષામાં રચાયેલા મનાય છે. સંસ્કૃતમાં માગધી કેટલાક અંશોમાં નીચ પાત્રો માટે પણ યોજાઈ છે.

(૩) ‘પ્રાકૃતા નીચાઃ તત્સંવન્ધિત્વાત્ પ્રાકૃતમ્ ।’

(૪) પ્રાકૃતનાં દાખલા

સસ્કૃત	પ્રાકૃત	જૂનો ગુજરાતી
અર્ક	અર્કો	આક
દીપ	દીવો	દીવો
વધિર	વહિરો	વહિરો
શ્યામાક	સામઓ	સામો
અનુયોગ	અનુઓ	અણૂજો
પિવતિ	પિઅહ	પિમહ

શાસ્ત્રી યજ્ઞલાલ

(૫) સસ્કૃત-અતિક્રાન્તમન્તર રાજાનો વિહારયાત્રા નિરયાસિયુઃ ॥

પાલી-અતિક્રાન્તમન્તર રાજાનો વિહારયાતાત્રેયાસુઃ ।

ડૉ. માળદારકર

(૬) ‘આભિરાદિગિરઃ કાવ્યેષ્વપશ્ચ શ્ચ ઇતિ સ્મૃતાઃ ।

શાસ્ત્રેષુ સસ્કૃતાદન્યદપશ્ચ તયોદિતમ્ ॥ ’

(કાવ્યાદર્શ)

(૭) ૭ ખોલીના નામ —(૧) મહારાષ્ટ્રી, (૨) શૈરસેની, (૩) માગધી, (૪) પૈશાચી, (૫) ચૂલિકા પૈશાચી, (૬) અને અપભ્રંશ.

(૮) પૈશાચી—વિદ્યા તથા ગોદાવરી નજીક વસતા અનાથોના મહવાસને પરિણામે.

પરિશિષ્ટ ૪.

સન્કૃત	મેઘ	પેઠ	મેલો
	રાજા	„	ત્રા
	તરણી	„	તલુની

(૧) મહારાષ્ટ્રીને દરુડી અુખ્ય પ્રાકૃત કહે છે

મહારાષ્ટ્રાશ્રયાં ભાષાં પ્રાકૃષ્ટ પ્રાકૃત વિદુઃ ।

સાગરઃ સૂક્તિરત્નાના સેતુવન્ધાદિ યન્મયમ્ ।

કાવ્યાદર્શ ।

(૨) માગધીની હકીકત એક પ્રકાર નેન માગધી હતો આ ભાષાને ત્રો વેળે પાલી પછીની અને અન્ય પ્રાકૃતો પહેલાંની નેનોના ધાર્મિક ત્રયોની માને છે હેમચંદ્ર તેને જુદી વર્ણવતા નથી અુખ્ય પ્રાકૃત માને છે સસ્કૃત

સાહિત્યમાં માગધી નીચ પાત્રો પરત્વે યોગ્ય છે. માગધીના દૃષ્ટાંતરૂપે હેમચંદ્ર શાકુન્તલ નાટકમાં માછીની બાપાનો દૃષ્ટાંત આપે છે. મુદ્રારાક્ષસમાં ક્ષપણક અને વેણીસંહારમાં રુધિરપ્રિયની બોલી પણ આજ છે.

ડૉ. બાંડારકર.

(૩) મહારાષ્ટ્રી—ખદે સ્ જ થવો જોઇએ.

સંસ્કૃત	મહારાષ્ટ્રી	ગુજરાતી.
ઝૂંગાર	સિંગાર	શણુગાર.
અશ્રુ	અંસુ	આંસુ

શૌરસેની:—

સં	પૂરિત	શૌ	પૂરિદ
„	તથા	„	તથા
„	નાથ	..	નાથ

પરિશિષ્ટ ક.

અપભ્રંશના નમુના.

૧ હિઅડા જડ વેરિઅ ઘણાતો કિં અગ્નિ ચડાહું ।

અરુહું યે હત્યડા જડ પુણુ મારિ મરાહું ॥

હાહડા ! જો વેરીઓ ઘણા છે, તો શું આકાશે ચઢીએ ?

અમારા બે હાથ છે; જો પણ (વળી) મારીને મરાઇશું.

(બૃહત્ વ્યાકરણ)

૨ દિઅહા જન્તિ બ્રહ્મણ ઢહિં પઢહિં મળોરહ પચ્છિ ।

જં અચ્છહ તં માણિઅહ હોસહ કરત મઅચ્છિ ॥

દિવસો ઝડપથી જાય છે, મનોરથો પાછળ પડે છે;

જે છે તે માન્ય થાય છે થશે એમ કરતો ન થા.

(બૃહત્ વ્યાકરણ.)

૩ વ્રહ્મણુ પરિપાવિઅહ હત્થિ મોક્કલડેણ ।

વડાપણુ મોકળે હાથે પમાય છે.

(બૃહત્ વ્યાકરણ.)

૪ વલહહ (વલ્લહ), તુચ્છીહ (તુચ્છ)

૫ પરચ્છ (પછી)

૬ ઉગર્ધ (ભગે) વ્યાપધ (વ્યાપે)

૭ ગુરુ તણીઈ વચન (ગુરુનું વચન)

૮ ઠઈણુ તણુક (ઠેાનું)

પંચનાભ, ભીમ, વગેરેના ત્રયોમાંના દાખલા

૯ પહિલુ રાઇ હુ અવગણિલ માત ખ ધવ ઠેયવ હણિલ
(પહેલો રાથે હુ અવગણ્યો-મને અવગણ્યો-માગે ખાધવ ઠેયવ હણ્યો)
(પંચનાભના ઠહાનડે પ્રખ ધમાથી)

૧૦ સિંહાસન બિહુ છિ કુ રાઇ
મોટુ તેહ તણો મહિમાયિ
(ભીમ ઠવિએ રચેલા ' હરિલીલા શોળકળા 'ના ૧૭ મા સૈકામાંના હમ્દ-
લિખિત પુસ્તકમાંથી નવલરામભાઇએ આપેલો ઉતારો)

૧૧ ઠરસિ (ઠરગે)

૧૨ વિશાખ શુદિ હુણુદાન હીજઈ
માઘમાસિ અમાવાસ્યા હેમદાન હીજઈ

૧૩ માઘમાસિ, આદિત્યવાગિ જુ મલસ્તાન કીજઈ તુ તાવ ચડઈ
(ધ મ ૧૪૦૪ મા લખેલા બ્રાહ્મણ પુસ્તકમાંથી)

૧૪ તે બ્રાહ્મણ બોલિલ તાહર ઘરે ભોજન ન કંઈ
તાહરઇ ઘરે ગણમનુ કમ્ દેખુ છુ

૧૫ અપભ્રંશ જૂની ગુજરાતી અને હાલની ગુજરાતીમાં ઢેટલાક સરખાં સ્વ-પની
યાદી નીચે આપેલી છે

સંસ્કૃત	અપભ્રંશ	જૂની ગુજરાતી	હાલની ગુજરાતી
પ્રિય	પિડ, પ્રિડ,	પિડ,	પિડ
મદીય	મહારડ	માહરડે, માહર,	માઈ
અસ્તિ	— અચ્છ	અછિધ, છિ, અછિ	છ

(૫૬૬ બ્યાઠરણુમાંથી)

૧૬ જૂની ગુજરાતી-ચસતવિલાસ

સાગિ દીઠ દૂઝ અનીઠડ દીઠડ ગમડં ન ચીર,
મોજન આજ અ ડીઠડ મીઠડ સદડ ન નીર
સકઠ કલા તુ નિશાકર ! શા કરં મડરિ સતાપ ?
અવલા મમારિ કલકી અશકી અખા હવ પાપ.

ગુજરાત શાસ્ત્રપત્ર ૧૮૯૨

ગુજરાત દેશ.

ગુર્જરાટ (ગુર્જરા શોભા પામ્યાં જ્યાં તે) અથવા ગુર્જરના (ગુર્જરાએ રક્ષણ કરેલી એવી તે) એ શબ્દો ઠોઠ ઠોઠ મંડળમાં સાંભળવામાં આવે છે. સંસ્કૃત શબ્દોના અર્થ પ્રમાણે ગુજર્જર કહેવાતા લોકોની પૃથ્વી તે ગુજરાત છે. ગૂર્ ધાતુ, ભક્ષણ-ઉઘમ; હિંસા-ગતિ, એ અર્થને વિષે પ્રવર્તે છે, ને એમાંથી ઉઘમ-હિંસાના અર્થ ગુજરાતના લોકને લાગુ પાડતાં હિંસા કરનારા ને જેતી વણજવેપાર એ ઉઘમ કરનારા લોક તે ગુર્જર એમ અર્થ કઢાય, અને એ અર્થ ગુજરાતની પહેલી વસ્તી બીલ કોળીની કહેવાય છે તેનો ગુજરાતના જે ઉઘમ તેને લાગુ પડે છે. વળી કળુપ દેશ તથા પશ્ચિમે સમુદ્ર છે એ જોતાં ગુજરાતના લોક જેતી વેપારના જ ઉઘમ પરમ્પરાથી કરતા આવ્યા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એક શાસ્ત્રીએ શ્દ ધાતુ ઉપરથી 'ગીર્યતેતત્ ગુઃ ગુરજ્જયતિયાસ્મિન્' એમ વ્યુત્પત્તિ કરીને જે દેશને વિષે ઉચ્ચારણુ છિન્નભિન્ન રૂપે રચ્યાં હોય તે એમ અર્થ કર્યો.

(નમઃકૃત્ય)

જનુભાઈ અચરતલાલ સૈયદ.

ત્રેમાનંદયુગનાં કેટલાંક કાવ્યોનો કાળ નિર્ણય*

વિક્રમના અઠાગમા શતકને ત્રેમાનંદયુગ કહે છે, કારણ કે તે યુગનો અધિષ્ઠાતા કવિ શિશોમણિ મહાકવિ ત્રેમાનંદ ભટ છે આ શતકનાં ત્રેમાનંદના, તેના શિષ્યોના, ઉત્તર વયના મમકાલીન કવિ સામળના અને તેની પૂર્વાવસ્થાના મમકાલીન કવિઓના કેટલાક પ્રસિદ્ધ કાવ્યો અને આખ્યાનોની, રચ્યા માલ ખરી છે કે ખોટી તેનો ગમ્ભિરતથી નિર્ણય કરી તે વિદ્વાનો મમલ જી કરવી અને તે ઉપરથી આ યુગના મુખ્ય કવિ ત્રેમાનંદ અને સામળના કાળ મળી નીકળતા અનુમાન મર્વ વિદ્વાનોની આગળ વિચારવા માટે મૂકવા એ આ લેખ લખવાનો હેતુ છે

મહાકવિ ત્રેમાનંદના કવિ તરીકેના જીવનનો ઇતિહાસ તેજ આ યુગનો ઇતિહાસ છે, તેથી આ લેખમાં પ્રથમ ત્રેમાનંદના અને તેના શિષ્યોના આખ્યાનની ગ્રંથા માલ તપાસી છે અને પછી અન્ય કવિઓના કાવ્યોની ગ્રંથા સાલ તપાસી છે

ત્રેમાનંદના જે કાવ્યો ને આખ્યાનોની રચ્યા માલ આપેલી છે, તેમાં કેટલીક વખત એકજ આખ્યાનની એકથી વધારે રચ્યા સાલ મળી આવે છે, અને તેથી કયી સાલ ખરી અને કયી ખોટી તે નિર્ણય કરવાની જરૂર છે વળી જે આખ્યાને મા એકજ રચ્યા સાલ મળી આવે છે, તે ગ્રંથા માલ ત્રેમાનંદે પોતે આપેલી છે, કે પાછળથી બીજા કોઈએ દાખલ કરી છે કે પાઠાન્તરથી દ્રષિત થઈ છે, તે બાબતનો પણ નિર્ણય કરવાની જરૂર છે બીજા કવિઓનાં કાવ્યોની ખરી ગ્રંથા માલ મળી આવે તો ત્રેમાનંદના મમય ઉપર વધારે પ્રકાશ પડે એ હેતુથી તેમના કેટલાંક કાવ્યોની રચ્યા સાલ પણ તપાસી છે

ગણિતથી નિર્ણય કરવા માટે 'ઇન્ડિઅન ઍન્ટિક્વરી' મા આપેલાં કન્દલ જેસ-બીના કોષ્ટકોને^૧ તથા કેરો લક્ષમણુ છનેના રૂઢસાધનનાં કોષ્ટકોનો ઉપયોગ કર્યો છે

પરિશિષ્ટમાં આખ્યા પ્રમાણે એકલે છવીસ (૨૬) કાવ્યો અને આખ્યાનોની અને સામળભટ સબધી બીજી ત્રણ ત્રણ તપાસી છે તેમાંથી નીચે પ્રમાણે ખરી હકીકત મળી આવે છે —

ત્રેમાનંદનાં કાવ્યો અને આખ્યાનોની ખરી રચ્યા સાલ —

૧ મામેરું	સ ૧૭૧૭	૫ શામલશાહનો મોટો વિવાહસ	૧૭૪૦
૨ ચદ્રહાસાલ્યાન	સ ૧૭૨૭	૬ નલ્લાલ્યાન	સ ૧૭૪૨
૩ મદાલસાલ્યાન	સ ૧૭૨૮	૭ સુમદ્રાહરણ	સ ૧૮૫૮
૪ સુદામાચરિત્ર	સ ૧૭૩૮		

પ્રેમાનંદના શિષ્યોનાં કાવ્યોની ખરી રચ્યા સાલ:—

૮ વીરજી કૃત-કામાવતીની કથા	સં. ૧૭૨૫	૧૪-૧૫ શામલકવિના આશ્રય- દાતા	સં. ૧૭૯૫
૯ હરિદાસ કૃત-શામલ- શાહનો વિવાહ	સં. ૧૭૨૬	રઘુદાસે ખોદાવેલ કુવાના શિલાલેખની સાલો.	સં. ૧૭૯૬
રત્નેશ્વર—		બીજા કવિઓ	
૧૦ ભાગવત પ્રથમસ્કંધ	સં. ૧૭૪૦	અલ્લો	
૧૧ અશ્વમેધ	સં. ૧૭૪૩	૧૬ અલ્લેગીતા	સં. ૧૭૦૫
કવિ શામલદાસ—		ગોપાલદાસ—	
૧૨ પદ્માવતીની વાર્તા	સં. ૧૭૭૪	૧૭ ગોપાલગીતા	સં. ૧૭૦૬
૧૩ શામલનાં કેટલાંક કા- વ્યોની ઉતાર્યા સાલ	સં. ૧૭૯૬	વિશ્વનાથ જાની—	
		૧૮ મોસાલાચરિત્ર	સં. ૧૭૦૮

પ્રેમાનંદનાં તેર આખ્યાનોની લિત્ર લિત્ર સાલો તપાસી, તેમાં સાત આખ્યાનોની ખરી રચ્યા સાલ મળી છે.

મામેરું અને નલાહ્યાન આ કાવ્યોની દરેકની ત્રણ રચ્યા સાલો હતી; તેમાં દરેકમાં પહેલી રચ્યા સાલ, માસ તિથિ ને વાર સાથે મળતી આવે છે અને ખરી ઠરે છે; અને બાકીની બે ખોટી ઠરે છે. સુદામાચરિત્રની બે રચ્યા સાલ મળી આવે છે, તેમાં પાછળની ખરી ઠરે છે. સામાન્ય રીતે જ્યાં એક કરતાં વધારે રચ્યા સાલ હોય છે, ત્યાં માસ, તિથિ અને વાર એકજ હોય છે. ફક્ત નળાખ્યાનમાં સં. ૧૭૪૨ નાં માસાદિ, સં. ૧૭૭૪-૭૬ નાં માસાદિથી જુદાં છે. ઓસ્તાહરણની બન્ને રચ્યા સાલો ૧૭૨૩ અને ૧૭૩૨ ખોટી ઠરે છે.

બીજાં સાત આખ્યાનોની એક જ રચ્યા સાલ છે. તે પૈકી બે આખ્યાનોની સાલ ખરી ઠરે છે. દ્રૌપદીસ્વયંવર અને મગવદ્ગીતા જેના પ્રેમાનંદના કર્તૃત્વ સંબંધી સંદેહ છે, તેની રચ્યા સાલો ખોટી ઠરે છે.

બાકીનાં બે કાવ્યો ચંદ્રહાસાખ્યાન અને શામલશાહના વિવાહની રચ્યા સાલ સિંહસ્થ વર્ષ ઉપરથી ખરી ઠરે છે; બેકે ચંદ્રહાસાખ્યાનમાં આપેલાં માસ અને તિથિ, વાર સાથે મળતાં નથી. વખતે પાઠાન્તર થઈ શનિવારનો સોમવાર થયો હોય.

એકંદરે જોતાં પ્રેમાનંદનાં લોકપ્રિય કાવ્યોની એકથી વધારે રચ્યા સાલો મળી આવે છે અને તેમાંનાં કેટલાંકની એક રચ્યા સાલ ખરી મળી આવી છે.

પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોની સાત ખરી રચ્યા સાલો મળી છે, તેમાં ક્રુષ્ણશંગાખ્યાનની રચ્યા સાલ સં. ૧૭૨૯ ખરી ગણી ઉમેરવી જોઈએ, કારણકે તેમાં ઓગણત્રીસે કાળ પડ્યાનું કવિ લખે છે. તેની રચ્યા સાલ ૫૦ કાળ દોહનમાં સં. ૧૭૨૯ કાગણુ વદિ છે; વાર આખ્યો નથી.

પ્રેમાનંદનાં પ્રસિદ્ધ કાવ્યો અને આખ્યાનોના મળી આવતા જુદા જુદા સંવતોમાં

સુદામાચરિત્રનો સ ૧૭૦૫ અને નલ્લાર્યાનનો સ ૧૭૭૬ ગણિતથી તપાસતા ખોટા કથા છે જે ખરી રચના સાથે મળી આવી છે તેમા વહેલામા વહેલી મામેરાની રચના સાલ સ ૧૭૧૭ અને મોડામા મોડી સુમદ્રાહરણની રચના માલ સ ૧૭૫૮ છે એટલે મ ૧૭૧૭ થી સ ૧૭૫૮ સુધીનો ૪૧ વર્ષનો કવન કાળ આપણને ચોક્કસ રીતે મળે છે

હવે ખાઠીના પ્રસિદ્ધ કાવ્યોમાં માર્કંડેય પુરાણની રચના માલ પ્રાચીન કાવ્ય માળામા અને બૃહત્ કાવ્ય દોહનમાં સ ૧૭૬૫ આપેલી છે, અને તે એકથી વધારે વાર તેમા આવે છે, તેથી ખરી માની શકાય અણવકાર્યાનની જે રચના સાલ છે (૧) ૫૦ કાં દોહનમા સ ૧૭૨૬ અને (૨) પ્રાં કાં માલમાં સ ૧૭૬૬ છે પહેલી રચના સાલ ઘણી વહેલી જણાય છે અને બીજી ખરી છે એમ માનવાને પુગવા નથી આ રીતે તપાસતાં ત્રેમાનદના પ્રસિદ્ધ આખ્યાનો ઉપરથી સ ૧૭૬૫ થી આગળ જવા માટે આપણને ચોક્કસ પુરાવા મળતા નથી બીજા બહાગના પુરાવા ઉપરથી આપણે આગળ ઉપર જોઈશું કે આ ભાષાભક્ત મહાકવિ ગુજરાતને સુભાગ્યે બીજા કેટલાક વધારે વર્ષ જીવતા રહ્યો હતો પરંતુ ઉપલા મવતો ઉપરથી ત્રેમાનદનો કવનકાળ સ ૧૭૧૭ થી મ ૧૭૬૫ સુધીનો એટલે લગભગ ૫૦ વર્ષનો ચોક્કસ રીતે મળે છે અને તેમા ૫ વર્ષ આગળ અને ૫ વર્ષ પાછળ ઉમેરતા એક માડીનો ફરે છે

હવે ઉપર મળી આવેલી કેટલીક ખરી માલોથી ત્રેમાનદના જન્મ અને મરણના સમય મળી આપવામા આવતી સાલો તપાસીશું મામેરાની રચના માલ મ ૧૭૧૭ છે તે વખતે ત્રેમાનદની ઉંમર લગભગ પચીસ વર્ષની ગણતાં ત્રેમાનદનો જન્મ લગભગ સ ૧૬૯૨ મા ફરે છે, અને આ મવત ઘણા વિદ્વાનોને માન્ય છે ત્રેમાનદના શિષ્યોના ગ્રંથોના ખરા સવત આ બાબતને મમથન આપે છે ત્રેમાનદના શિષ્ય ઘોરજી એ લખેલી કામાવતીની કથાનો મવત ૧૭૨૫ અને બીજા શિષ્ય હરિદાસે રચેલા ‘શામલશાહનો વિચાર’ નો મવત ૧૭૨૬ તપાસ્યા પ્રમાણે ખરા છે આ મમય સુધીમા મામેરાના લેખકની કવિ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા બમે અને ઘોરજી અને હરિદાસ જેવા તેના શિષ્યો તરીકે કવિતા લખે તે વાત સંભવિત છે

જન્મ ક્રમતાં વધારે વાદજ્ઞસ્ત બાબત ત્રેમાનદના અવમાનકાળની છે તે મમય સળધી અનુમાન બહાગના પુરાવા ઉપરથી કવમા આવે છે

વક્ષના આખ્યાનોની રચના સાલ ખરી માનીએ, તો ત્રેમાનદ મવત ૧૭૮૧ સુધી તો જીવતા હોવાનું મ્પષ્ટ જણાય છે હવે વક્ષનાં આખ્યાનોની રચના સાલ ખરી માનવાને કેટલાક કારણો છે દાખલા તરીકે કુન્તીમંત્રનાખ્યાનમા વક્ષને કવિ સામળ અને તેના આશ્રયદાતા રખીદાસ સળધી કેટલાક ઉપદામના વચનો લખ્યા છે એ ઉપરથી એમ ક્ષિત થાય છે કે કુન્તીમંત્રનાખ્યાન સામળે રખીદાસને આશ્રય લીધા પછી લખાયુ હોવું જોઈએ, અને સામળે રખીદાસનો આશ્રય મવત ૧૭૭૫ પછી એક જે વરસમાં જ લીધો હતો

મવત ૧૭૮૬ પહેલા કવિ ત્રેમાનદનું મરણ થયું હતું એમ સુદરદાસે પુગ

કરેલા દશમસ્કંધની રચના સાલ સંવત ૧૭૬૬ ઉપરથી કહી શકાય. પણ આ સાલ ખરી છે કે કેમ તેનો નિર્ણય ગણિતથી થઈ શકે તેમ નથી; કેમકે વાર આખ્યો નથી. આ સંવત ખરો માનીએ તોપણ તે પહેલાં કેટલાં વરસ ઉપર પ્રેમાનંદનું મરણ થયું હશે તે અનુમાન કરવા સખળ પ્રમાણ નથી. વળી પ્રેમાનંદે મરણ વખતે અધુરો રહેલો દશમસ્કંધ પુરો કરવાનું કામ પોતાના પુત્ર વલ્લભને કે બીજા શિષ્યોને ન સોંપતાં સુંદરદાસને સોંપ્યું એમ કહેવામાં આવે છે, તે વાત સપ્રમાણ નથી. વળી સુંદર તેનો શિષ્ય હતો તે માનવાને પણ પુરાવો નથી. વલ્લભનાં આખ્યાનો ત્રિવાય પ્રેમાનંદના બીજા જાણીતા શિષ્યોએ અઢારમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં રચેલાં આખ્યાન કવચિત જ મળે છે.

ઉપલા પુરાવાને આધારે પ્રેમાનંદનું મરણ સંવત ૧૭૮૧ અને સંવત ૧૭૮૬ વચ્ચે થયું હશે, એટલું જ કહી શકાય.

પરિશિષ્ટમાં તપાસેલી સાલોમાં 'હારમાળા' ના સંબંધમાં એક મહત્વની સાલ આપણને મળે છે, અને તે હારમાળાના મૂળ કૃતૃત્વ ઉપર કંઈક પ્રકાશ નાખે છે. પ્રેમાનંદના નામે ચઢેલી હારમાળાનો સંવત ૧૭૩૪ એવું સૂદ્ધિ ૧૧ છે; વાર આખ્યો નથી; પરંતુ એક પ્રતમાં હાર આખ્યાનો સમય સંવત ૧૫૧૨ ચૈત્રી સપ્તમી ને સોમવાર છે. ચત્રી સપ્તમી એટલે સૂદ્ધિ સપ્તમી લેતાં આ સંવત માસાદિ સાથે મળતો આવે છે, અને ખરો કરે છે, અને રા. મંડળિક પણ તે સમયે જીવતો હતો, તે ઐતિહાસિક સત્ય છે. હાર આખ્યાના ખનાવની ચોક્કસ નોંધ રખાઈ હોય અને તે ઉપરથી બીજા કવિએ હાર આખ્યાની તારીખ આમ બરાબર આપી તેમ માનવા કરતાં મૂળે નગસિંહ મહેતાએ પોતે જ હારમાળા રચી હશે, તેમાં હાર આખ્યાનો સમય લખ્યો હશે અને પાછળથી તેમાં વધારો થયો એમ માનવું ઠીક લાગે છે. પ્રેમાનંદે પણ તેમાં સુધારો વધારો કરી હાલ મળી આવે છે તે રૂપમાં હારમાળા રચી હોય, તે સંભવિત છે.

પ્રેમાનંદના સમકાલીન કવિઓ.

પ્રેમાનંદના સમકાલીન કવિઓમાં મુખ્ય જ્ઞાની અખો અને સામળલટ છે. આ બેમાં અખો પ્રેમાનંદથી મોટો અને લગભગ એક જમાનો આગળ જન્મેલો અને સામળ પ્રેમાનંદથી નાનો એટલે પાછળ જન્મેલો—ઓછામાં ઓછાં ત્રીસ વર્ષ પછી જન્મેલો જણાય છે, અને પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભનો સમકાલીન કરે છે.

અખેગીતાની રચના સાલ સંવત ૧૭૦૫ માસાદિ સાથે મળતી આવે છે. આ વેદાન્ત સિદ્ધાન્તનો અનુપમ ગ્રંથ (ગુજરાતી કવિતામાં) અખાની અનુલવસિદ્ધ જ્ઞાનેની દશામાં પાકટ વયે લખાયો હોય તેમ તે વાંચતાં જણાય છે અને તેથી સંવત ૧૭૦૫ માં તેનું વય ૪૫ કે ૫૦ વર્ષનું હોવું જોઈએ. અખાના સમકાલીન અને પ્રેમાનંદની પૂર્વ વયમાં હયાત કવિઓમાં વેદાન્તી ગોપાળદાસ અને વિશ્વનાથ જાની છે. ગોપાળદાસે રચેલી ગોપાલ ગીતાની રચના સાલ સંવત ૧૭૦૬ છે, અને વિશ્વનાથ જાનીના મોસાળાચરિત્રની રચના સાલ સંવત ૧૭૦૮ છે. અને તપાસતાં ખરી કરી છે. વડોદરા અને પાટણ વચ્ચે લોકોની સારી આવજા હોય, તો વિશ્વનાથ જાનીના

રચેલા મોસાળા ચરિત્ર પછી ૬ વર્ષે લખાએલા મામેરાના કર્તા ભટ ત્રેમાનદના વાચ-
વામાં તે આવ્યું હોય તે તે સંભવિત છે

કવિ સામલ

સામલ કવિને! કવનકાળ નક્કી કરવાને માટે નીચેના સવતો છે —

(૧) વજ્રાચતીની વાર્તા—સવત ૧૭૭૪ ચૈત્ર સુદિ ૫ ને મંગળવાર મવત
માસાદિ સાથે મળતો આવે છે અને ખરો છે

આ રચ્યા સાલ નીચેની પદ્ધતિઓમાં આપી છે —

‘ સવત સત્તર ચુવોતરે, શુકલ પક્ષ શુભ સાર,
કહી કથા દિન પાચમે, મળતો મંગળવાર ’

ઉપલી પદ્ધતિઓમાં માસ આપ્યો નથી, પણ દિન પાચમે એટલે ઉપર જણા-
વેલા *સવતને પાચમે દિવસે એટલે ચૈત્ર સુદિ ૫ ને રોજ કથા કહી એમ સ્પષ્ટ છે,
અને તે રીતે માસ પક્ષ લેતા તિથિ વાગ મળતા આવે છે

(૨) સામળના એક કાવ્યની ઉતાર્યા સાલ સવત ૧૭૯૬ માઘ સુદિ ૩ ને
ગવિવાગ મળી આવી છે, અને તે પણ ગણિતથી તપાસતા ખરી કરે છે

(૩) સામળ કવિના આશ્રયદાતા રખીદાસે ખોદાવેલા કુંવાના શિલાલેખમાં મળી
આવતા બે સવતો માસ પક્ષ વગેરે સાથે મળતા આવે છે અને ખરા છે

કુંવાનો આરભ—સવત ૧૭૯૫ માઘ સુદિ ૫ શુરુવાર

મમામ્ભિ—સવત ૧૭૯૬ વૈશાખ સુદિ ૩ શુરુવાર

(૪) મામળનું શિવપુરાણ મપૂર્ણ કર્યોનો મમય નીચેની પદ્ધતિઓમાં છે —

‘ સવત સત્તર ચૈત્રોતરે, શ્રાવણ માસ સુખળુ,
શુરુવાર શુદ્ધ પચમી, સપૂર્ણ કીધું પુરાણ ’

નીચે પ્રકારેકે ટીપ કરી છે—

પ્રત ૪—‘ સવત અદાગ ચાડોતરે ’

ઉપગની પદ્ધતિઓમાં ‘ સત્તર ચૈત્રોતરે ’ બ્રહ્મ પાઠ લાગે છે ટીપમાં આપેલા
મવત ૧૮૦૪ નો તિથિવાર સાથે મેળ બેસતો નથી એટલે તે ખોટો છે ૧૭૦૪ આ-
પેલા પાઠ ઉપરથી લઇએ, તો તે અમંભવિત છે એટલું જ નહિ પણ તેના તિથિ
વાગ સાથે મેળ બેસતો નથી

ઉત્તર ઉપરથી નીકળેલો ‘ ઓતરો ’ પ્રત્યય ૬૯ થી ૭૮ સુધી વર્ષ બોલતા
લગાડાય છે, એટલે ફક્ત એટલું જ અનુમાન કરી સકાય કે શિવપુરાણ મવત ૧૭૬૯
થી મવત ૧૭૭૮ સુધીમાંની કોઇ પણ માસમાં સપૂર્ણ કર્યું ગણિતથી તપાસતાં સવત
૧૭૬૯ થી ૧૭૭૮ સુધીના મવતો પૈકી મવત ૧૭૭૭ ની સાથે પદ્ધતિઓમાં આપેલા
મામાદિ મળતા આવે છે, તે ઉપરથી અનુમાન કરી સકાય કે શિવપુરાણ મવત ૧૭૭૨

આવળ સૂદિ ૫ ને ગુરુવારે સંપૂર્ણ કર્યું. આ અનુમાનને ણીજી રીતે સમર્થન મળે છે. શિવપુરાણમાં રખીદાસ કે સિંહુજનું નામ નથી, તેથી તે સિંહુજ ગયા પહેલાં રચાયું હોવું જોઈએ; અને નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે સામળ કવિ સંવત ૧૭૭૫ પછી એક બે વર્ષમાં સિંહુજ ગયા હોય તેમ માલમ પડે છે. વળી પ્રેમાનંદના માર્ટિંડેય-પુરાણની સ્પર્ધામાં શિવલક્ષ્મ સામળદાસ માર્ટિંડેય પુરાણ રચાયા પછી થોડાં જ વર્ષમાં (સાત વર્ષમાં) શિવપુરાણ રચી કાઢે એ વાત સંભવિત છે.

(૫) ‘ સિંહાસનવજ્રિસા ’ કવિ સામળ પોતે જ સંવત ૧૭૭૫ થી ૧૭૮૫ માં રચ્યાનું લખે છે:—

‘ સંવત સત્તર પંચોતરો, કરવા માંડ્યો ગ્રંથ,
ખત્રીસ વાત પંચાસીએ પુરણ કીધો પંથ. ’

... ..
સિંહુજ પટેલ રખીઅલ વડો, કાંડે તેડયો કવિરાજ,
... ..

આ તેમજ તે પછી આપેલી કેટલીક પંક્તિઓ ઉપરથી જણાય છે કે સામળ કવિની કીર્તિ સાંભળી અને સિંહાસન ખત્રીસીની કેટલીક વાતો સાંભળી રખીદાસે સામળ કવિને તેડાવ્યા, સંપૂર્ણ ગ્રંથ લખાવ્યો, અને ગમાન ખારોટને સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ કરવા શીખવ્યો.

વળી સિંહાસન ખત્રીસીની વાર્તાઓ વાંચતાં જણાય છે કે પ્રથમની કેટલીક વાર્તાઓ સિંહુજમાં આવ્યા પહેલાં રચાઈ છે અને બાકીની સિંહુજ ગયા પછી. દાખલા તરીકે ભદ્રા ભામિનીની તેવીસમી વાર્તામાં કવિ સામળ સિંહુજમાં ગયાનું સ્પષ્ટ રીતે લખે છે:—

‘ કવિશ્રી સામળદાસને તરતીખ તેડયો ત્યાંય
વીરેશ્વર જી વિશ્વ છે, જ્યોત જગતી જ્યાંય ’
... ..
રખીદાસ રાજસ વડો જશ કેરો રિદ્ધ રૂપ,
ગમાનંદ સુધી તેહનો ભાટ ભલેરો ભૂપ
કીર્તિ દહીં તે કવિ તણી ગુણીજન તેડયો ઘેર. ’

આ પંક્તિઓ ઉપરથી જણાય છે કે સામળ કવિ સંવત ૧૭૭૫ અને સંવત ૧૭૮૫ વચ્ચે સિંહુજ ગયા અને રખીદાસે તેમને સારો આશ્રય આપ્યો. વળી કવિ વલ્લભે કુન્તીપ્રસન્નારહ્યાનમાં સામળ કવિને ઉતારી પાડ્યા જ ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે ખરે માનીએ તો સામળ કવિ તે કાવ્ય રચાયા પહેલાં એટલે સંવત ૧૭૭૫ પછી એક બે વરસમાંજ સિંહુજ ગયા અને રખીદાસનો આશ્રય લીધો એમ ઠરે છે.

ઉપર જણાવેલી સાક્ષો અને હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં સામળ કવિના કવનકાળની જાહેરાતો સંવત ૧૭૭૦ થી સંવત ૧૭૮૫ સુધી ચોક્કસ રીતે માલમ પડે છે. કવન કાળનો આરંભ દશ વર્ષ આગળ ગણતાં કવિના કવનનો આરંભકાળ સંવત ૧૭૬૦ થી અટકળી શકાય છે, અને પ્રેમાનંદ અને તેના પુત્ર વલ્લભની આંખમાં આવે તેવી

પ્રખ્યાતિ લગભગ મવત ૧૭૭૦ થી થએલી હોવી જોઈએ વળી આ ઉપરથી સામળ કવિ ત્રેમાનદના પુત્ર વલ્લભનો સમકાલીન હરે છે, અને વલ્લભ અને સામળનો અંદરો અંદરો ભાગે છે ત્રેમાનદ તેમાં ઉતર્યો ન હોય, પણ તેના સાક્ષી ખરા

સામળ કવિનો કવનકાળ આ પ્રમાણે વિક્રમના અઢારમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં હરે છે, અને તેથી ત્રેમાનદના શિષ્ય વીરજીએ ‘પદ્માવતીના જેવી કામાવતીની વાર્તા લખી એ બાબત કાળદોષથી બાધિત થાય છે, કારણકે આરભમાં જણાવ્યું છે તેમ વીરજીકૃત કામાવતીની વાર્તાની રચના સાલ સવત ૧૭૨૫ છે અને પદ્માવતીની વાર્તાની રચના સાલ મવત ૧૭૭૪ છે

કવિ સામળનો જન્મ અને અવસાન ક્યારે થયા તે સબધી અનુમાન કરવા માટે કંઈ પણ પુરાવા નથી જન્મ અઢારમા શતકની બીજી પચીસીમાં થયે હોય અને મરણ ઓગણીસમા શતકની પહેલી પચીસીમાં થયું હોય એમ કહી શકાય

જન્મમરણનાં બિંદુઓથી મમર્યોદ મનુષ્યજીવનની કાળદોષથી કવિજીવનકાળ માપી શકાય નહિ અને માપવો યોગ્ય નથી એમ મૂલવતા, ભારતના પ્રાચીન કવિઓના જીવનની પેઠે આપણા ગુર્જર કવિવરોના જીવન, પ્રાકૃત મનુષ્યજીવનના જન્મમરણના બિંદુઓથી અબાધિત રહ્યા છે, અને રહેવાના જ તથાસ્તુ !

નડિઆદ,

તા ૧૦-૭-૨૦

મણિલાલ શામળભાઈ દ્વિવેદી.

પરિશિષ્ટ

૧ મામેરુ—સવત ૧૭૧૭ આસો સુદિ ૯ રવિવાર ખગી

(કવિ નર્મદાશંકર)

સવત ૧૭૩૨ આસો સુદિ ૯ રવિવાર ખોટી

(નવલરામ)

સવત ૧૭૩૯ આસો સુદિ ૯ રવિવાર ખોટી

(બૃહત્ કાવ્યદોહન)

૨ ઓસ્તાહરણ—સવત ૧૭૨૩ ચૈત્ર સુદિ ૮ શુક્રવાર ખોટી-

(કવિ નર્મદાશંકર)

મવત ૧૭૩૨ આવણ સુદિ ૯ ગુરવાર ખોટી

૩ ચંદ્રાહાસાવ્યાન—સવત ૧૭૨૭ જ્યેષ્ઠ સુદિ ૭ સોમવાર * સવત ૧૭૨૭

સિંહસ્થ વર્ષની સધિમાં માલ અને માસ ખરા વાર શનિ આવે છે

૪ મદાલસાવ્યાન—સવત ૧૭૨૮ ચૈત્ર વદિ ૫ રવિવાર ખરી *

૫ ટ્રોપદી સ્વયંવર—સવત ૧૭૩૬ આસો વદિ ૨ શુક્રવાર ખોટી

(બૃહત્ કાવ્યદોહન)

૬ સુદામાચરિત્ર—મવત ૧૭૦૫ આવણ સુદિ ૩ શુક્રવાર ખોટી

(કવિ દલપતરામ)

સવત ૧૭૩૮ આવણ સુદિ ૩ શુક્રવાર ખગી

(બૃહત્ કાવ્યદોહન)

* ‘સોમવાર’ શનિવારને બદલે બુલથી લખાયો હોય એમ લાગે છે

* મૂળ રચના સાલ વર્ધાર્ધ સવત ૧૭૬૫ મા

૭ શ્રાદ્ધ—સંવત ૧૭૩૭ ભાદરવા વદિ ૩
શુક્રવાર. ખેટી.

(બૃહત્ કાવ્યદોહન)

૮ શામલશાનો મોટાં વિવાહ—સંવત
૧૭૪૦^૧ સિંહસ્થ વર્ષની પૂર્ણીકૃતિ.
ખરી.

૯ મગવદ્વીતા—સંવત ૧૭૩૮ આષાઢ વદિ
૭ સોમવાર. ખેટી.

૧૦ સુધન્વાલ્યાન—સંવત ૧૭૪૦ કાર્તિક
સુદી ૯ મૃગુવાર.^૨ ખેટી.
(બૃહત્ કાવ્યદોહન)

૧૧ રણયજ્ઞ—સંવત ૧૭૪૧ ચૈત્ર સુદિ ૨
રવિવાર. ખેટી.

૧૨ નલ્લાલ્યાન—સંવત ૧૭૪૨ પોષ સુદિ
૨ ગુરુવાર. ખરી.
(બૃહત્ કાવ્યદોહન)

સંવત ૧૭૭૪ જ્યેષ્ઠ વદિ ૬ મંગળ-
વાર. ખેટી.

સંવત ૧૭૭૬ જ્યેષ્ઠ વદિ ૬ મંગળ-
વાર ખેટી.

૧૩ સુમદ્રાહરણ—સંવત ૧૭૫૮ કૃત્તિક સુદી
૧૦ ગુરુવાર. ખરી.

પ્રેમાનંદના શિષ્યોનાં આજ્ઞાનો.

૧૪ વીરજી સુરેલાહરણ—સંવત ૧૭૨૦
પોષ સુદિ ૫ ગુરુવાર. ખેટી.

૧૫ „ કામાવતીની કથા—સંવત ૧૭૨૫
પોષ વદિ ૧૧ સોમવાર. ખરી.

૧૬ „ વલિરાજાલ્યાન—સંવત ૧૭૩૦
શ્રાવણ સુદિ ૧૧ શુક્ર. ખેટી.

હરિદાસ—

૧૭ શામલશાનો વિવાહ—સં. ૧૭૨૬
કાર્તિક સુદિ ૧ ભૃગુવાર. ખરી.

રત્નેશ્વર—

૧૮ ભાગવત પ્રથમ સ્કંધ—સં. ૧૭૪૦
કાર્તિક સુદિ ૧૧ શનિ. ખરી.

૧૯ અશ્વમેધ—સંવત ૧૭૪૩ માઘ વદિ
૫ રવિવાર ખરી.

૨૦ સ્વર્ગવિરોહણ—સંવત ૧૭૪૮ માગશર
વદિ ૪ શુક્રવાર ખેટી.

ખીખ ઢવિઓ.

વિશ્વનાથજાની—

૨૧ મોસાલાચરિત્ર—સંવત ૧૭૦૮ ચૈત્ર
વદિ ૧૩ શનિવાર ખરી.

અલ્હો—

૨૨ અલ્હોગીતા—સંવત ૧૭૦૬ ચૈત્ર સુદિ ૯
સોમવાર ખરી.

સામલકૃત—

૨૩ પદ્માવતીની વાર્તા—સંવત ૧૭૭૪ દિન
૫ મંગળવાર ખરી.

„ „ ચૈત્ર સુદિ ૫ મંગળવાર.

૨૪ સામલની કવિતા ઉત્તર્યા સાલ—
સંવત ૧૭૯૭, શકે ૧૬૬૧ માઘ
સુદિ ૩ રવિવાર. ખરી.

૨૫ રઘુદાસના કુવાનો લેખ—

આરંભ સંવત ૧૭૯૫ માઘ સુદિ ૫
ગુરુવાર ખરી.

સામલદાસ—

૨૬ શિવપુરાણ—સંવત ૧૭૦૪ શ્રાવણ
સુદિ ૫ ગુરુવાર. ખેટી.

સંવત ૧૮૦૪ શ્રાવણ સુદિ ૫ ગુરુ-
વાર ખેટી.

સંવત ૧૭૭૨ શ્રાવણ સુદિ ૫ ગુરુ-
વાર. ખરી.

૨૭ નરસિંહ મહેતાના હારમાલા—
સંવત ૧૫૧૨ ચૈત્ર સુદિ ૭ સોમવાર.
ખરી.

૨૮ ગોપાલદાસકૃત-ગોપાલગીતા—

સંવત ૧૭૦૬ વૈશાખ સુદિ ૮ સોણ-
વાર. ખરી.

૧ તિથિ અને વાર આખ્યાં નથી પણ તે સિંહસ્થ વર્ષ હતું.

૨ 'ગુરુવાર' ને ખદલે મૃગુવાર ભૂલથી લખાયો હોય તો સાલ ખરી. ગણતાં
ગુરુવાર આવે છે.

+ પ્રેમાનંદને નામે ચઢવેલી હારમાળામાં રચ્યા સાલ ૧૭૩૪ ચંદ્ર સુદિ ૧૧ છે;
ને હાર આખ્યા સાલ સંવત ૧૫૧૨ છે એમ જણાવ્યું છે.

શૈલી: એ વિષયનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ.

શૈલી એટલે નું '.

‘શૈલી’ એ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ રીત, ઢબ, પદ્ધતિ એવો થાય છે ખાવાની, પીવાની, ડાહ્યાની, ખેસવાની, ગાવાની, ખજવાની, એમ નાનાવિધ શૈલીઓ હોઈ શકે, અને તેમના વિષે આપણે વિચાર કરી શકીએ પરંતુ એમ કહવાનો આ નિષ્કર્ષ નથી આ નિષ્કર્ષમા ‘શૈલી’ શબ્દ સાહિત્યશાસ્ત્રનો પારિભાષિક શબ્દ છે, અર્થાત્ સાહિત્યમા થતા ચોક્કસ અર્થમાજ એ શબ્દ અને વાપરવામાં આવ્યો છે એ અર્થ તે આ શૈલી એટલે ભાષા-શૈલી કે લેખન-શૈલી મનુષ્યના મનમાં જે વિચારો, ભાવો, લાગણીઓ, ધર્યા, જુસ્સા, વગેરે ઉદ્ભવે છે, તે ભાષાદ્વારા દર્શાવવાની શૈલી-રીત ઢબ-પદ્ધતિ, તે ભાષા-શૈલી વિચારો, ભાવો, ઇત્યાદિ જેમ ભાષા વડે દર્શાવી શકાય છે, તેમ લેખન વડે પણ દર્શાવી શકાય છે લેખનદ્વારા મનુષ્યના મનમાં ઉત્પન્ન થતા વિચારો દર્શાવવાની શૈલી, તે લેખન-શૈલી આમ ‘શૈલી’ શબ્દથી ભાષા-શૈલી કે લેખન-શૈલીજ આ લેખમા ઉદ્દિષ્ટ છે.

શૈલીના અભ્યાસની અગત્ય —

કોઈ પણ વિષય ઉપર મનુષ્યના મનમાં ઉત્પન્ન થતા વિચારો, ભાવો, લાગણીઓ, ધર્યા, જુસ્સા, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિને લિપિદ્વારા યથાસ્થિત આલેખી ખતાવવા તેનું નામ નિષ્કર્ષ આથી જણાય છે, કે નિષ્કર્ષમાં જે વસ્તુઓ મુખ્ય છે વિચાર અને શૈલી અને તુલ્યબળ છે, વિચાર વિના શૈલી નકામી છે, શૈલી વિના વિચાર પાગળ છે હેરામાં જે નવચેતનાનો પ્રસાર થયો છે-થઈ ગયો છે, તેમાંના વિચાર નવીન જુગ-રાત સત્કારી રહ્યો છે, એટલે વિચારોનો તેને વૃદ્ધિ પડે તેમ નથી પરંતુ શૈલી એટલે એ વિચાર દર્શાવવાની પદ્ધતિ વિના ગમે તેવા સુંદર વિચાર પણ શા કામના? સાક્ષર-શ્રી નવલગમભાઈ કહે છે તેમ એ તો ગુણના સ્વરૂપા જેવું થાય, માટે શૈલીના અભ્યાસની અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં એ વિષય ઉપર વિચાર કરવાની અગત્ય છે.

કેટલાકનું એવું માનવું હોય છે, કે માતૃભાષામાં પોતાના વિચારો આ કોઈ દર્શાવી શકે, તેથી ‘શૈલી’ વિષે વિચાર કરવા બેસવું, એ નવગની નિશાની છે જેમને સાક્ષર થવું હોય, તેમને એ બોલે આ વિચારો કેવળ ભૂલભરેલા છે શૈલીને સાક્ષર-ત્વ સાથે જોડેલા અનુષ્ઠ છે, તેટલો, ખરેખરે તેથી વિશેષ જાદું સળધ આપણા નિત્યના જીવન સાથે છે માત્ર સાહિત્યસેવી પુરુષોને શૈલી અભ્યાસ ને ચિંતનનો વિષય નથી, પણ જનતાને એ અભ્યાસને ચિંતનનો વિષય છે એથી મનુષ્ય મનુષ્યને મળી તેના વિચારો સમજી શકે છે, અને પશ્ચિમમાં તેમનામાં પરસ્પર ભાવનાવાની લાગણી પેદા થઈ, પોતાની જાય છે, તથા સમજાવવા જન્મે છે પ્રકૃતિનાં પરન સુંદર દર્શામાંથી પ્રાપ્ત થતા અને જે આનંદ તેઓ લઈ, લેવડાવી શકે છે.

સૌ કોઈ શાણા સમજે છે, કે સંસારમાં વ્યાપી રહેલા કલહોનો મોટો ભાગ તો ગેરસમજુતીને લીધેજ ઉત્પન્ન થયેલો હોય છે. નાની નાની વાતોમાં ગેરસમજુતી ઉત્પન્ન થતાં મોટા ભયંકર કલહો ઉત્પન્ન થાય છે, અને જીવન ખાંડે ખની જાય છે. શબ્દોની સહેજ હેરફેરને લીધે કંઈનું કંઈ પરિણામ આવી જાય છે. શૈલીના અભ્યાસથી આવાં ઘણાં અનિષ્ટ નિવારી શકાય છે.

ઘણાકને મોંઝે આપણે એવું સાંભળીએ છીએ, કે ‘શું કંઈ ભાઈ, હું સમજું છું ખરે; પણ તમને સમજવી શકતો નથી.’ જે આમ પોતપોતાના વિચારાદિ મનુષ્યો એક બીજાને જણાવી શકે નહિ, તો પછી સમાજમાં એકતા, પ્રેમ, શાંતિ શી રીતે સંભવી શકે? અને તે વિના રાષ્ટ્રની ઉન્નતિની આશા પણ શી રીતે રાખી શકાય? આથી પણ મનુષ્યે પોતાની ભાષાનો-ભાષાના શબ્દોનો સારો અભ્યાસ કરતાં અને તેમને યોગ્ય રીતે વાક્યોમાં વાપરી પોતાના મનના વિચારો, ભાવો, લાગણીઓ, જીવન ઇત્યાદિ આબેહુબ, સચોટ, ને સુંદર રીતે દર્શાવતાં શીખવું જોઈએ, અર્થાત તેણે શૈલીનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

શૈલીના અભ્યાસની અગત્ય દર્શાવનારાં આ સામાન્ય કારણો છે. આ પરિપક્વમાં એ વિષય ઉપર વિચાર કરવાનું એક વિશિષ્ટ કારણ પણ છે.

એ તો સૌ કોઈને કમુલ કરવુંજ પડશે, કે ગુજરાતી ભાષાના ગદ્ય-સાહિત્યમાં હજી ઘટના આવી નથી. ‘શૈલી’ શબ્દથી જીવનના જે કોઈ ખાસ ગુણનો આપણને બોધ થાય છે, તે ગુણયુક્ત ગદ્ય લખનાર લેખકો ગુજરાતમાં નથી થયા, કે નથી એમ તો નજ કહેવાય. નર્મદ, નવલ, નંદશંકર, મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ, ઇત્યાદિ સાક્ષર લેખકો જુદી જુદી શૈલીઓનું ગદ્ય લખી ગુજરાતી સાહિત્યને પોષી ગયા છે; અને કેશવલાલ, રમણભાઈ, નરસિંહરાવ, આનંદશંકર, કમળાશંકર, બળવંતરાય, ઇત્યાદિ સાક્ષર લેખકો નવનવીન શૈલીનું ગદ્ય-સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવા યથાશક્તિ પ્રયત્નો આદરી રહ્યા છે. છતાં તેઓ પોતપોતાની જુદી જુદી શૈલીઓની સંપૂર્ણતા સાધી શક્યા છે, એમ હિંમતથી કહી શકાય તેવું નથી. તેમની કૃતિઓ પણ, ઉત્તમ ગદ્ય-શૈલીને આવશ્યક ‘રચના-માધુર્ય’ કે લાલિત્યનો વિચાર ખાજીએ મૂકવા છતાં, શૈલીની દૃષ્ટિએ છેક ગૌણ શુદ્ધિને લગતા દોષોથી પણ વિનિર્મુક્ત નથી જણાતી! આનું કારણ ગમે તે હોય, પણ વસ્તુ-સ્થિતિ તો એજ છે. જ્યાં ઉચ્ચ કોટિના લેખકોની આ સ્થિતિ છે, ત્યાં સામાન્ય કે અધમ કોટિના લેખકોની તો વાતજ શી કરવી? ગુજરાતી ભાષામાં છપાઈ બહાર પડતા ગ્રંથો તપાસતાં જણાય છે, કે તેમાંના મોટા ભાગના ગ્રંથો તો સામાન્ય કોટિના લેખકોને હાથે લખાયેલા હોય છે. આથી શૈલી સંબંધે ગુજરાતી સાહિત્યની અન્ય ભાષાઓના સાહિત્યને મુકાબલે શોચનીય સ્થિતિ છે, એમ કરારે કહી શકાય. આ સ્થિતિમાં સત્વર સુધારો થવાની અગત્ય છે; અને એથી પણ અત્રે શૈલી વિષે વિચાર કરવાની જરૂર છે.

ઉત્તમ શૈલીના મુખ્ય ગુણ:—

ઉપર જણાવાઈ ગયું છે, કે વિચાર દર્શાવવાની રીતિ તે શૈલી છે. આથી તે

એવી હોવી જોઈએ, કે પાઠક લેખકનો આશય ખરાબર સમજી શકે—લેખકને શું કહેવાનું છે, તે પાઠકના ધ્યાનમાં ખરાબર ઉતરી શકે વળી તે એવી હોવી જોઈએ, કે પાઠકની ચિત્તવૃત્તિ લેખકને વશ થઈ જાય, અને તેના કહેવાની પાઠક ઉપર છાપ પડે વિશેષમાં વળી તે એવી હોવી જોઈએ, કે પાઠક લેખકનો લેખ વાંચી પ્રસન્ન અને સતુષ્ટ થાય આમ ઉત્તમ શૈલીમાં ત્રણ પ્રધાન ગુણ હોવા જોઈએ —

(૧) સ્પષ્ટતા (૨) જોગ્ય (૩) માધુર્ય

આ ગુણોને પૃથક્ પૃથક્ લઈ, તેમના વિષે જરા વિગતવાર વિચાર કરીએ

(૧) સ્પષ્ટતા.

સ્પષ્ટતા એ સાપેક્ષ શબ્દ છે એક વસ્તુનું વર્ણન આગેહુખ કરેલું હોય, છતાં બધા વાચકોને તે સ્પષ્ટ ન સમજાય દૃષ્ટાંત તરીકે એન્જિનનું વર્ણન આગેહુખ કરેલું હોવા છતાં માત્ર યંત્રશાસ્ત્રના અભ્યાસકોનેજ તે સ્પષ્ટ સમજવાનું અન્ય સામાન્ય વાચકો તો એવા વર્ણનથી કટાળવાના, કારણ કે તેમને તે સ્પષ્ટ સમજવાનું જ નહિ આથી એ વિષયના અભ્યાસકોને માટે પારિભાષિક શબ્દોવાળું વર્ણન ઘટે, તો સામાન્ય વાચકો માટે સામાન્ય રૂપનું વર્ણન ઘટે આથી સ્પષ્ટતાની સાપેક્ષતા સિદ્ધ થાય છે

લેખનમાં સ્પષ્ટતા આવવા માટે નીચેના ત્રણ પેટાગુણો ઉપર લક્ષ્ય અપાવું જોઈએ —

(૧) યથાર્થતા (૨) શુદ્ધિ (૩) સ્પષ્ટિ

યથાર્થતા — ભાષાનો એ સર્વોપરિ ગુણ છે જે અર્થ લેખકના મનમાં હોય, તેજ અર્થ લેખકની ભાષા વાંચી વાચકના મનમાં આવે, એવો ભાષાનો જે ગુણ તે યથાર્થતા માતૃભાષામાંજ પોતાના વિચાર દર્શાવવાના હોવાથી જન્મણે એ વિષય ઉપર વિચાર કર્યો નથી, તેમને લેખમાં યથાર્થતા માધવી એ કદાચ ખુબ મહેલો ને સાધારણ વાત લાગશે પણ ખરી રીતે એ ગુણ સાવવાનું કાર્ય મહેલું નથી ઉત્તમ લેખકે, પણ એમાં ઠોકરો ખાઈ જતાં જણાય છે જેમને આપણે ‘માક્ષ’ મા ગણીએ છીએ, એવા એક લેખક એક પ્રસિદ્ધ ચર્ચાપત્રીને ઉત્તર આપતા લખે છે “ નામ લખ્યે તોજ ‘સામાન્ય નપુસક્રમ’ પ્રમાણે સનર્થન થાય એવો અર્થ અમારા લખાણનો થતો જણાય છે તે અમારો વિવક્ષિત અર્થ નથી ” આ વચનો દર્શાવી આપે છે, કે તેમના મૂળ લેખમાં ‘યથાર્થતા’ સાધી શકાએલી હિં

યથાર્થતા ત્યારેજ ખરેખર સાધી શકાય, કે જ્યારે જે વિષય ઉપર લેખ લખવાનો હોય, તે વિષય વિષે લેખકના પોતાના મનમાં સ્પષ્ટ વિચારો હોય જ્યાં સુધી લેખકના મનમાં સ્પષ્ટ વિચારો હશે નહિ, ત્યાં સુધી તેમને તે બીજા સમજી શકે એવી ભાષામાં દર્શાવી શકશે નહિ બીજું પોતાની ભાષામાં યથાર્થતાનો ગુણ લાવવા માટે લેખકને શબ્દશબ્દનું તોલન કરવાનો મહાવરો હોવો જોઈએ તેને ડગલે ડગલે વિચાર કરી લેખ લખવાની ટેવ હોવી જોઈએ, કે જ્યાં એકને ખદલે બીજે શબ્દ ન વપરાત, પોતાના વિચારો કે ભાવો આગેહુખ દર્શાવનાર શબ્દોનોજ ઉપયોગ થાય

વળી યથાર્થતા સાધવાને માટે લેખકે પોતાના વિચાર સરળ ને સ્વાભાવિક રીતેજ દર્શાવવા જોઈએ. વધારે ઉંચા પ્રકારનું ગદ્ય લખવાને પ્રયત્ન કરતાં દ્વિતીયતા આવે છે, અને તેથી યથાર્થતાને નાશ થવાનો સંભવ ઉત્પન્ન થાય છે.

ટુંકમાં એ ગુણ સંપૂર્ણ રીતે સાધવા માટે લેખકમાં સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ, ગહન વિદ્વત્તા, ને સતત અભ્યાસ કરવાની ટેવ હોવી જોઈએ; તથા એમની સાથે પરમ વિવેક પણ હોવો જોઈએ. નાનાપ્રકારના લેખકો પોતપોતાના એ ગુણોના પ્રમાણમાં યથાર્થતા અને પરિણામે સ્પષ્ટતા સાધી શકે એ સ્પષ્ટ છે. પ્રતિભાશાળી લેખકમાં તો એ ગુણો થોડા ઘણા તો સ્વાભાવિક રીતેજ હોય છે; છતાં એ દિશામાં તેઓ પ્રયત્ન કરે, તો ‘સોનું ને સુગંધ’ મળતાં પછી પૂછવુંજ શું ?

શુદ્ધિ:—શૈલી એટલે વિચાર દર્શાવવાની રીતિ, એ ઉપર કહેવાઈ ગયેલું છે. આપણે આપણા વિચારો વાક્યોદ્વારા દર્શાવીએ છીએ, અને વાક્યોમાં શબ્દોને ઉપયોગ કરીએ છીએ. ટુંકમાં કહીએ તો, ‘શબ્દો’ એ શૈલી સંબંધી વિચારના એકમ છે. આથી શુદ્ધિના વિચારમાં આપણે શબ્દ-શુદ્ધિ, અને યોગ્યતા, આકાંક્ષા, ને સંનિધિથી જોડાએલાં પદો-શબ્દોની શુદ્ધિ અર્થાત્ વાક્ય-શુદ્ધિ વિષે વિચાર કરવાનો છે. એ તો નિર્વિવાદજ છે, કે લેખોમાં શુદ્ધ શબ્દો અને શુદ્ધ વાક્યોજ વધારે વપરાય છે. આથી શુદ્ધિ વિષે સીધો વિચાર ન કરતાં અશુદ્ધિ વિષે—શબ્દો ને વાક્યોમાં દોષો કેવા કેવા થાય છે, તે વિષે વિચાર કરીશું. અશુદ્ધિ-દોષ મુખ્ય આટલા પ્રકારના છે:—

(અ) શબ્દોના વપરાશને લગતા.

(બ) જોડણી, શબ્દો છુટા પાડવા, વગેરેને લગતા.

(ક) વાક્ય-રચનાને લગતા.

(ડ) વ્યાકરણને લગતા.

અને (ઈ) વિરામચિહ્નને લગતા.

(અ) શબ્દોના વપરાશને લગતા દોષો:—

(ક) શબ્દોને તેમના પ્રચલિત અર્થમાંજ વાપરવા જોઈએ—

(૧) ‘વેપાર’ શબ્દ સંસ્કૃત ‘વ્યાપાર’ શબ્દ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે, અને તેનો ગુજરાતીમાં ‘માલની લેવડદેવડ કરવી તે’ એવો અર્થ થાય છે. છતાં ‘એ ખંધો બુદ્ધિનો વેપાર છે’ એમ લખવું એ દોષ છે. ‘બુદ્ધિનો વ્યાપાર છે’ એમ લખવું જોઈએ. આહિં વ્યાપાર એટલે કાર્ય.

(૨) ‘ભણેલા’ એટલે લખી-વાંચી શકે એવા. એ અભણથી ઉલટા અર્થનો શબ્દ છે. વાંચી-લખી બંને એવા ખંધાનો એ શબ્દના અર્થમાં સમાવેશ થાય છે; છતાં ‘વધારે ભણેલા-કેળવાએલા’ને તેમાંથી ખાદ કરી

આકીનાને લેફેરી એ શબ્દ વાપરવો એ દોષ છે ‘ભણેલા’ એટલે લખી-વાચી શકે એવા ઠેળવાએલા પણ ભણેલા કહેવાય ભણેલા વ્યાખ્ય છે અને ઠેળવાએલા વ્યાપક છે આ શબ્દ મહાત્મા ગાંધીજીએ ‘ઠેળ વાએલા નહિ, પણ માન વાચી-લખી શકે એવા’-એવા સંકુચિત તથા અપ્રચલિત અર્થમાં વાપરતાં કેવી વિષમ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ હતી, તે સૌ કોઈ જાણે છે એક શબ્દ પણ જોડી રીતે વપગયાથી શું પગિણામ આવે, તેનું એ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે

- (૩) ‘ભાર્ગવ’ એટલે ભૃગુના વંશનો એ અર્થમાં એ શબ્દ પ્રચલિત છે તેને એ ચત્તાણું કરી ‘તેજ’ ના અર્થમાં વાપરવો એ દોષ છે ‘હો તેહોં અમિત ભાર્ગવના કુવારા’ એ જ પ્રમાણે ‘જલધિ’ એટલે ‘સમુદ્ર’ અર્થ પ્રચલિત છે એ શબ્દને હિમાલયના અર્થમાં વાપરવો એ દોષ છે ‘જલધિની ઝાડી’

(ખ) ચાલુ ભાષામાં વપરાતા બધે થએલા શબ્દો, કે બધે થતા જતા શબ્દોને કરી ચાલુ કરવાના પ્રયત્નો પણ દોષ ગણાય છે, કારણ કે એવા પ્રયત્નોથી અર્થની સ્પષ્ટતાને ખાધ આવે છે ભાષા-ગામા વહેતાં નીચે જેતી ગએલા, કે કિનારે લાધી ગએલા કચરાને પાછો પ્રવાહમાં નાખી તેને અસ્વચ્છ કરવો, એ કાર્ય ધૃષ્ટવાજેજ છે એમ કોણ કહી શકશે? યાદ રાખવું જોઈએ કે એવા-જમને કરી ચાલુ કરવાનો યત્ન થતો હોય તેવા-શબ્દો ખરેખર કચરા જવા હોવા જોઈએ નાવ કિનારે લાધી ગયું હોય ને તેને પ્રવાહમાં નાખીએ, તો તો તે આપણને તારે! ટુંકમાં ‘અવાચક’ શબ્દોનો કરી વપગય વાધો લેવા યોગ્ય છે સુદર અર્થના વાહક શબ્દોનો નહિ આપણી ભાષામાં સાક્ષરશ્રી કેશવલાલભાઈ જુના શબ્દોનો કરી વપરાશ કરનાર તરીકે જાણીતા છે એમણે વાપરેલા એવા શબ્દોનું પૃથક્કરણ કરતા જણાય છે કે તેમાના ઘણાક લોકભાષામાં તો વપગતા હોય છેજ માક્ષરી ભાષામાં વપરાતા બધે થએલા હોય છે પ્રાચીન કાવ્યોમાં પણ તે વપરાતા જણાય છે એવા શબ્દો ઉત્તમ અર્થવાહક હોય છે અને તે વાપરવા એ દોષ નહિ પણ ગુણ છે લેખકનો ભાષાના શબ્દ-કોષ ઉપર કેટલા કાણુ છે, તે એથી જણાઈ આવે છે પરંતુ એમાના ચોડાક એવા પણ હોય છે કે જમને બચાવ ન થઈ શકે, કારણ કે તેઓ લોકભાષામાં વપરાતા બધે થઈ ગએલા હોય છે

‘ખડારાતું,’ ‘પજુ,’ ‘કઠવક,’ ‘સુવાસણ’ ‘સ્કોતું-ગમવું, ઠીક પડવુંના અર્થમાં,’ ‘માવિતર,’ ‘ઘાઇ,’ ‘ઉધરાવો,’ ‘અડવો (શોધવાના અર્થમાં)’ ‘ધરાધર’ ઇત્યાદિ શબ્દોને હું પહેલા પ્રકરના ગણું છું, અને ‘લીક,’ ‘ઝાખણવું’ ‘પોરસાવું,’ ‘મનમઠી,’ ‘મેલાણુ’ ‘પડભીત’ ઇત્યાદિને હું બીજા પ્રકરના ગણું છું

‘નવાધો-કેવળ, તદન’ એ શબ્દના એમના વપરાશથી મહુમ સ્ત્રાહારામ દેશાઈ પણ અર્થ સમજ શક્યા નહોતા ‘નવાધો’ નો તેમણે ‘વાંધા વિના’ એવો અર્થ કયો હતો પાછળથી ખરો અર્થ જણવામાં આવતાં તેમણે ‘ગુજરાતી’ માં કેશવલાલભાઈના જુના-વપરાતા બધે થએલા શબ્દો વાપરવાની ટેપ વિષે પુષ્ટજ

ખખાળા પાડયાનું જાણુમાં છે ! અને એટલું કહી શકાય એવું છે, કે ‘ નવાંધો ’ શબ્દ લોકભાષામાં વપરાતો કેવળ ખંધ થઇ ગયો નથી.

(ગ) જે અર્થના શબ્દો ભાષામાં સહેલાઇથી મળી આવતા હોય, અર્થાત્ જે શબ્દો પ્રચલિત હોય, તેમને છોડી પરભાષાના શબ્દો ઘુસાડવા પ્રયત્ન કરવો એ પણ દોષ છે. આમ કરનાર લેખકોના મનમાં કંઈક ખોટો ખ્યાલ ખેસી ગયેલો હોય છે. ખાસ કરીને સંસ્કૃત શબ્દોના સંખ્યામાં એમ ખનતું જણાય છે. પાંડિત્ય દર્શાવવા ખાતર કે લેખનું ગૌરવ વધારવા ખાતર તેઓ એમ કરતા જણાય છે. સંસ્કૃત શબ્દો વાપરવાજ નહિ, એમ આ કથનનો અર્થ છેજ નહિ. કવિ નર્મદ, નવલરામ, મણિલાલ, ધત્યાદિ પ્રતિષ્ઠિત લેખકોનાં લખાણમાં પુષ્કળ સંસ્કૃત શબ્દો હોય છે. અને તેમ હોય એ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે ગુજરાતી ભાષાને સંસ્કૃત ભાષા સાથે નિકટનો સંબંધ છે, તેથી ઘણા શબ્દો તત્સમ રૂપેજ ગુજરાતીમાં વપરાય છે. એવા શબ્દો વિષે આ વાત નથી. લેખ લખાઇ રહ્યા પછી આપ્ટેનો કોષ ઉઘાડી લેખનું ગૌરવ વધારવા જે સંસ્કૃત શબ્દો દાખલ કરવામાં આવે, તેની આ વાત છે. એવા લેખક પણ આ લેખકે જોએલા છે અને તેમના લેખોને પ્રતિષ્ઠિત માસિકોમાં અગ્ર-સ્થાન મળેલું છે ! સંસ્કૃત શબ્દો વધારે આવવાનું એક ખીજું પણ કારણ છે. હાલ આપણી ભાષામાં ખંગાળી ભાષાનાં પુસ્તકોના અનુવાદો વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં થતા જાય છે. ખંગાળી ભાષાના ખંધારણમાંજ પુષ્કળ સંસ્કૃત શબ્દો હોવાથી એ ભાષાનાં પુસ્તકોમાં પુષ્કળ સંસ્કૃત શબ્દો હોય એ સ્વાભાવિક છે. એવા શબ્દોને અનુવાદકો ગમે તો શૈલીનાં મોહથી કે ગમે તો પોતાના ગુજરાતી શબ્દ-કોષના દારિદ્રથી એમ ને એમજ ગુજરાતી ભાષામાં વાપરે છે. અને પ્રસંગોપાત્ત એટલું કહેવું જોઈએ, કે ખંગાળી-માંથી સીધાં ભાષાન્તર કે અનુવાદો આપણને ખડુ થોડા મળે છે. ખંગાળીના નામે મળે છે, તે હિંદી અનુવાદોના અનુવાદો હોય છે. આમ ખંગાળાનું સુંદર સાહિત્ય ગુજરાતને ત્રીજે હાથે મળે એ ખડુ દુઃખદ સ્થિતિ છે.

એ પણ જાણવા જરૂં છે, કે ખંગાળામાં પણ હવે મોટા મોટા સંસ્કૃત શબ્દોનો વપરાશ ઓછો થતો જતો જણાય છે. એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ આપણા પૂજ્ય પરોણા ડૉ. રવીન્દ્રનાથની અમર કૃતિઓ પુરૂં પાડે છે. એમની ‘ ચિત્રાંગદા ’ અને ‘ માલિની ’ની શૈલીને સરખાવવાથી એ વાત સહજ લક્ષમાં આવે તેવી છે.

અમુક વિચાર કે ભાવ દર્શાવવા માટે ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દોજ નથી- કે પુરતા શબ્દો નથી, એ ખડાના હેઠળ પણ મોટા પોટા અપરિચિત સંસ્કૃત શબ્દો ભાષામાં ઘુસાડાય છે. આ બચાવ પણ ખડુ અંશે ખોટો છે. ખરૂં કારણ એથી જુદું છે. ખરૂં કારણ એ છે, કે આધુનિક લેખકો પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો સારો અભ્યાસ કરતા નથી; તેથી જુદા જુદા અર્થવાહક સુંદર શબ્દો, જે પ્રાચીન કવિઓએ વાપરેલા હોય છે, તેમનું તેમને જ્ઞાન થતું નથી; અને તેમનો ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દ-કોષ દરિદ્ર રહે છે. આ લેખકનું એવું માનવું

છે, કે જે ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન સાહિત્યનો સારો અભ્યાસ કરી, લેખક લખવાનું શરૂ કરે, તો 'ગુજરાતી ભાષામાં પુરતા શબ્દો નથી' એવા લગભગ વૃષ્ટતા ભર્યો આક્ષેપ માતૃભાષા પર કરવાનું બહુ કારણ તેમને નજર રહે. યાદ ગમવું જોઈએ, કે ડગલે ડગલે જને શબ્દો ખુટી પડે છે, ને ખૂબ પાડવી પડે છે, કે 'ભાષામાં શબ્દો જ નથી' તેને માટેજ આ વિચાર છે. અલખત પરદેશી આચાર્ય વિચાર, વિજ્ઞાન, આધુનિક નવા નવા વિચારો, સંસ્થાઓ, ઇત્યાદિને માટે તે 'સંસ્કૃત ભાષાની સહાયતાથી નવા શબ્દો યોજવાજ પડે, પણ તે જુનાને અભાવે, ને જુના નથીજ એવી ખાતરી કરી પછી પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય પરથી હાલની સંસ્થાઓને બહુ અશે મળતી એવી સંસ્થાઓ હિંદમાં હતી, અને તેમને લગતા શબ્દો પણ હતા, એવું જણાઈ આવે છે. દુકમાં કહેવાનું એ, કે નવા શબ્દ ઘડતા પહેલાં લેખકે બહુ વિચાર કરવો જોઈએ.

જે દોષને લઈને આ વિવેચન કરનાર ઠીક ધાયું છે, તે આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં એટલો માધાગણ છે, કે ઉદાહરણ આપવાની અગત્ય નથી.

- (૬) પરભાષાના અસુક નવા શબ્દને માટે વારંવાર નવા નવા શબ્દો ઘડવાની પ્રવૃત્તિ ને પણ દોષ ગણી શકાય એવા નવા શબ્દો પણ દ્રષિત ગણાવા જોઈએ. લેખકે પોતાની આગળ થઈ ગયેલા શિષ્ટ લેખકોએ અથવા પોતાના સમકાલીન કે લગભગ સમકાલીન ઉચ્ચ કોટિના લેખકોએ કયો શબ્દ વાપર્યો છે, તેની તપાસ કરવી જોઈએ. ચાલુ થયેલો એવા શબ્દ મળી આવે, અને તે જો સ્પષ્ટ ને શુદ્ધ હોય, તો તેજ વાપરવો જોઈએ. આવા પ્રચલિત શબ્દો માટે સહેજ સાંજ વાંધો ઠાઠી નવા શબ્દ ઘડવાનો કેટલાક ઉચ્ચ કોટિના લેખકોને એ શોખ હોય એમ લાગે છે, પણ એ શોખ નિર્દોષ નથી. ઉદાહરણ તરીકે 'યુનિવર્સિટી University' ને માટે આપણી ભાષામાં 'વિશ્વવિદ્યાલય' શબ્દ પ્રચલિત થઈ ગયો છે, અને બહુ અશે એજ અર્થનો એ વાચક છં છતાં વાંધો લઈ એની વ્યુત્પત્તિ શોધી-નહિ જોવા અર્થભેદ ખતાવી 'શારદાપીઠ' શબ્દ વાપરવાની ભલામણ કરવા એસવું એ નવરાની નિશાની લાગે છે. આટલે પ્રયત્ને સ્થાપવા ધારેલા 'શારદાપીઠ' શબ્દને બદલે વધુ વપરાય તો 'વિશ્વવિદ્યાલય' શબ્દનોજ થાય છે, અને તે સાક્ષરશ્રી આનંદશંકર ધ્રુવ જોવા પણ વાપરે છે. 'શારદાપીઠ' ને બદલે હવે વળી 'વિદ્યાપીઠ' શબ્દ પણ યોજવા માંડ્યો છે. 'સંગીતકાવ્ય' 'નગીતકલ્પકાવ્ય', 'સંગલવનિકાવ્ય', 'સ્વાનુભવરસિક', 'સર્વાનુભવરસિક', 'આત્મલક્ષી', 'પરલક્ષી', 'ડોલન', 'રચના-માધુર્ય', 'સ્વરિતત્વ', 'પ્રયત્ન', 'ભૂત રતનાકરના રત્ન શોધક', 'પુરતત્ત્વવિદ્', 'પ્રાચીન વિષયજ્ઞ', ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ એવા શબ્દો છે.

- (૭) પ્રાન્તિક ને ગામડીયા શબ્દો વાપરવા એ દોષ છે. આપણી ભાષામાં મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારના પ્રાન્તિક શબ્દો આવે એમ છે, સુરતી, ચંગાતરી, ને ઠાઠીઆવાડી. ભાષામાં સુરતી શબ્દો વધુ પ્રમાણમાં દાખલ થઈ ગયેલા છે, કારણ કે

સાહિત્યના પ્રથમ એકનારા સુરતીઓજ હતા. નર્મદ, નવલરામ, નંદશંકરઃ
ચુજરાતના ત્રણ 'નત્રા' તે સુરતીજ હતા. વાચનમાળામાં પણ સુરતી શબ્દોનો
વપરાશ વધુ થએલો જણાય છે. એનું કારણ સ્પષ્ટ છે. 'ચમચક', 'આલલું,'
'સાંતી,' 'અઘાટ,' 'રાવણીઓ,' વગેરે પ્રાંતિક શબ્દો છે. ગામડીઆ
શબ્દોનો પ્રચાર તો બહુ ઓછો જણાય છે, અને અધમ લેખકોજ તેનો વિશેષ
ઉપયોગ કરે છે. 'કાચી', 'હેડો', 'હાક', 'ભુદી', 'બાચ', 'કોદાળ',
'રાભો', ઇત્યાદિ એવા શબ્દો છે. આ બંને પ્રકારના શબ્દોનો પ્રચાર કેળવણી
વધતાં ઓછો ને ઓછો થતો જણાય છે, એ આનંદની વાત છે.

(અ) નવા ઘડતરના કેટલાક શબ્દો અશુદ્ધ હોય છે. એવા શબ્દો વાપરવા એ દોષ
છે, છતાં એવા શબ્દો ભાષામાં વધુ ને વધુ ઘડાતા ને વપરાતા જાય છે. 'પાશ્વિ-
માત્ય,' 'સશક્ત,' 'આઘય,' 'ઉપસ્થ,' 'અનુપસ્થ,' 'કર્તૃપક્ષ,' 'ક્રિયા-
પૂર્ણી,' 'સાહજિક,' 'ચંદ્રી,' 'શુકી,' 'વીરી,' 'અઠીક,' 'આત્મનૃ તૃષા,'
'મુખશુદ્ધ' ઇત્યાદિ એવા શબ્દ છે.

શબ્દોના વપરાશને લગતા દોષો જે સ્પષ્ટતાને હાનિકર્તા છે, તે વિષે હુંકમાં મેં
મારા વિચાર અત્રે દર્શાવ્યા છે. એમાં મતલેદને અવકાશ હશે, એ મારે કહીજ દેવું
જોઈએ. મારા વિચારની ખામી મને દર્શાવવામાં આવશે, તો હું ખુશીથી તે ઉપર ફરી
વિચાર કરીશ.

(વ) જોડણી, શબ્દો જુદા પાડવા, વગેરેને લગતા દોષો:—

(૧) જોડણીને લગતા દોષો:—

એમાં મુખ્ય એ પ્રકારના શબ્દોની જોડણીનો વિચાર આવી શકે: (૧)
તત્સમ (૨) તદ્ભવ. સંસ્કૃતમાંથીજ સીધા મૂળરૂપે આવેલા શબ્દો તે 'તત્સમ,'
ને પ્રાકૃતમાં થઇને આવેલા તે તદ્ભવ. તત્સમ એટલે તેના જવા, ને તદ્ભવ
એટલે તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલા-બનેલા. તત્ એટલે તે-સંસ્કૃત.

સંસ્કૃત ભાષાના અજ્ઞાન કે અપૂર્ણ જ્ઞાનને લીધે તત્સમ શબ્દોની જોડણીમાં
મુખ્ય દોષ નીચે પ્રમાણેના થાય છે:—

અત્રે કહીજ દેવું જોઈએ, કે એ દોષોનું વર્ગીકરણ રા. બ. કમળાશંકર-
કૃત 'બૃહદ્ વ્યાકરણ' ની પદ્ધતિએજ કરવામાં આગ્યું છે. ઘણાક અશુદ્ધ શબ્દો
પણ તેમાં આવેલા તેજ હશે. છતાં હું કહીશ કે આ શબ્દો મેં હાલમાંજ બહાર
પડેલાં જુદી જુદી કોટિના જુદા જુદા લેખકોનાં દશેક પુસ્તકોમાંથી એકઠા
કરેલા છે. બધાંના નામ નહિ આપું; પણ જે પુસ્તકોના ઘણા સારા ગુણોને અશુદ્ધિ-
એ ઢાંકી દીધાથી માંડે અંતઃકરણ દાઝ્યું છે, એવાં ત્રણનાં નામ તો આપીશજ.
તે આ છે: 'નંદશંકર જીવન-ચિત્ર,' 'વક્ત્રા,' ને 'અભિજ્ઞાન શકુંતલા.'
(અખખરકૃત-નવી આવૃત્તિ)

(એવા દોષો તથા તેમના વર્ગીકરણ માટે જુઓ ૩ ખ ત્રિવેદીકૃત બૃહદ્ વ્યાકરણ)

તદ્દશવ અને બીજા શબ્દોની જોડણીના કોઈ સ્થાપિત નિયમો ગુજરાતી ભાષામાં હોવાને અભાવે એ વિષયમાં બહુ અગત્યકતા પ્રવર્તી રહેલી જણાય છે એક એક શબ્દ બહુ બહુ રીતે લખાતો જોવામાં આવે છે એક પુસ્તકમાં પણ એકસરખી જોડણી હોતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ એક પાનામાં પણ એકજ શબ્દ બેત્રણ રીતે લખાએલા જોવામાં આવે છે આ સ્થિતિ બહુ શોચનીય છે શું એનો કોઈ ઉપાય છેજ નહિ ? સાહિત્ય પરિષદ જોડણીના પ્રશ્નો નિઠાસ નહિ કરે, તો કોણ કરશે ? માત્ર નિયમો નક્કી કરી જેમી રહેવાથી નહિ વળે એનો વ્યવહાર ઉપયોગ થાય, એવા ઇલાજો પણ લેવાવા જોઈએ નિયમો નક્કી કરવામાં મોટો મતભેદ થવા સભવ છે, પણ સાક્ષરોએ ગુજરાતી ભાષાને ખાતર મમતના પરિત્યાગ કરી એકમત ઉપર આવવું જોઈએ એક મત નજ થાય, તો બહુ મતે નિયમો રચવા, અને તે નિયમો સરકારી વાચનમાળામાં પળાય એવો સાહિત્ય પરિષદે આગ્રહ કરવો જોઈએ એ ઉપગત માસિકો, વર્તમાનપત્રો, અને લેખકો એજ નિયમો પાળે, તે માટે તેમને વિરૂપિ કંઘી જોઈએ આવા કંઈક વ્યવહાર પગલા લેવા પ્રયત્ન થાય, એ બહુ ઇચ્છે એમ કરવા માટે સાહિત્ય પરિષદને કાયમનું સ્વરૂપ આપવાની બહુ જરૂર છે પચિસનું એક માસિક નીકળે, એ પણ બહુ ઇચ્છવાજોગ છે ખગાળી, હિંદી, અને મરાઠી સાહિત્ય પરિષદોએ એ દિશામાં જે કંઈ છે, તેનું અનુકરણ પણ આપણે નહિ કરીએ ? આમ કયાં સિવાય સાહિત્યને લગતા પ્રશ્નોનો કોઈ દિવસ નિવેડો આપનાર નથી

(૨) શબ્દો છુટા પાડવા અને સામાસિક શબ્દોના અવયવો માથે ન લખવા સબંધીના દોષ —

શબ્દો છુટા પાડવામાં પણ બહુ દોષ થતા જોવામાં આવે છે ઘણા પુસ્તકોમાં નામયોગી અવ્યયોમાંના કેટલાક અવ્યયો, જે નામની સાથે તે આવેલા હોય છે, તેની સાથેજ લખેલા જણાય છે ‘સપર-વાત રતપર થઈ,’ ‘કરવામાટે,’ ‘પ્રભુમાટે,’ ‘ચરણકને,’ ‘પરિચયપ્રમાણે’ ઇત્યાદિ એનાં ઉદાહરણ છે x x x x વિશેષણ ને વિશેષ્ય માથે લખવાની બૂલ બહુ નહારી છે ‘ઘેડીવાર,’ ‘સારોદહાટે’ ઇત્યાદિ એવા દોષ છે

સામાસિક શબ્દોના અવયવો છુટા લખવાનો દોષ ગુજરાતી ભાષાના પુસ્તકોમાં બહુ સાધારણ છે અજ્ઞાન ને બેકાળજી બને એના કારણે કોઈ શકે ઉદાહરણ ચોકચોક મળી શકે તેમ છે —

‘જીવન પ્રવાહ,’ ‘સ કેત સ્થાન,’ ‘ગુરુત્વ મધ્ય બિંદુ,’ ‘સ્ત્રી પુરુષ’ ‘વ્યાસ પીઠ,’ ‘ભાષા મૌન્ય,’ ‘મહીપતરામ કૃત,’ ‘વ્યાયામ શાળા’ ‘ચરણ કમળ,’ ‘કિન્નર કહી,’ ‘નર્મ ગદ્ય’ ‘અધ્યક્ષ સ્થાન’ ઇત્યાદિ આ અને એવા બીજા શબ્દોમાં પદો સાથેજ લખવાં જોઈએ

(૩) છાપેલાં પુસ્તકોમાં લીટીને અંતે આવતા શબ્દો ગમે તેમ તોડેલા હોય છે, તે બહુ ખરાબ લાગે છે. કોઈ કોઈ વાર એથી અર્થ પ્રતીતિમાં પણ વિલંબ થાય છે. એનાં ઉદાહરણ શોધવા બેસવાની જરૂર નથી. ગમે તે પુસ્તક ઉચ્છેદી લઈ પાનાં ફેરવશે, તો તમારી ખાત્રી થવાને પુરતાં ઉદાહરણો મળી રહેશે. આમાં આપણાં છાપખાનાં અને લેખક ખંનેનો દોષ હોવા સંભવ છે.

(૪) આ વિભાગ પુરો કરતા પહેલાં અંગ્રેજી શબ્દો લખવાની રીત વિષે કંઈક વિચાર કરવો જોઈએ. હાલ તો ‘યુનિવર્સિટી’, ‘યુનિવર્સિટી’, ‘કમિશનર’ ‘કલેક્ટર’ જેવા શબ્દો પણ જુદી જુદી રીતે લખાતા જણાય છે. ઉચ્ચારની દૃષ્ટિએ તેમાંના ઘણાકની જોડણી ખોટી હોય છે. એવા શબ્દોની જોડણીમાં કેવળ ઉચ્ચારનું ધારણ સ્વીકારવું ઠીક થઈ પડે, પણ બધા લેખકો શુદ્ધ ઉચ્ચાર જાણે શી રીતે, એ મહાપ્રશ્ન છે.

(ક) વાક્ય-રચનાને લગતા દોષો:—

શબ્દ-શુદ્ધિ અને જોડણી કરતાં વાક્ય-શુદ્ધિ વધારે અગત્યની છે. અશુદ્ધ શબ્દો કે જોડણીથી અર્થનો અનર્થ થવાના પ્રસંગો બહુ થોડા હોય છે; પણ વાક્ય-રચના અશુદ્ધ કે દોષયુક્ત હોય, તો ઘણી વાર અર્થનો અનર્થ થવાના પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય છે. અશુદ્ધ જોડણીવાળા શબ્દો વપરાયા હોય, છતાં પૂર્વાપર સંબંધથી અર્થબોધ તો થઈ જાય. દોષયુક્ત વાક્ય-રચનાથી એમ નથી થતું. જે વાક્યથી કહેવાનું યથાયોગ્ય કહેવાય નહિ તે વાક્ય-રચના દૂષિત છે, અને તેથી સ્પષ્ટતાને ખોટી હાનિ પહોંચે છે.

માતૃભાષામાં બોલવાની દરેક મનુષ્યને ટેવ હોવાથી સામાન્ય રીતે તો વાક્ય-રચના શુદ્ધ હોવી જ જોઈએ, અને હોય છે પણ તેમજ. છતાં લેખક વિચાર દર્શાવવાની સ્વાભાવિક રીતિને વળગી ન રહેતાં ‘વધારે સાંઝ’ કરવાના લોભથી કૃત્રિમતા ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે વાક્ય-રચના દૂષિત થઈ જાય છે.

વાક્ય-રચનાના મુખ્ય દોષ દૂરાભવ, ક્લિષ્ટતા, ને વિદેશિતા છે. પદવિન્યાસના નિયમોનું યથાયોગ્ય પાલન ન થવાથી એ દોષો મુખ્યત્વે ઉત્પન્ન થાય છે.

(૧) દૂરાભવ:—

પદ-વિન્યાસ એટલે વાક્યોમાં પદોની ગોઠવણ. એ ગોઠવણ બહુ સાદી છે. પ્રથમ કર્તા, પછી કર્મ-ક્રિયાપદ સકર્મક હોય તો-અને અંતે ક્રિયાપદ આવી સાદામાં સાદું વાક્ય બને છે. કર્તા, કર્મ ને ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ રાખનારા શબ્દો આવે છે, ત્યારેજ વાક્ય લાંબું થાય છે. સંબંધ રાખનારા શબ્દો, જની સાથે તે સંબંધ રાખતા હોય તેની પહેલાં આવે છે.

હવે જ્યારે કર્મ ને ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ રાખનારા શબ્દો ઘણા હોય છે, એટલે લાંબાં લાંબાં વાક્યોથી કે લાંબા લાંબા શબ્દ-સમૂહોથી એ

સખધ દર્શાવાયો હોય છે, ત્યારે તેઓ કર્તા ને ક્રિયાપદની વચ્ચે આવી દૂરાન્વય દોષ ઉત્પન્ન કરે છે એથી વાચનાર કે સાક્ષળનાગને શુ કહેવાનું છે, તે સમજતાં મુશ્કેલી પડે છે, અને કદાચ એટલું વાર વાક્ય વચાવ, ત્યારેજ અર્થ સમજવાને તેઓ શક્તિમાન થાય છે આથી જ પહેલો અન્વય હોય, તેઓ એક બીજાથી ખુબ દૂર યદ્ય જાય એવી વાક્ય-રચના ન હોવી એમને એક ઉદાહરણ લખએ —

પરમ-ધાર્મિક ગણ, જેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન તપ કરવામા ગાળી પોતાની કાયાને ગાળી નાખી હતી, અને જેમણે પ્રભુપ્રાપ્તિને અર્થે અનેક અનેક વિધિના યજ્ઞો આચર્યો હતા, એવા પરમપવિત્ર કૌશિક ગોત્રના મહા તેજસ્વી બ્રાહ્મણો, જેઓ રાજાનું પરમ સાત્ત્વિક દાન લેવાને મહામનોહર એવી રાજવાનીમા એકનિત થયા હતા, તેઓમાના દરેકને ધોળા દૂધ જેવા રંગની, સારી રીતે રક્ષણ કરાએલી, ‘સવત્સી,’ હજાર હજાર ગાયોનું દાન, પ્રભાતના મગલ સમયે, સ્નાનસંધ્યાદિ નિત્યકર્મથી સત્વર પરવારી, વિધિપૂર્વક, આપતો હશે.

આ કૃત્રિમ વાક્યમા અનેક સ્થળે દૂરાન્વય દોષ છે ‘રાજા બ્રાહ્મણોને દાન આપતો હશે’ એ ટુંકા વાક્યનો એ વિસ્તાર છે કર્તા ને કર્મ, વાક્ય-મા મુખ્ય પદ ક્રિયાપદની જગ્યા પાસે તેમ દૂરાન્વય દોષ થવાનો સભવ ઓછો હોય છે, માટે તેમ મૂકવાનો ચત્ત કરીએ —

પોતાનું સમગ્ર જીવન તપ કરવામા ગાળી પોતાની કાયાને જેમણે ગાળી નાખી હતી, અને પ્રભુપ્રાપ્તિને અર્થે અનેક અનેક અનેક વિધિના યજ્ઞો જેમણે આચર્યો હતા, એવા પરમ પવિત્ર કૌશિક ગોત્રના મહાતેજસ્વી બ્રાહ્મણો, જેઓ રાજાનું પરમ સાત્ત્વિક દાન લેવાને મહામનોહર એવી રાજવાનીમા એકનિત થયા હતા, તેઓમાના દરેકને પરમ ધાર્મિક રાજા પ્રભાતના મગલ સમયે, સ્નાનસંધ્યાદિ નિત્યકર્મથી સત્વર પરવારી, વિધિપૂર્વક, ધોળા દૂધ જેવા રંગની, સારી રીતે રક્ષણ કરાએલી, ‘સવત્સી,’ હજાર હજાર ગાયોનું દાન આપતો હશે.

આ એ વાક્યોનો મુકાબલો કરવાથી જણાયે, કે બીજા વાક્યમા કર્તા અને કર્મને જગ્યા અને તેમ ક્રિયાપદની વધુ પાસે મૂકેલા છે, અને તેથી દૂરાન્વય દોષ દૂર થાય છે.

- (૨) ક્લિષ્ટતા—કેટલીક વખત વાક્ય-રચના એવી ક્લિષ્ટ-ગુચવાડો ભરેલી-હોય છે, કે તેમાનાં પહેલો સખધ તરતજ સ્પષ્ટ રીતે સમજવામા આવતો નથી આથી એવા વાક્યને અર્થઘટન માટે વધુ વાર વાચવું પડે છે માહાંસ પહેલો વધુ ઉપયોગ કરી વાક્યો લાંબા બનાવવાથી, ને આકાંક્ષાપૂરક પહેલો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ ન કરવાથી વાક્ય-રચના ક્લિષ્ટ બને છે ઉપરનું પહેલું વાક્ય ક્લિષ્ટ પણ છે આવા લાંબા એક વાક્યને ખદેલે ટુંકા ટુંકા ઘણા વાક્યો બનાવી એજ વાત વધુ સ્પષ્ટ રીતે સ્પષ્ટ થકાત —

દૈશિક ગોત્ર પરમ-પવિત્ર હતું. એ ગોત્રના બ્રાહ્મણો મહાતેજસ્વી હતા. તેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન તપ કરવામાં ગાળી પોતાની કાયાને ગાળી નાખી હતી, અને પ્રભુ-પ્રાપ્તિને અર્થે અનેક અનેક વિધિના યજ્ઞો આચર્યા હતા. તેઓ પરમ ધાર્મિક રાજાનું પરમ સાર્વિક દાન લેવાને મહામનોહર એવી રાજધાનીમાં એકત્રિત થયા હતા. પ્રભાતના મંગલ સમયે સ્નાનસંધ્યાદિ નિત્યકર્મથી સત્વર પરવારી, રાજાએ, તેઓમાંના દરેકને, વિધિપૂર્વક, હજાર હજાર ગાયોનું દાન આપ્યું. એ ગાયો દૂધ જેવા ઘોળા રંગની હતી, મારી રીતે રક્ષણ કરાએલી હતી, અને ‘સવત્સી’ હતી.

સુસ વાચકને આ પરિચ્છેદની સ્પષ્ટતા અને એજ વાત કહેનારા પહેલા વાક્યની ક્લિષ્ટતા વિષે વધુ કહેવાની જરૂર નથી.

‘જે,’ ‘અગરજે,’ ‘જે કે,’ ઇત્યાદિ પદોનો ઉપયોગ કેટલીક વખત વાક્યોમાં નકામો કરવામાં આવે છે. એથી વાક્ય-રચના ક્લિષ્ટ થાય છે; માટે એવાં પદોનો વિના કારણ પ્રયોગ કરવો ન જોઈએ.

- (૩) વિદેશિતા:—મુખ્યત્વે કરીને અંગ્રેજી ભાષાનો વાક્ય-રચનાના ‘તરજુમા’માંથી આ દોષ ઉદ્ભવે છે; અને અંગ્રેજીમાંથી ભાષાન્તર કે અનુવાદ-રૂપે લખાએલાં પુસ્તકોમાં એવા દોષ વધુ જોવામાં આવે છે. ‘જે,’ ‘અગરજે,’ ‘જે કે’ ના પ્રયોગ પણ એવાંજ પુસ્તકોમાં વધારે થતા જોવામાં આવે છે.

‘તેની આંખોમાં તેજ હતું, અગર જે કે લાંબા મંદવાડને પરિણામે તેની આંખો ઉડી ગઈ હતી.’

‘દર્મિયાન, બીજા કશાની દરકાર કર્યા વિના તે તો અવિરત જપ જપેજ ગયો; એટલે સુધી કે, આખરે પેલી ટેકરીને અન્ધકાર ગળી ન જાય એવી ધચ્છાથી આથમતો સૂર્ય તેના શિખરને રાગના રંગથી રંગતો જાય છે, તે ટેકરી જટલો મોટો તેનો એકઠો થએલો પુણ્યપુજ્ય બન્યો.’

“મિ. વિક્ષામ સુખી માણસ હતો કે જેના તરફ લગભગ દરેક સંત્રારીની આંખ ઠરતી અને ઇલિઝાબેથ એક સુખી સ્ત્રી હતી કે જેની પાસે આવીને આખરે તે જોઠો અને પસંદ પડે એવી રીતે તેણે વાતચિત શરૂ કરી, જે કે તે માત્ર ભીનાશવાળી રાત્રિને વિષે અને વરસાદની ઋતુના સંભવ વિષે હતી તો પણ તેથી તેણીને લાગ્યું કે સૌથી વધુ સામાન્ય, નિરસ અને વારં-વાર સંભળાતો વિષય પણ બોલનારની બુદ્ધિથી રસભર્યો બનાવી શકાય છે.”

‘હું ધાંરું છું. કે.....’ થી આરંભાતી વાક્ય-રચના.

“અમલદારો સાથે” લિડિયા બોલી ઉઠી, “મારી કાકીએ મને એ ન કહ્યું તેથી હું અજબ થાઉં છું.”

આ પ્રકારની વાક્ય-રચના વિષે વધુ કહેવું નકામું છે. એ વાક્ય-રચના વિદેશી છે, તરજુમીઆ છે. ગુજરાતી સાહિત્યને એ કદ્મૂં બનાવે છે.

(૬) વ્યાકરણને લગતા દોષો — વ્યાકરણને લગતા દોષો પણ આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં ખૂબ થતાં જોવામાં આવે છે એવા દોષ ન થાય, તે માટે વ્યાકરણના ખૂબ જ આ સંપર્કની કંઈ જરૂર પડતી નથી ખૂબ સાદાં મૂળતત્ત્વો જાણનાર પણ એવા દોષ ન થાય, તે માટે કાળજી રાખી શકે એમ, તેમ કરવાની ધૃતિ તો જોઈએ વ્યાકરણ-દોષનાં ઠેકઠાંક ઉદાહરણ જોઈએ —

(૧) સર્વનામને લગતા દોષ —

જરૂર હોવા છતાં સર્વનામ ન વાપરવાથી, પૂર્વે નામ ન આવ્યું હોય તે છતાં સર્વનામ વાપરવાથી, અને એક વાગ નામ આવી ગયા પછી ઘણું દૂર જવા છતાં વાગ વાર સર્વનામજ વાપર્યાં કરવાથી પણ વ્યાકરણ દોષ થાય છે, અને ‘સ્પષ્ટતા’ ને હાનિ પહોંચે છે —

(ક) “પાંચમા જ્યોત્, ઇશ્વરકૃપાથી ટ્રેટિસ્ટન તથા આયર્લીડના સંયુક્ત રાજ્યના તથા દરિયાપારના બ્રિટિશ મુલકોના ગળ, ધર્મ રક્ષક, ક્યસરે હિંદ અમાગ વાઇસરોય તથા ગવર્નર જનરલ, હિંદી રાજ્યોના રાજ્યો તથા મર્વ જાતની હિંદુસ્તાનની અમારી પ્રજાને વિદિત કરીએ છીએ ” નામદાર શહેનશાહના ઢંઢેરાના પહેલા વાક્યનો આ તરજુમો તપાસતા જણાશે, કે વ્યાકરણ દૃષ્ટિએ એમાં ‘પાંચમા જ્યોત્’ એ શબ્દોની પહેલા ‘અમે,’ શબ્દ ઉમેરવાની જરૂર છે

(ખ) “એનામાં ટીકાકાર થવાની શક્તિ ન હોય તોએ શું? એના વિચારો સાધારણ જનસમાજના સિદ્ધ અભિપ્રાયોની વિરુદ્ધ જતા હોય તોએ શું ?”

આ વાક્યોમાં ‘એના’ સર્વનામ કેને માટે વપરાયું છે, તે એની ઉપરના બધા લખાણથી પણ જણાતું નથી માત્ર મથાળે ‘શેલી’ શબ્દ છે, તે ઉપરથીજ ‘એના’ એટલે ‘શેલીના’ એમ સમજવાનું છે આ ખુલ્લોજ દોષ છે

(ગ) ‘રમેશે શેકને કહ્યું કે તે કાલે મુબઇ જવાનો છે’ આ વાક્યમાંનો ‘તે’ તે કોણ? કોઈ ત્રીજો પુરુષ કે રમેશ? સંબંધ જોતાં ગેરેને માટે એ સર્વનામ વપરાયું છે, તેથી ‘તે’ ને બદલે ‘હું’ જોઈએ પરદેશી વાક્ય-રચનાના અનુકરણમાથી આવા દોષ જન્મે છે એવાં વાક્ય મદિગ્ધ અર્થ-ના કહેવાય

(ગ) વિગેષણ ને વિરોધ વચ્ચે સંબંધ ન હોવો —

‘પ્રત્યેક પાત્રોને ચીતર્યા છે,’ ‘પ્રત્યેક મનુષ્યો,’ ‘દરેક રિવાજો’ ઇ. આ દોષ ખૂબ સાધારણ છે

(ગ) અનુસ્વાર ન જોઈએ ત્યાં મૂ-વો ન જોઈએ ત્યાં ન મૂકવો —

ખૂબ થોડાં પુસ્તકો-આધુનિક સમયમાં પ્રગટ થતાં-આ દોષથી મુક્ત જણાય છે સ્થળે સ્થળે આ દોષ છવાઈ રહેલો હોય છે ઉદાહરણ તરીકે—

‘પિતાશ્રીનાં જીવન તથા સમયનું ચિત્ર,’ ‘નાણાં લેવાતા,’ ‘એક પગ-થિલ’ નીચલાં પગથિયાં પર,’ ‘મ્હારાં મનને,’ ‘મીઠાં સ્વરે,’ ‘મધ જેવાં મીઠા શબ્દો,’ ‘પોતાનું હૃદય ને શરીર અર્પણ કર્યા હતા,’ ‘યુરોપખંડ ઘણા ઘણા વિષયોમાં અત્યારે સુધારા તરફ ઘસારો કરી રહ્યાં છે; પરંતુ કમભાગ્ય છે હિંદુસ્તાનના કે આ દેશોના દાખલા આંખો આગળ છે છતાંએ; આપણે બધાં ઘણા વિષયોમાં ખહુ જ પાછળ પડી ગયા છીએ,’ ‘કન્યાના માખાપ,’ ઇત્યાદિ.

(૪) જાતિદોષ:—

‘તેનું સિદ્ધાંત,’ ‘એમનું દેહાંત,’ ‘હિંદની નૌકાયાન,’ ‘પાંડવોનો સ્વર્ગ-રોહણ,’ ‘એ વાતનું ગર્વ’ ઇ.

(૫) પરચુરણ દોષો:—

‘મ્હારાથી રડાઈ જતું,’—‘જવાતું’ જોઈએ. વધારે સાફ તો ‘મારાથી રડી દેવાતું.’

“મ્હારા ખંને જ્યેઠ ઝંધુ,”—‘જ્યેઠ’ ને બદલે ‘મોટા’ જોઈએ. ‘જ્યેઠ’ સર્વસાપેક્ષ તુલનાવાચક છે.

“અવસ્થાની અસ્થિરતા હવે અનુભવવા લાગી”—‘અવસ્થાની અસ્થિરતાનો હવે અનુભવ થવા લાગ્યો’ એમ જોઈએ.

“મ્હારાથી તો ચીસ પડાઈ જવાય એવું થયું”—‘ચીસ પાડી દેવાય’ જોઈએ.

“એટલામાં એક યુવતી એમની આગળથી ચાલી ગઈ”—‘આગળ થઈ’ જોઈએ.

“ખાગમાંથી પસાર થતાં”—‘ખાગમાં થઈ પસાર થતાં—જતાં’ જોઈએ.

“આ સાંભળી તે ખહુ ખુશી થયો”—‘ખુશ થયો’ જોઈએ.

“ખંને કાવ્યોમાં શાકુંતલ નાટક વિક્રમોર્વશીય કરતાં ઘણે દરજ્જે ચઢે છે”—‘ખંને’ નહિ, ‘ખે’ જોઈએ.

“આ ખંને વાક્યોનો મુકાબલો કરો”—‘ખંને’ નહિ ‘ખે’ જોઈએ. આ ભૂલે સાધારણ છે.

“કામ કરનારા કરતાં ખોલનારાની વિશેષ અધિકતા દર્શાય છે”—‘જણાય છે’ જોઈએ.

“તેણે કીર્તિ પ્રતિપાદન કીધી”—‘સંપાદન કીધી’ જોઈએ.

“એક વૃદ્ધ રાજરાણી રહેતાં હતાં”—‘કોઈ એક’ જોઈએ.

“મને એ વાત અસત્ત પડી”—‘પસંદ પડી’ જોઈએ.

“સૌ કોઈથી આ ખની શકે તેમ નથી; કારણ કે એમ કરવામાં ઘણી ખુદ્દિ, આતુર્ય, ને શ્રમ પડે છે”—‘શ્રમની જરૂર પડે છે’ જોઈએ.

- “ યથાવકાશે ’ — નહિ પણ ‘ યથાવકાસ ’ કે ‘ અવકાસ પ્રમાણે ’ બેંધએ
- “ પુષ્પસેનજી ! દગા મળધીનો બધો હિસાબ ચુકી ગયો છે ’ ” — ‘ ચુકવાઈ ગયો છે ? ’ એમ બેંધએ
- “ પરિસમાપ્તો ” — ‘ અગ્નિમાત્ર થતો ’ બેંધએ આવા અશુદ્ધ ક્રિયાપદ બનાવવાનો શોખ વધતો જતો જણાય છે

(૬) વિરામચિહ્નને લગતા દોષો —

વિરામચિહ્નના ઉપયોગથી લખાણમાં સ્પષ્ટતા સારી રીતે આવી શકે છે એથી વાક્યોના અર્થ સરળતાથી સમજી શકાય છે, વિચારોનો એક બીજા સાથેનો સબધ સહેલાઈથી ધ્યાનમાં હતરે છે, અને કેટલીક વખત લેખકનો મનોભાવ પણ સુગમતાથી જણી શકાય છે આથી યોગ્ય વિરામચિહ્નનો ઉપયોગ લેખમાં થવો આવશ્યક છે

વિરામચિહ્ન મૂકવાના સર્વામાન્ય નિયમો ગુજરાતી ભાષામાં છેજ નહિ, અને બેંડણીની જેઠે એવા નિયમો થવાનો સભવ પણ જોઈએ જણાય છે લેખકો પોતપોતાની મગજ પ્રમાણે વિરામચિહ્ન મૂકતા ચાલ્યા જાય છે

વિરામચિહ્નને લગતા દોષો નીચે પ્રમાણેના હોય છે —

(૧) ન્યા વિરામચિહ્ન બેંધએ ત્યા ન મૂકવું —

ખાસ કરીને અદ્ધપવિરામના સબધમાં આ દોષ થાય છે જોણ વાક્યોને અતે અદ્ધપવિરામ ચિહ્ન મૂકવું બેંધએ, છતાં ઘણા લેખકો નથી મૂકતા

અદ્ધપવિરામ ચિહ્ન મૂકવું બેંધએ, છતાં નહિ મૂકેલું એવા ઘણા ઉદાહરણો આપી શકાય, પણ તેમ કરવાની કશી જરૂર નથી લાગતી માત્ર એટલું કહેવું આવશ્યક છે, કે દરેક લેખકે એ ચિહ્નનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરતાં ચોક્કસ શીખવું બેંધએ, અને એનો ઉપયોગ તે પ્રમાણે કરવોજ બેંધએ એનું કારણ એ છે, કે અર્થ સ્પષ્ટ કંવામાં એ ચિહ્ન અજળ મદદ કરે છે

(૨) ન્યા વિરામચિહ્ન ન બેંધએ ત્યા મૂકવું —

‘ પૂર્ણવિરામ ’ જોડી જગ્યાએ મૂકવાથી અર્થનો અનર્થ થવા સભવ રહે છે, માટે એ ચિહ્ન મૂકતાં બહુ સલાહ રાખવી બેંધએ —

‘ સૌએ મારું બોલવું નહિ બોલનાર પાપી કરશે ’ એમાં પૂર્ણવિરામ ‘ નહિ ’ એ શબ્દ પછી મૂકાય હોય, તો શો અનર્થ થાય એ સ્પષ્ટ છે આવા પ્રસંગ વિરલ હોય છે

અદ્ધપવિરામ યોગ્ય સ્થળે મૂકવાથી લેખાણમાં સ્પષ્ટતા આવે છે, તેમ અયોગ્ય સ્થળે મૂકવાથી કે ન્યા ત્યાં મૂક મૂક કરવાથી અર્થની ગુચવણ પણ થાય છે આથી એનો ઉપયોગ વિવેકથી કરવો બેંધએ

ખાસ કરીને આ દોષ ગુરુરેખા સંબંધે ખુબી થતો જોવામાં આવે છે. ગુરુરેખા મૂકવી એ આ જમાનાના લેખકોની એક 'ફેશન' હોયની, એવું લાગે છે. મુખ્યત્વે કરીને અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે, કે કંઈ વધારાની અથવા આડી વાત કહેવા માટે ગુરુરેખાનો ઉપયોગ કરવો યુક્ત છે. અન્ય સ્થળે ખાસ કારણ વિના એનો ઉપયોગ કરવો એ દોષ છે. ઉદાહરણ—

“હજી સુધી એ ચેતન—આવ્યું નથી.”

“આવતી કાલે—યુદ્ધનો કદાચ અંત આવશે.”

“પછી ઋષિએ ફરી નદીઓને સ્તુતિ કરી કે—હવે તમે પાછાં ભરાઓ, જળથી નાળાં ભરો, અને જોસથી વહે જાઓ—જેથી અમે પુષ્કળ ધન-ધાન્ય પામીએ.”

“એની—આ સૃષ્ટિને ચલાવનારી—આજામાં રડીનેજ અમે ચાલીએ છીએ.” ઉપરનાં વાક્યોમાં ગુરુરેખાનો માત્ર દુરુપયોગ જ થયો છે.

એ ગુરુરેખાના ઉપયોગમાં એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જોવી છે, કે તેમની વચ્ચેનો ભાગ ઉઠાવી લેવામાં આવે, તો પણ વાક્ય સંપૂર્ણ શુદ્ધ રહેવું જોઈએ. પહેલી ગુરુરેખાની પહેલાંનો, અને બીજી ગુરુરેખાની પછીનો—એ એ શાબ્દો વચ્ચે કેટલીક વાર સંબંધ નથી હોતો. એ દોષ છે એમ વાક્ય વાંચતાં તરત જણાય છે.

(૩) એકને બદલે બીજું વિરામચિહ્ન મૂકવું:—

આજ્ઞાર્થ વાક્યને અંતે પ્રશ્નવિરામ અને પ્રશ્નાર્થ વાક્યને અંતે આશ્ચર્ય-વિરામ મૂકવાનો દોષ ખુબી સાધારણ છે:—

‘હવે બાકી કેાણ રહ્યું !’

“પાર્થિવ વૈભવ ભોગવવાને માટે અખાધિત લાલસા રાખવાથી અને દંડ લિફ, નિર્લજ્જ અન્યાય કરવાથી બીજું શું પરિણામ આવે વાઝ !”

“રાજાએ આજ્ઞા કરી કે જાઓ, એને પાણીમાં નાખી દો ?” પહેલાં એ વાક્યોને અંતે પ્રશ્નવિરામ અને છેલ્લાંને અંતે પૂર્ણવિરામ મૂકવું જોઈએ. અલ્પવિરામને બદલે ગુરુરેખાનો ઉપયોગ પણ થતો જણાય છે, એમ કરવું પણ દૂષિત લેખાવું જોઈએ.

“વળી કાશી તે—ધર્મ સુધારાના ઉપદેશનું સ્થાન હોવા ઉપરાંત, હિંદુસ્તાનનું અતિપ્રાચીન કાળથી ચાલતું આવેલું ‘વિશ્વવિદ્યાલય’ છે.”

“કાશીનો ઉપર જણાવેલો ઇતિહાસ જોતાં જણાશે કે કાશી તે માત્ર ૩૬-ધર્મનું જ સ્થાન નથી—પણ હિંદુસ્તાનના ત્રણ મોટા ધાર્મિક સુધારાના યુગ—ગૌતમબુદ્ધનું ધર્મચક્રપ્રવર્તન, શંકરાચાર્યની અદ્વૈત દેશના, અને રામાનંદનો ‘ભાષા’ માં ઉપદેશ—એ ત્રણેના આરંભ આ સ્થળેથી થાય છે.”

પહેલા વાક્યમાં ગુરૂજીને બદલે અલ્પવિગમ બોધને બીજામાં પહેલી ગુરૂજીને બદલે અલ્પવિરામ કે અર્ધવિરામ બોધને

આવા બીજા ઘણા ઉદાહરણો ટાકી શકાય. એક સમર્થ સાક્ષરના લખાણમાંથી એ ઉતાગ લીધેલા છે આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગુરૂજીનો વપરાશ ઘણો વધી પડ્યો છે, તે એમનું જ અધ-અનુકરણ હોવાનો સંભવ મને બહુ લાગે છે

(૪) વિરામચિહ્નનો દુરુપયોગ —

એક કવિતા વધુ ચિહ્ન મૂકવા, એ વિગત ચિહ્નનો દુરુપયોગ છે, એટલું જ નહિ, પણ જરૂર વિના મૂકવા એ પણ દુરુપયોગ જ છે કવિતામાં એકેક સ્થળે ત્રણ ત્રણ આશ્ચર્યવિરામ, અને કેટલીક વાર તો આમપાસ આશ્ચર્યવિરામ ને વચ્ચે પ્રશ્નવિગમ યોગવાની મહા મહા હરિલાલ દ્રુવની શૈલી સર્વને સુવિદિત હોવી જ બોધને હવે એ પ્રમાણેનો દુરુપયોગ બહુ ઓછો થઈ ગયો છે, છતાં એક નહિ ને બીજી ગીતના દુરુપયોગ કોઈ કોઈ વાર નજરે ચડે છે

“આજ નો—આ પૃથ્વીના નકશાની મદદથી—હિન્દુધર્મ એટલું શું ?, એ ધર્મ મૂળ કયા ઉત્પત્ત થયો અને કયા કયા ફેલાયો ?, અને એ કેટલો બધો જૂનો છે ?—એટલું યાદ ગમ્યો તો ખસ છે ’

નત્રતાપૂર્વક કહી શકાય કે આમાં વિરામચિહ્નનો દુરુપયોગ થયો છે વિશેષમાં એ કે કવિતામાં અર્થને અનુસરીને વિરામચિહ્ન મૂકવામાં આવે, એ બહુ ધ્રુવવા બેગ છે જુદી જુદી ભાષાના પુસ્તકો ભેટા જણાય છે, કે તેમાં અર્થને અનુસરીને કવિતામાં વિગતચિહ્નો મૂકાય છે, અને તેમજ થવું બોધને આપણે તો હંતુ એ બાબતમાં બહુ પછાત છીએ કારણ કે આધુનિક થોડા શિષ્ટ કવિઓને બાદ જગત બાળીના બધા યાત્રિક ગીતોએ કવિતામાં વિરામચિહ્ન મૂકતા જણાય છે

રુદિ — ‘જ પ્રસંગે જવી ગીતે બોલાતુ હોય, તે પ્રસંગે તેવી રીતે બોલવું તેને રુદિ કહે છે ’ હુંકમાં કહીએ તો રુદિ એટલે લાખા વખતથી ચાલતો આવેલો વપરાશ જુદી જુદી ભાષાઓની જુદી જુદી રીતે હોય છે, માટે આપણે આપણી ભાષાની રુદિ પ્રમાણે લખવું બોધને અગ્રેજી ભાષાના સાહિત્યનો અભ્યાસ વધતો જતો હોવાથી, અને તેમાંથી અનુવાદો થતા હોવાથી એ ભાષાની રુદિ આપણી ભાષામાં દાખલ કરવાના પ્રયત્નો બહુ અબજો થતા જણાય છે આમ કરવું એ મોટો દોષ છે એથી તો ગુજરાતી ભાષા તે ગુજરાતી ભાષા જ ન ગઈ શકે સ્પષ્ટતાને પણ એથી બહુ હાનિ પહોંચે છે

સાક્ષગ્રી નવલરામભાઈ એ વિષે આમ લખે છે —

“યાદ રાખવું કે શબ્દ શુદ્ધ હોય, તોપણ તે રૂઢ ન હોય અરજ ને વિરમિ એ બંને શબ્દો શુદ્ધ છે, એટલે ગુજરાતીમાં વપરાશ શકે છે, તોપણ પ્રસંગ પ્રમાણે

ઉપયોગ કરવો જોઈએ. સરકારમાં અરજી કરી એમ જોણવું હોય, ત્યાં સરકારને વિશ્વસિ કરી એમ જોણીએ, તો રૂઢિનો મોટો દોષ ગણાય. દહેરૂં, મંદિર, અને દેવલ એ ત્રણે શબ્દના અર્થ તથા વ્યુત્પત્તિ પણ ઘણું કરીને સરખીજ છે. તોપણ રૂઢી પ્રમાણે એ જોણ જ પ્રસંગે જોણાય છે તેજ પ્રસંગે જોણવા જોઈએ. મહાદેવનું મંદિર. ગોસાંધજીનું દેવલ, અને ખ્રિસ્તિનું દહેરૂં એમ જોણીએ તો શુદ્ધ ગુજરાતી માણસને હસવું આવ્યા વિના રહે નહિ. વાક્યરચનાનું પણ એમજ સમજવું.”

નવલરામભાઈ કહે છે તેમ જો ‘શુદ્ધ ગુજરાતી માણસને’ હસવું આવવુંજ જોઈએ, તો આધુનિક ગ્રંથોમાંના ઘણાખરા વાંચતાં તો ‘શુદ્ધ ગુજરાતી માણસ’ નો ભોગજ મળે ! એને મોઢુંબંધ કરવાનો વખતજ આવે કે કેમ એ શંકા ભરેલું છે. આપણે પણ જરા હસીએ:—

‘ સુરતની વ્યુત્પત્તિ માછીવાડમાંથી શરૂ થઇ. ’

‘ સાભાર સ્વીકારનો વરસાદ વરસાવી દીધો. ’

‘ બીજા માણસોથી જમની દરકાર નથી લેવાતી એવી જીવાન સ્ત્રીઓને પરિણામી લાલ આપવા માટે હાલ તુર્ત હું ખુશમિજબજમાં નથી. ’

‘ આપણે હવે થાડું સંગીત કરીએ. ’

‘ નોકરીઓનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરવામાં આવ્યાં હતાં. ’

‘ આ અભિલાષા દેશની ખુદ્દિમાં દબતાથી મજબૂત થઇ ગઇ છે. ’

‘ એક ચોકસ મંજલ આપણી સામે આવી ઉભી છે. ’

‘ તે ભાગને લઇને તે અભિલાષા ટેકાનો દાવો કરે છે. ’

‘ આ શંકાઓ તેના વિહ્વળ આત્માના કર્ણુમાં મધમાખીઓ પેઠે ગણગણાટ કર્યા કરતી. ’

‘ શ્યામ કૃતમ્બના, ’ ‘ અડીયલ જપ, ’ ‘ શ્યામ આરસી, ’ ‘ વિષથી સુંદરતા ’ ઇ.

‘ ગોળ હાથ ને નાજીક ઘુંટીને લીધે અતિશય અનિવાર્ય થઇ પડે એવી એક અપ્સરા— ’

‘ પણ આ મારો અવાજ સર્વ હાથીઓનો કુદરતી અવાજ છે. ’

‘ એનો સુકોમળ સૂર થોડીજ વારમાં થવાના એક સમાગમની મિઠાશનું પૂર્વચિહ્ન હતું. ’

‘ મનમાં ઉદ્દગાર ઠાઠ્યો. ’ ઇત્યાદિ.

આ સઘળાં દર્શાવેલાં અંગ્રેજી રૂઢિના અનુકરણનાં છે. હિંદી અને બંગાળી રૂઢિના પ્રયોગો પણ આપણી ભાષામાં દાખલ થવા માંડ્યા છે. ‘ મહાશય, આપજ લીજીએ. ’ ‘ મામુલી ચીજો. ’ ઇત્યાદિ એનાં ઉદાહરણ છે. આ ઉપરાંત ઠેકાકા લેખક પોપટ પાસે ‘ ટહુકડા ’ કરાવે છે, તે પણ રૂઢિનો દોષજ છે.

ઉપરનાં ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ જણાશે કે રૂઢિદોષથી સ્પષ્ટતાને હાનિ પહોંચે છે. આથી લેખકની શૈલી એવા દોષોથી વિમુક્ત રહે, એ ખડું ઈચ્છવા જોગ છે.

આ પ્રમાણે સ્પષ્ટતા સાધવામાં આવશ્યક યથાર્થતા, શુદ્ધિ, ને રુઢિ ઉપરનું વિવેચન પુરૂ થયું છે એમાં 'શુદ્ધિ' ઉપરનું વિવેચન કંઈક લખાણથી કરવામાં આવ્યું છે, કારણ કે અશુદ્ધ લખાણ અસ્પષ્ટ અને છે, અને શુદ્ધતાથી ભાષાના આધુનિક સાહિત્યમાં શુદ્ધિ ઉપર ખૂબ ઓછું લક્ષ અપાતું જણાય છે વિચારનેજ અગત્ય આપનારા કેટલાકને વ્યાકરણ, જોડણી, શુદ્ધિ, ઇત્યાદિ ઉપર ખૂબ કટાણી હોય છે તેવા પુરુષો એ લાખા વિવેચનથી પોતાના વિચારની યોગ્યતાઓત્તાની તુલના કરવા કૃપા કરશે એવી આશા છે એક પ્રતિષ્ઠિત માસાહિકમાં પણ 'શૈલી ને જોડણીની કથ' એવા શબ્દો વાચવામાં આવે, એ ખરેખર શુદ્ધતાની સાહિત્યની હાલની સ્થિતિ જોતા તો ખૂબ શોચનીય છે વળી વિચારને મુખ્ય ગણવાની દલીલ કરનારા ડોળધાલુઓમાંના ઘણાકના વિચારમાં કશે ભલોવાગ હોય છે ખરો ? એ દલીલદાર પોતાનું અજ્ઞાન ઠંકવાનું પ્રયત્ન કરતા તેઓ નથી જણાતા ?

અતમા એક મહત્ત્વની સૂચના કરી સ્પષ્ટતા ઉપરનું મારૂ વિવેચન હું પુરૂ કરીશ એ સૂચના એ છે કે 'ત્રિઅર્સનના પુસ્તકોમાં શુદ્ધતાથી ગવના ને નમુના આપ્યા છે, તે રુઢિદોષથી ભરપૂર છે એ શુદ્ધ શુદ્ધતાથી ગવના નમુના છેજ નહિ એ ગદ્યને માત્ર 'પાદરીશાઈ' કે 'તરજુમીઆ' ગદ્ય કહી શકાય આપણી માતૃભાષાને અન્યાય કરનારી એ વાત નથી ? કોઈ સાક્ષર એ અમૂલ્ય ગ્રંથમાંથી એ દૂષિત ગદ્ય દૂર કરાવવા કે એના દૂષિતપણાને સ્પષ્ટ ઉત્વેષ કાઢવાના યત્ન કરી શુદ્ધતાથી ભાષાને ઉપકાર કરશે ?

(૨) એજન્સી કે ખળ.

ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે યથાર્થતા, શુદ્ધિ, ને રુઢિ ઉપર લક્ષ આપવાથી સ્પષ્ટતા માધી શકાય છે, પણ સ્પષ્ટ લખાણ કીમતી, અમરકારક, કે ગંભીર હોયજ એવું કંઈ નથી લેખ કીમતી થાય તે માટે, ગંભીર થાય તે માટે, સ્પષ્ટતા ઉપગત ખીજ વધારે હંચા ગુણોની તેમાં આવશ્યકતા છે એ ગુણો લેખકના વ્યક્તિત્વને લગતા હોય, કે વિચારને લગતા હોય, કે એ વિચાર દર્શાવવાની શૈલીને લગતા હોય વિચારની ઉત્તમતા વિષે વિચાર કરવાનું આ સ્થાન નથી અત્રે તો માન તે વિચાર દર્શાવવાની શૈલી વિષેજ આપણે વિચાર કરવાનો છે એ શૈલી ઉપર લેખકના પોતાના વ્યક્તિત્વનો શો પ્રભાવ પડે છે, તે ઉપર પણ દુક્રમાં પ્રસંગોપાત્ત આપણે વિચાર કરીશું.

સ્પષ્ટતા ઉપરાંત શૈલીમાં ખીજે ને ગુણ આવશ્યક છે, અને ને એના કરતા વધારે હંચુ સ્થાન ભોગવે છે, તે એજન્સી કે ખળ છે શૈલીની ધ્યાન આકર્ષવાની અને લાગણીઓ ઉત્તેજવાની ને સક્ષિ તેજ એજન્સી કે ખળ, અને એ ગુણયુક્ત ને શૈલી તે એજન્સી શૈલી, સખળ શૈલી, ભુસ્માદાર શૈલી એજન્સી શૈલીનો લેખ વાચતા આપણું ચિત્ત તે તરફ વેગથી આકર્ષાય છે, અને તેમાં દબ ચોટી રહે છે ભાષણકર્તા પોતાના ભાષણને સ્વર્ગના આરોહ ને અવગ્રોહ કે હંચાનીચાપણથી, શબ્દો પરના ભારથી, કે નાનામહારની અગવેશાઓથી અસંગઠ્ય બનાવી શકે છે, પણ લેખક

આવા કોઈ સાધનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી. લેખકને પોતાની શૈલી સખળ ખનાવવા માટે પોતાના ભાષા ઉપરના કાબુ ઉપરજ મુખ્યત્વે આધાર રાખવો પડે છે.

સઘળાં વાક્યોને અસરકારક કે ઓજસ્વી બનાવવાની કશી અગત્ય નથી. કેટલાંક વાક્યો તો માત્ર બીજાનાં સાહચર્ય હોય છે. તેમના અર્થમાં કંઈક પૂર્તિ કરવી કે અર્થ સ્પષ્ટ કરવો એજ તેમનું કાર્ય હોય છે. કોઈ પણ લેખમાં વિચારના મુદ્દા તેમાંનાં વાક્યો સાથે સરખાવતાં પ્રમાણમાં ખડુ ઓછા હોય છે. એ મુદ્દા ખરાબર અને અસરકારક રીતે વાચકના મનમાં ઠસાવવા એજ લેખમાંનાં વાક્યોનો ઉદ્દેશ હોય છે. મુદ્દા સ્પષ્ટ રીતે અને સખળ રીતે ઠસ્યા પછી, વાક્યો ભૂલી જવાય તો પણ કશી હાનિ નથી. આથી શૈલીની સ્પષ્ટતા વિષે વિચાર કીધા પછી એની સખળતા વિષે આપણે વિચાર કરવાનો છે.

ઉપર દર્શાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે શૈલીના વિચારનો એકમ શબ્દ છે. શબ્દોની સંખ્યા, શબ્દોના પ્રકાર, ને વાક્યમાં શબ્દોના સ્થાન ઉપર ઓજસ્વી શૈલીનો આધાર છે. એ વિષે હવે આપણે અનુક્રમે વિચાર કરીએ.

શબ્દોની સંખ્યા:—લેખકે જમ અને તેમ ઓછા શબ્દોમાં પોતાના વિચાર દર્શાવવા યત્ન કરવો જોઈએ. ઓછા શબ્દો એટલે ઓછાં વાક્યો: એ સ્વાભાવિક પરિણામ છે. ઓછાં વાક્યો વાંપરીને વિચાર ક્યારે દર્શાવી શકાય, તે વિષે આપણે વિચાર કરી શકીએ, તે પહેલાં વાક્યોના પ્રકાર વિષે ટુંકમાં આપણે કંઈક જાણવું જ જોઈએ.

મુખ્ય ત્રણ પ્રકારનાં વાક્યો હોય છે: સાદાં, સંયુક્ત, ને મિશ્ર. જે વાક્યમાં એકજ પૂર્ણ ક્રિયાપદ હોય છે, તે સાદું વાક્ય છે. જેમકે, ‘શકુંતલાને સાસરે વળાવી હું નિશ્ચિન્ત થયો.’ જે વાક્યમાં ઓછામાં ઓછાં બે સ્વતંત્ર વાક્ય હોય છે, તે સંયુક્ત વાક્ય કહેવાય છે. જેમકે, ‘શકુંતલા :સાસરે જાય છે, અને અમને સર્વને ખડુ ખેદ થાય છે.’ જે વાક્યમાં એક મુખ્ય વાક્ય અને એક કે એકથી વધારે ગોણુ વાક્યો હોય છે, તે મિશ્ર વાક્ય કહેવાય છે. જેમકે, ‘જ્યારે શકુંતલા સાસરે ગઈ, ત્યારે આશ્રમવાસીઓને ખડુ ખેદ થયો.’ ‘સ્ટીમર જ્યારે એક સ્થળે ઉભી રહી હતી ત્યારે દુબલાએ ગામમાંથી ભોજનસામગ્રી લઈ આવ, એમ કહી ઉમેશને મોકલ્યો હતો.’ એ પણ મિશ્ર વાક્ય છે, કારણ કે એમાં એક કરતાં વધારે ગોણુ વાક્યો છે. મિશ્ર વાક્યનાં બેમાંથી એક કે બંને કે સઘળાં ક્રિયાપદનો વધારો કરનાર ગોણુ વાક્યો આવી મહાવાક્ય બને છે. સાધારણ રીતે એવાં વાક્યોનો પણ મિશ્ર વાક્યોમાંજ સમાવેશ કરવામાં આવે છે. જેમકે, “એમ કહેવાય છે કે એક વખત એ નદી કાંઠે નહાવા ગયા હતા ત્યાં પાણીમાં મઘરે એમનો પગ પકડ્યો, અને એ જોઈ એમનાં માતા ચીસો પાડવા લાગ્યાં, ત્યારે શંકરાચાર્યે કહ્યું: “માતાજી. તમે સંન્યાસ લેવા દો તો આ મઘર મારો પગ છોડે.” તેથી માતાએ તેમ કરવાની હા પાડી, અને મઘરે પગ છોડ્યો.” આ મહાવાક્ય છે; અથવા વધારે ગુંચવણભરેલું મિશ્રવાક્ય છે.

હવે આ જુદા જુદા પ્રકારનાં વાક્યોના શૈલીના સંબંધમાં શા શા ગુણદોષ છે

તે બેઠકે. સ્પષ્ટતા ને મળજતાની દૃષ્ટિએ સાદા, અને સહેલાં સચુક્ત તથા મિશ્ર વાક્યો બહુ ઉપયોગી છે વાક્યો જેમ દુકાં તેમ સ્પષ્ટ ને સળળ વધારે, પરંતુ એથી ત્રણ અલાભ થાય છે એક તો સૂન-શૈલી ઉદ્ભવે છે, જે સ્પષ્ટતાને ખાધક છે જેમકે, 'સત્ય કુંદરત છે, કુંદરત મત્ય છે' 'ત્રેમ જીવન છે, જીવન ત્રેમ છે' 'ધૃતિ-હામ તત્ત્વદર્શન છે' વગેરે આ વાક્યો દુકા છે, સળળ છે, પણ સ્પષ્ટ નથીજ. એકેક વાક્ય સમજાવતા ઘણુ ઘણુ લખવું પડે, એમના લેખકને પણ તેમ કંટવું પડયુજ છે બીજી એ કે એવા વાક્યોની પરપરાથી જન્મતો 'રચના-માધુર્ય' નો પ્રવાહ સતત ન વહેતાં તૂટક ખની જાય છે જેમકે, કવિવર નર્મદનું પેલું મહાવાક્ય એક છે, અનેક છે, નિવર્તે છે, પ્રવર્તે છે, આનંદ છે, એકને અનેક અર્થ છે, એકને અનેક કામ રાજ છે, એકને અનેક ધર્મ પ્રતાપે છે, ત્રેમ પોષે છે, શૌર્ય પ્રકાશે છે, ને જય વિલાસે છે સર્વકાળ શ્રીરંગ।' રસિક કલ્પોને તરતજ સમજાશે કે એમા 'ડોલન' નો પ્રવાહ છે, પણ તૂટક લાગે છે ત્રીજી અલાભ એ કે એથી લખાણ થાય છે

આમ છતાંજ હ મેંશા દુકા દુકાજ વાક્યો લખાય, એ આશા વ્યર્થ છે કોઈ પણ ઐલી આગ્રહપૂર્વક એવી માગણી કરી શકેજ નાહ વિચારોની સઠીર્ણતા સાથે વાક્યોની સઠીર્ણતા આપોઆપજ ઉત્પન્ન થવાની, અને પરિણામે લાખા મિશ્ર વાક્યો લખાવાનાં લાખા વાક્યોના ગુણ્ય ખે લાભ છે, એક તો એ કે એથી લાઘવ સધાય છે ઘણા માદા વાક્યોને ખદો એક લાખા મિશ્ર વાક્યથીજ તેજ વિચારો દર્શાવી શકાય છે, કાગ્જ કે સાદા વાક્યોમાના એકેક વાક્યને ખદલે લાખા, મિશ્ર વાક્યમા દુકા દુકા શબ્દસમૂહથી કાર્ય મરી રહે છે બીજી લાભ એ કે રચના-માધુર્ય કે ડોલન નો પ્રવાહ એવા વાક્યોથી સતત વહેતો કરી શકાય છે આ લાભોની સાથે એના અલાભ પણ છે એક એ કે લાખા વાક્યોથી શિથિલતા પ્રાપ્ત થાય છે, અને વિચારોની મચોટ છાપ પડતી નથી બીજી એ કે લેખક કાખેલ ન હોય, તો લાખા વાક્યો લખવા જતાં ગુચવણ થયા વિના રહેવાની નહિ, અને પરિણામે અસ્પષ્ટતા નીપજવાની

ખંને પ્રકારના વાક્યોના લાખાલાભના આ પૃથક્કરણમાંથી સારાજ શોધતા આપણે 'રચના-માધુર્ય'ના લાખાલાભ તો ખાજુએજ મૂકવા બેઠકે, કારણ કે ગવનો એ એવો ગુણ છે, કે સામાન્ય લેખકો તો એને સાધી શકતોજ નથી અને સામાન્ય લેખકોનો વર્ગ કંઈ નાનો છે? ખાટીના ગુણોની તુલના કરતાં એમ લાગે છે, કે પહેલા વર્ગના એટલે સાદા, ને સહેલાં મચુક્ત તથા મિશ્ર વાક્યો વાપરવા એ બહુ ઠીક છે એના અલાભો શૈલીને ઓછા હાનિકારક છે, કાગ્જ કે સૂન-શૈલી સમર્થ લેખકજ સાધી શકે છે, અને એવા લેખક વિગલ હોય છે, તથા કાળજીપૂર્વક યોગ્ય શબ્દોની પસંદગી કરવાથી લખાણ બહુ ઘટાડી શકાય છે, તે વિષે આજળ વિચાર કરવામાં આવનાર છે બીજા વર્ગનાં એટલે લાખાં મિશ્ર વાક્યો વાપરવાં એ બહુ બેખમ ભરેલું છે અને ગમે તેવી ને ગમે તેટલી સાવચેતી રાખ્યા છતાં, સામાન્ય લેખક વર્ગ એ બેખમ-માંથી સડીસલામત પસાર થઈ શકતો નથી

શબ્દોના પ્રકાર:—પણ ઓછી સંખ્યાના શબ્દોથી વિચારે ક્યારે દર્શાવી શકાય ? એ પ્રશ્ન હવે આપણી સમક્ષ આવી ખડો થાય છે. એને માટે ઉપાય એજ છે કે શબ્દો ઉંચા પ્રકારના વાપરવા. ઉંચા પ્રકારના શબ્દો કેને કહેવા એ પ્રશ્ન વળી ઉત્પન્ન થાય છે. જે શબ્દો વધારેમાં વધારે અર્થવાચક કે વિચારવાહક હોય તે ઉંચા પ્રકારના શબ્દો કહેવાય. એવા શબ્દોથી પુનરુક્તિ કે પીંજણ થતું નથી, ‘અદ્ય સાર બહુ વિસ્તાર’ના દોષમાં પડાતું નથી, નિર્જીવ વિચારો દર્શાવવામાં ‘દ્રાવિડ પ્રાણુ-ચામ’ કરવા પડતા નથી. સાક્ષરશ્રી કેશવલાલ ધ્રુવ જે શબ્દો લોકભાષામાંથી ખોળી ખોળીને વાપરે છે, તેમાંના મોટા ભાગના—ખાટીના આ લેખકને મતે લોક ભાષામાં પણ વપરાતા અંધ થએલા હોવાથી અસ્પષ્ટતા ઉત્પન્ન કરનારા છે.—આવા ઉંચા પ્રકારના શબ્દો છે. ઉદાહરણ આગળ અપાઇ ગયાં છે. એવા શબ્દોમાંનો એકેક શબ્દ ઘણા ઘણા શબ્દોનું કાર્ય કરી શકે છે. રા. નાનાલાલ કવિ પણ નવા શબ્દોનું ઘડતર કરે છે; અને એશક તેમાંના કેટલાક ઉત્તમ અર્થવાચક ને વિચારવાહક હોય છે, છતાં તેમની શુદ્ધિ વિષે મને મોટી શંકા રહે છે. પ્રશ્ન એ થાય છે કે એમ ગમે તે શબ્દો જોડીને સમાસો બનાવાય ખરા ? સંસ્કૃત વ્યાકરણનેજ અનુસરીએ તો તો એમના ઉપર જણાવ્યા તેવા સારા શબ્દોમાંના ઘણાક સમાસો અશુદ્ધ ગણાય; છતાં ગુજરાતી સ્વતંત્ર ભાષા છે, અને એના વ્યાકરણના નિયમો પણ કાંઈક સ્વતંત્રજ હોવા જોઈએ, એવા વિચારે એ સારા શબ્દો તો ચલાવી લેવા યોગ્ય છે. સા. આનંદશંકર પણ એવા વિચારેજ કદાચ એવા શબ્દોને વસંતમાં વખાણતા હશે. રા. કવિના ખાટીના શબ્દો—સમાસો—તો નથી હોતા શુદ્ધ, નથી હોતા ઉત્તમ અર્થવાચક, કે નથી હોતા ઉત્તમ વિચારવાહક. એ તો નિરર્થક ઘડાએલાં ડોળીયાં છે, ને કેવળ ત્યાજ્ય છે; છતાં અંધ અનુકરણે તેમનો વપરાશ થતો જોવામાં આવે છે !

નાના નાના સામાસિક શબ્દોનો યોગ્ય પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યાથી પણ વિચાર દુકમાં ઉત્તમ રીતે દર્શાવાય છે, અને લાઘવ સંધાય છે. એક ઉદાહરણથી એ વાત સ્પષ્ટ થશે. ‘જેને પુત્ર નથી એવો પુરુષ’ એમ કહેવાને બદલે ‘અપુત્ર પુરુષ’ એમ કહીએ તો તેટલોજ વિચાર દર્શાવાય છે, અને ઓછા શબ્દોથી કાર્ય સરે છે અર્થાત્ લાઘવ સંધાય છે, એ દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે.

પણ યાદ વાખવું કે સામાસિક શબ્દો નાના હોવા જોઈએ. લાંબા લાંબા સમાસો લાઘવ સાધે એ ખરૂં, પણ અર્થને બહુ અસ્પષ્ટ કરી ક્લિષ્ટતા ઉત્પન્ન કરે છે, અને શૈલીને દુન્નિમ બનાવી મૂકે છે; માટે તેવા શબ્દોથી સાવચેત રહેવું. ગઘકવિચક્ર-ચક્રવર્તી, ‘સ્વજન્માનુગ્રહપવિત્રિતવસુંધરે.’ ‘સ્યામતરૂશ્રીભાસ,’ ઇત્યાદિ સામાસિક શબ્દોની ભયંકરતા વિષે તો શી કહેવું ?

આપણી ભાષામાં પણ મોટા સામાસિક શબ્દો વાપરવાની શૈલી ચાલુ થઇ છે; પણ ઉપર જણાવાઇ ગયું છે, તેમ એ શૈલી અંગાળી કે હિંદી ઉપરથી થએલા અનુ-વાદોમાંજ બહુધા જોવામાં આવે છે. એનું કારણ ઉપર અપાઇ ચૂક્યુંજ છે. એવાં પુસ્તકોના અનુવાદકોને અત્રે એટલીજ વિનંતી કરવાની તક સાધું છું, કે તેમણે અને ત્યાં સુધી એ પુસ્તકોમાંના સામાસિક શબ્દો એમને એમ આપણી ભાષામાં ન ઉતા-

રવા તેમને તોડી સરલ શબ્દો બનાવવા તસ્દી લેવી, અને જો બની શકે તો આપણી ભાષાના માદા શબ્દોનોજ ઉપયોગ કરવો આમ કહેવું સહેલું છે, પણ અમલમાં મૂકવું કેટલું મુશ્કેલ છે, તેનો આ લેખકને જાતિઅનુભવ છે છતાં લેખક ધારે તો એ દિશામાં ઘણી સફળતા સાધી શકેજ, એમ હોંમતથી કહી શકાય.

સામાન્ય અર્થના વાચક શબ્દોને બદલે વિશિષ્ટ અર્થના શબ્દ વાપરવાથી પણ લાઘવ સધાય છે, ને તેથી વાક્યો ટુંકા થઈ શૈલી બળવાન થાય છે. 'રસ્તે જતા મને એક માણસ મળ્યો, તે માદાની દવા કરવાનો વધો કરતો હતો.' આમ કહેવાને બદલે 'રસ્તે જતા મને એક વૈદ મળ્યો.' આમ કહેવાથી અર્થ સુંદર ગીતે સરી ગયે છે, અને વાક્ય ટુંકું થાય છે. આમ છતાં સામાન્ય અર્થ-વાચક શબ્દ પણ કોઈ વખતે લાઘવ સાધવામાં બહુ મદદગાર થઈ પડે છે. 'કોલેજનો સમય થઈ જવાથી મેં સત્વર ધોતીઈ બદલ્યું, પહેરણું પહેર્યું, ડગલો પહેર્યો, પાઘડી મૂકી, અને તરતજ કોલેજ તરફ ગયાના થયો.' આમ કહેવાને બદલે 'કોલેજનો સમય થઈ જવાથી મેં સત્વર કપડા પહેર્યા અને તરતજ કોલેજ તરફ રવાના થયો.' આમ કહેવું ઉપગનીજ દૃષ્ટિએ વધારે સારું છે.

સામટે મેં સામાન્ય અર્થ-વાચક શબ્દો વિશિષ્ટ અર્થ-વાચક શબ્દો જોડતા વાચકને પ્રિય નથી થઈ પડતા નવલકથાઓ લોકોને વધુ પસંદ પડે છે, અને ગીતા જેવા મહાબોધપ્રદ ગ્રંથો ઓછા વચાય છે, તેનું કારણ એજ છે કે ગીતા સામાન્ય શબ્દોમાં સામાન્ય ભૂનો મમજાવે છે, અને નવલકથાઓ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓને લગતી વાતો વિશિષ્ટ શબ્દોમાં જણાવે છે. આમ છતાં એટલું તો કહેવુંજ પાડે, કે સામાન્ય શબ્દોમાં સિદ્ધાંતો દર્શાવવાનું કાર્ય બહુ ઊંચી બુદ્ધિશક્તિ ને ભાષાશક્તિથીજ બની શકે એવું છે.

આલંકારિક શબ્દો વાપરવાથી પણ લાઘવ સધાય છે એ પ્રકારે વપરાયેલા શબ્દો અમુક અર્થનું સૂચન કરે છે, તેથી તે અર્થ શબ્દોદ્વારા દર્શાવવાની જરૂર રહેતી નથી. ભાષામાં એવા કેટલાંક શબ્દો આપણે વાપરીએ છીએ, છતાં આપણે જાણતા પણ નથી કે એ આલંકારિક શબ્દો છે. ઉદાહરણ તરીકે- 'કેરી અમૃત જેવી મીઠી છે,' 'હીરો તો રત્ન જેવો રૂપાળો છે' (ઉપમા) 'આ છોકરો તો ખાહુક છે' (રૂપક પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનનો ખાહુક) 'ભાઈ તો બહેન મોટા રાજા!' (ઉત્પ્રેક્ષા) 'મગન તે મગન' (અનન્વય) 'સાડી હીંગ, તુ તો ખરેખર હીરોજ છે!' (વ્યાજસ્તુતિ) 'ડાહ્યો તે ડાહ્યો જ છે' (સ્તેષ) 'કયા રાજા ભોજ ને કયા ગાંગો તેની' (વિષમ) 'ઝાઝા હાથ રગિઆમણા,' 'આપુ ખાતું સડી ગયું છે,' (લક્ષણ) ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ પ્રયોગો આપણે નિત્ય કર્યો જઈએ છીએ, છતાં અલંકાર જાણીને નહિ ભાષાના શબ્દોમાં એવી ખુબી આવીજ ગઈ હોય છે, કે જેથી તે એવા આલંકારિક કે લાક્ષણિક અર્થ દર્શાવી શકે છે એવા શબ્દો કંઈ શીખ્યા શીખાતા નથી, મહાવગથી તે આવડીજ નથી છે ને બહેનબહેન વપગયા કરે છે મહાવરો કરવા માટે ગવપગ કે નાટકના સુંદર સુંદર પુસ્તકો વાંચવાની બહુ અગત્ય છે.

છતાં શૈલીના વિચારમાં એ અલંકારો ઉપર તો ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ. એ એ તે ઉપમા ને રૂપક. “એ પદાર્થો વચ્ચે ચમત્કારી સાદૃશ્ય વર્ણવ્યું હોય તો ઉપમાલંકાર થાય છે.” ઉપમાલંકારનાં ચાર અંગ છે: ઉપમેય, ઉપમાન, સામાન્ય ધર્મ, ને ઉપમાવાચક શબ્દ. ‘આ સરોવરનું પાણી અમૃત જેવું મીઠું છે.’ એ વાક્યમાં ‘પાણી’ એ ઉપમેય છે, ‘અમૃત’ ઉપમાન છે, ‘મિઠાશ’ એ સામાન્ય ધર્મ છે, અને ‘જેવું’ એ ઉપમાવાચક શબ્દ છે. જ્યારે ચારે અંગ આપ્યાં હોય, ત્યારે પૂર્ણોપમા અલંકાર થાય છે. એમાંનું એકાદ અંગ ન આપ્યું હોય, તો હુતોપમા અલંકાર થાય છે. ‘તું ખાહુક જેવો છે’ એ વાક્યમાં સામાન્ય ધર્મ ન જણાવેલો હોવાથી અલંકાર હુતોપમા છે. જ્યારે “એક પદાર્થને બીજા પદાર્થના જેવો વર્ણવ્યો ન હોય; પરંતુ તેને બીજા પદાર્થનો આરોપ કર્યો હોય, બીજો પદાર્થ જ એમ કહ્યું હોય,” ત્યારે રૂપક અલંકાર થાય છે. ‘તે છોકરો ખાહુક છે.’ એમાં છોકરાને ખાહુક સાથે સરખાવ્યો નથી, પણ છોકરાને ખાહુકનું રૂપ આપ્યું છે—અર્થાત્ ખાહુકમાં જે જે ગુણો હતા તે તે ગુણો છોકરામાં છે; માટે છોકરો ખાહુક—રૂપ છે, એમ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ટુંકમાં છોકરા ઉપર ખાહુકનો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે.

ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણેના શબ્દો વાપરવાથી શૈલીમાં લાઘવ સધાય છે. ટુંકાં વાક્યોમાં ઘણો વધારે અર્થ દર્શાવી શકાય છે; તેથી શૈલી સખળ થાય છે. પણ ખહુ અર્થ—વાચક શબ્દો વાપરી વાક્યોને સૂત્ર—રૂપ બનાવી દેવાં નહિ. ઉપર જણાવી ગયા છીએ, તેમ ‘ઇતિહાસ તત્ત્વદર્શન છે’ જેવાં વાક્યોથી અસ્પષ્ટતા ઉત્પન્ન થાય છે; અને શૈલીના વિચારે અસ્પષ્ટતા એ કંઈ નાનાસુના દોષ નથી. સખળતા સાધવાને વાક્યો ટુંકાં કરવા જતાં અસ્પષ્ટતા પેસી ન જાય, એ ખાસ યાદ રાખવું.

શબ્દોની ગોઠવણ:—શૈલીમાં ઓળસ કે બળ લાવવા માટે વાક્યોમાં શબ્દોની ગોઠવણ ઉપર લક્ષ આપવું જોઈએ. તેના તેજ શબ્દોની બીજી રીતની ગોઠવણથી શૈલી સખળ બની વિચારોની સજ્જડ છાપ વાચકના મન પર પડે છે. એ વાત આગળનાં ઉદાહરણોથી વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજશે.

(અ) સ્થાન—વાક્યમાં કેટલાંક સ્થાન એવાં હોય છે, કે જ્યાં શબ્દ મૂકવાથી વાક્ય સખળ બને—કહો કે તે શબ્દોમાં અનેરૂં બળ આવે. આવાં સ્થાન એ છે: વાક્યનો આરંભ ને અંત. તેમાં પણ આરંભ કરતાં અંત વધુ અગત્યનું સ્થાન ગણી શકાય. આથી એ સ્થાનોમાં જે શબ્દ મૂકવામાં આવે છે, તેનામાં એના સ્થાનને લીધે વિશેષ બળ આવે છે. વાક્યનો મધ્ય ભાગ, એ બળના સંબંધે ખહુ ઓછી અગત્યનું સ્થાન છે.

વાક્યનો પહેલો શબ્દ દર્શનની સાથેજ વાચકનાં નેત્રને આકર્ષે છે, અને તેના મન પર સજ્જડ છાપ પાડે છે. એની અસર, આગળ જતાં આવતો દરેક શબ્દ નવી અસર કરે છે, પણ તે પછી આવતો શબ્દ આગલાની અસરને ઝાંખી કરે છે એ વિચારતાં, પ્રમાણમાં વધારે સ્પષ્ટ રહે છે. આમ કોઈ શબ્દને વધુ સાફ સ્થાન આપવા જતાં તેની પછી લાંબા શબ્દસમૂહો કે વાક્યો આવતાં દૂરાન્યય દોષ થવાનો ભય ઉત્પન્ન થાય છે અરે; પણ એવાં વાક્યોની કે સમૂહોની વહેતી રચના કરવાથી એ ભય ખહુ ઓછો

થાય છે આપણા નામદાર શહેનશાહના ઢંઢેરાનું પહેલુજ વાક્ય અને તેના પહેલા શબ્દો ‘પાયમા નર્થોર્’ આનું ઉદાહરણ છે બીજું ઉદાહરણ લઈએ — ‘સ્વીન્દ્રનાથ ટાગોર હિંદમાતાના પનોતા પુત્ર, એગિઆના કવિકુલ-શિંગેમણિ, છઠ્ઠી શુન્દરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં હાજરી આપવા યધાર્યો છે’ આ વાક્યમાં ‘સ્વીન્દ્રનાથ ટાગોર’ એ શબ્દોને એમના સ્થાનને લીધે જે અગત્ય વાક્યમાં પ્રાપ્ત થઈ છે, તે સ્પષ્ટ છે આથી ઉલટું શબ્દોની, શબ્દસમૂહોની, કે જાણવાક્યોની કાળજીપૂર્વકની ગોઠવણથી લેખક એવા રસ ઉત્પન્ન કરી શકે, કે છેક છેલ્લા શબ્દ સુધી તે વહેતોજ રહે આમ થવાથી એ રસને લીધે વાક્યની જે અસર એકત્રિત થતી ચાલી આવી હોય છે, તે સઘળી છેલ્લા શબ્દને એના સ્થાનને વિષે પ્રાપ્ત થાય છે ઉદાહરણ તરીકે ‘પ્રાપ્ત કરે એક અનેરો સદ્ગુણ, આત્મ-શ્રદ્ધા’ એ વાક્યને તપાસો ‘આત્મશ્રદ્ધા’ શબ્દનું બળ તેને સહજ અનુભવશે બીજું ઉદાહરણ લઈએ — ‘વિરોધીઓને કહેવું હોય તે કહે, બોલવું હોય તે બોલે, કરવું હોય તે કરે, અમારૂં એકજ લક્ષ્ય છે, સ્વરાજ્ય’ આ વાક્યમાં ‘સ્વરાજ્ય’ શબ્દનું બળ કેટલું છે, તે સુત્ર તરતજ સમજી શકશે કોઈ કહેશે કે ‘આત્મશ્રદ્ધા’ ‘સ્વરાજ્ય’ એ તો શબ્દજ એવા છે, કે જે મનુષ્યના મન ઉપર અજબ અસર કરે એમા સ્થાનને શું છે? પણ એમ નથી સ્થાનને લીધે પણ તેમને એ વાક્યોમાં બળ પ્રાપ્ત થયેલું છે, અર્થાત્ તેમના બળમાં વૃદ્ધિ થયેલી છે એમ છતાં એક સાદો શબ્દ લઈ તપાસીએ કે સ્થાનને લીધે તેને બળ પ્રાપ્ત થાય છે કે નહિ ‘પુત્ર’ શબ્દ લઈએ એ સાધારણ શબ્દ છે એને વાક્યમાં ગોઠવીએ ‘આ જગત્માં એકજ વસ્તુની તેને અપેક્ષા છે, એકજ વસ્તુને માટે તેનું હૃદય ગતદિન તલમ્ત્યા કરે છે, એ વસ્તુ તે પુત્ર’ કોણ ના કહી શકશે કે ‘પુત્ર’ શબ્દને એ વાક્યમાં, એના સ્થાનને લઈને બળ નથી પ્રાપ્ત થયું?

(બ) સામાન્ય પદવિન્યાસમાં ફેરફાર —

જ્યાં સાધારણ રીતે શબ્દોને વાક્યમાં પ્રાપ્ત થતા સ્થાનમાં ન મૂકતા અન્ય સ્થાને મૂકવામાં આવે છે, ત્યારે તેઓ આશ્ચર્ય કે કંઈક નવીનતાની લાગણી ઉત્પન્ન કરી વાચકનું ધ્યાન ખેંચે છે, અને એ રીતે પોતાના અર્થ ને વપરાશની વાચકના મન ઉપર દૃઢ છાપ પાડી શકે છે પદવિન્યાસના સામાન્ય ક્રમમાં નીચે મુજબના ફેરફારોથી વાક્યો અસરકારક બનાવી શકાય —

(૧) ક્ષતી પહેલાં ક્રિયાપદ —

‘નથી જોઇતું અમારે તમારૂં રહાપણ, જોઇએ છે કામ અમારું તો’
‘છે આવા નિદોષ આનંદો તમારામાં?’

(૨) ક્ષતી પહેલાં ક્રિયાપૂરક —

‘મોટી છે શક્તિ તે પરમકૃપાળુ પ્રભુની’
‘અનંત છે સાગર આ દુઃખરૂપ સંસારનો’

(૩) કર્તા પહેલાં કર્મ:—

‘તમને હું ઓળખું છું, ને મગનને હું ઓળખું છું; લુચ્ચાના સરદાર છો ખંને.’
‘જ્ઞાન હું જાણું છું ને વિજ્ઞાન હું જાણું છું; પણ માત્ર જાણવાથી શું વળે?’

(૪) વિશેષ્ય પછી વિશેષણ:—

‘આંખ સારી, પણ માંડી કીકીજ ન મળે.’
‘વાતો ડાહી ડાહી કરે છે, પણ ક્રિયામાં શૂન્ય.’

(ક) પુનરાવૃત્તિ:—એકજ શબ્દની, શબ્દસમૂહની કે વાક્યની પુનરાવૃત્તિ તેની પોતાની અસરમાં વૃદ્ધિ કરે છે; એટલુંજ નહિ, પણ આખા વાક્યના સમગ્ર અર્થની છાપ પણ મન ઉપર બહુ સચોટ રીતે પાડે છે:—

(૧) શબ્દોની પુનરાવૃત્તિ:—

(ક) નામની.

‘આશા બાળકને હોય છે, આશા મોટાને હોય છે, આશા રાયને હોય છે, આશા રાંકને હોય છે, આશા સ્ત્રીને હોય છે, આશા પુરુષને હોય છે.’
(નિવૃત્તિવિનોદ.)

‘ચંદ્રિકા દેાને શાન્તિદા નથી ! ચંદ્રિકા દેાને આનંદપ્રદ નથી ! ચંદ્રિકા દેાને સુખકર નથી !’ (નિવૃત્તિવિનોદ.)

(ખ) સર્વનામની:—

‘પેલાનું સ્વાતંત્ર્ય, પેલાનું સત્ય, પેલાનું દ્રવ્ય, પેલાની ખેતી, પેલાની વાંછનાઓ, પેલાનું સહુલાગ્ય, પેલાનું સાચવેલું બધું-એ બધુંજ ગયું.’ (એજન)
‘એનો મધુર કંઠ, એની મધુર શબ્દરચનાઓ, એની સખળ ચેષ્ટાઓ, બોલવામાં શબ્દો પર સ્થળે સ્થળે સુકાતા એના આકર્ષક ભારો, વાક્યોના એના આરોહ-અવરોહો—એ બધાંની એકતાનતા સારામાં સારા સંગીત કરતાં પણ મનને ને કર્ણને વધારે મોહક લાગે છે.’ (એજન)

(ગ) વિશેષણની:—

‘સારો દેખાવ, સારાં કપડાં, સારી રીતભાત, સાફ બોલવું, સાફ ચાલવું—એ બધું સાફ; પણ સાફ ચારિત્ર ?’
‘કંઈક વાંધો છે, કંઈક ખટપટ છે, કંઈક ગુસ્સવણ છે.’ (નિવૃત્તિવિનોદ)

(ઘ) ક્રિયાપદની:—

‘કટપો ને તમે સુધારશો; કલ્પો ને તમે વધશો; કલ્પો ને તમે સુખી થશો.’ (એજન)

‘તેનામાં બળ નથી એમ નથી.’ એ ‘ન’કારથી એક ‘હ’કાર થયે છે.

(૭) નામયોગી અવ્યયની —

‘સાથે ભઠવું, માથે ખેસવું, સાથે હરવું, માથે ફરવું, સાથે ખાવું, સાથે પીવું;— ખધું સાથે, છતાં આ કલહ ગો ?’

નામયોગીની સાથે ‘જ’ આવી વિશેષ બળ ઉત્પન્ન કરેછે ‘માટેજ તેને પાછળ પડવું પડે છે, માટેજ તેને અપમાન સહન કરવું પડે છે, માટેજ તેને મહા-મહા દુઃખ વેઠવું પડે છે’

(૮) ઉલ્લયાન્વયી અવ્યયની —

‘કવિ એ સુધારક નથી પણ તેથી વિશેષ છે કવિ એ ગુરુ નથી પણ તેથી વિશેષ છે, કવિ એ ઉપદેશક નથી પણ તેથી વિશેષ છે’ (નિવૃત્તિવિનોદ)

ઉલ્લયાન્વયી ‘અને’ ની પુનઃગૃહીતિથી ખામ કમીને વાક્ય ગંભીર ને વજનદાર બને છે—‘આટલેથી જ તે અટક્યો હોત તો બહુ ઠીક, પણ આતો તેણે સઘળી વાત લખી દાઢી, અને તેની સાફ નકલ તૈયાર કરી નાખી, અને તે છાપનારને સોંપી દીધી, અને તેના મુદ્રિત વાચી કાઢ્યાં, અને જગતમાં તેને છેકજ હલકો પાડવા માટે એક દિવસમાંજ તે પ્રસિદ્ધ કરી દીધી’

(૯) ક્રિયાવિરોધક અવ્યયની —

‘હવે સ્વતંત્રતાના આદર્શો હવાઇ કિશ્તી લાગે છે હવે સાહસમાં મૂર્ખાઇ જ જણાય છે હવે નોકરી કરવી એટલે ડાહી ગીતે જીવન ગુજરવું એવું કંઈક લાગે છે’ (એજન)

“ત્યારે સાહિત્યની સ્થિતિ પણ કેમ ઉત્તમવલ બનતી નથી તે માલુમ પડશે ત્યાંજ કંઈક નવું, કંઈક ત્રોત્સાહક બળ સાહિત્યમાં રેડીશું ત્યારે આપણે સુચાયલા ચિથરેલાલ વિષયો ઉપર ખાયલા ખાયલા ગાણાઓનાં ગીતોથી સંતુષ્ટ ન થતા મમાજને જાગ્રત કરે, તેમાં નવું ચેતન આણે એવાં જનન કાવ્યો બનાવીશું ત્યારે માલિયામાં હતોહતીનાં ગ્રેમગુજનોમાંજ આપણે મસ્ત નહિ બનીએ, પણ મમાજના આધુનિક પ્રશ્નો ઉઠેલવાનાં શ્રમેને સાહિત્યના મીઠા ઝરણાંથી હરી લઇશું ત્યાંજ જીવન કલહનાં મતમ્મ ક્ષેત્રમાં જીવત ભાવનાઓનો ઘોષબધ વચ્ચે વરસાવીશું ત્યાંજ આપણે આપણું માનિય આપણું જીવનને અનુરૂપ બનાવીશું” (નિવૃત્તિવિનોદ)

(૧૦) શબ્દસમૂહોની પુનઃગૃહીતિ —

(ક) જે માણસને વહેલા ઊઠવાની ટેવ ઢોય છે, જે નાણુમને ગ્રાસુ બોલવાની ટેવ ઢોય છે, જે માણસને ગુણ રૂઢવું કરવાની ટેવ ઢોય છે, તેને નજીવી બાબતોનો વિચાર કરવા પડતાજ નથી’ (એજન)

(ખ) ‘ક્યાં છે આપણામાં પરસ્પરનું ભોળપણ? ક્યાં છે આપણાં પ્રમાણેમાં એકબીજાં ભાવ? ક્યાં છે પ્રાચીન સમય જેવી ધાર્મિક મદદ? ક્યાં’ (એજન)

(૩) વાક્યની પુનરાવૃત્તિ:—

(ક) ‘હું ઇચ્છું છું કે આપણે બધાંજ ચંદ્રિકામાં ભટકીએ, હું ઇચ્છું છું કે ચંદનીમાં રમતગમતના પ્રસંગો આપણા સમાજમાં વધે. હું ઇચ્છું છું કે માણેકઠારીનો આનંદ માત્ર ખાવાપીવામાંજ પરિપૂર્ણ ન થાય × ×’ (એજન)

(ખ) “ખરી વાત છે કે કોઇ સ્ત્રી ‘વ્યાકરણ ભાષ્ય’ કે ‘શાકુંતલ’ કે ‘માઘ’ની રચનારી થઇ નથી. ખરી વાત છે કે કોઇ સ્ત્રીએ ‘રાવણ’ કે ‘જરાસંધ’ કે કંસને માર્યા નથી, કે સમુદ્રમાં ‘સેતુ’ ખાંધ્યા નથી. ખરી વાત છે કે તેમણે ભૂગોલ, ખગોલ કે રસાયણ શાસ્ત્રના શોધ કર્યા નથી; પણ તેઓએ આ સર્વ કરતાં ઉત્તમ ને મહત્તમ કામ કરેલું છે, કેમકે તેમનાજ જોખામાંથી એ બધું સાધનારાં પુરૂષોનાં બલ ઉદ્ભવ્યાં છે, તેમનાજ પ્રેમામૃતથી ચારિત્રવાળાં સર્વ સ્ત્રી પુરૂષ પુષ્ટ થયાં છે—તેજ સર્વ કરતાં મોટી કસમત છે” (ચારિત્ર)

(૪) કોઇ સત્યની દૃઢ સ્થાપના માટે શબ્દ કે શબ્દસમૂહની પુનરાવૃત્તિ:—

(ક) હું છું તે તો છુંજ.

(ખ) મેં જે લખ્યું છે, તે તો લખ્યું જ છે.

ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં શબ્દ, શબ્દસમૂહ, કે વાક્યની પુનરાવૃત્તિ થએલી છે; શૈલીમાં બળ આણવા માટે અથવા કોઇ સત્યને વધુ સખળ રીતે સ્થાપવા માટે તે થએલી છે. હેતુ વિનાની માત્ર પુનરાવૃત્તિ તે દોષ છે, અને તે માત્ર લેખકની અશક્તિજ દર્શાવે છે:—

“આવી વસ્તુના ઘણા ઉપયોગ થઇ શકે. તેનો ચલાણા તરીકે ઉપયોગ કરી શકાય; અને તેવી જરૂર ન હોય તો ખ્યાલ તરીકે ઉપયોગ કરી શકાય. એ ઉપરાંત એના બીજા ઘણા ઉપયોગ સર્વને આપોઆપ સૂઝી આવશે.”

આ વાક્યમાં ‘ઉપયોગ’ શબ્દની પુનરાવૃત્તિ થઇ છે, પણ તે માત્ર લેખકની નબળાઇ દર્શાવે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે માત્ર પુનરાવૃત્તિ એ દોષ છે.

આ ઉપરાંત નીચેની રીતોથી પણ વાક્યમાં ઓજસ્વ કે બળ આણી શકાય છે:—

(૩) ઉદ્દગાર:—આ અને એ પછી આવતા ‘પ્રશ્ન’ માં કદાચ ધ્યાન આકર્ષવાની સૌથી વધારે શક્તિ છે. અને જ્યારે એની પછી આવતા વિચારોમાં કંઈ શક્તિ હોય છે, ત્યારે તો એની અસર આખાદ થાય છે.

(ક) “અહો ! ચારિત્રની કેટલી અસર છે કે મરણ પછી એક છાયા માત્રમાં પણ આટલું બલ તે આરોપે છે.” (ચારિત્ર)

(ખ) “હા ! જ્ઞાનની વૃદ્ધિનું કેવું માર્દુ પરિણામ !” (નિવૃત્તિવિનોદ) જ્યારે પુનરાવૃત્તિ અને ઉદ્દગાર બંને સાથે હોય છે. ત્યારે બળ ઘણું વધે છે:—

“ ગરીબ બિચારો મનુષ્ય ! કેટલા બધા મનુષ્યો એવા હશે કે જેઓ વય બદલાતાં વિચારના તરંગો બદલે છે ! કેટલા બધા મનુષ્યો વય બદલાતાં પોતાનેજ મૂર્ખ માનતા શીખે છે ! ઇશ્વર આવી નબળાઇમાથી આપણું રક્ષણ કરે ! ” (નિવૃત્તિવિનોદ)

(ક) પ્રશ્ન —

વાક્યોની સાદી પરપરા ચાલી જતી હોય, તેમાથી વચ્ચે એકદમ પ્રશ્ન પૂછતાજ વાચકનું મન તરતજ જગૃત્ત જની જાય છે, અને ઉત્તર આપવાની તેને પ્રેરણા થાય છે વક્તાઓ એ ગીતિનો બહુ ઉપયોગ કરે છે ભાષણમા કે લેખમા એકાએક પ્રશ્ન પૂછવામા આવે તો તેની અસર ન્યાયીજ થાય છે.

“ આમ આત્મલક્ષી દૃષ્ટિએ જોવાયલો ઇતિહાસજ ઉપયોગી છે બાકી તો દુનિયાની હબરો હકીકતો જાણી તેઓ શું ને ન જાણી તોએ શું શા માટે સ્મરણ શક્તિને ખોટી તસ્દી આપવી જોઇએ ? ” (નિવૃત્તિવિનોદ)

પ્રશ્નપર પરાથી છેવટનો સિદ્ધાંત બહુ મજબૂત રીતે સાબીત કરી શકાય છે —

“ ક્યા છે આપણામાં પરસ્પરનું ભોળપણ ? ક્યા છે આપણા હુંકુઓમા

‘ x વિશુદ્ધ મળધો ? ક્યા છે આપણામા પવિત્ર પ્રેમલગ્નો ? x x ક્યા છે એક્યભાવ ? ક્યા છે પ્રાચીન સમય જેવી ધાર્મિક શ્રદ્ધા ? તો પછી સર્વદેશીય ભાવૃભાવની ઉચ્ચ ભાવના તો શબ્દ માત્રમાજ રહી છેને ? જો આ બધું નથી, તો છે તે નથી જેવુંજ છે, એટલું જ નહિ તે ખોટું છે, તે હાનિકારક છે ” (નિવૃત્તિવિનોદ)

(દ) ‘ ટુંકમા, ’ ‘ તાત્પર્ય કે, ’ ‘ મારાંશ કે, ’ ઇત્યાદિ શબ્દો કે શબ્દસમૂહો વાક્યના આરભમા આવી ગએલાં ઘણા વિધાનો કે દલીલોનું તેમનાથી પુનરાવર્તન થાય છે, કે તેમનો સાર એ વાક્યમા જણાવાય છે આ એવી સ્પષ્ટ બાબત છે, કે એને ઉદાહરણોથી સાબીત કરવાની જરૂર નથી

વિશેષમા કહેવતો ને નાના ટુચકાઓનો ઉપયોગ કર્યાથી પણ શૈલી સખળ અને છે, એટલે જ વિચાર દર્શાવવાના હોય તે અસરકારક રીતે દર્શાવી શકાય છે

ઉપર જણાવેલી રીતિઓ વડે ગૈલીમા ઓળખ કે બળ લાવી શકાય છે, પણ એ ઉપરાંત એક વસ્તુ એવી છે, કે જો ગૈલીમા અતિબળ પૂરી શકે છે એ વસ્તુ તે લેખકનું આત્મબળ. આત્મબળવાળા લેખકની ગૈલી કૃત્રિમ પ્રયત્નોનો આશ્રય લીધા વિના પણ અતિબળવાન હોવાની એનું આત્મબળ એની શૈલીમાં એવું બળ લાવવાનું—એ પોતાના વિચારો દઢતાપૂર્વક નિરૂપણે એવી રીતે દર્શાવવાનો—કે તેની અસર વાચક ઉપર આખા દયવાનીજ મહાત્મા ગાંધીજીનું બીજું કેળવણી પંથિફનું બાપલું એની ઉત્તમ સાબીતી છે, પણ એવા લેખકો તો વિરલ ”

(૩) માધુર્ય.

લેખમાં વિચારો ઉત્તમ પ્રકારના હોય, શૈલી સ્પષ્ટ ને સખળ હોય, છતાં લેખ વાચકને રુચિકર ન લાગે એ ખનવા ભેગ છે, ખેશક, ક્લિષ્ટ, કરતાં સ્પષ્ટ ને માળી કરતાં સખળ શૈલીનો લેખ વાચકને વધુ રુચે; છતાં લેખ વાંચતાં વાંચતાં વાચકનું મન રાજી રાજી થઇ જાય, એવું એ બે ગુણવાળી શૈલીથી ન ખની શકે. એ કાર્ય શૈલીના એક વિશિષ્ટ ગુણનું છે અને એ ગુણને માધુર્ય કહેવામાં આવે છે. સુંદર શબ્દોની કાળજીપૂર્વક કહેલી રચના વાંચતાં વાચકના કર્ણમાં એક પ્રકારની સુરાવટ જમતી જાય છે. એ સુરાવટની એવી તો મધુર અસર થાય છે કે વાચક લેખ વાંચતાં વાંચતાં ડોહી જાય છે. શૈલીના જ ગુણને લઇને આવું ખને છે, તે ગુણ તેજ માધુર્ય. શૈલીના માધુર્યથી વાચકનું ચિત્ત પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઇ જાય છે અને અર્થરસ પરિપુષ્ટ થવાથી વાચનને અંતે વાચકને પરમ સંતોષ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થની સાથે માધુર્યને ખડુ ઓછી લેવાદેવા છે એ ખરૂં; છતાં શૈલીમાં માધુર્યની ઉણપને લીધે અર્થની અસર વાચકના મન ઉપર આછી થાય છે એ નિર્વિવાદ વાત છે.

શૈલીને મધુર ખનાવવા માટે મુખ્ય ત્રણ વસ્તુ ઉપર લક્ષ આપવું આવશ્યક છે વૈવિધ્ય, પ્રક્રમ, ને સંવાદ. એમાંના દરેક વિષે ટુંકમાં હવે આપણે વિચાર કરીશું.

વૈવિધ્ય:—વૈવિધ્ય એટલે વિવિધતા, જુદાપણું. વિવિધતા સૌ કોઇને ગમે છે. એક ને એક વાત વારંવાર સાંભળતાં કે વાંચતાં કોણ કંટાળતું નથી? એજ પ્રમાણે એકનો એકજ શબ્દ કે સરખા ઉચ્ચાર થાય એવા શબ્દો વારંવાર વાંચવામાં આવતાં વાચકને કંટાળો આવી જાય છે. એકજ પ્રકારનાં વાક્યોની પરંપરા પણ એવીજ અવિવિધતાની અસર ઉત્પન્ન કરે છે અને વાચકને કંટાળો આપી થકવી નાખે છે. ઉપર જણાવી ગયા છીએ તેમ ટુંકાં ટુંકાં વાક્યોની પરંપરાથી શૈલી સખળ ખનાવી શકાય, પણ એથી માધુર્યનો પ્રવાહ તુટક થઇ જાય છે. લાંખાં વાક્યોથી માધુર્ય—પ્રવાહ સીધો, એક સરખો વહેવડાવી શકાય છે, તો અર્થની શિથિલતા ઉત્પન્ન થવાનો ભય ઉત્પન્ન થાય છે.

આમ ન થાય એનો ઉપાય એજ છે કે લેખકે પોતાની શૈલીમાં વૈવિધ્ય આણવું. એક ને એક શબ્દ વારંવાર વાપરવો નહિ; તેમજ સરખા ઉચ્ચાર થાય એવા શબ્દો વારંવાર વાપરવા નહિ. જુદા જુદા તેજ અર્થના શબ્દો વાપરવા. જ્યારે લેખકનો શબ્દકોષ પૂરતો હશે, ત્યારેજ તે આમ કરી શકશે. વળી વાક્યોમાં પણ એકલાં લાંખાં વાક્યો ન વાપરતાં લાંખાં ને ટુંકાં ખંને જાતનાં વાક્યોનું યોગ્ય પ્રમાણમાં સંમિશ્રણ કરવું. આથી માધુર્યનો પ્રવાહ ઘડીમાં ઉતાવળો તો ઘડીમાં ધીમો, ઘડીમાં વાંક લેતો તો ઘડીમાં સીધોજ ધસતો—એમ વિવિધ રીતે વહેવડાવી શકાશે.

ઉપર આપણે ત્રણ પ્રકારના માધુર્ય—પ્રવાહ વિષે વિચાર કર્યો. એમને અનુક્રમે ત્રણ પ્રકારના જલ-પ્રવાહ સાથે ખડુ સારી રીતે સરખાવી શકાય. એક તો વહેણાના પ્રવાહ પેઠે તુટક થઇ જતો; ટુંકા ટુંકા વાક્યોની પરંપરામાં વહી શકે છે તે. બીજો

મીઠી એક સરખા મદ વેગે વહેતી નદીના જેવો લાખા લાખા વાક્યોની પરપરામા વહી શકે છે તે ત્રીજે ઉતાવળો થતો ને ધીમે પડતો, સીધોજ ન વહેતા આડા-અવળા વાંક લેતો, મહાનદના પ્રવાહ જેવો લાખાટુકા વાક્યોની પરપરામા વહી શકે છે તે .

(૧) “જઝડાં વૃક્ષોને નિગતર પુષ્પ આવે છે, ઉન્મત્ત મધમાખીઓ ગુળગ્વ કરતી હોય છે, દિવસે સૂર્યના સખત કિરણો પ્રવેશ કરી સકતા નથી, રાત્રીએ ઠપૂરથી સુગન્ધમય થયેલા અદ્રકિરણો પડ્યાથી અદ્રમણિમાથી અમી ઝરે છે, પીરોજ મગેવર સ્વેત રૂપેરી હસની હાર્યથી ભગ્પૂર છે, નીલમણિના ખગથિયા ઉપર મથૂંગે ગર્જના સાલણીને ઉરકેરાધને ઝળા કરીને તૃપ્ત કરે છે, રાત્રિને સમયે યુવતીઓ પોતાના ગ્રેમી પુરુષોને મળવાને ગુપ્ત રીતે જાય છે તેમને અધકારમાં માર્ગ દર્શાવવાને વીજળી ના અમકારા થાય છે અને ગ્યામ વાદળા ઉપર લગણિયા મણિના જેવું ધન્ધનુધ્ય નિગતર ઝળકી રહે છે, સ્ફટિકમણિની અગાશીઓ ઉપર ગ્રેમી યુગલો એક બીજાની ગ્રેમપૂર્ણ મુખમુદ્રાનું પ્રતિબિમ્બ ગતા દ્રાક્ષારસના ખ્યાલામાં બેઠને હાસ્ય કરે છે, દક્ષિણમાથી અદનના વનમાથી સુગન્ધમય થઈને આવતા પવનોના એ યુગલો શ્વામ લે છે, મમુદ્ર વડ્યોવીને ઠાઠેલા રત્ન એક બીજા ઉપર કે કાને રમે છે, નદીઓના કિનારાની રેતી સુવર્ણરજની બનેલી છે, રૂપેરી માછલીઓ પકડવાને કિનારા ઉપર બેઠેલા શાન્ત ખગલાની હાર્ય પાસે થઈને નદી ધીમે વીમી વહે છે, પુરૂષો સત્યજ બોલે છે, યુવતીઓનો ગ્રેમ અચળ હોય છે અને કમળ કદી પણ સુકાતા નથી, તેવી આપે સ્વપ્નામા કદી પણ ન બેયેલી ભૂમિમાં હું આપને લઈ જઈશ ”

(૨) “કેમકે, જ મ્હારે મન આ મસારમા માર હતો, જેને લીધે આ સસાગમા યથાર્થતા હતી તેના ગયા પછી, સ્વપ્ન, અન્દ્રિકા, મગેવરના પાણીમાં પ્રતિબિમ્બ, છાયા, વગેરેની પેઠે હું પણ શૂન્યતામા હુમ્મ થઈ જઈશ કાણુ હું તો ફક્ત તમાગ રૂપે જ દેહ અસ્તિત્વમા છે, ત્હેની બેડી, ત્હેની નકલ, ત્હેનો પ્રતિધ્વનિ નાહ તો બીજા કોણુ હું ? તમારી ધ્રુવ અને અરધતી, તમાગી રતી અને રાધા, તમારી ચક્ર વાકી અને ક્ષેત્રભૂમિ, તમારી શક્તિ અને યુગ્મરૂપ થવું તે શું માઝ કર્તવ્ય અને મારો ધર્મ નથી ? તમારા પ્રેમના પર્વતથી મ્હને વલોવશે તો દ્વંધના સમુદ્રની પેઠે, મારામાથી માફ સત્ત્વ ત્હમને મળશે અને તમને જણાશે કે પતિવ્રતા સ્ત્રી તે મૌદર્યનું નવનીત, ચૌવનનો મઘ આનદનો મધુર રસ, હાસ્યનું લવણુ છે અને તે સમુદ્રના મોજના ક્ષીણમાથી ઉદ્ભવ પામે છે હું તમને અમૃતરૂપ, ઠપૂરજન્મરૂપ, કમલરૂપ અને માધુર્યરૂપ થઈશ અને તમાગ જીવનનું તત્ત્વ અને રસ જતાવીશ પછી તને કબુલ કરશે કે મારા વગર તમાઝ જીવન શૂન્યતાથી ભગ્પૂર અર્થ વગરના શબ્દ અને અન્દ્ર વગરની રાત્રિ જેવું હતું ”

આ બે વાક્યોમાં વહેતા પ્રવાહની તુલના કરવાથી ઉપરનું કથન સુરો મહજ મમજી શકે

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે લાખા ટુકા વાક્યોના સમિશ્રણમાજ માધુર્ય-પ્રવાહ વધુ

મારી રીતે વહી શકે છે; તો એ સંમિશ્રણ શા પ્રમાણે કરવું? અર્થ ને ભાવના આરોહ-અવરોહ પ્રમાણે એ મિશ્રણ કરવું જોઈએ. આગળ સંવાદના વિભાગમાં આ ઉપર વધુ વિસ્તારથી વિવેચન થઈ શકશે.

પ્રક્રમ—પ્રક્રમ એટલે એકધારી રચના. સુંદર શબ્દોની વહેતી વાક્ય-રચનાથી વર્ણનનો આરંભ કર્યો હોય તો તે તેવી ને તેવીજ ઠેક અંત સુધી ચાલી જવી જોઈએ. ટુંકમાં રચના એકધારી જોઈએ. ‘એકધારી શૈલી’ તે પણ એનુંજ નામ.

પ્રક્રમ-ભંગથી માધુર્ય—પ્રવાહને ખડુ હાનિ પહોંચે છે. સુંદર વહેતા જલપ્રવાહમાં પથ્થર પડવાથી જમ ક્ષુબ્ધતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ વૈવિધ્ય ભરી વહેતી વાક્ય રચનામાં કર્ણકટુ શબ્દો કે ઠેઠાર રચના આવી પડવાથી થાય છે. ‘મૃગલો’, ‘મુએલો’, ‘ઠરોળીઆ’, ‘ભાયડો’, ‘ઠાંડું’ ઇત્યાદિ એવા શબ્દો છે. જમની કર્ણેન્દ્રિય માધુર્ય-પ્રવાહની લહેજત અનુભવવા ટેવાએલી હોય છે, તેમને તો એવા ખીજ ઘણા શબ્દો આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યના વાચનથી મળી આવશે. ઠેઠાર રચનાવાળાં વાક્યો પણ એવીજ રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકશે. સુંદર વહેતાં વાક્યોની પરંપરામાં માધુર્યનો પ્રવાહ જમી રહ્યો હોય છે, ત્યાં એકાએક એકાદ વાક્યની રચના એવી તો ઠેઠાર આવી જાય છે, કે તેથી રસભંગ થઈ જાય છે. રસિક પુરુષોને એ મહા દુઃખનો વિષય થઈ પડે છે.

ખુબી એ છે કે એવા પુરુષો લેખકને એવો શબ્દ કે એવું વાક્ય ખતાવે, છતાં એ દોષ તેના ધ્યાનમાં ઉતરતોજ નથી. આમ થાય એ કેવળ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે જ્યાં કર્ણેન્દ્રિય કેળવાએલીજ નથી ત્યાં એ દોષ શી રીતે સમજાય? કર્ણેન્દ્રિય કેળવાએલી હો તો તો એ દોષ થવા સંભવજ ખડુ ઓછો: વાપરવા ખાતરજ અમુક શબ્દ કે અમુક ઠેઠાર રચનાનું વાક્ય વાપરે તોજ એ દોષ થાય. ઉદાહરણ તરીકે:—

“કારણકે, અન્યની આંખો નીલ હોય છે, પણ તારી વધારે નીલ છે; અન્યના ઓઠ રાતા હોય છે, પણ તારા વધારે રાતા છે; અન્યની ભૂકુંટી કાળી હોય છે, પણ તારી વધારે કાળી છે; અન્યનું હાસ્ય ઘોળું હોય છે, પણ તારું, અહા! તારું હાસ્ય તો ખરફના ચોસલા જેવું અથવા તાજું કુમુદની કળીના દળ જેવું ઘોળુંફટક છે. કાળા કાળા કેશ હોય છે ખરા, પણ તારા કેશ તો મધરાત જેવા કાળાભર છે; ઘણીએ સ્ત્રીઓના પગ નાજુક હોય છે, પણ તારા પગને કોઈ પહોંચે નહિ. અને અહા! મારી નજરે પડેલી કોઈ પણ સ્ત્રીના કરતાં તારા ભુજ કોમળ ને ગોળ છે, કટ્ટી મોહક છે, પ્રોત્સુગ, પ્રોત્સર્પી, સંનિહિત, વિમુખ જૈર ઉરોએ ઉન્નત ને ઉદીપક છે; છતાં પગલું ધીમું છે, ગતિ મનોહર છે, કંઠ મૃદુ ને મધુર છે, હાસ્ય મીઠું છે, મન ભોળું ને આનંદી છે, અને હૃદય કદાચ કઠણ છે.”

આ વાક્યમાં પ્રક્રમભંગ ક્યાં ક્યાં થાય છે, તે રસિક પુરુષો સહજ સમજી શકશે.

આ દોષ ન થાય તે માટે કેટલાક સ્થૂળ નિયમો ઘડી શકાય એવા છે, પણ નિયમો તે ખિચારા શું કરે? સૌથી શ્રેષ્ઠ માર્ગ તો એજ છે, કે કર્ણેન્દ્રિયને કેળવવી.

ઉત્તમ ગવપદના પુસ્તકો વાચવાથી, મસ્કાર હશે તો જતે દહાડે કલ્પેન્દ્રિય ઠેળવાશે, અને એ દોષ પારખી કહાડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થશે

સવાદ — માધુર્યને પોષનાગ ત્રણે ગુણમા સવાદ એ મુખ્ય છે વૈવિધ્ય ને પ્રક્રમ સવાદને જ પોષનાગ છે, અને સવાદમાંથી માધુર્ય ઉત્પન્ન થતું હોવાથી માધુર્યના અગમ્ય ગણાય છે વધારે હડા ઉતારી વિચાર કરતા જણાય છે, કે મવાદ એજ કવિતાનું જન્મસ્થાન છે, તથા ગદ્યને શ્રેષ્ઠતા અર્પનાગ ગુણ પણ સવાદજ છે સવાદ એ બુદ્ધિનો વિષય નથી, કલ્પેન્દ્રિયનો વિષય છે

આ 'સવાદ' તે શુ ? મૈ કોઈ સુર જણે છે, કે નાદ મનુષ્યના નાભિપ્રદેશ આગળ થી ઉત્પન્ન થઈ કઠ્ઠાર વાટે જુદા જુદા વાણીઆનોને વધારે ઓછા સ્પર્શ કરતો ખહાર આવે છે એ નાદ કે સ્વરનું ઉચ્ચારણ મોટું હોય કે નાનું હોય, અર્થાત્ ગુરુ હોય કે લઘુ હોય લઘુગુરુ સ્વરની માના જુદી જુદી હોય છે લઘુની એક, ને ગુરુની બે આ ઉપગત પ્લુત ઉચ્ચાર પણ હોઈ શકે છે, તેની માના ત્રણ હોય છે એ નાદમાંથીજ જુદા જુદા વર્ણો એટલે સ્વગ અને વ્યજનો ઉત્પન્ન થાય છે વ્યજનોમા લઘુગુરુ સ્વરો મળવાથી થતા ખારાખડીના અક્ષરો એ ઉચ્ચારના એકમો છે સ્વરો પોતે પણ ઉચ્ચારના એકમો ગણાય છે વ્યજન અને સ્વગના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા વાણીના એકમો તેમાના સ્વર પ્રમાણેજ લઘુગુરુ ગણાય છે નાદમાંથી જન્મ પામતા ઉચ્ચારના આ એકમો જ્યારે સુસંયોગપૂર્વક પ્રકટે છે, ત્યારે મનુષ્યની કલ્પેન્દ્રિયમા નાદની-સ્વરની એક પ્રકારની સુરાવટ જમી જાય છે એ સુરાવટ તેજ સવાદ

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સવાદ ઉત્પન્ન થવામા વાણીના એકમોનો સુસંયોગ થવો જોઈએ પણ કેટલાક વર્ણો જન્મથીજ એવા છે, કે તેઓ એ સવાદમા ક્ષતિ ઉત્પન્ન કરે છે 'ટ', 'ઠ', 'થ', ઇત્યાદિ, એના ઉદાહરણ સુપ્રસિદ્ધ છે આથીજ મવાદમા એવા વર્ણથી બનેલા શબ્દોનો પ્રયોગ ક્ષતિકર્ત્ર નીવડે છે

સુગના એકમ તે લઘુગુરુ સ્વર છે, અને ઉચ્ચારના એકમ તે સ્વરો અને ખારાખડીના વર્ણો છે

કવિતાનો જન્મ સવાદમાંથીજ થાય છે સુરના એકમોની મવાદયુક્ત યથેચ્છ ગોળવણ, તેજ આપણા હદના એક ચરણનું બીજ છે આ બીજરૂપ ચરણનો આત્મા સવાદ હોવાથી, ગેશક, એમા ગેયત્વ પ્રવેશ પામવાનું એ બીજરૂપ ચરણમા અર્થ તથા ભાવને અનુલક્ષી વાણીના એકમો પુરાય છે, ત્યારે હદનો એક ચરણ બને છે એવા એકજ સરખા ઘણા ચરણોની પુનરાવૃત્તિ તેજ કવિતા આ કવિતાના ચરણો એક સરખા હોવાથી એમના બીજમા ગ્રંથેય ગેયત્વ વિકાસ પામતા એમનું ગાન થવાનું અને માથે 'તાલ' પણ પડવાનો સ્વર વૂટે નહિ માટે 'યતિ' પણ તેમા પ્રવેશ કરવાનો આ કવિતા તે આપણી ગેય કવિતા, એમાં આપણા માત્રામેળ હદનો મમાવેશ થવાનો અને તદુપરાંત ભજનો, પદો ઇત્યાદિના પણ એમાજ સમાવેશ થવાનો ભજનો અને છંદોના ગેયત્વમા પણ ભેદ પાડી શકાય ભજનો ઇત્યાદિ સુગેય છે, અને છંદો ગેય

છે, એમ કહેવામાં કશું ઓર્ટું નથી લાગતું. આનો મુખ્ય આધાર જે બીજરૂપ ચરણની આપણે ઉપર વાત કરી છે, તેના સંવાદ ઉપર છે.

અક્ષરોના મેળ ઉપર લક્ષ રાખીને પણ ઉપરના જેવાજ ચરણો બનાવી શકાય. એમના એકમ અક્ષર હોવાથી તે વધારે સ્થૂળ છે; અને તેથી તેમનામાં ઉપર જણાવેલા ચરણો કરતાં ઓછું ગેયત્વ આવવાનું. આવા ચરણો વિવિધ રીતના અને વિવિધ માપના બનાવી શકાય. જેમાં અક્ષરોની ગોઠવણ અમુક એક સંવાદ જામે એવી રીતે કરવામાં આવી હોય, એવા એક માપના એક ચરણની પુનરાવૃત્તિ, તેજ આપણો એક અક્ષરમેળ છંદ. આવા ઘણા છંદો બની શકે એ સ્પષ્ટજ છે; કારણ કે ચરણોની લંબાઈ જુદી જુદી લઈ શકાય. કેટલાક છંદો ટુંકા ચરણવાળા કેટલાક લાંબા ચરણવાળા, અને કેટલાક વધારે લાંબા ચરણોવાળા હોવાનાં. અક્ષરમેળ છંદોના ચરણોની લંબાઈ પિંગલમા જોતાં એ વાતની ખાત્રી થશે, ગેયત્વ પણ એ છંદોમાં એકસરખું ન હોવાનું કારણ; કે ચરણોની યોજનામાં કેટલાક ચરણો એવા બનવાના કે જે સહેલાઈથી ગાઈ શકાય અર્થાત્ ગેય હોય, ત્યારે કેટલાક ચરણોમાં સંવાદ એટલો જમવાનો કે તેમાં ગેયત્વ થોડું ને બહુ થોડું પ્રવેશ પામવાનું. અક્ષરમેળ છંદોમાંના કેટલાક વધારે ને કેટલાક ઘણાજ ઓછા ગાઈ શકાય છે, તેમને ગાવાની જરૂર પડે એમ હોતું નથી, તેનું કારણ આજ છે.

ભાવ અને અર્થયુક્ત અક્ષરોથી (શબ્દોથી) રચાએલાં આવા એક અક્ષરમેળ ચરણની પુનરાવૃત્તિ તેજ આપણા એક અક્ષરમેળ છંદની કવિતા. ગેયત્વ એમાં હોવાનું. ગેયત્વની સાગે તાલ અને યતિ પણ હોવાનાજ. ઉપર જણાવી ગયા છીએજ, કે બધા છંદોમાં ગેયત્વ સરખુંજ નહિ હોય. કેટલાકમાં તો તે એટલા પ્રમાણમાં હોય, કે તેને ગાવાની જરૂર પડેજ એમ ન બની શકે. સાક્ષરશ્રી ઝળવરાય કહે છે, તેમ ‘પૃથ્વી છંદ’ એવો છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેમજ કવિતાના અક્ષરમેળ ચરણો અનેકવિધ બનાવી શકાય. વળી તે ગેય બનાવી શકાય, કે લગભગ અગેય બનાવી શકાય. આવો એક લગભગ અગેય-જે કે સંવાદયુક્ત—ચરણ લઈ તેની માત્ર પુનરાવૃત્તિજ કરવાને બદલે જરૂર પડે તેમ તેની લંબાઈમાં વધારો ઘટાડો કરી નવા ચરણો ઉત્પન્ન કરી—એવા ચરણો સાથે સાથે ગોઠવી આપણે એક નવીન રચના કરી શકીએ; અને એ રચનામાં અર્થ ને ભાવ પુરતાં એ એક નવીન પ્રકારની કવિતાની કૃતિ બની રહે. આ ચરણોની વધતી ઓછી લંબાઈ કવિતાના અર્થ તથા ભાવના આરોહ-અવરોહને અનુસરતી હોવી જોઈએ. યતિ તેમાં આવશે, પણ સુગેય કે ગેય ચરણોમાં આવે છે, તેમ નિયમિત નહિ. જે થોડામાં થોડું ગેયત્વ, સંવાદને લઈને તેમાં આવશે, તેના ઉપર દૃષ્ટિ રાખી તેને પોષવા એનું સ્થાન નક્કી કરવામાં નહિ આવે; પણ અર્થ અને ભાવ એ બંનેને અનુલક્ષી એનું સ્થાન નક્કી કરવામાં આવશે અને ત્યાં વિરામચિહ્ન મૂકાશે. આવી નૂતન રચના તે અંગ્રેજી ‘બ્લૅક વર્સ’ ને લગભગ મળતી થશે. લગભગ મળતી કહેવાનું કારણ ‘બ્લૅક વર્સ’ માં ‘પ્રયત્ની ઠોક’ હોય છે, તે આમાં હોવા સંભવ નથી; કારણ કે ગુજરાતી ભાષાના બંધારણમાં ‘પ્રયત્ન’ નું તત્ત્વ લગભગ નહિ જવુંજ છે.

કવિતા સખધીના આ વિવેચનથી જણાશે, કે ઝડઝમક ને પ્રાસાનુપ્રાસ એ કવિતાના આવશ્યક અંગ નથી બેસકે, હોય તો સારા, પણ ન હોય તો તેથી કવિતાને કશી હાનિ પહોંચવાની નહિ.

આ ઉપલક્ષ દૃષ્ટિએ કરેલું વિવેચન કવિતાની મીમાંસા કંવા માટે નથી, પણ માત્ર સવાદની અગત્ય દર્શાવવા માટે છે એનાથી વાચકને સવાદ ઉપરજ કવિતાનો આધાર છે, કવિતાનું માધુર્ય સવાદમાજ રહેલું છે, એટલું સમજાય તો ખસ છે.

આમ સવાદ એજ પદ્યરચનાનો પિતા છે, અને તેથીજ પદ્યમા માધુર્યનો ઝરો સતત વધો જાય છે પણ ગદ્યમા એ સ્થિતિ નથી ગદ્યનો આધાર સવાદ ઉપર ન હોવાથી એમા માધુર્યનો ચાલુ વહેતો પ્રવાહ ન અનુભવી શકાય એ ખુદ્દલ છે છતાં ઉત્તમ ગદ્યરચનાઓમા વચ્ચે વચ્ચે એ સવાદ જમી રહે છે, ત્યારે માધુર્યનો વહેતો પ્રવાહ અનુભવાય છે ગદ્યનો એ માધુર્ય-પ્રવાય કે 'ડાઇન' શું છે, તે વિષે હવે દુકમા વિચાર કરોએ.

ઉપર છાદસ રચનાઓના ખધાગુણી ઉપલક્ષ તપાસમા આપણે જોયું હતું, કે અમુક લખાઇનું સવાદયુક્ત ચરણ તે એવી રચનાઓના વિચારમા એકમ છે આપણા અક્ષરમેળ ને માત્રામેળ ઝટોમા ખધા એકમ સરખા જ હોય છે 'બર્થ ડે' જેવી રચનાઓમાં એકમો લખાડુકા હોય છે પણ આ મો કરતા ગદ્યના એકમની લખાઇને વિચાર કરવો, એ ખડું મુશ્કેલ છે છતાં બોલાતા ગદ્યમા એકે શ્વાસે જેટલું સંગવડપૂર્વક બોલી શકાય તેને યોગ્ય રીતે એકમ કહી શકાય એ એકમને અર્થમા સાથ જતા શબ્દો કે શબ્દ-સમૂહોમા વિભાગી ગકાય લેખ મોટેથી વાચતા આવ વિભાગો સહેલાઇથી મમજી શકાય છે વળી લેખી ગદ્યમા નજી પડતાની સાથે આખ જેટલો ભાગ ગ્રહણ કરી શકે, તેટલા ભાગને પણ એકમ કહી શકાય એ એકમ સખધી આ વિચાર ખરો હોય, તો વક્તા કે વાચકની શક્તિ ઉપર ગદ્યના રચના-માધુર્યનો ઘણો આધાર ગહેવે જોઇએ એથીજ નાના બાળકો જેમને રચના-માધુર્યનું કશું જ્ઞાન હોતું નથી, તે જ લેખ શબ્દે શબ્દે વાંચે છે, તેજ લેખ ગદ્યના રચના-માધુર્યથી સુપરિચિત શિક્ષક વાચક તેના અર્થ પ્રમાણેના ઘટતા આરોહ-અવગ્રોહ સાથે, યથાયોગ્ય લખાડુકા વિરામો સાથે, અને છાજતો ભાર દબને વાંચે છે, અને પશ્ચિમા ગદ્યના માધુર્ય-પ્રવાહમાં હિંદોલ ખાતો જણાય છે.

કથનાત્મક સવાદોમા આવો માધુર્ય-પ્રવાહ વહેવો શક્ય નથી, છતાં ઠોપક સ્થળે તે વહેતો જણાય પણ છે ટુકા ટુકા સખળ ગૈનીનાં વાક્યો પણ માધુર્ય-પ્રવાહને યોગ્ય નથી ઠતાં એમા પણ અપવાદ હોય છે કવિ નર્મદના 'એક છે, અનેક છે,' એ મહાવાક્યમા પ્રવાહ વહેતો અનુભવાય છે.

આ મવળા ઉપરથી જણાશે કે ગદ્ય-રચનાઓના માધુર્યના નિયમ મોધવા સહેલા નથી એક તો એ પ્રવાહ વિરલ પ્રમગોએ વહેતો અનુભવાય છે, અને જ્યાં અનુભવાય છે, ત્યાં પણ એનું નિયમન કરતા તત્ત્વો મોધવા ખડું અઘગ છે એક અંગ્રેજ વિદ્વાને એને લગતા જે નિયમો તારખ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે —

“ વહેતાં વાક્યોના જુદા પાડેલા શબ્દો કે શબ્દ-સમૂહોના વર્ણોની સંખ્યામાં બહુ તફાવત હોતો નથી; તેઓ તૂટક હોતા નથી કે ગુંચવણીઆ હોતા નથી; નિયમિતપણાનું કંઈક ભાન થાય એટલા એકમની પરંપરા સાથે આવે છે. આ નિયમિતતા પરિચ્છેદે પરિચ્છેદે કે વાક્યે વાક્યે પણ ખદલાતી બય છે. ”

ઉપર ઉતારેલાં ત્રણે વાક્યો વાંચી જોવાથી આ નિયમોની ખાત્રી થશે. આનંદ ગદ્યમાં પણ સંવાદ અગત્યની વસ્તુ છે.

આ પ્રમાણે ગદ્યપદમાં સંવાદની અગત્ય વિષે, અને વૈવિધ્ય તથા પ્રક્રમ એ સંવાદને કેવી રીતે પુષ્ટ કરે છે, તે વિષે યથાશક્તિ ઢુંકામાં મેં મારા વિચાર દર્શાવ્યા. ગદ્યપદમાં વહેતા માધુર્ય-પ્રવાહનો આધાર એ સંવાદ ઉપરજ છે, તે પણ દર્શાવ્યું.

શૈલીના ત્રણ મુખ્ય ગુણો વિષે વિચાર કરી, હવે એક વિશિષ્ટ તત્ત્વ, જેની અસર શૈલી ઉપર ઘણી થાયજ છે, તેનો વિચાર કરીએ.

શૈલી પર લેખકના વ્યક્તિત્વની અસર.

અત્યાર સુધીમાં આપણે શૈલીના જે ગુણો વિષે વિચાર કર્યો તે સઘળા સામાન્ય ગુણ છે; અને પ્રયત્ન કે અનુભવથી દરેક મનુષ્યને શક્તિના પ્રમાણમાં ઓછાવતા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પણ હવે શૈલીના એક એવા ગુણ વિષે વિચાર કરવાનો છે, કે તે મેળવ્યો મેળવાતો નથી, શીખ્યો શીખાતો નથી, ને શીખવ્યો શીખવાતો નથી. એ ગુણ તે લેખકના પોતાના વ્યક્તિત્વની શૈલી પર થતી અસર છે. શૈલી પર લેખકના વ્યક્તિત્વની અસર થયા વિના કોઈ પણ દિવસ રહેતી નથી. આપણે ‘ અમુક શૈલી ને તમુક શૈલી ’ એમ જ્યાં કહીએ છીએ, ત્યાં શૈલીના એ વિશિષ્ટ ગુણ ઉપર નજર રાખીનેજ કહીએ છીએ. ગિબન યથાર્થ કહે છે કે:—

“ The style of a man should be the image of his mind; but the choice and command of language is the fruit of experience. ”
ભાવાર્થ:—મનુષ્યની શૈલી એ તેના મનની પ્રતિમા હોવી જોઈએ; પણ ભાષા-શબ્દો-ની પસંદગી અને તે ઉપરનો કાબુ એ તો અનુભવનું ફળ છે.

આ ઉપરાંત વળી વિશેષ એ કે કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાની શૈલીનો ત્યાગ કરવા ધારે, તોપણ તે તેમ કરી શકતો નથી. કરી શકે પણ શી રીતે ? વ્યક્તિત્વનો ત્યાગ શક્ય હોય, તો શૈલીનો ત્યાગ પણ શક્ય હોય. ફ્રૂડ (James Anthony Froude) કહે છે કે:—

“ Style is not like a coat that can be put off, but like the skin an essential part of the living organisation ”.

ભાવાર્થ:—શૈલી એ કાઠી નાખી શકાય—જેનો ત્યાગ કરી શકાય—એવા ડગલાં જેવી નથી, પણ આમડીના જોડાની અગત્યનો ભવતા દેહનો એ એક ભાગ છે.

“ The style is the man. ” એ વચનનો ભાવાર્થ પણ ઉપરનાને સંપૂર્ણ મળતોજ છે.

જગતના સાહિત્યમાથી એવા પણ દાખલા મળી આવે છે, કે લેખકોએ પોતાની આહુ શૈલીને પરિત્યાગ કરવા પ્રયત્ન કરેલો, પણ તે નિષ્ફળ ગયેલો. ગભીર કે માધારણ ગમે તેવા લેખકો સમર્થ લેખક પણ પોતાની શૈલી છુપાવી શકતો નથી.

ઉપરના વચનોને મર્મ સમજી આપણે આપણા સાહિત્યમાં દીર્ઘકાળથી ચર્ચાતા એક પ્રશ્નનો કદાચ ઝટ નિકાલ આણી શકીએ. સૌ કોઈ જાણે છે, કે મહાકવિ પ્રેમાનંદના કહેવાતા નાટકો અને તેના ઓખાહરણ, મામેરૂ, નળાખ્યાન, ઇત્યાદિ કાવ્યોની શૈલી કોઈ પણ રીતે એક નથી. તે પછી એ નાટકો પ્રેમાનંદના છે એમ કહીએ, તે પ્રેમાનંદ અમુક વખતે માથું વેગળું મૂકી બીજું માથું ચઢાવી લખતા હતા, એમ કહેવા જેવું થાય પણ પ્રેમાનંદમાં એવી કોઈ શક્તિ હોવાનો શોધ હજી સુધી થયો જણાતો નથી. આથી એમ કહેવું જોઈએ, કે એ નાટકો પ્રેમાનંદના નથી, પણ માથું વેગળું મૂકી પ્રેમાનંદને નામે પોતાની કૃતિઓ ચઢાવી આપનાર કોઈ અન્ય લેખકના છે નહિ ?

શક્તિના મુખ્ય ગુણોનો વિચાર કરી, શૈલી ઉપર લેખકના પોતાના વ્યક્તિત્વની શી અસર થાય છે તે જોઈ, હવે આપણે શૈલીના પ્રકાર અને શૈલી શી રીતે સુધારી શકાય, એ બે વિષે વિચાર કરવાને યોગ્ય સ્થિતિમાં આવ્યા છીએ. પરંતુ આ નિબંધનું કદ મોટું થઈ જવાથી અને એને ફરી વારી જવા જોડેલા સમય પણ ફાજલ રહેલો ન હોવાથી, એ વિષયને લવિષ્યમાં યોગ્ય અવકાશ પ્રાપ્ત થતા છેડવાનું ધારી, હાલ તો હું આટલેથી જ અટકું છું.

મનુષ્યમાત્ર જૂલને પાત્ર છે. હું મનુષ્ય છું, માટે હું પણ જૂલને પાત્ર છું. જો કોઈ વિદ્વાન મને મારા દોષ ખતાવી સુધરવાની તક આપશે, તો હું તેમને અત્યંત આભારી થઈશ.

અતમા એટલી જ યાચના છે કે —

“ ગુજરાતી ભાષાના જય શ્રીરંગ બિગાને. ”

પ્રે રા ટ્રેનિંગ ટાઉન-કૌન્ટર્સ,
અમદાવાદ
તા ૨૬-૩-૨૦

}

માચુંકલાલ કાલિદાસ ભટ્ટ.

સોળમા સૈકાનું ગુજરાતી સાહિત્ય અને નાગર કવિ વિષ્ણુદાસ.

મહેરખાન પ્રમુખ સાહેબ, સબજનો તથા સત્તારીઓ.

આપણા ગુર્જર સાહિત્યોદયમાં પ્રથમ નરસિંહ અને ભાલણ જેવાં તરૂંવરોએ હિંગી ગુજરાતની સાહિત્યવાટિકાની શોભા દશે દિશ ફેલાવી હતી. તેમણે પોતાનાં સુગંધિત પુષ્પોનો પરિમલ સર્વત્ર પ્રસરાવ્યો હતો. તેમનાં પોતાનાં ભક્તિનાં મંજૂલ ગાનનો રણુકો ગુજરાતમાં સર્વ સ્થળે ગાજી રહ્યો હતો એટલું જ નહિ, પરંતુ ઉત્તર દક્ષિણ સર્વ સ્થળે તે વાગી રહ્યો હતો, ને એ પ્રમાણે પંદરમા શતકના આદિ કવિ નરસિંહનાં કાવ્યકુસુમોની સુગંધ હવામાં ખડેક ખડેક થઈ રહી હતી. એ સુવર્ણ સમય હતો. એવા સુવર્ણ સમયમાં મારવાડ-મેવાડની ક્ષત્રીઆણી અને ગુજરાતની અભિમાન દેવા યોગ્ય કવયિત્રી મીરાંબાઈની કૃષ્ણલીલાની ભક્તિમય ગરબીની સુગંધ આતપ્રોત થઈ એટલે સોનામાં સુગંધ મળ્યાથી એ સૈકા તો હરિકથાને માટે તથા અધ્યાત્મજ્ઞાનને માટે અદ્વિતીય રહ્યો.

એ સૈકામાં ગુજરાતમાં મુસલમાની રાજ્ય જોર પર આવ્યું હતું. ગુજરાતના સુલતાન મહમદ બેગડાએ આંખાનેરના અને જુનાગઢના, પાવાગઢ અને ગિરનાર એમ બે ગઢ જીતી ગુજરાતને અસ્તવ્યસ્ત કર્યું હતું. તેમાં વળી જુનાગઢના રાજા રા. મંડ-જિતને વટલાવી તેના એક ભવમાં બે ભવ કર્યા હતા. ગુજરાતની આવી સ્થિતિ ચાલતી હોય તે એવા સમયમાં કાવ્યસરિતાનું વહન શિથિલ રહે, અને તેને પરિણામે સાહિત્ય વાટિકા ઉજ્જડ અને બેહાલ રહે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે ! એ પ્રમાણે માનીને ગુજરાતના પ્રથમના સાક્ષરોએ તથા લેખકોએ એ પછીના સોળમા સૈકામાં કાવ્યસરિતાનું વહન શુષ્ક અને સાહિત્યોદય તરૂંવર વિનાનું હતું એમ કહ્યું છે. પરંતુ જમ જમ પૂર્વ સમયની હસ્તલિખિત પ્રતો હસ્તગત થતો જાય છે, તેમ તેમ સોળમા શતકના સાહિત્યની સ્થિતિ દેવી હતી તે પણ આપણને દગ્ગોચર થાય છે. એ પ્રતો ઉપરથી આપણે એટલું જોઈ શકીએ છીએ કે એ શતકની સાહિત્યવાટિકા ઉજ્જડ ન હતી, શુષ્ક ન હતી, પરંતુ કાવ્યસરિતાના અમૃત સિંચનથી તે નવપલ્લવ તથા લીલી કુંજર હતી.

કવિ નર્મદાશંકરે ગુજરાતના કવિઓનાં ચરિત્રો લખવાનો આરંભ કર્યો. તેણે એ કવિચરિત્રમાં “ સંવત ૧૬૦૦ થી તે ૧૭૦૦ લગીમાં કુંતલપુરના સારસ્વત બ્રાહ્મણ તુલસીએ ૧૬૧૪ માં ધ્રુવાખ્યાન, સોજત્રાના ગંધર્વ દેવીદાસે ૧૬૧૮ માં રૂપમણી હરણ ને ખંભાતના નાગર બ્રાહ્મણ શિવદાસે ૧૬૭૩ માં દ્રોપદી સ્વયંવર એ લખ્યાં છે, પણ એ સૈકામાં વિષ્ણુદાસ સૌથી આગળ પડતો છે, ” એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ પછી સદ્ગત સાક્ષર ગોવર્ધનરામે ‘કલાસિકલ પોએટસ ઓફ ગુજરાત’ એ નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. એ પુસ્તકમાં તેણે કવિ નર્મદના કરતાં વિદ્વદ્ધ અભિપ્રાય આપ્યો છે. એ સૈકા વિષે તેણે એવું કહ્યું છે કે “ પંદરમા સૈકામાં ઉત્તર ગુજરાત

અમદાવાદના સુલતાનના તાબામાં હતું, અને છેક પશ્ચિમમાં આવેલા જુનાગઢને ૧૪૭૨ (સવત ૧૫૨૮) માં જે તિથિએ સુલતાન મહમદ જેઠાએ સર કર્યું, તે તિથિ નરસિંહ મહેતાની કારકીર્દિના અતકાળનો સમય થતાવે છે પણ તે પછી સુલતાન પૂર્વ ગુજરાતમાં પોતાના વિજયની હદ વધારતો જતો હતો, અને મૂળ ગુજરાત દેશની રાજધાની આંખનેર, કે જે હાલમાં ખડેર થઇ ગયું છે, તે જીતવામાં તે રોકાયેલા હતા, અને જ્યારે તે સત્તાહીન થયો ત્યારે એક શતક કરતા વધારે ગુજરાતમાં અધેર હતું, અને એવા સમયમાં કાવ્યનું પોષણ અશક્ય હતું ૧૫૭૩ માં અમદાવાદ અકબર ખાદશાહે કબ્જ કર્યું, પરંતુ તે સૈકાના અત સુધી પ્રજામાં સુનેહ પ્રસરી દેખાતી નથી અને જ્યારે દેશમાં સુલેહ શાંતિ પ્રસરી ત્યારે કવિઓની ઝાંખી પણ દેશમાં થવા લાગી આટલા દીર્ઘ કાળ પર્થત કવિતાનો વિષય અતિથય શૂન્ય રહ્યો તેનું કારણ દેશની છિન્નભિન્ન દશા જોના સમજાય છે અને આંખનેર, કે જેનું નામ રમ સસ્કા-ગથી શૂન્ય નથી, તેમાં પણ કાંઈક કવિતા હૃદય પામી હોવી જોઈએ, અને આ નગરના નાશ સાથે તે નાશ પામી હોય એવું પણ હોવાનો સંભવ કેમ ન હોય? સત્તરમા સૈકામાં શાંતિ અને સુલેહ હૃદય પામ્યાં તેની સાથે જે ત્રણ મહા કવિઓની ઝાંખી આપણી દષ્ટિમયોદમાં આવે છે, તે પ્રેમાનંદ, સામળ અને અખો છે "

૧. ગોવર્ધનરામનો એ સોળમા સૈકા માટેનો મત ઘણો નિરાશાત્મક હતો પરંતુ તેમનો એ મત વાસ્તવિક હતો કે કેમ તે જ અત્રે આપણે જોવાનું છે કવિ નર્મદે તો એ સૈકાના કવિઓ ગણાવ્યા હતા એ પછી આ પરિવહના પ્રમુખ સાહેબ રાવ ખડાદુર હરગોવિન્દાસ કાટાવાળાએ એ સૈકાના નાકર, વિષ્ણુદાસ અને શિવદાસ એ કવિઓનાં કેટલાંક કાવ્યો પ્રાચીન કાવ્ય પ્રિમાસિક્ષકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા હતાં ત્યાર બાદ એ સૈકાના મુખ્ય કવિ વિષ્ણુદાસનાં કેટલાંક કાવ્યો છુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં આ પ્રમાણે એ સૈકાની કવિતા યોડે ઘણું અગ્રે એક વા બીજી વ્યક્તિ તરફથી પ્રકટ થઇ હતી છતાં પ્રથમ પરિવહના પ્રમુખસ્થાનેથી એ જ આપણા સદ્ગત સાક્ષર ગોવર્ધનરામભાઈએ જે ભાષણ આપ્યું હતું, તેમાં એ સૈકાના કવિઓ વત્સો, વછરાજ અને તુળસી એ ત્રણ જ ગણાવ્યા હતા, અને શિવદાસ, નાકર, મુકુંદ, હરિદાસ, કે જે સોળમા સૈકામાં થઇ ગયેલા છે, તેમને સત્તરમા સૈકાના કવિ કહ્યા હતા એમાં પણ કવિ વિષ્ણુદાસનું નામ તેણે ગણાવ્યું નથી, પરંતુ વાસ્તવિકપણે એ પ્રમાણે નથી

સોળમા સૈકા કવિતાની સર વિનનો શૂન્ય હતો એમ જે કહેવું થાય છે તે વાસ્તવિક નથી એ સૈકાના કવિઓની સખ્યા આપણે ગણવા બેસીશું તો તે સખ્યા કંઈ નાની સુની જણાશે નહીં એમાં વિષ્ણુદાસ, શિવદાસ, નાકર, મુકુંદ, મોરારી, મનોહર, ભગવાનદાસ, હરિદાસ, વિશ્વનાથ જાનિ, અવિચલ આદિ કવિઓ થઇ ગયેલા છે.

૨. કેશવલાલ મુને નાકર, વિષ્ણુદાસ, મનોહરાદિ કવિઓને પ્રેમાનંદના રોજામી કવિઓ કહ્યા છે, પરંતુ પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોની સાથે તેમની કૃતિઓ સર-ખાવતાં પ્રેમાનંદનાં જોવી તે કસરાળી અને અલકારિક ન હતી, તથા તેમનો પ્રકાશ ઘણો અંધિર હતો એમ કહ્યું છે.

પરંતુ ગુજરાતના આપણા એ વિદ્વાન સાક્ષરોએ એ સૈકાના કવિઓને ઘણો અન્યાય આપેલો જણાય છે. એ સૈકાના ધુરંધર કવિ વિષ્ણુદાસની કવિતા તેઓ મોળી અને નિસ્તેજ કહે છે એ માન્ય રાખતાં હવે આપણે અચકાવું પડશે. વિષ્ણુદાસનાં કાવ્યોનો અદ્વૈતાંશ જોવામાં આવતાં પ્રેમાનંદની કવિતાના રસના પ્રમાણમાં તે કદાપિ મોળાં જણાયાં હશે, પરંતુ પ્રેમાનંદના એ જ પુરોગામી કવિઓ સત્તરમા સૈકાના કવિઓના પાયારૂપ, અન્નરૂપ હતા. એ જ સોળમા સૈકાના પુરોગામી કવિઓના અન્નમાંથી સત્તરમા સૈકાના કવિઓનાં કાવ્યોનું રૂધિર ખંધાયેલું છે, તથા સોળમા શતકમાં એ કવિઓએ કવિતાનો જે પાયો નાખ્યો હતો તેના ઉપર સત્તરમા શતકના કવિઓ પ્રેમાનંદ અને શામળ એ બન્નેએ અલંકારવાળી રચના રચી ધમારત ખાંધી છે, એ હકીકત આ લઘુ લેખમાં સિદ્ધ કરવામાં આવશે, ત્યારે આપ સર્વના મનની ખાત્રી થશે.

પ્રેમાનંદ કવિએ જે જે કાવ્યો રચ્યાં છે તે બધાં તો નહીં તથાપિ તેમાંનાં ઘણાંખરાં, તથા તે શિવાય બીજાં કેટલાંક વધારાના વિષયો ઉપરનાં કાવ્યો એ સોળમા શતકના નાકર, વિષ્ણુદાસ અને શિવદાસ એ ત્રિપુટીથી રચાયેલાં છે. એ કવિઓએ મહાભારત, રામાયણ આદિ પુરાણનાં પુસ્તકોમાંથી વસ્તુ લેઈ તેમાં યથા શક્તિ વધારે ઘટાડો કરી લોકોને ધાર્મિક જ્ઞાન સાથે નૈતિક ઉપદેશ આપેલો જણાય છે. એ કથામાં અલખત પ્રેમાનંદ જેવા જ અલંકાર, તેના જેવું જ કૌશલ્ય, તથા તેના જેવી જ કળા નહીં હોય, તથાપિ તે નીરસ તો નથી જ એટલું તો નહીં, પરંતુ તેમનું જ્ઞાન સાદું, સરસ અને પ્રભાવશીલ છે. એ કવિઓનાં લખાણો ધર્મને અને નીતિને અનુસરીને છે એટલું જ નહીં, પણ લોકનાં સ્વભાવ, ગુણ, વર્તન, શીલ, ચારિત્રાદિ ઉચ્ચ સ્થિતિએ રાખવાને માટે જ છે. પ્રેમાનંદ કવિએ અલંકારોથી વસ્તુનું આબેહુળ વર્ણન કર્યું છે, લોકોનાં મનરંજન કરી તેમને પોતાની તરફ આકર્ષ્યા છે, તેમને રસના પ્રવાહમાં તાણી દૂખાવી દીધા છે, હાસ્યરસનાં ટચકાંઓ આપી લોકોને આનંદ કરાવ્યો છે, તથા એ રીતે પોતાની કાવ્યકલ્પના પોતાના પુરોગામી કવિઓ કરતાં ઓછાં હતી એમ તેણે સમાજને બતાવી આપ્યું છે એ ખરું; તથાપિ એ સાથે એટલું પણ ખરું લાગે છે, કે વિષ્ણુદાસ આદિ કવિઓ પોતાના સમયના સમાજની પ્રીતિ સંપાદન કરી શકેલા અને તેમનાં કાવ્યો લોકપ્રિય હતાં એટલે એ કાવ્યોની પ્રતિકૃતિઓ થયેલી, અને તેને પરિણામે પ્રેમાનંદાદિ કવિઓના હાથમાં એ કાવ્યોની હસ્તલિખિત પ્રતો આવેલી, ને તેવી પ્રતોમાં સમયાનુકૂળ, યથાશક્તિ વધારે ઘટાડો કરી પોતે પોતાનાં કાવ્યો કાલાત્મક વિધિએ રચી નાખ્યાં હશે. પ્રેમાનંદ કવિની અલંકાર ખડકવાની ટેવને લીધે એનાં કાવ્યોમાં જે ક્ષતિ આવી છે તેને માટે વિદ્વાનો ટીકા કરે છે, એ પ્રેમાનંદ જેવા કવિવરને માથે દોષ જ કહેવાય. કવિ વિષ્ણુદાસે તો એવા અલંકારો ખડકવાનો પ્રયત્ન જ કર્યો નથી. એનું જ્ઞાન તો સીધો સડકનું હતું, એટલે એને આગળ ઉલાળ કે પાછળ ધરાળ જેવું કંઈ હતું જ નહીં. એમ છતાં એની અલંકાર વાપરવાની તથા કાવ્યમાં રસ જમાવવાની શક્તિ વિષે તમે વાંચશો, ત્યારે તમારે પોતાને પણ કહેવું પડશે, કે વિષ્ણુદાસ કવિની કાવ્યશક્તિ કંઈ હલકા પ્રકારની ન હતી.

કવિ વિષ્ણુદાસે અનેક રસનાં કાવ્યો રચ્યાં છે તેણે કંઠશ્વરસ, હાસ્યરસ, વાત્સલ્યરસ, ભક્તિરસ, વીરરસ તથા શૃંગારરસ વર્ણવ્યાં છે કવિના હરિશ્ચંદ્ર આખ્યાનમાં રોહિતાશ્વને સંપર્ક કરડે છે તે વખતે તારામતી પુત્રના ગુણ સભારી ને રૂદન કરે છે તે અતિ હૃદયવેધક છે કવિના ખભુવાહન આખ્યાનમાં અર્જુન ખભુવાહનને હાથે રણમાં પડે છે તે વખતે અર્જુનની સ્ત્રીઓ ચિત્રાંગદા અને ઉલુપી ને આક્રંદ કરે છે તે પણ કંઠશ્વરસનો નમુનો છે કવિનો વાત્સલ્યરસ પણ ઉત્તમ છે ચંદ્રહાસ પોતાની માતા પાસે આજ્ઞા માગવા જાય છે, ત્યારે માતા કેવા વાત્સલ્યભાવથી તેને આશીર્વાદ આપે છે, તથા તેના શરીરના પ્રત્યેક અંગનું રક્ષણ કરવાને શ્રી કૃષ્ણને સોંપી તે અગોચર દેવોની પ્રતિષ્ઠા કરે છે ! ત્યારે માતા એવી રીતે કહે છે, કે

કરે આરતી ઉચ્ચરે મુદા, તુંજ કલ્યાણ હજી સર્વદા
તું હરિસેવક પાલક ધર્મ, તુંજ રક્ષા કરે પરિશ્રમ
તુમ્હે રક્ષા નારાયણ તણી, એ સચરાચર પ્રાણી મણી
જનાઈન રાખો નિજ હાથ, એ સેવક વત્સલ જગન્નાથ
હૃદયે રક્ષા કરો હૃધીકેશ, સર્વિન્દ્રિય પ્રવર્તી દેવેશ
રક્ષા ઉદરે કરો શ્રીકાંત, સનાતન સાધાર છો સત
અહો પુત્ર સદા રાખો હરિ, પઠજ નાભિએ તેની રક્ષા ખરી
કટિ રક્ષા શ્રી કમલાક્ષ, સઠલ વિશ્વ તણો એ સાક્ષ

કવિનો હાસ્યરસ અતિ ઉત્તમ છે તે પ્રેમાનંદના હાસ્યરસ જેવો જ છે એ જ પ્રેમાનંદના હાસ્યરસનું મૂળ છે પ્રેમાનંદના પુરોગામી કવિઓનાં કાવ્યો એના કાવ્યોનાં આધારભૂત છે એવું મારા તરફથી કહેવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી, કે નાકર, વિષ્ણુદાસ આદિ સોળમા સતકના કવિઓએ તથા પ્રેમાનંદે પુરાણાદિમાંથી પોતાના કાવ્યોનો કથાપ્રસંગ લીધેલો એટલે એ ખધાના કાવ્યોમાં સમાનતા આવે એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ એવા ખુલાસો દેવો એ હાસ્ય-જનક છે, કારણકે સંસ્કૃત મૂળ એક હોય, તોપણ તેનાં જૂદાં જૂદાં ભાષાંતરોની વાક્યરચના કે શબ્દરચના જૂદી જૂદી વ્યક્તિને હાથે એક જ પ્રકારની થઈ શકે નહીં તો પછી ને કાવ્યો કેવળ ભાષાંતર ન હોય તે કાવ્યોના કથા ભાગમાં સરખાપણું ક્યાંથી જ સંભવે ? એમ છતાં કદાચ કથા ભાગ મળતો આવે, તથાપિ ને ભાગ મૂળ કથામાં ન હોય અને કવિએ વિસ્તારી વર્ણવ્યો હોય, તે ભાગ મળતો આવે, ત્યારે એ સંબંધે આપણે શું સમજવું ? પ્રેમાનંદ કવિએ નરસિંહ મહેતાના પ્રસંગની કવિતા રચી છે તેણે હુડી, મામેર વગેરે કાવ્યો જનાવ્યાં છે એ કથા કાંઈ પૌરાણિક નથી એટલે એ કાવ્યો કવિએ પોતાની પૂર્વે થઈ ગયેલા કવિઓની કૃતિ ઉપરથી રચ્યાં છે એવું અત્યારે સિદ્ધ કરી આપવામાં આવશે, ત્યારે કવિ પ્રેમાનંદે એના પુરોગામી કવિઓનાં કાવ્યોનો આધાર લીધો હતો એવા કથનનો કેવી રીતે ખચાવ થઈ શકશે ? હુડીમાં અને મામેરામાં કવિ પ્રેમાનંદે હાસ્યરસની ને ગુથણી ગુથી છે, તેને માટે ગુજરાતના વિદ્વાન સાક્ષરો તેની શક્તિ ઉપર કીદા કીદા યયા છે, તથા આપણે પોતે પણ એજ પ્રમાણે કીદા કીદા યથાએ છીએ, તેનું મૂળ એના

પુરોગામી કવિઓ જ છે. પ્રેમાનંદની પૂર્વે પાટણનો વિશ્વનાથ જાનિ નામનો કવિ થઈ ગયો છે. તેણે પણ એ કાવ્યો રચ્યાં છે. એ વિશ્વનાથ જાનિનાં કાવ્યોની કડીઓ પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોમાં વપરાયલી છે, એ ખતલાવવામાં આવ્યું છે; પરંતુ એથી પણ વિશેષ કવિ વિશ્વનાથની પૂર્વે કવિ વિષ્ણુદાસ થયો છે. એ વિષ્ણુદાસે પણ હુંડી અને મામેરું એ બે કાવ્યો રચ્યાં છે. એ હુંડીમાં તેણે શામળશા પારેખનું જ વર્ણન કર્યું છે તે એજ વિષય ઉપરના કવિ પ્રેમાનંદના વર્ણનની સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે. વિષ્ણુદાસ કહે છે:—

તતક્ષણ પ્રગટયા ત્રિભુવન ભૂપ, સામળ પારેખ સરખું રૂપ.

દીસતા મોટા ઘનપાળ, તેજ ઘણું ને તિલક વિશાળ.

પારેખની ખાંધી પાઘડી, કહો પ્રભુજીને કેમ આવડી ?

નીચી એક તાઇ ને આછી ડોટ, તતક્ષણ સીવી લાવ્યું કોણ ?

કાને કુંડળ જડિત્ર પ્રકાશ, કોટે પછેડી બેહુ પાસ.

નીચા છેડા ઢળકે કણા, સોડે ગાંઠ ને દીસે મણા.

હાથ વેઢ ને વોંટી જડી, તતક્ષણ કોણ લાવ્યું ઘડી ?

મોટી હુંડ ને તેજ વિશાળ, અરણે અમકે મોજાં લાલ

નરસિંહ કારણ ધરીઉ રૂપ, કમળાને કહે વૈકુંઠ ભૂપ.

લડસડ કરતા ચાલે નાથ, પારખની પેરે નાખે હાથ.

ખભે હોત ને છૂટી ચાલ, સામા મળ્યા શ્રીગોપાળ.

પ્રેમાનંદ કવિના શામળશા પારેખના વર્ણનમાં અને ઉક્ત વર્ણનમાં કાંઈ સાર્ય છે ખરું ? અને એક જ છે કે કંઈ બીજું છે ? કવિ પ્રેમાનંદે એના પુરોગામી કવિ વિષ્ણુદાસનાં કાવ્યો વાંચ્યાં ન હતાં એવું હવે કોણ કહી શકશે ? એથી પણ એક પગલું આપણે આગળ વધીએ. કવિ વિષ્ણુદાસે કુંવરખાઇના મામેરામાં નરસિંહ મહેતા મોસાણું કરવા જાય છે, તે વખતની રચના એવી રીતે ગાઇ છે, કે

મહેતાજીએ કરી મોસાળાની ચાલ, કેડે ખાંધી સવાશેરની તાલ.

પીયારા બળદ ને પીયારી જુસરી, માગી ત્રાગી મહેતે વહેલ જોતરી.

વળી આગળ ચાલતાં તે કહે છે, કે

મહેતો આવ્યા વેવાઇને ગામ, આલ્યાં આસન દીધાં માન.

ઉતારાનો આખો કામ, હસવા લાગ્યું આણું ગામ.

પ્રાક્ષણને નથી આપ જન, તે મોસાણું કરશે ક્યમ.

ઝાઝા ચાંચડ ને ઝાઝા જૂઆ, ત્યાં નરસિંહ મહેતાના ઉતારા હુવા.

કુંવરખાઇ નરસિંહ મહેતાને મળવા જાય છે, તે વખતે ખાપ દીકરી વચ્ચે જ સંવાદ થાય છે તે પણ જોવા જેવો છે. દીકરી કહે છે, કે

માતા મોઈ ત્યારે અમોએ ન મુઆં, નિર્ધન માખાપને ઉદર શિદ રહ્યાં ?

આછી પાતળી પીરસતી રાખડી, રોહલી વેળા મારી આવડી.

મા વિના આણું પિયાણું કાણું કરે, મા પહેલું છોડે શે ન મરે ?
જળા વણાઈ જેમ માછલી, મા વિના કુંવરખાઈ ત્યમ એકલી.
ઘડો જેમ લાગે ઠીકરી, મા પહેલી મરજે દીકરી
દીપક તેલ વિના આખા તેજ, માત વિના તેમ જ્વાપના હેજ.
વૃત વિના જેમ લૂખા અન્ન, માત વિના તેમ જ્વાપનાં મન.
મા મોઈ ત્યારે ખાપ ચોરીએ ગયો, મા વિના સસાર સુનો થયો.
મા વિના ન શોભીએ કાપડુ, મા વિના છોડે રહે ખાપડુ
એવું કહી કુંવરખાઈ પાછી વળી, વાટે નણદલ ખાઈ સામી મળી

એ નણદે કુંવરખાઈને મહોણુ માર્યું ત્યારે કુંવરખાઈ તેને ઉત્તર આપે છે, કે—
કારે નણકુલી ખામ એવા મેણા દો, જેવો તેવો ખાપ મારો જીવતો રહો.

ત્રેમાનદના હુંડી અને મામેર એ બે કાવ્યો આપણે સર્વેએ વાંચ્યાં છે, એટલે એમાંની વાક્યરચનાથી આપણે બધા સારી રીતે પરિચિત છીએ એ જ કાવ્યો વિષેનું વિષ્ણુદાસનું વર્ણન હવે તમે સાંભળ્યું, તો કહો, એ બે કવિઓના વર્ણનમાં કંઈ સામ્ય છે ખરું ? ત્રેમાનદે એના પુરોગામી કવિઓના કાવ્યોનો આધાર લીધો નથી એમ કાણુ હવે કહી શકશે ? ત્રેમાનદે એની પૂર્વે યથ ગયલા કવિઓની લીટીઓ પણ લઈ લીધી છે જૂદા જૂદા કવિઓએ જૂદે જૂદે મમયે કરેલાં કાવ્યોની લીટીઓ એક બીજીની સાથે સાહજિક મળતી આવે એવું કહી પણ સ્વીકારી શકાય નહીં આ ઉપરથી ત્રેમાનદે એની પૂર્વે યથ ગયલા કવિઓના કાવ્યોમાંથી ચોરી કરી છે એમ કહેવાનો આશય નથી અથવા ત્રેમાનદની પૂર્વના કવિઓ ત્રેમાનદ કરતા ચઢી-આતા હતા, અને ત્રેમાનદમાં પોતાનામાં શક્તિ ન હતી એમ પણ કહેવાનો મુદ્દો નથી ત્રેમાનદનું પુસ્તક મારા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે તેમાં એ સળધી મે માત્ર ઇશારો કરી એ વિષે સમાજનું લક્ષ દોર્યું હતું પરંતુ એ સળધમાં પ્રત્યક્ષ પુરાવાની કેટલાકની અપેક્ષા હોવાથી તથા કેટલાએક તરફથી માગણી થવાથી પ્રત્યક્ષ પુરાવા હું રહ્યું કંઈ છું, ને ત્રેમાનદ કવિને માથે મે મોટો દોષ મૂક્યો છે એવું કહેનારને ખાતરી કરી આપું છું, કે માફ એ સક્ષિપ્ત કથન જોડું ન હતું, પરંતુ સાધાર હતું ત્રેમાનદ પોતે વિલક્ષણ કથાકર કવિ હતો તેનામાં કલા હતી, કાશ્વ્ય હતું, તેનામાં રસ હતો, તથા અનુપમ કાવ્યશક્તિ હતી તે સાહિત્યનો માથો સેવક હતો એથી જ તે બીજના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એટલું છે છતાં પણ એના પુરાગામી કવિઓએ જે પાથો રચી રાખ્યો હતો, તથા જોણુ ખનાવી રાખ્યું હતું તે પાયામાં જોડલી ન્યૂનતા તેને જણાઈ તે ન્યૂનતા તેણે પૂરી કરી, તથા જે જોણુ હણુ જરવામાં આવ્યું હતું તે જોખામાં રસ, અલંકાર, આદિ આજૂપણો આરોપી તેને જીવવાણુ તથા આકર્ષક ખનાવ્યું આથી ત્રેમાનદની ઘટનાશક્તિ એની પૂર્વના કવિઓ કરતાં વધારે સખળ અને મોહક છે, ત્રેમાનદ જેવો સત્તરમા શતકનો મહા કવિ હતો, તેવો જ સોળમા શતકનો મહા કવિ વિષ્ણુદાસ હતો, એ નીચે આપેલા એના મેથો ઉપરથી આપ સવની ખાતરી

ગામો છે, એટલે ઉક્ત કવિઓનાં સર્ગાવહાલાં એવે સ્થળે હોય તેથી વખતે અવિચળ ત્યાં રહેતો હોય, ને ત્યાં તેણે એ કાવ્યો રચ્યાં પણ હોય, એ હરેક રીતે સંભવિત છે.

પરંતુ એણે ભીમ કવિ કહ્યો છે તે ભીમ કવિ કોણ, એ જ જોવું અત્રે પ્રાસ થાય છે. આપણાં સાહિત્યમાં ભીમ નામનો કવિ તો એક જ થયેલો જોવામાં આવે છે. એ ભીમ ‘હરિલીલા સોળ કળા’ નો તથા ‘પ્રબોધ ચંદ્રોદય પ્રકાશ’ નો કર્તા હોતો. એને વિષે કવિ નર્મદે એમ કહ્યું છે, કે તે ઔદિચ બ્રાહ્મણ હોતો. કવિ નર્મદ પછીના બધા લેખકો કે વિદ્વાનોએ એને એજ પ્રમાણે ગણ્યો છે. તો પછી એ ભીમ કયો? ઉક્ત ભીમ કવિનાં બન્ને પુસ્તકો વાંચી જોતાં તેમાંથી તે ઔદિચ બ્રાહ્મણ હોતો એવું કંઈ જણાતું નથી. એ કાવ્યો પરથી તો ભીમે ‘હરિલીલા સોળ કળા’ સંવત ૧૫૪૧ માં અને ‘પ્રબોધ ચંદ્રોદય પ્રકાશ.’

સંવત પંદર રૂદ્રની વીશ, પટ આગલાં વરસ આળીશ.

એ ઉક્તિત પ્રમાણે સંવત ૧૫૪૬ માં રચ્યાં હતાં. પહેલા કાવ્યની કથા તેણે સિદ્ધપુર પાટણમાં કરી હતી, તથા બીજા કાવ્યની કથા સોમનાથ પાટણમાં દ્વિજ નરસિંહદાસને ઘેર કરી હતી એટલું જ સમજાય છે. એ ‘પ્રબોધ ચંદ્રોદય પ્રકાશ’ ને અંતે કવિએ એવો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે, કે—

ભવભય ભંજન શ્રી ભારતે, પંચ પ્રવાહે વહે સરસ્વતી;
શ્રી સોમેશ્વર નિજ આવાસ, ભુવિ માહે બીજે દ્વૈતાસ.
તીર્થ તીલક ક્ષેત્ર પરભાસ, તિહાં વસે દ્વિજ નરસિંહદાસ.
તેહ ઘરે સેવક વિજયદાસ, દીધો એ પ્રબોધ પ્રકાશ.

આ ઉપરથી ભીમ કવિનું રહેવાનું સ્થાનક તો પ્રભાસપાટણ હતું એમ જણાય છે. એ પ્રભાસપાટણમાં નાગરોની વસ્તી હતી. વળી એ સ્થાન ખંભાતને સામે કાંઠે આવેલું હોવાથી એ બે વચ્ચે વ્યવહાર હતો. ભાવનગર અને ગણદેવી સામસામે કાંઠે આવેલાં છે, છતાં ગણદેવીમાં ભાવનગરનાં કુટુંબો વસેલાં હતાં, ને તેમના વંશજે ગણદેવીવાળા કહેવાય છે એ આપણે સુવિદિત છે, એથી પણ ઉપલા અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે. એટલા માટે તેને એકલા ‘દ્વિજ’ શબ્દ ઉપરથી ઔદિચ કહી શકાય નહીં. અવિચલ પોતાના વડીલ તરીકે ભીમને ગણાવે છે, તથા તેને કવિશ્વરની ઉપમા આપે છે. એવી ઉપમાયોગ્ય કવિ ઉક્ત ભીમ શિવાય બીજે કોઈ અઘાપી સુધી જાણ્યો નથી. એથી એ સંબંધી વિશેષ પરિશોધ કરવી આવશ્યક છે.

વિજયદાસના ભીષ્મપર્વ અને સભાપર્વ એ બે કાવ્યોની રચ્યા સાલ, ૧૬૧૩ અને ૧૬૧૭, જરા શંકાસ્પદ છે, એટલે તે સાલ આપણે ધ્યાનમાં ન લઈએ તો પણ એનું રૂઢિમાંગદ આખ્યાન એ નામનું કાવ્ય એણે સંવત ૧૬૨૪ માં લખ્યું હતું, એ તો એ કાવ્યની હસ્તલિખિત તથા પ્રકટ પ્રતિઓ ઉપરથી સિદ્ધ છે. ઇ. સ. ૧૯૦૩ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં એ કવિનું ટુંક જીવન આપવામાં આવ્યું છે, તેમાં એના જન્મ ૧૬૨૪-૨૫ માં થયેલો કહ્યો છે. પરંતુ એ સંવત ૧૬૨૪-૨૫ નું વર્ષ આપણે માન્ય રાખી શકીએ એમ નથી; કારણ જ પુરૂષે ૧૬૨૪ કે ૧૬૩૪ માં કાવ્ય

૨૨૪ હોય તે પુરૂષ ૧૬૨૪-૨૫ માં જન્મેલા તો નજ માની શકાય તેથી એણે એ કાવ્ય વીસ પચીસ વર્ષની ઉંમરે કદિ લખ્યું હોય તો પણ તેના જન્મકાળ લગભગ સવત ૧૬૦૦ ની આસપાસ હોવો જોઈએ એવી અટકળ આપણે ખાધી શકીએ એ પ્રમાણે જોતા તે ભીમ કવિનો પુત્ર નહીં, પણ પૌત્ર હોય તો એ બનવા યોગ્ય છે ભીમ કવિએ સ ૧૫૪૧ તથા સ ૧૫૪૬ એ બે વર્ષોમાં કાવ્યો ૨૨૪૫ છે એ સમયે એની ઉંમર પણ વીસ પચીસ વર્ષની આપણે ધારીએ-તો ભીમનો જન્મકાળ સવત ૧૫૧૫ માં હોઈ શકે એથી સવત ૧૫૧૫ માં જન્મેલા કવિને સ ૧૬૦૦ માં એટલે કે પચાસી વર્ષની ઉંમરે પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય એ તો અસંભવિત અને હાસ્યાસ્પદ છે એટલા માટે અવિચળના કથન પ્રમાણે વિષ્ણુદાસ ભીમનો પુત્ર નહિ હોતાં પૌત્ર હોય તો તેમ હોવાનો સંભવ છે એમ છતાં ઉક્ત ભીમ કવિ કરતાં બીજે કોઈ એ નામનો કવિ થઈ ગયો હોય, અને એની કૃતિ હજી સુધી આપણા જાણવામાં આવી ન હોય એ પણ બનવા યોગ્ય છે તેટલા માટે એ દિશામાં વિશેષ શોધખોળ કરવાની આવશ્યકતા રહે છે

બાકી તથા બહેનો ! ‘સોળમા સૈકાનું સાહિત્ય અને વિષ્ણુદાસ’ એ નિબંધ તમને વાંચી સંભળાવતાં ગુજરાતના વિદ્વાનો તથા સાક્ષરો મળી હું મથોદા બહાર ગયો તો નથી, તથાપિ પ્રેમાનંદ કવિ સંબંધી અત્યાગ સુધીમાં ઠહેવામાં આવ્યું તે કહેતા ઘણાના મનને ક્ષોભ થયો હશે એમ હું માની લઉં છું મને પોતાને પણ એવો ક્ષોભ થાય છે પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ તેના ચચાર્થ સ્વરૂપમાં સમાજ આગળ મૂકવી એ માફ કર્તવ્ય છે, એમ સમજી મેં એ સાહસ જોડ્યું છે, અને સફળતા સાક્ષર ગોવર્ધનરામે પ્રેમાનંદનું મૂળ તુલસી અને સામળનું મૂળ વરછરાજ એમ જોઈ હતું, તેના કરતાં એક પગલું આગળ વધી તેનું મૂળ સોળમા સૈકાના નાકર વિષ્ણુદાસાદિ કવિઓ હતા એમ મેં સિદ્ધ કર્યું છે, એટલે તેમ કરતાં આપણા વિદ્વાન સાક્ષરોના મતથી વિરૂદ્ધ મત મેં દર્શાવ્યો છે, તે ઉપરથી જોઈ નહિ લગાડતાં ઉદાર દષ્ટિ રાખશે એવી વિનંતિ છે તેમ છતાં જ પ્રમાણે કવિ વિષ્ણુદાસે ‘બહુ કર જોડીને’ પોતાની કવિતા ગાઈ છે, તે પ્રમાણે હું પણ બહુ કર જોડીને એ વિદ્વાનોની ક્ષમા આહી બેની જવાની આજ્ઞા માત્ર હું

ભાનુમુખરામ [નય જરામ મહેતા]

જિપ્સી અને ગુજરાતી ભાષાઓમાંના સામાન્ય અંશ.

લેખક:—શ. ખ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ, બી. એ., એલએલ. બી.

જિપ્સીઓ એ ભ્રમણ કરનારી પ્રજા છે. યુરોપના દરેક દેશમાં જિપ્સીઓ વસે છે. તે ઉપરાંત એશિયાના પશ્ચિમ તરફના મુલકોમાં, ઉત્તર અમેરિકામાં, અને આફ્રિકાના ઉત્તર કિનારાના પ્રદેશમાં એ લોકો ફરતા માલમ પડે છે. ઓસ્ટ્રેલિયા સુધી પણ તેઓ જઈ પહોંચ્યા છે. જિપ્સીઓ મૂળ હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકળીને ગયેલા એ હકીકત હવે નિર્વિવાદ રીતે સાબીત થઈ છે. જુદા જુદા દેશમાં વસતા જિપ્સીઓની વિવિધ બોલીઓમાં સંસ્કૃત ભાષામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અને હિન્દુસ્તાનમાં બોલાતા શબ્દોની ઘણી મોટી સંખ્યા માલમ પડે છે એ જોતાં નિઃસંદેહ રીતે જણાય છે કે તેમની મૂળ ભૂમિ હિન્દુસ્તાનમાં હતી. ઉદાહરણ માટે નીચે શબ્દો ઉતારી બતાવીશું.

જિપ્સી શબ્દ, હિન્દુસ્તાનનો આર્યશબ્દ. જિપ્સી શબ્દ, હિન્દુસ્તાનનોઆર્યશબ્દ.

કામ.	કામ (પ્રેમ).	પુચ.	પુછ.
કાલી.	કાળા, કાળી.	ખરા.	ખડા, વડા.
કેર.	ઘર.	ખાલ.	ખાલ, વાળ.
કોષ.	કાષ.	ખીસ.	ખીસ, વીસ.
ગાવ.	ગાંવ, ગામ.	ખોક.	ભૂખ.
ગોનો.	ગુણ (કોથળો).	મા.	મા (ના કરીશ).
ચુમ.	ચુમ (ચુંબન).	માંગ.	માંગ.
ચુરી.	છુરી.	માર.	માર.
ચોર.	ચોર.	માસ.	માસ.
જીવ.	જીવ.	યાક, આંખી.	આંખ
ઝીખ.	જીલ.	યાગ.	આગ.
ત્રશ.	ત્રાસ	ચેક.	એક.
દિવસ.	દિવસ.	રાતી.	રાત, રાત્રી.
દૂદ.	દૂધ.	લાજ.	લાજ.
નોક.	નાક.	લુણ.	લુણ.
પાની.	પાની, પાણી.	વસ્ત.	હસ્ત.
પી.	પી.	સુણ.	સુણ (સાંભળવું).

આ સંસ્કાર વગરની ભટકતી પ્રજાએ પોતાની પાસે લખેલું સાહિત્ય નહિં છતાં પોતાની મૂળ ભૂમિની ભાષાના ઘણા શબ્દો કાંઈક જમાના વીત્યા છતાં જળવી રાખ્યા છે એ ખરે નવાઈ જેવું છે. જિપ્સી લોકો હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકળી પશ્ચિમ તરફ જતાં

ધરાન, આર્મીનિઆ અને ગ્રીસમાંથી થઈ આગળ ગયા અને એ બમણકાળમાં એ દેશોની ભાષાના શબ્દો પણ તેમણે વીણી લીધા અને તે છતાં હિન્દુસ્તાનમાંની ભાષાના શબ્દો તેમની બોલીમાં ઘણા રહ્યા છે જિહ્વીઓ પોતાને “રોમ” કહે છે અને પોતાની ભાષાને “રોમાની” કહે છે યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાં મળીને જિહ્વી અથવા રોમાનીની આશરે ચાંદ બોલીઓ બોલાય છે જુદા જુદા દેશમાં વસતા જિહ્વીઓની બોલીમાં તે તે દેશની ભાષાના અશ આવેલા માલમ પડે છે, અને, ઘણી વાર તો એક દેશમાંના જિહ્વીઓની બોલી બીજા દેશમાંના જિહ્વીઓ સમજી શકતા નથી આમ છતાં, આ બધી બોલીઓમાં હિન્દુસ્તાનના શબ્દો અવશ્ય માલમ પડે છે તેથી જિહ્વીઓનું મૂળ વતન હિન્દુસ્તાન હતું એનો ખડું મજબુત પુરાવો મળે છે અને આ પુરાવો કોઈ રીતે ખામી ભરેલો ગણી શકાય તેમ નથી હિન્દુસ્તાનમાંથી આવ્યા સખધી જિહ્વીઓમાં પોતાનામાં કાંઈ દત્તકથા ચાલતી નથી યુરોપમાં તેઓ પ્રથમ આવ્યા ત્યારે તેમનામાં કેટલાકે એમ કહેલું કે અમે ઇજિપ્તના ખ્રિસ્તી છીએ, અને ઇજિપ્તમાં સેરેસન લોકોના જુલમથી અમે ખ્રિસ્તી ધર્મ સુધી લીધેલો, પણ તે પછી પશ્ચાત્તાપ કરતા કરતા સાત વર્ષની યાત્રા કરવા અમે અહીં આવ્યા છીએ કેટલાકે એમ કહેલું કે પેલેસ્ટાઈનથી હીરાઈડના લયધી જોસેફ અને મેરી બાળક ધસુને લઈને ઇજિપ્ત નાસી આવ્યા ત્યારે અમે તેમને આશરો આપેલો નહિ તેની સજા ભોગવવા અમે નિકળી આવ્યા છીએ આ માત્ર ખ્રિસ્તી ગ્રંથોની સહાનુભૂતિ મેળવવા બેઠી કહાડેલી કહાણી હતી

જિહ્વીઓ ભટકવા નિકળ્યા ત્યારે હિન્દુસ્તાનના કયા ભાગમાં વસતા હતા એ વિશે મત ખાંધવાનાં કે કલ્પના કરવાના કાંઈ માધન નથી હિન્દુસ્તાનમાં બોલાતી આર્ય ભાષાઓના શબ્દોઆરના બધારણમાં કાળક્રમે ઘણા ફેરફાર થઈ ગયા છે, અને એ ભાષાઓમાં ફારસી અને અરબી સરખી પરદેશી ભાષાઓના અનેક શબ્દો દાખલ થઈ બળી ગયા છે તેમ જ વળી, જિહ્વીઓ પોતાની સાથે જ ભાષા લઈને હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકળ્યા તે અશુદ્ધિઓથી ઘણી રીતે ખરિત થઈ ગઈ છે અને જ જ દેશોમાં તેઓ રહેલા તે તે દેશોની ભાષાઓનું મિશ્રણ તેમની ભાષામાં થયું છે

પગલુ, જિહ્વીઓની ભાષાનું પૃથક્કરણ કરતા અને હિન્દુસ્તાનની ભાષાઓ સાથે મરખામણી કરતા એ અનુમાન નિકળે છે કે જિહ્વીઓના પૂર્વજો પશ્ચિમાફ્રિકામાંથી હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકળ્યા તે મમય ઇસવી સનની ૧૦૦૦ ની સાલથી પછીનો હોવા ન બેઠે એ જિહ્વીઓની ભાષાનું વ્યાકરણ તપાસતાં તેમાં હિન્દુસ્તાનની હાલની આર્ય ભાષાઓને એટલા નિકટપણે મળતા આવતા વિશેષ અશ માલમ પડે છે કે એ અરો સાથે સાથે ખાતા તથા છે એમ માન્યા વિના ચાલે તેમ નથી ઉદાહરણ તરીકે જિહ્વી અને હિંદી ભાષાને સરખાવતા આપણને માલમ પડે છે કે એ બન્ને ભાષામાં શબ્દોની વિભક્તિઓ એક જ ધારણુ ઉપર રચાયેલી છે એ બેમાંથી એક ભાષામાં ખરેખરી છટ્ટી વિભક્તિ નથી એ બન્નેમાં વિશેષણો નામ તરીકે વપરાય છે ત્યારે જ વિશેષણોનાં વિભક્તિવાળાં રૂપાન્તર થાય છે હવે સામાન્ય રીતે એ વાત સ્વીકારવામાં આવે છે કે આ અર્વાચીન રૂપો ખાખા અગીઆરમાં સૈદા દગ્ધ્યાન ધીમે ધીમે

ઉદ્ભવ પામ્યાં છે. એ સૈકા દરમ્યાન સંસ્કૃત ભાષાનું પ્રત્યયવાળું સંયોગમય પ્રાચીન અંધારણુ ભાગી ગયું અને તેમાં ગુચવાડો થયો, પણ, એ અંધારણુ તદ્દન નાશ પામ્યું નહિં. એ પ્રત્યયોને ઠેકાણે જે સાહાચરકરક ક્રિયાપદો અને અવ્યયો હાલ વપરાય છે તે એ વેળા પૂરેપૂરાં સ્થપાયાં ન હોતાં. તેથી, જિપ્સી લોકો દસમા સૈકા ખેડેલાં હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકળ્યા હોય એવો સંભવ ઘણો ઓછો છે. તેઓ દસમા સૈકા ખેડેલાં નિકળ્યા હોત તો ભાષાના નવા અંધારણુના હિન્દુસ્તાનની ભૂમિ પર ફુટેલા અને ઉછરેલા આ અંકુર પોતાની વાણીમાં લઈને જાત નહિં. (ખી. ગીલીએટ-સ્મિથ કૃત “જિપ્સીસ” માંથી “જિપ્સીસ પાર્સન”માં કરેલો ઉતારો). પ્રાકૃત ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી વિકાર પામીને ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે પ્રાકૃત ભાષાના આન્તર અંધારણુમાં સંસ્કૃત રૂપો ઘણાં ખડિત થઈ ગયેલાં છતાં સંસ્કૃત ભાષાનું ખહારનું ઓખું એ ભાષાઓમાં કાયમ રહેલું; પણ, આગળ જતાં પ્રાકૃત ભાષાઓમાં એથી વધારે ફેરફાર થવા લાગ્યો, અને, એ સ્પષ્ટ ફેરફારને લીધે હિન્દુસ્તાનમાં હાલ ખોલાતી ભાષાઓ ઉદ્ભવ પામવા લાગી. હાલની ભાષાઓના એ જન્મકાલનો સમય પ્રવર્તમાન હતો તે વેળા જિપ્સીઓ હિન્દુસ્તાન છોડીને ખહાર નિકળેલા હોવા જોઈએ એમ તેમની ભાષાનું અંધારણુ આ રીતે જોતાં ક્ષતિ થાય છે. ઇસવી સનના ચૌદમા સૈકાની શરૂઆત ખેડેલાં જિપ્સીઓ યુરોપમાં આવેલા જણાયા હોય એવી ખાતરી લાયક હકીકત માલમ પડતી નથી, તેથી, જિપ્સીઓના નિર્ગમનકાળ વિશેના આ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે. જિપ્સીઓ હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકળેલા ત્યારે અમુક દેશમાં જવું છે એવી ધારણા કરી નિકળેલા નહિં. અને, યુરોપ જઈ પહોંચતાં તેમને ત્રણસે વર્ષ થયેલાં. એમ જણાય છે કે જિપ્સીઓનાં બે ટોળાં એક પછી એક હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકળેલાં અને એમાંનું ખીજું ટોળું ઇજિપ્તમાં થઈને ગયું તેથી એ લોકો ઇજિપ્તના વતની છે એમ મનાયું. એ રીતે આ ભટકતી પ્રજાનું ‘જિપ્સી’ નામ ‘ઇજિપ્ત’ પરથી પડેલું જણાય છે. એ લોકોને રશિયામાં ‘ઝિગેની’ કહે છે, ખલ્ગેરીઓમાં અને ખાલ્કન દ્વીપકલ્પના ખીજા ભાગોમાં ‘અત્ઝિગેન’ કહે છે, જર્મનીમાં ‘ઝિગેનેર’ કહે છે, તુર્કસ્તાન અને ઇરાનમાં ‘ઝિગેરી’ કહે છે, સ્પેનમાં ‘ઝિન્કેલી’ કહે છે. એ લોકો પોતે પણ ફેટલીક વાર પોતાને ‘ઝિગેરો,’ ‘ઝિન્કેલી,’ કે ‘સિન્તે,’ કહેવડાવે છે. આ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ‘ઝન્દ-હિન્દ-ધન્દ’ એ શબ્દો પરથી થયેલી ફેટલાક માને છે. ફેટલાક ‘સંકર’ પરથી એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરે છે, અને એ પ્રજાનું વર્ણસંકર-પણું દર્શાવવા એ શબ્દ યોજાયેલો એમ માને છે. આ કલ્પનાઓ માટે કંઈ મજબૂત આધાર જડયો નથી. ફ્રાન્સમાં એ લોકોને ‘ખોહીમિયન’ કહે છે, કેમકે ત્યાં એ લોકો ખોહીમિયાથી આવેલા મનાયેલા. એ લોકો પોતાને જિપ્સી કહેવડાવતા નથી. એ લોકો પોતાને ‘રામ’ કહેવડાવે છે તે શબ્દનો અર્થ તેમની ભાષામાં ‘પુરુષ’ અથવા ‘પતિ’ થાય છે. એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ‘રામ’ શબ્દ ઉપરથી અથવા હિન્દુસ્તાનમાંની ‘ડોમ’ કે ‘ડોંખ’ નામની ગાનારી જાત ઉપરથી થયેલી માનવામાં આવે છે, પણ, એ ખદી માત્ર અટકળ છે. જિપ્સી લોકો ભૂત (પિશાચ) ને ‘ખેંગ’ કહે છે તે શબ્દ અગર તેને મળતો એ અર્થનો શબ્દ હિન્દુસ્તાનમાં વસતી કાઢી જાતની ભાષામાં વપરાતો માલમ પડે તો જિપ્સી તે હિન્દુસ્તાનમાંની કયી જાત હતી તે

નક્કી કરવામા સહાયતા થાય એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત 'ભેદ' (દેડકો) ઉપરથી થયેલી કેટલાક માને છે પણ તે ખરી લાગતી નથી નરકને જિન્સીઓની ભાષામાં 'એગાકો તાન' (=ભૂતનું સ્થાન) કહે છે જિન્સીથી ધતર પ્રજાઓને એ લોકો 'ગોર્નિઓ' ('ગર્ન'-'ગર્નો'-'ગોર્નો') કહે છે એ શબ્દનો અર્થ (પોતાની પેઠે તણુમા નહિ પણ) 'ઘરમાં રહેનાર' થાય છે, એ શબ્દ સંસ્કૃત 'ગૃહ' પરથી ઉત્પન્ન થયેલો જણાય છે

જિન્સીઓની ચામડીનો વર્ણ પિંગળ અને ખદામી હોય છે તેમના વાળ કાળા કે ભુખરા હોય છે, તેમની આખ બરેલી અને કાળી હોય છે, અને તેમા તેજ ઘડી ઘડી બદલાતું જણાય છે તેમનું નાક નમણું હોય છે, દાંત ઘોળા ચળકતા અને સરખા બધારણના હોય છે, હાથ પગ ન્હાના હોય છે, ગાલનાં હાડકાં જ્યાં હોય છે તેમના શરીર ઘાટીલાં હોય છે, પગ, ઘડપણ આવતાં કદરૂપા થઇ જાય છે તેઓ સુધારનો, લુહારનો, ઠસારનો, ઘોડાના સોદાગરનો, નાળખધનો, ગવૈયાનો વગેરે ઘણા પરચુરણ ધધા કરે છે જિન્સી પુરુષો અને સ્ત્રીઓ જાહુનો અને ધતરમતરનો ધધો પણ કરે છે, અને, સ્ત્રીઓ નશીબ ભેષ આપવાનું કામ વિશેષે કરીને કરે છે જિન્સીઓ યુરોપમાં ગયા ત્યારથી તેમની આખી પ્રજાની, સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની, ન્હાની ન્હાની કગાધઓ અને ચોરીઓ કરનાર તરીકે શાખ પડેલી છે, અને તે માટે તેમને ખદ સજા થતી તેમનું કુવડપણ જીગુપ્સા ઉત્પન્ન કરતું, પણ, તે હવે ઓધું થયુ છે

જિન્સીઓ જ દેશમાં ગયા તે દેશના ધર્મના આચારનું તેમણે અનુકરણ કર્યું છે, પરંતુ, ખ્રિસ્તી કે મુસલમાની ધર્મના અર્થ પાળનાર જિન્સીઓમા પણ તેમના ધર્મના મૂળ શિલ્પ રહેલા જણાય છે તેઓ ધર્મરતે તેમ જ આકાશને 'દેવલ' કહે છે, ધમ્મ ખ્રિસ્તના કોસને 'ત્રુથલ' કહે છે જિન્સી સ્ત્રીઓ પ્રસૂતિ પછી સૂતક પાળે છે

સંસ્કૃતમાંથી ઉદ્ભવેલી હિન્દુસ્તાનની કોઈ ભાષા લઇને જિન્સીઓ નિકળેલા, અને હિન્દુસ્તાનમાં હાલ જોલાતી આર્યભાષાઓ પ્રાકૃત ભાષાઓમાંથી નિકળીને બધાતી હતી તે વેળા જિન્સીઓએ આ દેશમાંથી પ્રયાણ કરેલું, એ બે પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ ઉપર કહી તે લક્ષમા લઈ આગળ વધતાં એ તપાસ કરવા જવી છે કે જિન્સી જોલીઓમાં ગેલેલા હોય એવા કોઈ અર્થ હિન્દુસ્તાનમાંની હાલની કોઈ ભાષામાં તેના તે ખાસ અર્થ તરીકે વિષમાન છે કે કેમ. આ અન્વેષણમાં માન શબ્દકોશ તરફ દૃષ્ટિ કર્યાથી આપણે કાર્ય નહિ સરે, કારણ કે, પ્રાકૃતમાં યદ્ય આવેલા સંસ્કૃત શબ્દો હિન્દુસ્તાનની બધી આર્ય ભાષાઓમા, અર્થાત્ બંગાળી, હિન્દી, પંજાબી, સિંધી, ગુજરાતી, મરાઠી અને જોગીયી (ઉડિયા) એ સાત મુખ્ય ભાષાઓમાં અને તેમના પેટાની ભાષાઓમાં વર્તમાન છે તેથી, જિન્સી ભાષા સાથેના સામાન્ય અર્થ પકડી કહાડવા હોય તો વિભક્તિના રૂપ, શબ્દોને છેડે મુકાતા અવ્યય, મૂળ પાતુઓ, વિશ કિતના પ્રત્યયને બદલે વપગતા શબ્દો, પ્રાકૃતમાંથી નિકળ્યા પછી જદુ રૂપાંતર પામી અમુક વર્તમાન ભાષામાં ખાસ રીતે બધાયેલા શબ્દો અને ત્રેપા એ સર્વ તરફ દૃષ્ટિ કરવી એઈએ, કેમકે જરૂરની સરખામણીનાં સાધન એવે અધાનેથી મળતે અલબત્ત,

આવાં કેટલાંક વિશેષ લક્ષણુ એવાં હશે કે તેમાંનાં થોડાં ઘણાં ઉપર કહેલી અર્થોચ્ચ ભાષાઓમાંની પ્રત્યેકમાં પોતપોતાનાં જુદાં ખાસ લક્ષણુ તરીકે વર્તમાન હશે અને તે જિન્દગી ભાષામાં પણ હશે; અને એમ હોવું જ જોઈએ, કારણ કે એ બધી ભાષાઓ વચ્ચે સગપણ છે. પરંતુ, જ્યાં આવા સામાન્ય અંશનો મોજો જ્યાં માલમ પડે ત્યાં બાધારણના એ સરખાપણામાં કાંઈ વિશેષતા રહેલી છે એમ માની શકાય. માટે, જિન્દગી ભાષા સાથે સામાન્ય અંશનો એવો જ્યાં હિન્દુસ્તાનની કોઈ ભાષામાં છે કે કેમ તેની તપાસ કરવી જોઈએ, અને, એ સામાન્ય અંશ કોઈ મૂળ સામાન્ય પ્રાકૃત ભાષામાંથી ઉતરેલા છે કે કેમ તે પ્રયત્ન કરી જોવું જોઈએ કે આકસ્મિક સમાનતાથી જ ન થાય.

હિન્દુસ્તાનની જે ભાષાઓના સમૂહને ડૉ. ક્રીઅર્સને “રાજસ્થાની ગ્રમ્પ” નામ આપ્યું છે તે ભાષાના પ્રદેશની એક ખાત્રીએ હિન્દી ભાષા બોલાય છે અને ખાત્રી ખાત્રીએ ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે. હિન્દી અને ગુજરાતી વચ્ચે આટલું અંતર છતાં એ બેમાં પ્રવર્તમાન ઘણા સામાન્ય અંશ એવા છે કે તે હિન્દુસ્તાનની ખીલ ભાષાઓમાં વિદ્યમાન નથી. રાજસ્થાની ભાષાઓનો મોટો ભાગ ગુજરાતી ભાષાનો ઉપ-પ્રકાર છે, અને, થોડો ભાગ હિન્દી ભાષાનો ઉપપ્રકાર છે. તેથી વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતી અને હિન્દી નજીકના પ્રદેશની ભાષાઓ છે. આ કારણથી જિન્દગી ભાષાનું કેટલુંક રૂપ હિન્દીને અને ગુજરાતીને બંનેને બહુ મળતું જણાય એ સ્વાભાવિક છે. ઉદાહરણ તરીકે, જર્મન રોમાનીમાંનું ‘મીરો બરો દેવલ દેલા બર્થિન્દો’ એ વાક્ય હિન્દીમાં “મેરા વડા દેવ દેવે વરસાત” એવા રૂપમાં જવું નજીકનું હોય તેવું જ ગુજરાતીમાં “મારો વડો દેવ દે વરસાદ” એવા રૂપમાં નજીકનું હોય. પરંતુ, ગુજરાતીમાં એવા કેટલાંક વિશેષ અંશ છે કે જે હિન્દીમાં નથી. જમ કે, ‘ઘોડો,’ ‘ગુનો,’ ‘ભાલો,’ એવાં નરજતિનાં સાધારણ ઓકારાન્તરૂપ ગુજરાતીમાં છે ત્યાં હિન્દીમાં ‘ઘોડો,’ ‘ગુનો,’ ‘માલો,’ એવાં આકારાન્તરૂપ છે. સિન્ધીમાં પણ કેટલીક રીતે આ ઓકારાન્તરૂપ છે. આ ઓકારાન્તરૂપનું મૂળ જુની ગુજરાતી ભાષામાં ઉકારાન્તરૂપ હતું, અને જે શબ્દો સંસ્કૃતમાં ઓકારાન્તરૂપ નથી તેમનું પણ એવું ઉકારાન્તરૂપ હતું. આ રીતે “મુઘાવબોધ ઔકિતક” નામે ધસવી સન ૧૩૯૪ માં જુની ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં ‘ધમ્મુ,’ ‘સસારુ,’ ‘વિવેકીકિ,’ ‘પ્રમાદીકિ,’ એવાં રૂપ નજરે પડે છે. રોમાની ભાષામાં એક સ્વરના શબ્દો ત્રિવાચના ઘણા બરા શબ્દો નરજતિમાં ઓકારાન્તરૂપ હોય છે, જમ કે ‘ગેરો’ (માણસ), ‘રકલો’ (છોકરો). આ ઓકારાન્તરૂપ શબ્દનું નારીજતિરૂપ ઉકારાન્તરૂપ થાય છે, ‘રકલી’ (છોકરી.)

જુની ગુજરાતી ભાષામાં છઠ્ઠી વિભક્તિ દર્શાવવા શબ્દને છોડે સંબંધવાચક ‘કેર’ શબ્દ વાપરવામાં આવતો હતો, અને, હાલ પણ ગુજરાતી કવિતામાં તે વપરાય છે. ધસવી સન ૧૧૧૨ માં લખાયેલા હેમચંદ્રકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં કહ્યું છે કે અપભ્રંશ નામની પ્રાકૃત ભાષામાં ‘કેર’ અને ‘તણ’ સંબંધી સાથે વપરાય છે (સિદ્ધ-હેમચંદ્ર, ૪-૪૨૨). ગુજરાતી ભાષા અપભ્રંશમાંથી ઉદ્ભવેલી છે, અને તેથી, ગુજરા-

રાત્રીમાં 'કેરો,' 'કેરી,' 'કેર,' એ શબ્દો સખન્ધદર્શક વિશેષણ રૂપે વપરાતા આવેલા માલમ પડે છે જિજ્ઞાસી ભાષામાં પણ આ 'કેર' શબ્દ 'એસ્કેરો' 'આકેરો' વગેરે આકારમાં વપરાતા માલમ પડે છે ઉદાહરણાર્થ, તુર્કી રોમાનીમાં 'દરવિસેસ કેરી રકલી' પદનો અર્થ ગુજરાતીમાં 'દરવિસકેરી છોકરી' થાય, અને જમ 'દરવિસકેરી' એ 'છોકરી'નું વિશેષણ છે તેમ 'દરવિસેસકેરી' એ 'રકલી'નું વિશેષણ છે અલખત, જિજ્ઞાસી ભાષામાં હિન્દી પેઠે 'કા' પણ છઠ્ઠી વિભાજિત દર્શાવવા વપરાય છે, જમ કે 'કાલીકા પાલુ (=કાળીનો ખાલો, શાહીનો ખડીઓ) એ 'કા' નું મારવાડી પેઠે 'કા' રૂપ પણ થાય છે, જમ કે વેદશ રોમાનીમાં 'સોને કેસ્કે મોરો' (=સોનાની પેટી) એવું રૂપ વપરાય છે. પરંતુ, 'કેર' શબ્દના વપરાશની જે વિશેષતા ગુજરાતી ભાષામાં જ છે તે જિજ્ઞાસી ભાષાઓમાં 'કેરો,' 'કેરી' વગેરે રૂપમાં વિવિધાન છે

જિજ્ઞાસી ભાષામાં 'રકલી' 'રકલી' એ શબ્દો ગુજરાતી ભાષાના એ જ અર્થના 'છોકરી' 'છોકરી' શબ્દોને ઘણા મળતા છે

ગુજરાતીમાં 'છોકરી' એ શબ્દના અર્થના 'છેયો' એવો વિશેષ શબ્દ છે મસ્કૃતમાં 'શાવ' શબ્દનો અર્થ જનનવરનું ખચ્ચુ થાય છે 'શાવ' પરથી પ્રાકૃતમાં 'છાવો' થાય છે (સિદ્ધહેમચ્છ ૧-૨૬૫), અને તે હપરથી આ 'છેયો' શબ્દ થયેલો છે જિજ્ઞાસીમાં પણ 'ચાવો' નો અર્થ 'છોકરી' થાય છે વેદસ અને તુર્કી રોમાનીમાં 'ચાવો' નું બહુવચન 'ચાચે' થાય છે, તે ગુજરાતી 'છેયા' ને મળતું છે 'છેયો' 'છેયા' એ શબ્દો હિંદુસ્તાનની ખીલ ભાષાઓમાં માલમ પડતા નથી અને, માણસના અવધાને સ્નેહાક્રિતમાં 'શાવ'-છેયુ કહેવું એ ગુજરાતી ભાષાની વિશેષતા છે

યુરોપ અને એશિયાની આર્યભાષાઓમાં પુરુષવાચક સર્વનામોમાં એટલું બહુ સખાપણું છે કે એવાં રૂપ જિજ્ઞાસી ભાષામાં પણ માલમ પડે તે વાત બુદ્ધની મણાય નહિ ઉદાહરણાર્થ, તુર્કી, વેદશ અને ઇંગ્લિશ રોમાનીમાં 'મી' નો અર્થ 'હું' છે, 'મન' નો અર્થ 'મને' છે આને મળતા રૂપ સસ્કૃત, ફારસી, લેટિન, ગ્રીક, ઇંગ્લિશ, હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાં છે તેથી જિજ્ઞાસી ભાષાનાં એ રૂપ અમુક ભાષાના રૂપને મળતાં છે એમ કહી શકાય નહિ, પરંતુ, તુર્કી, વેદશ અને ઇંગ્લિશ રોમાનીમાંના કેટલાંક પુરુષવાચક સર્વનામ ગુજરાતી રૂપનાં જ છે અને એ રૂપ પ્રાકૃત ભાષાઓમાંથી રોમાનીમાં તેમ જ ગુજરાતીમાં આવેલાં કેવી રીતે માલમ પડે છે તે નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ થશે

રોમાની.	ગુજરાતી.	પ્રાકૃત.	અપભ્રંશ.
અમે	અમે	અમે	અમે, અમારં
તું	તું	તુ	તુદ્
તુમે	તમે	તુમે	તુમે, તુમદં

ખોજ કેટલાંક સર્વનામમાં પણ રોમાની અને ગુજરાતીની એકતા છે, તે નીચે પ્રમાણે ન્યુપત્તિ સાથે જણાશે

રોમાની.	ગુજરાતી.	હિન્દી.	પંજાબી.	અપભ્રંશ.	પ્રાકૃત.	સંસ્કૃત.
સવ	સહ, સૌ, સહુ, સાવ	સવ	સમ	સવ્વ સાહુ સાહ	સવ્વ	સર્વ
વવર	અવર	ઔર	અર	અવર	અવર	અપર

અહીં રોમાની રૂપો હિન્દી અને પંજાબી કરતાં ગુજરાતી રૂપોને વધારે મળતાં છે, અને તેમ જ રોમાની અને ગુજરાતી રૂપો પ્રાકૃત રૂપોને જોડતાં મળતાં આવે છે તેટલાં હિન્દી કે પંજાબી રૂપ મળતાં આવતાં નથી. ગુજરાતીમાં, (વિશેષે કરી ક. વિતામાં) ‘અવર’ શબ્દ ‘ખીજુ’ ના અર્થમાં વિશેષણ તરીકે વપરાય છે તેજ રીતે રોમાનીમાં ‘વવર’ શબ્દ વપરાય છે.

જો ભાષાઓના બંધારણમાં સમાન અંશ હોય તે ભાષાઓના ક્રિયાપદનાં રૂપમાં સરખાપણું ઘણું આગળ પડતું જણાઈ આવે. ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદના વર્તમાન કાળના પહેલા પુરુષના એક વચનનાં રૂપ ‘હાઉ,’ ‘હાઉ,’ ‘હાઉ’ એવા ‘હ’ કારાન્ત છે. તુર્કી અને વેદશ રોમાનીમાં આ ‘હ’ ને ઠેકાણે ‘વ’ પ્રત્યય છે, અને એ અર્થનાં ‘લાવ,’ ‘દાવ,’ ‘કેરાવ’ એવાં રૂપ છે. આ ‘હ’ પ્રત્યય મુખ્ય પ્રાકૃતમાં નથી પણ અપભ્રંશમાં છે. (સિદ્ધહિમચન્દ્ર ૪-૩૮૬, ઉદાહરણ કિઝ્જંડ) રોમાનીનો ‘વ’ તે ‘હ’ નું પ્રતિસંપ્રસારણ છે. મુખ્ય પ્રાકૃતમાં મિ પ્રત્યય છે (હ. કરેમિ, જાળેમિ) તે એશિયાની રોમાની બોલીમાં છે. હિન્દીમાં આ ‘હં’ પ્રત્યય છે. પરંતુ, ગુજરાતી પેઠે હિન્દીમાં તે પછી ‘હું’ એ હયાતી દર્શાવનાર સાહાય્યકારક ક્રિયાપદનું રૂપ ઉમેરાતું નથી. ગુજરાતીમાં વર્તમાન કાળનાં બધાં રૂપ પછી એ સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ ઉમેરાય છે. આ રીતે સાહાય્યકારક ઉમેર્યાથી બે ક્રિયાપદ થાય છે, “હું કરું છું”= “હું કરું+હું છું.” “તે કરે છે”=“તે કરે+તે છે.” આ હયાતી દર્શાવનાર સાહાય્યકારક ક્રિયાપદો ‘અચ્છ’ ધાતુનાં રૂપ છે, અને પ્રાકૃત ભાષાના સહુથી પ્રાચીન વૈયાકરણ વરુચિના મત પ્રમાણે અચ્છ તે સંસ્કૃત ધાતુ અચ્ નો શૌરસેની પ્રાકૃતમાં આદેશ (ખદલામાં મુકાતો શબ્દ) છે. (પ્રાકૃતપ્રકાશ ૧૨-૧૨). જિખ્સી બોલીઓમાં એ ધાતુ ‘અચ્’ ‘ધચ્’ એવા રૂપમાં વિદ્યમાન છે અને તે પણ હયાતી દર્શાવે છે, અને વર્તમાન કાળનાં રૂપ પછી ઉમેરવામાં આવે છે; પણ, તેથી અર્થ કંઈ જુદો થાય છે, હ. “કેરાવસ” (=હું કરું+તે છે) નો “હું કરતો હતો” એવો અપૂર્ણ ભૂતકાળનો અર્થ થાય છે. વેદશ રોમાનીમાં ‘શામ્’= (હં) ધુ; ‘શાન્’= (તું) છે, “સે”= (તે અથવા તેઓ) છે, એવાં રૂપ છે. આમાં, ‘શામ્’ ગુજરાતી ‘હું’ ને મળતું છે, શાન્ જુની ગુજરાતી ‘છાં’ ને મળતું છે, અને ‘સે’ ગુજરાતી ‘છે’ ને મળતું છે. વળી, ઉત્તર ગુજરાતમાં ગામડાનાં ‘સું’ અને ‘સે’ બોલાય છે તેને એ “શામ્” અને ‘સે’ વધારે મળતાં છે. રોમાનીમાંના ‘લેસ’ (=તું લે છે), ‘શ્લેસ’ (=તું સ્નાંબળે છે), ગુજરાતનાં ગામડાનાં ‘લેસ’ ‘સ્લેસ’ ના જ રૂપમાં લક્ષ્ય છે.

વેદશ રોમાની બોલોના “ શો સે તોરો જુતી ” એ વાક્યનુ ગુજરાતી ભાષાન્તર “ શો છે તારો વૃત્તિ ” એવું થાય, અને જન્ને લગભગ સરખા છે ફક્ત ગુજરાતીમા ‘ વૃત્તિ ’ (=ધંધો, કામ) ની નારી જાતિને લીધે ‘ શો ’ અને ‘ તારો ’ ને બદલે ‘ શી ’ અને ‘ તારી ’ એ સર્વનામ મુકવા પડે, અને “ શી છે તારી વૃત્તિ ” એવું વાક્ય થાય આ રોમાની વાક્યમાને ‘ સો ’ શબ્દ ખામ ધ્યાન ખેંચે છે સંસ્કૃત ક્રિમ્ ના અર્થમા ગુજરાતીમા ‘ શું ’ શબ્દ વપરાય છે તેવા ઉચ્ચારનો શબ્દ હિન્દુસ્તાનની ખીલ ભાષાઓમા નથી સંસ્કૃત કૌદશ ઉપરથી અપભ્રંશ કદસુ, તેપરથી પ્રાચીન ગુજરાતી કિસુ અને તે ઉપરથી અર્વાચીન ગુજરાતી ‘ શું ’ એમ એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થયેલી છે ‘ કૌદશ ’ ના અર્થના હિંદીમા કેસા શબ્દ છે અને મરાઠીમા કસા શબ્દ છે, પણ ‘ શું ’ જેવો શબ્દ નથી તે અર્થને હિંદીમા ક્યા શબ્દ છે અને મરાઠીમા કાય શબ્દ છે ‘ શો ’ ‘ શી ’ ‘ શું ’ એ ગુજરાતી સર્વનામ સાથે એ અર્થના જિજ્ઞેસી સર્વનામને એ ગીતે ખાસ મળતાપણુ છે

ક્રિયાપદના આશાર્થ ખીજ પુરુષના એક વચનનુ રૂપ પણ સરખાવવા જેવું છે હિંદીમા અને ગુજરાતીમા આ રૂપમા પ્રત્યય વિનાનુ માત્ર ધાતુ વપરાય છે, ઉ ‘ આવ ’ ‘ ઠર ’ જિજ્ઞેસીમા પણ એ અર્થમા એવું જ રૂપ વપરાય છે, ‘ આવતા ખેશ તવે ’ એ ધૈર્યેલ રોમાની વાક્ય ગુજરાતીમા ‘ આવ તો ખેશ તળે ’ એવા રૂપમા મુકાય એ બે વાક્યનુ સરખાપણુ સ્પષ્ટ છે હિંદીમા ‘ આવ ’ અને ‘ ખેશ ’ ને ઠેકાણે ‘ આ ’ અને ‘ બેઠ ’ ‘ મુકાય, હિંદીમા ‘ તળે ’ ને બદલે મુકાય એવા સંસ્કૃત તલ ઉપરથી થયેલો શબ્દ નથી, અને એ અર્થમા ‘ નીચુ ’ શબ્દ મુકવો પડે ગુજરાતીમા પણ ‘ તળે ’ ના અર્થમા ‘ હેઠળ ’ શબ્દ ઉક્તિશ્દિ (idiom) પ્રમાણે વપગય રોમાનીમા ‘ તા ’ નો અર્થ ‘ અને ’ થાય છે અને એ શબ્દ ‘ તથા ’ ને મળતો છે ઉપર ઉત્તરેલા વાક્યમા ‘ તા ’ એ માત્ર અર્થભારપૂરક (emphatic) છે અને તે બાદે ગુજરાતીમા ‘ તો ’ વપરાય પ્રાકૃતમા ‘ તા ’ એ અર્થમા વપરાય છે

કૃદન્ત રૂપો હોતા, ‘ કૃદન ’ (=અમે કર્યું) એ વેદશ રોમાની રૂપ ગુજરાતી ‘ કીધું ’ ને મળતું છે સંસ્કૃત કૃતમ્ પરથી થયેલા અપભ્રંશ કૌદશ ઉપરથી ‘ કીધું ’ વ્યુત્પન્ન થયું છે હિન્દુસ્તાનની ખીલ ભાષાઓમા ‘ ઠર ’ ધાતુના ભૂતકૃદન્તમા ‘ ત ’ ઠે ‘ દ ’ નથી એ ધાતુના ભૂતકૃદન્તનુ રૂપ હિન્દીમા (પ્રાકૃત ‘ કિઅ ’ પછી થયેલું) ‘ કિયા ’ છે, અને મરાઠીમા ઠેટલીક વાર પ્રાકૃતમા વપરાતા ‘ લ ’ પ્રત્યય પરથી થયેલું ‘ કિલા ’ છે એ ‘ લ ’ પ્રત્યયવાળું ભૂતકૃદન્ત ધૈર્યેલ રોમાનીમા ‘ મુલો ’ છે તે ગુજરાતી ‘ મુલેલો ’ ને મળતું છે. આ ગુજરાતી રૂપ હિન્દુસ્તાનની ખીલ ભાષાઓમા નથી

જિજ્ઞેસીની ભાષામાં નામવાચક શબ્દો ખુબ ન હોવાથી તેઓ પોતાની ભાષામાંનાં નામ ઠે ક્રિયાપદને છેડે ‘ એન્ઝો ’ ‘ ઝ્યુઅરો ’ અને ‘ મેસ્કો ’ એ પ્રત્યયો ઉમેરી લક્ષણિક શબ્દો બનાવે છે જે શબ્દને છેડે એવો પ્રત્યય ઉમેરાય તે શબ્દમા કહેલા લક્ષણવાળો ઠે તે શબ્દમાં દર્શાવેલી ક્રિયા કરનારો, એવો અર્થ આ રીતે રોમાનીમા બતાવવામાં આવે છે ‘ એન્ઝો ’ નું નારીજાતિવાચક અને નાન્યતરજાતિવાચક રૂપ ‘ એન્ઝી ’

થાય છે. એ પ્રત્યય પહેલાં સ્વર આવે તો તેનાં 'મેન્ગ્રો' (ઇંગ્રેજી Monger સાથે સરખાવવા જેવું રૂપ) અને 'મેન્ગ્રી' એવાં રૂપ થાય છે. ઉદાહરણ 'કાનએન્ગ્રો' = કાનવાળો = સસલો; યાગ-એન્ગ્રો = આગ કરનાર; 'દિક્કી મેન્ગ્રો' = દેખનાર = તપાસનાર; 'માંગો-મેન્ગ્રો' = માગનાર = ભીખારી; 'દૂર-દિક્કી-મેન્ગ્રી' = દૂર જોવાનું = દૂરબીન; 'ચિંગા-ચુઅરો' = લઢાઇ કરનાર = ચોદ્દો; 'ખોરો જોમેસ્કેચુઅરો' = મહોટો ખેસનાર = ન્યાયાધીશ, 'કામો-મેસ્કો' = કામ-પ્રેમ કરનાર = પ્રેમી, 'નાશી-મેસ્કો' = નાસનાર = ઢોડનાર. ગુજરાતીમાં 'જોરો' 'કર' 'ગર' પ્રત્યયો આવી રીતે વપરાય છે, જેમકે કલાઇગરો, કલ્યાગરો, વણકર, ચૂડગર. અલખત, ગુજરાતીમાં અને રોમાનીમાં એનાં શબ્દોને આ પ્રત્યય લગાડવામાં આવતા નથી, પણ એ પ્રત્યયોનો ઉપયોગ ખન્ને ભાષામાં સરખા પ્રકારનો છે. 'એન્ગ્રો'નું વેદ્ય રોમાનીમાં 'એન્ગરો' રૂપ છે તે પ્રત્યય વડે સીવનાર એટલે દરજ્જાના અર્થનો 'સીવમેન્ગરો' શબ્દ થાય છે. ગુજરાતીમાં એવો શબ્દ કરવો હોય તો 'સીવણગરો' થાય. એ જ રોમાનીમાં 'એરિન્ગરો' શબ્દનો અર્થ ખસારી થાય છે. ઇસવી સન ૧૦૦૩ પહેલાં લખાયેલા 'પ્રસેનજિતરાસ' નામના પુસ્તકની ભાષા હેમચન્દ્રના અપભ્રંશ કરતાં પણ હાલની ગુજરાતીને વધારે મળતી છે, તે કાવ્યમાં 'વેડી' શબ્દ 'હોડી' ના અર્થમાં વપરાયેલો છે. (શાસ્ત્રી મજલાલદત્ત ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ૩જી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૫૩). તે પરથી 'વેડીગરો' શબ્દ બનાવીએ તો તે રોમાની 'એરિન્ગરો' ને મળતો થાય. સંસ્કૃત 'કર' પરથી આ પ્રત્યયો થયેલા છે.

કેટલાક અવ્યયોમાં પણ સરખાપણું નળી આવે છે. ઇંગ્રેજી રોમાની 'કધ' (=કથા) તે ગુજરાતી 'કહી'ને મળતું છે, અને 'જોવ' =હા) તે ઉત્તર ગુજરાતમાં ગામડામાં વપરાતા 'હોવે' ને મળતું છે.

ગુજરાતી અને જિપ્સી ભાષાઓમાંના સમાન અંશનું આ સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ સમાપ્ત કરતાં એ સ્પષ્ટ રીતે કહેવું જોઇએ કે એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી કે જિપ્સીઓ ગુજરાતમાંથી નિકળેલા કે ગુજરાતી ભાષા લઇને નિકળેલા એવું આ સમાન અંશોથી ફલિત થાય છે. એમ પણ હોય કે જિપ્સીઓ નિકળ્યા ત્યારે તેઓ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષાની કોઈ બોલી બોલતા હોય, અને તે વખતે એ રાજસ્થાનીથી ગુજરાતી એવી જુદી પડી ન હોય કે જુદી ભાષાનું રૂપ ગુજરાતીને પ્રાપ્ત થયું હોય. અથવા, સને ૧૯૧૯ ના નવેમ્બર માસમાં પુણામાં મળેલી પહેલી ઓરીએન્ટલ કોન્ફરન્સમાં આ નિબંધ ઇંગ્રેજી ભાષામાં વાંચવામાં આવ્યો તે વેળા અર્થો કરતાં પ્રિન્સિપાલ વુડનરે કહ્યું હતું તેમ જિપ્સીઓ હિંદુસ્તાનમાં હતા ત્યારે પણ તે ભ્રમણ કરનારી પ્રજા હોય અને તેથી હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાન્તોની ભાષાના અંશ તેમની બોલીમાં આવી ગયા હોય એમ પણ અને; કારણ કે, ગુજરાત સિવાય બીજા પ્રાન્તોની ભાષા બોલનારને પણ એમ લાગે છે કે જિપ્સીઓની ભાષા અમારી ભાષાને મળતી છે. પરંતુ, બીજો કાંઈ જુદો જુલાસો જડે ત્યાં સુધી હાલ તો એમ માનવાનું કારણ છે કે જિપ્સીઓ હિંદુસ્તાનની જ ભાષા લઈને નિકળ્યા તેમાં એવા અંકુર હતા કે જે દિશામાં ગુજરાતી ભાષાના અનેક અંશ ફલિક્રમે બંધાયા તે જ દિશામાં જિપ્સીઓની ભાષાના એ અંકુર બંધાયા, અને તેથી, એ ખન્ને ભાષામાં એનાં અથવા વધુ સરખા બીજાં અંશ હોવા જોઇએ.

ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓનું સંગ્રહ.

(લેખક — રા. બ. ગમણલાલ મહીપતરામ નીલકંઠ)

“ થારે પહેલે ખુટયો શુ પહેલે આયો, માકો પછે ખુટયો શુ પછે આયો ”

ગુજરાતના એક એસવાળ શેઠ પોતાના મારવાડી રસોઈઆને તેની રસોઈમાની ખામીઓ વિશે ઠપકો આપતા તેના મારવાડીપણામાં ગ્રહેલી અલ્પઘડતા વિશે ઇસારો કરેલો ત્યારે રસોઈઆએ ઉપર પ્રમાણે જવાબ આપેનો, અને ગ્રેઠને યાદ દેવડાવેલું કે આપણે ખન્ને મારવાડથી આવેલા છીએ, કે? એટલો જ છે કે તમાગ આપદાદને ત્યા ખાવાનું પહેલું ખુટયું તે તમે પહેલા ગુજરાતમાં આપ્યા અને મારે ત્યા પછી ખુટયું તે હું પછી આપ્યો

એસવાળ ઉપરાત બીજી આખી નાતો પણ મારવાડથી ગુજરાતમાં આવેલી છે મેવાડા બ્રાહ્મણ, શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ, શ્રીમાળી વાણીઆ, ઝારોળા (ઝાઢોરા) બ્રાહ્મણ, ઝારોળા વાણીઆ, અગરવાળ વાણીઆ, પોરવાડ વાણીઆ, પુઠકરણા બ્રાહ્મણ, પતીવાળ બ્રાહ્મણ, મઃ કણબી, હુમડ વાણીઆ, સાચોરા બ્રાહ્મણ એ સર્વે નાતોના નામ દર્શાવી આપે છે કે તેમનું પ્રથમ વતન મારવાડમાં (એટલે ‘ મારવાડ ’ ને મુખ્ય નામે ઓળખાતા રાજસ્થાનના સુલકામાં) હતું

ગુજરાત અને મારવાડનો મળધ મન્ન મારવાડથી આવીને ગુજરાતમાં વસેલાં મડળોથી બધાપો નથી વધારે નિકટ મળધ એ જે પ્રાતોની ભાષાઓના મામાન્ય મૂળમાં ગ્રહેલો છે મહુમ ડો ટેસિટોરીએ દર્શાવ્યું છે કે જ્યાં હાલની ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે તે બધા પ્રદેશમાં અને જ્યાં હાલની મારવાડી ભાષા બોલાય છે તેમાંના મ્હોટા ભાગના પ્રદેશમાં અથવા કદાચ બધા ભાગના પ્રદેશમાં ઇસવી નનના પંદરમાં મેકા સુધી (અને વખતે તે પછી પણ) ઘણું ખંડ એક જ ભાષા બોલાતી હતી અને મ વર્ષ ૧૪૫૦ માં રચાયેલા “ મુગ્લાવબોધ ઔક્તિક ” રૂ થમાં તે ભાષા છે એ વખત સુધી ગુજરાતીથી મારવાડી ભાષા જુદી પડી નહોતી એ ખન્નેનો મમાવેશ કરનારી તે વખતની ભાષાનું નામ ડો ટેસિટોરીએ “ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ” પાડ્યું છે ૨ રાજસ્થાની ભાષા તે હિન્દીથી જુદી છે ડો ક્રીઅર્મનની

૧ “ ધી ઈન્ડિઅન એન્ટિક્વરી ” માસિક પત્રના સને ૧૯૧૪ ના ફેબ્રુઆરીના અને તે પછીના અંકમાં (૩૨લી ફેરાના ઇડિન નગરના રહીશ) ડો એલ પી ટેસિટોરીએ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની (Old Western Rajsthani) ભાષા વિશે, અને તે ભાષા સાથે અવગ્રહ, ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓના સંબંધ વિશે લખેલો લેખ

૨ ડો સર જ્યોર્જ ક્રીઅર્મનને ‘ લિ ગિવરિટક સર્વે કોફે ઈન્ડિઆ ’ નામની મથાવધીના નવમા સુસ્તકમાં રાજસ્થાન, અથવા રાજવાડા (રજપૂતોની ભૂમિ) માં બોલાતી ભાષા માટે ‘ રાજસ્થાની ’ નામ પોળ્યું છે રાજસ્થાન બહાર એક બાલુએ પશ્ચિમ તરફની હિન્દી ભાષા બોલાય છે અને બીજી બાલુએ ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે, તે બે ભાષાના વચલા પ્રદેશમાં બોલાતી મારવાડી, જેપુરી, માળવી, મેવાડી વગેરે બોલીઓના સમસ્ત વર્જને તેમજ ‘ રાજસ્થાની ’ નામ આપ્યું છે, અને જે રીતે એ વર્જને પશ્ચિમ હિન્દી અને ગુજરાતીથી જુદો ઓળખાવ્યો છે આ નામ ઉપરથી ડો ટેસિટોરીએ મારવાડ અને ગુજરાતની અસલ ભાષાનું નામ “ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ” ૬૬૨૫ છે

વ્યાખ્યા પ્રમાણે હાલની રાજસ્થાની ભાષાના પ્રદેશની પૂર્વે વ્રજભાષા અને ખુંદેલી બોલાય છે, દક્ષિણે ખુંદેલી, મરાઠી, લીલી, ખાનદેશી અને ગુજરાતી બોલાય છે. પશ્ચિમે સિંધી અને લહંડા બોલાય છે, અને, ઉત્તરે લહંડા પંજાબી અને ખાંગડ બોલાય છે. આમાંની વ્રજભાષા, ખુંદેલી અને લહંડા તે પશ્ચિમ હિન્દીના ઉપ-પ્રકાર છે. ડૉ. ટેસિટોરી કહે છે કે શૌરસેન અપભ્રંશમાંથી પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની નિકળી, અને તેમાંથી ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓ નિકળી. ગુજરાતી અને મારવાડી બંને ભાષાઓના ઉદ્ભવ દર્શાવનારા અંશો પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકોમાં માલમ પડે છે. અપભ્રંશમાંથી પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં આવતાં બે મુખ્ય ફેરફાર નજરે પડે છે. (૧) અપભ્રંશના બેડાક્ષરને બદલે એક અક્ષર થઈ જાય છે અને તે આગળનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. ઉદાહરણ, (સંસ્કૃત અચ્ચ પરથી થયેલા) અપભ્રંશ અચ્ચતુ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં આજ થાય છે; અપભ્રંશ વહલ ઉપરથી પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં વાદલ થાય છે; (સંસ્કૃત ચિર્મટી ઉપરથી થયેલા) અપભ્રંશ ચિર્મટી પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં આવતાં ચીમટા થાય છે. ગુજરાતી વગેરે હાલની ભાષાઓમાં પણ આ નિયમ પ્રવર્તે છે. (૨) અપભ્રંશમાં અઈ તથા અડ એવા રૂપમાં બે જુદા સ્વર સાથે બોલાય છે. તે ઉચ્ચાર પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષામાં કાયમ રહ્યા છે. ઉદાહરણ, અચ્છંદનું પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં અછંદ થાય છે. (સંસ્કૃત ડણ્ણકાલ ઉપરથી થયેલા) અપભ્રંશ ડન્હઆલડ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં ડન્હાલડ થાય છે. હાલની ગુજરાતીમાં આ અઈ નું 'એ' થયું છે. અને અડ નું 'ઓ' થયું છે; અછંદનું (અસ્વરિત આઘ અ ઉડી જતાં) 'છે' થયું છે, ડન્હાલડ નું 'ઉન્હાળો' થયું છે. મારવાડીમાં અડનું તે જુદું, અડનું આ થયું છે. (ગુજરાતી બંને, મારવાડી બંને; ગુજરાતી ચોરી, મારવાડી ચોરી). નગસિંહ મહેતાની અને કાન્હડદે પ્રબંધના કર્તા પત્રનાલની ભાષા પણ હાલની ગુજરાતી નથી પણ તે પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષા કહેવાય એમ ડૉ. ટેસિટોરી કહે છે.

‘મુખ્યાવબોધ ઔક્તિક’ (સંવત્ ૧૪૫૦), ‘વસંત વિલાસ’ (સંવત્ ૧૫૦૮) ‘કાન્હડદે પ્રબંધ’ (સંવત્ ૧૫૧૨), વગેરે ગુજરાતની ભૂમિના વતની લેખકોએ

૩. હેમચંદ્રે દેશીનામમાલામાં વહલ ને દેશ્ય શબ્દ તરીકે ગણાવ્યો છે. વહલ વક્કડં વ હુદિણ (વહલ અને વક્કડ હુદિન-વરસાદની હેલીના અર્થમાં વપરાય છે.) દે ના. ૭-૩૫.

૪. વરરચિએ પ્રાકૃતપ્રકાશમાં શૌરસેની પ્રાકૃતના નિયમે દર્શાવતાં અસ્તેરચ્છઃ (૧૨-૧૬) (સંસ્કૃત અસ્ શૌરસેનીમાં અચ્છ થાય) એહં સૂત્ર મુક્યું છે. એ પુસ્તક ઉપરની ટીકામાં મિ. કોખ્તેલ કહે છે કે, અસ્ નું અચ્છ થાય એ માત્ર વરરચિની કલ્પના છે. મિ. બીન્સ કહે છે કે, એ સૂત્રમાં માત્ર અસ્ નો વર્તમાન ‘આદેશ’ (અસ્ ને બદલે વપરાતો શબ્દ) બતાવ્યો છે; અ ના ઉચ્ચારના ફેરફારથી અચ્છ રૂપ થયું એમ કહેવાનો એ સૂત્રમાં હેતુ નથી. તેઓ કહ્યું ઉપરથી અચ્છ થયેલું કહ્યું છે. (કંપેરેટિવ ગ્રામર પુ. ૩, પૃ. ૧૮૦). ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાષડારકર અસ્ કરતાં આસ્ ધાતુ પરથી ‘છે’ ની વ્યુત્પત્તિ થયેલી હોવાનો વધારે સંભવ છે એમ માને છે. વિદ્વાન કાકોલોલોલ લેક્ચર્સ ભાષણ છઠું. પૃ. ૨૭૩).

લખેલા રૂથેની ભાષામાં એવા રૂપ મળી આવે છે કે જે હાલની મારવાડી ભાષામાં છે અને પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષામાં હતા પણ હાલની ગુજરાતી ભાષામાં નથી, તે હકીકત ડો ટેસિટોરીના આ અભિપ્રાયને ઘણો ટેકો આપે છે ઉદાહરણ, એ પુસ્તકોની ભાષામાં હવો મારવાડીમાં છે, ગુજરાતીમાં તે અર્થમાં 'થયો' છે એ પુસ્તકોની ભાષામાં ચોથી વિભક્તિના અર્થનો રહદ પ્રત્યય છઠી વિભક્તિના અર્થમાં પણ વાપરવાની રીત પહરહર, જેહરહર એવા રૂપમાં માલમ પડે છે મારવાડીના એ પરથી થયેલા ફનોરો, જિનોરો શબ્દ છે ગુજરાતીમાં એ રૂપ નથી,^૫ પણ 'એનુ' 'જેનુ' એવા રૂપ છે

વળી ડો ટેસિટોરી દર્શાવે છે કે પહેલા પુરુષના સર્વનામના બહુવચનમાં ગુજરાતીમાં જમ 'અમે' અને 'આપણે' એવા બે જુદા, સામળનાર સાથેનું અને સામળનાર વગરનું મડળ દર્શાવનારા રૂપ છે તેમ મારવાડીમાં પણ બહુવચનન 'મ્હે' અને 'આપા' એવા જુદા રૂપ છે આવા જુદા રૂપ હિન્દીમાં કે મરાઠીમાં નથી

ડો ગ્રીઅર્સન દર્શાવે છે કે, ગુજરાતી અને રાજસ્થાની ભાષાઓમાં નામ અને ક્રિયાપદના રૂપાખ્યાન પશ્ચિમ હિન્દી ભાષા જોડે પૃથક્કરણવાળી (analytical) ઘટનાથી થાય છે, પણ, ગુજરાતી અને પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષાઓમાં એક અપવાદ છે કે, છઠી અને (છઠી પરથી થતી)^૬ ચોથી વિભક્તિનાં રૂપ પૃથક્કરણવાળી ઘટનાથી નહિ પણ નામ સાથે પ્રત્યયનું સંયોગમય (inflectional or synthetical) રૂપ^૭ થઇને થાય છે અર્થાત્, ઘોઢા શબ્દના પશ્ચિમ હિન્દીમાં આ વિભક્તિઓના રૂપ ઘોઢેકા અને ઘોઢાકો એવા છે, ગુજરાતીમાં 'ઘોડાનો,' 'ઘોડાને' એવા રૂપ છે, મારવાડીમાં 'તોઢારો, તોઢાને' એવાં રૂપ છે છઠી વિભક્તિનો મબધ ખતાવવા અપભ્રંશમાં કિઝા, કેર, (કર, કરો,) તળ (તળો) એ પદો શબ્દને છેડે ઉમેરવામાં આવે છે પશ્ચિમ હિન્દીમાં એ કિઝા પદ ઘોડામાં મળી ગયું નથી અને ઘોઢેકા માં કા એ પૃથક્કરણવાળી ઘટનાના ઉમેરા તરીકે રહ્યું છે ગુજરાતીમાં અને મારવાડીમાં તળનો ત અને કેરનો ક ઉડી જાય છે^૮ અને તેમાંના બાકી રહેલા

૫ રા રા નરસિંહરાવ જોળાનાથે દર્શાવ્યું છે કે, ઇસવી સનના ચૈદમાં અથવા ૫ દરમાં એકમાં થયેલા પારસી મોબિદોએ લખેલા ગુજરાતી પુસ્તકમાં છઠી વિભક્તિના અર્થમાં જે પ્રત્યય વાપરેલા છે (ઈન્ડિઅન એ ટિકેટરી, ન્યુ અને મે ૧૯૧૫) પહરહર નો રહ અસર છોડે ન જાણતાં એટલે એવા સામટો ઉચ્ચાર કરતા નહોતો સાથેનું સાચું હર્ષગાયર થયો

૬ છઠી વિભક્તિના રૂપની સાતમી વિભક્તિ કરીને ચોથી વિભક્તિ એ રૂપ બનાવવામાં આવેલું હોય છે

૭ રા બ હમજાદ દર પ્રમાણ કર ત્રિવેદી inflectional or synthetical રૂપની ભાષાને 'પ્રત્યયાત્મિકા' નામ આપે છે અને analytical રૂપની ભાષાને 'પ્રત્યયલક્ષ્યા અથવા વિભાગાત્મિકા' નામ આપે છે જુદા વ્યાકરણ પૃ ૧૧-૧૨-૧૩

૮ રૂ ત વશેરે અરુર રેક શબ્દના આરભમાં ન હોય, જોડાણમાં ન હોય અને જે નવર નમે આવેલા હોય ત્યારે ઉપ થાય એવા પ્રાકૃતનો નિયમ છે વશ્વિદ પ્રદાપ્રસાદ ૨-૧-૭ દેમાચાર્યકૃત ગિદદેમનદ ૧-૧૦૬-૧૧૦ વિનિર્મિત સર્વે, પૃ ૬૫ ૩૨૮

અક્ષર પ્રત્યય ખની આગળના શબ્દમાં લળી જતાં 'ઘોડાનો' 'ઘોડારો' એવાં સ-
યોગમય રૂપ થાય છે. આ રીતે ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓના ખંધારણમાં આ
વિશેષ મળતાપણું છે.

'કાન્હડદે પ્રખંધ' નો કર્તા પત્તનાભ (જ્ઞાતે વિસનગરે નાગર) એ કાવ્યમાં
મારુઆડિ અને ગૂજરાતિ એવાં દેશનાં જુદાં નામ કહે છે તેથી એના વખત પહે-
લાંથી એ જુદાં નામ પડ્યાં હોવાં જોઈએ. અને, 'ગુર્જરના' એથી ખહુ જુનું નામ
છે જ. પણ એ કાવ્યની ભાષા મારવાડી અને ગુજરાતી ખન્નેને મળતી આવે છે.

'જિણિ દેસિ કીજદ જાગ, જિહાં વિપ્રનદ દીજદ ત્યાગ.'

'પૂછદ વાત પાતસાહ હસી, ગૂજરાતિ તે કહીદ કિસી.'

આ વચનોમાં જિણિ, (સહભેદનું) કીજદ, (સહભેદનું) દીજદ, વિપ્રનદ,
પૂછદ, એ રૂપ મારવાડીને મળતાં છે, અને દેસિ, જિહાં, હસી, તે, એ રૂપ ગુજ-
રાતીને વધારે મળતાં છે.

રાજસ્થાની ભાષાઓના ખંધારણપરથી ડો. ગ્રીઅર્સન એ અભિપ્રાય ખાધે છે કે
પશ્ચિમ હિન્દીથી પંજબી લિખ છે તે કરતાં પણ રાજસ્થાની ભાષાઓ વધારે લિખ
છે, અને એ ભાષાઓને પશ્ચિમ હિન્દીની ઉપભાષાઓ કહી શકાય નહિ, પણ તે
કોઈ ભાષાની ઉપભાષાઓ ગણાય તો ગુજરાતીની ઉપભાષાઓ ગણાય. નામના રૂપા-
ખ્યાનમાં રાજસ્થાની ભાષાઓ પશ્ચિમ હિન્દીથી જુદી પડે છે અને ગુજરાતીને મળતી
આવે છે; 'હું' તું' એ બે સર્વનામનાં કેટલાંક રૂપ જ્યાં કોઈ ભાષાને મળતાં આવે
છે ત્યાં તે ગુજરાતીને મળતાં આવે છે. ક્રિયાપદનાં નિશ્ચિત વર્તમાન કાળના રૂપમાં
તે ગુજરાતીને મળતી આવે છે અને પશ્ચિમ હિન્દીથી જુદી પડે છે. રાજસ્થાની
ભાષાઓમાંની મેવાતી ભાષા પશ્ચિમ હિન્દીને ઘણી વધારે મળતી છે, મળવી ભાષામાં
ખુંદેલી સાથે કેટલાક અંશમાં મળતાપણું છે, અને જુપુરી અને મારવાડી ગુજરાતી
સાથે ઘણી નિકટ રીતે મળતી છે.૯

ઝાલોરના રાજની આજ્ઞાથી એ ગાદીના પ્રથમના અધિપતિનાં પરાક્રમ વર્ણવવા
પત્તનાભે 'કાન્હડદે પ્રખંધ' રચ્યો એમ એ કાવ્યમાં તેણે લખ્યું છે. અને એ પ્રકારે
લખેલો ગ્રન્થ ઝાલોરમાં અર્થાત્ મારવાડમાં સમજાય એવી ભાષામાં હોવો જોઈએ એમ
સહજ અનુમાન થઈ શકે છે. આ સ્થિતિ પણ એ જ દર્શાવે છે કે એ ગ્રન્થની ભાષા
ગુજરાત અને મારવાડ ખન્ને સ્થળમાં પ્રચલિત હોવી જોઈએ.

ગુજરાત અને મારવાડની રાજકીય સ્થિતિ એકસરખી હતી તે સમયે ખન્ને
પ્રદેશમાં રાજ કરનારી રાઠોડ, સોલંકી, પરમાર ચૌહાણ વગેરે રજપૂત જાતોની હાલ
પણ એ ખન્ને પ્રાંતમાં ગાદીઓ છે. તેમના પરસ્પર સંબંધથી ભાષાના સામ્યને જ પોષણ
મળતું તે હવે રાજકીય વ્યવસ્થાની લિખતાને લીધે ચાલું રહ્યું નથી. પરંતુ, પ્રથમની
સ્થિતિનાં એ નિશાન હજી ઉપયોગી સાક્ષી પૂરે છે.

ગુજરાત અને મારવાડની ભાષાના સંબંધનો એક બીજો પુરાવો ભવાઇના સાહિ-
ત્યમાંથી મળી આવે છે. ભવાઇમાં પહેલો વેષ ગણપતિનો આવે છે તેમાં ગણપતિની
સ્તુતિનાં 'ગણેશીઆં' ગાયા પછી ભવાઇઆ નીચેની સાખીઓ ગાય છે:-

“ માર તાર દેશમા, હીકા નવ રતન,
એક ઢોલો, દુલ્હ મારડી, ત્રોલો કસુબો રંગ
મારડી નાહો જ ગાળળા, ઉભી વેણુ સુકાય,
એ દન કહે છોડવે, ખાળો નાગ જઠારા ખાય ”

તે પછી “ માડના ખેર ” ગાવામા આવે છે અને તેમા “ મારડો ઢોલો ” ની સ્તુતિ લેવામાં આવેલી છે. આ વચનો હોય છે ત્યાર બાદ “ મારના દેશ ” ની સ્તુતિ લેવામાં આવેલી છે.

“ રડો ને રળીઆમણો મારનો દેશ,
રડો ને નણુદીના વીરા,
ઢોલન ઢમકે પાણીડાને આવે,
મારડી પ્રમાણે લાવે ચૂરો,
મા-નો દેશ રડોરે, નણુદીના વીરા
ઉંચી ઉંચી મેડી રસીઆને,
હીવો ખળે મહારાજ,
દીવલડો ખળે મહાજમ રાત ”

ભવાઈ સુત્રક

‘મારના દેશ’મા ભવાઈના એક ઉદ્ભવ પામેલા એમ આ સર્વ વચનો ઉપરથી જણાય છે. મારવાડની ભૂમિ મહી હોવાને લીધે ત્યાના કુવા એટલા ઉંડા હોય છે કે કોમ જે ચતી વેળા બળદને ઉતરવાનાં એવાણુ ઘણાં લાખાં હોય છે અને કોસ પાણીથી ભગઈ ઉપર આવે ત્યારે થાળા ઉપર ઉભેલા માણુમ બળદ પાંકનારને પાછા વળવાની ખબર આપવા સારૂ ઢોલ વગાડે છે એ સ્થિતિ “ ઢોલન ઢમકે પાણીડાને આવે ” એ લિટીમા દર્શાવી છે, તેથી એ વર્ણનથી ખાતરી થાય છે કે “ મારનો દેશ ” તે મારવાડ છે.

અપભ્રંશમા ઢોલો નવનો અર્થ ‘ સ્વામી ’ અથવા “ નાયક ” થતો હતો તે સિદ્ધહેમચંદ્રમા ઉતરેલા નીચેના દુષ્ટા ઉપરથી જણાય છે —

ઢોલો મદ તુહુ ગારેયા મા ફુલ દીહા માણુ ।

નિદ્રા ગમિહી રત્તડી દડવડ હોર વિહાણુ ॥૧૦

ઢોલો શબ્દમા રહેલી નાયકની નાયિકા પ્રત્યેની આસક્તિ પરથી ગુજરાતી ભાષામા “ ઢોલો ” શબ્દમા સ્ત્રીવચનાના ગુણની લક્ષણ થઈ અને તે પછી “ ઢોલો ” એટલે “ નિર્બળ મનનો ” “ મૂખ ” એવો અર્થ રૂઢ થયો છે પરંતુ “ ઢોલો ” નો અસલ અર્થ જ ભવાઈની ઉપર કહેલી સ્ત્રીમાં ઉદ્ભવે છે તે હજી મારવાડી ભાષામા કાયમ રહ્યો છે. ઉદાહરણાર્થ,

આર આર ઢોલો, ઘણજારે-રી પોઠ,

તમાફુ લાયોરે મોં-જા ગાદા માર સોરડી,

રે મ્હોરા રાજ

મારવાડી (વળી) (જેસલમેર રાજ્યમાની)

૧૦ અર્થ — ઢોલો ! મે તને નાચી કે લાંબુ માન મા કર, નિદ્રામાં રાત જાયે, જતાવયે વડાણુ થયે

તે જ પ્રમાણે “માર” એટલે “મિત્ર” “પ્રીતમ”, એ અર્થ લવાઈની સાખીમાં ઉદ્દિષ્ટ છે, તે ઉપરની મારવાડી પંક્તિઓમાં પણ ઉદ્દિષ્ટ છે. નદીમાં સ્નાન કરતાં અને કાળા કેશની વેણી છુટી મૂકીને ઉભેલી “મારડી” ના દર્શનને ગુલતા નાગવાળા અંદન વૃક્ષની ઉપમા આપી છે, ત્યાં પણ “મારડી” નો અર્થ “નાયિકા” જ છે. આ રીતે “માર” અને “મારડી” તે મારવાડના મનુષ્ય નહિ પણ “નાયક” અને “નાયિકા”—એ અર્થ સૂચવે છે કે, મારવાડના લોકોએ પોતાનામાં રસિકતા રહેલી હોવાની કદપના કરેલી તેથી એ પદ યોગ્યેલાં. આવાં વર્ણન કરી અને રસિકજનોની ઉંચી મેડીઓએ મધ્ય રાતે દીવા બળે એવા “મારના દેશ” ને રૂડો ને રળીઆમણો કહી નાટ્યપ્રયોગનો આરંભ કરવાની પ્રથા મારવાડમાં જ ઉત્પન્ન થયેલી એમાં સંદેહ રહેતો નથી. તેમ જ એ નાટ્યપ્રયોગો યોગ્યતા ત્યારે મારવાડ અને ગુજરાતની ભાષા એક હોવાથી ગુજરાતમાં પણ તે એ જ રૂપમાં પ્રવર્ત્યો એમ અનુમાન થાય છે. કાળક્રમે, ગુજરાતની ભાષાના ફેરફાર સાથે લવાઈની ભાષા બદલાઈ પણ ગાવાનાં પદ અને લજવવાના ખેલ કાયમ રહ્યા એ સ્પષ્ટ છે. લવાઈઓનું સાહિત્ય લખાણું નહોતું પણ લવાઈઓએને મ્હોડે રહ્યું હતું અને પાઠપરંપરાથી આદ્યું આબ્યું હતું તેથી લાહીઓના ફેરફાર લવાઈની ભાષામાં દાખલ થયા નહિ. એ રીતે, એ સાહિત્યમાં પ્રચલિત ગુજરાતી ભાષા કરતાં મારવાડી સાથે મળતાપણાના અંશ વધારે માલમ પડે છે અને “વીઠા સીસોદિયાનો વેશ” ની ભાષા તો ઘણી ખરી મારવાડી જ જણાય છે. અલબત્ત, એ મારવાડી તે પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષા નથી; પણ, લવાઈઓએ વખતોવખતની પ્રવર્તમાન મારવાડી ભાષાના પોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે એ અસલ ભાષામાં ફેરફાર કરેલા છે.

આ પરથી ફલિત થાય છે કે મારવાડનું અને ગુજરાતનું લવાઈનું આ સાહિત્ય સામાન્ય હતું અને એક જ ભાષામાં હતું.

હાલની રાજકીય વ્યવસ્થાની ઘટનામાં મારવાડ અને ગુજરાત જુદા પડી ગયા છે, અને, એ જ દેશ વચ્ચે સાહિત્યનો સંબંધ રહ્યો નથી. મારવાડી ભાષામાં વર્તમાન સમયનું સાહિત્ય ન્યૂન હોવાથી મારવાડી ભાષા હિન્દી ભાષાનું ઉપરીપણું સ્વીકારતી જણાય છે અને મારવાડના લેખકો આદર્શો માટે હિન્દી તરફ વળતા જણાય છે. ગુજરાતી ભાષાના વર્તમાન સાહિત્યમાં એવી ન્યૂનતા નથી અને ગુજરાતી ભાષા હિન્દુસ્તાનની ખીણ કોઈ વર્તમાન ભાષાનું ઉપરીપણું સ્વીકારે તેમ નથી, તથા પોતાનું પૃથક્ સ્વરૂપ ખોઈ ખીણ કોઈ ભાષામાં ભળી જાય તેમ નથી. વર્તમાન ગુજરાતી ભાષામાં વર્તમાન હિન્દી ભાષા કરતાં સાહિત્ય વધારે ખીલેલું છે. વળી, નામની વિશ્વકિતઓની તેમ જ ક્રિયાપદના ભેદ, કાળ, પ્રયોગ, વગેરેની વિવિધતા અને વિપુલતા ગુજરાતીમાં હિન્દી કરતાં વધારે છે. આ રીતે, વિકાસની સામગ્રી ગુજરાતી ભાષામાં હિન્દી કરતાં વિશેષ છે, અને, મારવાડી ભાષા એ ગુજરાતી ભાષા તરફ વળશે તો નજીકની પેઢીની એ તેની મ્હોટી ખૂંદન વૃદ્ધિ પામવામાં તેને ઘણી સહાયભૂત થશે એ નિસ્સંદેહ છે.

બાલસાહિત્ય.

(લેખક — સૌ. વિદ્યાગૌરી રમણલાલ નીલકંઠ બા એ)

ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય હજી પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યું નથી તેમા ઘણા અગ્રે અપૂર્ણ છે અને કેટલાક તો નહીં મરખા છે જ્યારથી ગુજરાતી ભાષા હાલના રૂપ- ન્તરમા આવી ત્યારથી તે આજ સુધી તેમા પવનો મોટો જ્યો લખાએલો છે ગદ્ય સાહિત્ય તો ઘણા પાછળના કાળનું છે એ સર્વ કાંઈ જાણે છે એટલે માધારણ રીતે કાવ્યનો વિષય ન થઈ શકે તેવી સર્વ ખાજતો પવમા જ રચાઈ હતી અને ગદ્ય લેખન ચરૂ થયા પછી તે સાહિત્યનો જુદા જુદા કાગળો આવી મળવાથી વિકાસ વધારે થયો છે તેમ છતાં પ્રમાણમા સાહિત્યના કેટલાક વિભાગો ઘણી જ અપૂર્ણ દશામાં છે કાવ્યનો અમૂલ્ય ઘણો હોવા છતાં નાટકનો ઉત્કર્ષ આજે છે, ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર વગેરેના ગ્રન્થો ગણતરીના જ છે તેમજ હાસ્યરસનું સાહિત્ય નહીં જોડલું છે અને ખાળકો માટે પણ સાહિત્યસામગ્રી કાંઈ જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે

સાહિત્ય પરિષદો કાંઈ જે સાહિત્યની ખોટ હોય તે manufacture કરાવી શકે અર્થાત્ ઉત્પન્ન કરાવી શકે એ સંભવિત નથી સાહિત્યના ગ્રન્થો એમ to order થોજના પ્રમાણે રચી શકાતા નથી તથાપિ એવી પરિષદોમા વસ્તુસ્થિતિનું દર્શન કરાવવાથી ઉત્સાહી અને શક્તિસ પત્ર લેખકોને માર્ગસૂચન થાય છે એ નિર્વિવાદ છે

ખાલકો એ પ્રજાની મોટી સંપત્તિ છે અને તેમને યોગ્ય માર્ગે ચલાવવામાં આવે તો ભવિષ્યનું પ્રજાજીવન ઉત્તત થાય એ આપણે જાણીએ છીએ માટે આપણા ખાળકોમા શુભ સંસ્કાર પડે એ હયાનમા ગણવાનું છે ઘરમાંથી નળતું શિક્ષણ, શાળાનું શિક્ષણ, મંગલિયી મળતું શિક્ષણ અને વાચનથી મળતું શિક્ષણ એ સર્વ ખાળકનું આરિચ્છ ઘડવામા સહાયક થાય છે તેમા વાચન મળવી વિચાર કરવાનો છે

ગુજરાતી ભાષામા ખાળકોને માટે સાહિત્ય નથી, તેઓને માટે પુસ્તકો નથી અને ચોપાનીઆ નથી, એમ કહીએ તો ચાલે તેમને માટે કેવા પ્રકારનું સાહિત્ય હોવું જોઈએ તેના ખરે ખ્યાલ હોય તોજ તેમને માટે યોગ્ય પુસ્તકો રચાય ખાળકોનાં મનના વલણો, જુદી જુદી માનસિક શક્તિઓની મદત અને તીવ્રતા આ સખધમા ખાસ લક્ષમાં રાખવી જોઈએ એકદરે એવો ખ્યાલ જોવામાં આવે છે કે નીતિના યોધ- પાઠો તેમને આપવામા આવે તો તેઓ સદાચારના પુતળા ખની જાય પહેલા આવા કલ્પિત ખ્યાલને લીધે તેઓને પ્રત્યક્ષ યોધના માધન કોઈકોઈ રચતા અને હવે કાંઈકે તેમાં કેન્દ્ર કરી વાર્તારૂપે યોધ આપવાનો પ્રયત્ન જયા ખાળકોનું સાહિત્ય રચવાના છૂટા છવાયા પ્રયત્ન થાય છે ત્યાં જોવામા આવે છે અને વિશેષમાં કાંઈ સહેજ જ્ઞાન મળે તેવાં લખાણો હોય છે ખાલસ્વભાવનું નિરીક્ષણ કરતાં જણાશે કે તેમનામા અનુકરણશક્તિ, જ્ઞાનસા, કલ્પનાશક્તિ અને મહત્વાકાંક્ષા હોય છે આ સર્વને જવાબ જેલુ, એ શક્તિઓને સ્વતોષનાઈ સાહિત્ય ખાળકો હાસ્યથી વાગે છે અને તેની અસર

ધાર્યા પ્રમાણે થાય છે. અલગત ખાળકોમાં શુદ્ધિ તેમની ઉમરના પ્રમાણમાં હોય છે તેથી તેઓ શુદ્ધિની કસોટીપર દરેક ખાખત મૂકે છે પરંતુ કલ્પનાશક્તિ ઘણી વાર એટલી ખલવતર હોય છે કે દુનીયાની વાસ્તવિકતાની ખહાર કલ્પના તરંગોમાં આનંદ માનવામાં તેઓ હમેશ તત્પર હોય છે.

અંગ્રેજી ભાષામાં આજથી સો વર્ષ ઉપર ખાળકો માટેના સાહિત્યની હાલ અહીં છે તેવીજ સ્થિતિ હતી. તેમને માટે રડયાંખડયાં પુસ્તકો કતાં અને તેમાં કોઇ કોઇ ઉમેરો થતો. પરંતુ છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષમાં એ સાહિત્યની ખીલવણી ન કંપી શકાય તેટલા પ્રમાણમાં થઇ છે. ખાલકો માટેની ખેદરહારી જ એ સર્વનું કારણ હતી. એવું કહે છે કે અંગ્રેજી પ્રજાનું લક્ષ છોકરાં તરફના અયોગ્ય વર્તન તરફ દોરનાર ચાર્લસ ડીકન્સ હતો. ડીકન્સ અંગ્રેજી ભાષાનો શિષ્ટ લેખક છે. તેણે સંખ્યાબંધ પુસ્તકો લખ્યાં છે, જે લોકપ્રિયતાની ટોચે પહોંચેલાં છે. છતાં ડીકન્સની સેન્ટીનરી એટલે સો વર્ષની જયંતિ ઉજવવામાં આવી ત્યારે પ્રજા આ વિષયમાં તેની ઝાણી છે એ વાતને ખાસ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. નીતના પાઠો માત્ર દર્શાવતી વાર્તાઓના જમાના પછી અંગ્રેજી સાહિત્યમાં લોકમાં પ્રચલિત એવી જીન પરીઓની વાર્તાઓના સંગ્રહો પ્રકટ થયા જેને ફ્રી ટેલ્સ કહેવામાં આવે છે. તે વાર્તાઓ ખધી જ કલ્પિત હોય છે એટલું જ નહીં પણ તદ્દન અસંભવિત હોય છે. પરંતુ ખાલકોની કલ્પનાશક્તિને તે એટલી હદ સુધી આકર્ષે છે કે અંગ્રેજી ખાળકો વાંચતાં શીખ્યા પહેલાં અત્યંત રસપૂર્વક તે સાંભળે છે અને વાંચતાં આવડે ત્યારે વાંચે છે અને કલ્પનાનાં એવાં હૃદયનોમાં એટલાં મગ્ન થઇ આનંદનો અનુપમ અનુભવ કરે છે કે આપણને તે જોઇને એમ થાય છે કે આપણા દેશનાં ખાળકોને આપણે જોઇએ તે કરતાં વહેલાં ગંભીર બનાવી દઇએ છીએ અને જગતના કઠોર અનુભવ કરાવીએ છીએ. કલ્પનાના મનોરાજ્યમાં વિહાર કરનાર એ ખાળકો તરફ જોઇને સહજ ઇચ્છા થાય કે આપણે આપણું ખાળકપણ ફરી મેળવવા ભાગ્યશાળી થઇએ !

એ વાતોમાં સારાં નધારાં મનુષ્યો, રાક્ષસો, પરીઓ વગેરે હોય છે અને સદ્વર્તનનું તત્ત્વ પણ હોય છે પણ તે અત્યંત ગાંણુ હોઇ તરી આવતા ખોધની પેઠે અસ્ચિર દાગતું નથી. તેવી વાર્તાઓ ઘણા પ્રમાણમાં વંચાય છે અને તેઓ પોતાની છાપ પણ અચૂક પાડે છે. તેવાં અંગ્રેજી પુસ્તકોમાંથી કે/લાંકનાં ભાષાંતરો કે અનુવાદ થયાં છે પણ અસલ વાતો ત્યાંના ભાવવાળી હોવાથી ખાળકોના મનમાં સરલતાથી ઉતરી શકતી નથી. આપણા દેશમાં પણ ચાલતી કસાણીઓ, વાતો ઘણી છે અને તે આગળના જમાનામાં એક મુજેથી બીજા મુખે કહેવાતી તે કહેનારા સાંભળનારા ઓછા થઇ ગયા છે એ જોઈની વાત છે. તેવી સર્વ વાતો સંગ્રહીત થવી જોઇએ અને ખાલકોને લાયકની તેમાંથી તારવી કાઢી તેમને માટે સાદા સહેલા સ્વરૂપમાં તે પ્રકટ થવાની જરૂર છે. તે કામ જેટલું જલદી થશે એટલો વધારે લાભ છે, કારણ કે એ વાર્તાઓ જાણનાર વર્ગ વખત જતાં હુમ્મ થશે અને સાહિત્યનું એક વીર, અદ્ભુત રસ ભરેલું અંગ હમેશને માટે જર્મ રહેશે. રાજ પાદશાહની વાતો સાંભળી તેને હસી કાઢનારા

ઘણા હોય છે પણ તેમની માછળ રહેલું દેશકાળનું રહસ્ય સમજે તેને એ હાસ્યાસ્પદ નહીં પરંતુ દેશના પ્રાચીન સમયના ધનરૂપ હોય છે તેવા સચ્ચો બહાર પાડવામાં મહેનત અને નાણાની જરૂર છે પ્રતિભાશાળી લેખકોની ખાસ જરૂર નથી માટે સાહિત્યપ્રેમી ગભરો, વર્નાકયુક્ત સોસાઇટી અને એવી સંસ્થાઓ એ કામ કરાવી શકે તેમ છે એવા બાલકો માટેનો સચ્ચો અંગ્રેજીના અનુવાદ કરતા વધારે અનુકૂળ થઇ પડવા મલકે છે

છેલ્લા પચીસ વર્ષમાં જે બાલસાહિત્ય અંગ્રેજી ભાષામાં થયું છે તે જૂદી જ જાતનું છે છોકરાને રમ પડે, તેમના જીવનમાં પ્રોત્સાહન આવે, અને નિર્દોષ આનંદનો અનુભવ તેઓ કરે તેવી નાની મોટી વાર્તાઓનાં અસખ્ય પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં થયા છે એ બધાં શિષ્ટ અને ઠાઠપણુ જાતના વાંધા વગરના છે, અને તે એક બે નહિ પણ એકઠો રચાય છે નિર્દોષ બાલ્યકાળમાં ગરીબ તવગર સહુ ઠાઠ તેનાથી મળતો મોજ ભોગવી શકે છે ભણવા તથા રમવામાંથી ખસેલા વખતનો આવા સાધનો વડે મદુપયોગ થાય છે

તે ઉપરાંત બાળકોની મહેત્વાકાંક્ષા પોષે તેવા ચરણ જીવનચારિત્રો અંગ્રેજીમાં ઘણા લખાયા છે અને અંગ્રેજી વાર્તાઓ ગ્રંથવા કરતાં આવા ચરિત્રો રચવાની સામગ્રી આપણા સાહિત્યને સહેલાઇથી મળી શકે તેમ છે પરંતુ એ અગ્નિ બાળકોને માટે લખનારે બાળકોનાં વનજીવ અને વૃત્તિઓને અનુકૂળ થાય તેવી રચનાશૈલી અને ભાષા ગંભીર ખામ દયાનરાજવાની જરૂર છે કેટલાક બાલકપ્રયોગી પુસ્તકોમાં આ વાતપર દુર્લભ જોવામાં આવે છે

સુસાક્ષરીના પુસ્તકો આપણા સાહિત્યમાં જુજ છે પરંતુ તે પણ બાળકોને વાંચવાના લક્ષ્યબિદુથી નથી લખાએલા હોતા માટે તેવા પુસ્તકો પણ બાલસાહિત્યમાં જરૂરનાં છે તે રચવામાં કાંઈ ખાસ ઈકરદત્ત શકિતની જરૂર પડતી નથી અંગ્રેજીમાં તેવા પુસ્તકોની રસિક માળાઓ છે જેમાં જી. જી. હેશની ચિત્તાકર્ષક હકીકતો ચિત્રો અને નકશા સાથે આપેલાં હોય છે આપણે ત્યાંના બાળકો માટેનાં તેવાં છૂટાં છવાયાં લખાણો જોવામાં આવે છે તેમાં ડહાપણુડાછાપણુ જોવામાં આવે છે તે આ પુસ્તક-માળામાં નજરે પડતું નથી

ધૃતિહાસને લગતી પુસ્તકમાળાઓ પણ એ જ ગીતે મનોહર રોલી, સરળ ભાષા અને ગ્રમ્ય હલીકતોવાળી હોય છે હિંદુસ્તાનના તેમ જ અન્ય દેશોના ધૃતિહાસમાંથી આવાં નાનકડાં પુસ્તકો શુન્દરાતી ભાષામાં ગ્યાવવાનું કામ અશક્ય નથી

નરો, ઉવોગી, રસાયનશાસ્ત્ર, જીવનશાસ્ત્ર, વનસ્પતિવિદ્યા, ખેતી અને સર્વ વિદ્યાઓને લગતાં પણ બાલકોને અનુકૂળ પડે તેવી રચનાનાં પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં છે અને જે જે બાળકોને સ્વભાવિક વલણ તેમાંના કાંઈ તરફ હોય તેમને તેમની તે વૃત્તિ ખીતવવાનાં રસિદ સાધનરૂપ તેઓ અને છે

આવાં વિવિધ પ્રકારનાં પુસ્તકો બાળકોને માટે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં છે તેમ કરેવાની મતલબ એટલી જ છે કે એમાંનું ઘણું અંશે આપણા સાહિત્ય માટે થઇ શકે

તેમ છે. આપણા સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જે વિસ્તાર નથી થઈ શકતો તેનાં અનેક કારણોમાં આપણી તે તરફની બેદરકારી મુખ્ય છે. ઠેકણાક પાસે બુદ્ધિનું સાધન છે, ધૃત્તિ છે તેમને અનુકૂળતા નથી. અનુકૂળતા હોય તેમનામાં શક્તિ ન હોય અથવા ધૃત્તિ ન હોય. ગુજરાતી સાહિત્ય માટે અંતરની લાગણી હોય, લખવાની શક્તિ હોય અને નિવૃત્તિ હોય એવા ગણ્યાગાંઠ્યા માણસો જડશે. તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યનાં ખાલસાહિત્ય સિવાયનાં અંગો તરફ પ્રવૃત્તિ કરવાની સ્વાભાવિક રીતે ઈચ્છા રાખતા હોય છે. એટલે જે બુદ્ધ લેખકો છે તેઓ પણ ખાલસાહિત્ય તરફ લક્ષ આપી શકે એમ હાલ તો જણાતું નથી. તે માટે ખાલસાહિત્યનાં જે પુસ્તકો માત્ર ખંત અને મહેનતથી રચવાનાં હોય તે બાળકોનાં નિઠકાનાં સંબંધીઓ-શિક્ષકો અને માતાઓ-એ ઉપાડી લેવાં જોઈએ. સર્વ કોઈ પ્રતિભાશાળી લેખક ન થઈ શકે, નિસર્ગશક્તિથી રચાએલાં કદપનામય પુસ્તકો રચવા બધા લાગ્યશાળી ન બને પરંતુ બાળકો તે આપણને સોંપાએલા પ્રિય આત્માઓ છે એવી લાગણી ધરાવી તેમના જીવનમાં રસ રેડે તેવાં, તેમને સંસ્કારી કરે તેવાં, તેમને મહત્ત્વાકાંક્ષી કરે તેવાં અને મુખ્યત્વે આનંદ આપે તેવાં પુસ્તકો તેઓ રચી શકે. અંગ્રેજી લાવાનાં બાળકોનાં પુસ્તકોનો મોટો ભાગ સ્ત્રી-રચિત હોય છે. આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓ એવાં પુસ્તકો લખી શકે એવી સ્થિતિ નથી પણ શિક્ષકો તે કરી શકે તેમ છે. એ અંગ્રેજી પુસ્તકોની લખનારીઓ ઘણે ભાગે શિક્ષકો જ હશે. વિવાહિત સ્ત્રીઓ, માતાઓ દરતાં અવિવાહિત સ્ત્રીઓના પ્રયાસ એ દિશામાં વધારે જોવામાં આવે છે તેથી એ અનુમાન કરી શકાય. ઇંગ્લાંડમાં બધી પ્રાથમિક શાળાઓમાં-છોકરા-છોકરીની-સ્ત્રીશિક્ષકો જ હોય છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખતાં એ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે.

ખાલકો માટે કોઈ કોઈ માસિકો પ્રકટ થાય છે તેમાં પણ બાળકોને અતિ ગંભીર બનાવવા તરફ લક્ષ વધારે આપવામાં આવે છે-અથવા તો ગંભીરતાને બદલે બાળે બાળકો બુદ્ધિહીન હોય તેવ નમાલાં લખાણો હોય છે. ઠેકણાક સારા લેખો પણ હોય છે. પરંતુ બોધ તરફ વધારે લક્ષ રાખેલું દેખાય છે. વળી તે ઉપરાંત એક વલણ જોવામાં આવે છે તે શરૂઆતથી જ દાબી દેવા જેવું છે. બાળકો માટેના લેખો તેઓને વાંચવા માટેના હોવા જોઈએ. તેઓ લેખક થાય એ તેવાં લખાણોનો હેતુ હોવા જ ન જોઈએ. વાંચી સમજી શીખવા પહેલાં લેખક થવાની આકાંક્ષા અસ્થાને છે. તેથી બોટી ચડસાચડસી, બાળકોને નામે મોટાં લખે તેવી ઠગાઇ, અને ખરેખર બાળકો લખે તો લેખનું તદ્દન અપરિપક્વપણું એ જ પરિણામ થાય છે. ખાલસાહિત્યનાં માસિકો તે બાળલેખકો તૈયાર કરવાનાં યત્રો નથી, એ વાત ભાર મૂકીને કહેવાની જરૂર છે. બાળકોનું કામ તેમને માટે તૈયાર કરેલી સામગ્રીનો ઉપયોગ કરી તેમાંથી આનંદ મેળવી, અને તેથી પ્રાપ્ત થતાં શુભ સંસ્કારોને જીવનમાં વાપરવાનું છે. પોતાની કાચી સમજ શક્તિ, અજ્ઞાન, અવ્યવસ્થિતતા વગેરેનો લાલ બીજાને આપવાની જરૂર નથી. કોઈ કોઈ બાળકો ઈશ્વરદત્ત વિરલ કદપનાશક્તિના સામર્થ્યવાળાં હોઈ કદપનામય લખાણ કદાચ કરી શકે પરંતુ લેખક થવાના પ્રયત્ન તેમની પાસે કરાવવા ન જોઈએ અને તેને ઉત્તેજન પણ બનતા સુધી ન આપવું જોઈએ. લેખક થવા યોગ્ય પોતાને

માનવાથી આત્મગૌરવ અકાળે અને અસ્થાને આવે છે અને તેવા બાળકોની મનશક્તિનો વિકાસ થતો અટકે છે

ગુજરાતી સાહિત્ય હજી અપૂર્ણ દશામાં છે તેના ઘણા ઉપયોગી વિભાગોને ધટ સ્થિતિમાં લાવવા માટે ભગીરથ પ્રયત્નો કરવાના છે, તેને માટે પુરતા લેખકો અને કાર્ય કરનારા નથી, નાણાં ખરચનારા નથી, વાંચનારા નથી, તેમાં રસ લેનારા નથી તો તેના આ ગૌણ ગણાતા વિભાગ પર લક્ષ કોણ આપશે એવો પ્રશ્ન કોઈ કરે તો તેનો પ્રથમ ઉત્તર એ છે કે આપણે ધારીએ છીએ તેવા ગૌણ એ વિભાગ નથી વળી સાવધવ વસ્તુઓ પેટે જ સાહિત્યનો વિકાસ થઈ શકે સાહિત્યનું એક અગ્ર પ્રથમ પરિપૂર્ણ થાય પછી બીજું પછી ત્રીજું એમ ઈટ પથરથી મકાન બાંધાય તે રીતે ન થઈ શકે જ જ વિભાગને અનુકૂળ મળેગો મળે, જ માટે કાર્ય કરનાર નીકળે તે તે વિભાગો ઉજાત થતા જાય, અને તેવા અનેક માથે પણ વૃદ્ધિ પામે તેમાં કાંઈ અશક્ય નથી માટે અમુક વિભાગની વૃદ્ધિ થવાની રાહ જોવાની જરૂર નથી

દેશના ભવિષ્ય માટે જમને જીવળ આશા છે, ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્ય માટે જમને અભિમાન અને આદર છે, બાળકો માટે જમને મોતકંઠ પ્રેમ છે તેવા સાહિત્ય પ્રેમીજનોના આ સંમેલન ત્રમક્ષ બાળકો માટે કરેલી આ માગણી ભવિષ્યમાં સફળ થશે એવી શ્રદ્ધાથી આ વિચાર-ર્ષનની સમાપ્તિ કરવાની ગમ લઈ છું.

જે. સે.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય

મૂળ સ્થાપકોનું ચરિત્ર, સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો તથા
પાછળનો ઇતિહાસ.

વિક્રમની ઓગણીસમી સદીના સુમારે બીજા પાદથી શરૂ થઇને ત્યાર પછીનો લગભગ સાઠ વર્ષનો કાળ જુદાં જુદાં કારણોને લીધે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં અદ્વિ-તીય છે. એ અરસામાં આર્યોવર્તમાં અનેક રાજકીય, ધાર્મિક અને સાંસારિક વિપ્લવો થયા; કેટલાં રાજ્યો અને ધર્મપંથો ભલાં થયાં અને નાશ પામ્યાં; કેટલાક પરાક્રમી રણવીરો, ધર્મસ્થાપકો અને સુધારકો એ સમયપટ પર પોતાનાં પગલાં પાડી ગયા. એ બનાવોની જુદી જુદી રીતની સારી માઠી અસર આજ સુધી હિંદુસ્થાન ભોગવી રહ્યું છે.

ભગવાન સહજનંદની જીવનલીલા એજ વખતમાં રમાઇ, તેથી એમના કાર્યની યોગ્ય પીછાણ થવાને એ સમયનું સિંહાવલોકન યોગ્ય થશે.

સહજનંદ સ્વામીના જન્મ સમય (સં. ૧૮૩૭, ઇ. સ. ૧૭૮૧) ના હિંદુસ્થાન પર દષ્ટિ નાંખો. ઇંગ્લેન્ડ સત્તાનો પાયો નંખાઇ ગયો છે; પણ હજુ એ પ્રજાને તીવ્ર રાજ્યાસિલાપા ઉત્પન્ન નથી થઇ; હજુ એમનું ધ્યાન વ્યાપાર સં. ૧૮૩૭ (ઇ. સ. ૧૭૮૧) માં ભારત વર્ષની રાજકીય સ્થિતિ. પરજ ચોંટયું છે; હજુ એમના અમલદારોની રાજ્ય વધારવાની વૃત્તિ ઉપર ઇંગ્લાંડથી સખ્ત અંકુશ મૂકાયા જાય છે; એમના રાજ્યનો વિસ્તાર હજુ ખંગાળામાં જ થયેલો છે. મરાઠા તરફ હજુ માઇસોરનો પરાક્રમી સીપાઇ હૈદર અને તેનો પુત્ર એમને હંકારી રહ્યા છે. મરાઠા સત્તાનો અસ્ત થવા માંડ્યો છે, પણ હજુ તેનું તેજ ઇંગ્લેન્ડને આંજ નાંખે એટલું તો છે.

પંજાબમાં શીખ સત્તાનો સ્થાપનાર પરાક્રમી રણજીતસિંહ થોડા માસનું બાળક હોઇ પારણામાં મૃત્યુ છે.

ગૂજરાતમાં પોપાખાઇનું રાજ્ય આલી રહ્યું છે. ગૂજરાતનો કોઇ માલીક રહ્યો નથી. પેશ્વા અને ગાયકવાડ વારા ફરતી મરજીમાં આવે તેમ ગૂજરાતનું લીલું ધન હુંટી જાય છે. કોળી કાઠી અને ગરાસીઆ દેશવાસીઓ પરજ ધાડ પાડી હુંટકાટ કરી રહ્યા છે.

હિંદુસ્થાનની રાજકીય સ્થિતિ આ તરેહની છે. પણ આ સમય અનેક મહાપુરુષોના જન્મ માટે પણ પ્રસિદ્ધ છે. રણજીતનો જન્મ ગણાવ્યો. કેટલાક મહાપુરુષના જન્મ. ગૂજરાતમાં રામમોહનરાય પણ હજુ એ ત્રણ વર્ષનું બાળક છે. ગૂજરાતમાં દયારામ ખાર વર્ષનો કિશોર છે, ગિરધરના જન્મને હજુ ૫-૬ વર્ષની વાર છે, પણ ધીરે યુવાવસ્થાએ

પહોચ્યો છે નીરાત પણ યુવાવસ્થામાં હશે, અને ભોજો પણ આખખા મારવાની શરૂ
આતમાં છે ગૃજરાત કાઠીઆવાડ તથા ઠરઠમાં ભકતોનો ખજભળાટ ભગી જોડેલો
જણાય છે ધીરો, ચણેલો લાલો વગેરે અનેક લક્ષણોએ પ્રભુના ગુણાનુવાદ ગાતા
અને ગવડાવતા આ ભૂમિમાં ફરી રહ્યા છે એ સર્વ સ પ્રદાયોથી અલ્પ મમયમાં અતિ
શય વધી જનાર હિંદુ મ પ્રદાયનો પાથો સ્વામિનારાયણના ગુરુ સ્વામી રામાનંદ,
તેમની શિષ્યમણીસહ, નાખી ગયા છે તેમના એક શિષ્ય ગોવિંદરામે આજ
વર્ષમાં (મ ૧૮૩૩ મા) કળિયુગના ધર્મનો ગરજો ખાધ નીચે પ્રમાણે ભવિષ્ય
આખ્યુ છે —

ગીતામાં અર્જુનને કીધું, કૃષ્ણ પ્રભુ શ્રીમુખજીરે,
અધર્મ કળિના વીટયા માણુમ મુજથી યાશે વિમુખ,

કળિયુગ આવ્યોજીરે

ત્યાંજે હું પૃથ્વીમાં પ્રગટીશ, ધર્મના સ્થાપન સાફજીરે,
અધર્મ કળીનો નાશ કરીને, તાગીશ જીવ હજારજીરે,

કળિયુગ આવ્યોજીરે

કરુણા કરીને કૃષ્ણ કળિમાં પ્રગટ યાશે મુખદાનજીરે
હુગિ હુગિકૃષ્ણ નામે ઠેવાજે, પુરુષોત્તમ ભગવાનજીરે,

કળિયુગ આવ્યોજીરે

કામ, ક્રોધ, મદ, લોભના ત્યાગી, સાધુ કરશે અપાનજીરે,
ધર્મ જ્ઞાન, વૈગવ્યે જ્ઞાની ભક્તિ કરશે વિસ્તારજીરે,

કળિયુગ આવ્યોજીરે

(કડી ૫૬ થી ૫૯)

કુકામાં કહીએ તો આ મમયમાં ગૃજગતમાં ધાર્મિક જગૃતિના ચિહ્નો દેખાઈ
આવે છે આમ એક જ મમયે અનેક ભગવદ્ભક્તોનો હૃદય થવો, અનેક મત-પથોનો
ફેલાવો થવો, એ એક અસાધારણ ઘટના છે, અને સહજ પ્રશ્ન હો છે કે એનું
કારણ શું હશે ? આ મમયનો, અને દિવિય તેની પૂર્વેનો ગૃજગતી સમાજ તપાસ-
વાથીજ એનું કારણ મમજી શકાય

ગૃજગતની ગજથસત્તા નિર્જળ હતી, એ આપણે જોયું એવીસ્થિતિમાં સાધારણ

જનમમાજનું રક્ષણ પોતપોતાનાં કે ગામનાં મહાજનો જ કરી

ગૃજગતી સમાજ. શકે એટલે આ વખતમાં ગૃજગતના મહાજનો ત્રવેંપરિ સત્તા

ભોગવતા એમ લાગે છે આનો કાષ્ઠક પૂરાવો સ્વામિનારાયણ

સ પ્રદાયના ત્રયોમાથી, તથા એ સ પ્રદાયના અનુયાયીઓ તરફની તેમની વર્તણૂક

પરથી મળી આવે છે મહાજનો પોતાના ગામના અધિકારીઓને હક્કવી શક્તા

એમાં કાંઈ શક નથી

પણ જમ મહ જમે રાજપર અવિકાત ચલાવતા, તેમ તે પોતે ધર્મોચાર્યોના
સપૂર્ણ અકુશ તળે હતા જે સમાજના આગેવાનોને આત્મરક્ષણ માટે નિઃતર ટોળા

ફાડી તપાસતાં રહેવું પડે, તે આગેવાનો સ્વાભાવિક રીતે જ 'જીનું એટલું સોનું' ના પક્ષમાં રહેવાના; એ કોઇપણ જાતનો ફેરફાર અસહ્ય ગણવાના. એટલે, આ સમય પ્રાગતિકોનો નહતો; ઘરરખપણું (conservatism) એ આ સમયનું ખાસ લક્ષણ કહી શકાય. ઘરરખપણું એક ખાસીઅત એવી છે કે જેમાં મમત્વ ખંધાયો તેના દોષો તરફ આંખ મીંચામણી કરવાની વૃત્તિ રહે; એટલું જ નહિ, પણ એ ગુણ તપાસી એને સંઘરી રાખવાની વૃત્તિ થાય; અથવા એ દોષોને લીધે રખેને મમત્વના વિષયની કિંમત ઘટી જાય, એ ધાસ્તીથી એનું કૃત્રિમપણે મૂલ્ય વધારવાનો પ્રયત્ન થયા કરે.

આ વખતનાં મહાજનોનું મમત્વ મુખ્યત્વે કરીને વલ્લભ સંપ્રદાય કે જૈનમતમાં હતું, અને એ ખન્ને ધર્મપંથો ખડુ અધોગતિએ પહોંચેલા હતા. ધર્મને નામે અનીતિ ચાલતી, અથવા અનીતિજ ધર્મરૂપ થઇ ગઈ હતી. ઘણા લાંબા વખતથી એ પંથોમાં સડો પેસતો હતો, એમ અષો વગેરે સાક્ષી પૂરે છે, એટલે એ સડાનું વિસ્તારથી વર્ણન નહિ કરીએ.

આ તો એ મુખ્ય પંથો કહ્યા. આ સિવાય ગૂજરાતમાં ખીજ અનેક પંથો ચાલી રહ્યા હતા. કબીર પંથી, કુડા પંથી, કૈલ, શાકત, વામ્ભર્ગી, શુક્રવેદાંતી વગેરે નામે વિશેષ જાણીતાં છે. વેરાગીઓનાં જીદાં જીદાં નામે પણ અનેક પંથોનો પ્રચાર ખતાવે છે. બ્રહ્માનંદ સ્વામી વર્ણન કરે છે કે,

કેલિક શીશ જટા નખદીરઘ, ડોલત અંગ ખાઘંખર ધારે,
કેશ લુંચા અરુ કાનકટા કેલિ, ઘંટ ખજવત જંગમ ન્યારે;
કેલિક વીરકે વાહુ કહાવત, કેલિક દાહુ હી દાહુ પુકારે,

.....

ન્યાસી અરુ વગવાસી કહે ગુરુ, ઐર ઉદાસી ગુરુ મુખ ગાવે.

(બ્રહ્મવિલાસ.)

એ વેરાગીઓમાં નરસિંહ, શિવ, ભૈરવ, કાલી, હનુમાન વગેરે અનેક દેવતાઓની ઉપાસના ચાલતી. વેરાગીઓનું જેર પણ ઘણું હતું. એ સર્વે શસ્ત્ર રાખતા અને મોટાં મોટાં ટોળામાં ફરતા; એમની સ્વારીનો ઠાઠ રાજાઓને આંજ એવો રહેતો. એ લોકોના ધર્મીય બળમાં, શસ્ત્ર બળનો ઉમેરો થતો. એમની સ્વારી જે ગામમાં જાય ત્યાં શાપની ભીતિ દાખવી આધિદૈવિક ત્રાસ, શસ્ત્રથી આધિભૌતિક ત્રાસ અને ભોજન તથા વનની ઉઘરાણીથી આધ્યાત્મિક (માનસિક) ત્રાસ આપી ત્રણે તાપનો અનુભવ કરાવી શકતા.

આ સિવાય વહેમનો ભંરાર પણ કાંઈ ઓછો નહતો. ભાગ્યે કોઈ કુટુંબ એવું હોય કે જેના ઘરનું કોઈ મનુષ્ય-સાધારણ રીતે સ્ત્રીજન-ભૂત યોગિને પ્રાપ્ત થયું ન હોય; ભાગ્યે કોઈ પોળ એવી હશે કે જેમાંનું એકાદ ઘર ભૂતશાળા તરીકે પ્રસિદ્ધિને ન મામ્યું હોય. ગૂજરાત મૂળજન અહિંસાધર્મી ગણાય છે; પણ આ સમયમાં ગૂજરા-

તમા કાળી, અખા, શીતળા, મહામારી, ખળીયાકાકા, હૈરવ, વીર વગેરેના સાન્તવનાયે એટલી જલ્દિયા થતી કે સ્વામિનારાયણને એ રૂઢિ સામે હજારો ઝપીઆને ખર્ચે લડત ચલાવવી પડેલી, પોતાના જીવને અને સ્વતંત્રતાને જોખમના નાખવા પડેલાં અને શાસ્ત્રાર્થો કરવા પડેલા

ગૂજરાતની રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિનું તે સમયનું ચિત્ર મને આવું લાગે છે પરંતુ આવી સ્થિતિમાજ ઉત્પત્તિનાં ખીજ રહેલાં હોય છે દહાની ઉપર ચઢવાની ગતિમાંજ નીચે પડવાનું જોર સમાય છે ઘડીઆળના લોલકના એક ખાણુનાં ઝાંઝામાંજ ખીજ ખાણુનો ઝાંઝ રહેલો છે ઘણી વાર આપણે કોઈ સમાજનું ખરાબ ચિત્ર જોઈએ છીએ, ત્યારે તે ખડુધા સમાજના આગેવાનોને જોઈનેજ આશ્ચર્યચકિત હોય છે સમાજનો મધ્યમ વર્ગે તો ઘણી ખરી વાર સમતોલ જળવી રહેલો હોય છે આગેવાનોના થોડા છોટા એમને જાડયા હોય છે ખરા, પણ એ વર્ગ ઘણું ખરું પ્રગતિવાદી, નતિ-ત્રેમી, નિપક્ષપાતી અને સત્યશોધક હોય છે જ્યાં એ સત્ય, શુદ્ધિ, નીતિ જોય છે, ત્યાં તેને વધાવી લેવા એ નિરંતર તૈયાર હોય છે જ્યાં સુધી પોતાના હિતાહિતનું એ વર્ગને જ્ઞાન થયું નથી હોતું, ત્યાં સુધી એ સમાજના આગેવાનોની પાછળ ઘસડાય છે, પણ પોતાનું હિત ક્યાં છે એની એને જ્યાં પ્રતીતિ થાય છે, ત્યારે તે હિત સાવવા અને તેને મટે જે ભોગ આપવો પડે તે ભોગ આપવા પણ એ તત્પર થઈ જાય છે શકરાચાર્ય અને માર્ટિનલ્યુથરનાં દિગ્વિજયો એજ નિયંત્રી સમજાવી શકાય આગેવાનો તો ઘણા કહેવાય છે, પણ ખરા આગેવાનો તો કેવળ સમાજને અનુસરીને ચાલનારા, સમાજનો જોલ ઝોલનારાજ હોય છે સમાજને દોરનાર આગેવાન વિરલ હોય છે જ્યારે એવા આગેવાન પાકે છે, ત્યારે કહેવાતા આગેવાનો, સિવાયનાં ખાકીનો સમાજ એને ઘણું ખરું નમી દે છે ગૂજરાતમાં પણ આ સમયમાંજ અનેક ભગવદ્ ભક્તોનો ઉલ્લવ થયો, ગૂજરાતની યહોરથી પણ અનેક ભક્તોએ ત્યાં આવી વરુવાટ કરવો,* એ ખતાવે છે કે ગૂજરાતનો એ મધ્યમ વર્ગ પોતાનું સમતોલ જળવી ગ્યો હતો, પોતાની આખા ઉઘાડી રાખી બેઠેલો હતો

સહજનંદ સ્વામીના જન્મ સમયનું ચિત્ર જોઈ, એમના દેહોત્સર્ગ સમયનું ચિત્ર પણ તપામવું ઠીક પડશે સહજનંદ સ્વામીનો પૃથ્વી પર ૫૦ વર્ષ પછીની નિવાસ માત્ર ૪૯ વર્ષ, એટલે સંવત્ ૧૮૮૬ (ઈ સ ૧૮૩૦) સ્થિતિ. સુધી હતો ઈ સ ૧૮૩૦ સુધીમાં તો ભારતરત્નની રાજકીય સ્થિતિ પલટાઈજ ગઈ હતી મરાઠા સત્તાનો અંત આવી ગયો હતો આખા હિંદુસ્થાનમાં જેજ સત્તા સ્વતંત્ર અને જળવાન રહી હતી એક ઇંગ્રેજોનો અને ખીજ શિજોની સિધિયા, હોદ્દર, ગાયકવાડ, નિઝામ, માઇસોર વગેરે સર્વે રાજ્યો ઇંગ્રેજે જોડે નધિધી જોડાયાં હતા, અને કેટલેક અંશે એમના તાખાનાં રાજ્યો જેવી સ્થિતિમાં અત્યારથીજ મૂકાઈ ગયાં હતાં રજુજીવસિદ્ધની અવિધવાણી ખરી

પડવાનાં સર્વે ચિહ્નો જણાઈ ચુક્યાં હતાં. જેમ કેટલાક રોગ શરૂઆતમાં તિલમાત્ર જેટલા હોઈ, જેત જેતમાં આખાં શરીરમાં વ્યાપી જાકે છે, તેમ ખંગાળના એક ભાગમાં પડેલું રક્તખિન્દુ જેત જેતામાં આખા ભારતવર્ષમાં પ્રસરી ગયું હતું. ગૂજરાત-ઠાઠીઆવાડમાં ખાલ્ય શાંતિ પથરાઈ ગઈ હતી, અને લાંબી અશાંતિથી કંટાળેલા એ પ્રાંતે એ શાંતિ સ્થાપક રાજ્યકર્તાને વધાવી લીધો હતો, એમાં જરાએ શંકા નથી. “ઝેર ગયાં ને વેર ગયાં વળી ઠાળાં ફેર ગયા કરનાર.” એ વાક્યો પ્રશંસના નથી, પણ ગૂજરાતની તે વખતની ખરી લાગણી દર્શાવે છે. રાજ્ય પ્રાપ્તિની અનિચ્છા દર્શાવનાર પ્રજા એક સામ્રાજ્ય સ્થાપી રહ્યું હતું એટલું જ નહિ પણ હિંદુ ધર્મ અને સમાજમાં પણ હાથ નાંખવાની હિંમત આવે એટલું ખળ એણે મેળવ્યું હતું. આપણી સમક્ષ છેલ્લાં ૪-૫ વર્ષમાં જે મહાન ક્રાંતિઓ થઈ ગઈ અને હજી થતી જાય છે, તેના સાક્ષી રહેવાનું જે આપણું ભાગ્ય ન હત, તો મનુષ્યના જીવનથી એ ઓછા અવધિમાં થયેલા ભારત વર્ષમાંના આ ફેરફારો આપણને અદ્ભુત લાગ્યા વિના રહેત નહિ.

આટલી પ્રસ્તાવના કર્યા બાદ, હવે આપણે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ તપાસીએ.

જેને લોકો સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયને નામે જાળખે છે, તેને અમે પોતે તો ઉદ્ભવ સંપ્રદાયને નામે જાળખાવીએ છીએ. અમારા સંપ્રદાય ઉદ્ભવ સંપ્રદાય. તરફથી બહાર પડતાં પુસ્તકો ઉપર “ઉદ્ભવ સંપ્રદાયના હરિજનો સાદ” એવા શબ્દો છાપેલા દેખાશે. આનું કારણ જણવા માટે આપણે થોડોક પૌરાણિક કથાનો આશ્રય લેવો પડશે.

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કથા છે કે શ્રી કૃષ્ણે સ્વધામમાં પધારવા તૈયારી કરી ત્યારે એ સાંપ્રદાયિક કથાઓ તેમણે પોતાનું સર્વ જ્ઞાન ઉદ્ભવને આપ્યું, અને એને બદરિકા શ્રમમાં જવાની આજ્ઞા કરી.

ખીજ એક કથા છે કે એક સમયે સર્વે ઋષિઓ નરનારાયણના દર્શન કરવાને બદરિકાશ્રમમાં ગયા હતા. તેજ વખતે નરનારાયણનાં માતા પિતા-ધર્મ તથા મૂર્તિ-પણ ત્યાં આવી ચઢ્યાં. સર્વે મુનિઓની સભા ઋષિ-પ્રભુની સમક્ષ ભરાઈ હતી, અને ભારતવર્ષમાં પ્રવર્તેલા કળિયુગનું વર્ણન મુનિઓ ભગવાન નારાયણને સંભળાવી રહ્યા હતા, અને નારાયણ મુનિનાં વચનો સાંભળી રહ્યા હતા. શ્રવણ ભક્તિમાં સર્વે એટલા તદ્દલીન થઈ ગયા હતા, કે શાપ પ્રવીણ દુર્વાસા ત્યાં આવી પહોંચ્યા તેનું કોઈને જ્ઞાન રહ્યું નહિ. અર્થાત્ દુર્વાસા મુનિનો યોગ્ય સત્કાર થયો નહિ. તે ઉપરથી અતિ દોષાચ્છાદિ થઈ દુર્વાસાએ સર્વે સભાને શાપ દીધો કે પોતાના તપનું અભિમાન ધરી માફ અપમાન કરનાર તમે સર્વે ભારતવર્ષમાં જન્મ પામો, અને ત્યાં કળિયુગને લીધે ખળવાન થયેલા ઐસુરોને હાથે અપમાન તથા દુઃખને પ્રાપ્ત કરો. આવા શાપ વચનો સાંભળી મુનિઓ ભડકી ઉઠ્યા. ધર્મદેવે ધૈર્ય ધારી દુર્વાસા ઋષિને સમજાવી, શાંત પાડ્યા. ત્યારે દુર્વાસાએ એટલો અનુગ્રહ કર્યો કે આ નારાયણ ઋષિ તમારા પુત્ર થઈ તમને સર્વેને પોતાના આશ્રિત કરી મારા શાપથી મુક્તિ કરાવશે. આટલું બોલી દુર્વાસા

પાછા સાદ્યા ગયા ભારતવર્ષમાં જન્મ લાઇ સદ્ધર્મનું પાણુ સ્થાપન કરવા ઇચ્છતા એવા નારાયણ મુનિની પ્રેરણાથી જ દુર્વાસાનું આગમન અને શાપ થયા હતા એમ નારાયણ દેવે સમજાવ્યું, અને સર્વેને શાંત પાડી, યોગ્ય અવસરે આચાર્યવર્તમાં જન્મ લેવા આજ્ઞા કરી

ઉદ્ધવ પણ આ શાપના અપાટમા સપડાઇ ગયા હતા

ઇશ્વરે ધારણ કરેલા અવતારોના કારણોનું પૃથક્કરણ કરતા એક શકાશે કે એમાના કેટલાક રાજકીય પરિવર્તનકરવા માટે થયા છે, અને કેટલાક કેવળ ધાર્મિક પરિવર્તન માટે છે કેમ, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, અને કૃષ્ણ એ અવતારોનું મુખ્ય કાર્ય રાજકીય ક્ષેત્રમાં થયું છે રામ અને કૃષ્ણ વડે ધર્મની સ્થાપના પણ થઇ, પણ એ સ્થાપના ઘણે ભાગે એમના સ્વલોક ગમન પછી જ થઇ છે ઋષભદેવ, બુદ્ધ દત્તાત્રેય, કપિલ વગેરે અવતારો આથી ભિન્ન પ્રકારના છે યદ્યપિ ઋષભદેવ અને બુદ્ધ રાજકુમારો હતા છતાં એમથી એકે અવતારે ગજપ્રકાશી કાર્ય સાધ્યું નથી બાહ્ય અસુરનો નાશ કરવા એ અવતારો ઉત્પન્ન થયા નહતા, પણ એ અવતારો કેવળ સાધુ રૂપે હોઇ, સાધુ માર્ગે સદ્ધર્મનું સ્થાપન એમણે કર્યું છે સ્વામિનારાયણને પણ એમના અનુયાયીઓએ સાધુ રૂપે એકાંતિક ધર્મના સ્થાપક અને અત શત્રુઓનો હણનારા પરમાત્મા માન્યા છે

આ સમયની સ્થિતિ ધાર્મિક ક્રાંતિ માટે તૈયાર થઇ રહી હતી, એ ઉપર કરેલા સિદ્ધાવલોકન પરથી સ્પષ્ટ થયું હશે તેથી, યોગ્ય અવસર જણી ઉદ્ધવે ધાર્મિક ક્રાંતિનો પાયો નાખવા પ્રથમ જન્મ ધર્યો

અયોધ્યામાં અજયપ્રસાદ અને મુમતિ નામે સરવરિયા બ્રાહ્મણ દંપતીને ઘેર સ વર્ષ ૧૭૬૫ ની જન્માષ્ટમીને દિવસે એક પુત્રનો જન્મ થયો સ્વામી રામાનંદ આ પુત્રનું નામ રામશર્મા પાડ્યું રામશર્મા બાળપણથી જ ભક્તિ નિષ્ઠ હતા બારેક વર્ષના થયા ત્યાં સુધી તેમણે ઘેર અભ્યાસ કર્યો, અને પછી 'વિશેષ અભ્યાસ કરવાની રુચિ જણાવી ઘેરથી નીકળી પડયા નીકળ્યા' તે નીકળ્યા જ પાછા ઘર ભોગા કદી થયા નહિ તીર્થોટન એમનો ધર્મ થઇ પડયો શરૂઆતમાં તો તે મુમુક્ષુ થઇ ગુરુની ચેષ્ટા નીકળ્યા ફરતા ફરતા કાઠીઆ વાડમાં આવ્યા 'ત્યા તળાબ ગામમાં કોઇ કાશીરામ શાસ્ત્રીને ત્યાં સંસ્કૃત ત્રયોનો મોટો સંગ્રહ હતો સ્વામી રામાનંદ એને ત્યાં રહી એ ત્રયોનું અવલોકન કર્યું' ત્યાંથી દ્વારિકાની યાત્રા કરી ત્યાં એમણે સાબળયુ કે ચિરનાર પાસે ત્રણ ગામમાં એક આત્માનંદ કરીને સંચારી રહે છે તે ખરા સદ્ગુરુ છે રામશર્મા ત્રણ ગામ આવ્યા અને સ્વામી આત્માનંદના શિષ્ય થઇ તથા સ્વાના આત્માનંદને યોગ્ય ગુરુ જણી, રામશર્માએ એમની પાસે દીક્ષા લીધી, અને રામાનંદ નામ ધાર્યું

સ્વામી આત્માનંદ અદ્વતવાદી હતા, અને નિરાકાર બ્રહ્મની ઉપાસના કરતા એમના અનુકરકથી રામાનંદ સ્વામીને અત્મદર્શન થયું, પણ શાંતિ થઇ નહિ રામાનંદ સ્વામીને શ્રીકૃષ્ણમાં દૃઢ નિષ્ઠા હતી, અને એને પોતાના આત્મામાં સાક્ષાત શ્રી

કૃષ્ણનું દર્શન કરવું હતું. એ કાર્ય સ્વામી આત્માનંદથી સરી શકે એમ નથી એમ એમને લાગ્યું, અને તેથી તેમણે આત્માનંદજીનો ત્યાગ કર્યો, અને વળી ગુરુની શોધમાં આદ્યા.

આલતાં આલતાં તે દક્ષિણમાં રામાનુજની જન્મભૂમિમાં આવ્યા. તેતાદ્રિમાં જઈ એમણે રામાનુજની ભક્તિ આરંભી. રામાનુજચાર્યે અનુગ્રહ કરી એમને સ્વપ્નમાં દર્શન દીધું અને વૈષ્ણવી દીક્ષા આપી, તથા શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન થાય એવું સાધન બતાવ્યું. એ રીત પ્રમાણે આરાધના કરવાથી સ્વામીને કૃષ્ણ દર્શનનો લાભ પ્રાપ્ત થયો. જે સત્ય પોતાને પ્રાપ્ત થયું હતું તે બીજાને આપવાની રામાનુજચાર્યે એમને આજ્ઞા કરી હતી, તે પ્રમાણે હવેથી સ્વામી રામાનંદે ઉપદેશ દેવાનું આરંભ્યું. દક્ષિણથી ઉપડી છેક ઉત્તરમાં કૃષ્ણ જન્મભૂમિની યાત્રા કરી. ત્યાં પોતાના ઇષ્ટદેવની આરાધના કરી. શ્રીકૃષ્ણે એમને દર્શન દઈ, પોતે જલદીથી પ્રકટ થઈ એમને મળશે, એવું વચન કહ્યું. પોતાના ઇષ્ટદેવનો થનારો પ્રાદુર્ભાવ સાંભળી, હર્ષિત થઈ ગયેલા રામાનંદ સ્વામી ફરતા ફરતા પ્રયાગ આવ્યા. ત્યાં તીર્થ યાત્રાએ નીકળેલા સ્વામિનારાયણના માતા-પિતાને એમને મેળાપ થયો. એ દંપતીએ રામાનંદ સ્વામીને હાથે વૈષ્ણવી દીક્ષા લીધી. રામાનંદ સ્વામી ત્યાંથી પાછા કાઠીઆવાડમાં આવ્યા, અને પોતાના આગલા ગુરુ આત્માનંદ સ્વામીને મળ્યા. આત્માનંદજી સાથે ખૂબ ચર્ચા થઈ, અને પરિણામે એ પણ પોતાના શિષ્યના મતના થયા. થોડાક કાળ પછી સ્વામી આત્માનંદનું અવસાન થયું, અને એમના સર્વે શિષ્યોએ સ્વામી રામાનંદનું ગુરુત્વ સ્વીકાર્યું. એ શિષ્યોમાં હરખાઈ અને વાલખાઈ નામે બે સ્ત્રીઓ, જેનો ઉલ્લેખ આગળ ઉપર આવશે, તે પણ હતી.

હવે પછી સ્વામી રામાનંદ કચ્છ તથા કાઠીઆવાડમાં ઇશ્વરાવતાર થવાનો સંદેશો સંભળાવતા ફરવા લાગ્યા. અનેક જનો એમના અનુયાયી થવા લાગ્યા. રણછોડ, લાલો, ભોળો, નીરાંત વગેરે લકતોનાં મડળોમાં તે એ એકલાજ પોત પોતાનાં જૂથ-માં અસાધારણ વ્યક્તિ લેખાતા. પણ રામાનંદ સ્વામીનું મડળ તે લકતોની શાળા જ થઈ રહ્યું. એમાંના બે-સ્વામી સુક્તાનંદ અને લાલજી સુતાર (પાછળથી નિબંધ-જાનંદ સ્વામી)-તે આખા ગૂજરાતમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. જે નટનું આગમન સૂચવવા માટે પોતે હુગ હુગી બજાવે છે એમ તે કહેતા હતા, તેને આવવાની વાટ જોતા, એ અને એમના સર્વ શિષ્યો શ્રીકૃષ્ણ લજ્જનમાં તક્લીન થઈ આનંદમાં દિવસ ગાળતા હતા.

હવે આપણે એ મહાન ખેલાડીનું જીવન હાથ ધરીએ.

લજ્જનૈથી અંપારણ્ય તરફ જતી ગાડી પર ‘છપૈયા સ્વામિનારાયણ’ નામે એક નાનકડું સ્ટેશન આવે છે. અયોધ્યાથી એ સાતેક ગાઉ થાય છે. સહજાનંદ સ્વામી- એ ગામમાં હરિપ્રસાદ પાંડે નામે એક સરવરિયા બ્રાહ્મણ તેની માતા પિતા. પત્ની પ્રેમવતીની સાથે રહેતા હતા. બન્ને દંપતી શ્રીકૃષ્ણની અનન્ય ભક્તિ કરતાં હતાં, અને સદાચરણથી રહેતાં હતાં. કહે છે કે ભૂમિ અને ભક્તિના સાક્ષાત અવતાર જ હતા. સ્વામિનારાયણના જન્મ પહેલાં તેમની આર્થિક સ્થિતિ ખૂબ જુદી હતી, અને કોઈક દુષ્ટ લોકો એમને ત્રાસ આપી

પ્રજ્વતા એમ પણ જણાય છે આથી પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર રામપ્રતાપને એના મામાને સોંપી, એ બંને જણા તીર્થ યાત્રાએ નીકળ્યા તીર્થોટન કરતા કરતા પ્રયાગમાં એમને રામાનંદ સ્વામીનો મેળાપ થયો એ વાત જણાવી છે ત્યાંથી ગોકુળ-વૃંદાવન જઇ, ત્યાં એમણે શ્રીકૃષ્ણની આરાધના કરી શ્રીકૃષ્ણે એમને ઘેર અવતરવાનું વરદાન આપ્યું

ત્યાંથી આગળ જતાં જે વાત બની તે અતિશય અદ્ભુત છે

અશ્વત્થામાનો

સ પ્રદાયના સર્વે ગ્રંથોમાં એ વાત લખાયેલી છે, અને એ સર્વે

શાપ.

ગ્રંથો સ્વામિનારાયણના મમયમાં જ અથવા ત્યાર પછી દશ વર્ષ

ની અંદર લખાયેલા હોવાથી, વિશેષ ચમત્કારિક છે વાતો આ

પ્રમાણે છે આગળ જતાં ધર્મ-ભક્તિ એક અરણ્યમાં ભુલા પડ્યા ત્યાં તેમને દ્રોણ પુત્ર ચિરંજીવી અશ્વત્થામા મળ્યો શ્રીકૃષ્ણ પ્રકટ થયો એમ ધર્મ દેવ પાસેથી સાંભળી તેણે કહ્યું કે,—

માટે હું પણ છઠ્ઠ અશ્વત્થામા રે, દહિંધુ શાપ સુણો નર વામા રે,

જેહ પુત્ર થાય તમારો રે, કહું શસ્ત્ર તે ઢેરી મ પારો રે

શસ્ત્ર વિના શત્રુ કેમ મરશે રે, મારા શાપે શસ્ત્ર ન મરશે રે,

એમ કરતાં શસ્ત્ર લેશે હાથ રે, તો જીતશે નહિ વેરી સાથે રે

(ભક્તચિંતામણી, અ ૧૫, ૫૧-૫૨)

આ શાપ સાંભળી ઈર્ષ ઉદાસ થઇ ગયા, અને એમણે પોતાના કુળદેવ હંનુમા નની સ્તુતિ કરી. તે ઉપરથી હંનુમાને પ્રકટ થઇ નીચે પ્રમાણે આશ્વાસન આપ્યું —

કૃષ્ણ થશે બહુ બુદ્ધિવંત રે, કરશે બુદ્ધિયે દૈત્યનો અંત રે,

એને નહિ પડે શસ્ત્રનું કામ રે, કળે ટાળશે દૈત્યનું દામ રે

(ભ ચિ, અ ૧૬, ૭)

હથિયાર સળધી કાયદાથી આખાં હિંદુસ્થાન પર પાછળથી પડેલા શાપની આગા દેવી વિસ્મયકારક આગાહી છે ! સહજાનંદ સ્વામીનું જીવન તથા સ્વામિનારાયણ સ પ્રદાયનો ઇતિહાસ અને સમકાલીન ભરત વર્ના ઇતિહાસમાં કેટલું બધું મામ્ય છે તે હું આગળ જણાવીશ પ્રસંગે. પાત આ બીના અને જણાવી દીધી છે

તીર્થોમાં ફરી આવી ધર્મ દેવ પાછા છપેયામાં આવી વસ્ત્યા ત્યાં સ વત ૧૮૩૭

ની રામનવર્માને દિને રાત્રે ૧૦ વાગે ઉદ્ભવ સપ્તમીએના ઇષ્ટ

જન્મ

દેવનો જન્મ થયો જે જગ્યાએ એમનો જન્મ થયો, ત્યાં એક

સુંદર મંદિર બધાવી બાળઘનશ્યામની શ્વેત આગ્રસપદ્માવુની મુર્તિ

સ્થાપવામાં આવી છે સહજાનંદ સ્વામીનું કૌટુંબિક નામ ઘનશ્યામ હર્ષ, એટલે આપણે એને હાલ ઘનશ્યામ નામે જ ઓળખશું

ઘનશ્યામનો બાલ્યકાળ નિર્વિઘ્ને પાર પડ્યો નહોતો સામુદ્રિક શાસ્ત્ર પ્રમાણે જન્મ જન્મતા સર્વે ચિન્હો ઘનશ્યામમાં દક્ષિણેયર ચર્તા હતા એમના જેજ ચરણમાં મળતી ઉર્વરેખા હતી મંદિરોમાં એમનાં ચરણની છાપોનો જે મંત્ર છે તેમાંથી

સ્પષ્ટ ઉઠેલી છાપોમાં એ સારી રીતે જોઇ શકાય છે. ઉર્ધ્વરેખા એ મહાભાગ્યની નીશાની ગણાય છે. એ ચિહ્નધારી હજારો મનુષ્યોનો નિયંતા થાય એમ મનાય છે. તે ઉપરાંત એમના હાથમાં પત્રનું ચિહ્ન, ચરણમાં બીજાં પંદર ચિહ્નો વગેરે પણ સામુદ્રિક લક્ષણો હતાં. છપૈયાની સમીપમાં કોઇ કાલીદત્ત નામે શક્તિનો ઉપાસક રહેતો હતો. એમ લખાયું છે કે કાલીદત્તે ઘનશ્યામની ષષ્ટીને દિવસેજ એનો ભોગ આપવા એમનું હરણ કરાવ્યું હતું, પણ છેવટે પકડાઇ ગયો હતો. ત્યાર પછી ઘનશ્યામ અઢી વર્ષના થયા ત્યારે એમના ચૈલ સંસ્કારને દિવસે પણ એ કાલીદત્ત કાંધક અભિચાર કર્યો હતો, પણ એમાંથી એનું પોતાનુંજ મૃત્યુ નીપજ્યું હતું.

આ ખનાવ પછી ધર્મ-લક્ષિ છપૈયા છોડી અયોધ્યા રહેવા ગયા. અયોધ્યામાં એમની આર્થિક સ્થિતિ પણ સુધરી. યોગ્ય કાલે ઘનશ્યામનો ખાદ્યાવરથા, ઉપવીત સંસ્કાર થયો, અને એમણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પોતાના પિતા પાસે કરવા માંડ્યો. બાળપણથીજ ઘનશ્યામને તપને 'ઇષ્ટ' હતો. વ્રત નિયમો કરવા, દેવ દર્શને જવું, કથા સાંભળવી એઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા હતી. તે સાથે એમના વડીલ બાપુએ લખાવેલી વાતોમાંથી એમ પણ જણાય છે કે ઘનશ્યામ નાનપણમાં અખાડામાં જતા, ખૂબ કસરત કરતા, અને એમનાથી મોટી વયના છોકરાઓને પણ કુસ્તીમાં હરાવતા. ઘનશ્યામને તપ અને વૈરાગ્ય જ પ્રિય છે એવી છાપ એમના પિતા ઉપર ચોક્કસ પડી હશે એમાં કાંઇ સંશય નથી. ઘનશ્યામથી નાના એક ઇચ્છારામ નામના ભાઇ હતા. ધર્મદેવે પોતાના જીવતાંજ રામપ્રતાપનું લગ્ન અને ઇચ્છારામનું વેશવાળ કરી રાખ્યાં હતાં; પણ ઘનશ્યામે વિષે એમણે પોતાના અંત સમયે પોતાના બીજા એ પુત્રોને બહામણ કરતાં કહ્યું હતું કે એની સંભાળ રાખજો. એ ઘર માંડશે નહિ, ભૂખ્યો હશે તો એ ખાવાનું માગશે નહિ. ઘનશ્યામને પણ કહ્યું કે તમે ઘરમાંથી ઉદાસ થાઓ તો રામાનંદ સ્વામીને શોધી કાઢી એની પાસે રહેજો.

લક્ષ્મિ અને ધર્મ બન્નેનો ઘનશ્યામની અગિયાર વર્ષની વયે છ મહીનામાં અક્ષરવાસ થયો. ત્યાર પછી ઘનશ્યામની સંભાળ તેની ભાભી સુવાસિની રાખતાં. સુવાસિનીનો દિયર ઉપર અત્યંત પ્રેમ હતો.

ઘનશ્યામ પણ એમનું હેત જીવનપર્યંત યાદ કરતા. જોખન પાંડે એટલે મોટાભાઈનો સ્વભાવ બહુ તીખો હતો. ધર્મદેવના અવસાન પછી ત્રણેક માસે એક વાર ઘનશ્યામ વિષે કોઇ છોકરાઓએ મોટા ભાઈને ફરિયાદ કરી, તેથી ભાઈએ ઘનશ્યામને બહુ ઠપકો આપ્યો. ઘનશ્યામે તે વખતે એટલુંજ કહ્યું કે હવે મારે વિષે તમને ફરિયાદ નહિ આવે. રામપ્રતાપ ભાગ્યે જ તે વખતે એ વાક્યનો અર્થ સમજ્યા હશે. પણ, બીજા દિવસે સવારે જોય તો ઘનશ્યામ અદશ્ય! સરયૂમાં, એમને રોજ જવાનાં મંદિરોમાં, અખાડાઓમાં અને એમના મિત્રોમાં શોધખોળ કરી, પણ ઘનશ્યામનો પત્તો લાગ્યો નહિ. સંવત ૧૮૪૬ની આષાઢ સુદી દશમ, એ ઘનશ્યામ મહારાજનો નિષ્ક્રમણ દિવસ છે.

તપ પ્રિય ઘનશ્યામને તો ઘેરથી છૂટવાનું નિમિત્ત જ બેઠતું હતું આ પછીના સાત વર્ષ સુધી ઘનશ્યામ નીલકંઠને નામે જાળખાયા હતા, એટલે વિચારણ હવે આપણે એને જ જ નામે જાણાવીશું નીલકંઠનો વર્ણવેષ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે

મુજની મેખલાને આધારે ખડિવાંસે સહિત કૌપિન પહેર્યું છે, શરીરે મૃગચર્મ આદર્યું છે, એક હસ્તમા પાસાશનો દડ પકડયો છે, બીજા હાથમાં માળા, કમડણ, લિક્ષાપાત્ર ને જળગમ્ભ એટલા રાખ્યા છે, ખભે યજ્ઞોપવીત શોભે છે, અને તે ઉપર નિયપાઠ કરવાનો ગુટકો કપડામાં ખાધી લટકાવ્યો છે, કંઠમા તુલસીની બેવડી માળા વિરાજે છે, અને શાલિગ્રામ તથા જાળમુકુદનો બટવો ખાધ્યા છે, લલાટમા આદલા મહિત ઉર્ધ્વપુરૂ તિલક કંઠ્યું છે; અને મસ્તક ઉપર જટા વધવા માડી છે

વર્ણવેષ નીલકંઠ મરય નહીં ઉતરીને ઉત્તર દિશા તરફ ચાલ્યા, અને ડેટલાક દિવસે હિમાલયમાં શુક્તનાથ ક્ષેત્રમા પહોંચ્યા ત્યાં એમણે સૂર્યનું તપ કર્યું ત્યાંથી પાછા દક્ષિણ તરફ ઉતર્યા, ત્યાં એક વનમા એમણે એક વડતળે ગોપાળ નામના એક યોગીને બેઠેલા જોયા ગોપાળ યોગીએ અષ્ટાંગ યોગ મિશ્ર કર્યો હતો નીલકંઠ એમની પાંચે એક વર્ષ સુધી રહ્યા, અને અષ્ટાંગ યોગની સર્વ કળાઓ શીખ્યા ગોપાળ પણ જાણે પોતાની વિવા નીલકંઠને શીખવવા માટેજ જીવતા ગદ્યા હોય એમ થયું, નીલકંઠને અહ્યાસ પૂરો થયો, અને ગોપાળ યોગીનું આયુષ્ય પણ પૂરું થયું નીલકંઠે ગોપાળયોગીની ઉત્તર ક્રિયા કરી, અને આગળ પાછું ઉત્તરમા આદિવરાહ નામે તીર્થ તરફ પ્રયાણ કર્યું ત્યાંથી નીલકંઠે ખગાળનો રસ્તો લીધો રસ્તામા એક સીરપુર (?)કરીને ગામ આવ્યું ત્યાંના અધિકારી મિશ્રવંશજે નીલકંઠને ચાતુર્માસ રાખી તેમનો આદર સરકાર કર્યો હતો ખગાળમા નીલકંઠને જે કાર્ય કરવું પડ્યું તે જત્ર મન પરથી મક્કા ઉઠાડવાનું આ વખતે ખગાળમા જ્યાં જુઓ ત્યાં મત્રવાદીનું જો જણાતું કોઇએ કાળીવશ કરેલી, કોઇએ લૈરવ, કોઇએ હનુમાન, કોઈ મૂક મારી શકે અને કોઇ સિદ્ધિ દેખાડી શકે સીરપુરમા અને આગળ ચાલતાં કામાક્ષીદેવીનું મંદિર છે તેની પાસેના એક ગામડામા નીલકંઠને મત્રવાદીઓ સાથે સારી પેઠે ટક્કર બીલવી પડી બન્ને ઠેકાણે મત્રવાદીઓએ નીલકંઠનો પરાલવ કરવા માટે પોતાના સર્વ અભિચાર કર્યો, પણ એમા તેઓ નિષ્ફળ ગયા સીરપુરમાં નીલકંઠનું સન્માન થવાને આ એક કારણ થયું પણ આથી એ અન્ય વેરાગીઓને ધર્મોનું કારણ થઇ પડ્યા

ત્યાંથી નીલકંઠે જગન્નાથ પુરીનો રસ્તો લીધો રસ્તામા નવલખા પર્વત (૧), ખાલવાકુડ, કપિલાશ્રમ વગેરે તીર્થો પણ જોયાં પુરીમાં એમને ડેટલાક વેરાગીઓએ ઘણો ત્રાસ આપ્યો જણાય છે ત્યાં ડેટલાક માસ રહી દક્ષિણનો રસ્તો લીધો, ગિવ કાંચી, વિષ્ણુકાચી, શ્રીરંગપુર, સેતુબદ્ધ રામેશ્વર વગેરે સર્વ તીર્થો કર્યા. સેતુબદ્ધ રામેશ્વર જતા રસ્તામાં તેમને એક મેવકરામ નામે સાધુ મળ્યો સેવકગમને અતિ-સાર થયો હતો, અને જીકવા બેસવાની પણ શક્તિ રહી ન હતી સેવા કરનાર કોઇ નહિ તેથી તે રડવા લાગ્યો નીલકંઠને એની દુર્દશા જોઇ દયા આવી એક વડના

વૃક્ષ તળે ઢેળની પથારી કરી, ત્યાં સેવકરામને રાખ્યો, અને બે મહીના સુખી એની આઠરી કરી. સેવકરામ પાસે એક હજાર રૂપીઆની સોના મહોર હતી. તેમાંથી તે ખાંડ, સાકર, ઘી અને અન્ન મંગાવી ખાતો, અને એક શેર ઘી જમીને પચાવે એવો ખળવાન થયો. નીલકંઠ પોતાને માટે વસ્તીમાંથી અન્ન માગી લાવતા અને જમતા. લિપ્તા ન મળે તે દિવસે ઉપવાસ કરવો પડતો. આટલી સેવા કર્યા છતાં કોઈ દિવસ સેવકરામને એક પૈસાભાર અન્ન નીલકંઠને આપ્યું નહિ. સારા થયા પછી, સેવકરામ પોતાનો મણુ એકનો ભાર નીલકંઠ પાસે ઉપડાવતો. નીલકંઠ વૃત્તિ તો ભાર નામે એક રુમાલ પણ રાખવાની નહિ, પણ સાધુ જાણી સેવકરામનો બોલો ઉઠાવતા. છેવટે એને કૃતજ્ઞ જાણી નીલકંઠે તેનો ત્યાગ કર્યો. રામેશ્વરની યાત્રા કર્યા પછી નીલકંઠે પાછું પશ્ચિમ કિનારેથી ઉત્તર તરફ ચાલવા માંડ્યું. રસ્તામાં એમને પાંચ પાંચ દિવસના ઉપવાસ પડતા. સુંદરરાજ, ભૂતપુરી, પન્નનાલ, સક્ષીગોપાલ વગેરે સર્વે દક્ષિણનાં ક્ષેત્રો કરી, નીલકંઠ પંદરપુર ગયા અને ત્યાં બે મહીના રહ્યા.

ત્યાંથી નાસીક જઈ, ગૂજરાતનો માર્ગ લીધો, અને છેવટે કાઠીઆ-જાગલ દિવસ, વાડમાં પ્રવેશ કર્યો. સંવત ૧૮૫૬ ના શ્રાવણ વદી ૬ ને દિવસે નીલકંઠ માંગરોળ ખંદરથી બે-ત્રણ ગાઉ દૂર લોન્ નામે ગામમાં આવી લાગ્યા, અને ગામ ખડાર એક વાવમાં સ્નાન કરી પૂજા કરવા બેઠા. આ તિથિ સત્સંગીઓનો મંગલ દિવસ છે, કારણ કે આ દિવસથી સ્વામિનારાયણના જીવનનો ત્રીજો ઠાળ શરૂ થાય છે. આ પછીનાં ત્રીસ વર્ષ સ્વામિનારાયણે ગૂજરાત અને કાઠી-આવાડમાં જ ગાળ્યાં, અને ઉદ્ધવ સંપ્રદાયની ધર્મધુરા વહી.

દેહ એ સ્વામી રામાનંદનું એક મુખ્ય સ્થાન હતું. અહીં સ્વામી મુક્તાનંદ એમના ઢેટલાક શિષ્યો સહિત રહેતા હતા. જે વખતે નીલકંઠ બ્રહ્મચારી વાવ ઉપર બેઠા હતા, તે વખતે મુક્તાનંદના હાથ તળેના એક સાધુ સુખાનંદ એજ વાવ ઉપર સ્નાન કરવા આવ્યા. એમણે નીલકંઠને જોયા, અને જોતાં વાર કાંઈક અવહુર્ય સ્નેહની લાગણી અનુભવી. એમણે નીલકંઠને ક્યાંથી આવ્યા, ક્યાં જવું છે, માનવિતા કોણ છે વગેરે પ્રશ્નો પૂછ્યા. નીલકંઠે બ્રહ્મપુરથી આવ્યો, બ્રહ્મપુર જવું છે, અને જે ત્યાં લઈ જાય તેજ ખરા માખાપ છે એવો ઉત્તર આપ્યો. આવા ઉત્તરથી સુખાનંદને આનંદ થયો. એણે પ્રત્યુત્તર કર્યો કે મોક્ષની ઈચ્છા હોય તો સ્વામી રામાનંદને ગુરુ કરો; એમના એક શિષ્ય મુક્તાનંદ અહીં રહે છે તેની પાસે આવો; તમારા દર્શનથી એમને પણ આનંદ થશે. નીલકંઠને સાત વર્ષની તીર્થયાત્રામાં આવા વિનયી સંત મળ્યા નહતા. એમનું ચિત્ત પ્રસન્ન થયું, અને સાત વર્ષે એમણે ગ્રામવાસ પાછો સ્વીકાર્યો.

આ સાત વર્ષની તપશ્ચર્યાથી નીલકંઠનો દેહ તદ્દન સૂકાઈ ગયો હતો. પોતાના બાળપણની વાત કરતાં એમણે એકવાર કહ્યું છે કે, “મુને સ્વામી કાર્તિકની પેઠે એવો જ વિચાર ઉપનો જે મારે મારા શરીરમાં માતાનો ભાગ જે રુધિર અને માંસ તે રહેવા દેવું નથી; માટે ઘણેક પ્રયત્ને કરીને શરીરને એવું સુકવી નાંખ્યું જે શરીરમાં કાંઈક વાગે તો પાણીનું ટીપું નીસરે પણ રુધિર તો નીસરે જ નહિ.” (વચનામૃત

કારિયાણી ૩) તે ઉપરાંત પરસેવા વાટે પણ ધાતુઓના નાશ થઈ શકે છે એવું એમણે સાંભળેલું, ત્યારથી શરીરે પરસેવાનું ન વળે, એવા પ્રકારનાં આસનો સાધ્યાં હતાં, તેથી સ્વામી રામાનંદને આવળના પાટા બધાવી પરસેવા છૂટવાનો ઉપાય યોજવો પડ્યો હતો.

અદ્યપ્રકાળમાં મુક્તાનંદસ્વામી અને નીલકંઠ વચ્ચે અતિશય સ્નેહ બધાયો. સ્વામી રામાનંદને મળવાને નીલકંઠ અવીરા થઈ ગયા એ સદ્ગુરુ તે વખતે કચ્છમાં હતા, તેથી નીલકંઠ ત્યાં જવાને તૈયાર થયા, પણ સ્વામી મુક્તાનંદે સ્વામી રામાનંદની આજ્ઞા મનાવવા એક પત્ર લખી તેનો જવાબ આવે ત્યાં સુધી પોતાની પાસેજ રહેવા તાણ કરી મુક્તાનંદ સ્વામી તથા નીલકંઠ બંનેએ સ્વામી રામાનંદ ઉપર પત્ર લખ્યો એ પત્ર વાચતાજ સ્વામી રામાનંદે સભા વચ્ચે કહ્યું કે જોની હું વાટ જોતો હતો તે આવી પહોંચ્યા તે વખતે લાલછ સુતાર (નિષ્કુલાનંદ સ્વામી) પાસે ખેઠા હતા તેણે સ્વામીને પૂછ્યું, ' એ નવા આવનાર સ્વામી રામદાસ (સંપ્રદાયના એક સાધુ) જવા છે ' સ્વામીએ કહ્યું, ' રામદાસ તે શું ? એથી બહુ મોટા ' લાલછએ પૂછ્યું, ' ત્યારે મુક્તાનંદ સ્વામી જવા ? ' સ્વામી કહે, ' એથી એ બહુ મોટા ' લાલછએ પૂછ્યું, ' આપ જવા ? ' સ્વામીએ કહ્યું, ' અમે પણ શું એમની આગળ ! અમારાથી પણ બહુ મોટા ' સ્વામી નિર્ગુણદાસ લખે છે કે ઘણા વર્ષ પછી નિષ્કુલાનંદ સ્વામીને જ્યારે આ વાતની ખાતરી થઈ, ત્યારે એમણે આ વાત કહી ખતાવી હતી અને એ ત્યાં કે ' આજ એ વાત સમજાઈ '.

સ્વામી રામાનંદે નીલકંઠને લોજમાજ સ્વામી મુક્તાનંદની આજ્ઞામાં રહી, પોતે ત્યાં આવે ત્યાં સુધી માધુઓને હકથોગ શીખવવા લખ્યું અને કહેવડાવ્યું કે જો મોક્ષનો ખપ હોય તો થાભલે ખાથ બીડીને પણ રહેવું પડે માથે માથે લોકહિતાર્થે શરીરની સભાળ લેવા પણ ભલામણ કરી.

બ્રાહ્મણે આવી સ્વામીનો કાગળ આપી સદેશો કહ્યો નીલકંઠ તુર્તજ ઊઠ્યા અને થાંભલે ખાથ બીડી લેભા રહ્યા, તે મુક્તાનંદ સ્વામીની આજ્ઞાથી ખાથ છોડી હવે મુક્તાનંદ સ્વામીની આજ્ઞામાં રહેવું એ નીલકંઠ વર્ણનો નિયમ થઈ રહ્યો. છાણ ભેગું કરવાથી લઇને સર્વે કામો એ સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે બજાવતા.

કિન્તુ, આ અરસામાં પણ એમણે પોતાનું શ્રેષ્ઠત્વ સિદ્ધ કર્યું અત્યાર સુધી રામાનંદ સ્વામીએ સ્ત્રી-પુરુષોની મળાઓ જુદી કરવાની પ્રથા એમણે ફરિયાદ પહેલેા પાડી નહતી રામાનંદ સ્વામીના આશ્રમમાં મુક્તાનંદ સ્વામી રોજ કથા કરતા અને સ્ત્રી પુરુષો અને માધુઓ સર્વે ભેળા બેસી સાંભળતા ત્યાગીઓએ અદ્યાંગ બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ એવા નીલકંઠને આશ્ચર્ય હતો અદ્યાંગ બ્રહ્મચર્ય એટલે સામાન્ય બ્રહ્મચર્ય ઉપગત સ્ત્રી સાથે કે સ્ત્રીઓને સમજાવવાના ઉદ્દેશથી વાત ન કરવી, સ્ત્રીને સદેશો ન મોકલવો, એને અડકવું નહિ, એની સામે દષ્ટિ મારી જોવું નહિ, દેવતા વિનાની અન્ય સ્ત્રીનાં ગુણ કીર્તન ન કરવાં કે સાંભળવાં, તેવી સ્ત્રીની મૂર્તિ કે ચિત્રને પણ ન જોવો કે અડકવું, અને સ્ત્રીને નહાવા ધોવાની જગ્યાએ નહાવા ધોવા જવું નહિ નીલકંઠને સ્ત્રી-પુરુષોની ભેળી મળા પ્રસદ પડી નહિ એમણે સ્ત્રી-પુરુષોને જુદાં બેસાડ્યાં, અને સ્ત્રીઓને જોવી

— ફેરફાર

રીતે એસાડી કે સંન્યાસીઓની દષ્ટિ સ્ત્રીઓ પર પડે નહિ, અને કથાંકાર પુરુષોમાં જ બેઠો હોય. પાછળથી દેવમંદિરો થતાં સ્ત્રીઓને દર્શન વગેરે કરવા માટે જુદો દર-વાજો રાખવાની વ્યવસ્થા કરી, અને મંદિરોમાં હોય ત્યાં સુધી સ્ત્રી-પુરુષોએ એક બીજાને અડકવું નહિ એવી આજ્ઞા કરી.

સ્વામિનારાયણના આ નિયમ વિરુદ્ધ બહુ દીકા થઈ છે. કહેવાય છે કે એમ વાડામાં રહી પ્રહ્લચર્ય પાળવું એમાં તે શું ? સ્વામિનારાયણના વખતમાં પણ એક વેરાગીએ આવી એમને કહ્યું, સ્વામિનારાયણ, તમે બધું તો ઠીક કર્યું, પણ એક વાત બહુ ભુંડી કરી. સ્વામિનારાયણે પૂછ્યું, કઈ વાત, બાવાજી ? વેરાગીએ કહ્યું, સ્ત્રી-પુરુષોની સભા જુદી કરીને પ્રહ્લમાં ભેદ પાડ્યો એ. સ્વામિનારાયણે કહ્યું, ભાઈ, એ તો વસ્તુ જ એવી છે કે ભેળાં થઈ જાય; એ તો અમે એક સૂગાળા આવ્યા છીએ, તે અમારી સૂગથી એમને જુદાં રાખી શક્યા છીએ; તે અમારી સૂગ જ્યાં સુધી રહેશે ત્યાં સુધી જુદાં રહેશે, પછી એક તો છે જ.

આ ઉત્તરમાંજ આ પ્રથાનું તાત્પર્ય રહ્યું છે. વાડામાં રહી પ્રહ્લચર્ય પાળવું સહેલું હશે, પણ વાડામાં રોકાવું એ જ કઠણ વસ્તુ છે. જે દિવસે સ્વામિનારાયણે બે સભા જુદી કરવા વિષે વાત કાઢી, તે દિવસે મુક્તાનંદ સ્વામીને પણ એ સૂચી નહિ. એમણે નીલકંઠની વાતને અતિ વૈરાગ્યવાળી કહી ઉડાવી દીધી. મુક્તાનંદ સ્વામી અતિશય ઉત્તર વક્તા હતા. એમની કથા સાંભળવા સ્ત્રી-પુરુષો અતિ ઉત્સાહથી આવતા. કવિ દ્વલપતરામ કહે છે કે હિમગિરિમાંથી જમ ગંગાનો પ્રવાહ નીકળે, તેમ એમના મુખ-માંથી કથા નીકળતી. જેવું એમનું વક્તૃત્વ હતું, તેવું જ તેમનું રૂપ પણ હતું. કહે છે કે એમનું રૂપ એટલું બધું સુંદર હતું કે એને લીધે એ ચિત્તાકર્ષક ન થાય તે માટે એ પોતાનું આજીવન શરીર એવી રીતે ઢાંકતા કે માત્ર મોડાનો થોડોક બાજ જ દેખાય. આટલું છતાં નીલકંઠે એક યુક્તિ રચી. મુક્તાનંદ સ્વામીની કથા ચાલતી હતી, તેમાં એમણે કહ્યું કે હું બીજી કથા કરવા ઇચ્છું છું જે પુરુષોને સાં-ભળવી હોય તે આવે. નીલકંઠ દૂર જઈ બેઠો અને કથા કરવા માંડી. મુક્તાનંદ સ્વામીનો ગંગા પ્રવાહ છોડીને પણ એક પછી એક બધા પુરુષો નીલકંઠની સભામાં જઈ બેસી ગયા. મુક્તાનંદ સ્વામીના શિષ્યો પણ ત્યાં ગયા; અને છેવટે મુક્તાનંદ સ્વામી સ્ત્રીઓ વચ્ચે એકલા રહ્યા. મુક્તાનંદ સ્વામી નીલકંઠનો પ્રભાવ જાણી ગયા અને પુસ્તક વીંટાળી દઈ બોલ્યા, હવે અમારી કથા પૂર્ણ થઈ; અમે પણ હવેથી નીલકંઠની કથા સાંભળવા જ બેસીશું. ત્યારથી બે સભાની પ્રથા પડી ગઈ.

આ પ્રથાનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે જ્યાં જ્યાં સ્વામિનારાયણનાં મંદિરો હોય ત્યાં ત્યાં સ્ત્રીઓ માટે પણ એક જુદું મંદિર કરવાનો રીવાજ પડ્યો. એ મંદિર-રમાં કોઈ ત્યાગી* સ્ત્રીઓ હોય તો તે રહે, નહિતો સર્વ સત્સંગી સ્ત્રીઓને ભેગાં

* દીપ—ત્યાગી સ્ત્રીનો અર્થ ચતુર્થાશ્રમવાસિની સ્ત્રી જેવો કરવાનો નથી, પણ સામાનિક જાનજોને છોડીને ભગવત્પરાયણ જીવન ગાળવા ઇચ્છતી, વિધવાના ધર્મ પૂર્ણ પાળતી, પ્રહ્લચર્યને રાખતી સ્ત્રી જેવો કરવાનો છે. શિક્ષાપત્રી પ્રમાણે વિધવાને પુરુષોને અડવાનો પણ નિષેધ છે. એમાં પોતાના સમીપ સંબંધી તથા ધાવણા બાળકોને બાતલ રાખ્યા છે, પણ ત્યાગી સ્ત્રીઓ પુરૂષ માત્રનો સ્પર્શ વર્જિત ગણે છે.

મળી કયા, કીર્તન અને જ્ઞાન વાતો કરવાનું સ્થાનક તરીકે એ જગ્યા સચળાય આવી ગીતે સ્ત્રીઓ માટે જેમ દર્શનાદિકની જુદી સોધ કરનાર તેમ જ્ઞાન મેળવવા સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા કરનાર પણ સ્વામિનારાયણ પહેલાજ છે. આમ કરવાથી સ્ત્રીઓને વાચતા લખતા શીખવાનું આવશ્યક થયું સ્વામિનારાયણ સપ્રદાયની ઉચ્ચ જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓ અને ખાસ કરીને વિધવા સ્ત્રીઓ ખડુધા લખી વાચી શકે છે જ ત્યાગી સ્ત્રીઓના નિઃશ્ચય ત્યાગી પુરુષોના જેટલા આકરા નથી હોતા, એટલે ત્યાગી સ્ત્રીઓ ત્યાગી પુરુષો સિવાયનાં અન્ય પુરુષો જોડે જરૂર પડે સભાષણ કરી શકે છે, પણ તેમનો સ્પર્શ કરી શકતી નથી વળી સ્ત્રીઓ પોતાના જ્ઞાનમાં વૃદ્ધિ કરી શકે એ હેતુથી સપ્રદાયમાં જ્યારે મહાકથાઓ કરવાના પ્રસંગો આવે છે ત્યારે તેમને બેસવાની ઇલાહિદી સગવડ પણ ગખવામાં આવે છે

મન્યાસી ધર્મના આ વિષેના આશરેને લીધેજ નીલકંઠે લોજમાં એક બીજું કામ પણ કર્યું જે ઘરમાં સ્વામી ગમાનદના માધુર્યો રહેતા હતા, તેની પાડોશના મકાનમાં કોઇક સ્ત્રીઓ ગહેતી હતી જે ઘરની વચ્ચે દેવતાની આપ લે કગવા માટે એક બાકોડ હતું, મન્યામીઓએ દેવતા લેવા આપવાના નિમિત્તે પણ આવી રીતે સ્ત્રીઓના મખખામાં આવવું એ નીલકંઠને અચ્ચ નહિ તેથી એમણે સ્વહસ્તે એ છિદ્ર પૂરી દીધું એ પુરેલું બાકું હજી સુધી દેખાય છે

આ અરસામાંજ જ એક બીજો અદ્ભુત પ્રમગ ખન્યો મુક્તાનંદ સ્વામી સ્નાનાદિ કરી કૃષ્ણનું ચિતવન કરતા બેઠા હતા જુલમાં એમણે પોતાની તુબડી બહાર ઝોસગીમાં મૂકી હતી ધ્યાન ધરતા એ વાત એમને યાદ આવી ધ્યાન કરતાં જોડીને તુબડી ઉંચી મૂકવી એ એમને ગમ્યું નહિ, અને કુતરે આવી તુબડીમાં મો ઘાલી અહારાવે એ દેહેશતથી એમનું ચિત્ત પણ રિથગ થયું નહિ નીલકંઠે પોતાના ઐશ્વર્યથી આ વાત જાણી મુક્તાનંદ સ્વામીનું ધ્યાન પુરૂ થયા પછી નીલકંઠે સ્વામીને પૂછ્યું,

“દેવત તુબી પાત્રમે કિંવા દેવત ધ્યાન ?

“દેવત તુબીમે અવિક કિંવા દોષ મમાન ?”

મુક્તાનંદ સ્વામી બીચાગ લોઠા પડી ગયા પણ એ નિર્મોનીપણની મૂર્તિએ મેમાંથી જ એ જોડું ન લગાડતા, ચિત્તની સ્થિરતા યાચી

આ છેલ્લી ખન્ને વાતો છે તો નજવી, પણ થોડા મામમાં નીલકંઠે પોતાના કેટલો પ્રભાવ રામાનંદ સ્વામીના સિંચો પર પાડ્યો હતો તે આમાંથી સારી રીતે જણાઇ આવે છે નીલકંઠને તો હજી મૂકે કુત્રવા માડી નહતી ૧૮-૧૯ વર્ષની વય સ્વામી રામાનંદના સિંચો કેટલાક વૃદ્ધ દવા આવ્યા હતા, એમનાથી તો બધા જ ઘણા મોટા હતા નીલકંઠની ખારી પૂરવાની ક્રિયાથી એ વડીલોએ અપમાન લીધું હોત તો નવાઇ જેવું નહતું શું પોતાને હાથે બાકોડ પૂરી, નીલકંઠ એ વડીલોના ચારિત્ર પર શકા આણવા ઇચ્છતા હતા ? આવો પ્રશ્ન જોડી શકત, પણ એમને એમ જ પ્રતીતિ થઇ ગઇ કે તેઓ હવે એક મહાત્મ શક્તિની સમીપમાં આવ્યા છે, અને એ શક્તિને અનુસરવામાં જ તેમનું હિત છે

આમ કેટલાક વખત ગયા પછી રામાનંદ સ્વામી ગિરનાર પાસે આવેલા પીપ-લાણા ગામમાં-આવી પહોંચ્યા, અને મુક્તાનંદ સ્વામી તથા નીલકંઠ બ્રહ્મચારીને ત્યાં તેડાવી લીધા. જીવી ભારે અસર મુક્તાનંદાદિક સાધુઓ ઉપર નીલકંઠના દર્શનથી થઈ હતી, તેવી જ અસર સ્વામી રામાનંદ ઉપર પણ થઈ.

નીલકંઠને સત્સંગ સ્વયો, અને એમણે ઉદ્ધવ સંપ્રદાયની દીક્ષા લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે ઉપરથી સ્વામી રામાનંદે સંવત ૧૮૫૭ ની પ્રજોધિની એકાદશીને દિવસે એમને ભાગવતી દીક્ષા આપી અને સ્વામી સહજનંદ તથા નારાયણ મુનિ એવાં એ નામો પાડ્યાં.

સ્વામી રામાનંદ હવે વૃદ્ધ થયા હતા. પોતે સ્થાપેલ સંપ્રદાયની જવાબદારી કોઈ ખીજને સોંપવાની જરૂરીઆત એમને લાગી. સહજનંદ સ્વામી એમના સર્વે શિષ્યોમાં સૌથી નાના હતા, પણ સૌથી વિશેષ પ્રતાપી હતા એમાં જરાએ શક ન હતો. એમણે સહજનંદ સ્વામીનેજ પોતાની ધર્મધુરા સોંપવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને દીક્ષાથી બરોબર એક વર્ષે એમણે સહજનંદ સ્વામીને જેતપુરમાં પોતાની ગાદીના આચાર્ય સ્થાપ્યા. આચાર્ય પદ આપ્યા પછી રામાનંદ સ્વામીએ સ્વામિનારાયણને વર માગવા કહ્યું. સહજનંદ સ્વામીએ બે વર માગ્યા—(૧) તમારા ભક્તને એક વીંછીનું દુઃખ થવાનું હોય તેને બદલે એ દુઃખ મને રૂંવાડે રૂંવાડે ભલે થાએ, પણ તમારો ભક્તને તે ન થાએ અને (૨) તમારા ભક્તના કર્મમાં રામપાત્ર આવવાનું લખ્યું હોય તો તે રામપાત્ર મને આવે, પણ તમારો ભક્ત અત્રવસે દુઃખી ન થાએ. પ્રેમાનંદ સ્વામીએ એમનું વર્ણન કરતાં વારંવાર એમને ‘કરુણલોચન’ કહ્યા છે, અને ગાયું છે કે એમનો સ્વભાવ એવો હતો કે,—

“કોઈને દુઃખિયો રે, દેખી ન ખમાય, દયા આણી રે, અતિ આકળા થાય.

અત્ર ધન વસ્ત્ર રે, આપીને દુઃખ ટાળે, કરુણા દષ્ટિ રે, દેખી વાન જ વાળે.”

ઉપલા વરોની પસંદગી આ વચનની સાક્ષી પૂરે છે. એમના દયાળુ સ્વભાવનાં અનેક ઉદાહરણો લખાયા છે.

સહજનંદ સ્વામીને આચાર્યપદ આપ્યા પછી લગભગ એક મહીનામાંજ (સંવત ૧૮૫૮, માગસર સુદ ૧૨) સ્વામી રામાનંદ પરલોકવાસી થયા

સહજનંદ સ્વામીની નીમણુંક રામાનંદ સ્વામીના કેટલાક શિષ્યોને પસંદ ન પડી. એ શિષ્યોમાં એક રઘુ શિષ્ય નામે સાધુ હતા. એને રામાનંદસ્વામીએ અમદાવાદમાં ઉપદેશ કરવા મોકલ્યા હતા. ત્યાં એણે બહુ તોફાન જગડ્યું. છેવટે સહજનંદ સ્વામીને એને વિમુખ કરી સત્સંગ બહાર કરવા પડ્યા. એણે અમદાવાદમાં એક જુદો મઠ ખાંધ્યો; રાયખડ દરવાજા પાસે એક નાનકડાં મંદિરમાં એના કેટલાક શિષ્યો હજી રહે છે. સહજનંદ સ્વામીના દેહોત્સર્ગ પછી રઘુનાથદામના એક શિષ્યે આવી અમદાવાદના આચાર્ય અયોધ્યાપ્રસાદજી પાસે સહજનંદ સ્વામીની પ્રસાદીની એક મૂર્તિની માંગણી કરી હતી, અને તે મૂર્તિની સ્થાપના કરી, તે શિષ્યો પૂજે છે એમ કહેવાય છે.

આગળ જણાવ્યું છે કે હરખાઇ અને વાલખાઇ કરીને મૂળ આત્માનંદ સ્વામીની અને પાછળથી સ્વામી રામાનંદ સ્વામીની જે શિષ્યાઓ હતી એ ખત્રે સ્ત્રીઓને વેદાંત જ્ઞાનનું અભિમાન હતું, ખન્ને બ્રહ્મચારિણીઓ હતી, અને સન્યાસીનીના રૂપ મળતી, સ્વામી આત્માનંદના વખતથીજ ઉપદેશક થઇ ફરતી એમના ઉપદેશથી આખું ત્રણ ગામ સ્વામી આત્માનંદનું શિષ્ય થયું હતું, અનેક પુરુષો એમને પૂજતા, અને એમની પાસે જ્ઞાન સંભળવા આવતા મલામા એમને ગાદી તકીયાનું માન મળતું સહજનંદ સ્વામીએ હવેથી એમને સ્ત્રીઓમાજ ઉપદેશ કરવાની આજ્ઞા કરી આથી એમને ખડું અપમાન લાગ્યું એમને થયું કે અમે સીતે સીતે વર્ષની ડોસિઓ શુ પુરુષોના સંસર્ગમા ગદી ખગડી જશુ, કે અમને વગી એવી રીતનો સંયમ ! અમારા ઉપદેશ કરવાની રીતમા આત્માનંદે દોષો ન ન જોયો, રામાનંદ ન જોયો, અને હવે આ આજ્ઞાલનો આવેલો મહાજનંદ કહે છે કે તમે પુરુષોને ઉપદેશ ન કરશો, અમે એ વચન નહિ માનીએ સહજનંદ સ્વામીને એમની શુદ્ધતા વિષે મઠા નહતી, પણ એમને એક નવી જ પ્રથા પાડવી હતી, એટલે એમણે આગ્રહપૂર્વક પોતાની આજ્ઞા માનવા એ ખન્ને ખાધુઓને સમજવી દરખાઈ-વાલખાઈ રીસાયાં અને જુદા પડયા કહે છે કે ત્રણ ગામમા એમની મહાધિઓ છે, અને હજુ કેટલાક લોક એમને માને છે

રામાનંદ સ્વામીના અક્ષરવાસ પછી સ્વામિનારાયણ પોતાના સાધુઓના જુદા જુદા મંડળ ખાધ્યાં, અને એક એક મંડળને ભિન્ન ભિન્ન દિશામાં ઉપદેશ કરવા મોકલ્યું પોતે પણ એક મંડળ લઇ કચ્છ તરફ ગયા શરૂઆતમા આ મંડળોની રીત એવી હતી કે જ્યાં જાય ત્યાં ભિક્ષાવૃત્તિ કરવી, ભિક્ષામાં જ મળે તેમાથી ઉપયોગ જટલું વાપરી, ખાઈનું સદામત ખોની દાન કરી દેવું એ કામ થયું ખરૂં સવારના વખતમાં ચાલતું ખાઈના સમયમાં ભજન, કીર્તન અને ઉપદેશ થતા ઉપદેશનું મુખ્ય લક્ષ્ય લોકોને નીત અને સદાચારને માર્ગે ચલાવવાનું રહેતું દારૂ ન પીવો, માંસ ન ખાવું, ચોરી ન કરવી બ્યાબચાર ન કરવો, અને વટલવું-વટલાવું નહિ-એ પચમત દરેક નવા શિષ્યને આપવામા આવતા એ પાંચે ક્રિયા કે ઇ દેવ-દેવીની ઉપાસનાના ભાગ તરીકે પણ નિવ લેખાતી સ્વામિનારાયણના સાધુઓને ધન અને સ્ત્રીનો સંપર્ક પછે ત્યાગ મખવો પડતો સ્ત્રીના ત્યાગની રીત અજ્ઞાવી છે ધનના ત્યાગમા ધાતું માન્યો ત્યાગ આવી જતો અપવાદમા વસ સીવવા માટે સોય અને દેખક દોય તેને ચપ્પુ અને કાતર રાખવા દેવામા આવતા સર્વેદ્રિયાર્ણ જેવાંનિ રસના શુ વિશેષતઃ એ નિયમ પ્રમાણે આહાર માટે ઘણા આકરા નિકળે હતા એ અપ્રતાપમાં વાર વાર ફેરફાર કરવામાં આવતો, અને જુદી જુદી રીતે સાધુઓની કસોટી લેવામાં આવતી એવા કેટલાક ફેરફારો હુ આગળ ઉપર ગણવીશ સાધુઓએ ક્ષમા હુ શખવો ફરજિયાત હતો

ગાન્ધિદાન તાદન ચ કુત મુમતિમિર્જનૈઃ ।

સતત્યમેવ, સર્વેપા ચિન્તનીય હિત ચ તે ॥

(ચિંતાપત્ર, ૨૦૧)

એટલે માર આધને પણ આશીર્વાદ દેવો પડતો.

આ સાથે સમાધિ પ્રકરણ પણ આલ્યું. જો તે સ્વામિનારાયણને જોધને આકર્ષીતા, અને એનાં નાડી પ્રાણ જે આધ ધન દધને પડતા. સમાધિમાં સમાધિ પ્રકરણ, પોતાના ઇષ્ટદેવનું દર્શન કરતા, અને જંગી જોએલી વાત કરતા. જ્યાં ત્યાં સ્વામિનારાયણના ચમત્કારોની વાત ફેલાઈ ગઈ. હજારો મનુષ્યો સ્વામિનારાયણનાં દર્શન કરવા આવવા લાગ્યાં. જોણે જોણે સ્વામિનારાયણને જોએલા તેમના એક અભિપ્રાય તો ચોક્કસ હતો કે એમની આંખોમાં કંઈ અજબ જાદુ હતું. “કમળનયન કટાક્ષમાં, મારા તાણી દ્યો છો પ્રાણ,” એ પ્રેમાનંદ સ્વામીના અભિપ્રાય હતો. ભુમાનંદ સ્વામીનું ચિત્ત પણ એનાં ‘અપળ નેણું’ એજ ચોરી લીધું હતું. પણ જોતું જાદુ એમની આંખોમાં હતું, તેવુંજ એમની વાણીમાં અને એમની ચાલમાં હતું. એક વાર સ્વામિનારાયણ એક ગામમાં જોતી રાતની વખતે ગયા હતા. સાથે એક સેવક હતો. સ્વામિનારાયણ એ ગામમાં આવી શકે એટલા નજદીક હોવાનું કોઈને ભાન નહતું. ગામમાં થઈને જતા હતા, ત્યાં એક દુકાનમાં જે વાણીઆઓ હીસાખ મેળવી રહ્યા હતા. સ્વામિનારાયણ અને એમના સેવકને જોધને એક વાણીઆ પોલ્યો, આ આટલી મોડી રાત્રે સ્વામિનારાયણ જવું કોણ જતું હશે ? બીજે વાણીઆ કહે સ્વામિનારાયણ તો દૂર દેશાવર છે, એ ક્યાંથી આવે ? પહેલાંજે કહ્યું, કહો ન કહો, એ સ્વામિનારાયણજ છે; એ વિના આવી ચાલ હોય નહિ. સ્વામિનારાયણે આ સંવાદ સાંભળ્યો, અને સેવકને કહ્યું, વાણીઆ અતિશય ડાહ્યો હીસે છે, અમને આટલા અંધારામાં પણ જોળખ્યા. અમદાવાદ તથા વડતાલના મંદિરોમાં સ્વામિનારાયણની જે જીવનસદશ કાષ્ટની મૂર્તિઓ છે, તે યદ્યપિ એમના દેહાન્ત પછીથી થયેલી છે, તોપણ તેમાં એમની ચિત્તાકર્ષકતા જણાઈ આવે છે.

સ્વામિનારાયણના સમાધિ પ્રકરણની વાત મુક્તાનંદ સ્વામીએ પણ સાંભળી. એમની આ વાતમાં શ્રદ્ધા ન બેઠી. એને એ સાંભળી અતિશય ખેદ થયો. એણે ધાર્યું કે આણે કંઈક યોગ સાધ્યો છે, અને તેને બળે કોંકોને ભમાવે છે. રામાનંદ સ્વામીએ આવા જીવાનીઆને ક્યાં સત્સંગનો ભાર સોંપ્યો, એમ પણ એમને લાગ્યું. કેટલોક વખત પછી સ્વામિનારાયણ અને મુક્તાનંદસ્વામી મેઘપુરમાં ભેળા થયા. મુક્તાનંદ સ્વામીએ સમાધિનું ‘પાખંડ’ ચલાવવા માટે સહજનંદ સ્વામીને ખુબ ઠપકો દીધો. સહજનંદ સ્વામી મુક્તાનંદ સ્વામીને ગુરુ સમાન ગણતા. એ આવે ત્યારે પોતે સામાન્ય એમને ભેટતા, અને એમને ખેસાડી પછી પેતે ખેસતા. એમણે મુક્તાનંદ સ્વામીનો ઠપકો ધીરજથી સાંભળ્યો. એમની કૃતિમાં કોઈ જાતનું ‘પાખંડ’ નથી એમ સમજાવ્યું. તોપણ મુક્તાનંદ સ્વામીને મંત્રોષ ન થયો. એટલામાં મુક્તાનંદ સ્વામીનો એક શિષ્ય ત્યાં આવ્યો. એને સ્વામીના દેખતાંજ સમાધિ થઈ સ્વામીએ એનાં નાડી પ્રાણ તપાસ્યાં, અને ચેતના રહિત જઈ આશ્ચર્ય પામ્યા. શોડીવાર પછી એ શિષ્ય જાગ્યો, અને સ્વામીને કહ્યું કે એણે રામાનંદસ્વામી તથા સ્વામિનારાયણ બન્નેને સમાધિમાં જોયા. રામાનંદસ્વામીને સ્વામિનારાયણની સેવામાં ઉભેલા જોયા. રામાનંદ સ્વામીએ એ શિષ્યને કહ્યું કે મુક્તાનંદને કહેજો કે હું કહેતો હતો કે હું તો કુગ-

કુળી વગાડવાવાળો છું, અને ખેલાડી તો ખીજ આવશે, એ વાત કેમ ભુલી ગયા ? આટલું સાબળીને પણ મુઠ્ઠાનદ સ્વામીને શાંતિ ન થઈ એ ત્યાથી ઉદાસ ચહેરે ઊઠ્યા અને પોતાને આમને ગયા સાજે જગલ જઈ આવી, ગામ બહાર નાહીને આવતા હતા, તેવામાં એમને એક આડ નીચે રામાનદ સ્વામી દેખાયા મુઠ્ઠાનદસ્વામી એમની પાસે ગયા, અને દડવત્ પ્રણામ કરી ખૂબ રડયા એમનું ચિત્ત ચગડોળે ચડ્યું હતું સહજનદસ્વામી પાખડી છે કે ધૈર્યવાતાર છે, એનો એ નિશ્ચય કરી શકતા નહતા રામાનદસ્વામીએ સ્વામીને ધીરજ આપી, પોતે કૃષ્ણાવતાર ધવાની જે જે ભવિષ્ય વાણીઓ કહી હતી, તેનું સ્મરણ કરાવ્યું, અને સ્વામિનારાયણને પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ અર્પણ કરવા ઉપદેશ કર્યો મુઠ્ઠાનદ સ્વામીના હૃદયમાં શાંતિ થઈ, અને મુખ ઉપર આનંદ છાંયો જગલમાંથી એમણે કુલ વીણ્યા, અને પોતાને હાથે એક હાર ગુથી સ્વામિનારાયણ પાસે ગયા એમને દડપ્રણામ કરી હાર પેરાવ્યો, અને પોતે એમને વિષે પરઠેલી દોષપુદ્ગિ માટે ક્ષમા માગી

સ્વામિનારાયણના સાધુઓ અન્ય વેરાગીઓને દેવનું કારણ થઈ પડ્યા ધન, સ્ત્રી

અને વ્યમનનો ત્યાગ રાખનારા લોકોમાં પૂજવા લાગવાથી, ખીજ

વેરાગીઓનો વેરાગીઓને પોતાનું માન ભગ થતું લાગ્યું કવિ દસપતંગમન

દેવ ગુરુ શ્રીપાત દેવાનંદ સ્વામી, રામગણે આનંદાનંદ સ્વામી,

દેવીવાળા મગ્નીરામ વગેરે વેરાગી મઠોના ઠેટલાક મહતો તથા

શક્તિના ઉપાસકો પોતાની મહતાઈ છોડી સ્વામિનારાયણના સાધુઓ થઈ ગયા, તેથી

એમને પોતાના બેલાઓ તણાઈ જવાની પણ ખીજ લાગી તેથી, એ વર્ગ સ્વામિના

રાયણનો કદો શત્રુ થઈ રહ્યો એમ્ને સ્વામિનારાયણના સાધુઓને મારવા-પીટવાનું

આરંભ્યું જ્યાં સ્વામિનારાયણના મધુઓ દેખાય, ત્યાં વેરાગીઓ એમના ઉપર તુટી

પડવા લાગ્યા એમનાં કદી અને જનોઈ તોડે, મૂર્તિઓ ખેંચી બળ કે ખડિત કર,

એમણે આણેલી બિલા સુટી લે, ચાથવા બિલામાં મુએલા હંદર વગેરે નાખી ગોઝારી

કરે, કોઈવાર ઝેર પણ નાખે જ્યાં સ્વામિનારાયણનું સદામત ચાલતું હોય ત્યાં ભૂટ

પડે એક મૂળજી હુલાલો વેરાગીઓને હાથે કપાઈ ગયો મુઠ્ઠાનંદ અને બ્રહ્માનંદને

એક વાર વેરાગીઓએ ખીંધી એમનાં નાક કાન કાપવા તૈયારી કરી, એટલામાં એક

પરદેશી જતે વેંચા, અને દયા આવવાથી છોડાવ્યા એક વાર એ જ મુઠ્ઠાનંદ

સ્વામીને ચદનથી પૂજા કરવાને મિલે ચદનમાં ઝેર ઘોળીને લાવ્યા, અને કપાળે તે

ચોપડ્યું બ્રહ્માનંદ સ્વામીને વળી એક વાર સખ્ત ચાર મારી સોળ લીલાડયા મારતા

મારતા વેરાગીની લાડી ફાંગી જઈ એક ગૃહસ્થે આવી સ્વામીને છોડવ્યા, અને

“ખાટ વાગુ ?” કરી પૂછ્યું સ્વામી વિનોદી એટલા હતા કે આટલા મારમાં પણ

એમણે કદા ક કાપાઈ, મને વાગ્યું તની તો ફિકર નથી, પણ આ મારા ગુરુમાઇની

લાકડી બાળી જઈ એ એટલું થયું । સ્વામિનારાયણને પણ મારવાને વેરાગીઓનાં લશ્કર

ઉઠવા લાગ્યા, માટી એટી ડાંગી ઠાકતા વેરાગીઓ સ્વામિનારાયણની સલામાં પેસતા,

અને ઠેટલાક વાર સ્વામિનારાયણના દેહને બંધનમાં નાખતા રાજ્યાધિકારીઓ દાદ ન

આપતા “આપ આપ લડી મરે, તેમાં રાખ શું કરે ?” સ્વામિનારાયણને આમ

ગામ ફરવાનો નિયમ જ થઈ પડ્યો. કેટલા કાઠી અને ગરાસીઆ તાલુકદારોએ એમને સારો આશ્રય આપ્યો. એ લોકો પોતાનાં ઘરખાર છોડી સ્વામિનારાયણનાં રક્ષણ માટે એના પાર્ષદ અને અંગરક્ષક થઈ રહ્યા; સ્વામિનારાયણને જરા એકલા ન મૂકતા, અને હંમેશાં એમને વીંટળાઈને રહેતા. ગઢડાના એલલ ખાચર અને એના પુત્ર કિતડ (દાદા) ખાચરે તો સ્વામિનારાયણને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું; પોતાનાં ધન, માલ સહિત આખું કુટુંબ સ્વામિનારાયણની સેવા પરાયણ થઈ રહ્યું. જ્યારથી એ કુટુંબે સ્વામિનારાયણનો આશ્રય લીધો ત્યારથી તે સ્વામિનારાયણના દેહાવધિ પર્યંત એ કુટુંબે પોતાનું ઘર સ્વામિનારાયણનું કર્યું, અને પોતે સ્વામિનારાયણના આરાંકિત થઈ રહ્યા. ગઢડામાં અઘી હિસ્સો દાદાખાચરનો હતો, અને અઘી એના એક પિત્રાઈ જીવાખાચરનો હતો. જીવાખાચર પણ સ્વામિનારાયણનો શિષ્ય હતો, પણ સહજનંદ સ્વામીનો દાદા ઉપર વધારે પ્રેમ જોઈ અને ભાગ સંખંધી ખટપટને લીધે એ સ્વામિનારાયણને કોઈક વાર મરાવી નંખાવવા પણ તૈયાર થતો. એ નિરંતર સ્વામિનારાયણને કહેતો કે તમે ભગવાન થઈને દાદા ઉપર પક્ષપાત રાખો છો. એક વાર સ્વામિનારાયણે બેયની વચ્ચે કેટલો ફરક છે તે બતાવ્યું. ચોમાસાનો દિવસ હતો; સહજનંદ સ્વામી નદીએ નહાવા જતા હતા. જીવા ખાચર સાથે હતો. નદી ઉપર એક વેરાગી ચુલો સળગાવી રાંધતો હતો. ઉપરથી વરસાદના છાંટા પડી પડી, એનો ચુલો હોલવી નાંખતા હતા. કુંઠી કુંઠી વેરાગીની આંખો લાલ થઈ ગઈ હતી. સહજનંદ સ્વામીએ જીવા ખાચરને કહ્યું, સાધુઓને ખડું ત્રાસ થાય છે, માટે એક દુધ્મંશાળા ગામમાં ખંધાવી હોય તો ઠીક. જીવાખાચરે કહ્યું, એવા તો ઘણાં વેરાગડા ભટકે છે. સહજનંદ સ્વામી નાહી, દાદાખાચરના દરખારમાં પધાર્યો, અને દાદાખાચરને પાછી એજ વાત કરી. દાદાખાચરે કહ્યું, ભલે, મહારાજ, આજથી માંડે ઘર વેરાગીઓને ઉતરવા માટે આપી દો. સ્વામિનારાયણે કહ્યું, તમારું ઘર જ આપી દેશે તો તમે ક્યાં રહેશો? દાદાએ કહ્યું, હું સાધુઓ ભેળો રહીશ, અને સ્ત્રીઓ ત્યાગી બાઈઓમાં રહેશે. સ્વામિનારાયણે જીવાખાચર તરફ જોઈ કહ્યું, જોયું, તમે કેવો ઉત્તર આપ્યો, અને દાદાખાચરે કેવો આપ્યો તે? આ હેતને લીધે જ અમે એને ત્યાં ટક્યા છીએ. સ્વામિનારાયણ વર્ષના લગભગ આઠ મહીના પર્યંત ન કરતા, અને બાકીનો સમય ગઢડામાં આવી રહેતા.

સાધુઓનું મારનું દુઃખ તો ટાળી શકાય એમ નહતું, પણ પૂજા રહિત થવાથી પડતા ઉપવાસનું દુઃખ ટાળી શકાય એમ લાગ્યું. અત્યાર સુધી સર્વે સાધુઓને ભાગવતી દીક્ષા આપવામાં આવતી. એક રાત્રે સ્વામિનારાયણે એ સર્વેને પરમહંસ દીક્ષા આપી દીધી. કંઠી, જનોઈ અને શિખાનો ત્યાગ કરાવ્યો. મૂર્તિની પ્રત્યક્ષ પૂજને બદલે માનસી પૂજનો વિધિ શીખવ્યો. પાંચસે સાધુઓ એક જ રાત્રિમાં પરમહંસ દીક્ષાને પામ્યા. પાંચસે ભાગવતી દીક્ષાધારીઓને કંઠી, જનોઈ અને પૂજનો ત્યાગ કરી સંન્યાસી થતાં વિલંબ ન લાગ્યો, એ સ્વામિનારાયણે એમના ઉપર કેટલું પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું તે બતાવે છે. એ વૈષ્ણવ સાધુઓ પણ હવે સ્વામિનારાયણના મુંડિયાને નામે જોળખાવા લાગ્યા. સ્વામિનારાયણ આટલા સાધુઓને જ મુંડિયા કરીને અટક્યા નહિ. એમણે પોતાના શ્રદ્ધસ્થ શિષ્યોની પણ કસોટી કરવા પારી. અદાર કાઠી, મરા-

સીઆ અને સલાવિત ખાટીદારોને એમણે કાગળ લખ્યા કે આ કાગળ વાચતા જ જેતલપુર જઈ, ત્યાંના સાધુ પાસે ભગવા ધારણ કરી, કાશીએ લલુવા જાને, એ અઢારે જણા અને એ કાગળની વાત જાણમાં આવતા ખીજ અનેક મૂઠસ્યો કાગળ પહોંચતા જ પાણી પીવાની પણ વાટ ન જોતાં ચાલી નીકળ્યા સ્વામિનારાયણને એમની પરીક્ષા જ લેવી હતી એમણે એમને પાછા ઘેર વિદાય કર્યા, એમાના એક પટેલ-અફસુ-તાનદ સ્વામી, -કાગળ મળ્યો તે વખતે મીઠળ ખાધી વરઘોડે ચડ્યા હતા એમણે મીઠળ તોડી ઘોરાને જેતલપુર તરફ હોડાવી મૂક્યો એ તો પાછા ઘેર ન જ ગયા

સહજનંદ સ્વામી પોતાના શિષ્યોને કસવામાં અતિશય તીખા હતા જોણે એમને પોતાના કરી માન્યા, તેનામાં અહુમાન કસર ન મહેવા દેવી એવું એમનું પણ હતું, તે પ્રમાણે સખતમાં સખત નિયમો ઝાઢી એ પોતાના શિષ્યોની પરીક્ષા લેતા એમણે જુદે જુદે મમયે કાઢેલા નિયમોને સામ્રાટયિક પગલાવામાં પ્રકરણો રહે છે સ્વામિના-ગયણે ૨૦ વર્ષ માં મોથી વડુ પ્રકરણો ફેરવ્યા હતા તેમાંનાં કેટલાક નીચે પ્રમાણે હતા-

૧ ગંગે જામ બહાર વગડામાં એક બીજાને સાદ સલાળાય નહિ એટલે દૂર, પલાડી વાળી, હયાન ધગવા બેસવું

૨ રંગે મર્ખ વાંછી ચઢે તોએ બેસી રહેવું

૩ સુતા પછી જાગી જવાય, ત્યાર પછી પાછું સુવું નહિ, કે પગ દાણે કગ્ગો નહિ

૪ મન્માન થાય એટલે તુગત, ગાય બદલવું

૫ ગંગે, જાગણ કરી, ભજન કરવા બેસવું, અને હવ આખે તો દળવા બેઠવું

૬ પાંચથી વિના પૃથ્વી હપર જ સુવું

૭ મતુ હુમકુ દેખાય તો કપવાન કરવો

૮ હુમટો કાઢીને સાવળાએ ચાલવું

૯ જોડા ન પહેરવા

૧૦ વાહન પર ન બેસવું

૧૧ માથ, માસમાં ગંગે પાણીના માટલા ભરી ગાળ, તે પાણીથી મૂર્ધોદય મહેલા

માન કરવું

૧૨ તાપવું નહિ

૧૩ અગ્નિને અડઠવો નહિ

૧૪ ગપિતુ અન્ન ખાતું નહિ

૧૫ કાચા અન્નની ભિક્ષા લેવી નહિ

૧૬ ભિક્ષાની ઝાળામાં જ પડે તે, લેવું ઠરી, ઝાળીને પાણીમાં ઝાળવી, અને પછી તેનો ઝાળો વાળી ખાઈ જવો

૧૭. એક માસ-ઓરી જુવાનના ફેટલા ખાવા

૧૮. દુધમાંથી નીપજતા પદાર્થો ન ખાવા

૧૯. ચેરડીમાંથી નીપજતા પદાર્થો ન ખાવા.

પ્રણામ કરી, કોઈ વાર અદક્ષિણા પણ ફરી, એ હાથે ખૂબ સ્નેહથી દાખી ભેટે, હોળીમાં રંગે રમાડી, શરદમાં રાસડા લેવડાવી આનંદમાં તરખોળ કરી મૂકે, સાધુઓને માર પડેલાં બેઠ, આંખમાં પાણી ભરાઈ આવે, એ અર્ધાં ચરિત્રથી પ્રેમ સળી કહે છે તેમ,

“ ત્રિભુવનમાં એવી કોણ છે,

જે વશ નવ થાયે નાર* ? ”

સ્વામિનારાયણને ત્યાગ અને તપને જ ઇચ્છે હોવા છતાં, એમની લાલિત્ય વૃત્તિ ઓછી થઈ નહતી. રામાનંદ સ્વામીને પોતાના આશ્રમમાં એ વસ્તુની ઓટ જણાઈ હતી-વિદ્વાનની અને સારા ગવૈયાની. મુક્તાનંદ સ્વામી, રામાનંદ સ્વામીના સમયથીજ કવિતા અને લજન કરતા, પણ એમને અભ્યાસ તે વખતે માત્ર તુલસીદાસ, સુરદાસ વગેરે લાવાના કવિઓનોજ હતો; સંસ્કૃત શીખેલા નહિ, અને લજન પણ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ કરી શકતા નહિ.

સ્વામિનારાયણે એ ખન્ને ન્યૂનતા પુરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

શિક્ષણની ઓટ કાઢવાને પ્રસંગ નીચે પ્રમાણે થયો. મોટા આત્માનંદ સ્વામી નામે એક જુના સાધુને સહજનંદ સ્વામીએ ઉપદેશ કરવા મોકલ્યા હતા. એ સાધુ ખડુ થોડું ભણેલા હતા; એમનું સર્વ વેદાંત ‘સ્વામિનારાયણની આજ્ઞા’ એજ હતું. એક ગામમાં કોઈક શાસ્ત્રીઓએ આવી એમને પ્રશ્ન પુછ્યો કે ‘તમારું સ્વરૂપ શું ?’ સ્વામીએ કહ્યું કે ‘ગુરુનું વચન એ અમારું સ્વરૂપ.’ શાસ્ત્રીઓએ કહ્યું, ‘વચન તો શબ્દને કહેવાય; એ કાંઈ સ્વરૂપ થઈ શકે ? માટે તમારું સ્વરૂપ કહો.’ સ્વામીએ હંક પુર્વક પાછું કહ્યું, ‘ભાઈ, અમારું સ્વરૂપ તો વચન, વચન ને વચન.’ સ્વામીનું વેદાંત એમના મોક્ષ ધર્મ માટે તો સંપૂર્ણ હતું. પણ શાસ્ત્રીઓને એવો આભાસ થયો કે આ સાધુ તો કોઈ મૂર્ખ છે, તેથી તેમણે એમની મશ્કરી કરી અપમાન કર્યું. વેદાંતના વિવાદીઓને સ્વામીનું જ્ઞાન અધુરું લાગે એમાં નવાઈ નહોતી. સ્વામિનારાયણને એ વાતની જાણ થઈ. કોઈ પંડિતો વાદ કરવા આવે ત્યારે તેમને યોગ્ય ઉત્તર ન આપી શકાય એ સ્થિતિ એમને શોચનીય લાગી. અને તેથી એમણે મોટા નાના સર્વે સાધુઓને ભણવાની આજ્ઞા કરી. મુક્તાનંદ સ્વામી તથા ધ્યજ્ઞાનંદ સ્વામીને ભણવા માટે ખાસ સુરત મોકલ્યા. એ સંસ્કૃત ભણીને આવ્યા ત્યારે એમને સભા વિષે અતિશય સત્કાર કર્યો. બીજા ભણનારોએ પ્રસાદી આપી ઉતેજન દેવા લાગ્યા. ન બાણે તેને પ્રાયશ્ચિત આપ્યાં. નાના સાધુઓને ભણવા માટે ખાસ વ્યવસ્થા કરી. નાના સાધુઓમાં પણ જે વિદ્વાન કે ચારિત્ર્યવાન દેખાય તેને મોટા સાધુઓના જેટલુંજ માન મળે એવો પ્રબંધ કર્યો. આને પરિણામે થોડા વર્ષમાં મુક્તાનંદ સ્વામીનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ એવો એવો સરસ થયો કે એ એકલા વડોદરામાં પંડિતો જેડે શાસ્ત્રાર્થ કરવા જઈ શક્યા, અને ત્યાં છતીને આવ્યા; સ્વામીઓ ગોપાળાનંદ, નિત્યાનંદ,

* ‘નાર’ નો અર્થ અને સક્ત કરવાનો છે; દક્ષિણમાં ભક્તો પોતાને પ્રભુની ગોપી રૂપ આને છે.

શુકાનંદ, વાસુદેવાનંદ બ્રહ્મચારી જ્યાં સંસ્કૃત કવિઓ, વેદાંત તથા ન્યાયના યાત્રીઓ અને ભાષ્યકારો ઉત્પન્ન થયા ગૂઝરાતમાં તે સમયમાં સંસ્કૃત શાસ્ત્રીઓમાં દીનાનાથ ભટ્ટનો નામ જાણીયો હતો. એ કવિને સંસ્કૃત પુસ્તકો લખવા માટે ખાસ રોક્યા, ગોપાળાનંદ સ્વામીએ સ્વામિનારાયણના નિદ્ધાન્તાનુસાર ગીતા ભાષ્ય, સૂત્રભાષ્ય અને બીજા કેટલાક પુસ્તકો રચ્યા, નિત્યાનંદ સ્વામીએ શ્રીહરિદિગ્વિજય નામે ત્રય કરી સ્વામિનારાયણના વેદાન્ત સિદ્ધાન્તોને મમજાવ્યા, તથા કેટલાક પુસ્તકોની સંસ્કૃતમાં અને કેટલાકની ગૂઝરાતીમાં ટીકા લખી, શુક મુનિએ સામપ્રદાયિક ત્રયોની ટીકા, સ્વામિનારાયણના વચનામૃતોનો સંસ્કૃત અનુવાદ, તથા તે ઉપર ટીકા લખ્યા, દીનાનાથ ભટ્ટ અને વાસુદેવાનંદ બ્રહ્મચારીએ 'સત્સંગી છવન' અને 'મત્સંગી ભૂપલ' નામે બે મોટા સંસ્કૃત ત્રયો રચ્યા +

જોતે દહાડે સંપ્રદાયના પુસ્તકોનું સંપ્રદાયની પુષ્ટિ કરે છે, એવો મહાજનંદ સ્વામીનો દંઢ મત હતો સંપ્રદાયનો પ્રવેશ વિદ્વદ્વર્ગમાં સંસ્કૃત દ્વારાજ તે વખતમાં થઈ શકતો, એટલે સામપ્રદાયિક માહિત્ય એ ભાષામાં લખવું આવશ્યક હતું, પણ જન સમૂહમાં તો પ્રાકૃત ભાષાનેજ પ્રધાન સ્થાન આપવું જોઈએ, એ તે સારી પેઢે જાણતા હતા. તેથી એમણે સુજ્ઞાનંદ સ્વામીને મરણ પર્વત પ્રાકૃત ભાષામાંજ લખવાની આજ્ઞા કરી હતી મુક્તાનંદ સ્વામીએ પણ એ આજ્ઞા અક્ષરણ પાળી હતી એ સદ્ગુરુ કેટલાક વર્ષથી ક્ષયથી પીડાતા હતા, છતાં માત્ર મગણને આગલે દિવસે જ ગોપાળાનંદ સ્વામીની આજ્ઞાથી એમણે પોતાની કલમ ચૂકી હતી તેજ પ્રમાણે બ્રહ્માનંદ સ્વામી પ્રેમાનંદ સ્વામી વગેરે કેટલાક માધુઓને ને રાજ અમુક પદો લખ્યા સિવાય જમણુ નહિ એવો નિયમ હતો નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ તો પોતાનો સર્વ આત્મા વૈરાગ્યમાં અને વૈરાગ્ય પ્રવાન પુસ્તકોમાં જ રેડવાનો ધવો માંડ્યો હતો

પણ કેવળ પરિતાપ માટે સહજનંદ સ્વામીને જરાએ મોહ નહતો વિદ્રતા કરતા ચારિત્ર માટે જ એમને વિશેષ આદર હતો ચારિત્ર માટે સંપ્રદાયમાં 'વૃત્તાન્ત' શબ્દ વપરાતો એક વાગ એક સાધુને સહજનંદ સ્વામીએ છુરાનપુર જવા આજ્ઞા કરી છુરાનપુર તો તે વખતમાં દૂર દેશાવર ગણાય કોઈકે કહ્યું મહારાજ, એ સાધુ ભણેલા નથી, અને એટલે દૂર કોઈક સવાલ જવાબ કરશે તો એ સુઝાઈ જશે સ્વામિનારાયણે કહ્યું, એ ભણેલા નથી તેની ફિક્ક નથી, કારણ કે એમનું વૃત્તાન્ત શુદ્ધ છે ધન અને જ્ઞાની એ લેવાય એવા નથી એમનું વૃત્તાન્ત એમને પ્રશ્નોત્તરમાં સાહાય્ય કરશે એક નૃસિંહાનંદ સાધુ મવારના પહોઝમાં ઉઠી સ્વામિનારાયણ પાસે હીવો બળે, તેને અજવાળે વાચવા માટે બેસના સિયાળાના દિવસ હતા, સહજનંદ સ્વામી પાસે બેસી સગડીએ લાપતા નૃસિંહાનંદળ વાંચતા જાય, પણ એમનું ચિત્ત સ્વામિનારાયણની મૂર્તિનું હયાન ધરવામાં બેસાયા કરે એટલે ભણવાના પાનાં હાથમાં રહી જાય, અને એ સ્વામિનારાયણને એક ટશે બેસી બેસી ગડે સ્વામિનારાયણ એમને ટોકે એટલે વળી પાછું વાચવા

+ 'સત્સંગી છવન' એ શતાનંદ મુનિના નામથી લખાયેલો છે એ સાધુએ એ લખવાની શરૂઆત કરી હતી, પણ ટૂંકજ એમનો હાથ ચલાયો, દીનાનાથ ભટ્ટ પાસે એ પૂરો કાવ્યો એમ કહેવાય છે એ સિવાય એ સાધુ વિશે કંઈ જણાય નથી

માંડે. કેટલાક સાધુઓને ભણવાની આજ્ઞા ગમતી નહોતી; તે પ્રમાણે સહજનંદ સ્વામીએ ધાર્યું કે નૃસિંહાનંદને પણ ભણવું ગમતું નથી, માટે જાણીને ભણવામાં ચિત્ત રાખતા નથી. એક દિવસ એ પ્રમાણે નૃસિંહાનંદની વૃત્તિ સ્વામિનારાયણમાં ચોટી હતી, એટલામાં હાથમાંનાં પાનાંને સગડીની આળ લાગી અને સળગી ઊઠ્યાં. સહજનંદ સ્વામીએ એમને ફેલી કહી ખૂબ ઠપકો દીધો. એટલે નૃસિંહાનંદ રોષ પડ્યા, અને કહ્યું કે હું ફેલ કરતો નથી; પણ આપનામાં માફ ચિત્ત એવાં જાય છે, અને હું સ્થિર થઈ જાઉં છું. સ્વામિનારાયણ આ ઉત્તરથી ખડુ પ્રસન્ન થયા, અને કહ્યું કે તમે હવે બધું ભણી ચુક્યા. ભણાવી-ભણાવીને પરમેશ્વરમાં સ્થિર વૃત્તિ કરવી એજ હેતુ છે. મોક્ષને સાહાયકારી જે વિદ્યા ન હોય એને માટે સ્વામિનારાયણને ખડુ ગ્રાંછો મોહ હતો. દીનાનાથ ભટ્ટને એક વાર સહજનંદ સ્વામીએ પૂછ્યું, તમને કેટલા શ્લોક આવડે છે. ભટ્ટે કહ્યું કે મને ૧૮,૦૦૦ શ્લોક કંઠે છે. સહજનંદ સ્વામીએ પૂછ્યું, એમાંથી તમે તમારા મોક્ષના કેટલા માન્યા છે? ભટ્ટે કહ્યું, એનો તો મેં હિસાબ નથી કર્યો, મહારાજ. સહજનંદ સ્વામીએ કહ્યું, ત્યારે તમે શ્લોક કંઠે કરીને શું દિવસ ઉજાડ્યો?

સ્વામિનારાયણે જમ એક લેખક મંડળ તૈયાર કર્યું, તેમ એક લજન મંડળ પણ ઊભું કર્યું. સ્વામી પ્રેમાનંદ અને દેવાનંદ એ એ. ઉત્તમ ગવૈયાઓ હતા. પ્રેમાનંદ સ્વામીએ તો પૂર્વાશ્રમમાં સંગીતને! ઉત્તમ અભ્યાસ કર્યો હતો; એમના સંગીતથી આખી સભા રોમાંચિત થઈ જતી. એમના સંગીતમાં એટલો પ્રેમ ભરેલો રહેતો કે સ્વામિનારાયણે એમની પ્રશંસા કરતાં એક વાર કહ્યું છે કે “એ સાધુને જીકીને સાદાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરીએ એવું મન થઈ જાય છે.” જૃહત કાવ્યદોહનમાં એમના નામ તળે ટીપ છે કે સહજનંદ સ્વામીના વિરહની ગરબીઓ જ્યારે એમણે સુરતમાં ગાઈ હતી, ત્યારે એકે એક શ્રોતાની આંખમાંથી આંસુ વાહ્યાં હતાં.

જમ જમ સત્સંગ વધતો ગયો, તેમ તેમ સ્વામિનારાયણના મહત્વના સિદ્ધાન્તો પણ ફેલાવા લાગ્યા. સત્સંગ બહાર પણ એમની ચળવળ શરૂ અહિંસામય યજ્ઞ થઈ. એ ચળવળોમાંની સુખ્ય હિંસા યુક્ત યજ્ઞ બંધ કરાવવાની હતી. પહેલો પ્રસંગ એમને ભુજમાં મળ્યો. ભુજના કારભારી જગજીવન મહેતાએ યજ્ઞ આરંભ્યો હતો. સ્વામિનારાયણે જઈ અહિંસામય યજ્ઞ કરવા એને સમજાવ્યો. જગજીવને પંડિતોની સલાહ કરી, તેમાં સહજનંદ સ્વામીની જીત થઈ. જગજીવન મહેતાને પોતાનો યજ્ઞ બંધ કરવો પડ્યો એ એને રુચ્યું નહિ. એ સ્વામિનારાયણનો દ્વેષી થઈ રહ્યો, પણ એની સ્ત્રી સ્વામિનારાયણની સત્સંગી થઈ. ત્યાર પછી અહિંસામય યજ્ઞ કરવાની પ્રથા પાડવાને સ્વામિનારાયણે પોતે એવા યજ્ઞો કરવાનું આરંભ્યું. પહેલો યજ્ઞ એમણે જેતલપુરમાં કર્યો. અમદાવાદમાં તે વખતે પેશ્વાઈમાં વામમાર્ગનું ખડુ જોર હતું. પેશ્વાના સૂબાનું વલણ પણ એજ માર્ગ તરફ હતું. વામમાર્ગીઓએ એ યજ્ઞમાં વિવ્ર કરવા ખડુ પ્રયત્ન કર્યો, છતાં એ યજ્ઞ તો પાર પડ્યો. પણ એ યજ્ઞ સ્વામિનારાયણને કંટનું કારણ થઈ પડ્યો. એ યજ્ઞ થયા પછી સુખાને! ખાપ મરી ગયો. કોઈકે કહ્યું કે એના પ્રાંતમાં દેવને મળતો પણ ભાજ બંધ થવાથી

એના પિતાનું મરણ થયું બીજા કોઈકે વળી કહ્યું કે એના પિતાને મારી નખાવવા માટેજ સ્વામિનારાયણે એ યજ્ઞ કર્યો હતો. ત્રીજી વળી એવી ગપ બીડી કે સ્વામિનારાયણ તો જાતે શૂદ્ર છે, અને બ્રાહ્મણોને ઉપદેશ દઈ અધર્મ કરે છે, સુખે એવો અધર્મ એના પ્રાંતમાં ચાલવા દેશે તો ગેશ્વાઈ નાશ પામશે મૂખ સુખાએ એ બધી વાતો ખરી માની એ મહાજનનદ સ્વામીને પોતાના ગત્રુ માનવા લાગ્યો.

મહાજનનદ સ્વામી જોતલપુરમાં યજ્ઞ પૂરો કરી, અમદાવાદ પધાર્યો હતા સુખાએ એમને મારી નાંખવાનું કપટ કર્યું એક તેલનું ટાકું તૈયાર કરી, તે ઉપર જાદી નખાવી રાખી પછી સ્વામિનારાયણને પોતાના દરબારમાં પધારવા નિમત્રણ મોકલ્યું. સ્વામિનારાયણને કપટની શકા તો હતીજ, પણ પોતે સાધુ કયાં એટલે નિમત્રણને માન આપી પધાર્યો સુખાએ પેલી જાદી ઉપર જેસવા સ્વામિનારાયણને આગ્રહ કર્યો. ગભ્યજાદી કરતા ઈચ્છા આસને જેસવા સ્વામિનારાયણે ના પાડી અને નીચેજ બેઠા સુખાએ પછી એક નાચનારીને બોલાવી જીવી તે આવીને પોતાનું વૃત્ત શરૂ કરવા અંધ, કે સ્વામિનારાયણે એની ચિત્તવૃત્તિ એવી લીધી, અને એ સમાધિ ખાઈ જમીન ઉપર પડી, સ્વામિનારાયણ જોડે કેટલાક ત્યાગીઓ હતા એમનું અને એમના ત્યાગીઓનું વ્રત ભંગ કરાવવા માટે મહાજનનદ સ્વામીએ સુખાને કપકો લીધો એટલે સુખાએ પોતાનું રૂપ પ્રકાશ્યું એણે મહાજનનદ સ્વામીને ડગીએ દરવાજાથી શ્રીપુર તુર્ત છોડી જવા, અને ફરીથી શહેરમાં ન આવવા આજ્ઞા કરી સ્વામિનારાયણે, ‘કયા સુધી ન આવવું,’ જહી મુદત પછી વિનાશકાળ સમીપ આવવાથી વિવેકબદ્ધ થયેલ સુખાએ કહ્યું, “જ્યા સુધી અમદાવાદમાં પેલાનું ગભ્ય હોય ત્યાં સુધી” એટલામાં પેલી નાચનારી સમાધિમાર્થી જંગી, અને સ્વામિનારાયણને પગે પડી માફી માગવા લાગી સમાધિમાં એણે નરકચાતના બોજવી હતી સ્વામિનારાયણે એને માફી આપી, નાચવાનો ધધો છોડી દેવા કહ્યું આટલો બનાવ બન્યા પછી સ્વામિનારાયણ ત્યાંથી બીડી નીકળ્યા અને જહતા જહતા પેલી લાકડી ટાકાપગની જાદીપર ટેકવી તેવીજ તે જાદી નીચે સરી પડી. મહાજનનદ સ્વામી સુખા ઉપર એક દષ્ટિ કે કી બહાગ નીકળી પડ્યા.

બીજા વર્ષે સ્વામિનારાયણે પાછો જોતલપુરમાં યજ્ઞ કરવા ધાર્યો. સુખાએ સ્વામિનારાયણને પકડવા જોતલપુરમાં માણસો મોકલ્યા સ્વામિનારાયણ તે દિવસે એક નજીકના ગામમાં ગયા હતા, એટલે માણસો પાછા અમદાવાદ ગયા સુખાની અતિશય ઇતગલ બેઠા સ્વામિનારાયણે યજ્ઞના સામાન રાતોવાઈ નડીયાદ પાસેના ડાહ્યા ગામમાં મોકલી દીધા ત્યાં ઇતિજ ગભ્ય સ્થપાઈ ગયું હતું ત્યાંના અધિકારીઓએ મહાજનનદ સ્વામીને સારો સત્કાર કર્યો અને યજ્ઞ કરવામાં સારી મદદ પણ આપી થોડા સમય પછી અમદાવાદ ઇંગ્લેન્ડના હાથમાં આવ્યું, ત્યારે અમદાવાદના અધિકારીઓએ સ્વામિનારાયણને નિમત્રણ મોકલ્યું, અને અતિશય માનસહ પદમંજરી કરાવી તથા મંદિર બાંધવાને જગ્યા આપી.

હિંસામાં થતો પશુવધ અટકાવવા જેઠ સ્વામિનારાયણે પ્રવૃત્તિ કરી, તેમજ બાળહત્યા અટકાવવા પણ કરી. ગરાસીઆઓમાં કન્યાને જન્મ-બાળહત્યા-નિષેધ તાંજ દુધ પીતી કરવાનો દુષ્ટ રીવાજ હતો. સ્વામિનારાયણે પોતાના શિષ્યોને તેમ ન કરવા ફરમાવ્યું. એક ગરાસીઆ શિષ્યે કહ્યું કે બધું કંઈ પણ એ એક ન કંઈ. સ્વામિનારાયણે કહ્યું, મારે એટલી એકજ આસાં તમારી પાસે પળાવવી છે અને સાથે ઉમેર્યું કે અમારું કહ્યું નહિ માનો તો બીજી એક સત્તા આવશે તે જખરદસ્તીથી એ આજ્ઞા પળાવશે.

સતી વિષે.

સતી થવાના આદ્ય વિષે સ્વામિનારાયણની વૃત્તિ કેવા પ્રકારની હતી. તે મુક્તાનંદ સ્વામીના સતીગીતામાંના નીચેના પદ પરથી સમજાશે:—

નાશ્ય પ્રકારની પ્રતિવ્રતા જેહજ,
ભિન્ન ભિન્ન કરી વર્ણવી સર્વ તેહજ;
જેને ખાવાનો ન અધિકારજ,
તે સતિયું નો કંઈ નિરધારજ.

૧.

નિરધાર કરી કહું પતિવ્રતા, જેને પતિ સંગે ન બળાય;
જ્ઞાન, વૈરાગ્ય કે ભક્તિવંતી, તે બળી ભસ્મ ન થાય.
બ્રહ્મચર્યાદિક નિયમ જે, વિધવાના ધર્મ ઉદાર;
તે બાળ્યાની શક્તિ હોય તે, ન બળે કરીને વિચાર.

૨.

૩.

મોક્ષ ઇચ્છાવાન જે, વળી પુત્રવંતી જે હોય;
નાનાં બાળક કે ગર્ભવંતી, સતી બળે નહિ સોય.

૪.

જે સતિયું એવી રીત્યની, તેને બળ્યાનો ન અધિકાર;
મન, કર્મ, વચને તેહને, હરિ સેવવા કરી પ્યાર.

૫.

પતિ મુવા પછી પતિવ્રતા, પતિ સંગ જે બળી બાય;
તે અરુંધતી તુલ્ય નારી, સ્વર્ગમાં ખૂબાય.

૬.

એ આદિ પતિ સંગ બળ્યાનાં, વચન અંથમાં જેહ;
સૌ વિનતાને નથી કહ્યાં, હવે વિગતે વર્ણવું તેહ.

૭.

મોક્ષ ઇચ્છા રહિત જે, નિજ ધર્મે રહે ન લેશ;
મુક્તાનંદ તે માનનિયું, કરે તે અનળ પ્રવેશ.

૮.

(સતી ગીતા, કડવું ૧૮ મું.)

આવી રીતે સતી થવાનું કૃષ્ણ મોક્ષને વિરોધી દર્શાવી બળી મરવાનો આદર્શજ સ્વામિનારાયણે સત્સંગી સ્ત્રીઓમાંથી કાઢી નાંખ્યો, અને તેને બદલે વિધવામિસ્ત્રુ ગોપામિ: સેવ્ય: પતિધિયા હરિ: એ આદર્શ બેસાડ્યો.

લક્ષ્મી ગવાતા બીભત્સ ગીતો તમ્હે એકવાર સ્વામિનારાયણને લક્ષ જેવાયુ
સત્સંગી સ્ત્રીઓ પણ એવાં ગીતો ગાવામાં લાગે લેતી હતી તે
લક્ષ્મી બીભત્સ જોઇ સ્વામિનારાયણ ઉદાસ થઇ ગયા, અને જો ગામમાં એ ગીત
ગીતે, ગવાતા હતા ત્યાથી તુર્ત આવી નીકળ્યા સ્વામિનારાયણની
ઉદાસીનું કારણ જ્યારે હરિજનોએ જાણ્યું ત્યારે એ એમની
પાછળ ગયા, અને ગીતો બંધ કરાવવાનું વચન આપી પાછા તેડી ગયા સ્વામિના-
રાયણે ત્યાથીજ ગામેગામ પોતાના શિષ્યોને પત્રો મોકલ્યા કે એમના શિષ્યોએ લક્ષ્મી
બીભત્સ ગીત ગાવાં નહિ, અને લક્ષ પ્રસંગે રાધા કે રુક્મણી વિવાહના ધોળ ગાવા
સારાં પદો ગાઇ શકાય તેટલા માટે મુક્તાનંદ સ્વામી તથા પ્રેમાનંદ સ્વામીને રાધા
વિવાહ તથા રુક્મણી વિવાહનાં ધોળો રચવા આજ્ઞા કરી

હોળીનો બીભત્સ પ્રકાર પણ સ્વામિનારાયણના કોઇ પણ મંદિરમાં થતો જોવામાં
આવશે નહિ એ વિષે એક રમુજ પ્રસંગ બન્યો મુક્તાનંદ
હોળીના ગીતો સ્વામી અતિશય વિનયી સાધુ હતા નાના બાળકને પણ કદિ
તુકારે જોણાવતા નહિ એમના પદોમાં કોઇ ઠેકાણે ગ્રામ્ય શબ્દો
દેખાશે નહિ સહજનંદ સ્વામીએ એમને અસહ્ય ફટાણાને ખદલે એ રાગના-અત
શત્રુઓ ઉપર પ્રહાર કરનારા પદો રચવા કહ્યું તે ઉપરથી સ્વામીએ ચાર પદો
રચ્યાં તેની પહેલી લીંટી નીચે પ્રમાણે છે

“ અવિવા છે નકટી નાર, પ્રભુથી પાછી ભાગે જો. ”

એ પદની છેલ્લી લીંટીમાં સ્વામી કહે છે,

“ મુક્તાનંદ કહે મુરખ લોક, પાધરા દીસે પાણ જો ”

સહજનંદ સ્વામીને એ પદમાં ‘પાણ’ જેવો શબ્દ જોઇ આશ્ચર્ય થયું અને
તે ત્યાં કે સ્વામીના પદમાં પણ એવો શબ્દ આવી ગયો, માટે ફટાણાની ભાવનાજ
મરાળ છે એટલું કહી વિશેષ ફટાણાના પ્રકારના પદો ન રચવાની અને હરિજનોને
પણ ફટાણાં ન ગાવાની આજ્ઞા કરી

સ્વામિનારાયણે વહેમોનું ખડન પણ અતિ સફળતાપૂર્વક કર્યું મન, જન
અને મલિન દેવ-દેવીઓની ભીતિ ન રાખવા વિષેનો એમનો પત્ર
વહેમોનું ખડન સત્સંગમાં પ્રસિદ્ધ છે એ પત્ર ટુંકો છે, અને એમાં એકેએક
અને એકેશ્વર ભક્તિ, વાઙ્ય અવતરણ કરવા યોગ્ય હોવાથી એને નીચે ઉતારી ધુ —

“ અનિદેશથી* લીખાવિત જ સ્વામીશ્રી ઉ સહજનંદજી મહારાજના સર્વે સત્સંગી
બાઇ ભાઇ નારાયણ વાંચજો

* સહજનંદ સ્વામી પોતાના સર્વે પત્રોમાં પોતાનું સ્થાન ‘અનિદેશ’ જણાવતાં એ

“બીજું લખવા કારણ એ છે જ ને મનુષ્યને જેવું પોતાનું પ્રારબ્ધ હોય તેને અનુસારે તેના દેહને સુખદુઃખ થાય છે, તથા જન્મ મરણ થાય છે. પણ જીવના પ્રારબ્ધ કર્મને ઉદ્ધંધન કરીને તો રુદ્ર, ભૈરવ, લલાની આદિક જે દેવ ને દેવીયું છે તે કોઈએ પણ એ જીવને સુખ દુઃખ દેવાને અર્થે અને મારવા જીવાડવાને અર્થે સમર્થ થતા નથી.

“ને પ્રારબ્ધ કર્મ ને કાળ તેને ખોટાં કરી નાખવાં તથા મુવાને જીવતાં કરવાં, તેમ જીવતાં મારી નાંખવાં તેને વિષે તો એક પરમેશ્વર નારાયણ માત્ર સમર્થ છે; પણ બીજા કોઈ દેવદેવી સમર્થ નથી, માટે એક પરમેશ્વરનો દહ આશ્રય રાખીને નિત્યે ભજન સ્મરણ કર્યા કરવું, અને કોઈ દેવ દેવીનો ભય રાખવો નહિ. આપણે તો સર્વ ભગવાનના ભક્ત છીએ ને શુરવીર છીએ, માટે હરિભક્તને તો કોઈ રીતનો મનમાં ભય રાખવો ઘટે નહિ.

“અને જન્મ, મૃત્યુ, આધિએ કરીને કોઈ માણસ જીવતો રહેતો હોય તો પૃથ્વી માં કોઈક તો દેખવામાં આવત પણ એવો કોઈ દીકામાં આવતો નથી.

“અને વળી જો ખડુ મંત્ર જન્મ કોઈ ઉપર કોઈના આલતા હોય તો ઘણાક શત્રુ જની ઉપર હોય એવા મોટા મોટા જે રાજાઓ તે જીવતા શી રીતે રહે ? અને જો જન્મે મંત્ર કરીનેજ સિદ્ધિ થતી હોય તો લાખો રૂપિયા ખર્ચાને રાજાઓ ભરકર રાખે છે તથા આયુધ સામગ્રી રાખે છે એવડું શા માટે કરે ? એક ભારે મંત્રશાસ્ત્રી રાખે ને મંત્રજનની સિદ્ધિએ કરીને સર્વ પ્રતિપક્ષીને મારી નાંખાવે.

“પણ તેમ તો કોઈ ઠેકાણે દેખાતું નથી. માટે નિર્ભય થકા નારાયણનું ભજન કરજો, અને કેવળ ભગવાનનો જ દહ વિશ્વાસ રાખજો. જેન ભગવાને ધાર્યું હશે તે સત્ય થાશે. આપણું ધાર્યું કે બીજા કોઈનું ધાર્યું નહિ થાય, કેમકે કોઈ જીવનું ધાર્યું થાતું હોય તો કોઈ ગરીબ રહે નહિ. સર્વેને રાજ થવાનો ઉમેદ છે પણ તેમ થાતું નથી. માટે પરબ્રહ્મ પુરુષોત્તમ એવા સમર્થ ભગવાનના આશ્રય તળે રહીને નિર્ભય થકા નારાયણનું ભજન કરજો.

“આ પત્ર લખવાનો મૂળ ઉપદેશ છે તે તમે એકાત્ર મને કરીને ધારજો તથા વિચારજો.”

સંપ્દનો ધાત્વર્થ ‘અચોક્કસ’ એવો થઈ શકે. એમણે એનો અર્થ ધર્મપુરના રાજમાતા કુશળકુંવર-આને નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યો હતો.

આ આપણે જે ઝારડામાં બેઠા છીએ તે નિર્દેશ કહેવાય, અને તમારો મહેલ એ અનિર્દેશ કહેવાય, તેમજ તમારો મહેલ એ નિર્દેશ કહેવાય, અને ધર્મપુર અનિર્દેશ કહેવાય; તથા ધર્મપુર એ નિર્દેશ કહેવાય અને ભરતખંડ એ અનિર્દેશ કહેવાય, પછી ભરતખંડ એ નિર્દેશ કહેવાય અને પૃથ્વી એ અનિર્દેશ કહેવાય, ત્યાંથી પૃથ્વી એ નિર્દેશ કહેવાય અને અક્ષર બ્રહ્મ એ અનિર્દેશ કહેવાય, અમે ત્યાં બેઠા, લખીએ છીએ, માટે અમારું સ્થાન અનિર્દેશ છે.

સ્વામિનારાયણીઓ ઉપર ઘણી વાર એવો આક્ષેપ મૂકાય છે કે એ લોકો બીજા દેવદેવીઓનો ભાર નથી રાખતા એ ખુમારીનું કારણ ઉપલા પત્રપરથી સમજશે અને સ્વામિનારાયણના ઉપદેશના સાક્ષ્યનો પણ એમાંથી ખ્યાલ આવશે. દેવ-દેવીઓ કે ભૂત-પ્રેતના અસ્તિત્વનો સ્વામિનારાયણીઓ અસ્વીકાર નથી કરતા, પણ ખુમારી વાળા સ્વામિનારાયણીની ભાષામાં કહ્યું તો એ લોકો એ સર્વેને પરમેશ્વર અને પરમેશ્વરના ભક્ત આગળ “સડતાળાના ગંઠ” જેવાં ગણે છે સપ્રદાયમાં વિષ્ણુ, શિવ, પાર્વતી, ગણપતિ અને સૂર્ય એ પચાસતન દેવની તથા હનુમાનની પૂજા થાય છે, પણ તે પણ તેમને પરમેશ્વરનાજ સ્વરૂપ સમજીને અથવા પરમેશ્વરના મહાન ભક્ત સમજીને કરવામાં આવે છે દાખલા તરીકે હનુમાનને જ નૈવેદ્ય ધરવામાં આવે છે તે પહેલા કૃષ્ણને ધરાવી પ્રસાદી કંચેલું હોય છે

વળી હિંદુ ધર્મમાં અહિંદુ જાતિઓને સામીલ કરવામાં પણ સ્વામિનારાયણ પ્રથમ હતા એક પારખી (સુરતનો પ્રમુખ ડોક્ટરવાલ અહેંશર)

અ-હિંદુ જાતિ- તથા કેટલાક બ્રાહ્મણ મુસલમાનોએ સ્વામિનારાયણ સપ્રદાય ઓનો હિંદુ ધર્મમાં સ્વીકાર્યો હતો હજુએ કેટલાક મુસલમાનો એ ધર્મ પાળી પ્રવેશ. રહ્યા છે

ગુજરાત-કાઠીખાવાડની શુદ્ધ જાતિઓની ધાર્મિક જનતિ કરનાર પણ સ્વામિનારાયણ પહેલા હતા એમણે કહેવાતી નીચ જાતિઓમાં એટલું ગણે જાતિઓની બધું કાર્ય કર્યું હતું કે જુના સપ્રદાયીઓને સ્વામિનારાયણના ઘણા ખરા શિષ્યો કડીયા, દરજી, સુધાર, ખારવા, મોચી અને ઢેડ હતા, એજ એ ધર્મનો વિરોધ કરવાને સખળ કારણ હોયતું હતું ઇંગ્લેન્ડ લેખકો એ સ્વામિનારાયણને ખડુધા મહાન હિંદુ સુધારક (a great Hindu Reformer) કહીનેજ ઓળખાવ્યા છે પણ નીચ જાતિઓને સંસ્કૃત કરવાની સ્વામિનારાયણની પ્રવૃત્તિ જુદા પ્રકારની હતી એમનો સુધારો ઉચ્ચજાતિઓને હલકી જાતિઓ સાથે ભેળવી દઈ, ઉચ્ચ જાતિમાં હલકા સંસ્કાર પાડવાનો ન હતો, પણ નીચ જાતિઓને ચઢાવી એમનામાં ઉચ્ચ જાતિના સંસ્કાર પાડવામાં સમાયો હતો એટલે એમણે ઢેડ, મોચી, સુધાર, દરજી, કણ્ઠી અને મુસલમાન, સુદ્ધને શુદ્ધ બ્રાહ્મણના જેવી રહેણી ગહેતા શીખવી દીધું મઘ, માસ અને માદક વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો, રોજ નાકી, પૂજા કર્યો વિના ખાવું નહિ, ગાળ્યા વિનાના દૂધ કે જળ પીવા નહિ, —અરે, કુંગવી, લસણ અને હિંગ જેવી વસ્તુઓનો પણ ત્યાગ રાખવો, —એ સ્વામિનારાયણીય સંસ્કારો હતા આધુનિક સુધારાની તાલુમાં એ સપ્રદાયના જે અનુયાયીઓ હાલમાં સંપાડાયા છે, તેજ એ સુનિયમોનો ભગ કરે છે, એજ સહજનંદ સ્વામિના સુધારા અને આધુનિક સુધારા વચ્ચેનો ભેદ છે

વર્ણશ્રમના ધર્મો

વર્ણશ્રમ ધર્મોવિષે મહાજનંદ સ્વામીની વૃત્તિ આ પ્રકારની કહી શકાય —

૧. પરમેશ્વરના અવતારો કેવળ વર્ણશ્રમના ધર્મો સ્થાપવાને નથી થતા, એ ધર્મોનું સ્થાપન તો મનુ આદિક ઋષિઓ પણ કરી શકે છે. પરમેશ્વરના અવતાર એકાંતિક ધર્મની સ્થાપના માટે થાય છે.

૨. વર્ણશ્રમના ધર્મો હંમેશને માટે એક સરખા નથી. કેટલાક દેશ-ઠાળ પ્રમાણે બદલાય છે, પણ અહિંસા, સત્ય, અભય, ક્ષમા, દયા વગેરે ધર્મો સનાતન છે.

૩. કેવળ વર્ણશ્રમના ધર્મથી મોક્ષ થતો નથી. વર્ણશ્રમના ધર્મ પાળવાથી કેવળ આ લોકમાં સુખી રહેવાય છે, અને કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૪. પણ વર્ણશ્રમના ધર્મોનું પાલન આવશ્યક છે; પરમેશ્વરની ઈચ્છાથી અને લોક કલ્યાણાર્થે મનુઆદિક ઋષિઓએ એનું સ્થાપન કર્યું છે; માટે મોક્ષની ઇચ્છા વાળો એનો ત્યાગ ન કરે; કારણ કે એના પાલનમાં પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા રહેલી છે; તથા તે દ્વારા અંતઃકરણની નિર્મળતા થાય છે; એટલે પરમેશ્વરને પ્રસન્ન કરવા માટે એ ધર્મોનું પાલન અભિનિષ્ઠ હોય તે પણ કરે. જે અભિનિષ્ઠ પુરૂષ તદન દેહાભિમાન રહિત હોય, તેજ વર્ણશ્રમના ધર્મનું બંધન તોડી શકે છે. પણ જે સંસાર-વ્યવહારની સર્વ ક્રિયામાં સાવધાન થઈ વર્તે તો હોય, અને કેવળ ધર્મ લક્ષિતા વિષયમાં અહં બ્રહ્મા-હ્મિ થઈ બેસે છે તે અધર્મી છે.

આ રીતે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો ફેલાવો ઝપાટાખંધ ચાલી રહ્યો હતો. એ સર્વે શિષ્યોની જોડે સંખંધમાં આવવું, અને એ સર્વે એક બીજની જોડે સંખંધમાં આવે એવી યોજના કરવી, એ આવશ્યક હતું. હાલમાં એવી યોજનાઓને પરિષદ કહે છે. સ્વામિનારાયણીય પરિભાષામાં પરિષદને 'સમૈયો' કહે છે. સહજનંદ સ્વામી પોતે વારંવાર ફરતા રહી પોતાના શિષ્યોના સંખંધમાં નિરંતર આગ્યા કરતા. કરીને એક જગ્યાએ બેસી રહેવું એવો તો એમનો સ્વભાવજ ન હતો. હોળીનો સમૈયો અમુક જગ્યાએ કરવો છે, રામનવમીનો અમુક સ્થાને, જન્માષ્ટમીનો અમુક સ્થળે એમ એમનો કાર્યક્રમ પહેલાથી જોડવાઈ જતો. એ કાર્યક્રમ પ્રમાણે એ મુસાફરી કરતા; તેમાં ન જોતા મધ્યરાત્ર કે નજોતા મધ્યાહન. ધારેલે સ્થળે પહોંચવું હોય, ત્યારે તો ખાવાને પણ રોકાતા નહિ. સમૈયાના સ્થળની પત્રદ્વારા આગળથી ગામેગામ ખખર પહોંચાડવામાં આવતી; અને ગામેગામથી સંઘ આવતા. એ રીતે ગૂજરાતના હરિજનો કચ્છ સુધી પહોંચતા, અને કાઠીઆવાડના ધર્મપુર સુધી જતા. સમૈયામાં સંપ્રદાય સંખંધી વિચાર ચાલતા, પ્રકરણો ફેરવાતાં, મંડળોને ફેરવાની જગ્યા મુકરર કરવામાં આવતી, જુદે જુદે સ્થળે સતસંગીઓને પડતાં સુખ દુઃખની ખખર લેવાતી, જરૂર પડતી મદદ મોકલાતી, જ્ઞાન વાર્તા થતી, અને જે તહેવારને પ્રસંગે સમૈયો મળ્યો હોય, તેને યોગ્ય ઉત્સવ પણ ઉજવાતા.

પાછળથી સમૈયા માટે વડતાલ મુકરર કરવામાં આવ્યું. અને પ્રજોધિની એકાદશી અને રામનવમી એ બે પ્રસંગો માટે સમૈયા માટે ઠરાવવામાં આવ્યા. એ બે સમૈયાપર જેનાથી બની શકે તેમને સર્વેને વગર નિમંત્રણે આવવાની આજ્ઞા થઈ.

પાછળથી જ્યારે વડતાલ અને અમદાવાદના બે જુદા આચાર્યોની માયા ત્યારે એ બે સ્થળે એ ખન્ને સમૈયાપર તે તે દેશના હરિજનોને લેગા થવાનું રાખ્યું જેને ખન્ને જગ્યાએ જવું હોય તેને અનુકૂળ પડે તેટલા માટે સમૈયા અનુક્રમે કાર્તિકી અને ચૈત્રી પૂર્ણિમા સુધી ચાલતા તેમાં અમદાવાદમાં કાર્તિકી એકાદશી અને રામનવમીનો દિવસ મુખ્ય ગણાય, અને વડતાલમાં પૂર્ણિમાના દિવસે મુખ્ય ગણાય

પ્રેમાનંદ સ્વામીના શબ્દોમાં સહજાનંદ સ્વામી “સર્વે લલિતકળાની ખાણ” હોવાથી આ સમૈયાઓમાં એમના શિષ્યો એમને અતિશય કારીગિરીવાળી વસ્તુઓની ભેટ કરતા નિષ્કુળાનંદ સ્વામી જેવા પ્રવીણ સુતાર એમને માટે ખાર દરવાજાનો હિંડોળો ખનાવતા, કાઠીઆવાડની સ્ત્રીઓ વિવિધ જુદાદાગ આસનો તૈયાર કરતી, ગૂજરાતની સ્ત્રીઓ પકવાનો મોઢલતી, ગવયાઓ ચતરંગી આલાપોથી રીઝવતા, છુજના મદલો ડુંસ્તીખાણ કરી દેખાડતા, કાઠીઓ ચોડાની રમત રમી ખતાવતા આ સર્વે ઢેવળ પ્રેમને વશ થઇને જ થતું મુરતનો એક આત્માગમ દરજી એવી સુંદર ડગલી કરી લાગ્યો કે ભાવનગરના રાજા વજ્રસિંહે તેવી ડગલી માટે સો રૂપીઆ મીલાઇ આપવા કહ્યું આત્મારામે કહ્યું કે હવે મને ખીજ એવી ડગલી કરતા નહિ આવડે, પૈસાના ટેભાથી એ ડગલી નથી સીવાઇ, પણ એમાતો હેતનાં ટેભા પડ્યાં છે, ખીજ ડગલી સીવવા એવું હેત કયાથી લાવું ? સદ્ગુણે એમની પ્રસાદીની વસ્તુઓ સઘરી ગાખવાની વૃત્તિ પહેલેથી જ સપ્રદાયના શિષ્યોમાં ઉપત્ત થઈ હતી એટલે એટાદવાર પણ સ્વામિનારાયણના વપરાશમાં આવેલી વસ્તુનો સંગ્રહ જેની પાસે રહી તેણે કયો છે એ સર્વે વસ્તુઓને સુરક્ષિત રાખવાને ઘણા ખરા માં એ સારી વ્યવસ્થા કરી છે, વડતાલનું અક્ષર ભુવન એ એમની પ્રસાદીની વસ્તુઓનું ચોટામાં મોટું સંગ્રહસ્થાન છે એમણે વાપરેલા વસ્ત્રો, ઘરેણા, આખડીઓ, માળાઓ, એમના કેશ, નખ, દાંત, એમના ખાસ વપરાશમાં આવેલા વાસણો, ખાજડો, આસનો, ખાટલાઓ, ગાડીઓ, અને પથરાઓ પણ માચવી રાખ્યા છે વિદેશી માલે હિંદુસ્થાનમાં પ્રવેશ કયો, તેની તુર્તજ પહેલા દેશી કારિગિરીની ગૂજરાતમાં ઢેવી સ્થિતિ હતી, તેનો ખ્યાલ આવવાને આ સંગ્રહસ્થાનો જેમ જેમ વખત જ્યો, તેમ તેમ અતિશય ઉપયોગી લેખારી

પણ આટલી ગસિક વૃત્તિને પોખી તેના ઉપર અકુશ રાખતા એ સ્વામિનારાયણને આવડતો ન હોત, તો એના શિષ્યો ઉચ્છ્રાંખલ થઇ ગયા હોત, અને એમના ત્યાગી-ઓ છકી ગયા હોત પણ સ્વામિનારાયણની મનુષ્યોની નાડી પારખવાની શક્તિ અદ્વિતીય હતી પોતાના લાડની અસર શિષ્યોના હૃદય ઉપર ઢેવી થાય છે તે એ હર ઘડી તપાસ્યા કરતા ઉદાહરણાર્થ, સાધુઓમાં એકવાર એવી વૃત્તિ ઢેળવાના વાગી કે દરેક જણ પોતાને સ્વામિનારાયણનો જ શિષ્ય ગણી, શિષ્યોમાં પગપર નાના મોટાપણ હોય જ નહિ એમ માનવા લાગ્યો નાના નાના સાધુઓ મક્કાનંદ સ્વામી જેવાની ઇચ્છા કરી એમનું અપમાન કરવા લાગ્યા આવું છકેલપણુ જોઈ, સ્વામિનારાયણને બહુ શોક થયો એમણે મુકાનંદ સ્વામી જોડે પાછા વનમાં નાગો પણ વિચાર્યો, પણ હરિજનોનો પ્રેમ અને તેમનું નિઃશ્વર્ય જોઈ ટકી રહ્યા આ છકેલ

વૃત્તિને ટાળવાને એમણે સાધુ અને બ્રહ્મચારીઓમાંથી મળી ખાર સદ્ગુરુઓ નીમ્યા, અને બધા ત્યાગીઓને એ સદ્ગુરુઓમાં વેચી દીધા. દરેક સદ્ગુરુ અને એમના હાથ તળેના ત્યાગીઓ વચ્ચે ગુરુ-શિષ્યભાવ ખાંધ્યો, અને પોતાની આજ્ઞાઓ સદ્ગુરુઓ મારફતે એમને સંભળાવવાની પદ્ધતિ ખાંધી. આ રીતે ત્યાગીઓનું સંગઠન કર્યું.

થોડો કાળ ગયા પછી આ વ્યવસ્થામાં પણ ફેરફાર કરવો પડ્યો. દરેક સદ્ગુરુના શિષ્યો પોતપોતાને બીજા મંડળોથી જુદાજ માનવા લાગ્યા. મુક્તાનંદી, બ્રહ્માનંદી એવા પક્ષો બંધાવા લાગ્યા. સ્વામિનારાયણે આનો પણ તુર્તજ ઉપાય કર્યો. એક દિવસ બધા ત્યાગીઓને એક પછી એક પૂછવા માંડ્યું, “તમે કોના શિષ્ય?” ત્યાગીઓ પોતપોતાના સદ્ગુરુઓના નામ દેવા લાગ્યા. પછી સભામાં સ્વામિનારાયણે કહ્યું કે હું તો હવે શિષ્ય વિનાનોજ થઈ રહ્યો છું, કારણ કે બધા શિષ્યો પોતાને જુદા જુદા સદ્ગુરુઓનાજ શિષ્ય માને છે; ત્યાગીઓ આશ્ચર્યચકિત થયા અને બોલી ઉઠ્યા, ના, ના, મહારાજ, અમે તો સર્વે તમારાજ શિષ્યો છીએ અને આપની આજ્ઞાએ સદ્ગુરુઓના શિષ્યો છીએ. સહજનંદ સ્વામીએ કહ્યું, મહારાજ શિષ્યો હો, તો હું રાખું તે મંડળમાં રહેવું પડશે. ત્યાગીઓએ તે કબુલ કર્યું. પછી સહજનંદ સ્વામીએ પાછાં નવાં મંડળો રચ્યાં અને સદ્ગુરુઓના પક્ષ ખાંધી, તેમાં ન તણાતાં માત્ર પ્રભુનોજ પક્ષ ખાંધી, તેમાં તણાવાનો ઉપદેશ કર્યો. ત્યારથી મુક્તાનંદી, બ્રહ્માનંદી એવા પક્ષભેદ પૂરું પાડે બંધ થયો.

પણ એક નવી જાતની પક્ષભેદ જાગ્યો. સ્વામિનારાયણે ગઢડામાં વાસુદેવની મૂર્તિ સ્થાપી હતી, અમદાવાદમાં નરનારાયણની અને વડતાલમાં લક્ષ્મીનારાયણની. કેટલાંક મંડળો ગઢડાની આજુબાજુજ ઘણો વખત ફરતાં, કેટલાંક અમદાવાદની ચોતરફ અને કેટલાંક વડતાલની સમીપમાં. સ્વામિનારાયણે પ્રભુનોજ પક્ષ રાખવાનું કહ્યું હતું એટલે હવે ત્યાગીઓ પોતાને વાસુદેવીઆ, નરનારાયણીઆ અને લક્ષ્મીનારાયણીઆ કહેવડાવા લાગ્યા અને પોતપોતાના પ્રાંતના દેવનો પક્ષ તાણવા લાગ્યા. આ વાતની સહજનંદ સ્વામીને ખબર પડી કે તુર્ત એમણે એક સમૈયામાં વાસુદેવીઆ, નરનારાયણીઆ અને લક્ષ્મીનારાયણીઆને જુદા જુદા બેસવાનું કહ્યું. બધા ત્યાગીઓ એ પ્રમાણે બેઠા. એટલે સહજનંદ સ્વામીએ કહ્યું, હવે સ્વામિનારાયણીઆ રહ્યા હોય તે મારી પાસે બેસો. ત્યાગીઓ બધા શરમાઈ ગયા અને દેવને નામે બોલું પક્ષાભિમાન રાખવું છોડી દીધું. અને એટલું કહેવું ઉચિત છે કે એવા બોટા પક્ષા-કરવામાં મુખ્ય સદ્ગુરુઓનો દોષ નહોતો પરંતુ મનુષ્યમાં પક્ષાભિમાનની લાવના એટલી તો તીવ્ર રહેલી છે કે હજી ‘નરનારાયણના દેશના,’ ‘લક્ષ્મીનારાયણના દેશના’ એ નામે બોલી ઈર્ષ્યા અને તાણાતાણ થાય છે અને તે એટલે સુધી કે કેટલાંક સ્થાનો અને પ્રસંગોનું માહાત્મ્ય વધારવા માટે પુસ્તકોમાં બોટાં વિધાનો પણ કરવામાં આવે છે. મોક્ષમાર્ગને પણ મનુષ્ય અશુદ્ધ કરી શકે છે, એટલી મનુષ્યમાં પામરતા રહેલી છે, એટલેજ એ વસ્તુ ઉપરથી પાઠ લેવાનો છે.

સજનના કાર્યમાં મદિરે ખાવવાનું કાર્ય બીજું હતું ત્યાગીઓની જીવર પ્રમાણે
 યોજના થઈ પણ શુદ્ધસ્થાને પરમ્પર તથા ત્યાગીઓ સાથે સ્પર્ધા
 મદિરે. હગ્વાની આવશ્યકતા હની એક જગ્યાએ રહેનારા એક ધર્મના
 અનુયાયીઓ નિયમિત ગીને મળી સત સમાજમ ગણે, અસ્તિ
 કષ્ટ અને જ્ઞાન વગર, એને માટે મદિરે અનિવાર્ય છે હિંદુઓમાં દેવમદિર સિવાય
 બીજું કંઈ એવું પવિત્ર સ્થળ હોઈ શકે? આ રીતે અમદાવાદ, વડોદરા, ભરૂચ,
 ભુજ, ધોળેશ વગેરે સ્થળે મદિરે ખાધવાની યોજના થઈ આ સર્વે સિખખંધમદિરે
 થયા અને તેમાં વાતુ કે પાપાણની યોદ્ધા મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા થઈ પણ આ સિવાય
 બીજા જે જે સ્થળોમાં સત્સજીઓ ગહેતા હોય, ત્યાં ત્યાં એક નાનું મદિર-જેમાં
 ગદડાનદ આમીની માત્ર ચિત્ર પ્રતિમાજ રાખવામાં આવતી હોય અને જની સિખર-
 બધ મદિરેના વિવિધ મુગ્ધ સેવા ન થતી હોય તેવી મૂર્તિવાળા-‘દરિ-મદિરે’
 પણ ખધાયાં એ મર્વે મદિરેમાં ત્યાગીઓને ગહેવાની, પરજામના સત્સજીઓને
 હિતગ્વાની અને ગંધવા સુવાની મર્વે સજવડ ગણવામાં આવે એવી વ્યવસ્થા
 કરવામાં આવી

મદિરે ખાધવામાં મળાની દૃષ્ટિનું વિસ્મયજનક થયું નહતું અમદાવાદનું મદિર
 અને આનુમાનુની ધર્મશાળામાં લાકડાનું કોતરકામ શીક્ષકજાની દૃષ્ટિએ સુદર
 અને દર્શનીય ગણાય છે ધણી ખરા મદિરોની યોજના અમદાવાદ સ્વામી
 આનંદાનંદ સ્વામી તથા નિબંધુજાનંદ સ્વામીને હાથ થઈ હતી સ્વામિનારાયણના
 વખતના બધા મદિરો હરિજનોએ અને ત્યાગીઓએજ ખાધ્યા હતા પણ ખરૂં મજુરીનું
 કામ ત્યાગીઓ કે મર્મજો કડીઆઓ અને સુતારો કરતા ગદડાનું મદિર બાંધવું ત્યાજ
 દરેક જણે મવાગ માજ નહાને આવતી વખતે એક એક પથરો જીપાડી લાવેલો
 એવો નિયમ હતો એ રીતે આમિનાગયણ પોતે પણ એક પથરો માથે મૂકીને લાવતા
 ગદડાના મદિરમાં ગોપીનાથની મૂર્તિ આમિનાગયણના જટલીજ લોકો અને પુદ્ધ છે,
 એ મૂર્તિના હાથપગની બડાઈ અને નાકનો ઘાટ પણ આમિનાગયણનાં તેડે તે અવયવો
 પ્રમાણેજ રાખવામાં આવ્યા છે આમિનારાયણના મદિરેમાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ
 સિખજો ગણવાને ગિવાજ છે તેમાંથી કેટલીક જગ્યાએ ત્રણે સિખરાત્રો મૂર્તિઓ
 હોય છે અને કેટલીક જગ્યાએ બે સિખજો ત્રણે મૂર્તિઓ હોય છે, ત્રીજા સિખ
 ત્રો, અથવા ખાસ પગની બીનમાં એક ચોરસો કાગી તેમાં એક પથરો, તે જીપો
 સ્વામિનારાયણની ચિત્ર-પ્રતિમા, ખના શકે એમ હોય ત્યાં આમિનારાયણની પ્રમાણની
 એક પાથ તથા બીજી પ્રમાણની ચોજ ગોઠવવાને રિવાજ છે એ ઓગડને ‘સુખ
 સધ્યા’ કહે છે મૂર્તિઓ ઘણું ખરૂં ગધા-કૂંજની, લક્ષ્મી-નાગયણની, નાગરાયણની
 દેવતી-બળદેવતી, ધર્મ-મહિની કે શિવ-પાર્વતીની હોય છે એ બધે મૂર્તિ-સાથ
 ત્રીજી મૂર્તિ હોય, તે તે આમિનારાયણની મમજવી સધા-કૂંજની મૂર્તિઓ ગોપીનાથ,
 પુદ્ધવનવિકારી, મેલોકવિકારી, સોધામર્મ, અલંધાદન વગેરે વિવિધ નામોથી જુદે

જુદે ઠેકાણે ઝાળખાય છે. સ્વામિનારાયણની મૂર્તિ હરિકૃષ્ણ કે લગ્નગાયત્રી એ નામે ઝાળખવામાં આવે છે.†

આ મંદિરોમાં પૂજા કરવા માટે પહેલાં ભાડુતી બ્રાહ્મણોને રોકવાનો પ્રયોગ થયો. પૂજારી મહારાજે થોડા દહાડામાં પોતાનું પોત પ્રકાશ્યું. દેવને પહેરાવવાનાં પીતાંબર અને આભૂષણો પોતાના શરીર પર સજી ઠાઠમાઠથી આરતી ઉતારવા માંડી. ભાડુતી પૂજારીથી દેવમંદિરોમાં થતા છળકપટ ખતાવવા માટેજ સહજનંદ સ્વામીએ આ પ્રયોગ કર્યો હતો. ભાડુતી પૂજારીઓને રજા આપવામાં આવી અને ત્યાગીઓને હાથે દેવસેવા કરાવવાનું કરાવવામાં આવ્યું.

અત્યાર સુધી સંપ્રદાયમાં પરિગ્રહને સ્થાનજ નહોતું. મહાજનંદ સ્વામીને પોતાને નામે એક પેટારો પણ નહોતો, કે મિલકતને નામે પાછ ન હતી. આત્માર્થ સ્થાપના પણ મંદિરોની રચનાથી સ્વાભાવિક રીતે પરિગ્રહ શરૂ થયો.

મંદિરોની વ્યવસ્થા ત્યાગીને સોંપી પણ,

“વળતો વિચાર કર્યો છે વાલેરે, આતું આતું ઘણું કેમ ચાલેરે;

મોટાં મોટાં કરાવ્યાં મંદિર રે, તેમાં રાખીયા સંત સુધીરે.

પણ તે તો સંત છે જો ત્યાગીરે, વસી કેમ રહેશે વિતરાગીરે;

મમત વિના મંદિર કેમ રે'શેરે, વાત ખન્ને કેમ ખેસશેરે.

જેહ ત્યાગી છે ત્રિયા ધન તણારે, દેહ સુખથી નિરાશી ઘણારે.×

તેણે નહિ જળવાય જાગરે, નથી વાત એ ખનવા લાગરે.

માટે એના કદં એક ધણીરે, તો રાજો ખખર એની ઘણીરે;

પછે સરવાર્થ દેશથી સંખ'ધીરે, તેને તેડાવી જાયગા હીધીરે.

(પુરુષોત્તમપ્રકાશ, પ્ર. ૩૬. ૬-૯)

આ રીતે આત્માર્થ નીમવાનો વિચાર શરૂ થયો. ત્યાગીઓને વ્યાવહારિક ખટપટમાં ઉતરવું ન પડે, એમનો નિર્વાહ ચાલે અને તે સાથે એ નિરંકુશ ખની ન જાય, જુદાં જુદાં મંદિરોની વ્યવસ્થા એક ખીજાંથી તદ્દન સ્વતંત્ર થઇ ન જાય, આપણે સર્વે એક છીએ એવી ભાવના શૃદ્ધિ-ત્યાગીઓમાં જાગત રહે, સર્વે સત્સંગીઓને એક અધ્યક્ષના હાથ તળે વર્ષમાં ઓછામાં ઓછું બે વાર ભેગાં થવાનું અને કરવાનું ખની આવે, એ હેતુથી આત્માર્થની યોજના થઇ. એ આત્માર્થની સ્થાપનામાં પણ સહજનંદ

† હાલના સંપ્રદાયમાંથી પહેલા નવીન ફાંટાઓમાં અક્ષર-પુરુષોત્તમ, તથા ગુણાતીતાનંદ સ્વામી આદિક સાધુઓની-મૂર્તિઓ સ્થાપવાનો શિરસ્તો પડ્યો છે.

× પોતાના કુળમાંથી આત્માર્થ નીમ્યા પહેલાં સહજનંદ સ્વામીએ વાસુદેવાનંદ બ્રહ્મચારીને પોતાની પાછળ આત્માર્થ નીમવાનો પ્રયોગ રહેલો પણ એ તદ્દન નિષ્ફળ નીવડ્યો. ત્યાર પછી સર્વે સંત-હરિનોતા આગ્રહથી પોતાના કુળમાંથી એવોવાથી તેણે મંચાવરાગે વિચાર કર્યો.

સ્વામીએ નવીન જ માર્ગ ત્રહણ કર્યો ત્યાગીઓને વ્યાવહારિક ખટપટમાં ન પાડવા માટે આચાર્યની યોજના યથા હોવાથી આચાર્ય ત્યાગી ન હોય એવું ગર્ભિત થયું, પણ લાખો રૂપિયાની સપ્તિના અધિઠાતા ઉપર એ કોઈ ગીતનો અકુથ ન હોય તો આચાર્યની અધોગતિ થયા વિના રહે નહિ એટલે આચાર્ય ઉપર નીચે પ્રમાણે અકુશ મૂકાયા

૧ આચાર્ય શુદ્ધ હોય, પણ ચોતાના મમીપ સળવી વિનાની મીઓ માયે ઓયે નહિ, તેમના સ્પર્શ કરે નહિ, અને તેમને ઉપદેશ દે નહિ

૨ શિષ્યોએ આપેલું ધાન્ય વેચે નહિ, પણ જીવુ યથા જાય તો જરૂર પડે તે જીવુ આપીને નવું ધાન્ય લે, એટલે શિષ્યો પાસેથી ધાન્ય લઈ જેમા કમાવાનો વઘે ન મારે

૩ ચોતાનો સર્વ વ્યવહાર આજેવાન ત્યાગીઓ અને શુદ્ધસ્થોની મજાહ લઈ કરે, પણ સ્વતંત્ર રીતે ન કરે

૪ મહાજનદ સ્વામીએ નીમેલા આચાર્યોની મજામાં વારો ન થાય

આ ગીતે મવત ૧૮૮૨ ની કાર્તિક સુદ ૧૨ ને દિવસે મહાજનદ સ્વામીએ ચોતાના જે લાખો ગમમતાપ અને નિઃશરમના પુત્રો અધોધ્યાપસાદ અને રઘુવીરને અનુક્રમે અમદાવાદની નરનારાયણ દેવની અને વડતાલની લક્ષ્મીનારાયણ દેવની ગાદીના આચાર્યો તરીકે નીમણું કરી જાનેના ધર્મો મમજવનારો અને દેશ વિભાગ કરનારો એક ખરીતો લખ્યો એ ખરીતો સ પ્રદાયનો એક મહત્વનો લેખ છે આચાર્યો વચ્ચે પરસ્પર, અથવા આચાર્ય અને શુદ્ધસ્થ કે ત્યાગીઓ વચ્ચે કાઠ મતભેદ વિગેધ થાય ત્યાગે એ લેખ પ્રમાણેજ વર્તી શકાય છે

મહાજનદ સ્વામીનો પ્રદાય હવે સગીન પાયાપર રચાઈ ગયો હતો લગભગ એ લાખ માણસો એ ધર્મના અનુયાયીઓ થયા હતા આટલા દુક વખતમાં યુનિયાના કોઈ પણ ધર્મમાં આટલા શિષ્યો લાખ્યા ન હતા ધર્મની મ્યાપના આટલી તીવ્રપણે કદી પણ જામી ન હતી છતાં, એ ધર્મના અનુયાયી થવું એ કાંઈ સહેલી વાત ન હતી ત્યાગી અને શુદ્ધી જાનેને માથે અદરના કપગ નિયમોનો અકુશ હતોજ સ્વામી નિબુજાનદ એક નીકળી ગયેલા ત્યાગીને મુજે નીચે પ્રમાણે બોલાવે છે -

વળી વદ વિમુખ મન ફરજ,

ઘણું દુઃખે ભર્યું મે મૂઠ્યું તુ ઘરજ,

અગને ન મળતુ અત્ર ને અખરજ,

જરૂર સત્તમજમા એ છે સભરજ

૧

સભર છે સત્તમજમા ખાવા પીવા જીવ જાતું મળે,

જીવુ અત્ર વમન જડે નહિ, એવું સાંતળ્યું, તુ સઘળે

૨.

જાળી રસાયુ ગામોગામમાં, ઘણી આપશે ઘેરે ઘેર,

જન્મ ધરી ને જડી નથી, તે પ્રામર્શ જહુ ધેર

૩

- એવું સુણી હું આવ્યો હતો, સુણી સુખ સતસંગમાં; ધ્યાન તો આણ્યા આંકસમાં, મન ગમતું ન થાયે કાંઈ. ૪.
- પોષ ભરી પાણી નાખવું, અમૃત સરખા અન્નમાં; ભેળું કરેલ ભાવે નહિ, અતિ મુજવણુ થાયે મનમાં. ૫.
- વળી માહાત્મ દેખાડી મંદિર તાણું, ઉપડાવે ઇંટ પથરા ઘણું; ત્યારે સંસાર મૂકીને શું કમાણા, જ્યારે રહ્યું એનું એ ફેટણું. ૬.
- જાણ્યું ખાશું, પીશું, ખુળી કરશું, કરશું નિત્ય નવા ગામમાં; ત્યાં તો અટાટ નાખી આસા તણો, કંદે દખાત્રી જોડયો કામમાં. ૭.

(વચન વિધિ, ૪૭૩ ૩૪ મું.)

જમ ત્યાગીને તેમજ શૃંગસ્થાને પણ આજાઓનું બંધન હતું. પણ અંદરનો અંકુશ જાણે પ્રતો ન હોય, તેમ અંદર રહેલા માટે બહારનું દુઃખ સહન કરવું પડતું. ત્યાગીઓને વેરાગીઓ ભારતા, અને શૃંગસ્થાને મહાજનો રીખાવતાં. ગામેગામ સત્સંગીઓ મહાજન બહાર અને ન્યાત બહાર મૂકવા લાગ્યા. અને આપણી મહાજન બહાર મૂકવાની પદ્ધતિ એટલે સામાજિક 'બાયટાટ.' એમની જોડે કોઈ વેપાર ન કરે, એમને કોઈ પાણી ન આપે, એમને ત્યાં હજમ હજમત કરવા ન આવે, એને ત્યાં મરણ થાય તો કોઈ મુડદું ઉપાડવા પણ ન આવે. ફેટલાએ સત્સંગીઓને વરસોનાં વરસો! સુધી ન્યાત બહાર રહેવું પડેલું, અને છેલ્લાં સો વર્ષથી એક કુટુંબ હજુ પોતાના ગામમાં ન્યાત બહાર રહ્યું છે, અને બીજા ગામની એ ન્યાતે એને દશ વર્ષ ઉપર પોતાના એકઠામાં લેવાનો દાખલો બન્યો છે. એ ન્યાત બહાર રહેલાઓ સામાજિક અને આર્થિક અડચણો વેઠી સંપ્રદાયને વળગી રહ્યા, એમાં એ સંપ્રદાયમાં રહેલા ધર્મબળનું માપ છે. હજારો મનુષ્યોનાં જીવનમાં આસમાન જમીનનો ફરક કરી નાંખવામાં, તેમનામાં નવું ચૈતન્ય રેડવામાં, તેમનું જીવન વિચારમય કરવામાં, તેમને બદીઓ અને વ્યસનોમાંથી છોડાવવામાં, કોઈ પણ ધર્મના સ્થાપકે, કે સમજ સુધારકે, કે કાયદા ઘડનારે, અત્યાર સુધી આટલો યશ મેળવ્યો નથી. કોઈ પણ અવતારને એ અવતારની હૈયાતીમાંજ આટલા મનુષ્યોએ સ્વીકાર્યા ન હતા. અવતારના ક્ષીન દેવા પછીજ મનુષ્યોએ તેમનું અવતારપણું કણુલ કર્યું હોય એવું સાધારણુતઃ દેખાય છે. પણ સહજનંદ સ્વામીને હજારો મનુષ્યોએ એમના છતાંજ પરશ્રવના આવિર્ભાવ તરીકે સ્વીકાર્યા, એમના પડતા બોલ ઉપર પોતાનાં તન, મન અને ધન અર્પણ કરી નાંખ્યાં, એમના હાથમાં પોતાનાં નાડીપ્રાણ પણ સોંપી દીધાં, એવી સહજનંદ સ્વામીમાં શી શક્તિ હતી? સહજનંદ સ્વામીએ એકવાર સાધુઓને પ્રશ્ન કર્યો કે અમે બીજા અવતારોનાં જવાં પરાક્રમે કયાં નથી, અમે સમુદ્રપર પાજ બાંધી નથી, દશ મસ્તકનો રાવણુ માર્યો નથી, અંદ્રાચલને પીઠપર ધર્યો નથી, કંસ-શિશુ-પાલાદિકનો વધ કર્યો નથી, તમે અમને શું કરવા પરમેશ્વર કહો છો? સાધુઓએ કહ્યું રામે રાવણુને માર્યો, પણ એ રાવણુ તો કામ અને માનથી હણાયલો જ હતો; વામને બલિને છડ્યો, પણ એ લોભથી છળાયલો જ હતો, કૃષ્ણે કંસદિકનો વધ કર્યો, પણ માનાદિક રિપુએ તેમનો વધ કરીજ રાખ્યો હતો, એ કામ, ક્રોધ, લોભ

વગેરે અમારા અત શત્રુઓને તમે મર્યા માટે અમે તમને અવતાર કહીએ છીએ, તમે સમુદ્રપર પાજ નથી ખાંધી, પણ તમે ભાવસાગર' અને અક્ષર વચ્ચે મળ ગરસ્તો પાડી દીધો છે તમે અદ્યાત્મ કે ગોવર્ધન નથી ધાર્યો, પણ અમારા પાપ પર્વતોને ક્ષણમા હડાવી દઇ, અમારા ચિત્તને શુદ્ધ કરી દીધો છે, એ કાણુથી' અમે તમને અવતાર માનીએ છીએ

આજ સ્વામિનારાયણની ખગેખગી મોટાઇ હતી વસોના ાથી અ ભાઇએ ધોડેના સરદાર જોખન પગીની કોટે કહી બેઠ પૂછ્યુ, અદ્યા સ્વામિનારાયણમા તે એવું તેશુ જોયુ ? શું એને ગધેડાની ગાય કરતા આવડે છે ? જોખન પગીએ કહ્યુ, હોરે, આ જોને, મારા જવા યોડેને પણ એનણે સાડુ જવા ખનાવી દીધા એથી તે વળી ગધેડાની ગાય દેખ કરાતી હશે ? જોખન પગી ગધેડાની ગાય થયો એ કેવળ અલ-કાવિકે ભાષા નથી માણુએ ચીજડાની માફક કાપી નાખનાર એ સત્તમની થયા અહી એક દિવસ સવારે જતો હતો ગસ્તામા એક ખેતરમાંથી એણે એક દાતણ કાઢ્યુ દાતણ કાપ્યા પછી એને વિચાર થયો કે આ તે' ધણિયાતુ ખેતર છે, તેના ધણીને પૂછ્યા વિના મે દાતણ લીધુ, એ ચોરી કહેવાય તુર્ત એ ગામમ ગયો, અને ખેતરના વણીને શોધી કાઢી, એને દડવડ પ્રહાર કરી, ચાગી કરવા માટે માફી માગી સ્વામિનારાયણે પોતાના શિષ્યોનુ જીવન કેટલું શુદ્ધ અને વિચારમય બનાવ્યુ હતુ તેનુ આ જુગ દટાવ છે એમના કાર્ય જેટલુ મહત્વ કાર્ય આજ સુધાના પૃત્વીના ઇતિહાસમા દોઢના પણ અગ્નિમા મડાયુ નથી

સ્વામિનારાયણના હિપદેશથી અનેકને આત્મા પરમાત્માનો મામાત્કાર થયો હતો અનેકને દૃઢ આત્મનિઝાથી સ્થિતપ્રજ્ઞતા પ્રાપ્ત થઇ હતી, કેટલાકને હંમેશાગની મિદ્ધિ દઇ હતી, કેટલાક મમાધિનિષ્ઠ થયા હતા, કેટલાક સત્યસ કંઠપ હતા, કેટલાક મૂર્તિ માનુ વૈગમ્ય જેવા હતા, કેટલાક તો એવા પ્રેમની મૂર્તિ હતા કે સ્વામિનારાયણનું અતર્ધાન થયા પછી ૩૦ વર્ષે પણ પોતાના ઈંદ્રેવ માભરતા આખમાંથી ચોધાર આસુ પડતાં, કઠ રુધાઇ જનો, અને એક સમયે પણ જોલવા અમમર્થ થતા કેવળ ત્યાગાશ્રમમા જ નહિ, પણ શુદ્ધસ્થાશ્રમમા ગુડીને પણ માગેરાળના ગોળધનદામ જેવા કેટલાક હિપશમ દશાને પામ્યા હતા, પવતભાઇ જેવા કેટલાકને પરમેશ્વરમાં અખડ વૃત્તિ ગ્હેતી હતી, કેટલાકને પોતાને કેવા વિચારો આને છે એનુ નિગ્નતર અનુમધાન ગ્હેતુ, કેટલાકને પોતાના અયોગ્ય સ્વભાવ વશ કંવા તરકે મતન પ્રવૃત્તિ હતી, કેટલાકને ચતુર વાણિયાના માફક પોતાની વિપથે તરફ કેટલી પ્રીતિ છે, અને પરમેશ્વરમાં કેટલી છે, યોતે કેટલા ચઢે છે, કેટલા ગુણુમાંડી છે, એ મર્વેનો વાગવા હિસાબ કરવાની ટેવ હતી, આજે પણ એમની ભક્તિ કરી કેટલાક મેવી સ્થિતિઓ પ્રાપ્ત કંગેલા મળી આવે છે

જે સમયે મૂળગત-કાઠીઆવાડમા અ'ધકા' છાઇ ગ્હો હનો, તે વખતે પોતાના પ્રતાપથી અનેકના હૃદયને પ્રકાશ પમાડનાર, અનેકના ચિત્તનું આકર્ષણ કરી તેમને 'ગુરુ વચ્ચે ચૂંચૂગ' થતુ બર્ધ એવા સ્વવશ કરી મૂકનાર, કાઠી-કોળી જેવા અને કની ચોર્થવૃત્તિએને 'ચોગી પેનાગ, હુમ થયેલા કલચથોશ્રમને પુન' સ્થાપનાર, નિરકુશ

અને સ્વચ્છંદી ખનેલા ત્યાગાશ્રમને ઉન્નવલ કરનાર, પતિત થયેલા ગુરુઓ અને આચાર્યો માટે સંયમનો આદર્શ બેસાડનાર, સ્ત્રીઓને સમાજ તથા સંપ્રદાયમાં ચોક્કસ સ્થાન આપી તેમની ઉન્નતિ કરનાર, અ-હિંદુને હિંદુ ધર્મમાં સામીલ કરનાર, શૂદ્રોને અત્યારશુદ્ધિ શીખવનાર, સાહિત્ય, સંગીત તથા કળાના પોષક, અહિંસામય યજ્ઞના પ્રવર્તક, ક્ષમાધર્મના ઉપદેશક, શૈશ્ય અને સદાચારના સંસ્થાપક, શુદ્ધ ભક્તિ માર્ગ અને શુદ્ધ જ્ઞાન માર્ગના આલક, ભાગવત ધર્મના શિક્ષક તથા વ્યાસસિદ્ધાન્તના બોધક એવા સહજનંદ સ્વામી હતા. જે એમને અવતાર સંજ્ઞા ન અપાય તો પરમાત્માના અવતારો પૃથ્વીપર થતા જ નથી, એ મત સ્વીકારવો પડે.

સ્વામિનારાયણે પોતે ધારેલું કાર્ય હવે સંપૂર્ણ થયું હતું. એમણે એક વિશાળ સંપ્રદાય સ્થાપ્યો હતો; એ સંપ્રદાયને માટે વિશાળ સાહિત્ય કાલું કર્યું હતું; સર્વાંગે પૂર્ણ સંસ્થા રચી હતી; એ સંસ્થા માટે સુંદર નિયમો ઘડી એની વ્યવસ્થા ધર્મ અને વ્યવહાર બેયને અનુકૂળ થાય એવી કરી હતી. એ નિયમો તોડ્યા સિવાય એ સંસ્થામાં ત્રુટિ આવવી લગભગ અશક્ય થાય એવું જાંધારણુ રચ્યું હતું. ઓગણપચાસ વર્ષની નાની વયમાં એમનું કાર્ય સંપૂર્ણ થયું એમ એ કહી શકતા હતા. સં. ૧૮૮૬ ની સાલથી એમને શરીરે મંદવાડ વત્તોવા લાગ્યો હતો. છતાં એમની પ્રવૃત્તિ જરાએ અટકી ન હતી. એમના છેલ્લા દિવસોમાં એમને બે જાહેર કાર્ય કરવાં પડ્યાં.

પહેલું કાર્ય નડિયાદમાં બિશપ હેબર જોડેની મુલાકાતનું થયું. બિશપ હેબરે પોતાની નોંધમાં એમની જોડેની મુલાકાતનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન આપ્યું છે. એ સહજનંદ સ્વામીથી કાંઈક નિરાશ થયો એવું એમાં જ્ઞાન થાય છે. પણ એમાં દોષ એ સાહેબની વૃત્તિનોજ હતો. એ સહજનંદ સ્વામીને બે દોષે યુક્ત થઈ મળવા આવ્યો. પહેલો દોષ એની ભારે મહત્ત્વાકાંક્ષાનો હતો. એણે સહજનંદ સ્વામીએ નીચલા વર્ગમાં કરેલાં સુંદર કામોના વખાણ સાંભળ્યાં હતાં, એણે વળી સાંભળ્યું હતું કે સ્વામિનારાયણને શિષ્ય વર્ગ ઘણો મોટો છે. તેથી એને લોભ છૂટ્યો કે આલોને આપણે સ્વામિનારાયણને કોઈ રીતે ખ્રીસ્તી કરી દઈએ; જે એવું થાય તો ખ્રીસ્તી ધર્મનો ફેલાવો એક સપાટામાં થઈ જાય. એનો બીજો દોષ હિંદુ ધર્મ અને કૃષ્ણ વિષે એણે ખાંધેલા હલકા મતનો હતો. સહજનંદ સ્વામીએ એના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એમના ઇષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણ છે એમ કહ્યું, તે ઉપરથીજ એણે, -ત્યારે સ્વામિનારાયણમાં કાંઈ વિશેષ ન હોઈ શકે એમ ધાર્યું, એણે સ્વામિનારાયણને પૂછ્યું, “પણ, મેં તો સાંભળ્યું છે કે તમે પરમતત્ત્વને બ્રહ્મ કહેો છો?” સ્વામિનારાયણે ઉત્તર આપ્યો, “હા. તેજ, અને તેજ શ્રીકૃષ્ણ છે.” બિશપ હેબર લખે છે કે આ એના પ્રશ્નથી સ્વામિનારાયણ કાંઈક સુઝાયા જવા લાગ્યા, અને એણે સંભ્રમમાં ઉત્તર આપ્યો. દેખીતું છે કે સુઝવણ અને સંભ્રમ બિશપ હેબરે પોતાના હિંદુ ધર્મ અને કૃષ્ણભક્તિ વિષેના અજ્ઞાન અને અણુગમાથીજ કદબ્યાં.^x તે છતાં બિશપ હેબરે પોતાના અને

^x સહજનંદ સ્વામી અને બિશપ હેબરની વચ્ચેના સંવાદનો ભાવાર્થ મેં બહુજ દુર્લભ સ્થાનમાં અને આપ્યો છે. બિશપ હેબરે જ સંવાદનો હેવાલ લખ્યો છે, તે વાંચતાજ માલમ પડી આવે છે કે કાંતો એણે સંવાદ કલ્પનાથી ઉપજાવી કાઢ્યો છે, કિંવા એમનું હિંદી ભાષાનું જ્ઞાન-

સહજનંદ સ્વામીના રસાલા વચ્ચે કેટલા ભેદ છે તે જોઇ શક્યો એ પ્રાજ્ઞપણે કહી શકે છે કે મારે રસાલા પેસા માટે મારી સાથે ફરતો હતો, જ્યારે સહજનંદ સ્વામીનો રસાલા પોતાને ખર્ચે અતિ પ્રેમથી પોતાના પ્રાણ પણ ગુરુ ચરણે અર્પવા નૈયાર થઇ એમની સાથે રહેતો હતો.

સ્વામિનારાયણના કાર્યને વિશેષ સારી ગીતે તો મી શ્રિગ્સ સમજી શક્યો છે એણે સ્વામિનારાયણના દેહાન્ત પછી થોડા મહીનામાંજ વડતાલની મુલાકાત લીધી હતી એણે સહજનંદ સ્વામી અને રાજ ગમગોહનગયના કાર્યનો મુકાબલો કર્યો છે અને બેના કાર્યની દિગ્ધતિ આકલા પ્રયત્ન કર્યો છે.

ખીજી જાહેર કાર્ય તે મુખાધન ગવર્નર મર જહાન માદકમની રાજકોટમાં થયેલી મુલાકાત છે એ ગવર્નરે રાજકોટથી ખાસ નિમનણ મોકલી સ્વામિનારાયણને તેડાવ્યા તે વખતે સ્વામિનારાયણની પ્રકૃતિ ખુબ નરમ હતી તેથી જવા ખુશી નહતા, પણ ગવર્નરે ખુબ આગ્રહપૂર્વક પાછુ કહેણ મોકલ્યુ, એટલે સહજનંદ સ્વામી ત્યાં પધાર્યો માદકમ માટેજે લગભગ બે કલાક સુધી સહજનંદ સ્વામી જોડે સપ્રદાયના મિદ્ધાન્તો સબધી વાતચીત કરી, અને એમને હારતોગ પહેરાવ્યા.

સહજનંદ સ્વામી રાજકોટથી ગદડાજ ગયા ત્યાં એમનો મદવાડ વધવા લાગ્યો મદવાડના કેટલા વખત પહેલાથી સહજનંદ સ્વામીએ ત્રીન તપ આદ્યું હતું ત્રત ઉપવાસો કરવા, કઠણ નિયમો લેવા, સર્વેમાથી ચિત્તને કાઢી લેવું, માન ધારણ વગેરે ગીતે સમારથી ઉદાગીનતા રાખતા હતા મદવાડની હકીકત માલળી ગામેગામથી લોકોના ટોળાં એમને મળવા આવવા લાગ્યા નહકું મત્સગીઓથી ભરાઇ ગયુ મહજનંદ સ્વામીએ સર્વેને ધીરજ આપી, કોઇએ એમની પાછળ આત્મહત્યા ન કરવી એવી તાકીદ કરી, સર્વેને પોત પોતાના ધર્મમાં રહેવા ઉપદેશ કર્યો, હિરજનો તથા સાધુઓને વીખરાઇ જવા કહ્યુ, પણ કોણ વીખરાય ? છેવટે સહજનંદ સ્વામીએ માજ

જુજ અધુર હરો, અને એ સહજનંદ સ્વામીના ઉત્તર સમજી શકતો ન હરો, કારણ કે જે દત્તોત્ત એ સહજનંદ સ્વામી વિષે આરોપણ કરે છે, તે દિદુ વર્મ વિષેનો દિચિન્દ્ર પણ ન આપે ઉદાહરણાર્થ, એ લખે છે કે—

(Sahajanand) "alarmed me by saying that he (Krishna) had been put to death by wicked men through magic, and that since his time many false revelations had been presented and many false divinities set up."

જળી "there is a spirit who cometh from God, whom we call Krishna and worship as God's image and believe to be the same as the Sun Surya"

જળી આગળ લખે છે Sahajanandji "unrolled a large picture, in glaring colours of a naked man with rays proceeding from his face like the sun, and two women fanning him—the man white, the women black."

કીનાયતના ચિત્રને પણ આ વર્ણન લાગુ પડતું નથી, એ મહ પણ જોઇ શકો અને લાગે છે બિચપ-હેબરે પોતાના દેવાલમાં થઇ અસત્ય લખેલું છે.

થવાનો દેખાવ કર્યો. દિવસે દિવસે તબીયત સુધરતી હોય એમ દેખાવા લાગ્યું. જોકે સુદ ૯ ને દિવસે મંદવાડમાંથી તદ્દન મુક્ત થયા હોય એમ જાણ્યા. ખુશાલીમાં દાદા આચર પાસે સાકર બેઠાં ચાવી; હરિજનો તથા ત્યાગીઓને જાણ થઈને ભેટયા; અને પછી એ-ચાર સાધુઓ સિવાય એકે એકને તેને તે દિવસે વીદાય કરી દીધા. બ્રહ્માનંદ સ્વામી જવા સખાને પણ પોતાની પાસે રાખ્યા નહિ. કેટલાક તો ચેતી ગયા હતા, પણ ઘણાખરા હર્ષભેર વીદાય થયા. બીજા દિવસે મંદવાડને સહજનંદ સ્વામી નાહી ઘોષ પદ્મમાસન વાળી બેઠા, અને સ્વેચ્છાથી દેહ છોડી દીધા. હરિજનોના હૃદયમાં અંધકાર છાંય ગયો.

ભારતવર્ષની મહાન વ્યક્તિઓનું વિગત પૂર્ણ ચરિત્ર લેખન ન મળે, એમાં સહ-જનંદ સ્વામીના શિષ્યોએ એક અપવાદ કર્યો છે. સહજનંદ સ્વામીનું સંપૂર્ણ ચરિત્ર, એમના અંગનું વર્ણન, એમનો દેહ સ્વભાવ, એમનું ચારિત્ર્ય, એમના જીવનના છુટકે છુટકે ખનાવો હજી સુધી લખાઈને અથવા મુખ પરંપરાથી સચવાયાં છે. પ્રેમાનંદ સ્વામીએ એમની ઉંચાઈ, એમના શરીર ઉપરનાં એકે એક ચિહ્ન, એકે એક તિલ, એમની ખેસવાની, ચાલવાની, વાતો કરવાની, કપડાં પહેરવાની એકે એક ટેવનું વિગતવાર વર્ણન કર્યું છે. નિષ્કુળાનંદ તથા આધારાનંદ સ્વામીનાં ભક્તચિંતામણી, પુરુષોત્તમ પ્રકાશ, હરિચરિત્ર વગેરે ગ્રંથોમાંથી એમનું ચરિત્ર મળી શકે છે. સ્વામી નિર્ગુણદાસ, અક્ષતમાનંદ, પ્રસાદાનંદ વગેરેની 'વાતો' માંથી એમના જીવનના છુટકે છુટકે પ્રસંગો મળે છે.†

સહજનંદ સ્વામીની ઉંચાઈ ૬૪૧ તસુ લખાઈ છે; એમનો રંગ સ્ફેજ ગ્યામ. અને બાંધો મધ્યમ હતા. એમને શરીરે તિલનાં ઘણાં ચિહ્નો હતાં. વડતાલ અને અન્નદાવાદની એમની કાષ્ઠની મૂર્તિ એમના સ્વરૂપને સૌથી વિશેષ સદશ છે.

સહજનંદ સ્વામિનું ચારિત્ર્ય આલેખવાનું કામ મને અતિશય કઠણ લાગે છે. જોને હું પ્રભુ માનીને પૂજું, તેના ચારિત્ર્યની તુલના હું કેવી રીતે કરી શકું, અને એ તુલના બધાને પસંદ પણ કેમ પડે? જોને હું પરબ્રહ્મનો આવિર્ભાવ માનું, તેનો હું બીજા મહાન વ્યક્તિઓ જેડે મુકાબલો પણ કેમ કરું? તેથી, મેં આ લેખમાં એમના ચારિત્ર્ય પર પ્રકાશ પાડે એવા કેટલાક પ્રસંગો જ વર્ણવ્યા છે, અને એમણે પોતે વર્ણવેલા પોતાના વૃત્તાન્તો ઉપરથી એમની સમાજ અને સ્વતઃ પ્રત્યેની વૃત્તિનો કાંઈક જણાવ કરાવું છું.

સ્વામિનારાયણનો સહજ સ્વભાવ વૈરાગ્ય અને તપઃપ્રિય હતો એમ કહ્યું જ છે. એમના આદર્શ વૈરાગી જડભરત હતા. શ્રી કૃષ્ણ ઉપર એમને અતિશય ભક્તિ હતી, પણ એમને ઋષભદેવ ઉપર બહુ ભાવ હતો, અને એથી ઓછો કપિલ અને દત્તાત્રેય ઉપર હતો. સાધારણતઃ એમને વનમાં ફરવું, તપ કરવું, અપરિશ્રદ રાખવો અને

† અતિશયોક્તિ કરવાની કુટેવને લીધે હાલ હાલમાં એવી છટક વાતોનો સંગ્રહ ઘણો વધી ગયો છે, અને એનું સત્યનિષ્ઠાથી તાબડોતોળ શોધન, અને એ વૃત્તિ ઉપર અંકુશ મૂકવામાં ન આવે તો અકેય વાતો કેટલી છે, તે બજાવાનું મુશ્કેલ થઈ પડશે. પછી ખરી વાતો પણ ગપાટા લેખાય તો તેમાં સાંભળનારની અગ્રહા ઉપર દોષ મૂકવો એ અયોગ્યજ કહેવાશે.

નિર્ભય રહેવું એજ ગમતુ, પણ ગમાનદ સ્વામીના અતર્ધાન થયા કેડે સત્સંગહિતાથ
 “કાઇક બીક ગખવા માડી,” અને ત્યાગ અને દયાનો મક્ષ મેળો કરીને પણ
 ઉપાસના અને ભક્તિની પુષ્ટિ થાય, તથા ઘણાનો ‘સમાસ’ થાય એવી પ્રવૃત્તિ કરવા
 માડી પણ તેમા, “જમ મનુષ્યને મુવા ટાળે પથારી ઉપર મુવાયો હોય, ત્યાગે તે
 મનુષ્યમાથી સહને પોતાના સ્વાર્થની વામના ટળી જાય છે, અને તે મરનાગને પણ
 મમારથથી મન ઉદાસ થઈ જાય છે, તેમનું તેમ અમને પોતાની કાગ્નુ અને બીજની
 કારનું અતઅતમ્યા જેવું મદા વગ્તે છે, અને જટલુ માધક પદાર્થ માન છે તે મવે
 નાશવત અને તુરંછ સંગુ જણાયા કહે છે, પણ એમા વિક્તિ નથી જણાતી જે આ
 માત્ર પદાર્થ છે અને આ ભુકુ પદાર્થ છે” સવ પ્રવૃત્તિમા પડયા છતા અતરમા
 એમને એમ વિચાર ગ્યા કરતે કે “આત્માને વિષે રખેને ગ્નેગુબ, તમેગુબ આદિક
 કોઇ માયાનો ભાગ મળી જાય નહિ,” તેથી કોઇ ભારે પ્રવૃત્તિમા પડયા પછી અત
 દંષ્ટિ કરી કાયબાની પેઠે સર્વે વૃત્તિઓનો સ્કાંચ કરી નાખવો અને આત્મસ્વરૂપમા
 લીન થઇ જવું, એવી એમની સહજ પ્રવૃત્તિ હતી. અમદાવાદમા નરનાગયલુ દેવની
 પ્રતિષ્ઠા કરીને તથા બ્રાહ્મણોની યોગગી જમાડીને સહજનદ સ્વામી માવદા થઈને
 જેતલપુર આતી નીસર્યો ને ત્યા રાત રહ્યા “ત્યા જમને એવા વિચાર કવવા માડયો
 જે જટલા માણસ દેખ્યા છે, ને જટલી પ્રવૃત્તિ ટળી છે તેને ટાળી નાખવી, પછે
 તેને વિમાર્યોને અર્થે હૈયામા અતિશે દુખ થયુ, તેણે કરીને શરીરે પણ માદા થઇ
 ગયા પછી ત્યા થકા ઘોળકે જૈને રાત રવા, અને ઘોળકાના ત્યાદયા એના એ વિચાર
 ગમા ગામ કોઠયની પાસે ગણેગ ગાળકાની રાણુમા જૈને રાત રહ્યા, તે વિચાર એવા
 કવવા માડયો જે દેહની સ્મૃતિ ન ગહી પછે વિચારતા વિચારતા સર્વે પ્રવૃત્તિને વિમાગી
 મેલીને જેવા અમે કાકગિયે તળાવ ઉતર્યો નહોતા અને મેળો પણ ભરાણો નહોતો,
 તેવી ગીતે મર્વે ઘાટ ટાળી નાખ્યા, અને જ્યારે એ સર્વે મકલ્પ ટળી ગયા,
 ત્યારે સકલ્પનો મદવાડ હતો તે પણ ટળી ગયો” પોતે કહે છે કે એમને આ
 પાથ વતનું નિગતર અગમ વાન ગહેતુ—(૧) દેહના નાશવતપણાને લઇને વૈરાગ્યનુ,
 (૨) શું કર્યું છે અને શું કરવાનું છે તેના વિચારનુ, (૩) પચવિષયની વાસના ટળી કે
 કે નથી ટળી તેના વિચારનુ, (૪) મોટા માધુઓની વામના ટળી છે કે નહિ, તેની
 તપામનું, અને (૫) મનને ઉદાગી ન કરવાનું, કારણ કે “મનને ઉદામ કવવા લાગુ,
 તો કોણ જાણે કયાઇ જતુ ગહેવાય અને દેહ પડી જાય,” અને “લલા, અમા
 જોગે કરીને આ સર્વે ખાઇ, ભાઇ, પગમહસ ગગિયે ખેડા ભગવદ્ ભક્તિ કહે છે, તો
 એ કીક છે, ને ભગવદ્ ભક્તિને કરતા દેખીને મનમા ખલુ ગગિયો થાય છે, જે મરી
 તો મર્વેને જવું છે, પણ આવી ગીતે ભક્તિ કરવી એજ જીવ્યાનો મોટો લાભ છે”

* ‘સમાસ’ સત્સંગનો ચારિભાષિક સંબંધ છે પણ માણસ મુખેથી સંપ્રદાયમા રહી પ્રભુ
 ની શરૂ એડ વોરણ, એના જેવા જોનો અર્થ થાય છે

૧ વચનામૃત, અ મ પા.

૨ અ મ ૩૬

૩ અ મ ૨૨

૪ અ છે ૩૦

એમના સ્વભાવમાં દયા અને ત્રેમાધીનપણું એ પ્રધાન ગુણો હતા, પણ એમને પરમેશ્વર કે પરમેશ્વરના ભક્તનો દ્રોહ કરનાર ઉપર અતિશય અભાવ વર્તતો, અને તે સાથે બોલવા ઇચ્છે તો પણ બોલી શકતા નહિ. ભક્ત ઉપર એમને પક્ષપાત રહેતો. એમની પ્રકૃતિ રામાનંદ સ્વામી કે રામચંદ્રજીની માફક શરણાગત જરા એક વાંકમાં આવ્યો હોય તો તેનો તત્કાળ ત્યાગ કરી દે એવી નહતી;^૧ કારણ કે ગટ કોઈ ઉપર રાજી કુરાજી થવાનો એમનો સ્વભાવ નહતો; પણ ઘણા દિવસ સુધી રાજી કુરાજી થવાનું કારણ જોય ત્યારેજ એમને રાજીપો કે કુરાજીપો થતો; કોઈના દહેવાથી એ કોઈ ઉપર ખુશ કે નાખુશ થતા નહિ.^૨

પોતાના અંગની વાત કરતાં, સ્વામિનારાયણ એક ઠેકાણે કહે છે કે, “એમને જે પદાર્થમાં હેત જણાય, તેનો ત્યાગ કરીએ ત્યારે સુખ થાય, અને ભગવાનના ભક્ત વિના જે મનુષ્ય માત્ર અથવા પદાર્થ માત્ર તેની જે મનમા સ્મૃતિ થઈ હોય, તો તેથી અતિશે છેદું કરિયે ત્યારે સુખ થાય, અને...ભગવાનના ભક્ત...નો કોઈ રીતે..હૈયામાં અભાવ આવેજ નહિ; અને અમારે વગર ઇચ્છે પણ પંચવિધ...જેરાવરિયે આવીને પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણ તેને અમે ઇચ્છતા નથી અને પગે કરીને ઠેલી નાખીએ છીએ; અને જે દિવસ થકિ અમે જન્મ્યા છીએ તે દિવસથી કરીને આજ દિવસ સુધી કોઈ દિવસ જાગૃતમાં અથવા સ્વપ્નમાં દ્રવ્યનો કે સ્ત્રીનો ભુંગા ઘાટ થયો હોય, તો આ સમગ્ર પરમહંસના સમ છે...અમારા અંતરમાં તો એક ભગવાનના સ્વરૂપનું ચિંતન રહે છે.....જે દિવસ અમારા હૃદયમાં ભગવાન ને ભગવાનના ભક્ત વિના બિજે કયાંઈ હેત જણાશે, તો અમે એમ માનશું જે અમે અમારી સ્થિતિમાંથી હગ્યા, પણ અમને એવો નિશ્ચય છે જે અમે એ સ્થિતિમાંથી ઈગિયેજ નહિ.”^૩

સહજાનંદ સ્વામી જ્ઞાન વાર્તા કરી રહ્યા હોય. તે વખતે કોઈ એમની પૂજા કરવા આવે કે જમવા બોલાવે, તો બહુ નારાજ થઈ જતા. કથા વાર્તામાંજ એમનું નિરન્તર ધ્યાન રહેતું, તેથી એની સ્મૃતિમાં કોઈ વાર જમતાં જમતાં પણ ‘હરે બોલાઈ જતું; અને પછી યાદ આવે ત્યારે હસી દેતા. એમનું હાસ્ય હંમેશાં મંદ રહેતું, અને તે વખતે સુખ પર રુમાલ દાખવાની ટેવ હતી. વાનો કરતી વખતે દુલ્લને ભાષાવાની કે રુમાલને વળ દેવાની ટેવ હતી.

સહજાનંદ સ્વામીને કોઈ ધર્મનો લોપ કરે, અથવા અન્યાયનો પક્ષ લે, અથવા ગરીબને પીડે તો જરા ક્રોધની ચટકી થતી, પણ તે તત્કાળ શમી જતો અને તેની આંટી પણ ખંધાતી નહિ. દરેકના હૃદયમાં પરમેશ્વર વિરાજે છે એ વિચારનું કદી વિસ્મરણ થતું નહિ, એટલે કોઈને દુઃખવતાં એનામાં રહેલા પરમેશ્વર દુઃખાશે એ વિચારથી જને દુઃખવ્યો હોય તેને કોઈપણ રીતે ખુશી કરવા વૃત્તિ રહેતી. એમના શિષ્યો કાંઈ વાંકમાં આવ્યા હોય, તો એમના હિતાર્થે એ ચીઠાતા ખરા, પણ એમના જીવનમાં કોઈ પણ વ્યક્તિને એમણે શાપ દીધો હોય, કે એનું ભુંડું ઇચ્છ્યું હોય એવું ખન્યું નથી. અતિશય સંતાપથી લાલ થઈ ગયા હોય, એવું એકવાર એમને

વિષે લખાયુ છે જ્યાં વેરાગીઓના માગથી એમણે સાધુઓના વાંસા પર સોળ ઊઠેલા બેઠા, ત્યારે એમણે જમીન પર પોતાના હાથ ચઢાળી દીધા અને બેઠ્યા, અરેરે, પાપીઓએ મારા માનુષ્યોને આવા માર્યા ! પણ એટલા સત્તાપર્માંએ એમના મુખમાંથી એક પણ દુઃસ્વપ્નાદર્શક વાક્ય નીકળ્યુ નહિ

ઉલટું નાનુ બાળક પણ કોઈ રીતે એમનાથી નારાજ થયુ હોય, તો એને રાજ દરેજ એમને કળ વળતી એક વાર સભામા સર્પ નીકળ્યો, તેને લીરે કાઢક ગડબડ થઈ તેથી તે જગ્યાએ સહજનદ સ્વામી જવાને જાણ્યા એ જતા હતા, એટલામા એક બાળક એમને પગે લાગવા આવ્યો હતાવળમાં સહજનદ સ્વામીએ એને હાથ પકડી દૂર કર્યો છોકરી અજવાણુ પડી ગયો સર્પનો ગભરાટ દૂર થયા પછી સ્વામિનારાયણ પાછા આસને આવીને બેઠા છોકરાની એમને વિસ્મૃતિ થઈ નહતી એને પાસે બેઠાવી બેસાડ્યો, અને પ્રમાદી અપાવી ખુશ કર્યો

પોતાનું છુટ્તુ દગ્ગાર ઉપર પણ એ દયા કરવા તત્પર રહેતા વીમલનગરમા એક ચોભારામ શાહી હતો તે સત્સગીઓ ઉપર બહુ દ્રેષ ગણતો સત્સગીઓને ન્યાત બહાર મૂકાવવામા એ અગ્રેસર હતો મત્સગીઓના અગ્રેસર બળદેવ નામે એક નાગર હતો. એક દિવસ ચોભારામે બળદેવને કહ્યું, બળદેવ, તારા સ્વામિનારાયણ ભગવાન હોય, તો હું તો એમનો ઘણો દ્રોહ કર છું, છતાં કેમ સાચે તાંમે કંઈ છું ? મને આધગો ન કરી નાખે ? બળદેવે કહ્યું, અહ્યા, હાથે કરીને શું કામ અધાપો માગી લેછે ? ચોભારામે કહ્યું, એ સ્વામિનારાયણ ભગવાન હોય તો હું આઠ દિવસમા આ ધગો થાઉં એમ માગી લઉં છું એના માગ્યા પ્રમાણે જ થયું સ્વામિનારાયણ ત્યાં પછી કેટલેક વખતે વીમલનગર પધાર્યા એમણે ચોભાગમના અધાપાની વાત માંભળી, એટલે કહ્યું, એમ ! માટે લીધે એ આધગો થયો ? ત્યાંએ ચાલો આપણે એને ઘેર જઈ એને દર્શન આપીએ દયાળુ વનગ્યામ એને ત્યાં જઈ ઉડીને પધાર્યા ખરા, પણ હજી ચોભાગમનું કર્મ કુટેનું જ હતું એણે સ્વામિનારાયણને મગવાની ચોખ્ખી ના પાડી, અને કહેવડાવ્યું કે હું જમવા બેઠો છું તે નહિ મગી શકું પછી સહજનદ સ્વામી, ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા

એ વીમલનગરમાં જ બળદેવનો માગો લાલદાસ પરુ સહજનદ સ્વામીનો દ્રેષો હતો લાલદાસ ગામનો સુખો કે દોષાઈ એવો આધકારી હતો એ સત્સગીઓને બહુ કનડતો એકવાર એણે બધા સત્સગીઓને તડકામા જિભા રહેવાનો હુકમ કર્યો. બધા મત્સગીઓ તડકામા જિભા રહ્યા છે એમ સંત્રામી, બળદેવ અને એની મા, ઉદય કુંવર, પરુ જઈ તડકામા જિભા સીપાઇઓએ બળદેવ અને એની માને ઘેર ચાની જવા કહ્યું, પરુ એમણે એ વાત ગરુકારી નહિ એટલે સીપાઇએ લાલદાસને જઈને, બા સાહેબ અને બાણુમાઇ પરુ તડકામાથી ખસતો નથી, કરી કનુ લાલદાસ એ જગ્યાએ આંગો અને બંડેન અને ભાણુજને ઘેર જવા વીનંદા ઉપકુંવરે ચાનપત્રે જવાબ દીધો કે બધા જશે, ત્યાંએ અમે પરુ જઈ બંડેન અને ભાણુજ તડકામાં જમાં રહે એ લાલદાસથી સડન ન થયું, એટલે એણે બધાને છોડી મૂક્યા

સંપ્રદાયના ત્યાગીઓમાં ત્રણ ભેદ છે. બ્રહ્મચારી, સાધુ અને પાર્ષદ. બ્રાહ્મણ વર્ગના ત્યાગીઓ બ્રહ્મચારી કહેવાય છે; ક્ષત્રીય અને વૈશ્ય એ સાધુ થઈ શકે છે. એ બંને પ્રકારના ત્યાગીઓને અષ્ટ પ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય પાળવું પડે છે, અને ધનનો ત્યાગ રાખવો પડે છે. પણ બ્રહ્મચારીઓ ધાતુપાત્રનો ઉપયોગ કરી શકે છે, જ્યારે સાધુઓ કાષ્ઠ પાત્ર અને તુંબડીનોજ ઉપયોગ કરે છે. બ્રહ્મચારી સફેદ ધોતીયું અને ભગતું ઉપવસ્ત્ર પહેરે છે, અને લાલ ટોપી રાખે છે; સાધુઓ સર્વાંગે ભગવાં રાખે છે.

પાર્ષદ એ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે પણ સર્વે અષ્ટ પ્રકારનું નહિ. કેટલાક આચાર્યની આજ્ઞાથી સ્ત્રીઓ સાથે બોલી શકે છે, પણ એમને અડધી શક્તિ નથી. અપરિગ્રહ એમણે પાળવાનો હોય છે, પણ ધનનો સ્પર્શ ન કરાય એમ નથી. એટલે એ મંદિરનો આર્થિક વ્યવહાર સંભાળી શકે છે. એ ભગવાં પહેરતા નથી, પણ શ્વેત વસ્ત્રોજ પહેરે છે. કોઈ પણ ત્યાગીએ કસુંબા વગેરેથી રંગેલાં, કે રેશમી કે જરીની કીનારવાળાં વસ્ત્રો પહેરવાં અધર્મ્ય ગણાય છે. બ્રહ્મચારી અને સાધુઓ ઘણુંખડ સીવીને તૈયાર કરેલાં કપડાં, એટલે બદન કે દફની વગેરે-પહેરતા નથી, પણ એક ધોતીયું અને એક ઓઢવાનું વસ્ત્ર એટલુંજ ધારે છે. પાર્ષદોને બદન કે અંગરજો પહેરવાની મનાઈ નથી. બધા એ ત્યાગીઓ માથા ઉપર રૂમાલ બાંધે છે; પાર્ષદોનો રૂમાલ ધોળો હોય છે, અને બીજા એ આશ્રમવાસીઓનો ભગવો હોય છે. બ્રહ્મચારીઓ અને સાધુઓ જનોઈ પહેરે છે; પાર્ષદો એ ખાખતમાં પોતાના દ્વાર્વાશ્રમના નિયમ પ્રમાણે વર્તે છે. મંદિરની બહાર ત્યાગીઓ એકલા જઈ શક્તા નથી. મંદિર બહાર જવું હોય તો ઓછામાં ઓછા એ અને કોઈ ગૃહસ્થને ત્યાં જવું હોય તો ઓછામાં ઓછા પાંચજણ હોવા જોઈએ. સભા કે ભિક્ષાનાં કારણે સિવાય ગૃહસ્થને ઘેર જવાની ત્યાગીને મનાઈ છે.

સહજનંદ સ્વામીનાં વચનામૃતોનો સંગ્રહ એ તો ગૂજરાતી ભાષાનું એક રત્ન છે. આધ્યાત્મિક અને વિચારમય જીવન ગાળવા ઇચ્છનારને આતુ વચનામૃત. પુસ્તક એકે નહિ મળે, એવો મારો અનુભવ છે. એ પુસ્તકનું મનન અને નિદિધ્યાસ કરી એના સિદ્ધાન્તો અને ઉપદેશોને જીવનમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરનાર ચઢ્યા અને શાંતિ મેળવ્યા વિના રહેજ નહિ. આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્તોના રહસ્યથી અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે વ્યાવહારિક સૂચનાઓથી ભરપૂર એવું કોઈ પણ ભાષામાં એટલું નાનકડું પુસ્તક નથી. તે વખતના ગૂજરાતી ગદ્યનો એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ નમુનો છે. એની ભાષા ખડુ સુદાસર, ટુંકી, એક જ અર્થ દર્શાવનારી, થોડું ભણેલાને પણ સમજાય તેવા સહેલા શબ્દો અને સરળ વાક્ય રચનાવાળી, અને જરૂર પડે ત્યાં અર્થને સ્પષ્ટ કરે એવાં દષ્ટાન્તોવાળી છે. એમાં યોગ્ય ઠેકાણે યોગ્ય શબ્દોનોજ ઉપયોગ દેખાશે. એમાં કોઈ ઠેકાણે ભ્રમકારક, સંશયાત્મક કે મોળી વાત જોવામાં નહિ આવે. એમાં ઠેકાણે ઠેકાણે એ વચનોના કહેનારનો સ્વાનુભાવ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

આ વચનામૃતોના સંગ્રહ માટે સંતસંગ સદ્ગુરુ સ્વામીઓ મુક્તાનંદ, ગોપાળાનંદ નિત્યાનંદ તથા શુકાનંદનો આભારી છું. સહજનંદ સ્વામીનો ચિરસ્થાયી આજ અમૂલ્ય વારસો છે એ સંગ્રહ મૂળ ગૂજરાતીમાં જ થયેલો હોય. સંસ્કૃતમાં એનો અનુવાદ પણ

થયો છે એ ચારે સદ્ગુણો જ્યારે સ્વામિનારાયણ જ્ઞાનવાતી કરતા, ત્યારે ટિપ્પણ કરી લેતા અને ભેગા મળી પ્રમાણરૂપ થાય એવો એક લેખ તૈયાર કરતા ચાએમાં સદ્ગુણ ગુહાનંદ મૌઢી નાના હતા, અને જ્યાગથી એ સપ્રદાયમા દાખલ થયા, ત્યારથી મહાજનંદ સ્વામીના ખાનગી સેક્રેટરી જેવા હતા એ મગ્રહને વર્તમાન સ્વરૂપમા મૂકવા માટે આઘ પરડો એ આગ પેકા કાણે તૈયાર કર્યો એ ખખગ નથી કવિ દલ પતંગમે એ કાર્યનું શ્રેય મુક્તાનંદ સ્વામીને આપ્યું છે, અને એમની સ્તુતિપર એક મસ્કૃત શ્લોકમા* પણ એવીજ જાતનું વિધાન છે, તે કવચિત્ જાત માહિતિ પરથી હશે એ અમ કાવિત તો નથીજ પણ એક વચનામૃતમા નિત્યાનંદ સ્વામીએ તે દિવસ સુધીના વચનામૃતોનો સંગ્રહ મહાજનંદ સ્વામીને ખતાવ્યો, અને તે બેઠે એ ખડુ ખુશ થયા એમ લખાયલું છે નિત્યાનંદ સ્વામિ ઉદ્ભવ મપ્રદાયના મહલ હાર્દસ તરિકે પ્રમિદ્ધ છે તે ઉપરથી નિત્યાનંદ સ્વામીની ભાષા વચનામૃતમા હોય એમ પણ અનુમાન કાઢી શકાય છે મુક્તાનંદ સ્વામિએ ગૂજરાતી ગણમા કોઇ બીજે ત્રય લખેલો નથી નિત્યાનંદ સ્વામિએ કેટલાક મસ્કૃત પુસ્તકોની ગૂજરાતી ટીકા કરી છે પણ તેની મેલી વચનામૃત કરતાં વિશેષ પૌરાણિક છે દાખલા તરીકે, 'ખાલતા હવા', 'જતો હવો' વગેરે ભૂતકાળનાં રૂપો, 'કમળ જેવા નેન છે જોના, એવા', એ રીતે ફરેક વિગેષણનું તુલુ વાગ્ય ખનાવવાની પૌરાણિક પદ્ધતિ ટીકાઓની ભાષામા છે, પણ વચનામૃતમાં નથી વળી ટીકાઓમા કેટલાક મસ્કૃત શબ્દોની જાતિ મસ્કૃત પ્રમાણે જ ગણવામા આવી છે, જ્યારે એ શબ્દોની જાતિ હાલમા કેવળાઈ ગઈ છે વચનામૃતમા પણ કેટલાક એવા મસ્કૃત શબ્દો કે જે જોની જાતિ હાલમા જુદી છે, અને વચનામૃતમા મસ્કૃત પ્રમાણે છે, પણ વચનામૃતોમા તેવા શબ્દો ચોડા માલમ પડી આવે છે, જ્યારે નિત્યાનંદ સ્વામીની ટીકાઓમા પુષ્કળ છે નિત્યાનંદ સ્વામીની માતૃભાષા ગૂજરાતી નહતી, એટલે આ ઉપરથી બે અનુમાન નીકળી શકે એક તો એ કે એવા મસ્કૃત શબ્દો ગૂજરાતી ભાષામા તે મધ્યમા પ્રચલિત ન થયા હોય, અને તે નીચે એ શબ્દોની જાતિ મસ્કૃત પ્રમાણેજ ગણાવ હોય, અને બીજી એ કે

* દલિ દલપતશમતુ વિવાન આ પ્રમાણે છે —

વચનામૃત હરિવદનકે કર્ણપુટે કરી પાન ।

લિપે તુ સય સત્સંગકો, ટાનો જીવનદાન ॥

(પુષ્પોત્તમ ચરિત્ર અ ૨)

સસ્તુ ૩૨ નીચે મુજબ છે —

‘વાપીયુવાપ્યજસ્ય ચતિપતિમહજાનદસદ્ગુણચક્રાન્

પોન્ના મોનિ સુતાનિ ધરણપુટાગતાવાલિલિપ્તવાચનાનિ ।

નાના ઉન્દોમિરેય પ્રતિદિનમુરુધા સજગો તસ્ય કાર્તિ

મુક્તા ૩૨ નમમિ પ્રિયહિતવચન સુસ્થિરૈકાન્તર્મમ્ ॥

અ ૩૨ નીચે છે દલપતશમતુ પુસ્તક જીલ્લ છે, તે હુ નહોતો નથી પણ એક બીજા ઉપરથી નીચે એમ સંભવે છે

નિત્યાનંદ સ્વામીની માતૃભાષા ગુજરાતી ન હોવાથી એવા જાતિદોષ એમનાથી થયા હોય. હું પહેલું અનુમાન વચનામૃતમાંના શબ્દોના જાતિકર વિષે કાઢું છું, અને બીજું અનુમાન નિત્યાનંદ સ્વામીની ટીકાઓ વિષે દોરું છું. આમ બે જુદાં અનુમાનો એકવાનું કારણ એટલું જ કે વચનામૃતમાં એવા શબ્દો જુગ છે. એકંદરે વચનામૃતની ભાષા નિત્યાનંદ સ્વામીની હોવાનો ઓછો સંભવ હીસે છે. બીજા ત્રણે સદ્-ગુરુઓની માતૃભાષા ગુજરાતી જ હતી, પણ એ પૈકી ગોપાળાનંદ સ્વામી અને શુક મુનિએ* ગુજરાતીમાં કાંઈ લખ્યું હોય એમ જણાતું નથી. એ સર્વ ઉપરથી કવિ દલપતરામની અને સંસ્કૃત શ્લોકના લેખકની માન્યતા વિશેષ સંભવિત લાગે છે. ગમે તેમ હોય પણ ચારે સદ્ગુરુઓએ સાથે મળી તેને એક સ્વરૂપ આપ્યું છે એ નિર્વિવાદ છે, અને એ ખડું સાકર થયું છે. એ ચારે સદ્ગુરુઓના સહકાર્યથી એ પુસ્તક ખિલકુલ પાઠભેદ વિનાનું થઈ શક્યું છે, અને જુદા પાઠભેદથી થતા મતભેદોને અવકાશ રહ્યો નથી.

તો પણ યદ્યપિ વચનામૃતમાં પાઠભેદ નથી, તો પણ સંખ્યા ભેદ થયો છે. વચનામૃતની જુની આવૃત્તિમાં વચનામૃતોની સંખ્યા ૨૬૨ ની છે. એટલું તો ચોક્કસ છે કે દશ વર્ષમાં (છેલ્લાં દશ વર્ષનાં વચનામૃતનો જ સંગ્રહ થયો છે) માત્ર ૨૬૨ વચનામૃતો થઈ ન શકે. એટલે મુળ ખરડાઓમાં એની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. પણ ચાર સંગ્રહકોએ એમાંથી એમને યોગ્ય લાગ્યાં એવાં ૨૬૨ વચનામૃતો તારવી કાઢી પ્રમાણ રૂપ પુસ્તક બનાવ્યું. સંવત ૧૯૨૧માં અમદાવાદના આચાર્ય અયોધ્યાપ્રસાદજીએ વચનામૃતોનું સંશોધન કરાવ્યું; એમણે મૂળ ખરડાઓ પણ શોધ્યા અને એમાંથી ૧૧ વિશેષ વચનામૃતો પસંદ કરી અમદાવાદની આવૃત્તિમાં દાખલ કર્યાં. એવી રીતે અમદાવાદની વચનામૃતની આવૃત્તિમાં ૨૭૩ ની સંખ્યા થઈ છે. એ નવાં ઉમેરેલાં વચનામૃતોની ભાષા દેખીતી રીતે કાંઈક જુદી પડે છે: વળી એ અગિયારે વચનામૃતોમાં નરનારાયણ દેવ સંખંધી એક નવીન વિષય સમાન છે; એ વિષય બાકીનાં ૨૬૨ વચનામૃતો પૈકી એકેમાં નથી; વળી ૨૬૨ વચનામૃતોમાં સહજનંદ સ્વામીના ચમત્કારોની વાતોનો ઉલ્લેખ ન થાય પણ કેવળ આદ્યાત્મિક વિષયોનો જ સમાવેશ થાય એવી દષ્ટિ રાખેલી જણાય છે; એ દષ્ટિ આ વચનામૃતોમાં નથી સચવાઈ આ સર્વે કારણોને લીધે એ નવીન ઉમેરેલાં વચનામૃતો સર્વમાન્ય નથી થયાં. આ ઉપરાંત બંને પ્રતમાં સામાન્ય ૨૬૨ વચનામૃતોમાંથી પણ એકર વચનામૃતોમાં કેટલોક ભાગ વધારાનો ઉમેરાયો છે. એમાં પણ નરનારાયણનો કોઈ રીતે ઉલ્લેખ આવે છેજ.

હવે સહજનંદ સ્વામીનો જ્ઞાનમાર્ગને શો આદેશ છે તે ઉપર ટૂંક વિવેચન

* ઉપરનો લેખ લખાઈ રહ્યા પછી મને એવી વિશ્વસનીય માહિતી મળી છે કે વચનામૃતની ભાષા શુકાનંદ મુનિની જ છે. એમણે ગુજરાતીમાં કાંઈ બીજું લખ્યું નથી એમ જ મેં લખ્યું છે તે ભૂલ ભર્યું છે. વાસ્તવિક રીતે વચનામૃતની અસલ પ્રત પણ શુકાનંદ મુનિના પોતાના હાથની લખેલી છે, અને એમણે 'વાર્તા વિવેક' 'દ્વિ'સાનિધેય' નિંદે કેલ્લાસ પ્રકરણોના સાધારણ, કેલ્લાસ સ્તોત્રોની ગુજરાતી ટીકા વગેરે લખ્યાં છે.

કરવા પાર છુ મે એવો આક્ષેપ મુકાયેલો સાંભળ્યો છે કે
સ્વામિનારાયણીય ધર્મમાં જિંદુ રહેસ્ય નથી એ કેવળ જ્ઞાન વિનાના
જ્ઞાનભાગ. સદાચારીઓનો પય છે, પુષ્ટિમાર્ગનો કે કોઈ ખોજ વૈષ્ણવ
પયનો તે એક ક્ષટિજ છે પણ તેનો કોઈ સ્વતંત્ર મત કે
મિદ્ધાત નથી આ આક્ષેપ કેવળ સંપ્રદાય વિષેના અજ્ઞાનથી મૂકાયેલો કે, એ હુ ખતા-
વવા ધરછુ છુ

આ સિદ્ધાન્તોના સમર્થનમા હુ અત્રે પડીશ નહિ ઉપનિષદ્, બ્રહ્મમૂળ, ગીતા કે
ન્યાયથી એ સિદ્ધાન્તો કેવી રીતે ઘટાવી શકાય છે એ જ્ઞેને તપાસવું હોય તેણે
સંપ્રદાયના ગ્રંથોનો જ અભ્યાસ અથવા એ વિષે અનુભવ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો
જોઈએ માત્ર એ સિદ્ધાન્તો વિષે એક જ પ્રમાણ હુ અત્રે આપીશ જ્ઞેને મહાજનદ
સ્વામીના વચન ઉપર કાંઈક પણ શ્રદ્ધા હશે, તેને તો એ પ્રમાણ ઘણું કિંમતી
લાગશે જ. એ પ્રમાણ તે મહાજનદ સ્વામીના નીચલાં વાક્યો છે —

“ આ જે વાતો છે તે અમે પ્રત્યક્ષ દેખીને કહી છે, માટે એમા કાંઈ ન શય
નથી ” (વચના ગ મ ૬૪)
વળી પાછુ,

“ આ જે અમે તમને વાત કહી, તે સર્વે શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત છે, ને અનુભવમાં
પણ એમજ દઢ છે અને અમે પ્રત્યક્ષ નજરે જોઈને તમને આ વાત કહી છે, ને જો
પ્રત્યક્ષ જોઈને ન કહી હોય, તો અમને સર્વે પરમહંસના સમ છે (વચના ગ મ ૧૩)

માધારણ્વત એમ કહી શકાય કે સ્વામિનારાયણને રામાનુજનો વિશિષ્ટાદ્વૈત
મત માન્ય હતો મત વિશિષ્ટાદ્વૈત મે એમ શિક્ષાપત્રીમાં વાક્ય
વેદાંત મત.

પ્રમાણરૂપ તથા છે, તથા ગુરુ પરપરામાં રામાનુજને આદિ
ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા છે તો પણ એ જાને સંપ્રદાયો બધી રીતે એક સરખા જ છે
એમ કહી શકાય નહિ, અને સહજનદીય તત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિ રામાનુજીય દૃષ્ટિ કરતા
અજ્ઞાનની બાબતોમાં બિન્ન પડે છે, એમ માફ માનવું છે

પરબ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા એ સ્વામિનારાયણીઓના ધૃષ્ટ દેવ છે એનો ગ્યા-
મિનારાયણ રૂપે આ પૃથ્વીમાં આવિર્ભાવ થયો, એવો એમના
પરમાત્મા. અનુયાયીઓનો આશ્રહ છે માયાનાં તત્વોનો ઘટેલો એમનો
આશર નથી, તેથી એને નિરાકાર કહે છે, પણ વસ્તુતઃ એ દિવ્ય
સાક્ષી મૂર્તિ છે એ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપને રામાનુજ સંપ્રદાયમાં ચતુર્ભુજ વર્ણવેલું છે,
અને એ મતને અનુસરી રામાનુજીએ લક્ષ્મીનારાયણની ઉપાસના કરે છે સ્વામિના-
રાયણ સંપ્રદાયમાં પરમાત્માની દ્વિભુજ મૂર્તિની ઉપાસના છે બદ્ધભુજપણે જણાવું
એ પરમાત્માની વિભૂતિ છે એ પરમાત્મા એક દેશી છે, પણ એક દેશી છતાં સર્વ
ઠેકાણે ભાસી શકે છે જેમ રાજ એક દેશમાં રજા છતાં, ચોટાની સત્તા વડે આખા
રાજ્યમાં ભાસે છે તેમ, અથવા એમનું જ દર્શન લઈ કહું તો, “ જેમ કોઈક

પુરુષે સૂર્યની ઉપાસના કરી હોય, પછી સૂર્ય તેને પોતાના સરખી દષ્ટિ આપે, ત્યારે તે પુરુષ જ્યાં સુધી સૂર્યની દષ્ટિ પોંચતી હોય ત્યાં સુધી દેખે, અને વળી જન્મ સિદ્ધ દશાવાળો પુરુષ હોય તે હજારો ને લાખો ગાઉ ઉપર કાંઈક વાત કરતો હોય, તે જન્મ પાસે વાર્તા કરે ને સાંભળે, તેમ સાંભળે, તેમજ લાખો ગાઉ ઉપર કાંઈક વસ્તુ પડી હોય તેને મનુષ્યના જવડા હાથ તેણે કરીને ઉપાડે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એક રૂપે રહ્યા થકા પોતાની ધરછાએ કરીને જ્યાં દર્શન દેવા હોય ત્યાં દર્શન આપે છે, અને એક રૂપ થકા અનંત રૂપે ભાસે છે.....અને ભગવાનને ત્રંધમાં વ્યાપક કહ્યા છે, તે તો મૂર્તિમાન છે તેજ પોતાની સામર્થ્યે કરીને એક ઠેકાણે રહ્યા થકા દર્શન આપે છે, પણ આકાશની પેઠે અરૂપ થકા વ્યાપક નથી.” (વચના. વ. ૧૩). એ ‘પરમાત્મા સર્વેના નિયંતા અને કર્મફલપ્રદાતા છે, અને સર્વને શક્તિદાતા છે, તથા દયા, પ્રેમ, શાંતિ વગેરે અનેક કલ્યાણકારી ગુણે યુક્ત છે. એ અદ્વિતીય છે, એટલે એના જવું કાંઈ છે નહિ, થશે નહિ, થઈ શકે નહિ. એ પરમાત્માની મૂર્તિ ઘનશ્યામ છે પણ અતિશય તેજને લીધે શ્યામ નથી લાગતી, પણ શ્વેત જણાય છે; ક્યારેક તો એ મૂર્તિ મુક્તનાં મંડળથી વિંટાયેલી હોય છે, અને તે સર્વે મુક્ત એક નજરે ભગવાનની મૂર્તિ સારું જોઈ રહે છે. અને ક્યારેક એ સર્વે મુક્તને પોતાની મૂર્તિમાં સમાવી દઈ, પુરુષોત્તમ એકલા જ રહે છે. એ પરમેશ્વરના સ્વરૂપમાં ભાગ ત્યાગ કરી શકાય નહિ; એટલે જન્મ દેહ અને જીવ જીવાં છે, તેમ પરમેશ્વરની ઘનશ્યામ મૂર્તિમાં કાંઈક પરમેશ્વરનો આત્મા છે, એ સમજણ સહજનંદ સ્વામીને માન્ય જણાતી નથી.

એ પરમાત્માનું નિવાસસ્થાન-એની ચિત્શક્તિ-તે બ્રહ્મ છે. એને અક્ષરધામ, અમૃત, પરમપદ અને ચિદાકાશ એમ પણ કહે છે. એ “કોટિ અક્ષર અથવા કોટિ સૂર્ય, ચંદ્ર ને અગ્નિ તે સરખું પ્રકાશમાન છે, ને દિવ્ય છે, બ્રહ્મ. ને અત્યંત શ્વેત છે, ને સચ્ચિદાનંદ રૂપ છે.” જે સર્વ બ્રહ્માણ્ડોમાં વ્યાપીને રહ્યું છે, જેમાં બ્રહ્માણ્ડો આણુ આણુ પેઠે ઉડતાં ફરે છે, તે એ સર્વ વ્યાપી તત્ત્વ છે. ચારે દિશામાં અને અંધઉર્ધ્વ એ અપાર છે. સગુણ નિર્ગુણ* એ રૂપે એ ભાસે છે. સગુણ રૂપે એ સ્થૂળ કરતાં પણ અતિશય સ્થૂળ છે, કારણ કે વિશ્વથી પણ એ વિશેષ છે. નિર્ગુણ રૂપે એ સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છે, કારણ કે એ સર્વત્ર વ્યાપી શકે છે. વળી એ સાકાર અને નિરાકાર એ રૂપે છે. નિરાકાર રૂપે એ સર્વે બ્રહ્માણ્ડોને ધારણ કરનાર, અનંત અને તેજોમય, દિવ્ય વસ્તુ છે. જ્યાં પરમાત્મા વિરાજે છે, ત્યાં એ અક્ષરનું મધ્ય છે. સાકાર રૂપે એ દિવ્ય તનુધારી પરમાત્માની સેવામાં રહેલું સ્વરૂપ છે.

*સગુણ અને નિર્ગુણ શબ્દોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવો યોગ્ય થશે. સગુણત્વ અને નિર્ગુણત્વ એ બે વસ્તુતઃ અક્ષરની શક્તિઓ છે; અક્ષર સ્વતઃ તો નિર્ગુણ જ છે એટલે માયાના વિકારે રહિત છે; પરંતુ એની જે શક્તિ વડે તે સગુણ ક્રિયા એટલે માયાના વિકાર ઉપજાવવા શક્તિમાન થાય છે તેને સગુણરૂપ કહે છે; અને જે શક્તિ વડે તે માયાના વિકાર રહિત એવી જે મુક્તકોટિને ધારવા સમર્થ થાય છે, તેને નિર્ગુણરૂપ કહે છે.

પરબ્રહ્મ તથા બ્રહ્મ બન્ને આદિ તથા અત રહિત છે એમનો સંબંધ નિત્ય છે ઉત્પત્તિ કે પ્રલયકાળનો કોઈ વિકાર એમને થતો નથી, કારણ કે એમને માયાનું બંધન નથી, અને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયાવસ્થા માયાને સંલગ્ન છે.

માયા એ ત્રીણું અનાદિ તત્ત્વ છે માયા આત્યતિક પ્રલયકાળે બ્રહ્મમાં લીન રહે છે ઉત્પત્તિ કાળે પરમાત્માની ઇચ્છાથી બ્રહ્મ પુરુષ રૂપે થઈ માયા અને ઇશ્વર. પોતામાંથી માયાને ઉપજાવે છે આ માયાને પ્રકૃતિ કે મૂળમાયા કે મહામાયા પણ કહે છે અને પુરુષને મહાપુરુષ કહે છે,^૧ અહુષા શ્રુતિમાં આ મહાપુરુષ રૂપે પુરુષોત્તમને વર્ણવ્યા છે માયામાંથી ઇશ્વર ઉત્પન્ન થાય છે ઇશ્વર એ જીવની પેઠે ત્રણ દેહ અને ત્રણ અવસ્થાધારી સત્ત્વ છે એ સુકત નથી, પણ બદ્ધ છે એના ત્રણ દેહને વિરાટ, સૂક્ષ્માત્મા અને અઘ્યાકૃત કહે છે એની ત્રણ અવસ્થા તે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય છે ઇશ્વરમાંથી જડચિદાત્મક પ્રધાન-પ્રકૃતિર ઉત્પન્ન થાય છે પ્રધાનપ્રકૃતિ અને ઇશ્વરના બેડકાને પ્રધાનપુરુષ કહે છે એ પ્રધાન-પુરુષ અનુક્રમે અનિરુદ્ધ, પ્રણુમ્ન અને સઠર્થજીની ઉપાસના કરીને બ્રહ્મા-ણ્ડને ઉપજાવવા, નીભાવવા અને સહારવા સમર્થ થાય છે એવા પ્રધાનપુરુષ અગ્ર સ્થિત છે બ્રહ્માણ્ડ-બ્રહ્માણ્ડ પ્રતિ એકેક પ્રધાન-પુરુષ છે જ્યાં સુધી ઇશ્વર અનિરુદ્ધ-પ્રણુમ્ન અને સઠર્થજીની ઉપાસના કરે છે, ત્યાં સુધી એને ઉત્પત્ત્યાદિક ઘટમાળમાં બેડાયલાં રહેવું પડે છે. તેમજ પ્રલયકાળે મહામાયામાં લીન થઈ ઉત્પત્તિકાળે પાછા ઉપજવું પડે છે જ્યારે એ પોતાનું સ્વરૂપ પિછાણી વાસુદેવની ઉપાસના અને સંગ કરે છે, ત્યારે એ સુકત થાય છે.

સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહોમાં બાંધી રહેલી, મત્તા માત્ર ચૈતન્ય વસ્તુ તે જીવ છે એ વિશેષે કરીને હૃદયાકાશમાં રહેલો છે, અને જીવ. સામાન્યપણે આખા શરીરમાં બાંધ્યો છે, એ અણુ છે, મૂક્ષ છે, વિદ્યુત્ છે, સાતા છે, અને જ્ઞાન શક્તિએ કરીને શરીરમાં રહ્યો છે પ્રલયકાળે પ્રધાનપ્રકૃતિમાં લીન રહેલો જીવ, ઉત્પત્તિકાળે પોતપોતાનાં કર્મોનુસાર દેહ ધારણ કરે છે જીવ દેહ વિના કહી રહ્યો શકતો નથી બદ્ધ જીવનો કારણ દેહ સાથે નિત્ય સંબંધ છે, જ્યારે જીવ સુક્ત થાય છે, ત્યારે એની બે પ્રકારની ગતિ થાય છે, “જે એ ભગવાનને નિરાકાર જાણીને ધ્યાન ઉપાસના કરે છે, તે તો બ્રહ્મ સુધુક્ષિને વિષે લીન થાય છે, તે પાછો કોઈ દિવસ નિસરતો નથી, અને કોઈ ઐશ્વર્યને પણ પામતો નથી,”^૨ કારણ કે એ પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરતો નથી, પણ

૧ ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણને અનિરુદ્ધ, પ્રણુમ્ન, સઠર્થજી અને વાસુદેવ એ ચતુર્વર્ણ્ય રૂપે વર્ણવ્યા છે વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય રૂપ ક્રિયામાં આ વસ્તુએ શ્રીકૃષ્ણને કલા દોષ, ત્યારે અનુક્રમે એ પદોર્વા ત્રણ ચતુર્વર્ણ્ય તરીકે ઓળખાવે છે, અને તેથી એ ત્રણ સ્વરૂપને શ્રીકૃષ્ણના સંગ્રહ રૂપ કહે છે એ ક્રિયાથી પર, સ્વતંત્રપણે શ્રીકૃષ્ણને વર્ણવ્યા દોષ ત્યારે એમને વાસુદેવ અને નિર્જીવ કહે છે.

૨ પ્રધાનપ્રકૃતિને જડચિદાત્મક દેવાનો દેવ એ છે કે એ પાત્રે તો જડ છે, પણ એમાં બદ્ધ જીવો રહેલા છે, મદ્રે એ ચિદાત્મકપણ છે.

૩ જયના, જ પ્ર ૧૪

બ્રહ્મના નિરાકાર સ્વરૂપની ઉપાસના કરે છે. પરંતુ જે જીવ પોતાને બ્રહ્મરૂપ માની સાકાર, દિવ્ય સ્વરૂપ પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે, તે મુક્ત થયા પછી પરમેશ્વરના સાધર્મ્યપણાને પામે છે, એટલે એને ભૂમિ આદિક આઠ પ્રકૃતિથી લિન્ન જે ચૈતન્ય પ્રકૃતિ તેનું બ્રહ્મ, લાગવતી કે દિવ્ય તનુ બંધાય છે. એ તનુ ધારીને એ મૂળ અક્ષર તથા બીજા મુક્તો સાથે પરબ્રહ્મની સેવા કરતો રહે છે. બ્રહ્મદશાને પામી પરબ્રહ્મની સેવા કરવી, એને જ ઉદ્ધવ સંપ્રદાયમાં મુક્તિ માની છે. આ રીતે મુક્તો અનેક છે. મુક્ત જટલો પરમાત્માને જાણે છે, તેટલી શક્તિ તો તે પોતે જ મેળવી લે છે, પરંતુ પરમાત્મા તો તેને અપાર ને અપાર જ રહે છે. જેમ ચકલી, કાગડો, સમળી, ગરુડ વગેરે પક્ષીઓ પોતપોતાની પાંખના બળ પ્રમાણે ઉંચા ચઢી આકાશનું માપ કાઢે છે, અને જેમ જેમ તે ઉંચા ચઢે છે, તેમ તેમ આકાશનો મહિમા વધારે જાણે છે, તો પણ સર્વેને આકાશ અપાર જ રહે છે, તેમ જ મુક્તોનું પણ છે. બ્રહ્મદશા પ્રાપ્ત કર્યા વિના પ્રકૃતિના બંધનમાંથી છુટાતું નથી, એથી નીચેની સર્વે સ્થિતિમાં ઉત્પત્તિ-પ્રલયાવસ્થા રહી જ છે. તો પણ માયિક દેહ એ બ્રહ્મદશા પ્રાપ્ત કરવામાં અંતરાયરૂપ નથી. અર્થાત્ જીવન્મુક્તિ શક્ય છે. આમલીના સેકેલા બીજને જેમ ફેાતફેા ખરી ના પડે ત્યાં સુધી વળગી રહે તેમ જીવન્મુક્તને એના દેહો ખરી ન પડે ત્યાં સુધી વળગી રહ્યા હોય છે. પણ તેને એનું બંધન લાગતું નથી.

ઉપર કહ્યું કે પરમાત્મા તથા બ્રહ્મ ઉભય દિવ્ય સાકાર મૂર્તિ છે, અને મુક્ત થયેલ આત્માને પણ ચૈતન્ય પ્રકૃતિનું દિવ્ય સાકારતનુ બંધાય છે, તેનો સહેજ ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. ચૈતન્ય પ્રકૃતિ એ તે શું વસ્તુ છે કે જેથી સાકારતનુ થઈ શકે? અને તે તનુને અને એના શરીરને કેવો સંબંધ છે? આવી એ શંકાઓ કાઢવામાં આવે છે. એ દાખલાથી એ સમજી શકાશે. એક ખાંડનું રમકડું લેયો. તે સાકાર છે, પણ તે ખાંડથી લિન્ન નથી. એ રમકડું શરીર સુદ્ધાં ખાંડ છે. ખાંડ અને રમકડું (શરીર) એમાં ભેદ નથી. વળો એક બીજું દદાન્ત-આપણામાં એમ મનાય છે કે ભમરી ધયળને લાવીને દરમાં પૂરે છે, અને તે ધયળ ભમરીનું ધ્યાન કરતાં કરતાં સ્વયં ભમરીરૂપ થઈ જાય છે. આત્માનું બ્રહ્મરૂપ થવું, એ ધયળનું ભમરીમાં વિકાસ થવા જેવું છે; અને એનો દિવ્ય દેહ બંધાવો એ ખાંડનું રમકડામાં ફેરવાવો જેવું છે. ધયળના ભમરી રૂપે વિકાસમાં જેમ જડ પ્રકૃતિ કોઈ અગમ્ય શક્તિથી કાર્ય કરે છે, તેમ આત્માના સાકાર બનવામાં જે પરમેશ્વર પ્રેરિત શક્તિ કાર્ય કરે છે, તે જ ચૈતન્ય પ્રકૃતિ છે.

આ રીતે સ્વામિનારાયણને મતે આત્મા સાકાર થઈ જાય છે, અને બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ એ સાકાર છે જ. જેમ જીવ દેહમાં વ્યાપી રહ્યો છે, અને દેહનો સ્વામી છે, તેમ જીવ, ઇશ્વર, બ્રહ્મ, તથા માયા અને માયાના કાર્યમાં પરમાત્મા વ્યાપક છે અને તેથી એ સર્વે પરમાત્માનાં શરીર કહેવાય છે.

સ્વામિનારાયણને મતે જે મુક્તિ માની છે, તે ઉપર સંમજવી. મુક્તનો પરમાત્મામાં પ્રવેશ થાય છે, એવા શબ્દો એ મતે પણ વપરાય છે; પણ એ જેમ જળમાં

જળ મળી જાય છે, જવાળામા જવાળા મળી જાય છે એવો અવેશ નહિ, પણ, જેમ લોભીનો ધનમાં પ્રવેશ થાય છે, વાઝીઆનો ઘડપણમાં આવેલા પુત્રમાં અવેશ થાય છે, હરણનો વાસળીમાં પ્રવેશ થાય છે, તેવો મુક્તનો પરમાત્મામાં પ્રવેશ થાય છે બીજી રીતે કહીએ તો પરમેશ્વરમાં અખડ વૃત્તિ રહેવી એ બ્રહ્મદેશનું એક ચિહ્ન છે મુક્તિના માધન.

હવે સ્વામિનારાયણને મતે મનાયલી મુક્તિના માધન ઉપર આવું છું

ઋતે જ્ઞાનાન્નમુક્તિ એ શ્રુતિ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ પરમાત્માનું ધ્વજિયો, અતઃકરણ અને જીવસંપ્રાપ્તિ અનુભવ એ ત્રણે દ્વારા જ્ઞાન થાય ત્યારે જ જ્ઞાન. મુક્તિ થાય એમ માન્યુ છે એટલે કે સમકૃષ્ણાદિક અવતારના ધ્વજિયો દ્વારા દર્શન-સ્પર્શાદિક થયા હોય, પણ અતઃકરણમાં

એમને વિષે પરમેશ્વરપણાની નિષ્ઠા અને જીવમાં પરમ તત્ત્વનો અનુભવ ન થયો હોય તો એ જ્ઞાની ન કહેવાય, તેમજ-સાક્ષદ્વારા પરમાત્મા મળી પરીક્ષણે નિશ્ચય કર્યો હોય, પણ એ ધ્વજિયો અને અનુભવથી એ નિશ્ચયનો સાક્ષાત્કાર ન થયો હોય, તો તે પણ પુરો જ્ઞાની ન કહેવાય, એટલે ત્યાં સુધી એની મુક્તિમાં વિગ્ન રહે છે માટે મુક્તિના સાધનમાં જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ અત્યંત આવશ્યક છે

ઉપામના.

એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે પહેલા, ઉપાસના બેઠાએ ઉપામના એટલે ઉપગ્રંથના પ્રમાણે પરબ્રહ્માદિ સખધી નિષ્ઠા

નિષ્ઠાના એ પ્રકાર છે સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ, તે પ્રત્યેકમાં પાછા કનિષ્ઠ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એવા ભેદ થાય છે

કેટલાક માણસો મનુષ્યો જેટલા જ કામાદિક દોષોવાળા, પણ હંચ સ્થિતિએ પહોંચેલા ઋષિ-મુનિ કે દેવોને પરમેશ્વર માની તેમાં જ નિઠા રાખે છે આ કનિષ્ઠ સવિકલ્પ નિશ્ચય છે આ પ્રકારના લક્ષ્ણોની પરમેશ્વરની કૃત્વના ધ્વજાદિક દેવો કે મનુ આદિક ઋષિઓ સુધી પહોંચે છે

કેટલાકને મનુષ્ય કરતાં વિશેષ કામાદિક દોષો જેવું દેખાય, તો પણ ઋષિ અને દેવોથી વિશેષ પ્રતાપશાળી સત્ત્વોમાં પરમેશ્વરની નિષ્ઠા રહે છે દાખલા તરિકે, બ્રહ્મા વિષ્ણુ, મહેશ્વરને કામાદિક દોષોથી હારેલા માનીને પણ તેમાં પરમેશ્વરની નિષ્ઠા ગ્રાપાય છે આ મધ્યમ સવિકલ્પ નિશ્ચય છે

કેટલાકને, જેને તે પરમેશ્વર માને છે, તેમાં ગમે તેવા કામાદિક દોષ જુએ, તો પણ તેમને વિષે શંકા થતી નથી, કારણ કે એ એમ સમજે છે કે “ભગવાન તો સર્વના કર્તા છે, ને પરમેશ્વર છે, ને સર્વના ભોક્તા છે, માટે જ ને ક્રિયા પ્રવર્તે છે તે અન્વયપણે નિયતા રૂપે રહ્યા જ ભગવાન તે યજ્ઞીય પ્રવર્તે છે, તો-એ તો ચોરીક એવી નીચ જોવી ક્રિયા કરે, તેણે કરીને એમને બાધ નથી” આ ઉત્તમ

સવિકલ્પ નિશ્ચય છે. આવી જાતની સમજણથી જ કૃષ્ણાદિક અવતારોમાં ઉપાસના રહી શકે છે.

આ ત્રણે નિષ્ઠા સવિકલ્પ કહેવાય છે, કારણ કે એ ત્રણેમાં ભક્ત તેમ જ ભગવાનનો દૈહિક અને પ્રાકૃતભાવ જ લક્ષમાં રહે છે. ભક્ત પોતાને દેહ સ્વરૂપ માને છે, અને પોતાના પરમેશ્વરના દૈહિક કે અન્વય ભાવને જ ભજે છે. આથી ઉલટું, નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયમાં દૈહિક ભાવનો લોપ થતો જાય છે.

કનિષ્ઠ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયવાળો પરમાત્માને નિર્લેપ, બ્રહ્મરૂપ, કર્તા છતાં અકર્તા જાણે છે, અને તેથી પરમેશ્વરમાં દેખાતી સર્વે શુભ અશુભ ક્રિયા ભસ્મ થઈ જાય છે, એમ માને છે; પણ એનો પોતાનો દેહ ભાવ હજી ટક્યો નથી.

એથી આગળ વધેલો ભક્ત નિર્ગુણ વાસુદેવને પોતે ષડુર્મિઓ^૧ રહિત થઈને ભજે છે. પુરાણોમાં વર્ણવેલા શ્વેતદ્વીપવાસી નિરત્રમુકતોની આ સ્થિતિ છે. એમને પણ હજી પોતાનું બ્રહ્મ સ્વરૂપ પ્રકટ થયું નથી; માટે એ મધ્યમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયવાળા છે.

પરંતુ, “અષ્ટાવરણે યુક્ત એવાં જ કોટિ કોટિ બ્રહ્માણ્ડ તે જ અક્ષરને વિષે આણી પેઠે જણાય છે, એવું જ પુરુષોત્તમ ભગવાનનું ધામ રૂપ અક્ષર, તે રૂપે પોતે રહ્યો થકા પુરુષોત્તમની ઉપાસના કરે,”^૨ તે ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયવાળો છે.

આવો ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય એ મોક્ષ માર્ગનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે.

બીજું સાધન ભક્તિ છે. ભક્તિ એટલે પ્રકટ પરમેશ્વરમાં માહાત્મ્યના જ્ઞાને સહિત સ્નેહ. પ્રકટ એટલે શું? એ શબ્દ લાંબા વખતથી વૈષ્ણવ સંપ્ર-

ભક્તિ. દાયોમાં વપરાતો આવ્યો છે.^૩ અમે એમ માનીએ છીએ જ પરમેશ્વરના અવતાર અથવા એમના બ્રહ્મનિષ્ઠ સંત નિરંતર પૃથ્વી

પર વિચરતા હોયજ. જો એમના અવતાર પૃથ્વી ઉપર હોય, તો એને ઝાળખીને એની ભક્તિ કરવી, તે પ્રકટની ભક્તિ છે. એમના અવતાર ન હોય તો એમના બ્રહ્મનિષ્ઠ સંતને ઝાળખી, એમના પ્રભુ સાથેના સંબંધને લઈને એમની ભક્તિ કરવી, તે પણ પ્રકટની ભક્તિ છે.

એ બંનેમાંથી કોઈ નો પણ ભેગ થઈ ન શકે એમ હોય ત્યારે ઇષ્ટદેવની પ્રતિમામાં પતિવ્રતાના જેવી ભક્તિ રાખવી તે પણ પ્રકટની ભક્તિ છે; એમ કરતાં કરતાં નરસિંહ મહેતો, મીરાંબાઈ, તુલસીદાસ, સુરદાસની માફક એ મૂર્તિમાંથી પરમેશ્વર પ્રકટ થાય, એને બ્રહ્મનિષ્ઠ સંતનો યોગ પણ થાય, અને એને ઈંદ્રિયો, અંતઃકરણ અને અનુભવ ત્રણે દ્વારા પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ, એની ભક્તિ સફલ થાય.

પણ, હાથી નજર આગળથી જાય ત્યારે એને ઝાળખવો નહિ, અને એના ગૂંચા પછી એનાં પગલાં ભેદી કહેવું, ‘અહોહો, હમણાં અહીંથી ગયો, તે તો હાથી હતો’,

૧ ભૂખ-તરસ, હર્ષ-શોક, અને જન્મ-મૃત્યુ એ ષડુર્મિઓ છે.

૨ વચના લો. ૧૨.

૩ સરખાવો-“મીરાં ભક્તિ કરે રે પ્રગટ દી”

એવી રીતે પ્રભુના અવતારોના કે સદ્ગુરુના મહિમા સમજવો, એ પ્રકટની ભક્તિ નથી, પણ પરોક્ષ ભક્તિ છે નારદસનકાદિકો આજે મહિમા ગાવો તે પરોક્ષ ભક્તિ છે, આજે જગતમાં નારદસનકાદિક જેવા સત હોય તેને શોધી તેનો મહિમા સમજવો અને એમા પૂર્ણ સ્નેહ ખાંધવો, તે પ્રકટની ભક્તિ છે તેજ પ્રમાણે, અનુમાને કરીને માયા અને માયાના કાર્યથી પર, નિર્ગુણ, સચ્ચિદાનંદ રૂપ પરમતત્વની પ્રતીતિ કરીને તે તત્ત્વની ભક્તિ કરવી તે પરોક્ષ ભક્તિ છે, પણ તે તત્ત્વના દષ્ટિગોચર સ્વરૂપ ને અવતારો તેની ભક્તિ તે પ્રકટની ભક્તિ છે આ ઉપરથી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં દ્વિભુજ મૂર્તિની ઉપાસના હોવાનું કારણ પણ સમજાશે

મૂર્તિમાથી પ્રભુને પ્રકટાવવા, તેમજ પ્રભુના અવતાર પૃથ્વી ઉપર હોય ત્યારે તેને ઓળખવા, એ સહેલું નથી એ કુંચી બ્રહ્મનિષ્ઠ મદ્ગુરુની સાત્સંગ પાસેથીજ મળી શકે છે

પ્રગટ પ્રભાકર હોય પુનિ દગ વિન નહિ દેલાત ।

સંત વિના ત્યો પ્રગટ પ્રથુ, જનકો નહિ સમજાત ॥

(દશપતરામ)

વળી, બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ મળ્યા વિના પોતાના પુરુષાર્થથી બ્રહ્મનિષ્ઠ થવું એ લગભગ અશક્ય છે માટે ભક્તિમાં મુખ્યત્વે સત્સંગનું છે આ રીતે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં સત્સંગનો અતિશય મહિમા કહેા છે, એટલે સુધી કે સંપ્રદાય અને તેના અનુયાયીઓ સત્સંગ અને સત્સંગીઓને નામેજ ઓળખાય છે આ સંપ્રદાયમાં સત્સંગ એ પ્રથમ છે અને સત્સંગ એ છેવટ સુધી પણ છે મુક્ત થયા પછી પણ સત્સંગ તો કરવાનોજ કારણ કે હવે ચઢવાનું નથી એવી દશા તો સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયે કટપીજ નથી જટલો પ્રભુનો મહિમા જાણી શકાય એટલો જાણતા જવાનો છે, અને એટલા હંથા ચઢતા જવાનું છે જેવા સદ્ગુરુનો સંગ અહીં એને પ્રાપ્ત થાય, તેટલો એ અહીં હંથે ચઢે, મુક્તકોટીમાં ભળ્યા પછી પણ પરમાત્માનો વિશેષ સંગ કરે, અને આગળ વધતો રહે એ રીતે આદિથી અનંતત્વ સુધી સત્સંગનું પ્રધાનપણું છે

સત્સંગનો લાલસુ કદી દોષ દર્શી નથી થઈ શકતો, એ તો કેવળ ગુણ ગ્રાહકજ હોય, આ કારણથી ખીજના દોષ ન જોવા માટે વારંવાર સ્વામિનારાયણ પોતાના શિષ્યોને તાકીદ આપી છે ને દોષદર્શી થાય છે, તે સત્સંગી નથી થઈ શકતો

મોક્ષમાર્ગમાં સત્સંગનું મહત્ત્વ ધ્યાનમાં લઈ, સ્વામિનારાયણે કહ્યું છે કે જે કેવળ આત્મનિષ્ઠ થઈ જડ અને હિન્મતની માફક વર્તે છે, અને અતિશય નિવૃત્તિપરાયણ રહે છે, તેના કરતા ને થોડી પ્રવૃત્તિ ધારણ કરી ખીજોને ચઢાવે છે, તે શ્રેષ્ઠ છે સ્વયં તો એટલે સુધી કહે છે કે જન્મ લેવાનું કાષ્ઠ નિમિત્ત ન હોય, " તોપણ અતરમાં (અમે) એમ વિચારિયે ઝમ્મએ, ને જન્મ ધયોનું કાષ્ઠક કારણ ઉત્પન્ન કરીને પણ સતના મધ્યમાં જન્મ ધરવો " (વચના ગ મઃ ૪૮)

* સત્સંગ શબ્દનો નીચે પ્રમાણે અર્થ કરવામાં આવે છે, સત્ કહેવા (૧) આત્મા, અને (૨) પરમાત્મા, તથા સત્ કહેવા (૩) સત્પુરુષ અને (૪) સચ્ચાન્ન એ ચારનો સંગ તે સત્સંગ

અમારી સુક્તિનું ધ્યેય કેવળ બ્રહ્મદશા પ્રાપ્ત કરવી એ નથી, પણ બ્રહ્મરૂપ થઇ પરબ્રહ્મની સેવા કરવી એ છે. માટે આત્મનિષ્ઠા એ અન્તિમ આત્મનિષ્ઠા સાધ્ય નથી, પણ એક મહત્વનું—તો પણ સાધનજ છે. એ સાધન પાર પડ્યા વિના મોક્ષ એટલે ઉત્પત્તિ—પ્રલયના ચક્રમાંથી ફૂટી શકાય નહિ; માટે ભક્તિને અંગે આત્મનિષ્ઠા અવશ્ય ગણાઇ છે. પણ સ્વયં દેહ છતાંજ આત્મદર્શન થવાની જરૂર નથી.

વળી, અમારી સુક્તિનું ધ્યેય સાલોક્યાદિ અતુષ્ટ્ય નથી, પણ પરમાત્માની પ્રીતિ સંપાદન કરવી એ છે. માટે વૈરાગ્ય એ પણ ભક્તિને અંગે વૈરાગ્ય. જોઇએ. વૈરાગ્ય એટલે ઉદારી ધારણ કરવી કે બાહ્ય ત્યાગ રાખવો એ નથી, પણ પ્રભુ સિવાય બીજા સર્વમાં—સાલોક્યાદિમાં પણ—પ્રીતિરહિત થવું, બીજા સર્વમાં અનાસક્તિ થવી, એજ વૈરાગ્ય છે. વૈરાગ્ય જ્ઞેયમપ્રીતિઃ શ્રીકૃષ્ણેતરવસ્તુષુ ।

અર્થાત્ સુક્તિ માટે સંન્યાસી થવાની આવશ્યકતા નથી. પણ સંન્યાસી અને શૃદ્ધીમાં બ્રહ્મ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી પણ એક ફેર રહે છે. તે એ કે સંન્યાસીને શુદ્ધિના જોવી સિદ્ધ દશા પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. એટલે ઇન્દ્રિયો અને અંતઃકરણની શક્તિ વૃદ્ધિ પામે છે, પણ શુદ્ધિને જ્યાં સુધી દેહમાં વર્તે છે, ત્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોની શક્તિ વૃદ્ધિ પામતી નથી, પણ જનક રાજની માફક કેવળ જ્ઞાનજ વૃદ્ધિ પામે છે. દેહનો લય થયા પછી બન્નેની ગતિ સરખી છે.

પ્રભુની પ્રીતિ સંપાદન કરવામાં એની ધર્મ મર્યાદાનું પાલન આવીજ જાય. મા ધર્મ એટલે દારૂ ન પીવો, માંસ ન ખાવું, ચોરી ન કરવી, શ્રમ. વ્યભિચાર ન કરવો, વટલવું—વટલાવું નહિ વગેરે સામાન્ય શારીરિક ધર્મો, તથા સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, દાન, દયા ઇત્યાદિક સૂક્ષ્મ ધર્મો, તથા વર્ણશ્રમના ધર્મોનો ભંગ પ્રભુનો ભક્ત નજ કરી શકે.

પણ કેવળ ધર્મથી મોક્ષ નથી, કેવળ વૈરાગ્યથી મોક્ષ નથી, કેવળ આત્મનિષ્ઠાથી રહિત ભક્તિથી પણ મોક્ષ નથી, અને ઉપાસનાની દૃઢ નિષ્ઠા વિના એ ચારે હોય તો તેનો પણ મોક્ષ નથી. જેનામાં ઉપાસના સહિત ધર્મ, ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને આત્મજ્ઞાનની મીઠાવટ હોય તેજ કેવલ્ય મોક્ષનો અધિકારી છે, તેજ પરમ ભાગવત અથવા એકાન્તિક ભક્ત કહેવાય છે.

પણ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય ચઢાવનારો ધર્મ છે, એટલે સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય ત્રાયતે મહતો મયાત્ । જેને એકાન્તિક ભક્ત થવાની આજ્ઞા શ્રદ્ધા નથી, તેને પણ નિરાશ થવાનું કારણ નથી. તે જો મોક્ષને માર્ગે છે અને સત્સંગ કરતો રહે છે, તો તેને પાછા પડવાનું છેજ નહિ. અનેકજન્મસંસિદ્ધસ્તતો યાતિ પરાંગતિમ્ જન્મનો અર્થ કેવળ મૃત્યુલોકનો જન્મ નહિ, પણ ઇશ્વર કોટિ સુધીમાંનો કોઈ પણ જન્મ. મોક્ષને માર્ગે ચાલનારાની ભુંડામાં ભુંડી ગતિ થશે, તો એ તે આજ કરતાં સારી હશે, એવો એને દૃઢ વિશ્વાસ રાખવાનો છે.

આ ઉપરાંત સહજનદ સ્વામીનો નીચેનો ખાસ સિદ્ધાન્ત પણ નોંધવાજોઈ છે કેટલાક લોકો ધર્મચર્યા અને સ કેતનેજ અને કેટલાક પૂર્વ કર્મનેજ મનુષ્યના સુખદુખનું કારણ ગણે છે સહજનદ સ્વામી કહે છે કે મનુષ્યનાં સુખ દુખના દેશ, કાળ, કર્મ, ક્રિયા, મત્ર, ધ્યાન, હીક્ષા અને સગ એવા આઠ હેતુઓ છે તેમાં કોઈ વખતે એકનું પ્રધાનપણ હોય છે, તો કોઈ વખતે બીજનું હોય છે ઉદાહરણાર્થે, આગખોટ છુડવાથી અનેકના મરણ થાય, ત્યાં પૂર્વ કર્મનું પ્રધાનપણ માનવું એ ભૂલ છે, ત્યાં બળવાન કાળ એજ પ્રધાન છે ડાયર જવાના હાથે અનેક નિર્દોષ પુરુષો માર્યા જાય, ત્યાં દુષ્ટ પુરુષનો સગ એ પ્રધાન કારણ છે, કુવ અથવા પ્રહલાદ જેવા બાળકને વૈરાગ્ય થવે એમાં સત્પુરુષોનો સગ એ બળવાન છે, ગાંધી જેવાના ઉપદેશથી અનેક જનોના મનમાં સાત્ત્વિક ભાવની વૃદ્ધિ થવી એ સત્પુરુષનું બળ દર્શાવે છે, બીખારીને એકાએક રાજ્ય મળવું, એ પૂર્વ કર્મનું બળ સૂચવે છે આગખોટ છુડ્યા છતાં એકાદ માણસ ખચી જાય, ત્યાં પણ પૂર્વ કર્મનું અતિશય બળ દેખાય છે દારૂ આદિનું વ્યસન પડવું એમાં ક્રિયા કે સગનું બળવાનપણ છે મારવાડ જેવામાં પાણીની હાડમારી વેઠવી પડે ત્યાં દેશ એજ પ્રધાન છે

આ રીતે જ્યાં જોવું બળ હોય, ત્યાં તે સમજવું જોઈએ, પણ એકજ વસ્તુને મર્વન દ્વારા ન કરી શકાય પણ આ સર્વથી પર ધર્મચર્યા પણ એક હેતુ છે આ મર્વ હેતુઓમાં ધર્મ એ સાક્ષી રૂપે તો છેજ, પણ કવચિત્ પોતાની ધર્મચાથી સીધી રીતે હેતુ થાય, કાણ કે એ કર્તુમકર્તુમન્યથા કર્તુમ્ સમર્થ છે આ રીતે પાંચ વર્ષના કુવને સ્તુતિ કરવાની શક્તિ આવવી, એમાં ધર્મચર્યાજ કારણ છે

આ દુકામાં સહજનદ-દર્શન છે એ સંપૂર્ણ નથી પણ આ માર્ગમાં કેટલું રહસ્ય છે તેનો ખ્યાલ એ પરથી આવી શકશે સ્વામિનારાયણીઓ રોજ સાય પ્રાર્થના માં જ સાત વર માગે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે

- (૧) નિર્વિકલ્પ ઉત્તમ અતિ નિશ્ચય તવ, ઘનશ્યામ,
- (૨) માહાત્મ્ય જ્ઞાન યુત ભક્તિ તવ એકાતિક, સુખધામ
- (૩) મોહિ મે તવ ભક્તપનો, તામે કોઈ પ્રકાર,
દોષ ન રહે કોઈ જાતકો, સનિયો ધર્મકુમાર
- (૪) તુમારો અરુ તન ભક્તકો દોહ કંચુ નહી હોય,
- (૫) એકાન્તિક તવ દાસકો દીજે સમાગમ ગ્રામ.
- (૬) નાથ, નિરંતર દર્શો (૭) તવ દાસનકો દાસ,
એહિ માગુ કરી વિનવી હરી, સદા રખિહુ પાસ.
હે કૃપાલુ, હે ભક્તપાત, ભક્તવત્સલ મુનો ખાત,
દયાસિધુ સ્તવન કરી, માગુ વસ્ત્ર સાત.

દરેક સ પ્રદાય પોતાના અનુયાયીઓ ઉપર વિશિષ્ટ સસ્કારો પાડે છે, તે પ્રમાણે ચુસ્ત સ્વામિનારાયણીઓમાં નીચેના સસ્કારો રૂઢ થયેલા દેખાશે,

(૧) ભક્તિને તુર્તજ પથારીમાં ખેઠા થઈ જઈ, સ્વામિનારાયણનું નામ સ્મરણ કરવું, તથા ધ્યાન-એટલે અંગ ચિંતન કરવું.

(૨) જમ અને તેમ વહેલા ભક્તિ, વ્યાવહારિક કર્મોનો આરંભ કર્યા પહેલાં સ્નાનાદિક નિત્ય કર્મ આટોપી લેવાં; અને પૂજાદિ કર્યા પહેલાં ખાવું-પીવું નહિ.

(૩) રોજ પ્રભુની માનસી પૂજા કરવી; તેમાં કેટલાક દિવસમાં બે વાર, અને કેટલાક ત્રણ કે પાંચ વાર સુધી કરે છે.

(૪) એકાદશીનું વ્રત કરવું; વ્રતને દિવસે દહાડે ઉંઘવું નહિ, તથા બ્રહ્મચર્ય પાળવું. ચોમાસામાં કાંઈક ભક્તિનું વિશેષ વ્રત લેવું.

(૫) ગૃહસ્થે વિધવાનો સ્પર્શ તજવો; મંદિરમાં સ્ત્રી પુરૂષોએ પરસ્પર સ્પર્શ થવા દેવો નહિ.

(૬) ગાળ્યાં વિના દૂધ કે જળ પીવાં નહિ.

(૭) દારૂ, માંસ, વ્યભિચાર, ચોરી-અને વટલવું વટલાવું તે પાંચ પાપ કદી ન કરવાં.

(૮) આત્મનિવેદી ભક્તે દરેક વસ્તુ પ્રતિમાને ધરાવીને જ ખાવી.

(૯) મંદિરે અથવા ગામમાં મંદિર ન હોય તો ઘેર સાયંપ્રાર્થના કરવી અને ભજન ગાવાં.

(૧૦) રાત્રે સુતાં પહેલાં સ્વામિનારાયણનાં સ્વાભાવિક ચેષ્ટાના પદ ગાવાં.

(૧૧) આચાર્ય, સાધુ તથા બ્રહ્મચારીને સામા મળે ત્યારે ‘જય સ્વામિનારાયણ’ કહી પ્રણામ કરવો, તથા ગૃહસ્થોએ પરસ્પર નમસ્કાર કરવો.

(૧૨) પરગામથી ત્યાગીઓ આવે તો નાનાએ મોટાને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરવા, અને સરખે સરખાએ ભલા થઈ ભેટવું.

(૧૩) સ્વામિનારાયણને સર્વ અવતારના અવતારી, પરબ્રહ્મ માની, તેનેજ દ્યેય અને ઉપાસ્ય માનવા; તેના અવતારોને પણ માનવા અને પૂજવા; ખીજા દેવોને પ્રણામ કરવા; પણ અવતારો સિવાય ખીજા દેવોનું કે બ્રહ્મવેતાનું ધ્યાન ન ધરવું.

(૧૪) સત્સંગીની કદી અવગતિ થાય નહિ, અને દાખડો કરે તો આ ને આ જન્મે મોક્ષ મળે અને અંતકાળે પ્રભુ અને તેના સતો દર્શન દેખને તેડી જાય એવી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી.

(૧૫) સત્સંગીના સુખ દુઃખનો હેતુ ઇશ્વરેચ્છા જ છે, પણ કાળ કે કર્મ નથી; એટલે સુખ દુઃખ આવે તે સત્સંગીના કલ્યાણ માટે જ ઇશ્વર ત્રેરે છે; પછી તે કાળ અને કર્મના નિયમ મુજબ જ ભલે હોય.

(૧૬) સત્સંગીને દુઃખ આવે, તો તે ઘણું આવવાનું હતું, તેમાંથી થોડેથી મટ્યું, એમ દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી; સત્સંગીને ‘શૂળીનું’ દુઃખ કાંટે જાય.’

(૧૭) કોઈપણ સંજોગમાં ભુવા, દેવ, દેવી મંત્ર માનવા નહિ, ભુતાદિકનો બહેમ લાગે તો નારાયણ કવચ અથવા હનુમાન સ્તોત્રનો જપ કરવો.

(૧૮) સત્સંગના નિયમ, સ્વામિનારાયણ વિષે પરમેશ્વરપણાનો નિશ્ચય અને ભગવદી સત્સંગીનો પક્ષ રાખવામાં પાછા ન પડવું.

હવે સહજનંદ સ્વામીના અંતર્ધાન થયા પછીનો સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ દુકામાં કહ્યું.

સહજનદ સ્વામીએ પોતાના સર્વે શિષ્યોને જે આચાર્યો પૈકી એકના નેતૃત્વ તળે મુક્યા એમ જણાવ્યું છે, પણ એમા એક અપવાદ હતો માત્ર સહજનદ સ્વામીથી શક્તિમા હિતરે એવા એક સાધુ સ્વામી ગોપાળાનદ હતા. એ સાધુ ખડું જુના નહતા, પણ એમની શુદ્ધિ, વિદ્યતા, યોગસિદ્ધિ, વૃત્તાન્ત અને વ્યવહારકુશળતા અને તે સાથે આત્મનિષ્ઠા એ સર્વેને લઇને એ જવા સાધુ થયા તેવાજ સર્વના અત્રણી થયા સહજનદ સ્વામીએ પોતાના દેહોત્સવ સમયે ગોપાળાનદ સ્વામીને ખેલ આચાર્યોના મધ્યસ્થ તરીકે નીમ્યા, અને મુક્તાનદ સ્વામી વગેરે સર્વે સાધુ પ્રદાયારીઓને એમની આજ્ઞામાં રહેવા ફરમાવ્યું હત્ય સ્થિતિને પામવા ઇચ્છતા સર્વે સત્સંગીઓ-ગૃહી તેમજ ત્યાગીઓ-એમનો મમાગમ કરવા ઇચ્છતા પણ એમનો સ્વભાવ કાંઈક આકરેા હશે એમ લાગે છે સત્સંગની મર્યાદાને અણુ માત્ર પણ લગ એમનાથી સહન થઈ શકતો નહિ અમદાવાદના ઢેટલાક અત્રણીઓથી એ સ્વભાવની ખરદાસ્ત થઈ શકી નહિ, તેથી એમને પાછળથી ખેલ દેશના મધ્યસ્થ તરીકે રહેવાનું ખન્યુ નહિ, અને વડતાલ દેશમાજ પોતાનું ખાકીનું જીવન ગાળવું પડ્યું સ વત ૧૯૦૮ માં એ અક્ષર-નિવાસી થયા

એવાજ ખીજ સાધુ તે સ્વામી ગુણાતીતાનદ હતા એમને જીનાગઢ અને એની આજીખાજીનાં ગામોની સલાળ સોપવામાં આવી હતી એ સાધુ પણ પ્રક્ષનિષ્ઠ અને ઉત્તમ વક્તા હતા જ્ઞાનનું અગ તો એમનું જ ગણાતું હતુએ એમના શિષ્યોની પરપરામા ઘણાક છે, અને ઢેટલાક જીદા પડેલા પણ એમની પરપરામાં પોતાને ગણવામા અલિમાન માને છે જ્ઞાનાશની અધિકતા એ એમનું ખાસ લક્ષણ ગણાય છે

પહેલાં જે આચાર્યો અયોધ્યાપ્રસાદ અને રઘુવીરજી અનુક્રમે સહજનદ સ્વામીના મોટા અને નાના લાઇના પુત્રો હતા ખન્ને આચાર્યોનું વૃત્તાન્ત ઉત્તમ હતું વચનામૃતમા અયોધ્યાપ્રસાદજીએ સ્વામિનારાયણને એક પ્રશ્ન પૂછયો છે કે " આ સસારને વિષે એવો પુરુષ હોય જે આઠે પહોર તો સસારની વિટખણમા રહ્યો હોય, અને ગમે એવું યોગ્ય અયોગ્ય કર્મ પણ થઈ જતું હોય, અને એક ઘડી કે જે ઘડી ભગવાનનું ભજન કરતો હોય, ત્યારે તે ભજને કરીને તેણે દિવસ ખધામાં પાપ કર્યું હોય તે ખગે કે ન ખગે ?" એના ઉત્તરમા સહજનદ સ્વામીએ કહ્યું કે, " ભજન કરવા ખેસે તે સમે, ભજનના કરનાગના ઇન્દ્રિયો, અત કરણ ને જીવ એ સર્વ એકાત્ર થઇને જે ભજનમા જોડાય, તો એવી રીતે એક ઘડી કે અરધી ઘડી પણ જે ભગવાનના ભજનમા જોડાય તો સમગ્ર પાપ ખળીને ભસ્મ થઈ જાય " *

આ ઉત્તર તે અયોધ્યાપ્રસાદજીનો જીવનમત્ર થયો જે ધ્યાનસ્થ થાય ત્યારે કાંઈ પણ વિક્ષેપ એમને નડી શકતો નહિ એકવાર એ શાલ જોડીને ધ્યાન ધરતા ખેદા હતા શાલમા વીંછી ભરાઈ રહ્યો હશે તેણે એમના વાસામા ડખ માર્યા, પણ આચાર્યશ્રી તો નિયમ પ્રમાણે અડધા કે પોણા કલાક સુધી જરાએ સળવળ્યા વિના એટી જ રહ્યા. ધ્યાનમાથી નિવૃત્ત થયા પછી શાલ કાઢી નાંખી એક સેવકને એ ખ-ખેરી નાંખવા કહ્યું ખ ખેરતાં વીંછી સાંપડયો, અને વાસો ડખથી મુજ ગયેગો માલમ

પડ્યો. આવી જાતનું ધૈર્ય એમણે સંપાદન કર્યું હતું, અને પોતાને મળેલા ઉત્તરને અનુસરીને પોતાનું વર્તન રચ્યું હતું.

અયોધ્યાપ્રસાદજીને વળી ગાવાનો શોખ પણ સારો હતો, અને પોતે કીર્તનો રચી લજ્જન કરતા. અયોધ્યાપ્રસાદજી પછી અનુક્રમે એમના પુત્ર કેશવપ્રસાદ અને પૌત્ર પુરુષોત્તમપ્રસાદ નરનારાયણ દેવની ગાદીના આચાર્ય થયા. એ બેઉ આચાર્યો બહુ ભોળા હોવાથી, કેટલાક એમનો અયોગ્ય લાભ લેતા હતા. પુરુષોત્તમપ્રસાદ પછી એમના દત્તક પુત્ર વાસુદેવપ્રસાદજી તે હાલના અમદાવાદની ગાદીના આચાર્ય છે. એ આચાર્ય બહુ નાની ઉંમરે ગાદી ઉપર આવ્યા, અને એમની સગીર અવસ્થામાં જવાબદાર ટ્રસ્ટીઓને હાથે એમના શિક્ષણ વગેરેની વ્યવસ્થા થઈ. એ આચાર્ય બુદ્ધિશાળી છે, અને કાંઈકે પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના સંસ્કારો એમના ઉપર પડ્યા છે. હવે એમણે પોતાનો કારભાર સંભાળી લીધો છે.

લક્ષ્મીનારાયણ દેવની ગાદીના પહેલા ત્રણ આચાર્યો રઘુવીરજી, લગ્નવતપ્રસાદજી અને વિહારીલાલજી હતા. એ ગાદીના આચાર્યો વિશેષ સાહિત્ય પ્રેમી નીવડ્યા. આંગળ લખાઈ ગયેલા ગ્રંથોની ટીકાઓ ટરાવવામાં અને નવીન ગ્રંથો રચાવવામાં એ આચાર્યોએ બહુ લાગ લીધો છે. એ દરેક આચાર્યની કારકીર્દીમાં સંસ્કૃત કે ગૂજરાતી નવીન પુસ્તકો લખાયા. રઘુવીરજીના વખતમાં બ્રહ્મચારી અચિત્યાનંદ એ ઉત્તમ સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત કવિ થયા. રઘુવીરજીના ભત્રિજા અને વિહારીલાલજીના જન્મ સંબંધથી દાદા કૃષ્ણપ્રસાદ એ પણ એક ઉત્તમ પંડિત હતા. વિહારીલાલજીએ કવિ દલપતરામને વડતાલમાં જ ખોલાવીને રાખ્યા હતા, અને એમણે બ્રહ્મચારી જગદીશાનંદ નામે પોતાના એક શિષ્ય પણ તૈયાર કર્યા હતા. એ બ્રહ્મચારીનો નાની વય માં કાળ થયો, નહિ તો એમની શક્તિમાં સત્સંગે વિશેષ વૃદ્ધિ રાખી હતી.

રઘુવીરજી શાન્તિ પ્રિય હોઈ, એમણે મંદિરોનો કારભાર કુશળ કાઠારીઓને સોંપ્યો હતો, અને પોતે કેવળ સત્સંગની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ તરફ જ લક્ષ આપતા હતા. એ કાઠારીઓ એટલા દીર્ઘાયુષી નીવડ્યા કે ત્યાર પછીના ત્રણ આચાર્યોના જીવનાવધિ પર્યંત એમની જ વ્યવસ્થા ચાલુ રહી. તેમનામાંના એક કાઠારી ગોવર્ધન દાસ હજી વિદ્યમાન છે.* પહેલા ત્રણ આચાર્યો બહુ ડાહ્યા, વિનયી, અને ભક્તિ શીલ હોવાથી સત્સંગીઓમાં અતિશય પ્રિય થઈ પડ્યા હતા.

પણ વિહારીલાલજીના અક્ષરનિવાસ પછી સત્સંગ સૂર્ય ગ્રસ્ત થયો છે, તે હજી મૂકાયો નથી. એમના અવસાન પછી લક્ષ્મીપ્રસાદ નામે એક બાળકને દત્તક લેવામાં આવ્યા. સ્વાર્થો મનુષ્યોએ એમને નાનપણમાં જ અવળે માર્ગે ચઢાવ્યા, અને તેને પરિણામે એ આચાર્ય પદને માટે અયોગ્ય ઠર્યા. છેવટે સં. ૧૯૬૮ માં એમણે આચાર્યપદ છોડી દીધું, અને એમની જગ્યાએ હાલના આચાર્ય શ્રીપતિપ્રસાદની પસંદગી કરવામાં આવી.

કમનશીબે આચાર્ય અને કાઠારી ગોવર્ધનદાસ વચ્ચે વિગ્રહ શરૂ થયો, અને બન્ને પક્ષો કચેરીએ ચઢ્યા છે. મોક્ષ માર્ગ અને કચેરીના ઝગડા એ બે વસ્તુઓ જ એક બીજાથી એટલી વિરોધી છે કે બેમાંથી એકે પક્ષને એ શોભા પમાડી શકે નહિ. કચેરીના ઝગડાને સહજાનંદ સ્વામીની પ્રણાલિકામાં કયાંઈ સ્થાન મળી શકતું નથી.

* પરિપદ્ ભરાઈ ગયા પછી એમનું અવસાન થયું છે.

સહજનંદ સ્વામીના સિદ્ધાન્તો અને આજ્ઞાનો ભગ કૃપા વિના કચેરીના દ્વારમાં બેમાંથી એકે પક્ષ ચેગી શકે નહિ, એ વસ્તુનું ખન્ને પક્ષને વિસ્મરણ થયું છે પરિણામ મા આખા સંતસર પર અધકારનો ભાસ થાય છે 'મર્વન નિરુત્સાહ વર્તે' છે

હજે આપણને એ અગડાથી લેવા દેવા નથી પણ, નથી તો એ છે પણ ખરા મે આગળ કહ્યું છે કે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના ઇતિહાસ અને ભારતના ઇતિહાસ વચ્ચે ઘણું સામ્ય રહેલું છે, તે કેવી રીતે તે હવે હું કહીશ—

(૧) સ્વામિનારાયણ શસ્ત્ર ગ્રંથનું ન કરે એ શાપ મમત્ર ભાગતને લાગ્યો, એ મે જણાવ્યું છે

(૨) સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો ફેલાવો અને ઇચ્છેલ રાજ્યનો ફેલાવો એક જ અરસામાં થયા છે

(૩) સ્વામિનારાયણને જ્યાં જ્યારે મ દવાડ થતો ત્યારે ત્યારે દુઃખાળાદિક કાંઈ વિપત્તિ હિંદુસ્થાન પર પડતી

(૪) જે વખતે સંપ્રદાય અને લક્ષ્મીપ્રસાદ વચ્ચેનો વિગ્રહ શરૂ થયો, તે વખતે ખ ગાળના ભાગલાથી હિંદુસ્થાનમાં અશાંતિનો યુગ શરૂ થયો, અને જ્યાં જ્યાં એ વિગ્રહ નો અંત આવ્યો ત્યારે હિંદુસ્થાનની અશાંતિનો પણ અંત આવ્યો

(૫) સંપ્રદાયમાં હાલ આલોતો વિગ્રહ યુરોપના મહાયુદ્ધને મમકાલીન ગદ્દો છે એમાં પહેલી કચેરીનો દાવો ગ્રહાસ થયા પછી ચોડા વખતમાં યુદ્ધ પૂર્ણ થયું પણ હજી યુદ્ધ સર્વોચ્ચે પૂર્ણ થયું નથી, તેમ સંપ્રદાયના વિગ્રહનો પણ હજી છેડો આવ્યો નથી

આ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું ટુંકું વૃત્તાન્ત છે પગિષદ માટે નિખંધની સાધારણ રીતે લખાઈ ધારી શકાય એથી આ ઘણો વધારો લાખો થયો છે એ હું જાણુ છું, છતાં એ સંપ્રદાય અને તેના પ્રવર્તકને પૂર્ણ ન્યાય આપવા માટે આ વર્ણન ટુંકું છે એમ મારે કહેવું પડ્યું છે

સંપ્રદાય સખ ધી રહેલું અજ્ઞાન, એ અજ્ઞાનને લીધે કેટલોક નિષ્કારણ અણ-ગમો, અને અણગમને લીધે થતો કટાક્ષ એને દૂર કરવાને, તથા સહજનંદ સ્વામીના મહત્કાર્યની કાંઈક કદર કગવવાને જો હું સફળ થયો હોઈશ, તો મારી આ મહેનત સાર્થક થયેલી ગણીશ

ચાકરકી મોટપ કહા સમે લાજ ધનીકુ ।

(બ્રહ્માનંદ સ્વામી)

આભાર સ્વીકાર.

આ નિખંધ લખવામાં મને સદ્ગુરુ બ્રહ્મચારી શાસ્ત્રી મુનીશ્વરનંદજી, સ્વામીશ્રી વાસુદેવચંદ્રદાસજી, (હવે અક્ષરસ્થ) શ્રીયુત્તમ અવેરીલાલ લલ્લુભાઈ, શ્રીયુત્તમ નાગચંદ્રજી જાદવજી પ્રભૃતિ અનેક સતો તરફથી કિંમતી મૂલ્યના અને માહિતિ મળી છે, તથા જે પર પરાજત સાંભળેલી વાતોનો ઉપયોગ કયો છે, તે સર્વે માટે તેમનો સર્વ નો મણી છું

સોમવાર,
કાગણ સુદી ૪ સ ૧૯૭૬
૨૩-૨-૧૯૨૦

કિયોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મગડવાળા.
અધ્યાપક, રાષ્ટ્રીય મૂળરાત્રી શાળા, —સાબરમતી.

કલાપિના જીવન અને કવન સંબંધી

સહજ વિવેચન.

(લેખક—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, વડોદરા.)

કવિની કવિતા અને કવિનું જીવન પરસ્પરથી છુટા પાડી શકાય એમ નથી. કવિતા એ જીવનનો આવિષ્કાર છે, જીવનની ધન્ય ક્ષણોનો તે દાખલો છે. જે વ્યક્તિની કવિતા જન સમાજ ઉપર અસર કરે છે તે વ્યક્તિનું જીવન જાણવા અને સમજવા જન સમાજ સ્વાભાવિક રીતે જ આતુર રહે છે, અને આવી આતુરતા વૃક્ષ કરવાની માગણીનો સમાજ અલખત હક્ક ધરાવે છે. આ જાણસા તે કાંઈ સર્વત્ર દ્રુપદુ જોતી, મનુષ્ય સ્વભાવની મહત્તાનો સર્વદા અસ્વિકાર કરતી છીદ્રાન્વેષી વૃત્તિનું પરિણામ નથી; પરંતુ સમયના વિવિધ સામર્થ્યોને ઓલી, પરંપરા પ્રાપ્ત સુસંસ્કારોને પોષી પોતાની પ્રતિભા વડે સત્ય અને સૌન્દર્યનો અભેદ દર્શાવનારી સમર્થ વ્યક્તિ કયા સંજોગોમાં જન્મ પામી, તથા તેની પ્રતિભાના વિકાસમાં તેના બાહ્યાંતર જીવનમાંથી કયા કયા પ્રસંગો કારણભૂત થયા હતા, એ વગેરે આવશ્યક માહિતીની ઈચ્છા રાખતી પૂજ્યલાવ અથવા સમભાવથી પ્રેરાતી શોધક અને વિવેચક વૃત્તિનું તે પ્રામાણિક અને સ્વાભાવિક પરિણામ છે. પ્રસંગોની પરંપરા જીવન ઉપર વિવિધ પ્રકારની અસરો ઉત્પન્ન કરે છે; લાગણીઓની તિવ્રતાવાળાં કવિ હૃદયોમાં એ પ્રસંગો અતિ-પ્રબળ પડેલા પાડે છે, અને એ પડેલા કવિના વિશિષ્ટ કૌશલ્યથી ઘડાઈ રમણીય સ્વરૂપ ધારણ કરી જગત સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થાય છે. જગત તેમાંથી આનંદ અને યોધ લે છે, અને આ મળતા આનંદ અને યોધના પ્રમાણમાં તે પુછે છે કે જીવનને જનત કરનાર આ વ્યક્તિ કોણ છે? તેનું માનસિક બંધારણ કેવા પ્રકારનું છે? તેનું બાહ્યાચરણ કેવી જાતનું હતું? તેના બાહ્યાંતર સ્વરૂપ ઉપર તેના લેખ કેવો પ્રકાશ પાડે છે? આમ લેખ ઉપરથી લેખક તરફ આપણે સ્વાભાવિક રીતે જ વળીએ છીએ, અને ધીમે ધીમે લેખકના જીવનની મુખ્ય રેખાઓથી વૃક્ષ ન થતાં આપણે તેની ઓણામાં ઓણી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ રસ લેઈએ છીએ.

મનુષ્યના વર્તનનો તદ્દન નજીવો લાગતો પ્રકાર પણ તેના આંતર જીવનના પ્રતિબિંબ રૂપ હોઈ શકે છે. જગતમાં છેતરપોંડી લાંબા સમય સુધી ટકી શકતી નથી અને સાહિત્ય તો સચ્ચાઈ માગીજ લે છે. જીવનનો ખરો ખોટો રણકાર સાહિત્યમાં તુર્ત પ્રકટાઈ આવે છે. મનુષ્ય દંભ કરે છે કે હૃદયના ખરા ઉમળકાથી લખે છે તે સમજવું ખહુ દુર્ઘટ નથી અને તેથીજ મનુષ્યના જીવનની પરીક્ષા કરવામાં તેનું લખાણ ઘણું જ માર્ગદર્શક થઈ પડે છે. લખાણ સ્વાનુભવ, રસિક, છતાં તે લખાણની પાછળ તેના લેખક પોતાના સત્ય સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયા વિના રહી શકતો જ નથી.

આમ છતાં કવિઓના જીવનની સાહિત્ય ઉપરથી પરીક્ષા કરતાં ઘણા મનુષ્યો કોંકરાઈ બચે છે. જન સમુહનો સામાન્ય મોટો વર્ગ પડેલે ચીલે ચાલનારો, સાહસ

કે નૂતન પ્રયોગો તરફ અશ્રદ્ધા અને અવિશ્વાસની નજરે જોનારો અને વારસામાં મળેલી માન્યતાઓને ચુસ્તપણે વળગી રહેનારો હોય છે ઉછળતા જીવનથી ધડકતી નાડીઓ વાળો કવિ સામાન્ય વર્ગથી વિલક્ષણ હોય છે તે નવિન માર્ગો જોળી કહાડવામાં પ્રવૃત્ત રહે છે, સાહસિક પણે જીવનમાં નૂતન પ્રયોગો અજમાવે છે, આશા અને આસ્થાને તરંગે ઓલાં ખાતો તે નિયમોની મર્યાદા વધારે વિશાળ બનાવે છે, તથા બધારણોમાં વિશેષ સ્થિતિસ્થાપકતા જમેરે છે, અને કવચિત્ જગતને અંખથી નાખતો તે નિયમો અને બધારણોને હસી કહાડી જરૂર પડે તેમને તોડી પાડી કાઢી નવિન આશ્ચર્યજનક માર્ગો શ્રદ્ધા કરે છે આથીજ કવિ એક સુધારક છે, તત્વજ્ઞ છે, અને ગુરુ છે તેને યથાર્થ રીતે ન સમજી શકવાથી તે અન્યાયનો ભોગ થઈ પડે છે તેના કાર્યમાં ડાહ્ય જગત ઉદ્ભવપણું કે અમર્યાદા જીએ છે જગત સમક્ષ તેની પ્રતિષ્ઠા સચવાય તે અર્થે એના મિત્રો અને સંબંધીઓ તેના જીવનને કંતો અલુપ્તતો આપ આપે છે અથવા તેના ઉપર ઢાઢ પીછોડો કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે આથી એ પરિણામ આવવાનો ભય રહે છે કે તેના જીવન અને કવન વચ્ચેના સંબંધ સમજીને નથી આમ કવિનું જીવન અને તેની કવિતા એ બંનેને ખમ્બુ પડે છે

કલાપિ સરખા ગુર્જર કવિનો વિચાર થતા ઉપર કહેલી વાત સહજ સ્ફુરી આવે છે આપણા સાહિત્યે હજી જીવનચરિત્રોના લખાણ તરફ નહિ જીવીજ પ્રવૃત્તિ કરી છે, અને આ સંબંધમાં પ્રાચીન કવિઓના જીવીજ અર્વાચીન કવિઓની સ્થિતિ છે આપણે તેમના વિષે ઘણું જ થોડું જાણીએ છીએ, અને જે જાણીએ છીએ તે એવું અધુરું, એકતરફી અથવા અસ્પષ્ટ હોય છે કે કવિ જીવનમાં અને કલ્પિત વૃત્તાંતમાં અહુ તફાવત રહેતો નથી અતિ પ્રાચીનતાને લીધે જેમ સત્ય કલ્પના મિશ્રિત થઈ જાય છે અને કદાચ પોતાના મૂળ સ્વરૂપથી ભિન્નપણે દેખાય છે તેમ અતિ આધુનિકતા પણ સત્યને પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થવા દેતો નથી કલાપિનું જીવન એવું જવલત ઉદાહરણ છે તેના અગત પરિચયમાં આવેલા તેના કાંઈ પણ મિત્રો તેનું વિશ્વાસપાત્ર જીવનચરિત્ર-મંક્ષિત કે વિસ્તૃત-ગુર્જર પ્રજા સમક્ષ બહાર આણ્યું નથી તેના સંબંધમાં આવેલા અનેક મનુષ્યો પ્રમાણભૂત ગણાવાનો ડોળ કરી તેને વિષે મનઃમતી વાતો ફેલાવે છે, અને એ વાતો ઉપર અભિપ્રાયો બધાકે કલાપિના જીવનની વિશુદ્ધિ કે અશુદ્ધિ ને માટે ન્યાય આપવામાં આવે છે તેના અનેક પત્રો તેના હાથનાજ લખેલા, અનેક સંબંધ વગરના શૃંગારોની માલિકીમાંથી મળી આવે છે, અને તેનું છુપું વાચન અતિ વધારે પ્રમાણમાં થયે જાય છે આ પત્રોમાંથી મળી આવતી અસંકલિત હકીકત, પત્રોદ્વારો તેણે મિત્રો સમક્ષ ઉઘાડેલા જીવનના અડ, જે તેનાં છપાયેલાં પુસ્તકોમાં તેના જીવનચરિત્રને બદલે છાપવામાં આવ્યા છે તે, તથા તેના જે મિત્રો પાસેથી આપણે સત્ય જાણી જાણવાની આશા ગાળીએ તેમનું વિવિધ પંક્તિનાં નીચેનું મૈન-આ સર્વ પ્રસંગો કલાપિના જીવનને કલ્પનાના દેશમાં હડસેલી દેવા માટે પૂરતા છે આ સ્થિતિ તેના મિત્રો માટે ચોક્કસપદ નથી મિત્રોની જવાબદારી આ સંબંધમાં ઘણી ભારે છે કલાપિના જીવનમાં અજાણ્યો ભાગ ભજવનાર પાત્રો હયાત છે, રાજકીય કારણો વચ્ચે નડે છે, ખાનગી જીવન

અને તેની કવિતાને કશો સંબંધ નથી, અથવા તે સંબંધ હોય તોપણ તે વાંચકોને જાણવાની જરૂર નથી, આ અને આવા આવા ઉડાવનારા જવાબો કલાપિ સરખા ગુજરાતનો સ્વિકાર પામેલા કવિના જીવન વૃત્તાંત સંબંધમાં હવે ચાલી શકશે નહિ. છતાં તેના જે રહ્યાસહ્યા મિત્રો છે તે મૈત્ર્ય ધારણ કરવાની જીદ ચાલુ રાખશે તો ભક્ત કવિ દયારામના સંબંધમાં ખન્યું છે તેમ કલાપિના જીવન અને કવનને ભારે અન્યાય થશે એ ચોક્કસ છે.

કેદારવ એ કલાપિનો સર્વોત્તમ લોકપ્રિય કાવ્ય ગ્રંથ છે. ગુજરાતના વર્તમાન કવિઓના કાવ્ય ગ્રંથોમાં જે કોઈ પણ ગ્રંથ સર્વથી વિશેષ લોકપ્રિયતા પામ્યો હોય, સર્વથી વિશેષ વંચાતો હોય તો તે કેદારવ છે. ગુર્જર વાંચક સમુદાયને તેણે મુગ્ધ બનાવ્યો છે તે કાંઈ આપણી મોટા ભાગની નવલકથાઓ તથા ભજવાતાં નાટકોની માફક લોક રચિની ઉતરતી ખાળુનું પોષણ કરીને, અથવા નૂતનતાના આકર્ષક ઝળકાટથી ઝંખવી દઇને નહિ, પરંતુ એક યથાર્થ કવિની માફક પોતાના અંતરાત્મામાંથી ઉઠતા મધૂર નાદને વાણીદ્વારા વ્યક્ત કરી વાંચકના અંતરાત્માને કંપાવી તેમાંથી પણ તેવોજ મધૂર નાદ ઉપજાવીને તેણે સર્વને મુગ્ધ બનાવ્યા છે. પ્રેમ એ તેના કાવ્યનો મુખ્ય વિષય છે. મનુષ્યના જીવનક્રમને નવીન સ્વરૂપ અર્પીતો આ સર્વવ્યાપી ભાવ જીવનની સર્વ સુંદર કલાઓને પોષે છે, અને જગતનાં મોટાં ભાગનાં કાવ્યો ઉપર વ્યાપકતા ભાગવે છે. છત્રીસ વર્ષમાંજ પોતાનું જીવન સમેટી લેનાર આ કવિનાં કાવ્યોમાં પ્રેમ એ સુત્રાત્મા રૂપે રહેલો છે.

“છે ધૃશક ના તો શું ખુદા ! આલમ કરી રહોયે ભલે !

છે ધૃશક ના તો શું જહાં ! એને ખુદાએ શું કરે ? ”

આવી પ્રેમની અતિ તિવ્ર ભાવનાથી માંડીને

“ સુખાભિજ્ઞામાં કે, અવર સઘળું જ્ઞાન વીસરી

ભરી તેથી લેને તુજ જગર પુરૂં છલકતું.

પછી તેને કહેજે પ્રણય, પ્રભુ, હૈયું, સુખ અને

કહેજે ઈચ્છે તે, અગર મુખમાં જે ચડી ગયું.

આવું ગંભીર તત્ત્વજ્ઞાન ખતાવતા ચિંતન વચ્ચેની સર્વ લાગણીઓ કલાપિનાં કાવ્યોમાં નળી આવે છે. આ લાગણીઓની વિસ્તૃત પરંપરા તે કોઈ પરલક્ષિ મીમાંસક કે વિવેચકના શાસ્ત્રીય અભ્યાસનું પરિણામ નથી; પરંતુ એ સર્વ લાગણીઓનો અનુભવ કરતા અને તે અનુભવના દુઃખોમાંજ મગ્ન રહેતા આત્મલક્ષિ કવિના ઉદ્દગાર છે. આ પરિસ્થિતિ તેના ઉદ્દગારોને અત્યંત સચોટ બનાવે છે. આપણે એ ઉદ્દગારોની સમ્યાધ ઓળખી શકીએ છીએ, અને તેથી તેમના તરફ આપણે વારંવાર આકર્ષાયા કરીએ છીએ.

પ્રેમનો સ્થાયી ભાવ શૃંગાર રસને ઉત્પન્ન કરે છે. તેની કવિતાનો પ્રધાન રસ શૃંગાર છે. તેના જીવન પ્રસંગે શૃંગારને વિપ્રલંભમાં વાળ્યો, અને બેઠે સંભોગ શૃંગારની અત્યંત મોહક પરંતુ આછી છાંટ તેના કાવ્યોમાંથી જડી આવે છે અને

“ એ શો થયો નયનમા ચમકાવ જુદો ?
 જોળા, અબ્બુ હર ત્યા સરકી પડયા શા ?
 મીઠા લલાટ થકી સુખન એ સર્જુ ને
 મીઠા કપોળ ઉપરે સરકી પડયુ હા
 ન્હાના ગુલાબ પર નાજુક ટીલડી શું
 ચોટી રહ્યુ ચરચરી તહી સ્નિગ્ધ એ તો
 મુછોઈ કોઈ ખુશખો શૃંગાર કુલે કો
 ક્યાં એ ન ભગ વધુ મત હશે અનેલો ,”

તથા

“ મને બહાલી લાગી, પ્રથમ મળતાં હું તુંજ થયો
 હસ્યુ ત્હારે મ્હોને, તુંજ સ્મીત મહોં હુ મળી રહ્યો
 તને ભેટું એવી હૃદય મમ ધર્યા કરી રહ્યુ,
 વળી ત્હારા નેત્રો અનુકૂળ દીઠાં ને ચળી ગયું

તેમજ

“ કરતું કંઈએ, કરતું કંઈએ
 વધુ તેથી અને મધુ શું કહ્યોએ ?
 તુંજ કાર્ય મહુ દીલ નિત્ય સ્મરે
 વધુ નિર્મલ શું હર પૂછ શકે ?

કંઈ જોલ, અને દીલ ધર્યતું કે
 કંઈ જોલ તું જોલ મદાજ પ્રીયે,
 તુંજ વાણી સદા મૃણુતોજ ગહુ,
 ગરતા પુલ એ વીણુતોજ રહુ

એવા એવા ઉત્તમ કાવ્ય ખડો તેણે આપ્યા છતાં તેનાં કાવ્યોના મોટા ભાગમાં વિપ્રલભ શૃંગાર રહેલો છે. પોતાના સ્નેહો-પોતાના ભાવી માથે પ્રબળ યુક્ત કરવાનુંજ કલાપિના જીવનમાં લખાયેલું હોય તેમ આ વિપ્રલભ શૃંગાર અતિ કર્ણુ વિપ્રલભ અને છે, અને તેની ચિંતા, સ્મૃતિ, પ્રલાપ, ઉન્માદ વગેરે દશાઓના આખે હુખ કથનને લીધે વર્તમાન ગુજગતની કોઈ પણ કવિતા કરતાં વધારે હૃદયનાવક અને છે.

ગુજરાતી કવિતાએ નવીન યુગમાં એક પ્રજ્ઞાસિક્કાનું બંધન છોડી દીધું છે અને તેથી તેના વિકાસનો માર્ગ એક મીઠો સુલભ થયો છે. આપણા પ્રાચીન કવિઓના હૃદય ભાવો અમુક સ્વિકાર પામેલા પાત્રોનાગમ વ્યક્ત થઈ શકતા પુગલુની આખ્યાયિકાઓના આશ્રય લેઈ કવિતાઓ રચાતી, એટલે નાયક નાયિકા તેમાંથીજ વેવાતા આત્મલક્ષિ માણેમાં મુખ્યત્વે શાગ્રમ આવે છે તે રમના આલબન વિભાવ

તરીકે રાધા કૃષ્ણ નરસિંહ મહેતાના સમયથી સ્થપાઈ ગયેલાં હતાં, અને દયારામ સુધી તે માન્ય રહ્યાં. માત્ર શાંત રસનાં ભક્તિ વૈરાગ્યમય કાવ્યોમાંજ કવિ સાક્ષાત પેશતાનીજ લાગણીઓ છે એમ ખુલ્લે ખુલ્લું દર્શવી શકતો. સાહિત્યમાં અનેક પ્રકારના પ્રયોગો આદરનાર કવિ નર્મદના સમયથી જા ખંધન દૂર થયું, અને કવિ પોતાનાજ હૃદય ભાવો પોતાના તરીકે જાહેર કરી શકે એવો તેને હક્ક સ્વિકારાયો. આ ઉપલોગ આપણા વર્તમાન કવિઓ કરતા આવ્યા છે. અને સ્વાનુભવ રસિક અથવા આત્મ લક્ષિ અને પરલક્ષિ કવિતાના વિભાગને અવકાશ આપ્યો છે. કલાપિએ આ લાભને ઉપલોગ અત્યંત કુશળતાથી કરી, પોતાના આત્મલક્ષિ આંતરાવલોકનને યથેચ્છ વિસ્તાર કરી પોતાની કવિતામાં નવીન રસ ઉમેર્યો છે. માનવ જીવનના પ્રસંગો, લાગણીઓ અનુભવો વગેરેમાં અતિશય સામ્ય રહેલું હોય છે. કવિ તેવા પ્રસંગોને સહજ પરખી જાય છે, લાગણીઓ તેના હૃદયને ખહુ ત્વરાથી અને ઉડાણમાંથી હલાવી નાખે છે, અને અનુભવોને પોતાની પ્રતિભાના ખલે અતિ જીવંત અને સ્થાયી કરી દે છે. સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં કવિની આટલી વિશિષ્ટતા. પોતાની લાગણીઓ અને અનુભવોને અત્યંત સૌંદર્ય ધારણ કરી કવિની વાણીમાં ઉતરેલાં જોતાં સર્વ મનુષ્યો તે વાણી સાંભળવા ઉભાં રહે છે, અને તેની સાથે સંવાદમાં આવી જઈ પોતાની મૂળ લાગણીઓને વધારે ઉડાણથી ઉરકેરી, પોતાના અનુભવોમાં કવિએ દર્શાવેલી અલૌકિકતા નીહાળી પોતાના હૃદયને વધારે વિકસિત કરે છે. કવિતા જનસમાજનું પ્રતિબિંબ આ રીતે બની રહે છે. કલાપિએ જન હૃદયના ભાવોનાં પાડેલાં પ્રતિબિંબમાં સત્ય અને સૌંદર્ય ઘણું રહેલું છે. અને તેમાંજ તેની સર્વ પ્રિયતા સમાયલી છે.

તેની શૃંગાર રસની કવિતાને આપણે ગઝલો, ન્હાનાં કાવ્યો, જે માત્ર એક ભાવને સ્ફુટ કરે છે તે, અને કેટલાંક મ્હોટાં કાવ્યો, જેમાં કંઈ વસ્તુ રહેલ હોઈ પ્રસંગોના રસની સાથે ભાવનાં વહનને મેળવી દે છે તે, એ પ્રમાણે આપણે વિવેચનની અનુકૂળતા ખાતર વહેંચી શકીશું.

ગઝલ એ આપણી નવીન કવિતાની પ્રાપ્તિ છે. ગુર્જર કાવ્ય સાહિત્યની ઉન્નતિમાં મહત્વનો ભાગ ભજવવાની શક્યતા ધરાવતો ગ્રેમ કવિતાનો આ સ્વાનુભવ રસિક પ્રકાર ફારસી સુફી કવિઓદ્વારા જન્મ પામી મુસલમાનોની સાથે હિંદમાં આવ્યો અને ફારસી તથા હિંદીના સંમિશ્રણ રૂપ બનેલી ઉર્દુભાષામાં સ્થાન પામી અતિ લોકપ્રિય થઈ તે હિંદીમાં પણ ઉતર્યો. હિંદુસ્તાનની ખીજી પ્રાકૃત ભાષાઓ એ ગઝલને આવકાર આપ્યો હોય એમ જણાતું નથી. ગુજરાતી કવિતાએ નવીન યુગમાં ગઝલ તરફ સહજ દષ્ટિ દોડાવી, અને ફારસી કે ઉર્દુ અભ્યાસથી ગઝલની ખરી ખૂબીનું પાન કરનાર ખાળાશંકરે તેના અંતરસ્વરૂપ તથા ખાલ્ય સ્વરૂપને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવાનો કરેલો પ્રયોગ ગુર્જર પ્રજાને ગમ્યો; મણીલાલ નલુભાઈએ એ પ્રયોગમાં સહાય કરી ગઝલનો સ્વિકાર કરાવ્યો, અને તેમાં કલાપિની પુષ્ટિ મળતાં ગઝલે ઘણું જોર પકડયું. તથા કવિતાના પ્રદેશમાં ચીરસ્થાયી સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય એમ આપણને લાગે છે. ગુજરાતી ગઝલના સાહિત્યમાં ઉપરનાં ત્રણ નામ અમર રહેશે.

ગજસેના મૂળ અર્થે તો પ્રેમ કવિતા થાય છે, પરંતુ જેમ શબ્દોના ઇતિહાસમાં મને છે તેમ ગજસમાં પ્રેમ કવિતાનો અમુક પ્રકાર એવો વિશિષ્ટ અર્થ દાખલ થવા માંડ્યો તેની છદોખજતા નક્કી થઈ, અને તેમાં કયા કયા ભાવનું વહન થાય એ પણ નક્કી થયું.

અરબસ્તાનના રેતાળ મુલ્કમાં ઉત્પન્ન થઈ વીજળીના વેગ અને ખળથી જગતના મોટા ભાગ ઉપર ફેલાવા માડેલા ઇસ્લામી ધર્મે પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો ઉચ્ચ વારસો પામેલા ઇરાન દેશને પોતાનામાં સમાવી તો દીધો, પરંતુ જેમ કેટલીક વખત વિજેતા વિજ્ય પ્રાપ્ત કર્યો છતાં પરાજયની સ્થિતિ ભોગવે છે તે પ્રમાણે આ ઇસ્લામી ધર્મે કદપનાગીલ ઇરાનીઓને જીત્યા છતાં જીતાયલા લોકો પાસેથી ઘણા નવીન સંસ્કારો પ્રાપ્ત કર્યો, અને એ નવિન સંસ્કારોને પગિલામિ ઇસ્લામ ધર્મમાં સુક્રીવાદ ઉત્પન્ન થઈ સર્વત્ર સત્કાર પામ્યો. યાહુદી ધર્મની સખ્ત રૂબાઓમાંથી ઇસ્લામનું મૂળ ઘડતર ઘડાયું હતું પરંતુ સુક્રીવાદે તેમાં ચિંતનનું તત્ત્વ જોધું.

સુક્રી ચિંતન આપણા વેદાંતને અનુભરતું છે, અને ઐતિહાસિક રીતે પણ વેદાંત તેના એક મૂળ કારણ તરીકે મનાય છે સર્વત્ર બ્યાપી રહેલા બ્રહ્મમાં પોતાનું અહ ગાળી નાખી બ્રહ્મના નિરાવધિ અહની ઉપલબ્ધિ કરવી એ સુક્રીવાદનું લક્ષ્ય છે વેદાંતનું અહ બ્રહ્માસ્મિએ પ્રખ્યાત સુક્રી તત્ત્વજ્ઞ મનમૂરે ઉચ્ચારેલા 'અનલ હક્ક' ના શબ્દશ સંસ્કૃત તરજુમાં તરીકે આપણે સુક્રી ચક્રીયું પરંતુ આ ક્યેયની ત્રિક્ષિને જે માર્ગ સુક્રીવાદે લીધો છે તે આપણા ભક્તિ પ્રધાન વૈષ્ણવ પંથને મળતો આવે છે વેદાંત એ વિચારનું મહાસમય ઉડયન છે લાગણીઓ તથા વિચારોને દૃઢ સ્વય મમાં રાખી મનની શાંતિ, નિર્વિકાર સ્થિતિ સાધ્ય કરવી એ તેનો આશય છે ભક્તિમાર્ગે લાગણી તથા વિચારનું આત્મ કૂર પ્રયત્ન ન કરતાં લાગણીઓને સર્વોત્તમ મૈન્દર્થની ભાવનાને આશ્રય આપી તે તરફ આકર્ષવા દે છે, અને આ આકર્ષણની તિવ્રતાની પરાકાષ્ટામાં પોતાનો આશય સિદ્ધ થયેલો માને છે જનહૃદયની લાગણીઓને અતિશય તથા અવસ્થામાં મુકનાર સૌ પ્રકૃતિ પ્રેમને નામે ઓળખાતું જાતીય આકર્ષણ મનને અન્ય સર્વ આકર્ષણ કરતાં વધારે એકાગ્ર બનાવે છે એ વસ્તુ સ્થિતિ ઉપર ભક્તિમાર્ગે રચાયો, અને પરમતત્ત્વ તથા મનુષ્ય વચ્ચેના મળાધમાં મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના આ અનિવાર્ય સબધને આરોપ થયો સતિની ભાવનાને ખીલવી તેને સાક્ષાત આચારમાં ઉતારનાર હિંદુસ્તાનના ભક્ત દુદ્યે ઇશ્વરમાં પતિભાવનાનું આગેપણું કર્યું અને રાધાકૃષ્ણના પ્રેમમાં લાગણીઓનો સર્વોત્તમ વિકાસ માની તે પ્રસંગની પાછળ એક અદ્ભૂત પ્રેમ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું ખુલ્લુલોડા ગીત, દ્રાક્ષનાં મડપ અને ગુલાબોની વાડીઓમાં ઉછરતા મીઠા ઇરાનીના દુદ્યે પ્રિયતમા તરફના પ્રેમને વધારે તિવ્ર જણ્યો, અને પ્રભુને સમનની ભાવનામાં વધારે નજીક આવતો નિહાળ્યો આપણા ભક્તિ માર્ગે અને ફારસીઓના સુક્રીવાદમાં આ તફાવત છે આમ સુક્રીવાદને વેદાંત અને ભક્તિના સંયોજીકરણ રૂપે લેખી ચક્રાય.

અમુક ભાવનાની સાથે તેની કદપના સ્પર્શિ ઉદય પામે છે, તેને અનુકૂળ વિચારની પ્રતિભા યડાય છે, તેને વાણીમાં ઉતારવા ભાષા ચોક્કસ સ્વરૂપ લે છે, અને

આમ કંટલાક શબ્દો અને અર્થો તે જાનનાનાજ અનુકૂળની જાય છે. આથી જ વૃંદાવન, ચમુના, અને વાંગળી એ કૃષ્ણની ત્રણે સેવા સ્વરૂપે ગણાય છે. તેમ જ એકનો પણ ઉદ્દગાર થતાં એ અદ્ભુત બાળકની આગામી ગૌરાવલ્લભનું પદ્ય-કૃતનો આજો ગદ્યે આપણી દષ્ટિ આગળ નક્કી કરે છે. આમ જાણી શકાય છે કે અંગણુત બની ગયેલા, ધરાનનીજ ગાળાપાત્રમાં મરણ, અને તેના નામની સ્થિતિ હવેથી ઉપારી લેવામાં આવેલા દરેકે સુકી કવિતાનું અર્થમાં સ્વરૂપ નહીં જવા માટે જરૂરનાં છે. પ્રાચીન કૃષ્ણાદિત્ય રચેલા તે સ્વરૂપમાં આપણને એક જ શરણ અતિ પ્રિય દોવાથી તેજ કવિતામાં રચના મેળવે, અને તેને આપણે જાણનાં-પયજાનાં, સાક્ષીને નામે જોળખાતા ગંગા આપનાર સુદર આગળ, તથા ગંગા ભરવાનું જમ, એ ગર્વ સુકી કવિતામાં નાનિતાનું પણ પડ્યાં. આપણે ગંધર્વ સાહિત્યકારોની કૃત્તવ્યતા ઉપર હમણું પાંચ જાનનાજ પ્રામ કરીને જોઈએ. સુકીમાં અવ-યવમાં તેઓ કૃષ્ણની સુદરતા જુએ છે. આ સુકી દેવક્યાનોમાં નિદિમ, અને ગંગેની ઉત્પત્તિના સ્થાનરૂપ કે આગનરૂપ કૃષ્ણ મનાયું છે અને તેના સાગના કૃષ્ણ મંદિરમાં પણ તેજે પ્રવેશ કરી સરસ દલપદને નામે પરશ્રવના આગનરૂપ દોવાની મહત્તા પ્રાપ્ત કરી છે. સુકી કવિઓનું આવડા પ્રિય કૃષ્ણ તે જુલ અને આપણે કૃષ્ણના કૃષ્ણ છીએ તે છે. તેઓની કૃત્તવ્યતા ગુલાબમય અને ગયેલી દોવાથી તેઓ નાનવાર આપ-ણને તેમના બાગ અને ચમનમાં લઈ જઈ ગુલાબના મામુરનું અવલોકન કરે છે, અને ગુલાબ ઉપર મેલીત થઈ પડેલા ગુલાબના પંક્તિનું જાન મંદિરોની આપણને બાલ સૌદરની સુદિમાં સુકી છે છે. સુદર આદીના કાથે બહેન પ્રાણના નીમ રચ-ખતનો જમ પી તેના આજા નશામાં બાગ બનીઆત્માનાં રમણીય સ્થાનોમાં કરતાં ગુલાબ સાથે રમતા અને ગુલાબનાં ગીત સાંભળી ડોલતા મસ્ત ધરાનીને ગનમ પ્રિયતમ સિવાય કોના સ્વપ્ન આવે? સનમની જુદાઈ અર્થે અમલ પણ પડે છે, સનમના વસ્ત્રની-પ્રિયતમાના મીલનની ઇચ્છા ભયંકર તિવ્રતા ધારણ કરે છે, કૃષ્ણ વેલછાના કિનારા ઉપર આવી ઉભુ રહે છે, વેલું, દીવાનું પણ બની જાય છે. આના કરતાં પ્રેમની લાગણી વધારે તિવ્ર કરવા સાધન ન દોવાથી આ પાશ્વિન પ્રેમ-પ્રશ્નક મીજાઓ એ દિવ્ય, પ્રભુ પ્રત્યેના પ્રેમ-પ્રશ્નક કહીદીના સંકેતરૂપ બની જાય છે, આ સઘળાં પ્રાથિવ સાધનોનો પણ સંકેત તરફ સ્વિકાર થઈ તે માન્યતાના જોયા નીચે પ્રેમની સર્વ ચેષ્ટા, પ્રેમના સર્વ ઉપચાર અને પ્રેમના સર્વ ઉદ્દગારને અત્યંત સ્વાતંત્ર્ય મળે છે અને આ સ્વાતંત્ર્યને અતિ યોગ ધર્મ આપણા કૃષ્ણ ગોપીનાં કૃત્તવ્યક ગીતોની મારફત આ સુકી ગણે. પણ અમર્યાદ (Baruchana's) વિષયની સ્વરૂપ મારફત છે.

આપણાં પ્રેમસંક્ષિપ્તનાં કાવ્યોને આધ્યાત્મિક અર્થમાં ટાવવાનો પ્રયત્ન કવચિત ધર્મો જોવામાં આવે છે. કૃષ્ણ તે પરશ્રવ, ગોપિકા તે છાત્ર, વાસળી તે અનાદત નાદ આવી આવી ઘટનાઓ વડી તે નીચે અમર્યાદ કાવ્યે જો બનાવ કરવા ના પ્રયત્નો થયેલા છે. આ પદ્ધતિ સર્વમાન્ય નથી. પરંતુ સુકી મત પ્રમાણે તો આવી સર્વ કૃત્તવ્યનાં આધ્યાત્મિક અર્થ નક્કી થઈ જાયેલા મનાય છે. સનમ-માથુક તે પ્રભુ, શરણ તે ભક્તિરસ, શરણ પાનાર સાક્ષી તે શુદ્ધ, આવા આવા સંકેતોનો સ્વિકાર છુટથી કરવામાં આવે છે.

આ ગઝલ તેના સુદૃઢ મઠેતો સાથે આપણા ગુજરાતમાં દાખલ થઇ છે મનની અતિ વ્યગ્ર સ્થિતિ, નિરાશા, નિરાશાને રૂતે ઉપજતા નિર્વેદ વગેરે ભાવોને સ્ફુટ કરવામાં ગઝલનું પ્રલબ્ધ, અતિ નિયમબદ્ધ નહિ એવું સ્વરૂપ ઘણું અનુકૂળ પડે એવું છે કલાપિનું માનસિક બધારણ આવી વૃત્તિઓ ઉપરજ રચાયેલું હોવાથી તેની કવિતાએ ગઝલનો ઘણો આશ્રય લીધો છે અને ટ્રેટલીક અત્યંત સુંદર ગઝલો તેણે ગુર્જર સાહિત્યમાં ઉમેરી છે

તે ા લગભગ ૫૮સે ૮૦ ગઝલોમાની સઘળીજ જાયા પ્રકારની છે એમ કહી શકાય નહિ તેની શરૂઆતની ગઝલોમાં વિચારની સ્પષ્ટતા નથી, ગઝલના માપમાં ભૂલ આવે છે, ચંપૂદોની પસંદગીમાં મીઠાશનો અભાવ રહે છે અને વિચારની અસબદ્ધ સંકલનાને લીધે ધારી અમર થઇ શકતી નથી

“ તું હુંડીની નથી પરવા ”

“ લાડુ લાકડાનો સ્નેહ પ્રેમી પહાડ ખાણો છે । ”

“ થયો હું હોલો । તે હોલો ’ થયો હું તે । થઇ તે હું । ”

“ પછી રતી નાવ ઝીક્યું મ્હે કપાળે હાથ દઇ દરીયે ”

“ અભાવે મોતને જીતું, વણજ આ વેઠની મ્હારે ”

વગેરે જવાં કવિતાને અનુચિત, કર્ણકંઠ પદ જોવામાં આવે છે વળી

“ હવે દરખત પર ચઢવું, જીલજીલ મ્હારે ડુંડ હું ”

“ કટકે કાપી નાળી કે, બમર છાતીથી ચાંપી લે ”

“ જ જીતુ ન તે તેતુ, પ્રેમી પ્રેમી જીતાના ”

જવાં માપની ચુકવાળા ચરણો દષ્ટિએ પડે છે

કવિતામાં વિચાર અને કલ્પનાની સ્વતંત્રતા સ્વિકારવામાં આવે છે, પરંતુ વિચારની અસ્પષ્ટતા કે કલ્પનાની ગુચવણ અસહ્ય થઇ પડે છે ગઝલ સરમાવત આવા દોષોનો જલદી ભોગ થઇ પડે છે મનની મસ્ત, જે દરબાર સ્થિતિના પ્રગટ થતા ઉદ્દગારોની તે સુલભ વાહક હોવાથી ખરી લાગણીમાં જોનો જન્મ નથી એવા ઉપચોટીયા, કૃત્રિમ ગીતે ઉપજવેલા મસ્ત લાગતા ઉદ્દગારોને તે પોતાની દ્વારા વ્યક્ત થવા લલચાવી હાસ્યજનક કે ત્રાગજનક પરિણામો ઉત્પન્ન કરે છે, તેનું ‘એક પ્રેમ’ નામનું કાવ્ય સાદું ઉદાહરણ આપે છે

“ હકીમ કે તળીજ ા તલજ ાની મને

નફસની પરવા નથી, ન ઇશકની મને ”

ધત્યાદિ પરવા વગરનો અમુક સંજોગને લઇને ખતી ગયેલો કવિ

“ માથુંકે નથી મીસ્કોન ધુ, જાંઘીગી ધુ મને ”

તથા

“ પરિવાર મ્હારો હુંજ છું, મસ્તાન છું મને;
“ બેઝાર હું આજે ફરું, ગુલતાન છું મને. ”

એ ઉદ્દગારોથી શું કહેવા માંગે છે તે સમજી શકાતું નથી. દ્રૈત પ્રેમથી વૃત્તિ ન થતાં અદ્રૈત પ્રેમની સિદ્ધિ કરી એ આ કાવ્યનો મુખ્ય વિચાર છે, તેમાં ઉપરનાં ઉદ્દગારો કેવી રીતે સહાય આપે છે, તેને કેવી રીતે પુષ્ટિ આપે છે તે સમજાય એવું નથી. આવી સ્થિતિ ‘ફકીરી હાલ,’ ‘મારો ખબરો’ ‘અતિ દીર્ઘ આશા’ વગેરે કાવ્યોની છે.

કદી કદી ફારસી ઉર્દુ શબ્દોના આત પ્રયોગ તરફ તે ઢળી જાય છે. સુંદર ફારસી ગુજરાતીમાં દાખલ થાય એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે અને ગુજરાતી ભાષાની Gopius નો વિચાર કરી મર્યાદામાં રહી આ પ્રયોગ થાય તો તેમાં કાંઈ હાની નથી. પરંતુ વગર જરૂરે અત્યંત અપરિચિત શબ્દો વાપરવાનીજ ખાતર વાપરવા એ ભૂલ છે અને એવી ભૂલમાં આપણા અનેક કાગળ લખનારાઓ પડ્યા છે. એ આપણી ગઝલોનો ખહાર પડેલો જથ્થો જોતાં તરત સમજી શકાય એમ છે. સારાં ગઝલ લેખકોની શૈલીથી મોહ પામી, ફારસી શબ્દોમાં રહેલી મીઠાશથી લગ્નચાઇ ગઝલ લખવાને પ્રેરાતા લેખકો સનમ, સાકી, ઇશ્ક, શરાબ વગેરેમાં સમાયલી રૂઢ ભાવનાઓનો ઉલ્લેખ કરી ફારસી શબ્દોનું લશ્કર વાંચનાર ઉપર છોડી દે છે. ગઝલને વાંચનારનો શી સ્થિતિ થતી હશે તે સહજ સમજાય એમ છે.

કલાપિ પણ કવચિત આ માર્ગે દોરાય છે. તેનું ‘બેકદરદાની’ નામનું કાવ્ય જોવાથી આનો ખ્યાલ આવી શકશે.

“ જુઠી લ્યાકતને નમી, કુરનીશ હઝરો મેં કરી
તાઝીમ ન માથુકે લીધી, મહોતાજ હું તે ક્યાં બન્યો.
સુખન મહોબતના કલાં, તે ઝીદ મહબૂબે ગણી;
તકદીર રે ! ખરબાદ કીધી, ચારીનો એ ગુફતગો.
નઝર દીલમેં આ કર્યું તેનેય ખસ રીશવત ગણી
ફરમાન રખસદનું મળ્યું, હું ત્હોય કાં ઉભો રહ્યો.
અફસોસ છે જુદમી તણા, ઇકબાલનાં કેં રોશની
નહિં તો અહો નાહક ફીસાદે હું ફસાઇ કાં પડ્યો.
મેં કંઈજ શંકા ના કરી, યા કંઈ તસલ્લીના થઇ
મળી માહીતી મુજને હવેજાતલ જહાંથી હું થયો.
ત્યાં શું કર્યું, ત્યાં શું થયું, તેનું ન જ્ઞાન કરુ રહ્યું,
ત્યાંથી શીતાબી નીકાળો ગાફીલ હું ગાંડો થયો.

વળી એજ પ્રમાણે ‘માફી’ નામનાં કાવ્યમાં,

“ ત્હારા તુફેલે હુર અય નસીયત મળો આજે મને ”

*

*

*

“ રે લકઝ કહેવા ઇશ્કના મ્હારી ન કે’ એ છે મજાન ”

તથા 'ખતા નહિ જાતી' માં

લાખો સનમ, તુજ ફરકતા પલ પલ ખોસા કાજ
આ જે વુઝુ પણ શીકળના ધરી તને જાતી
કિસ્મત જમે શરાબનુ બરી શાહી ત્યા મેજ
કે ચિલ્લવનો માણકની ચીરી નહિ જાતી "

તેની કેટલીક ગઝલો હંડા લાવની ખામીને તીષ્ઠે માન Conventional અને Stereotyped-સ્વિકારાયેલી રીતોના માત્ર આગેહુમ નમુના રૂપ બની જાય છે કવિતા જ્યાં પોતાનો આત્મા તથા આકાર રહીનેજ તામે કરી દે છે ત્યાં તે કવિતા મટી જાય છે અને માત્ર કવિતાના ખોખા તરીકેજ દર્શન દે છે મનુષ્યના વ્યક્તિત્વનો હોપ કરી નાખતી કોઇ પણ રીત તાજ્ય છે, અને તેજ હક્કનો કવિતાના પ્રદેશમાં પણ કવિએ લાભ લેવાનો છે જેન સ્વતંત્રતામાંથી નિરકુશપણમાં લપસી જવાનો ભય રહે છે તેમ પરપરા પ્રાપ્ત કાવ્ય સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં નિર્ભર અનુકરણમાં ઉતરી પડવાનો ભય રહે છે મહા કવિઓ પણ કેટલીક વખત આ કોષથી મુક્ત રહી શક્યા નથી, અને કોઇ પણ સમયના ચાલુ સંસ્કૃતિનો માટો આગ તે તે સમયની સમર્થ વ્યક્તિઓએ પોતાને માટે દોરી કઢાડેલા માર્ગોમાજ રૂધાઇ રહે છે, અને તાર્કાગિક જીવન ભોગવી મહાય લુપ્ત થઇ જાય છે કવિનામાં વિષય અને વિચારનું સામ્ય હોવા છતાં કવિની કલ્પનાનો સ્પર્શમણી અડકતાં તેનો તેજ વિષય અને વિચાર અનુપમ સૌન્દર્ય ધારણ કરે છે, અને સામાન્યતા ની મર્યાદામાંથી બહાર નીકળી જાય છે કવિ એ અદ્ભુત વ્યક્તિત્વવાળો આત્મા છે, અને તેના આત્માની છાપ તેની સર્વ કૃતિઓ ઉપર પડી તે કૃતિઓમાં નવિનતા પુરી તે નવીનતાને ચીરજીવી બનાવે છે એક કવિ જેમ સામાન્ય સપાટીથી જુદો તરી આવે છે તેમ તે અન્ય કવિથી પણ જુદો પડી જઇ તરત ઓળખાઇ આવે છે બન્ને કવિની કૃતિમાં વ્યાખ્યા ન થઇ શકે એવું, કાઇ અનુપમ, અવર્ણનીય પરંતુ પારખી શકાય એવા તત્ત્વો રહેલા હોય છે, અને તેથીજ એકજ વિષય અને એકજ વિચાર હોવા છતાં બન્ને કૃતિ સુંદર પણ પૃથક લાગે છે મનુષ્યોનાં અગ સરખાંજ હોય છે, પરંતુ લાવણ્યવાન મનુષ્યની સૌન્દર્ય છટામાં તેને સામાન્ય મનુષ્યથી જુદો પાડી નાખતું કોઇ એવું ઓળખાઇ આવતું પરંતુ વર્ણ ન શકાય એવું તત્ત્વ રહેલું હોય છે, કે જે તેને અન્ય સૌન્દર્યવાન મનુષ્યોથી પણ જુદો પાડી દે છે આ પ્રમાણે એકનો એક પ્રસંગ અને એકની એક લાગણી હોવા છતાં સામાન્ય પ્રતિની કહેવાતી કવિતા કોઇ યથાથ કવિની કળામાં ઘડાયેલી કવિતા, અને તેવાજ કોઇ અન્ય કવિના વ્યક્તિત્વની છાપથી વિભુષિત થએલી કવિતા પરસ્પરથી જુદી પડી ઓળખાઇ આવે છે, તેજ પ્રમાણે કવિઓની ઉત્તમ કૃતિ તથા સામાન્ય અનુકરણની કક્ષા ઉપર આવતી કૃતિઓ ઓળખી કઢાઠવામાં બહુ મુશ્કેલી પડતી નથી

આવા પ્રકારની Stereotyped ગઝલોમાં કલાપિનાં 'હદ' 'તહારી બેકયાઇ', 'ફીરીયાદ શાની છે' 'જે પરવાઇ' વગેરે કાવ્યો આપણે મુકી સંકોચ ને કાવ્યોનું

વિશેષ વિવેચન અને શક્ય નથી. તેમના વાંચનગીજ જણાઈ આવશે કે તેની રચનામાં કાંતો પ્રયત્ન કે કાંતો સુસ્તીની નિશાનીઓ જણાય છે, નૈસર્ગિકપણાનો ભાસ દેખાતો નથી; લાગણીઓ ઉછળતી દેખાડવા પ્રયત્ન થયો છે, પરંતુ તેમની નીચે વકન કરતી મંદતા તેમનું ઇન્નિમપણું ખતાવી આપે છે, અને રમ શાંત્યોલતાની અચુક નિશાનીરૂપ

“ હમોને ના તમા તહારી, હમો ના નાતમાં તહારી ”

જેવી ખાલ્શ, દલપત સંપ્રદાયના સંભારણા જેવી, શબ્દ રમતો નજરે પડે છે.

કલાપિ પોતાના એક પત્રમાં જણાવે છે કે તેના જીવનમાં કલા નથી, ‘લાગણી-ઓજ નાન છે. તેના કલાવિધાન સંબંધી સામાન્ય મત પણ એવો છે કે તે માત્ર લાગણીઓજ કવિતામાં ઉતારી શકે છે, પરંતુ કવિતા તો એક કલા પણ છે. કલાપિ કલા વિધાયક તરીકે કેટલે અંગે સફળ થયો છે એ પ્રશ્ન આ સ્થળે ચર્ચવાની જરૂર નથી. એટલું તો ખરું કે તેણે શબ્દ આલાકીમાં ઉસ્તાદી મેળવી નથી, લાગણી-ઓના પ્રવાહમાં જેવાં તે પોતાના ઉદ્ગારો ઉપર સ્વભાવપૂર્વક ઓપ ચઢાવવા રોકાતો નથી, અને પોતાની વાક્ય રચના ઉપર પહેલ કે પાસા પાડવાની દરકાર રાખતો નથી. પરંતુ આ બેદરકારીને લીધે તેનો કેટલીક સુંદર ગઝલોમાં ખામીનો પ્રવેશ થાય છે. શબ્દ સૌન્દર્ય કે અર્થ સૌન્દર્યમાં નિમગ્ન થતા જતા વાંચકને ખટકો કે આંચકો ન લાગે એવી રીતે કવિતાના છેવટના શબ્દ સુધી સૌન્દર્ય પ્રવાહનું સતત વહન થયાજ કરે એમાં કલા વિધાનનો વિજય છે. ન્હાનાલાલનાં કેટલાક કાવ્ય કલા-વિધાનના ઉત્તમ નમુનારૂપ છે. પરંતુ કલાપિની કેટલીક ગઝલોની ઉત્તમ અસર તેમાં રહેલી ન્હાની સૂની ખામીને લીધે ઓછી થઈ જાય છે, અને કૃતમ પંક્તિઓને પડ છે, આવવાથી તે વધારે ઉપસી આવેલી જણાય છે.

‘દગો’ એ નામની ગઝલનો હૃદયદ્રાવક ઉપાડ,

“ કદન વીણુ લાશ વૈરાને હીનાનાની પરી હીલખર,
ખકા તેની ઉપર થાતાં અરે તુજ હાથ શું આવ્યું ?

વિગેરે પંક્તિઓથા થઇ

કદમ તુજ ઝોસવા ગભરૂ પડયો તો પેરમાં તહારા
જક્ષમાં ફેંકતાં તહિને અરે તુજ હાથ શું આવ્યું ?

જેવી ભાવવાહી અને શબ્દ લાલિત્યથી ભરેલી કડીઓમાં કાયમ રહે છે, અને શરૂઆતથી આઠ કડી સુધી કવિત્વમય વાતાવરણમાં રહી તે વાતાવરણથી ખહાર જવું પડશે આવી સહજ પણ શંકાથી મુક્ત થઈ ગએલો વાંચક

“ ભરી દેતાં રડયો, સાકી, ત્યારે તું થઈ ગુસ્સે
તને લાત તે દેતાં કહે તુજ હાથમાં શું આવ્યું ?

જેવી કવિત્વ રહિત, ઠોકરાતી વાણી સાથે અથડાય છે, સુંદર સ્વપ્નમાંથી અયાનક બ્રજતિ થતાં અધારાં ઓરડાની દિવાલો સામે અથડાતાં જેવી સ્થિતિ થાય તેવી સ્થિતિમાં તે મુકાય છે અને

રહે આખાંદ તું દીલખર, અને ખજર, અને ખાલુ
અરે પણ ધરકે કરવાથી અમારે હાથ ગુ આભ્યું ?

સરખી પશ્ચિમોથી પુરા થતા કાવ્યના પાછલા ભાગોનો રસ ડરતો ડરતો અનુભવે છે

પરંતુ આ સઘળા વિવેચન ઉપગ્રી એમ માનવાનું નથી કે કતાપિ ગઝલ લખનાર તરીકે નિષ્કૃળ નીવડ્યો છે કેપરના સવળા દોષો એ કવિની પ્રાથમિક શરૂઆતની સ્થિતિ સૂચવે છે અને તેના કાગ્યોનો જુડો અભ્યાસ કરી આ સઘળા દોષોથી મુક્ત થતો જતો કવિ પોતાનો વિકાસ કેવી ઝડપથી સાધ્યે જતો હતો તેનું આપણને જ્ઞાન થાય છે 'તું મ્હારી હતી' એ ગઝલની મીઠ શબ્દ ગ્યના, દદાત તરીકે,

હવા તુંજ વસ્ત્રની પલટી, ચમન મ્હારો ગયો ફીટી
હવે આ હાડપીજરને રહી અજમની ખરકત

'ધરકના ખદા' સરખી મસ્ત ઉછળતી કવિતા, 'ત્યાગ' સરખી ખપન મુક્ત થવા ઇચ્છતી વૃત્તિના ઉદગાર, 'પરવાયો' સરખી નિરાશાની પરાકાષ્ટા જમા

‘બુદ્ધાની ખદગી કરજે હુ તો જોયીય પરવાયો’

જેવી હૃદયલેદક પ્રકૃતિઓની પરપરા છે તે, ‘મ્હારી પીછાન’ જેવું સાધુ-સુદ્ધીના આદર્શ જીવનનો ખ્યાલ આપનાર કાવ્ય, અને ‘સાક્ષીને કપકો’ જેવી નાજુક શુભાર સ્ત્રની ભરેલી ગઝલો ગુજરાતને આપનાર કવિ નિષ્કૃળ નીવડ્યો ગણાયજ નહિ કવિઓની ખામીનાં વિવેચન તે તેમથી યથાર્થ ખૂબીઓ સમજાય એટલાજ માટે જરૂરના છે, અને સમભાવથી કરેલો ખામીઓનો અભ્યાસ શિશુણીય થઈ પડે છે સુદ્ધી મત્ર-લનો ઉત્તમ ખ્યાલ આપતી ‘સનમને’ નામની ગઝલ તેને ગઝલ લેખકોમાં ઉચ્ચ સ્થાન આપવા માટે પુરતી છે અને તેના ગુણ વર્ણન માટે અવકાશ નથી, પરંતુ ‘અયે ઉલ્લેખ, અયે ખેગમ’ ના સંબોધનોથી પોતાની કવિતાનું મજબૂતરણ શરૂ કરતો કવિ વિવિધ લાગણીઓની પરિક્રમા કરતો શાત રસના સાગર રૂપ ‘આપની યાદી’ માં વિરામ પામે છે તે વિરામકાળ છઠ્ઠીસ વર્ષે ન આવતાં વધુ લખાયો હતો તે ગુજર સાહિત્ય કેટલું વધારે સમૃદ્ધિવાન બનત તોના વિચાર આપણને પુકારવાને ધ્રેરે છે કે ‘આસુ મહીએ આંખથી યાદી ઝરે છે આપની’

કલા અને તહેનું સ્વરૂપ.

લેખક-રા. મહારા'કર પોપટભાઈ આચાર્ય, ખી. એ.

That art is greatest which conveys to the mind of the spectator, by any means whatsoever, the greatest number of the greatest ideas, and I call an idea great in proportion as it is received by a higher faculty of the mind and as it more fully occupies and occupying exercises and exalts the faculty by which it is received

—*Ruskin.*

કલા સબધી પ્ર'નોથી ક્યા વિચારશીલ મનુષ્યને ગુચવણુ ઉત્પન્ન થઈ નથી ? અને તે પ્ર'નો પણ કેવા વિષય છે ? કલા શું છે ? મનુષ્યજીવનમાં તે કયું સ્થાન ભોગવે છે ? તહેનો શો ઉદ્દેશ છે ? તહેનો ઉપયોગ શો છે ? ઇત્યાદિ પ્ર'નોની ચર્ચા આપણાં ગુર્જર સાહિત્યમાં જેટલે અંશે થવી જોઈએ તેટલે અંશે થઈ નથી.

વળી, એમ પણ બને છે કે અમુક શબ્દોનો પ્રચાર રૂઢ થઈ જવાથી આપણે તહેનો ઉપયોગ કરવા છતાં તહેના અર્થ સંબંધે ગંભીર વિચાર કરતા નથી, અથવા તો તે સંબંધી ઉપસ્થિત થતા પ્ર'નોની ચર્ચામાં ઉતરતા નથી. એમ પણ જોવામાં આવ્યું છે કે જેમ અમુક શબ્દોનો અર્થ ગૂઢ અને અનિશ્ચિત વધારે તેમ તહેનો લોટો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે. આ સર્વ ઉપરથી અહિં મળેલા આપ સર્વ વિદ્વાનો સમક્ષ કલા સંબંધે કેટલાક વિચારો નિવેદન કરવાનું ઉચિત ધાર્યું છે. આ ન્હાના લેખમાં કાંઈ પણ વિશિષ્ટ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિષ્ઠાપન કરવા કરતાં એક દૃષ્ટિબિન્દુ જ રજૂ કરવાનો ઉદ્દેશ છે. અને એ રીતે જ આપ આ લેખને તપાસશો એવી નમ્ર વિનંતિ છે.

કલા સંબંધે કંઈ પણ લખવા પહેલાં તહેનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. આહ 'કલા' એ શબ્દ ઘણા વ્યાપક અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે. અંગ્રેજીમાં Art શબ્દ જે રૂઢ અર્થમાં વાપરવામાં આવે છે તે અર્થમાં ન વાપરતાં 'બહારની સંજ્ઞાદ્વારા દર્શાવેલા મનના ભાવ', એવો અર્થ સ્વીકાર્યો છે. એમર્સનના લલિત અને ઉપયોગી એવા બે કલાના વિભાગોનો અહિં વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી.

કલા એટલે શું ? એ કેવો પ્રશ્ન ! જેને પૂછીએ તે ઉત્તર આપશે કે 'સૌન્દર્યનું' ભાન કરાવનાર પ્રવૃત્તિ તે કલા. આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરતાં એમર્સન કહે છે કે મનુષ્યના સ્વભાવમાં કેટલાંક એવા તત્ત્વો રહેલાં છે કે તે તહેના મનની ભાવનાઓને મૂર્તિમાન સ્વરૂપ આપી તહેને પ્રકટ કરવાને પ્રેરાય છે. જે જે ભાવો તહેના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થાય છે, તે તે સર્વ કાંઈ વિશિષ્ટ સ્વરૂપમાં પ્રકટ થવા પ્રયત્ન કરે છે આવા અનુભવેલા ભાવો બહાર પડે ત્યારે જ મનુષ્યને શાન્તિ થાય છે, અને તેથી તે બુદ્ધિપૂર્વક અથવા અજાણતાં પોતાના વિચારોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપે છે, હંમેશા પોતાની મનોગત ભાવનાઓ અથવા વિચારોને બુદ્ધિપૂર્વક મૂર્ત કરવી તહેનું નામ કલા. પ્રકૃતિ એ સૌન્દર્યનું પરમ નિધાન છે. પ્રત્યેક મનુષ્યને પ્રકૃતિના સામાન્યમાં સામાન્ય દશ્યથી પણ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે અમુક અસર થાય છે, પરંતુ કેટલીક

નિમ્ન વિભૂતિઓને તો હેના મૌનદર્શનથી એટલો મલો હર્ષાતિરેઃ થાય છે કે તેઓ તે મૌનદર્શને પોતાના હૃદયમાં ઉતારી વધ નાના પ્રકારના નવીન સ્વરૂપોમાં પુનઃ પ્રકટ કરે છે સૌન્દર્યના નવીન સ્વરૂપોનું નૃત્ય ને કના પોતાના અભિપ્રાયનું પેહન આપના એક સ્થાને એમર્મન લખે છે કે

" A work of art is an abstract or epitome of the world. It is the result or expression of nature in miniature. Thus is art a nature pressed through an alembic of man "

એમર્મનના કલામંથથી વિચાર મામાન્ય વિચારો ગણવામાં આવે નથી, પરંતુ આ લક્ષણ ઉપરથી પુનઃ પ્રશ્ન થાય કે કા માનદ્ય એટલે શું? આ પ્રશ્ન મનાતન છે અનેક વર્ષો થયા આ પ્રશ્ન પૂછતો આવ્યો છે, અને કા અઘાપિ હેનો મમાધાનકાગક ઉત્તર મળ્યો નથી વિદ્વાનો, તત્ત્વજ્ઞો અને શાસ્ત્રનિગાગરોએ મામાન્ય મનુષ્યની શુદ્ધિને અગમ્ય એવા હેના પરસ્પર વિરોધી નક્કરો બાધ્યા છે, અને છતાંએ હવે નવા લક્ષણો અપાતા જાય છે એમર્મન તો કહે છે કે મૌનદર્શનું લક્ષણ જ મારી મઠાય નહિ તે શુદ્ધિનો વિષય જ નથી મોરીટઝ નામે એક જર્મન વિદ્વાન કહે છે કે મૌનદર્શનું એ મમજી શકાય નહિ અમુક સુદર પદાર્થની સમજ ઉભા મ્દી એ પદાર્થ સુદર છે એમ આપણે કની શકીએ, પરંતુ તે શા માટે સુદર છે અથવા તો કયા કયા તરંગો દોષ ત્યારે અમુક વસ્તુ સુદર કહેવાય એ આપણે કહી શકતા નથી. ગરિકન કહે છે કે, આ પછી સ્થૂન પાયાના માલ સ્વરૂપના ચિન્તનથી આપણામાં જે આનંદો ઉપ થાય તો તે પદાર્થ સુદર છે એમ ગણાય. મક પોતાના The Sublime and the Beautiful નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે, કલાનો ઉદ્દેશ મૌનદ્ય અને ભાવના પ્રકટ કરવાનો છે અને જનાયમગમ્ય એ મૌનદર્શનું આદિકાગણુ છે કેન્ટ, શીનર દર્શનાત્મક ઇત્યાદિ ઇત્યાદિના મત અનુમાર જે કદ અધૂલ લાભની આશા વિના અહેતુક આનંદ આપે તે મૌનદર્શ છે શીકેટ, હેગલ, ગોપ હોઝર આદિ કેટલાક ગદ્યવાદીઓ એમ માને છે કે સાન્દર્શ એ અનતતો આવિર્ભાવ છે વિષયવિગ્નાર અને કાતના મયામના ભગના ભાવથી અનેક તરંગોના અભિ પ્રાયોને ઉત્તેજ કરવાનું અને હેવું તાગતમ્ય કલાકારાનું આ ગ્યાને નકપ નથી અદિ એટલું જ કલ્પુ જમ થયે કે કેટલાક પ્રમાણપુર સગતામાં, કટલાક કેમીના વિગાધના રામનમાં, કેટલાક પરિમિતમાં અપરિમિતા દર્શનમાં માન્દ્ય જુએ છે

આ પ્રમાણે મૌનદર્શની ભિન્ન ભિન્ન ગ્યાખ્યાઓ તપામતા આટલું ફલિત થાય છે
૧. માન્દર્શ એ પરમાત્મસ્વરૂપનો આવિર્ભાવ છે અને હેવું અવન અગ્નિત્વ દોષ અધિદાનની ગરૂ નથી,

૨. માન્દર્શ એ હેતુગદિન અને ગ્યાર્થની ભાવનાથી રિયુક્ત આનંદ છે

પરંતુ જગ વિચાર કરતાં નજીગે કે આ મો લક્ષણોમાં અનિશ્ચયિત ગેષ છે પ્રથમ લગણુ ઉદ્ભૂત અને અસ્પષ્ટાદર્શી પરિપૂર્ણ છે, પરંતુ ત્વંમા તરવગાન, ધર્મ અને જગનનો સુમાવસ થઇ જાય છે (દેગત, ગેર્ભામ અને કેટલાક કેય વિદ્વાનોના મત અનુમાર) બીજું લક્ષણુ સ્પષ્ટ છે, પરંતુ તેમાં પગ સુપાન નુકેમન તરંગોના અપર્ષ ઇત્યાદિથી ઉપત થતા આ કલો મમારો થઈ શકે છે

આ ઉપરાંત અમુક વસ્તુમાં સૌન્દર્ય છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કોણ કરે ? ત્યાં એક મનુષ્યને વિષયતા વિષમતા અને મલિનતા જણાય ત્યાં અન્યને સુંદરતાના ભંડાર ભાસે છે. એકાદ સધ્યા સમયની લવ્ય શાંતિ અથવા તો સમુદ્રનું સનાતન ગાન અથવા કોઈ નદીતીર ઉપર ઉભા રહીને જોયેલી ચાંદની એક કવિહૃદયમાં સૌન્દર્યની જેવી ભાવના ઉત્પન્ન કરે તેવી અન્ય પ્રાકૃત મનુષ્યના મનમાં ન થાય એ વાત તો આપણા નિત્યના અનુભવની છે. સૌન્દર્યની ભાવનાનો આધાર મનુષ્યની રુચિ ઉપર રહેલો છે. આ રુચિ—taste માં કેટલું વૈચિત્ર્ય છે ? તેનો આધાર મનુષ્યની કેળવણી, પરિસ્થિતિ, સંસ્કાર ઇત્યાદિ ઉપર છે. બધી મનુષ્ય પોતાની રુચિનુ નિયમન કરી રહેને એક માર્ગેથી વાળી લઈ અન્યત્ર દોરી શકે છે. એકને દ્રાક્ષ રુચે અને અન્યને દાડમ રુચે તો તેના કારણે આપી શકાય નહીં અને તેને માટે અમુક અચલ નિયમો પણ ઘડી શકાય નહિ.

આ પ્રમાણે કલાનું લક્ષણ તપાસતાં આપણે અન્તે રહેતો આધાર એક આકર્ષક તત્ત્વ પર રહેલો છે એવું જોઈ શક્યા. આવી અપૂર્ણ અને અસંતોષજનક વ્યાખ્યા સ્વીકારવાથી કલા શું અને અકલા શું રહેતો નિર્ણય કરવાનું કાર્ય વિષમ થઈ પડશે, અને કદાચ રૂચિભિન્નતાને પરિણામે કશામા કલા છે જ નહિ એ સ્વીકારવાનો અત્રિય પ્રયંગ પ્રાપ્ત થશે.

કલા એક માનુષિક પ્રવૃત્તિ છે. આવી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ જનસમાજની સેવા સાંધી રહેતું કેટલે અંશે કલ્યાણ કરી શકે છે, તે ઉપરથી તેની મહત્તાનું માપ નિકળી શકે. આવી પ્રવૃત્તિઓને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોતું નથી, તેથી ‘કલાની ખાતર કલા’ એ સિદ્ધાંતમાં ભ્રમ જમાવેલો છે.

કલા એ મનુષ્યના વ્યવહારનું એક સાધન છે. કલાની કૃતિનાં દર્શન અથવા શ્રવણથી કલાવિધાયક અને તે સમયે અથવા પાછળથી એ કલાની કૃતિ જોનાર અથવા સાંભળનાર વચ્ચે એક પ્રકારનો સૂક્ષ્મ સંબંધ બંધાય છે. વાણી પણ આવા વ્યવહારનું સાધન છે, અને તેથી પણ એ મનુષ્યો વચ્ચે સંબંધ બંધાય છે. પરંતુ તેમાં અને કલાની કૃતિમાં ભેદ એટલો છે કે મનુષ્ય વાણીદ્વારા પોતાના વિચાર અન્યને જણાવી શકે છે ત્યાં કલાદ્વારા પોતાની ભાવના (emotions) અન્યમાં સંક્રાન્ત કરી શકે છે.

એક મનુષ્યે વ્યક્ત કરેલી ભાવનાને ઇન્દ્રિયગમ્ય કરી રહેને અનુભવવાની શક્તિમાં કલાનાં બીજ રહેલાં છે. એક મનુષ્ય હસે છે, ત્યારે અન્યને પણ હસવું આવે છે, એ અન્યની ભાવનાઓ અનુભવવાનું પરિચિત ઉદાહરણ છે. મનુષ્ય પોતે ભાવના અનુભવતો હોય તે જ સમયે અને તે જ સ્થાને પોતાના સ્વરથી અથવા દેખાવથી બીજા ઉપર અસર કરે. પોતે બગાસું ખાય ત્યારે અન્ય મનુષ્ય પણ બગાસું ખાય, તો તે કલા નથી, પરંતુ અન્યમાં પણ પોતે અનુભવેલી ભાવનાનો ઉદય થાય એવી શુદ્ધિથી જ્યારે એક વ્યક્તિ બહારની કોઈ પણ સંજ્ઞાદ્વારા પોતાની લાગણી પ્રદર્શિત કરે ત્યારે જ, કલા થાય છે. એક સાદું દ્રષ્ટાંત લઈએ. એક બાલક પ્રેતથી બહુ ભય પામતો હોય, અને એકાદ વખત રહેને અધારી રાત્રિએ એકલા જવું પડ્યું હોય, તે વખતે તેનાં મનમાં ભયનો જે સંચાર થયો રહેતું ભાન કરાવવાને રાત્રિનો અધિકાર, પોતાનાં હૃદયની ભીતિ, સર્વત્ર પ્રસરી રહેલી શાન્તિ અને નિર્જનતા ઇત્યાદિનું વર્ણન કરે અને વર્ણન કરતાં પોતે પણ તેવી જ ભાવનાઓ

અનુભવે અને તહેતા શ્રોતાઓમા પણ તે જ ભાવનાનો ઉદય થાય તો એ ઢ્વાની કૃતિ યદ ગણાય આમા રાત્રિએ બહાર જવું બંદીએ એનું આવશ્યક નથી પોતાની કલ્પનાનો ઉપયોગ કરીને પણ પોતાની લાગણીઓ દર્શાવી શકે તો પણ તે કલા યદ ગણાય આ પ્રમાણે ભાવનાની સકાન્તિ એ કનાનું મુખ્ય લક્ષણ છે આ ભાવનાઓ ગમે તે હોય આનંદ, આરા, શોક, દુઃખ અથવા એરી ગમે તે ભાવના કનાનો વિષય યદ શકે છે માતૃભૂમિ માટેનો પ્રેમ, વૃત્તનો ઉત્સાહ, પિતોદવાનાંથી થનો આનંદ, પ્રાત કાળમા સૂર્યના ભય દર્શનથી થનો હર્ષસમુદાસ, કોઈ પણ નિરુણ ચિત્રકારની કૃતિ જોવાથી ઉપજતું માનદાશ્રય આ સવ કલા છે

૧

હવે આપણે આ દ્રષ્ટિબિન્દુથી કનાનું લક્ષણ ખાંતી શકીએ પોતે અનુભવેથી એક ભાવનાને પુન ઉદોષ્ણ કરી તહેને ગતિ, વર્ણુ રેખા, સ્વર અથવા શબ્દની અમુક રચના દ્વારા અન્યમા સકાન્ત કરી તહેનો અનુભવ કરાવવો એ કનાની પ્રવૃત્તિ

આ ઢ્વાની પ્રવૃત્તિના મૂલ મનુષ્યસ્વભાવમા રહેલા છે તહેનામા જેમ સામા માણુમના વિચાર સ્વમજવાની શક્તિ છે, તેમ જ બીજાની લાગણી સ્વમજવાની અને અનુભવવાની શક્તિ રહેલી છે આ શક્તિ જ કનાનું પોપડ બળ છે વાણીદ્વારા ન્યમ્તા ઢ્વરેલા વિચારો સ્વમજવાની શક્તિથી જેમ મનુષ્ય અન્ય પ્રાણી ઉપર યેવતા ભોગવે છે, તેમ અન્યનું પ્રકટ થતું હૃદય સ્વમજવાની આ અદનુત શક્તિથી તહેની સસ્કૃતિનો પ્રમાગ અને વિકાસ થયો છે

આ પ્રમાણે માનરીના જીવનમા કના એક અતિ અગત્યનું સ્થાન ધગવે છે તે આપણા પગમ કલ્યાણની સાધક છે, અને પ્રગતિ અને સમૃતિની પ્રેરક છે કનાના અભાવે મનુષ્યમા એકતા માધનાનું કાર્ય ધણું વિકટ થાત અને પરસ્પરને ઘાત કરનારા હિસક પ્રાણીઓ ઢ્વરતા આપણે તિવમાન શ્રેષ્ઠ યદ શકત નહિ

જગતમા સર્વન કલા દષ્ટિએ પડતી નથી આધુનિક સમયમા કના સમધી આપણું જ્ઞાન એટલું અમત અને અનિશ્ચિત છે કે આપણે કલાભામ અને કલા વચ્ચે ગહેલો ભેદ વિમરી ગયા ડીએ, અને અદાને પણ કલા કહેવા લાઆ છીએ ત્યારે કલાની કૃતિમાં વમ્તુ બાદ ઢ્વરતા આવશ્યક અગો ક્યાં ક્યાં હોવાં જોઇએ ?

પ્રથમ તો, પ્રત્યેક કનાની કૃતિમાં સ્લામા માણુસને અસર ઢ્વરવાની શક્તિ જોઇએ જો કોઈ મનુષ્ય નિરોષ શ્રમ બીધા વિના અથવા તો પોતાનું દષ્ટિબિન્દુ બદલાવ્યા વિના કર્તાના ભાગ અનુભવી ગદિ અગો તહેની સાથે માનસિક એકતા અનુભવી શકે તો તે કૃતિ કલામય છે આની એટલાનું ખામ લક્ષણ એ છે કે ભોક્તાને જેમ જ લાગે છે કે એ કૃતિ પાતાની છે, અને તેમા પ્રકટ થયેલા ભાવો પોતાના જ છે, પરતુ પોતે દર્શાવી શકે તહેના કરતા ધણી સગમ રીતે પોતાના મનોગત ભાવોનું દર્શન આપવામાં આવ્યું છે આ પ્રમાણે એક ખરી ઢ્વાની કૃતિથી કર્તા અને ભોક્તા વચ્ચે અદૈત ઉત્પન્ન થાય છે વ્યક્તિ વ્યક્તિના ભેદનાવતો લય કરી આ અદૈતભાવને ઉત્પન્ન કરવો અને પોપવો એ જ ખરી કનાનું પ્રધાન લક્ષણ અને આદર્શ છે

આ અસર કરવાની ગકિતનો આધાર નણુ ઉપાંગ ઉપર છે (૧) સકાન્ત કરેલી જ્ઞાનની અકૂર્વતા, (૨) અપદના, અને (૩) કર્તાની હૃદયવિશુદ્ધિ (Sincerity) ભાવનાની

અપૂર્વતાથી અસર કરવાની શક્તિ વધે છે, એ તો સર્વમાન્ય છે એટલે તે વિષે વિશેષ કહેવાનું નથી; પરંતુ શુદ્ધ કલાની પ્રત્યેક કૃતિમાં સ્પષ્ટતા તો જોઈએ. જ્યાં સુધી કલાકાર પોતાની હૃદયગત ભાવનાઓને સ્પષ્ટતાથી મૂર્ત સ્વરૂપ આપી શકે નહિ ત્યાં સુધી સહામાના મનમાં તહેની થયેચ્છ છાપ પડે નહિ. પરંતુ આ બંને કરતાં પણ હૃદયવિશુદ્ધિ તો ખાસ આવશ્યક છે પ્રત્યેક કલાવિધાયક અમુક ભાવના અનુભવે છે ત્યાર પછી અન્યને પણ તહેનો અનુભવ કરાવવા પ્રેરાય છે; તહેની આંતર પ્રેરણાથી તે પોતાના ભાવો દર્શાવ્યા વિના રહી શકતો નથી. પોતાના આત્મમાં બીજને ભાગ આપવો એ મનુષ્યસ્વભાવ છે. કલાકારની હૃદય-વિશુદ્ધિ જેટલી વધારે તેટલી જ સખળતાથી તહેની ભાવનાઓ પ્રકટશે, અને સહામાને અસર કરશે. તહેનામાં હૃદયની શુદ્ધતા હશે તો સ્પષ્ટતા આપોઆપ આવશે. જ્યારે આ હૃદયવિશુદ્ધિ નથી હોતી ત્યારે કલા નહિ પરંતુ કલાભાસ થાય છે, ભોક્તાને આકર્ષી રાખવા માટે અનેક પ્રયુક્તિઓ કરવી પડે છે. આ કલાભાસમાં હૃદયની ભાવનાઓ વ્યક્ત કરવાની જરૂરિયાત જેવું કશું હોતું નથી. પરંતુ, દ્રવ્યોપાજ્ઞન, યશઃપ્રાપ્તિ આદિ ક્ષુદ્ર હેતુઓ જ તહેના પ્રેરક હોય છે. ખરા કલાકારમાં ભાવનાઓ અનુભવવાની શક્તિ હોવી જોઈએ, ગમે તે સ્વરૂપે એ ભાવો પ્રદર્શિત કરવાની ઇચ્છા અને શક્તિ હોવાં જોઈએ; અને કલાની ઉત્કૃષ્ટતા સાધવા માટે તહેનામાં તે સમયનાં ઉચ્ચતમ સંસ્કારો ઓતપ્રોત થયેલા હોવા જોઈએ. કલાકારમાં ઉપર કહેલા ત્રણ અંગોની ન્યૂનતાધિકતાના પરિણામે કલાની મહત્તા માપી શકાય છે.

આવું કંઈક કલાનું સ્વરૂપ છે. ખરી કલામય કૃતિ કલાવિધાયકના હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થઈ સહામાના હૃદયને સ્પર્શ કરે છે. કલાકારનાં હૃદયની બલવાન અને અનિવાર્ય પ્રેરણા એ કલાની ઉત્પત્તિનો હેતુ છે, અને મનુષ્યજીવનના ઉચ્ચ અંશોને ઉચ્ચતર બનાવવા એ તહેનો ઉદ્દેશ અને સદેશ છે.

જ્યારે કલાનો ઉદ્દેશ આવો ઉચ્ચ છે, ત્યારે સ્વભાવિક પ્રશ્ન થાય છે કે તહેનું વસ્તુ શું હોયુ જોઈએ ? પરંતુ તે વિષય એટલો વિશાળ છે કે પ્રસ્તુત લેખની મર્યાદામાં તે સંબંધે ચર્ચા કરવાનું પણ અશક્ય છે. માત્ર એટલું જ બસ છે કે મનુષ્યજાતિનાં ગ્રેયને અર્થે જે વડે ઉચ્ચ ભાવનાઓ પ્રસાર પામે અને જે દ્વારા તહેમનું ઐક્ય સધાય તે સર્વ કલાનું વસ્તુ હોઈ શકે છે.

આપની આસપાસની સૃષ્ટિનાં રહસ્યોની મિમાસા એવો વિજ્ઞાનનો અર્થ લઈએ તો જરા વિચાર કરતાં પ્રતીત થશે કે કલા અને વિજ્ઞાન વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે. અમુક દેશ-કાલના લોકો આવશ્યક ગણે તે પ્રશ્નોના ઉકેલ કરવા અને તહેને બુદ્ધિગમ્ય કરવા એ કાર્ય વિજ્ઞાનનું છે. અને તે જ સત્યોને બુદ્ધિમાંથી ભાવનાના પ્રદેશમાં લાવવાં એ કાર્ય કલાનું છે. અમુક વિષયમાં જ્યાં મનુષ્યને દલીલથી પ્રતીતિ થાય નહિ, ત્યાં કલા તે વિષયનો તહેને અનુભવ કરાવે છે. વિજ્ઞાનમાં અમુક પ્રકારનાં જ્ઞાનની પરપરાની જરૂર પડે છે, પરંતુ કલામાં આવાં જ્ઞાનની અપેક્ષા રહેતી નથી. પ્રત્યેક મનુષ્ય કલાને સહમજવાની અને અનુભવવાની શક્તિ ધરાવે છે. કલાનું કાર્ય મહાન છે; જગતમાં સ્થાપિત થયેલા ન્યાયમંદિરો અને પોલીસના સંસ્થાનોથી જે કૃત્રિમ શાન્તિયુક્ત એકતા થાય છે, તે દૂર કરી સ્વયંભૂ

પ્રેરણાથી એકતા ઉત્પન્ન કરી એ કલાનો ધર્મ છે વિજ્ઞાન અને કલાને સંગવ હોવાથી આ મહાન કાર્યની ઇષ્ટસિદ્ધિમા તહેતે પણ ભાગ આપવાનો છે અને તેથી તહેતી કાર્ય પદ્ધતિમા હવે ફેરફાર થવો ઘટે છે મનુષ્યની કલ્યાણસાધના તી ગતિ થાય તહેતી ઉત્તરિ કયે પ્રકારે થાય ઇત્યાદિ વિષયોનાં ચિન્તનો ભાગ વિજ્ઞાને સ્વીકારવો જોઈએ 'ત્રીએ પરતુ આજે વિજ્ઞાન શુ કરી રહ્યું છે? ઘણું થયું છે અને થાય છે, અને આ ઘણું ત્રેય પણ સંધાય છે પરતુ યુરોપની પ્રગતિ યાત્રીએ આપણને દર્શાવ્યું છે કે મનુષ્યરક્ષણ કરતા મનુષ્યમક્ષણના ઉપાયો શોધવા એ વિજ્ઞાનનું કર્તવ્ય થઈ ગયું છે વિજ્ઞાન કલાનું આધાર સ્થાપ છે, એ ને ઉન્માર્ગગામી હરો તો કના પણ તેવી જ થશે માટે મનુષ્યના હિત ચિન્તનના વિકટ પ્રશ્નોના ઉત્તર કદાચે તહેમને વ્યવહારમા ચોજી ચોતાનો ધર્મ પરિપાતન કરવાની વિજ્ઞાનને જરૂર છે

કલાનું ભવિષ્ય મોજજવન છે આગ્રમાણે જેમ જેમ તહેતુ તાત્વિક સ્વરૂપ સહમજતા જશુ, તેમ તેમ આપણી ભાવનાઓ ઉચ્ચ બની આપણી ઉન્નતિ થતી જશે, મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે ભ્રાતૃભાવ વિકાસ પામશે, સ્વાપણ અને મેવાની દીક્ષા લેનારો અને પાર્થિવતાના અશો ઓછા થઈ આપણામા દિવ્યતા શ્રદ્ધિ પામતી જશે કલાને આપણને માત્ર આનંદ, વિનોદ અથવા વિલસનુ માધન ન ગણતા, તહેતે માનવજીવનમા એક આવશ્યક વ્યવહારનું માધન ગણતાં શીખીયુ, તેમ તેમ તહેતો મર્વાગ વિકાસ થશે કદાચે આ Sentiment લાગશે અને છે પણ તે જ પણ જગતના કના મહાન કાર્યો તહેતે સાધ્યા નથી?

કાઉન્ટ ટોલ્સ્ટોય લખે છે કે

'The destiny of art in our times is to transmit from the realms of reason to the realm of feeling, the truth that well-being of men consists in being united together, and to set up in place of the existing reign of force, that of God : i.e. of love which we all recognise to be the highest

Possibly in the future, science may reveal to art yet newer and higher ideals which art may realise but in our time the destiny of art is definite and clear'

અન્તમા આપણા નવીન યુગગતમા કલાની બ્રાહ્મિયુક્ત સહમજજનો દય થઈ જઓ, અને કલાનો સર્વતામુખી નિકામ થાઓ એવી શુભેચ્છા છે, અન્તુ*

ઇતિહાસ વિભાગ.

પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર
અધ્યક્ષ 'ઇતિહાસવિભાગ'.

ઇતિહાસ દિગ્દર્શન.

[અમદાવાદમા મળેલી છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમા
ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ સ્થાનેથી કરેલું વ્યાખ્યાન]

બધુઓ,

આપ મ્હને આ મોટું માન આપે છે તે માટે હું કયા શબ્દોમા આભાર માનું તે મ્હને સુઝતું નથી. આપણા ગુજરાતી વાડ નયમા ઇતિહાસનું સ્વતંત્ર લખાણ કહી શકિયે એવું હજી થોડું જ થયેલું દેખાય છે. ઇતિહાસને લગતી સ્વતંત્ર શોધખોળ ગણી શકિયે એવી પ્રવૃત્તિ પણ આજ સુધી આપણામાં ડોષ નાઇએ જ કરેલી છે અને તેમાંના પણ કોઇ હજી સુધી આસ નાણીતા થવા પામેલા અત્યારે હવાત નથી. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં જે માણસે એ દિશામાં નહીં જેની જ પ્રવૃત્તિ કરેલી છે, તેવાને આપને સરનશીન બનાવે છે, તેમાં (હું ભૂલતો ન હઉં તો) ગુજરાતના ખીલ ટાઇ વધારે લાયક ઇતિહાસ-મેવકને અન્યાય નથી થતો, એ ઉપગત મ્હારી આ ખુશીને માટે કરી લાયકી મ્હને સંમજાતી નથી. માટે, બધુઓ, આપ સાં મ્હને આ અપૂર્વ માન આપે છે તેનો બધો જરા આપની ઉદાગતાને જ આપવા ગળ લઉં છું.

§ ૧. પ્રાચીન કાલના ઇતિહાસને લગતી વિદ્યાઓ.

ખીલ ક્ષેત્રોમાં તેમ આમાં પણ આપણી ગુજરાત કાંઠિયાવાડની ભૂમિએ એક એવું નગરન આપણને આપ્યું હતું, કે તે આખી 'કુનિયાના ગ્રેષ ઇતિહાસશોધકોની વીણી વીણીને કરવી હારમાં પણ દીપી ઉઠે એ નગરન તે પડિન ભગવાનવાય હજી અશોભના શિક્ષાક્ષેપોની પ્રાચીન લિપિ ઉઠેલવાનું માન કુનિયા જેમ્સ પ્રિન્સેપને આપે છે, અને પ્રિન્સેપે એ લિપિના મૂલાક્ષરોમાંની મોટી મપ્પા પ્રથમ બેસાડી એ ખરું પગલું પ્રિન્સેપ પોતાનું કાર્ય અધૂરું સુધીને ન્હાની ઉમરમાં ગત થયા એમની ઉમ્મલણીમાં કેટલીક ભૂલો પણ હતી અને માન અટકળો એથી વધારે હતી એ લિપિના દરેક મૂલાક્ષર અને નોંધામગ અને ચિહ્નને નિર્વિવાદ ઉઠેલવાનું કાર્ય પૂરેપૂરું કરી આપનાર ખરી ગીતે આપણા ભગવાનના હતા. આપણા દેવના પ્રાચીન લેખો તાત્રપત્રો પ્રગસ્તિઓ ત્રયો આદિમાં નુરક વ શાવલિઓ અને સનના અપદ નિર્દેશ વગરની માત્રો હોય છે એ નાણીતુ છે આમાંથી જેટલા ભગવાનલાલ છંદ્રએ ચોક્કસ બેસાડી આપ્યા, તેટલી સપ્પામાં અને તેટલા મહત્વના એમના સમયના કે એમના પછીના ખીલ કોઈક જ વિદ્વાને નક્કી કર્યા હશે આપણા દેશમાં અને સને ચાલેના છે તેમાંથી કયો ક્યારે શરૂ થયો, કયા સુધી ચાલ્યો, અને કેટલા પ્રવર્તેના, એ નક્કી કરવામાં હજી કેટલીક મુશ્કેલીઓ બાકી રહેલી છે અને પડિન ભગવાનલાલે પોતાની પ્રવૃત્તિ આગળ ત્યારે તો એ પિવાના પ્રવર્તેના મોટા ભાગ અનિશ્ચિતતાએ અને અટકળોમાં ખાલીતા હોય જેવો હતો ઇતિહાસની મુશ્કેલ આવી વ્યવસ્થા તે નારે જમીન સાફ કરવાની, પારો પૂરવાની, ઈંટો પાડવાની, અને ખીલ સાહિત્ય ખપમાં લઇ રહાય

એવા રૂપમાં તૈયાર કરવાની આવી અને આને મળતી સિક્કાશાસ્ત્ર, મૂર્તિશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર, ઉપસ્કરશાસ્ત્ર આદિ અનેકાનેક વિદ્યાઓ છે. તેમની ધણીખરીમા હિંદના પ્રાચીન કાળને લગતું જેટલું કાર્ય જેટલી શાસ્ત્રીયતા અને સર્ગશક્તિથી ભગવાનલાલે કરી આપ્યું છે અને જેટલા મહત્વના નિર્ણયો એમણે સ્થાપી આપીને સર્વામાન્ય બનાવ્યા છે, તેટલા એમના સમયના કે એમના પછીના આ વિદ્યાઓને લગતા કોઈ પણ વિદ્વાને કરેલા નથી. પ્રાચીન ગ્રંથો, ધર્મસ્વરૂપો, સંસારરિવાજો, લોકકથાઓ, કલાઓના જુદા જુદા સમયોનાં સ્વરૂપ, આદિ વિષયોમાં પણ એમનું જ્ઞાન અત્યંત બહોળું અને સંગીન હતું, અને તેમાંથી ઇતિહાસ તારવવાની એમની શક્તિ વિલક્ષણ હતી. હુંકામાં, એમની પ્રવૃત્તિના પચીસ વર્ષ દરમિયાન, એટલે કે ઇ. સ. ૧૮૬૧-૨ માં એઓ પ્રથમ દાકતર બાઉ દાજ સાથે આ અભ્યાસમાં જોડાયા ત્યાંથી માડીને ૧૮૮૮ માં એમનો દેહ પડી ગયો ત્યાં સુધીમાં, નેપાલથી લંકા સુધીના પ્રદેશને લગતી પ્રાચીન વિદ્યાઓના વિષયમાં કોઈ પણ મોટા નિર્ણય દુનિયાના કોઈ પણ વિદ્વાને કર્યો હશે, તેમાં ભગવાનલાલે જાતે શોધી એકલાં કરી ઉઠેલી ને પૂરા પાડેલાં સાધનો અને તે ઉપરથી પોતે ઉપજાવેલાં સૂચનો કારણભૂત હતાં; એમણે પોતે કરેલા નિર્ણયો પણ અતિ મહત્વના હતા અને સંખ્યામાં પણ ઘણા હતા; અને એવો કોઈ પણ વિદ્વાન હોતો નહીં જે પોતાના નિર્ણયને ભગવાનલાલનો ટેકો નથી એમ જાણવામાં આવતાં શંકામાં પડી ન જતો, અથવા તો એથી ઉલટું પંડિતજીનો ટેકો છે એમ જાણવામાં આવતાં પોતાનો નિર્ણય સુદૃઢ થયેલો ન ગણતો. તે સમયના એક વિદ્વાને લખ્યું છે તે મુજબ ભગવાનલાલ “એક હિંદુ જેવા નમ્ર અને મળતાવડા, એક જર્મન જેવા દૃઢ, ધીરજવાન, મહેનતુ, ખંતીલા, અને શોધક, એક અંગ્રેજ જેવી ચક્રોર, સદાપ્રવૃત્તિમય, સર્વત્ર યુક્તિશક્તિના, અને એક તીર્થંકર જેવા ગંભીર હતા.”*

મુખ્ય ઈલાકાના ગ્રેટ્ટિયરમાં ગુજરાતકાઠિયાવાડના પ્રાચીન ઇતિહાસ વિશે જે પ્રકરણો છે, તે રચવામાં બીજાઓનો હિસ્સો પાંચ છે ખરો, પરંતુ એમાના મુખ્ય નિર્ણયોનો ઘણો મોટો ભાગ પંડિત ભગવાનલાલે કરેલા નિર્ણયોનો છે. એવાડના રાજવંશની ખરી વંશાવલિના શિલાલેખો પ્રથમ જોનાર, બેસાડનાર અને તેમનું મૂલ્ય સિદ્ધ કરી આપનાર પણ પંડિતજી હતા. આ વગેરે એમની પ્રવૃત્તિના અનેકાનેક ફલ જ્યારે આપણે એમની પચીસીના આર્કિઓલોજી ખાતાના વાર્ષિક અહેવાલો, ઇન્ડિયન એન્ટિકવરી આદિ સામયિક પત્રો, રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીઓનાં જર્નલો અને તે વખતે અને પછી પ્રકટ થયેલા ગ્રંથોમાં જોઈએ છીએ, અને તેમને પંડિતજીના પોતાના ખાનગી કાગળો અહેવાલો આદિમાંથી જે થોડુંએક અત્યારે ટકી રહેલું છે, તે

* ઉપલા વાક્યમાંનું આ છેલ્લું કથન વિદ્યાવિજ્ઞાનના એમના સમાગમની મર્યાદામાં જ ખરું છે. પંડિતજીના કાગળો વિગતવાર અને અતિ નિખાલસ છે, અને તે ઉપરથી જણાઈ આવે છે કે એમના સંબંધીઓને અને સામાન્ય પરિચયમાં આવનારાને એઓ કંઈક તીખા મિલજના લાગતા.

x કેટલાક કાગળોની નકલો પ્રો. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ પાસે છે. થોડા કાગળ પંડિતજીના એક સંબંધી અને શિષ્ય ભટ્ટ ગિરજશંકર સામળજીના વંશને પાસે છે. શેઠ હરસતદાસ વલ્લભદાસ ઉપરના એમના કાગળોનો જથ્થો અને એમને સોંપેલી નોંધો આદિની પેટીઓ અત્યારે ક્યાં હશે તે જાણવામાં નથી. એઓ જુનાગઢ રાજ્યના નોકર તરીકે હામ કરતા હતા તે દરમિયાન હંકા ત્રિમાસિક અહેવાલો લખી મોકલતા હતા, તેમાંના ત્રણેક જુના સૌરાષ્ટ્ર દર્શણ નામના

સાથે સરખાની જુદા જુદા વિષયોમાંનું એમનું કર્તૃત્વ સાબીત કરી શકાયે ઢિયે, ત્યારે આ પશુને દિલગીરી સાથે એમ લાગ્યા વગર નથી રહેતું કે આવા મહાસમર્થ વિદ્વાનોના લાભ આપણો પ્રાન્ત બહુ જ ઓછો મેળવી શક્યો છે બીજા દેશોમાં આવેા ધુરધુર પડિત શોધખોળની શાળાઓ અને મંત્રાલયોના સ્થાપી શકે છે, તેમાં એમના શિષ્યો અને એમના પછીના વિદ્વાનો પેઢી દર પેઢી શોધ પર્યટન અને અધ્યયન કરતા રહે છે, અને વિદ્યા અને વાહ્ય, ઇતિહાસ અને શાસ્ત્ર, નવી નવી શુદ્ધિઓ અને નવા નવા સાધનોની ક્રમોદીએ ચઢી વધે છે અને ફેલાય છે આ પ્રમાણે આવી વિચક્ષણ શુદ્ધિના મોટા મોટા નિર્ણયો સારી રીતે જળવાય છે અને પ્રસાર પામે છે અને નવા નવા અનુભવોને જન્મ આપે છે, એટલુ જ નહીં પણ એ સાથે બનેલા અને મુકાબલે નજીવા જણાતા વિચારશ્રેણીમાંથી પણ કોઈને કોઈ આ પ્રમાણે બીજદશમાં આવી ખીને છે અને અકાબીક વિચારવૃક્ષ ઉપજાવે છે

પડિત ભગવાનલાલની જીવનચર્યામાંથી આવા ફલ ગુજરાતને મળી ન શક્યા તેનું એક કારણ એ હતુ કે એમનું આયુષ્ય ટુંકું નીવડ્યુ પરંતુ એ ઉપરાત વધારે મહત્વનું કારણ પણ આપણે ધ્યાનમાં લેવાનું છે, તે એ કે ઇ. મ. ૧૮૮૮-૯૦ સુધી આપણો પ્રાન્ત આવી વિદ્યાઓમાં એટલો તો પડાત હતો, કે આવા ફલ અહીં ઉત્પન્ન થવાના તે કાળે સંભવ જ ન હતો હજીયે આવી વિદ્યાઓ તરફ આપણી પ્રજામાં જોઈએ એવું વલણ થયુ નથી ઇ. મ. ૧૮૮૦ થી માડીને પડિત ભગવાનલાલને રણજીતરામ વાવાભાઈ જેવા બે પાત્ર શિષ્યો મળી ગયા હોત, તો જ આપણા પ્રાન્તમાં પણ એવી ભગવાનલાલ ઓશિયે ન્હલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ક્યારની યે ઉભી થઈને વિદ્યાના જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં પોતાના ફિરજ પ્રસારી રહી હોત અને અત્યાગ સુધી પણ આપણામાં રણજીતરામના જેના બે પાત્ર પ્રાચીન વિદ્યાભ્યાસગીઓ પાકેલા મહારા જાણવામાં નથી જે પ્રાચીન વિદ્યાઓના શુદ્ધ પરિશીલન વગર દટાઈ ગયેલા ઇતિહાસ ખોદી કઢાડી ઉઘી ને પાઠ ધટાવવા અશક્ય છે, તે તરફ આપણા વ્યવહાર પ્રાન્તનું વલણ હજીયે એવું સરખુ જ છે, એ આપણે નમ્ર બાવે કબૂલ કરવું પ્રાપ્ત થાય છે

પડિતજીનો શિષ્યવર્ગ બહુ મોટા હતો ડાક્ટર યુદ્ધર અને જેમ્સ ડેમ્પમેલ, પ્રો. કર્ન અને પ્રો. ગામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાવડારકર, ડાક્ટર બર્નેસ અને ડાક્ટર કોલિંગટન, વગેરે અનેક વિદ્વાનો પોતે ફલાણ્ડ પડિતજી પાસેથી શીખ્યા, એમ ઉમળકા ભરી આભારની લાગણીથી લખે છે એમના ગુજરાતી શિષ્યોમાં મહારા જાણવામાં ત્રણ સુધી હતા એમના મનથી ભદ્ર ગિરિનંદશકર સામંતજી, એમના જ વર્તનના આચાર્ય વધમજી હુદિત, અને મહેનાજી

માસિકમાં પ્રકટ થયેલા છે મા સર્વ અવશેષોનો સમગ્ર ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ફાઈર્સ સમા, કે બોડોળ મિટિંગ પ્રકટ કરી દેવા નોંધયે, નહીં તો અત્યારે જે મળી આવે છે તે પણ ચોટા વર્ષમાં કાવાધીન થઈ જશે આ લાભ કરી આપવા માટે ઉત્તમ સપાદક રા. રા. જયકૃષ્ણ ઈશ્વર છે, અને તેઓ પણ અત્યારે વૃદ્ધ થઈ ગયા છે

* રિસર્ચ સ્કૂલ (Research School)

+ પ્રાચીન ઇતિહાસની વિદ્યાઓ ઉપરાત પડિતજી આયુર્વેદ અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર બહુ સારા જાણતા અને જળરા મુસાફર એટલે વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં સલાહિ, વિધ્યાચળ, આણુ, અને નેપાળ

રતિરામ દુર્ગારામ. આમાંથી આચાર્ય વલ્લભજી જ લાંબુ આયુષ્ય ભોગવવા ભાગ્યશાલી નીવડ્યા. રાજકોટમાં આવેલું વૉટસન મ્યુઝીયમ પંડિત ભગવાનલાલની અને એમને પગલે ચાલી આચાર્ય વલ્લભજીએ કરેલી કાઠિયાવાડની મુસાફરીઓનું પરિણામ છે. સ્વ. વલ્લભજીના ગ્રંથો અને ખીબાં લખાણો વિશે એમના જ વિદ્વાન પુત્ર રા. રા. ગિરિજાશંકર અનુકૂલતાએ પુસ્તક બહાર પાડનાર છે, એટલે એ વિશે અહીં વધારે લખવાની જરૂર નથી. ભાવનગર દરબાર તરફથી સ્વં વલ્લભાઈ ગંગાભાઈના તંત્રીપણા હેઠળ પ્રાચીન શિલાલેખો તામ્રપત્રો આદિના સુંદર પ્રતિકૃતિઓ અને શાસ્ત્રીય તરણુમાં સાથે જે ગ્રંથો બહાર પડ્યા છે, અને વળી ભાવનગરના આર્ટ્સ મ્યુઝીયમમાં જે સંગ્રહ છે, તે મોટે ભાગે ભદ્ર ગિરિજાશંકરની મુસાફરીઓના પરિણામ છે. એમાં પણ શાસ્ત્રીયતા અને પસંદગી માટેના જરા કેટલેક અંશે પંડિત ભગવાનલાલને પોતાને અને તેમના શિક્ષણને આપવો ઘટે છે. છેવટ, પંડિત ભગવાનલાલના દેહાન્ત પછી સાત વર્ષે મહેતાજી રતિલાલ દુર્ગારામે પ્રાચીન ગુજરાત ઉપર બે ભાષણ કરેલા,* અને તેમાંની વિગત એમણે ફરી વિસ્તારથી લખીને ‘ગુજરાતી’ સાપ્તાહિકના તા. ૨૮-૪-૧૮૯૫ થી તા. ૧૫-૧૧-૧૮૯૬ સુધીના અંકોમાં પ્રકટ કરેલી છે. એમાંથી કેટલોક ભાગ આજે પણ કીમતી છે, અને એ આખો વિષય યોગ્ય ટિપ્પણો સાથે કોઈ વિદ્વાન પુસ્તક રૂપે પ્રકટ કરે તો સારું એવો મહારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.†

§ ૨. આપણો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ.

ડ્યૂક ઑફ વેલિંગ્ટનની એક ઉક્તિ છે કે હિંદના વિશાળ અને મોટે ભાગે સપાટ ખંડમાં લશ્કર વડે સુરક્ષિત ટકાવી શકાય એવા સંગીન સીમાડાવાળા પ્રાંતો નહાના કે મોટા વિરલ જ છે. આથી કરીને કોઈ પણ ભાગમાં એક જરા બળવાન રાજ્યનો ઉદય થવા પામે કે તેને પોતાનો વિસ્તાર વધારતા જ જવાની જાણે કરજ પડતી હોય-પોતાના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવા માટે પણ વિજયો મેળવી મેળવી સામ્રાજ્ય પ્રવર્તાવવાની નીતિ જાણે નૈસર્ગિક કે આવશ્યક જ હોય-એમ બને છે. અને ઇતિહાસના અભ્યાસીની દૃષ્ટિએ આ વસ્તુસ્થિતિ એ રૂપમાં દર્શન આપે છે કે હિંદના કોઈ પણ પ્રાન્તનો ઇતિહાસ લાખા કાળ સુધી પડ-

માંની હજારો વનસ્પતિઓ, જાતે શાસ્ત્રીય લક્ષણોનું ખારીક નિરીક્ષણ કરીને સંસ્કૃત ગ્રંથોના વર્ણનો સાથે ઘટાવી આપી હતી. આ વિજ્ઞાનમાં એમના મુખ્ય શિષ્ય રા. રા. જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી છે.

* બંને ૧૮૯૫ માં, એક જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી તરફથી અને બીજું શુદ્ધિવર્ધક સભા તરફથી.

† ગુજરાતકાઠિયાવાડના મધ્યકાલીન અને મુસલમાની ઇતિહાસ વિશે-ફ્રાન્સે કૃત રાસ-માળા, અને વૉલ્ફ, જેક્ષ, બર્ટ અને બેલીના રિપોર્ટો અને ગ્રંથો વિશે-ઉપર લખ્યું નથી, કેમકે એ વિષય ઘણુંખરું વિદેશી વિદ્વાનોએ જ ખેડ્યો છે. રાસમાળાની ૧ લી આવૃત્તિ ૧૮૫૬ માં પ્રકટ થઈ, અને કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈને ફ્રાન્સે એ કામ માટે ઇ સ ૧૮૪૮ થી નોકર રાખેલા: પણ ફ્રાન્સે પોતાની સ્તાવનામાં રાધનો મેળવી આપવા માટે મુખ્ય નોંધ એક ખારોટની કરે છે. એ ખારોટે પણ બન્યું એટલું સાહેબ આગળ રજૂ કરેલું; પસંદગી અને સત્યાસત્યની પરખ બધી ફ્રાન્સે કરેલી જણાય છે. દિ બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામના તરજુમાંમાં કેટલીક વધુ વિગતો, દંતકથાઓ, વંશાવલિઓ, આદિ વિચારવા લાયક છે. જુનાગઢના ભગવાનલાલ સંપતરામે સૌરાષ્ટ્ર દેસાનો ઇતિહાસ અને ગુજરાતનો ઇતિહાસ એ બે ચોપડીઓ પ્રકટ કરી છે, તે ૧૮૬૦-૭૦ ની

ખેના પ્રાન્તોથી અલગ ચાલતો નથી કોઈ પણ પ્રાન્તના ઇતિહાસમા ઉંડા ઉતરવા જતા લગભગ આખા હિંદના ઇતિહાસમા ઉંડા ઉતરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે હિંદમા વચ્ચે વચ્ચે મોટા ભાગે જ્યારે ગાં બયાનક સનાતન જગશેથી અભેદ હતા, ત્યારે પણ ગુજરાત અને યુગાળા જેવા મામસામા છેડાના પ્રાન્તો દગ્ગિયા વાટે સબદ્ધ હતા અને પગવાટે પણ પાર્શ્વલિપુત્રથી તક્ષશિલા, તક્ષશિલાથી સિન્ધુ નદીના મુખ આગળના બદરો, અને ત્યાંથી મોમનાથ પદ્મ, ખભાત, ભુગુપુર, અને થાણા, તેમ પાર્શ્વલિપુત્રથી ઉજ્જયિની, અને ત્યાંથી જુનાગઢના માર્ગ, પ્રજાઓની આવજના ધોરી રસ્તા હતા તે આમઆથી માળવદેશ અને તેમાંથી ગુજરાતના ગતી જ્યારે ન હતા, એ પણ કોઈથી કહી શકાય એમ નથી ગુજરાતમા બ્રાહ્મણોમા તળપદા અને વૈદિકના, અને વળી ગૌડ અને દ્રાવિડના ભેદ કોઈ પણ નિશ્ચિત કાલાવધિની દોરી છાટિયે, તેના કરતા વધારે પ્રાચીન છે * ઉત્તર હિંદની ભાષાઓનો શાસ્ત્રીય ઐતિહાસિક અભ્યાસ હજી આરબદશામા છે, તે જ્યારે વધશે અને ગુજરાતી અને રાજસ્થાની તેમ ગુજરાતી અને હિંદી ભાષાઓનું મળતાપણું બગળર સમજાશે, ત્યારે, સંભવિત છે કે, એ જાણીતું સામ્ય મર્યાદામા આની ગુજરાત યુગાળા તથા ઓગ્ગિસા પ્રા તની ભાષાઓનું સામ્ય આજના કરતા વધારે ધ્યાન ખેંચશે મતલબ કે પ્રાચીન ગ્રીસના ઇતિહાસમા જેમ પ્રાચીન મધ્ય અને છેલ્લા સર્વ કાળમા ગ્રીસ અને મૃહદ્ ગ્રીસ (MagnaGrecia) નો અન્યોન્યાશ્રય છે, તેમ હિંદના કોઈ પણ પ્રાન્તના ઇતિહાસના દરેક કાળમા તે પ્રાન્ત અને ખીજા પ્રાન્તોના ઇતિહાસનો અન્યોન્યાશ્રય છે આથી કરીને જો કદાચ આપણે ગુજરાતના જ ઇતિહાસને આજના આ સમારબનો મુખ્ય વિષય ગણિયે, તથાપિ આપણને સ્વીકારવું પ્રાપ્ત થાય છે કે તેમાંથી હિંદના ઇતિહાસના વધારે વિશાળ ક્ષેત્રમા સરી પડવું કેવળ કુદગતી છે

ગુજરાત અને હિંદ બનેનો હરે શાસ્ત્રીય ઇતિહાસ રચવાનો આરબ થવો જોઈયે વિન્સેન્ટ સ્મિથન, જુનાય સગ્ગાર, એસ કૃષ્ણસ્વામી આય ગારર અને દેવદત્ત ભાપડારકર જેવા વિદ્વાનોને હાથે તે રચાવા પણ માડ્યો છે આજે આ ક્ષેત્રમા માત્ર ગણ્યુતર શાસ્ત્રીય લેખકો છે તો પણ તેમની સખ્યા હવે દાયકે દાયકે વધતી જશે એમ લાગે છે, કેમકે પ્રજાકીય અગ્નિ તાનો મહાપ્રાણ વાસુ આપણા વાતાન, ધુમા રચાથી બધ તરીકે ઉમેરાઈ પોતાનું કાર્ય હવે કુદ-

ગુજરાતી ભાષાના અને તે જમાનાના વિશ્વાસેના તમ્બા તરીકે નોધાવા જેવી અને જાણીતી રાખવા જેવી છે, પરંતુ એ મુખ્યત્વે ઇમેજ ઉપરથી રચાયેલી છે, જો કે છે તરજુમિયા અથવા શાસ્ત્રીય તરજુમો એ બેમાંથી એકે વર્ગમા પડે એવી નથી, 'વહાનહ દે' પ્રગ્ધ, દ્રયાશ્રય, પ્રચન્ધ ચિન્તામણિ આદિ ઐતિહાસિક કાલિદાસ - શોધન અને પ્રસિદ્ધિમા આપના વિદ્વાનોએ આપેલો ફાળો જાણીતો છે

* 'વાદિક' કહેવાય છે તે શાક્યો અને દાયરકો વાલ્લી હોવા સંભવ છે મહારી શક રાજ્ય નાત, વરન રા નામત, અને આખા રાવળથી આરબાતો કોવાડોનો રાજવગ એક લોહી ના જ છે, જેના પુરાવા મળે જુને દેવદત્ત ભાપડારકર ક્ત ઉપગ્રહ, વાનિયાનો મળે જુને ઘિમચ્છ પ્રચન્ધ, ઇત્યાદિ

+ આ સમર્થ ઇતિહાસકોનો દેહ દમણજ પડી ગયો છે, તે અર્ધી નોધતા ખેદ થાય છે
X મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસના અધ્યાપક ચાર જુદી જુદી પ્રજાના વિદ્વાનોમાંથી એમ એક-દસમેતમનામ જ નહાવ્યું છે

રતની શાત એકસરખી પદ્ધતિએ કરતો થશે એવાં દરેક ચિહ્ન દેખાય છે, અને કેળવણીનું બંધારણ પણ ધીમે ધીમે સુધરી પ્રગતીય અને હિંદી સંસ્કૃતિને અનુરૂપ બનતું આવે, છે. પરંતુ વાહનમયના કોઈ પણ પ્રદેશની ખીલવટને માટે વિચક્ષણ અને સંસ્કારી લેખકોનો પાક માત્ર થયા કરે એટલું બસ નથી, કેળવાયલા પ્રંજમતનો પણ એમને ટેકો જોઈએ. પ્રતિભા-શાલિ મગજશક્તિ અત્યંત નાબુદ છોડ છે અને સહાનુભૂતિના ક્યારામા જ તેનો કુદરતી વિકાસ બની આવે છે. હાલના કેળવાયલા વર્ગમા પણ હજી શાસ્ત્રીય ઇતિહાસની ઇમારત ચણાવી કેટલી તો મુશ્કેલ છે તેનો બરાબર ખ્યાલ નથી, તેમ પ્રગતીય અસ્મિતા કેવળ નીતિમય નથી, એ તો નીતિઅનીતિનો મિશ્રિત જુસ્સો છે, જેને અહંકાર અને દ્વેષનું મોહાધ પાસું પણ છે, એવો પણ ખ્યાલ નથી. “(હિંદુ સુપીરિયોરિટિ (Hindu Superioriority))” જેવી કેવળ અશાસ્ત્રીય ચોપડીઓ અતિ લોકપ્રિય થાય છે, ઐતિહાસિક નવ-લકથાને નામે છત્રસાલ જેવા અધમને પણ વીર પુરુષ જેવો ચિતર્યો હોય એવી ચોપડીઓના આપણી અનેક ભાષામાં તરજુમા થાય છે, અને શિવાજી અને ટીપુ સુલતાનનું જેવાની જીવનચર્યાના લગભગ દરેક મોટા બનાવને માટે પૂરતા અને વિશ્વસનીય સાધનો છે, છતાં તેમના વિશે અભિપ્રાય બાધવામા હજી હડીલા મતભેદ પ્રવર્તે છે, એ આ આપણી નવી જન્મેલી અસ્મિતામા મિથ્યાભિમાન આદિ કીચક કેટલા પ્રમાણમાં છે, તેના પ્રકટ દાખલા છે. એ અસ્મિતા નીતરી ઇતિહાસના ક્ષેત્રમા સ્વચ્છ સલપૂજક જ બનવાને હજી વાર છે. શાસ્ત્રીય ઇતિહાસ રચાવામાં કેટલી મહાભારત મુશ્કેલીઓ છે તેનું પણ આપણા કેળવાયલા વર્ગને સુદ્ધાં હજી ભાન ઝોઘું છે, એ જણાવી આપવાને એકંજ હકીકત પૂરતી છે. હાલ યોતરકંઠી શાળોપયોગી ઇતિહાસો માટે જબરી માગણી ઉત્પન્ન થઈ છે, અને કેળવણીની સ્વતંત્ર પ્રગતીય સંસ્થાઓ ચલાવનારા સ્વાર્થત્યાગી દેશનુરાગી સેવકો એ માગણી સૌથી વધારે આજીજીથી કરે છે. ભાઈઓ, જરા સખૂરી પકડો. ઉતાવળે આખા ન પાકે. હડા કુવા અને વિશાળ તળાવો બંધાય, તે પછીજ તેમાંના પાણી નીકે વડે શહેરની ગલી-ઓમાં અને ગલીગલીના મકાનોમાં પૂરા પાડી શકાય. આપણા દેશના હજારો વર્ષના ઇતિ-હાસમાં હજી ઘણા ઘણા સૈકાઓ અનેકાનેક બનાવો અને અસંખ્ય પાત્રોને વિશે આપણે પૂરતું જાણતા નથી. હજી ઘણી શોધખોળ કરવાની છે, ઘણું ઘટાવવાનું છે, ઘણું વિચારવાનું છે. શોધખોળના ઉડા કુવાઓ અને વિશાળ તળાવો હજી સંખ્યાબંધ નવા આદરવાનાં છે. અ-થવા, અલંકાર ફેરવીને કહું તો, શાળોપયોગી ઇતિહાસો દાખડાઓમા સીલબંધ કરેલા જીળ જેવી વસ્તુ છે. હજી તો એમાંના કેટલાંક ફલ માટેના ખીજનું પણ સંશોધન કરિયે છિયે; કેટલાંકના વેલા કે છોડ કે ઝાડ હજી ઉગાડિયે છિયે. જરા સખૂરી પકડો. હાલ જે કંઈ થોડા

+ મરાઠીશાહીના પૂજકો તેમ ટીપૂના નિન્દકો બંનેએ નીચેનો દાખલો મનનીય છે:— ટીપૂના સમયમાં મરાઠાઓએ પોતાની વાર્ષિક લૂટફાટોમાંની એકમાં શૃંગેરીના વિદ્યાશંકર મંદિરનો ઘટ વાળ્યો તેની ફરિયાદ ટીપૂને પહોંચતાં એના તરફથી સંસ્કૃત ફરિયાદના સંસ્કૃત જવાબમાં લખ્યું છે: “ધીરજ રાખો, એમની પણ બબર લઇશું. અથવા અમે લોકપાલક હુજોના શાસક પણ નિમિત્ત માત્ર છિયે, બ્રહ્માંડમાંના ન્હાનામોટા દરેક જન્તુને પોતાનાં કર્મોનાં કર્મફલ ભોગવવાં જ પડશે, એ તહમે ક્યાં નમી જાણતા—

हसद्भिः क्रियते कर्म रुदद्भिर्नुभूयते.”

—જ્યુવો Mysore Archaeological Report, 1916.

ધણા ખનાવો અને મહાપુરો અને સમયો વિશેની શોધખોળ મનમાનવી વધેલી છે તેનાવી ચલાવતા યાવ ધીમે ધીમે એ તમારી તાત્કાલિક ઉપયોગ-ઉપલેખની વસ્તુઓના દગ પણ વધતા આવે છે ખરા, એ જોઈને સતોષ માનો શાસ્ત્રીય ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ હાલ જે આકાશમાના ઇંદુ જેની અપ્રાપ્ય વસ્તુઓ છે, તેને પણ “ અમારી હયેગીમા લાની મુકો, ” એવી બાલિશ માગણીઓ ન કરવા જેટલા મમત્રુ બનો *

શાસ્ત્રીય ઇતિહાસ એટલે શાસ્ત્રીય નિર્ણયોવાળો ઇતિહાસ. શાસ્ત્રીય નિર્ણય માટે બધો પુરાવો જોઈએ, આખી પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લેવાવી જોઈએ, મામ સામા દરેક બલાબલની ચાક્કસ તુલના કરવી જોઈએ, દરેક નોંધ, ઉક્તિ, કાવા, તહોમત, અને સાક્ષીની વિશ્વસનીયતા કેટલી છે તે મકારણ નક્કી વધુ જોઈએ, અને એ સર્વમાથી સત્ય-આખા મત્ય-ને જ વળગી ગહી કારણ અને કાર્યની ઘટના શુદ્ધ ન્યાયબુદ્ધિથી કરવી જોઈએ. પુરાવો મીઠો અને આઠકતરો ધણા ધણા પ્રકારનો હોય છે, જેમાના મુખ્ય પ્રકારોમાના ધણા વિશે જુદા જુદા થયો જેટલો વિસ્તાર થઈ શકે આઠકતરો પુગવામા તે તે દેશકાનની અવસ્થા ગહેલી તમામ વસ્તુઓ આવી જાય છે સાહિત્ય અને વાઙ મય, કલાઓ અને ધર્મા, આર્થિક, સાસાગિક અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિ-આખી સરકૃતિનો જ એમા મમાવેલ યાવ છે તેમ તે પ્રદેશની ભૂરચના અને આબોહવા જેવા લાખા વખત મુધી એકસગખા પ્રવર્તતા કુદરતી કા-ચોખ પણ એમા અગત્યનુ મ્થાન ધનવે છે

દાખલા તરીકે ગજપૂતો અને મુસલમાનો વચ્ચે લામા સેકાઓ મુધી ચાલેના સગ્રામોમા સામાન્ય રીતે કહેવાય છે, અને તે સ્પષ્ટ દૃષ્ટિએ ખરું પણ છે, કે આપણને મોટે ભાગે એ વશપગ પગના કારી વિચ્છોના એકતરશી-મુસલમાનોના જ-અહેવાલો મળી આવે છે પરંતુ અમકમર અને ગણે પ્રતાપ, જહાંગીર અને રાજો કુર્બુ, એ વચ્ચેના મુસલમાની અહેવાલો જ તપાસેલ પણ સાથે હમલે હમલે એ પ્રદેશના ડુગરો, ધારો, કિલ્લાઓ, સહેલા અને વિકટ રતાઓ, જુદે જુદે મ્થળે દાણપાણીની સોઈ, વગેરેના પણ વિચાર કરતા જવ ટું ધાન છુ કે અમકમરનો આશય પ્રતાપને જહમૂલથી ઉમેડી નાખવાનો હતો જ નહીં વિચ્છ લામો

• આ પ્રકારની એક ધણી જુની માગણી કે આશા મુલિવધેકે અથ, પુસ્તક ૮ (૪ સ. ૧૮૬૩) મા જેવામા આવે છે, તે મદારી જલ પ્રમાણે સૈથી પહેલી દોવાથી તેમાથી એક વાક્ય અહીં અસલ પ્રમાણે જ ઉતારે છુ “ દમને એવી પૂર્વ ઉમેદ છે કે મુજબની ઉનીવરસીદીમા પચાર થયેલાઓ દિ હુસ્તાનની એક જુદી જ તવારીખ લખીને તે પર સારી ચોખથી કરીને ૧૬ હુસ્તાનની ખરેખરી હકીકત લખશે ”

+ ગુજરાતના ઇતિહાસમા ભૂરચના અને આબોહવાના કુદરતી કારણની અસર ધણી ઉંડી અને અત્યંત મદત્તવી જેવામા આવે છે આપણી નહીઓ-તાખી, નર્મદા, મહી, આખમતી, સુરસ્તવી, અને લાદર-દરેક વિશિષ્ટ બ્યક્તિત્વ વાળી છે એ દરેક ખીણની જમીન જુદી, ખેતી જુદી, લોક અને હવમધ ધા પલ અનેક રીતે જુદા જુદા આ કમા નળકાશની નાજ, લાતી નદી, અને કશામી પાસેથી આરબી ચાલા મુખીને દરિયાકાંઠો ઉમેરેલ કચ્છની હવતે અને પૂર્વે આગેલા રણને પલ એ દરિયાકાંઠામા જ અણવાના છે એ નવથી આપણી નવરતના વમુપરા નિર્મીત છે, આપણે નવ-ન જ પ્રતપટ લણીયા છે એ નવ મદાપ્રજલ ખીજમએ આપણે ઇતિહાસ ભૂતકાલમા રચાયે છે, વર્તમાનના રચાય છે, જવિધ્યમા રચાયે. આ નવમાથી લલ્કી, નર ગિ અને રણ સંગેલ દરિયાકાંઠો એ નરે મદા પરિવર્તે નેદ્યા છે, અને ગુજરાતના ઇતિહાસમા સૈથી મે ય પરિવર્તે પણ એ જ છે, જે ગુજરાતી પ્રજા વિજ્ઞાનનેવ હમણે ત્યારે જ પૂરા અપાસ ઉભી રાહાયે

ચાલતા બંને પક્ષ હઠે ભરાય; એ કુદરતી છે; સામો પક્ષ અતિ નબળો નીવડે તો જીતનાર પોતાની મૂલ ઇચ્છાના કરતાં એ વધારે બચાવી પડે, તેમ એથી ઉલટું અતિ બળવાન માલુમ પડે તો જીતનારને પોતાની ઓછામાં ઓછી મુશ્કેલી કરતાં એ ઓછું સ્વીકારીને મન વાળવું પડે, એ પણ કુદરતી છે. અકબરે જે જે ઉપાયો ચોજ્યા, એનાં થાણા જ્યાં જ્યાં પડ્યાં, અને જે જે રસ્તે એના લશ્કરે શત્રુના દિલ્લા લીધા અને પોતાના દિલ્લા સ્થાપ્યા, તથા ચઢાઇઓ કરી, એ સર્વનું બારીક અવલોકન કરતાં, હું ભૂલ ખાતો ન હોઉં તો, લગભગ સિદ્ધ થઇ શકે એટલું સાદુ માલમ પડી આવે છે, કે અકબરનું મૂલ લક્ષ્ય પોતાની દક્ષિણ સરહદ પાકી કરવા માટે તથા પશ્ચિમ મેવાડનો ગુજરાતમાં ઉતરવાનો ધોરી માર્ગ+ પોતાના કરી લેવાને માટે જેટલો મુલક જોઇએ તેટલો દબાવવાનું જ હતું. મુસલમાન લેખકોએ આપવડાઇમાં ઘણી વિગતો ખોટી લખી છે, દરેક ચઢાઇમાં પોતે જીત્યાનું જ લખ્યું છે, દુશ્મનોને બાડ્યા જ છે, અને આખા અહેવાલને દીનના વિજયના વાવટામાં લપેટી લીધો છે, અને કાફરો ઉપરના દ્રેપની લાજે તરખોળ કર્યો છે,* એ સર્વ માનવ પ્રકૃતિની એક સાધારણ ખાસિયતના પરિણામ છે. એ આપવડાઇ અને પર-દ્રેપની ખાસિયત ઇતિહાસકને હાલે હાલે નડે છે ખરી, પણ જ્યાં સુધી તે પોતાના વિષયની ઉપલી સપાટીએ જ તરે છે ત્યાં સુધી જ. તે જરા હડો ઉતરે છે કે તુરત જે સાક્ષીના અહેવાલ વડે જ એને તપાસ કરવી પડે છે, તે સાક્ષીની ખામીઓને પેલે પાર એની દૃષ્ટિ જવા માંડે છે. અમુક યુદ્ધ વિશેની એણે લખેલી હકીકત ખરી હશે કે ખોટી એ તો મુકાબલે બહુ નહાની બાબત છે. આખા વિગ્રહ કે આખા બનાવનું સત્ય સ્વરૂપ તેના હાથમાં પકડાઇ આવે છે. અને એ ઘણા વધારે મહત્વનું સત્ય છે. અકબર પછી જહાંગીર ગાદીએ આવ્યો ત્યારે એની પણ મેવાડ ઉપર લાંબા વખત સુધી ચઢાઇઓ થઇ. એ વિગ્રહના મુસલમાની અહેવાલો તપાસિયે છિયે, એ ચઢાઇઓના પ્રદેશની ભૂરચના સાથે મેળવિયે છિયે અને પરિણામનો સંધિ થયો તેની શરતો વિચારિયે છિયે, ત્યારે તો આ લાખા ચાલેલા મુકાબલો વિશેના મુસલમાનોના વિજયોની નોંધના અહેવાલો માથી પચાશ ટકા કરતાં પણ વધારે બાદ કરવા જોઇએ એમ ખાતરી થાય છે; સર ટોમસ રો અને ટોડના એ વિગ્રહો અને તેના પરિણામનાં ચિત્ર વધારે સાચા ગણવાનું પ્રાપ્ત થાય છે; અને મેવાડના રાણાએ મોગલ સામ્રાજ્યના લશ્કરી બલ સામે યશસ્વી ટકાવ કર્યો તથાપિ મોગલોનો લગભગ કાયમનો ઘેરો અને તેમાંથી પરિણમતું લાખા કાલનું આર્થિક દબાણ (economic pressure) એ કે એની પ્રજા સહી ન શક્યાં, અને તેથી કરીને જ

+ અજમેરથી સોજત, ત્યાંથી શિરોહી, અને ત્યાંથી પટણનો માર્ગ. અકબર ઇ. સ. ૧૫૭૩ માં ઓગસ્ટની ૨૩ મી તારીખે ફતેહપુર સિકંદરીથી નીકળી તા. ૨૮ સપ્ટેમ્બરે રોજ પચાશથી વધારે માઇલની કુચ કરીને લગભગ છઠી સવારીએ અમદાવાદ આવી પહોંચ્યો આ રસ્તે. આગ્રા, દિલ્હી, અને અજમેરની દક્ષિણ સરહદ ઉપર જયપુર અને છુદીનાં રાજપૂત રાજ્યને મોટાં અને બળવાન અકબરે, જ બનાવ્યાં એમ કહેવામાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી. જુલો છુદી સાથેનો એનો તહ-ઇ. સ. ૧૫૬૬ : Vincent Smith, Akbar the Great Mogul, pp. 98-99; Tod, Annals of Haravati, ch. 3; અને સરકારી ટ્રિગનોમેટ્રિકલ સર્વેના નકશાના રાજપુતાનાનાં Sheets.

* આ વર્ણન મુસલમાન અહેવાલો અને ઇતિહાસોના ઘણા મોટા ભાગને લાગુ પડે છે. અકબરના સમયના અહેવાલો મુકાબલે બહુ સારા છે, રાજપૂતો અને રાણા પ્રતાપના કેટલાક શુભ સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે.

એણે જહાગીરે બહેલી અતિ ઉદાર શરતો માન્ય ગખી કેવળ નામની તાબેદારી સ્વીકારી, એ સાબીત થાય છે

આ પ્રકારના બીજા દાખલાઓ પણ ઘણા છે, પરંતુ તે અહીં નોંધવા જતા લખાણ થઈ જાય, માટે હવે આપણે વિષયની બીજી બાજુ તરફ વળીએ જ્યાં જ્યાં બીજા અને સ્વતંત્ર તત્કાલીન અહેવાલો મળી આવે ત્યાં ત્યાં તે વડે મુસલમાની અહેવાલોની સત્યા-સત્યતા તપાસવી, અને બંને વર્ગના અહેવાલોને તે તે ભાગની જૂરજમાન, તે તે સમયની પરિસ્થિતિ આદિ સાથે ઘટાવી જોવા, એ બંને સિદ્ધાન્તો ઇતિહાસના શાસ્ત્રીય અભ્યાસને માટે સર્વમાન્ય છે. આ ઉપરાંત શાસ્ત્રીય અભ્યાસકે દરેક જાતના સાધનની અગત ખામીઓ વિચારે છે અને તેનાથી ચેતતો ગ્રહેવા હરએક પ્રયત્ન કરે છે. રાજતરગિણી, હર્ષચરિત, ચિત્રમાદેવ ચરિત, કહ્નુનંદ પ્રમુખ આદિ હિંદુ ઇતિહાસોની ખામીઓ ચારે બાજુએ સ્વીકારાય છે, બાકે એ ખામીઓ છે તે કરતાં પણ મોટી અને વધારે ગણવાની પ્રથા પડી ગઈ છે એથી ઉલટું મુસલમાનો સાધનોની ખામીઓ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ એટલી ક્ષેત્ર હજી પણ આપણે તીખ્યા નથી. હિંદુ સાધનો નથી જ, અતિહાસિક ગણાય એવા સાધનો ફક્ત આ મુસલમાની છે, એ ઇતિહાસશોધકોની પહેલી પેઢીનું મત હતું. પછી એમાં સુધારો થતો આવ્યો છે ખરો, તથાપિ હજી મુસલમાની સાધનોને આપણે હજી વધારે વજનદાર ગણીએ છીએ. હિંદુ સાધનો મળતા ગયા તેમ તેમ પહેલું મત ફર્યું ખરું, પરંતુ જે મળ્યા તે હિંદુ સાધનોને મુકાબલે મુસલમાની સાધનો અતિહાસિક દૃષ્ટિને પ્રથમ દાને વધારે માની શકાય એના જણાયા એ વાત મધ્યમાં તારીખો, બનાવો, વશાવલિઓ, અમલદારો અને સ્થળોના નામ, વગેરે વિગત ઘણી વધારે અને ચોક્કસ હોય છે, અને વળી તે એક કમનદ્ય ઇતિહાસ રૂપે અને ગદ્યના ધોરણો ઉપર લખેલી છે એ ઉધાહર છે. પરંતુ બીજી બાજુ પણ જગ વિચારો જે લેખકોને હાથે એ લખાયા છે તેમની ખાસિયતોથી, જે વાચનારા માટે એ લખાયા છે તે પ્રજાના લોકમતના રૂઢ વલણોથી,* અને જે ફારસી અગ્રખી સાહિત્યનું અનુદરશુ એ કર્તાઓએ પોતાના સ્વતંત્ર અથવા સ્વતંત્ર અનુદરશુ કર્યું છે, એ સાહિત્યમાની ભાવનાઓથી એ સર્વ અહેવાલો ગાયા હોય એ સ્વાભાવિક છે, અને આથી કમને હું જે અહીં ભાગ દઈને કહેવા માગુ છું તે એ છે કે આ સર્વ એક સામાન્ય વ્યાપક ચેતવણી તરીકે ગ્રીકોરે છે તે અભ્યાસકે પણ એ ચેતવણીમાની શક્તિ થતી શાસ્ત્રીય અશ્રદ્ધા (Scientific incredulity or independence) ખરી ગતે કેટલી તો વિશાળ અને ઉંડી હોય જોઈએ, તે સામાન્ય રીતે બુદ્ધી જાય છે. આ માની દરેક લેખકની જુદી જુદી ખાસિયતોના નિયમ અને વિગાળ, અને મુસલમાની વાચક વર્ગના વનજનો વિષય જાણીતા, એથી એ બંનેના ઉપર કહેલા નિર્દેશથી જ મતોપમાની, ત્રીજી ફારસીઅગ્રખી સાહિત્યમાની ભાવનાઓ વિશે અહીં ચોટાએક વિચાર કહીએ દરેક સંસ્કૃતિસપત્ત પ્રજાના સાહિત્યમાં અમુક ભાવનાઓ જોવાપ્રેત હોય છે જ, અને એ ભાવનાઓ જ જુદા જુદા દષ્ટિબિંદુથી અને વિવિધ અનુભવોની સામગ્રીમાં દોરાતી ચિત્રાતી એ સંસ્કૃતિમાના સાહિત્ય ફિલસૂફી અને ધર્મના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ કહે છે ઇતિહાસમાં પણ

* એ છેક ન્દાનો દાખલો વિચારો, કાગીખાન શિવાજીના ચેતની સાથે 'હાફિર બ જહન્નમ રફત' એ વાચ્ય વડે મેરે છે જે વાચક વગના રજન માટે ચમ્પા આ પ્રારના સાવ-પરો નેરવામાં લાખા ઉપરના પોતાના કાજુની સફવત માને તે રેખા થા વાચક પાનેથી નિહુએ ના અગ્રીઓ તરફ માનરતિ ર ન્યાયનુક્રિતી ગી આગા.

એ ભાવનાઓની છાપ ઉડી અને આરપાર પડે છે. મુસલમાની સાહિત્યની એક ભાવના ભક્ત જનની—દીન—પરાયણતાની. આપણા સુલતાનોમાથી જેના જેનામા આ વલણ કંઈ જે આગળ પડતું હશે, તે તે દરેકને આપણા ઇતિહાસકોએ નમૂનેદાર ભક્તજન જેવા ચિત્રી દીધા છે. એ સાહિત્યની ખીણ ભાવના અનિત વિજેતાની; એ વીર નર લોહીની નદીઓ વહેવડાવે, રડવડતાં માથાંઓના પિરમિડો રચે, ચહડાઈઓ કરે, ચોતરફ દુશ્મનો એનાથી ત્રાસે જ, અને રાજ્યનો વિસ્તાર એ વધાર્યે જ જાય. ત્રીજી ભાવના વહીવટકુશળ રાજ્ય-કર્તાની. આપણા સુલતાનોમાં કેટકેટલામા આ નમૂનાઓ અને તેમના વિવિધ મિશ્રણ જેવામાં આવે છે? એ સાહિત્યની ખીણ એક ભાવના મહોન્મત ઉચ્છ્વલ પૌરુષની*: નિશાબાજી રંડીબાજી આદિમા ચક્રચૂર, જેના પર રાજ તેને પલકમાં ન્યાલ કરે, જેના પર આખ ફાટે તે ચપટીમા ચોળાઈ જ જાય—એવા સુલતાનો પણ આપણા ઇતિહાસોમા ક્યાં ઓછા છે?...આ પ્રમાણે જ્યારે વિચાર કરિયે છિયે ત્યારે એ ઇતિહાસોને જ્યા જ્યા સ્પષ્ટ ખોટા ઠરાવી ન શકિયે તે તે સર્વ વિગતોમા ખરા માનવાનું વલણ અત્યાર સુધી પ્રવર્તે છે તે કેવું અશાસ્ત્રીય છે, એ આપણી સમજમાં આવવા માટે છે.

મુસલમાની ઇતિહાસોમા જે આપેલું છે તેમાં આ પ્રમાણેની ખામીઓ છે, જે મહત્ત્વની છે, ત્યારે એમા જે આપેલું નથી, જે હોય જ નહીં, તે એની સાથે તુલના પણ ન થઈ શકે એટલા વધારે મહત્ત્વનું છે. કુતુબુદ્દીને દિલ્હીની ગાદી સ્થાપી ત્યાથી ઇ. સ. ૧૫૫૬ સુધીના સાડાત્રણ સૈકામા દિલ્હી અને લાહોરથી તે દ્વારસમુદ્ર અને વરંગળ સુધી જે નહાની મોટી સલતનતો લાખો ટુંકો સમય ચાલી, તે સર્વને એક સામટી લેતાં આપણા મગજ ઉપર કેવી છાપ પડે છે વારુ? જાણે, અમુક સ્થળે એક વિદેશીઓની છાવણી પડે. તેમાં એ છાવણીના માણસોને રચે એવા જ દેશી માણસો છાવણીના દાસાનુદાસ તરીકે જ વસી શકે. તેની મર્યાદાની આસપાસ એક મોટું વર્તુલ જાણીને જ ખેદાનમેદાન કરવામાં આવે, તે છાવણીના પોતાના અભેદ રક્ષણ તરીકે. આ ખેદાનમેદાન વર્તુલમાંથી લશ્કર મરજી પડે ત્યારે બહાર ધસે, શવે એટલી લાખી મજલ કરે, અને લૂંટથી તથા ગુલામ કરેલા—“ખાનો” નાં-ટોળાંઓથી લાદેલું પાછું છાવણીમા પેસે. ખેતી, ધંધોરોજગાર, આખાદી, સમૃદ્ધિ, જાહોજલાલી આ છાવણીના ક્ષેત્રશક્તિ અંદર જ. મહેનત, મજૂરી, કસબ, અક્કલ, મુખ્યત્વે ગુલામોની એટલે કે દેશીઓની. જેમ જેમ છાવણીએ રોકેલો પ્રદેશ અને તેમાની વસતી વધે, તેમ તેમ તેની આસપાસનું ઉજ્જડ વર્તુલ પણ વધે અને તેમાંથી ધસી આવતી ચહડાઈઓ પણ વધે. એથી ઉલટું છાવણીના નાયક સુસ્ત કે નિશાબાજી હોય અથવા તેમાના અમલદારોમાં કલહ કુસંપ હોય, તો આખી છાવણીનું બળ તુરત ઘટે, તેનું ક્ષેત્રશક્તિ, તેની વસતી, આખાદી, સર્વ એકદમ ઘટે. છાવણીથી આવે અમુક કિલ્લો

* આનો એક અચ્છો ટુંકો દાખલો નોંધું. અહ્મદાબાદની એક વખત દરબાર ભરીને ખેડો હતો ત્યાં એક દરબારીએ એની ખુશામદ કરી—“પાદશાહ સલામત, આપ કેટલા સુખી! ખરવરદેગારની આપના ઉપર કેટલી મીઠી નજર! બહાર નીકળો છો ત્યારે માઇલો સુધી સોના રૂપાના મુકેમુકા ઉડાવો છો ને હુંડાવો છો. ઉત્તમ ખાણુ‘ખીણુ’ રોજ લાઇબંધદોસ્તો સાથે ઉડાવો છો તેની વિવિધતાઓનો સુમાર જ નહીં. વળી આજે આશરે એક વર્ષથી હું જેતો આવું છું, કોઈક જ દિવસ ખાલી જાય છે, લગલગ રોજ ને રોજ હાં તો આપના કોઈ લશ્કરની મોટી ક્ષેત્રના ખુશ ખબર આવે છે, અગર આપના જનાનામાંની આપની કાંઈ ને કાંઈ બેગમને ખેટો જન્મ્યાની વધાઈ આવે છે. અને હજી તો આપનો સિનારો ચકડતીનો જણાય છે. ખુદા આપને સલામત રાખે!”

કે સ્થળ હાથમા આવે અને ત્યાં ગયાથી સસવાતુ ઠગવામા આવે, કે તે પણ એક ન્હાની છાવણીનું મધ્યબિન્દુ બને અને વળી હિંદની પારના મુસલમાની મુલકમાથી ટોળા ધસી આની છાવણી પર હુમલા કરે, તેમા ધુસી જાય, એટલે પ્રવર્તે જૂના અને નવા વચ્ચે ઝપાઝપી અને કાપાકાપી, -જ્યાં સુધી સાં માથે સવાશેર બનીને એક જથ્થુ આખી છાવણીને પોતાની આજુ તળે આણી શકે ત્યાં સુધી .

મુસલમાની ઇતિહાસમા જે છે તે આ સર્વ કેગના લામાદુમ અહેવાલો જ છે હિંદનો સાડાત્રણ સૈકાઓનો ઇતિહાસ તે આ ? મુસલમાનો કદાચ કહેશે, “હા, એ જ હિંદનો એ સમયનો ઇતિહાસ ” જેઓ અબ્બલ દરજ્જે મુમલમાન છે, હિંદવાન બીજે દરજ્જે જ છે, તેઓ એ પ્રમાણે માને તે પણ કુદગતી છે પરંતુ હિંદુ નહીં એવામાથી જેઓ-મુસલમાનોમા પણ- અબ્બલ દરજ્જે હિંદવાન છે, અને વળી જેઓ હિંદની સંસ્કૃતિને દુનિયાના એક મહાદૈવતનો અવતાર ગણે છે, અને વેદકાળથી આર-લીને આજ સુધીમા તેના થયેલા પરિવર્તો અને દશાન્તગેના સ્વરૂપ કાગલો સાચે ઉકેલના માગે છે, તે સર્વ તો ડોકુ ધુણાવશે, અને જુદુ જ કહેશે તેઓ કહેશે હા, આ છાવણી અને તેના બગીચા પ્રયત્ના અમે જોઈ એના કાગલો અને એમા થતા ફેરફારોના અન્તર્ગત બીજ પણ જોયા હિંદના ઇતિહાસમા એને પણ સ્થાન છે ખરું પરંતુ એ સમયના હિંદના ઇતિહાસનો અલગ વધારે મદદરનો ભાગ તો એ છાવણીની બહારના હિંદુ પ્રવેશના ઇતિહાસને જ ગણિયે ઊંચે અને તેને માટે તો આ અહેવાલો નહીં જેવી જ માહિતી પૂરી પાડે છે એ પ્રવેશના ઇતિહાસની જરૂર તેને પોતાને માટે છે એટલું જ નહીં, આ છાવણીશાહીના ઇતિહાસને પણ પૂરેપૂરો ઉલ્લેખમા એ હિંદુ પ્રવેશનો ઇતિહાસ નથી, એ મોટી ખોટ પડે છે

અને આ વિચારશ્રેણિમા એક ડગલુ આગળ પણ વની નકાચ ડે સાડાત્રણ સૈકા દરમિયાન થયેલી બધી જ સંવતનતોમા છાવણીશાહી પૂરેપૂરી પ્રવર્તેલી નથી ‘ એ છાવણીશાહીનો શુદ્ધ નમૂનો-આપણે તામે કરેલી પ્રગ્નના પ્રમાણમા એટલા તો નિર્મલ ઊંચે કે-અપ્રાપ્ય છે, અથવા તો, એ નમૂનો-ફુટ જ છે, આપણે કંઈક બીજે પ્રયોગ કરીયે, ’ એવા અપ્રધાનપદ વિચારથી પ્રેરણાને કેટલીક સંવતનતો મૂલ્યથી જ જુદા નમૂનાની ગ્યાહ હતી, અને કેટલીક પાઠ્યથી નબળી પડતા મનેકમને મૂલ્ય નમૂના કરતા જુદા સ્વરૂપની થઈ હતી ટુકામા, મુસલમાન સંવતનતો સ્થપાઈ તો ખરી, પણ હિંદુઓના વત્તાઓના ટેપથી જ નબી થકે એવું પણ કેટલીકનું સ્વરૂપ ઘડાયું સના તન હિંદુ મરજિતમા રાષ્ટ્રને જે ગ્યાન આપવામા આનુ છે, ક્ષત્રિય રાજાઓના લક્ષની

* આનો એ- ગુરુ દાખલો સાબરી માને છે ગુરવના મિ અણદુહામા / યસ-અલિ સિવિલિયન થયા પછી થોડા જ વર્ષમા (ધણ વીરને ઇ ન ૧૯૦૦ પહેલા) અવિગત કોલેજની મુલાકાતે ગયા ત્યાં, ત્યાં પ્રિન્સપાલે એમને વિદ્યાર્થીઓને ક = બાપાનુપ બોધ દેવાની વિનંતિ કરતા, એઓએ ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓને કહ્યું હવે-“ તમે ઇસ્લામ વિશે તો પૂરી નિષ્ઠાથી બધું બાણુશો જ એ મદારી ખાતરી છે પણ મદારી ખાસ બલમલ છે કે રામાયલ અને મદામારત પણ તમારે એટલી જ નિ ય અને માનજીલ્લિથી બાણુવા એમા રામચંદ્ર અને મીતા, શુધિગિર અને દૈવપત્રી, બીધ્મ અને હુન્તીના જે ઉમદા ચારિત્ર્ય નિષ્પેલા છે, તેઓ જોયો આખી દુનિયાના સાદિત્યમા પલ બાણ્યે મળી આવે ”

જે મર્યાદાઓ આપી છે, અને તેમને માથે જે શરણે નાખી છે, એમાંનું કેટલુંક આ વિદેશી મ્યેચ્છોએ સમજીએઅણસમજીએ પણ સ્વીકાર્યું અને કૃતિમાં ઉતાર્યું. ખંગાલ, જનપુર, માળવા, ગુજરાત અને ગુલ્બર્ગ તથા તે ફાટતા થયેલી નિઝામશાહી આદિ સલતનતો આ મિશ્ર રૂપની હતી. હવે વસ્તુસ્થિતિ આ જાતની હતી તો તેના વિશે એક ગંભીર સવાલ ઉત્પન્ન થાય છે. છાવણીશાહી અને મિશ્ર એ બે સ્વરૂપની સલતનતોમાંથી હિંદના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ વધારે મહત્ત્વની કયું સલતનતોને ગણવી? શુદ્ધ છાવણીશાહી સલતનતોને કે મિશ્રને? મુસલમાની અહેવાલો શુદ્ધને જ વધારે ગૌરવ આપે છે. મિશ્ર સલતનતોના એમના ઇતિહાસ છેક ત્રટિત, અપૂર્ણ અને ટુંકામાં પતાવેલા છે. આ પણ એ અહેવાલોની એક ગંભીર ન્યૂનતા છે. મુસલમાન અને હિંદુ સંસ્કૃતિના નિકટ સંબંધમાંથી જે મહાભારત પરિવર્તો થઈને, આપણી હાલની સંસ્કૃતિની જનેતા એટલે હિંદની મધ્યકાલીન સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન થઈ, તેનાં સર્વ મૂલ આ મિશ્ર સલતનતોમાં છે. હિંદુ સંગીત, હિંદુ કલાઓ, ઉર્દુ આદિ વર્તમાન ભાષાઓ અને તેમનાં વાર્ધ-મય, હિંદુ નાતો જાતો ધર્મો અને હિંદુ પહેરવેશ અને સાંસારિક રિવાજો; હિંદુ કથાઓ, કિસ્સાં, ભવાઈઓ, રામલીલાઓ, રાસલીલાઓ, ભજનો, અને તમામ લોકસાહિત્ય, સર્વના ઉગમસ્થાન અહીં છે. એમાંનું કેટલુંક છાવણીશાહી સલતનતોમાં શરૂ થયું હશે, તે પણ સંભવિત છે કે, આ મિશ્ર સલતનતોમાં સ્વીકારાઈ ફેલાઈને જ બહારની હિંદુ વસતીમાં પ્રવેશ પામ્યું. આપણે આ સાકાત્રણ સૈકાઓનો જે ખરો ઇતિહાસ ઉકેલવાનો છે તે આ જ છે. આરંભે હિંદુ સંસ્કૃતિનું હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં કેવું સ્વરૂપ હતું, મુસલમાની સંસ્કૃતિનો હુમલો થતાં અને બંને મેળામેળ થતાં શા શા ફેરફાર કયા અનુક્રમમાં કેટલા બલથી કયાં કારણોને લીધે પ્રવર્ત્યા, અને અંતે જે જે વિશિષ્ટ આકારમાં સ્થાયી થયા તેનો ખરો ખુલાસો શો જણાય છે?—

એ જ મધ્યકાલીન હિંદના ઇતિહાસનો મહાભારત સવાલ છે, જે હજી સુધી મોટે ભાગે અનુત્તર રહેલો છે. વળી, એ ઉત્તર ઘટાવવામાં એ આપણા મુસલમાની અહેવાલો, સાધનો તરીકે, બહુ ઉંચી પંક્તિના ગણી શકાય એમ છે નહીં. દાખલા તરીકે, આ દૃષ્ટિએ અમીર ખુશરૂના ઐતિહાસિક લખાણો કરતા એનાં બીજા લખાણો ઘણાં વધારે કીંમતી છે. મતલબ કે ઉર્દુ, ખંગાળી, ગુજરાતી આદિ વર્તમાન, અને ફારસી, અધૈમાગ્રધી, અપભ્રંશ, સંસ્કૃત આદિ જૂની ભાષાઓનું એ સૈકાઓનું—એકસ એ સૈકાઓનું ગણી શકાય એવું—સર્વ સાહિત્ય, જે જે મંળી આવે તે સંશોધીને પ્રકટ કરવું, એ આ સમયના ઇતિહાસનું જ એક અતિ મોટું કાર્ય છે. સાહિત્યની કે બીજી કોઈ દૃષ્ટિએ તે કૃતિઓ ગમે તેટલી ઉતરતી જણાય, તથાપિ એ સમયની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ ઘટાવવાને માટે એ જ સર્વોત્તમ સાધન ગણવાનું છે, એ નિર્વિવાદ છે. આપણા વિદ્વાનોમાં ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દસાલે+ આ દિશામાં સારી પ્રવૃત્તિ આરંભી હતી, તે એક કરતા વધારે વિદ્વાનોએ આગળ ચલાવવાની આવશ્યકતા છે. હિંદના મધ્યકાલીન ઇતિહાસના શોધકોને માથે આ કર્તવ્ય ઘણું મોટું છે, અને તેમાં પ્રાન્ત પ્રાન્તના વિદ્વાનો અને સરસ્વતીપોષક સંસ્થાઓના સહકાર જેમ જેમ વધતા જશે, તેમ તેમ જ ઉંચી કોટિની કાર્યસિદ્ધિ હાંસલ થવા સંભવ છે.

+ જુઓ ખરેખરા સીરિઝમાં એમણે પ્રકટ કરેલાં અને તૈયાર કરવા માંડેલાં પુસ્તકો, પાંચમી પરિવદ્ધ માટે એમણે લખેલો નિબંધ, વગેરે.

§ ૩. આર્થિક ઇતિહાસ.

લખેલો ઇતિહાસ કૃષ્ણ થાય છે, અને બનેલા બનાવની નોંધ, આગ્રહ, ચિન્ન આદિ સ્થાપી રૂપમાં જળવાય છે, એ માનવ પ્રકૃતિના ઉચ્ચ, મધ્યમ, અને નીચ ત્રણ જાતના ગુણોના પરિણામ છે. લખેલા સાધનોમાં અમુક પુરુષ વિશે ગીતો, પ્રશસ્તિઓ, જીવનચરિત્રો, અને માણસે પોતે પોતા વિશે લખેલી કે કહી ગયેલી હકીકત, કમનસૂબ આહેવાસો અને ઇતિહાસોથી કંઈક વહેલા ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે ખરાખોટા જીવનચરિત્રો અને તેના ખરાખોટા સાધનો જમાને જમાને પેદા થઈ તેમાંનો મોટો ભાગ પાછો દાળની સુખગુફાના અધકારમાં સમાય છે. છાપખાનાનો ઉપયોગ અને લખનાવાચવાની આવડત વધારે ફેલાય છે, તેમ તેમ આ સાધનોનો જથ્થો અતિરૂચ વધી જાય છે, અને તેમાંનો ઘણો ભાગ વધારે લાખા વખત સુધી પુસ્તકાલયો, વર્તમાનપત્રોના જૂના અંક, ખાનગી મંથરો આદિમાં જળવાઈ રહે છે, અને આવી ફરીને ઇતિહાસકર્તાને નેનાવિચારવાની સામગ્રીનો ગજ વધી પડે છે એટલું જ નહીં પણ તે ગુચવણોથી ભરપૂર બની જાય છે સરવાળે સત્ય જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ અને સ્થાપનાનો મત્તવ વધે છે કે શી રીતે એ વિશે ઇતિહાસકર્તાના ધુરંધર પડિતો હજી શકાતા છે પરંતુ આપણે ત્યાં તો આ સર્વ કમ હજી બીજદશામાં છે અને એવા સાધનો વધે, તેમ તે વધારે ફેલાય અને વધારે ચર્ચાય, એ જ આપણા પ્રાંતમાં હજી જરૂર છે લગવાનલાલ ઇતિહાસ, દયાનંદ મસ્તકી,* અને નર્મદ જેવા મહાપુરુષોના પણ નેપથ્યે એવા ચરિત્રાચાર્યો લખાયા નથી ગંગા એંગલ, હરિદાસ વિહારિદાસ અને ગોદાવરી બ્રહ્મણ જેવા ગજપુરુષોના ચરિત્રોની પણ ખોટા જ મહેલી છે, અને તે હવે પૂગવા મંતવ પણ એટલે જણાય છે આ પ્રમાણે શુ રા નથી અગર નેપથ્યે એવું નથી, એટલી

* એમણે પોતાના પૂર્વાશ્રમના જીવન વિશે અને આર્થિકમાનની પ્રવૃત્તિ આદિની ત્યાં સુધીની હકીકત પૂનામાં બે લાખજોમાં કહી હતી તેનો અતિ હુડા સાર તે વખતે મરાઠીમાં છપાયો હતો, આ દેવેન્દ્રનાથ મુકરજીએ સોધી કહાડી અને બતાવેલો, ત્યારે એમની ઇચ્છાથી મહે એનો અનુવાદો તરજુમો લખ્યો હતો, અને એમણે બતાવેલા ઇમેજ અને બગાળી તરજુમો મૂળ સાથે સરખાવી આખ્યા હતા આ ત્રણે પછી એમણે પ્રેક્ષક કાર્યા હતા આયસમાદ્યોએ પ્રેક્ષક કરેલા જીવનચરિત્રોમાં આ સાધન હજી સુધી ઉપયોગમાં લેવાયું નથી, અને આ ઉપરાંતની સોધખોળ હજી કોઈએ કરેલી જણાવી નથી

+ કારણ કે એમાંથી જેમના છે તે છેક જ ઉપલબ્ધિયા કતિઓ છે. 'મુજા નેપથ્યજી કાલા' એ ચોપડી પ્રેક્ષક થઈ ત્યારે વખલાઈ હતી, તે એના દેવાની પ્રતિષ્ઠા અને લાવન્ય પરિણામ હતું મુજાની લગભગ ૬૦ પાલ હકીકત દાખલ કર્યા વગર ચોપડી કેમ ગુચવી એ જાણના એ ચોપડી બેસાડે સારો નમૂનો છે "ઉત્તમ કથાજી કરસનદાસ મૂળજી" અથવા 'પાર્વતીકુવર આખ્યાન' જેવી ચોપડી સાથે એને સરખાવતા એની વણાટ કેવી ભૂલી જતી છે એ તુરત પહોંચાઈ આવે છે અને 'મુજા નેપથ્યજી' માં ધીરજલાલ મયુરાદાસ, પ્રાસલાલ અયુગદાસ, અજય તરાય સુનરી, અને તે વખતના જુના ૧૬મા બ્રહ્મસંનિયોના લાગવજ વિશે એવી રીતે લખ્યું છે અને સૂચન કર્યા છે કે વાચનારના મન ઉપર ખોટી-અનેતિહાસિક-ગપ પડે વળી, ઉપર ચરિત્રના નાયક ગોદાવરી ને ચિત્ર આલેખ્યું છે તેમાં (૧) વ્યક્તિત્વ નથી આપ્યું, અને (૨) તેના શુભિ શક્તિઓ આદિનું ને વર્ણન કર્યું છે તેને ઇતિહાસના કરતાં પ્રશસ્તિનું નામ જ થયે, એવું મોટું મત છે ઉપર-વરા માણસને દાથે આમ થઈ જ નય, ને કુદરતી છે અને સ્વ મન સુખતામના મનમાં તો ધણી ફરીને એમ પણ જાહેર ના ર ચારિત્ર્ય અને શાસ્ત્રવહીવટ અને કુનેદના ઉજ્જવલ રંગો જ આવેખવા આમ લેખક વ્યક્તિનો પોતાના નાયક માટેનો પક્ષપાત સારા સરખો અને આગમોમાંથી ઉત્પન્ન થયો દોષ ત્યારે પણ ઇતિહાસકર્તા દષ્ટિએ તો તે પક્ષપાત જ

ગુણો+ માટે એવી તો છાપ પાડી, કે કેટલાક વખત સુધી એ ધોલેરાના મુકુટ વગરના રાજા જેવા હતા એમ કહી શકાય. અને એ સમય દરમિયાન એના હાથથી એ મોટા કામ પણ થઈ શક્યાં: ધોલેરાના જૂના તળાવનું સમારકામ, અને મારવાડમાં મોટા કાળ પડેલો ત્યારે ત્યાંથી કેટલાક મહિના સુધી ચાલ્યાં જ આવતાં સેંકડો દુકાળિયાં માટે ખોરાકી કપડાં મજૂરી અને દવામાવ-જતનો બંદોબસ્ત. એક લાખ રૂપિયાની મોટી રકમ તથા ન લલચાયાની ખીના સર ચિમનલાલ સેતલવાડના દાદા અમલદાર માટે તેમ આ નહાનાભાઈ માટે માત્ર આખ્યાયિક નહીં પણ એક ચોક્કસ ઐતિહાસિક બનાવ છે. નહાનાભાઈને વાંસદાની દિવાનગિરી એ વખત મળી હતી, પણ બંને વખત એ ત્યાં ટુંકી મુદત જ ટક્યો. એનો અમલ તે જમાનાના રાજ્ય કુટુંબ અને દરબારીઓને કડક પડે એ સમજવું મુશ્કેલ નથી. ધોલેરામાં પણ કાયદો એ ને એ પણ તેનો અમલ કરવામા વખત ફરતા સરકારે જ્યારે ઢીલું મુકવાની નીતિ આદરી, ત્યારે ધોલેરાના કેટલાક વેપારીઓએ સમય વર્તી નહાનાભાઈ સામે સાચીજુઠી અરજ કરેલી, તેના જવાબમા સરકારે ફહીંદ્ધ બંનેમાં પગ રાખવા જેવું કયું, ત્યારે, સંભવિત છે કે, નહાનાભાઈ જેવા એકમાર્ગીને આકાશ જતે સ્વેચ્છાથી રસાતલ જતું હોય એમ ભાસ્યું હશે. એ જમાનાના અંબાલાલશાહી મગજમાં બાધછોડ, કુતેહ, સમય વર્તવો, માણસો જેવાં, ધીરજ રાખવી, “ ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર ” સાધવો—Compromise, tact, policy, patient and gentle pressure, a gradual purification of the entire atmosphere—એવી બાબતો હતી જ નહીં, અગર અપ્રમાણિકતા અને કર્તવ્યચ્યુતિના ગોળગોળ પર્યાય રૂપે જ હતી. કમનસીબે, નહાનાભાઈનું કૃપાશંકર ભગવાનજી વૈદ્યનું લખેલું જીવનચરિત્ર (જેમાં ઉપલી વિગતોના ધસારા મળી આવે છે તે) બહુ આછું અને ટુંકું છે, અને એ ખોટ હવે પ્રયાસ—સાઠ વર્ષ પૂરાવી અશક્ય છે.†

આ શેરસદો એક તોફાની વાયુ હતો, જે અમુક સમયે અમુક વિદેશી સંજોગમા ઉઠ્યો અને એ કારણ શાત-થતાં પાછો થોડા વખતમા નરમ પડી ગયો. તે વખતે આપણા દેશમાં હાલના જેવા ચંદલ સદાબાજે હાલના જેટલા હતા પણ નહીં. હવે ગુજરાતના કાયમી-આર્થિક બનાવો કંઈક જોધ્યે. એ બનાવો એ વર્ગમા પડે છે, જેમાંથી સરકારની પ્રેરણાથી થયેલા બનાવોનો વર્ગ પહેલો લધ્યે. સરકારી પ્રેરણાથી જાહેર બાંધકામો થયા છે, જેમા આગગાડી, રસ્તા, પૂલો આદિ માલ અને માણસની આવજની નેગવાઈઓ (transport facilities), અને શહેરોને પીવા માટે ચોકખા પાણીના તળાવો અને કુવા

એવો લાગે. પરંતુ ગુજરાતી ભાષાઓની ફરજ છે કે એ ઘોંટની અરુચિઓ સહી લઈ પારસી કવિતાના અર્થ અને ભાવનું કવિત્વ મળી આવે તેટલું પીવું.

‘ મનસુખ ’ ના પ્રિન્સ આલ્બર્ટ વિશેના કાવ્યનો સર જમશેદજી જીજીભાઈના કુટુંબમાં એક શિક્ષક તરીકે કામ કરનાર કોઈ મિ. હંમિલ્ટને ઈંગ્લેન્ડ પદમાં તરબુમો પ્રકટ કર્યો હતો, ઈ. સ. ૧૮૬૫. પારસી ગુજરાતી વાક-મયમાં બીજાં પણ કેટલાંક જીવનચરિતો સારાં છે.

+ આપણી પ્રજામાં કેળવણીઓની પહેલી પેઢીમાંથી આવા ગુણો માટે દુર્ગારામ મહેતાજી, ભોગીલાલ આણવલ્લદાસ, અંબાલાલ સાકરલાલ, આણલાલ મથુરાદાસ, મહીપતરામ રૂપરામ, આદિ જાણીતા થયા છે, તેમાં આ સુરતની-કાયસ્થ જ્ઞાતિનો એક દાખલો વધે છે.

† જે જીવનચરિત્ર ધોલેરાના વેપારીઓ આદિ ઉજળી વસ્તીની મોટી જાહેર સભામાં તા. ૧૬ જુલાઈ ૧૮૭૫ ને રાજ કર્તાએ લગભગ આખું વાચી સંપ્રજાગ્યું હતું.

મુખ્ય છે. ગુજરાતકાલિયાવાડના મિત્રી, કડિયા, 'સલાંટ, ગુજરાત, સુથાગ આદિએ આ કામોમા એકલા પોતાના પ્રાતમા નહીં પણ લગભગ આખા હિંદમા અરબી' કામગિરી બજાવી છે પણ તે એ સર્વ એમણે નોકર તરીકે કર્યું છે, મોટા શેઠ તરીકે ટોંધને 'હજી સ્વતંત્રપણે પોતાની સર્ગશક્તિ ખીલવવાની તક મળેલી નથી એટલે ક્ષિતિજ અમલ મડાયેલારે જે કંઈ કરીગિરી અને કલાકૌશલ આપણી પ્રજામા આ ધધાઓને લગતા હતા, તેમા જીવ જોવી વૃદ્ધિ થઈ નથી એટલું જ નહીં પણ ઘટ થઈ છે, એમ કહેવું ઇતિહાસકને પ્રાપ્ત થાય છે આપણા રાજાઓ અને ધનાઢ્યો પણ આ બામતોમા દેશી હિંદુ હુન્નર અને કલાઓને હીણા અને વિદેશી ઉતરતા હુન્નર-કલાને પણ વખાણવા લાયક ગણતા થયા, તેથી શહેરાના મહેસો, મકાનો, મદિરો, વાડીઓ, બગલા આદિમા પણ સગીન અને મુંદર અને રથાનિક આત્માની સ્વતંત્ર લીલામય જે કંઈ હતું, તે આપણે મોટે ભાગે ખોણુ છે, અને તેને ઠેકણે ન મુંદર, ન સગીન, ન સ્વતંત્ર એની માત્ર નમસિયા અને સસ્તી રાપડીપ લુસી છે અને વધતી જાય છે બાજઠ ગયા છે, બાકડા થયા છે, ગાલીચા ગયા છે, ખુરસી ત્રિપા ધઓ થઈ છે પાલખી અખાડી ગયા છે પરાઇ મોટરો દોડાવિયે છિયે, ચારક મેના માફા રથ ગયા છે અને વિહંગિયા શિયામો માત્ર ખીલીઓ ડોળી ઠાકાને ઉભી કરિયે છિયે, પટારા અને મજીસો ગઈ છે અને સેફ સાધિએ છિયે દોલિયા ગયા છે અને દરિયાપાગથી આવતા પલગો પણ સુધ્યે છિયે, પીતાબર અને રેળ ગયા છે અને પાટલુનો ખલાઉઝા-વડે સાહેમમકમ બનવાના કાઠ પૂરિયે છિયે બધુઓ, સ્વદેશી ધર્મની હદ કાપડ વણાટ અને રેટિયા પૂગતી જ ગણો છે? પ્રતિગા ભેગાવી અને હજારોની જાહેર સભાઓમા ઠગવો ઉપર સહી કરવાથી જ એ પગારો એમ માનો છે? એ પ્રતિગાઓ અને ઠગવોજ બતારી આપે છે કે આપણા શ્રીપુરુષોના મન હૃદય અને રસરસિ વટયા છે, દેશવિમુખ હુક દહિના અને માત્ર તાત્કાલિક આર્થને વળગી પડનાર કૃષ્ણ બન્યા છે વર્તમાન હિંદ તેમ વર્તમાન ગુજરાતને આ એક મોટામા મોટો બનાવ છે હુન્નર કલાનો સકાય અને તેથી કરીને ખેતીની વધ, કસમી કામની માગનો સકાય અને તેથી કરીને કસમીઓને પણ પેટને માટે નગી મજૂરી કરવા પડતી ફજ, દુકાન વખતે ખોદમ અને પત્થર ફાડવાના કામ શિવાય ખીલુ થોડું જ કામ કલાડી રકાય છે એ સ્થિતિ-જેને મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે progressive ruralisation and rustification કહે છે,-તે આ બનાવના જ જુદા જુદા પાસા છે આ માટે કોઈ મરકાને દોષ દે છે, કોઈ કેળવણીને અને કોઈ બનેને સૌથી વધારે હંડો દોષ આપણી પોતાની જડનાનો છે આપણા શિક્ષિત વર્ગે દાયમઓ સુની પાથાલ સમૃત્તિના બલ અને ખુબીઓ જ સ્થિત નયને શુદ્ધ ભકિતભાવથી નિહાળ્યા ર્થ્યા આપણને પોતાને વાગસામા મળેલી સમૃત્તિમા દ્રવ્યલાવસા અને ભાતિક લાભનું પાસુ ગૌણ, એટલે ઇતિહાસ સમૃત્તિમા એ પાસું કેટલું તો જોનાત્રોત છે, તે આપણને દેખાયુ નહીં ખજ જોતા તો ન્હાના અમથા ટાપુની વ સતીનો વધતો જતો ભાગ રેજની બોગટીપોપાટી માટે પણ બહારની દુનિયા ઉપર આ-

+ આમા લૈન મદિંગ મોટે ભાગે અપવાદરૂપ ગણાયો-જુલો Ferguson (and Burgess, 1910) II pp 26-7

* કલકત્તામા અગાળી પ્રજાના ધનાઢ્ય જમીનદારો બેચિરદત વચેરેએ એ દરો દરેલીએ બાધી છે, તે સર્વને બાધ્યાની સાહન્ય અનુક્રમમા ગોડતા આ દબીકત સ્વદેશી ક્ષામેમીના હૃદય ઉપર આખા હાથ પાડે છે

ધાર રાખે, તેની સંસ્કૃતિ જુદી જાતની સંભવે પણ શી રીતે ? વળી ખનિજ^x પદાર્થો અને તેમાંથી થતો માલ પરદેશીઓને આપતાં બદલામા જે ખોરાકીપોષાકીની વસ્તુઓ મળે, તે પણ પૂરતી ન પડતાં બીજા ઉદ્યોગો એમને કરવા પડે, જે માટેના કાચો માલ (Raw material) પણ એમને ખોરાકીપોષાકી ઉપરાંત પારકા દેશોમાંથી આણવો પડે, એ સ્થિતિથી એમની સંસ્કૃતિમાં ભૌતિક લાભ અને દ્રવ્યની લાલસા ઓર વધે એ કુદરતી જ છે.† પાસેના મુલકોમાં અસ્મિતા વધતા તેમના બજારો (markets) અને ત્યાના માલ મોંઘા પડે, તેમ તેમ ઈંગ્લિશ સંસ્કૃતિને પોતાની વધતી જતી ઓલાદનું પેટ ભરવા માટે આધા આધા મુલકો શોધવા પડે, તેમાંથી જે અવ્યવસ્થિત હોય તેને પોતાના સામ્રાજ્યના વાવટા તળે લેવા પડે, અને ત્યાંની વસતીમાં અમુક વહીવટ, વ્યવસ્થા, જનમાલની સલામતી, અને ન્યાયનાં ધોરણ રચવાં પડે; જેથી એ વસતી પરદેશી છતાં પોતાને વશદાર અને વખાણનારી બને, અને ત્યાંનાં બજાર અને ત્યાંના માલદાર વર્ગો કશી રંજ કે દિક્કત વગર પોતાને લાખા વખત સુધી સાતુકૂલ રહે; —એ સર્વ કૃતિપરંપરા કે નીતિતંત્ર પણ આર્થિક કાર્યકારણની આવી વ્યાપક દૃષ્ટિએ સહેતુક બને છે. શુદ્ધ ધર્મપ્રવર્તનની, જગતકલ્યાણની, પરદુઃખબંજનની, અને પોતાના રાજસી સાત્ત્વિક પૌરુષના વિકાસની ભાવનાઓ આવી કૃતિપરંપરામાં—મદનવાસનામાં જેમ પ્રેમની ભાવના ભળી એકરસ થાય છે તે ન્યાયે—સહેલથી ભળે છે, અને પ્રજના ઉચ્ચાશયી સંતાનોને તેમનાં કર્તવ્ય અદા કરવામાં સનાતન નીતિબલ પૂરે છે, એ પણ હું તો સ્વીકારું છું, અને જે કોઈ નથી સ્વીકારતા તે એટલું અશુદ્ધ દર્શન અને એટલો અન્યાય કરે છે, તથા જાણ્યેઅજાણ્યે દ્વેષ યુદ્ધિ પ્રવર્તીવવાનું પાતક વતુંઓછું બહારે છે, એમ માનું છું...

પણ—પણ—આપણે એ દાયકાઓ સુધી ન જોયું, ન સમજ્યા. દાયકાઓ સુધી આપણા ડાહ્યામાં ડાહ્યા પુરુષો પશ્ચિમની મોરલીએ નાચ્યા. પીયાનો, વાયોલિન, હાર્મોનિયમ લીધાં, બીન સારંગી તાઉસને તરછોડ્યા; સેન્ટો ઉડાવી, અત્તરગુલાબજળથી સુગાયા. હું ધારું છું કે અઢારમા સદકામાં આપણે ત્યાં ચાલી રહેલ મારકતલ, ન્હાસભાગ, અને અંધાધુંદીમાં આપણો આપણી સંસ્કૃતિમાંતા ઉપરનો રાગ છેક તામસી થઈ ગયો હશે, નહીં તો આજે આપણે ધરના ખુણાથી છેક ગિરનાર શત્રુંજય અને આપ્તના મદિરના કંગશ સુધી જે મહાભારત પરિવર્તન જોઈએ છિયે—જે લગભગ આખા હિંદમાં વત્તોઓછો વ્યાપેલો છે—તે આટલા થોડા સમયમાં માત્ર આર્થિક બંધોના ધસારાથી થાય નહીં. ખરેખર સંસ્કૃતિસંપન્ન

x સુખ્યત્વે કોલસો; જુલો, ઉત્તર, J. Ellis Barker. Economic Statesmanship (1920), પ્રકરણ ૧૮ મુ

† ઈંગ્લાંડની આર્થિક ઘટના (economic organisation)નું ખરું તત્ત્વ આ છે, ફ્રીટ્રેડ (free trade) નથી

* મોર્લિ, રિપન, વેડરબર્ન, અને હ્યૂમ જેવાં હિંદની સેવા કરેલી તે આથી જરા પણ નીચા ભાવનાઓ અને મનોવૃત્તિઓનાં પરિણામ ગણનાર એ પુરુષોને અન્યાય કરે છે અને હિંદમાંસિવિલ વા મિલિટરી અમલદાર તરીકે, મિશનરી અને શિક્ષક તરીકે, વા ધંધારોજગારે આવેલા હજારો અંગ્રેજોમાં આવી ઉમદા કર્તવ્યનિષ્ઠાથી પ્રેરાયલા—આપણા લોકો સામાન્ય રીતે માને છે તે કરતાં—ઘણા વધારે થઈ ગયા છે. આપણી પ્રજા માને છે કે પુણ્ય તપે ત્યાં સુધી રાજ્ય ટકે, તે પુણ્ય તે આ ઉમદા કર્તવ્યનિષ્ઠાથી ઉત્પન્ન થતી રાજ્યનીતિ, અને એ નીતિને અણિશુદ્ધ અમલમાં મુકવા મથતા અવિહારીઓનો esprit de corps. Prestige પણ આહું સાત્ત્વિક હોય તો—આહું સાત્ત્વિક રહે ત્યાં સુધી કલ્યાણકારી છે, પોષવા યોગ્ય છે.

પ્રજા પણ જગતી અમરકૃત પ્રજાના જેટલી ઝડપથી પનાઇ મરકૃતિ ઉપર મોહી પડે, તો પછી મરકૃતિઅમરકૃતિમા ફેર શો ? માટે જ લાગે છે કે આ આર્થિક બનાવ બંની આવવામા સૌથી વધારે હિંદો દોષ આપણી પોતાની જડનાનો છે અહામ્મા મેકાને અંતે આપણી બુદ્ધિશક્તિ નામની જ મટેલી એ ઐતિહાસિક-અનુમાન ગમે તેટલું કહ્યું લાગે તોપણ સત્ય તરીકે આપણને સ્વીકારવું પડશે

હવે શું કમિયે, શું કમતા થયે તો ભાવિ સુધરતું આવે ?-એ સવાલ ગજપુરુષો માટે છે ઇતિહાસનું મનન-મરોધન ક્ષેત્ર જૂનાકાલ જ છે માટે હવે આપણે પ્રજાપ્રેરિત આર્થિક બનાવો ઉપર નજર નાખિયે એ વર્ગમા પણ મુખ્ય એ જણાય છે પ્રથમ ગુજા તકાદિ ચાવાડના ક્ષેત્રકળમાનો જ મનાવ વખતે આપણા પ્રાન્તમા મિયો અને છાપખાના જેવા યાન્ત્રિક ઉદ્યોગો સારી ઝડપથી ફેલાયા છે એ વર્તમાન ગુજરાતનો એમ મોટામા મોટો બનાવ છે કદને કદ સાહસ અને અગ્રન વગર આ બન્યું નથી એ સ્વીકારિયે પરંતુ થયેલી પ્રગતિથી ન અજાતા, આમા આપણી પ્રગતિ આજ લગી અમુક ટુકડી હદ સુધીમા જ થઇ છે, એ ગભીર હકીકત આપણે ખાસ જોવાની અને નિચાગવાની છે આ પ્રદેશમા હજી પણ આપણે નફા કરતા નિશાળિઓને સ્થાને ડિયે પેરાપછી અને પગધી । હિંચે ડોહ પણ જાતના બતોત્પાદન (motor) કે ગતિપ્રેરક (engine) વી માડીને માવ ઉપર છેવટ વપરાતા કોઇ પણ જાતના માચા સુત્રીમા કદ જ આપણે બનાવતા નથી, તો તેમા ધટતો ફેરદાર કમનાની કે નવા ઉત્પાદનક્રમ (methods of production) રચનાની તો વાત જ ક્યા કમની ? શીખેલુ મરજૂલું પોતાનું કરે અને તેમા બુદ્ધિ સ્વતંત્ર લીલાથી રમવા માડે, તેને જ નહુ વધારે સારું કદાચ મુઠે, અને નહુ નહુ વધારે સારું કૃતિમા મુકી સિદ્ધ કરી આપે, તે જ વૈજ્ઞાનિક અને યાત્રિક ઉદ્યોગોના દુનિયાના ઇતિહાસમા સ્થાન પામે હવે લોહું, કોલમો, લકડ, વાસ, કાન્કિટ, જે માગો તે આ જ દેશમા જોઇતા જરૂરમા અને સરતું મગનાનો સમય આની લાગ્યો છે માટે યત્નપડિત, વિનુત્પડિત, વસાર્જપડિત, ગાંતપડિત, બધપડિત બનો અને ઉપજાવો, ભાષા, ગણિત અને ફિલસૂફીના જેવી એકાગ્રતા એ વિષયોમા સાધો પાયાથી મોલ મુધી આપ્તુ રાખ્યાનું સ્વદેશી રચો, ગજનગર અને બદરથી દેશના હિંદા ખુલામા આવેલા ગામડાઓ નુધીનુ આપ્તુ આર્થિક તંત્ર (Economic life and activity, Economy) સ્વદેશી રચો, અને આગળ વધો નિશાળિયાવેડામા બહુ વગમ ગાળ્યા તહમને પોતાને લાભ થયો છે, દેશને પણ કંઈક થયો છે, પરંતુ કારખાના આ જ મિસલે ચાલ્યા કરે ત્યામુધી, અર્થ નાજીની છેતલી ખતવણીમા, મોથી વધારે લાભ તો સાચા મામત્રી યત્રો આદિ પૂરા પાડનાર દેરોને જ ચમા કમશે એ નિર્વિવાદ છે

વારુ, આ યાત્રિક કાગખાનાને ખીજી દૃષ્ટિથી એટલે ધધા તરીકે તપાસિયે હિંચે તો તેમા પણ ક્યાય જ જોવામા આવે છે એક વર્ગમાના નિઃપ્રાણિયા જેમ એ ખીજનું જોઇ લઇને એક ખીજમાથી ચોગી કરીને વર્ગમા ઉપર ચડડતા મયે છે, તેમ આપણે ત્યા એક યાત્રિક ઉગોગમા પડેલા ધધાનાઇઓ એ ખીજના ગળા કાપવાની સ્પર્ધામા જ (cut-throat competition) પાવગ્ધા છે જે કાચો માડ, જે યત્રો, જે મામત્રીની દરેકને જરૂર છે, તથા જે પાને માવ (finished products) દરેકને વેચવો છે તેમા મહુમગ (co-operation) ના તત્ત્વનો આશ્રય લેના સીખી ની ગમય તા

સુધી ધંધો સંગીન કે માતખર કેવી રીતે બનશે? દુનિયાની હરીફાઈ સામે ધંધા ખેડવા છે અને ખીલવવા છે; તાત્કાલિક લાભની એકલપેટી કૃપણતા ક્યાસુધી નભશે?

અને છેવટ, એ જ કારખાનાઓમાં શેઠ વર્ગ અને કામગાર વર્ગ વચ્ચેનો સંબંધ નિહાળિયે છિયે તો તેમાં યે સંતોષ વળે એવું જોવામા આવતું નથી. એ કામગાર સ્ત્રીપુરુષો અને બાલકો પોતપોતાના ગામડામાં શારીરિક માનસિક નૈતિક કૌટુંબિક સાંસારિક અને ધાર્મિક અમુક પ્રકારનું જીવન ગાળે છે અને ઉછરે છે. એ જીવન જ એમની સંસ્કૃતિ છે. એ જીવન જ એમની માનવ-તા છે. એ ગામડાની પ્રજા શહેરોમાં આવી કારખાનાના કામગાર બને છે એથી એમની સંસ્કૃતિ અને માનવ-તા વધે છે કે ઘટે છે? -રહે છે કે જાય છે? જંગલી દેશોના કેદખાનામાં પડતો નવો કેદી થોડા વખતમા જ માણસ મટી પશુ અને પશુ પણ મટી ધિશાય બની જાય છે, એ જાણીતું છે. આપણા શહેરી કારખાનાઓમાં આવતા ગામડિયાઓનું એ પ્રમાણે ન બને તેને માટે શી સાવચેતી રાખવામાં આવે છે? આ બાબતમાં જુના કામગારો પોતાના નવા આવતા બંધુઓ માટે અથવા નવા આવતા કામગાર-જુડો પોતાને જ માટે કંઈ કરે છે કે નહીં? શેઠો કંઈ કરે છે કે નહીં? ખ્હારનો સમાજ કંઈ કરે છે કે નહીં? અને છેવટ રાજ્યસત્તા કંઈ કરે છે કે નહીં? બંધુઓ, જુનરાતનું આ પાટનગર તેના યાત્રિક ઉદ્યોગો માટે જાણીતું છે. અહીં હું એ સવાલ પૂછવા રજા લઉં છું કે આ પ્રમાણે આવી ગંભીર બાબતમા આખી આખી કયાં જઈયે છિયે તે કયા સુધી નભશે? આપણી મિલોની થાપણ કરોડોની અંકાય છે, હર સાલ લાખોના બ્યાજ છપાય છે, આજ જે કુંડીબંધ મિલો છે તે કાલે સહવારે સેંકડો થશે; આજ જે હજારો કામગારો છે તે જોતજોતામા લાખો X થશે; એમની સંસ્કૃતિ, એમની માનવતા કામગાર થતાં વધે છે કે ઘટે છે? કાંટાના એક તરફના પદલામાં કરોડોની પુંજ અને લાખોની નરી આવક (- net profit) મુકિયે, બીજા પદલામાં દેશના લાખો સંતાનોની અવનતિ, અવગતિ, વિકૃતિ મુકિયે, તો તે બેમાંથી કયું પદલું વધારે ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે એ વિશે બે મત સંભવતા જ નથી. શેઠ વર્ગ કહેશે, શું આ બધો જ ભાર અમારે માથે? હું નથી કહેતો, અર્થશાસ્ત્ર કે ધર્મશાસ્ત્ર કદપિ નહીં કહે કે બધો જ ભાર શેઠ વર્ગને માથે. કર્મો અને તેના ફલો વચ્ચે સંગીન સાકળવાળા આ સંસારમા સૌએ પોતાનો ભાર મોટે ભાગે પોતે જ વહેવાનો છે, શું કામગારે કે શું શેઠ. અને તોપણ જે વધુ સમજી, જે શક્તિસાધનમાં રહડે, જે વત્તા જોખમમા બેઠો હોય, જેનો શાખસકકો લોકમા અને રાજદરબારે વધારે, તેને માથે તેટલો વધારે ધર્મ. શેઠ વર્ગ શુદ્ધ બંધુભાવથી પ્રેરાઈને હાથે અને હેતે કામગાર વર્ગનો કંઈ યે ભાર પોતાને ખભે અને પોતાની પીઠપર લેશે કે નહીં? આને શુદ્ધ પરાર્થ (altruism) કહો કે દૂર અંદેશ સ્વાર્થ (enlightened egoism) કહો, બંનેની સરવાળે એકતા છે. અંબાલાલભાઈ જેવા અમદાવાદના માનીતા લોકનાયક આ જ નગરીમાં અનેકાનેક લાખોમા અજ્ઞાન, ગંદકી, દારૂ, નુકસાનકારક મોજશોખ અને તેમાથી થતા ચેપી રોગો ઉપદ્રવો આદિના દાખલા ઉપર દાખલા આપીને શેઠ અને કામગાર, તવંગર અને ગરીબ, અધિકારી અને ગુલામ,

X કાપડના ઉદ્યોગમાં તૈયાર થતો માલ જે પ્રમાણમાં જે ઝડપથી વધી શકે છે તેટલો કામગારોની સંખ્યામાં વધારો આવશ્યક નથી, એ ખરું; પણ અહીં તમામ જાતના યાંત્રિક ઉદ્યોગોને એક સામંત્ર ધ્યાનમાં લઈને “લાખો કામગારો થશે” એમ કહું છે.

બણેલા અને અભણ વ્યાપાર અને ખેતી, શહેર અને 'ગામડા, બંનેના' અન્યોન્યાશ્રયને
અને તેમના વચ્ચે નિરતર બહુભાવની આસક્તાનો અસરકારક ખોલ કર્યાનું કદતા હતા,
તે અવિલખે કૃતિમા ઊગી નીકળશે, તો જ આ અત્યારે સમૃદ્ધિએ છલકાતી લાગતી નગ
રીની આખાદી અને ચઢતી કળા દેવી વારાફરાના માગને સહી શકીલાખો વખત બની રહેશે

આપણી પ્રભુ ગુજરાત બહારના પ્રદેશમાં મોટી અખ્યામાં પ્રસરી છે અને વધુ વધુ
પ્રસરતી જાય છે એ પણ વર્તમાન ગુજરાતનો એક મોટો પ્રભુપ્રેરિત બનાવ છે આપણે
ગુજરાતીઓ ધરકુકડી નથી, કદતારામ હિયે એ આપણી પ્રકૃતિને આપણા ઉપર ફરી ફરી
ગુજરાત સિતમેતુ એક શુભ પરિણામ ગણો, અથવા તો વિચેતા ગુપ્તો અને ગુજરાત
લોહી હજી આપણી નાદીઓમાં હશે તેનું પરિણામ કલ્પો, કારણ જે હો તે એક વા અન્યેક
હો, પ્રભુ તરીકેની આપણી પ્રકૃતિમાં આ એક સ્થાયી લક્ષણ છે એ સિદ્ધ છે, અને
ઓગણીશની સદીના જનમાણની સલામતીના વાર્તાપરણમાં એ લક્ષણ ખીલી આવ્યું છે
ગુજરાતકાઠિયાવાડકુચનું ક્ષેત્રફલ વિરાળ નથી, વળી આપણે આપણા દેશમાં 'કોચુ'
સોનું પાકે છે એમ કહિયે હિયે, અને માનીયે હિયે પણ એ માત્ર જન્મભૂમિ' ઉપરના
આપણા કુદરતી હેતને લીધે આપણે ઓપ આપિયે હિયે આપણા દેશનો ખરેખરો રસાળ
ભાગ ઓછો છે એટલું જ નહીં પણ હિંદમાં એના કરતા બહુ ચઢી જાય એવા પ્રદેશ
ધણા છે વળી આજી જ વસ્તી નબી શકે એવો ભાગ પણ આપણા દેશમાં ઘોડો નથી
એટલે પેશાવરથી રામચંદ્રના સેતુબદ્ધ સુધી અને દવદાનદનની દ્વારિકાથી રંગૂન સુધીના
ક્ષિટિય હિંદ અને દેશીરાજ્યોના વિસ્તારમાં કોઈક જ શહેર કે જિલ્લો એવો જોવામાં
આવશે, જે ગુજરાતીઓ વિનાનો હોય લીધુંતો રસ જેમ ખાનખાનની તમામ ચીજોમાં
બળે છે, મીઠી વિનથી જેલીના માણસ જેમ ખાતખાતના ટેળામાં સમાય છે, તેમ આપણે
ગુજરાતી લોક હિંદની તમામ જાતની પ્રજામાં હળી મળી જઈયે હિયે આ ભરતખંડ
પણ સુકીને જમીન રસ્તે સમરકદ અને ઇસ્તખ્મલ સુધી, અને જળમાં અરબી સમુદ્રના
ખેટો અને તેને પાર ધરાવ, એડન, પૂર્વ આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રેલિય, દક્ષિણ આફ્રિકા, અથવા
ખગાળા ઉપસાગર સુધી ઇસ્ત ઇન્ડીઝના ટાપુએ ટાપુએ, સિયામ, ચીન, જાપાન, તે ટોંક
આસ્ટ્રેલિયા અને અમેરિકા સુધી — જ્યાં જ્યાં નજર નાખશે ત્યાં ત્યાં ગુજરાતી હિંદુ
મુસલમાન અને પારસીઓના ન્હાનાં મોટા ચાણાં માણસ પડશે અનસુખે પોતાનો ખેતનાજી
ઉપરનો કાખ ચીનના કંટોન નગરમાં સિદ્ધ કર્યો હતો. અમરેશ્વર ખખરદાર મક્કાસના વતની
થયા છે આપણા એક ઉજ્જતા કવિ કલકાવાસી થયા છે હરિલાલ હર્ષદરાય-ખુવે એમની
કવિતાઓમાંની ખાસ બ્યક્તિત્વવાળી ટેટીક રાતા સમુદ્રથી સ્વીડનનોંવે સુધીના પ્રવાસ
દરમિયાન લખેલી છે અથવા, કવિઓ તો જાણે જ્યાં હોય ત્યાં શોધશાયીના નામિકમલ
પર વિગળતા ચતુષ્કલાધરની આત્મજાના માનીતા ગણિયે પણ આપણા વણકર અને
રગરજ, આપણા મોચી મોદી અને મોલી, નાગર, કાયસ્થ, ખેડવાળા અને આવક, લુણાણ
ભાટિયા, અને કપોળ, ઊંઘરા, મેમણ, ખોળા અને પાગમી, પટેલ કણબી અને અનાવળા,
અને આપણા કુમળા અને ટે, — એટલાન્ટિક, પેસિફિક અને હિંદી મહાસાગરોની વચમાં
ક્યાં ક્યાં અત્યારે નહીં હોય એ જ કહેવું મુશ્કેલ છે અને આ પ્રમાણે એનાર પથગાયલા
આપણા આ સર્વ ગુજરાતી ચાણાંઓને એક જથ્થો ગણીને તેને આપણે બૃહદ્ ગુજ-
રાત કહી શકિયે પરંતુ એ મહા જ પાડેલું નામ ફેલાય છે તે કદા વધારે પેલાય

માન ગુજરાતે જેમ વિશેષતા કરી બતાવી છે, તેમ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં યે વર્તમાન ગુજરાતનો પિંડ ન્યારો તો છે જ. દયાનંદ સરસ્વતીનો આતુર્વણ્ય સુધારાનો આદેશ મુખ્યત્વે પંજાબમાં જ ઝીલાયો છે. રામમોહન રાય અને દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરનો બ્રહ્મસમાજ બંગાળમાં જ જન્મ્યો અને જીવંત છે. થિયેસોરીનું મુખ્ય થાણું મદ્રાસ પ્રાંત જ છે. ખ્રિસ્તી પંથોના પાદરીઓએ હિંદને ખ્રિસ્તી બનાવવાની અને પાશ્ચાત્ય કેળવણી આપવાની કોશીશો પ્રાંતે પ્રાંતે કરી છે, તે પણ બધે એક સરખી વિજયી નીવડી નથી. એમ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અને કેળવણીનાં બધા પ્રાંતે પ્રાંતે પ્રસરી છે, પરંતુ તેમાંથી પાકતાં ફલ પ્રાંતે પ્રાંતે દરેકની વિશેષતાએ કરીને ભિન્ન જોવામાં આવે છે. પ્રાંતોમાં પણ જુદા જુદા વિભાગોમાં સંસ્કૃતિકર જોવામાં આવે છે*. સંસ્કૃતિયંત્રિકાની એકસરખી આભા બંગાળમાં યે નથી, દક્ષિણમાં યે નથી, તો બીજા પ્રાંતોની વાત જ શી ! વર્તમાન યુગનો સંક્રાન્તિ-ઇતિહાસ આરંભાયો તે વખતે દરેક મુખ્ય પ્રાંત અને પ્રાંતવિભાગની-પારિભાષિક શબ્દોમાં કહિયે તો દરેક મુખ્ય સંસ્કૃતિવર્તુલની-સ્થિતિ ખરેખરી શી હતી તેનું શાસ્ત્રીય ઐતિહાસિક ચિત્ર દોરિયે, અને પછી એ દરેક વિભાગમાં થતા આવેલા ફેરફારોની ઇચ્છા અને ગુણદોષ કારણો સાથે તપાસિયે, ત્યારે જ આ આખો ઇતિહાસ ખરાખર સમજાય. આવો ભગીરથ પ્રયત્ન કોઈ પણ પ્રાંતને માટે થયેલો હજી જાણવામાં નથી, અને તે માટેના સાધનોનો પણ ઝડપથી લય થતો ચાલ્યો છે. સંસ્કૃતિના સંક્રાન્તિકાળમાં મોટા અને બ્યાપક ફેરફારો જ્યારે ડગલે ડગલે વિવર્ધિત વેગ (cumulative velocity) થી થતા આવે છે ત્યારે તેનો ઇતિહાસ ઉકેલવા અને રચવામાં મુશ્કેલી પડે જ છે, એ જાણીતું છે. સાધનોની ઊંડતાના કરતાં વધારે મોટી મુશ્કેલી જે સાધનો હોય છે તે દરેકને ઉકેલવામાં પડે છે. કોને કેટલું સાચું માનવું અને કેટલું વળત આપવું એ મુશ્કેલી ઇતિહાસના આ પ્રદેશમાં સૌથી વધારે નડે છે. જહુનાથ મહારાજ લાખ્યાન કેસનો જ દાખલો જુવો. એમાં બે અંગ્રેજ-એટલે કે તદ્દન તટસ્થ-ન્યાયાધીશોએ પણ કેટલીક મહત્વની બાબતો વિશે જુદાજુદા ચુકાદા આપ્યા હતા. ખહેરામજી મલખારી જોવાના આશય અને કામગિરી વિશે ‘એ પુતળું’+ હયાત હતું

* આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ પ્રાંતસીમાઓથી જુદા economic circles ની સીમાઓ ગણવી પડે છે એ જાણીતું છે. હિંદના મૂળ culture circles એના મુખ્ય લાખાવર્તુલોથી નહાનાં અને આર્થિક વર્તુલોથી મોટાં પડે એમ ધારું છું. સંસ્કૃતિનાં જુદાં જુદાં તત્વોને પ્રાધાન્ય આપિયે તેમ જુદાં જુદાં વર્તુલો દોરવાં પડે. વળી લાખાવર્તુલો જ્યારે લગભગ સ્થાયી છે, ત્યારે આર્થિક વર્તુલો ઝડપથી ફરતાં આવે છે અને સંસ્કૃતિવર્તુલો પણ ક્ષેત્રફળમાં વિશાળ અને સંખ્યામાં ઓછાં થતાં જાય છે. પ્રાંત પ્રાંતનું વધવું જવું એકથ અને હિંદનું વધવું જવું એકથ આ ફેરફારો દ્વારા સધાય છે.

+ મલખારી માટેની આ શબ્દચોજના અખાલાલભાઈની છે. મિ. જમશેદજી અરદેશર દલાલ, પ્રિન્સિપાલ ઉનવાળા, સર પિરોજશાહ મહેતા, સર દિનશાહ વાછા આદિ કેટલાક મલખારીની ખરે જ વિચિત્ર પૂર્વાવસ્થાની તુટક માહિતીને લીધે એ અસાધારણ મનોબળ વાળા માણસને પૂરતો ન્યાય આપતા નહીં એમ ધારું છું. હું એમના નિકટ પરિચયમાં ૧૮૯૩ થી ૧૯૫૫ સુધી રહ્યો તે દરમિયાન એમની ઉચ્ચ સાવનાઓ અને એમનાં ચારિત્ર્યબળથી દંગ થયો હતો. આથી ઉલટું અખાલાલભાઈને મહારો મલખારી તરફનો ભક્તિભાવ સમજાતો પણ ન હતો. માણસ માણસ વચ્ચેના પરિચયોમાં તેઓ સમાન વયના હોય છે કે વચ્ચે પાંચદશ વર્ષનો ફરક હોય છે, એ નજીની જેવી જણાતી હકીકતથી subjective impression માં બહુ ફેર પડી જાય છે. એક જ વ્યક્તિ વિશે તેનાથી મોટા હોય તેની, ખરાખરિયા હોય તેની, અને નહાતા હોય તેની subjective

ત્યારે પણ જે અતિ બિન્ન મત આવતા હતા, તેનો તોડ કે સમન્વય જેમ આપણે એ જમાનાથી આવા જોઈએ છિયે તેમ કરવા વધારે અશક્ત બનિયે છિયે. પુનર્જન કરાવવા નીકળે છે તેઓને એ મંમથ લગન તરીકે કેવો નીવડશે એ કશી ભાગ્યદ જ હોતી નથી, તો પુનર્લગ્નના વિરોધીઓ એવા ખરેખર નમ્રોદય નીવડેલા લગ્નોમા પશુ છિટો જ જુવે છે સસારસુવાસા પગિયોમાના ધણા પ્રમુખો બાકિતસ્વાતંત્ર્યમા જ જીવનસર્વસ્વ ગણે છે, તો ગોવર્દનરામજેવા ન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યમર્હતિની સમાજનીતિને લોકોપકાર, સુનીતિરક્ષક, અને સ્ત્રીના પોતાના ખરા હિત માટેની સિદ્ધ કરવા પ્રતિવાદ કરે છે દુકામા દહિયે તો સુધારાતુ ડગલુ ભરનાર મૂલ માણસ, તેના દુષ્ટો અને આશયો વર્ણુવનાર ઇતિહાસક, અને તે વાચનાર, એ ત્રણેને નિખાલસ, સલવાદો અને સલપ્રેમી માનિયે, તોપણ એ ત્રણે અભાણે પક્ષપાતી હોય છે, એ ઇતિહાસના આ ૩૫ની ત્રેવડી વિષમતા છે યુરોપના રેફર્મેશન [Reformation] નો ઇતિહાસ, અત્યારે કોઈ પણ પંથના નહીં અનુયાયી કે નહીં દેખી એવા તટસ્થ ઇતિહાસના અખ્યામધ થયા છે, તથાપિ હજી સંમાન્ય શાસ્ત્રીય ઇતિહાસની કોટિમા આવ્યો નથી અમુક પક્ષનો મોટો ભાગ એ ઇતિહાસના એક વાદને શાસ્ત્રીય માને છે, વિરુદ્ધ પક્ષ તેથી ઉનટા વાદને શાસ્ત્રીય માને છે મતલબ કે એ વિષયના જે કે વધારે ઇતિહાસો હજી પ્રવર્તે છે, તેમાંથી વાચનાર એમને જ વળગે છે અગર પોતાને ગમતી દુલગ્ન થણી કરી લે છે ભલે આપણા દેશમા પણ એમ થાય, તથાપિ લોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ, દુર્ગારામ મહેતાજી, કર્મસનદાસ મૂળજી અને નર્મદથી માડીને આપણા પ્રાન્તની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ આપણે પણ લખવા માફકો જોઈએ જન્મચરિતો, વર્તમાનપત્રો, નિમંધો, બ્યાખ્યાનો, ચર્ચાઓ આદિ જે જે સાધનો છે તેનો યશામતિ ઉપયોગ કરીને એક લેખક એક ચિત્ર દોરશે, તો તેમાના મન અને હકીકતમાના કેટલાક ભાગનાં ખડન વા સમર્થન ખીળ લેખકો કરશે, અને એ પ્રમાણે વિષય છણાતો જરો અને અત્યારે ખા નગી સચ્છોમા જ પડેલા સાધનો પ્રકટ થતા આપણે નવવયરામ લક્ષ્મીરામ યુદ્ધવા આવુ દમ્પત્ત લખવાના હતા પણ હા તો એમનું સરીર લયકયુ અનેપ અત્ત પામ્યું એમની સ્ફુર્તિ અને રસવૃત્તિમા એક મોગો ગુણ એ હતો કે જે પક્ષ પોતે ત્યજતા તેના ગુણ તેમ જે પક્ષ પોતે સ્વીકારતા તેના દોષ, એમના લક્ષ્યમાંથી સરી પડના ન હતા, અને એ ગુણ દોષ બંનેના અનુભવી રીતે નિરીક્ષણ અને જુનના કરનામા એઓ રાચના શાસ્ત્રીય તટસ્થતા આવા વિષયોમા લગભગ અપ્રાપ્ય છે, ત્યારે ગુણોપ બંનેનું એક સંગ્રહ ધાતુ પાડનારી અગર તો બંનેને એક સંગ્રહા અવગમ્યનારી જડના શાસ્ત્રીય તટસ્થતાની ખુગ્સીએ ચઢી જેમે છે, તેના કરતા પચ્ચાર ભલે હોય તથાપિ આવી સ્ફુર્તિ વિવેચન વિકિત જેણે લાખા પગિયમથી ખીલની હોય એવાને હાથે જ આવુ મદદકાર્ય થયુ ઇષ્ટ છે

બધુઓ, આપણે પ્રાન હિંદના આગેવાન પ્રાનેમા ગણાતો નથી આગેવાન ગણા

impression વેચનિક ગપ બદ્ધ જુની જુની થાય એ કુદરતી જ છે ખરે ઇતિહાસ આ subjective impression ની ભૂમિધથી ઉચી ભૂમિકા છે જીવનચરિતો પણ નાવકના મિત્ર સખ ની શિષ્ય કે આશ્રિત વર્ગમાના મળના કરના દરસ્થ નાલસને હાથે સહાનુભૂતિથી તથાપિ સ્વતંત્રપણે લખાયા હોય તે વધારે વિશ્વસનીય, અગર એ કે સ્વતંત્ર જેવો જણાતો લેખક પણ ભાગ્યદ કરે અને વળી નાવક વિરુદ્ધની દખાન અને પુરાવા છુપાવે કે દરવી નાખે એમ પણ બને છે

+ માર્ચ ૪, ૧૯૦૯, ૧, ૨-૩

વાની ખાતર મથવાના હુંપદ અને અદેખાઈ આપણામાં પ્રાંત તરીકે તેમ વ્યક્તિશઃ જોઈએ હશે, તો તે દૂષણ પણ નથી. વર્તમાન હિંદને ધડવામાં દાદાભાઈ નવરોજી, દયાનંદ સરસ્વતી, જમશેદજી ટાટા અને મોહનદાસ ગાંધી જેવાં નરરત્નો ગુજરાતકાઠિયાવાડે આપ્યાં છે, તે કરતાં ખીજી કંઈ સેવા વધારે મહત્ત્વની ગણાય, એ સવાલ ઇતિહાસકની ઉડામા ઉડી ફિલસુફીને પણ હંફાવે એમાં શક નથી. ઇશ્વર આપણા પ્રાંત ઉપર એવી ને એવી મીઠી નજર રાખે, અને પ્રતિભા અને આરિય અને નિર્મલતાથી* વિભૂષિત મહારથી સ્ત્રીઓ અને પુરુષો અહીં ઉપજાવ્યા કરે! એ પરમકૃપાળુ પરમ હિતેષી વિધાયક આપણી બહાલી જનેતાનું ત્રિગુણાત્મક સંસ્કૃતિ-પય તામસીમાથી રાજસી અને રાજસીમાથી સાત્ત્વિક બનાવે! આમીન.

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

મૂળરાજ સોલંકીનું ચારિત્ર્ય-નિરૂપણ.

(લેખક-ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.)

ગુજરાતમા ચૌલુક્ય અથવા સોલંકી વંશની રાજગાદી સ્થાપનાર મૂળરાજ સોલંકીનો ઇતિહાસ જાણવાનાં જે સાધનો અત્યારે ઉપલબ્ધ થાય છે, તે મૂળરાજના ઇતિહાસ સાધનોમાંનો મોટો ભાગ જૈન ગ્રંથકારોને હસ્તે લખાએલા ગ્રંથોનો સમાવેશ સાધનો છે. સોલંકી વંશના જે રાજાઓ ગુજરાતની ગાદીએ ચઢ્યાં ગયા છે, તેઓમાના કેટલાકે જૈન ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો અને કેટલાકે સ્વધર્મ તરીકે શૈવ ધર્મ સ્વીકાર્યો હોવા છતાં જૈન ધર્મ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી, તેથી જૈન ગ્રંથકારોએ એ વંશના રાજાઓનો ઇતિહાસ ખીજા રાજાઓના ઇતિહાસ કરતા કાંઈક વિસ્તારથી લખ્યો છે. આ અને ખીજા ગ્રંથકારોનાં ગ્રંથરૂપી સાધનોમાંના કેટલાંકનો ઉપયોગ મહુમ મી. કીન્લોક ક્લાર્કે ‘રાસમાળા’માં મૂળરાજનો ઇતિહાસ લખતા કર્યો હતો અને જે કાંઈ સાધનો પાછળથી પ્રાપ્ત થએલા તેનો ઉપયોગાદી. બા. રણછોડભાઈ ઉદયરામે તેનું ગુજરાતીમા ભાષાન્તર કરતા કરેલો છે. એ બન્ને ગ્રંથકારોએ ઉપયોગમા લીધેલાં સાધનો ઉપરાંત ખીજાં કેટલાક સાધનો પણ છે અને તે સધળા સાધનો નીચે પ્રમાણે છે:—

- (૧) હેમાચાર્યકૃત દ્વયાશ્રય કાવ્ય.
- (૨) સુરયોત્સવ.
- (૨) મેરુતુંગાચાર્યકૃત પ્રબંધ ચિંતામણિ.
- (૪) વિચારશ્રેણી.
- (૫) સુકૃત સંકીર્તન.

* મૂલ નિર્મમતા લખ્યું હતું પણ ‘છાપખાનાના ભૂત’ના અજ્ઞાને તે કેકાણે નિર્મલતા છાપ્યું તો હવે તે કાયમ રાખી વાચનારને એટલી જ વિનંતિ કરીશ કે નિર્મમતા, સુધી પહોંચે નહીં ત્યાં સુધી માણસમાં પૂરી અને અણિશુદ્ધ નિર્મલતા ન હોય, એ ધ્યાનમા રાખે; ખરો નિર્મલ તે જ કે જે નિર્મમ.

(૬) કુમારપાળચરિત્ર

(૭) છત્રમંડનકૃત કુમારપાળપ્રમથ

(૮) રત્નમાળ

(૯) પ્રાચીન ગુજરાત

(૧૦) ભગવાનવાલકૃત મૈત્રાણીના ઇતિહાસ

(૧૧) તવારિખે-મોરહ

(૧૨) ગુજરાત-કર્મકાંક્ષાના ગ્રંથોની ઇતિહાસ

મૂળરાજે પોતાના મામા સામતસિંહ આવડાને મારીને ગુજરાતના ગભ્યસૂત્રો પોતાના

હાથમા ગ્રહણ કર્યા તે સમયને મી કીન્નેક દ્વારે પ્રમથ ચિના-

મૂળરાજનો સ- મણિને આધારે ૪ સ ૯૪૨ નો જણાવે છે, પરંતુ વર્ષનિર્માણમા

ક્ષિત્તે ઇતિહાસ 'વિચાર શ્રેણી' વધારે આધાર રાખવા જેવી જણાય છે, કારણકે

તેમા કેટલીક ચોક્કસી કરીને સાતો આપવાનો યત્ન કરવામા આવેતો

છે 'પ્રાચીન ગુજરાત'ના કર્તાએ પણ વિચારશ્રેણીને જ આધારે મૂળરાજનો ગાદીએ

બેઠાનો સમય મંવત ૧૦૧૭ નો એટલે કે ૪ સ ૯૬૧ નો જણાવ્યો છે એ રીતે ગણતા

મૂળરાજના રાજ્યનો એકદર સમય ૩૫ વર્ષનો થાય છે

પ્રમથ ચિતામણિ પ્રમાણે મૂળરાજે પોતાના મામા સામતસિંહ આવડાને મારીને ૨૧

વર્ષની વયે ગુજરાતની ગાદી લીધી હતી સુકૃત સંકીર્તનમા મૂળરાજના મામાનું નામ ભૂભદ્ર

જણાવેલું છે મૂળરાજનો પિતા રાજ મોલકી પોતાના ભાઈઓ બીજા તથા દરેક સોલ-

હીની સાથે યાત્રાર્થે બટકતો હતો, એવામા તેઓ પાટણ આવવા અને સામતસિંહ બીજાનું

અશ્વપરીક્ષામા કૌશલ્ય જોતા તેને પોતાની બહેન લીલાવતી આપવાનું વચન આપ્યું હતું,

પરંતુ બીજાને માત્ર એક આખ હાવાથી તેણે પરણવાના કહી અને પોતાના ભાઈ ગજને

પરણાવ્યો રાજનો પુત્ર મૂળરાજ થયો અને તે જન્મતા જ તેની માતા લીલાવતીનું મરણ

થયું, એટલે મૂળરાજ મામાને આશ્રયે રહીને જ ઉછરવા લાગ્યો વખત જતા મૂળરાજ શરે

અને પરાક્રમી નીવડ્યો રાજ સામતસિંહ અને આવડા ક્ષત્રિયો આચાર્ય-વિચારમા પતિત

થવા લાગ્યા તેઓ મદિરાપાન કરનારા, વિલાસી અને દેવ ધર્મનું અપમાન કરનારા થયા

મામાના રાજ્ય ઉપર દેખરેખ રાખવાનો અને પોતાના સૌર્ય-વીર્ય તથા પરાક્રમથી રાજ્યને

વધારી કીર્તિ તથા લોકપ્રિયતા સંપાદન કરવાનો અવસર એ રીતે મૂળરાજને મળ્યો રાજને

પોતાની વિલાસપ્રિયતામા નિરકુશ રીતે આગળ વધવાનો સમય મળ્યો અને તે સાથે

રાજ્ય સુખ્યવસ્થિત તથા આનાદ બનવા લાગ્યું, એથી સામતસિંહ પોતાના ભાણેજ ઉપર

ગુણમાન થયો એક વાર તેણે મૂળરાજને મદિગના ઘેનમા રાજ્યાભિષેક કરી ગાદીએ બેમા

ડ્યો, પરંતુ પુનઃ ભાનમા આવતા તેને ઉઠાડી મેલ્યો એ પ્રમાણે કેટલીક વાર તેણે કર્તુ

પરંતુ એક વાર તો તેથી મૂળરાજ ગુસ્સે થયો બાટ ચાલ્યો કહે છે કે તેના દાખ બીજા

સોલકીએ તેને ઉશ્કેર્યો હતો અને વળી એ ઇતિહાસકારના કથન પ્રમાણે એક વ્રાહ્મણની

પણ તેમા ઉશ્કેરણી હતી છેવટે મૂળરાજે ઉશ્કેરણને મામાનો ધાન ક્યે બીજા આવડાઓને

પણ મારી નાખ્યા, ભારે ત્રામ મચાવ્યો કારણકે પોતાના હાથમા લઈ લીધું અને મર્ત્ય ધા-

મેસાડી રાજ્યસૂત્રો સ્વદસ્તમા ગ્રહણ કર્યા *

* બાટ ચારણો કહે છે કે તે સમયે સામતસિંહને અદિપતિ નામે એક મારાપુત્ર હતો,

મૂળરાજના ૩૫ વર્ષના રાજત્વકાળમાં તેને ત્રણ મોટા રાવઓ સાથે પ્રથમ પહેલા ઇતિહાસમાં દર્શાવવામાં આવેલો છે. નાનાં યુદ્ધની વાતો ઇતિહાસમાં નથી, તોપણ સામાન્ય લોકો સાથે લડતાં મૂળરાજ ૧૧ વાર લડ્યો હતો, એવું ઉપલક્ષ્ય થયેલ માત્ર પ્રથમ ચિંતા-મણિમાં છે. ત્રણ મોટા શત્રુઓમાંનો એક અદરિપુ, જીએ લાટ દેવનો પારખ અને એને સાંભરનો રાજ વિગ્રહરાજ હતો, જે સપાદવક્ત્ર કહેવાના. તેમાં લાટદેવનો આગ્રહ અને વિગ્રહરાજ તો એક સાથે મૂળરાજ ઉપર તેના મુલકમાં ચડી આવ્યા હતા અને અદરિપુ ઉપર મૂળરાજે પોતાની મેળે વ્હાલ કરી હતી. અદરિપુ ઉપરની વ્હાલમાં તેને કુન્દાચિપતિ લાખા કૂલાણીનો નાશ કર્યો હતો અને સિંધુ દેવના રાજને દગલો હતો. લાખા નવ ૯૭૯ માં મરાયો હતો, એટલે મૂળરાજે સારાટ ઉપર ૯૭૮-૭૯ માં મરાયી કરેલી હોવી જોઈએ. વિગ્રહરાજ અને પારખ એક સાથે મૂળરાજ ઉપર ચડી આવ્યા હતા, તેમથી વિગ્રહરાજ લડ્યા વિના મૂળરાજ સાથે મેત્રી બાંધીને પાછો ફર્યો હતો અને પારખને મૂળરાજે તથા તેના પુત્ર આમુંડે હરાવીને હત્યા કરી. આ યુદ્ધનો માત્ર આગ્રહના પોષકીર્તિ-રાજના સમયના ઇ. સ. ૧૦૬૮ના તામ્રપટના અનુમાનને આધારે આધુનિક ઇતિહાસકારે ઇ. સ. ૯૭૮ ની માનવામાં ભૂલ કરતા હોય તેમ જણાય છે. મામાન્ય રીતે જે રાજકર્તાઓના રાજત્વકાળને દરેકના ૨૦ વર્ષને દિસામે એકદર ૪૦ વર્ષનો માનવા એ તો ઘણું જ વિલક્ષણ છે. રાસમાળામાં કહ્યું છે કે અદરિપુને હરાવીને મૂળરાજ અનુરીક્ષપુરમાં પાછો આવ્યો હતો, ત્યારપછી તેને આમુંડ નામે પુત્ર જન્મ્યો, એ કથનમાં પણ અગમત્રય દેખાઈ જાય છે. આમુંડે પારખને હરાવવામાં બાગ લીધો હતો એટલે જોહામાં જોહી તેની વય તે સમયે ૧૬ વર્ષની માનવી જોઈએ. વળી તે સમયે આમુંડ દસ્તી. પરીક્ષાની વિધામાં કુશળ હોવાનું જણાવેલું છે એટલે તે તે ક્રમમાં નાની વયનો હોવો સંભવિત નથી. સતે ૯૭૯માં જ મૂળરાજ અદરિપુને હરાવીને પાછો પાટણમાં આવ્યો હોય, તોપણ આમુંડ ૧૬-૧૭ વર્ષનો થાય ત્યારે તો સતે ૯૮૬-૯૮૭માં મૂળરાજ સ્વર્ગવાસી થયો હોવો જોઈએ અથવાનો કુષ્ઠ રોગથી પિડાનો અને દાનધર્મ કરી નિવૃત્તિમાં પોતાના છેલ્લા દિવસો ગાળતો શ્રીસ્થળ (સિદ્ધપુર)માં રહેતો હોવો જોઈએ. આ ઉપરથી આમુંડનો જન્મ વહેલો થયો હોવાનું માનવું જોઈએ છે અને તે સાથે પારખ સાથેનું યુદ્ધ અદરિપુને હરાવ્યા પછી જોહામાં જોહાં ૨-૩ વર્ષ થયું હોવાનું માનવું જોઈએ છે. રૂદ્રમાળામાં પહેલી પૂજા મૂળરાજે સન ૯૮૭ માં કરી એવું એક તામ્રલેખ ઉપરથી જણાય છે, તો તે પહેલા શત્રુઓને હરાવવાની અને યુદ્ધકાર્યની પ્રવૃત્તિ પૂરી કરીને પોતાના જીવનના છેલ્લાં આઠ-દશ વર્ષ ફાન-ધર્મ-તપ ઇત્યાદિ કરવામાં ગાળવાનું મૂળરાજે ઉચિત માન્યું હોય એ સમજી શકાય તેવું છે.

અદરિપુના વ્યક્તિત્વ વિષે ઇતિહાસમાં કશો નિશ્ચય જણાતો નથી. દ્વયાશ્રય કહે છે કે અદરિપુ એ સૌરાષ્ટ્રના રાજનું નામ નથી, પણ વામનસ્થળીના રાજનું ઉપનામ છે. તેનો અર્થ “શત્રુને પકડનાર” અથવા “અંદરનો શત્રુ=રાહુ” એવો થાય છે. દી બા. રણછોડ-ભાષા ૨૧ આદરિપુ અથવા અદારિસિંહ નામનો રાજા હોવાનું જણાવે છે. સૌરાષ્ટ્રના ઇતિ-

તેનો મૂળરાજ નાશ કરી શકે તે પહેલાં તેને લઈને તેની માતા લાટી રાણી પોતાના પિતાને ઘેર નાસી ગઈ હતી અને એ રોતે અહિપતનો બચાવ થયો હતો. એ અહિપતને પાછળથી ક-અમાં આશ્રય મળ્યો હતો, પરંતુ મૂળરાજની સામે થવાનું પાણી તેનામાં નહોતું.

હાસમા મૂળરાજની સાથે લકનાર ગળતુ નામ રા'કવાટ જણાવેલું છે અને મૂળગજે તેને મારી નાખ્યો હતો એમ કહેલું છે મૂળરાજે અહરિપુત્રે હરાવ્યો હતો પણ માર્યો નહોતો એ વાતને દ્વયાશ્રયનો ટેકો મળે છે, પરંતુ અહરિપુત્રના વ્યક્તિત્વ વિષે તો બે મન જ રહે છે સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમા રા'કવાટ તથા તેના પુત્ર નૌઘણની જે વાર્તા આપેલી છે, તેને દી બા રણુછાડબાઈ રા'કયાસ તથા તેના પુત્ર નૌઘણના મળધમા બનેલી જણાવે છે રા' કયાસ તથા પાટણના ગળ દુર્લભમેનની વચ્ચે પણ યુદ્ધપ્રમગ ચાલ્યો હતો એટલે એ કહી ત્યા બરામગ ગોડવાઈ જાય છે આ શુચવણ ભાટ-ચારણોની મળતે મળતી વાતો ઉપરથી ઉત્પન્ન થઈ હોય એવું જણાય છે તેવી જ રીતે ખારપના અધિકાર વિષે ઇતિહાસમા કશો નિશ્ચય જણાતો નથી દ્વયાશ્રયમા તેને લાટ દેશનો રાજ કહેલો છે પ્રમથ ચિતામણિમા તેને તિલગ દેશના રાજ તૈલપનો સેનાપતિ જણાવ્યો છે મુકુતમહર્તનમા તેને કાન્યકુબ્જના ગળતો સેનાપતિ કહેલો છે અને કીર્તિ કૌમુદીમા તેને લાટદેશનો મેનાપતિ કહેલો છે તૈલપે રાષ્ટ્રકૂટને સને ૯૭૨ મા હરાવ્યા હતા તેથી તેણે રાજ જેટલા અધિમાર વાળો પોતાનો સેનાપતિ લાટમા રાખ્યો હોય એ મલવિત જણાય છે

રાજ્યને આમાદ કરીને, ચતુઓથી સુકત થઈને અને ધર્મના માર્ગની આડે આવ નારાઓનો ધ્વસ કરીને મૂળરાજે પોતાનું પાઠલું જીવન દાન-પુણ્ય કરવામા ગાળ્યું તેણે શૈવ ધર્મના કેટલાક દેવાલયો અધાવ્યા, હરમાળ અધાવ્યો, અને જૈન મંદિરો પણ અધાવ્યા શ્રીસ્થળમા રહીને તેણે બ્રાહ્મણોને પુજક દાન આપ્યું તેણે ભારત-વર્ષના અનેક દેશોમાંથી બ્રાહ્મણોને તેડાવીને તેમને જાગીર આપીને શુજરાતમા વસાવ્યા ઐદિચ્ચ, શ્રીગોડ અને કનોજયા બ્રાહ્મણોની વસતી શુજરાતમા મૂળગજના સમયમા જ પહેલવહેલી થઈ મૂળરાજે ગાદીએ બેસતી વેળાએ મામાનો તથા ખીજ આવડાઓનો ધાત કરવાના જે અનિષ્ટ કાર્યો કર્યા હતા તે કાર્યોથી ઉપાર્જન થએલા પાપના નિવારણાર્થે તેણે આ ધર્મમર્યો કર્યા હતા અને એ અનિષ્ટ કાર્યો માટે તેને પાછળથી બહુ પશ્ચાત્તાપ થયો હતો એવો ઇતિહાસકારો ઉલ્લેખ કરે છે મૂળરાજ ૮૯૬-૮૯૭ મા મરણ પામ્યો

‘ મૂળરાજ સોલકી ’ એ શુજરાતમા રાજ્ય ચલાવી ગએલા સોલકી વંશનો આદિ

પુરુષ હતો આવડા વંશની ઇમારતનો પાયો શુજરાતમા વનરાજે આરિચ-નિરૂપણ મળજાત ક્યાં પડી એ વંશના પાઠના રાજાઓ ઉત્તરોત્તર નિર્મળ થતા ગયા તેને પરિણામે ઇમારત ખગબળી જવા લાગી હતી એ વંશના છેદના રાજ સામતસિંહનું રાજત્વ તો એટલું નિર્મળ અને અન્યવસ્થિત હતું કે સ્વામાવિક રીતે જ તે કોઈ અન્ય પરાક્રમી રાજાના હસ્તાનો ભોગ થઈ પડે ઇતિહાસમાર તેને માટે કહે છે કે “ તે કીર્તિમાન રાજ નહોતો, તેને ગત કે દુકાડો બેનવામા કરો વિચાર નહોતો, તેનામા વિવેક અને ટેક તો હતા જ નહિ, સાડ કે નરસું, દિત કે અહિન એમા કશો ભેદ તે સમજતો નહિ, અને જાથુ તે પોતાનું મન ફેરવ્યા કરતો ” તે સમયના આવડાઓને માટે સામાન્ય રીતે ઇતિહાસકાર કહે છે કે “ તેઓ પાપી, ગર્વિષ્ઠ, મદિ રાપાન કરનારા, લોકોને દુખ દેનારા અને બ્રાહ્મણ તથા દેવનો તિરસ્કાર કરનારા હતા ” જે રાજ અને જે રાજવંશ સ્વધર્મની સમજમાં તથા સામાન્ય નીતિમા આટલું અધ પતન પામ્યો હોય તેઓની અવનતિ અદ્ય સમયમા જ આવે તેમા કશું આશ્ચર્ય નથી સામત સિંહના સમયમા એ અવનતિ વહેલી આવી પહોંચી અને તેણે પૂ. સાત વર્ષ રાજ્ય ન

કર્ચુ, એટલામાં મૂળરાજ સોલંકી-સામંતસિંહનો જ ભાણેજ ગુર્જરેશ્વર થયો. એ રીતે ગુજરાતની રાજગાદી ઉપરથી આવડા વંશનો અસ્ત થયો. સત્ય છે કે:—

મોહાદ્રાજા સ્વરાષ્ટ્રં યઃ કર્ષયત્યનવેક્ષયા ।

સોઽચિરાદ્બ્રષ્યતે રાજ્યાઙ્ગીવિતાન્ન સત્રાન્ધવઃ ॥

મનુસ્મૃતિઃ ॥

અર્થાત્—જે રાજા મૂર્ખતાવશ બનીને પોતાની પ્રજાપર અત્યાચાર કરે છે, તે શીઘ્ર રાજ્ય, જીવન અને મિત્રો સહિત નષ્ટ થાય છે.

મૂળરાજ સોલંકીએ પોતાના મામા સામંતસિંહ આવડા પાસેથી રાજ્ય લીધું અને રાજ્યને પોતાના હાથમાંથી પાછું ન લઇ લેવામા આવે તેટલા માટે મામાનો, મામાના કુટુંબનો તથા બીજા આવડા ક્ષત્રિયોનો નાશ કર્યો, એ બનાવ ગુજરાતના ઇતિહાસમા બાણીનો છે; પરંતુ એ બનાવ ઉપરથી એ બનાવની સાથે અત્યંત નિકટનો સંબંધ ધરાવનાર મૂળરાજના ચારિત્ર્ય ઉપર કેવો પ્રકાશ પડે છે, તે બાણવાની જરૂર છે. મૂળરાજને સામંતસિંહે આશ્રય આપ્યો હતો એ નિર્વિવાદ છે. પોતાના આશ્રયદાતાનો જ નાશ કરી તેના હાથમાંથી રાજ્ય ઝુંટવી લેવું એ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ કૃતમ્મતા અને નીચતા કહેવાય. એવી નીચતાના દોષનું મૂળરાજ ઉપર આરોપણ થઇ શકે ખરું, પરંતુ અનેકાંત દૃષ્ટિથી એ આરોપણ મૂકતાં પહેલાં જૂઠા જૂઠા ઇતિહાસકારોના અભિપ્રાયોનું દોહન કરવાની અને મૂળરાજની જીવનચર્યાનું ઉડી નજરે પરીક્ષણ કરવાની આવશ્યકતા છે. મૂળરાજના ચારિત્ર્યનું નિરૂપણ યથાર્થ રીતે કરવાને એટલું અવશ્ય કરવું જોઇએ.

ઇતિહાસકારોના અભિપ્રાયમાં તો આપણે પરસ્પર વિરોધ પણ જોઇએ છીએ. રત્નમાળનો કર્તા મૂળરાજ ઉપર અનેક દોષોનું આરોપણ કરે છે:—

તાકો પુત્ર મૂલરાય કપટ નિપટ ચાય ।

દયા દિલતેં બહાય સ્વારથ સુધારિકૈ ॥

સોહત શરીર શામ વિન્હલ અધિક કામ ।

દુલ્લભ રખત દામ મહિ મધ્ય ઢારિકૈ ॥

જુદ્ધમેં અબુધ સોઈ સિરપેં જો શત્રુ હોઈ ।

કપટ વિશ્વાસી ઓઈ દેવત વિઢારિકૈ ॥

આ કવિતમા તે મૂળરાજને (૧) કપટી, (૨) નિર્દય, (૩) સ્વાર્થી, (૪) કામાતુર, (૫) લોભી-લોચમા ધન દાટી રાખનારો અને (૬) “જુદ્ધમેં અબુધ” અર્થાત્ યુદ્ધ-કાર્યમા આવડત વિનાનો કહે છે. “કુમારપાળ ચરિત્ર”ના કર્તા તેને (૭) “નિર્ગુણી” અર્થાત્ કૃતમ્મ પણ કહે છે, કારણકે સાત નિર્ગુણી વસ્તુઓમા તે સામાન્ય રીતે “ભાણેજ”ની પણ ગણતરી કરી બતાવે છે. આ રીતે મૂળરાજ ઉપર ઇતિહાસકારોના એક પક્ષ જૂઠા જૂઠા ૭ દોષોનું આરોપણ કરે છે, ત્યારે બીજો પક્ષ તેનામા અનેક સહગુણોનું આરોપણ કરે છે! હિમાચાર્ય તેને (૧) સહગુણાથી ભરેલો, (૨) જગત્ પ્રતિપાળ, (૩) ઉદાર અને (૪) ચક્રવર્તીના પદવાળો-પરાક્રમી કહે છે. ‘પ્રબંધ ચિંતામણિકાર’ મેરૂતુંગાચાર્ય તેને (૫) તેજસ્વી અને (૬) પ્રજાને પ્રિયકર જણાવે છે. “કીર્તિકૌમુદી”કાર તેને “અસાધારણ પરાક્રમવાળો” કહે છે. આ પ્રમાણે બન્ને પક્ષો મૂળરાજમાં એવા સહગુણ-દુર્ગુણ

આરોપણ કરે છે કે જે શુભો પગરપર વિરોધી હોઈ, તેનું અસ્તિત્વ એક સાથે, એક જ વ્યક્તિમાં હોવાનું મબવિત નથી હતા ઉભય પક્ષોના કથનનું પરીક્ષણ આપણે ઇતિહાસ-કારોના શબ્દો ઉપરથી પહેલા કરીશું અને પછી મૂગરાજની જીવનચર્યાના પ્રકાશમાં એ કથનને તપાસીને તેના ચારિત્ર્યનિરૂપણ વિષેના છેવટના અભિપ્રાય ઉપર આવીશું.

મૂગરાજ કપટી હતો એવું એક માત્ર રત્નમાળનો કર્તા દહે છે સામતસિંહે મધપાનથી થયેલી ભાનરહિત અવસ્થામાં મૂગરાજને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો અને પાઠગથી તેને ઉઠાડી મૂખમાં માડ્યો ત્યારે તે ઉઠ્યો નહિ પણ મરદારો તથા સૈન્યને પોતાના કરી લઈ મામાનો તથા રાજવંશનો નાશ કર્યો, એ મૂગરાજનું મોઢામાં મોઢું કપટનું કાર્ય દેખાય છે પ્રથમ દૃષ્ટિએ એ કાર્ય કાપટ્ય જેવું દેખાય છે, પરંતુ અન્ય અંગોની તપાસ લેતાં તેમાં કાપટ્ય દેખાતું નથી પૂરે અનેક વાર મૂગરાજ પ્રત્યે મામતસિંહે એવું જ વર્તન ચતાવ્યું હતું અને તે વેળાએ મૂગરાજ ગાદી ઉપરથી ઉઠીને મામાને રાજ્ય પાછું સોંપી દેવા જેવા સરલ મનનો માલુમ પડ્યો હતો, પરંતુ છેલ્લી વેળાએ તેણે તેમ નહિ કરતા ગાદી ન જ છોડી અને મામાનો નાશ કર્યો મૂગરાજ જેવા, એક પ્રતાપી અને પરાક્રમી ક્ષત્રિય યુવકનો મામાનું એવું વર્તન એક જાતના અત્યાચાર અને હાસિરૂપ માલુમ પડે, એ પ્રજાપ્રિય ક્ષત્રિય જીવાનને પ્રજાપીડનથી મામાનું રાજ્ય કટાણાભરેલું લાગે, નિર્મળ અને બપસની મામા ઉપરનો તેનો પૂજ્ય ભાવ નાશ પામીને જીદગીભર કૃતર ગંધવાસુધીની તપશ્ચર્યા સેવવાનો અંયમ અસલ જણાય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કશું જ નથી અન્ય પક્ષે મામતસિંહના દુર્ગુણો જ એવા હતા કે જે ગમે તેવા કૃતર આશ્રિતને પણ ઉસ્કેરી મેરે મેરુંગાચાર્ય દહે છે કે “યુવાવસ્થામાં આવ્યા પછી રાજ્ય કરતા પોતાના મામાનું રાજ્ય એણે પોતાના પરાક્રમથી ધણું વધારી આપ્યું એથી એનો મામા ધણે મોન્મત થયો પછી તો તે એવું કરતા લાગ્યો કે કોઈ કોઈ વખત મૂગરાજને રાજ્યાભિષેક કરી પોતાની રાજગાદીએ બેસાડે, ને વળી મદ ચહે લારે ગાદી ઉપરથી તેને ખાઠો ઉપડી પણ મૂકે આ પ્રકારનો બનાવ બનવા માડ્યો તે દિવસથી આગળીને આવડા વંશના રાગઓનું દાન ઉપહાસ કરવા યોગ્ય થયું મૂગરાજને ગાદીએ બેસાડે ને ખાઠો ઉપડે એમ ધણી વખત થયેલી કોધયુક્ત થઈ પોતાના મામાનો ધણી કાઢવા વિષેનો તેના મગજમાં કાટો આવ્યો ” મેરુંગના વર્ણનમાં આપણે આ પ્રમાણે સામાન્ય મનુષ્ય સ્વભાવનું વલન જોઈ શકીએ છીએ અને મૂગરાજનું ‘કાપટ્ય’ કે ‘હિસાનું કાર્ય’ ઔચિત્ય તરફ દગતું જ માલુમ પડે છે મામતસિંહને “ગત કે દહાડો બોલવામાં કરો વિચાર નહોતો,” તેનામાં “વિવેક અને ટેક તો હતા જ નહિ,” “હિત કે અહિતનો ભેદ તે પિગણ્યતો નહિ,” તે “મધપી” અને “મોન્મત” હતો, વળી આવડાઓ “પાપી, ગવિષ્ઠ, મદિરાપાન કરનાર, ભોંકોને દુખ દેનારા અને બ્રાહ્મણ તથા દેવનો તિરસ્કાર કરનાર હતા ” તેઓનું વર્તન ક્ષત્રિયત્વને એવું હીનપદ લગાડનાર હતું કે “આવડાઓનું દાન ઉપહાસને પાત્ર ” ગણવાનો મમય મામતસિંહના રાજવંશજનો જ અંગરો અટલી પતિત અવસ્થામાં આવી પડે તો રાજ પોતાના રાજત્વને મુધારે નહિ પ્રજાપીડન અને દુઃગચરણ ચાલુ રાખે તો શું તેનો નાશ કરવાનું કાર્ય પોતાના અપમાનથી કોધવશ બનેલા તત્કાલિન ક્ષત્રિયની દૃષ્ટિએ અનિષ્ટ-નિદાપાત્ર-હિસાવાનું લેખાયું જોઈએ ? કંઈ દેવ, ધર્મ તથા બ્રાહ્મણોનું અપમાન કરનાર હોતો અને તેનો નાશ કરવાનું કાર્ય એટલું આવશ્યક જણાયું હતું કે વિષ્ણુએ શ્રીકૃષ્ણના રૂપમાં અવતાર ધારણ

કર્યો અને તેમણે કંસને માર્યો તે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં મહત્ત્વ ધર્મકાર્ય લેખાયું. તેથી જ રીતે અધર્મી અને પ્રજાપીડક રાજાઓનો નાશ કરવાના કાર્યને ધર્મરૂપ માનવામાં આવ્યું હોય એવાં દૃષ્ટાન્તો પણ મળી આવે છે. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે—

વેનો વિનષ્ટોઽવિનયાન્નહુષશ્ચૈવ પાર્થિવઃ ।

સુદાસો યાવનિશ્ચૈવ સુમુખો નિમિરેવ ચ ॥

એ શ્લોકમાં કહ્યા પ્રમાણે વેન, નહુષ, સુદાસ, સુમુખ અને નિમિ અધર્મી હોવાથી જ તેમનો ઇચ્છાપૂર્વક નાશ કરવામાં આવ્યો હતો.

અત્યારના સમયની રાજનીતિ જોતાં પણ આપણને શું જણાય છે ? ઓસ્ટ્રીયાના યુવરાજ તથા યુવરાણીનું ખૂન સર્વિયાના પ્રજાજનોએ કર્યું, સર્વિયાના રાજની તે કાર્યમાં અશ્મયોશી દેખાઈ આવી, છતાં ઇંગ્લાંડે ઓસ્ટ્રીયાના વૃદ્ધ શાહાનશાહનાં આસુ લૂછવાને બદલે સર્વિયાનો પક્ષ પકડ્યો અને તેનું કાર્ય “ પ્રજા-સ્વાતંત્ર્યના રક્ષણનું પવિત્ર કાર્ય ” લેખાયું, તેનું કારણ શું ? જે ઓસ્ટ્રીયન યુવરાજનું ખૂન કરવામાં આવ્યું હતું તે અત્યંત પ્રજા-પીડક હતો અને સર્વિયાના તાબાની ચોક્કસ પ્રજા તેના પ્રત્યે વૈમનસ્ય ધરાવતી હતી. પ્રજાની સ્વતંત્રતા અને તેની મહત્ત્વકાંક્ષાનું પોષણ કરવું એ રાજાનો ધર્મ હોવા છતાં રાજા પ્રજાની સ્વતંત્રતા લૂંટી લે, પ્રજાપીડક બને, સ્વધર્મથી ભ્રષ્ટ બને, તો તેવા રાજા કે યુવરાજના મરણ કે ખૂન પ્રત્યે કોઈની દિલસોજી ખેંચાતી નથી. રશિયાના ઝારના આખા કુટુંબનો અભ્યાસપૂર્વક નાશ કરવામાં આવ્યો, છતાં દુનિયાએ તેને માટે દુખનાં આસુ પાડ્યા નથી, તેનું કારણ શું ? તેનું કારણ પણ ઝારશાહી તળે કચકાએલી પ્રજાનો આર્તનાદ સેકડો વર્ષોથી કોઈએ સાંભળ્યો નહોતો એ જ હતું. પ્રજાપીડક રાજાઓનાં મોત થતી વેળાએ કોઈ કોઈ પ્રજા વર્ગે ઉત્સવ કર્યાનાં દૃષ્ટાન્તો પણ ઇતિહાસમાં મળી આવશે. આ કારણથી સા-મંતસિંહનો ઘાત મૂળરાજે કરવા માટે મૂળરાજ ઉપર કાપટચ અને કૃતમનાના દોષનું આ-રોપણ કરવું એ ચુકત જણાતું નથી. મૂળરાજે મામાનો ઘાત ચોરીછૂપીથી કર્યો નહોતો. તે પ્રજાને પ્રિય હતો, પરાક્રમી હોઇને સૈન્યમાં પણ પ્રિય હતો અને પોતાના પક્ષને મજબૂત કરવાને કેવી ચુકિત તથા ઔદાર્ય બતાવવા જોઇએ, સામા પક્ષને સાધી લેવાને કેવું ચાતુર્ય વાપરવું જોઇએ, તે રાજનીતિ સમજવામાં મૂળરાજ કુશળ હતો, એટલે તે મામાનો ઘાત કરી પોતાને આપવામાં આવેલો રાજમુકુટ પોતાના હાથમાં જ ગ્રહણ કરી રાખવામાં શ્રાવી શક્યો હતો, આ સર્વ પ્રકારમાં આપણે મૂળરાજનો કાપટચનો દુર્ગુણ જોઇ શકતા નથી.

ખીજાં એ પ્રમાણે ઉપરથી આપણે મૂળરાજને ‘કપટી’ને બદલે સરલ ચિત્તનો અર્થાત્ ભોળો જોઇએ છીએ. ઇતિહાસમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે “ નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવવાને માટે એક બ્રાહ્મણના વચન ઉપરથી મૂળરાજે મોસાળ પક્ષનાં સર્વને મારી નાખ્યા. આ શબ્દોમાં આપણે મૂળરાજના સ્વભાવનું કાપટચ કે નિર્દયતા જોતા નથી, પરંતુ એક બ્રાહ્મણના વચ-નને આધારે અનેક મનુષ્યોનો ઘાત કરવા તરફ દોરવાઇ જવાની ‘સરલતા’ જ જોઇએ છીએ. ભાટોની કથા ઉપરથી આપણને એવું માલૂમ પડે છે કે મામાનો નાશ કરવાને મૂળરાજને તેના કાકા ખીજાં સોલંકીએ ફાસલાવ્યો હતો તથા ઉશ્કેર્યો હતો. આ કથન પણ મૂળરા-જના સ્વભાવની સરલતાને જ ખુલ્લી કરે છે.

મામાના હાથમાંથી રાજ્ય ગ્રહણ કરતી વેળાએ મૂળરાજે જે ઘાતકી કર્મો કર્યા હતાં તે ઉપરથી જ તેને નિર્દય કહેવામાં આવે છે; પરંતુ મૂળરાજના સ્વભાવનું પરીક્ષણ કરતા

તેના નિર્દયતા દેખાતી નથી મામાના હાથમાથી રાજ્ય લેવાને મામાનો ધાત કરવાનું તેનું કાર્ય જો તેની દૃષ્ટિએ અનિવાર્ય હોય, તો પછી મોસાળ પક્ષનો ધાત કરવાનું તેનું કાર્ય કે જે તેણે એક બ્રાહ્મણના વચનને આધારે કર્યું હતું તે માટે તેને નિર્દય કહેવો જોઈતો નથી તેથી ઉલટું તેની દયાળુતા એક મહત્ત્વને પ્રમંગે દેખાઈ આની છે 'ઇતિહાસકા' કહે છે કે " બાળકોને આગળીએ વળગાડીને અહરિષ્ટની પગેલ સ્ત્રીઓએ પતિરૂપ ભિક્ષા માગવાથી મૂળરાજે અહરિષ્ટની અંશુલ કાપી લઈ છોડી દીધો " જે અહરિષ્ટનું વર્ણન ઇતિહાસમા એક રાક્ષસના જેવુંજ કરવામા આવ્યું છે, જેને માટે મૂળરાજને સૌરાષ્ટ્રના પાર્વતીય પ્રદેશમાં સૈન્ય લાવવાની મોટી તકથીજ ઉઠાવવી પડી હતી અને દત્તકથા પ્રમાણે જેણે મૂળરાજના જ કુટુંબની એક કુવારી કન્યા ઉપર અત્યાચાર કરવાનો અપરાધ કર્યો હતો, તે અહરિષ્ટ ઉપરની એ દયાળુતા શું મૂળરાજનો એક ઉત્તમ ગુણ પ્રકટ કરતી નથી ?

તેની જ રીતે મૂળરાજના ચારિત્ર્યમા સ્વાર્થાધતા પણ દેખાતી નથી નાની વયમા તેણે ક્ષયપરાક્રમવડે મામાનું રાજ્ય વધારી આપ્યું હતું અને એ કાર્ય તેણે કાપટયથી-ભવિષ્યમા રાજ્ય પચાવી પાડવાની સ્વાર્થયુદ્ધિથી કર્યું નહોતું, જો તેની યુદ્ધિથી તેણે તે કાર્ય કર્યું હોત તો મામાએ પહેલી જ વાર તેને મઘના તાનમા ગાદીએ બેસાડ્યો તેની સાથેજ તેણે મામાનો ધાત કરીને રાજ્યસૂત્રો હાથમા લીધા હોત પરંતુ તેવા અનેક પ્રમંગો તેણે જવા દીધા હતા અને તે સમયે તેનામા કાપટય નહોતું તે જ તેનું કારણ હતું મૂળરાજને લોભી ધનને ભૂમિમા દાટી રાખનારો કહેવો એ વાર્તા તો કેવળ નિષ્પ્રમાણ અને અર્થગત છે મૂળરાજે પ્રજાહિતના કાર્યોમા પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતું એની વાર્તા ઇતિહાસમા મળી આવે છે તેણે દેવાલયો, પ્રાસાદો, રૂઢમાળ, જિનમંદિર વગેરે બધાંબ્યા હતા અને ઇતિહાસમા કશું છે કે તેવા કામોમા ગમે તેટલું ખર્ચ થાય તેની તેણે પરવા કરી નહોતી બારતવર્ષના ત્રણ દેશોમાથી તેણે બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા હતા અને તેમને જગીરમા મામો તથા પુષ્કળ દ્રવ્ય આપીને શુજરાતમા વસાવ્યા હતા આ બધા કામો તેણે પોતાની પાછળી અવસ્થામા કર્યા હતા, પરંતુ તેની એ ઉદારતાને કારણે તેને 'લોભી' કહેવાનો અવકાશ મળે તેમ નથી

- " કામાતુરતા " ના દોષનું આરોપણ મૂળરાજ ઉપર થઈ શકે તેવો એક પણ પ્રમંગ ઇતિહાસમાથી ઉપલબ્ધ થતો નથી મૂળરાજની એક સ્ત્રીની કામાતુરતા અને તેના પુત્રની કામાતુરતાના પ્રમંગો મળી આવે છે, પરંતુ મૂળરાજને માટે તેવો કોઈ પ્રસંગ જોવામા આવતો નથી, તેથી ઉલટું અહરિષ્ટ જેવા હારેલા દુશ્મનની રાણીઓ સાથેનો તેનો બ્યવહાર તેના ચારિત્ર્યને શોભા આપે તેવો છે

" રતનમાળ " દારે મૂળરાજને " જીલ્લો અયુધ " કેમ કહ્યો હશે તે બિલકુલ સમજ ન થકાય તેવું છે મામ તસિંહના વખતમા તેનું રાજ્ય વધારી આપનાર મૂળરાજ હતો. મેરુતંગ કહે છે કે તે " તેજસ્વી અને પરાક્રમી યવાથી સર્વ પ્રજાને પ્રિયકર થઈ પડ્યો " " કીર્તિકોસુદી " દાર તેને અસાધારણ પરાક્રમવાળો કહે છે અહરિષ્ટની કુમર સિંધુપતિ, કન્હોતો લાખો, કુસાણી, અહરિષ્ટના પુત્રો વગેરે આવ્યા હતા, છતાં મૂળરાજે તેમને સર્વને હરાવ્યા હતા. મૂળરાજના પોતાના જ પરાક્રમની વાત કરીએ તો ઇતિહાસકાર જણાવે છે કે " એ બે (મૂળરાજ અને અહરિષ્ટ) અતિ દર્પવાળા, યમપુત્ર જેવા, હાથમા તલવાર અને દરી લઈ, પિત્રાઈબાઈના હોય તેમ, એક જ હાથી ઉપર લટકા લાંબા રેંકે કુમારનાં માતા

પિતા (શિવ-પાર્વતી) અને પ્રદ્યુમ્નનાં માતાપિતા (વિષ્ણુ-લક્ષ્મી) તારા પર આજ રૂક્યાં છે એમ કહેતાં ચૌલુક્યે (મૂળરાજે) દૈત્યને (અહરિપુત્રે) લૂમિ ઉપર પાડ્યો. ” સાંભરતો રાજા વિગ્રહરાજ અને લાટનો અધિપતિ ખારપ એ બન્નેની સાથે એકજ વેળાએ લડવાનો પ્રસંગ જ્યારે મૂળરાજને આવ્યો ત્યારે તેણે ખરી ચતુરાઈથી કામ લીધું હતું. વિગ્રહરાજનું સૈન્ય ઘણું મોટું હોવાથી તેની સામે મૂળરાજ ટકી શકે તેમ નહોતું, તેથી તે કુચ્છના કુંથકોટના કિલ્લામાં ભરાયો. તેણે ધાર્યું હતું કે ચોમાસામાં નવરાત્ર કરવાને વિગ્રહરાજ પાછો જશે, એટલે પોતે એકલો ખારપને હરાવી શકશે; પરંતુ તેની તે ધારણા ખોટી પડી. વિગ્રહરાજે પોતાની સાકંભરી માતાની ભૂતિને લાં મંગાવી અને ત્યાંજ નવરાત્ર કર્યા, એટલે મૂળરાજ વધારે ગુચ્છવણુમા પડ્યો. તે વેળાએ તે એક હાથીપર બેસીને એકાએક વિગ્રહરાજના લશ્કરમાં પેઠો અને ઠેઠ વિગ્રહરાજની પાસે જઈને બોલ્યો ! મૂળરાજ પોતાના લશ્કરને ઉલ્લંઘીને સીધો પોતાની સામે આવી બોલ્યો તે જોઈને વિગ્રહરાજ ગભરાયો. પછી બન્ને રાજાઓ વચ્ચે ઝોળખાણ થઈ અને મૂળરાજે માંગણી કરી કે “હું ખારપ સાથે લડું ત્યાંસુધી તમારે રાહ જોવી અને પીઠની પાછળથી હલ્લો કરવો નહિ.” વિગ્રહરાજે કહ્યું “તમે રાજા છતાં એક સાધારણ સામંતની પેઠે એકલા ચાલ્યા આવ્યા છો અને તમારી સલામતીની પણ દરકાર કરી નથી, માટે હું જીવતાંસુધી તમારો દોસ્ત થઈ રહીશ.” એ પ્રમાણે મૂળરાજના પરાક્રમ તથા ધૈર્યથી આકર્ષાએલો વિગ્રહરાજ યુદ્ધ કર્યા વિનાજ પાછો ચાલ્યો ગયો અને મૂળરાજે ખારપની સાથે યુદ્ધ કરીને તેને માર્યો. આવા પરાક્રમી, ધૈર્યવાન, ચતુર અને ટેકીલા મૂળરાજને “જુદ્ધમે” અબુધ” કહેનાર તો મૂળરાજના કોઈ શત્રુનો ભાટ જ હોવો જોઈએ.

મૂળરાજને “નિર્ગુણી” કે “કૃતજ્ઞ” કહેનારાઓ, મૂળરાજે પોતાને આશ્રય આપનાર મામાનો ઘાત કર્યો તે કાર્યથી દોરવાઈ જતા હોવા જોઈએ. મૂળરાજને મામા તરફથી મળેલા આશ્રયનું મૂલ્ય કેટલું આકલું એ મતભેદની વાત છે. મૂળરાજ ઉપર મામાએ કરેલા ઉપકારનો બદલો મૂળરાજે પોતાની ૨૧ વર્ષની નાની ઉમરસુધીમા કેટલાક પ્રમાણમાં વાળ્યો હતો. ત્યારપછી મામાનું અને ચાવડાઓનું અનિષ્ટ વર્તન પોતાનું મન મારીને પણ સહન કરી લેવાનો સંયમ તેણે બતાવ્યો હતો. પુનઃ પુનઃ ગાદી ઉપર બેસાડીને પુનઃ પુનઃ ઉઠાડી મેલવાનું અપમાન પણ તે જીવવાન ક્ષત્રિયે કેટલોક વખત વેઠ્યું હતું. તે રજ્જેશુણી યુવકમાં તે કરતાં વધારે સંયમી વૃત્તિ નહોતી અને તેથી મામાનું ઋણ ચૂકવી આપવા માટે વધારે વખત બંધાઈ રહેવાની ધીરજ તે બતાવી શક્યો નહિ. સામંતસિંહના ઉપકારનું ઋણ એટલાથી પૂરું થયેલું ન માનીએ તો તેટલે અંશે મૂળરાજને ભલે નિર્ગુણી કહેવામાં આવે. મૂળરાજ મનુષ્ય હતો-રજ્જેશુણી ક્ષત્રિય હતો; ઋષિ કે દેવ નહોતો. છતાં પોતાના એ દોષને મૂળરાજ પોતાના પાછલા જીવનમાં ઝોળખી શક્યો હતો અને તેથી મૂળરાજના ચારિત્ર્ય ઉપરનો એ ડાઘ ધોવાઈ ગયો હતો.

બીજા અને એક બ્રાહ્મણની ઉસ્કેરણીથી પોતે યુવાવસ્થામાં મામાનું તથા બીજા ચાવડાઓનું મોત નીપજવું, એ પોતાના સરલ સ્વભાવનું પરિણામ હોવા છતાં પાપ તો પોતાને જ હાથે કર્યું, મામાના ઉપકારનું ઋણ પૂરેપૂરું નહિ ફેડતાં પોતે નિર્ગુણીપણું દર્શાવ્યું; એવા એવા વિચારોને લીધે તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં બહુજ પરતાવો થયો અને પૂર્વનાં પાપ ઘોષ નાખવાને અનેક સત્કર્યો કર્યાં. મૂળરાજને આપણે યુવાવસ્થાથી જ શંકરની ભક્તિમા લીન

બનેલા જોઈએ છીએ, તીર્થસ્થળોની યાત્રાઓ કરતો નિહાળીએ છીએ, સોમનાથ મહાદેવની કૃપાથી તેને સૌરાષ્ટ્રનું રાજ્ય મળ્યું એવો ઉક્તેષ પ્રાચીન ઇતિહાસ કરે છે અને સિદ્ધપુરના પ્રાચીન ક્ષેત્રમાં બ્રાહ્મણોને બોલાવી રાખીને અગણિત દાનપુણ્ય કરતા તે મરણ પામ્યો હતો. મરણ પામતી વેળાએ તેણે પોતાના પુત્ર-પૌત્રોને બોલાવીને બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવાની તેઓને આજ્ઞા કરી હતી તેનું આ પાછલું જીવન કાર્મક કેવળ ક્ષમશાનવૈરાગ્ય તુલ્ય નહોતું તેનામાં ધર્મનિષ્ઠાના સંસ્કારો હતા અને તેણે જે દેવમંદિરો બધાંબધાની તથા યાત્રાઓ કર્યાની વાતો ઇતિહાસમાં આવે છે તેમાં જ એ ઉચ્ચ સંસ્કારો નિવાસ કરી રહેલા છે એવા ઉચ્ચ સંસ્કારોવાળા તેના પાછલા જીવનના પ્રકાશમાં જો આપણે તેના પૂર્વના દોષયુક્ત દેખાતા કાર્યો જોઈશું તોપણ આપણને સમજશે કે જે દોષારોપણ મૂળરાજના કેટલાક ઇતિહાસ કારો કરે છે તે ઉચિત નથી.

વસ્તુતઃ મૂળરાજ એક ઉચ્ચ સંસ્કારવાળો અને પરાક્રમી ક્ષત્રિય હતો, તેણે કરેલાં અનિષ્ઠ કાર્યો તેના સરલ સ્વભાવનો લાભ લઇને તેને ઉચ્ચેરી મેલનાગઓની શીખ-

ઉપસ'હાર વણીનું પરિણામ હતું, એક રાજવંશીની સ્વાભાવિક રજોગુણી પ્રકૃતિને લીધે પોતાને આશ્રય આપનારનો ધાત કરવાનું કાર્ય તેને રૂચ્યું હતું, પરંતુ પાછળથી

પોતાની એ રૂચિમાંએ દોષ મારૂંમ પડતા તેણે મોકળે અને પ્રાપચ્છિત્ત કર્યું હતું. ગુજરાતમાં સોલ કી વંશની રાજગાદી સ્થાપનાર એ આદિ પુરૂષની ધર્મનિષ્ઠા, પરાક્રમો, શૌર્યવીર્ય, સરલતા, ન્યાયનીતિ અને ઉત્તમ રાજનીતિના જ રજ તરીકે સોલ કી વંશની રાજગાદી ગુજરાતમાં ખીળ વંશો કરતા વધારે સમય ટકી, તેમાં લીમદેવ બાણાવળી, કુર્ણુદેવ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાળ જેવા પરાક્રમી રાજાઓ થયા, પરદેશીઓની સંવારીઓ થયા છતાં ગુજરાતની રાજગાદી તેમની સામે ટકર ઝીલીને મૂળરાજે રાજ્યની ધમારતના નાખેલા મજબૂત પાયાની પ્રતીતિ કરાવી રહી અને ગુર્જરદેશની કીર્તિપતાકા ભારતવર્ષની સર્વ દિશાઓમાં ફરકી રહી મૂળરાજના કાર્યોનું પરીક્ષણ તેના કાર્યોની જ દૃષ્ટિએ નહિ કરતા તેના આરિચ્ચની દૃષ્ટિએ કરવાની જરૂર છે અને તેણે પરીક્ષણ કરતા આપણને જણાય છે કે મૂળરાજ તાત્કાલિક ક્ષત્રિયોમાં એક સાચો ક્ષત્રિય હતો અને એક ગામ તરીકેના અનેક ગુણોનો તેનામાં નિવાસ હતો.

ઈસ્લામ મહામંદિરનું ચણતર.

ઉછરંગરાય કેશવરાય ઓઝા બી. એ.

ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે નિમંત્ર લખવો એમ નિશ્ચય કર્યા પછી વિષય-પસંદગી માટે થોડા વિષયો શોધી ફૂલાડી ચિઠ્ઠી નાખતાં “ ઇસ્લામ ” નિર્ણયિત થયો. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી છપાયેલાં ઇસ્લામનો ભરતી-ઓટ, મુસલમાની રિસાયત અને જનાબ મેહેબુબમિયાં કાદરીએ લખેલો ઇસ્લામનો હુંક અહેવાલ એટલાં પુસ્તકો શિવાય ગૂજરાતે મુસલમાન પ્રજાનું હાર્દ સમજવા વધારે તસ્દી લીધી હોય એમ મારા જાણવામાં નથી. આ સ્થિતિને માટે કોણ દોષપાત્ર છે તે ઠરાવવું નકામું છે, કારણકે આપણા દૃષ્ટિ-વિસ્તારના ક્ષેત્રમાં જગતસમગ્રનો સમાવેશ થતો નહિ હોવાથી આપણા મુસલમાન બંધુઓ તેમાં કેવું અગત્યનું સ્થાન રોકે છે તેનું જ્ઞાન આપણને આજ્ઞાન સુધી હવું જ નહિ. આપણા સાક્ષરો ભાષાની ક્લિષ્ટતા અને રસિકતાના વિચારો કરવામાં વધારે વખત રોકે છે. પારકી પ્રજાને નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી જોઈ શકાય તેવી રીતની નજર આપણે હજી કેળવી શક્યા નથી. તેઓના દૃષ્ટિબિંદુથી જગતને જોઈ શકિયે એટલી આપણી જાતની વિસ્મૃતિ આપણને હજી અશક્ય લાગે છે. પરધર્મમાં રહેલી સમાંતર સમરેખાઓ ખોળી કાઢવામાં કંઈ ભય પણ જણાય છે.

છતાં જો સમયે આ નિમંત્ર લખાય છે તે સમયે જેટલી મુસલમાન પ્રજાઓ અગત્યની દેખાય છે તેટલી ખીજ કોઈ પ્રજા દેખાતી નથી. એ પ્રજા છિન્નભિન્ન છે, વિલુપ્તગ છે. ભૂતકાળના વિભૂતિમદ્ધી ઉન્મત્ત છે, વર્તમાન પદચ્યુતિથી ક્લુપિતચિત્ત છે; ચૈતન્યથી હીન નથી, અભિમાનથી ભરેલી છે. સાધનસંપત્ત નથી પણ ઉદ્રિક્ત છે, આત્મશ્રદ્ધાથી તેજસ્વી બનતી જાય છે. તૂર્ક દેશ અશાંતિ કરતાં શાંતિના સમયમાં વધારે નડે છે, એ ઉદ્દગાર આ પ્રજાએ રાજ્યનયમાં પરમદક્ષ ઈલાહ પાસે ફૂલાડ્યા છે.

એટલું જ નહિ, એ પ્રજાનો તાર આપણી હિંદી પ્રજાના તાર સાથે નિરંતરને માટે ગૂંથાઈ રહ્યો છે. એ પ્રજા વિના હિંદીપ્રજા શબ્દમાત્રમાં પણ સંભવતી નથી. એ પ્રજાના કલ્યાણમાં આપણું કલ્યાણ છે, એના સંતોષમાં આપણો સંતોષ છે; એના આરોગ્યવિના આપણું આરોગ્ય નથી, એની ઉન્નતિ વિના આપણી ઉન્નતિ નથી. આજે ૧૨૦૦ વર્ષથી હિંદમાં આવી તે પ્રજાના માણસો હિંદના થઈ અહિંયા વસ્યા છે, રાજવૈભવ ભોગવ્યો છે, હિંદની ભૂમિ ખેડી છે, વેપાર ખેડ્યો છે, હિંદની દોલત સંધરી છે; હિંદના દુકાળ જોયા છે, હિંદના રોગો ભોગવ્યા છે; હિંદ વહે છે તે પરતંત્રતાની ધુંસરીનું જમણું જોતર પોતાને ગળે બંધાવ્યું છે.

એ પ્રજાના જીવનનું રહસ્ય હિંદુઓને કેટલું માલૂમ છે? મોરોઝકોથી મલાયા સુધી મુસલમાનો એક સરખા રહેણીના, એક સરખા વિચારના એક સરખા દેખાવના કંઈ ગળી યોજનાંથી થયા હશે અને તેઓનો વડવાનલવેગી ધર્મ ક્યા ચૈતન્યબલથી સ્થિર ટકી રહ્યો હશે, એ વિચાર આપણે કરવો આવશ્યક નથી? અહિંદુઓ તમામ આપણાથી ધર્મમાં જૂદા એમ માની ખેડેલા આપણને કદાચ તેના ધર્મમાં સામ્ય માલૂમ પડે તો તે સ્વીકારશું

નહિ? વૈષ્ણવ જાણાય તો તેના કારણે શાંતી વિચાર કરવા જેટલી બુદ્ધિમતાની આ જમાનામા આપણી પાસેથી આશા રાખી ન શકાય?

આત્મારે આપણે યુરપ સાથે ખાસ સંબંધ છે અને યુરપને એશિયા માટેનો પહેલો આધુનિક ખ્યાલ ઇસ્લામ પ્રભુઓથી બંધાયો હતો હતો પણ હિંદુ વર્ણવ્યવસ્થા અને ધર્મરહસ્ય યુરપ સંપૂર્ણ સમજી શકેલું નથી અને “પૂર્વ ગપગોળાની જન્મભૂમિ છે,” “પૌર્વાત્ય ભભક” “પૌર્વાલ મુકેન્દ્રિત રાજસત્તા” એ વાક્યો ઇસ્લામ સદતનતના અત્યંત બેવડા પરિણામરૂપ છે એટલા માટે જે જે મુખ્ય પ્રભુઓ વડે હાવની ઇસ્લામ પ્રભુ બનેલી છે તે તે પ્રભુની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ દુકામા અવલોકતા ઇસ્લામના મૂળતત્ત્વોનું આપોઆપ અવલોકન થઈ જશે અને ઇસ્લામનો આપણી સાથેનો અને યુરપ સાથેનો સંબંધ પણ સમજશે આ રીતના અભ્યાસ અગર અવલોકનની સસારતા નિહાળી તારવી ખતાવી આપવાની જરૂર નથી જનસમાજના આત્મામા છુટાઈ રહેતા અપરિચિત ભાવો સંબંધમા સામાન્ય અસતોષ ઉદ્ભવતા કોઈ વધારે હિંમતવાન વ્યક્તિ નહીં ખ્યાનો ખતાવી સતોષ ઉપભવે છે એ ખ્યાલો અત્યંત લાગતા સ્વીકારાય છે, અને નહીં ધર્મ અસ્તિત્વમા આવે છે, પરંતુ જમાનાઓથી ઘડાઈ ગયેલા સમાજ-સ્વભાવથી રંગાય છે અને પ્રથમ ઉત્સાહ ઓછો થતા અમુક આકૃતિમા સ્થિરતા પામે છે જે પારકી પ્રભુઓમાં તેના ફેલાવ થાય તો એ બધી પ્રભુઓના સ્વભાવનું મિશ્રણ થાય છે અને કોઈ છૂપું મિશ્રિત નવીન સમિશ્રણ બને છે આ જૂના તરવેલું સ્વરૂપ સમજતા નવા મિશ્રણનું રૂપ એકદમ લક્ષમા આવી જાય છે

મુસલમાન ધર્મનું ઉદ્ભવતીર્થ અરબસ્તાનની વિરલ પ્રભુ છે, પરંતુ પાછળથી તે ધર્મમા મિસર અને આફ્રિકાની ઉત્તરપટ્ટીના લોકો મળ્યા, ઇરાન મળ્યું, જતે દિવસે મધ્ય એશિયાના ઢોરહાખરથી બરણપોષણ કરનારા મહાદુર તુર્ક લોકોની ભવિષ્યદારી વણાઈ, હિંદુસ્તાનના દિવસે દિવસે ચેતનહીન થતા ધર્મનો આઠો આઠો પટ પડ્યો મિસર અને આફ્રિકાની ઉત્તરપટ્ટીમા તો રોમન અગર ગ્રીક પ્રભુ-લોકોને કહાડી મૂકી વિજેતા આરબોએ તેમનું સ્થાન લીધું એમ જ દહેવાય આની મુસલમાન ધર્મમા બળેલી પ્રભુમા એટલું હીર નહોતું કે તેના ઉપર કોઈ જાતની પોતાની છાપ બેસાડે હિંદુસ્તાનનો હિંદુપટ પણ કેવળ બેદરકાર રસોયાના સફેદ કપડાપર મસાલાના હાથ લાગ્યા હોય તેવો જ છે, ઇસ્લામનું મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપ નહિ બદલતા તેનાથી તે અમુક સ્થાનમા કલુષિત થયું છે એટલું જ ઇસ્લામ પ્રભુનો સસાર, ધર્મ, ગભ્યનય એ સંધળા અરબ, ઇરાની અને તુર્ક પ્રભુથી જેટલે દરજ્જે ઘડાઈ વર્તમાન સ્વરૂપ પામ્યા છે તેટલે દરજ્જે બીજી કોઈપણ પ્રભુથી પામ્યા નથી એથી તેના ઉદ્ભવતીર્થનું નયમરૂપ તપાસી, તેની બે પોષક માતાઓએ પાચેલા દૂધનું પૃથક્કરણ કરી તેનું વર્તમાન સ્વરૂપ આપણે સમજવા પ્રયત્ન કરશું

અરબસ્તાન પર પરબેશરે ઓઝામા ઓઝી કૃપા કરી હોય તેમ જાણાય છે તેના પર્વતોની શિલા કોઈવાર પણ તુણથી ઢકાઈ જતી નથી તેના રેતીના વેરાન રાનમા નયનને આનંદ મળવાતું એક પણ સ્થાન પ્રભુએ સરજ્યું નથી સૂર્ય પ્રખર તપે છે, વાયુ પ્રચંદ વાય છે, હવામા કોઈવાર વિષપ્રવાહ પૂરાય છે એ દેશમા જીવ કરતા જલ અધિક મનાય છે આ કરાલરૂપ કેવળ દક્ષિણ અને નૈઋત્યમા સૌમ્યતા

પામે છે. તેટલી પટ્ટીમાં ખુંદ, ધુપ અને ફલકુલ નીપજે છે. લોકો પણ મુલાયમ અને વૈભવ-શીલ છે. પણ શુદ્ધ સમગ્ર અરબસ્તાન તો કરાલ જ છે અને એ કરાલતાએજ અરબોનું જીવન ધર્યું છે. સતત દુઃખી માણસ થોડા પણ સુખદર્શીનથી વિસામો લે છે તેમ સહેજ પાણી અને લીલોતરી દેખાય ત્યાં બહુ આરબ પોતાના ઘોડા ઉંટ અને ઠારદાંખર સહિત પડાવ નાખે છે અને ત્યાંના જલચારો ખૂટતાં તેવી જ બીજી જગ્યાપર ચાલ્યા જાય છે. પરિણામે સ્થિર જીવન ગાળવાની તક અરબોને ઝોછી મલે છે અને એટલા માટે સ્થિર જીવનના લાભાલાભથી તેઓ દૂર રહ્યા છે. તેઓની ગતિ અકુણ્ઠિત છે, તેઓનો આવેશ અપ્રતિકૂટ છે. ન્યાય આપવો લેવો એ તેમને મન એક અંગત બાબત છે; “ તારી કાઢીને અંગે કપડું ” નથી ઉતાર ” એ અરબસ્તાનના રણના મુસાફરને તેના તરફથી મળતો નિરંતરનો કુશળ શબ્દ છે. કાંઈ એક હાથમા પડેલી વધારે પડતી દોલતના સમાસમ વિભાગ કરવાનું કામ રાજ્યસત્તા કરી શકતી નથી; દુઃખી શરણાગત ઉપર અરબ સમાજે પીઠ ફેરવી હોય તેમ હજી સુધી જાણવામા આવ્યું નથી. જે થોડા સરખા શહેરો વૃદ્ધિંગત થવા પામ્યાં હતાં તેમાં પણ સર્વ કુટુંબો સરખાં જ હતા. કોઈ કુટુંબ અગર વ્યક્તિ સરકાર થવા પામતી ન હતી. ફક્ત જલ અને અનાજના અભાવને લીધે જે કુટુંબ શહેરને અગર શહેરમાં આવેલા મુસાફરને અગર હાજીઓને અન્નજલ સારા જથ્થામા પૂરાં પાડી શકે તે કુટુંબ અગ્રેસર ગણાતું હતું. અગર શહેર શહેરને એક બીજા વચ્ચે થતા વિગ્રહોમા જે કુટુંબ પોતાના શહેરને વિજય પ્રાપ્ત કરાવે તે કુટુંબ આદરણીય થતું. તે શિવાય બીજી કોઈ જાતની અગ્રસરતા કે આદરણીયતા સંપાદન થઈ શકતી નહિ.

આવાં શહેરોમા મુખ્ય શહેર મક્કા હતું અને મક્કામા કેટલીક પેઢીથી મહમ્મદનું કુટુંબ અગ્રસરતા પામ્યું હતું. કારણ જૂના મૂર્તિપૂજક અરબોને પૂજ્યતમ એવો “ કાબા ” મક્કામાં વિરાજીત હતો. એ “ કાબા ” ની પૂજા મહમ્મદના કોરૈશી કુટુંબને હાથ હતી અને “ ઝમઝમ ” કુવાનું અખૂટ જલ પણ તેને જ સ્વાધીન હતું. મક્કામાં આવતા યાત્રાળુઓને અન્નજલ પૂરાં પાડવામા બીજાં સમર્થ કુટુંબોની હરિશાધ સામે પૈસાટકાનો ભોગ આપીને પણ કોરૈશી કુટુંબ ટકી રહ્યું હતું. કુટુંબની અંતરબ્યવસ્થા જૂના જમાનાના વડિલસત્તાક કુટુંબોના જેવી જ હતી; પરંતુ એ સત્તા અરબસ્તાનની પરિસ્થિતિને અંગે બીજા દેશોના જેવી સુકેન્દ્રિત અને સુધૃઢ થઈ શકી નહોતી.

પેગમ્બર સાહેબના જીવનનો વૃત્તાંત જગજહેર છે અને ઇસ્લામ ધર્મનો આવિર્ભાવ જગતમાં કેમ થયો અને જગતે કેવીરીતે જાણ્યો તેનાં વર્ણન ઇતિહાસને પાને ઉંડા અક્ષરે કોરાઈ રહેલા છે. મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારતા આરબોના જનસમાજની વ્યવસ્થામા કોઈ જાતનો ફેરફાર થયો નહિ એ લક્ષમાં રાખવાતું છે. બહુ અરબોની અંગત સ્વાધીનતા એમને એમ રહી. મહમ્મદના પેગમ્બરને લીધે કોરૈશી કુટુંબ પૂર્ણ ગૌરવશાલી થયું પરંતુ બીજા કુટુંબોની હરિશાધ નાણુદ થઈ. અદલાના પેગામ પહેલા જેવું મક્કા હતું તેવોજ મહમ્મદના વિજય ઘોસની સાથે સમગ્ર અરબદેશ થઈ રહ્યો. મહમ્મદને સેનાની થવાની કે રાજ થવાની આકાંક્ષા નહોતી; વૈભવની લાલસા નહોતી; ધનની તૃષ્ણા નહોતી, તેણે જગતના ફક્ત એ જ વિભાગ પાડ્યા હતા; એક મુસલમાન અને બીજો અમુસલમાન. જેમ મૂળથી સર્વ અરબો સરખા હતા તેમજ સર્વ મુસલમાનોને પણ તેણે સરખા જ લેખ્યા હતા. અદલાને ઘેર તવંગરી ગરીબીનો પ્રશ્ન નહિ ઉઠે, પણ કુરાને શરીફના વાક્યોનું કેટલે દરજ્જે

અતુલવર્તન થયું છે તે પૂછશે એમ તેણે પોતે શીખવ્યું હતું આવા કારણોને લીધે મક્કા કરતા મોટા વિશાળ મહાળને માટે નવી વ્યવસ્થા કરવાનું તેને સૂઝ્યું નહોતું અરબોની એક ટાળી અને તેનો એક ગેખ, તે પ્રમાણે મુસલમાનોનો સમૂહ અને તેનો શેખ-પેગમ્બર મહમ્મદ પોતે-એટલીજ ગોઠવણ તેની નજરમા આવી હતી લડાઈમા ઉતરવાનો પોતાને પ્રમંગ આપ્યો ત્યારે પણ લડાયક રાખ્યો અગર ગળાઓ જે ઉતર ચઢ્યું ત્ર ગોઠવે છે તેવું કશું તેણે ગોઠવ્યું નહોતું, લડવૈયાઓની શ્રદ્ધા, ધર્મવિશ્વાસ અને દીર્ઘિતિ તથા અર્થલાભ ઉપર જ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી કામ લેવાનું તેણે ચોખ્ખું ધાર્યું હતું, તેની ચરમ્માતની મુસ્કેલીઓ જોતા એક વાર ગસ્તે ચઢ્યા પછી વિજય અને વિકાસ તથા ધર્મપ્રસાર આટલી ઝડપથી થશે એમ પોતે ધાર્યું ન હોય તો અમભવ નથી ઇસુના ધર્મને વધતા વાર લાગી તેમ પોતાના પેગામને વિશ્વાસ તમામ જગ્યાએ પહોંચતા વાર લાગશે અને પોતાના જીવનકાલમા અગમ્ય પ્રજાનો ઉદ્ધાર થાય તો પણ ધણું, એમ ધારીને આસપાસના જાળવણમાન સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થા તરફ લક્ષ ન આપ્યું હોય તો તેમ પણ હોઈ શકે તેટલું સિદ્ધ છે કે આપણે જેને આજ રાજ્યવ્યવસ્થા અગર સમાજવ્યવસ્થા કહીએ તે કુરાનમા નથી અરમસ્તાનના પોતાના અતુલવધી જે જે અતુલવમા આવ્યું તે તે તમામ કુગનેશરીક્ષમા વિદિત રાખ્યું છે

એટલા માટે જ ખીજ દેશોની અસર મુસલમાન લોકો ઉપર થવા માડી તે પહેલાની સમાજ વ્યવસ્થા અને રાજ્યવ્યવસ્થા અરબોની મૂળ વ્યવસ્થા પ્રતિમૂર્તિ હતી અને તેની નિરતરની છાપ હજી સુધી પણ મુસલમાન લોકો ઉપર મેલી છે પહેલા ચાર ખલીફાઓ શુદ્ધ અરબો હોઈને મહમ્મદના જેવુંજ સાદું જીવન ગાળતા, તેમનો આત્મા પણ તેવોજ શુદ્ધ હતો, જગત મુસલમાન થઈ અરબ લોકો જેવું થાય તેથી અન્ય લાયસા તેઓને હતી નહિ તેથી જે જે દેશ તેઓ જીતતા ગયા તે તે દેશને અરમસ્તાનનું ૩૫ આપતા ગયા અને અરમ લોટોના પરાક્રમથી અંજાઈ ગયેલા વિપયાસકેત અને અગદત ગંજોના પ્રજાજનો જેનાથી જીતાયા તેના જેવું દેખાવામા વધુ લાભ છે એમ માનીને અગર નવા જગેલા ધર્મવેશથી અરબોના રીતરિવાજ અને બાહ્યાચાર તેમજ વિચાર ગ્રંથણ કરવા લાગ્યા

તેની સમાજ વ્યવસ્થાનો વિચાર હાલ બાબુ ઉપર રાખી કેવળ રાજ્યવ્યવસ્થા ઉપર દૃષ્ટિ ઠેગીયે મુસલમાન થયેલા લોકો તમામ સરખા ગણાવા લાગ્યા, અને કુગનેશરીક્ષ એ તેમનું ધર્મશાસ્ત્ર બધાં મહમ્મદ અને તેની પછી જે ચાર ખલીફાઓ થયા તે જ કેવળ કુરાને શરીફનો અર્થ ચોક્કસ કરવાનો અધિકાર ધરાવતા હોવાથી અરબાવૃત પ્રદેશમા કુરાનનિયંત્રિત ખિલાફત ઉદભવ ખામી ખલીફા અસુખ વશના અગર કુદુખના જ હોય તેવું નહિ સ્વીકારતા સમગ્ર મુસલમાન પ્રજાની ખર્મદગીથી એ ઉચ્ચસ્થાન પામે છે એમ પણ ચોક્કસ ગણાયું રાજ્યવિસ્તારમા વૃદ્ધિ થતા ખલીફાની સત્તા તેના સુનાસરદારોમા પ્રતિનિહિત થઈ

પરંતુ અરમસ્તાનની કુદૃબ્યવસ્થા મદાન રાજ્યમહાળની વ્યવસ્થા તરીકે લાખો વખત નબી શકે તેમ હતુંજ નહિ વિજયવિસ્તાર સાથે રાજ્યમંથવિસ્તાર ન થાય તો રાજ્ય છિન્નભિન્ન થાય અગર અનેક પ્રજાપ્રજો રાગ જેવા ઉભા થાય, એ આપણા અતુલવની બહાર નથી તેવા જ સવાલો મુસલમાન વિજેતા પાસે ઉભા થયા અને સાષ્ટકેતોન જેવા ક્રાંતિપરિગામીવાન વટાળિયે બેળા લાવી મૂક્યા ખૂલીજુદી જનિવાગા જનસમૂહોને

એક સુઘટ રાજ્યતંત્રમાં ધરાવવા તેઓને વિચાર કરવો પડ્યો. આ સમયે તેઓની નજર આગળ એ જાતના તંત્રો હતાં. એક ઇસ્તંબૂલનું અનેક યુગના ચક્રમાં આવી વિશીર્ણુ-વિલુપ્ત-વૃષ્ઠ થયેલું રામમહારાજ્યનું તંત્ર અને તુરતમાંજ પરાજય પામેલા ધરાનું વધારે સમજાય તેવું એકહથ્થુ સત્તાવાળું રાજ્ય. મુસલમાન સામ્રાજ્યના ખીચડામાં ધી નાંખી તેને મેળવવાની એકદમ જરૂર હતી. ઇસ્તંબૂલનું રાજ્ય હજી મજબૂત અને વિધર્મી હતું. ખિલાફતનો પ્રશ્ન પણ ડોહોળાઈ રહેલો હતો. હિંદી સુધારા ખિલ્લો વિચાર કરતાં ત્રણ વર્ષ લાગ્યાં તે પ્રમાણે રાજ્યતંત્રપર ગૂંચવણ ભરેલા વિચાર કરવા આરંભોને નવરાશ હતી નહિ. ધરાન પાસે હતું, પોતાના તાબામાં હતું. અનુભવની ખડાર નહતું, મુસલમાન રાજધાની તેની નજદિક ગઈ હતી. આપોઆપ જ અરબ પ્રજાએ ધરાનું રાજ્યતંત્ર સ્વીકાર્યું. વઝીર, દિવાન, કાઝી, ક્ષત્રપ વિગેરે અમલદારો સ્વીકાર્યા અને જેને આજે પશ્ચિમ દેશના રાજ્યનયનો “પૌર્વાત્ય એક કેન્દ્રપરિગામી રાજ્યસત્તા કહે છે” તેને અમરત્વ બક્ષ્યું. ઉમયાદ ખલીફાઓએ તે સાથે ખિલાફત પોતાના જ વંશપરિવારમાં રાખવાનું યગલું લીધું. ધરાનના ધનદોલતના અનુગામી સમાજના ઉત્તરવહાડના દરબજાઓ સ્વતઃ જ અસ્તિત્વમાં આવ્યા. જ્યાં જ્યાં મુસલમાન રાજ્યો થયાં ત્યાં ત્યાં કુરાનકુષ્ટિત આજ રાજ્યતંત્ર સ્વીકારાતું. હિંદુસ્તાનમાં મોગલ રાજ્યવ્યવસ્થા પણ આજ જાતની હતી. મધ્યએશિયાનાં ઉત્તુંગ મેદાનો પરથી આવેલા ભરવાડ જેવા તુર્ક લોકોએ પણ જતે દિવસે ઉદય પામવા સાથે એનો જ સ્વીકાર કર્યો. પણ અરબ લોકો તેનાથી એકદમ છૂટા પડ્યા. શુદ્ધ અરબસ્તાનના લોકોને આ જાતનું બંધન રહ્યું નથી. વૈભવનો જ્વર તેમને વિપય લાગ્યો છે. પુનઃ સુધારણાનાં શંકા મારી મુસલમાન પ્રજાના વૈભવ, દોલત, વિપય, વિલાસ, વિવાદ બધાથી છૂટા પડી પાછા તુરત જ પોતાની સ્વચ્છંદ વિહરતી વેરાન રાનતી જાંદગી જ તેઓને પસંદ કરવી પડી છે. સમગ્ર મુસલમાન પ્રજાના પ્રશ્નોથી તેઓ અજાણ થઈ ગયા છે. અત્યારે અરબ પ્રજા તરફથી મુસલમાન ઇમારતના પાયામાં એ મહાન ખૂણા રચાયલા તેજ તેઓના નિશાનરૂપ રહેલા છે-એક કુરાન, ખીજે દરેક મુસલમાનની અંગત સમતા.

ધરાનું રાજ્ય જમાનાઓથી સુઘટ રહેતું અરબોએ જોયું હતું. હિંદુસ્તાનના હિમ-કોંકણા ગિરિવરોથી શરૂ થઈ શ્યામ અને અદ્રીય સમુદ્રના તરંગો તેની સાથે એક વેળા અથડાતા તેણે અનુભવ્યા હતા; યુનાનદેશના ગર્ભગૃહમાં તેની સેનાએ પ્રવેશ કરેલો જોયો હતો. આ પ્રતાપ સિકંદરશાહના પ્રબલ તેજ આગળ ઓછો થઈ ગયો હતો. ધરાનના શહે તેને નમન કર્યું હતું;—પલાયન પરાયણ થઈ ગયો હતો. એ પરાસ્ત યુગ વીત્યા પછી પાછું ધરાન સુવ્યવસ્થિત થયું હતું. તેના રાજ્યલોભને પ્રબળ પાંખો આવી હતી, તેની દોલત સંપૂર્ણ વધી હતી. રામના મહારાજ્યની અને તેની સીમાન્ત રેખાઓ સરપર્શ ચાલતી. બન્ને મહારાજ્યો મહાસાગરની માફક આગળ ધસતાં. પાછાં હઠતાં, વળી આગળ ધસતાં, કંઈક સમય શાંત રહેતા, અંતર વડવાનલથી સીજતાં, અનલદાહ શાંત થતાં વળી વિવર્તમા-તોફાનમાં ચહી આગળ ધસતાં. છેવટમાં છેવટ ધરાનનો આક્રિતાત્મ નૌશિરવાનની કારકીર્દીમાં પ્રચંડ તપી રહ્યો હતો. ઇસ્તંબૂલની રૂમી સલ્તનત-એતનહીન થઈ ગઈ હતી. જસ્તિનિયનનું મહારાજ્ય ચોપાસથી પ્રાકૃત શત્રુઓના દબાણથી નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગયું હતું. નૌશિરવાનના પ્રખર કર તેને તાપ આપતા હતા ને ધરાનના પ્રાણ પોષતા હતા; તેના,

ધન્નાક્રમેના યશ જગતને ધવલ કરતો હતો સરસ્વતીના ઉપાસકો તેના તરફ મોટા આચાર્ય તરફ જેમ અનુયાયીઓ ખેચાય તેમ ખેચાતા

આ યશ-ગૌરવ ઇસ્તબૂલ પાસે હતું નહિ એટલા માટે સ્વભાવત અરબો ઇરાન તરફ ખેચાયા, અને એ ગૌરવથી ઉજ્જવલ બનેલું રાજ્યતત્ત્વ સ્વીકાર્યું રાજ્યવ્યવસ્થાના દુર્ઘટ પ્રશ્નો પૂર્વમાં ઉભા થતા નથી પ્રજાસમૂહ ધણે ભાગે જે કાર્ય રાજ્યસંસ્થા આજે પોતાના ગણે છે તે પોતાથી જ કરી લેતી વિશાળ સામ્રાજ્યના સમ્રાટની નજરમાં અવકૃપા પામવા-વાળા ધણા જ થોડા આવે, તેની ગહેમદિલી અને બદોબસ્તની અસર સર્વત્ર દેખાય; તેની ઈર્ષિ ગવાય અને જગતને તે વધારે જાણુનામાં આવતા વધારે લોકપ્રિય થાય નૌશરવાનના વખાણુ મુસલમાન કવિ ઈરઘાશીએ ગાયા છે યુઝુર્ગમેહરના મત્રો ખલીફાઓએ સ્વીકારી તેને પુરોગામી મુસલમાનનું વિશિષ્ટ પદ આપ્યું છે એ સૂરાધી અને નૌશરવાનના દૃષ્ટાંતથી તેમણે કુરાનની અપૂર્વતા પૂરી પાડી પગલ પ્રજા સાથેના બ્યવહારમાં અગર રાજનીતિના પ્રશ્નોમાં એને લીધે ઉદારતા ગ્રથાધ, જતે દિવસે ખિનાફત લક્ષમીનું નિવાસસ્થાન, સરસ્વતીનું આશ્રય સ્થાન, જગતનું નાડીચક્ર યથ પડ્યું તેનું કારણ નૌશરવાનની ઇરાની રાજનીતિનો તાતલો તેમાં સજગ વણાયો તે જ

અને તે છતાં ઇરાનનો મનઘ જ તેને હાનિકર્તા નીવડ્યો ઇ સ ૧૦૦૦ ને સુમારે ઇસ્લામ-સામ્રાજ્યમાં અનિવાર્ય છેદ પડી ગયા હતા જે સમયે અરબોએ ઇરાન જીત્યું તે સમયે તે દેશની અધમાધમ અવસ્થા વધ ગઈ હતી નૌશરવાનના બેહસ્તનથીન થયા પછી હોરમઝ્દ યુઝુર્ગમેહરની કામેલ સલાહ અનુસાર ચાલવાનો ચિરંતો રાખ્યો ત્યાં સુધી ઇરાનની રોશની જાળવતી રહી, પણ મેહર ગૂઝરી જતા હોરમઝ્દના મનમાંથી નેહી દૂર થઈ અને ઇરાનની અમીરત અને રેયત તેના જૂલમથી ત્રાહિતોળા પોકારવા માડી, બંડ બખેડા ઉભા થયા, રાજ્યતેજ નષ્ટ થયું, તેના પુત્ર યુઝરને ઇસ્તબૂલના મૌરિસનો આશ્રય લેવો પડ્યો. બળવાખોર બહેરામના ત્રાસથી પ્રજા ત્રાસી ત્યારે જ તે પાછો આવ્યો અને શાંતિમાં રાજ્ય કર્યું તે ગૂઝરતા પાછી ગાદી કુટુંબવિવર્તમાં પડી, અરબોના ધસારા સમયે કોઈ નરરત્ન તેને હાંકવા સામે ઉભો રહે તેવો ગ્લો ન હતો કતલને સમયે સરદાર રસ્તમ તત્કાલ રેશમી કોચ પર પડ્યો હતો, યઝ્દજર્દ પોનારા ગણી આણુ અને સિરદર્માંના પ્રદેશમાં ગયો હતો, ત્યાંથી નદી ઝોળગતા પકડાયો. ઇરાનની પ્રજા ઉપર નાશકળની તદ્દા આવી, અર્ધા સૈંકા સુધી લગભગ મૂંઝ ધાની મૂર્ગ ચાલુ રહી દરમ્યાનમાં ઇરાન અરમમથ થયું, તેના ધન બહાર મુસલમાન ધર્મ વિસ્તારમાં વપરાયા, તેની સુંદર નાજનીઓ અરબોના અંતપુરમાં વસી

અર્ધો સૈંકો વીતિ જતા ઇરાનની નજર ઉઘડી જમાનાની મુત્સદ્દીગીરિ, યુગાંતરના જનસ્વભાવનો અનુભવ, ઇરાની પ્રજાએ મુસલમાન જગનમાં અગ્રેસરત્વ મેળવવામાં કમિ લગાડ્યા રાજદરબારને પોતાના રંગે ગ્યો, વિષયવિલાસનો ઝેરી ખાલો ખલીફાઓને પાયો. અલીના નામમાં પણ ઇરાની પ્રજાનાવના પગિલીનમાં ચિયા સુનોના તીવ્ર બેદની ચોજના કરી અરમ અને ઇરાની પ્રજા ઉડા હાડમાંની માંડીન એકબીજાથી બૂલી છે ઇરાન વિલાસ પ્રિય છે, અરમસ્તાન કહિન જીવન ગાજે છે, ઇરાન મુસ્તક છે, અરમસ્તાન સીધું, સરલ અને નિમકદલાલ છે, ઇરાન યુગાંતરથી રાજસલા નીને દગાધ સમ્ય અને ફરમાન બરદાર છે, અરમસ્તાન સ્વતંત્ર અને મનસ્વી છે, ન્યારથી અરમસ્તાનની બહાર ખલીફાની રાજ્ય

ધાની સ્થપાઈ ત્યારથી અરખોના રાજ્યચંત્રમાં ભાગ ઝોછો થતો ગયો અને તેના ઝોછા થંવા સાથે ધરાનીનો ભાગ વધતો ગયો. તેની અસરથી મુસલમાન ધર્મમાં જે મોટા તક્ષ પડ્યા, રાજ્યખટપટ વધી હરીફ શહેનશાહો થયા હતા તે પ્રમાણે હરીફ ખલીફાઓ થવા માંડ્યા.

આ જાતનું રાજ્યતંત્રમાં ધરાનપ્રાધાન્ય જોયા પછી સમગ્ર ઇસ્લામની સમાજ વ્યવસ્થા તપાસતાં આપણને માલૂમ પડશે કે અરખોના રચેલા સાદા આડંબર વિનાના મકાન ઉપર રંગરોગાન ધરાને કરેલાં છે. અરખસ્તાનની ભૂમિના વિલક્ષણ પ્રકારને લીધે તેનાં બાલકોના સ્વભાવ પણ વિલક્ષણ ધડાયા છે, મરૂ પ્રદેશના નિવાસની કઠોરતા અને સહનશીલતા, સ્વચ્છ જીવનની નિડરતા અને સરલતા, અછતની ઉદારતા અને નિર્મળતા અરખોના લાક્ષણિક ગુણો છે. રાજ્યસંસ્થાનો વિકાસ થયેલો ન હોવાથી રાજ્યકર્તા કુટુંબ તરીકે એકે કુટુંબ અગ્રયાથી હવું નહિ. નોકરી અને રાજસેવા બળવવાની તક ન મળવાથી અમીરાત અસ્તિત્વમાં આવી ન હતી. અરખ ટોળીના અંતરકલહમાં રોષ કળવાતું; અનેક યાત્રાના સ્થળોમા પાણી અને ખોરાક પૂરાં પાડવાની ફરજને લીધે જવાબદારી અને ગાંભિર્ય વિકસતાં; ધર્મોપાસનાના હક અમુક કુટુંબોમાં જ રહેવાથી વૃદ્ધ પામતા કુલાભિમાનને ઉપરની જે જવાબદારી મર્યાદામાં રાખતી, આ રેખાબંધન ન હોત તો કદાચ હિંદુસ્તાનના બ્રાહ્મણો, રોમના પાદરીઓ ધરાનના દસ્તુરો સમી એક ધર્માભિમાની જ્ઞાતિ ઉત્પન્ન થઈ અરખોના અપ્રતિહત સ્વાતંત્ર્યને કુણ્ઠિત કરત. પણ ધર્મોપાસનાનો હક હોય ત્યાં કાંતો રોષ ન હોય અને હક અને બહાદુરી હોય ત્યાં કાંતો જલ અને અત્રપૂરણની શક્તિનો અભાવ હોય. મતલબ જૂના કાળના મૂર્તિપૂજક દેશ પ્રદેશોમાં સાધારણતઃ સર્વોપરિ સમાજતાપક ગર્વનિર્ભર એક ધર્મજ્ઞાતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી જ્ઞાતિ અરખસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થવા પામી ન હતી. પરિણામે પિતા અને માલિક એ બેના ઉપરિપણ શિવાય બીજાનું ઉપરીપણ કોઈ આરખ બચ્ચો સ્વીકારતો નહિ. માલિકનું ધણીપણું ડંબરૂપ છે, તેને કોઈ પોતાની મરજીથી સ્વીકારતું જ નથી. પિતાનો પ્રતાપ દરેક મનુષ્યમા કુદરતી રીતે રહેલા વત્સલ અને પૂજ્ય ભાવના પરસ્પર અદ્ભુત મંઘટનથી વધારે નીચે છે. અને અરખસ્તાનના સ્વચ્છ જીવનમાં એ પ્રતાપનું આયુષ્ય અને સ્થાન સ્થિરતા અવશ્ય હુંકાં હોય છે.

ઉપર કહ્યું તેમ મુસલમાન ધર્મની સ્થાપનાથી અરખ સંસારમાં કશે ફેરફાર થયો નહિ, અરખોનું અંગત સ્વાતંત્ર્ય એમનું એમ રહ્યું, સમાનતા મુસલમાનત્વમાં સમાન લાગી અનેક ધર્મોપાસક, દાનવીર, શૂર કુટુંબોને બદલે કેવળ પયગમ્બર-ઉદ્ભવતીર્થ કોરેશી-સૈયદ કુટુંબ જ અન્ય મુસલમાનોથી વધુ ઓજસ્વી બની બહાર તરી નીકળ્યું. પિતાપુત્ર, માલિક ગુલામ તેના સંબંધમાં પણ કોઈ જાતનો ખાસ ફેરફાર જણાયો નથી. મહમ્મદના જીવનમાં તેની સ્થિતિ અને શક્તિ વધવા સાથે કોઈ જાતનો ફેરફાર થવા પામ્યો નહિ. પોતાની અરખી સાદાઇનો તેણે ત્યાગ કર્યો નહિ; લડાઇમા મળેલી લૂંટફાટમા અન્ય અરખો કરતા કોઈ જાતનું વધુ વિશિષ્ટત્વ ગ્રહણ કર્યું નહિ; પેગામ આપ્યા ઉપરાંત અને ઈશ્વરે આવિષ્કૃત કુરાનની સુરાઓ મુસલમાન બિરાદરો સમક્ષ મૂક્યા ઉપરાંત મહમ્મદ તરીકે પોતાની અંગત અગત્યતા તેણે વધવા દીધી નહિ; પોતાના સ્થાનને પોતાના વંશમા જ મર્યાદાબદ્ધ કરવા માટે ચત્ર કર્યો નહિ. તેના મૃત્યુ પછીના ખલીફાની પસંદગી આજુ માજુની પરિસ્થિતિ વિચાર્યા પછી સમગ્ર અરખ પ્રજા તરફથી થઈ હતી. ઉમર ખલીફાના તકિયા સમક્ષ એક

સાધારણુતમ મુસલમાને તેને' કપડો આપ્યા પછી તેનો ધાત થયો હતો' મહમ્મદ પછીના ખલીફાઓના જીવનની સાદાઈ અમર છે તેઓની ઇસ્લામપરાયણતા જગત્પ્રચલિત છે, તેઓની ધર્મરતતા સતત સર્વથા આદરણીય છે

અરબોનું આદાર્ય, મિજબાનગિરી અને મહેમાનગિરી અનુપયા નથી સ્વતંત્ર જીવનનો ભોગ, અરબસ્તાનના ઉષ્ણ પ્રદેશથી ઉપજતો લોહી અને જુસ્સાનો ગરમાવો અને ઉંદા રતો વાપરવાની ગળસૂથીમા પ્રાપ્તેલી ટેવ એ મુસલમાન પ્રજાના વિજયની પરાકાષ્ઠામાં પણ તેનાથી દૂર થયા નથી આ સન્માનનીય ગુણને મહમ્મદે કુગનમા વખાણ્યો છે એ ગુણની જાળવણી અને ખિલવટનું કુરાનમા વિધાન કર્યું છે આજ ૧૩૦૦ વર્ષથી સમગ્ર મુસલમાન પ્રજા એ વિધાન પાળતી આવી છે નગર બજારમા મુસલમાન બચ્ચાના હાથથી જેટલી ઝડપથી પૈસો છૂટે છે તેટલી જ ઝડપથી ખીજી પ્રજાના હાથથી છૂટતો નથી અતિથિ માટેના સત્કાર શબ્દ જેટલા મુસલમાન જીહવાથી મીઠા નીકળે છે તેટલા મીઠા ખીજાની જીહવાથી પડતા નથી

અરબ સોડાના ઓજનોની દવાને અવદશા કેમ ન દેહવી ? એવો પ્રશ્ન ધણું લોકો કરે છે. ઓજનોના પુરખામાં ગહેતા, બાળકોના જન્મ વખતે તેને મારી નાખવામા આવતી, ઓ એક દોર પછર જેની મિલકત ગણાતી તેને આત્મા હોય નહિ એવી માન્યતા હોય તેવું ધણું વાર દેખાતું, તેનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય ધરાવવાનો હક નહતો એમ પણ લખાયું છે, છતાં અરબ ઓજોના મોદર્મથી સ્વર્ગની દુરી જાખી પડે'છે', ખદીના અને આશામુના સ્વતંત્ર વર્તનની નિન્દા થઈ નથી, મુસલમાન સંસ્તનતામા સુન્તાનાઓ અનુજી નથી અગમસ્તાનની જીદગી જોખમ ભરેલી છે, ક્યારે શહેરની ગલીઓમા અગર પ્રવાસપત્રમા હથિઆર ચલાવવામા આવે તેની ખબર રહેતી નથી, ઉષ્ણ હવાને લીધે શરીર વહેલા પરિપક્વતા પામે છે, આવેશો ઉઝ થાય છે, મન ચચત બને છે આવી સ્થિતિમા ઓજનો પુરુષ વર્ગથી વેગળા રહે એ વધારે ઇષ્ટ છે આ કારણથી પુરખા અને જનાનાનો રિવાજ મૂળ પડ્યો હશે અને વિચક્ષણ મહમ્મદે કાયમ રાખ્યો હશે

હાલની મુસલમાન પ્રજાને જે અંગત સમાનતા છે તે અરબ સોડાની બહેલી છે ઉદારતા પણ તેનો જ વારસો છે ઓજનોનો પુગખાનો રિવાજ પણ અરબસ્તાનનો જ છે અરબ સોડાના વિજયિત્વથી જીનાયેવી પ્રજાઓએ વિજેતા જેવા દેખાવાનો પ્રયાસ કર્યો જતીયા આપનારા અને જૂદા રીતરિવાજ સાચવનારાઓપર શુદ્ધાભિપ્રત અને કારકરણની છાપ હમેશને માટે બેઠી હોય તેમ ગણાવા લાગ્યું એ બાવના જેમ જેમ ખલીફાતોના પ્રતાપ વધવા લાગ્યો તેમ તેમ દલીભૂત થતી ગઈ મક્કામા હજ પણ હાજરો અગમસ્તાનનો છૂટો પોશાક પહેરે છે યાત્રાજીઓના સત્કારની ફરજ હજ પણ મક્કાના શરીફો બળવે છે મુસલમાન સખાવત પણ અનુજી નથી ઓજનોની સ્થિતિ પરાયા લોકો બતાવે છે તેટલી હલકી નથી જનાનામા તેઓનું સામાન્ય હોય છે એક પતિ વચ્ચે ચારથી વધારે ખીજી નહિ કરવાનું કુરાનનું ચાસન છે તેઓની ખુદી કુશામ કરવા સાધનો પૂના પાડવામા મુસલમાનો આચકો ખાતા નથી પુણ્યનું ફલ અચાક તેમને પણ આપે છે એમ મહમ્મદ કહે છે ક્યામતને દિવસ તેમનો આત્મા પણ હી સદ્ બેબો ખુદની ક્યેગીમા હાજરી આપશે તેવું મુસલમાન કહરાઓ પણ કમી નથી પુત્રીનો વધ મહમ્મદે અટકાવ્યો છે

આ સાદા સંસારને ધરાને રસિકતા અને પામરતા બનેના રંગ ચડાવ્યા છે. ધરાની પાપતપ્તની રચના સ્વીકારતાં અમીરી શહીરીના ભેદ અંદર પેઠા. મોઆવિયાહના વંશજોએ રાજવંશત્વ સ્વીકાર્યું. અહમનસુરે ભોગ વૈભવ તથા ધનદોલતનો સત્કાર કર્યો. અસલની સાદાઈ જતી રહી; વિલાસપ્રિયતા વધી. લશ્કરી અને ધાર્મિકજનૂન કમી થતાં નવરાશના વખતમાં શાંત અને મનને અપાર આનંદ આપે તેવાં સાધનોનો શોધ થવા લાગ્યો. ગાનતાન, સાહિત્ય, ચિત્ર, ખગોળ, ગણિત, કવિતા વગેરેનો પરમ ઉદય થયો. વિષય વિલાસમાં આ ભતતો આનંદ ભળતાં અસલ વીરત્વ નાખૂદ થયું અને અંતે એવી સ્થિતિ આવી કે શુદ્ધ અરબો અરબસ્તાનમાં રહ્યા અને ખિલાફતનું સંરક્ષણ કરવા માટે બલાદુર તુર્ક લોકોને રાખવા પડ્યા.

ધરાનની લોકસમાજ ચિરંતન રાજ્ય સત્તા અને ભોગવિલાસના ઉપભોગથી હીનસત્ત્વ થઈ ગઈ હતી. આચાર વિચારમાં નીતિનો મજબૂત પાયો નાખૂદ થઈ ગયો હતો. નૌશેરવાનના પિતાના સમયમાં જ અધોગતિ આવી ગઈ હતી, મઝદક નામના બ્રહ્મરાક્ષસના ઘણા ખરા ધરાનીઓ અનુયાયી બન્યા હતા. અગ્નિશુદ્ધ અને અંગાર તેજસ્વી જીવનનો નાશ પામ્યો હતો. નાજનીઓ લોકસમાજને સાધારણ ઉપભોગનો વિષય છે એમ મનાવા લાગ્યું હતું. શહેનશાહની ભગિનીનું સૌંદર્ય ઉપરોક્ત રાક્ષસે આખ્યું હતું અને નૌશેરવાનના ક્રોધની જ્વાલાએજ તેની માતાના શીયળને સચવાવ્યું હતું. ધરાન શરાબ અને ગુલની જમીન છે. શાયરી અને મીનોઈ ઇદમના વિચાર ધરાન નિવાસીઓને હમેશા પ્રિય થઈ પડતા આવ્યા છે. સુંદર અને સોફિયાની ચીજો તેમની ઇંદ્રિયોને એકદમ વશ કરી શકે છે. યુરોપ અને હિંદના વેપારી વણઝારાના મધ્ય વિરામસ્થાનમાં જમા થતી અપાર દોલત ઇંદ્રિયનિગ્રહની દુશ્મન થઈ પડે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. જગતની તવારીખના અભ્યાસથી મનુષ્યને દિલગીરિ શિવાય ખીન્નું પ્રાપ્ત થતું નથી. વીર્ય અને સત્ત્વ ભરિત સામ્રાજ્યનો ઉદય કાળ જોવો, આસપાસના શત્રુઓની અદેખાઈ અને વૈરથી એ વીર્ય અને સત્ત્વની ગતિને કુણ્ડિત થતી નિહાળવી, ઉદયકાળના અભિમાન પરવે કુબેર-ભંડાર અને કામોપાસનાના પ્રચારનો જન્મ દેખવો, અને છેવટ એ અપાર વીર્ય અને સત્ત્વ-પ્રભુદત્ત શક્તિનો પોતાનીજ બૂલથી અને બહિર્જગતના કૌવચ જેવા પાસથી હાસ થતે થતે અંતે સંપૂર્ણ નાશ જોવો એ દરેક ઇતિહાસપ્રિય આદમીના તગદીરમાં લખાયેલું છે. અંથેન્સ, રોમ, ધરાન, ખગદાદ, દિલ્હી, ક્રાન્સ તમામ સલ્તનતના એજ હાલહવાલ થયા છે. ધરાની લોકોમાં વીરત્વ હતું; સત્ત્વ હતું; કળા હતી; કૌશલ્ય હતું; પુરાણા યુરપ અને ભારત વચ્ચે કોઈ બવ્ય પૂલ પેઠે એ મહારાજ્ય ભભકી રહેલું હતું. એ કલા, એ કૌશલ્ય, એ વીર્ય અને સત્ત્વનું ખીજ સઘળું મુસલમાન ખલીફાતને મળ્યું. એ સૌંદર્ય નજર, એ સરસ્વતી ઉપાસના, એ તત્ત્વવિચાર, એ સુલાયમપણાનો શોખ મુસલમાન પ્રજામાં ધરાનમાંથી આવ્યો. અરેબિયન નાઇટસની અદ્ભુત સુંદર સુંદરીઓ, તેઓની અપાર સંસ્કૃતિ, તેઓનો ઇંદ્રિયાકર્ષક શૃંગાર, એ ધરાને આપ્યાં તે સાથે અરેબિયન નાઇટસનો વાળંદ, શરાબ, અને ગુલ એ પણ અરબસ્તાનનાં આપેલાં નથી. જમાનાની અદ્ભુત ખટખટ, અથાગ વહેમવશતા એ પણ ધરાનની વિલાસકલુષિત પ્રજા, પરલોકમાં માણસો પુણ્યપાપ બાંધી બચ છે તેમ, મુસલમાન ચતાં પ્રથમ ધર્મમાંથી સાથે બાંધી આવી હતી. ઉમયાદ અખ્ખાસી ખલીફાના દરબારનો બપોદો અરબસ્તાનના ખલીફાને અજાણ્યો હતો. નૃત્ય અને સંગીતને એ રણનિવાસી ખલીફાઓ છાજ્યાકળા ચ્હેરાવાળા વિલાયતના ધ્યુરિન લોકોથી પણ વધારે તિરસ્કારતા.

“ બગદાદ અને ઈર્ડોવાના તખ્તની આબાથી અંબાઈ ગયેલા વિલામતના તવારિખલેખકો એ આભાતું મુળતીયું શોધવા ચલન કરતા નથી અરબ અને સંરેસન એ એક જ પ્રેમ હોય તેવું તેઓ લખે છે અને પુરાણયુગના પઠિતા “ અરબોનું પશ્ચિમ સંસ્કૃતિને દાન, ભારત-વર્ષ પર અરબોની અસર ” એવા વાક્યો લખતા એવામા આબ્દા છે ધરાની સદતત અને અરબ પ્રળનો ઉદય એ બેનો ઉપરાંત મંબેઘ મમળયા પછી આપણે એકદમ બેઈ શકીશું કે જ્ઞાનમહાસાગર ઉપર પૂર્વ પશ્ચિમ એ બે કિનારાને સંયોજતો બ્યારે મુસલમાન રૂપી પૂલ છે સારે પુરાણ અને અદ્યતન દુનિયા એ બે કિનારા વચ્ચે ઝૂલી રહેતો પૂલ નૌશરવાનનું ધરાન છે. યુરપમા અર્વાચીન યુગની શરૂઆત અથવા પુગણ્યજ્ઞાનની આધુનિક જગતને હાથે થયેલી સતતતાની શરૂઆત બ્યારે ૧૫ મા સૈકામા થઈ ત્યારે જગતના ઇતિહાસમા એ શરૂઆત આઠમા સૈકામા થઈ લેખવી છે એટલે નૌશરવાને અધુરૂ મૂકેલ કામ પાછું મુસલમાન ખનીદાઓએ શરૂ કર્યું ત્યારથી

ખ્રીસ્તધર્મના અભિમાની જરિદનિઅને એંયેન્સની જગતપ્રસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન મંથ્યાઓ બંધ પાડી તે વખતે પ્લેટો અને ઍરિસ્ટોટલના અવશેષ-શિષ્યોએ ધરાનમા જવાનો વિચાર કર્યો નૌશરવાનનો ઇન્સાફ વિશ્વવિખ્યાત હતો અને એંયેન્સમા વાત આવી હતી કે પ્લેટોનાં સિદ્ધાંતનો કોઈ અનુયાયી ધરાનના તખ્તને દીપાવે છે અશ્લાતુન અને અસ્તુ એ પ્લેટો અને ઍરિસ્ટોટલના ધરાની નામ છે ગિબ્બન લખે છે કે વિષયવ્યતીત જીવનની યાદગારી જીદગીમા સહુથી મોટા મંદટરૂપ છે એવો મત યુઝૂર્ગમેદરે પ્રતિપાદિત કર્યો હતો સંસ્કૃતમાથી પિલ્પેની વાતો અગર કલિલાદમના-કરટક-દમનકની વાતાંઓ તેના જ રાજ્યમા પહલવી ભાષામા ઉતારવામા આવી હતી ચતરજની યુદ્ધવિકાસી બાજી નૌશરવાનના જીવનને રસિક બનાવવા કોઈ હિદીએ તેને શિખવી એમ કહેવાય છે બેતીવાડી ઉપર તે શહે નશાહે ધણું ધ્યાન આપ્યું હતું એ સુવર્ણાકે ઇતિહાસને પાને લખાયેલું છે અને ધરાનની અસલી નહેરો તેની સાક્ષીબૂત છે મુસાની નજદીકમા તેણે સ્થાપેલી વિજ્ઞાન સંસ્થા આગળ જતા સુવિખ્યાત વિદ્યાપીઠની સ્થિતિએ પહોંચી, એ અબાવ્યું નથી

આ પ્રગતિનો વેગ નૌશરવાનના બેહસ્તનધીન થવા પછી અંધાધૂંધીના સમયમા અને અરબોના પ્રથમ ધસારાના આવેગમા મદ પડી ગયો પણ ધરાનમા સમાજ પાછી થાજે પડી કે તરતજ મુસલમાન બનેલા ધરાનીઓ સ્વભાવત નૌશરવાને અંધેવી દિશામા ચાલવા માડ્યા હિંદુસ્તાનના મંસ્કૃતનો અને ગ્રીકનો અભ્યાસ શરૂ થયો યૂરોપની પ્રજા અસ્તુ અકલાતુનને અરબો મારફત પિછાણતા શીખી, અરબોએ પ્રગળતેના જ્ઞાનનું અમૃત પહેલવી ભાષાકાગ પીધું બગદાદ દમાસ્કસની પાણીની નહેર અને નળ આજ પણ મોલુદ છે બેતીનું શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ અને ઉપવન ફલપુષ્પની કૃષિ યૂરોપ સ્પેનના ગ્રરલોકો પાસેથી શીખેલ છે, પણ અગ્ન્યસ્તાન કે મિશરને છોડીને શુલને ધરાનની રમ્ય ભૂમિમા જન્મ લેવાનું સ્પષ્ટ છે એ દરેક પુષ્પપ્રિય આદમી જાણે છે ગણિતના અંકો અને બીજ ગણિતના મૂત્રો હિંદુસ્તાનમાથી યૂરોપમા લઈ જઈ અરબોએ સ્થાપ્યા, નક્ષત્રના નામ હિંદમા લઈ જઈ અરબોએ તેને આપ્યા, પણ બન્ને ખડના ભાષાવિજ્ઞાનના અભ્યાસની પ્રણાલિકા 'અસલનો ધરાની શહેનશાહતથી ચાલતી આવેલી હતી સેબિયન લોકોના ખગોળ જ્ઞાનમા હિંદુ ખગોળ જ્ઞાન બહુ અને અરબ ખલીફાના મહેલની છતમા આકાશ ચીતરાવું, કદિશોને

ગ્રહગતિનું અનુકરણ થાય તેવી રીતે ગોઠવવામાં આવતાં તે છતાં યુક્ટેટિસ તૈયારીસના પ્રદેશમાં ખગોળવિદ્યા અને જ્યોતિષ આદિયાના ઇતિહાસાગમ્ય યુગથી ઉછેરાઈ વિકસતાં આવ્યાં છે એ ભૂલી જવાય તેવી બાબત નથી. અરબી અને ફારસી ભાષાના શીક્ષણ માટે દરેક મસજિદ સાથે મદ્રેસા રાખી લૌકિક કેળવણીને વ્યવસ્થિત રૂપ આપવાની પહેલી યોજના અરબ લોકોમાં દેખ્યા પછી યૂરોપે તેની નકલ પોતપોતાની ભાષા પરત્વે કરી પરંતુ ધરા-નમાં વિદ્યાપીઠ હતા, પહેલવી જ્ઞાન પ્રૌઢાપરિપક્વ હતી. અને પહેલવીનું સ્થાન શરસીએ લીધા પછી પણ મુસલમાન જગતનાં પ્રખ્યાત વિદ્યાપીઠ પ્રતિવર્ષ દૂર દેશના વિદ્યાર્થીઓને ધરાનની ભૂમિ તરફ ખેંચી આણતાં. આ બધા સંજોગોમાં તુરત જણાઇ આવશે કે અર-બોનો પૂર્વ ખશિમ વચ્ચેનો પૂલ પુરાણાધુનિક જગત વચ્ચે ધરાને બાંધેલા પૂલના પથ્થરથી ચણાયેલો છે.

સૌંદર્ય અને ક્ષણિકતાનો અન્વયવ્યતિરક પરમ સિદ્ધ છે, વિદ્યા અને વિલાસનો પરિ-વાર અધર્મ, હીનસત્ત્વતા અને કુસંપ જ હોય એમ ઇતિહાસ વિદિત છે. મુસલમાન સદ્-ત-નત સાદાઇના પંથ ઉપર રહી હત અને અવિચ્છિન્ન રહી હત તો આજ પણ તે ઉજ્જવલ દીપ્તિમાન હોત. પણ ધરાનના સ્વાભિમાનની જગૃતિ સાથે તેની વિદ્યાકાંક્ષા અને વિલાસ-કાંક્ષા પણ જગી. તેના અભિમાને અખ્યાસીઓને બળ આપ્યું; શિયાસુન્નીનો ભેદ અતિ વધારી દીધો. તેની વિદ્યાકાંક્ષાએ જગતદષ્ટિમાં ખિલાફતની કીર્તિ વધારી, અતુજ લોકસમૂહને ઉપકાર ભાર તળે મૂક્યા; પણ મુસલમાન ધર્મચુસ્તતા અને કુરાનભક્તિ ઓછાં કર્યા; વાગ્જળ વધારી; ધર્મજૂનને નવા રૂપ આપ્યા. તેને લીધે જગત મુસલમાનોનું સહિષ્ણુ બની શક્યું પણ મુસલમાનોનો તીવ્ર વેગ, સળગતો ઉદ્રેક, અંગારશુદ્ધિ એ ઓછાં થયા. તેની વિલાસાકાંક્ષાથી પણ પરિણામ એવું જ આવ્યું. પરમવિશુદ્ધ આરબોએ તટસ્થતા ગ્રહણ કરી, નયવિનયમા તંદ્રા આવી, દૂર દેશાવરમાં ખલીફાનો પ્રતાપ ઓછો થતાં થતાં અંતે બગદાદમાં પણ તેની સત્તા રાક્ષસ-દાનતા કુલત્તીની પેઠે કંપવા લાગી. અર્થાદનો લોપ થતાં વાર સ્ત્રીઓ કુલત્તીનું પદ ધારણ કરી જગતને કલુષિત કરે તેમ લોકજનમાંથી અનેક ખલીફાનું પદ ધારણ કરવા ઇચ્છા કરવા લાગ્યા અગર પદ ધરી બેઠા.

આ પ્રમાણે રાજ્યતંત્ર તથા સમાજ વ્યવસ્થામા મુસલમાન પ્રજાઓ અરબ-ધરાનનું મિશ્રણ છે. આ બે સંમિશ્રણથી આધુનિક મુસલમાનોનું રૂપ ઘડાયું છે પરંતુ જ્યારે બીજા દેશો અને લોકોમાં મૂળ શુદ્ધ ધર્મ ઉપર આ બે તંત્રના ગૂઢ અંતગૂંથન ઘણી અસર કરે છે ત્યારે મૂળ શુદ્ધ મુસલમાન ધર્મ ઉપર ધરાનની જેટલી ધારી શકાય તેટલી અસર થઇ નથી. ધરાનના શિયા મતમા ધરાનની અસર નથી એમ નથી; મુસલમાન ધર્મ હિંદુસ્તાનમા પ્રસરતા હિંદુમતોથી ઘણો હાસ પામ્યો છે ખરો તોપણ બીજા ધર્મો ઉપર જે અસર થઇ છે તેનો મુદાબલો કરતાં ઇસ્લામ ધર્મ રૂપે મૂળ સ્વરૂપમા શુદ્ધ રહ્યો છે અને એ મૂળ રૂપને માટે સઘળું માન અરબ પ્રજાને જ ધટે છે.

તે છતાં ધર્મપંથની પ્રણાલિકાઓ મનુષ્ય સ્વભાવમાંથી ઉદ્ભવ પામે છે તેને લીધે સર્વ ધર્મમાં સમાતર અને સરખી જ હોય છે અને ઇસ્લામમાં પણ બીજા ધર્મથી કોઇ જાતનો ભેદ મારા જોવામાં આવ્યો નથી. “અલ્લાહ વિના બીજો ઇશ્વર નથી.” એ મતનું વિધાન કર્યા પછી ઇસ્લામની ક્રિયા તથા વિધિઓમા બીજા ધર્મથી ઝાઝો ફેર નથી. અરબ

હેવાસના શબ્દમા જ ફક્ત પ્રાર્થનાઓ જૂદી પડે છે, યાનામા આચાર અને સ્થળનોજ કેવળ અંતર છે, ઉપવાસની મુદતનું જ વિધાન જૂદું છે, દાનધર્મ કેટલાક ફરજિયાત તો કેટલાક વિકલ્પે રાખે છે પણ આ બધી બાબતો સર્વ ધર્મને જાણીતી છે અને ગ્રાહ્ય છે, ધર્મવિષયમા મહમ્મદનો પેગામ સુવારક હતો, ચાવતા અરમધર્મનો તદ્દન વિધ્વસ કરવાનો ન હતો. અરબસ્તાનમા મહમ્મદ પહેલા ધર્મમંદિર હયાત હતું અરબલોકોમા પ્રવર્તતો સખી (સેબિયન) મત પહેલા ધ્રુવર એકજ છે એ પચ ઉપર ચાલ્યો હતો પણ જમાના ઓથી લોકો ધ્રુવરને નજરે જોવા મળતા, અગર તેની પ્રતિકૃતિ કલ્પતા અને પોતાની કલ્પનાને સૂળરૂપ આપતા અગર વીરપુરુષો અને કવિશ્રવિદોને ધ્રુવર સાથે એકરૂપતા અર્પતા તેને લીધે ધ્રુવર એક જ છે એ મત વિસ્મૃતિગત થયો હતો અને ચિત્રોમા અને પ્રતિમાઓમા ધ્રુવરત્વનું આરોપણ થઈ ત્યાં જ ધ્રુવરત્વનો ભાવ પર્યાવસિત થતો હતો અરબસ્તાનમા પણ મનુષ્યની વસતિ કરતા મૂર્તિઓની વસતિ વધારે હતી અને અમૂક મૂર્તિ બીજી મૂર્તિ કરતા વધારે ચમત્કારી-વધારે “સત્”વાળી એમ મનાતું અરબસ્તાનની પડોશના ખ્રીસ્તિ અને યાહુદી ધર્મોએ એકેશ્વરતાનો મત શુદ્ધ સાચ્યો હતો અને મહમ્મદને તે ધર્મોના પરિચય હતો તેની કુશાધ બુદ્ધિને ખ્રિસ્તિ અને યાહુદિઓના પરિચયમા આવતા અરબ ખૂતપરસ્તિને લીધે ંખપ લાગી જ હશે, મૂળ સખી (સેબિયન) ધર્મમા એકેશ્વરત્વ નિર્ણયિત હતું તેનું પુનઃ સ્થાપન તેણે કર્યું તેનું કારણ એક આ પણ હોય કેટલાક ખ્રિસ્તી લેખકો એમ માને છે કે ઇસ્લામના એકેશ્વરત્વનો મૂળ પાયો મહોવાદ અને ખ્રિસ્તિ “પરમ પુરુષ”ની ભાવનાપર રચાયો છે અને લાગે છે કે “મહોવાદ” અને “પરમ પુરુષ”ની સાથે તેને જનકજાતનો મગધ નથી મૂળ સખી ભાવનો સદ્મતાર અરમપ્રજના આત્મામાં વણાઈ રહેશે તો ખરો જ મુતિપુજક પ્રજાઓની ખાસિયત છે કે મુતિની ઉપાસના એક અમૂર્ત ચેતનના દૃશ્ય કાલ્પનિક સ્વરૂપ તરીકે ગણવી અને વિચારદ જનોના નમના મનને માટે મુર્તિ તો ફક્ત અવલબન રૂપ છે એમ કહી જમતના એકેશ્વર અમૂર્ત સત્ત્વોપાસક મહોા સામે તેનો બચાવ કરવો એકેશ્વરનો ભાવ જનતાના આત્મામા તેની ઉત્પત્તિ સાથે જ બીજરૂપે રહે છે એ ભાવનો વિકાસ જે પરિસ્થિતિમા તે આત્મા ઉઠે છે તે પ્રમાણે થાય છે, પણ અંધમા અંધ ખૂતપરસ્ત પણ એમ સમજે છે કે મુર્તિ એ જ ધ્રુવર નથી અને ધ્રુવર અનેક હોઈ શકે નહિ, આ જનસ્વભાવના મૂળસિદ્ધાંતને સ્વીકારિયે તો અસલ સખી એકેશ્વરનો ભાવ તદ્દન નાશ થઈ શક્યો હોય નહિ વળી એટલું પણ ધ્યાનમા ગમવાનું છે કે ક્ષાય સામાન્ય જનમહાજ ધર્મના પરિસ્થિતિકુલિત સ્વરૂપને વશ થઈ પ્રતિમામા ધ્રુવરત્વનું આરોપણ કરે તોપણ પ્રતિમાસ્પર્શક તેના અંગપરિચારક ધર્મશુરો પ્રતિમાનું રૂપ સ્પષ્ટ સમજી શકે છે અને તેઓમાં પ્રતિમાથી વિભિન્ન કેવળશુદ્ધ એક પરમ આત્માનું જ્ઞાન હમેશા સચેતન પરપરાથી જ ચાલતું આવે છે કારેથી કુટુબ વિના બીજા કોઈ કુટુબમાથી ઇસ્લામનો પેગમ્બર ઉત્પન્ન થયો હોત તો તેને ક્ષાય એકેશ્વર ભાવના દદ કરવા માટે બીજા મતોનું અવલબન કરવું પડતું હોત, પણ મહમ્મદનું કુટુબ કાનાની આગપરિ અર્પા કરતું અને આધસિસના પૂજારીઓ પેઠે અગર ભારતવર્ષના બ્રાહ્મણો પેઠે તે કુટુબમા “અધાદ”નું અસલરૂપ જાણીતું ન હોય એ અને અર્ધમૂર્ચિત લાગે છે

આ અસલરૂપ ધીમે ધીમે ઝાણ પડતું ગયું હતું અને અરબસ્તાનના સખીઓ એમ માનવા લાગ્યા હતા કે અધાદાદનું સત્ અસ્ત-વંદી, માનકઆત્મા વિષે પ્રતિમાઓમા

કેન્દ્રિત થાય છે અને એ બધી પ્રતિભાઓમાં કુઆળા અતિ પુણ્યતમ છે. મહમ્મદે તમામ પ્રતિભાઓનું માન ઉતાર્યું, અરબલોકોએ તમામ પ્રતિભાઓનો લાગ કર્યો; પણ કુઆળાનું તેજ કુરાને સદા ઉજ્જવલ વર્ણવ્યું છે અને હજી કુઆળા દરેક મુસલમાનના ચિત્તનું ધ્રુવ કેન્દ્ર છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તેનું માહાત્મ્ય સર્વથી વધારે હતું, મહમ્મદનું કુદુંબ તેના અંગસ્પર્શનું અધિકારી હતું; એ અધિકારારૂઢ કુદુંબમાં જન્મ પામવાનું મહમ્મદને પોતાને સહજ અભિમાન હતું; મક્કાના અરબોની સહાયતા તેને જોઈતી હતી; લોકસમૂહને જૂના છવનનું સ્મરણ તદ્દન કટુ નહિ કરી દેતાં, છતાં એટલું વિપાદમય કરવાની જરૂર હતી કે જેથી પોતાના નવા પેગામપર જ તેની પ્રીતિ રહે. મહમ્મદની તીવ્ર વિચક્ષણતાના વેગને આ બધી બાબતોની સિદ્ધિ અગમ્ય ન હતી. કુઆળાના સ્વીકારથી જ માત્ર તેણે આ બધાં લક્ષ્યો સાધ્યાં. આજ પણ અરબસ્તાનના મરૂદેશમાં મક્કાની મરકત હરિયાળી ભૂમિ તેજસ્વી વિરાજે છે; કુઆળાને મિસર અને ઇસ્તંબૂલ કિંમતીમાં કિંમતી પોશાકથી દરવર્ષે નવાજે છે; નિમાજ પઢતાં દરેક મુસલમાન બચ્ચાની નજર કુઆળા તરફ ઠરે છે. ઇસ્લામીને “હાજી” કહેવાવા કરતાં બીજું કંઈ વધારે પ્રિય હોય એમ જણાતું નથી. એ કુઆળાનું પુણ્યશાલિત્વ સખી જમાનાથી પરંપરા આજબુધી ચાલતું આવ્યું છે.

સેબિયન લોકો દિવસમાં ત્રણ વખત નિમાઝ પઢતા. સૂર્યોદય થતાં, ખરે બપોરે અને સૂર્યાસ્ત સમયે. પ્રાર્થના યાત્રાની માફક વિશ્વસ્વીકૃત છે અને શરીર અને મનની ચિન્તામાં અગર આવેશયુક્ત કોઇપણ લાગણીમાં અતિશાતિકારક ઉપાય છે. પ્રાર્થના સમયે જે જાતનાં શાંતિ અને એકાગ્રતાનાં ઉદ્દીપક સાધનો આસપાસ યોજવામા આવે છે તે ઉપરથી તેની સમગ્ર જનમંડળને લાગી આવેલી આવશ્યકતા અને અસલ મુરાદ દેખાઇ આવે છે. મહમ્મદે પાંચ વખત નિમાઝ પઢવાનું વિધાન કર્યું છે. અને બાહ્ય આડંબરને બદલે માનસિક શુદ્ધતા અને અધ્યાત્મ સ્થિરતાનું વિધાન કરી પોતાની બુદ્ધિની પ્રતિભા દર્શાવી આપી છે. અમૂક શબ્દોમાં જ નિમાઝ પડવી એથી આગળ વધી પેગમ્બર સાહેબે શબ્દ અને વિષયની સંપૂર્ણ છૂટ પણ સાથે લાગી મૂકી દીધી હોત તો તેનાથી વધારે ખુશી થવા જેવું બીજું કંઈ રહેત નહિ. તે સાથે સ્ત્રીમંડળને નિમાઝ સમયે દૂર રહેવાનું શરમાન પણ નિરાશાજનક લાગે છે.

નિમાજ વખતે દરેક મુસલમાન કિબ્લાહ તરફ એટલે કુઆળાની દિશા તરફ જીવે છે અને દરેક મસજિદમાં કિબ્લાની દિશા બતાવવા માટે એક મેહેરાબ હોય છે. સખી લોકોને પણ કિબ્લાહ વિદિત હતો પણ ક્યો તે હજી નહીં નથી. એમ કહેવાય છે કે મહમ્મદનો વિચાર જેસલેમને કિબ્લાહ તરીકે રાખવાનો હતો પણ મક્કા તેના પક્ષમાં બળતાં વેંતજ તેણે તેનું વિધાન કર્યું.

ધાર્મિકવૃત્તિ સતેજ કરવા માટે યાત્રા અને પ્રાર્થના શિવાય ઉપવાસનું વિધાન સર્વ ધર્મમાં ફેરેલું હોય છે. સખી આરબો વર્ષમાં ત્રણ વખત ઉપવાસ કરતા. પહેલીવાર ત્રીસ દિવસ, બીજી વાર નવ દિવસ, અને છેલ્લી વાર સાત દિવસ. મુસલમાનો રમઝાનનો આખો માસ ઉપવાસ કરે છે અને આખી સાલ દરમ્યાન કેટલાક છૂટા છવાયા દિવસો પણ ઉપવાસના મજી રાખવામા આવ્યા છે.

આપરે બીજા ધર્મો દાન અને સખાવત સામાન્ય વિધાન કરે છે ત્યારે મહમ્મદે કેટલા ઘસ દાન કરેલું ક્યારે કરવું; કેને કરવું એ બધું નક્કી કરી કુરાને સરીક્ષમાં મુક્યું છે. કુરાન

મુસલમાનોની શ્રુતિ તેમજ સ્મૃતિ છે અને તેટલા પૂરતું કુરાનનું જ્ઞાન મુસલમાનોમાં હિંદુ અગર અન્ય ધર્મોઓમાં પોતાના સ્મૃતિમાં થ કરતા વધારે છે અરબસ્તાનની સ્થિતિને અનુસરીને આ વિધાન થયું હોય એમ દેખીતું છે

મુસલમાનોના ખાસ ગુરૂમ ત્ર લા ઇલાહ ઇલાહાલાહ મહમદ રસૂલલિલાહ “ઈશ્વર એક જ છે તેણે મહ મદને મોકલેલો છે” એવો છે, પણ ઇશ્વર એક જ છે એમ માનના સાથે તેના પેગામરૂપ કુરાનને માનતા ખુદાને, પેગમ્બરને, પૂર્વ પેગમ્બરોને, ફિરસ્તાને, પુનરુજ્જવનને અને ઇશ્વરની અપ્રતિહતતા અને વિધાતાનું સંપૂર્ણ સામ્રાજ્ય પણ તેના અનુયાયીઓને માનવું પડે છે

ઇસ્લામ, યાહુદી અને ખ્રિસ્તી ધર્મનું અવલોકન કરતા માલૂમ પડશે કે જેવી રીતે શ્રીસ, શૈમ અને હિંદના ધર્મોની પુરાણકથાઓનું મૂળ એક જ અગર એક સરખું હતું તેવી જ રીતે મેમિટિક ધર્મોને પણ સામાન્ય પૌરાણિક પાયો છે અને એ પાયાના અણતરમા આર્ય ધર્મોનાજ પથરા વપરાયા છે એ સામાન્ય પાયા ઉપર સંજોની ઉત્પત્તિ, મનુષ્યનું અવતરણ, જીવંતીના કુખ, આત્માનું મૃત્યુ પછીનું સ્થાન અને ખીજી અનેક પૌરાણિક માન્યતાઓની નાની નાની દહેરીઓ ઉભી કરવામાં આવી છે આ બાબતમાં ત્રણે મેમિટિક ધર્મો એક ખીજીથી જૂદા પડતા નથી ફક્ત અરબોની કલ્પના વધારે જોરદાર અને ચેતન વાળી છે અને તેનું કાગળ અરબસ્તાનની ભૂમિની વિચિત્રતા એ પૅરોડાઇઝ અગર સ્વર્ગ એ આ ભૂમિમાં પૂરી ન પડતી તમામ લાલસાનું પ્રાપ્તિસ્થાન કલ્પવામાં આવ્યું છે બાકી તેના નરકો, સ્વર્ગો, મર્ત્યલોક અને અમરલોક વગેરેના પૂલ, ફિરસ્તાઓ, જલ્મગ્યાનો ખીજા ધર્મથી જૂદા પડતા નથી એ સમગ્ર સંસારનું જ્ઞાન કાતો દિમાવસ્થુના યુગ પહેલાના જગતનું સ્મરણ સૂચવે છે અગર તો મનુષ્ય કલ્પનાની વૃદ્ધિની સામાન્ય રેખાઓ સૂચવે છે ગમે તેમ હોય, જીન, પ્રેત, સિદ્ધ, એ એક જ ચેતનના નામ છે દેવ એ ફિરસ્તાઓ છે, દાનવો સેતાન અને તેના પદ્મયુત સાથીઓ છે, અલ્સિરાજનો પૂલ મંદુર કાલોના વિપયરૂપ ચર્ધ પડેલી સ્વર્ગની નિર્મલ છાત્રી ધણે ભાગે મળતો આવે છે કયામતને દિવસે જે હિસાબના ચોપડાઓ સંરક્ષક ફિરસ્તાઓ રજુ કરવાના તેને ચિત્રચૂસના ચોપડાઓ સાથે સુલ મંમથ નથી એમ મારાથી કહી શકાતું નથી, હુરીને અપ્સરા પર્વાય નથી કે ? “તુબા” ને કલ્પવૃક્ષ ખુશીથી કહી શકાય

કુરાનના આચારધર્મમાં પણ અરબસ્તાનની છાપ છે, અને અનેકપત્નીત્વના વિધાન ઉપર જે હુમલા કરવામાં આવ્યા છે તે ગેરવાજબી છે સદાચાર એ કેવળ શિષ્ટાચાર છે, અને શિષ્ટાચાર આસપાસની મામાજીક પરિસ્થિતિ અને આભોહવા ઉપરથી બધાય છે એક પણ આચરિત ધર્મ ખરાબોટો કહેવાની આપણે શક્તિ ધરાવીએ છીએ કે નહિ, એ મંદિગ્ધ બાબત છે કારણ કે ખરાબોટાનો આપણે ખ્યાલ જમાનાની રૂઢિ ઉપરથી બધાયો છે અને આપણા આવેશો એ રૂઢિએ પાડેલી પ્રણાલિકાઓને રત્તેજ જ્ઞેસબેર ધર્યા જાય છે અસારે જગત પ્રિરિત રૂઢાચારની ધુસરી નીચે દળાઈ મુસલમાન અગર હિંદુ કુલાચારને અનીતિમાન ગણી કાઢે, પણ ધર્મતત્ત્વોનો કોષ્ટ પરીક્ષક તેમ કરી શકે નહિ કારણ કે એ કુલાચારો સમાજની જરૂરિયાતની ટ્રેલીક ફગ્ગે અદા કરવામાં સદાચારૂત થતા હોય, મનુ ધ્યસ્વભાવની લક્ષ્મીગતના અકમચકા રસ્તાની આસપાસની ખીજીમાં પડી જતા અટકાવવાને બાધેથી પામગપ પણ હોય જે પેગમ્બર મુગપાન અને જુગાગને નિરોધ કરી રાકે, પાવક

દીકરીનો વધ અટકાવી શકે તે એકપત્નીત્વ પણ સ્વીકારી શકે તેમાં તો સંશય નથીજ. પણ અરબસ્તાનની ઉણુ હવા, સ્ત્રીશરીરનો વહેલો પાકકાળ અને મરદ વસતિનો ઝોછો પાક એ ધ્યાનમાં લેતાં અનેકપત્નીત્વનું વિધાનજ અરબસ્તાન માટે શ્રેયસ્કર લાગે છે.

આ જાતનો મૂળ મુસલમાન ધર્મ છે. એ ધર્મમાં જેમ જેમ બીજા લોકો ભળતા ગયા તેમ તેમ એ ધર્મનો પ્રતાપ અને ઝનૂન વધતાં ગયા. અને તેનું અસલરૂપ વધારે સંઘટ્ટ અને ચેતનવાળું થતું ગયું. એ ધર્મચેતન્ય એટલું ઉત્કટ હતું કે જ્યારે સમાજ વ્યવસ્થા અને રાજ્યનયમાં ધરાને અરબ તરવને આચ્છાદિત કરી નાખ્યું ત્યારે ધર્મતરવમાં ધરાન પોતે આવૃત થઈ જવા લાગ્યું. એ આવરણ ધરાને મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી જોયું અને તેનાથી બચવા માટે બની શકે તેટલું પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવવા સારૂ વિપક્ષત્વ યોજ્યું. મુસલમાનોના અત્યારે જે મહાન ભેદ છે—સુન્ની અને શિયાહ. સુન્ની પક્ષ રાજ્ય અને સંસારતરવમાં ધરાનાચ્છાદિત પણ ધર્મમા શુદ્ધ અરબ છે. શિયાહ પક્ષ મુસલમાન છતાં અસલ ધરાનની વ્યક્તિરૂપ છે. પરાજયની તંદ્રા ઉડતાજ ધરાનમા પ્રાજ્ઞકય જગતિ પ્રસરી. એ જગતિને પરિણામે જ્યારે ખલીફાતમાં પક્ષ ઉદ્ભવ્યા ત્યારે બાણી બુઝીને અલીનો પક્ષ ધરાને સ્વીકાર્યો. તે સાથે મુસલમાન ધર્મમાં પરાયાં તરવે પણ ધીમે ધીમે દાખલ થતાં ગયા. ધર્મવીરોની પરિચર્યા પેઠી, હસન હુસેનની જૂતપરસ્તિ ચાલી, હિંદની અસરથી સુરી માર્ગ ઉદ્ભવ્યો.

આજની ધરલામ સમાજ અરબ-ધરાની તરવેથી આ પ્રમાણે ઘડાઈ છે, પરંતુ ધરલામના પ્રતિનિધિ રૂપે અરબસ્તાન આપણી નજર આગળ આવતું નથી તેમજ ધરાનને પણ આપણે જોતા નથી. ધસ્તબૂલને પોતાને મુસલમાનો મક્કાશરીફ જેટલુંજ અગત્યનું ગણે છે. એ ઉદાત્તપદના અધિકારી થવા માટે તૂર્કલોકોએ ધરલામને શું આપ્યું છે, તેની સેવા કયે પ્રકારે બજાવી છે તે જોવું જરૂરનું છે.

નવમા સૈકાના મધ્યમાં ખિલાફતનો આશ્તાપ ઉગ્ર ઝળહળી રહ્યો હતો. તેના રાજ્યને વિસ્તાર વિશાળતમ હતો; તેના વિલાસ વૈભવ તમ્મકાંચન સમાન અન્ય પ્રજાને તાપ આપતા હતા, તેની કીર્તિ જગત સમગ્રને સિત કરતી હતી. પરંતુ લશ્કરી જીરસો ગયો હતો; ધર્મભાન ઝોછું થયું હતું; અલીશ રંગમહેલની બહાર પણ જતો નહિ; અબ્બાસી મોતા-રસમના સમયમાં ખલીફાના તખ્તને ટકાવી રાખવા માટે બહારની મદદની જરૂર પડી. મધ્ય એશિયામાંથી તૂર્કલોકોના ટાળાંઓ ચોપાસ નીકળી પડવા માડ્યાં હતા; તેઓએ પૂર્વ-પશ્ચિમ-દક્ષિણ સઘળે પ્રસરવા માડ્યું હતું; દેશ તેવો વેશ અને ધર્મ ગ્રહણ કરવામાં બાધ રાખ્યો નહોતો; તેઓનું બાહુબલ નબળા તૂટી પડતા તખ્તને આધારભૂત થયું. મોતાસ્સામે ૫૦૦૦૦૦ તૂર્ક લોકોને પાયતખ્તના શહેરમા દાખલ કર્યા. મોતાવકકેલની અનીતિના તેજ લોકો આધારભૂત થયા; અને મોતાન્સરને રાજગાદીનો રસ્તો તેના વાલીનો વધ કરીને તેઓએ ખુદ્દો કરી આપ્યો. ધીમે ધીમે તેઓનું બલ વધતું ચાલ્યું. ખલીફાઓની આસપાસ પ્રતાપી આભા હતી તે અદશ્ય થઈ. પ્રાન્તદેશો સ્વતંત્ર અને છૂટા થવા લાગ્યા અને ખલીફની પરવશતા દિવસે દિવસે વધવા માંડી.

એ પરવશતામાંથી—બુવાહિદ વંશના કબજામાંથી, કાતિમીદ વંશની હરિકાઇમાંથી તોચ-લખેગે-ખલીફા કાચીમતો છૂટકારો કર્યો અને તેના બદલામાં કાચીમે તેને ખલીફાતનો સંરક્ષક

ખનાળ્યો ખલીશના પૂતળાને બગદાદમા ધણી વર્ષો સુધી તુર્ક લોકોએ ઠકાવી રાખ્યું અને છેવટે ઇસ્તબુલના એસમાન્લી સુવતાનોએ ખલીશનું પદ પણ ધારણ કર્યું.

તુર્કલોકોએ ઇસ્લામને જીવન આપ્યું ખલીશાતની અવનતિમા, ઇરાનની પ્રાન્તિક્ય નગરિમા, યુરપની ખ્રિસ્તી પ્રજાઓના ધર્મવેગમા, ઇસ્લામને બચ રહેલો હતો. અત્યારે ઇસ્લામ એક મહાપ્રજનો ધર્મ છે તેને બદલે નિસત્વ થઇ નાની નાની પ્રજાઓનો ધર્મ થઇ રહ્યો હોત, ખ્રિસ્તી, બૌદ્ધ અને હિન્દી ધર્મોથી એટલો બધો આવૃત્ત થઇ ગયો હોત કે આજ ઇસ્લામ તરીકે તેને જાણખવો પણ બારે પડત તુર્કલોકો પાસે અસલથી રાજ્ય તત્ત્વ નહતું, તત્ત્વના વિચારો નહતા, ધર્મજધારણના પાયારૂપ દૃષ્ટનાઓ નહતી જે દેશ અને જે ધર્મમા તેઓને આશરો મળ્યો તે દેશ અને તે ધર્મ તેઓએ પોતાનો કરી લીધો એ તેનું ભૂયણ છે અને તે દેશ અને તે ધર્મ કઇ પણ ફેરફાર થવા દીધા વિના અસલ શુદ્ધ સ્વરૂપમા આજ પર્યંત અખડ ભળવી રાખવામા તેની કીર્તિ સમાયેલી છે સુસલમાન પ્રજાના શુદ્ધ ધર્મ માટે સેલ્જુક તુર્કોએ પોતાનું ઝગત રેડ્યું, કુએડના તીવ્રવેગને ખાળ્યો અને અરબોની સંસ્કૃતિનો પાસ યુરપને એસારી આજની દુનિયાના જન્મ માટે ક્ષેત્ર ખેડ્યું એ સેલ્જુક તુર્કની તદ્દન અવનતિનો સમય આવે તે પહેલા અને તાતારાવૃત્ત જગત નેસ્ટોર પથી ખ્રિસ્તી બને તે પહેલા અર્તોગ્રલે ઇસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો અને પોતાની કુવારી બુદ્ધિ અને તકવારનો ઉપયોગ એસમાનલી તુર્ક પ્રજાએ ઇસ્લામને અખડ ભળવવામા કર્યો, ઇસ્લામનું સામ્રાજ્ય સ્વરૂપ કાયમ રાખ્યું એટલુંજ નહિ પણ ઇસ્લામને હમેશને માટે જગતના ઇતિહાસમા માનનીય અને અગ્રગણ્ય પદ ઉપર ગોઠવ્યો.

તુર્ક લોકો ઇસ્લામને નવું રૂપ આપી શક્યા હોત કે નહિ તે સવાલ હું બાળુ ઉપર રાખીશ અને એટલું કહીશ કે તેઓએ ઇસ્લામની બ્યાવહારિક બાળુને આધુનિક રૂપ આપવાને પ્રયત્ન કરવામા કાચુ નથી રાખ્યું કોપ્રિલિથી માડીને રશિદ બે અને તે પછીના સુવાન તુર્કોનો એ પ્રશસ્ત પ્રયત્ન કેમ નિષ્ફળ નિવડ્યો છે તેના કાગળો શોધવાનું મારે માથે લેવાની હું હિંમત ધરતો નથી, પણ તે સાથે ઇસ્લામના ઇતિહાસનું હજી અવસાન આવી રહ્યું નથી, એમ કહેવામા પણ મને જરાએ આશંકા લાગતી નથી.

આ પ્રમાણે ઇસ્લામના વિરાટસ્વરૂપનું સિદ્ધાવલોકન પૂરૂ થાય છે એ સિદ્ધાવલોકનમા ધણી બાબતો મૂકી દેવી પડે છે અને વિમાન નીચેથી ઉતરતા શહેરના મિનારાઓ અને પાધરપટના વૃક્ષકુળો અને મેદાનો દેખાય છે પણ ગલીકુચીઓ, નાના નાના ઘરો વિગેરે જણાતા નથી તેજ પ્રમાણે મારી નજરમા પણ નાના નાના ભેરો, સુધારકો, અસરો આ નિર્મલને અર્થે આવવા પામ્યા નથી.

જગતના ચાર મહાન ધર્મોથી હિંદુ પ્રજા હજી તકાવસ્થામા છે અને તેના ધર્મનું વેદાતસ્વરૂપ હજી જગતની દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડુ થયું નથી તેમજ એ બ્રહ્મગાન જગતને એક દમ બ્રાહ્મ થઇ પડે તેવું નથી બૌદ્ધધર્મમા ધર્મ તરીકે કેટલું ચેતન અત્યારે રહેલું છે તેનો મને સંપૂર્ણ ખ્યાલ નથી ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રસરતો ચાલે છે અને ખ્રિસ્તી પ્રજાઓમા વિજ મનો ઉન્માદ છે પણ મનુષ્યબુદ્ધિના વિકાસક્ષણમા એ ધર્મનો હાસ યતો ભય છે અને જે રૂપમા તે પ્રસરે છે તે રૂપો જીસસે જન્મ આપેલા રૂપ નથી પણ એ રૂપની બ્રમણી

માત્ર છે. ઇસ્લામની શ્રદ્ધા અડગ છે; તેનું એકેશ્વરત્વ શુદ્ધ છે, લોકપ્રીયતાને બંધબેસતું છે. ચીનના મુસલમાનોના મિશનરિપણા હેઠળ ઇસ્લામનો પ્રસાર વધારે થાય તો નવાઇ નથી.

હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ મુસલમાન બન્ને સાથે રહ્યા છે પણ તેઓનું ખરૂં બ્રાતૃત્વ હજી અત્યારે જ સમજવા લાગ્યું છે. ગામડાઓમાં એ બે કામો એક બીજા સાથે મળી ગઇ છે. પણ મુસલમાન મોલવીઓ અને શુદ્ધ મુસલમાન કુટુંબોમાં પાક કાઢીને ભેદ આજ દિન-પર્યંત બહુ સુદૃઢ ચ્હોટી રહ્યો હતો. હિંદુ બાઇઓ મુસલમાન તવારીખની, જગતની સંસ્કૃતિમાં મુસલમાનોએ બળવેલી સેવાની અને તેના ધર્મનો કલુષિત રૂપના ખ્યાલ છોડી તેના શુદ્ધ સ્વરૂપની ખરી કિમત આકે એ હેતુથી આ નિબંધ લખ્યો છે. જે પરમદયાળુ પરમાત્મા પૂરો પાડે !

ઉછરંગરાય કે. ઝોઝા.

હિંદુસ્તાનનાં જૂનાં તોલ અને માપ.

આ દેશમાં એટલા બધા બિન્ન બિન્ન તોલ અને માપ ચાલે છે, અને એ વિષયમાં કંઈક વોરણ માધવાની એટલી બધી જરૂર છે, કે આ વખતે જૂના તોલ અને માપનો ઇતિહાસ નિરર્થક નહિ ગણાય.

જૂના તોલ અને માપ જાણવાના સાધનોમાં, પ્રાચીન સાહિત્ય અને મીક્રાઓ મુખ્ય છે. પ્રાચીન સ્થળોત્તર સરકારી 'આર્કાઈઓલોજીકલ' ખાતા તરફથી જે શા જૂના તોલ અને માપ જાણવાના સાધનો મળી આવે તે એથી આ વિષયમાં ચોક્કસ અજવાળુ પડે પણ હજી સુધી ટોલ સ્થળે આવા વજનો કે માપના વાસણો મળી આવ્યા હોય એમ હું જાણતો નથી. મીક્રાઓત્તર પ્રમાણુ તે આકસ્તર પ્રમાણુ છે કારણકે અમુક વજનના ધોગજને અનુસરીને સીકા ચતા ખરા પણ પ્રાચીનકાળમાં સીકા પાઠવામાં એટલી બધી ચોક્કસાઈ ન રહેતી હતા સાહિત્યમાંથી મત્ય તારવવામાં જૂના સીકાઓ સહાય કરશે ખરા.

આ વિષયના સાહિત્યના બે વિભાગ છે એક આયુર્વેદીય સાહિત્ય, અને બીજું ધર્મ શાસ્ત્રો, નીતિશાસ્ત્રો, પુરાણો, જ્યોતિષના ગ્રંથો વગેરે આયુર્વેદોત્તર તોલ અને માપનું સાહિત્ય આ બેમાંથી પરપરા કાઢક જુદી છે આયુર્વેદીય સાહિત્યમાં પાઠ્ય બે મુખ્ય વિભાગ છે સુશ્રુતોક્ત, અને ચરકોક્ત આ રીતે તોલ અને માપની ચરક, સુશ્રુત અને આયુર્વેદોત્તર એમ કુલ ત્રણ પરપરા છે.

સાધારણ રીતે કાળક્રમ સાથે વિચાર કર્યો હીકે કહે છે, વળી દેશકાળ પ્રમાણે વજનમાં ઘણો ફેરફાર થયેલો દેખાય છે માટે ઉપર્યુક્ત ગ્રંથોના દેશકાળ વિષે થોડો વિચાર કર્યા પછી આગળ ચાલવું હીકે પડશે જે કે વૈદાના ગ્રંથોનો મૂળ ભાગ બહુ પ્રાચીન છે પણ વર્તમાનમાં જે પ્રતિ મંસ્કૃત મંહિતાઓ છે, તે એટલી પ્રાચીન નથી અને તોલ તથા માપના ચરકસુશ્રુતસ્થ પ્રતીકો છેક આયુર્વેદના મૂળ ઉપદેશ જેટલા જૂના છે એમ નિશ્ચિત કરવાનું કાઢ સાધન નથી એટલે તોલ માપનું વ્યાખ્યાન પ્રતિ મંસ્કૃતિના વખતનું હશે એમ માનવું સહીસલામત છે.

ઉપર દહ્યું તેમ વૈદાના ગ્રંથોના સમય માટે મકાનું કારણ હોવાથી, આ વિષયમાં પ્રાચીનતમ સાહિત્ય ઇટાલીય અર્થશાસ્ત્રને માનવું પડશે આ અપૂર્વે ઇટાલીય અર્થશાસ્ત્ર ગ્રંથ જહાર પડ્યા પછી એના સમય માટે ઘણી ચર્ચા ચલે છે, અને જે કે હજી સૂરોપના કેટલાક ચદાથીલ વિદ્વાનો પૂરેપૂરા મત ચલા નથી, હતા એ ગ્રંથ, વિદ્વાનોના બહુમતે ચદ્રગુપ્ત મૌર્યના પ્રધાન વિષ્ણુગુપ્ત (ચાણક્ય-ઇટિલ્ય) નો પોતાનો, અર્થાત્ ઇ સ પૂર્વે ચોથા ચતુર્થો, મનાય છે ત્રીય વિષ્ણુગુપ્તે જાતે એ ગ્રંથ નહિ લખ્યો હોય અને એના શિષ્યોએ લખ્યો હશે છતાં એ મહાન અર્થશાસ્ત્રના દતા તે વિષ્ણુગુપ્ત જ હોવાના અનેક સ્પષ્ટ પ્રમાણો છે, આ ગ્રંથમાં

લખેલી વાતોને ગ્રીક એલગ્રી મેગેસ્થીનીસના વર્ણન સાથે સરખાવ્યા પછી કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એવા વિચાર ઉપર આવ્યા છે કે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના વખતની સ્થિતિનું અને કેટલેક સ્થળે તો એથી પણ પ્રાચીનતર સ્થિતિનું વર્ણન છે. માટે તોલ અને માપનું કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં જે વર્ણન છે, તે ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા પાંચમા શતકમાં, આ દેશમાં જે તોલ માપ ચાલતાં તેનું વર્ણન છે એમ ગણવામાં કાંઈ જ વાધો નથી, અર્થશાસ્ત્રના કર્તા વિષ્ણુગુપ્ત ચક્રવર્તી ચંદ્રગુપ્તના પ્રધાન હતા અને મગધની રાજધાનીમાં જ રહેતા, એટલે એના ગ્રન્થ ઉપર મગધના રીત રીવાજો, મગધની સ્થિતિ, મગધની સભ્યતા, (civilization) એ સર્વની ઘણી વધારે અસર છે; ખરી રીતે એ વખતે મગધનું આખા દેશ ઉપર સામ્રાજ્ય હતું. કૌટિલ્યે વર્ણવેલાં તોલ માપ પણ મગધમાં એ વખતમાં વપરાતાં તોલ માપ જ હોવા નેમ્મએ.

જો કે મનુસ્મૃતિ, અર્થશાસ્ત્ર નહિ પણ ધર્મશાસ્ત્ર ગણાય છે, પરંતુ એમાં અર્થશાસ્ત્રના ઘણાખરા વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત વિષ-
મનુસ્મૃતિ ઇ. સ. યમાં તો મનુસ્મૃતિ વગેરે ધર્મશાસ્ત્રોની અને કૌટિલીય વગેરે અર્થશાસ્ત્રોની પરંપરા એક જ જણાય છે, મનુસ્મૃતિનો સમય ચોક્કસ નથી, તેમ સમય માટે બહુ મતભેદ છે. છતાં જે રૂપે આજે મનુસ્મૃતિ મળે છે, તે રૂપે પણ ઇ. સ. ના ત્રીજા શતકથી અર્વાચીન નથી. પ્રાચીન હોય તો બલે. કાળ પેઠે એ ગ્રન્થનો દેશ પણ અનિશ્ચિત છે. છતાં પૂર્વમાં-મગધ કે એની આસપાસમાં એ ગ્રન્થ હાલ છે તે રૂપે તૈયાર થયો હોય એમ લાગે છે.

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ મનુસ્મૃતિને પ્રસ્તુત વિષયમાં અનુસરે છે. એનો સમય સાધારણ
યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ રીતે ઇ. સ. ના ચોથા શતકમાં મનાય છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ મગધના ચોથું શતક. રહીશ હોવાનો સંભવ છે.

નારદ સ્મૃતિ ઉપર આઠમા સૈકામાં એક ટીકા લખાયેલી છે. અને સાતમા શતકના
નારદ સ્મૃતિ. બાણ કવિએ નારદ સ્મૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. માટે એ ગ્રન્થ પાંચમા અઠ્ઠા શતકનો હોવો નેમ્મએ.

પુરાણોનો મોટો ભાગ ત્રીજાથી સાતમા આઠમા શતક સુધીમાં વર્તમાન રૂપે રચાયો છે. ઘણાંખરાં જૂનાં પુરાણો મગધમાં તથા એની આસપાસમાં રચાયાં છે, એમ વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે. પ્રસ્તુત વિષયમાં જે પુરાણોનો આધાર લીધો છે તે વરાહ, પદ્મ, સ્કન્દ અને ભવિષ્ય, પુરાણોમાં સૌથી અર્વાચીન છે. એટલે કદાચ સાતમા આઠમા શતક પછી પણ મુસલમાની વખત પહેલાં રચાયા હોય. પુરાણોની પ્રસ્તુત વિષયની પરંપરા ધર્મશાસ્ત્રોથી જૂદી નથી.

સાધારણ રીતે ધર્મશાસ્ત્ર, પુરાણ, વૈદક વગેરેથી સ્વતંત્ર તથા તટસ્થ કોષકાર ગણાય છે. અમર કોષ બહુ જૂના કોષોમાંનો એક છે. એ ઇ. સ. ના ૬. ઠૂા
અમર કોષ. શતકમાં રચાયો હોય એમ મનાય છે. એનો દેશ જાણવાનું ખાસ સાધનથી પણ પૂર્વમાં હોવાનો વધારે સંભવ છે. અમર સ્વતંત્ર હોવા છતાં મનુસ્મૃતિ વગેરે ધર્મશાસ્ત્રની પરંપરાને અનુસરે છે.

અર્થશાસ્ત્રોના પ્રવાહનું ઉપલબ્ધ મૂળ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર છે એનો વિચાર આ પછે શરૂઆતમાજ કર્યો એજ પ્રવાહનું મુખ શુક્રનીતિ છે, એમ કહી શુક્ર નીતિ શક્ય કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રને શુક્રનીતિ સાથે સરખાવવાથી સમયને લઇને ગીવાબેમા કેટલો ફેરફાર થયો હતો એ સ્પષ્ટ દેખાય છે પ્રસ્તુત વિષયમા શુક્રનીતિનું ચિત્ર કૌટિલીયથી તથા એ પરપરાને અનુસરનારા ધર્મશાસ્ત્ર વગેરેથી જુદુ છે એ પ્રાચીન નહિ પણ મધ્યયુગને લગતું દેખાય છે અન્યના દેશકાળ અયોગ્ય છે, છતાં મુસલમાની સમયની શરૂઆતમા હિંદુસ્થાનની પશ્ચિમમા અન્ય રચાયો હોય એમ જણાય છે

૪ સ ના બારમા ચતકના મહાન જ્યોતિષી ભાસ્કરાચાર્યે લીલાવતીમા ત્રિવિધ માન પણ આપ્યું છે ભાસ્કરાચાર્ય લીલાવતી અન્ય કયા દેશમા લખ્યો છે ભાસ્કરાચાર્ય એ ખબર નથી પણ પ્રસ્તુત વિષયમા એ શુક્રનીતિ પેઠે મધ્ય યુગને લગતો છે

બારમા ચતકમા મુસલમાનો આ દેશમા આવે છે, દેશમા બ્યાપી જાય છે, અને દેશ કાષ્ઠક એવો રતબી જાય છે કે એ વખતની સ્થિતિ હજી સુધી ચાલી આવે છે એ સમયના હિંદુ તેમજ મુસલમાન અન્યકારોએ તોલ માપનાં કોષ્ઠકો આપ્યા છે પણ એના સમય માટે અહિં વિચાર કરવાની જરૂર નથી પ્રમંડે સમયનો ઉલ્લેખ પણ કરશું

આયુર્વેદના બે પ્રસિદ્ધ સંપ્રદાયો છે એક કાયચિકિત્સકો (Physicians)નો આત્રેય સંપ્રદાય અને બીજો શસ્ત્રચિકિત્સકો (Surgeons)નો ધન્વતરિ સંપ્રદાય આયુર્વેદની પરંપરા હાય આત્રેય સંપ્રદાયના મૂળ પ્રવર્તક પુનર્વસુ આત્રેય છે એમને આયુર્વેદ ભરદ્વાજ પાસેથી અને ભરદ્વાજને ધંત્રપાસેથી મળ્યો વગેરે ક્ષણ પર્ષ તની પરપરા અથોમા લખી છે પણ સાધારણ રીતે ઐતિહાસિક મૂળ ઉપદેશક તરીકે પુનર્વસુ આત્રેયને માનવા જોઈએ પુનર્વસુ આત્રેયે આયુર્વેદનો અભિવેશ, બેડ, જટુકર્ણ વગેરે છ શિષ્યોને ઉપદેશ કર્યો, અને એ છ શિષ્યોએ પુનર્વસુના ઉપદેશનો સંગ્રહ કરી છ તત્રો રચ્યા તેમાંથી અભિવેશ અને બેડના તત્રો આજ સુધી જળવાઈ રહ્યા છે અભિવેશના મૂળ તત્રનેા પ્રતિ મંચાર કરીને ચરકે જે મંહિતા કરી તેનું નામ ચરક મંહિતા તોડના તત્રની મંહિતા કોણે કરી તે જાણવાના સાધનો નથી, બેડમંહિતાની એકજ પ્રત તાજેગ મહારાજની પુસ્તકશાળામા છે ચરકમંહિતામા પાછળથી કેટલોક ભાગ છિન્ન ભિન્ન થઈ ગયો હતો તે પચનદના દ્રઢને ૪૩ અધ્યાયો ઉમેરીને પૂરો કર્યો આ રીતે હાલની ચરક મંહિતાની રચનામા જુદા જુદા સમયના ચાર વૈદોનો હાથ છે

સુશ્રુત સંપ્રદાયના મૂળ ઉપદેશક કાશીના ગળ ભગવાન દિવોદાસ, જેનું બીજું નામ ધન્વતરિ હતું તે છે દિવોદાસે સુશ્રુત વગેરે શિષ્યોને શલ્યતત્ર (major surgery) બહુબ્રુ, એ શિષ્યોએ શરૂના ઉપદેશનો સંગ્રહ કરી તત્રો રચ્યા તેમાં આપધેનવ, ઔરબ સોશ્રુત અને પાંચકલાવત મુખ્ય દર્ના પણ આજે એક સોશ્રુત તત્રજ જળવાઈ રહ્યું છે સુશ્રુતના આ ચલિતત્રમા, શાયામ, ભૂત વિદ્યા, રસાયન, વાજકરણ, બાવતત્ર, કાયચિકિત્સા વગેરે ઉમેરાઇને વર્તમાન સુશ્રુત મંહિતા થઈ છે આ પાછળથી ઉમેરેલો ભાગ ઉત્તર રથા નમા છે એમા રચા લખ્યું છે કે વિંદ વગેરેના અથોમાંથી સાધામ તેમજ અભિવેશ

વગેરેમાથી કાયચિકિત્સા લીધાં છે. એટલે શાલાક્ય વગેરનાં પણ મૂળતંત્રો જૂના કાળમાં થયેલાં તેમાંથી ઉત્તર સ્થાન ઉમેરનારે સંગ્રહ કર્યો છે. જેણે ઉત્તરસ્થાન ઉમેર્યું તેણે સમગ્ર ગ્રંથનો પ્રતિસંસ્કાર પણ કર્યો. સુશ્રુતના પ્રખ્યાત ટીકાકાર કલ્હણ કહે છે કે સુશ્રુતના પ્રતિસંસ્કર્તા નાગાર્જુન છે. ખીજાઓ આ વાત માનતા નથી. એઓ વૃદ્ધ સુશ્રુત અને સુશ્રુત એમ કહે છે.

હવે આ જે મ્હોટા ગ્રંથોના જુદા જુદા થરનો સમય જોઈએ, સમય નિર્ણયનાં કારણોનો સવિસ્તર વિચાર અહિં થઈ શકે એમ નથી; અહિં તો ચરકનો સમય. વિદ્વાનોએ કરેલા નિર્ણયો કહી દેવા પડશે. ચરક સંહિતાના મૂળ ઉપદેશક પુનર્વસુ આત્રેયના સમય માટે આપણા વિદ્વાનોમા મતભેદ છે. પણ જૈાદ સાહિત્યમાં યુદ્ધ ભગવાનના સમકાલિન અને તક્ષશિલામાં આયુર્વેદના અધ્યાપક એક આત્રેયનો ઉલ્લેખ મળે છે. એ ઉપરથી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એમને ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા શતકમા થઈ ગયા ગણે છે. અગ્નિવેશ અને એમની વચ્ચે ઝાઝું અંતર નથી. પ્રતિ સંસ્કર્તા ચરક માટે મતભેદ છે. ચરકના ટીકાકાર ૧૧ માં સતકના ચક્રપાણિદત્ત ચરકનો તથા મહા ભાષ્યકાર પતંજલીને એક ગણે છે. જે આ વાત ખરી હોય તો ચરક ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ માં થઈ ગયા હોવા જોઈએ. ખીજી તરફથી જૈાદ સાહિત્યમાં કનિષ્કના સમકાલિન કાશ્મીરના ચરકનો ઉલ્લેખ મળે છે.

આ ચરક એજ જે પ્રતિસંસ્કર્તા ચરક હોય તો એ કનિષ્કના સમકાલિન હોવા જોઈએ. કનિષ્કના સમય માટે મતભેદ છે. પણ ઇ. સ. ૭૮ તરફ ઘણા વિદ્વાનોનો ઝોઠ છે. ગમે તેમ પણ ચરક ઇ. સ. પૂર્વે ખીજી શતકના મધ્ય ભાગથી પહેલા શતકની અંદર થયા છે એતો નિઃસંશય. છેલ્લા ૪૩ અધ્યાય લખનાર દ્રઢ્યલના સમય માટે બહુ મતભેદ છે. કેટલાક એમને વાગ્બટ પહેલાં ત્રીજી ચોથા શતકમાં માને છે. ખીજાઓ વાગ્બટ પછી આઠમા નવમા શતકમાં માને છે. ચરકસંહિતાની આખી પરંપરા ઉત્તરની છે. પુનર્વસુ, ઉત્તરમાં ઘણું કરી તક્ષશિલામા રહેતા, ચરક પણ ઉત્તરના-ઘણું કરી કાશ્મીરક હતા. દ્રઢ્યલ પણ પંચનદના-અર્થાત્ ઉત્તરના રહેવાશી હતા.

સુશ્રુતનો મૂળતંત્ર ગ્રંથ અગ્નિવેશ તંત્ર પછીનો હશે તોપણ ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા છઠ્ઠા ક્રો હોવાનો સંભવ છે. જ્યારે ઉત્તર તંત્ર સાથે પ્રતિ સંસ્કૃત સંસુશ્રુતનો સમય. હિતા (હાલની) દ્રઢ્યલે ઉમેરેલા ભાગ સીવાયની ચરક સંહિતાની સમકાલિન હોવાનો સંભવ છે. કારણકે પ્રતિસંસ્કર્તા મનાતા નાગાર્જુન કનિષ્કના સમકાલિન મનાય છે. પ્રતિસંસ્કર્તા નાગાર્જુન ન હોય તો પણ સુશ્રુત સંહિતા ઇ. સ. ના પહેલા શતકથી અર્વાચીન હોવાનો સંભવ નથી. કારણકે હર્નલે સિદ્ધ કર્યું છે તેમ નાવનીતક ઇ. સ. ૩૦૦ થી અર્વાચીન નથી. અને એમાં ચરક સુશ્રુતમાંથી પુષ્કળ ઉતારા કર્યા છે. વળી એ ચરક સુશ્રુતને મહર્ષિ ગણે છે. મતલબ કે એના વખતમાં ચરક સુશ્રુત પ્રાચીન સંહિતાઓ મનાતી હતી. અર્થાત્ ઇ. સ. ના પહેલા શતકથી આ સંહિતાઓ અર્વાચીન ન હોવી જોઈએ. સુશ્રુતની સમગ્ર પરંપરા પૂર્વની-ઘણું કરી કાશીની છે. શસ્ત્રચિકિત્સા (Major & Minor surgery શલ્ય શાલાક્ય) નો વિકાસ પૂર્વમાંજ-કાશી મિથિલામા થયો છે, નાગાર્જુનનું સ્થાન અવેદિત છે. પણ સુશ્રુત ગ્રંથ

ઉપર પૂર્વની અસર ઝોટલી સ્પષ્ટ છે કે નાગાર્જુનનો દેવ જૂનો નીકળે તો પણ સુશ્રુતની પ્રાપ્તતામાં કાંઈ ફેરફાર થાય એમ નથી

પ્રસ્તુત પ્રકરણ-તોલ અને માપનું વર્ણન સુશ્રુતના ચિકિત્સાસ્થાનના ૭૧ મા અધ્યાયમાં છે એટલે આ પ્રકરણ ઉત્તરસ્થાનમાં નહિ પણ મૂળ ભાગમાં છે આ ઉપરથી સુશ્રુત તત્ત્વના વખતનો ઇ સ પૂર્વે પાચમાં છઠ્ઠા શતકનો આ ભાગ હોય એમ એમનું છે છતાં પ્રતિર્મસ્કર્તાએ દાખલ નથી કર્યું એમ કહેવાતું નથી માટે ઇ સ પૂર્વે ૫૦૦ થી ઇ સ ૧૦૦ ની અંદરનું સુશ્રુતોક્ત તોલ માપનું પ્રકરણ માનવું જોઈએ

ચરકોક્ત તોલ માપ ચરકના કલ્પસ્થાનના ૧૨ મા અધ્યાયમાં છે કલ્પસ્થાન આખું દ્રવ્યલે ઉમેરેલું છે માટે તોલમાપનું પ્રકરણ પણ દ્રવ્યલનું જ માનવું પડે છે દ્રવ્ય પાચે ચરકની પ્રાચીન પદ્ધતિ નહોતી એન કહી શકાય નહિ, છતાં ઇ સ ૩૦૦ થી ૯૦૦ ની અંદરના સમયનું ચરકોક્ત તોલ માપનું પ્રકરણ છે, એમ માની લેવું સહી મહાત્મન છે

આયુર્વેદની પદ્ધતિમાં ચરક પછી વાગ્બટનું સ્થાન છે એ વૃદ્ધત્રયીમાં ગણાય છે ચરકસુશ્રુત જેવી એ પણ સહિતા છે, છતાં ચરકસુશ્રુત બેયમાંથી વાગ્બટ. સમ્રાટ કરે છે માટે બેયથી અર્વાચીન છે વાગ્બટના બે ગ્રંથો છે, અષ્ટાંગ સમ્રાટ અને અષ્ટાંગ હૃદય કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આ બે ગ્રંથના કર્તાએને જૂના ગણે છે એકને—વૃદ્ધને ૬ ટું—સાતમાં શતકમાં અને બીજાને આઠમાં નવમાં શતકમાં મૂકે છે અત્યંત વિદ્વાનો બેયને એકજ ગણે છે અને પાચમાં છઠ્ઠા શતકમાં મૂકે છે તે ગમે તેમ હો પણ પાચમાંથી ૯ મા શતકની અંદરના આ બેય ગ્રંથો છે વાગ્બટ સિન્ધુ દેશના ગૃહેવાસી હતા એમ એ પોતેજ કહે છે વાગ્બટે ચરકસુશ્રુત બેયનો સમ્રાટ કર્યો છે છતાં પ્રસ્તુત વિષયમાં એ થોડા ફેરફાર સાથે ચરકસ પ્રદાપને અનુસરે છે

પછીના ગ્રંથકારો તો ચરક કે સુશ્રુત બેમાંથી એકને અનુસરે છે કેટલાકે બેય જાનના તોલ માપ આપ્યા છે વાગ્બટ પછી વૃદ્ધનો સમય આવે છે ૮૬ પછીના ગ્રંથકારો. ઘણું કરી ઇ સ નવમાં શતકમાં જમાનામાં થઈ ગયા છે એઓ થોડા ફેરફાર સિવાય સુશ્રુતની પદ્ધતિને અનુસરે છે

ચરકના ટીપ્પણ ચક્રપાણીદત્ત ઇ સ ૧૧ મા શતક (ઇ સ ૧૦૪૦) મા જમાનામાં થઈ ગયા છે એમણે ચરકસુશ્રુતની સરખામણી કરી છે અને ચરકને 'રો'એ અનુસરવું એમ સૂચના કરી છે

જગદેન ચક્રદત્ત પછી ઘણુંકરી ઇ સ ના જાગ્યા શતકમાં જમાનામાં થયા છે, એ ચક્રદત્તની સૂચનાને અનુસરે છે

ચાર્લ્સર ઇ સ ૧૪ મા શતકમાં (ઇ સ ૧૩૪૦) દર્શિબુજ થઈ ગયા છે એમણે માગધ અને દાવિ, એમ બે પરિમાણ આપી છે

રસશાસ્ત્રની સરખામણી બેની કરેલી જન્મ ઇ સ ૧૪ મા શતકમાં રસશાસ્ત્રના ગ્લસ્ટન સમુદાયના નામનો એક લખાણો છે એ સિંધમાં લખાણો મનાય છે એ વખતે મુસલમાનો આ દેશમાં આવી ગયા હતા આ જ્યાં હા જોઈથી રસગત સમુદાયમાં આવે ૧ પરિમાણ જોવાની જગ્યા છે

ભાવપ્રકાશ ૧૬ માં શતકમા, દક્ષિણના કાન્યકુબ્જ ગ્રાહણે લખેલ છે. એઓ શાર્દૂલધરને અનુસરે છે.

ત્રણસો વર્ષ પહેલા ગંગાનામા લખાયેલ ભૈષજ્યરતનાવલી, સાધારણ રીતે ગંગાનાની પરંપરાને અનુસરે છે.

ચોગરતનાકર વગેરે આધુનિક ગ્રંથો તે તે દેશની પરંપરાને અનુસરે છે. કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનોએ સંસ્કૃત ભાષામા, લોક ભાષામા તેમજ, ઇંગ્રેજી ભાષામા પ્રાચીન માનપરિભાષાના સંગ્રહ ગ્રંથો લખ્યા છે. હુંકામા માનપરિભાષાના સાહિત્યનો આટલો ઇતિહાસ છે.

માનપરિભાષા.

માન ત્રણ જાતના ગણાય છે. ૧ તોળવાના વજનો, ૨ માપ ૩ લંબાઇ માપવાનું પ્રમાણ. અહિં તોલ અને માપ બેનો મુખ્ય પ્રસંગ છે. પણ આ ત્રણેને પરસ્પર સંબંધ છે. માટે લંબાઇના પ્રમાણો વિષે પણ હુંકો ઇસારો કરવો પડશે. હવે જુદા જુદા ગ્રંથકારોએ આપેલી માનપરિભાષા કાળક્રમમા જોઈએ. કૈટીલીય અર્થશાસ્ત્રના બીજા અધિકરણના ૧૮ મા અધ્યાયનું ૧૭ મુ પ્રકરણ પૌતવકર્માધ્યક્ષનું એટલે તોલ માપના ઉપરીને લગતું છે. તોલ અને માપ કેવાં જોઈએ, લોકો જોટા તોલ માપથી છેતરાય નહિં માટે અધ્યક્ષે શું સાવચેતી રાખવી વગેરે વિષયો એ પ્રકરણમા છે; એમાથી ઉપયુક્ત વિષયનું ભાષાંતર અહિં આપ્યું છે.

“ ૧૦ ધાન્યમાપ અથવા ૫ ગુંજ એક સુવર્ણમાપકની બરાબર થાય છે. ૧૬ સુવર્ણમાપનો એક કર્ષ અથવા સુવર્ણ થાય છે અને ચાર કર્ષનો એક પલ.

૮૦ ગૌરસર્પવનો એક રુધ્યમાપક, ૧૬ રુધ્યમાપકનો એક ધરણ. ૨૦ રૌખ્યનું પણ એક ધરણ થાય છે.

૨૦ તણ્ડુલનું ૧ વજ્ર ધરણ થાય છે.

અર્ધો માપક, ૧ માપક, બે માપક, ૪ માપક, ૮ માપક, ૧ કર્ષ, ૨ કર્ષ, ૪ કર્ષ, ૮ કર્ષ, ૧૦, ૨૦, ૩૦, ૪૦ એ રીતે ૧૦૦ સુધી. એજ પ્રમાણે ધરણોનું સમજવું.” તોલનું આ કોષ્ટક થયું. હવે આ પ્રમાણેના વજનો શેના બનાવવા એ વિષે લખે છે કે લોહાંનાં, અથવા મગધના કે નર્મદાના પથ્થરનાં વજનો બનાવવા; અથવા જે વધે ઘટે નહિં તેના બનાવવાં. મગધના પથ્થર તે ગંડકીના પથ્થર હશે; ગંડકીના તથા નર્મદાના પથ્થરો જલ્દી ન ધસાય એવા હોય છે. “ પછી કર્ષથી આગળ ચાલતા પલ પછી ૧૦ પલ, ૧૨ પલ, ૧૫ પલ, ૨૦ ૩૦, એ રીતે ૧૦, ૧૦ પલ વધતા ૧૦૦ પલ સુધી ૨૦ તુલાનો ૧ ભાર ૧૦ ધરણનો ૧ પલ, ૧૦૦ પલની આયમાની, ૯૫ પલની વ્યાવહારિકી, ભાજની અને અન્તઃપુર ભાજની. આ સર્વમા પલ ૯૬ ધરણનો સમજવો.”

આમા આયમાની, વ્યાવહારિકી, અન્તઃપુર ભાજની વગેરેનું પ્રમાણ જુદું જુદું છે. મૈથિ રાજ્યકાળમાં વ્યવહારમાં એવી રીતે ચાલતું હશે કે ખહારથી માલ આવે એનું માન જુદું, ખહાર જાય એનું જુદું દેશમાજ અંદર બહેંચવાનું જુદું. એમ-પોતાના દેશને-રાજ્યને વધારે લાભ થાય એ દૃષ્ટિથી તોલ માપમા ભેદ રાખ્યો જણાય છે. વર્તમાનમા સુબંધમા તોલ માપની જે વિવિધતા છે, તે આ પ્રાચીન વિધતા સમજવામા દાખલા રૂપ થશે.

પણ પાછળના સ્મૃતિકારોએ તો એકજ પગિભાષા આપી છે એના મે ઢાંગે હોવાનો સભવ છે એક સ્મૃતિકારોને આ ભેદ અયોગ્ય લાગ્યો હોય અને શુ હોવું જોઈએ એ બતાવવા યત્ન કર્યો હોય અથવા કૌટિલ્ય ગણ્યને દિશા બતાવવાજ લખતા તેવું સ્મૃતિકારો માટે નહોત્ય સ્મૃતિકારોનો ઉચ્ચ અર્થશાસ્ત્રી સ્પષ્ટ રીતે જૂદો દેખાય છે

મનુ, યાગવલ્ક્ય અને નારદના તોલનું કોણક નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે

૮ ત્રસરૈઽ,=૧ લીક્ષા, ૮ લીક્ષા=૧ રાજસર્પવ, ૮ રાજસર્પવ=૧ ગૌરસર્પવ ૬ ગૌરસર્પવનો ૧ યવ, ૩ યવની ૧ રતિ, ૫ રતિનો એક માપ, ૧૬ માપનો ૧ સુવર્ણ, ૪ સુવર્ણનો ૧ પદ અથવા નિષ્ક, ૧૦ પદનો ૧ ધરણ (સુવર્ણનો)

૨ રતિનો ૧ ગૌખમાપક, ૧૬ ગૌખમાપકનો ૧ ધરણ (રાજત), ૧૦ ધરણનો ૧ શત માન (રાજત) અમરકોપમા ૫ શુભનો ૧ માપ, ૧૬ માપનો ૧ કર્ષ, ૪ કર્ષનો ૧ પલ, ૧૦૦ પલની ૧ તુલા, ૨૦ તુલાનો એક બાર તથા ૧૦ બારનો ૧ શામ્લ એક શામ્લ-ગાડામા લઘ જઈ શકાય એટલું વજન તે શામ્લ એમ અમરકોપના રીકાકારે કહ્યું છે

આયુર્વેદિક માનપરિભાષા.

અત્યાર સુધીમા આપણે જોયેલા મુદ્દા એવા તે બવા ધ સ પૂર્વે ચોથા શતકથી ૬ઠ્ઠા શતક સુધીના છે અને આયુર્વેદતર સાહિત્યના છે એની સરખામણી કરી જોતા પ શુભનો ૧ માપ અને ૧૬ માપનો ૧ કર્ષ તથા ૪ કર્ષનો ૧ પદ એટલું તો સર્વે સંજત છે એથી ઉપરના વજનો બધાએ સરખા આપ્યા નથી કૌટિલ્યે ૧૦૦ પલની ૧ તુલા અને ૨૦ તુલાનો ૧ બાર કહ્યો છે, વચ્ચે ૧૦ પળ, ૧૨ પળ, ૧૫ પળ, ૨૦ પળ એમ પલ નાજ શુભથી વજનનું માપ ઠરાવ્યું છે મનુ યાગવલ્ક્ય અને નારદે ૧૦ પલનું ૧ ધરણ અને ૧૦ ધરણનું એક શતમાન કહ્યું છે મનુ વગેરેનું શતમાન તેજ કૌટિલ્ય અમર વગેરેની તુલા તુલાથી આગળ કૌટિલ્ય અને અમરે ૨૦ તુલાનો ૧ બાર કહ્યો છે અને અમરે ૧૦ બારનું એક શામ્લ એટલું કૌટિલ્યથી પણ આગળ વધાર્યું છે આ રીતે ૧ શુભથી આરબી ૧ શામ્લ-ગાડું જેવી શકે એટલે સુધીના ૫-૧૬-૪-૧૦૦-૨૦ અને ૧૦ ના વિભાગમા વજનો ધ સ પૂર્વે ૪૦૦ થી ધ મ ૬૦૦ સુધીમાં બદલાવામા વપરાતા એમ જણાય છે મનુ, યાગવલ્ક્ય અને નારદે શુભથી ન્હાના ત્રસરૈઽ, લીક્ષા, રાજસર્પવ, ગૌરસર્પવ અને યવના ૮-૮-૮-૬-૩ ના ક્રમમા વિભાગથી આપ્યા છે એક ત્રસરૈઽ એ શુભનો ૮૧૬ મો ભાગ છે આટલે સુધી બારિક વજન કરવાના કાષ્ઠ સાધનો હશે કે નહિ એ જાણવામા નથી કૌટિલ્યે, અમરે તથા સુશ્રુત જેવા આયુર્વેદના આચાર્યો એ મુદ્દા દીધા છે એ ઉપરથી શુભથી ચક્રના વજનો બદલાવામા વધારે વપરાતા હશે આયુર્વેદતર સાહિત્યમાના શુદ્ધ નીતિ તથા બારકરાચાર્યનું અવલોખન કર્યા પહેલા સુશ્રુત વગેરે પ્રાચીન આયુર્વેદીય ગ્રન્થો જોઈ લઈએ

આયુર્વેદીય સાહિત્યમા વજનોના કોણનું પ્રાચીનતમ રૂપ સુશ્રુતમા મળે છે, એ

ઉપર કહ્યું છે, સુશ્રુતમા ૧૨ મધ્યમ માન્ય માવ=૧ સુવર્ણ માપ, ૧૬

સુશ્રુતોક્તમાન સુવર્ણ માપ=૧ સુવર્ણ, ૧૮ નિષ્પાવ=૧ ધન્ય, ૩ રૂ ધન્ય=૧ કર્ષ

૪ કર્ષ=૧ પળ, ૪ પલ=૧ કુડવ, ૪ કુડવ=૧ પ્રસથ, ૪ પ્રસથ=૧

આપ, ૪ આપ=૧ ત્રોણ, ૧૦૦ પન=૧ તુલા અને ૨૦ તુલા=૧ બાર એ રીતે કોણ આપ્યું

છે, ઉપરના આયુર્વેદેતરથી સુશ્રુતના કોષ્ટકમાં બે ફેર દેખાય છે. એકતો કૌટિલ્યે ૧૦ ધાન્ય માપ અથવા ૫ ગુંળનો ૧ સુવર્ણ માપ કહ્યો છે. બ્યારે અહિં ૧૨ ધાન્ય માપનો ૧ સુવર્ણ માપ છે. હવે જો બેયના ધાન્ય માપ સરખા હોય તો સુશ્રુતનો કર્ષ ૬ ગુંળના ૧૬ સુવર્ણ માપનો અર્થાત્ ૯૬ ગુંળનો થાય. અને પાછળના કેટલાક ગ્રંથકારોએ આવી રીતે અર્થ કરીને ૬ ગુંળનો કર્ષ ગણ્યો છે. પણ અહિં વિચારવા જેવું એ છે કે બનાવટી વજનો સુવર્ણ માપથીજ શરૂ થતા હતા તે પહેલાના ગુંળ, ધાન્ય માલ વગેરે માટે કુદરતી તે તે બીજ વપરાતા. બીજ બધા સરખા વજનના હોતાં નથી. વળી કૌટિલ્ય મગધમાં રહેતા બ્યારે સુશ્રુત કાશીમાં રહેતા. જો કાશી તરફના અડદના દાણા સહેજ ઓછા વજનના થતા હોય તો ત્યાના ૧૨ અડદ એ મગધના ૧૦ અડદ અથવા ૫ ગુંળની બરાબર થવાનો સંભવ છે. સુશ્રુતે ગુંળ આપી નથી માટે સુશ્રુતના ૧૨ ધાન્ય માપને કૌટિલ્યની ૫ ગુંળ સમાન ગણવા જોઈએ.

અથવા એમ પણ હોય કે સુશ્રુતના પ્રદેશની ગુંળ વજનમાં રહેજ હલકી હોય જેથી ૭ ગુંળનો એક સુવર્ણ માપ થાય. મારી કહેવાની મતલબ એટલીજ છે કે કર્ષમાં અથવા કર્ષના મોળમાં ભાગ-માપકમાં તફાવત નહોતો કૌટિલ્યનો મગધનો કર્ષ-અને સુશ્રુતનો કાશીનો કર્ષ એક સરખાજ હતા.

સ્વર્ગાય કવિરાજ કવિરત્ન ગંગાધરરાયે માનપરિ ભાષામાં આવેજ મત દર્શાવ્યો છે. એ લખે છે કે મધ્યમધાન્યમાષૈ દ્વાદશભિર્માષકઃ પંચકૃણલકો માષકઃ મન્વાદિભિર્ધર્મશાસ્ત્રે વ્યવહર્તુ ક્રિયાવિધૌ વળી પંચ કૃણલમાષેણ કાલિંગ માનમીરિતં તત્ત્વોક્તં સુશ્રુતેનાપિ વ્યવહર્તુ ચિકિત્સિતે આપદોક્ત વાત ગદ્યમાં પણ નીચે પ્રમાણે લખી છે. મન્વાદિભિર્યૌ મધ્યમયવ ઉક્તસ્તૈસ્ત્રિભિર્મધ્યમયવૈરેકઃ કૃણલઃ પંચકૃણલકો માષ इति સુશ્રુતોક્તેન દ્વાદશધાન્યમાષાત્મકમાષકેણ નુમ્બ્યૌ ભવતિ.

ગંગાધર કવિરાજની બાકીની વાત તો બરાબર છે પણ એ સુશ્રુતના માનને કાલિંગ માન કહે છે એ બરા વિચિત્ર લાગે છે. વૈદ્યક શબ્દ સિન્ધુકાર પણ કહે છે કે અવત્ર કાલિંગમાષઃ પંચગુણઃ સ સૌશ્રુતઃ ભાવમિત્ર પણ ચરકોક્ત પરિભાષાને માગધ ગણે છે. અર્થાત્ સુશ્રુત મતને કાલિંગ મત કહે છે. આ રીતે આટલા બધા ગ્રંથકારો સુશ્રુતના મતને કાલિંગ ગણે છે પણ ઉગ્રણનો મત એ સર્વથી વિરુદ્ધ છે. ઉક્ત સ્પષ્ટ લખે છે કે “દ્વાદશ ધાન્યમાષા મધ્યમા સુવર્ણમાષક इति માગધં સુશ્રુતાચાર્યસમ્મતં માનં ઉક્તં ચ” માનં તુ દ્વિવિધં પ્રોક્તં કાલિઙ્ગં માગધં તથા કાલિઙ્ગાન્માગધં શ્રેષ્ઠમિતિ માનવિદો વિદુઃ કાલિઙ્ગમપિ માન ચ ચરકાચાર્યસમ્મતં ”.

આ રીતે ઉક્ત સુશ્રુતની માન પરિભાષાને માગધ ગણે છે તથા ચરકની માન પરિભાષાને કાલિંગ ગણવા માટે કોઇનું પ્રમાણ આપે છે. ઉક્ત સુના આ શબ્દો સ્પષ્ટ છે.

હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ. સુશ્રુત ૧૨ ધાન્ય માપથી ૫ ગુંળજ કહેવા માગે છે એનું એક બીજું પણ પ્રમાણ છે. જૂના સીકાઓનો તપાસ કરતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે જૂના સીકાઓ ૮૦ ગુંળના ૧ કર્ષના ધોરણને અનુસરે છે. સાધારણ રીતે ૮૦ ગુંળ ૧૪૦ રોનની બરાબર થાય છે. અને હિંદુસ્થાનના જૂનામાં જૂના ઇ. સ. પૂર્વ ૪૦૦ પહેલાના

પાય ચિન્હોવાળા ત્રાપાના સીકાઓ ૮૦ રતિના ૧ કર્ષના ધોરણને અને રૂપાના સીકાઓ ૩૨ રતિના ૧ ધરણના ધોરણને અનુસરી પરકે ઝેનના મળી આપ્યા છે એ વખતમા સોનાના સીકાઓ ચાલવા લાગ્યા ત્યારે ગુપ્ત રાજાઓએ ૮૦ રતિના ૧ કર્ષના ધોરણને અનુસરતા ૧૪૦ થી ૧૪૬ ઝેન સુધીના વજનના સીકાઓ પાડ્યા છે એ વખતે સોનાના કર્ષ, રૂપાના ધરણ અને ત્રાપાના કાર્પાષણ ત્રણે બ્યવહારમા તપસતા અર્થાત મનુયાય વદ્ધ્ય અને નાગદના કોષ્ટકો ગુપ્ત સમયની, ગિચિતિનું આમાદ ચિત્ર રજુ કરે છે

ચરકોક્ત માન પરિમાણ ખરી રીતે દ્રઢમલની છે કે કારણ કે દ્રઢપરમાન આખું દ્રઢપલતુંજ છે અહિં એક મોટી શકા એ છે કે ચરક સંપ્રદાયના આત્રેય, અમિવેશ, ચરક, અને દ્રઢમલ એ ચારેય ઉત્તરના છે છતાં કદલણ ચરકની માન પરિમાણને શા માટે કાલિંગ કહે છે અને ખીજા પાછળના અથકારો શા માટે જોનેજ માગધ કહે છે એ સમગ્રતું નથી ખરી રીતે ચરકે સંપ્રદાયને મગધ કે કલિંગ સાથે કાંઈ મંમધ નથી કલિંગ એ હાલમા જેને ઓરીસા અથવા ઉડુપા કહે છે, એ દેશનું પ્રાચીન નામ છે

હવે આ આયુર્વેદના ખીજા સંપ્રદાય-આત્રેય સંપ્રદાયની મુજબત ચરક સહિ તાની માન પરિમાણા જોઈએ ચરકના દ્રઢપરમાનના ૧૨ મા અ ચરકોક્તમાન પાયમા માન પરિમાણના સ્ત્રોકો છે ચરક, અર્થશાસ્ત્ર અને સુશ્રુત ગ્રંથથી જુદા પડીને ૧૨ સુવર્ણ માપનો એક કર્ષ ગણે છે અને ૩૨ ધાન્ય માપનો ૧ સુવર્ણ માપ કહે છે, બાકીના તોલમા ખાસ ફેરફાર નથી કર્ષથી પલ, કુકવ, પ્રસ્થ અને આઢક અનુક્રમે અનુર્ણ છે. જો ઉપર કહ્યું તેમ કૌટિલીય, મનુ વગેરેના સુવર્ણ માપ અને સુશ્રુતનો સુવર્ણ માપ એકજ હોય તો ચરકનો સુવર્ણ સુશ્રુત વગેરેના સુવર્ણથી પોણા વજનનો ફેર, પણ ચરકનો સુવર્ણ માપ ૩૨ ધાન્ય માપનો છે, જ્યારે સુશ્રુતનો સુવર્ણ માપ ૧૨ ધાન્ય માપનોજ છે એટલે સુશ્રુતનો કર્ષ ૧૬૨ ધાન્ય માપનો અને ચરકનો ૩૭૪ ધાન્ય માપનો થાય છે અર્થાત્ ચરકનો કર્ષ સુશ્રુતના કર્ષથી બમણા વજનનો છે આમા એકજ વાત માની લેવી પડે એવી છે કે ધાન્ય માપ ચરક અને સુશ્રુતના સ ગ્યા વજનના હોવા જોઈએ

ઉપર્યુક્ત ત્રણ સંપ્રદાયો (અર્થશાસ્ત્ર, ચરક અને સુશ્રુત) ને સરખાવતા નીચેની હકીકત તરી આવે છે કે એક પવનો એવો ભાગ તે સુવર્ણ કે કર્ષ કેટલા વજનનો ગણાતો ? એ બામતમા ત્રણ મત દેખાય છે અર્થશાસ્ત્ર ૧૬ ધાન્ય માપ અથવા ૮૦ ચણોડીનો ૧ સુવર્ણ કહે છે સુશ્રુત ૧૬૨ ધાન્ય માપનો એક સુવર્ણ કહે છે કૌટિલીય, મનુ વગેરેના ધાન્ય માપ અર્ધા ચણોડીનો હતો જો સુશ્રુત અને ચરકનો ધાન્ય માપ પણ અર્ધા ચણોડીનોજ હોય તો ત્રણ જાતના સુવર્ણ કે કર્ષ આ દેશના જુદા જુદા વિભાગમા ચાલતા હોવા જોઈએ, કાન્ય કે ત્રણે સંપ્રદાયો લગભગ સમકાલિન છે પણ ઉપર જે દ્રઢપના કરી છે તે પ્રમાણે સુશ્રુતનો ધાન્ય માપ વજનમા અર્થશાસ્ત્રના ધાન્ય માપ કરતા સ્કેજ હવકો હોય અર્થાત્ ૧૬૨ ધાન્ય માપ ૮૦ ચણોડી બારજ થતા હોય તો સુશ્રુત અને અર્થશાસ્ત્રનો સુવર્ણ એક સરખો સભવે ખરો અને જોજ દ્રઢપના વાસ્તવિષ્ લાગે છે કાન્ય કે ૪ સ ૫૦૦ પહેલાના કાળમા ૬૬ ચણોડીનો સુવર્ણ કેઈ સ્થળે ચાલતો હોય એવું જાણવામા નથી

આ રીતે અર્થ શાસ્ત્ર અને સુશ્રુતની એ વાક્યના થઇ સડે છે પણ ચરક અને

સુશ્રુત-વચ્ચે જાણે તકાવત છે એવું સમાધાન શી રીતે થઈ શકે ? પાછળના ગ્રંથકારોએ પણ બે વચ્ચે સમાધાન કરવાનો યત્ન ન કરતાં બેય માન જુદાં જુદાં ગણાવ્યા છે. સ્વર્ગીય ગંગાધરરાય કવિરાજ પણ પોતાની માન પરિભાષામાં સ્પષ્ટ લખે છે કે ચરકોક્તકર્ષ-દર્ઙ્ક સુશ્રુતોક્તકર્ષ=ચરકોક્ત કર્ષથી સુશ્રુતોક્ત કર્ષ અર્ધા વજનનો છે. આ મતને અતુલ્ય થવા માટે, ચરકમાં ધાન્યભાષદ્વયંયવઃ એ રીતે લખ્યું છે તેનું સમાધાન ચરકના ચવને મોટા-મધ્યમ ચત્રથી બમણા વજનનો ગણીને કરે છે. ચરકે બધાથી જુદા પડીને ૩૮૪ ધાન્ય માપનો-ખીજથી બમણો સુવર્ણ શામાટે લખ્યો એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે.

ચરક ઉપર પંજબ કાશ્મીર અને ગાંધારની અસર માનીએ તો કાશ્મીરમાં કનિષ્કના સીકાના ધોરણને અતુસરીને છેક ઇ. સ. આઠમા દશમા શતક સુધી સીકા પાડવામાં આવતા; પંજબ અને ગાંધારમાં પણ ઘણા વખત સુધી કનિષ્કના સીકાને અતુસરતા સીકાઓ ચાલતા. કનિષ્ક અને ખીજ કુશન રાજાઓ રોમન ઓરાઇ (Aureus) ના વજનના ધોરણને અતુસરી સોનાના સીકાઓ પાડ્યા છે. રોમન ઓરાઇ ૧૨૪ ગ્રેન વજનનો હતો. હીમકેડેશીસ (ઇ. સ. ૫૬૬ થી ૫૨૮) નો સીકો ૧૨૩ ગ્રેન વજનનો છે. આ રાજાએ આથી બમણા વજનનો બે ઓરાઇ જેવો પણ સીકો પાડેલો. કુશન વંશની મુખ્ય શાખાના કનિષ્ક, હુવિષ્ક અને વાસુદેવ (ઇ. સ. ૭૮ થી ૧૨૦) ના તથા કુશનની અવાંતર શાખાના કીદારકેડીશીસ વગેરેના સોનાના સીકાઓ ૧૨૦ થી ૧૨૪૬ ગ્રેન સુધીના વજનના મળે છે. આ સીકાઓ ઘણા વખત સુધી પંજબમાં અને ગાંધારમાં વપરાતા. આમાંના હબલ ઓરાઇના વજનને અતુસરી ચરકમાં કર્ષવું વજન ગણ્યું છે એમ માનીએ તો કર્ષ લગભગ ૨૪૮ ગ્રેનનો હોવો જોઈએ. હવે આપણે સુશ્રુતના ૧૯૨ ધાન્ય માપને ૮૦ ચણાહી ભાર અથવા ૧૪૦ ગ્રેન બરાબર ગણ્યા છે. એ રીતેજ ગણતા તો ૩૮૪ ધાન્ય માપ ૧૬૦ ચણાહી ભાર અથવા ૨૮૦ ગ્રેન બરાબર થાય. અર્થાત્ ચરકનો કર્ષ કુશન હબલઓરાઇ કરતા પણ ૨૨ ગ્રેન વજનમાં વધે. પણ ધાન્ય માપ બધે સરખા ન થતા; અને આપણે ઉપર જોયું છે કે સુશ્રુતના ૧૨ ધાન્ય માપ કૌટિલ્ય વગેરેના ૧૦ ધાન્ય માપ બરાબર થાય છે, અર્થાત્ કાશીના અડદ મગધના અડદ કરતા વજનમાં હલકા હતા, એજ ધોરણે પંજબ ગાંધાર અને કાશ્મીરના અડદ કાશીના અડદ કરતા હલકા માનીએ તો ચરકોક્ત ૩૮૪ ધાન્ય માપનો ૧ કર્ષ વજનમાં હબલ ઓરાઇ જેટલો લગભગ ૨૪૦ થી ૨૪૮ ગ્રેન વજનનો સંભવે છે. આ માત્ર તર્કજ છે. અને જૂની શોધખોળ કરતાં સરકારી ખાતાને જૂના વજનો ન મળી આવેલા સુધી પ્રાચીન તોલ માપ માટે સાહિત્ય ઉપરથી કલ્પના કરવાનીજ રહેશે.

અહીં કહેલી કલ્પનાને ચતુર્થ માનીને આ વિષયના સાહિત્યમાં આગળ ચાલતા. અર્થ શાસ્ત્રની પરંપરામાં શુક્રનીતિ અને લીલાવતી જોઈએ. ભાસ્કરાચાર્યનો સમય ચોક્કસ છે. શુક્ર નીતિના ચોક્કસ નથી પણ ૧૨ મા ૧૩ મા શતકથી અર્વાચીન નહિ હોય. શુક્ર નીતિમાં ૧૦ ચણાહીનો ૧ માપ, ૧૦ માપનો ૧ કર્ષ, ૧૦ કર્ષનો ૧ પદાર્થ અને ૧૦ પદાર્થનો ૧ પ્રસ્થ આ રીતે પ્રાચીન ચતુર્ગુણના ધોરણને છોડી દઇને દશ ગુણનું ધોરણ રાખ્યું છે. આ નવુંજ ધોરણ છે. શુક્રનીતિના કર્ષ ૧૦૦ ચણાહીનો છે. એ પણ ઉપરોક્ત અર્થશાસ્ત્રની અને ચરક સુશ્રુતની પરંપરાથી જુદો પડે છે. વર્તમાન મેટ્રિક ધોરણ (Metric system) પણ દશ ગુણના ધોરણને-શાસ્ત્રીય ગણે છે. શુક્રનીતિમાં કહેલો

પદાર્થ શબ્દજ્ઞ માન પરિભાષાના સાહિત્યમા પહેલા શુકનીતિમાજ દેખાય છે શુકનીતિની આ નવી માન પરિભાષા પ્રમાણેના માપ દેશના કોઈ ભાગમા વપગતા હશે કે કેમ એ શકા છે પણ ૧૦૦ ચલોહીનો એક કર્ષ ૧૮૦૦ ઝેનના એક ઊપિઆભારના ધોરણને લગભગ મળતો છે કારણ કે ૧૦૦ ચલોહીનું વજન લગભગ ૧૮૦ ઝેન બરાબર થાય પણ ૧૮૦ ઝેનનો રૂપિઆ પાકવાનું શેરશાહે ચાલુ કર્યું છે, અને શુકનીતિ તેથી પ્રાચીન લાગે છે ૧૦૦ કર્ષનો ૧ પ્રમથપણ આ વિષયના સંસ્કૃત સાહિત્યમા કોઈ સ્થળે નથી અને હાલમા વ્યવહારમા વપરાતા વજનોમા પણ ૧૦૦ તોલાનો ૧ શેર કોઈ કોઈ સ્થળે ચાલે છે ખરો પણ ૪૦ તોલાના કે ૮૦ તોલાના શેર જેટલો બાપક નથી

ભાસ્કરાચાર્ય તો ૫ શુભનો માપ અને ૧૬ માપનો કર્ષ માને છે અર્થાત્ મનુ વગેરે સ્મૃતકારો પેઠે ૮૦ શુભનો કર્ષ ગણે છે દુકામા આયુર્વેદેતર સાહિત્યમા અર્થશાસ્ત્ર (ઇ સ પૂ. ચોથુ શતક) થી આરબી ભાસ્કરાચાર્ય (૧૨મુ શતક) પર્યંત ૮૦ શુભનો કર્ષ એક શુકનીતિ સિવાય બધા લખે છે અર્થાત્ એ ૧૬૦૦ વર્ષના ગાળામા અર્થશાસ્ત્ર મા કહેલા વજનોથી નવા વજનો વપરાવા લાગ્યા હતા પણ એનું ધોરણ બદલાયુ ન હતું

આયુર્વેદિક સાહિત્યમા ચરક સુશ્રુતનો વિચાર થઈ ગયો છે એ ઉપગ્રથી જૂના વખત માજ બે સપ્રદાયો જણાય છે અને પાઞ્જના આયુર્વેદિક અન્યકારો બેમાથી એકને અનુસરે છે

અષ્ટાગ મગ્ગ અને અષ્ટાગ હૃદય (પ્રમાથો ૮મુ શતક) મા ૧૨ ધાન્ય માપનો ૧ સુવર્ણમાપ અને ૧૬ સુવર્ણ માપનો ૧ કર્ષ કહ્યો છે અર્થાત્ એ બેય ગ્રંથકારો સુશ્રુતને અનુસરે છે

વૃદ્ધ માધવ (નવમું શતક) મા ૧૭ શુભનો ૧ માપ કહ્યો છે અને ૧૬ માપનો કર્ષ કહ્યો છે અહીં ખાસ યાદ રાખવા જેવું છે કે વૃદ્ધ માધવા પહેલાના કોઈ પણ આયુર્વેદિક ગ્રંથકારે શુભ વાપરી નથી આ માધવ બગાળાના છે એમણે વ્યવહારમા વપરાતા કર્ષ કેટલી શુભનો થાય છે, એ જોઈને કદાચ આ પરિભાષા લખી હશે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો ટેકો ન હોય તો મનુ વગેરે ધર્મ શાસ્ત્રકારોથી જુદા પડીને ૭ શુભનો માપક ન લખે

ચરક અને સુશ્રુત બેય ઉપગ્ર દીકા લખનાર તથા વૈદાના સ્વતંત્ર ગ્રંથો લખનાર ગોડગાજની પાકશાળા અધિકારી ચક્રદત્ત (ઇ સ ૧૦૪૦) ચક્રસંગ્રહમા ચરક અને સુશ્રુત બેયની માનપરિભાષાનું સ્વરૂપ બતાવતા લખે છે કે ચરકનો સુવર્ણ માપ ૩૨ ધાન્યમાપનો થાય છે અને એવા ૪૮ માપનો ૧ પલ (૪ કર્ષનો) થાય છે, બ્યારે સુશ્રુતનો સુવર્ણમાપ ૧૨ ધાન્ય માપનો થાય છે અને એવા ૬૪ સુવર્ણમાપનો ૧ પલ થાય છે ચક્રદત્ત લખે છે કે આને તોળી જોતા ખાચ રતિના ૧ માપ વાળો પલ (મનુ વગેરેનો) ચરકના પલથી અર્ધો થાય છે ચક્રદત્તની કહેવાની મતલબ એવી જણાય છે કે તોળી જોતા સુશ્રુતના ૧૨ ધાન્ય માપ ૫ ગતિ બરાબર થાય છે ચક્રદત્ત હેવટ વૈદોને સૂચના કરે છે કે ૧૦ ગતિના ૧ માપ અને ૬૪ માપનો ૧ પલ એ ચરક મઘત માન વૈદો ચિકિત્સામા વાપરે છે

ચક્રદત્તના આ શબ્દો ઉપગ્રથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે બગાળાનાજ વૃદ્ધમાધવે સુશ્રુતને અનુસરવાનું પસંદ કર્યું હતું પણ ચક્રદત્ત ચરકના મતને અનુસરવાનો વૈદોને આગ્રહ કરે છે અને ચક્રદત્ત પછીના બગાળાના વૈદોએ ચક્રદત્તની આ સૂચના આજ સુધી માન્ય ગમી છે

ગસરત સમુચય (૧૩ મુ શતક) મા ૩ શુભનો એક વાલ, ૨ વાલનો ૧ માપ અને ૧ માપનો ૧ કર્ષ લખ્યો છે આ રીતે ગસરત મધુન્યમકાર સુશ્રુતના મતો અનુ

સરે છે; પણ તેઓ હાલ વ્યહવારમાં વપરાતા વાલ અને તોલો શબ્દ પણ વાપરે છે. ૩ રતિનો ૧ વાલ ગણે છે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. રસરત્ન સમુચ્ચયકાર સિંધમાં થઇ ગયા છે. એના વખતમાં સિંધમાં મુસલમાનો આવી ગયા હતા.

શાર્ફધર ઇ. સ. ૧૪ મા શતકમાં થઇ ગયા છે. તેઓ દક્ષિણાત્ય હતા. એમણે બે માનપરિભાષા આપી છે, એકને તેઓ માગધ કહે છે અને બીજીને કાલિડ્ગ કહે છે. માગધ પરિભાષામાં શાર્ફધર ૪ યવની ૧ ગુંજ ૬ ગુંજનો ૧ સુવર્ણમાપ, અને ૧૬ સુવર્ણમાપનો ૧ કર્ષ ગણે છે.

અને કાલિડ્ગ પરિભાષામાં ૨ યવની ૩ ગુંજ, ૩ ગુંજનો ૧ વાલ, ૮ ગુંજનો ૧ માપ, ૪ માપનો ૧ શાણ, ૬ માપનો ૧ ગદાણો, અને ૧૦ માપનો ૧ કર્ષ ગણે છે. આ પરિભાષામાં હાલ વપરાતા વાલ, અને ગદાણો શબ્દ છે. આ રીતે ૮૦ ગુંજનો કર્ષ થયો. ૮૦ ગુંજનો ૧ કર્ષ એ આયુર્વેદેતર પરંપરાનું માન છે. સુશ્રુત પણ ૧૯૨ ધાન્ય માપથી ૮૦ ગુંજજ કહેવા માગે છે. અર્થાત્ શાર્ફધર સૌશ્રુત માનપરિભાષાને કાલિડ્ગગણે છે. પણ જેને એ માગધ કહે છે તેમાં ૯૬ ગુંજનો કર્ષ થાય છે એટલે એ ચરકોક્ત તો નથીજ. કેટલાકે ૮૦ ગુંજના કર્ષને સૌશ્રુત કાલિડ્ગ અને ૯૬ ગુંજના કર્ષને સૌશ્રુત માગધ કહ્યો છે. મતલબકે શાર્ફધરની બેય પરિભાષા સૌશ્રુત ધોરણનેજ અનુસરે છે. માત્ર ગુંજ એણે વધુ વજનની જોધને બે પરિભાષા આપી હોય એમ જણાય છે. શાર્ફધરે ગદાણને અર્ધા કર્ષ બરાબર નથી ગણ્યો એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. ૪૮ ગુંજનો ૧ ગદાણો ગણ્યો છે. અર્થાત્ હાલની પેઠે ગદાણને અર્ધા તોલા બરાબર માનીએ તો શાર્ફધરના વખતમાં વપરાતો તોલો તો ૯૬ ગુંજ બરાબર થતો હતો એમ માનવું પડશે. આ રીતે શાર્ફધરની માગધ પરિભાષાનો કર્ષ અને કાલિડ્ગ પરિભાષાનો ૧ ગદાણો સરખાજ છે.

બંગસેન ૧૪ મા શતકમાં બંગાળામાં થઇ ગયા છે. તેઓ ૩ યવની ૧ ગુંજ, ૧૦ ગુંજનો ૧ માપ અને ૧૬ માપનો ૧ કર્ષ કહે છે; અર્થાત્ ચક્રદત્તની ચરક સંમત ૧૬૦ ગુંજના ૧ કર્ષની પરિભાષા કબુલ રાખે છે.

ભાવમિશ્ર ૧૬ મા શતકના મધ્યમાં થઇ ગયા, તેઓ કાન્યકુબ્જ પ્રાંતજી હતા. એમણે શાર્ફધર પેઠે મગધ કાલિડ્ગ બે પરિભાષા આપી છે. ભાવમિશ્ર ચરકોક્ત માનને માગધ માન ગણે છે. અને એ માનને સામાન્ય રીતે વૈદ્ય સંમત ગણે છે. આ ભાવમિશ્રની માગધ પરિભાષામાં ૪ યવની ૧ ગુંજ, ૬ ગુંજનો ૧ માપ અને ૧૬ માપનો ૧ કર્ષ કહ્યો છે. આને ભાવમિશ્ર ચરકોક્ત માને છે. પણ શાર્ફધરના માગધ માનને મળતુંજ આ ભાવમિશ્રનું માગધમાન ચરકોક્ત તો નથીજ. ભાવમિશ્રની કાલિડ્ગ માન પરિભાષા શાર્ફધરોક્ત કાલિડ્ગને માળતીજ છે. એણે પણ વાલ અને ગદાણો શબ્દ વાપર્યા છે. એ ઉપરાંત ૭, ૮ ગુંજનો પણ માપક થાય એમ કહ્યું છે. માષો ગુંજભિરષ્ટાભિઃ સપ્તભિર્વા ભવેત્ ક્વચિત્. વૃંદમાં ૭ ગુંજનો માપક કહ્યો છે એ અહીં યાદ કરવા જેવું છે. બીજું કાલિડ્ગ માન પરિભાષા આપતાં શરૂઆતમાં કહે છે કે:—

યતો મન્દાગ્નયો હ્રસ્વા હોનસત્વા નરાઃકલૌ ।

અતસ્તુ માત્રા તદ્વાગ્યા પ્રોચ્યતે સુજ્ઞસંમતા ॥

અર્થ—દળિયુગમા માણુમે મદ અગ્નિવાળા, દુકા અને હીન સત્વવાળા હોય છે માટે તેમને યોગ્ય, વિદ્વાનોને સમત'માન હવે કહેવાય છે .

આ રીતે મદાગ્નિવાળા માટે જેમા જોછી માત્રા આવે એવી પરિમાપા કાલિર્જી ગણાય છે. પણ એના ૪૫ વચ્ચે ૧૬ કે ૨૬ ચલોડીમારનો ફેર પડે છે માગધ દરતા કાલિર્જી ૪૫ ૧૬ કે ૨૬ ચલોડીમાર નહાતો છે પ'ગીના વળનો તો ૪૫ના ચતુર્થુ છે

ભૈષજ્ય રતનાવલી અથ બગાળામા ૩૦૦ કે તેથી પણ જોછા વર્ષ પહેલા લખાયો છે અને હાલમા મગાળાના કવિરાજે એતેજ મોટે ભાગે અનુસરે છે

બપજ્ય રતનાવલીમા ૩ ચવની ૧ શુભ, ૫ શુ'નનો, ૬નો, ૭નો, ૮નો, ૧૦નો અને ૧૨ નો ૧ માપ અને ૧૬ માપનો ૬ ૪૫ દેહો છે અર્થાત્ પહેલાના અયકારોએ ગણાવેલા બધી જાતના માપ ગણામા છે પણ ૧૦ શુભનો માપ ચરક મંમત છે અને ચરકથી અર્ધો સુશ્રુતનો માપ છે એમ કહ્યું છે ભૈષજ્ય રતનાવલી ઉપર ટિપ્પણી લખનાર વિનાદલા લસેન ગ્રામ માપકની વિવિધતા દેશભેદથી છે એમ ખુલાસો કરે છે ભૈષજ્યરતનાવલીના માનપરિમાપાના સ્તોકો ઉપરથી જે કોષ્ટક એ અન્યમા આપ્યું છે તેમા ૧૨ રતિનો માપ, ૪ માપનો ૧ શાષ્ટ અથવા ૧ તોલો અને રશાષ્ટનો ૧ ૪૫ અથવા ૨ તોલા લખ્યા છે આ ઉપરથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે ચક્રદત્તને અનુસરી ભૈષજ્ય રતનાવલીએ ચરકોક્ત ૧૬૦ શુભનો ૪૫ માન્યો છે, પણ વ્યવહારમા હાલમાં વપરાતા ૧ તોલા સાથે એનો મેળ આવે એટલા માટે ૯૬ શુભનો તોલો અને ૨ તોલાનો ૪૫ ગણે છે

યોગરતનાકર મહારાષ્ટ્રમાજ રચાયેલો અને મહારાષ્ટ્રમા બહુ વપરાતો અન્ય છે લખાયે બહુ વર્ષો નથી થયા આ યોગ રતનાકરમા પણ માગધ અને કાલિર્જી બે પરિમાપા આપી છે, માગધમા ૪ ચવની ૧ શુ'ભ, ૬ શુભનો ૧ માપ અને ૧૬ શુભનો ૧ ૪૫ લખ્યો છે અને કાલિર્જી મા ભાવપ્રકાશોક્ત કાલિર્જીમાન ઉતાર્યું છે

અર્થાત્ યોગરતનાકર શાર્ફી ધર અને ભાવપ્રમથને અનુસરે છે હાલમા મહારાષ્ટ્રના વૈદ્યો ૮ શુભનો માપ અને ૧૨ માપનો ૪૫ ગણે છે

આટલે સુધી માનવિષયક પરિમાપાના આયુર્વેદિક તથા આયુર્વેદેતર સંસ્કૃત સાહિત્યનું સિંહાવતોડન કર્યું એ ઉપરથી એટલો નિશ્ચય થાય છે કે જૂના વખતમાં તોલવાના વજનોનું મૂળ સુવર્ણ અથવા ૪૫ હતું

જે કે એ વખતમા સોનાના સીકાઓ, આ દેશમા વપરાતા નહોતા પણ ત્રાખાના સીકાઓ ૮૦ રતિના વજનના ધોરણને અનુસરતા અને રૂપાના ૩૨ રતિના ધગણના ધોરણને ૪૫ની નીચે અર્ધશાસ્ત્ર અને સુશ્રુતના વખતમા ૪૫નો ૧૬ મો ભાગ સુવર્ણમાપ અને સુવર્ણમાપનો ૫ મો ભાગ ચલોડી કે ૧૦ મો ભાગ અદલા દાણા વપરાતા ૪૫ની ઉપર ૪ ૪૫નો ૫૬, ૧૦૦ પલની તુલા અને ૨૦ તુલાનો ભાગ જાળીના વજન માટે મા પમના ૪૫ના અને પલના શુદ્ધ વપરાતા માપક નામનો ૫ ગતિ વજનનો મીઠો પણ ચાલતો. ભાસના નાટકમા માપમો ઉલ્લેખ છે પલથી મોટા કુકવ, પ્રય વગેરે મૂળ માપના નામો છે, દૈનિકીય અર્ધશાસ્ત્રમાં એને માવજ ગણ્યા છે અને અમરગે (મા) પણ એને માવજ કહ્યા છે —

અશ્વિયા આદ્યકદ્રોણી સ્વારી યાદો નિકુઞ્ચકઃ ।

કુદવ' પ્રસ્ય ક્ત્યાયા પરિમાણાર્યકાઃ પૃથક્ ॥

આ શ્લોક ઉપર ઠીક કરતાં ટીકાકાર લખે છે કે:—

આઠકાદયઃ શબ્દાઃ પરિમાણાર્થકાઃ પરિમાણવિશેષવાચકાઃ

આ પ્રમાણે જ્ઞેતાં ૫ રતિનો ૧ માપક, ૧૬ માપકનો ૧ કર્ષ ૪ કર્ષનો ૧ પલ; પછી ૧૦ પલ-૨૦ પલ એ રીતે ૧૦૦ પલ સુધી પલના ગુણકો પછી ૧૦૦ પલની ૧ તુલા અને ૨૦ તુલાનો ૧ ભાર આ પ્રમાણે વજનો કૌટીલીય અર્થે શાસ્ત્ર અને સુશ્રુતના વખત સુધી વપરાતા પણ સુશ્રુતે કુડવ વગેરે માપને કર્ષ, પલ, તુલા વગેરે વજનોથી જુદાં પાડ્યાં નથી અને આયુર્વેદના પાછળના સમય સાહિત્યમાં પણ કુડવ, પ્રસ્થ વગેરે પણ અતુર્ગુણ વજનો હોય એવી રીતે લખ્યાં છે.

પાછળથી ગુંજથી ઓછા વજનના ૮ ત્રસરેણુ=૧ લીક્ષા, ૮ લીક્ષા=૧ રાજસર્ષપ, ૮ રાજસર્ષપ=૧ ગૌરસર્ષપ, ૬ ગૌરસર્ષપ=૧ યવ અને ૩ યવ=૧ રતિ એટલાં વજનો કલ્પાયા. આ પ્રમાણે ૧ ત્રસરેણુ ૧ ગુંજનો ૯૨૧૬ મો ભાગ થાય છે. જોકે અણોઠી નાની મોટી હોય છે, પણ ૮૦ ગુંજને ૧૪૦ ગ્રેન બરાબર ગણેલ છે એ પ્રમાણે એટલે ૧૬ ગ્રેનની ૧ અણોઠી ગણીએ તો ૧ ત્રસરેણુ ૧ ગ્રેનનો લગભગ પરદ૬ મો ભાગ થાય. જે કે હાલમાં ૧ ગ્રેનના ૧૦ હજારમા અને તેથી પણ ન્હાના ભાગનું વજન કરવાનાં સાધનો છે. પણ આ દેશમાં જૂનાકાળમાં એવાં સાધનો હશે કે કેમ અને એટલાં બારીક વજનો કોઈ વખત વપરાતાં હશે કે કેમ એ વિષે શંકા છે અને તેથીજ પાછળના શુક્રનીતિ જેવા અર્થ-શાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં તથા આયુર્વેદના કેટલાક ગ્રંથોમાં એ છોડી દીધાં છે. પણ કેટલાક આયુર્વેદિક ગ્રંથોમાંયે ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરી ગુંજથી સૂક્ષ્મ વજનોનું વર્ણન આપ્યું છે. દાખલા તરિકે શાર્દૂલધર અને ભાવપ્રકાશમા લખ્યું છે કે ત્રીશ પરમાણુઓ=૧ ત્રસરેણુ, ૬ ત્રસરેણુ=૧ મરીચિ, ૬ મરીચિ=૧ રાજકા, ૩ રાજકા ૧ સર્ષપ, ૮ સર્ષપ=૧ જવ, ૪ યવ=૧ ગુંજ. આ પ્રમાણે ૧ પરમાણુ એ ૧ અણોઠીનો ૧૦૩૬૮૦ મો ભાગ છે. જેમ જુદા જુદા ગ્રંથકારોની ગુંજમાં તફાવત છે; તેમ મનુ અને ભાવમિશ્રના ત્રસરેણુમાં પણ તફાવત છે.

આ રીતે ૧ અણોઠીના ૧૦૩૬૮૦ મો ભાગ-૧ પરમાણુથી એક આચિત અથવા ૧ શાકટ એટલે ૬૪૦૦૦૦૦ અણોઠી સુધીનાં વજનોની પરિભાષા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળે છે. એ વખતનો ૧ કર્ષ એટલે ૮૦ ગુંજ અથવા ૧૪૦ ગ્રેન, ૧ પલ=૫૬૦ ગ્રેન, ૧ તુલા=૫૬૦૦૦ ગ્રેન અથવા ૮ રતલ. ૧ ભાર=૧૬૦ રતલ અને ૧ શાકટ=૧૬૦૦ રતલ. આ ઉપરથી એ વખતે ગાંડામા ૪૦ મણુ ભાર ભરવામા આવતો એમ જણાય છે. આ સુખ્ય વજનો મગધમાં તથા મગધ સામ્રાજ્યની સીધી છાયામાં આવેલા દેશના મોટા ભાગમાં એક કાળે ચાલતાં હશે. અણોઠી નાની મોટી હોવાથી કોઈ સ્થળે પાંચ અણોઠીનો, કોઈ સ્થળે ૬નો, ક્યાંક ૭નો માપક ગણાતો; પણ કર્ષ અને પલનાં વજનોમા ફેર નહોતો. સાધારણ રીતે કર્ષ તો ૧૪૦ ગ્રેનનોજ ગણાતો. આ મતમાં એક જ અપવાદ છે; ચરકમાં આથી બમણા વજનનો કર્ષ કહ્યો છે. કોઈ ભાગમા સામાન્ય કર્ષથી બમણા વજનનો કર્ષ ચાલતો હોય એ સંભવિત છે.

આ ધોરણે ચરકની તુલા ૧૬ રતલની અને ચરકનો ભાર ૩૨૦ રતલનો થાય.

જ્યાં સુધી બજારમાં ચાલતા સીકાનું વજન ૧૪૦ ગ્રેનની આસપાસ રહ્યું ત્યાં સુધી તોળવાનાં વજનોનું કોષ્ટક ઉપર આપ્યું છે તે પ્રમાણે રહ્યું પણ મુસલમાની વખતમાં સીકાના વજનના ધોરણમાં ફેરફારો થયા. અને શેરશાહ સૂરે (ઇ. સ. ૧૫૪૦થી ૧૫૪૫)

છેવટ ૧૮૦ ગ્રેનના વજનના રૂપીઆ પાડવા માઠ્યા, જે ધોરણ મેગલ સમયમા ચાલુ રહ્યું હતું, ૪ પની સરકારે પણ ચાલુ રાખ્યું અને હાલમા ૧૮૦ ગ્રેનનાજ રૂપીઆ પડે છે આ પ્રમાણે ૧૮૦ ગ્રેનના રૂપીઆના ધોરણ ઉપર શેર, મણ વગેરે વજનો મેગલ સમયમા વપરાવા લાગ્યા પછી વૈદ્યોએ પણ બ્યવહાર સાથે પોતાની એકતા કરવા માટે ૯૬ ગુજનો કર્પ તે ૧ રૂપિઆભાર એમ સમજવા માઠ્યું અર્થાત્ સુશ્રુત-શાર્દૂલધરનો કર્પ એટલે ૧ રૂપિઆભાર અને ચરક-લેખન્ય રત્નાવલીનો કર્પ એટલે ૨ રૂપિઆભાર એ રીતે ધોરણ બાધીને બાધીના વજનોને વાપરવાનું મેગલ સમયથી વૈદ્યોએ ચાલુ કર્યું છે અને હજી એ પ્રમાણે જ ચાલે છે આ પ્રમાણે ગુજરાત મહારાષ્ટ્રના હાલના વૈદ્યો એક કર્પ = ૧ તોલા = ૯૬ ગુજ ગણે છે અને બંગાળના વૈદ્યો ૧ કર્પ = ૨ તોલા = ૧૮૨ ગુજ ગણે છે અર્થાત્ ૧ ગુજ = ૧૬ ગ્રેન

આટલા વિવેચનથી પ્રાચીન તોલ અને એનું ધોરણ સમજવું કષ્ટક સહેલું થશે સુસલમાની વખતમા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા શેર-મણ વગેરે જે વજનો ચાલતા તે એ વખતના મુસલમાની સાહિત્યમા નોંધાયેલ છે તેમજ દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમા સીકાનું અને વજનનું ધોરણ પહેલેથી ઉત્તરથી જુદું જ હતું, પણ એ વિષય અહીં ચર્ચવાનો નથી

માપ.

માપ વિષે મંસ્કૃત સાહિત્યમા જૂનામા જૂનો ઉલ્લેખ અર્થશાસ્ત્રમાજ મળે છે અર્થ શાસ્ત્રમા મગધમા આવવાની વસ્તુઓનું, મગધમાથી બહાર જવાની વસ્તુઓનું, અન્ત પુરનું એમ જુદા જુદા માપ હતા પણ સામાન્ય રીતે ૪ કુડવ = ૧ પ્રસ્થ ૪ પ્રસ્થ = ૧ આઠક, ૪ આઠક = ૧ દ્રોણ, ૨૦ દ્રોણ = ૧ કુમ્ભી, ૧૦ કુમ્ભી = ૧ વહ, એ પ્રમાણે માપો હતા હવે ૨૦૦ પલ આઠક સમાય એવડું માપ એ દ્રોણ એમ અર્થશાસ્ત્ર કહે છે આ રીતે દ્રોણ ઉપરથી તે નીચેના આઠક, પ્રસ્થ, કુડવ માપો ઠરાવ્યા છે પણ પાછળના ખાસ કરીને આયુર્વેદિક ગ્રંથકરોએ એથી ઉલટું કુડવનું ધોરણ ઠરાવી એ ઉપરથી બીજા માપ ગોઠવ્યા છે

સુશ્રુતમા કર્પનું વજન કલા પછી લખ્યું છે કે “ એથી ચાર ચા” ગણું વધારતા પલ, કુડવ, પ્રસ્થ, આઠક અને દ્રોણ થાય છે ” અર્થાત્ ૪ કર્પ = ૧ પલ ૪ પલ = ૧ કુડવ, ૪ કુડવ = ૧ પ્રસ્થ, ૪ પ્રસ્થ = ૧ આઠક અને ૪ આઠક = ૧ દ્રોણ આ માપની પરિભાષા વજનોની પરિભાષાથી જુદી નથી પાડી એ પહેલા કહ્યું છે છતાં કુડવ માપ કેવડું હોવું જોઈએ એનું પ્રમાણ પાછળના ગ્રંથકરોએ આપ્યું છે દાખલા તરિકે બગસેને કુડવનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે —

वैणवाक्षायसादीना भाण्डं तु चतुरङ्गुलम् ।

विस्तीर्णमयष्टत च कुडव त विनिर्दिशेत् ॥

શાર્દૂલધરે કુડવનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે —

मृद्वृक्षवैणुलोहादे भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ।

विस्तीर्णं च तयोच्च च तन्मान कुडव मतम् ॥

અર્થ—માટી, લાકડું, વાસ કે લોઢાનું ચાર આંગળ ઉંડું અને ચાર આંગળ ગોળ કામ એ કુડવ

શુક્રનીતિમાં કુડવતું પ્રમાણ આથી જુદું લખ્યું છે.

પञ्चाङ्गुલાવટं પાત્રં ચતુરङ्ગુલવિસ્તૃતમ્ ।

પ્રસ્થપાદં ચ તજ્જેયં પરિમાણે સદા બુધૈઃ ॥

વિદ્વાનોએ પાંચ આંગળ ઉંડાં અને ચાર આંગળ પહોળા પાત્રને પ્રસ્થનો ચોથો ભાગ (કુડવ) ગણવો. શુ. અ. ૨. શ્લો. ૩૮૭.

આ રીતે આયુર્વેદિક ગ્રન્થોના અને શુક્રનીતિના કુડવમા થોડો ફેર છે. ભાસ્કરાચાર્ય તો ખારીને માપતું મૂળ ગણે છે:—

ધાન્યાદિકે યત્થનહસ્તમાનં ।

શાસ્ત્રોદિતા માગધસ્વારિકા સા ॥

લીલાવતી.

અર્થાત્ એક ધન હસ્તતું માપ તે દાણા વગેરે માપવા માટેની ખારિકા, આ ખારિકાનો ૧૬ મો ભાગ તે દ્રોણ, દ્રોણનો ચોથો ભાગ તે આઢક, આઢકનો ચોથો ભાગ તે પ્રસ્થ અને પ્રસ્થનો ચોથો ભાગ તે કુડવ.

ટુંકામાં માપ વિષેનાં આયુર્વેદિક તથા આયુર્વેદેતર સાહિત્યમાંથી પ્રાચીન માપ વિષે વિચાર કરતાં મુખ્ય મુશ્કેલી કુડવ અથવા તો ખારિકા કેવડી હોવી જોઈએ એ નિશ્ચિત કરવામાં છે. એ વિષયના સાહિત્યમાળ મતભેદ છે. પણ કુડવનો નિશ્ચય એકવાર થાય તો પછીનાં માપો માટે કાંઈ મુશ્કેલી નથી. આ વિષે વિચાર કરતાં હસ્ત કેટલા ઈંચનો ગણવો તે નક્કી કરવું પડે. કુદરતી હાથ લાંબા ટુંકા હોય છે. એ પ્રમાણે કુદરતી આંગળાં પણ એક સરખાં ન હોય. સામાન્ય રીતે ૧૮ કે ૧૯ ઈંચનો એક હાથ ગણવો જોઈએ એમ તજ્જેય મત છે. ૧૮ ઈંચનો હાથ ગણીએ તો આયુર્વેદિક કુડવ ત્રણ ઈંચ ઉંડું અને ત્રણ ઈંચ વ્યાસની ગોળાઘવાળું હોવું જોઈએ. યંગસેનમા સ્પષ્ટ વૃત્ત વિશેષણ છે એટલે માપ ગોળ હશે એમ માનવું પડે છે.

આ પ્રમાણે ત્રણ ઈંચ ઉંડાં અને ત્રણ ઈંચ વ્યાસના વાસણમાં ૪ પલ લગભગ ૨૪૪૦ ગ્રેન વસ્તુ રહેવી જોઈએ. હાલમાં તો વજન અને માપતું ધોરણ શુદ્ધ પાણી (Distilled water) થી કરાવવામાં આવે છે. જૂના વખતમાં પણ એમજ હશે? અર્થશાસ્ત્રમાં ધાન્યમાષદ્વિપલશતં દ્રોણમાયમાનમ્ એ રીતે ૨૦૦ પલ અડદ જેમાં માર્ધ શકે તેવડું માપ તે દ્રોણ, અને આઢક, પ્રસ્થ તથા કુડવ દ્રોણથી અતુકમે ચોથા ચોથા ભાગનાં એ રીતે લખ્યું છે, એ ઉપરથી તો અમુક વજનના પાણીના માપતું ધોરણ નહિં હોય પણ અમુક વજનના દાણાના માપતું ધોરણ હશે એમ લાગે છે.

માપના સાહિત્યમાં ઝાઝો વિસંવાદ નથી જે છે તે ઉપર કહ્યો છે. બાકી વૈદ્યોએ તો માપ વાપરવાંજ મૂઠી દીધા હોય એમ લાગે છે કારણ કે કુડવથી વજન અને માપ માટે એકજ પરિભાષા છે. વેપારમાં માપ વપરાતાં પણ દેશકાળ અને રાજ્યના ફેરફાર પ્રમાણે એમાં ફેરફાર થતો ગયો અને સ્મૃતિઓ ધર્મશાસ્ત્રમાં ગણાવાથી એમાં કોષ્ટકો એના એજ રહ્યાં.

આ વિષયતું ઘણાં વર્ષો પહેલાં કોલપ્રુકે પોતાના નિબંધોમાં કેટલુંક વિવેચન કર્યું છે, ગોપાલભટ્ટના સંખ્યા પરિભાણમાંથી તથા રઘુનન્દનના દિવ્ય તત્ત્વમાંથી તોલ અને માપના

ઉતારાઓ કર્યા પછી આપને અમ્મગીમાંથી ૧૦ યવ = ૧ રતી અને ૨૪ રતિનો એક ટક (૦૧ તોલો) એ કોણિક આપ્યું છે. કોણિક, ૪૨૦ ટ્રોય ગ્રેનનો ૧ પલ ગણે છે અર્થાત્ ૧૦૫ ટ્રોય ગ્રેનનો ૧ કર્ષ. ગોપાલભટ્ટે અને એમાંથી કોણિકને ઉતારેલા પુરાણોક્ત માપના કોણિકોમાં સામાન્યરીતે ઉપરોક્તથી ઝાઝો ફેર નથી હતા ભવિષ્ય પુરાણનું માપનું કોણિક નીચે આપ્યું છે

૨ પલ=૧ પ્રસૂતિ

૪ પ્રસૂતિ=૧ આદક

૨ પ્રસૂતિ=૧ કુડવ

૪ આદક=૧ દ્રોણ

૪ કુડવ=૧ પ્રસૂતિ

૨૦ દ્રોણ=૧ કુમ્ભ

૧૬ દ્રોણ=૧ ખારિકા

પદ્મપુરાણમાં ૧૦ કુમ્ભનો ૧ વાહ એટલું વધાર્યું છે આ રીતે ૧ કુડવથી ૧ વાહ સુધીના માપ પ્રચારમાં હતા અને ૧ કુડવને ૧૬ તોલા બરાબર ગણીએ તો ૧ વાહ લગભગ ૨૦૪૮૦૦ તોલા બરાબર થાય

આયુર્વેદિક પરિભાષામાં ૪ દ્રોણ ૧ વહ મનાય છે અને ૨૦૦૦ પતની એક ખારી મનાય છે એટલે પુરાણોક્ત વહ અને ખારી આયુર્વેદિક વહ અને ખારીથી મોટા છે ઉપર્યુક્ત માપના શબ્દોનો નિચાર કરતા કોણિકની એક નોંધ ખાસ યાદ આવે છે કોણિક કહે છે કે આ પુરાણોક્ત કુમ્ભ ઉપરથી ઈંગ્રેજી કોમ્બ Comb=૪ બુયલ કદાચ નીકળ્યો હોય

કોણિક પછી હાલમાં બંગાળના પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક પડિત, મજેન્દ્રનાથસીસે પોતાના Positive sciences of the Ancient Hindus નામના ગ્રન્થમાં પ્રાચીન તોલ માપનું પણ વિવેચન કર્યું છે આ પુસ્તકમાં મજેન્દ્રનાથસીસ લખે છે કે જો હાલમાં ૮૦ રતિને ૨૧૦ ટ્રોય ગ્રેન બરાબર ગણવામાં આવે છે (કલકત્તાના વૈદ્યોમાં) પણ ખરી રીતે ૮૦ રતિ (૧ કર્ષ) ૧૦૫ ટ્રોય ગ્રેન બરાબર થાય છે અર્થાત્ ૩૨૦ રતિનો ૧ પલ ૪૨૦ ટ્રોય ગ્રેન બરાબર ગણવો જોઈએ રતિથી નહીં મળતો માટે મજેન્દ્રનાથસીસ લખે છે કે ૧૨૯૬ ત્રસરણ ૧ રતિ બરાબર થાય છે માટે ૧ ત્રસરણ ૩૨૦ ટ્રોયગ્રેન બરાબર રહેવો જોઈએ આથી વધારે વળતો માટે એમણે કાંઈ લખ્યું નથી અર્થાત્ મજેન્દ્રનાથ કોણિકને અનુસરે છે પણ મારો મત ૮૦ ગુળ=૧૪૦ ગ્રેન માનવાનો છે અને તે ઉપર સકારણ દર્શાવ્યો છે.

માપના સમ્બંધમાં મજેન્દ્રનાથસીસ લખે છે કે “માપનું ધોરણ કુડવ ઉપર હતું કુડવ ૩ આંગળ લાંબુ, ૪ પ્હોળુ અને ૧૬ આંગળ ઊંચું અર્થાત્ ૧૨૬ ઘન આંગળનું કરવામાં આવતું વળી ૪ પલનો કુડવ મનાતો અને નિર્મયણ કુડવમાં મૂળ તો ૪ પલ પાણી માઈ ચકતું હોય જોઈએ અને જો એક હસ્તને ૧૯ ઇંચનો ગણીએ તો ખરેખર ૩૦ ઇન્ચની ગરમીએ લગભગ ૪ પલ પાણી કુડવમાં સમાઈ શકે મજેન્દ્રનાથસીસના આ વિધાનમાં કેટલીક ગઠાઓ ઉઠે છે પહેલું તો કુડવ ગોળ નહિ પણ ચતુષ્કોણ હતો એમ માનવાનું કારણ સમજાવતું નથી ઉપર લખ્યું છે તેવું માન પણ ક્યાંથી કાઢ્યું તે સમજાવતું નથી વળી ૪ પલ પાણી ૧ કુડવમાં સમાય જોઈએ એવો વર્તમાન રિવાજ ઉપરથી કરેલી કલ્પના લાગે છે ૪ પલ દાણાજ ઉદિષ્ટ હશે એમ અર્થશાસ્ત્રના શબ્દો ઉપરથી તો અનુ

વિભાગો વગેરે બાબતોમાં એટલી બધી બિનનતા અને પરસ્પર વિરોધ જોવામાં આવે છે કે નિષ્પક્ષપાત વિવેચક તે સમજી હકીકતો સ્વીકારી શકે નહિ. તેનું કારણ એમ જણાય છે કે-કોઈ પણ લેખકે વિવેચનદષ્ટિથી ઐતિહાસિક વૃત્તાંતનું અન્વેષણ કરવાનો અને પ્રાપ્ત હકીકતોનો વિવેચનદષ્ટિથી ઉઠાપોહ કરવાનો પરિશ્રમ લીધેલો જણાતો નથી. પૂર્વકાળથી જે જ્ઞાતિએ વિદ્યતા અને બુદ્ધિમત્તા દર્શાવી છે, તે જ્ઞાતિના વંશજો પાસે એવાં ઐતિહાસિક સાધનો ન હોય, તે માની શકાય તેમ નથી. પાટણના ઇશ્વરદાસ નામના એક નાગર મુત્સદ્દીએ ફારસી ભાષામાં ઔરંગઝેબના રાજ્યનો ઇતિહાસ લખ્યો હતો. તે પુસ્તકની માત્ર એક જ હસ્તલિખિત પ્રત અંગાળાના પ્રખ્યાત ઐતિહાસિક વિદ્વાન જહુનાથ સરકારને ઇંગ્લાંડના બ્રિટિશ મ્યુઝીયમમાંથી પ્રાપ્ત થઈ હતી. ઔરંગઝેબનો ઇતિહાસ લખવામાં તેઓએ તે પુસ્તક ઉપર વિશેષ આધાર રાખ્યો છે. એવાં અનેક જુનાં પુસ્તકો તથા જુના લેખો ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનાં મુખ્ય મુખ્ય નગરો અને ગામોમાં વસતી નાગરજ્ઞાતિના ગૃહસ્થોના ઘરમાં ન હોય તો બની શકે તેવું નથી. નાગરોએ પોતેજ રચેલાં અનેક પુસ્તકો હજી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાજ નથી. તેવાં સમજા સાધનાની ધીરજ અને ખંતથી શોધ કરવામાં આવે તો પારસીઓના જેવો વિશ્વસનીય અને ઉપયોગી ઇતિહાસ લખી શકાય તેમ છે. આ પ્રસંગે તો માત્ર પ્રાપ્ત પુસ્તકો અને પ્રાપ્ત હકીકતો ઉપરથી પરસ્પર વિરોધોનો પરિહાર કરતાં વિશ્વસનીય હકીકતોની એકવાક્યતા કરીને માત્ર ભવિષ્યના અન્વેષકોને માર્ગદર્શક થઈ પડે, તેટલાજ હેતુથી તેવી સમજા હકીકતોનો માત્ર ઉઠાપોહ કરવામાં આવ્યો છે. તે કરતા આ લેખમાં ઉપજાવેલા અનુમાનોની વિશેષ કિંમત આકવાની લેખકની લેશ માત્ર પણ ઇચ્છા નથી, એમ આરંભમાંજ કહી દેવાનું યોગ્ય જણાય છે.

૨ નાગરોત્પત્તિ માટે વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો તથા દંતકથાઓ.

નાગરજ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ માટે જેમ વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો જુદા જુદા છે, તેમ તેને લગતી દંતકથાઓ પણ જુદી જુદી છે.

૧. માનવતત્ત્વવિદ્યા (Anthropology) નુસાર શારીરિક (Somatic) અને આવ-યવિક (Morphological) લક્ષણો ઉપરથી નાગરો શક અને દ્રાવિડ જાતિઓની સંકર જાતિના છે, એમ સર. હર્બર્ટ રીઝલીનો અભિપ્રાય છે.

૨ પ્રતનતત્ત્વવિદ્ય દેવદત્ત ભાડારકરની માન્યતા પ્રમાણે નાગરજ્ઞાતિમાં મૈત્રક જાતિનું પ્રાધાન્ય હોઈને ગુર્જર જાતિનું તેમાં સાકર્ય છે.

૩ શાલાખંડને આધારે પ્રેમાનંદસુત કવિ વલ્લભે નાગરોત્પત્તિ નામના કાવ્યમાં કહ્યું

ધ. સ. ૧૮૬૬ના ભાગ. ૧લામાં 'નાગરી લિપિની ઉત્પત્તિ' નામનો લેખ લખ્યો છે તે, તેમજ તેઓએ રચેલા અંગાળી વિશ્વકોષમાં પણ તેજ નામનો લેખ અને નાગર અને વડનગર નામના લેખો, બોંબે ગેઝીટીયર, ગુજરાતસર્વેસંગ્રહ, કવિ છાંટમકૃત નાગરપ્રશસ્તિ, ભાવનગરના પ્રેમોદાર કવિ જગન્નાથ કૃત નાગરમહોદય, સાક્ષરવર્ધ મણિલાલ નલુભાઈ દિવેદીકૃત ગુજરાતના બ્રાહ્મણો, સોમશ્વરકૃત મુરથોત્સવ, લક્ષ્મીધરકૃત વિરક્ષવિધ્વંસવિધિ, કવિ હરસિદ્ધકૃત નાગરપ્રશસ્તિ, Wilsonકૃત Castes, ફાર્ગસકૃત રાસમાળા, ટોડ રાજસ્થાન, ચુક્કવીર અમરજી દીવાન, અનંતજી દીવાન, સુજંગોકુળજી ઝાલા તથા વેદાન્ત, ગૌરીશંકર ઉદયશંકર, સામળદાસ પરમાનંદદાસ, મણિશંકર કીકાણી, લોળાનાથ સારાલાધ વગેરે નાગર ગૃહસ્થોનાં જીવનચરિત્રો તથા દિવાન રણછોડજીકૃત સોરઠની તવારિખાદિ પુસ્તકોમાંથી પણ નાગરજ્ઞાતિના ઇતિહાસ સંબંધી હકીકતો મળી શકે છે.

છે કે-શિવજીએ પોતાના કપાળમા ચોઢેલા અક્ષતોમાના ૧૮ દાણામાથી ૧૮ બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યા તેમાથી ૧૨ બ્રાહ્મણોને દેવકન્યાઓ સાથે પરણાવ્યા, તેઓ સધળા હાટકેધગ્ધેત્રમા આવીને વસ્યા, તેમાથી ૭૨ ગોત્રોના બ્રાહ્મણો થયા, તેઓના વશને નાગરો કહેવાયા

બોમ્બે ગેઝીટ્યરમા^૪ આ કથા ત્રણ પ્રકારે આપેલી છે એક કથામા તો શિવજીએ અક્ષતના દાણાઓમાથી ઉત્પન્ન કરેલા નાગરોને નાગલોકોથી અગાધિત ગખવાને માટે નગર નામનો મત્ર આપ્યો હતો, એમ પણ કહ્યું છે

૪ તે સિવાય તે જ પુસ્તકમા એક નાગપુરુષ વહનગરના બ્રાહ્મણની કન્યાને પરણ્યો, અને તેના વશને નાગરો કહેવાયા, એવી પણ એક દત્તકથાનો ઉત્તેખ કર્યો છે

૫ તદુપગત, મગાળી પ્રત્નવત્તરવિદ્ રમાપ્રસાદ ચંદે ઇંડોઆર્યનજાતિ એ નામના પુસ્તકમા નાગરો પામીર અને તકેલમકન નામના મહાપ્રદેશમા પ્રાચીનમાળમા વસતી Homo Alpinus હોયો આલ્પાઇન જાતિના છે, એમ સ્થાપિત કર્યું છે

૩ ઉપર્યુક્ત અભિપ્રાયો તથા ઠંતકથાઓની અસમીચીનતા.

(૧) સર હર્મટ રીઝલીના અભિપ્રાયની અવિશ્વસનીયતા.-પૃથ્વી ઉપર વસતા અખિલ માનવવર્ગના શારીરિક અને આવયવિક લક્ષણોના તારતમ્ય ઉપરથી જુદા જુદા દેશોમા વસતી મનુષ્યજાતિઓનું વર્ગીકરણ કરવાનું કાર્ય યુરોપમા છેક ધ સ ના ૧૮ મા સૈકાના છેવટના ભાગમા જર્મન પંડિત બ્લુમનબેક (Blumanbach) થી પદ્ધતિપૂર્વક શરૂ કરવામા આવ્યું હતું^૫ પરંતુ ફ્રેંચ પંડિત ટોપીનાર્ડ (Topinard) માનવાર્ણપત્રિમિતિ (Anthropometry) મા જે કષ્ટ અપૂર્ણતા હતી, તે સુધારીને વિશ્વસનીય પરિણામ આવે તેવા નિયમો સ્થાપ્યા (ધ સ ૧૮૭૬) ૬ ધ સ ૧૮૮૬ મા હિંદુસ્થાનની સરકારે પ્રથમ તે નિયમોને અનુસરીને બગાળા ધલાકામા જુદી જુદી જાતિઓના મનુષ્યોના અવયવોના માપો લેવરાવવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું હતું તે સમયથી આરબીને ધ સ ૧૯૦૫ સુધીમા રીઝલી, ચાર્લ્સ, થર્સ્ટન, હોલેન્ડ, કે બી સમન્ત અને બી એ શુપ્તે વગેરે સરકારી અધિકારીઓએ જુદા જુદા પ્રદેશોની હિંદુજાતિઓના મનુષ્યોના માપો લઇ, તેના પરિણામો પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા તે સર્વનું પત્રિણામ ધ સ ૧૯૦૧ ની સાધના વસ્તિપત્રકના રિપોર્ટ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યું છે ત્યાર પછી સર હર્મટ રીઝલીએ ધ સ ૧૯૦૮ મા હિંદુસ્થાનની જાતિઓ (People of India) નામનું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું છે ઉપર્યુક્ત શારીરિક અને આવયવિક માપોની વિગત ઇંગ્લાંડ, ટ્રાસ અને જર્મનીના માનવતત્ત્વવિદા મા કુશલતા ધગવનારા વિદ્વાનો પામે સુકવામા આવી હતી તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે હિંદુસ્થાન, અફગાનીસ્થાન અને બ્રહ્મદેશમા વમતી પ્રજાઓના આર્ય, દ્રાવિડ, અને મુગલ-એવા ત્રણ વર્ગો પાડવામા આવ્યા હતા^૭ પાઠગથી તે ત્રણ વર્ગોનું ધણી જાતિઓમા સાધ્ય જણાતા સાત વર્ગો પાડવામા આવ્યા છે^૮

૪ Vol IX P I

૫ History of Anthropology by A C Hadden P 25

૬ તેજ પ ૩૭

૭ Indian Empire Vol I (New ed) P 286

૮ People of India by Sir H Risley (2nd ed) P ૩૩-૩4

છતાં કેળવણી, અંતઃકરણની ભાવનાઓ અને સામાન્ય પરિસ્થિતિથી તે જાતિનાં શારીરિક અને માનસિક લક્ષણોનો ખીણ અથવા ત્રીણ પેઢીમાં ફેરફાર થયા વિના રહેતો નથી.”^{૧૦}

એક વિદ્વાન તેથી પણ આગળ વધીને કહે છે કે—

“અમુક જાતિ જે પ્રદેશમાં વસતી હોય, તે પ્રદેશની કુદરતી રચના, તેનાં હવાપાણી શીતોષ્ણતા અને આહારવિહારાદિ સઘળા સામગ્રીઓથી તે જાતિના શારીરિક લક્ષણો નિર્મિત થાય છે. વસ્ત્રાછાદનથી ત્વચાના વર્ણનો ફેરફાર થાય છે, તેમજ ખેસવાઉડવાની રીતિથી તથા હરવાશરવાની ટેવથી અસ્થિની રચનાનો ફેરફાર થાય છે, અને એ રીતે પરિસ્થિતિથી પ્રાપ્ત થયેલાં લક્ષણો તેમજ પૂર્વજોથી ઉતરી આવેલાં લક્ષણો—એ બંને પ્રકારનાં લક્ષણો એક પેઢીથી ખીણ પેઢીની પ્રજામાં વારસામાં ઉતરી આવે છે.”^{૧૧}

આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ તે વિષે ઘણું વિચાર કર્યો છે. ચરક, ધન્વન્તરિ અને આત્રેય ઋષિઓએ ખીજતત્ત્વ (જેને તેઓ શુક્રધરા કલા કહે છે તે) પૂર્વજોમાંથી પેઢી દર પેઢી ઉતરી આવે છે, તે સ્વીકારેલું છે. છતાં તેઓનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે—પરિસ્થિતિથી તે ખીજતત્ત્વ ઉપત્ત સ્થપને તેમાં જે ફેરફાર થાય છે, તે ફેરફાર સંતતિનાં શારીરિક અને માનસિક લક્ષણોમાં પણ પ્રકટ થાય છે. તેટલા જ માટે તેઓએ ગર્ભાધાન, યુક્તવન અને સીમન્તોન્નયનાદિ સંસ્કારોની યોજના કરી છે; યથેચ્છ સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાવાળાં માતૃપિતાઓને અમુક પ્રકારના આહારવિહારોનો સ્વીકાર અથવા ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે.^{૧૨}

જો તે પ્રમાણે ન હોય એટલે પરિસ્થિતિથી ખીજતત્ત્વમાં ફેરફાર થતો ન હોય તો ગ્રોફેસર બોઆઝે (Boas) જુદા જુદા દેશોમાંથી અમેરિકામાં વસવા આવનાર મનુષ્યોનાં મસ્તકોના માપો લઈ જે પરિણામ દર્શાવ્યું છે, તેનો ખુલાસો થઈ શકશે નહિ. તેઓએ કરેલા અન્વેષણ ઉપરથી જણાય છે કે—“યુરપના પૂર્વ ભાગમાં વસતા ચાહુદીઓનાં મસ્તકો અમેરિકામાં વસતા ચાહુદીઓ કરતા વધારે ટુંકાં હોય છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓનાં (અમેરિકાના ચાહુદીઓનાં) ત્રીણ પેઢીના સંતાનોમાં તેથી પણ વિશેષ ફેર મારામત પડ્યો છે. તેજ પ્રમાણે અમેરિકામાં વસતી ઇતર યુરપીય પ્રજાઓમાં તે સિવાય ખીજાં અનેક શારીરિક અને આવયવિક લક્ષણોમાં ફેરફાર થયેલો જોવામાં આવ્યો છે, અને તે ફેરફાર અમેરિકાની પ્રજાને જ મળતો આવે છે.”

આ સઘળા હકીકતો ઉપરથી તેઓએ એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કર્યો છે કે—“મસ્તકની રચનામાં એવી ચીકાશ હોય છે કે તે ચીકાશના ગુણથી પરિસ્થિતિની અસર થતાં તેમાં ફેરફાર થઈ શકે છે.”^{૧૩}

અર્થાત્ એકની એક જાતિના સ્થાવન્તરનિવાસથી તેમજ આચારવિચારના પરિવર્તનથી તેની ભવિષ્યની પ્રજાના શારીરિક અને માનસિક લક્ષણોમાં ઘણું અંશે પરિવર્તન

૧૦ Modern Review, August 1911, P. 207.

૧૧ Nelson's Encyclopaedia Vol. 2 p. 24.

૧૨ Positive Back-ground of Hindu Sociology by Binoy Kumar Sarkar P. 344-46.

૧૩ Anthropology by R. R. Marret, P, 75.

થાય છે, એમ સુસ્થાપિત થયા છતાં, સર હરમર્ટ રીઝનીએ તે હકીકત ખીલકુલ ધ્યાનમાં લીધી નથી પરિસ્થિતિથી આરીરિક લક્ષણોમાં ફેરફાર થાય છે, તે સિવાય જાતિ વિભાજન લક્ષણો અને કારણોમાં વિદ્વાનોના બહુ મતભેદ છે એ બાબતમાં ધ સ ૧૯૧૧ ના મે માસના મોડર્નરિવ્યુમાં પ્રોફેસર હોમરશામ કોક્ષે (Prof Homersham Cox) 'માનવવર્ણ પારમિતિ અને જાતિ (Anthropometry and Race) એ વિષય ઉપર એક ગવેષણાપૂર્વક મનનીય લેખ લખેલો છે તેમાં તેઓએ પાશ્ચાત્ય માનવતત્ત્વવેત્તાઓના અભિપ્રાયો ટાંકીને, સર હર્મર્ટ રીઝનીએ જે આધારે હિંદુસ્થાનની જાતિઓનું વર્ગીકરણ કર્યું છે, તેનું બહુયુક્તિપુર સર ખડન કર્યું છે પ્રથમ તો જાતિવિભાજન લક્ષણોમાં જુદા જુદા વિદ્વાનોના જુદા જુદા અભિપ્રાયો છે પુનઃ જો (Pruner Bey), બોરી ડે સે વેસા (Bory de St Vincent) અને હેકેલ (Haeckel) માયાના વાળની આકૃતિ તથા રંગને, કુવિયે (Cuvier) અને સર વિલ્યમ ફ્લોવર (Sir William Flower) ત્વચાના વર્ણને, બ્રોકા (Broca) અને ટોપીનાર્ડ (Topinard) માયાના વાળની આકૃતિ તથા રંગ, મસ્તકમાનપ્રમાણ તેમજ ત્વચાના વર્ણને તથા ઇસિડોર ગોફ્રોય [Isidore Geoffroy] માયાના વાળની આકૃતિ તથા રંગ, નાસિકા માન પ્રમાણ, ત્વચાના વર્ણ, મસ્તકમાનપ્રમાણ તેમજ મુખમુદ્રાકૃતિને જાતિભેદ પાડવામાં આવશ્યક લક્ષણો માને છે ૧૪ માત્ર મસ્તકમાનપ્રમાણથીજ એક જાતિનો ખીજી જાતિથી વિભાગ પાડવો, એવો અભિપ્રાય તો કોઈ પણ માનવતત્ત્વવેત્તાનો નથી કેવો દેશના ઠાંગણા મતુષ્યો વિશાલમસ્તકવાન છે, દક્ષિણ આફ્રિકાના યુથમેનો ઉન્નતમસ્તકવાન છે, છતાં તે બે જાતિઓ એકજ જાતિની શાખાઓ છે, એમ માનવામાં આવે છે અમેરિકાના ઇન્ડિયનોની એકજ જાતિ ગણવામાં આવે છે, છતાં તેના ઉપવિભાગોની મસ્તકકૃતિ જુદી જુદી હોય છે ૧૫ સ્કેન્ડિનેવીયનો અને ઇટાલીયનો જુદી જુદી જાતિના છતાં તેઓ ઉન્નત મસ્તકવાન હોવાથી સર્જ (Sergi) તે બન્નેનો પોતાની મેડીટરેનીયન જાતિમાં સમાવેશ કરે છે, ત્યારે કાસને (Kasne) તેઓને જુદી જુદી જાતિઓના ગણે છે ૧૬ વળી નિકટવર્તી જાતિઓમાં જ્યારે બિન્નતા જોવામાં આવે છે, ત્યારે અત્યંત દૂરસ્થ જાતિઓ પ્રાયશઃ મસ્તકકૃતિમાં તો સમાન જ હોય છે કાસના હાઈવિયન (Haute Vienne) પ્રાતના ફ્રેંચોની મસ્તકકૃતિ નિકટવર્તી કોરેઝ (Correze) પ્રાતના ફ્રેંચો કરતા બંગાળના બ્રાહ્મણોને બહુ મળતી આવે છે તેજ પ્રમાણે બંગાળી બ્રાહ્મણોનું મસ્તકમાનપ્રમાણ અંગ્રેજો અને ચીનાઓ જેટલું હોય છે ૧૭ ખી, આરમ, ઇસ્કવીમો, સ્કેન્ડિનેવીયનો, નીઝો અને દક્ષિણ ઇટાલીયનો બિન્ન બિન્ન જાતિઓના છતાં ઉત્તર મસ્તકવાન છે, તેમજ ઉત્તર ઇટાલીયનો, બ્રહ્મદેશવાસીઓ, ફ્રેંચો, કોરીયાના લોકો, જર્મનો અને ઉત્તર અમેરિકાના ઇન્ડિયનો ચિપિટ મસ્તકવાન છે ૧૮ આ સર્વ હકીકતો ઉપરથી કદ પણ સિદ્ધ થતું હોય તો એટલુંજ સિદ્ધ થાય છે કે-જાતિવિભાજન લક્ષણોમાં મસ્તકમાન પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખવો, તે કેવળ નિર્ઘટ છે, એટલુંજ નહિ પણ એક વિદ્વાન તરીકે

૧૪ History of Anthropolgy by A C Hadden, P 92-94

૧૫ Anthropolgy by R R. Marret P 81-82

૧૬ Modern Review, May 1911, P 441

૧૭ The Study of Man by A C. Hadden, P 147

પણ આગળ વધીને કહે છે કે-હરકોષ જાતિવિભાજક લક્ષણ પ્રતારક માત્ર છે.”^{૧૮}

હિંદુસ્થાનની આર્ય, દ્રાવિડ અને મુગલ-એ ત્રણ મુખ્ય જાતિઓ પૈકી દ્રાવિડ જાતિ મૂળનિવાસી અને આર્ય તથા મુગલ હિંદુસ્થાનની બહારના વાયવ્ય તથા ઇશાન કોણના પ્રદેશોમાંથી આવેલી માનવામા આવે છે. તેજ પ્રમાણે શક લોકોએ પણ ઇ. સ. ના ૧લા સૈકાની આસપાસમાં વાયવ્ય કોણના પ્રદેશમાંથી હિંદુસ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો છે, એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. મુગલ સિવાય આર્ય, દ્રાવિડ અને શક જેવી પ્રાગૈતિહાસિક જાતિઓનાં શારીરિક લક્ષણો કેવાં હતા, તે જાણવાને કંઈ સાધન નથી. મૂળ આર્યો ઉન્નત મસ્તકવાન હતા, એમ પેન્કા (Penka) કહે છે, ત્યારે સર્જી (Sergi) તેઓને ચિપિટ મસ્તકવાન ગણે છે.^{૧૯} જર્મન વિદ્વાનો આર્યો ઉંચા કદના, ગૌરવર્ણના અને ઉન્નત મસ્તકવાન હતા, એમ કહે છે, ત્યારે ફ્રેંચ પંડિતો તેઓનાં (ચિપિટ મસ્તકવાન) આધ્યાધન જાતિમાં સમાવેશ કરે છે.^{૨૦} ઋગ્વેદની સંહિતામાં હિંદુસ્થાનના મૂળનિવાસી દસ્યુઓને અનાસ એટલે ચિપિટનાસાવાન કહેલ છે.^{૨૧} વર્તમાન દ્રાવિડો પણ ચિપિટનાસાવાન છે. સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કેટલાક શારીરિક લક્ષણો પ્રશસ્ય અને કેટલાંક નિંધ કહેલાં છે. પ્રશસ્ય લક્ષણો પ્રશસ્ય જાતિનાંજ હોવાં જોઈએ. તે પ્રમાણે ગણતાં મસ્તકની ઉન્નતતા અને વિશાલતા એ બંને લક્ષણો આર્યજાતિનાં હતાં, એમ સમજાય છે.^{૨૨} રાજાઓનું એટલે ક્ષત્રિયોનું મસ્તક છત્રાકાર તથા ગવાહ્ય એટલે વૈશ્યોનું મસ્તક પરિમંડલાકાર હતું; પરંતુ ધટ્ટાકાર અને ચિપિટ મસ્તક ધતર નિકૃષ્ટ જાતિઓનું હતું, એમ સ્પષ્ટ સૂચન થાય છે.^{૨૩} તેજ પ્રમાણે નાસાની ઉન્નતતા અને દીર્ઘતા પણ પ્રશસ્ય માનવામાં આવે છે;^{૨૪} તથા તે લક્ષણો પણ આર્યોનાંજ હતાં, એમ સ્વીકારવું પડે છે. એ રીતે જોતાં માત્ર ઉન્નત નહિ પરંતુ વિશાલ મસ્તક પણ, તેમજ દીર્ઘ અને ઉન્નત નાસિકા-એ આર્યોનાં લક્ષણો હતાં. તથા આર્યજાતિ પરિસ્થિતિના ભેદે ઉન્નત મસ્તકવાન અને વિશાલ મસ્તકવાન હતી, એમ પેન્કા અને સર્જી એ ઉભય વિદ્વાનોની માન્યતા સત્ય ઠરે છે. ઋગ્વેદના વચનાનુસાર દ્રાવિડ જાતિ માત્ર નાસિકાકૃતિથીજ આર્યોથી જુદી પડતી હતી. દીર્ઘ આર્યો અને ઉન્નત નાસાવાન હતા ત્યારે દ્રાવિડો ચિપિટનાસવાન હતા. સર હર્બર્ટ રીઝલીએ નાગરોને વિશાલ મસ્તકવાન હતાં પંજબના ખત્રી તથા રજપુતો જેઓને તે આર્યો ગણે છે, તેઓના જેવાજ દીર્ઘ અને ઉન્નત નાસવાન કહેલા છે; તે રીતે જોતાં નાગરોને આર્યોથી ધતર જાતિમા ગણવાનું કંઈપણ કારણ નથી. સર હર્બર્ટ રીઝલી, શક લોકો મોગોલીયા અને ચીનની સરહદ ઉપરના પ્રદેશમાંથી

૧૮ Anthropology by R. R. Marret, P. 82.

૧૯ Indian Empire Vol. I. Chap. VI. (New ed.) P. 299.

૨૦ History of Anthropology by A. C. Hadden, P. 146,

૨૧ ઋગ્વેદસંહિતા, મંડળ ૫ સૂક્ત ૨૬ મંત્ર ૧૦.

૨૨ શબ્દકલ્પદ્રુમ, સામુદ્રિક શબ્દ.

૨૩ છત્રાકારૈઃ શિરોમિસ્તુ નૃપા નિમ્નશિરા ધની ।

ચિપિટૈશ્ચ પિતુર્મૃત્યુર્ગવાહયાઃ પરિમંડલૈઃ ॥

ઘટ્ટમુદ્ગૌ પાપરુચિ ધનાઘૈઃ પરિવર્જિતઃ ॥

શબ્દકલ્પદ્રુમ-મસ્તક શબ્દ.

૨૪ શબ્દ કલ્પદ્રુમ, સામુદ્રિકમ્ શબ્દ.

આબ્યા હતા, તેથી તેઓ ચિપિટ મસ્તકવાન હતા, એમ કહે છે પરંતુ અત પર દર્શાવવામાં આવશે, તેમ તે લોકો તે પ્રદેશમાંથી આબ્યા ન હતા, પરંતુ તેઓ હાલના સૈબીરીયા, તા-તાર, કીમીયા, પોલાડ, હગરી, લીથુનીઆ, જર્મન ઉત્તર ભાગ, સ્વીડન અને તોર્વે વિગેરે પ્રદેશોમાં વસેલા હતા તે પ્રદેશોની આધુનિક વસ્તિમાં ઉત્તર, વિશાળ અને ચિપિટ-એ ત્રણે પ્રકારના મસ્તકોની જાતિઓ વિદ્યમાન છે ત્યારે હિંદુસ્થાનમાં આવેલા શક લોકોની મસ્તકકૃતિ કેવી હતી, તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી

શક અને દ્રાવિડ જાતિઓના સાકર્યથી ઉત્પન્ન થયેલી કોઈ પણ પ્રકારની જાતિ હાલમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કરતાં પહેલાં એક અતિ મહત્વનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, તે એ છે કે-‘અત્યંત દૂરસ્થ જાતિઓનું પરસ્પર વૈવાહિક સાકર્ય થાય, તો તે સાકર્યથી ઉત્પન્ન થયેલી, મહરજાતિ ચિરકાળ સુધી ટકી શકે ખરી?’ મેન્ડેલ (Mendel) ની પ્રક્રિયા પ્રમાણે બે પરસ્પર વિરુદ્ધ લક્ષણોવાળા માતાપિતા (શક-દ્રાવિડના સંબંધમાં ચિપિટ મસ્તકવાન પિતા અને ઉન્નત મસ્તકવાન માતા) ની જે સંકરપ્રજા થાય, તેમાં બેમાંથી એક લક્ષણ આધિભાવ પામે છે, પરંતુ તે બે લક્ષણના મધ્યમ લક્ષણવાળી (એટલે વિશાળ મસ્તકવાન) સંતતિ ઉત્પન્ન થતી નથી કદાચ થાય તો જે પ્રજા ઉત્પન્ન થાય, તેમાંથી એક ભાગ ચિપિટ મસ્તકવાન, એક ભાગ ઉન્નત મસ્તકવાન અને એક ભાગ વિશાળ મસ્તકવાન થાય છે વાસ્તવિક રીતે તો માતાપિતાના વિરુદ્ધ લક્ષણો સંકર પ્રજાના ખીજ કોષો (Germ-cells) માં આવિચ્છિન્નપણે વહેંચાઈ જવા બેમુજબે ૨૫ પરંતુ જ્યાં તેમ ન બને અને તેમાંથી મધ્યમ લક્ષણોત્પાદક ખીજ કોષો ઉત્પન્ન થવા પામે તો પરિણામે તે સંકર પ્રજાની વંશવેલ વૃદ્ધિ પામી શકતી નથી ૨૬ અત્યંત દૂરસ્થ જાતિઓના વંશવિસ્તારમાં તો તદુપગત ઇતર અનેક બાધાઓ ઉપસ્થિત થાય છે કેવળ વિરુદ્ધ હવા પાણીવાળા પ્રદેશમાં કોઈ પણ જાતિ ચિરકાળ સુધી ટકી શકતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ વિજીત પ્રજા સ્વભૂમિના જે વ્યાધિઓમાંથી યુક્ત રહી શકે છે, તે વ્યાધિઓ દૂર પ્રદેશવાસી વિજેતાઓને સહારક થઈ પડે છે કદાચ વિજેતાઓ વિજીત પ્રજાની સાથે વૈવાહિક સંબંધથી જોડાય નહિ, તો પણ વિરુદ્ધ હવા પાણીવાળા પ્રદેશમાં તો તેઓનો સમૂળ નાશ જ થાય છે વળી પ્રોફેસર રિડ્જવે (Prof Ridgeway) કહે છે, તેમ વિજેતાઓ વિપુલ સમૃદ્ધિના યોગે વિપયોનો અતિ સંભોગ કરવાથી તેમજ મધ્યમ અને નિકૃષ્ટ વર્ગના મનુષ્યોની જેમ જાતમહેનત નહિ કરી શકવાને લીધે તેઓનો નાશ થાય છે ૨૭ શક લોકો પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં વિજેતા રૂપે જ આબ્યા હતા તે સમયે તે પ્રદેશમાં માત્ર દ્રાવિડ જાતિજ વસતી હતી, એમ કહેવું તે ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી કેવળ વિરુદ્ધ જ છે મહાભારતના કાળમાં યાદવોએ ત્યાં મોટું રાજ્ય ગ્રાપ્યું હતું ગુજરાત અને દાકિયાવાડમાં તે કાળથી અનેક તીર્થો નિર્માયા હતા છતાં ઉત્તર હિંદુસ્થાનના આર્યોએ આવીને ત્યાં નિવાસ ન કર્યો હોય, તે કેવળ અસંભવિત જ છે બ્યારે એમ છે, ત્યારે પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં જેમ તક-દ્રાવિડ જાતિ જોવામાં આવે છે, તેમજ આર્ય, શક-આર્ય અને આર્ય-દ્રાવિડ જાતિઓ કેમ જોવામાં આવતી નથી, તે સમજી શકાતું નથી તક લોકોની પૂર્વે ગુજરાત અને

૨૫ Bateson 'Mendelism' p p 50-54

૨૬ Doncaster 'Heredity', P 109

૨૭ Modern Review, May 1911, P 451-52

(૨) પ્રાન્તતત્ત્વવિદ્ દેવદત્ત ભાંડારકારના અતતું ખંડન.—ઈન્ડીયન એન્ડીકવેરીના ઇ. સ. ૧૯૧૧ ના જન્યુઆરી માસના ગ્રંથમાં પ્રાન્તતત્ત્વવિદ્ દેવદત્ત ભાંડારકરે ‘હિંદુઓમાં વિદેશીય જાતિઓનું તત્ત્વ’ (Foreign Elements in the Hindu Population) એ નામનો લેખ લખ્યો છે. તે લેખમાં મૈત્રક જાતિ વિષે લખતાં તેઓ નાગરજાતિની ઉત્પત્તિ વિષે લખે છે કે:—

“કેવળ ધર્માચી દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરતાં પણ વર્તમાન નાગરજાતિમાં બ્રાહ્મણ અને અબ્રાહ્મણ વર્ણોનું વિસ્મયકર સંમિશ્રણ જણાય છે, તેઓનાં દેવ અને શર્મ—એ બે શર્મો ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર બ્રાહ્મણવર્ણસૂચક છે; વર્મશર્મ ક્ષત્રિય વર્ણસૂચક, દત્ત અને ગુપ્ત વૈશ્યવર્ણ સૂચક અને દાસશર્મ શૂદ્રસૂચક છે. એમ પણ અનુમાન કરી શકાય કે—નાગરજાતિ આ ચારે વર્ણોની બનેલી છે. પરંતુ મને તો એ જ વાસ્તવિક લાગે છે કે આ સઘળાં શર્મો ભિન્ન ભિન્ન શ્રેણીઓનાં નામો છે, અને તે સઘળા શ્રેણીઓ સાથે ગુજર જાતિનો સંસર્ગ હોઈને તે શ્રેણીઓનું નાગરજાતિમાં સાકર્ય થયું છે.”

ઉપરનું અનુમાન ઉપજવવાને માટે તેઓ નીચે પ્રમાણે દારણો દર્શાવે છે.

૧ વલ્લી રાજાઓના તામ્રપત્રોમાં તેઓએ પોતાને મૈત્રક જાતિના લખેલા છે; તેથી તેઓ મૈત્રક જાતિના હતા, એમ સિદ્ધ થાય છે. મૈત્રક અને મિહિરો જે મર્સની જાતિ હતી, તે પર્યાયવાચી છે; બન્નેનો અર્થ સૂર્ય થાય છે. તેનો મૂળ પુરૂષ મદાર્ક, તેનો પુત્ર ધરસેન અને તામ્રપત્રોમાં વપરાયેલો શબ્દ દિવિરપતિ—એ ત્રણ શબ્દો હિંદુ શબ્દો નથી. તેથી તેઓ કોઈ વિદેશીય મૈત્રક જાતિના હતા, એમ સિદ્ધ થાય છે. ઇ. સ. ૫૦૦ ના અરસામાં તેઓએ હુણોની સાથે હિંદુસ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો.^{૪૭}

૨ વલ્લી રાજાઓનાં કેટલાક તામ્રપત્રોમાં જે પ્રતિગ્રહિતા બ્રાહ્મણોનાં નામો જોવામાં આવે છે, તે બ્રાહ્મણો આનંદપુર (હાલનું વડનગર) થી આવેલા હતા, અને તેઓનાં ગોત્રો બૈજવાપસ અને શાર્દરાહ્યાદિ લખેલાં છે. તે ઉપરથી તે બ્રાહ્મણો નાગર હતા; એમ સિદ્ધ થાય છે. તે પ્રતિગ્રહિતા નામોની સાથે મિત્ર, દત્ત, ઘોષ, ત્રાત—એ ઉપાધિઓ વાપરેલી છે. આ ઉપાધિઓ નાગરોનાં પ્રાચીન તર શર્મો માંહેની છે; અને તે ઉપાધિઓ કુળ સૂચક અથવા શ્રેણીસૂચક છે. તેમની એક ઉપાધિ મિત્ર છે. આક્રેદ, રોહીલખંડ અને ગોરખપુરમાંથી મળી આવેલા શિક્કાઓ ઉપરના રાજાઓના નામોસાથે મિત્ર શબ્દ કોતરેલો જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી તે રાજાઓ મિત્ર જાતિના હતા, એમ માનવામાં આવ્યું છે.^{૪૮}

નાગરો વિષે પ્રથમ હકીકત વલ્લીરાજાઓના તામ્રપત્રો ઉપરથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેઓ વલ્લી રાજાઓની સાથેજ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા અને મૈત્રક તથા મિત્ર એક જ જાતિ હતી, એમ અનુમાન થાય છે.

^{૪૭} ઉપર્યુક્ત લેખ નિવાય તેઓએ ઇ. સ. ૧૯૦૯ના Journal of the Bengal Asiatic Society નામના પત્રમાં ગુહિલોત અને નાગરો વિષે લેખ લખ્યો છે, તેમજ ‘વસંત’ પત્રના વિ. સં. ૧૯૬૬ ના ક્રાંતિક્ય માસના અંકમાં મેવાડના રાણાઓ અને નાગરો વિષે એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે. એ લેખોમાં વલ્લી રાજાઓ, નાગરો અને મેવાડના રાણાઓ એકજ જાતિના એટલે મૈત્રક જાતિના હતા, એમ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

^{૪૮} Indian Coins by Rapson p. 44 & 53 તથા Catalogue of Coins in the Indian Museum, Calcutta by V. A. Smith, p. 184.

૩ નાગરશાંતિનો એક વિભાગ પ્રશ્નોગ નાગરોનો છે. પ્રશ્નોગનો પોતાનો અહિંચત્રા હશે છે આ અહિંચત્ર ગામ હિમાલયની દક્ષિણે ચિનાય અને મતલજ નદીઓની વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવ્યું હતું તે બાબતોથી ચાહમાન (ચુહાણુ), પ્રતિહાર (પટ્ટીયાર), કદમ્બ અને સિદ્ધ જાતિઓ આવી છે તે સઘળી જાતિઓ જેમ વિદેશીય છે, તેમ આ મિત્ર અથવા મૈત્રિક જાતિ પણ વિદેશીય છે.

૪ કાયસ્થોમાં મિત્ર અથવા મૈત્ર અવટક છે, તેમજ શ્રીમાંળી બ્રાહ્મણોમાં પણ નાગર શાંતિના ૧૩ શર્મો પૈકીના ૯ શર્મો છે કાયસ્થો ઉત્તર (કનોન) માંથી બગાળામાં આવેલા છે, તે ઉપરથી નાગરો, કાયસ્થો અને શ્રીમાંળી બ્રાહ્મણો એક જ જાતિના છે.

૫ શુભરાતની વાણીયાશાંતિમાં નાગર નામની એક ઉપશાંતિ છે, ખુલ્લશહરમાં શુભર-નાગર નામની એક શાંતિ છે તે ઉપરથી તે સઘળી શાંતિઓ કોઈ નગર નામના ગામમાંથી આવેલી હોવી જોઈએ.

૬ હિમાલયની દક્ષિણે આવેલા અહિંચત્ર ગામ પાસે આધુનિક કાગડા ગામ છે તે રથજે પ્રથમ નગરકોટ કરીને ગામ હતું કાશિકાવૃત્તિકારના જાણવામાં પણ એક નગર નામનું ગામ હતું તે નગરકોટ અથવા નગર નામના ગામમાંથી જુદા જુદા રોગા હિંદુસ્થાનમાં જઈને વસ્યા, તેઓ સઘળા નાગરમંત્રાથી ઝોળખાયા અહિંચત્ર તેની સમીપ આવેલું હોવાથી આ વસતી જાતિ અને નગરકોટમાં વસતી જાતિ એક જ હશે જે તેમ ન હોત તો વડનગરના નાગરો અહિંચત્રથી આવનારાઓને પોતાની શાંતિમાં ભેળવે નહિ.

વલ્લભી રાજાઓના જે તામ્રપત્રો મળ્યા આવ્યા છે, તેમાં પ્રસન્નપ્રણતામિત્રાણાં મૈત્રિકાણામતુલ્યલક્ષણમણ્ડલાભોગપ્રહારશતલઘ્નપ્રતાપાત્-એ વાક્ય છે તેનો અર્થ જે રીતે દરવામાં આવે છે 'બલાહારે જેઓએ શત્રુઓને નમાવ્યા છે, તેવા મૈત્રિકોની મોટી અને બલવાન મેના ઉપર અમખ્ય પ્રહારો કરીને જેણે કીર્તિ મેળવી છે, તે (વલ્લભી રાજા), એવો એક અર્થ થાય છે ત્યારે હુલ્ત્ઝ (Hultzsh) ના અભિપ્રાયને અનુસરીને દેવત્ત બાહારકા સપન્ન ને બદલે સપન્ન નામનાંતર કરીને 'બલાહારથી શત્રુઓને નમાવનાર મૈત્રિકોના સૈન્યના શત્રુઓના સમૂહ ઉપર અમખ્ય પ્રહારો કરી જેણે કીર્તિ મેળવી છે, તે (વલ્લભીરાજા),' એવો અર્થ કરે છે ૫૦ પ્રથમ અર્થથી મૈત્રિકો વલ્લભી રાજાઓના શત્રુઓ હતા, એમ પ્રતીત થાય છે, ત્યારે બીજા અર્થથી વલ્લભી રાજાઓનું સૈન્ય મૈત્રિકોનું બનેલું હતું, એટલે તે પોતે તેનો સરદાર હોઈને તે જાતિનો એટલે મૈત્રિક જાતિનો હતો, એમ સમજી લેવાય છે કાશિવાવાડના પોરનદરના રાજ્યમાં આજે પણ મહેર જાતિના મૂળ આગીઆઓ છે મહેર શબ્દ મિહિરનો અપભ્રંશ છે, અને મિહિર તથા મૈત્રિક એક જ જાતિ હોય, તો આધુનિક મહેર જાતિ, તેમ ઉપર્યુત તામ્રપત્રોમાં લખેલી મૈત્રિક જાતિ હશે, એમ અનુમાન થાય કે આ મહેર જાતિ તેમજ કાશિવાવાડની કાકિ જાતિ જે સીચિયન અથવા સિચિક જાતિ જ મનાય છે, તે બન્ને જાતિઓ અઘાપિ પર્વત રજપુતોથી ઉતરતી જાતિઓ ગણાય છે રજપુતો પણ તેઓની સાથે દેવાહિન મંથક કરતા નથી તથા ગોહિલો જેઓ શુદ્ધ રજપુતો મનાય છે, તેઓના

૪૯ નંદ, ત્રાવ, મિત્ર, બલ, દાસ શુભ, ધોપ, દત્ત અને દેવ

જેધપુરના રાજ્યનું ઈ સ ૧૮૯૧નું વરિતપત્રક, ભા ૧ ૫ ૧૪૧-૩

૫૦ Indian Antiquary, January, 1911, p 33

વલ્લભી રાજગોની જાતિ સાથે કંઈ પણ સંબંધ હોય, તો વલ્લભી રાજગોને મૈત્રક જાતિમાં શી રીતે ગણી શકાય, તે સમજી શકાતું નથી. વળી પાદાન્તર કરીને અર્થ ફેરવવાથી ધાર્મિક કૃત્રિમતા આવી જાય છે. સ્વાભાવિક અર્થ તો સંપન્ન પાદથીજ થઈ શકે છે. તેમ છતાં પણ વલ્લભી રાજગોની જાતિ મૈત્રિક હોય કે ન હોય, તેની સાથે પ્રસ્તુત વિષયને કંઈ સંબંધ નથી. અહિં તો એટલો જ પ્રશ્ન છે કે-મૈત્રક જાતિ વિદેશીય હતી કે શી રીતે? અથવા મિત્ર નામની જાતિ હોવાનું કંઈ સળંગ પ્રમાણ મળી શકે છે કે કેમ?

મૈત્રક શબ્દ મિત્ર ઉપરથી નિષ્પન્ન થયો છે; મિત્ર અને મિત્રિરનો અર્થ સૂર્ય થાય છે; તેથી તે બન્ને શબ્દો પર્યાયવાચી છે. પરંતુ તેટલા ઉપરથી મર્મની મિત્રિરજાતિ તેજ મૈત્રક જાતિ છે, એમ માનવાનું કંઈ કારણ નથી. વલ્લભીરાજગોનાં જે તામ્રપત્રો મળી આવ્યાં છે, તેમાં માત્ર દ્વિતીય ધરસેનના તામ્રપત્રમાં ધરપદ રાજાને પરમાદિત્યમક્ત કહેલ છે;^{૫૧} તે સિવાય કોઈ પણ રાજા સૂર્યોપાસક હતા, એમ લખાયેલું નથી. વલ્લભી વંશના પ્રારંભના રાજાઓ તો સૂર્યોપાસક ન હતા, એ સિદ્ધ છે. છતાં પાદગથી કોઈ રાજાએ સૂર્યોપાસના ગ્રહણ કરી હોય તો તેથી તેઓ મૂળથી જ સૂર્યોપાસક હતા, એમ કહી શકાય નહિ. કદાચ તેઓ સૂર્યોપાસક હોય અને મૈત્રક એટલે સૂર્યોપાસક જાતિ એવો અર્થ થતો હોય તો પણ તેટલાજ ઉપરથી તે જાતિને વિદેશીય ગણવાનું કંઈ કારણ નથી. છેક વૈદિક કાળમાં સૂર્યોપાસના હતી; ઋગ્વેદની મંદિતામાં સૂર્યનું બીજું નામ મિત્ર કહેલ છે; કૃષ્ણ યજુર્વેદની એક શાખા મૈત્રાયણી છે; વિષ્ણુ પુરાણની કથા કહેનાર મૈત્રેય નામના ઋષિ હતા; બૌદ્ધધર્મગ્રંથોમાં મૈત્રેય નામનો બોધિસત્ત્વ હોવાનું પણ લખ્યું છે. અર્થાત્ ઝંદ-અવસ્તાની મિત્રોપાસના જેટલી જ અથવા તેથી વધારે પ્રાચીન વૈદિક મિત્રોપાસના હતી. તો તે જ સમયથી આર્યાવર્તમાં મિત્રોપાસક મિત્ર અથવા મૈત્રક વંશ આવ્યો આવતો હોય, તો તે અસંભવિત નથી. મનુસ્મૃતિમાં તો સંસ્કારહીન વૈશ્યની પ્રજાને મૈત્ર અને વૈદેહ જાતિના પુરૂષ અયોગવ જાતિની સ્ત્રીથી જે પ્રજા ઉત્પન્ન કરે, તેને મૈત્રેયક કહેલ છે.^{૫૨} આ ઉપરથી તો સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે-મિત્ર અને મૈત્રક જાતિઓ એટલે મનુસ્મૃતિમાં કહેલી મૈત્ર અને મૈત્રેયક જાતિઓ વિદેશીય નથી, તેમ જ તે બન્ને જાતિઓ એક જ નથી, પણ જુદી જુદી છે.

વલ્લભી રાજાઓના નામોમાં ભટ્ટાર્ક, ધરસેનાદિ નામો તથા તામ્રપત્રોમાં વપરાયેલો દિવિરપતિ શબ્દ વિદેશીય જ છે, એમ માનવાનું શું કારણ છે? ભટ્ટાર્ક અને ધરસેનાદિ શબ્દો તો શુદ્ધ સંસ્કૃત ભાષાના જ છે. દિવિર શબ્દ જૈન સાહિત્યમાં વપરાયેલો જોવામાં આવે છે. તેમ છતાં કદાચ તે શબ્દ વિદેશીય હોય, તોપણ દિવિરપતિ શબ્દ સંધિવિચ્છાદિકૃત અધિકારીની ઉપાધિ તરીકે ચોખ્ખો જોવામાં આવે છે. વલ્લભી રાજાઓની પેઢેલાં યવન, પાર્થિયન, શક વગેરે જાતિઓનાં રાજ્યો પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં થઈ ગયાં હતા. તેઓના રાજકીય શબ્દો વલ્લભી રાજાઓએ વાપર્યાં હોય તો તેમાં અસંભવિત જેવું શું જણાય છે? આજે શુદ્ધ રજપુતોનાં રાજ્યોમાં રાજવ્યવહારની ભાષામાં અનેક શરસી અને અંગ્રેજી શબ્દો વપરાય છે, તે ઉપરથી તે રાજ્યોના રાજાઓ વિદેશીય છે, એવું અનુમાન થઈ શકે?

વલભી તાત્રપત્રોમા લખેલી મેત્રક નામની જાતિ હતી, એમ 'સ્વીકારીએ, તે પશુ મિત્ર નામની કાંઈ સ્વતંત્ર જાતિ હતી, એમ માનવાને જોઇએ તેવા પ્રમાણો મળી શકતા નથી. તે તાત્રપત્રોમાથી આનંદપુરના બ્રાહ્મણોને ધન આપ્યાની હકીકત મળી આવે છે, તે ઉપરથી દેવદત્ત ભાડારકર નાગરોનો પેઢેસો દેખાવ વલભી ગંજઓની સાથે થયો હતો, એમ કહે છે, તેમ જ તે તાત્રપત્રોમા પ્રતિબ્રહ્મિતા બ્રાહ્મણોમાથી કોઈ નામને અંતે મિત્ર ઉપાધિ જોવામા આવે છે તે ઉપરથી તેમજ આઉદ, રાહીલાખંડ અને ગોરખપુરના શિક્ષાઓ ઉપરના રાજઓના નામોની સાથે મિત્ર શબ્દ કોતરાયેલો હોવાથી, મિત્ર નામની સ્વતંત્ર જાતિ હતી, એમ તેઓતુ કહેવું છે

વલભી તાત્રપત્રોમા મિત્રાદિ જે ઉપાધિઓ પ્રતિબ્રહ્મિતા બ્રાહ્મણોની સાથે લખેલી છે, તે નાગરોના ધણા કાળથી ચાલતા આવેલા શર્મો છે, અને તે શર્મો જાતિ અથવા શ્રેણી સૂચક છે, એમ તેઓની માન્યતા છે વસ્તુતઃ તે ઉપાધિઓ શર્મો નથી મળે શર્મ પોતેજ એક ઉપાધિ છે અને બ્રાહ્મણવર્ણસૂચક તેનો અર્થ થાય છે નાગરો બ્રાહ્મણ વર્ણના છે, તેથી તેઓના નામને અંતે શર્મ લગાડવાની જરૂર છે શર્મનો પેઢેસા મિત્રાદિ ઉપાધિઓ લગાડવામા આવતી હોવાથી વ્યવહારમા તે ઉપાધિઓ શર્મસંવાદી જોળખાય છે પરંતુ વસ્તુતઃ તે તે ઉપાધિઓ આસુખ્યાયણોના નામો છે નાગરોના સાથી જુના પ્રવશાધ્યાયમા તે વિષે નીચે પ્રમાણે લખેલું છે —

મૂર્તિમયૌ નાગવત્તો મિત્રદેવૌ ચ વર્મ ચ ।

ગુપ્તનન્દૌ ચ ઘોષશ્ચ શર્મદાસૌ ચ દામ ચ ॥

ગ્રાતદત્તૌ ચ શર્માણ આમુખ્યાયણસંજ્ઞકા ।

મુદ્રલેનૈવ મુનિના ચતુર્દશ રૂતીરિતા ॥૫૩

સ્કંદપુરાણાન્તર્ગત નાગરખંડ જેની ગ્યના મોડામા મોડી ધ સ ના ચારમા સેકાના અર્થમા અથવા પાંચમા સેકાના ચારમા ચંદ્ર છે, તેમા પશુ આસુખ્યાયણ વિષે ઉદ્દેશ્ય જોવામા આવે છે વડનગરનું પ્રથમ નગર નામ પાડનાર તથા ત્યાં વસનારા બ્રાહ્મણોને નાગરર્મણા આપનાર ભદ્રચંદ્ર બીજા નામ પ્રભાવદત્ત હતુ, એમ પશુ કહેવું છે ૫૪ તેથી આ શર્મો તે ખરી રીતે આસુખ્યાયણોજ હતા, એ નિર્મલ્ય છે આસુખ્યાયણ શબ્દનો અર્થ આપ્તેના શબ્દકાપમા અમુખ્ય સ્વાતત્ત્વ અપત્યમ્, એમ આપેલ છે, અને શબ્દ ક્ષપ્તુમમા સ્વાતત્ત્વશોદ્ધ અથવા સત્કુલજાત એવો આપેલો છે અર્થાત્ મિત્રાદિ જે ઉપાધિઓ નાગરોમા લગનાદિક પ્રસંગે નામોની સાથે જોલાવવાનો રીવાજ છે, તે ઉપાધિઓ કુળના નામો છે, જાતિ અથવા શ્રેણીના નામો નથી કુળના નામો કુળમા કોઈ પ્રખ્યાત પુરુષ થઈ ગયો હોય, તેના નામથી, અથવા તે પુરુષ જે ધ ધો કરતો હોય, તે ઉપરથી, અથવા તે પુરુષ જે રાજ અથવા રોકની નોકરી કરતો હોય, તે રાજ અથવા શેઠના નામ ઉપરથી અથવા નિવાસગામના નામ ઉપરથી અથવા તેવા જ બીજા કારણથી પડી જાય છે શુદ્ધ નામના પુરુષના નામ ઉપરથી ગોહિલવંશનું નામ પડ્યું છે આજે પશુ દરેક જાતિમા પ્રખ્યાત પુરુષોનાં નામો ઉપરથી આપ્યા વગરના અથવા કુળના નામો પડેલા

૫૩ પાંડિત જગદ્દત્ત ૫ ચોલીકૃત નાગચંત્પત્તિ, પૃ. ૧૨૫.

૫૪ નાગરખંડ અ. ૧૦૪ ક્રોડે ૭૭—૭૮ તથા અ. ૧૧૫ રો. ૩ (વેદસ્કંદ ૧ લાપખાના તપસ્યી કપાયેલ સ્કંદ પુરાણ,)

માટે એક જ બાબત રહે છે. પ્રશ્નોરા નાગરો વડનગરની નાગરજ્ઞાતિની ઉપજ્ઞાતિ છે; તેઓ પોતાને અહિચ્છત્રીય કહે છે. યજ્ઞવલ્કેના ભાષ્યદાર મહીધર પોતાને અહિચ્છત્રીય કહે છે.^{૬૪} આહમાન, કદંબ અને સિંદ જાતિઓ પણ અહિચ્છત્રીય આવી હતી, એમ કેટલાક લેખો ઉપરથી જણાય છે. આ અહિચ્છત્ર ગામ હિમાલયની દક્ષિણે ચિનાગ અને સતલજ નદી-ઓની વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવ્યું હતું. તે પ્રદેશમાં અહિચ્છત્રની નજીક હાલ જ્યાં ધાંગડા ગામ છે, ત્યાં નગર અથવા નગરકોટ નામનું ગામ હતું. તે ગામથી અમુક જાતિનો સમવાય વર્તમાન વડનગર ગામમાં જમને વસ્યો; તેઓએ તે ગામનું નામ નગર પાડ્યું. અને પોતાને નાગરસંજ્ઞાથી જોળખાવવા લાગ્યા. તેજ પ્રમાણે તેજ જાતિનું ખીલું ટોળું શુલ્કંદશદરમાં ગયું; આજ ત્યાં શુલ્કંદ નાગરો છે, તેઓ તે જાતિના અને તે ગામના છે; તેજ પ્રમાણે શુલ્કરાતમાં નાગર વાણીયાની જાતિ, જોટામાં નગર નામની જાતિ-વગેરે જ્યાં જ્યાં નાગર-સંજ્ઞાથી જોળખાતી જાતિઓ છે, તે સઘળી નગરકોટમાંથી જ તે તે સ્થળોએ ગઈ હતી, અને તેજ કારણથી તેઓની નાગરસંજ્ઞા પડેલી છે. એ પ્રમાણે શ્રીયુત્ દેવદત્ત ભાડારકરની વિવાદોદ્ઘોષિ છે.

પરંતુ પ્રશ્નોરા પોતે અહિચ્છત્રના હતા, તેથી વડનગરનાગરો મૂળ નગરકોટના નિવાસીઓ હતા, એમ માનવાને કંઈ પણ સ્વતંત્ર પ્રમાણ નથી; પ્રત્યુત, નાગરખંડમાંથી તો તેઓ કુરુક્ષેત્રમાંથી આવ્યા હતા, એમ સ્પષ્ટ થાય છે. નાગરખંડમાં કોઈ પણ સ્થળે અહિચ્છત્રનું નામ લખેલું જોવામાં આવતું નથી. છતાં પ્રશ્નોરા પોતાને શા માટે અહિચ્છત્રીય કહે છે? તે પ્રશ્નનું સમાધાન નાગરખંડમાંથી જ થઈ શકે છે. નાગરખંડમાં લખેલું છે કે-વડનગર જેનું મૂળ નામ ચમત્કારપુર હતું, તે ચમત્કારપુરના રાજાઓના બચથી કેટલાંક ગોત્રના બ્રાહ્મણો હિમાલયમાં ભાગી ગયા હતા, ત્યાંથી ઇંદ્રે તેઓને સમજાવીને ચમત્કારપુરમાં પાછા આણ્યા.^{૬૫} આ બ્રાહ્મણો ગર્તાતીર્થમાં વસ્યા હતા; અને તેઓની આશ્રવિકા ચમત્કારપુરના બ્રાહ્મ-

૬૪. મંત્રમહોદધિ, તરંગ ૨૫ શ્લો. ૧૨૧.

૬૫. ઇન્દ્રોઽપિ વિષ્ણુવાક્યેન હિમવંતં સમાગતં ॥

પેરાવતં સમારુહ્ય નાગેન્દ્રં પર્વતોપમમ્ ॥ ૧ ॥

તત્રાપદ્યદૃષ્ઠીસ્તાન્સ ચમત્કારસમુદ્ભવાન્ ॥ ૨ ॥

ઇન્દ્ર ઉવાચ ॥ હાટકેશ્વરજં ક્ષેત્રં ત્યક્ત્વા તીર્થમયં શુભમ્ ॥

કસ્માદત્ર સમાયાતા હિમાર્તિજનકે ગિરૌ ॥ ૧૨ ॥

બ્રાહ્મણા ઋચુઃ । અસ્મામિસ્તેન દોષેણ ત્યક્તં સ્થાનં નિજં હિ તત્ ॥ ૨૩ ॥

અપરં તત્ર ભૂપોઽસ્તિ દેશે દાનપરઃ સદા ॥

આનર્તાધિપતિર્ય્યાતઃ સર્વભૂમૌ સદૈવ સ ॥ ૨૭ ॥

દદાતિ વિવિધં દાનં હસ્ત્યશ્વકનકાદિકમ્ ॥

યદિ તત્ર ન ગૃહ્ણીમસ્તદા કોપઃ સ ગચ્છતિ ॥ ૨૮ ॥

ભૂપાલે કોપમાપન્ને સ્વજનેષુ વિરોધિષુ ॥

સિદ્ધિર્નો તપસોઽસ્માકં તેન ત્યક્તં નિજં પુરમ્ ॥ ૨૯ ॥

ઇત્યુક્તાસ્તેન તે સર્વે શક્રેણ સહ તત્ક્ષણાત્ ॥

કણ્યપશ્ચ કૌણ્ડિન્યઃ સહજાશઃ શાર્કવો દ્વિષઃ ॥ ૩૬ ॥

વૈજવાપરૈષ્વ ષષ્ઠઃ કોપિષ્ઠલો દ્વિકસ્તથા ॥

પત્તકુલાષ્ટકં પ્રાપ્તમિન્દ્રેણ સહ પાર્થિવ ॥ ૪૭ ॥

અ. ૨૦૭.

જોથી આવતી હતી તેઓ ચમત્કારપુરના રાજાઓ પૌરાહિત્ય પણ કરતા હતા ૧૬, તે બ્રાહ્મણોજ અહિંચરથી આવ્યા હતા, એવી માન્યતા ચાલી આવે છે ૧૭ આજ કાળથી તેઓ અહિં ચરથી આવેલા છતાં ચમત્કારપુરના બ્રાહ્મણોએ તેઓને પોતાની યાત્રિયા દાખલ કર્યા હતા, વળી જે કાળમાં અહિંચરથી આક્રમણ, પ્રતિહાર, કદબ અને સિદ્ધ જાતિઓ આવી હતી, તે કાળમાં અથવા હજુ અને મૈત્રિક જાતિઓના કાળમાંથી જ નાગરોના પ્રથમ દેખાવ થાય છે, તેમ પણ નથી ઈ સ ૧૧૪૨ (વિ સ ૧૨૦૮) ની સાલની વડનગરની કુમારપાળ પ્રશસ્તિની પેઢેલા પણ નાગર યાત્રિના અસ્તિત્વના ધણી લિખિત આધારો મળે છે ઈ સ ૧૧૯૬ માં અણહીલવાડપાટણનિવાસી નાગરબ્રાહ્મણ વામનના પુત્ર લક્ષ્મીધરે વિરૂદ્ધવિધિ વિધ્વસ નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે તે ગ્રંથમાં તેઓએ પોતાના વંશનો વૃત્તાત આપ્યો છે, તે ઉપરથી તેઓના વંશના પૂર્વજોનો મૂળ પુરૂષ ધણી વર્ષો પેઢેલા વડનગરથી કાશીએ જઈ નિવાસ કર્યો હતો, એમ જણાય છે ૧૮ ઈ સ ૭૪૬ (વિ સ. ૮૦૨) ના વનરાજના તામ્રપત્રના એક શ્લોકમાં નાગરયાત્રિનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે ૧૯ વરાહપિહિર-કૃત બૃહત્સહિતામાં અને તે પેઢેલા ઝોઝામાં ઝોઝા ૧૦૦ વર્ષ પેઢેલા ગ્યાયેલી કાશ્યપ મહિતામાં પણ યાત્રિસૂચક નાગર શબ્દ જોવામાં આવે છે ૨૦ નાગરોના મળી આવતા સમજા પ્રવરાધ્યાયોમાં ઉપર્યુક્ત આયુધ્યાયણો વિ સં ૨૮૩ (ઈ સ ૨૨૭) થી પ્રચલિત હતા, એમ લખેલું છે ૨૧ તે ઉપરથી ઉપર કહેલી સઘળી જાતિઓનો હિંદુસ્થાનમાં પ્રવેશ થયો, તે પેઢેલા ધણી વર્ષોથી નાગરયાત્રિ વડનગરમાં વસતી હતી, એમ સિદ્ધ થાય છે એથી ઉસડું, તે યાત્રિ નાગરકોટમાંથી આવ્યાનું અનુમાન ઉપજાવે, તેમ પ્રમાણ મળી આવતું નથી

શ્રીયુત દેવદત્ત બાકારજ મૈત્રિક જાતિને ગુજરજાતિની એક શાખા ગણે છે, અને તેજ કારણથી નાગરોમાં ગુજરજાતિનું સાકર્ય છે, એમ તેઓની માન્યતા થયેલી છે પરંતુ મૈત્રિકજાતિને ગુજરજાતિ સાથે કંઈ પણ સંસર્ગ હતો, એમ માનવાનું કારણ મળતું નથી, તેજ રીતે નાગરયાત્રિને મૈત્રિકો અથવા ગુજરાની સાથે કંઈ પણ મંમથ હતો, એમ માનવાને પણ કંઈ આધાર મળતો નથી, ગુજરાતિ બાપા ગુજરજાતિની બાપા હતી અને રાજસ્થાનની ધતર બાપાઓની જેમ તેની મૂળ ઉત્પત્તિ પાહાડી નામની બાપાથી કે, એમ તેઓ માને છે ગુજરાતી બાપાની ઉત્પત્તિ ગમે તેમથી હોય, પણ તે બાપા ખોસનારા સઘળા મનુષ્યો એકજ જાતિનાં હોવાનું કંઈ કારણ નથી જો એમ હોય તો અમેરિકામાં વસતી નિઝોજાતિ જે કાવ્યામાં અંગ્રેજ બાપા ખોસે છે, તેને એગ્લેમેક્સન જાતિ માનવી પડે તેમ છતાં પ્રાચ્યવિદ્યામહાર્ણવ નગેન્દ્રનાથ વસુએ 'નાગરો અને નાગરી લિપિ' એ નામના લેખમાં અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ

૬૬ નાગરખંડ અ ૧૨૫ તથા ૧૨૬

૬૭ પ કિત ગમાસ કર પ ચોલીકૃત નામોત્પત્તિ, પૃ ૩૮

૬૮ ત્રિમાસિક, પુ ૬ અ ૩, પ ૬૦

૬૯ શ્રીમાલી સસપાલાશ્ચ પૌરવાતાશ્ચ નાગરા ॥

દિકપાલા ગુર્જરા મોદા, ચે યાસુવટયાસિન ॥

યુદ્ધિપકાશ, નવેમ્બર, ઈ સ ૧૮૮૧

૭૦ વરાહમિહિરકૃત બૃહત્સહિતા, અ ૧૮ અને તેની ઉપર ભટ્ટ ઉત્પલની સીમા કાશ્યપ સહિતામાંથી કરેલો ઉલ્લેખ શ્લો ૧૧-૧૨.

૭૧ ત્રિમાસિક, પુ ૪, અ ૧, પ ૧૭

કર્ચું છે કે-નાગરી લિપિ વડનગરમાં વસતા નાગરોએજ શોધી કાઢી છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં વસતી નાગર-ઉપજાતિ હજુ પણ તેજ લિપિનો ઉપયોગ કરે છે.^{૭૨} તે ઉપરથી પણ જણાય છે કે-ગુજરાતિ ભાષા અને તે સમયમાં ચાલતી લિપિ સાથે નાગરોને કંઈ પણ સંબંધ ન હતો. કાકટર ગ્રીયર્સને શ્રીયુત દેવદત્ત ભાંડારકરના લેખની સમાલોચના કરતાં નગેન્દ્રનાથનાં પ્ર-માણોને વજનદાર ગણેલા છે.^{૭૩} અર્થાત્ ભાષાના કારણથી પણ નાગરો અને ગુર્જરાને કાંઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ હોવાનું અનુમાન થઈ શકતું નથી.

જ્યારે એમ છે, ત્યારે એક પ્રશ્ન રહે છે કે-હિંદુસ્થાનમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોએ જુદી જુદી જાતિઓમાં નાગર સંજ્ઞાવાનું ઉપજાતિઓ છે, તેનો ખુલાસો શી રીતે થઈ શકે છે? તેનો ખુલાસો કદાચ ન થઈ શકતો હોય, તો પણ માત્ર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને અચ્છોમાં^{૭૪} પણ નાગર નામની ઉપજાતિઓ છે, તેજ હકીકત એવી છે કે-એકજ જાતિ હિંદુઓની નિકૃષ્ટતમ જ્ઞાતિથી આરંભીને ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાતિમાં દાખલ થઈ જાય, તે કેવળ અશક્ય અને અસંભવિતજ છે. છતાં, તે પ્રશ્નનો પણ ખુલાસો થઈ શકે તેમ છે. નાગર-જ્ઞાતિના વડનગરા, વિશનગરાદિ છ વિભાગો થયે કંઈ વિશેષ કાળ વ્યતીત થયો નથી. તે સમયમા અને તેની પહેલાં જેઓને જ્ઞાતિથી બહિષ્કૃત કરવામાં આવતા હતા, તેઓ બાહ્ય કહેવાતા હતા. આજે પણ પ્રત્યેક વિભાગના બાહ્ય અથવા વાયડો છે, તેમજ કાંઈ પણ વિભાગ સાથે સંબંધ નહિ ધરાવનાર સ્વતંત્ર નાગરબાપડનો વિભાગ પણ છે. ^{૭૫} તે બાહ્ય નાગરો ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોએ જઈને તે તે સ્થળોની અનુકૂળતા પડતી જ્ઞાતિઓ સાથે લગ્નસંબંધથી જોડાઈ જતા હતા; અને એ રીતે લગ્નથી ઇતર જ્ઞાતિઓ સાથે જોડાયેલાં મનુષ્યોની પ્રજા તેમજ તે પ્રજા સાથે સંબંધ રાખનારા તે તે જ્ઞાતિનાં મનુષ્યોનો પૃથક્ વિ-ભાગ પડી જતો હતો. આ પ્રમાણે જે જે જ્ઞાતિઓમા તેવા પૃથક્ વિભાગો પડી જતા હતા, તે વિભાગો તે તે જ્ઞાતિઓની ઉપજાતિ ગણાવવા લાગી, અને તે ઉપજાતિઓ નાગર સંજ્ઞાથી જોળખવા લાગી. ઉત્તમ, મધ્યમ અને નિકૃષ્ટ-સઘણી જ્ઞાતિઓમા એટલી બધી નાગર સંજ્ઞાવાળી ઉપજાતિઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેનો જે કંઈ પણ સંભવિત ખુલાસો હોય, તો તેજ ખુલાસો છે. જે એમ ન હોય તો પંજાબની વાયવ્ય સરહદ ઉપર નાગર નામના પ્રાતમા વસનારી નાગરસંજ્ઞા ધારણ કરતા છતાં સુસલમાન ધર્મ પાળનારી જાતિનાં સામુદ્રિક લક્ષણો આર્યજાતિનાં લક્ષણો સાથે મળતાં આવે છે, તેનું શું કારણ છે? સર હરબર્ટ રીઝલીએ માનવાર્જીપરિમિતિના કોષ્ટકમા તેઓને તુર્ક-ધરાની જાતિમાં મુકેલ છે; પરંતુ તેઓ પોતેજ તેઓને માટે કહે છે કે-“ તે જાતિની જે વિગતો મળી આવી છે, તે બહુ અપૂર્ણ છે; વિશેષ અન્વેષણ કરતા તે જાતિ શુદ્ધ આર્ય હોય, એમ સંભવિત જણાય છે.”^{૭૬} તેજ પ્રમાણે જાટ જાતિમા પણ નાગર નામની ઉપજાતિ છે. જાટ અને રજપૂતોને સર-

૭૨ Journal of the Asiatic Society of Bengal Vol. LXV. P. I, No. 2, p. 114-113.

૭૩ Indian Antiquary, May 1911, p. 152.

૭૪ People of India by H. Risley (3rd ed.), p. 35.

૭૫ Census of India (1901) Vol. IX. P. I. Ch. 8; Castes & Tribes (of Bom. Pres.)

૭૬ People of India by H. Risley, p. 35.

હર્ષદ રીઝીએ માનવાર્જ પરિમિતિ પ્રમાણે શુદ્ધ આર્યમા ગણેલ છે ૭૭ આ ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે નાગરમુસલમાનો અને નાગરજાતો જોડોના સામુદ્રિક લક્ષણો હિંદુ સ્થાનની બહારની જાતિઓ સાથે મળતા આવતા નથી, તેઓ હિંદુસ્થાનની બહારથી આવીને હિંદુસ્થાનની સરહદ ઉપર અથવા પશ્ચિમ અને ગ્જપૂતાનામાં વસ્યા ન હતા, પરંતુ વડનગરમાં બહિષ્કૃત થયા પછી તેઓ તે તે સ્થળોએ જમીને વસ્યા હતા અને ત્યાંની જાતિઓમાં ભળી ગયા હતા અહાર નામનું ગામ બુલદશહર નજરથી ૨૧ માઇલ દૂર ગગાનદીને તીરે આવેલું છે ત્યાંના નાગ બ્રાહ્મણો જોરગજેનના વખતમાં મુસલમાન થઇ ગયા હતા, તે ઐતિહાસિક પ્રમાણ ઉપરની કલ્પનાને સંપૂર્ણ પુષ્ટિ આપે છે ૭૮અ

એ સમજા હકીકતો ઉપરથી સંહજ પ્રતીત થાય છે કે—નાગરજાતિ વિદેશીય જાતિઓની સંકરજાતિ છે, તે કલ્પના કેવળ અસંભવિત અને પ્રમાણશૂન્ય છે

(૩) 'શિવજીએ નાગરોને ઉત્પન્ન કર્યા' તે દત્તકથાનું અપ્રામાણ્ય.

બોમ્બે જેઝીગીયર (પૃ ૯ ભા ૧)માં ૨૨, શ્રી ભીમભાઈ કૃપારામે શુજરાતના બ્રાહ્મણો વિષેની હકીકતોને કૌંસે સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે શુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણો વિશે તેઓએ જે દત્તકથાઓ સંગ્રહી છે, તે પૈકી 'શિવજીએ બોમ્બાના દાણુભાઈ છ જાતિના નાગરો ઉત્પન્ન કર્યા,' તે કથાનું મૂળ શાલાખડના વૈશાખખાહાત્મ્યમાં તથા કેદારખડમાં છે, એમ ભગતપુરની ધરેજી નિશાળના હેડમાસ્ટર રા શ્રી ગગાશંકર પચોલીએ હિંદી ભાષામાં રચેલ નાગરોત્પત્તિ નામના પુસ્તક ઉપરથી જણાય છે તે પુસ્તકમાં એવી હકીકત આપવામાં આવી છે કે—

'હિમાચલ રાજની પુત્રી પાર્વતીજીના વિવાહસમયે બ્રહ્મદેવે આચાર્યપદે હતા તેઓ પાર્વતીજીનું મૈન્દર્જ જોઈને મોહિત થઇ ગયા' બ્રહ્મદેવના આવા નૈર્મલ્યથી શિવજી કોપાયમાન થયા અને તેઓને આચાર્યપદથી દૂર કર્યા વિવાહનિધિ આગળ ચનાવવા માટે તેઓએ પોતાના કપોળ ઉપર ચોટેલા અક્ષતોમાંથી અરાહ બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન કર્યા, તેમાંના બાર બ્રાહ્મણોને દેવકન્યાઓ પરણાવી, અને તેઓને હાટકશરણમાં નિવાસ કરવાની તથા પતિ ગ્રહ નહિ કરવાની આજ્ઞા કરી કષ્ટક કાલાન્તરે તે ૧૨ બ્રાહ્મણોના ૭૨ પુત્રો થયા, અને તે ૭૨ મૂળ પુરુષોના વંશજો નાગરો કહેવાયા તેમજ ૭૨ ગોત્રો તેઓમાં પ્રચલિત થયા ૭૯

રા રા શ્રી ભીમભાઈ કૃપારામે તેના સબધમાં બીજી એક કથા એવી કહી છે કે— 'દેવે પોતાના જાતમાં ચક્રને પોતે કરેલ યગમાં આમનશ્ચ નહિ કરવાથી તેમજ સમજા બ્રાહ્મણો તે યગમાં ગયેલા હોવાથી ચક્રે છ બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યા, અને તે છ બ્રાહ્મણોને મૃત્યુ લોકમાં મોખલાયા ત્યાં તેઓને નાગ લોકો સાથે દત્તક થયો નાગોથી અનાધિત રહેવાને ચક્રે તેઓને નગર નામનો મંત્ર શીખવ્યો અને તે ઉપરથી તેઓ નાગરો કહેવાયા'

વલ્લભ દવિએ નાગરોત્પત્તિ નામનું કાવ્ય રચ્યું છે, તેમાં પણ ઉપર્યુક્ત દત્તકથા આપવામાં આવી છે, ભાવનગરના પ્રશ્નોરા દવિ જગન્નાથે નાગરત્તમહોદય નામનું સંસ્કૃત

ભારતના કાળમાં પણ ગંગા નદીને ઉત્તર તીરે, કુરુક્ષેત્રમાં, ખાંડવવનમાં અને ઇક્ષ્વપતી નદીને તીરે તેઓનું સમૃદ્ધિશાલી રાજ્ય હતું, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.^{૯૧} ખાંડવોએ ખાંડવવન બાળીને અને જન્મેજયે તેઓની સાથે ઘોર સંગ્રામ કરીને તેઓનો નાશ કર્યો હતો. ગંગાદ્વાર પાસેના પ્રદેશના નાગરાજની કન્યાને અર્જુન પરણ્યો હતો.^{૯૨} તે ઉપરથી તેમજ મથુરાની પંડોશમાં કાલીય નાગને શ્રીકૃષ્ણે માર્યો હતો,^{૯૩} તે ઉપરથી નાગલોકોનું તે સમયમાં હિંદુસ્થાનના મોટા ભાગમાં રાજ્ય હતું, તે સિદ્ધ થાય છે. હરિવંશ (અ. ૩૭) માં કહ્યા પ્રમાણે યદુરાજને નાગકન્યાથી થયેલા બે પુત્રોએ દક્ષિણમાં સદ્માદ્રિ પર્વતની આસપાસ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું.^{૯૪} એમ જણાય છે કે-કાશ્મીરના મૂળ નિવાસીઓ નાગલોકો હતા. કાશ્મીરના પ્રથમ રાજા ગોનર્દે તેઓને હરાવીને ત્યાં આર્યરાજ્ય સ્થાપિત કર્યું હતું, અને ૪૯ માં રાજા જ લોકે તેઓનો સંપૂર્ણ પરાજય કર્યો હતો.^{૯૫} ત્યાર પછી તેઓ હિંદુસ્થાનની સરહદ ઉપર ગાંધાર, તાતાર તેમજ પંજાબમાં ભાગી ગયા હતા. રાજા રણદિવ્યે ચિનાબ નદીને સામે તીરે જ્યાં તેઓએ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, ત્યાં તેઓની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું અને તેઓની રાજકન્યાઓને પરણ્યો હતો.^{૯૬} ઇ. સ. ના ૨ જ, ૩ જ અને ચોથા સૈકામાં નવકુલના નાગલોકોનું રાજ્ય-મથુરા, અર્વાચીન કાન્તિપુરી, ભરતપુર, ધોળપુર, ગ્વાલીયર, બુદેલખંડ, ભિલ્સા અને સાગરમાં હતું.^{૯૭} તે વંશના છેલ્લા રાજા ગણપતિનાગ ને મગધ દેશના ચક્રવર્તી રાજા સમુદ્રગુપ્તે હરાવ્યો હતો, એમ અલ્હાબાદના એક શિલા લેખથી જણાય છે.^{૯૮}

આ સર્વ હકીકતથી એ તો સિદ્ધ થાય છે કે-પ્રાચીનકાળથી મધ્યકાળ સુધી આખા હિંદુસ્થાનમાં અનેક પ્રદેશોમાં નાગ લોકોનું રાજ્ય હતું. પુરાણો પ્રમાણે તેઓ કશ્યપ પ્રજાપતિની પૃથક્ સૃષ્ટિ હતી,^{૯૯} અર્થાત્ અનાર્ય હતા, નાગલોકોનું પ્રાપ્ત્ય હિંદુસ્થાનમાં જ નહિ પણ અમેરિકામાં શકવંશીય નાગલોકોની વસતિ હતી, તેમજ નાગવંશીય લીદીયાન રાજાએ ધણુ દેશો જીતી લઈ તાબે કર્યા હતા.^{૧૦૦} લેડબીટરે એક સ્થળે લખ્યું છે કે-આટલાંટીસમાં વસતી મનુષ્યની ચોથી મુખ્ય જાતિની ટોદટક નામની ઉપજાતિ હતી, તે જાતિનાં મનુષ્યો નાગ કહેવાતા હતા.^{૧૦૧} મેડમ બ્લેવટસ્કી પણ કહે છે કે-ટીબેટના અને હિંદુઓના શાસ્ત્રોમાં જે નાગો વિશે કહ્યું છે, તેઓ મનુષ્ય જ હતા; પરંતુ તેઓએ સૃષ્ટિનું રહસ્યજ્ઞાન તેમ જ યૌગિક સિદ્ધિઓ સંપાદન કરી હતી, તેમજ તેઓ નાગ એટલે સર્પની ઉપાસના કરતા હતા.^{૧૦૨} પુરાણોમાં નાગલોકો હાટકેશ્વરના ઉપાસકો^{૧૦૩} અને રાજતરંગિણીમાં

૯૧ મહાભારત, આદિ પર્વ, અ. ૩ શ્લો. ૧૩૭-૪૦.

૯૨ તેજ, અ. ૨૧૪.

૯૩ સી. વી. વૈદ્યકૃત Epic India, પૃ. ૩૪.

૯૪ રાજતરંગિણી. ૧.

૯૫ તેજ, તરંગ, ૩.

૯૬ Cyclopaedia of India Vol II p. 1042.

૯૭ Early History of India by V. Smith (2nd ed) p. 269.

૯૮ વરાહપુરાણ

૯૯ થીયોસોફીસ્ટ, ઇ. સ. ૧૯૧૦, સપ્ટેમ્બર, પૃ. ૧૫૬૨.

૧૦૦ Secret Doctrine, Vol. I P. I pp. 435-4C.

૧૦૧ લિંગપુરાણ સ. ૧ શ્લો. ૫૪.

તેઓ ચક્રના ઉપાસકો હતા^૨ એમ લખ્યું છે નવકુલના નાગરાજઓના શિક્ષાઓના એક બાબુએ વૃષ એટલે નન્દીનું ચિન્હ કોનરેલું છે, તે ઉપરથી પણ તેઓ ચક્રના ઉપાસકો હતા એમ સ્પષ્ટ થાય છે^૩

નાગતોકો અનાર્ધ હતા અને આર્યોની સાથે તેઓને કદી યતુતા હતી, એ તો ઉપરની હકીકતથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કોઇ કોઇ પ્રસંગે કેટલાક રાજાઓએ તેઓની દંત્રાઓ સાથે લગ્ન કર્યા છે, પરંતુ વિશેષતઃ આખી આર્યપ્રજા અને નાગતોકો પરસ્પર યતુઓ તરીકે જ રહેલાં છે નાગરખંડના મોટા ભાગમાં નાગતોકો માથેના વિચ્છેદનો જ ઇતિહાસ છે, એમ કહીએ તો ચાલે વડનગરની સરહદ ઉપર તેઓનું રાજ્ય આબુ હતું, તેથી તેઓ નાગરોને વારંવાર સતાવ્યા કરતા હતા અને લાગ કારે તેઓની ઓંચોનું પણ હરણું કરી જતા હતા^૪ એક વખત આબુ વડનગર તેઓએ બાળા નાખ્યું હતું, અને હવે પછી કહેવામાં આવશે તેમ કોઇ બળવાન રાજાએ તેઓનો સમૂહ સંહાર કર્યો, ત્યાં સુધી નાગરો વડનગરને પાછું હસ્તગત કરી શક્યા ન હતા નાગરખંડમાં કે કોઇ બીજા અથવા નાગથી નાગરોની ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવી નથી નાગથી નાગરોની ઉત્પત્તિ હોત તો પરસ્પર હાડવેર હોત નહિ વળી નાગ સાથે કંઈ પણ સંમિશ્ર હોત તો તેઓના સામાજિક અથવા ધાર્મિક રીતરીવાજોની થોડી ધુણી અસર પણ નાગરોને થઇ હોત અને તેનો કંઈ અવશેષ આજે તેઓમાં જોવામાં આવત અગરવાલ વૈરોમાં નાગની ઉપાસના હજુ પણ પ્રચલિત છે, તેઓના બધા મળીને ૧૭^૫ ગોત્રો ગણાય છે, તે પૈકી તેઓની પૂર્વજ નાગવશીય માતામહી ઉપરથી નાગેન્દ્ર નામનું અર્ધ ગોત્ર ગણવામાં આવે છે^૬ છોટાનાગપુરના નાગવશીય રાજાઓમાં નાગની ઉપાસના પ્રચલિત છે^૭ તે બન્ને જાતિઓમાં માતૃપિતામાથી એક આર્ય હોવાથી, તેઓની હિંદુઓની ઉચ્ચ જાતિઓમાં ગણના થાય છે પરંતુ અહિંવાસીજાતિ અને આસામના પહાડોમાં વસતા નાગાઓની જાતિ અનાર્ધ જ મનાય છે^૮ પળખ અને અક્રમાનીગ્યાનની સરહદ ઉપર હજ અને નાગર નામના પ્રદેશો છે, તે પ્રદેશોમાં ખુરશી ભાષા બોલનારી એક જાતિ વસે છે. તેઓની બાપાનો પૃથ્વી ઉપરની મુખ્ય ભાષાઓ પૈકી કોઇ પણ ભાષામાં સમાવેશ થતો નહિ હોવાથી, તેઓના પૂર્વજો નાગ લોકો હોવા જોઈએ, એમ ડાકવર ગ્રીવર્સનનું માનવું છે^૯ આવી અનાર્ધજાતિના વચ્ચે બ્રાહ્મણ તરીકે સ્વીકારાય, અને તેઓ પોતાની જ જાતિના લોકો સાથે સતત વિચ્છેદ કર્યા કરે, એટલું જ નહિ પણ તેવી હકીકતનો કોઇ પણ પ્રાચીન અથવા ઇતિહાસ પણ ન હોય, તેમજ તેઓની સાથેનો સંમિશ્રસંપર્ક કંઈ પણ અવશેષ પણ ન રહે, તે કેવળ અર્ધ ભવિત જ છે તેવી નિર્મૂલ દત્તકથા ઉપર કોઇ પણ શુદ્ધિમાન પુરુષ કંઈ પણ આધાર રાખી શકે નહિ

૨ તરંગ ૧ મ્હો ૩૨

૩ રાખાલદાસ બેનરજી કૃત પ્રાચીન મુદ્રા (જાગણી) પૃ ૧૨૦

૪ નાગરખંડ અ ૧૧૬

૫ નાગેન્દ્રનાથ વસુ કૃત બંગોર જાતીય ઇતિહાસ, બેરહાડ, ભા ૧ પૃ ૨૧૮

૬ People of India by H Risley p 96

૭ Indo Aryan Races by Ramprasad Chanda p 77

(૫) હોમો આદ્યાધન જાતિ અને નાગરો.

બંગાળાની વારેન્દ્રઅનુમંધાનસમિતિના મંત્રી શ્રીયુત રમાપ્રસાદ ચંદ્રે ઇન્ડો-આર્યન જાતિઓ (Indo-Aryan Races) નામનું પુસ્તક લખી ઇ.સ. ૧૯૧૬ માં તે સમિતિ દ્વારાએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તે પુસ્તકમાં તેઓએ એમ સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે-ઉત્તર હિંદુસ્થાનની મધ્ય દેશની પ્રાચીન સિંધાવ, પશ્ચિમ પંજાબ, રજપુતાના, દાદિયાવાડ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મગધ, બંગાળા વગેરે દેશોની આર્યપ્રજાનું મૂળ વિદેશીય છે; મધ્યદેશની ક્ષત્રિય અને વૈશ્યજાતિ પણ એશીયામૈનરમાંથી આવી છે, અને મધ્યદેશની આસપાસના પ્રદેશોમાં વસતી બ્રાહ્મણ, રજપુત, કાયસ્થાદિ જાતિઓ મધ્યએશીયામાંથી આવી છે. મધ્યએશીયામાં એક કાળે હોમો આદ્યાધન નામની જાતિ વસતી હતી, તે જાતિની શાખાઓજ તે તે પ્રદેશોમાં આવીને વસેલી છે. તે સિદ્ધાન્તની પુષ્ટિમાં તેઓનો વિવાદનિષ્કર્ષ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) વૈદિક કાળમાં હિંદુસ્થાનમાં પ્રથમ આવેલી બે જાતિઓ હતી. (૧) પેહેલી ગૌરવર્ણ પુરોહિત જાતિ અને (૨) ખીજી યજ્ઞમાન જાતિ. ઋગ્વેદ (૭-૩૩-૧) માં વાસિષ્ઠોને ગૌરવર્ણના અને કાણ્વોને શ્યામવર્ણના કહ્યા છે. મંડળ ૪-૨-૧૫ માં અંગિરાઓને ઘૌપુત્રો તથા મંડળ ૧૦-૬૨-૫ માં અગ્નિપુત્રો કહ્યા છે; મંડળ ૭-૩૩-૧૧, ૧૩ માં વસિષ્ઠ અને અગસ્ત્યને વરુણપુત્રો કહ્યા છે, અથર્વવેદ (૬-૧૧-૧૧) માં અથર્વાને વરુણપુત્ર અને એતરેય બ્રાહ્મણ (૫-૧૧-૧૧) માં ભૃગુને પણ વરુણપુત્ર કહેલ છે. મહાભારત (શાન્તિ પર્વ અ. ૨૯૬ શ્લો. ૧૭-૧૮) માં અંગિરા, વસિષ્ઠ, ભૃગુ અને કશ્યપ, એ ચાર મૂળગોત્રો છે, એમ કહેલું છે. પાણિનિ (૫-૧-૧૧૫) સૂત્ર ઉપર પાંતળલ મહાભાષ્યમાં બ્રાહ્મણોને ગૌરવર્ણના, અને પિંગલ અથવા કપિલ કેશના કહ્યા છે. તે ઉપરથી તે ચાર ઋષિઓ અને તેઓના અપત્યોનાં વંશજોની જાતિ શુદ્ધ વૈદિક આર્યજાતિ હતી. ખીજી હાથ તરફ વિષ્ણુપુરાણ (૪-૧૯-૧૦) માં કણ્વને પૌરવવંશી ક્ષત્રિય રાજા અજમીઢનો પુત્ર કહ્યો છે, અને એતરેય બ્રાહ્મણ (૭-૧૭-૬, ૭) માં વિશ્વામિત્રને રાજપુત્ર અને ભરતર્ષભ કહેલ છે. તે ઉપરથી તે બે ગોત્રો યજ્ઞમાનજાતિનાં હતાં. એ રીતે પુરોહિતજાતિમાં પણ ગૌરવર્ણની ઋષિજાતિ અને શ્યામવર્ણની ક્ષત્રિય જાતિનું મિશ્રણ થયું હતું. યજ્ઞમાન જાતિમાં યદુ, તુર્વસુ, દ્રુહ્યુ, પુરુ વગેરેના નામો વેદોમાં જોવામાં આવે છે. કાકકમંહિતા (૧૧-૬) માં વૈશ્યનો વર્ણ શુક્લ અને ક્ષત્રિયનો વર્ણ ધુમ્ર કહેલો છે. ઋગ્વેદમાં (૬-૨૦-૧૨) માં યદુ અને તુર્વસુને ઇન્દ્ર સમુદ્રને પેઢે પારથી લાવ્યાનું લખ્યું છે, (૧૦-૬૨-૧૦ માં) તેઓને દાસ પણ કહેલા છે. હરિવંશના પર્વ ૨ અધ્યાય ૩૭ માં ધક્વાકુવંશના હર્યશ્વ રાજાની કથા છે. હર્યશ્વ રાજા સૌરાષ્ટ્રમાં અને આનર્તમાં રાજ્ય કરતો હતો, અને તેના પુત્ર યદુના વંશજો ત્યાંથી ઉત્તરમાં આવ્યા, એમ તેમાં કહેલું છે. ખીજી તરફ ઉત્તર ઇન્દિયમાં આવેલ-તેલ-એલ-અમર્ણમાંથી મળી આવેલા પ્રસ્તરલેખોમાં ઝીરીઅસનીના રાજા આર્તમન્ય, હાજના રાજા મવર્જન, શીલીસ્ટીનના રાજા સુઅન્ધુ, જૈ-સાલેમના રાજા સુવરદત્ત, મુસીહમના રાજા સુતર્ણુ, યશદત્ત, ઝર્હમીરદ વગેરે આર્યનામોને મળતા નામો લખેલા છે. ઉત્તરમેસોપોટીમીયામાં પ્રાચીન મિતનીવંશના રાજાઓમાં સૌસત્ર, અર્તતમ, સુતર્ણુ, તુસત, આર્તસ્વર, મતિવજ-આદિ રાજાઓનાં નામો જોવામાં આવે છે. તદુપરાંત ઇ. સ. પૂ. ૧૪૦૦ માં મિતનીરાજા મતિવજ અને હિદિના રાજા

સુવિસુદ્યુમ વચે થયેલા મંધિપત્રના લેખમાં, 'મિત્ર, વરુણ, ધન્વન્તર અને નાસત્ય દેવોના નામો જોવામાં આવે છે તે સંખ્યા હકીકતો ઉપરથી ૪૫, ૫૦ ૧૫ માં અથવા ૧૬ માં મેકામાં એશિયામૈનરમાં વસતી વૈદિક આર્ય પ્રજાનું એક ટોળું આર્યની સમુદ્ર દ્વારે મોરારાષ્ટ્રમાં આવ્યું, અને તેના વચ્ચે ઉત્તરમાં આર્ય મધ્ય દેશમાં પુરોહિતો સાથે રાજ્ય કરવા લાગ્યા તે એશિયામૈનરમાંથી આવેલી આર્ય પ્રજામાંથી ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય-એ બે વર્ણો થયા, અને ઉત્તરના શિત પ્રદેશમાંથી આવેલી પુરોહિત જાતિમાંથી બ્રાહ્મણ વર્ણ થયો, એમ શીયુન ગ્રાપ્રસાદ ચંદની કૃપના છે . . .

(૧૨) હોમો આલ્પાઇન જાતિના 'મમમ્' તેઓ કહે છે કે-વૈદિક કાળના મધ્ય દેશમાં વસતી જાતિ વૈદિક આર્યજાતિ હતી, અને તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં પાછળથી મધ્ય એશિયામાંથી હોમો આલ્પાઇન નામની જાતિ આવીને વસેલી છે

'દેવીનકિ-ઉપનિષદ (૬-૧)' માં ઉચિતરો, વશો, મત્સ્યો, કુરુઓ, પાંચાતો, કાશ્યો અને વિદેહોના ઉદ્ભવ છે મહાભારત (શાંતિ પર્વ, અંક ૪૫ અને ૪૦) માં કૃષ્ણ મુનિ પંડિતની પાસે નદીઓ વચ્ચેના પ્રદેશોમાં ઉચિતરો વર્ણના હતા વિદેહોના પ્રદેશની મર્યાદા ઉત્તર બિહારમાં આવેલી કૌશિય નદી સુધી હતી, તેથી સરસ્વતી નદીથી આરબીને કૌશિય નદી સુધીના પ્રદેશ મધ્ય પ્રદેશ કહેવાતો હતો કાંકત ગ્રીસને બાપામેડ ઉપરથી સ્થાપિત કર્યું છે કે-ઉત્તર-દક્ષિણ, હિમાલયથી વિન્ધ્યાચલ સુધી અને પૂર્વ-પશ્ચિમ, પંડિતમાં આવેલી સરહદની પરંતમાલાથી ગંગાપ્રમુખના મંગમ સુધીનો મધ્ય પ્રદેશ છે તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં જે બાપા બેલાય છે, તે મધ્ય પ્રદેશની બાપાથી જુદી પડે છે બાપાપિનસરમાં આવેલી, અંગ, મગધ, સૌરાષ્ટ્ર, દક્ષિણ, ઉપર, સિંધ અને સૌરાષ્ટ્રના નિવાસીઓને વર્ણમંકર કહેવા છે, તેમજ આર્ય, કાસ્કર, પુડ, મૈત્રી, મગ, દક્ષિણ અને પ્રાચીન દેશોમાં જનારાઓને વ્રાત્ય સમ્રાટ પ્રાચિન કહેવા છે તેજ પ્રદેશો એટલે રૈવળમ, ગુજરાત, ગજ પુતાના, આર્ય, બાગેશમ, ઇતીસમ, કાસ્કીર, પશ્ચિમપંડિત, સિંધ, ઝોગિસા, બિહાર, બગાળા અને આશામના પ્રદેશો બાહ્ય પ્રદેશો છે

બાપામેડ સિવાય મધ્ય પ્રદેશના નિવાસીઓ અને બાહ્ય પ્રદેશના નિવાસીઓના ચારીરિક લક્ષણોમાં પણ વિલક્ષણતા છે, તેથી તેમજ બાહ્ય પ્રદેશની બ્રાહ્મણ જાતિઓની ઉત્પત્તિની દૃઢતાઓ પણ વિદેશીય મૂળ હોવાનું અનુમાન ઉપજાવવામાં પુષ્ટિ આપે છે, તેથી તેઓ વૈદિક આર્યો નથી, એવા નિર્ણય ઉપર તેઓ આવે છે

ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, ઝોરીસા અને બગાળાના બ્રાહ્મણોના ચારીરિક લક્ષણો મધ્ય પ્રદેશના બ્રાહ્મણો કરતા તેજ પ્રદેશોમાં વસતા અબાહ્યો સાથે વધારે મળતા આવે છે, મધ્ય દેશના બ્રાહ્મણો જનમન્તકવાન છે, ત્યારે બાહ્ય પ્રદેશના બ્રાહ્મણો વિચાલમન્તકવાન તથા ચિપિટમન્તકવાન છે

ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણો પણ

(૧) બાહ્ય પ્રદેશના નિવાસીઓ છે,

(૨) વિદાયમન્તકવાન છે,

(૩) તેઓની ઉત્પત્તિની દૃઢતાઓ વિદેશીય મૂળ મુકે છે,

(૪) તેઓની બાપા મધ્ય દેશના નિવાસીઓની બાપાથી જુદી પડે છે,

(૫) તેમજ કાયસ્થો, વારેન્દ્ર અને રાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણો, ઇ. સ. ના ૧૧ મા સૈકા માં ઓરીસા અને દક્ષિણ કોશલમાં રાજ્ય કરનારા ત્રિકલિંગના સોમવંશી રાજાઓ, શ્રીમાળીઓ, વૈદ્યો, બાઈવીઓ, તિલિઓ, તંતુવાઓ, તાંબુલીઓ અને સુવર્ણવણિકાદિ બંગાળાની શુદ્ર જાતિઓની પેઠે દત્ત, મિત્ર, ઘોષ, ત્રાતાદિ અવટકો નાગર બ્રાહ્મણોમાં પણ પ્રચલિત છે, તેથી તે સર્વ જ્ઞાતિઓનું મૂળ એક જ જાતિ છે, એમ તેઓ નિર્ણય કરે છે.

લાપૌજ (Lapouge) ને અનુસરીને મી. ટી. એ. જોયસે (Mr. T, A, Joyce) એવો સિદ્ધાન્ત ઉપજાવ્યો છે કે—ચિનાઈ તુર્કસ્તાનમાં પામીર અને તકલમકનના રણમાં એક હોમો આદિપાઈન નામની જાતિ વસતી હતી. તેઓનો વર્ણ ગૌર, મસ્તક વિશાલ, કદ મધ્યમ, મુખમુદ્રા અંકાર, નાસિકા ઉન્નત, વાળ તપખરીયા રંગના પણ વિશેષતઃ ક્યામ અને ગુચ્છાદાર હતા.

આ હોમો-આદિપાઈન જાતિ ધરાની આર્યો હતા અને આર્ય બાપા બોલનાર હતા, એમ મી. જોયસનું ધારવું છે. પરંતુ પ્રેફેસર સીલ્વેન લેવી (Sylvain Levi) ના અભિપ્રાયને મળતા આવી શ્રીયુત રમાપ્રસાદચંદ એમ ધારે છે કે તેઓની બાપા આર્ય ન હતી, પણ તોખારીયન હતી, અને તે બાપા ઇટાલો-કેલ્ટીક બાપાને વધારે મળતી આવતી હતી. આ હોમો-આદિપાઈન જાતિનાં ટોળે ટોળાં પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં પંજાબની સરહદ ઉપર થઇને હિંદુસ્થાનમાં ઉતરી આવ્યા. મધ્ય પ્રદેશમાં બળવાન આર્યજાતિ વસતી હતી, તેથી તેમાંનું એક ટોળું મધ્યપ્રાંતમાં થઇને એક તરફ ગુજરાત અને બીજી તરફ બિહારમાં ગયું; બીજું વાહિક જાતિનું ટોળું પશ્ચિમ પંજાબમાં વસ્યું અને ત્રીજું ટોળું કાશ્મીરમાં જઇને વસ્યું. દત્ત, મિત્ર ઘોષાદિ, જે અવટકો કાયસ્થો, નાગરો વગેરે જ્ઞાતિઓમાં જોવામાં આવે છે, તે વસ્તુતઃ અવટકો નથી, પણ હોમો-આદિપાઈનની મૂળ જાતિની ઉપજાતિઓ છે.

(૧) શ્રીયુત રમાપ્રસાદચંદ, વૈદિક આર્યોની બે જાતિઓ હતી, અને તે બે જાતિઓ જુદે જુદે સ્થળોએથી જુદે જુદે કાળે આવી હતી, તેના કારણમાં વસિષ્ઠાદિ મૂળગોત્રપ્રવર્તક ઋષિઓનો વર્ણ ગૌર અને અજમીઢના પુત્ર કણ્વનો વર્ણ ક્યામ હતો, એમ ઋગ્વેદમાં લખેલું છે, તે આધાર બતાવે છે. પરંતુ કણ્વ ચંદ્રવશીરાજ યયાતિથી ૧૮ મા પેઢીએ થઇ ગયેલ અજમીઢનો પુત્ર હતો. યયાતિ દાનવરાજ વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાને પરણ્યો હતો. તે શર્મિષ્ઠાથી થયેલા પુરુરાજના ઉત્તરોત્તર વંશજોમાંનો કણ્વ હતો. એટલુંજ નહિ પણ તે સમયમાં ક્ષત્રિય રાજાઓ અનાય રાજાઓની કન્યાઓને પરણતા હતા. તે અનાય રાજાઓ હુન્નવર્ણના હતા. તે કારણથી પૌરવવંશજોનો વર્ણ ક્યામ હોય, તો તેમાં કંઈ અસ્વાભાવિક ન હતું. કાંકસંહિતામાં તો વૈશ્યનો વર્ણ શુક્લ હતો, એમ કેહેવામાં આવ્યું છે. વૈશ્યોની ઉત્પત્તિ યજમાન જાતિમાંથી છે, એમ તો તેઓનું માનવું છે. (પૃ. ૩૬) ચારે જો યજમાન જાતિનો મૂળ રંગ ક્યામ હોય, તો વૈશ્યનો રંગ શુક્લ હોય શકત નહિ. મહાભારતના શાંતિપર્વ (અ. ૧૮૮-૯)માં તો બ્રાહ્મણોનો વર્ણ ગૌર, ક્ષત્રિયોનો વર્ણ રક્ત, વૈશ્યનો વર્ણ પીત અને શુદ્રનો વર્ણ કૃષ્ણ કહેલો છે.

૮ પાણિનિ ઓક્ષીસથી પ્રસિદ્ધ થયેલ મત્સ્યપુરાણનું ઇંગ્રેજી ભાષાતર, ભા. ૫ પરિશિષ્ટ નં. ૬, કોષ્ટક ૨, પૃ. ૫૭

૯ હરિવંશ પર્વ. ૨ અ. ૩૭ શ્લો. ૫૨૦.

તેઓ વળી એવી દૃષ્ટના કરે છે કે-ગોરવર્ણની, પુરોહિતજાતિ પ્રથમ ઉત્તરમાંથી હિંદુસ્થાનમાં આવી હતી પરંતુ બ્રાહ્મણો એકલા હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા તેઓએ મૂળાનવાસી અનાર્યો સાથે મોટા મોટા વિગ્રહો કર્યા અને અસુક પ્રદેશ તામે કરી તેના ઉપર રાજ્ય કર્યું, એવો કદ પશુ ઉલ્લેખ વૈદિક ગ્રંથોમાં જોવામાં આવતો નથી તેથી ઉત્પદ, ક્ષત્રિય રાજાઓએ જ અનાર્યો સાથે વિગ્રહો કરીને સાર્વભૌમ રાજ્ય કર્યાના અને બ્રાહ્મણોએ તેઓનું પુરોહિતપણું કર્યાના અનેક વૃતાંતો જોવામાં આવે છે^{૧૦} તે ઉપરથી જ પુરોહિતો એટલે વૈદિક ઋષિઓ અને ક્ષત્રિય રાજાઓ એક સાથે જ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા હતા, એમ સ્પષ્ટ અનુમાન થાય છે

ઋગ્વેદમાં યદુ અને પુર્વસુને ઇન્દ્ર સમુદ્રને પેલે પાગથી લાંબો અને તે યદુ તથા પુર્વસો દાસો હતા, એમ લખ્યું છે, તે ઉપરથી તેમજ હરિવંશની કથામાં યાદવો, સાતવતો, બોલ્લો, વૃષ્ણિઓ અને અંધકો દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં આવ્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે, તેમજ ઇન્દ્રિય અને એશિયાતૈનગના પ્રાચીન લેખોમાં આર્યોના અને વૈદિક દેવોના નામો લખેલા છે, તે ઉપરથી યજ્ઞમાનજાતિ એશિયાતૈનરમાંથી આવી હતી, એમ તેઓ દૃષ્ટના કરે છે પરંતુ હરિવંશમાં જે યદુ ગણની કથા કહેવામાં આવી છે, તે યદુ રાજ યયાતિના પુત્ર અને પુર્વસુના બ્રાજા યદુથી જુગે જ હતો, એમ તેમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે વસ્તુતઃ હરિવંશમાં ઇન્દ્રાકુવંશના હર્ષચંદ્રરાજ અને તેના પુત્ર યદુ સખનીના જે ઇતિહાસ આપેલો છે, તેવો ઇતિહાસ મહાભારતમાં અથવા પુરાણોમાં પણ આપેલો નથી મગધના રાજા જરાસંબે મથુરામાં યાદવોને અનેક યુદ્ધો કરીને પરાસ્ત કર્યા, ત્યારે ત્યાંથી નાશીને સૌરાષ્ટ્રમાં જવાને માટે એમ વિકટું નામના યાદવે તે ઇતિહાસ પોતાના જાતિમાધ્યોને કહેતો છે, તે પ્રમંગે તેણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, તે ઇતિહાસ તેને બ્યાસજીએ કહી ગ્રંથમાં લખ્યો હતો^{૧૧} તે કથામાં એમ પણ કહ્યું છે કે, હર્ષચંદ્ર નામનો ઇન્દ્રાકુવંશનો એટલે સૂર્યવંશી રાજા અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતો હતો તે મથુરાના અનાર્ય રાજા મધુની કન્યાને પગપેા હતો હર્ષચંદ્રને તેના બાઈ માધવે અયોધ્યામાંથી કાઢી મુક્યો, તેથી તે પોતાના સસરા મધુને આશ્રયે જઈને રહ્યો મધુએ તેને પોતાના રાજ્યમાંથી સૌરાષ્ટ્ર અને આનર્તના પ્રદેશો કાઢી આપવાથી તેણે ગિર્ગિ પુરદુર્ગ એટલે નર્તમાન જૂનાગઢમાં રાજગાદી સ્થાપી કદક કાળે તેને યદુ નામનો પુત્ર થયો, તે યદુ ચંદ્રવંશી યયાતિ રાજાના પુત્ર યદુથી જુગે હતો છતાં 'તે ચંદ્રવંશી યાદવોનું આ યદુના વંશજોમાં પાછળથી મિશ્રણ થયું હતું,' એમ સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે^{૧૨} ચંદ્રવંશી યદુના વંશજોએ પાછળથી મૌર્યા અને આનર્તમાં રાજ્ય કર્યું હતું, અને તે ઇતિહાસ કૃષ્ણના સમયમાં સુવિદિત હોવાથી, તે ઇતિહાસ સાથે આ દત્તમાં કહેલ સૂર્યવંશી યદુના ઇતિહાસનું કથાકારે મિશ્રણ કરી નાખ્યું છે પુરાણો પ્રમાણે ચંદ્રવંશી યદુ રાજાની કૃષ્ણ ૫૧ મી પેઢીએ રહેલ છે, ત્યારે આ દત્તમાં તેને સૂર્યવંશી યદુથી ૧૦ મી પેઢીએ થયાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે-ચંદ્રવંશી યદુરાજાના વંશજે દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં ગયા પછી કોઈ સૂર્યવંશી હર્ષચંદ્ર અને તેના પુત્ર

૧૦ નં ૧-૫૧-૬, ૧-૧૧૨-૧૪, ૧-૧૩૦-૭ ૪-૧૬-૧૨ એ બા ૫ ૮, ખ ૭

૧૧ યથા મે કથિત પૂર્વ વ્યાસેન વિદિતાત્મના ॥ ૨૨ ॥

૧૨ યાયાતમપિ વશસ્તે સમેષ્યતિ ચ યાદવમ્ ।

અનુવશ ચ વશસ્તે સોમસ્ય મચિતા ક્રિલ, ॥ ૩૮ ॥

યદુએ સૌરાષ્ટ્ર અને આનર્તમા રાજ્ય ક્યું હશે, તે ઉપરથી ને યદુને ચંદ્રવંશી યદુ સાથે ભેળવી દેવામાં આવ્યો હશે.

ગમે તેમ હોય, પણ ઋક્સંહિતામાં કહેલા યદુ અને તુર્વસુ હરિવંશની કથામાં કહેલા હર્યશ્વના પુત્રો ન હતા, તેઓ યયાતિના પુત્રો હતા. યયાતિએ યદુ અને તુર્વસુને પૈતૃક રાજ્યના વારસાથી ખાતલ કર્યા હતા. પૈતૃક રાજ્યની ગાદી સૌથી કનિષ્ઠ પુત્ર પૂરને આપી હતી. યદુને ગંગાધુમના વચ્ચેના મધ્યપ્રદેશની ઇશાન કોણનો પ્રદેશ, તુર્વસુને જ્યાં મ્લેચ્છો અને રાક્ષસો વસતા હતા, તે અગ્નિકોણનો પ્રદેશ, દુશ્યુને પશ્ચિમનો અને અનુને ઉત્તરનો પ્રદેશ આપ્યો હતો.^{૧૩} યદુ અને તુર્વસુને જે પ્રદેશો સોંપ્યા હતા, તેમાં મ્લેચ્છોની વસતિ હોવાથી, તેમજ યયાતિએ તેઓને શાપ આપ્યો હતો, તેથી ઋક્સંહિતામાં તેઓને દસો કલા હોય, તો તે સંભવિત છે; તેમજ ઇશાન અને અગ્નિકોણના પ્રદેશો અંગાળાના ઉપસાગરને તીરે આવેલા છે. ત્યાંથી તે બંને ભાઇઓ સમુદ્ર ઉતરી બ્રહ્મદેશાદિ પૂર્વના દેશોને જીતવાને ગયા હોય. અને ત્યાંથી વિજય ભેળવીને પાછા ફર્યા હોય, તો તે વિજયના સ્મરણાર્થે વૈદિક ઋષિએ ઇન્દ્રની સ્તુતિ ગાઇ હોય, તો તે પણ સંભવિત છે. પરંતુ એટો નિશ્ચિત છે કે—તે બેમાંથી એક પણ ભાઇનું સૌરાષ્ટ્ર કે આનર્તમાં રાજ્ય હતું નહિ, તેમજ તેઓ અરબી સમુદ્રને માર્ગે થઇને સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા, તેવું અનુમાન ઉપજાવવાને એક પણ વચન વેદોમાંથી કે પુરાણોમાંથી પ્રાપ્ત થતું નથી. કદાચ યદુ અને તુર્વસુ અરબી સમુદ્રને માર્ગે થઇને હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા હતા, એમ વિવાદની ખાતર સ્વીકારીએ, તોપણ વેદો અને પુરાણોમાં જે સૂર્યવંશી રાજાઓનું વર્ણન છે, તેના પૂર્વજો પણ તેજ માર્ગેથી હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા હતા, તેવા તર્કને કંઈપણ આધાર મળી શકતો નથી.

હવે ઇન્દ્રિયના પ્રસ્તરલેખોમાં, સીરીયા અને મેસોપોટમીયાના મિતનીવંશના રાજાઓમાં તેમજ મિતનીવંશના રાજા મતિવજના સંધિપત્રમાં આર્યરાજાઓના જેવા અને વૈદિક દેવોના નામો જોવામાં આવે છે, તેના ખુલાસો કરવાનું બાકી રહે છે. ઉપર્યુક્ત લેખોમાં આર્યરાજાઓના અને આર્યદેવોના નામો લખેલાં છે, તે ઉપરથી એશીયામૈનરમાંથી આર્યો હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા, તેવું અનુમાન કરવાને કંઈ પણ કારણ નથી. તેથી ઉલટું, હિંદુઓનાં પુરાણો અને ઇતિહાસોનો તલસ્પર્શ કરવાથી જણાઇ આવશે કે—પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં હિંદુસ્થાનમાંથી આર્યલોકો ઇન્દ્રિયમાં અને એશીયામૈનરમાં જઈને વસ્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ તે તે પ્રદેશો ઉપર રાજ્ય પણ ક્યું હતું.

હરિવંશ (પર્વ ૨ અ. ૩૭-૩૮) માં હર્યશ્વની કથા છે, તેમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે—તે હર્યશ્વના વંશમાં યદુરાજા ઉત્પન્ન થયો. તે યદુરાજા સમુદ્ર ઉપર પર્યટન કરતો હતો, તેવામાં ધુમ્રવર્ણનો નાગરાજા તેને પકડીને પોતાના દેશમાં લઇ ગયો. ઋષિવંશ અને નાગવંશનું સાંકર્ય કરવાની ઇચ્છાથી^{૧૪} તેણે યદુરાજાને પોતાની પાંચ કન્યાઓ પરણાવી. પાંચ કન્યાઓને લઇને યદુરાજા પોતાના રાજ્યમાં એટલે સૌરાષ્ટ્રમાં પાછો આવ્યો. તે પાંચ સ્ત્રીઓથી તેને પાંચ પુત્રો થયા. તેમાંના ચાર પુત્રોને તેણે હિંદુસ્થાનના પ્રદેશો વેહેવી

^{૧૩} હરિવંશ, પર્વ ૧ અ. ૩૦, શ્લો. ૧૭-૧૯.

^{૧૪} વંશે ચાસ્મિન્તવ વિમો દેવાનાં તનયાન્યયાઃ ॥

ઋષીણામુરગાણાં ચ ઉત્પત્સ્યંતે નૃયોનિજાઃ ॥ અ. ૩૭ શ્લો. ૬૨.

આખા ૫૭૮ સૌથી કનિષ્ઠ હરિતને તેના માતામહ નાગગળના નીલસાગરને કાઢે આવેલ નીલપ્રદેશનું ગળ્ય આપ્યું ^{૧૫} નીલપ્રદેશના માછીમારો મોટી નૌકામાં તથા નાની હોડીઓમાં બેસીને સમુદ્રના ઉંડાણમાંથી રત્નો અને મોતીઓ કાઢતા હતા, અને વ્યાપારીઓ દર દેશોમાં જઈને રત્નો અને મોતીઓનો વ્યાપાર કરતા હતા, અને તેમાંથી અમુક ભાગ હગિત રાગને આપતા હતા (શ્લોક ૩૦-૩૪)

૪ એ વૉલીસ બજજ (E A Wallis Budge) કૃત ઇજિપ્તના પ્રાચીન ઇતિહાસ (પૃ ૧)નું અવલોકન કરતા જણાય છે કે તે દેશમાં ઇ સ પૂ ૫૦૦૦ હજાર વર્ષ પહેલાં એક જાતિના લોકો આવ્યા હતા, તેઓને નવીન જાતિ (New Race) કહેવામાં આવે છે (પૃ ૩૦) તે જાતિ તે દેશની મુળનિવાસી હતી, એમ એમ જે હી મોર્ગનની માન્યતા છે (પૃ ૨૮) ૫૭૮ પ્રેડિસગ વીડમેન (Wiedmann)ને એવો અભિપ્રાય છે કે, તે જાતિ ઇજિપ્તમાં પશ્ચિમ દિશાએથી અથવા અમેરિકાથી આવી હતી, અને તે સ્થાન વર્ષોની હતી (પૃ ૩૭) તે જાતિએ ઇજિપ્તના મુળ નિવાસીઓને તાબે કરીને આખી નાઇલ નદીના પ્રદેશ ઉપર ગળ્ય ક્યું હતું, (પૃ ૨૮) તે જાતિને બાષો ધણો મજબુત અને પર્વતવાસીઓના જેવો હતો (પૃ ૨૫) તે જાતિને એક બીજી જાતિએ આવીને હાકી કાઢી હતી આ જાતિને નવીન જાતિની વિજેતા જાતિ કહેવામાં આવે છે આ જાતિ પૂર્વ દિશામાંથી બામલમાડગની સામુદ્રધુનિ પ્રસાર કરીને ઇજિપ્તમાં દાખલ થઈ હતી તે જાતિના મૂળ પુરૂષ હોરસ (Horus) હતો (પૃ ૪૩-૪૪) હોરસ અને સેટ વચ્ચે એક મોટું યુદ્ધ થયું હતું, તેનો અર્થ એવો કરવામાં આવે છે - વિજેતાઓએ નવીન જાતિ સાથે મહાન વિગ્રહ કરીને તેને તાબે કરી હતી (પૃ ૪૫) આ હોરસ અને તેના અનુયાયીઓ Ta meter એટલે દેવશૂભમાંથી અથવા તેની પકાશના પ્રદેશ Punt એટલે કરીયાણાની ભૂમિમાંથી આવ્યા હતા (પૃ ૪૬) આ વિજેતા જાતિનો વર્ણુ ગૌર, મસ્તક ઉન્નત અને કેશ કાળા અથવા ભુખગ હતા તેમજ શારીરિક લક્ષણોમાં તથા બુદ્ધિમાં નવીન જાતિથી તદન બુદ્ધિ હતી, (પૃ ૪૬) તેઓએ વર્તમાન એલીફન્ટાઇન નામના ટાપુનું નામ આબુ (Abu) પાડ્યું હતું ઇજિપ્તની પ્રાચીન ભાષામાં આબુનો અર્થ હાથી થાય છે, તેથી તેઓ જે દેશમાંથી આવ્યા હતા, તે દેશમાં તેઓને હાથીનો સારો પશ્ચિમ હશે, એવું અનુમાન કરવામાં આવે છે (પૃ ૫૭)

ઇજિપ્તના પુરાણોમાં હોરસને ઓસિરિસ (Osiris) અને તેની સ્ત્રી આઇસિસ (Isis)નો પુત્ર તથા સૂર્યદેવ કહેલ છે ^{૧૬} ઓસિરિસને માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે-તેણે પોતાની ભગિની તેમજ પત્ની આઇસિસની સાહાય્યથી પોતાની પ્રજાને કૃપિવિદ્યા અને હુન્નરકળાઓ શીખવી, પરંતુ તેના બ્રાતા સેટ (Set) અથવા જેનું બીજું નામ ટાઇફોન (Typhon) પણ કહેવાય છે, તેણે તેને મારી નાખી, અને તેના અવયવો કાપીને નાઇલ નદીમાં ફેંકી દીધા પરંતુ તેના પુત્ર હોરસ અને બીજા દેવોએ તેને સજીવન કર્યો હોરસ ઇજિપ્તના રાજાઓનો મૂળ પુરૂષ થયો ^{૧૭}

૧૬ હરિતોજ્ય મહાવાહુ સાગરે હરિતોદકે ॥

દ્વીપ પન્નગરાજસ્ય મુતો મે પાલયિવ્યતિ ॥ અ ૩૮ શ્લોક ૧૦

૧૬ Nelson's Encyclopaedia Vol 12, p 49

૧૭ Encyclopaedia of Religion and Ethics, Vol IX, p 74

ઐતરેય બ્રાહ્મણના અગ્નિષ્ટોમ પ્રકરણ (૩-૧૩-૮, ૧૦) માં તથા શતપથ બ્રાહ્મણ (૧-૭-૪-૧, ૮) માં પ્રજાપતિ વિશે જે કથા કહેવામાં આવી છે, તેને મળતી જ ઓસિરિસની કથા છે. બન્ને બ્રાહ્મણોમાં કહ્યું છે કે-પ્રજાપતિ પોતાની કન્યાની પછવાડે મોહિત થઈને દોડ્યા. દેવોને તે કૃત્ય અધર્મ્ય લાગવાથી પ્રજાપતિનું શાસન કરવાને, માટે તેઓએ રૂદ્રદેવને ઉત્પન્ન કર્યો. તે રૂદ્રદેવે પ્રજાપતિનો ઘાત કર્યો. મહાભારત અને પુરાણોમાં દક્ષના યજ્ઞમંડુ' જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેનું મૂલ આ બ્રાહ્મણોત્ત પ્રજાપતિની કથા છે.

આ સઘળી કથાઓ સાથે સાથે વાંચતા સ્પષ્ટ થાય છે કે-ધનિષ્ઠનો ઓસિરિસ તે બ્રાહ્મણોક્ત પ્રજાપતિ અને પુરાણોક્ત દક્ષ જ હતો. સૂર્યવંશી હર્યશ્વનો મૂળ પુરૂષ મનુ કશ્યપનો પુત્ર હતો, અને કશ્યપ દક્ષનો પુત્ર હતો. ધનિષ્ઠના હોરસને પણ ઓસિરિસનો પુત્ર કહેવામાં આવ્યો છે, સેટને ટાઇફાઇન એટલે વાયુનો પિતા કહેવો છે.^{૧૮} ઋક્સંહિતા(૨-૩૩-૧) માં રૂદ્રદેવને મરૂતોનો પિતા કહેલ છે, અને તેજ રૂદ્રને શિવ કહેવામાં આવેલ છે. એટલે ધનિષ્ઠનો સેટ તે શિવ અથવા વાયુપિતા રૂદ્ર જ છે. હોરસને વળી સૂર્યદેવ કહે છે, તેજ મુજબ હોરવંશનો હર્યશ્વ પણ સૂર્યવંશી હતો. તેથી ધનિષ્ઠનો હોરસ તેજ હરિવંશનો હર્યશ્વ હતો. તેના અનુયાયીઓ એટલે-હર્યશ્વનો પાત્ર હરિત અને તેની સાથે ગયેલા ક્ષત્રિયો હતા. હરિવંશમાં કહેલ નીલસાગર અને નીલ દ્વીપ, તે નાઇલ નદી અને નાઇલ નદીના પ્રદેશો છે. તે પ્રદેશની પાસે આવેલા રાતા સમુદ્રમાંથી અથવા લાથી આગળ ચાલતા ધરાની અખાતમાંથી આજે પણ મોતિ કાઢવામાં આવે છે. હોરસના અનુયાયીઓ પૂર્વ દિશાની દેવભૂમિ અથવા તેની પડોશની કરીયાણાની ભૂમિમાંથી બાબલમાહમની સામુદ્ર-ધુનિને માર્ગેથી આવ્યા હતા, તે દેવભૂમિ કુર્શ્સેત્રાદિ મધ્ય પ્રદેશ અને કરીયાણાની ભૂમિ, તે સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત અને દક્ષિણ દેશો જ સમજી શકાય છે. તેઓના શારીરિક લક્ષણો ઉપરથી પણ તેઓ હિંદુસ્થાનના આર્યો હતા, અને તેઓને હાથીનું જ્ઞાન હતું, તે ઉપરથી તેઓ હિંદુસ્થાનના નિવાસીઓ હતા, એમ સહજ અનુમાન થાય છે. ધનિષ્ઠની નવીન જાતિ શ્યામ વર્ણની અને પર્વતવાસીઓના જેવી મજબૂત બાંધા વાળી હતી, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. હરિવંશમાં પણ હર્યશ્વનો પુત્ર યદુ 'રાજા' જે નાગ રાજાની કન્યાઓને પરણ્યો હતો, તે નાગ રાજા ધુમ્રવર્ણનો હતો એમ કહેલું છે, તેમજ નાગશબ્દનો વ્યુત્પત્તિથી જ સમજી શકાય છે કે નાગલોકો મૂળે પર્વતવાસીઓ હશે. હોરસ અને સેટ વચ્ચે એટલે વિજેતાઓ અને નવીન જાતિ વચ્ચે મહાન્ વિગ્રહ થયાનું કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી પણ સમજી શકાય છે કે-હોરસ એટલે હર્યશ્વના અનુયાયી આર્યો અને સેટ, એટલે શિવોપાસક નાગ લોકો વચ્ચે મહાન્ વિગ્રહ થયો હતો અર્થાત ધનિષ્ઠની ઐતિહાસિક કથા હરિવંશના હર્યશ્વની કથા સાથે સર્વાંશે મળતી આવે છે. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે-ધનિષ્ઠ અથવા એશીયા મૈનરમાંથી અરબી સમુદ્ર માગે આર્યો હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા ન હતા, પરંતુ સૌરાષ્ટ્ર અથવા દક્ષિણમાંથી તે જ માર્ગે થઈને તેઓ તે તે દેશોમાં ગયા હતા, ત્યાંના મૂળવતનીઓને તાબે કર્યા હતા અને તે તે દેશો ઉપર લાંબી સુદૃઢ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.*

^{૧૮} વેબસ્ટર ડિક્શનેરી, (નવી આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૮૯૭) પૃ ૧૫૫૯

* શ્રીયુત ઠક્કર નેણસિંહ લક્ષ્મીદાસે ધનિષ્ઠમાં આર્યોના ઉપનિવેશન સંબંધી ઇ.સ. ૧૯૧૭ ની સાલના બુદ્ધિપ્રકાશના અંકમાં ત્રણ જુદા જુદા લેખો આપ્યો છે. તે પૈકી ' પુરાણોક્ત શોણિતપુર ' નામના લેખમાં તેઓએ ઓસિરિસને બલિરાજ સાથે અને હોરસને વાણાસુર સાથે સરખાવ્યા છે, (પૃ ૬૯). પરંતુ ઓસિરિસ વિષે ધનિષ્ઠની જે ઐતિહાસિક કથા મળી આવી છે,

પ્રાચ્યવિદ્યામહાકર્ણવ નગેન્દ્રનાથ વસુએ સુસ્થાપિત હ્યું છે કે-એલીયામેનરના પ્રાચીન રાજાઓના આર્થ નામે અને તેઓના સંધિપત્રના આધારેવેના નામે બેગામા આવે છે, તેતું, ઠા જી બીલુ કદ નથી, ૧૫ સદ્સ હિતામા જે પશ્ચિમતિતુ વર્ણન કર્યું છે, તે પશ્ચિમતિના લોકો શીનીચીવામા અને બાબીતોનમ બેઠને વસ્વા હતા, તે જ છે શીનીચીયા ચબ્દનું ઓકરૂપ ફોર્નનીફ (Phoenix) અને લાગીનરૂપ પોઇનસ (Poenus) છે,^{૧૯} જે શબ્દ પશ્ચિ અથવા તેમાથી બ્યુત્પન્ન વણિત્ર ગબ્દને સાગી પેડે મળતો આવે છે કેટલાક વિદ્વાનોનો એવો પણ અભિપ્રાય છે કે-ઇન્દ્રિમા પૂર્વદેશમા જે હોગસ અને તેના અનુયાયીઓની જાતિ આવી હતી, તે જાતિના લોકો બાબીતોન તથા શીનીચીવામા જમને વસ્વા હતા^{૨૦} ઓક-પ્રતિદાસમર હેરોડોટસે ક્યું છે કે ઉપર્યુક્ટ પશ્ચિ અથવા નસિહ લોકો ધરાની અખાતને માગ ચર્મને એલીયામેનરમા તથા શીનીચીવામા આબ્યા હતા, ત્યારે બીબલ કેટલાક પાશ્ચાત્ય પડિતો તેઓનું મૂળ વનન અફઘાનીસ્થાન હતું એમ કહે છે સદ્સ હિતા (૧૦-૧૦૮-૧) પ્રમાણે પશ્ચિઓનું મૂળ નિવાસસ્થાન કદહાર પામે ગસા અથવા ગહા નદી જે સિન્ડુ નદીને મળે છે, તેની આસપાસ હતું^{૨૧} મિનતી વસના ગાળ ઓના આર્થનામે અને તેઓના સંધિપત્રમા લખેલા આર્થદેવેના નામે ઉપરથી પણ પાશ્ચાત્ય પડિતોમા બહુ મતભેદ રચાવિન છે તોપણ એન સુડરબ્લોમ (N Suderblom) અને ડા બી બી ચાર્સના એવા અભિપ્રાયો છે કે-મિતની ગાળઓ આર્થ દતા અને બાહ્લીક સમુદ્રને કિનારે ચર્મને તેઓ એલીયામેનરમા આબ્યા હતા^{૨૨}

(૨) મહિતા, બાહ્યજી અને પુરાણોમાથી હુદા હુદા વચ્ચેને એન્ડ્ર હરી, તેઓ વચ્ચે પરસ્પર મેળવ ન હોવા છતાં, પરસ્પર મેળવી, કદ પણ દત્તપત્ની મર્નિ ખડી ક તી, તેથી સત્યાન્વેપણ ચક્ર ચમ્પું નથી વર્ણવ્યવસ્થા અથવા ગ્રાતિમંસ્થા અકાગી લાગવાથી, તેનું નિર્મૂલત્વ દર્શાવી, ઉ-હેદ ક્વાની ઇન્દ્રામાથી મર્ન પણ સિદ્ધાન્તને જન્મ આપવો, તેનું નામ સત્યાગ્રહ કહેવાય નહિ પ્રાગૈતિહાસિક કાળમા પામીર અને તદનમખનના ગુપ્તમા હોમો-આદ્યામન જાતિ વસતી હોય તો તેઓના ચારીત્રિક લક્ષણો કેવા હતા અથવા નિખિલ પ્રભમા કદ બાપા વપરાતી હતી, તેના નિર્ણયાર્થમા પ્રમાણો મિતકુલ મળી ચકના નથી આર્થજાતિ વિશે યુરોપના પડિતોમા પ્રચલ મનાન્વેરો છે કેટલાક વિદ્વાનો તો આર્થ નામની કોઇ સવર્ણ જાતિ હતી, એવું સ્વીકારના નથીજ તેઓના મૂળ નિવાસને માટે ઉત્તર ધ્રુવ, ચીનનું ગોમીનું જી, નેમીરીયા ઝસિયા, ચીનાર્થ વુન્ડેતાન, એથોપામેનર

તે કયા બિરાલની કયા સાથે બિલકુલ સંબંધ વધી નથી તે કયા ગાહલોક પ્રભવનિની કયા સાથે તથા પુરાણોક દક્ષની કયા સાથે મળીજ આવે છે વળી દોરઅને વ્યવેવ કહેવામા આવે છે, હવા તેને અમુર મેટિમા મુકો તે મુક નથી એસિરિયને હજિલના પુરાણોમા યજ્ઞથી પાતાલને રાજ (Ug Gattar) અને ચમપુરીને ચમરાજ કહેવે છે, તે સાથે જ તેનું હારખ એમ જાણાય છે કે, હજિલમા મેલે આવે લોહો હાલન્વેરે ટિ દુગ્ધાનની ચેરાબ્દિ કયામે વિલરી તથા દરે, અને બહા બહા દત્તો તથા અમુરો વિરે જે કયામે સ્મરણાયેવે ૧૧ રની દરે, તે ઉપરથી તે સપ્તમે કયાઓના મુખ્યદેવ એસિરિયની કયામા સમાવેશ મરી રી હે દરે

૧૯ History of Egypt by E. A. Wallis Budge Vol I, p. ૫૬

૨૦ તેજ, ૫ ૪૩

૨૧ નગેન્દ્રનાથ વસુએ જા રાજનીય ઇન્દિયા, ૧૯૧૧, પ્રગાસા, ૫ ૧૩-૨૨.

૨૨ The Indo-Aryan Kertar by Ramprasad Chatterji Vol I, p. ૨૦,

લ્યુથેનીયા, અથવા નોર્વેસ્વીડનમાંથી હરકોઇ પ્રદેશ કલ્પવામા આવે છે. જર્મન પંડિતો નિ-
શ્ચયપૂર્વક કહે છે કે-તેઓની ઇયુટોનિક જાતિ ગૌરવર્ણની, ઉન્નત મસ્તકવાન તથા ઉચા
કદની આર્યજાતિની શાખા છે, ત્યારે કે'ચ પંડિતો આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે, આર્યજાતિ મૂળ
આદ્યાપાઇન જાતિ હતી, અને તે આદ્યાપાઇન જાતિએજ યુરોપમાં આવીને પોતાની ભાષાના
તથા સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કર્યો; કે'ચ લોકો તે આદ્યાપાઇન જાતિની શાખા છે.^{૨૩} પશ્ચિમ યુરો-
પમાં જ્યાં જ્યાં પર્વતપ્રદેશો છે, ત્યાં ત્યાં એક વિશાલ મસ્તકવાન જાતિ જોવામાં આવે
છે; તે ઉપરથી તે જાતિના લોકો પણ પામીર અને તક્લમકનરણમા વસતી આદ્યાપાઇન
જાતિના છે, એમ અનુમાન કરવામા આવ્યું છે. તે જાતિની શાખાઓ મધ્ય ક્રાંસ, ઇંગ્લાંડ
અને ગ્રીસમા પથરાયેલી છે. એશીયામૈનરના પ્રાચીન હિટ્ટિજાતિના લોકો પણ આદ્યાપાઇન
જાતિના હતા, એમ માનવામા આવે છે. છતાં પશ્ચિમ યુરોપ, ક્રાંસ, ઇંગ્લાંડ અને ગ્રીસમાં
વિશાલ મસ્તકવાન સઘળા લોકો એકજ જાતિના વંશજો છે, તે વિષે પુરેપુરી શંકા દર્શા-
વવામાં આવી છે. રિડ્ગેવે (Ridgeway) એ તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે-એમ લાંબા
મુખવાળો ભેર લોકોના દેશનો ઘોડો એસુટાલેન્ડના પર્વતપ્રદેશમાં લાખો કાળ વસવાથી
તેની સંતતિ વિશાળ મસ્તકવાન થઇ ગઇ છે, તેમ જુદી જુદી જાતિઓના મનુષ્યો પર્વત
પ્રદેશોમાં વસવાથી વિશાલ મસ્તકવાન થાય છે.^{૨૪} અર્થાત્ ભાષા ઉપરથી કે શારીરિક લ-
ક્ષણો ઉપરથી બે જુદી જુદી જાતિઓનું એકય દર્શાવવું, તેનો હવે બિલકૂલ સ્વીકાર કરવામાં
આવતો નથી. તેથી લાપૈજ અને જોઇસ વગેરે પંડિતો કહે છે તેમ પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં
પામીર અને તક્લમકનરના રણમા વિશાલ મસ્તકવાન જાતિ વસતી હોય, તો તેને માની શ-
કાય તેવો આધાર નથી.

પાછળ (પૃ. ૧૪-૧૬માં) કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ પામીર અને તેની આસપાસના
પ્રદેશોમાં પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં શકજાતિ વસતી હતી. તેઓ વૈદિક ધર્મ પાળતા હતા અને
તેઓમાં વર્ણશ્રમ વ્યવસ્થા પણ પ્રચલિત હતી. પૂર્વ કાળમા તેઓ ગુજરાત, કાઠિયાવાડ,
અંગાળ, બિહાર વગેરે દેશોમા આવીને વસ્યા હતા, છતાં તેઓના વંશજો આજે પણ પ્રથક્
જ્ઞાતિ તરીકે વ્યવહારાય છે. અંગાળમા શાકદિપી અને મગ બ્રાહ્મણોની તથા ગુજરાતરજ-
પુતાનામા ભોજકોની જ્ઞાતિઓ હજુ પણ ઇતર જ્ઞાતિઓથી પૃથક્ જોવામા આવે છે.
હિંદુસ્થાનમા જૌહ્ન ધર્મનો પ્રચાર થયા પછી તે ધર્મે સ્વલ્પ સમયમાં એટલું બધું બળ
જમાવ્યું હતું કે વૈદિક ધર્માવલંબી રાજાઓ નિર્બળ થઇ ગયા અને હિંદુ પ્રભુત્વનો ભંગ
થયો. તેવી છિન્ન ભિન્ન સ્થિતિનો લાભ લઇને પંજાબની સરહદેથી ચલતો, પાર્થિવનો, સિ-
થીયનો અને હૂણોનાં ટોળાંના ટોળા હિંદુસ્થાનમાં ઉતરી આવ્યા, અને તેઓએ પંજાબ,
મથુરા, ગુજરાત, માળવા અને કાઠિયાવાડમા લાંબી સુદૃઢ સુધી રાજસત્તા ચલાવી. તેઓએ
તે સમયે બ્રાહ્મણધર્મનો અથવા જૌહ્નધર્મનો સ્વીકાર કર્યા છતાં હિંદુઓએ તેઓને વિ-
દેશીયજ લેખ્યા છે, અને વખતો વખત ઉચ્ચ યુદ્ધો કરીને તેઓને હિંદુસ્થાની બહાર કાઢી
મુક્યા છે. આજે તેઓના સ્મરણાવશેષો માત્ર સિક્કાઓમા કે શિલાલેખોમા જોવામાં
આવે છે. જે હિંદુઓનો વિદેશીયો તરફ એટલો બધો અમાવ હતો, તેઓ આદ્યાપાઇન જાતિ
જેવી અનાર્યભાષા બોલતી અને અનાર્યધર્મ પાળતી જાતિનો કાળાન્તરે પણ પોતામાં

૨૩. History of Anthropology by A. C. Hadden, p. 146,

૨૪. Anthropology by R. R. Marret, p. 106.

સમાવેશ કરે, તે મિલકૂલ મંભવિત જણાવું નથી પણ જે ભતિ મૂળથી વર્ણાશ્રમધર્મ પાળતી ન હોય, તે ભતિ હિંદુસ્થાનમાં આવીને બ્રાહ્મણથી ચડાણ સુધીની માતિઓમાં બહેચાઈ જાય, અને જુદા જુદા વાડાઓ બાધીને રહે, તે કેવળ તર્કવિરુદ્ધ લાગે છે

બોધાયનાદિ ધર્મશાસ્ત્રકારોએ, સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત, અંગ, બંગ, કલિગાદિ દેશોની પ્રજાને વર્ણસંકર કહી છે, તેમ જ તે તે દેશોમાં જનાગત્યોને માટે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે, તે ખરૂં છે પણ તેનું કારણ પુરાણો તથા ઇતિહાસોમાંથી સહજ મળી શકે છે પુરાહિત અને યજ્ઞ માનવર્ગના આર્યો અશ્વગાનીસ્તાન અને કંદહારને માર્ગે યજ્ઞને હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થયા, ત્યારે આખા હિંદુસ્થાનમાં અનેક અનાર્ય ભતિઓ વસતી હતી આર્યોએ તેઓને પાળ્યા, સંયુક્તપ્રાત, રજપુતાનાનો ઉત્તરભાગ, અયોધ્યાની આસપાસનો પ્રદેશ, અને ત્રિવિદ્યા સુધીના પ્રદેશોમાંથી દાકી કાઢ્યા હતા, અને ત્યાં પોતે રાજસત્તા જમાવી હતી તે પ્રદેશોની આસપાસના પ્રદેશોમાં જે અનાર્ય ભતિઓ જમીને રહી હતી તેઓ મસ્કૃતિમાં આર્યોથી ઉતરે તેવી નહોતી વાણિજ્યમાં તેઓ બહુ સાહસિય હતા, અને પૂર્વમાં ચીન, પશ્ચિમમાં ઇન્ડિયા અને એશિયા મૈનર સુધી જળમાર્ગે વ્યાપાર ચલાવતા હતા જેમ જેમ મધ્યપ્રદેશી આર્ય પ્રજાની વસ્તિમાં વૃદ્ધિ થતી ગઈ તેમ તેમ ત્યાંના ક્ષત્રિયો અને તેની પગલાં ઉતરવણી પણ બ્રાહ્મણ પ્રદેશોમાં ઉતરી પડ્યા અને સામદામદકોએથી ત્યાં વસતી અનાર્ય ભતિઓને તાબે કરી રાજાઓ રાજ્યના હિતખાતર અથવા કામવશ થઈને તેઓની કન્યાઓને પરણતા હતા બ્રાહ્મણો પણ નાગકોકોની કન્યાને પરણ્યાના દ્રણેતા ગજતંગિણીમાંથી અને વામનપુરાણમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે ૨૫ એ રીતે આર્ય પ્રજા બ્રાહ્મણ પ્રદેશોની અનાર્ય પ્રજામાં લક્ષ્મણ હાથથી મિશ્ર થઈ ગયાથી, તે પ્રદેશોની પ્રજાને ધર્મશાસ્ત્રકારોએ વર્ણસંકર કહી હતી, તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું છે? યદુ અને પુરંજુને પણ તેજ કારણથી કુમ્ભકિતામાં દાસ કહ્યા છે શ્રીયુત રમાપ્રસાદ્યદે હર્ષિચર્યાથી જે પ્રોકોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (૫ ૪૧), તેમાં પૂર્વ કાળમાં મધ્ય પ્રદેશમાંથી સત્રંગા વર્ણના લોકો જાણ પ્રદેશમાં જમીને રચ્યા હતા, એમ સાબીત થાય છે કાળા તરે જ્યારે તે પ્રદેશમાં અનાર્યોનું મળ એણે થયું હશે, અને ત્યાં વસેલા આર્યોએ મોટા મોટા તીર્થો નિર્મિત કર્યા હશે, ત્યારે તે સમયના સ્મૃતિગ્રંથોએ સ્વેપ્ય પ્રાયશ્ચિત્તથી તીર્થયાત્રા કરવાની રજા આપી હશે (૫ ૪૦) એવડ અનાર્યભતિઓનો પૂર્ણ હાસ થયો અથવા તેઓને વર્ણાશ્રમની નિકૃષ્ટ એણીમાં દાખલ કરવામાં આવ્યા, ત્યારે તે તે દેશોમાં વસતી બ્રાહ્મણાદિ પ્રજાને મધ્યદેશના બ્રાહ્મણોને પોતાની સમાન સ્વીકારવાને જરૂર પડેલી જણાય છે

ગ્રેફિસ્ટ દેવદત્ત બાકારકરે ગુજરાતના નાગરબ્રાહ્મણોની વિદેશીય ઉત્પત્તિ માટે જે કારણો આપ્યા છે, તે જ કારણો શ્રીયુત રમાપ્રસાદ્યદે ગ્રહણ કર્યા છે. તે કારણોની અથવા ધાર્થતા વિષે પાછળ (૫ ૧૮-૩૨) સંપૂર્ણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે, એટલે તેની અત્ર પ્રતિક્રિત કરવાની આવશ્યકતા નથી તો પણ સંક્ષેપમાં એટલું જ કહેવું બસ છે કે- ગુજરાતના નાગરબ્રાહ્મણો પાળમની સરહદ ઉપરથી ગુજરાતમાં આવ્યા ન હતા, પરંતુ કુશ્વેત્રમાંથી આવ્યા હતા તેઓની મૂળભાષા સંસ્કૃત અને લિપિ નાગરી હતી નાગરી લિપિને ઉદ્ભવ અથવા પ્રચાર કરનારા આનંદપુરના નાગરોજ હતા તેઓના શારીરિક લક્ષણો કદાચ મધ્યદેશના બ્રાહ્મણો સાથે મળતા આવતા નહિ હોય, તો તેનું કારણ પશ્ચિમિત જ છે

કાયસ્થાદિ જ્ઞાતિઓમા મિત્ર, દત્ત, ધોષ, ત્રાતાદિ અવટંકો છે, તેની તેર અથવા ચૌદ અવટંકો નાગરોમા પણ છે, તે સત્ય છે. પરંતુ મિત્ર, દત્ત, ધોષ, ત્રાતાદિ જુદી જુદી ઉપ-જાતિઓ હોમોઆદ્યાધન જાતિમા હશે, એમ શ્રીયુત રમાપસાદચંદ્ર અનુમાન કરે છે (પ્ર. ૧૮૧), છતાં તેનું એક પણ પ્રમાણ તેઓ બતાવી શક્યા નથી.

શ્રીયુત રખાલદાસ વંદોપાધ્યાયકૃત પ્રાચીન મુદ્રા નામના પુસ્તક ઉપરથી જણાય છે કે—ધ. સ. ના ૧ લા સૈક્યથી ચોથા સૈક્ય સુધીમાં થઈ ગયેલા મિત્રદત્તાદિ અવટંકો ધારણ કરનારા રાજાઓના નામોવાળા જે શિક્કાઓ મળી આવ્યા છે, તે સમ્રાજા શિક્કાઓ મધ્ય દેશમાંથી જ પ્રાપ્ત થયા છે. અયોધ્યાપ્રદેશમાંથી, અદલાખાદજિલ્લામા આવેલા પ્રભોસા ગામ પાસેથી, મથુરાના બહેરોમાંથી તથા સંયુક્ત પ્રાતમા બરેલી જિલ્લામાં આવેલ પ્રાચીન અહિચ્છત્ર અને વર્તમાન રામનગર પાસેથી નીકળેલા શિક્કાઓમાં મિત્રદત્તાદિ અવટંકો ધારણ કરનારા રાજાઓના નામો જોવામા આવે છે. તે નામો ગ્રાહી ત્રિપિમા કોતરેલાં છે. અહિચ્છત્રના કેટલાક શિક્કાઓમા તે નાગવેષ્ટિન શિવલિંગની પણ મૂર્તિ છે. (પ્ર. ૧૦૪-૧૦૬). તે ઉપરથી તે રાજાઓ હાટકેશ્વરના ઉપાત્તકો હશે, એમ સહજ અનુમાન થાય છે. પરંતુ પંજાબની સરહદ ઉપરથી નીકળેલા શિક્કાઓમાં મિત્રદત્તાદિ અવટંકો ધારણ કરનારા રાજાઓના નામો જોવામા આવતા નથી, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે મિત્રદત્તાદિ અવટંકો વિદેશીય જાતિની નથી, પણ મધ્યદેશનિવાસી આર્યોમા જ પ્રચલિત હતી.

અતઃપર વિસ્તારપૂર્વક સ્પષ્ટ કરવામા આવશે, તેમ નાગરબ્રાહ્મણો જ્યારે પ્રથમ વડનગરમા આવ્યા, ત્યારે યૌદ્ધેક ધર્મ જ પાળતા હતા. ચિત્રશર્મા નામના એક બ્રાહ્મણે હાટકેશ્વરની ઉપાસના તેઓમા પ્રચલિત કરી હતી, તે સાથે જ મિત્રદત્તાદિ અવટંકો લાના બ્રાહ્મણોએ સ્વીકારી હતી. તે સમયે હજી તેઓએ નાગર સંજ્ઞા ગ્રહણ કરી ન હતી. ચિત્ર-શર્મા વત્સગોત્રનો હતો. વત્સગોત્રનો મુખ્ય સગાવાય પ્રશ્નોરા જેઓ અહિચ્છત્રા કહેવાય છે, તેઓમા જ જોવામા આવે છે.^{૨૬} નાગરત્રિમાસિકઓદીસ તરફથી નાગરોના પ્રવરાધ્યા-યો ઉપરથી નવજ્ઞાનન્તિ નાગરાઃ એ નામનું પુસ્તક પ્રકટ થયું છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે વડનગરા નાગરોમા વત્સગોત્રના કોઈ પણ કુટુંબો ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અથવા કાશી કે મથુરામા પણ નથી. તેથી ઉપર્યુક્ત ચિત્રશર્મા અહિચ્છત્રીય હોય, એમ અનુમાન થાય છે. અને તેજ અહિચ્છત્રીય ચિત્રશર્માએ હાટકેશ્વરની ઉપાસના તથા મિત્રદત્તાદિ અવટંકો દાખલ કરી છે. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ધ. સ. ના બીજા અથવા ત્રીજા સૈક્યમાં થઈ ગયેલા અહિચ્છત્રના દત્તમિત્રાદિ અવટંકો ધારણ કરનારા તથા હાટકેશ્વરની ઉપાસના કરનારા રાજાઓમાંથી કોઈ રાજાઓનો તે આશ્રયી હશે. અને તે રાજાઓનો વડનગરના બ્રાહ્મણોને પણ આશ્રય થયાથી તેઓએ અહિચ્છત્રીય વત્સગોત્રી ચિત્રશર્માને પોતાની જ્ઞાતિમાં દાખલ કરી હાટકેશ્વરોપાસના અને દત્તમિત્રાદિ અવટંકો ગ્રહણ કરી હશે.

આ સમ્રાજા હકીકતો ઉપરથી ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણો હોમોઆદ્યાધન જાતિના હતા, તે કદપના કેવળ મનોવિલાસ જ લાગે છે.

(પૂર્વાર્ધ સમાપ્ત.)

નાગરોત્પત્તિ.

(ઉત્તરાર્ધ)

૧ નાગરખંડ.

વડનગરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી નાગરજાતિનો આરભકાળ લગભગ એ હજાર વર્ષોથી હોવા છતાં, આશ્ચર્ય જેવું છે કે સ્કંદપુરાણ-નર્જિત નાગરખંડ સિવાય બીજા કોઈ પણ પ્રાચીન ગ્રંથમાં નાગરજાતિનો ઇસારો કરેલો પણ જણાતો નથી જૈન લોકોનું માનવું છે કે- મગધ દેશના છેલ્લા નંદ રાજાનો મત્રી સકટાળ અને તેના પુત્ર સ્થવિર સ્થૂલિભદ્ર જેઓ જૈન ધર્મમાં મોટા આચાર્ય થઈ ગયા છે, તેઓ જાતિએ નાગર હતા ૧ નંદ રાજાના અને સ્થૂલિભદ્રજીના પૃતાતો જે જે બ્રાહ્મણ તથા જૈન ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે, તેમાંના કોઈ ગ્રંથમાંથી તે હપ્તકર્ત્તે પુટિ મળતી નથી હેમચન્દ્રસંસ્કૃત સ્થવિરાવનીચરિતના પરિશિષ્ટ પર્વમાં સ્થૂલિભદ્રનો પ્રપિતામહ અને સપ્તાળનો પિતામહ કપિન અગ્નીહોત્રી બ્રાહ્મણ હોતો, જેને મહાવીર સ્વામીએ જન બનાવ્યો હતો, એમ કહે છે ૨ નાગરખંડ સિવાય નાગરજાતિની ઉત્પત્તિ વિષે જુનામાં જુનું પુસ્તક માત્ર પ્રસિદ્ધ કવિવર પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભે કવિતામાં રચેલું નાગરોત્પત્તિ નામનું છે નાગરોની ઉત્પત્તિ પછી તે પુસ્તક અન્યૂન હજાર વર્ષ પછી લખાએલું હોવાથી તેના ઉપર વિશ્વાસ મળી શકાય તેમ નથી

નાગરખંડ સ્કંદપુરાણનો ભાગ છે દરેક પુરાણમાં સમજાતા પુરાણોની ગણતિ કરેલી છે, તેમાં એક સ્કંદપુરાણ મહાપુરાણ અને બીજું તેજ નામનું ઉપપુરાણ છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે ઉપપુરાણનો મોટો ભાગ તો ધણો આધુનિક છે છતાં દરેક મહાપુરાણમાં ગણાવેલા ઉપપુરાણો કયા સ્વરૂપમાં હશે, તેનો નિશ્ચય કરવો, ફરફ છે દરેક પુરાણમાં સમજાતા મહાપુરાણ અને ઉપપુરાણની ગણતિ કરવામાં આવી છે, તેમજ નારદપુરાણમાં તો દરેક પુરાણના વિષયોની અનુક્રમણિકા લખી છે તેની એવો એક સમય હોવો જોઈએ કે જ્યારે તે સમજાતા પુરાણોને એકઠા કરી તેઓનો સારોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો હોય હિંદુસ્થાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ લખનાર વિન્સન્ટ સ્મિથ ધારે છે કે પુરાણોનો સારોદ્ધાર શુભરામ પેહેલા કુમારશુભના સમયમાં જોઈએ ૪ સ ૪૫૫ ની પેહેલા થયો હતો ૩

હાલમાં જે નાગરખંડ પ્રચલિત છે અને સ્કંદપુરાણમાં વેદેશ્વર પ્રેસ તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે, તે મહારાષ્ટ્રપુરાણનો ભાગ છે, એમાં કદાચ વક નવી પદ્ધતિ તે પ્રસિદ્ધ થયેલા નાગરખંડને જૂનાગદના શુભરાતિ બાપાના સાથે મેળવતા, તેમાં કેટલો બધો વધારો થયો છે, તે સહજ જણાઈ આવે છે જૂનાગદના શુભરાતિ બાપાન્તરમાં જ્યારે બધા મળીને ૨૪૮ અધ્યાયો છે, ત્યારે વેદેશ્વર પ્રેસના નાગરખંડમાં ૨૭૯ અધ્યાયો છે, એટલે બાપાન્તર કરતા તેમાં ૩૧ અધ્યાયો વધારે ઘુસી ગયા છે એમજુજ નંદિ પણ બગાડાના સુખ-

૧ ગાત્રવિતાગદ જેનાચાર્ય વિજયવર્મચૂરિને એ વિરે પુણ્ણ, તેઓ પોતાના વા ૬-૮-૧૬ ના પત્રમાં લખે છે કે-“અમારા પણ સમજવામાં તો એમજુ ૭ કે સ્થૂલિભદ્રજીના પૂર્વજ નાગરજાતિ હતા ” ૨ પરિશિષ્ટ પર્વ, સર્ગ ૭ શ્લો ૧ થી ૧૩

સિદ્ધ પ્રત્નતત્ત્વવેત્તા નગેન્દ્રનાથ વસુએ 'નાગરો અને નાગરી લિપિ'નો લેખ લખીને ખંગા-
ળાની એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલના ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના અંક ૧-૨ માં પ્રસિદ્ધ કરેલ
છે, તેમાં જે હકીકત તેઓએ પોતાની પાસે નાગરખંડની પ્રતના ૧૦૭ માં અધ્યાયમાંથી
ઉદ્ધૃત કરી છે, તે હકીકત ભાષાન્તરના ૧૧૩ માં અધ્યાયમાં જોવામાં આવે છે. હયાત
પ્રતોમાં પણ ઉત્તરોત્તર કેટલો બધો વધારો થઈ ગયો છે, તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

ઉપસ્કંદપુરાણુ હજી પ્રસિદ્ધ થયું નથી. પરંતુ વેંકટેશ્વર ત્રેસના અધિપતિ પોતે પ્રસિદ્ધ
કરેલા સ્કંદપુરાણુની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે-ઉપસ્કંદપુરાણુમાં ૭ સંહિતાઓ છે, અને
આખા ગ્રંથના એક લાખ શ્લોકો છે, એમ કહેવાય છે. છતાં ઉપસ્કંદપુરાણુના નામથી
જેટલા પુસ્તકો ઉપલબ્ધ થયા છે, તે સઘળા પુસ્તકોની શ્લોકસંખ્યા બે ત્રણ લાખથી પણ
વધારે થાય છે.^૪ નાગરોનું અનુકરણ કરીને ગુજરાતદક્ષિણમાં આવીને વમેલી ઘણી ખરી
જાતિઓએ પોત પોતાનું પુરાણ બનાવ્યું છે, અને તે પુરાણ સ્કંદપુરાણુનો ભાગ છે, એમ
અકાવી દીધું છે. ઉપસ્કંદપુરાણુની શાકરી સંહિતામાં દરેક સંહિતાના ખંડો અને શ્લોક
સંખ્યાની ગણના કરી છે. તે જોતાં તે સમયમાં આખા ગ્રંથની શ્લોકસંખ્યા ૧૨૮૦૦૦ની
થવા જાય છે. ત્યાર પછી પણ તેમાં બમણો ત્રણો વધારો થઈ ગયો છે. તે ઉપસ્કંદપુરાણુમાં
પણ નાગરખંડો હોવાનું જણાયું છે. તેની સનત્કુમારસંહિતાનો ૮ મો ખંડ નાગરખંડ નામનો
છે, જેની શ્લોકસંખ્યા ૧૦૦૦૦ ની છે, અને શાકરી સંહિતાનો ૧૫ મો ખંડ નાગરખંડ
નામનો છે, જેની શ્લોકસંખ્યા ૨૦૦૦ની છે.^૫ આ બંને નાગરખંડો મહાસ્કંદપુરાણુના
નાગરખંડથી જૂદાજ છે. તે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થાય તો તેમાંથી નાગરજ્ઞાતિના ઇતિહાસ ઉપર
વિશેષ પ્રકાશ પડવાનો સંભવ રહે છે.^૬

નારદપુરાણુની અનુક્રમણિકામાં અને પ્રમાસખંડમાં ૧ માહેશ્વર, ૨ વૈષ્ણવ, ૩ બ્રાહ્મ,
૪ કાશી, ૫ આવન્ત્ય. ૬ નાગર અને ૭ પ્રમાસ મળી સ્કંદપુરાણુમાં સાત ખંડો છે, એમ
સ્પષ્ટ લખ્યું છે. પરંતુ અસલ સ્કંદપુરાણુમાં સાત ખંડો હોય, એમ માની શકાતું નથી.
નાગરખંડમાંજ વડનગરના ચંડશર્માએ પુષ્પકને પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ બતાવ્યો છે. તે પ્રસંગે કહ્યું
છે કે, "સ્કંદપુરાણુમાં મેં પુરશ્ચરણસમગ્રી વિષે વાંચ્યું છે, તે પુરશ્ચરણસમગ્રીનું તું વ્રત
કર." તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નાગરખંડ લખાયો, તે વખતે તો નાગરખંડથી સ્કંદ
પુરાણુ જૂદું છે, એમ માનવામાં આવતું હતું. સાતે ખંડોમાં વર્ણવેલા વિષયો જોતાં માહે-
શ્વરખંડ, વૈષ્ણવખંડ અને ધર્મારણ્યના નામના ઉપખંડ સિવાયનો બ્રાહ્મખંડ-એટલો ભાગ
અસલ સ્કંદ પુરાણુનો હશે, એમ ધારી શકાય છે. બ્રાહ્મખંડાન્તર્ગત ધર્મારણ્ય ખંડમાં તો મોઢ
બ્રાહ્મણો અને મોઢવાણીઆનો ઇતિહાસ તથા ગુજરાતના રાજા કુમારપાળની પણ કથા જોવામાં
આવે છે,^૮ તેથી ધર્મારણ્યખંડનો ભાગ કેટલો બધો આધુનિક છે, તે સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે.

૪. વેંકટેશ્વર ત્રેસના જાપેલા સ્કંદપુરાણુની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૨

૫. તેજ, પત્ર ૧૩, પૃ. ૧.

૬. જૂનાગઢના નાગરબ્રાહ્મણ વે. મ. શુભાષરંકર કલ્યાણજી બહોરાએ ત્રિચિનાપોલીમાંથી
ત્રાંખાના પતરાં ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં અને નાગરી લિપિમાં લખાયેલા હાટકેશ્વરમાહાત્મ્યની નકલ
મેળવી છે. તે પુસ્તકમાં અધ્યાયો ૩૧ અને શ્લોકસંખ્યા ૧૯૦૦ની છે, એમ તેઓનું કહેવું છે. તે
હકીકત ખરી હોય તો તે ગ્રંથ પણ ઘણો ઉપયોગી થઈ પડવાનો સંભવ છે.

૭. સ્કંદપુરાણુ, નાગરખંડ, અ. ૧૬૨ શ્લોક. ૧૨-૧૪.

૮. સ્કંદપુરાણુ, બ્રાહ્મખંડ, ધર્મારણ્યખંડ અ. ૩૯.

તોપણ એતો નિશ્ચિત છે કે નારદપુરાણની અનુક્રમણિકામાં નાગરખડની અનુક્રમ-
ણિય સવિસ્તર લખાયેલી છે તેથી તે અનુક્રમણિકા લખાયા પહેલાં નાગરખડ લોકમાન્ય
અને પ્રભાણુક થયેા હોય તોજ તેને તેમ જ સ્થાન મળી શકે સ્કદપુરાણની ગુપ્તલિપિમાં
લખેલી એક પ્રત ઉપલબ્ધ થઇ છે, તે પ્રતના અક્ષરોના મરોડ ઉપરથી તે પ્રત ઇસ્વીસનના
સાતમાં સેકાના પૂર્વાર્ધમાં લખાઇ હશે, એમ માનવામાં આવે છે તેમજ પુણિનિ
સારોદ્ધાર મોડામાં મોડો ઇ સ ૪૮૦ની આસપાસ થયેા જોઇએ, એમ પ્રતતત્ત્વવેતાઓની
માન્યતા છે ૧૦ સારે નાગરખડની રચના તે પહેલાં જોછામાં જોછા ૫૦ વર્ષ પહેલાં થયેલી
માનીએ તો ઇ સ ના પાંચમા સેકાના આરંભમાં નાગરખડ ગ્યાયેા હરો, એમ નિમ્નેહ
માની શકાય છે

નાગરખડમાં વર્ણવેલી કથાઓના મુખ્યત્વે આ વિભાગે પાડી શકાય, ૧ હાટકેશ્વરની
ઉત્પત્તિ અને તેનું માહાત્મ્ય, ૨ તીર્થોની ઉત્પત્તિ અને તેઓનું માહાત્મ્ય, ૩ નાગરોની ઉત્પ-
ત્તિ અને તેઓના તત્ત્વોની ઇતિહાસ તથા ૪ શ્રાદ્ધ કલ્પ હાટકેશ્વરની ઉત્પત્તિની કથા
શિવપુરાણ અને વામનપુરાણમાં પુરાણોમાંથી કઇક અંશે ફેરફાર કરીને અક્ષર્ય મુજબમાં
આવેલી છે વડનગરમાં સ્થપાયેલા તીર્થો જેવા અન્ય સ્થળોએ પ્રાચીન તીર્થો છે અને તે
તીર્થોના મંગલમાં જૂદા જૂદા પુરાણોમાં જે કથાઓ આપી છે, તે કથાઓ થોડા વધુ
સુધારાવધારા સાથે નાગરખડમાં આપેલી છે પરંતુ કેટલાક નવીન તીર્થો સ્થપાયા, તેઓ
ના સંબંધમાં તત્કાલીન ઇતિહાસ આપેલો છે તે ઇતિહાસને પ્રાચીનતાની છાપ મારવાને માટે
મુદ્દાની હપ્તકતમાં જ નહિ, પણ માણ્યોના નામોમાં પણ ફેરફાર કર્યો છે શ્રાદ્ધકલ્પના વિષયમાં
તો કઇ નવીન કહેવાનું હોય નહિ, છતાં મહાલય અને સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધોની ક્રિયાઓમાં
પ્રચલિત શાસ્ત્રપ્રણાલી કર્તા નાગરખડમાં થોડો ધણો મતાત્મક બતાવ્યો છે, તે હેતુને
જેવા ધુરધર વિદ્વાને પણ ચેતાના અતુર્વર્ગચિંતામણિ નામના વિરાટ પુસ્તકમાં સ્વીકારેલો
છે અને ત્યાર પછી નિર્ણયસિધુ-આદિ નિબંધકારોએ તેનું પ્રામાણ્ય અંગીકૃત કર્યું છે તે
ઉપરથી નાગરખડને પાળના ભાગમાં પુરાણની જેટલી મહત્તા મળી ચૂકી છે, એમ સિદ્ધ
થાય છે આખા ગ્રંથમાં જે બામતો ખાસ લક્ષ્ય મેળવે છે એક તો એ કે વડનગરના ના
ગરોને સરહદ ઉપર આવેલા નાગરોડો સાથે કાયમ કલહ થયા કર્યો છે તેથી જે સમયમાં
વડનગરની સરહદ ઉપર નાગરોડોનું રાજ્ય હશે તે સમયમાં જ વડનગરની ઉત્પત્તિ થઇ
હશે નાગરગણના વિનાગ સાથે જ નાગરખડની સમાપ્તિ થાય છે તેથી તે સમય પછી
તુરંત નાગરખડની રચના થયેલી હોવી જોઇએ બીજી બાબત એ છે કે-પ્રસિદ્ધ ચિના પ્ર
વાસી હ્યુએનસંગે વડનગરમાં સાતમાં સેકાના મધ્ય ભાગમાં જાદ અને જૈનોના મઠો અને
મંદિરો જોયા હતા, ૧૧ નગેન્દ્રનાથ વસુ કહે છે, તેમ ઇસ્વીસનના પાંચમા સદમાં વલ્લભી
રાજા નુવસેને વડનગરમાં જૈન કલ્પસંપત્તિ પ્રસિદ્ધિ કરી હતી ૧૨ તેમ છતાં આખા નાગર-
ખડમાં જોાધ અથવા જૈન ધર્મો વિષે એક પણ શબ્દ લખવામાં આવ્યો નથી આનર્ત
દેશના જે રાજાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે સઘળા બ્રાહ્મણધર્મના પુરા પક્ષપાતી
હતા અને બ્રાહ્મણોનું પ્રાચીન ગણજોની પેઠે દેવો કરતા પણ અધિક સન્માન દરતા હતા
વલ્લભી રાજાઓની પુર્વે ગુજરાત દેશ ગુપ્તરાજ્યના તાનામાં હતો અને તે પહેલાં ક્ષત્રપોનું

ત્યા રાજ્ય હતું. આ બંને વંશોના રાજાઓનું બૌદ્ધ અથવા જૈન ધર્મ તરફ વલણ હોય, એમ જણાયું નથી. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોના પ્રચાર અને પ્રચળ તો વલ્લભી રાજાઓના સમયમાં જ થયાનું જણવામા આવ્યું છે. તે ઉપરથી વલ્લભીરાજ્યારંભ પેહેલાં નાગરખંડ રચાયો હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે. વલ્લભી રાજાઓએ આનંદપુરના બ્રાહ્મણોને અનેક દાનો આપ્યાનાં તામ્રપત્રો પણ પ્રસિદ્ધ થયાં છે અને જૈન કલ્પસૂત્રનો ગ્રંથ પેહેલ વેહેલો આનંદપુરના બ્રાહ્મણો પાસે જ પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યો હતો, તેથી વલ્લભી રાજાઓના સમયમા વડનગર બહુ વિભવશાલી થયું હોય અને ત્યાના નાગરો વિદ્યામાં બહુ પ્રતિષ્ઠાશાલી થયા હોય એમ સખળ અનુમાન થાય છે. તે હકીકત પણ નાગરખંડ મોડામા મોડો ઇસ્વી-સનના પાંચમા સૈકાના આરંભમા લખાયો હશે, એમ જે ઉપર અનુમાન કર્યું છે, તેનું સમર્થન કરે છે.

૨ હાટકેશ્વર અને આમુખ્યાયણો.

બ્રાહ્મણ વર્ણની સઘળી જ્ઞાતિઓમા નાગરજ્ઞાતિની ત્રણ વિશિષ્ટતાઓ ખાસ રીતે નજરે તરી આવે છે. ૧ તેઓનો ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વર છે, જે પ્રાયશઃ હિંદુની બીજી કોઇ પણ જ્ઞાતિને નથી; ૨ એકસ્ત્રીવિવાહ અને ૩ અયાચકતા અથવા યથાર્થ કહીએ તો અપ્રતિ ગૃહિતૃત્વ-એ તેઓના ખાસ લક્ષણો છે.

એ પણ અર્થસૂચક છે કે-પુરાણોમાં દૈત્યો, દાનવો, નાગો વગેરે જે અનાર્થ જાતિઓનું અથવા આર્યોની વિરોધી જાતિઓનું વર્ણન કર્યું છે, ત્યા તે સઘળી જાતિઓના ઇષ્ટદેવ શંકર હતા, એમ કહેલું છે. અતલસુતલાદિ સપ્તપાતાલમાં દાનવ, દૈત્ય અને નાગ જાતિઓ વસતી હતી,^૧ અને તેઓનો ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વર હતો.^૨ હિંદુસ્થાનમા એક સમયે આખા દેશ ઉપર નાગજાતિ પથરાઇ ગઇ હતી, એમ નાગ અથવા નાગર શબ્દથી યુક્ત અનેક ગામો શહેરો અને તીર્થોનાં નામો ઉપરથી અનુમાન થઇ શકે છે. વેદમા અહિ અને સર્પ જાતિઓનું વર્ણન જોવામા આવે છે, પરંતુ નાગજાતિનો કંઈ પણ ઉલ્લેખ જોવામાં આવતો નથી. થીયોસોસીના સાહિત્યમાં કહેવામા આવ્યું છે, તેમ આટલાંટિસ ખંડનો જળપ્રલય થયા પછી, તેમાથી બચેલા મનુષ્યો જળમાર્ગે અથવા સ્થળમાર્ગે હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થયાં હશે, એમ અનુમાન થાય છે. તેઓના દેશનું નામ પાતાલ હતું, એમ પુરાણોમા કહેવામાં આવ્યું છે. અલેક્ઝાંડરે હિંદુસ્થાન ઉપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તે સમયમા સિંધુનદી અને સાગરના સંગમ ઉપર એક પાતાલ નામનું શહેર હતું.^૩ નાગરખંડમા કહેલું છે કે-આધુનિક વડનગરની આસપાસ એક મોટું અરણ્ય હતું, અને તે અરણ્યનું નામ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર કહે-

૧ તેષુ દાનવદૈતેષુ જાતયઃ શતસંઘરાઃ ।

નિવસન્તિ મહાનાગજાતયશ્ચ મહામુને ॥ વિષ્ણુપુરાણ.

૨ મુમૌ રુદ્રસ્ય લોકશ્ચ પાતાલે હાટકેશ્વરમ્ ॥ લિંગ પુરાણ અ. ૧ શ્લો. ૫૪.

પાતાલે સપ્તમે ચાસ્તિ લિંગં શ્રી હાટકેશ્વરમ્ ॥

બ્રહ્મણા સ્થાપિતં પાર્યં સંહસ્રયોજનોદ્ધૃતમ્ ॥ ૭ ॥

તત્રાર્ચયતિ તલ્લિંગં નાનાનાગેન્દ્રસત્તમાઃ ॥ ૯ ॥ સ્કંદપુરાણ, શાહેશ્વર ખંડ, દૌમારિકા ખંડ. અ. ૬૯.

વાતું હતું તે હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાંથી જગમર્ગે પાતાળમાં જવાતું હતું, અને પાતાળના નાગ લોકો હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં આવના હતા^૪ કાશ્મીરના ગજતરગિણી નામના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે-ચંદ્રમાળા (આધુનિક ચિનામ) નદીની આસપાસનો પ્રેથ પાતાળ કહેરાતો હતો અને ત્યાં નાગલોકોનું રાજ્ય હતું^૫ આ ઉપરથી સંદેહ અનુમાન થાય છે કે-નાગ લોકો પ્રથમ કાશ્મીરમાં તથા સિંધમાં આવીને વસ્યા હતા અને ત્યાર પછી તેઓ હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા ભાગોમાં ફેલાઈ ગયા હતા

નાગરોના પૂર્વજો હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં જ્યારે આવીને વસ્યા, ત્યારે તે સ્થળે હાટકેશ્વરનું મંદિર હતું નહિ, તેમજ મહાભારત તથા પુરાણોમાં જ્યાં જ્યાં હાટકેશ્વરમંદિરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેની સાથે નાગરોને ક્ષમ મગવ હોવાનું જણાય નથી મહાભારતમાં, હિમાનયના ધવલગિરિશિખરની પાસે કિપુરૂપનો પ્રેથ અને તેની પાસે હાટકપ્રેથ જેની મર્મદા માનસરોવર સુની હતી, એમ કહેલું છે, તે હાટકપ્રેથમાં શુભકોનું રાજ્ય હતું^૬ તે સમયમાં દક્ષિણમાં કંરલદેશની ઉત્તરે ક્ષહાટનામનું નગર હતું, એમ પણ કહેલું છે^૭ બગાળામાં આવેલા બર્હવાન શહેર જેનું પ્રાચીન નામ વર્ધમાન હતું, તે વર્ધમાનની નજીક ત્રિવિક્રમ નદીને કિનારે હાટકનગર હતું, એમ ભવિષ્ય પુરાણના આલ્મખંડ (અ ૭)માં કહેલું છે પરંતુ તે તે સ્થળોએ હાટકેશ્વરના મંદિરો હતા કે નહિ અથવા તે તે સ્થળોના નિવાસીઓ હાટકેશ્વરના ઉપાસકો હતા કે નહિ, તે વિષે ક્ષમ પણ કહેવામાં આવ્યું નથી મહાભારત અને રામાયણમાં હાટકેશ્વર વિષે ક્ષમ ઉલ્લેખ નથી પુરાણોમાં વામનપુરાણમાં સમગ્રોદ્યવર પ્રેથમાં હાટકેશ્વરનું મંદિર હોવાની કથા લખેલી છે^૮

સ્કંદપુરાણના માહેશ્વરખંડાન્તર્ગત કોમારિકાખંડમાં શુન્દરતમાં આવેલી મહીનદી અને સાગરસંગમને સ્થળે-મહીનગરમાં અક્ષરે પાતાલમાંથી હાટકેશ્વરનું બાણ લાગીને પ્રતિષ્ઠા કર્યાતું કહેલું છે^૯ તે સિવાય પુરાણપ્રસિદ્ધ હાટકેશ્વરનું મંદિર તો નાગરખંડમાં કહેલ વડનગ-નુજ છે પરંતુ તે સિવાય કુરૂક્ષેત્રમાં આવેલા વર્તમાન સેરીદીન પ્રગણામાં સેરીદન નામનું ગામ છે, તે ગામથી છ માઇલ દૂર હાટ નામનું ગામ છે તે ગામ નજીક પચનદ સ્થળ ઉપર હાટકેશ્વરનું પ્રાચીન મંદિર છે તેની પ્રતિષ્ઠા સત્યયુગમાં થઈ હતી, એવી દત્તકથા પ્રચલિત છે, તેજ પ્રગણામાં નાગેશ્વરમાહર્જિવ, નાગદમનવી અને નાગતીર્થો પણ આવેલા છે^{૧૦} વામનપુરાણમાં કુરૂક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય વર્ણવતા નાગતીર્થ અને પચનદ તીર્થનો મહિમા વર્ણવ્યો છે, પરંતુ તે સ્થળે હાટકેશ્વરનું મંદિર હોવાનું લખ્યું નથી^{૧૧}

૪ નાગરખંડ અ ૮ શ્લોક ૧૮-૨૮

૬ મહાભારત, સભાપર્વ, અ ૨૮ શ્લોક ૧-૪

૭ તેજ, અ ૩૧ શ્લોક ૭૦

૮ વામનપુરાણ, અ ૬૫ શ્લોક ૫૫

૯ કોમારિકાખંડ, અ ૪૮ શ્લોક ૨૦-૨૧

૧૦ Archeological Survey-Report by Cunningham Vol XIV, p ૬૬, Notes by L. Raghunathdas, Superintendent of Ethnology to the Third State

૧૧ વામનપુરાણ અ ૩૪ શ્લોક ૨૨-૨૬

તેથી તે સ્થળે હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા વામનપુરાણ લખાયા પછી કરવામાં આવી હશે. તોપણ ત્યાં નાગેશ્વરમહાદેવ, નાગદમનદેવી અને નાગતીર્થો હોવાથી નાગલોકોનું જે સમયે તે સ્થળે પ્રાપ્તિ થઈ હશે તે સમયે તેઓએ હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી હશે. તે સિવાય જ્ઞાનદેશમાં આવેલ અહમદનગરનું પ્રાચીન નામ નગર હતું. ત્યાં હાટકેશ્વરનું મંદિર હજી પણ વિદ્યમાન છે. નગેન્દ્રનાથ વસુની માન્યતા પ્રમાણે વડનગરના બ્રાહ્મણોએ ચડશર્માને બિદિષ્કૃત કર્યો, ત્યાર પછી તેના વંશજો ત્યાં આવીને વસ્યા હતા, અને ત્યાં એક શહેર વસાવીને વડનગરના અસલ નામ નગર ઉપરથી તે શહેરનું નામ નગર પાડ્યું હતું, અને ત્યાં હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.^{૧૨}

આ ઉપરથી સહજ અનુમાન થાય છે કે-હિંદુસ્થાનમાં હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરનારા પ્રથમ નાગલોકો હતા, અને ત્યાર પછી નાગરબ્રાહ્મણોએ હાટકેશ્વરની ઉપાસનાનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

નાગરખંડમાં વર્ણવેલી હાટકેશ્વરની કથા ઉપરથી જોઈએ તો સ્પષ્ટ થાય છે કે વર્તમાન વડનગરને સ્થળે અને તેની આસપાસ એક મોટું અરણ્ય હતું. તે અરણ્ય હાલના કચ્છના રણ સુધી આવેલું હતું. કચ્છના રણની જગ્યાએ સમુદ્ર હતો. તે સમુદ્રમાં સિંધના પાતાલ ગામમાંથી નાગલોકો તે અરણ્યમાં આવીને વસ્યા હતા, અને તે અરણ્યનું નામ હાટકેશ્વર ક્ષેત્ર પાડ્યું હતું.^{૧૩} પરંતુ નાગરોના પૂર્વજો જે બ્રાહ્મણો હતા, તેઓ કુરુક્ષેત્રમાંથી આવીને તે હાટકેશ્વર ક્ષેત્રમાં રહ્યા હતા અને તે સમયે ત્યાં હાટકેશ્વરનું મંદિર ન હતું. તત્કાલીન યુજરાતના રાજાને જોઈએ કુદ્રત વ્યાધિ શાત કરવાથી તે રાજાએ ત્યાં એક ગામ વસાવી, તે બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું હતું.^{૧૪} ત્યાર પછી ઘણે ઘણે ત્યાંના બ્રાહ્મણોએ હાટકેશ્વરની ઉપાસના દાખલ કરી હતી. તેઓએ કેવી રીતે અને કેવા મંથોગોમાં હાટકેશ્વરની ઉપાસના સ્વીકારી હતી, તે વિષે નાગરખંડના અધ્યાય ૧૦૭ માં જે કથા આપી છે, તેનો સાર કહી જવાનું યોગ્ય જણાય છે.

“હાટકેશ્વરક્ષેત્રના ચમત્કારપુરમાં વત્સગોત્રનો બ્રાહ્મણ ચિત્રશર્મા હતો. ચમત્કાર પુરમાં પાતાલના હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરવાની તેની ઇચ્છા થવાથી તેણે શંકર ઉપર તપ કરીને શંકરનું વરદાન મેળવી ચમત્કારપુરમાં હાટકેશ્વરના સુવર્ણલિંગની સ્થાપના કરી અને એક ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું. બીજા બ્રાહ્મણોને તેની ઇર્ષ્યા આવવાથી, તેઓએ પણ પણ દુશ્વર તપશ્ચર્યા કરી અને શંકરના પ્રસાદથી દરેક ગોત્રના બ્રાહ્મણે એકેક શંકરનું મંદિર બંધાવી ૬૮ ગોત્રના બ્રાહ્મણોએ ૬૮ તીર્થો બાધ્યાં.” એ રીતે વડનગરમાં બ્રાહ્મણોમાં હાટકેશ્વરની ઉપાસના દાખલ થઈ.

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે-ચિત્રશર્માએ હાટકેશ્વરની ઉપાસના કેાની પાસેથી અને કયા પ્રદેશમાંથી સંપાદન કરી ?

કચ્છભુજના નાગરગૃહસ્થ રા. રા. ગૌરીશંકર જયશંકરે ત્રિમાસિકપત્રમાં તે વિષે ચર્ચા ઉપસ્થિત કરી લખ્યું છે કે—

૧૨ Journal of the Asiatic Society of Bengal, 1896, P. I. pp. 117-8.

૧૩. નાગરખંડ અ. ૧ થી ૮ સુધી.

૧૪. તેજ, અ. ૧૦-૧૧.

" નાગ શબ્દને છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય રા લાગવાથી નાગર થાય છે અને નાગ । ઉપરથી નાગરશબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે નાગસોડાનું એમ રાણુ ગામડીયામાથી હિંદુસ્થાનમા આવ્યું, તેમાનો એક ભાગ મસ્જીદમા જઈને વસ્યો, તે ત્યાના પકિનચાક્ષણો છે, બીજું રાણુ સિંધમા આવ્યું, ત્યાથી પાતાલ નામના નગરમાથી વર્તમાન વડનગરમા આવીને વસ્યું, જેઓ હાલના નાગરો છે

" કાશ્મીરના નાગરાજ્ય મહારાજ રણાદિત્યની રાણી ગુરભા કે જે વિષમગિરિના રાજ્યની કુંવરી હતી, તેણે ગામને પૂજવાને માટે શ્રિમતી જવાહીર રક્ષાદિત્યની પીઠિમ આપી, અને તે પીઠિકાને ગુણદિત્યે ચદ્રમાગા નદીને ગરતે પાનાગમા આપી, એ રક્ષાદિત્ય મહિની પીઠિમને શ્રી હાટકેશ્વર (મોનાનો ઇશ્વર) નામ આપી પ્રતિષ્ઠા કરી પૂજન કરવા લાગ્યો, ત્યારથી આપણે નાગસોડા શ્રી હાટકેશ્વરને ઇષ્ટેવ તરીકે માનીએ છીએ " ૧૫

પ્રથમ તો ગ ગ ગૌરીચક્ર ભાષ નાગશબ્દને છઠ્ઠી વિભક્તિનો ગ પ્રત્યય લગાડી, તે ઉપરથી નાગર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરે છે, તે વ્યાખ્યાસાગ્રના ટાંક પછી નિવર્તને અનુસરીને નથી. પાણિનિગ્રંથાનુ (અ પ પા ઠ સ પપ) પ્રમાણે નગરે મય નાગર એમ જ નાગર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થાય છે અને તેનો અર્થ નગરવાસી થાય છે સુદ ૧૨૮ પ્રમાણે નાગરશબ્દનો અર્થ ચતુર થાય છે, છતાં તેની વ્યુત્પત્તિમા તેથી કંઈ કે શરૂ થતો નથી, તેમ જ વ્યુત્પત્તિ ઉપરથી તો નાગ શબ્દની સાથે નાગર શબ્દને કંઈ સંબંધ નથી તેઓનો ખીલો મુઠો એ છે કે-ગામડીયામાથી નાગ સોડાનું એમ રાણુ કાશ્મીરમા જઈને વસ્યું, તે કાશ્મીરના પકિતચાક્ષણો છે, અને બીજું રાણુ સિંધના પાતાલ ગામમાં જઈને વસ્યું, તે ગુજરાતના નાગચાક્ષણો છે આ હળુમતને કંઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણ નથી કાશ્મીરમા આર્ષભલિ આવીને વસી, તે પેહેલાં ત્યાં નાગો વસના હતા અને તે નાગોને આર્ષ સોડાએ ત્યાંથી હાંપી દાખ્યા હતા, એમ કાશ્મીરના ગામતરમિળી નામના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે સિંધના પાતાલ ગામમા નાગસોડા ગામડીયામાથી આવીને વસ્યા હતા, તેને માટે કંઈ આધાર નથી પરંતુ મદામાગતના પુદ પેહેલાં ઇસ્તિસ્ના નાગ સોડાને દાહિયાવાડના રાજાઓ સાથે મંત્રણ બધાયો હતો અને તેથી તે જાણીએથી જાગ માગે નાગ સોડાએ સિંધમાં પ્રવેશ કર્યો હતો, એમ વધારે સબરિત જણાય છે ૧૧ તેઓનો નોતે મુઠો એ છે કે-કાશ્મીરનો ગામ ગુણદિત્ય નાગરાજી હતો, તેની ગાની રજામાએ તેને રક્ષાદિત્ય શિવનિગ આપ્યું હતું અને તે શિવસિંઘની તેણે સિંધના પાતાલમા જઈને પ્રતિષ્ઠા કરી હતી નામ દાટકેશ્વર ગણ્યું, હાલથી ત્યાના નાગોમા દાટકેશ્વરની કેવામના ઘર થઈ અને તે નાગોના રસને વડનગરમા આવ્યા ત્યારે દાટકેશ્વરની કેવામના સાથે શેવા આજા પરતુ ગામતરમિળી વાચના બ્રહ્મિત્ય નાગરાજી હતો, એમ જિમ્મન માનુષ પાનું નથી જો તેમ દોલ તે તેના પૌત્ર બામાદિત્યના જન્મથી દુર્લભચેત્રો જેમ મોગે નામનો પુત્ર દેવો છે, ૧૨ તેમ તેની મારે અધરા તેના પૂર્વજ ૧૩એને મારે દેવરામ આપ્યું દોલ તેની ૧૪ તે મોનદ વચી દેવે, એમ ૨૪૨ દેવેનું છે ૧૮ તેની ૨૫ રજામાએ

૧૫ વિષમિ, ૨ ૨ ૨ ૩ ૪ ૭૩-૭૪

૧૧ નુસે પાળ, ૫૧૫ ૫ ૩૩-૩૪-૩૫

૧૩ ગામતરમિળી ૨ ૩ ૨૨૮ ૨૬૦

૧૮ દેવ, ૨ ૩ ૨૨ ૪૪૩

તેને રશટિકમણિનું શિવલિંગ આપ્યાનું અને તેની પાતાલમાં પ્રતિષ્ઠા કરી તેનું નામ હાટ-કેશ્વર રાખ્યાનું પણ લખ્યું નથી. પરંતુ રણુરંભાએ તેને હાટકેશ્વરમંત્ર આપ્યો હતો; તે મંત્રના પ્રભાવથી તે ચંદ્રભાગાનદી ઉતરી શક્યો હતો અને તેની નજીકના પ્રદેશ પાતાળમાં જઈ લાના નાગ લોકોનો પરાજય કરી, તે પ્રદેશ તામે ક્યો હતો, એમ લખ્યું છે. આ ઉપરથી પાતાલ એટલે સિંધનું પાતાલગામ નહિ પણ ચંદ્રભાગા (ચિનામ) નદીની પાસે આવેલ પ્રદેશનું નામ પાતાળ હતું, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. પાતાળમાં જઈને તેણે હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, એમ તેઓશ્રી શા ઉપરથી લખે છે, તે સમજાવતું નથી. નાગલોકો તો હિંદુસ્થાનમાં આવ્યાં પહેલાં પણ હાટકેશ્વરના ઉપાસકો હતા, એમ ઉપર સપ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ કાશ્મીરના રાજા રણાદિત્યનો હાટકેશ્વર સાથે કંઈ પણ સંબંધ હતો, એમ માનવાને કંઈ પણ કારણ મળુમ પડતું નથી.

નાગરખંડમાં તો વત્સગોત્રી ચિત્રશર્માએ શંકરના વરદાનથી વડનગરમાં હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું લખ્યું છે. પરંતુ તે સાથે એકબે બીજી હકીકતો પણ લખી છે, તે ઉપરથી તે વાત ઉપર કંઈ વિશેષ પ્રકાશ પડી શકે છે. વડનગરના બીજા બ્રાહ્મણોને વડનગરમાં ૬૮ તીર્થો બાધવાની રજા આપતા શંકરે ચિત્રશર્માને કહ્યું છે કે—

તુરીયમપિ તે ગોત્રં વેદોક્તેન ક્રમેણ ચ ।

આદ્યતાં ચાપિ તે સર્વે કીર્તિષ્યન્તિ તે દ્વિજાઃ ॥ અ. ૧૦૭ શ્લોક. ૫૬

“હે બ્રાહ્મણ! વેદોક્ત ક્રમ પ્રમાણે તારૂં ગોત્ર ચોથું હોવા છતાં આ સર્વે બ્રાહ્મણો તારા ગોત્રને પ્રથમ પદ આપશે.”

ત્યાર પછી બીજા સઘળા બ્રાહ્મણોએ વરદાન માગતાં કહ્યું કે—

યદિ દેવ પ્રસન્નસ્ત્વમસ્માકં ચ સુરેશ્વર ॥

પશ્ચિમશ્ચિત્રશર્મા ચ યમાદ્યો ભવતા કૃતઃ ॥ ૭૧ ॥

અસ્મદીયં સદા નામ કીર્તનીયમસંશયમ્ ॥

શ્રાદ્ધકુત્યેષુ સર્વેષુ યથા તેન સમા વયમ્ ॥ ૭૨ ॥

“હે દેવ! જો આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હો તો ચિત્રશર્મા જે અમારામાં સૌથી છેલ્લી પંક્તિનો છે, તેને આપે પ્રથમ પંક્તિ આપી; તો હવે અમે પણ શ્રાદ્ધાદિક કર્મમાં ચિત્રશર્માની બરાબર થઈએ, તેમ કરો.”

તે ઉપરથી શ્રી મહાદેવે કહ્યું કે—

યુષ્માકમપિ યે કેચિદ્વંશં યાસ્યન્તિ માનવાઃ ॥

યુવાનઃ શાસ્ત્રસંયુક્તા વેદ વિદ્યાવિશારદાઃ ॥ ૭૩ ॥

આનયિશ્યથ તાન્ યુયમામુશ્યાયણસંજ્ઞિતાન્ ॥

નિત્યં સ્થિતાશ્ચતે ક્ષેત્રે શ્રાદ્ધાદ્યાક્ષયકારકાઃ ॥ ૭૪ ॥

“હે બ્રાહ્મણ! તમારા વંશના પણ સઘળા દિગ્ગે સદા યુવાન રહેશે અને વેદશાસ્ત્રમાં બહુ કુશલ થશે. તેઓને તમે આમુખ્યાયણો આપશો અને તેઓ આ ક્ષેત્રમાં રહીને અક્ષય ફળ આપનારી શ્રાદ્ધક્રિયાઓ કરનારા થશે.”

- ઉપર દહેલી હકીમત ઉપરથી ૫૫૫ વાત તેા એ ધ્યાનમાં આવે કે-ચિનમાં વત્સ ગોત્રનો હતો અને તેના ગોત્રને સૌથી હેલી (પશ્ચિમ) પક્ષે આપવામાં આવી હતી, તેનું કારણ તે વડનગરમાં પાઠગવી આવેલા હોવાને બદલે તે સિવાય ખીજે ખામ મુદેા લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય એ છે કે-શ કરે વડનગરના બ્રાહ્મણોને આમુખ્યાયણ ગણવાની આજ્ઞા કરી

ત્રિમાસિકપત્રની ઓક્ષેપ ત ક્થી નઘજાનતીતિ નાગરા એ નામનું લઘુ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે તે પુસ્તકમાં ગુજરાતમાંકયાવાડમાં વસતી સધળી વડનગરનાગરજાતિમાં હાલ જે જે ગોત્રો, પ્રવરો વગેરે વિધમાન છે, તેના સગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે તે જોતા જણાય છે કે હાલની વડનગરનાગરજાતિમાં વત્સગોત્ર પ્રચલિત નથી, પણ વત્સપ્રાપ્ત નામનું ગોત્ર પ્રચલિત છે, તે પણ બહુ સ્વદેવ સમવાયમાં છે પ્રશ્નોરાનાગરજાતિના વત્સતિપત્ર ઉપરથી જણાય છે કે તેઓના મોટા ભાગ વત્સગોત્રનો છે ૨૧ પ્રશ્નો ૧ પોતે અહિં ૭ ત્રથી આયા છે, એમ દહે છે તે અહિંજન પ્રેક્ષેસર દેવદત્ત બાહારકર દહે છે, તેમ ૧ જાનમાં કાગડા પામે અહિંજન નામનું ગામ હતું, તે નહિ, પણ યુક્તપ્રદેશમાં બરેતી જિલ્લામાં રામનગર પાસે આવેલું, મહાભાગતમાં દહેલ પાયાવ દેશની રાજધાનીનું અહિંજન હતું, તે જ છે નાગરોમાં દાખલ થયેલા આમુખ્યાયણ સાથે તેને પુરતો મંબધ હોવાનું સમજ કારણ મળે છે

નાગરોમાં હાલમાં મેહેલા, ઝોઝા, બેહારા, દેસાઇ વગેરેની અવટકો પ્રસિદ્ધ છે તે પહેલાં ચંદ્રેયા, ગુલેયા, વસ્ત્રકલાદિ ૧૫૫ અવટકો પ્રચલિત હતી ૨૨ અને તે પહેલાં ભૂતિ, ભવ વગેરે ચૌદ આમુખ્યાયણ પ્રચલિત હતા ૨૩ વર્તમાન અવટકોમાંની ધણીખરી અવટકો તો ધણે, વ્યવસાય અથવા નિવાસસ્થાનોના નામો ઉપરથી કે કુનોત્પત્તિ પરાક્રમી પૂર્વજના નામ ઉપરથી પણ પડેલી લાગે છે તે પહેલાંની ચંદ્રેયાદિની ૧૫૫ અવટકો ગામોના નામો ઉપરથી પડી હોય, એમ જણાય છે રાજકોટમુખીયમના કચુરેટર વે મુર્તિ વત્સમજ દરિ દત્ત આચાર્ય ધારે છે કે-વડનગરના રાજાઓએ વડનગરના બ્રાહ્મણોને આસપાસના ૧૫૫ ગામો દાનમાં આપ્યા હતા, તે ગામોના નામો ઉપરથી તે તે અવટકો નાગરોમાં દાખલ થઈ હતી ૨૪

કાયગ્યો, શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો અને બગાળાના બ્રાહ્મણો વગેરેમાં એવી અવટકો અથવા આમુખ્યાયણો ગમે તે કા હોય પ્રચલિત થયા હોય, પરંતુ તે કા હો નાગર જાતિને લાગુ

૨૦ ત્રિમાસિક પુ ૨ અ ૧ નો વધારો

૨૧ પ્રશ્નોરાનાગરજાતિનું વસ્તિપત્રક, સ ૧૯૭૩ પ ૨૩-૨૪

૨૨ શ્રીયુવ પ દિન ગગરા કર પ ૭૦ પીઠ નામનોત્પત્તિ પ ૬૨-૬૪

૨૩ મુર્તિમયો નાગદર્શો મિશ્રદેવો ચ ધર્મ ચ ૧

ગુપ્તનદો ચ ધોષઞ્જ ઝમદામો ચ દામ ચ ૧

પ્રાતદર્શો ચ શર્માજ આમુખ્યાયણમંદિતા

મુદગત્તેય મુનિના ચતુર્દશ રતીરિતા ૧

મજ્જતમ્પ મુનેર્વદો સ મમુતો દિગ્ગોત્તમ ૧

પ્રમાણતિ વિગ્યાતો દત્તમણા નિમે મુત ૧

તેજ, પ ૧૨૪

૨૪ ત્રિમાસિક પુ ૧ અ ૪, પ ૭૭

પડતા નથી. વલ્લભીપુરનાં તામ્રપત્રોમાં આનંદપુર (આધુનિક વડનગર) ના બ્રાહ્મણોનાં ના-
મેની પગવાડે મિત્ર, દત્તાદિ અવટંકો લખેલી છે.^{૨૫} નાગરખંડમાં ભર્તૃયજ્ઞ જેનું મૂળ નામ
પ્રભાવ હતું, તેની અવટંક દત્ત હતી, એમ કહ્યું છે.^{૨૬}

વે. મ્. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્યને નાગરના પ્રવરાધ્યાયનાં પાત્ર છ પુસ્તકો પ્રાપ્ત થયાં
હતાં. તેમાં સંવત્ ૨૮૩ (ઇ. સ. ૨૨૭) પેહેલાં આનંદપુરના નાગરોમા જે ગોત્રપ્રવરાદિ
પ્રવર્તમાન હતા, તે સર્વનો સંગ્રહ કર્યો છે, એમ લખ્યું છે. ૨૭ તે ઉપરથી મિત્રદત્તાદિ,
આમુખ્યાયણો નાગરોમાં ઇ. સ. ૨૨૭ પેહેલાં એટલે ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકાના આરંભમાં
દાખલ થયા હોય એમ અનુમાન થાય છે. દાલમાં કેટલાક વર્ષો પેહેલા મથુરા, અલ્હાબાદ
જિલ્લાના ગામ પ્રભોસા, ખજેલી જિલ્લાના ગામ રામનગરની પાસેના અહિચ્છત્ર અને
અયોધ્યા સુધીના પ્રદેશોમા કેટલાક શિક્ષાઓ લાઇ આવી છે. તે સધળા શિક્ષાઓ લગભગ
એક સરખા હોવાથી પાચાલશિક્ષાઓ તરીકે ઓળખાય છે. તે શિક્ષાઓ ઉપર જે રાજ-
ઓના નામે કાતરેલા છે, તેની સાથે મિત્ર, દત્ત, ઘોષ, ગુપ્ત દેવ, સેન અને પાલની અવ-
ટંકો જોવામા આવે છે. તે પૈકી એક શિક્ષા ઉપર વીરસેનનું નામ કાતરેલું છે. અલ્હાબાદ
જિલ્લાના ઝંકેટા ગામ પાસે વીરસેન રાજનો એક શિલાલેખ મળી આવ્યો છે. તે શિલા
લેખની લિપિ ઉપરથી તે રાજ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામા થઇ ગયો હોય, એમ અનુમાન
કરવામા આવ્યું છે. ૨૮ તે વીરસેન અને ઉપર્યુક્ત શિક્ષાવાળો વીરસેન એક હોવાનું જણાય
છે. એક શિક્ષા ઉપર અચ્યુતનું નામ લખ્યું છે. તે અચ્યુત ગુપ્તવંશી રાજ સમુદ્રગુપ્તે
પરાજિત કરેલો હોવો જોઇએ, એવો વિન્સેન્ટ સ્મિથનો અભિપ્રાય છે. ૨૯ એ સધળી
હકીકત ઉપરથી તે સધળા પાંચાલપ્રદેશના રાજાઓ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાથી ઇ. સ.
ના ચૌથા સૈકા સુધીમાં થઇ ગયા હોય, એમ સિદ્ધ થાય છે. આ રાજાઓના કેટલાક
શિક્ષાઓ ઉપર નાગવેષ્ટિત શિવલિંગની મૂર્તિ કાતરેલી જોવામાં આવે છે.^{૩૦} આ ઉપરથી
અહિચ્છત્ર અને તેની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરનારાઓ જેઓની અવટંકો મિત્ર
દત્તાદિ હતી, તેઓ હાટકેશ્વરના ઉપાસકો પણ હતા, એમ સ્પષ્ટ થાય છે. વત્સગોત્રી ચિત્ર
શર્મા અહિચ્છત્રથી વડનગરમા આવ્યો હતો તે ઉપર્યુક્ત કોઇ પણ રાજાનો આશ્રિત હોવો
જોઇએ અથવા પુરોહિત હોવો જોઇએ. તેના આશ્રયથી અને આર્થિક સાહાય્યથી તેણે
વડનગરમાં પ્રથમ હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરેલી હોવી જોઇએ. વડનગરના બીજા બ્રાહ્મણોને
પણ આના રાજાઓનો આશ્રય થયો હશે અથવા તેઓએ તેઓનું પુરોહિતપણું સ્વીકાર્યું
હશે. તેજ કારણથી તે રાજાએ બીજા બ્રાહ્મણોને ૬૮ તીર્થો ખંધાવવામા મદદ કરેલી જણાય
છે, અને તેજ કારણથી બ્રાહ્મણોએ પોતપોતાના આશ્રયદાતા રાજાઓનાં આમુખ્યાયણો
પોતાના વંશજોમા દાખલ કરેલાં હોવાં જોઇએ. આ ઉપરથી પણ વડનગરમા હાટકેશ્વરની
પ્રતિષ્ઠા મોડામા મોડી ઇસ્વીસનના ચૌથા સૈકાની પેહેલા અને ત્રીજા સૈકાના આરંભે થઈ
હશે, એમ સખા અનુમાન થાય છે.

૨૫ જુઓ પાછળ, પૂર્વાર્ક પૃ. ૧૮.

૨૬ નાગરખંડ અ. ૧૧૫.

૨૭. ત્રિમાસિક પુ. ૪, અ. ૧ પૃ. ૧૭.

૨૮. Epigraphia Indica, Vol. XI, p. 85.

૨૯. Coins of Mediaeval India Vol. I pp. 132-5.

૩૦. રખાલદાસ જેનરલકૃત પ્રાચીન મુદ્રા, પૃ. ૧૦૩-૮.

૩ નગર અને નાગર.

એ તો નિશ્ચિત છે કે નાગરશબ્દ નગર ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે આધુનિક વડનગરનું નામ નગર હતું, તે પણ વડનગરમાં આવેલા કુમારપાળપ્રશસ્તિના લેખ ઉપરથી નિશ્ચયપણે કહી શકાય છે. વડનગરનું બીજું નામ આનંદપુર હતું, એમ પણ તેજ લેખમાં કહેલું છે. સારે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે વડનગરનું નામ આનંદપુર હોવા છતાં નગર નામ ક્યારે અને ની રીતે પડ્યું ?

આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતા પેહેલાં નગર અને નાગર વિશે પ્રાચીન ગ્રંથસાહિત્ય ઉપરથી અથવા શિલાલેખો, તામ્રપત્રો કે શિક્ષાઓ ઉપરથી કંઈ સ્પષ્ટ પડે છે કે નહિ, તે જોવાની જરૂર છે. પ્રાચીનતમ વદિકમંદિતાઓમાં નગર અથવા નાગર શબ્દોનો પ્રયોગ કરેલો જોવામાં આવતો નથી. અતરેયબ્રાહ્મણમાં જનઞતિના પુત્રને નગરી કહ્યો છે. પણ તેનું મૂળ નામ તો ઉપાધિ હતું, એમ પણ કહેલું છે. તેથી નગરી શબ્દ વિશેષણ રૂપે વપરાયેલો છે. બાળ્યકાળ સામણ્યાચાર્યે તે સ્થળે નગરી શબ્દનો અર્થ નગરનામી કર્યો છે. તે ઉપરથી અતરેયબ્રાહ્મણના કાળમાં નગર નામનું કેાઈ સંજ્ઞાનીનું શબ્દક દર્શો, એમ જણાય છે. પાણિનિઘાન્ટરણ (અ ૫ પા ૨ સુ ૧૦૭) માં 'નગ' ને 'ર' પ્રસવ સંગાડવાની નગરની વ્યુત્પત્તિ કહી છે તે સૂત્રની રીકામાં વાર્તિકકાર કાત્યાયને નગા ક્વ પ્રાસાદા ચત્ર સન્તિ (પર્વતો જવા જ્યા મેહેલો છે તે), એવું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. આ સ્પષ્ટીકરણ કેવળ કાત્યાયનિક જ લાગે છે. ખરું જોતાં નગ એટલે પર્વતો ઉપર બધાયેલ શહેરો ને નગર કહેવાનો રીવાજ પડ્યો હશે. નાગશબ્દની વ્યુત્પત્તિ નમ ઉપરથી થઈ છે તે પર્વતવાસી નાગનોકોના પર્વતો ઉપર આવેલા શહેરોની ભવ્યતા જોવામાં આવનાથી મગ શબ્દ પ્રચલિત થયો હોય, એમ જણાય છે. ઠગવેદની સંહિતા (૨-૧૫-૮) માં ઇન્દ્રે નમોના પર્વત ઉપર આવેલા કિંદાઓ તોડી નાખ્યાનું લખ્યું છે. વદિક સાહિત્યમાં કંઈના શત્રુઓ તરીકે વડો અને ટ્રોનો સાથે પ્રયોગ કર્યો છે. ટ્રો અદિઞતિના હતા, તેથી વડો પણ અદિ ઞતિ સાથે મંગલ ધરાવનારી ઞતિના હોવા જોઈએ. અર્થાત્ આ આર્યોનાં પર્વતો ઉપર આવેલા શહેરોને પ્રથમ નમર કહેવાનો પ્રથા પડ્યો હશે તે ૧૬૫ નાને તેથી પ્રુષ્ટ મળે છે.

અતરેયબ્રાહ્મણમાં કહેલું નગર કેાઈ જાનની સંજ્ઞાનીનું શબ્દક દર્શો, એમ સામના ચાર્ય કહે છે, પણ તે નગર ક્યા આવ્યું હતું તે જાણી શકાતું નથી તે સિવાય ના પુતાનામાં ચિત્રાણી ૧૧ માં ૧૪ નાગરી નામનું ગામ છે તે ગામમાંથી નિમ્જેલા શિક્ષાઓ ઉપરથી તે ગામનું અસલ નામ પતન્જલિભાષ્યમાં કહેતી માંધમિમાં નમરી હતું.

૧ પ્રાચીન લેખમાં, આ ૧, પ્ર. ૧૮૧ ૨ એ ૫ અ ૪, ખ ૮

૩ અતરેયબ્રાહ્મણ (૧૫-૫) માં તે વિશે એવી મુતિ છે—પત્ન્ય તદ્વિસામગરી જાનધુતેય—તે ઉપર સામણ્યાચાર્યનું લખ્યું છે—જનધુતાત્મકમ્ય યમ્ય તિમાર્થે પુત્રો જાનધુતેય । મ જ રાજપુરોત્તિત્વાન્નિમ્ય તમરે જ સતીતિ મગરી. નેતિરીચ્ચાર્ય (૧-૧૧-૩૮) માં નમર શબ્દ વપરાયો છે, ત્યાં તેનો અર્થ શહેર થાય છે.

v Life in Ancient India b i T Shrinivas Iyengar, p 125

એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.^૫ તે સિવાય જ્યપુરના રાજ્યમાં નગર નામનું પ્રાચીન શહેર હતું, જેના ખંડેરામાંથી કાલાંબલ સાહેબે ૬૦૦૦ પ્રાચીન શિક્કાઓ શોધી કાઢ્યા છે; તે સમયના શિક્કાઓની લિપિઓ ઉપરથી તે શિક્કાઓ ઇ. સ. પૂર્વે ખ્રીષ્ઠ સૈકાથી ઇ. સ. ના ચોથા સૈકા સુધીના હોય, એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે.^૬ તે ઉપર તે નગર ઘણું પ્રાચીન હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. તે સિવાય પંજાબમાં હાલમાં જે કાગડા ગામ છે, તેનું અસલ નામ નગરકોટ હતું. ઇ. સ. ૧૦૦૯ માં મહમદ ગિઝનીએ તે નગરકોટમાં આવેલા મહાગાયના મંદિરને તોડી નાંખી, તેની સંપત્તિ લુટી લીધી હતી. સાતમા સૈકામાં હિંદુ-સ્થાનમાં પ્રવાસાર્થે આવેલા ચિનાઈ પ્રવાસી હુયેનસંગે ચોતાના ગ્રંથમાં તેનું વર્ણન કર્યું છે. પરંતુ તે નગરકોટનું મૂળ નામ સુશર્મપુર હતું. વિરાટરાજનું ગોહરણ કરવામાં કૌરવોને સહાય કરનાર ત્રિગતદેરાના રાજા સુશર્માના નામ ઉપરથી તે શહેરનું નામ સુશર્મપુર પડ્યું હતું.^૭ કાગડા પાસે કીરગામમાં આવેલા વૈદનાથ મંદિરમાં કોતરણેલી બે પ્રશસ્તિઓ જેની રચના સાલ ઇ. સ. ૮૦૪ (લૌકિકાબ્દ ૮૦ તથા શાકે ૭૨૬) ની છે, તેમાં તેનું નામ સુશર્મપુર અથવા સુશર્મનગર આપ્યું છે.^૮ તે ઉપરથી તે શહેરનું પ્રસિદ્ધ નામ ઇ. સ. ના નવમા સૈકાના આરંભસુધીમાં નગરકોટ નહિ પણ સુશર્મપુર હતું. એમ સિદ્ધ થાય છે. નાગરો જેઓની ઉત્પત્તિ મોડામાં મોડી ઇ. સ. ના ચોથા સૈકામાં કહી શકાય, તેઓનું મૂળ નિવાસસ્થાન નગરકોટ હતું, એમ પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાડારકરે અનુમાન કર્યું છે, તે ઉપરના કારણથી પરાસ્ત થાય છે.

પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાડારકરે કહ્યું છે કે ઇ. સ. ૧૧૫૨ (વિ. સં. ૧૨૦૮) માં લખાયેલી વડનગરની કુમારપાળપ્રશસ્તિમાંથી નાગરજ્ઞાતિનું નામ સૌથી પહેલું પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ ધારવાડ જિલ્લામાં અપ્પલુર નામના ગામમાંથી સાત લેખો મળી આવ્યા છે. તેમાંના ચાલુક્યરાજા છટ્ટા વિક્રમાદિત્યના સમયના ઇ. સ. ૧૧૦૧ ના લેખમાં નાગરખંડસમતિ નામનું પ્રગણું વનવાસી બારહગર નામના જિલ્લામાં હતું, એમ લખ્યું છે.^૯ ઇ. સ. ૧૦૯૪ તથા ઇ. સ. ૧૧૧૨ નાં દાનપત્રોમાં નાગરેશ્વર મંદિરનો ઉલ્લેખ છે. તે મંદિર દક્ષિણકેદારેશ્વર મંદિરની પાસે આવ્યાનું તેમાં લખેલું છે.^{૧૦} સ્કંદપુરાણાન્તર્ગત નાગરખંડમાં લખ્યા મુજબ ચંડશર્માને જ્ઞાતિથી બહિષ્કૃત કર્યા પછી, તેના વંશજો અહમદનગરમાં જઈને વસ્યા હતા, તે શહેરનું નામ તેઓએ નગર રાખ્યું હતું અને ત્યાં હાટકેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું.^{૧૧} તેજ સમવાયમાંથી કેટલાક નાગરબ્રાહ્મણો ચાલુક્ય રાજાઓનો આશ્રય લઈને ધારવાડમાં જઈને વસ્યા હશે. કદાચ તે વંશના રાજાઓએ તેઓને જુદે જુદે વખતે ૭૦ ગામો દાનમાં આપ્યા હશે, અને તે ઉપરથી તે ગામોના વિભાગને નાગરખંડસમતિનું નામ આપવામાં આવ્યું હશે. તેજ નાગરબ્રાહ્મણોએ દક્ષિણ કેદારેશ્વરના મંદિર પાસે નાગરેશ્વર મંદિર બંધાવ્યું હશે. જે એમ હોય તો અહમદનગરમાંથી ધારવાડમાં જઈને વસતા જુદા જુદા રાજાઓ પાસેથી ૭૦ ગામો મેળવતા અને તે ગામોના વિભાગનું નામ નાગરખંડ

૫. Early History of India by Vincent Smith, 2nd ed. p. 204.

૬. Coins of mediaeval India, Vol I, pp. 162-174.

૭. બાણુ સાધુપ્રસાદ ચરણકૃત ભારતબ્રમણ (હિંદી) ખંડ ૨, પૃ. ૪૭૬.

૮. Epigraphia Indica, Vol. I, pp 104 & 112.

૯. તેજ, વો. ૫ પૃ. ૨૧૪ ૧૦ તેજ, વો. ૫ પૃ. ૨૨૧.

પડીને લોકમા તેની પ્રસિદ્ધિ થતા ઝોઝામા ઝોઝા ૧૦૦ વર્ષો થવા જોઈએ એટલે અહમદ નગરમા ૪ સ ના ૧૧ મા સેકમા નાગરોની પ્રતિષ્ઠા અને સત્તા સારી પેઠે જામી ગઈ હશે ખાનદેશના ચાલીશગામપ્રગણામા બહાલગામના સારણ (હારણ) દેવીના મંદિરમા દેવ ગિરિના ચાલવરાળ સિધધુના જ્યોતિષયાત્રી અને તદેવનો શાસ્ત્ર ૧૧૪૪ ધ સે ૧૨૨૨ નો એક શિલાલેખ છે. તે લેખ નાગરબ્રાહ્મણ ગગાધરે લખ્યો છે, એમ તેમા કહેવામા આવ્યું છે ૧૨ તે ઉપનથી ખાનદેશમા તથા અહમદનગરમા તેઓસામા નાગરબ્રાહ્મણોની વસતિ હોવાનું સાબીત થાય છે અને તે પ્રમાણે હજી પણ તે પ્રદેશમા નાગરબ્રાહ્મણની એક શાંતિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે આ સપળી હકીકત ઉપગ્રથી શુન્દરાત અને દક્ષિણની નાગરબ્રાહ્મણની શાંતિઓ મૂળ વડનગર જેનું તત્કાલીન નામ નગર હતું, તેમાથી ઉત્પન્ન થઈ હતી, એમ સિદ્ધ થાય છે

૬. સ ના ૧૩ મા સૈમા^{૧૧} વૃદ્ધમાધવ અથવા ચોગસિદ્ધિ નામના વૈદ્ય અથવા ઉપર ટીકા લખનાર શ્રીકલ્કત જેઓ શાંતિએ નાગરબ્રાહ્મણ હતા, તેઓએ સુદવાચક નાગરશબ્દની સ્તુતિ કરતા નાગરાચ્યવેદો ભવં નાગરમ્ એમ કહ્યું છે ૧૪ વડનગર અને તેની આસપાસનો મુલુક આફ જેમાથી મુંક થાય છે, તેના પાક માટે આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે તેથી વડનગર અને તેની આસપાસના પ્રદેશનું નામ તેમા વસના નાગરો ઉપરથી ધારવાઈજિનાના નાગરખડમતિને પેઠે નાગર પડ્યું હશે, એ કેવળ સંભવિત છે આ અનુમાનને આધારે ૭૫૦ વર્ષ ઉપર ચર્ચા ગયેલા પડિત ગેષ્ઠજીના રચેલા પ્રાકૃત-અદ્રિકા નામના ગ્રંથમાથી પણ પુષ્ટિ મળે છે તેઓએ પોતાના સમયમા હિંદુસ્થાનમા ચાલતી જુદી જુદી ભાષાઓના નામો ગણાવતા ઉપનાગર અને નાગર દેશોની ભાષાઓના નામો છાટ^{૧૨} અને વૈદર્ભ દેશોની ભાષાઓના નામો સાથે મુક્યા છે તે ઉપગ્રથી પણ નાગરદેશ છાટ અને વૈદર્ભની સમીપમા આવ્યો હશે, એમ સમજી શકાય છે

પાનમની વાયબ્યકોણના પ્રદેશમા નાગરનામની જાતિ જે પ્રદેશમા વસે છે, તે પ્રદેશ પણ નાગરનામથી ઝોળખાય છે ૧૧ પરંતુ પ્રાકૃતયદ્રિકામા કહેલ નાગરદેશ છાટ અને વૈદર્ભ દેશોની નજીક હોવાથી, તેને પાનમની વાયબ્યકોણના નાગરપ્રદેશ સાથે કંઈ મંબદ નથી વળી તે દેશની નાગરજાતિ સ્પષ્ટજી ભાષા વાપરે છે જે ભાષાને હિંદુસ્થાનની અથવા આર્ધ કે સેમેટિક ભાષા સાથે પણ કંઈ પણ મંબધ નહિ હોવાથી તે નાગરજાતિ પ્રાચીન નાગરજાતિમાથી ઉત્પન્ન થઈ છે, એમ ભાષાતત્ત્વવિદ્ ઓપર્સનની દૃઢ માન્યતા છે ૧૭ તે ઉપરથી પણ તે નાગરજાતિ અને તેના નાગરદેશને શુન્દરાત અને દક્ષિણની નાગરબ્રાહ્મણની શાંતિઓ સાથે કંઈપણ મંબધ ન હોવાનું સિદ્ધ થાય છે

૧૧ જુઓ પામળ, ઉત્તરાર્ધ ૫ ૪૪

૧૨ Epigraphia Indica Vol III p 113

૧૩ શ્રીયુત ગણનાથસેનનૃત્ય પ્રત્યક્ષચારીર નાનના અથવા ઉપોદ્યાત્ [સંસ્કૃત] ૫ ૫૪

૧૪ વૃદ્ધમાધવ અથવા ચોગસિદ્ધિ, આનંદાચમ સંસ્કૃત ગ્રંથમાળા ૫ ૮૪

૧૫ યાચહી લાટયેદર્માવુપનાગરનાગરી" quoted in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol XV, P I, p 116

૧૬ People of India by H Rivley 2nd ed p 395

૧૭ Indo-Aryan Races by Ramaprasad Chanda, pp, 76-7

૪ વડનગરનાં જૂદાં જૂદાં નામો.

નાગરખંડમાથી વડનગરનાં ૧ ચમત્કારપુર, ૨ આનંદપુર, ૩ સ્કંદપુર અને ૪ નગર-
એ ચાર નામો મળી આવે છે. કવિ વલ્લભકૃત નાગરોત્પત્તિમા ૧ ચમત્કાર, ૨ આનંદપુર,
૩ માનપુર અને ૪ વડનગર એ રીતે ચાર નામો આપ્યાં છે,^૧ એટલે તેમાંથી માનપુર
નામ વિશેષ મળી આવે છે. વડનગરમા અઘાવધિ એક દંતકથા ચાલી આવે છે. તે દંત
કથામાં કહેવામાં આવે છે કે-‘આચમન’ શબ્દના ચાર અક્ષરો પ્રમાણે પ્રથમ વડનગરના
ચાર નામો હતા. ૧ ‘આ’ એટલે આનંદપુર, ૨ ‘ચ’ એટલે ચમત્કારપુર, ૩ ‘મ’ એટલે
મદનપુર અને ૪ ‘ન’ એટલે નગર. વલ્લભીપુરના તામ્રપત્રોના લેખોમાથી આનંદપુર અને
આનર્તપુર નામો મળી આવે છે.^૨ તે લેખો ઇ. સ. ૫૪૧ થી ૬૭૧ સુધીના છે. અર્થાત્
તે સઘળી હકીકત ઉપરથી વડનગરનાં ૧ ચમત્કારપુર, ૨ આનંદપુર, ૩ સ્કંદપુર, ૪ આ-
નર્તપુર, ૫ નગર, ૬ માનપુર, ૭ મદનપુર અને ૮ વડનગર-એમ આઠ નામો પડ્યા હોય,
એમ જણાય છે; તો પણ લોકવ્યવહારમા તો આનંદપુર અને વડનગર એ બે નામો જ
પ્રચલિત થયાં છે. આનર્તપુર નામ માત્ર વલ્લભીતામ્રપત્રોમાં વપરાયેલ છે, તે નામ શા
ઉપરથી પડ્યું, તે જણવાને કંઈ સાધન નથી. નાગરખંડના ૬૪મા અધ્યાયમાં આનર્તરાજ
સુહૃદે ચમત્કારપુરમાં આનર્તેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી, એટલું જ લખેલું છે. તે સિવાય સ્કંદપુર,
માનપુર અને મદનપુર નામો તો કદિ પણ પ્રચલિત થયા નથી, તેથી તે નામો માત્ર કા-
લ્પનિક હોવાનું જણાય છે.

ચમત્કારપુર.

ચમત્કારપુર નામ પણ કોઈ પ્રાચીન કે અર્વાચીન સાહિત્યનાં પ્રસ્તકોમા કે લેખોમાં
પણ જોવામા આવતું નથી. માત્ર જૂનાગઢના ગામ વંથલીના વામનજીના મંદિરમાંના એક
પાટ ઉપરના વિ. સં. ૧૩૪૬ (ઇ. સ. ૧૨૯૦) ના લેખમાથી ચમત્કારપુરનું નામ મળી
આવે છે.^૩ તો પણ નાગરોની ઉત્પત્તિ સાથે તેનો મુખ્ય સંબંધ હોવાથી, તે વિષે નાગરખં-
ડમાં જે કથા આપી છે, તેનો સાર અત્ર ઉલ્લેખિત કરવાની જરૂર છે.

“આખું પર્વતની નૈઋત્યે આવેલા^૪ આનર્તદેશના રાજા ચમત્કારને કુદૃઢવ્યાધિ થયો
હતો. તેની શાંતિ કરવાને માટે તે રાજા અડસઠે તીર્થોમાં શ્રી વળ્યો અને અનેક ઉપચારો
કર્યા, છતાં વ્યાધિ શાંત નહિ થવાથી, છેવટે નિરાશ થઈને તે હાટકેશ્વર ક્ષેત્રમાં આવ્યો.
ત્યા યાત્રાર્થે આવેલા બ્રાહ્મણોને વિશ્વામિત્ર ઋષિના આશ્રમમા બેઠેલા જોઈને, તેઓને વ્યા-
ધિની નિવૃત્તિ થવાનો ઉપાય બતાવવાની પ્રાર્થના કરવાથી, તેઓએ તેને ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૪ ને
દિવસે જ્યારે ચિત્રાનક્ષત્રનો ચંદ્ર હોય ત્યારે ત્યાં આવેલા શંખતીર્થ નામના સરોવરમાં
સ્નાન કરવાનું કહ્યું. રાજાએ તેમ કરવાથી તેનો કુદૃઢવ્યાધિ તુરત નિવૃત્ત થયો. તેથી તેણે
તે સ્થળે નગર બંધાવી, તેનું નામ ચમત્કારપુર પાડ્યું અને તે નગર તેણે તે બ્રાહ્મણોને
દાનમા આપ્યું. ત્યાર પછી તે નગરમાં તેણે અચળેશ્વરમહાદેવની પણ પ્રતિષ્ઠા કરી.”
(નાગરખંડ અ. ૧૦ થી ૧૩ સુધી.)

૧ સત્યયુગમાં ચમત્કારપુર, ત્રેતા આનંદ ધામ,

દ્વાપરયુગમાં માનપુર, કે' વડનગર કલિનામ કડહું ૩ હુક ૧૭.

૨ ત્રિમાસિક, પુ. ૧૦, અ. ૧ પૃ. ૩.

૩ તેજ, પુ. ૫ અ. ૧ પૃ. ૭-૮.

૪ નાગરખંડ અ. ૪ શ્લો. ૫૨.

શુજરાતદેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જોટ્યો પ્રકાશમાં આવ્યો છે, તે ઉપરથી ચમત્કાર રાજ કોણ હતો અને ક્યારે થઈ ગયો, તે કંઈ જાણી શકાતું નથી તો પણ નાગગંધના આત્મિક પ્રમાણો અને ઇતરુ જાણ પ્રમાણોથી જે કંઈ અનુમાનો થઈ શકે છે, તે વિષે હવે પછી લખવામાં આવશે હાલ તુરત આનંદપુર નામ શા ઉપરથી પડ્યું, તેનો પ્રથમ નિર્ણય કરવાનું વધારે ઉચિત જણાય છે આનંદપુરને માટે નાગગંધ (અ ૪૦) માં જે કથા આપી છે. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે

આનંદપુર

“ચમત્કારપુરની ખડોળમાં બ્રહ્મદેવે એક નાતું તળાવ ગળાતી, તેનું સારસ્વતહ્રદ નામ પાડ્યું, અને તેને કિનારે શિવા સ્થાપી, તેનું ચિત્રશિવા અથવા મિત્રશિલા^૫ નામ રાખ્યું તે તળાવ બ્રહ્મદેવે નાગોને અર્પણ કર્યું સારસ્વતહ્રદમાં સ્નાન કરવાને આવનારા ચમત્કાર પુરના બ્રાહ્મણોને તે નાગો બહુ સતાવવા લાગ્યા કોઈ સમયે મહત્ત્વ નામના કોઈ ઋષિ ત્યાં આવી ચઢ્યા, અને સારસ્વતહ્રદની શિલા ઉપર બેસી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા તેઓના તપની સિદ્ધિથી તેઓના હાથમાંથી શાકનો ઋક્ ઝગવા લાગ્યો, અને તેથી ઉન્મત્ત થઈને તે ઋષિ નૃત્ય કરવા લાગ્યા તે ઉપરથી શ્રી મહાદેવજીએ ત્યાં આવીને તેઓનો ગર્વ ઉતાર્યો, પણ તેઓની તપશ્ચર્યાથી પ્રસન્ન થયા અને કહ્યું કે—

તપસ્તે મત્પ્રસાદેન ઘૃષ્ઠિ યાસ્યતિ નિત્યશઃ ।

સ્થાનેઽવ ભવતા સાર્ધમહ સ્યાસ્યામિ સર્વદા ॥૬૦॥

આનન્દિતેન મત્પ્રતા પ્રાર્થિતોઽહ યતો મુને ।

આનન્દેશ્વરસહસ્રસ્તુ રચાતિ યાસ્યામિ ભૂતલે ॥

પત્તપુર ચ મે નામ્ના આનન્દાલય મચિસ્યતિ ॥૬૧॥

“હે વિપ્ર ! મારા પ્રમાદથી તારું તપ નિલ વૃદ્ધિ પામ્યા કરશે, અને હું આ સ્થળે તારી સાથે સદા નિવાસ કરીશ અનેક સ્તુતિઓ વડે તે મને પ્રસન્ન થઈ છે, તેની હે મુને ! હું આ સ્થળે આનંદેશ્વરના નામથી પ્રસિદ્ધ થઈશ અને આ નગરનું નામ માગ નામ ઉપરથી આનંદપુર કહેવાશે ”

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે—“આ મહત્ત્વઋષિ કોણ હતા અને કયા સમયમાં તેઓએ આનંદેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી તથા ચમત્કારપુરનું નામ આનંદપુર પાડ્યું ? ”

મહાભારતમાં કુરુક્ષેત્રના તીર્થોનું વર્ણન કરતા સપ્તસારસ્વતતીર્થના માહાત્મ્યમાં તેમજ વામનપુરાણમાં પણ તેજ પ્રસંગમાં^૬ મહત્ત્વ ઋષિની કથા આપી છે તેજ મુજબ રકેદ્યુ । જીના અવન્તીખડમાં પણ તેની તેજ કથા ગુરુશ્વર મદાદેવના મંમથમાં કહી છે^૮ તેજ કથા નાગરખડમાં આનંદેશ્વર અને આનંદપુરના મંમથમાં લગભગ અક્ષરજ સ્ત્રી છે માન કર્ક પણ તક્ષવત હોય તો એવો જ છે કે—ચમત્કારપુરના બ્રાહ્મણોને મહત્ત્વ ઋષિએ નાગોના ત્રાસથી મુક્ત કર્યા અને નેટલો જ બાગ અતિદાસિક હોવાનું જણાય છે મદાભાગત અ

૫ નૃસિંહના ભાષાન્તરમાં મિત્રશિલા અને હાથેલા નાગરખડમાં ચિત્રશિલા ખડ આપ્યો છે

૬ મદાભારત, વનપર્વ, અ ૮૩ શ્લોક ૧૧૫—૩૪

૭ વામનપુરાણ અ, ૧૩

૮ અવન્તીખડ, અત્તરસીતિલિંગમાહાત્મ્ય, અ ૨

થવા વામનપુરાણના મંકુણ ઋષિએ સારસ્વતપ્રદેશમાં કોઈ પણ મહાદેવના લિંગની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું લખ્યું નથી. નાગરખંડના અધ્યાય ૨૩૪ માં મંકુણેશ્વરનો પણ ઉલ્લેખ છે. તેથી નાગરખંડના મંકુણે આનંદેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કર્યા ઉપરાંત પોતાના નામ ઉપરથી મંકુણેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું જણાય છે. તે કારણથી મહાભારત અને વામનપુરાણના મંકુણઋષિથી નાગરખંડનો મંકુણ તદ્દન જૂદો જ છે, એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. છતાં સત્ય ઐતિહાસિક તથ્યને પૌરાણિક સ્વરૂપ આપવાના ઉદ્દેશથી નાગરખંડના કર્તાએ તેના નામરાશિ પૌરાણિક મંકુણ ઋષિ સાથે મિશ્રિત કરી નાંખેલ છે.

વડનગરનું આનંદપુર નામ વેહેલામાં વેહેલું વલ્લીરાજના વલ્લીમંવત્ ૨૨૧ ઇ. સ. ૫૪૧ ના તામ્રપત્રમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે^૯ તે વેહેલાં ગુજરાતમાં ગુપ્તવંશી અને ક્ષત્ર-પવંશી રાજ્યોનું રાજ્ય હતું. તેઓના સમયમાં આનંદપુરના બ્રાહ્મણોને કંઈ દાન આપવામાં આવ્યું હોય, તો તે વિષેનો કંઈ લેખ કે તામ્રપત્ર મળી આવ્યું નથી. તેથી તે વેહેલા ક્યારથી આનંદપુર નામ પ્રચલિત થયું હશે, તેનો કંઈ સીધો પુરાવો નથી. છતાં એ તો સ્પષ્ટ છે કે-મહાદેવજીની આજ્ઞાથી મંકુણે વડનગરનું નામ આનંદપુર પાડ્યું હતું. મહાદેવજીએ તે નામ આપતાં કહ્યું છે કે-મારા નામ ઉપરથી તેનું આનંદપુર નામ પ્રસિદ્ધ થશે. તે ઉપરથી એટલો સાર ખેંચી શકાય કે ચમત્કારપુરના બ્રાહ્મણોને નાગોના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરવા મંકુણે આનંદ નામના કોઈ રાજાની સાહાય્ય લીધી હશે. સ્કંદપુરાણના અવન્તી ખંડમાં ઉજ્જયિનીના આનંદેશ્વરમહાદેવની કથા આપી છે. તેમાં અનમિત્રના પુત્ર આનંદરાજએ તેની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું લખ્યું છે.^{૧૦} આ આનંદરાજ અને આનંદપુર નામ આપનાર આનંદરાજ એક હશે કે નહિ, તે જાણવાને સાધન નથી. તો પણ મંકુણે માટે ઇતર સ્વતંત્ર પ્રમાણો જોવામાં આવે છે. મહીસૂરમાં આવેલા તાલગુંદ નામના ગામમાંથી બે લેખો મળી આવ્યા છે. એક લેખમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે-“ત્રણ ચક્ષુવાળો મંકુણ કદંબ અહિચ્છત્રના અગ્રહારમાંથી ૧૨૦૦૦ બ્રાહ્મણો લાવ્યો અને તેઓને સ્થાણુગૂહપુર (તાલગુંદ) ના અગ્રહારમાં વસાવ્યા.”^{૧૧} બીજા લેખમાં લખ્યું છે કે-“કદંબોની જ્ઞાતિમાં મયુરશર્મા નામનો એક પ્રતાપી પુરુષ થઈ ગયો. તેણે પદ્મલોના ત્રાસમાંથી કદંબોને મુક્ત કર્યા.”^{૧૨} તે સિવાય ધારવાડ જિલ્લાના હંગાલ તાલુકામાં કરગુદરી નામે ગામ છે. ત્યાંથી એક લેખ મળી આવ્યો છે. તે લેખમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે-“મયુરવર્માને ત્રણ ચક્ષુઓ હતી. અને તે શિવજી અને પૃથ્વીની પુત્ર હતો. તેણે હિમાલયના શિખર સાથે પોતાના હાથીઓ બાધ્યા હતા. અહિચ્છત્રમાંથી તે ૧૮ બ્રાહ્મણોને લાવ્યો અને તેઓને કુંતલ દેશમાં વસાવ્યા.”^{૧૩}

કરગુદરીના લેખમાં મયુરવર્માને ત્રણ ચક્ષુવાળો અને અહિચ્છત્રમાંથી બ્રાહ્મણોને લાવનાર કહ્યો છે. તેજ પ્રમાણે તાલગુંદીના એક લેખમાં મંકુણે જેને કદંબ જ્ઞાતિનો કહેવામાં આવ્યો છે, તેને પણ ત્રણ ચક્ષુવાળો તેમજ અહિચ્છત્રમાંથી બ્રાહ્મણોને લાવનાર કહ્યો છે. તે ઉપરથી મયુરવર્મા અને મંકુણ એક જ હતા અને તાલગુંદીના બીજા લેખમાં કદંબોને પદ્મ-

૯ ત્રિમાસિક, પુ-૪ અ. ૧ પૃ. ૨૦.

૧૦ સ્કંદપુરાણ, અવન્તીખંડ, ચતુરશીતિલિંગ માહાત્મ્ય, અ. ૩૩.

૧૧. Epigraphia, Carnatika Vol. VII, P. I. p. 121.

૧૨. Epigraphia Indica, Vol. VIII p. 31 ft.

૧૩. Indian Antiquary Vol. X, pp. 251-3.

વાના ત્રાસભાથી મુક્ત કરનાર મયુરશર્મા તેજ મયુરવર્મા અથવા મકલુ હતા, એમ પ્રોફેસર દેવદત્ત બાડામકરની માન્યતા છે ૧૪ તે જ મકલુ અહિચ્છત્રાથી દક્ષિણમાં જતા માર્ગમાં વડનગરમાં થોડા દિવસ રોકાયો હોય, તો તે તદ્દન મંભવિત લાગે છે વડનગરમાં પણ તે સમયમાં અહિચ્છત્રથી બ્રાહ્મણો આવીને વસ્યા હતા ૧૫ કદાચ તે બ્રાહ્મણો અહિચ્છત્રાથી મકલુની સાથે જ આવ્યા હશે અને મહીસૂરમાં જઈને જેમ કદંબબ્રાહ્મણો તેણે વક્ષસેના ત્રાસથી મુક્ત કર્યા હતા, તેમ વડનગરમાં થોડા સમય રોકાઈને તેણે વડનગરના બ્રાહ્મણોને પણ નાગલોકોના ત્રાસથી મુક્ત કર્યા હશે. કરગુરદીના લેખ ઉપરથી જણાય છે કે મયુરવર્મા અથવા મકલુ પોતે જાતે જ ધણો પરાક્રમી હતા, છતાં વડનગરના બ્રાહ્મણોને નાગોના ત્રાસભાથી મુક્ત કરવામાં તેને અહિચ્છત્રના એટલે પાયાલદેશના રાજા-ઓની મદદ મળી હશે, અને તેથી તે રાજાની ઇચ્છાનુમાર તેણે ત્યાં આનંદેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી હશે, અને તે વિજયના સ્મારક તરીકે વડનગરનું નામ આનંદપુર ગામનું હશે મકલુ પોતે પોતાના નામથી મકલેશ્વર મહાદેવની જૂની પ્રતિષ્ઠા કરી છે, તે ઉપરથી પણ આનંદેશ્વર અને આનંદપુરનાં નામો તેણે પોતાની મદદે આવનાર રાજાના નામ ઉપરથી જ પાડ્યા હશે, એમ બધારે સંભવિત જણાય છે

કરગુરદીના લેખમાં મયુરવર્માની વચાવલી આપી છે, પરંતુ તે પોતે ક્યારે થઈ ગયો તે જણાવ્યું નથી મહીસૂરમાં એરવચનો એક ગેશુતુવન નામનો ગજ દક્ષિણમાં આદ્ય વંશી રાજા મયુશ્રી ચાતકર્ણીનો સમભવીન થઈ ગયો છે, એમ નુપુરવિજય નામના એક તામિલગ્રંથમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે ગેશુતુવને કદંબોનો પરાજય કર્યો હતો, એમ પણ તેમાં લખેલું છે ચાતકર્ણીયુગથી ઇ સ ના ખ્રીષ્ઠ સમયમાં થઈ ગયો છે તેથી ગેશુતુવન રાજાએ તેજ અરસામાં તેઓનો પરાજય કર્યાનું જણાય છે ૧૬ આ ઉપરથી મહીસૂરમાં કદંબો ઇ સ ના ખ્રીષ્ઠ મહામાં આવ્યાનું અને તેથી તેજ સમયમાં વડનગરનું આનંદપુર નામ પડ્યાનું સમજી અનુમાન થાય છે

નગર

આનંદદેશના રાજાએ વડનગરના બ્રાહ્મણોને અમલકારપુર ગામ બધાવીને દાનમાં આપ્યાનું કહેવામાં આવ્યું છે પરંતુ ત્યાર પછી તે જ રાજાએ અડસઠ ગેત્રોના બ્રાહ્મણોને અડસઠ ગામો દાનમાં આપ્યા, એમ પણ નાગરખંડમાં કહેલું છે ૧૭ વે મૂ વક્ષમજી હરિ-દત્ત આચાર્યે વડનગરના બ્રાહ્મણોને ૧૫૫ ગામો દાનમાં મળ્યાનું લખ્યું છે, ૧૮ તેને પણ નાગરખંડના ઉપરધુક્ત વચનોથી પુષ્ટિ મળે છે ચિનાઈ પ્રવાસી હુયેનત્સંગ ઇ સ ૬૪૧

૧૪ તેજ, January 1911, pp. 26-7

૧૫ જુઓ પાઠન ઉત્તરપ્રદેશ, પૃ ૪૮

૧૬ Ancient India by S. Krishnaswami Aiyangar M. A. pp. 355 & 367-9

૧૭ અષ્ટાદ્વિવિધાણા તત્ર મધ્યે વૃષોત્તમ ।

અષ્ટાદ્વિવિદ્યાણ્યેય ચકાર સુવૃદતિ ચ ॥ ૧૧

તથા વૃત્વાડયરત્નૌષ્ઠૈઃ પૂરયિત્વા તથા પરૈ ।

દ્વૌ લેમ્યોડયર્ષદિ ચ ગ્રામાણા તદનન્તરે ॥ ૧૨

૧૮ ત્રિમાસિક પૃ ૧, ૫૧-૪, પૃ ૭૭

રાજ્ય કરતો હતો તે સમયમાં સરહદ ઉપરના નાગોએ ચમત્કારપુરનો નાશ કર્યો હતો; પ્રભાવદત્ત નામના કોઈ પુરૂષે નગર સાથે સંબંધ ધરાવનાર કોઈ રાજાની મદદ મેળવીને, તેની સેના સાથે ચમત્કારપુરમાં આવીને નાગો સાથે શ્રી યુદ્ધ કર્યું, તેઓને પરાજય કરી તેઓને ત્યાંથી હાકી કાઢ્યા, અને મદદ આપનાર રાજાની ઇચ્છાનુસાર તેનું નગર નામ પાડ્યું.

હવે તે બનાવ ક્યારે બન્યો, કયા રાજાએ ચમત્કારપુરના બ્રાહ્મણોને મદદ આપી અને નગર સાથે તે રાજાને શો સંબંધ હતો, તે વિષે સીધો પુરાવ બિલકુલ પ્રાપ્ત થતો નથી. પંડિત ગંગાશંકર પંચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ નામના ગ્રંથમાં વડનગર ક્યારે ક્યારે બાંધ્યું હતું, તે હકીકત આપી છે. આ હકીકત તેઓએ નાગરગૃહસ્થ પંડિત લોકનાથની સ્મરણ પોથીમાથી લીધી છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે વડનગર પેહલવેહેલું. ૧૫. સં. ૪૨૪ એટલે ઇ. સ. ૩૬૮ માં બાંધ્યું હતું.^{૨૨} પંડિત લોકનાથે પરંપરાગત દંતકથાને આધારે તેનો નોંધ કર્યો છે. તે ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે-વિ. સં. ૪૨૪, ઇ. સ. ૩૬૮ માં વડનગરનો પ્રથમ નાશ થયો હતો, એ માન્યતા નાગરોમાં પૂર્વ કાળથી ચાલી આવે છે. પરંતુ તે હકીકતને માટે જ્યારે સીધો પુરાવો મળી શકતો નથી, ત્યારે નાગરખંડની આંતરિક હકીકતોની બાહ્ય પ્રમાણો સાથે સગતિ કરી અનુમાનો કરવાની આવશ્યકતા રહે છે.

૫. નાગરખંડના આનર્ત્તદેશના રાજાઓ.

નાગરખંડમાં વડનગર અને નાગરોની ઉત્પત્તિ તથા ઇતિહાસના સંબંધમાં આનર્ત્તદેશના જે જે રાજાઓની કથાઓ આપી છે, તે નીચે મુજબ છે.

(૧) ચમત્કાર રાજા જેણે ચમત્કારપુર બંધાવી બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું (અ. ૧૦-૧૧); ત્યાં અચ્ચક્ષેત્ર મહાદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી (અ. ૧૪); તેની સ્ત્રીનું નામ દમયંતી હતું, જેણે બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓને અનેક વસ્ત્રાલંકારો દાનમાં આપ્યા. (અ. ૧૧૧),

(૨) વૃષાદર્ભ (અ. ૩૨).

(૩) સિદ્ધસેન જેણે નાગરોનો ગ્રાસ આચક્રી લીધો; શત્રુરાજાથી પરાભવ પામી રાજ્ય ખોડ્યું; પુત્ર વિજયી થયો અને પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું; નાગરોને ગ્રાસ પાછો આપ્યો (અ. ૨૦૯-૨૧૧).

(૪) વસુસેન અને તેનો પુત્ર સત્યસેન (અ. ૧૪૧).

(૫) બૃહસેન, (અ. ૧૫૧)

(૬) પ્રભંજન જેના સમયમાં નાગોએ ચમત્કારપુરનો નાશ કર્યો; પ્રભાવદત્તે કોઈ રાજાની મદદથી નાગો સાથે શ્રી યુદ્ધ કર્યું, તેઓને હરાવ્યા અને ચમત્કારપુર પાછું મેળવ્યું; તેનું નગર નામ પાડ્યું અને ત્યાંના બ્રાહ્મણોની એક જ્ઞાતિ જુદી પાડી તેનું નાગર નામ પાડ્યું. પ્રભંજન પોતે શત્રુથી પરાજય પામી રાજ્યમાંથી નાશી ગયો; ફરી જય પ્રાપ્ત કર્યો અને પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. (અ. ૧૧૩-૧૧૮).

(૭) અશ્વસેન નામ જેને ભર્તૃયજ્ઞે (પ્રભાવદત્તે) ધર્મ સમજાવ્યો. (અ. ૨૬૬)

(૮) સત્યસંઘ, તેનો પુત્ર સુહય, તેની પછી ગાદીએ બેસનાર બૃહસ્પતિ. સુહયે આનર્ત્તદેશની સ્થાપના કરી (અ. ૬૩). બૃહસ્પતિ ગર્તાતીર્થના નાગરોને જમીન અને ગામો

દાનમાં આપ્યા તેની રાજધાની સામ્રાજ્યની કાંડે પ્રાસિપુરમાં હતી કાંઈ બળવાન શત્રુએ મુઢામાં તેનો નાશ કર્યો અને તેનું નાશ્ય જીતી લીધું, (અ ૧૨૫-૧૨૭)

(૯) અદ્દ, બૃહહ્વની રાણીને નાગરથી થયેલ પુત્ર (અ ૧૨૮)

પ્રાચીન ચિનાતેઓ, તામ્રપત્રો અને શિલાઓ ઉપરથી ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ધ સ ના ૧ લા સૈકાથી પ્રમશમાં આવ્યો છે પરંતુ તે ઇતિહાસમાં ઉપર્યુક્ત કાંઈ પણ રાજાનું નામ આવતું નથી તે પહેલાના પુરાણો અને મહાભારતમાંથી પણ ગુજરાતના ઇતિહાસ સંબંધી કંઈ પણ ઉપર્યુક્ત કથા પ્રાપ્ત થતી નથી ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉપરિચિત થાય છે કે-કેમ યુક્ત રાજાઓ ક્યારે થઈ ગયા ?

એ તો નિર્મશ્ય છે કે-નાગગણમાં ઉપર કહેલા જે રાજાઓની કથા આપી છે, તેઓ સત્રાજા આનર્તદેશના હતા, એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે આનર્તદેશ આતુ પત્તની નૈઋત્યે આવ્યો છે, એમ પણ નિશ્ચિતરૂપે કહ્યું છે^૧ પ્રખ્યાત ભૂગોળવિદ્યા લખનાર ટોલેમી જે^૨ ધ સ ના બીજા સૈકામાં થઈ ગયો કે, તેજે પોતાના પુસ્તકમાં લાટદેશનું વર્ણન કર્યા પછી દક્ષિણ દેશનું વર્ણન કર્યું છે^૩ તેથી ધ સ ના ૨ ના સૈકામાં ગુજરાતનો દક્ષિણ ભાગ લાટદેશ કહેવાતો હતો, એમ અનુમાન થાય કે વિ મં ૯૪૨ ધ મ ૮૭૬ ના ગોપગિરિ (ગ્વાલિયર) ના નિષ્ણમદિરના શિલાલેખમાં આનદપુર (વડનગર) ને લાટમહવનિલક કહેલ છે^૪ એટલે તે સમયમાં વડનગર અને તેની આસપાસના પ્રદેશ પણ લાટદેશમાં સમાઈ ગયો હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે ધ સ ના સાતમાં અને આઠમાં સૈકામાં થઈ ગયેલા ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓને પણ લાટદેશના રાજાઓ કહેવામાં આવ્યા છે,^૫ એટલે તે સમયમાં પણ આખો ગુજરાતદેશ લાટદેશથી ઓળખાતો હશે તે પહેલા વડમીરાજા ઓના સમયમાં ગુજરાતદેશ કયા નામથી ઓળખાતો હતો, તે જાણવાને સાધન નથી પરંતુ ક્ષત્રપરાજા ઉદ્દામના ગિરિનાગ પાસેના સુર્યનતગાવના ચિનાતેયમાં તેનું નામ આનર્ત લખ્યું છે^૬ તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ક્ષત્રપરાજાઓના સમયમાં ગુજરાતનો ઉત્તરપ્રદેશ આનર્તદેશ કહેવાતો હતો.

એક સમયે વડનગર યાત્રાતું^૭ અતિ પવિત્ર અને સુપ્રસિદ્ધ સ્થળ હોવા છતાં નાગરખંડ સિવાય બીજા કંઈ પણ પુગણમાં કે મહાભાગવતમાં તેનું નામ જોવામાં આવતું નથી શ્રીયુત શ્રીશયદ્ર વસુતી એવી માન્યતા છે કે પુગણોત્તુ સ્થાપિત સ્વરૂપ ધ મ પૂર્વે બીજા અથવા પહેલા મેમની પણ પછી ઘણે ઘણે બધાણે હતું^૮ ત્યારે પછી કેટલાક પુરાણોમાં છેક ગુપ્તરાજાઓ સુધીના નામો જોવામાં આવે છે, તેટલો જૂન ભાગ ક્ષેપક

૧ પતસ્માત્પર્વતાત્મેય દાટકેશ્વરસક્ષિતમ્ ।

અસ્તિ નૈઋત્યાદિભાગે દેશે ચાનર્તમંદકે ॥ અ ૪ સ્તો ૫૨

૨ Indian Antiquary Vol XVII p 28

૩ પ્રાચીન લેખમાં ભાગ ૨ પ ૧૧૪

૪ Journal of the Royal Asiatic Society of Bengal, Vol XLV, p 131

૫ Bhaunagar Inscriptions, p 18

૬ નાગરખંડ અ ૫૨

૭ Matsya Purana (Pinnis office ed.), Appendix I p ૧

તરીકે દાખલ થઇ ગયો છે. એટલે ઇ. સ. ના પેહેલા સૈકા સુધી વડનગર અથવા નાગર-
ગ્રાતિનું અસ્તિત્વ અથવા મહત્ત્વ ન હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે. તે ઉપરથી નાગરખંડમાં
કહેલા આનર્ત્તદેશના રાજ્યો ઇ. સ. ના ૧ લા સૈકા પેહેલાના તો ન હતા, એમ સદજ
અનુમાન થાય છે.

પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ નાગરખંડમાં જૈન અથવા બૌદ્ધ ધર્મના ઇસારો
નહિ હોવાથી અને વલભીરાજ્યો જૈનધર્મના આશ્રયદાતા હોવાથી તેમજ નાગરખંડની
રચના ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકાના આરંભમાં થઇ હોય એવું અનુમાન થવાથી તે રાજ્યો
વલભીરાજ્યો પણ ન હતા, એમ સિદ્ધ થાય છે.

વલભીરાજ્યોની પેહેલાં ઇ. સ. ના પેહેલા સૈકાથી ગુજરાતમાં ક્ષત્રપરાજ્યોનું
રાજ્ય હતું. પરંતુ તે રાજ્યોના શિવાલેખો અને શિક્કાઓ ઉપરથી જે નામો પ્રાપ્ત થયાં
છે, તેમાંના એક પણ નામ સાથે નાગરખંડના રાજ્યોનાં નામો મળતા આવતાં નથી. તે
ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નાગરખંડના કર્તાએ ખ્રિષ્ટપૂર્વક તે નામો બદલાવી નાંખ્યાં છે,
તેમ કરવામાં બે હેતુઓ જણાય છે. એક તો એકે-ક્ષત્રપરાજ્યો શકનતિના હતા. શક-
નતિના રાજાને આશ્રય તથા પુરોહિતપણું બ્રાહ્મણોને માટે શાસ્ત્રથી નિષિદ્ધ હોવાથી
પોતાના આશ્રયદાતા રાજ્યોનાં નામ ક્ષત્રિય રાજ્યોનાં જેવાં રાખવાની તેઓને જરૂર
પડી હોય, એમ લાગે છે. બીજો હેતુ એ જણાય છે કે પુરાણોમાં પણ નંદ, મૌર્ય, આદ્ર
અને ગુપ્તવંશી જેવા અક્ષત્રિય રાજ્યો સ્વદેશના હોવાથી તેઓની વંશાવલીઓ ખાછળથી
દાખલ કરી દીધી છે. પરંતુ અલેક્ઝાંડર, મિનેન્ડર, કનિષ્ક, મિહિરગુપ્ત અને વિક્રમ જેવા
અતિ પરાક્રમી અને હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસને અસર કરનારા રાજ્યોના નામો પણ આપ-
વામાં આવ્યાં નથી. તે કારણને લીધે પણ નાગરખંડના કર્તાએ પોતાના આશ્રયદાતા ક્ષત્રપ-
રાજ્યો વિદેશી શકનતિના હોવાથી તેઓના નામો બદલાવી નાંખ્યાતું જણાય છે. તેમ
છતાં નાગરખંડમાં કહેલા રાજ્યોમાંથી કેટલાક રાજ્યોના વૃત્તાતો ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજ્ય
ઓના વૃત્તાતો સાથે ઘણે અંશે મળતા આવે છે, એટલું જ નહિ પણ નાગરખંડમાં આન-
ર્ત્તદેશના રાજ્યોના સમકાલીન રાજ્યોની કથાઓ પણ આપી છે. તે ઉપરથી તેમજ
બીજી કેટલીક હકીકતો ઉપરથી આપણે સર્વાંશે નિર્ણયકારક નહિ, તો બહુ અંશે સંભવિત
અનુમાન નિશ્ચયપૂર્વક કરવાને શક્તિમાન થઇશું.

કર્નલ ટૉડે સ્વવિરચિત રાજસ્થાનના ઇતિહાસ (પુ. ૧ પૃ. ૨૦૨) માં કહ્યું છે કે
સૂર્યવંશી કનકસેન રાજ્યે લવકૂટ (લાહોર) માથી વિ. સં ૨૦૦ ઇ. સ. ૧૪૪ મા
આવીને સૌરાષ્ટ્રદેશ જીતી લીધો અને વીરનગર (વડનગર) શહેર વસાવ્યું. તે કનકસે-
નથી ચોથી પેઢીએ થઇ ગયેલા વિજયસેન રાજ્યે વલભીપુર તથા વિદર્ભ (અર્વાચીન
શીહોર) ગામો વસાવ્યાં. મેવાડના રાણાઓના વશવૃક્ષમાં કનકસેનના પિતાનું નામ અચ-
ળસેન આપ્યું છે (પૃ. ૪૨ પાસેની વંશાવલી). નાગરખંડમાં પણ ચમત્કારપુર બંધાવી
બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપનાર ચમત્કારરાજ્યે ચમત્કારપુરમાં અચળેશ્વરમહાદેવની પ્રતિષ્ઠા
કર્યાનું લખ્યું છે, ચમત્કારરાજ્યે પોતાના પિતાના શ્રેયઅર્થે તેમ કર્યું હોય તો તેના
પિતાનું નામ પણ અચળસેન હોવાનું અનુમાન થઇ શકે. અને તે ઉપરથી ચમત્કાર અને

કનકમેન એકજ હતા, એવું અનુમાન ઉપજતી રામય પગ્ન કનકમેન અને વિજયસેનના મંબધમા જ્યારે ખીજી દુર્ગમ્તો જાણવામા આવે છે, ત્યારે તે અનુમાનને અવકાશ રહેતો નથી મવત્ ૧૭૩૨ ઇ સ ૧૬૭૯ ના મેવાડમા આવેના રાજનગર ગામ પાસેના રાયસા ગરના તળાવનો શિલાલેખ મળી આ યો છે તે લેખમા મેવાડના રાણાઓની વંશાવલી આપી છે તેમા ઇક્ષ્વાકુથી આરબીને સિંહચ રાજ સુધીનાં નામો આપ્યા છે, જેમા અચળસેન અને કનકમેનનો સમાવેશ થઈ જાય છે તે સઘળા ગળઓ અયોધ્યાવાસી હતા, એમ કહ્યું છે અર્થાત્ કનકસેન અયોધ્યા છોડીને ક્યાંઈ ગયો ન હતો પરંતુ સિંહચથી પુત્ર વિજય રાજ અયોધ્યા છોડીને દક્ષિણ દેશમા ગયો, ત્યાના રાજ્યોને હરાવ્યા અને ત્યા તેણે પોતાનું ગમ્ય જમાવ્યું આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભાટોના ચોપડા ઉપરથી કર્નલ ટોડે લખેલી હકીકત ગવસાગરના લેખ સાથે મિલદૂલ મળતી આવતી નથી વળી ઇ સ ૧૪૪ ના અરસામા સોગંદમા અને શુજરાતમા ક્ષત્રપરાજ રૂદ્રદામ રાજ્ય કરતો હતો, એ ચોક્કસ થયું છે તામિલનામા લખાયેના નૂપુરવિજયકાવ્યમા મહિસુર પ્રદેશના ચેરવચના શેશુતુવન રાજ્યો ગંગા નદી ઉતરીને માનડુમાર રાજના પુત્રો કનક અને વિજય સાથે યુદ્ધ કર્યાની હકીકત લખી છે કનક અને વિજયની મરતે તે સમયે ઉત્તર, વિચિત્ર, રૂદ્ર, ભેગવ, ચિત્ર, સિંગ, ધનુષ્ઠર અને મ્પેત ગળઓ હતા પ્રાચીન ભારતના કર્તા શ્રીયુત કૃષ્ણત્રામી આપગરે અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ કર્યું છે કે શેશુતુવન ઇ સ ના ખીજા સૈકામા થઈ ગયો છે શેશુતુવનની મદદમા આદ્રરાજ યજ્ઞશી શાતકર્ણી ગયો હતો, એવું અનુમાન કરવામા આયું છે તે અરસામા શુજરાતમા ક્ષત્રપરાજ રૂદ્રદામ રાજ્ય કરતો હતો, તેથી કનક અને વિજયને મદદ આપનારા ગળઓના નામોમા રૂદ્રનું નામ જોવામા આવે છે, તે રૂદ્રદામ જ હોવો જોઈએ એ સઘળી હકીકત ઉપરથી કર્નલ ટોડે લખેલી કનકસેનની હકીકત તદન ખીનપાવાદગ થઈ જાય છે

નાગરખડના ૧૨૫ થી ૧૨૮ સુનીના અધ્યાયોમા સત્યમંધ અને જૂહપ્દલ રાજ્યોની કથા આપી છે સત્યમંધ ગળ રાજ્ય છોડી આલ્યો ગયો હતો, અને ધણે કાગે શરતો શરતો જ્યારે તે પાઠો આલ્યો, સારે તેને કહેનામા આવ્યું છે કે—

अथ प्रोचुर्जनास्तस्य देश आनर्ध इत्ययम् ।

अथ भूपोऽत्र विख्यात सुधर्मज्ञो बृहद्बल ॥ अ १२५ श्लो ४४

पतत्प्राप्तिपुर नाम एषा साम्रमती नदी

गर्तातीर्थमिदं पुण्यमेतस्या परिकीर्तितम् ॥ ४५

અર્થાત્ તે સમયે શુજરાતદેશ આનર્ધદેશ કહેવાતો હતો તેની રાજધાનીનું શહેર સામરમતી નદીને તીરે આવેલ પ્રાપ્તિપુર (વર્તમાન પરાલીજ) હતું, અને રાજનું નામ જૂહપ્દલ હતું આ જૂહપ્દલ નામને શુનુગળએ યુદ્ધમા મારી નાખ્યો હતો ત્યાર પછી જૂહપ્દલની એક ગણીએ વડનગરના નાગરથી નિયોગવિધિથી પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો, જેનું નામ અદ્ધ હતું તે અદ્ધને જૂહપ્દલના મત્રીઓએ મહમ્દનની પછી માદીએ ખેસા-હ્યાનું લખ્યું છે, પગ્ન ત્યાં પછી તે સિવાય વિશેષ દુર્ગમ્ત લખવામા આવી નથી

એટલે નિયોગથી થયેલ પુત્રોત્પત્તિ અને તે પુત્રને ગાદીની પ્રાપ્તિ-એ અને હકીકતો અસંભવિત હોવાથી પ્રક્ષિપ્ત અને અસત્ય છે, એમ સદજ્ઞ અનુમાન થાય છે. ઉપરની હકીકત ઉપરથી એટલું તો નિશ્ચિત થાય છે કે સત્યસંઘ પછી નેનો વંશજ બૃહસ્પતિ ગાદીએ બેઠો હતો અને બૃહસ્પતિના વળતમાં કોઈ શત્રુરાજ્યએ તેની સાથે યુદ્ધ કરી તેનું રાજ્ય લઈ લીધું હતું. સત્યસંઘ અને બૃહસ્પતિના સંઘર્ષમાં એક બીજી અસંભવિત વાત એ કહેવામાં આવી છે કે-તે પોતાના પુત્ર સુહ્યને રાજ્ય સોંપી ચાલ્યો ગયો હતો અને બૃહસ્પતિ તેની ૭૭ મી પેઢીએ હતો. (અ. ૧૨૫ શ્લો. ૬૨-૬૫). સત્તોતર પેઢી સુધી સત્યસંઘ હયાત હતો, તે તદ્દન અસત્ય જ લાગે છે. કથાને પૌરાણિક સ્વરૂપ આપવાને માટે જ તેવો અસંભવિત ભાગ ગોઠવી દેવામાં આવ્યો છે. અને તેજ કારણથી સુહ્યને સત્યસંઘનો પુત્ર કહ્યો છે, તે પણ કલ્પિત જ લાગે છે. અધ્યાય ૬૩ માં આનર્તેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરનાર સુહ્ય વિષે કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી સત્યસંઘની સત્તોતર પેઢીની સાંકળ બેઠી દેવાના હેતુથી વચમાં તેનું નામ ધ્રુસાડી દેવામાં આવ્યું હોય, એમ જણાય છે. ખરી હકીકત એજ જણાય છે કે-નાગરખંડના આનર્તદેશના રાજાઓમાં છેવટનો રાજા બૃહસ્પતિ હતો અને તે સત્યસંઘનો પુત્ર હતો.

અધ્યાય ૨૭૧ માં ઇંદ્રદ્યુમ્નેશ્વર માહાત્મ્ય વર્ણવતા કહ્યું છે કે-ઇંદ્રદ્યુમ્નરાજા ફરતો ફરતો જ્યારે કાપિલ્યપુર પાસે આવ્યો, ત્યારે ત્યાંના નિવાસીઓએ તેને કહ્યું કે—

તે તમ્ભૂઃ પુરં ચૈતત્ત્ કાંપિલ્યમિતિ વિશ્રુતમ્ ॥

આનર્તનામા દેશોઽયં રાજાયં પૃથિવીજયઃ ॥ ૩૬ ॥

“ આ નગરનું નામ કાપિલ્ય છે, દેશ આનર્ત છે, અને રાજાનું નામ પૃથિવીજય છે. ” અર્થાત્ તે સમયે આનર્તદેશના રાજાને પૃથિવીજય અને રાજધાનીને કાપિલ્યપુર કહેવામાં આવેલ છે. માળવામાં ઉદયગિરિ નામના પર્વતની એક શુશામાં શુપ્તરાજા બીજા ચંદ્રશુપ્તના સમયમાં શાવ અથવા વીરસેન નામના પુરૂષે એક શુદ્ધ કન્યા, તેમાં શિલાલેખ કોતરાવ્યો છે. તે શિલાલેખમાં લખ્યું છે કે—“ જ્યારે રાજા ચંદ્રશુપ્ત ૨ જો પૃથ્વીજયાર્થે અહિં આવ્યો છે, ત્યારે તે (વીરસેન) તે રાજાની સાથે અહીં આવ્યો છે. ” ૧૧ અર્થાત્ ચંદ્રશુપ્ત ૨ જાએ પૃથ્વીજય કર્યાથી નાગરખંડના કર્તાએ તેનું મૂળ નામ બદલાવી લાક્ષાણિક નામ પૃથિવીજય રાખ્યાનું અનુમાન થાય છે. કાપિલ્યનગર મહામા-રતના સમયમાં દક્ષિણ પાંચાલની રાજધાની હતી. હાલમાં ફરકાબાદ જિલ્લામાં કંપિલનામનું ગામ છે, તેજ અસલ કાપિલ્યનગર હતું. ચીનાઈ પ્રવાસી હુએનસંગે તેને બહુ વૈભવશાલી સ્થિતિમાં જોયું હતું ૧૨ તેથી શુપ્ત રાજાઓએ તેને આગાદ કર્યું હશે. ચંદ્રશુપ્ત ૨ જાએ જ્યારે માળવા અને ગુજરાત દેશો જીતી લઈ ખાલસે કર્યા, ત્યારે તે દેશોના રાજકાર્યભાર ચલાવવાને કાપિલ્યનગરને ઉપરાજનગર બનાવ્યું હોય, તે સંભવિત જણાય છે. તેજ કારણથી નાગરખંડના કાપિલ્યનગરને આનર્તદેશની રાજધાની કહી છે. ફલિતાર્થ એજ છે કે-નાગરખંડનો બૃહસ્પતિ યુદ્ધમાં મરાયા પછી, તેની રાજધાની પ્રાપ્તિપુર બદલાઈને કાપિ-લ્યપુર થયું છે અને તેની પછીના રાજાને પૃથિવીજય કહેવામાં આવ્યો છે, તે ઉપરથી પણ સત્યસંઘનો પુત્ર બૃહસ્પતિ ગુજરાતનો છેલ્લો રાજા હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે. નાગરખં-ડમાં કહેલા પૃથિવીજયરાજા એટલે ચંદ્રશુપ્ત ૨ જાએ ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજા સત્યસિંહના

પુત્ર રૂપસિંહને યુદ્ધમાં હણીને તેનું રાજ્ય ખાલસે કર્યાનું જણાવ્યું છે.^{૧૩} નાગરખંડના સત્યમંધ અને ક્ષત્રપગાજ સત્યાસિંહના નામે તો લગભગ મળતા જ આવે છે. રૂપસિંહનો ગુણવાચક અર્થ બૃહદ્વલ થઈ શકે છે તેથી નાગરખંડના કર્તાએ સત્યાસિંહ અને રૂપસિંહના નામે બદલાવી તેને બદલે સત્યમંધ અને બૃહદ્વલ નામે રાખ્યાનું જણાય છે.

આ સ્થળે એક મહત્વની વાતનો ખુલાસો કરવાની જરૂર જણાય છે. ક્ષત્રપરાજાઓનો મૂળ પુરૂષ ચંદ્રન હતો, અને તેની રાજધાની ઉજ્જયિનીનગરી હતી, એમ ટાલેમીના લખવાથી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.^{૧૪} નાગરખંડમાં તો બૃહદ્વલની રાજધાની સાબરમતીને તીરે આવેલ પ્રાંતિપુર એટલે વર્તમાન પરાતીજમાં હતી, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ટાલેમીના લખાણ ઉપરથી ચંદ્રન પછી સઘળા ક્ષત્રપરાજાઓની રાજધાની પણ ઉજ્જયિની હતી, એમ ઇતિહાસકારોએ અનુમાન કર્યું છે. પરંતુ લગભગ ૪૦૦ વર્ષો સુધી આનર્તદેશના રાજાઓની રાજધાની એ જ સ્થળે રહી હોય, તે મંત્રવિત લાગતું નથી. એટલું જ નહિ પણ ગુપ્તરાજા સમુદ્રગુપ્તના સમયમાં માળવામાં આવવનોકોનું રાજ્ય હતું.^{૧૫} ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજા વિશ્વસેનના સમયથી રૂદ્રામ ગળના સમય સુધી એટલે ૫ સ. ૨૯૪ થી ૩૪૮ સુધીના ગળાઓના શિક્કાઓ ઉપર તે તે રાજાઓની ઉપાધિ મહા ક્ષત્રપને બદલે ક્ષત્રપની જોવામાં આવે છે.^{૧૬} ને ઉપરથી વિશ્વસેનના સમયમાં માળવામાં તેઓએ ખોળે હશે, એમ અનુમાન થઈ શકે છે. તે કારણથી વિશ્વસેનના સમયથી ક્ષત્રપગાજાઓની રાજધાની ઉજ્જયિની બદલાઈને પ્રાંતિપુર થઈ હોય, તો તેમાં કંઈ અસંભવિત જેવું જણાતું નથી.

સત્યમંધ અને બૃહદ્વલ સિવાય નાગરખંડના ૨૦૯ થી ૨૨૨ સુધીના અધ્યાયોમાં સિદ્ધસેન વિષે જે કથા લખી છે, તેમાં તે ગળાનું રાજ્ય ચતુરોએ છતી લીધાનું અને તેને પોતાને ગિરિનારપર્વત ઉપર મંતાઈ રહેલું પડ્યાનું લખ્યું છે. ક્ષત્રપરાજાના ઇતિહાસમાં પણ વિજયસેનને ઇશ્વરદત્ત નામના કોઈ આભીરરાજાએ હરાવીને પદચ્યુત કર્યાનું જણાવ્યું છે.^{૧૭} સિદ્ધસેન અને વિજયસેન લગભગ સમાનાર્થક નામે છે તેથી નાગરખંડના કર્તાએ વિજયસેનને બદલે સિદ્ધસેન નામનો પ્રયોગ કર્યાનું જણાય છે. અર્થાત્ ક્ષત્રપરાજા વિજયસેન તે જ નાગરખંડનો સિદ્ધસેન હોવાનું અનુમાન થઈ શકે છે.

સિદ્ધસેન સિવાય પ્રભજન રાજાનો કંઈક જણાત ક્ષત્રપરાજા રૂદ્રામ ન જાની સાથે મળતો આવે છે. “પ્રભજન રાજાને ઘણા રાજાઓ સાથે વૈર હતો. ચતુરારાજા ગામોમાંથી ગાયોનું હથ્થુ કરી જતા હતા અને એ રીતે આખો દેશ ઉજ્જયિન થઈ ગયો હતો. તેમ હોવાથી તે ગળાને અહોનિશ ચતુરો સાથે યુદ્ધ કરવામાં રોકાઈ રહેલું પડ્યું.”

૧૧. ઘૃત્સ્નપૃષ્ઠીજયાર્યેન શક્તિવેદ સહાગત ।

મક્ત્યા મગયત શમોર્ગુહામેતમકારયત ॥

Fleet's Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol III p 35

૧૨. Early History of India by Vincent Smith, 2nd ed p 348

૧૩. તેજ, પૃ ૨૭૭ ૧૪. તેજ, પૃ ૨૦૦

૧૪. તેજ, પૃ ૨૭૧

૧૫. Rapson's British Museum Catalogue of Indian Coins, pp 113-114

૧૭. તેજ, પૃ ૧૨૪-૫ ૧૮. નાગરખંડ અ ૧૧૮, મે ૮-૧૨

હતું. ઘણે કાળે તેણે કેટલાક રાજાઓનો પરાજય કર્યો અને બાકીના રાજાઓ સાથે સલાહ કરી. ”૧૮ બીજી તરફ ક્ષત્રપરાજાઓનો ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે-લગભગ સઘળા ક્ષત્રપરાજાઓના શિક્ષાઓ પ્રાપ્ત થયા છતાં રૂદ્રદામ રાજાના શિક્ષાઓ પ્રાપ્ત થયા નથી. તેના પુત્ર રૂદ્રસેને પોતાના શિક્ષાઓ ઉપર તેને મહાક્ષત્રપ લખ્યો છે. તેથી તે સ્વતંત્ર રાજા નહિ હોય, પણ માનની ખાતર રૂદ્રસેને તેને મહાક્ષત્રપ લખ્યો હશે, એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. ૧૯ નાગરખંડમાં લખેલ પ્રભંજન રાજાની હકીકત આ અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે. રૂદ્રદામ રાજાનો સઘળો રાજ્યકાળ શત્રુઓ સાથેના વિગ્રહમાં વ્યતીત થવાથી અને યુદ્ધના ખર્ચથી તીજેરી ખાલી થઈ જવાથી તે પોતાના નામના શિક્ષાઓ પડાવી શક્યો નહિ હોય. વળી તદુપરાંત નાગરખંડમાંથી એક બીજી હકીકત પણ મળી આવે છે. આ પ્રભંજન રાજાના સમયમાંજ વડનગરના બ્રાહ્મણોને નાગલોકો સાથે વૈર ઉત્પન્ન થયું હતું. નાગોએ વડનગરમાંથી બ્રાહ્મણોને હાંટી કાઢ્યા હતા અને તે શહેર બથાની પડ્યા હતા. તેજ નાગોએ વડનગરના વિજયથી ઉત્તેજિત થઈને આનંદદેશની રાજધાની સુધી રંજડ કરીને ત્રાસ વર્તાવ્યો હશે. આ નાગોની સાથે સરહદ ઉપરના બીજા રાજાઓ પણ ઉલટી આવ્યા હશે. અને તેવી પરિસ્થિતિમાં રૂદ્રદામ રાજાની તીજેરી ખાલી થઈ જાય, તે સંપૂર્ણ રીતે સંભવિત છે. રૂદ્રદામનો લાક્ષણિક અર્થ પ્રભંજન થઈ શકે છે. ૨૦ તેથી નાગરખંડમાં રૂદ્રદામ નામ બદલાવી પ્રભંજન નામ રાખેલું જણાય છે. પ્રભંજન રાજાના સમયમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવેલ પ્રભાવદત્ત જેણે પાછળથી પોતાનું નામ ભર્તૃયજ્ઞ રાખ્યું હતું. તે ભર્તૃયજ્ઞ અને આનંદરાજા અશ્વસેનનો નાગરખંડના અધ્યાય ૨૭૧ માં પ્રસંગ આવે છે. રૂદ્રદામના પુત્ર રૂદ્રસેનની પછી ગાદીએ બેસનાર ક્ષત્રપરાજાનું નામ સિંહસેન હતું. તે સિંહસેનને બદલે નાગરખંડમાં અશ્વસેન કેહેલો છે.

ઉપર્યુક્ત રાજાઓ સિવાય નાગરખંડમાં બીજા રાજાઓ વિષે સરખામણી કરી શકાય તેવી હકીકતો આપી નથી. પરંતુ છેવટના રાજા બૃહસ્પતિના પિતા સત્યસંઘે વડનગરમાં સત્યસંઘેશ્વર મહાદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી, તેના પૂજનાદિ ખર્ચ માટે વડનગરના બ્રાહ્મણોને ત્રાસ આપ્યો હતો. બૃહસ્પતિ યુદ્ધમાં મરાયો અને તેનું રાજ્ય શત્રુરાજાએ જીતી લીધું, તે સમયે સત્યસંઘ સંન્યસ્ત અવસ્થામાં હતો. પરંતુ પોતાના પુત્રના મરણના અને તેના રાજ્યની એવી દુર્દશા થયાના સમાચાર સાંભળી તે વડનગરમાં ગયો, અને ત્યાંના બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે- “અમારા વંશમાં એવો કોઈ રાજા થયો નથી કે જેણે આ સ્થળે એક પણ શિવલિંગની સ્થાપના કરી નથી. અને તેને પ્રસંગે હે બ્રાહ્મણો! તમને વૃત્તિ પણ બાંધી આપી છે. માટે તમે સૌ તે સર્વ મહાદેવોનું સારી રીતે પૂજન-અર્ચન કરજો. હું હવે સ્વર્ગમાં જવાની તૈયારીમાં છું.” પ્રત્યુત્તરમાં બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે-“હે રાજા! આ તમારા વંશના સ્થાપેલા સત્તાવીશ શિવલિંગોનું પૂજન નિત્ય આવે છે; તમારું સ્થાપેલું અઢાવીસમું થયું. તેને માટે તમારે જરા પણ ચિંતા રાખવી નહિ. અમે તેનું નિત્ય પૂજન-અર્ચન કરશું.” ૨૧ આ

૧૮. ગોવિન્દલાઈ હાથીલાઈ દેશાઈ કૃત ગુજરાતદેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ. ૫૪.

૨૦. ચાસ્કના નિરૂક્તમાં વૈદિક દેવોના અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્ય, એવા ત્રણ વર્ગો પાડ્યા છે. રૂદ્રદેવની ગણના વાયુવર્ગમાં કરી છે. પ્રભંજનનો અર્થ વાયુ થાય છે. તેથી રૂદ્રદામને પ્રભંજન કહ્યો હોય, એમ જણાય છે. નિરૂક્ત અ. ૭ ખંડ ૪-૧૦.

૨૧ નાગરખંડ, અ. ૧૨૬ શ્લો. ૨૪-૩૦.

ઉપરવી ૨૫૪ થાય છે કે-નાગરખડના છેવટના બૃહદ્દય સુધી રાજાઓની મંખ્યા અઠાવીશ હતી ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજાઓના વંશવૃક્ષમાં પણ ચૈત્રની રૂદ્રસિંહ સુધી અઠાવીશ રાજાઓના નામો લખેલા જોવામાં આવે છે ૨૨ તે ઉપરથી પણ નાગરખડના આનર્તગણઓ અને ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજાઓનું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે

નાગરખડમાં આનર્તદેશના ગણઓ સિવાય બીજા રાજાઓ જેઓ વડનગરના તીર્થોના મળધમાં અથવા વડનગરના સાહસોના સળધમાં આવી ગયા છે, તેઓની પણ કથા આપી છે તેઓમાંના કેટલાક રાજાઓનું તાદાત્મ્ય શોધી શકાય છે અધ્યાય ૪૭ માં કાન્તિપુરના રાજા રૂદ્રસેન અને તેની સ્ત્રીનું નામ પ્રભાવતી હતું છે બુદ્ધેશ્વર, મધ્યપ્રાત, બીરાર, અજડાની શુદ્ધ અને ગોદાવરીજિલ્લામાંથી વાકાટકવંશના રાજાઓના તથા તેઓના સામંતરાજાઓના આઠ લેખો પ્રાપ્ત થયા છે ૨૩ તેમાંના કેટલાક લેખો જેમાં તે રાજાઓની વંશાવલી આપી છે, તેમાં રૂદ્રસેન ૨ જની સ્ત્રી પ્રભાવતી હતી અને તે દેવગુપ્તની પુત્રી હતી, એમ જણાવ્યું છે આ દેવગુપ્ત તેજ ગુપ્તરાજ ચંદ્રગુપ્ત બીજો હતો, એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે ૨૪ તેથી રૂદ્રસેન ૨ જે ચંદ્રગુપ્ત ૨ જનો જાતા હોયને ગુજરાતના છેલ્લા ક્ષત્રપરાજા રૂદ્રસિંહનો સમકાલીન હતો વગરમિદિગવિરચિત બૃહત્સંહિતામાં મગધ ગ્રહના સ્વામિત્વ નીચે જે જે દેશોના નામો ગણાવ્યા છે, તેમાં કાન્તિપુરને દક્ષિણે પછી ગણાવેલ છે ૨૫ દક્ષિણેથી અર્ધાદ નર્મદાથી ગોદાવરી નદી સુધીની હતી, એમ માનવામાં આવે છે ૨૬ તેથી કાન્તિપુર પણ તે પ્રદેશની નજીક હશે, એમ અનુમાન થાય છે વાકાટક રાજાઓના કેટલાક લેખો તે પ્રદેશમાંથી પણ મળી આવ્યા છે, તેથી રૂદ્રસેન ૨ જના વખતમાં તેની રાજધાનીનું શેઢેઢે કાન્તિપુર હોવાનો પૂરો સભર છે આ ઉપરથી નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય છે કે-નાગરખડમાં કહેલ પ્રભાવતી સ્ત્રીનો પતિ રૂદ્રસેન અને પ્રભાવતીનો પતિ વાકાટક રાજા રૂદ્રસેન ૨ જે-એ બન્ને એકજ હતા નાગરખડમાં પ્રભાવતીને બદલે પ્રભાવતીનું નામ લખેલું જોવામાં આવે છે, તે નકલખરના લઘીઆના હસ્તેથી તેટલો ફેરફાર થયો હશે

તે સિવાય અધ્યાય ૩૧ માં માર્કિમતીના દેવચરામ ઇર્ધમેન અને તેના પુત્ર વિષ્ણુસેનના નામો જોવામાં આવે છે પકિત બગવાનવાય ઇર્ધનિવત્તે દમયુમાંથી એમ શિક્કો પ્રાપ્ત થયો હતો તે શિક્કો ક્ષત્રપગણ્યના અંત પછીનો નૈકુટક રાજનો હતો તેની ઉપર મહારાજેન્દ્રવર્મપુત્રપરમચૈષ્ણવમહારાજરુદ્રગણ શબ્દો કોતરેલા હતા ૨૭ નૈકુટક અને કમ્પુરીવંશના રાજાઓના લેખોમાં તેઓએ પોતાને દેવવંશી કહ્યા છે, અને તેઓની મૂળ રાજધાની માર્કિમતી હતી, એમ પણ મહેવામાં આવ્યું છે તેઓનું રાજ

૨૨ રાખાદાસ જનરલફ્રેટ પ્રાચીનમુદ્રા (ભાગી), પૃ ૧૭૦

૨૩ Epigraphia Indica Vol V, Inscriptions of Northern India p 84

૨૪ શ્રીયુત ગીરીગઢ દીરાચ દેવ આશ્રીત પ્રાચીનલિપિમાળા, સંસ્કરણ ૨ જ સપ્ત ૧૯૭૫, પૃ ૮૩

૨૫ કુન્તલકેર-ચંદ્રદેવકાન્તિપુરમ્લેચ્ચમર્ફરિણ ॥ અ ૧૯ મ્લો ૧૧

૨૬ જુઓ, આપ્તેની સંસ્કૃત ઇમેજ શિક્કેરી, શબ્દ ૬૩૬

૨૭ Transactions of International Congress of Wien (1886) p 222.

૨૮ Indian Antiquary, January 1911, pp 12-13

એદી, રતનપુર, ગુજરાત, માળવા, કોંકણાદિ પ્રદેશોમાં હતું. તેથી ઉપર્યુક્ત ત્રૈકુટકરાજ ઇન્દ્રવર્મા અને રૂદ્રગણ હૈહયવંશી હતા અને તેઓની અથવા તેઓના પૂર્વજોની રાજધાની માહિષ્મતી હતી, એમાં કંઈ સંદેહ રહેતો નથી. નાગરખંડમાં વિષ્ણુસેનના પિતાને ઇન્દ્રસેન કહેા છે. તે નામ શિક્ષા ઉપરના ઇન્દ્રવર્માના નામ સાથે ઝરાઝર મળતું આવે છે. પરંતુ શિક્ષામાં તેના પુત્રનું નામ પરમ વૈષ્ણવ રૂદ્રગણ છે, ત્યારે નાગરખંડમાં ઇન્દ્રસેનના પુત્રનું નામ વિષ્ણુસેન લખેલું છે. તે કદાચ રૂદ્રગણ વિષ્ણુનો પરમભક્ત હોવાથી તેનું નામ નાગર-ખંડના કર્તાએ વિષ્ણુસેન રાખ્યું હોય, એમ જણાય છે.

આ સધળી હકીકતોનો સમાહાર કરતાં સુસ્થાપિત થાય છે કે નાગરખંડના આનર્ત દેશના રાજાઓ તેજ ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજાઓ હતા.

૬ નાગરી લિપિ અને નાગરો

નાગરખંડના આનર્તદેશના રાજાઓ ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજાઓ હતા, એમ સુસ્થાપિત થયાથી નાગરોનો ઉત્પત્તિકાળ તે રાજાઓના સમયમાં હોવો જોઈએ, એમ પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. પરંતુ કયા ચોક્કસ રાજાના સમયમાં તેઓ વડનગરને સ્થળે આવ્યા, કયા રાજાએ ત્યાં ગામ ખંધાવી તેઓને ક્યારે દાનમાં આપ્યું અને ત્યારપછી કયા રાજાના સમયમાં તેઓને નાગલોકો સાથે વિગ્રહ થયો અને તે વિગ્રહમાં કયા રાજાએ ક્યારે તેઓને સાહાય્ય આપી. તે વિશેવિશ્વસનીય સીધા પુરાવ મળી શકતો નથી. જ્યારે એમ છે, ત્યારે તે સર્વ ઇતિવૃત્તના સંબંધમાં તેને લગતો જે કંઈ પુષ્ટિકારક બાલ્ય પુરાવો મળી શકે, તે સર્વનો સંગ્રહ કરવાની સંપૂર્ણ આવશ્યકતા પ્રાપ્ત થાય છે. સીધા પુરાવાને અભાવે કોઈ કોઈ પ્રસંગે ક્લિષ્ટ કથનાઓને અવકાશ મળે, તો તે પણ સ્વાભાવિકજ છે. છતાં એ સધળી જુદી જુદી દિશાઓમાંથી મેળવેલી હકીકતો અને તેમાંથી નિષ્પન્ન થતી કથનાઓને યથાસ્થાને યોજતા વિશ્વસનીય પરિણામ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ રહે છે.

અંગાળાના પ્રાચ્યવિદ્યાર્ણવ શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ વસુએ પોતાના નાગરીલિપિ અને નાગરોત્પત્તિના નિબંધમાં નાગરીલિપિનો પ્રથમ આવિષ્કાર અને પ્રચાર વડનગરના નાગર બ્રાહ્મણોએ કર્યો હતો, એમ અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ કર્યું છે. (અંગાળાની એશિયાટિક સોસાયટીનું ઇ. સ. ૧૮૯૬ નું જર્નલ, ભાગ ૨), તેઓ પોતાના સિદ્ધાન્તની પુષ્ટિમાં નીચે પ્રમાણે પ્રમાણ આપે છે.

૧ શબ્દકલ્પદ્રુમ અને વાયસ્પત્યત્વૃહદ્ભિધાન નામના સંસ્કૃત કોષોમાં નાગર શબ્દનો અર્થ નાગરદેશીયાક્ષર કરેલો છે. (પૃ. ૧૧૫).

૨ વડનગર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ નાગરદેશ કહેવાતો હતો તેમજ ધારવાડ જિલ્લામાં નાગરખંડ નામનો પ્રદેશ હતો, એમ પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે.^૧ વિજયનગર અને આનંદગુડીની પડોશમાં રહેનારા નાગરબ્રાહ્મણોના સંબંધમાં વિવેચન કરતા મી. હડલસ્ટોન કહે છે કે- એ નાગરબ્રાહ્મણો નાગરદેશની ઇચ્છાન કોણમાંથી આવીને ત્યાં વસ્યા હતા. તેઓની ભાષા કેનેડી છે, છતાં તેઓના ધર્મગ્રંથો નાગરી અને બાળબોધ લિપિમાં

લખેલા છે (૫ ૧૨૪) આ હકીકત ઉપરથી પણ વિનયનગર અને આનંદુડીની પડો-
શમાં નાગરબ્રાહ્મણો ધારવાડ જિલ્લાના નાગરખંડપ્રદેશમાંથી ગયાનું સાબીત થાય છે

૩ હજુપણ દક્ષિણના ધણા ભાગેના આજે પણ ધણા નાગરબ્રાહ્મણો વમેલા જોવામાં આવે છે, આ નાગરબ્રાહ્મણો હજુ પણ તેઓના શાસ્ત્રના અથો નાગરીલિપિમાંજ લખે છે દ્રવિડ અને ક્યુટિક જેવા દૂર દેશોમાં પણ સૈકાના સૈમથી આવી વમેલા આ નાગર બ્રાહ્મણો પોતાની મૂળ ભાષા જૂની ગયા છતાં અને તે તે સ્થળોની પ્રચલિત ભાષાઓનો વ્યવહાર કરતા છતાં પણ લેખનમાં તો તેઓ હજુ પણ નાગરીલિપિને વળગી ગયા છે (૫ ૧૨૪)

મહીસરના રાજ્યમાં આવેલ માલિગી નામના ગામમાંથી મળેલ એક લેખ ઉપરથી મી રામસ લખે છે કે-તે ગામમાં ઇ સ ૧૨૯૦માં નાગરો, કનત, તિશુલ અને આયે માતિના વિદ્યાર્થીઓ માટે પાઠશાળા સ્થાપવામાં આવી હતી^૩ આ ઉપરથી મહીસર અને દૂર્ગ જેવા દૂર પ્રદેશોમાં નાગરબ્રાહ્મણો મોડામાં મોડા ઇ સ ના ૧૩ મા સૈમમાં જન્મને વસ્યાનું અને તેઓની લિપિ નાગરી હોવાનું સાબીત થાય છે

૪ ઇ સ ના ૧૨ મા સૈકામાં થઇ ગયેલ પડિત શૈવકૃષ્ણ પોતાની પ્રાકૃત્યદ્રિ-
ક્ષમાં નાગર, ઉપનાગર અને દેવ ભાષાઓનો ઉદ્દેશ કર્યાનું પાઠગ દહી ગયા છીએ. જૈનકલ્પસૂત્રની પેહેલા રચાયેલા નદીસૂત્રના કર્તા જૈનાચાર્ય લક્ષ્મીવલ્લભગણ્ણીએ સ્વવિરચિત કલ્પસૂત્રકલ્પદ્રુમકલિકા નામના અથમાં નાગરીલિપિની ગણના કરી છે, તે પણ પાઠગ કહેવામાં આવ્યું છે કલ્પસૂત્રની કયા વનભીરાજ કુવસેને ઇ સ ના છઠ્ઠા સૈમમાં વડનગરમાં કરાવી હતી, અને તેથી નદીસૂત્રનો રચાકાળ ઇ સ નો પાંચમો સૈકા હોવાનું અનુમાન થાય છે તે ઉપરથી પણ ઇ સ ના પાંચમા સૈમમાં નાગરી લિપિનું અસ્તિત્વ હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે

૫ પરંતુ નાગરી લિપિવાળા જે જે શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો અદ્યારધિ પ્રાપ્ત થયા છે, તે ઉપરથી પ્રત્યક્ષવેત્તાઓ નાગરીલિપિનો દક્ષિણમાં પ્રથમ આવિષ્કાર ઇ સ ના આઠમા સૈકામાં, ગુજરાતમાં નવમા સૈકામાં અને ઉત્તર હિંદુસ્થાન અને ગજપુતાનામાં દશમા સૈકામાં માને છે^૪ છતાં બગુરામાંથી ગુજ્જર ગળ દ્વપ્રચાતના શાકે ૪૧૫ ઇ સ ૪૯૦ મા પ્રાપ્ત થયેલા તામ્રપત્રના લેખને છેડે તે રાજની સહીના અક્ષરો છે આ અક્ષરો પ્રાચીન નાગરીલિપિને મળતા આવે છે, એમ થીયુત નગેન્દ્રનાથ વસુએ અનેક પ્રમાણોથી દર્શાવી આપ્યું છે એટલે તેઓની માન્યતા પ્રમાણે ગુજરાતમાં ઇ સ ના પાંચમા સૈકાથી લેખોમાં પણ નાગરીલિપિના ઉપયોગનો આરંભ થયો હતો. (૫ ૧૨૮)

૬ ગુજરાતના ચાલુક્યરાજા વિસલવેવના પુરોદ્ધિત અને કાર્યભારીઓ મનાવનાર નાગરબ્રાહ્મણ સોમેશ્વરે પોતાના સુરયોત્સવ કાવ્યમાં લખ્યું છે કે-તેના વચના મૂલ પુરૂષ શોભશર્મને ગુજરાતના ગળ મૂલદેવે પુરોદિનપર્વ આપ્યું હતું આમજ વાલતા એમ પણ

૨ Indian Antiquary, 1874 p 230

૩ Public Religious Endowments and National Education by Sir Subramanija Aiyar K C S I, LL D p 7 f

૪ ગેરીસ હર હીયર્લ ઓફ્ટુ આર્યીય પ્રાચીન લિપિમાળા, સ ૨, સ ૧૯૦૫

કહ્યું છે કે-તેમના પૂર્વજો જેમ ગુજરાતના ચાલુક્યરાજાઓના પુરોહિત હતા, તેમ તેઓ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનું તેમજ ગુજર્જરરાજાઓનું પણ પુરોહિતપણું કરતા હતા. (પૃ. ૧૩૩).

૭ ગુજર્જર અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનાં તામ્રપત્રોમાં દાનદેનારા આહણો કાન્યકુબ્જ, પાટલી પુત્ર અને પુંડવર્ધનના આહણો હતા, એમ લખ્યું છે. તેજ મુજબ વડનગરમાં પણ પ્રભાવદત્ત અથવા ભર્તૃયજ્ઞના સમયમાં પણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથી અનેક આહણો આવીને વસ્યા હતા એમ, નાગરખંડથી જણાઇ આવે છે. અને તે કારણથી પણ વડનગરના આહણોનું રાષ્ટ્રકૂટરાજાઓના દરબારમાં પ્રાધાન્ય હોવાનું અતુમાન થાય છે. (પૃ. ૧૩૪).

૮ રાષ્ટ્રકૂટરાજા કર્કસુવર્ણવર્ષના શાકે ૭૩૪ ઇ. સ. ૮૩૩ ના તામ્રપત્ર ઉપરથી જણાય છે કે-તે રાજાએ ગોડ દેશ, ખંગ દેશ, ગુજર્જર દેશ, માલવ દેશ અને બીજા રાજાઓના યુધ્ધોમાં પરાભવ કર્યો હતો અને તેઓના રાજ્યો જીતી લીધાં હતાં. (પૃ. ૧૩૪).

એ સર્વ હકીકતો ઉપરથી શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ વસુ એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે-“ ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકાની પૂર્વે એટલે પ્રાયશઃ ત્રીજા અથવા ચોથા સૈકામાં ઉત્તરભારતમાંથી આવેલા નાગરઆહણોએ નાગરાક્ષરોનો ઉદ્ભવ અને પ્રચાર કર્યો હતો. તેમજ ઇ. સ. ના આઠમા સૈકાથી દશમા સૈકા સુધીમા ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના કુળગુરુ નાગર આહણોએ પ્રસરાવેલા અથવા વાપરેલા નાગરાક્ષરો નાગરીલિપિના નામથી સમસ્ત આર્યાવર્તમાં ફેલાઈ ગયા હતા. (પૃ. ૧૩૨). નગેન્દ્રનાથના આ લેખ વિષે ઇસારો કરતા ભાષાતત્ત્વવિદ્ ડાક્ટર ગ્રીયર્સન લખે છે કે-“ શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ વસુએ ખંગાણાની એશિયાટિક સોસાયટીના ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના જરનલમા નાગરોત્પત્તિ અને નાગરીલિપિ વિષે જે લેખ લખ્યો છે, તેમાં તેઓએ નાગરીલિપિ વિષે જે નિર્ણય સ્થાપિત કર્યો છે, તે મને વજનદાર લાગે છે. ”^૫ અર્થાત્ ડાક્ટર ગ્રીયર્સન પણ નગેન્દ્રનાથ વસુના નિર્ણયને ઘણું અંશે મળતા આવે છે.

તે ઉપરથી ઇ. સ. ના ચોથા અથવા પાંચમા સૈકામાં નાગરીલિપિનો આવિષ્કાર કરનાર નાગરઆહણો મોડામા મોડા તેજ અરસામાં વડનગરમાં આવેલા હોવા જોઈએ, એમ સ્પષ્ટ અતુમાન થાય છે.

૭ બીજાં આહી પ્રમાણો.

વડનગરનું નગર નામ તથા લાની નાગર સ્થાપિતો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ તો વડનગરની ઇ. સ. ૧૧૫૨ માં લખાયેલી કુમારપાળપ્રશસ્તિમાંથી પેહેલવેહેલો પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ દક્ષિણના ચાલુક્યરાજા છટ્ટા વિક્રમાદિત્યના ઇ. સ. ૧૦૯૪, ઇ. સ. ૧૧૦૧ તથા ઇ. સ. ૧૧૫૨ ના લેખોમાંથી નાગરખંડ પ્રગણાના તથા નાગરેશ્વર મહાદેવના ઉલ્લેખો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. દેવગિરિના યાદવરાજા સિધલના જ્યોતિઃશાસ્ત્રી અનંતદેવના ઇ. સ. ૧૨૧૨ ના લેખમાંથી નાગરઆહણનું નામ પણ મળી આવે છે.^૧ તે ઉપરથી દક્ષિણના ચાલુક્યરાજા અને દેવગિરિના યાદવરાજાઓના દરબારોમાં નાગરોનું સારી પેઠે પ્રાધાન્ય હશે, એમ અતુમાન થઈ શકે છે. ધારવાડ જિલ્લામાં તેઓ અહમદનગરમાંથી ગયા હતા.^૨ ધારવાડ જિલ્લામાંથી

૫. Indian Antiquary, January 1911, p. 152.

૧ આ પ્રકરણમાં જે જે લેખોનાં પ્રમાણો આપવામાં આવ્યા છે, તે લેખોની વિગત આ સાથે જોડેલા પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવી છે.

૨ જુઓ, પાછળ (ઉત્તરાર્ધ) પૃ. ૧૫૦.

તેઓ મહીસૂરમા જઈને વસ્યા હતા, અને ત્યાંથી મદ્રામ ઇલાકામા જઈ પેહોઆવાં જણાય છે

ગુજરાતના ચાલુક્યરાજા બીજા બીખેવના મત્રી શ્રીધરના સોમનાથપાટણના ધ સ. ૧૨૧૬ વિ સં ૧૨૭૨ ના શિલાલેખ ઉપરથી તેમજ વિસલદેવરાજાના રાજકવિ નાનાદ પડિતના શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે-ગુજરાતના પ્રથમ ચાલુક્યરાજા મુગરાજથી આરંભીને વિસલદેવ સુધી પ્રત્યેક રાજાના સમયમા નાગરોનું મત્રી રૂપે, પુરોહિત રૂપે અથવા રાજકવિ રૂપે પ્રાધાન્ય હતું તેમના ઘણા ખરા રાજાઓએ નાગરોને મોગી મોટી જગીરો આપી છે, અને તેઓ નાગરોનું પૂજ્યશુદ્ધિથી સન્માન કરતા હતા વિસલદેવરાજાનો મત્રી નાગદ અથવા વાગમદ્દ ગાંધિએ નાગર હતો,^૩ અને તેના વચ્ચે કરજીથેલાનો પ્રધાન માધવ અને સેનાપતિ તેના ભાઈ કેશવ હતો, તેઓ પણ નાગરગાંધિના હતા અર્થાત્ ગુજરાતના ચાલુક્યરાજાના સમયમા ધ સ ૮૬૧ થી ધ સ ૧૩૦૪ સુધી નાગરોની રાજદ્વારમાં અવિચ્છિન્ન સત્તા હતી ગુજરાતના રાજા વીરધવલ અને વિસલદેવના પુરોહિત સોમેશ્વર પોતાના સુરથાત્સવ કાવ્યમા કહ્યું છે તેમ નાગરબ્રાહ્મણો ગુજરાતના ગુર્જર રાજાઓ તથા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનું પણ પુરોહિતપણું કરતા હતા.^૪ એટલે તે રાજાઓના સમયમા પણ તેઓએ ઓછું મહત્ત્વ ન હતું શ્રીધુત નગેન્દ્રનાથ વસુની માન્યતા પ્રમાણે ગુજરાતમા નાગરી લિપિનો પ્રથમ આવિષ્કાર અને પ્રચાર નાગરોએ કર્યો હતો, તેજ રીતે દક્ષિણના આનુમ્ય રાજાઓના દરબારમા પણ તેઓની સત્તા હોવાથી દક્ષિણમા નન્દિનાગરીલિપિનો પ્રચાર પણ તેઓએ જ કર્યો હોવો જોઈએ, એમ સહજ અનુમાન થાય છે અર્થાત્ ધ સ ના આઠમા સૈકામાં તેઓનું ગૌરવ ગુજરાતના ઉત્તર હેડાથી દક્ષિણના કોમ્પ્યુ દેશ સુધી ઝળકી રહ્યું હતું

વલ્લભીપુરના રાજાઓના ધ સ ૫૨૭ થી ધ સ ૭૬૭ સુધીના તામ્રપત્રો ઉપરથી પણ તેવી જ હકીમત પ્રાપ્ત થાય છે પ્રાયશ્ચ વલ્લભીપુરના ઘણાખરા રાજાઓએ નાગર બ્રાહ્મણોને ગુજરાતમા અને દાદિયાવાડમાં ગામો અને જમીન દાનમા આપી છે કેટલાક નાગરો વડનગરમાંથી આવીને વલ્લભીપુરમા વસ્યા છે વલ્લભીસંવત્ ૨૦૭ ધ સ ૫૨૭ના તામ્રપત્રમા વલ્લભીરાજા મુવમેન પહેલાએ બાવનગરની પામે આવેલા હાથપ પાસેના કુમ્હ ગામમા અથર્વવેદી બ્રાહ્મણ સચિતિશર્માને કુવા સહિત ૧૦૦ પાદાવર્ત જમીન દાનમા આપ્યાનું લખ્યું છે હાથપ ગામમા નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર હજી પણ સારી રીતિમા છે તે મંદિરનું સ્થાપિત્વ અસલ ગોધાબાવનગરના નાગરોનું હતું હજી સુધી તેના પૂજારીને ગાંધિમાં હરકોઈ ગૃહસ્થને ત્યાં શુભ કે અશુભ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતા, ત્યારે નિમન્ત્રિત દક્ષિણ આપવાનો અવિચ્છિન્ન રીવાજ હતો વલ્લભીરાજાએ સચિતિશર્માને જ માસ આપ્યો, તે દાનમા આ નીલકંઠ મહાદેવની પૂજના ખર્ચ માટે દરો ઉક્ત તામ્રપત્રનો લેખ ડા બ્યુલર ઈન્ડિયન અન્ટિક્વેરીના ધ સ ૧૮૭૬ ના જુલાઈ માસના અંકમા પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તે લેખમા આવતા અથર્વવેદી રાજા ઉપર દીમ કરતા તેઓ લખે છે કે-પશ્ચિમ દિગ્દુરયાનમાં અથર્વ વેદી બ્રાહ્મણોનો આટલો જધો વેદલો દેખાવ થાય છે, તે નોંધી ગમ્મત્રા ચોખ્ખ છે નાગરોમા આરે વેદાના અધ્યાયીઓના સમવાયો છે પરંતુ વડનગરનું નગર નામ અને ત્યાંની બ્રાહ્મણ

૩ ગોવિ દસાઈ દાધીમાઈ કૃત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃ ૨૫૪

૪ જુઓ, પાટન (ઉત્તરાર્ધ) પૃ ૧૦

જ્ઞાતિનું નાગરજ્ઞાતિ નામ રાખ્યા પછી ભર્તૃયજ્ઞે જ જ્ઞાતિની સુવ્યવસ્થા કરવા માટે અંધારણ બાંધ્યું છે. તેમાં અથર્વવેદીઓને મુખ્ય પદ આપ્યું છે.^૫ તે ઉપરથી જણાય છે કે વલભી-રાજાઓના સમયમાં વડનગરથી વલભીપુરમાં આવીને વસેલા નાગરોમાથી કેટલાક અથર્વ-વેદી કુટુંબો હાથપ કે જે તે વખતે એક પ્રગણાનું મુખ્ય શહેર હતું અને વ્યાપારનું મોટું બંદર હતું, ત્યાં જન્મને વસ્યા હશે. અર્થાત્ ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સદ્દશમાં નાગરો કાઠ્યાવાડના પૂર્વભાગમાં ચારે તરફ વસી ગયા હતા.

વલભીતામ્રપત્રો સિવાય તે પહેલાના કાળનો નાગરજ્ઞાતિ સંબંધી લૈખિક પુરાવો પ્રાપ્ત થતો નથી. છતાં વલભી રાજાઓએ જ્યારે વડનગરના આહિણો તરફ આટલું બધું વલણ બતાવ્યું છે, ત્યારે તેઓના સમયમાં તેઓ બહુ ઉન્નત સ્થિતિમાં હોવા જોઈએ. તે ઉપરથી પણ વલભી રાજાઓનું ગુજરાત કાઠ્યાવાડમાં રાજ્ય થયું, તે પહેલાં ત્યાં નાગરઆહિણો આવીને વસેલા હોવા જોઈએ, એમ માની શકાય છે.

લૈખિક પુરાવા સિવાય ખાસ કરીને નાગરોએ રચેલા ગ્રંથો ઉપરથી પણ નાગરોના સંબંધમાં સારો પ્રકાશ પડે છે. લક્ષ્મીધર નામના એક નાગરગૃહસ્થે વિશ્વવિધિવિધ્વંસ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. તે ગ્રંથમાં તેણે પોતાના પૂર્વજોનો ઇતિહાસ આપતા લખ્યું છે કે— પોતાના કુળનો મૂળ પુરૂષ સ્થાનેશ્વર નામનો વડનગરનો નાગર હતો, તેણે કાશીમાં નિવાસ કર્યો હતો, જ્યાં તેણે સતાવીશ આહિણોને સતાવીશ ઘરો દાનમાં આપ્યાં હતાં. તેનો વંશજ સોઢ અજમેરના સુહાણરાજા પૃથ્વીરાજના પિતા સોમેશ્વરનો મંત્રી હતો. તે સોઢનો એક પુત્ર વામન પૃથ્વીરાજનો મંત્રી અને બીજો પુત્ર સ્કંદ તેનો સેનાધિપતિ હતો. પૃથ્વીરાજને શાહાબુદ્દિન ગોરીએ હરાવીને તેનું રાજ્ય લઈ લીધું, ત્યાર પછી સ્કંદે સુહાણોની સેના એકઠી કરી પૃથ્વીરાજના ભાઈ હરિરાજને તેનો અધિપતિ બનાવી, અજમેરના મુસલમાન સુબા સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેને હરાવી ત્યાંથી કાઢી મુક્યો અને હરિરાજને અજમેરની ગાદીએ બેસાડ્યો. લક્ષ્મીધર વામનના પુત્ર મલ્લદેવનો પુત્ર હતો.^૧ પૃથ્વીરાજને શાહાબુદ્દિન ગોરીએ ઇ. સ. ૧૧૯૨ માં હરાવ્યો હતો, ત્યારપછી લક્ષ્મીધરે વિશ્વવિધિવિધ્વંસ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે, એટલે ઇ. સ. ૧૨૨૫ ની સાલની આસપાસ લખ્યાનું અનુમાન થાય છે. અજમેર નામનું પુસ્તક લખનાર હરવિલાસ શારદાએ અજમેરના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે—સોમેશ્વરના મૃત્યુ પછી પૃથ્વીરાજની કિશોરાવસ્થામાં પૃથ્વીરાજની માતા કર્પૂરદેવી રાજ્ય ચલાવતી હતી અને તે સમયે તેનો મંત્રી કદંબવામ હતો.^૨ હરવિલાસ શારદાએ કદંબવામની હકીકત ક્યા

૫ નાગરખંડ અ. ૨૦૩ શ્લો. ૧૩-૧૯

ऋग्शजुःसामसंज्ञाख्या अग्निष्टोमादिका मखाः ।

पारत्रिकाः प्रवर्तन्ते नैहिकाश्चाभिचारिकाः ॥

अथर्ववेदे तच्चोक्तं सर्वं चैवाभिचारिकम् ।

हिताय सर्वलोकानां ब्रह्मणा लोककारिणा ॥

अथर्ववेदः प्रथमं द्रष्टव्यः कार्यसिद्धये ।

एतस्मात्कारणादाद्यः स चतुर्थोऽपि संस्थितः ॥ વગેરે.

૧ ત્રિમાસિક પુ ૬ અ. ૩ પૃ ૯૦-૧૦૨.

૨ Ajmere by Har Bilas Sarda, B. A., F. R. S. T. p. 154.

અથ ઉપરથી લીધી છે, તે તેઓએ દર્શાવ્યું નથી પરંતુ 'ખરી રીતે કદાચવામ નહિ પણ રકદ અને વામન-એ નામે જ હોના જોઈએ શાહાજીદિને પૃથ્વીરાજને હરાવીને મારી નાખ્યા પછી અજમેરની ગાદીએ તેના પુત્રને ગેસાડ્યો હતો અને એક મુસલમાન મુખાને તેના રક્ષણ કરનાર તરીકે નીમ્યો હતો હરિરાજે અજમેર ઉપર હુમલો કરી મુસલમાન મુખાને કાઢી મુક્યો અને પોતાના ભત્રીજાને ગાદીએથી ઉઠાડી મુકી, પોતે ધણી થયો હતો, તે હકીકત તો સુપ્રસિદ્ધ છે ^૩ અર્થાત્ લક્ષ્મીધરનો પ્રપિતા મહ સોઠ સોમેશ્વરનો મત્રી હતો અને સોમેશ્વરનો રાજ્યકાળ ૮ સ ૧૧૬૯ થી ૪ સ ૧૧૭૯ સુધીનો હતો ^૪ તે સોઠના પિતા રકદને રથાનેશ્વરના વચ્ચા ઉત્પન્ન થયાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી રથાનેશ્વર રકદથી પાંચ સાત પેઢીએ પ્રથમ યજ્ઞ ગયો હશે, એમ અનુમાન થાય છે જે એમ હોય તો ૪ સ ના ૧૧ મા સૈકામાં રથાનેશ્વર વડનગરથી કાથીએ જન્મીને વસ્પાતું અનુમાન થાય છે લક્ષ્મીધરના પુત્ર અનતાચાર્યે લક્ષ્મીધરવિરચિત ભગવન્નામકૃમુદી ઉપર પ્રકાશ નામની ટીકા અને યજ્ઞુર્વેદ ઉપર વેદાર્થદીપિકા નામનું ભાષ્ય તથા વેદાર્થચંદ્ર નામનો મીમાંસા અથ લખ્યો છે ^૫ તે સિવાય આનંદપુરનિવાસી ધાદિવેદી નામના નાગરજ્ઞાકલ્પે ૪ સ ૧૧ મા સૈકામાં નીતિમજરી નામનો અથ લખ્યો છે ^૬ તે ઉપરથી પણ ૪ સ ના ૧૧ મા સૈકામાં વડનગરના નાગરજ્ઞહરયો અને નાગરજ્ઞાકલ્પો કેવા પ્રતાપી અને પ્રતિભા શાલી હતા, તેનું સહજ અનુમાન થાય છે

તે સિવાય ૪ સ ૮૭૫ વિ સં ૯૪૨ ના ગોપગિરિ (ગ્વાલીયર)ના વિષ્ણુમંદિરની પ્રશસ્તિમાં આનંદપુરના વર્જર અવટકવાળા નાગરમદ્દનો પુત્ર વાઘવમદ્દ કનોજના રાજા રામદેવનો મત્રી હતો અને વાઘવમદ્દના પુત્ર અલ્લને રામદેવના પુત્ર આદિવરાહ રાજાએ ગોપગિરિના મુખે નીમ્યો હતો, એમ લખ્યું છે કનોજના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે- મિત્રભાલના ગુર્જરાજા નાગમદ્દે ૪ સ ૮૧૬ મા કનોજના રાજા ચક્રાપુષ્પને હરાવીને કનોજ જીતી લીધું હતું અને મિત્રભાવમાંથી ગજધાની ખસેડીને કનોજમાં રાખી હતી નાગમદ્દના પુત્ર રામમદ્દે ત્યાર પછી ૪ સ ૮૨૫ થી ૮૪૦ સુધી કનોજમાં રાજ્ય કર્યું હતું તેનો પુત્ર મિહિરભોજ બહુ પરાક્રમી થઈ ગયો છે, જેણે પોતાનું નામ આદિવરાહ રાખ્યું હતું તેણે પોતાના રાજ્યની મર્યાદા પશ્ચિમમાં સતલજનદીસુધી અને દક્ષિણમાં ગ્વાલીયર સુધી વધારી હતી તેણે ૪ સ ૮૪૦ થી ૪ મ ૮૬૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હતું ^૭ ગોપગિરિના લેખમાં નાગરમદ્દ (અતિલલિતલાટમંદલતિલકાનંદપુરધિનિર્ગત) આનંદપુરમાંથી નીઠળીને બીજે સ્થળે ગેહેવા ગયો હતો, એમ લખ્યું છે તે ઉપરથી તે ૪ સ ના નવમા સૈકાના આગળમાં અથવા આઠમા સૈકાના અંતે મિત્રભાલમાં રહેવા ગયો હશે, તેમજ મિત્રભાલના ગુર્જરાજા નાગમદ્દે તેને આશ્રય આપ્યો હશે, એમ અનુમાન થાય છે ત્યાંથી નાગમદ્દની સાથે નાગરમદ્દ કનોજ ગયો હતો અને તેણે કનોજમાં નિવાસ કર્યો હતો, એમ તો તે લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

૩ તેજ પ ૨૫૬

૪ તેજ પ, ૧૫૪

૫ જુઓ, ટિટી વિચરણ, ભાગ ૧, અનંત રાજ

૬ વસંત, વર્ષ ૮ અક ૧ પ ૪૪૮

૭ Early History of India by Vincent Smith, 3rd ed pp 378-80

તદુપરાંત અણહિલવાડ પાટણના વનરાજ આવડાના ઇ. સ. ૭૪૬ વિ. મં. ૮૦૨ ના લેખમાં તે સમયે અણહિલવાડ પાટણમાં પણ નાગરો જમીને વસ્યાનું લખ્યું છે.^૮

એ રીતે નાગરજ્ઞાતિના સંબંધમાં પ્રાપ્ત થયેલ પ્રત્યક્ષ અને આનુમાનિક પુરાવાઓ ઉપરાંત અન્ય સ્થળોએથી પુષ્ટિકારક પુરાવાઓ પણ મળી આવે છે. પ્રેદેસર દેવદત્ત ભાંડાર-કરે બંગાળાની એશિયાટિક સોસાયટીના જરનલમાં ગુહિલોત વિષે એક લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમાં તેઓએ મેવાડના રાણાઓનો મૂળ પુરૂષ બપ્પ આનન્દપુરના નાગરબ્રાહ્મણ ગુહલત્તનો વંશજ હતો, એમ સિદ્ધ કર્યું છે.^૯ બાપ્પે ચિતોડના મોરીવંશના રાજા પામેથી ચિતોડનું રાજ્ય ઇ. સ. ૭૨૮ માં જીતી લીધું હતું. અને ગુહલત્ત જેના ઉપરથી મેવાડના રાણાઓ ગુહિલોત કહેવાય છે, તે ઇ. સ. ના ૬૦૦ ના અરસામાં આનંદપુરમાં થઈ ગયો હતો.^{૧૦} તે ઉપરથી ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં વડનગરના નાગરબ્રાહ્મણો અનેક સાહસિક પરાક્રમો કરવા તરફ દોરાયા હતા, એમ સિદ્ધ થાય છે.

ઇ. સ. ૫૦૫ ના અરસામાં થઈ ગયેલા^{૧૧} વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતા નામના જ્યોતિષ્યના ગ્રંથમાંથી નાગર જ્ઞાતિનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. વરાહમિહિરે જુદાજુદા દેશો, જ્ઞાતિઓ અને ધંધા કરનારાઓના સમવાયો ઉપર ક્યાક્યા ગ્રહનું સ્વામિત્વ છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં નાગર, કૃષિકર, પારત, હતાશનજીવીઓ શસ્ત્ર બનાવનારાઓ ધત્તાદિ સમવાયોનો સ્વામી મંગળ છે, એમ તે ગ્રંથમાં કહ્યું છે.^{૧૨} તે ગ્રંથ ઉપર ટીકા લખનાર ઉત્પલ ભટ્ટે તે સ્થળે નાગરશબ્દનો અર્થ નગરવાસી કર્યો છે. પરંતુ વરાહમિહિરે કશ્યપ સંહિતાના જે વચનના આધારે ઉપરની હકીકત લખી છે, તે વચન ટીકામાં ઉદ્કૃત કર્યું છે. તેમાં પણ ભાસાપર, કુંતલ, કેરલ, દંડક, નાગર, પૌરવ, કાર્શક અને શસ્ત્રવૃત્તિ કરનારાઓનો સ્વામી મંગળ છે, એમ કહ્યું છે.^{૧૩} હવે જો નાગર શબ્દનો અર્થ નગરવાસી કરવામાં આવે તો તેથી બૃહત્સંહિતામાં તેજ અધ્યાયના શ્લોક ૨૪ માં આવતો પૌર શબ્દ નિર્ણયક થઈ જાય છે, અને તેથી નાગર શબ્દનો અર્થ નાગરદેશ અથવા નાગરજ્ઞાતિ-એવોજ કરવાની જરૂર પડે છે. આ ઉપરથી વરાહમિહિર અને કશ્યપના સમયમાં નાગરદેશ અને તેમાં વસતી નાગરજ્ઞાતિ સારી પેઠે પ્રસિદ્ધિમાં આવી હશે, એવું અનુમાન થઈ શકે છે. બૃહત્સંહિતાના અધ્યાય ૨૧ શ્લોક ૨ ઉપરથી જણાય છે કે-કશ્યપસંહિતાનો રચનાર કશ્યપ વત્સ અને વરાહમિહિરની પૂર્વે અને પરાશરતથા ગર્ગની પછી થઈ ગયો હતો.^{૧૪} તે ઉપરથી કશ્યપ મોડામાં મોડો ઇ. સ. ના ચોથા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં થયાનું અનુમાન થાય છે.

૮. સુદ્ધિપ્રકાશ, નવેમ્બર, ઈ. સ. ૧૮૮૧. પ્રત્નતત્ત્વવેત્તાઓ આ લેખ બનાવેલી છે, એમ ધારે છે, પરંતુ શ્રીયુત રામલાલ ચુનીલાલ મોદી, તેમનાથી જુદા પડે છે. જુઓ, તેઓનું લખેલું 'વાયડા જ્ઞાતિનો પ્રાચીન વૃત્તાંત' પૃ. ૭.

૯. Journal & Proceedings of the Asiatic Society of Bengal Vol V. 1909.

૧૦. The Great Mugal Akbar by Vincent Smith, pp. 84-5.

૧૧. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાકૃત ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા, સં. ૨, સં. ૧૬૭૫, પૃ. ૧૧૫.

૧૨. નાગરકૃષિકરપારતહતાશનજીવિશસ્ત્રવાર્તાનામ્ ॥ અ. ૧૬. શ્લોક. ૧૨.

૧૩. ભાસાપરાઃ કુંતલાશ્ચ કેરલા દંડકાસ્તથા ॥

નાગરાઃ પૌરવાશ્ચૈવ કાર્શકાઃ શસ્ત્રવૃત્તયઃ ॥

૧૪. તલ્લક્ષણાનિ મુનિભિર્યાનિ નિબદ્ધાનિ તાનિ દૃષ્ટ્વેદમ્ ।

ક્રિયતે ગર્ગપરાશરકાશ્યપ વાત્સ્યાદિરચિતાનિ ॥

વિશ્વેશ્વરવિરચિત ચતિધર્મગ્રંથહ નામના અથવા ચૌનકસ્મૃતિમાથી જુદી જુદી ગાંતિઓના આહ્વાનોના ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણ બેદો દર્શાવનારા વચનો ઉદ્ઘૃત કર્યા છે તેમા ઉદ્ધિઓ, કાન્યકુબ્જો, નાગરો, ચિત્તમાવનો અને ગૌતમી તીર્થવાસીઓને ઉત્તમ વર્ગમા મુક્યા છે ૧૫ પારાશરસ્મૃતિ ઉપર દીપ લખનાર માધવાચાર્યે સ્મૃતિઓની મંખ્યાનો નિર્ણય કરવાના હેતુથી વિષ્ણુ ધર્મોત્તર સ્મૃતિમાથી કેટલાક શ્લોકો ઉદ્ધૃત કર્યા છે તેમા જુદી જુદી ૩૬ સ્મૃતિઓના નામો ગણાવતા ચૌનકસ્મૃતિ નામ પશુ ગણાવ્યું છે ૧૬ તેમજ માધ્યમ દિનશાખાની આન્હિકસૂત્રાવલીમા પણ તેજ હેતુથી બૃહન્મનુસ્મૃતિમાથી વચનો ઠાક્યા છે, જેમા મુખ્ય સ્મૃતિઓની મંખ્યા ૧૮ ની કહી છે અને તેમા પશુ ચૌનકસ્મૃતિનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે ૧૭ મુખ્ય સ્મૃતિઓ મોડામા મોડી ૪ સ ના ચોથા અથવા પાચમા સૈકા સુધીમા રચાયેલી છે તે ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ૪ સ ના ચોથા અથવા પાચમા સૈકા સુધીમા નાગરોએ સ્મૃતિમા ગણના કરવાયોગ્ય પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી

૮ નગર અને ચમત્કારપુર.

નગર.

મહત્ત્વ નામના પુરૂષે વડનગરના આહ્વાનોને નાગશેકોના ત્રાસમાથી મુક્ત કર્યા પછી, તેના સ્મરણાર્થે વડનગરનું આનન્દપુર નામ ૪ સ ના ખીળ સૈકાના અતમા પકડ્યું હતું ૧ પરંતુ નાગરમંડા તે નગર ઉપરથી જ ઉદ્ભવી હતી, એ તેા નિર્વિવાદ છે નાગરખંડમા તે વિષે એમ કહેવામા આવ્યું છે કે-વડનગરનો વિધ્વસ કરનારા નાગ શેકોનો પરાજય કરવાને માટે શિવજીએ નગર નામનો સિદ્ધમત્ર પ્રભાવકત અથવા ભર્તૃયજ દ્વારાએ વડન ગરના આહ્વાનોને આપ્યો હતો, તે મત્રના પ્રભાવથી તેઓએ વડનગરને નાગોથી નિર્વિધ (નન્નગર=નગર રહિત) એટલે નિષ્કટક કર્યું હતું તેના સ્મરણાર્થે વિન્નતા આહ્વાનોએ વડનગરનું નામ નગર પાશ્વ અને પોતાને માટે નાગર સંગ્રાહારણ કરી ૨ પરંતુ નાગોને નિર્વિધ કરવાને માટે કોઈ પણ મત્ર નામ નગર હોવાનું કોઈ પણ મત્રશાસ્ત્રના અંશથી જાણવામા આવતું નથી નાગરખંડમા સર્પવિધનો પ્રતિકાર કરવા માટે નગરવેદના પ્રથમ મહાજના ૪૦ મા સૂક્તનો જપ કરવાનું કહ્યું છે ૩ તે સૂક્તમા યજુઓનો પરાજય કરવા માટે બૃહહણુરપતિ દેવની સાહાય્ય માગવામા આવી છે, પરંતુ તે સૂક્તને સર્પ સાથે કંઈ સંબંધ હોવાનું જણાતું નથી કાશ્મીરના રાજતરંગિણી નામના ઇતિહાસમા રણાદિત્ય રાજાને નાગશેકોનો પરાજય કરવા માટે તેની રાણીએ હાટકેશ્વર નામનો સિદ્ધમત્ર આપ્યાનું લખ્યું છે ૪ તે મત્રના પ્રભાવથી રણાદિત્યે ચદ્રમાગા (ચિનામ) નદી ઉતરી, પાતાંગમા જઈને નાગશેકોનું રાજ્ય જીતી લીધું હતું કદાચ તે હાટકેશ્વરમત્ર અને આ નગર

૧૫ જુઓ, પાછળ (પૂર્વાર્ક), પૃ ૧૩

૧૬ પારાશરસ્મૃતિ, માધ્યમલીલા, પુ ૧, પૃ ૧૧૦ તથા વિષ્ણુધર્મોત્તરસ્મૃતિ, પુ ૧, પૃ ૧૪૬

૧૭ શ્રી શુકલયજુર્વેદીય માધ્યમ્નિનવાજસનેયીઓની આન્હિકસૂત્રાવલિ, આદિતિ ૬, પૃ ૫

૧ જુઓ પાછળ, ઉત્તરાર્ક, પૃ ૫૪

૨ જુઓ, પાછળ ઉત્તરાર્ક, પૃ ૫૫-૫૭

૩ નાગરખંડમા અ ૩૬ શ્લો ૨૩-૨૪

૪ રાજે દેવ્યનુરક્તાય સાનુનોશાય સૈકવા

પાતાલસિદ્ધિદં મન્ત્ર પ્રદદૌ હાટકેશ્વરમ્ ॥ તંગ શ્લો ૪૬૫

મંત્ર એક હોય. છતાં તેવો હાટકેશ્વરમંત્ર કે નગરમંત્ર હાલમાં કંઈ પ્રસિદ્ધ નથી. ધનુ-
વેદમાં એક યંત્ર સૂત્રનું નામ નાગરયંત્રસૂત્ર કહેલું છે.^૫ તેમજ આગમશાસ્ત્રોમાં શિવ-
મંદિરની ગર્ભરચનાના ત્રણ પ્રકારમાં એક પ્રકારને નાગરપ્રકાર અને પીઠાકૃતિઓના
એક પ્રકારને નાગરપીઠાકૃતિ કહી છે.^૬ તે મુજબ કદાચ કોઈ મંત્રનું નામ નગર અથવા
નાગર હોવાનો સંભવ પણ છે. પ્રાચીન કાળમાં અતિરથીઓ અને મહારથીઓ સામાન્ય
ધનુર્બાણથી યુદ્ધ કરતા હતા, છતાં મંત્રશક્તિથી તેમાં અતિ સંહારક શક્તિનું આરોપણ
કરી શકતા હતા. તે મુજબ કદાચ એવો કોઈ મંત્ર હોય કે જે મંત્રના બળથી યુદ્ધમાં
નાગલોકોનો સંપૂર્ણ સંહાર થઈ શકે. છતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી એ કથાનો કંઈ પણ અર્થ
થતો હોય તો એટલો જ થાય છે કે-વડનગરના બ્રાહ્મણોને કોઈ શિવસંપ્રદાયી રાજાએ મદદ
આપી હતી, અને તે રાજાની રાજધાનીના શેહેરનું નામ નગર હતું. વડનગરની સરહદે
આવેલા નાગલોકોનો સંપૂર્ણ વિનાશ તો ઉત્તરભારતના સામ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે કર્યો હતો,
એમ તેના અલ્હાબાદના શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે. સમુદ્રગુપ્તે દિગ્વિજયનો આરંભ
ઈ. સ. ૩૪૯ માં કર્યો હતો અને ઇ. સ. ૩૫૦માં તેની સમાપ્તિ કરી હતી.^૭ તેણે છેવટના
નાગરાજ ગણપતિને હરાવ્યા પછી નાગોનું સ્વતંત્ર રાજ્ય કોઈ સ્થળે હોવાનું હિંદુસ્થાનના
પ્રાચીન ઇતિહાસમાં જણાયું નથી. તે ઉપરથી એટલું તો નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય કે નાગ-
લોકોનો વડનગરના બ્રાહ્મણો સાથેનો વિગ્રહ ઇ. સ. ૩૫૦ પહેલાં થયો જોઈએ. તે સમયે
નાગરખંડ પ્રમાણે આનર્તદેશનો રાજા પ્રભંજન હતો, અને તે પ્રભંજન અને ગુજરાતનો
ક્ષત્રપરાજા રુદ્રદામ ૨ ને એક જ હતા, એમ પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે.^૮ ગુજરાતના ઇતિ-
હાસ પ્રમાણે પણ રુદ્રદામ ૨ જનો રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૩૩૨ થી ઇ. સ. ૩૪૮ સુધીનો છે.^૯
નાગરખંડમાં આપેલા વૃત્તાત ઉપરથી જણાય છે કે તે રાજા સરહદના શત્રુઓથી ઘેરાઈ
ગયો હતો, તેથી વડનગરના બ્રાહ્મણોને મદદ આપે તેવી સ્થિતિમાં રહ્યો ન હતો. સમ્રાટ
સમુદ્રગુપ્તે મદદ આપી હોત તો તે હકીકત તેની દિગ્વિજયપ્રશસ્તિમાં દાખલ થઈ
હોત. પરંતુ જ્યારે તે હકીકત તેમાં લખેલી નથી ત્યારે સિદ્ધ થાય છે કે સમુદ્રગુપ્તે મદદ
આપી ન હતી, એટલુંજ નહિ પણ નાગવિગ્રહ દિગ્વિજયના આરંભ પહેલાંજ થયેલો હોવો જોઈએ. તે
ઉપરથી નાગલોકોનો વડનગર ઉપર આક્રમણનો કાળ મોડામાં મોડો ઇ. સ. ૩૪૭ નો અને
વડનગરની પુનઃપ્રાપ્તિનો કાળ ઇ. સ. ૩૪૮ નો જ કદાચ શકાય છે. તે સમયે વડનગરની
પડોશમાં ગુજરાતના રાજ્ય સિવાય માત્ર માલવલોકોનું જ રાજ્ય હતું. માલવોના રાજ્યની
મર્યાદા પૂર્વરજપુતાના અને માલવા સુધી લંબાયેલી હતી.^{૧૦} જયપુર પાસે આવેલ નગર
અથવા અર્વાચીન નાગર શેહેર આ માલવલોકોની રાજધાની હતી, એમ તે જાતિના
રાજાઓના ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાથી ઇ. સ. ચોથા સૈકા સુધીના અસંખ્ય શિક્કાઓ તે

૫ ધનુર્વેદસ્ય સૂત્રં ચૈ યન્ત્રસૂત્રઞ્ચ નાગરમ્ । મહાભારત, સંશતકધર્વ, અ. ૫.

૬ Elements of Hindu Iconography, by T. A. Gopinath Rao, Vol II, pp. 91 and 99.

૭. Early History of India, 3rd ed, p. 284.

૮ જુઓ, પાછળ (ઉત્તરાર્ધ) પૃ. ૬૩-૬૪

૯. British Museum Catalogue of Indian Coins by Rapson, p. 178.

૧૦. Early History of India, 3rd ed. p. 286.

સ્થળેથી મળી આવ્યા છે, તે ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે તે શિક્ષાઓમાંથી કેટલાક શિક્ષાઓ ઉપર વૃષભની મૂર્તિ કાતરેલી હોવાથી,^{૧૧} તે શિક્ષાઓ પડાવનાર રાજા શિવધર્મી હશે, એમ માની શકાય છે તેવા કોઈ શિવધર્મી ગળએ પ્રભાવદત્તની વગથી વડનગરના બ્રાહ્મણોને મદદ કરી હશે, અને તે બનાવતું સ્મરણ ગળવાને વડનગરના બ્રાહ્મણોએ તેનું આનંદપુર નામ બદલીને મદદ આપનાર ગળની ઇચ્છાને અનુસરેને તેની ગળવાનીના નામ મુજબ નગર નામ રાખ્યું હશે, અને આખી શાંતિએ નાગરમથા ધાગણ કરી હશે પરંતુ તે બનાવ બન્યા પછી સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે પોતાના દિગ્વિજયની યાત્રામાં માવવેને તાબે કર્યા હતા અને તેઓના રાજ્યને ખડીયું રાજ્ય બનાવી દીધું હતું તે કારણથી વડ નગરનું જનપ્રસિદ્ધ આનંદપુર નામ કાયમ રહેલું જોવામાં આવે છે, અને તેજ કારણથી બ્રાહ્મણોએ પાડેલું નગર નામ બ્યવહારમાં પ્રચલિત થયું નથી.

આ અનુમાનને એક બાજુ પ્રમાણથી પણ પુષ્ટિ મળે છે 'વડનગર નાગરોમાં' લખતી સમાપ્તિએ ઉક્તમણિ (ઉક્તમણિ ?) એટલે સાક્ષીપત્ર વાચવાનો રીવાજ છે આ સાક્ષીપત્રમાં વરકન્યાના માતાપિતાના કુટુંબીઓ ઉપરાંત શાંતિના અગ્રણી પુરુષોના નામો પણ લખવામાં આવે છે આ ઉક્તમણિમાં તે રીવાજના ઉત્પત્તિ કાળનું વર્ષ એટલે 'ચારસે ચિલોત્તરા'—એમ લખવાનો અને ખોલવાનો રીવાજ અધાપિપર્યંત ચાલ્યો આવે છે ^{૧૨} ચારસે ચિતોત્તર એટલે ચારસે અને ચાર અધિક (૪૦૪)—એમ સહજ સમજી શકાય છે આજ પણ તેર આઠ ચિલોત્તરસો (૧૦૪) માં ચિતોત્તરનો અર્થ ચતુરત્તર—ચાર અધિક, એવો જ કરવામાં આવે છે આ વર્ષ ક્યાં શકતું હોતું નેપ્રમે, તેના નિર્ણય પણ સહજ થઈ શકે છે તે સમયમાં શુજરાતના રાજાઓ સાલિવાહનનો શક વાપરતા હતા અને શુભવથી 'ગળ'માં શુભશક વાપરતા હતા પરંતુ માલવરાજાઓ તો માલવગણ્યશક ને વિક્રમવતથી ઓળખાયા છે, તેજ વાપરતા હતા વડનગરના બ્રાહ્મણોને માલવરાજાએ મદદ આપી હતી, તેથી તે સમયમાં બનેલી હકીકત સાથે માલવગણ્યશક એટલે વિક્રમવત જોડ, તેમાં કદાચ આશ્ચર્ય જેવું નથી વડનગર ફરીથી હસ્તગત કર્યા પછી પ્રભાવદત્ત અથવા ભટ્ટિયરે નાગરશાંતિની સુબ્યવસ્થા કરવાને માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા ^{૧૩} તે પ્રયત્નો હજી પણ નાગરો આદર પૂર્વક પાળે છે નાગરખડના અધ્યાય ૧૯૯-૨૦૦ ઉપરથી જણાય છે કે તે સમયમાં વર્તમાન શહેરના કોઈ અતિશદ્ધ પુરૂષે કપટથી નાગરવેષ ધારણ કરી, વડનગરમાં આવેને કોઈ નાગરકન્યા સાથે લગ્ન કર્યું હતું પાછળથી તે પુરૂષની ભતિ જણાઈ આવતાં, તે પુરૂષ નાશી ગયો હતો અને નાગરકન્યાને બગી મરણ પડ્યું હતું તેમજ તેના મંમધીઓને હુકર પ્રાપ્તિત કમવત્રામાં આવ્યું હતું તે ઉપરથી ભટ્ટિયરે નિયમ કર્યો કે—'હે ભૂવેદા' આજથી ને કોઈ પણ નાગરબ્રાહ્મણ વગની શાંતિ અને કુળની ખાત્રી કર્યા વિના પોતાની કન્યા આપશે, તો તે મહિષકૃત થવાને યોગ્ય થશે ^{૧૪} આ નિયમાનુસારે વિક્રમવત ૪૦૪ ઇ સ ૩૪૮ થી ઉક્તમણિ એટલે સાક્ષીપત્ર વાચવાનો રીવાજ ચલ્યો હોય, એમ

૧૧ Coins of Medieval India, Vol I, pp 162-172-3

૧૨ ઉક્તમણિમાં મો મો ! શ્રૂયતામ્ । ચરંપાતુ વેદો પ્રત્યક્ષમદપે ચારસે ચિલોત્તરા વગેરે લખવાનો રીવાજ છે

૧૩ નાગરખડ અ ૧૯૮ થી ૨૦૧

૧૪ અ ૨૦૦, મો ૩૦

સિદ્ધ થાય છે. તે ઉપરથી પણ વડનગરનું નગર નામ અને ત્યાંના બ્રાહ્મણોની નાગરમંડા તેજ અરસામાં પડ્યાનું સખળ અનુમાન થાય છે.

કવિવલ્લભકૃત નાગરોત્પત્તિના કાવ્યમાં, નર્મગદ્યમાં, નાગરોની હટ્ટીકત નામના લેખમાં તેમજ પંડિત ગંગાશંકર પંચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ નામના પુસ્તકમાં વડનગર પેહેલ વેહેલું વિ. સં. ૪૨૪ માં ભાંગ્યું હતું, એમ લખ્યું છે. તે સઘળા ગ્રંથો પ્રસ્તુત હટ્ટીકત બન્યા પછી ઘણે કાળે લખાયેલા છે. તેમાં એટલા લાખા કાળ ઉપર બનેલી હટ્ટીકતો માટે ચાલતી આવેલી દંતકથાનો આધાર લેવાની જરૂર પડી હોય છે. તેથી તેવી ઘણી બાબતોમાં ફેરફાર થવાનો સંભવ રહે છે. વસ્તુતઃ વિ. સં. ૪૨૪ ઇ. સ. ૩૬૮ માં ગુજરાતમાં મહા-ક્ષત્રપઉપાધિધારી રૂદ્રસેન ૩ બનતું રાજ્ય હતું. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૪૧૦ માં બપારે ચંદ્ર-ગુપ્ત રાજ્યે ગુજરાત જીતી લીધું ત્યાં સુધી ત્યાં ક્ષત્રપરાજઓનું અવિચ્છિન્ન રાજ્ય ચાલતું હતું.^{૧૫} સમુદ્રગુપ્તે દિગ્વિજય કર્યા પછી એવો કોઈ રાજા ન હતો કે જે વડનગરનો નાશ કરી શકે. તે ઉપરથી વિ. સં. ૪૨૪ (ઇ. સ. ૩૬૮) માં વડનગરના સંબંધમાં કંઈ પણ જાણવા યોગ્ય બનાવ બનવાનો સંભવ જણાતો નથી. તેથી સહજ અનુમાન થાય છે કે-ઉપર્યુક્ત પુસ્તકોમાં લખાયેલી વિ. સં. ૪૨૪ ની સાલ તે ખરી રીતે વિ. સં. ૪૦૪ ની સાલજ હોવી જોઈએ.

ચમત્કારપુર.

હવે છેવટે ચમત્કારપુર કયા રાજ્યે બંધાવીને વડનગરના બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું અને તે સ્થળે તેઓ ક્યાંથી આવ્યા હતા, તેનો નિર્ણય કરવાનું બાકી રહે છે. હાલમાં વડનગર જે સ્થળે છે, તે સ્થળે પૂર્વે એક તપોવન હતું. બ્રહ્મદેવે તે સ્થળેથી પાતાલમાં જઈને હાટકેશ્વરમહાદેવની સ્થાપના કરી, તે ઉપરથી તે તપોવનનું નામ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર પડ્યું હતું. તે સ્થળે શંખતીર્થ નામનું અતિ મહિમાવાન સરોવર હતું. ત્રિશ્વામિત્રઋષિ તે સ્થળે કુરૂક્ષેત્રમાંથી આવીને આશ્રમ બાંધીને રહ્યા હતા. યાત્રાર્થે આવેલા ૭૨ ગોત્રોના બ્રાહ્મણો સાથે આનર્તદેશના રાજા ચમત્કારનો આ આશ્રમમાં મેળાપ થયો હતો.^{૧૬} તે બ્રાહ્મણોએ તે રાજાને શંખતીર્થમાં સ્નાન કરાવીને તેનો કુષ્ટરોગ મટાડ્યો હતો. તે ઉપકારના બદલામાં રાજાએ તેઓને દાનદક્ષિણા આપવાનો અત્યાગ્રહ કર્યા છતાં, તેનો સ્વીકાર કરવાની તેઓએ ના કહી હતી; અને ત્યાંથી તેઓ પુષ્કર તીર્થમાં ચાલ્યા ગયા.^{૧૭} તે પ્રસંગનો લાભ લઈને ચમત્કારરાજાની રાણીએ તે બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓને ભારે મૂલ્યવાન વસ્ત્રાલંકારો આપ્યા અને છેવટે તેઓ પૈકી ૬૮ ગોત્રોના બ્રાહ્મણોએ ગામનું દાન લીધું. ચાર ગોત્રોના બ્રાહ્મણો પ્રતિગ્રહ લેવાને ખુશી નહિ હોવાથી કુરૂક્ષેત્રમાં ચાલ્યા ગયા.^{૧૮} તે ઉપરથી જણાય છે કે-તે બ્રાહ્મણો કુરૂક્ષેત્રમાંથી પુષ્કરને માર્ગે થઈને હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં આવ્યા હતા. અને તેથી જ ચાર ગોત્રોના બ્રાહ્મણો પોતાના મૂળ નિવાસસ્થાન કુરૂક્ષેત્રમાં ચાલ્યા ગયા હતા. વડનગરનું આનન્દપુર નામ ઇ. સ. ના બીજા સૈકાના અંતમાં પડ્યું હતું. ચમત્કારપુર નામ તે પેહેલાનું હતું. પરંતુ તે નામ લોકવ્યવહારમાં પ્રચલિત થયું નથી, તેથી ચમત્કારપુર નામ

૧૫. રખાલદાસ જનરલ કૃત પ્રાચીન સુદ્રા (બંગાળી) પૃ. ૧૬૬

૧૬. નાગરખંડ અ. ૧૦ શ્લોક ૧૦.

૧૭. તેજ, અ. ૧૧૨ શ્લોક ૨૫.

૧૮. તેજ. અ. ૧૧૨ શ્લોક ૮૨-૮૩,

પડયા પછી થોડાજ સમયમા આનન્દપુર નામ પડ્યુ હશે, એવુ અનુમાન થઇ શકે છે. અર્થાત્ ચમત્કારપુર નામ વેહેલામા વેહેલું ધ સ ખીભ સૈકાના પૂર્વાર્ધમા પડયાનુ સંભાવત લાગે છે તે અરસામા ગુજરાતમા ક્ષત્રપગજઓના પ્રથમ રાજ ચણન રાજ્ય કરતો હતો ચણનની સાથે ચમત્કાર નામ મળતું આવે છે, તેથી ચણન અને ચમત્કાર એક હશે, એવુ પ્રથમ દર્શને અનુમાન થઇ શકે ક્ષત્રપોના ઇતિહાસ જોતા જણાય છે કે-ચણનરાજ ગુજરાતમા આવ્યો ત્યારે એટલે ધ સ ૧૨૬ મા દક્ષિણના આંધ્રરાજ ગોતમીપુત્ર શાત કર્ણુએ મહાક્ષત્રપ નહપાન અને તેના જમાઇ ઉપવદાતને યુધ્ધમા હરાવીને ગુજરાતદેશ જીતી લીધો હતો ચણને ત્યાર પછી ધ સ ૧૩૦ ના અરસામા ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણુના પરાજય કરીને તેના કમળમાથી તે સુલક જીતી લીધો હતો છતાં પાછાથી તે ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણુ અને તેના પુત્ર વાસીષ્ઠીપુત્ર પુલુમાયીએ ચણન અને તેના પૌત્ર રૂદ્રદામા સાથે ફરી રણસગ્રામ મચાવી આખો ગુજરાત દેશ ફરી પોતાના સ્વાધીનમા લીધો હતો ૧^૯ આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે-ચણન જ્યારથી ઉત્તરમાથી ગુજરાતમા આવ્યો, ત્યારથી તે જીત્યો ત્યાં સુધી તેના સધળો રાજ્યકાળ આંધ્રરાજઓ સાથે વિગ્રહ કરવામાજ ગયો હતો વળી તે રાજના ધ સ ૧૩૦ ની મિતિના છ શિલાલેખો કચ્છમાથી મળી આવ્યા છે ૨^૦ તે શિલા લેખોમા તેણે કંઈ પણ ગામ કે ગામો બ્રાહ્મણોને દાનમા આપ્યાની હકીકત મળી આવતી નથી તે સધળા કારણોને લીધે હાલના વકનગરને સ્થળે ચમત્કારપુર બધાવીને બ્રાહ્મણોને દાનમા આપનાર ચણન હોય, એવુ અનુમાન થઇ શકતું નથી ચણન પછી તેના પૌત્ર રૂદ્ર દામા ૧ લો બહુ પરાક્રમી થઇ ગયો છે જૂનાગઢમા સુદર્શન તળાવનો ૪ સ ૧૫૦ ની સાલનો તેના સમયનો શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે, ૨^૧ તે લેખમા તે રાજના પરાક્રમેની અને ઉદારતાની ઘણી પ્રશંસા કરી છે પરંતુ તેમા પણ તે રૂદ્રદામે અથવા તેના પિતામહ ચણને કોઈ ગામનું દાન કર્યાની હકીકત લખી નથી તે લેખમા જ્યારે તેણે કરેા ખાશ કર્યાનું અને જકાતો કાઢી નાખ્યાનું લખ્યુ છે, ત્યારે જો તેણે ગામનું દાન કર્યું હોત તો તે હકી કત લખાયા વિના રહી હોત નહિ તે કારણથી રૂદ્રદામા ૧ લો અને ચમત્કાર એક હતા, એમ માની શકાતું નથી ચણનની પૂર્વે ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, માળવા વગેરે પ્રદેશો ઉપર ક્ષત્રપરાજ નહપાન રાજ્ય કરતો હતો નહપાન પોતે ગમ્મ છતાં સધળા પરાક્રમે તેના જમાઇ ઉપવદાતે જ કર્યા હતાં, એમ ઉપવદાતના નાસિક, જુનનર અને કાઠીના લેખો ઉપ રથી સાબીત થાય છે તેના વિષે એક લેખમા નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે

સિદ્ધમ્ । રાજા ક્ષહરાતસ્ય ક્ષત્રપસ્ય નહપાનસ્ય જામાત્રા દીનીકપુત્રેણ હષ્ઠદાતેન ત્રિગોરાતસહસ્રદેન નચા યાળાંસાયા સુવર્ણદાનતીર્થકરેણ દેવ-તામ્યો બ્રાહ્મણેમ્યથ પોદશગ્રામદેન અનુવર્ષે બ્રાહ્મણશતસહસ્રોમોજપવિગ્રા પ્રમાણે પુણ્યતીર્થે બ્રાહ્મણેમ્ય અષ્ટમાર્યા પ્રદેન इत्यादि ૨૨

" ક્ષહરાતવ યના ક્ષત્રપગમ્મ નહપાનના જમાઇ ઉપવદાતે ત્રણ લાખ ગાયોનું દાન કર્યું હતું, વાર્ણાસી નદી ઉપર પગથીયાનો ધાટ બંધાવ્યો હતો, દેવાર્યનાથ અને બ્રાહ્મણોને ૧૬

૧૯ Indian Antiquary, June 1918, p 154

૨૦ તેજ

૨૧ Epigraphia Indica Vol VIII, p 43

૨૨ તેજ, પૃ ૭૮-૮૫

ગામે દાનમાં આપ્યા હતા, પ્રતિવર્ષ એક લાખ બ્રાહ્મણોનું ભોજન કરાવતો હતો, પુણ્યતીર્થ પ્રભાસક્ષેત્રમાં જઈને આઠ બ્રાહ્મણોને કન્યાદાન આપ્યા હતા.....વગેરે. ”

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે-ઉપવદાત ગમે તે જાતિનો હોય છતાં બ્રાહ્મણ્યુધ્મ ઉપર તેની અપૂર્વ શ્રદ્ધા હતી. તેણે એક નદિ પણ જુદે જુદે સ્થળોએ એક નદિ પણ સોગ ગામે દાનમાં આપ્યા છે. તેના પરાક્રમ વિષે તેજ લેખમાં કેહેવામાં આવ્યું છે કે-રજપુતાનામાં ઉત્તમબદ્ર નામના ક્ષત્રિયો જેઓને માલવલોકો સતાવતા હતા, તેઓની મદદે ગયો કે તુરત તેનું નામ સાંભળી માલવ લોકો રણભૂમિ છોડી પલાયન કરી ગયા હતા. એ રીતે તેનું રણશૌર્ય અને દાનશૌર્ય એક સરખું ચમત્કારિક હોવાથી અને તે વિદેશીય જાતિનો હોવાથી પુરાણ જેવા પવિત્ર ગ્રંથમાં તેનું ખરૂં નામ દાખલ કરવાનું યોગ્ય નહિ લાગવાથી નાગરખંડના કર્તાએ તેનું ખરૂં નામ બદલી નાખી ચમત્કાર નામ રાખ્યાનું જણાય છે. ઉપવદાતે અજમેર પાસે ત્રિપુષ્કરમાં સ્નાન કરીને એક ગામ બ્રાહ્મણોને આપ્યાનું પણ તેજ લેખમાં લખ્યું છે. તેજ પ્રમાણે હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં બ્રાહ્મણોની આજ્ઞાને અનુસરીને શંખતીર્થમાં સ્નાન કરીને તેણે તે સ્થળે નવીન ગામ ખંધાવીને તે બ્રાહ્મણોને આપ્યાનું સમગ્ર અનુમાન થાય છે. તેની સ્ત્રીનું નામ દક્ષમિત્રા હતું, તેણે પણ બ્રાહ્મણને ગૃહદાન કર્યાનો લેખ મળી આવ્યો છે.^{૨૩} નાગરખંડમાં દક્ષમિત્રાનું નામ બદલીને દમયંતી રાખ્યું છે. દક્ષમિત્રા જેમ દાનશીલ હતી, તેમ દમયંતીને પણ નાગરખંડમાં દાનશીલ રૂપે વર્ણવી છે. એ હકીકત પણ ઉપરના અનુમાનને પુષ્ટિકારક થઈ પડે છે. નહપાન સંબંધીનો છેવટમાં છેવટ લેખ શાકે ૪૬ ઇ. સ. ૧૨૪ નો છે; ઉપવદાતનો વેહેલામાં વેહેલો લેખ શાકે ૪૦ ઇ. સ. ૧૧૮ નો છે. તે ઉપરથી ચમત્કારપુરની ઉત્પત્તિ ઇ. સ. ૧૧૮ થી ઇ. સ. ૧૨૪ સુધીમાં થયાનું ધણે અંશે સંભવિત લાગે છે.

૯ ઉપસંહાર

આ લેખના ગત પ્રકરણોમાં નાગરોત્પત્તિના સંબંધમાં સીધા પુરાવાથી તથા અવાન્તર પુષ્ટિકારક પ્રમાણોથી જે જે અનુમાનો ઉપજવવામાં આવ્યા છે અથવા જે જે કલ્પનાઓ કરવામાં આવી છે, તે સર્વનું ઉપસંહારમાં સિંહાવલોકન કરી જવાનું આવશ્યક છે.

કેટલાક દેશીય તેમજ વિદેશીય વિદ્વાનોએ નાગરજ્ઞાતિનું મૂળ વિદેશીય જાતિઓ છે, એવી કલ્પનાઓ કરી છે. તે કલ્પનાઓનું આ લેખના પૂર્વાર્ધમાં ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. ઉત્તરાર્ધમાં મળી શક્યા તેટલા પ્રમાણોનો સંગ્રહ કરી, તે પ્રમાણોને આધારે વડનગરની તેમ જ ત્યાં આવીને વસેલા બ્રાહ્મણોની નાગરજ્ઞાતિ તરીકેની ઉત્પત્તિ વિષે યથાસંભવ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

૧. વિદેશીય વિદ્વાનોમાં People of India “હિંદુસ્થાનની જાતિઓ” નામનો ગ્રંથ લખનાર સર. હર્બર્ટ રિઝલીએ માનવતત્ત્વવિધાનુસાર એવો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો છે કે-નાગરજ્ઞાતિના કેટલાક પુરૂષોના માથા વિશાલ હોવાથી તેઓ શક અને દ્રાવિડ જાતિઓની સંકર જાતિના છે. માનવતત્ત્વવિધાના સિદ્ધાન્તો વિકાસક્રમવાદના સિદ્ધાન્તો ઉપર આધાર રાખે છે. વિકાસવાદના સઘળા સિદ્ધાન્તો ઉપર હજી પશ્ચિમના પ્રખર પંડિતો પણ એકમત થઈ શક્યા નથી. જર્મન પંડિત વાઇસમેન અને તેના અનુયાયીઓ ખીજતત્ત્વના અખંડિત પણા ઉપર આધાર રાખી ઉત્તરોત્તર સંતતિમાં પૂર્વપૂર્વ પૂર્વજોના શારીરિક અને માનસિક

લક્ષણો અવિચ્છિન્નપણે સકાન્ત થાય છે, તે સિદ્ધાન્તને મુખ્ય માને છે ' ત્યારે ગ્વિપવ અને પ્રેક્ષિસર બોધાઝ જેવા સમર્થ વિદ્વાનો પરિસ્થિતિ, નિવાસસ્થાનના દ્વારા પાણી અને રહેણીકરણથી પૂર્વજોના શારીરિક અને માનસિક લક્ષણોમાં તેઓની સતતિમાં અપૂર્વ પરિવર્તન થાય છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક માને છે અર્થાત્ માનવતત્ત્વવિદ્યાના સિદ્ધાન્તો ઉપર જાતિવિભાગનો આધાર રાખવો, તે નિતાન્ત અવિશ્વસનીય જ છે બીજા હાથ તન્દ્ર ગુજરાતમાં આવીને વસેલા શક લોકોના શારીરિક લક્ષણો કેવા હતા, તેઓનું દ્રાવિડોની સાથે સાર્કર્મ થયું હતું કે નહિ, ચક્ર હોય તો તે સકરજાતિનો બ્રાહ્મણ જેવી ઉત્તમ જાતિમાં ધતર પ્રજાએ સ્વીકાર શી રીતે કર્યો, ઇત્યાદિ પ્રશ્નોનું સમાધાન કરવાને કંઈ પણ ઐતિહાસિક પુરાવો મળી શકતો નથી એ સઘળા કારણોને લીધે શક-દ્રાવિડની કલ્પના અસિદ્ધ થાય છે

૨ પ્રેક્ષિસર દેવદત્ત બાહારકરે નાગરજાતિમાં મિત્રદત્તાદિ અવટકો જોઈને નાગરજાતિની ઉત્પત્તિ વલ્લભીરાજાઓની મૈત્રકજાતિ તથા ગુજર્જરજાતિમાંથી થઈ છે, એવો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો છે મિત્રદત્તાદિ અવટકો પાચાલદેશના મધ્યકાલીન રાજાઓમાં સૌથી પ્રથમ જોવામાં આવે છે ત્યાર પછી બગાળાના બ્રાહ્મણો, કાયસ્થો, મારવાડ અને ગુજરાતના શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો તેમજ ગુજરાતની ઉદીચ્ય બ્રાહ્મણોની જાતિઓમાં હજુ પણ વિદ્યમાન છે પ્રાચીન દાનપત્રોમાં પ્રતિબંધિતા બ્રાહ્મણોમાંથી ઘણા બ્રાહ્મણોના નામો, દત્ત, શુક, મિત્ર, ધોપાદિ હતા, એમ પણ માલુમ પડે છે વલ્લભીરાજાઓ મૈત્રકજાતિના હતા, તે અનુમાન પણ વિવાદાસ્પદ છે વલ્લભીરાજાઓના તાત્રપત્રોમાં જ્યારે દાન આપનાર રાજાઓને મૈત્રક કહ્યા છે ત્યારે દાન લેનારા આનન્દપુરના બ્રાહ્મણોને માત્ર બ્રાહ્મણજ કહ્યા છે મૈત્રકો અને ગુજર્જરોનું ગુજરાતમાં આગમન થયા પહેલા ઘણા વર્ષો અગાઉથી વડનગરની ઉત્પત્તિ થઈ હતી એ સઘળા કારણોને લીધે પ્રેક્ષિસર દેવદત્તની કલ્પના તે કેવળ કલ્પના જ હરે છે

૩ રમાપ્રસાદ અદ નામના બગાળી પ્રતનતત્ત્વવેત્તાએ સ્વવિરચિત ઇન્ડોઆર્યન જાતિ નામના પુસ્તકમાં (૧) મધ્ય દેશના ક્ષત્રિયો તથા વૈશ્યો એશિયામૈનરથી આવેલા આર્યોના વંશજો છે, અને (૨) મધ્ય દેશની આમપાસના પ્રદેશોમાં વસનારી જાતિઓ પામીર અને તકલમકાન (પ્રાચીન ગોળી) ના રજુમાં વસનારી હોમોઆદ્યામન નામની જાતિના છે, એવો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો છે ઇન્ડોમનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અને હરિવંશમાં આપેલ સૌરાષ્ટ્રના રાજા હર્ષચના પુત્ર યદુનો ઇતિહાસ એક સાથે મેળવતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે-યદુના પુત્રને મિસર દેશનું ગમ્ય મળ્યું હતું ત્યાં જઈને વમેલા ક્ષત્રિયો તેમજ બીજા તન્દ્રથી અફઘાનીસ્થાન અને ઇરાનને માર્ગે ગયેલા પશ્ચિમો જેમાંથી વણિક શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે, તેઓ એશિયામૈનરમાં જઈને વસ્યા હતા પગલુ એશિયામૈનરમાંથી ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો હિન્દુસ્થાનમાં આવ્યા હતા, તેવું એક પણ ઐતિહાસિક પ્રમાણુ તેઓ બતાવી શકતા નથી, નાગરો હોમોઆદ્યામન જાતિના છે, તે બાનતમાં તેઓએ પ્રેક્ષિસર દેવદત્ત બાહારકરની કલ્પનાનોજ આધાર લીધો છે તેથી તે વિષે અત્ર વિરોધ વિદે ચનની આવશ્યકતા રહેતી નથી

ઉત્તરાર્દમાં નીચે પ્રમાણે વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે

૧ નાગરખડના વિષયો નારદપુરાણની અનુક્રમણિમાં જોવામાં આવે છે ના દ્યુગ્ધ-ણની અનુક્રમણિકા મોડામાં મોડી પુરાણોનો સારોદાર થયો હતો, ત્યારે રચાયેલી હોવી

જોઈએ. પુરાણોના સારોદ્ધાર ગુપ્તરાજ સ્કંદગુપ્તના સમયમા ઓટલે ઇ. સ. ૪૮૦ ની આસપાસ થયો હતો. તેથી નાગરખંડની રચના મોડામા મોડી ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકાના પ્રારંભમાં થવી જોઈએ.

૨ વડનગરમા હાટકેશ્વરની પ્રથમ સ્થાપના મોડામા મોડી ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકામાં થઈ હતી. નાગરોએ હાટકેશ્વરની ઉપાસના તેજ સમયથી ગ્રહણ કરી હતી અને દત્તમિત્રાદિ આમુખ્યાયચણો પણ તેજ સમયમાં તેઓમાં દાખલ થયાં હતાં.

૩ નાગરખંડમાં કહ્યા પ્રમાણે વડનગરનું આનન્દપુર નામ પાડનાર મંકળુઝપિ અને મહીસૂર અને કુંતલ દેશોમા અહિચ્છત્રથી આહ્વાણોને લાવીને વસાવનાર જે મયુરશર્મા હતો, તેઓ એકજ હતા. મયુરશર્મા ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકાના અંતમાં થઈ ગયો હતો. તેથી વડનગરનું આનન્દપુર નામ ઇ. સ. ના બીજા સૈકાના અંતમાં પડ્યું હતું.

૪ નાગરખંડોક્ત આનન્દદેશના રાજાઓ અને ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજાઓ એકજ હતા, એમ તેઓમાના કેટલાક રાજાઓના સદૃશ વૃત્તાંતોથી તેમજ ઇતર સમકાલીન રાજાઓના નામોના તાદાત્મ્યથી સિદ્ધ કરવામા આવ્યું છે.

૫ ઇ. સ. ૩૪૮ ના અરસામાં નાગલોકોએ વડનગર ઉપર હુમલો કરીને ત્યાંના આહ્વાણોને સંહાર કર્યો અને વડનગરનો નાશ કર્યો. ખચી ગયેલા આહ્વાણોએ પ્રભાવદત્ત નામના આહ્વાણના આધિપત્ય નીચે એકઠા થઈને માલવરાજાની સહાય મેળવી ફરીથી નાગલોકો સાથે યુદ્ધ કર્યું; તેઓનો સંપૂર્ણ પરાજય કર્યો અને તેઓને વડનગરમાંથી હાટી કાઢી પુનઃ તેનો કબ્જો લીધો. તે વિજયના સ્મારક તરીકે માલવરાજાના રાજધાનીના શહેરના નામ ઉપરથી તેઓએ આનન્દપુરનું નામ નગર પાડ્યું અને તેઓએ ઇતર આહ્વાણોનો સંસર્ગ છોડી દઈ નાગરસંજ્ઞા ધારણ કરી.

૬ ઇ. સ. ના બીજા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજા નહપાનના જમાઈ ઉપવદાતે હાટકેશ્વરક્ષેત્રમા આવેલા આહ્વાણોને તે સ્થળે એક ગામ ખંધાવી દાનમાં આપ્યું. તે ગામનું નામ આહ્વાણોએ ચમત્કારપુર પાડ્યું. પણ પાછળથી તુરત આનન્દપુર નામ પડવાથી ચમત્કારપુર નામ પ્રસિદ્ધિમા આવ્યું નથી.

ઐતિહાસિક સાધનોના અભાવે તેમજ શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને શિક્ષાઓમાંથી પ્રાપ્ત થતી હકીકત વિશેષતઃ પરસ્પર વિરુદ્ધ અનુમાનો ઉપજાવી શકે તેવી હોવાથી, તે સાથે પુરાણોમા પ્રક્ષિપ્ત અને પરિવર્તિત વૃત્તાંતો દાખલ થઈ જવાથી હાલમાં પુનામા ભરાયેલી ઓરિયન્ટલ કોએસના પ્રમુખ સમર્થ સાક્ષરવર્ચ રામકૃષ્ણ ભાડારકરે પોતાના ભાષણમાં કહ્યું છે, તેમ હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ઐતિહાસિક તથ્યોની બાબતમા સઘળા વિદ્વાનો એકમત થઈ શકતા નથી. જ્યાં સુધી ઐતિહાસિક તથ્યોનું અન્વેષણ કરવાની દૃષ્ટિથીજ પ્રાપ્ત સાધનો ઉપરથી જે જે કલ્પનાઓ કરવામા આવે, ત્યાંસુધી તે તે કલ્પનાઓ ગમે તેટલી અનિશ્ચિત અથવા અસંભવિત હોય છતાં નિર્દોષજ છે. પરંતુ જનસમાજની પ્રચલિત પ્રથાઓ અરુચિકર હોવાથી સામાજિક વિપ્લવ કરવાના ઉદ્દેશથી કલ્પાયેલી કલ્પનાઓ તો જનસમૂહમા યુક્તિભેદજ કરી શકે. શ્રીયુત દેવદત્ત ભાંડારકરના ‘હિંદુઓમા વિદેશીય તત્ત્વો’ નામના લેખથી યદ્યપિ જનસમૂહને કંઈ અસર થઈ હોય, તેમ જણાતું નથી, તથાપિ વર્ણવ્યવસ્થાના ઉચ્છેદકોના હાથમાં તે એક બળવાન શસ્ત્રરૂપ થઈ પડ્યું છે. તેઓએ કરેલી નાગરસાતિનો ઉત્પત્તિ સંબંધીની કલ્પના બિલકૂલ

નિર્ધાનિત અને પ્રમાણસિદ્ધ તો નથી જ છતાં ઉત્તરોત્તર વિદ્વાનોના લેખોમા તેના સ્વીકાર થતો જોવામા આવે છે. આવી અનિશ્ચિત કલ્પનાઓ જનસમાજને પારિણામે લાભપ્રદ થવાને બદલે હાનિકારક જ થઈ પડે છે નાગરજ્ઞાતિની ઉત્પત્તિના મંત્રધર્મા આ લેખમા જે જે કલ્પનાઓ કરવામા આવી છે, તે કલ્પનાઓ માટે પણ નિર્ણયકારક પ્રમાણો મળી શક્યા નથી તોપણ નાગરખંડમા લખાયેલી હકીકતોની બની શક્યા પ્રમાણે ઉપલબ્ધ ઐતિહાસિક હકીકતો સાથે સુમતિ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે મુખ્ય કલ્પનાની પરિપુષ્ટિ માટે નાગરજ્ઞાતિના કાળથી અઘાવધિ નાગરજ્ઞાતિનો જે કદમ ઇતિહાસ પ્રકાશમા આવ્યો છે, તેનું દિગ્દર્શન કરી જવાની પણ આવશ્યકતા રહે છે

નાગરજ્ઞાતિનો ઇતિહાસ વાસ્તવિક રીતે ઇ સ ના બીજા સૈકાથી આરંભાય છે ઇ સ ના બીજા સૈકાથી ચોથા સૈકા સુનીના ઇતિહાસ માટે તો કેવળ નાગરખંડ ઉપરજ આધાર રાખવો પડે છે તે સમયાન્તરમા ગુજરાતમા ક્ષત્રપરાજઓનું રાજ્ય હતું ક્ષત્રપ રાજ નહપાનના સમયમા તેઓ કુરુક્ષેત્રમા આવ્યા હતા, અને નહપાનના જમાઈ ઉપવદાતે ત્યાં એક ગામ બધાવી તેઓને દાનમા આપ્યું હતું તેઓ યુસ્ત વૈદિક ધર્મી હતા અને તેઓ વૈદિક ધર્મોનું સતત અનુષ્ઠાન કરતા હતા વડનગરનું દાન સ્વીકાર્યા છતાં પ્રતિગ્રહ કરવા, તે તેઓ મોટામા મોટું પાતક સમજતા હતા અને પ્રતિગ્રહ કરનારાઓનો અથવા બ્રાહ્મણોત્તર જ્ઞાતિજનોને ઐતર્યમાર્ત કર્મ કરાવનારનો બહિષ્કાર કરતા હતા ઉપવદાત પછી બીજા કેટલાક રાજાઓએ તેઓને કેટલાક વધારે ગામો દાનમા આપ્યા હતા એ રીતે ગ્રામ દાર થવાથી તેઓમા ક્ષાત્રજ્ઞાતિનો પણ પ્રવેશ થવા માડ્યો હતો સરહદ ઉપરના નાગરોકો સાથે તેઓને વારંવાર કલહો થવા કરતા હતા અને તેથી તેઓએ યુદ્ધકળામા પણ પ્રાવીણ્ય મેળવ્યું હતું તેઓની બીજા તપસ્વિની છતાં લલિત કળામા-વિશેષત સંગીતમા બહુ કુશળ હતી પ્રતિગ્રહ કરવાનો સખ્ત પ્રતિનય કરવા છતાં ગંગાતીર્થના નાગરબ્રાહ્મણોને આજી વિદ્યાનું બીજું કાંઈ સાધન નહિ હોવાથી તેઓ આનર્તદેશના રાજાઓનું પુરોહિતપણું પણ કરતા હતા એ રીતે નાગરજ્ઞાતિ અને નાગર પુરોહિતો (નાગર બ્રાહ્મણો)-એવા બે વિભાગો જૂના કાળથી જ પડી ગયા હતા. આભ્યન્તર, અધિવાસી અને બાહ્યનાગરોના ભેદો પણ આ સમયમા પડ્યા હતા તેઓ હાટકેશ્વરના ઉપાસકો હોવાથી શૈવ માર્ગી હતા, છતાં પચ્ચેવોનું નિત્ય પૂજન કરતા હતા ક્ષત્રપરાજઓના સમયમા વડનગરમા તેઓએ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, દેવી, ગણપતિ અને સૂર્યના ભવ્ય મંદિરો બંધાવ્યા હતાં એક કાળ એવો હતો કે-વડનગર કાશી જેવું યાત્રાનું ધામ થઈ પડ્યું હતું દૂર દેશોથી રાજાઓ પણ યાત્રાર્થે ત્યાં આવતા હતા અને કેાઈ પણ દેવની પ્રતિષ્ઠા કરી કૃતાર્થ થવા માનતા હતા. નાગર જ્ઞાતિ તરીકે ઇતર બ્રાહ્મણોથી જુદા પડ્યા પડેલા તેઓ દરમિયાં બ્રાહ્મણો સાથે લમચવ-દાર રાખતા હતા ભર્તૃયજ્ઞે જ્ઞાતિભ્યવધાને માટે પ્રજાધી બાધ્યા પડી જ તેવો લમચવ વહાર બધ પડ્યો હતો ભર્તૃયજ્ઞે કાત્યાયનકલ્પસૂત્ર ઉપર અને પારસ્કરચૂલસૂત્ર ઉપર બાધ્યો લખ્યા છે નિર્ણયદીપમંજર, નિર્ણયસિદ્ધિહાર અને પારસ્કરચૂલસૂત્ર ઉપર દીકા લખનાર ગદાધર દીક્ષિતે પોતપોતાના ગ્રંથોમા ભર્તૃયજ્ઞના પારસ્કરચૂલસૂત્ર ભાષ્યમાંથી કેટલાક વચનો ઉદ્ધન કર્યા છે તે ઉપરથી ઇ સ ૧૫૧૨ સુધી તે બાળ્ય વિદ્વાનોમાં પ્રસિદ્ધ હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે

ઇ સ ના પાંચમા સૈમમાં તેઓ દક્ષિણ ગુજરાતના ગુર્જરાજઓના આગ્રયી હોવાનું જણાય છે તે સિવાય વિગેષ હકીકત પ્રાપ્ત થતી નથી આ સમયમા વડનગરના બાહ્યનાગરો

અહમદનગરમાં જઈને વસ્યા હશે, એમ અનુમાન થાય છે.

૬. સ. ના છઠ્ઠા સૈકાથી આઠમા સૈકા સુધીમાં વલ્લભીરાજઓના દરબારમાં તેઓનું બહુ પ્રાધાન્ય થયું હતું. ઘણા નાગરગૃહસ્થો વલ્લભીપુર અને તેની આસપાસનાં ગામોમાં આવીને વસ્યા હતા. વલ્લભીરાજઓએ અનેક નાગરપ્રાહ્લણોને, ગામો અને જમીન દાનમાં આપ્યાં હતાં. ભાવનગરની પાસે હાથપ કે જે તે સમયે એક મોટું બંદર હતું, ત્યાં તેજ સમયમાં વડનગરના નાગરો આવીને રહ્યા હતા. તે સમયે તેઓએ ત્યાં નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર બંધાવ્યું હતું, જેની વ્યવસ્થા હજી પણ ભાવનગરના નાગરો તરફથી થાય છે. વડનગરમાં તે સમયે જૈન લોકો આવીને રહ્યા હતા અને નાગર પ્રાહ્લણોએ તેઓના કલ્પસૂત્રનો સારોદ્ધાર કર્યો હતો. આ સમયમાં જ વડનગરમાં મોટાં મોટાં જૈનમંદિરો પણ બંધાયાં હતાં. ૬. સ. ના સાતમા સૈકામાં ચીનાઈ પ્રવાસી હ્યુએનસંગે ત્યાં જે બૌદ્ધ મંદિર જોયું હતું, તે આ સમયે બંધાયું હશે. વામનાચાર્ય મેઝ્ઞીર્તિવિરચિત જૈનશાશ્વતતીર્થમાલા નામના ગ્રંથમાં જૈન તીર્થોનો મહિમા વર્ણવ્યો છે, તેમાં વડનગરને જૈનોનું એક મહિમાવાન યાત્રાનું ધામ કહ્યું છે.^૧ મેઝ્ઞીર્તિ વિ. સં. ૧૪૯૭ ૬. સ. ૧૪૪૦ માં થઈ ગયો છે. તે ઉપરથી ૬. સ. ના ૧૫ માં સૈકા સુધી વડનગર જૈનોનું યાત્રાનું પ્રસિદ્ધ સ્થળ હતું, એમ જણાય છે.

વિ. સં. ૬૪૫ ૬. સ. ૫૮૮ માં વડનગર બીજી વાર ભાંગ્યું હતું એવી દંતકથા ચાલી આવે છે.^૨ તે સમયે ભિન્નમાલના ગુર્જર લોકોએ વલ્લભીપુરના રાજ ધરસેન પેહેલાના રાજ્ય-કાલમાં ગુજરાત ઉપર આક્રમણ કરી કેટલોક પ્રદેશ જીતી લીધો હતો અને નાંદોદ ગામમાં પોતાની રાજધાની કરી હતી.^૩ તેજ અરસામાં તેજ ગુર્જર લોકોથી વડનગરનો નાશ થયેલો જણાય છે. તેમ થવાથી ત્યાંના નાગરો ત્યાંથી નાશી જઈને રજપુતાનામાં તેમજ દાહ્યાવાડમાં જઈને વસ્યા હતા. આ સમયમાં રજપુતાના અને ઉત્તરપ્રદેશમાં છુટા છવાયા થઈ ગયેલા નાગરોની જીદી જીદી ઉપજાતિઓ થઈ ગઈ હતી. ભદ્ર અથવા રણમત્ત, અભદ્ર, ચિત્રકૂટા, પિષ્ટયા અને ચિત્રગુપ્તા નામની ઉપજાતિઓ આ સમયનાંતરમાં થઈ હોય એમ અનુમાન થાય છે.^૪

૬. સ. ના ૮ માં અને ૯ માં સૈકાઓમાં તેઓને ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટરાજઓનો આશ્રય મળ્યો હતો. નાગરપ્રાહ્લણો તેઓનું પુરોહિતપણું કરતા હતા. તેઓના શિલાલેખોમાં તથા તામ્રપત્રોમાં નાગરીલિપિ તેઓએ દાખલ કરી હતી. બીજી તરફ તેઓ રજપુતાનાના ભિન્નમાળના રાજા નાગમદના આશ્રય નીચે જઈને રહ્યા હતા અને ત્યાંથી તેઓ તેની સાથે ક્તોજમાં જઈને વસ્યા હતા. ક્તોજના ઉત્તરોત્તર ગુર્જર રાજાઓના સમયમાં તેઓએ રણ-સંઘાતમાં તેજ રાજ્યકાર્યભારમાં ઘણું સામર્થ્ય બતાવ્યું હતું. તેજ અરસામાં આનન્દ-પુત્રના નાગરપ્રાહ્લણ બાપા રાવળે મોરીવંશના રાજા પાસેથી ચિતોડ જીતી લીધું અને મેવા-ડના રાજ્યની સ્થાપના કરી; જેના વંશજોએ અઘાવધિ પોતાની કીર્તિને કંઈ પણ કલંક ત્રાગવા નહિ દેતા અવિચ્છિન્ન જળગતી રાખી છે. ૬. સ. ના નવમા સૈકામાં ત્રીજીવાર વડ-

૧. " અદિપુર, ઠીલી, સરસું, મથુરા, જિજીવર જનમ ક્રિયા વરનગરા,

નગર વડદં પુણ લીલે "

જૈનશાશ્વત તીર્થમાળા.

૨. "વિ વલ્લભકૃત સામળદાસનો વિવાહ તથા પંડિત ગંગાશંકર પંચોળીકૃત નાગરોત્પત્તિ, પૃ. ૬૩

૩. ગોવિન્દસાહ હાથીમાઈ દેશાધકૃત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ. ૧૧૭

૪. પંડિત ગંગાશંકર પંચોળીકૃત નાગરોત્પત્તિ પૃ. ૫૬

નગર બાગ્યાની પશુ દત્તકયા છે ^૫ તે કદાચ વલભીપુરનો નાશ કરનાર આરખોનું કૃત્ય હશે તે સમયે ત્યાંથી નાગરો નાશોને ધકર્યા વસ્યા, તેઓ ધકરીયા કહેવાય છે, ૬. અથુ હિલવાડ પાટણમાં જન્મે વસ્યા, તેઓ પટણી કહેવાય છે

ઈ સ ૧૧ અને ૧૨ મા સૈકાઓમાં દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજાઓના શિવાલેખો તથા તામ્રપત્રોથી તેઓએ ત્યાં કેટલી બધી મહત્તા પ્રાપ્ત કરી હતી, તે જણાઈ આવે છે ધારવાડ જિલ્લાના એક પ્રગણાનું નામ નાગરખડ પડ્યું હતું, તે ઉપરથી તે પ્રગણાના ગામે તેઓના ભોક્તવર્તમાં હોવાનું અનુમાન થાય છે

ઈ સ ના ૧૩ મા સૈકામાં તેઓને દેવગિરિના યાદવ રાજાઓનો પશુ આશ્રય હોવાનું જણાય છે ત્યાંથી તેઓ મહીસૂર અને કર્ણાટકમાં જન્મે વસ્યા હતા. આજે ત્યાંના વૈશ્યોમાં નાગર નામની ઉપરનાંતિઓ છે, તે ઉપરથી સાં ગયેલા નાગરો વૈશ્ય જાતિમાં ભળી ગયાનું અનુમાન થાય છે.

ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં પશુ-તેઓ છેક કાશી સુધી ઈ સ ના ૧૧ મા સૈકામાં જન્મે વસ્યાનું જણાય છે ત્યાં જન્મે વસેલા કુટુંબોમાંથી સ્થાનેશ્વર નામના નાગર ગૃહસ્થનો એક વંશજ સોઠ અને તેના પુત્રો વામન અને રકદે ઈ સ ના ૧૨ મા સૈકામાં અજમેરના ચુહાણ રાજા સોમેશ્વર અને પૃથ્વીરાજના મંત્રી તથા સેનાપતિનું કામ કરતા હતા રકદે તે શાહાબુદ્દિન ગોરીના અજમેરના મુસલમાન સુબાને હરાવીને કાશી કાઢ્યો હતો અને અજમેરનું રાજ્ય પૃથ્વીરાજના ભાઈ હરિરાયને અપાવ્યું હતું

ઈ સ ૬૬૧ થી ઈ સ ૧૨૪૨ સુધીમાં ગુજરાતના સોળાડી રાજાઓના હરખારમાં તેમજ ઈ સ ૧૧૭૦ થી ઈ સ ૧૩૦૦ સુધી ધોળકાના તથા ગુજરાતના વાઘેલાવશના રાજાઓના હરખારમાં તે નાગરોએ પોતાનો અખડિત અને અવિચ્છિન્ન પ્રતાપ દાખવ્યો છે વાસ્તવિક રીતે ઈ સ ના ૧૦ મા સૈકાથી ૧૩ મા સૈકા સુધીના કાળ વડનગરના નાગરાજાઓને કેન્દ્રકાળ હતો, એમ કહીએ તો આવે નાગરઆહારો જ્યારે તે રાજાઓનું પુરું હિતપર્ણ કરતા હતા ત્યારે નાગરગૃહસ્થો ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યકાર્યમાર અવાવવામાં તેમજ યત્નો સામે રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધમાં એકે એક રાજાને બહુ ઉપયોગી થઈ પડ્યા હતા તેના બદલામાં તે રાજાઓએ નાગરોને ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રમાં ગામેના ગામે દાનમાં તથા ધનમાં આપ્યા છે, રાજ્યના મોટા મોટા અધિકારો નાગરગૃહસ્થોને આપીને તેઓનું યથોચિત સન્માન કર્યું છે નાગર મુસ્લિમોનું એક ખાસ લક્ષણ છે કે-રાજા અને પ્રજા, ઉભયને એકરૂપ ગણી ઉભયના હિતો પરસ્પર બાધક ન થાય, તેવી રીતે સાચવવા રોલકર્તા નામના નાગરઆહારો ગુજરાતમાં ભૂજરાજના સમયમાં એક ભારે દુષ્કાળ પડ્યો, ત્યારે તે રાજાને સમજાવીને રૂપતનો કર ખાદ્ય કરાવ્યો હતો ^૭ બીમદેવ ૧ લાના વખતમાં મહમદગીઝનીએ સોમનાથ ઉપર આક્રમ કરી ત્યારે નાગરોએ તેની સેનામાં રહીને પરાક્રમ કર્યું હતું બીમદેવની સાથે ગયેલા નાગરોમાંથી કેટલાક નાગરો સૌરાષ્ટ્રમાં રહ્યા હતા, જેઓના વંશમાં

૫-૬ તેજ, ૫ ૬૩-૬૪

વિલોક્ય દુષ્કાલવશેન લોકમકાલશેષ સવિશેષશોક ।

શ્રીમૂલરાજ દલિતારિરાગમચીકરસ્તકરમોચન ય ॥

સોમેશ્વર વિરચિત મુરશોત્સવ કાવ્ય

શ્રીધર અને મહીધર જૂનાગઢના રાજાઓના મંત્રીઓ થઈ ગયાનું નોંધાયું છે.^૮ જૂનાગઢના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે-૪. સ. ૧૨૫૩ ના અરસામાં જૂનાગઢના રાજા રા.ખેંગારના માલન મહેતા અને તેના પુત્ર મહીધર મંત્રીઓ હતા^૯ તે મહીધર તેજ શ્રીધરનો સમકાલીન મંત્રી હશે. સિદ્ધરાજ જયસિંહને પુત્ર નહિ હોવાથી તેના મૃત્યુ પછી તેની ગાદી માટે ઘણી ખટપટ જાગી હતી. સિદ્ધરાજ જયસિંહના કાર્યભારી શોભના પુત્ર વલ્લે કુમારપાળનો પક્ષ લીધો હતો અને તેને ગાદી અપાવી હતી.^{૧૦} કુમારપાળે પ્રત્યુપકારમાં વડનગરના રક્ષણ માટે તેની ફરતો મળખૂત કોટ બંધાવ્યો હતો તેમજ એક બળ્ય શિવમંદિર પણ બંધાવ્યું હતું.

આજ અરસામાં એટલે ૪. સ. ૧૧ માં સૈકામાં અજમેરના ચુહાણ રાજા વિશલદેવ ૩ જ એ વિશલનગર વસાવી વડનગરના નાગરપ્રાહણ્યોને દાનમાં આપ્યું હતું. ત્યારથી તેઓમાં વડનગરા, વિશલનગરા, પ્રશ્નોરા, સાંઠોદરા, ચિત્રાડા અને કૃષ્ણોરા-એવા છ વિભાગો પડી ગયા છે.^{૧૧}

૮ કવિ નર્મદાશંકર કૃત નર્મગદ્ય, નાગરોની હકીકત.

૯ કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ પુ. ૪૦૦.

૧૦ તસ્યામવદ્ ભુવનમંડલમંડનાય ।

શોભામિધઃ પ્રિયસુહૃન્નજયસિંહનામ્નઃ ॥

યસ્યાત્મજઃ સચિવતામધિગમ્ય વહ્નઃ ।

સમ્રાજયાં સુચિરમાસ કુમારપાલમ્ ॥

લાવનગર ઇન્સક્રીપશન્સ, પુ. ૧૬૫૦.

૧૧ વિશલનગર નાગરપ્રાહણ્યોને કયા વિશલદેવે આપ્યું હતું, તે બહુ વિવાદાસ્પદ વિષય છે. કવિ વલ્લભ કહે છે કે-“ પછે વિશલદેવ રાજા વડો થયો, અતિ ધર્મસુધીર; કપોતવિધિનો યજ્ઞ કરતે, ગયા બે જણ વીર. ” (કડવું ૪ ટુંક ૮). અર્થાત્ ગુજરાતના વાઘેલા રાજા વિશલદેવ જેનો રાજ્યકાળ ૪. સ. ૧૨૪૩ થી ૪. સ. ૧૨૬૧ સુધી હતો, તેણે તે ગામ વસાવીને નાગરપ્રાહણ્યોને આપ્યું હતું. પરંતુ તે બાબતમાં કવિ વલ્લભ સિવાય ખીજે કંઈ આધાર નથી. શર્મસ રાસમાળા (ભાગ ૨, આ. ૧, પૃ. ૧૨૭૪) માં નાગરો સંબંધી હકીકતમાં ઉપરની હકીકતનો ઉલ્લેખ છે. શાસ્ત્રી પ્રજલાલ કાળીદાસે નાગરસંકીર્તનમાં તેજ મતનું સમર્થન કર્યું છે. રાસમાળાના કર્તાએ ઉપર્યુક્ત હકીકતના સંબંધમાં કંઈ આધાર આપ્યો નથી. તેથી ઉલટું, ગુજરાતના રાજા પેટેલા ભીમદેવનો ઇતિહાસ લખતાં, પૃથ્વીરાજરાસા ઉપરથી અજમેરના ચુહાણ રાજા વિશલદેવે ભીમદેવને હરાવી વિજયરમારક તરીકે વિશલનગર વસાવ્યાનું સ્પષ્ટ લખ્યું છે. (ભા. ૧ આ. ૨, પૃ. ૧૩૨-૧૪૦). એટલુંજ નહિ પણ તેજ પુસ્તકમાં ગુજરાતના વાઘેલા વંશના રાજા વિશલદેવના ઇતિહાસમાં ભાટોના ચોપડા ઉપરથી લખ્યું છે કે-તે વિશલદેવે વિશલનગરનો તથા હમોધનો કિલ્લો વસાવ્યો અથવા સમરાવ્યો. (ભા. ૧, આ. ૨, પૃ. ૪. ૮). જો તેણે વિશલનગર વસાવી પ્રાહણ્યોને આપ્યું હોત, તો તે હકીકતની નોંધ ભાટોએ અવશ્ય કરી હોત. વિશલદેવનો પરમગુરુ સોમેશ્વર નામનો નાગરપ્રાહણ્ય હતો, તેણે કીર્તિકૈાસુદી નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં મૂળરાજથી વિશલદેવ સુધીના રાજાઓનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. નાગરપ્રાહણ્યોને વિશલદેવે જ ગામ આપ્યું હોત, તો તે હકીકત સોમેશ્વર તેમાં લખ્યા વિના રહ્યા હોત નહિ.

૪ 'સ. ૧૧૯૬ માં સિંહીનાં આદેશક કુતપુદિને વડનગર છુટ્યુ અને તેના નાશ થયો, તે સમયે કેટલાક નાગરો અને નાગરબ્રાહ્મણો જૂનાગઢ, માગરોળ, તળાવ, વંચળા વગેરે

ઐતહાસિક નહિ પણ તે રાજાનો રાજકવિ અને પરમભક્ત નાનાકે પડિત નાગરબ્રાહ્મણ હતો તે નાનાકે સોમનાથ પાટણમાં સરસ્વતીનું 'મદિ' બંધાવ્યું હતું તેના બે લેખો ૪ સ ૧૨૭૨ ના પ્રાપ્ત થયા છે (ત્રિમાસિક પુ ૪, અ. ૪. ૫ ૮૪-૮૧) તે લેખોમાં નાના કના પૂર્વજોને ચાલુક્ય રાજાએ શુભ ગામ આપ્યાનું, નાનાકને વિશલદેવે બગસરા ગામ તથા માગરોળનો ચોરસકાં આપ્યાનું, તેના પ્રત્યુપકારમાં તે નાનાકે વિશલદેવનું દ્વિઅર્ચનાસ્થાને દિવસે શ્રાદ્ધ કરતો હતો તે વિષેનું તથા સોમનાથપાટણમાં તેણે એક મદિર બંધાવીને વિશલદેવની મૂર્તિ પધરાવ્યાનું લખ્યું છે આ લેખોમાં પણ વિશલદેવે નાગરબ્રાહ્મણોને વિશલનગર આપ્યાનું લખ્યું નથી, કેમ જો તે અયોધ્યાથી પણ તેવું વચન નીકળતું નથી તે સંધળા કારણથી શુજરાતના રાજા વિશલદેવે નાગરબ્રાહ્મણોને વિશલનગર ગામ આપ્યાની હકીકત ખોટી છે નાગરીપ્રચારિણીપત્રિકા (ભા ૧૯, સપ્તા ૪-૫, પ ૯૮) માં પૃથ્વીરાજ ચૌહાન નામના વિષયમાં લખ્યું છે કે-મવત ૯૮૬ (૪ સ ૯૪૦) માં અન્ન-મેરના ચૌહાન વિશલદેવે શુજરાતના રાજાને હરાવ્યો અને ત્યાં વિશલનગર વસાવ્યું. હરવિલાસ ચારદાએ અન્નમેરના નામના થય (પ ૧૫૨) માં લખ્યું છે કે-૪ સ ૧૦૯૩ ની આસપાસમાં અન્નમેરના ચુહાણ રાજા વિશલદેવે ૩ જાં એ શુજરાતના રાજાને હરાવી, ત્યાં વિશલનગર વસાવ્યું

૪ સ ૯૪૦ માં શુજરાતમાં આવડા વચનો રાજા ધાગડ અથવા રાહડ રાજ્ય કરતો હતો, અને ૪ સ ૧૦૯૩ માં સિદ્ધરાજ જયસિંહ રાજા હતો તે રાજાઓના સમયમાં અન્નમેરના ચુહાણ રાજાઓ સાથે વિગ્રહો થયાનું કંઈપણ ઐતિહાસિક પ્રમાણ પ્રાપ્ત થતું નથી ફરીસ્તા નામના યુસલમાન ઇતિહાસકારે પોતાના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે અન્નમેરના ચુહાણ રાજાએ હિંદુસ્તાનના ખીળ રાજાઓની મદદ લઈને મહમુદ ગિઝનીના લાહોરના યુસલમાન સુબાની સાથે યુદ્ધ કરીને તેને લાથી હાકી કાઢ્યો હતો તે કાર્ખમાં શુજરાતનો રાજા નહિ જોડાયો તે ચુહાણ રાજાએ શુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી તેને હરાવ્યો હતો આ હકીકત ૪ સ ૧૦૪૩ માં બની હતી, એમ કાર્ખસ સાહેબે રામમાળામાં લખ્યું છે, જ્યારે હરવિલાસ ચારદાએ, ૪ સ ૧૦૯૩ ની સાલ આપી છે એ રીતે સાક્ષીની ગડમડ છતાં, તે હકીકત પૃથ્વીરાજ રાસાની કાર્ખસ રામમાળામાં આપેલી હકીકતને પ્રુટિ આપે છે. નાગરીપ્રચારિણીપત્રિકામાં જો વિશલદેવે શુજરાતના રાજાને હરાવ્યાનું લખ્યું છે, તે વિશલદેવે ૩ જાં નહિ પણ વિગ્રહરાજ ૨ જાં અથવા વિશલદેવ ૨ જાં હતો, એમ હમીર કાવ્ય અને પ્રબંધવિતામાંથી ઉપરથી નક્કી થાય છે તે અયો ઉપરથી જણાય છે કે વિગ્રહરાજ ૨ જાં અથવા વિશલદેવ ૨ જાંએ શુજરાતના રાજા મૂળરાજાને હરાવ્યો હતો (ગોવિંદભાઈ દાધીભાઈ દેસાઈ કૃત શુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પ ૧૬૬) પરંતુ તે વિશલદેવે વિશલનગર તો વસાવ્યું ન હતું વિશલનગર વસાવનાર તો લાહોરમાંથી મહમુદ ગિઝનીના સુબાને કાઢી ચુકનાર વિશલદેવ ૩ જાંએ હતો તે વિશલદેવે ૩ જાંએ જ વિશલનગર વસાવીને વડનગરના નાગરબ્રાહ્મણોને આપ્યાનું સિદ્ધ થાય છે વિશલદેવે ૩ જાં અને પહેલા બીજાં વચ્ચે તે સમયે સધિ થઈ હતી, તે મંધિની રૂપે ચુહાણ રાજાઓને ત્યાર પછી શુજરાતના રાજ્યના કોઈપણ ભાગનો કબજો ભોગવટો ન હોવા છતાં, શુજરાતના

ગામોમાં જઈને વસ્યા હતા.^{૧૨} ઇ. સ. ના ૧૩ મા સદામા કેટલાક નાગરપ્રાહ્મણો સોમનાથ પાટણમાં જઈને વસ્યા હતા. તે સમયે વંથળી, પોરબંદર અને વઢવાણ વગેરે નાનાં નાનાં

રાજ્યોએ વિશલનગર ગામ પ્રાહ્મણોના ભોગવટામાં નિર્વિદ્ધે રહેવા દીધાનું જણાય છે. બાટોના ચોપડાઓમાં ગુજરાતના વાઘેલા રાજા વિશલદેવે વિશલનગરનો કિલ્લો સમરાબ્યાનું લખ્યું છે, તે હકીકત પણ ખોટી માનવાનું કારણ નથી. તેણે વિશલનગરનો કિલ્લો સમરાબ્યો હશે અને તેમ કરીને ત્યાંના નાગરપ્રાહ્મણોને અભય આપ્યું હશે. કાલાન્તરે અજમેરનો સુહાણુ વિશલદેવ જનસમૂહના સ્મરણપદ ઉપરથી ખશી જઈને આ વાઘેલા વંશનો વિશલદેવ સ્થાપિત થયો હોય, એમ જણાય છે. અને તેજ કારણથી વાઘેલા વંશના રાજા વિશલદેવ પછી લગભગ પાંચસે વર્ષો પછી થઈ ગયેલ વલ્લભ કવિએ અજમેરના સુહાણુ વિશલદેવનો તે વૃત્તાંત ગુજરાતના વિશલદેવમાં આરોપિત કર્યાનું જણાય છે.

શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસે નાગરસંકીર્તનનામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે તેજ રાજાએ કેટલાક નાગરપ્રાહ્મણોને ચિત્રકૂટપટ્ટી ગામ આપ્યું, તેઓ ચિત્રોડા, પ્રશ્નિપુર આપ્યું, તેઓ પ્રશ્નોરા, કૃષ્ણોર આપ્યું, તે કૃષ્ણોરા અને રેવાતટ ઉપર પદ્મપદ આપ્યું, તેઓ સાંકોદરા કેહેવાયા. (ગુજરાતના પ્રાહ્મણો, પૃ. ૯) પરંતુ તે હકીકતને પણ ઐતિહાસિક પ્રમાણ નથી. ચિત્રકૂટ ઉપરથી ચિત્રોડ નામ પડ્યું હોય તો ચિત્રકૂટ નામની ઉપગતિ તે પૂર્વે ઘણાં વર્ષો અગાઉથી અસ્તિત્વમાં આવી હતી. પ્રશ્નોરાઓને પ્રશ્નિપુર ગામ આપ્યાનું કેહેવામાં આવે છે, તો તે નામના કોઈપણ ગામનો પત્તો મળતો નથી. પ્રશ્નોરાની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં એક દંતકથા આલે છે, તે નોંધી રાખવા યોગ્ય છે. પૂર્વે અહિચ્છત્રથી એક પ્રાહ્મણુ પ્રવાસાર્થે નીકળતાં માર્ગમાં એક પ્રાહ્મણુને ઘેર ઉતર્યો. રાત્રીએ એક રાક્ષસ તે પ્રાહ્મણુના ઘરમાં આવીને તેના એક બાળકને ઉપાડી ગયો. અહિચ્છત્રથી આવેલા પ્રાહ્મણુ પોતાના મંત્રબળથી તે પિશુન (દુહ) ને બાળક સહિત પોતની પાસે ખડો કર્યો. તે ઉપરથી ત્યાર પછી તે પ્રાહ્મણુ અને તેના વંશજો પિશુનહર કેહેવાયા. પિશુનહર ઉપરથી કાલાન્તરે પ્રશ્નોરા કેહેવાયા. (પંડિત હરિકૃષ્ણશાસ્ત્રીપ્રણીત પ્રાહ્મણોત્પત્તિમાર્તંડ, પૃ. ૨૬૦). આ દંતકથા ઉપરથી પણ પ્રશ્નોરાની ઉત્પત્તિ સંબંધમાં કંઈ પ્રકાશ પડતો નથી. વડનગરાદિ છ ભેદો પડ્યા પહેલા જે વિભાગો થઈ ગયા હતા, તેમાં એક વિભાગનું નામ પિષ્ટયા હતું. કદાચ તે પિષ્ટયા તેજ પિશુનહર અને તેજ જ્યોતિ:શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાથી પ્રશ્નોરા કેહેવાયા હશે.

૧૨ વલ્લભ કવિએ નૃસિંહ મહેતાના પુત્ર શામળદાસનો વિવાહ રચ્યો છે, તેમાં વડનગર સંવત્ ૧૨૭૨ (ઇ. સ. ૧૨૧૬) માં ભાગ્યું અને તે સમયે ત્યાંથી નાગરો નાશીને કાઠિયાવાડમાં ગયા, એમ લખ્યું છે. (ત્રિમાસિક પુ. ૯, અ. ૪, પૃ. ૧૩૯). પંડિત ગંગાશંકર પંચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિમાં સંવત્ ૧૨૯૨ (ઇ. સ. ૧૨૩૬) ની સાલ આપી છે. (પૃ. ૬૪) પરંતુ ઇ. સ. ૧૨૧૬ મા અથવા ૧૨૩૬ માં ગુજરાતમાં સોળાંકી રાજા ખીજે ભીમદેવ રાજ્ય કરતો હતો. તેના સમયમાં કુતખુદિને ઇ. સ. ૧૧૯૬ માં આણુથી પાટણ સુધીનો ગુજરાતનો મુલક લુટી ઉગ્ર કર્યો હતો. (ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેશાધિકૃત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ. ૨૩૯) ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૨૯૭ માં અલ્લાઉદ્દિન ખીલજીએ ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યાં સુધી કોઈએ કંઈ હરકત કરી નથી. તેથી ઇ. સ. ૧૧૯૬ માં કુતખુદિને જ વડનગરનો નાશ કર્યાનું સિદ્ધ થાય છે.

રાજ્યો અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા તત્કાલીન શિલાલેખો અને ખીન લેખો ઉપરથી જણાય છે કે-તેવા નાનાં રાજ્યોમાં પણ તેઓનું પ્રાધાન્ય સારી પેઠે હતું આ અરસામાં નાગરોને મેવાડના રાજાઓનાં પણ આક્રમ મળ્યાનું જણાય છે.^{૧૩}

આ સમયાન્તરમાં નાગરોએ માત્ર રાજ્યકાર્યમાં તથા રણમંથનમાં જ પોતાની છાતિ પ્રમાણમાં ધરી છે, એટલું જ નહિ, પણ સરકૂતવાડ મળતી શ્રીશક્તિ કરવામાં પણ બહુ ઉપયોગી ભાગ લીધો છે નાગરીલિપિનો પ્રકાશ અને પ્રચાર કરનારા જેમ નાગરો હતા, તેમ વૈદિક સાહિત્યનો પણ ભાષ્ય અને ટીકા રચીને પ્રથમ પ્રચાર કરનારા નાગરો જ હતા. ધ સ ના ૧૧ મા સૈકામાં આનંદપુરના બ્રાહ્મણ ઉન્નતે ભાગવાના રાજા ભોજના આશ્રય નીચે રહીને વેદ અને વેદોગો ઉપર પ્રથમ ભાષ્યો લખ્યા હતા તેજ અરસામાં દ્વાદ્વિવેદીએ પણ ઋગ્વેદ ઉપર નીતિમંજરી નામનું વાર્તિ અને નીતિમંજરી નામનો નીતિશાસ્ત્રનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચ્યો હતો તે સિવાય મહદેવ, લક્ષ્મીધર, માધવભટ્ટ, વિનાયકભટ્ટ, અનંતદેવ વગેરેએ વેદવેદાંગના ભાષ્યો રચ્યા ઉપરાંત સરકૂત સાહિત્યના અને જ્યોતિષના ગ્રંથો રચ્યા હતા ઋગ્વેદની શાખાપનશાખા તેો નાગરોમાં જ પ્રચલિત છે શાખાપનબ્રાહ્મણ ઉપર વિનાયકભટ્ટે જે ભાષ્ય રચ્યું છે, તે હજુ પણ વિદ્વાનોમાં પ્રમાણિત ગણાય છે ધ સ ના ૧૩ મા સૈકામાં સોમેશ્વર અને નાનક નામના રાજકવિઓએ શુન્નરાતના રાજા વીરધવલ અને વિશલદેવની રાજસભા મળવી સુધી હતી તે સમયમાં એટલે ધોળકાના તેમજ શુન્નરાતના રાજા સારંગદેવના સમયમાં ધોળકાનિવાસી નાગરબ્રાહ્મણ ચક્ર પડિતે નૈપધકાવ્ય ઉપર વર્તમાન પ્રસિદ્ધ ટીકાઓમાં સૌથી પ્રથમ ટીકા લખી હતી તેજ ચક્રપડિતે ઋગ્વેદ ઉપર પણ સ્વતંત્ર ટીકા લખી છે.^{૧૪}

ઐહમાં સૈકાથી સુસલમાનોનું શુન્નરાતમાં રાજ્ય થયું, ત્યારથી સુસલમાન સુત્રાઓએ તથા સુલતાનોએ નાગરો ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી, તેઓને રાજ્યના મોટા મોટા કુદાઓ આપ્યા છે ધ સ ૧૩૪૭ મા મદમદ તખલખ જ્યારે કાશિયાવાડની છત કરવા નીકળ્યો, ત્યારે વડનગરથી નાગરશૃદ્ધય હરિચંદ્ર ધર્મર જે ભાવનગરના સુપ્રસિદ્ધ દાસ અને દેશાઈ કુટુંબનો પૂર્વજ હતો, તે તેની સેનામાં હતો મદમદ તખલખે મોખડાજી ગોહલ પામેથી ગોધા અને પીરમ છતી લીધા, ત્યારે તે હરિચંદ્રે બહુ પરાક્રમ ક્યું હતું તેના બદલામાં બાદશાહે તેને ગોત્રમાં દેશાઈગિરિ અને જગીર તથા શુદીબદરનો દર ધનામમાં આપ્યો હતો.^{૧૫} ધ સ ૧૩૮૪ મા જૂનાગઢની દક્ષિણે કોડીનાર પાસેના પ્રદેશ ઉપર વાળ જાતિનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેના મંત્રીઓ માધવ અને તેનો પુત્ર ધાધ કરીને હતો તે સમયે નાગરશ્રીઓ સગીતવિદ્યામાં કેટલી બરી કુસર, તેમજ ધર્મરમકિતમાં કેટલી બધી પરાયણ હતી, તે બાબતમાં તે ધાધની હાસિ અને જસુ નામની બે પુત્રીઓના સંબંધમાં લખાયેલી પ્રશસ્તિ ઉપરથી માલુમ પડે છે.^{૧૬} ધ સ ૧૪૧૭ મા- જૂનાગઢના રાજા રાજ્યસિંહનો મંત્રી સિંહ નામનો હતો.^{૧૭}

૧૩ ધ સ ૧૨૮૬ ના મેવાડના રાજા અમરસિંહનો આશુપર્વત ઉપર અચળેશ્વર મહાદેવની પ્રશસ્તિનો રચનાર ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) નો રહેવાસી નાગરબ્રાહ્મણ પ્રિયપદ્મનો પુત્ર વેદ્યર્થો હતો (ભાવનગર ઇન્સ્ટીટ્યુશન્સ, ૫ ૮૪)

૧૪ શુદ્ધિપ્રકાશ ૫ ૧૨, અ ૧૫ ૫. ૩૫૧,

૧૫ મન્નિધાયમકરધ્વજમિત્રાયેલતીય કિલ્લ કિલ્લદેવો ॥

ધ. સ. ના ૧૫ સૈકાએ દિગ્ગંતરપ્રસિદ્ધ જૂનાગઢના પરમ ભક્ત અને ગુજરાતિ ભાષાના આદિ કવિ નરસિંહ મેહેતા અને માંગરોળના પરમ ભક્ત પર્વતદાસ જેવાને જન્મ આપી સૌરાષ્ટ્ર દેશને બહુ પવિત્ર કર્યો હતો. આ બંને કાકા ભત્રીજાઓએ સૌરાષ્ટ્રમાં શુદ્ધ વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રકાશ અને પ્રચાર કર્યો હતો. ધ. સ. ૧૪૪૦ માં વડનગરમાં નાગરોની સ્થિતિ બહુ વિભવશાલી હતી. નરસિંહ મેહેતાના પુત્ર શામળદાસનો સસરા મદન મેહેતા ગુજરાતના સુલતાન પેહેલા અહમદશાહ તરફથી વડનગરનો મુખ્ય અમલદાર હતો.^{૧૭}

તેજ સમયમાં એટલે ધ. સ. ના ૧૪ માં અને ૧૫ માં સૈકામાં ધરણીધરે પાણિનિ શિક્ષા નામનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચ્યો, અનંતે કામશાસ્ત્ર અને શ્રીકૃષ્ણ યોગસિદ્ધિ નામના વૈદ્ય ગ્રંથ ઉપર ટીકા લખી. પરંતુ પંદરમા સૈકામાં નાગરોની કીર્તિને અમર કરનાર મહાદેવનો પુત્ર દેવયાજિકે થઈ ગયો છે. દેવયાજિકે કાત્યાયનકલ્પસૂત્ર ઉપર જે ભાષ્ય રચ્યું છે, તે ભાષ્ય તે ગ્રંથ ઉપર રચાયેલાં બીજાં સઘળાં ભાષ્યો કરતાં આજે પણ વિદ્વાનોમાં વધારે પ્રમાણિક ગણાય છે. તેણે તે ભાષ્ય સિવાય શ્રૌતસ્માર્તકર્મના અન્ય અનેક સ્વતંત્ર ગ્રંથો રચ્યા છે.

નરસિંહ મેહેતાના શામળદાસનો વિવાહ નામના કાવ્ય ઉપરથી જણાય છે કે ધ. સ. ના ૧૫ માં સૈકામાં વડનગર જેતું મૂળ નામ આનંદપુર અથવા નગર હતું, તે બદલાઈને વડનગર નામ પડ્યું હતું. અરસામાં નાગરો ગુજરાતનાં નાનાં રાજ્યોમાં જઈને રહ્યા હતા. છતાં વડનગરની જાહોજલાલી જરાપણ ઓછી થઈ ન હતી. ધ. સ. ના ૧૫ અને ૧૬ માં સૈકામાં થઈ ગયેલા અચલદ્વિવેદી અને નારાયણના ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે કે વડનગરના નાગરો વેદવિદ્યામાં કુશલ હતા, એટલુંજ નહિ પણ શ્રૌતસ્માર્તકર્મના અનુષ્ઠાનમાં એટલા બધા ચુસ્ત હતા કે આખું વડનગર યજ્ઞના ધુમ્મસથી જ છવાયેલું રહેતું હતું, કેટલાક નાગરો તો યોગના પણ સંપૂર્ણ અભ્યાસી હતા અને યોગદ્વારાએ અપૂર્વ સિદ્ધિઓ મેળવતા હતા. ધ. સ. ૧૫૨૦ માં ચિતોડના રાણાં સંગે વડનગરના નાગરોની સમૃદ્ધિથી લોભાપ્રતે તે શહેર લુટવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ નાગરોના બ્રહ્મતેજથી અંતઃ જઈ વડનગરને ન લુટતાં વિશલ નગર લુટ્યું હતું.^{૧૮} ધ. સ. ૧૫૨૬ માં જૂનાગઢના મુસલમાન સુબાના મંત્રીઓ કૃષ્ણદાસ અને તેનો પુત્ર સોમનાથ હતા.^{૧૯} ધ. સ. ૧૫૪૪ માં રાજપીપળાના ગોહિલ રાજા પૃથુ-રાજનો મંત્રી વચ્છત્રવાદી હતો. ધ. સ. ૧૫૭૨-૭૩ માં અકબર બાદશાહ બ્યારે ગુજરાત છતવા આવ્યો હતો ત્યાર ગોધાના નાગરગૃહસ્થ શિવદાસના પુત્ર સોમજી દેશાધ્યે શીહો-રના ગોહિલ રાજા અને બાદશાહ વચ્ચે સમાધાની કરાવી, ગોધાખંદર બાદશાહને અપાવ્યું હતું. તેના બદલામાં બાદશાહે સોમજી દેશાધની દેશાધગિરિ વધારી આપી કેટલાક ગામો ધના-મમાં આપ્યા હતા. પરંતુ તે અરસામાં નાગરોનો ખરો પ્રભાવ તો ક્ષાત્રતેજમાં નહિ પણ ગીર્તવાચરતિનર્તનદક્ષે દ્વે સુતે જનયતિ સ્મ સુરુપે ॥ ૩ ॥ હાંસુજામૂંસંજિતે દ્વે મગિન્યૌ વાપીમેતાં કારયમાસતુસ્તે ॥ જાને રંમા મેનકા નાંકલોકાત્ શ્રીસોમેશં સેવિતું ભૂમિમાસ્તે ॥

^{૧૭} મદન મેહેતા વડનગરમાં રજે, અધિપતિ રાયનો કહાવે નામી. નૃસિંહ મેહેતા કેવલ અભ્યસંગ્રહ પૃ. ૭૮

^{૧૮} મીરાતે સીકંદરીનું અંગ્રેજી ભાષાંતર, પૃ. ૧૧૦

^{૧૯} ઉનાના મોટા તલાવનો શિલાલેખ, ત્રિમાસિક, પુ. ૫ અ. ૩, પૃ. ૫૪

મહાવર્ચસમા જ ઝગડી રહ્યો હતો. સ્માર્તકર્મના નિમજો રચનાર, અમલાદવેદી, કાત્યાયન, શકવસત્ર ઉપર દીપ લખનાર રામચદ્ર યાગિક, શ્રોતસ્માર્ત કર્મોના ગ્રંથો ઉપર બ્રાહ્મો, લખનાર વિશ્વનાથ, શાખાયન ગૃહ્યસૂત્રની દીકા લખનાર નારાયણ, વેદાવેદગો ઉપર બ્રાહ્મો લખનાર તથા મત્રચાત્રના ગ્રંથો લખનાર મહાધર અને વેદક ગ્રંથ લખનાર તે મહાધરનો પુત્ર કથ્યાણુ વગેરે થઈ ગયા છે. નારાયણે ગૃહ્યદીપક નામના ગ્રંથમાં પોતાના વંશનો ઇતિહાસ લખતા લખ્યું છે કે-તેના પૂર્વજો ગુજરાતમાં શ્રીપાલલા ગામમાં રહેતા હતા. મૂળ પ્રરૂપ ચક્રાચાર્યના પુત્ર વામનના આખા કુટુંબનો સુસલમાનોએ નાચ કરવાથી તે (આશરે ઇ. સ ૧૪૬૦ મા) નાગપુર રહેવા ગયો હતો, અને ત્યાં કોઈ નાગર, કન્યા સાથે તેણે લગ્ન કર્યા હતા. વામનનો પ્રપૌત્ર નીલકંઠ મદ્રાસ ઇલામમાં રવિપુર ગામમાં રહેવા ગયો હતો, અને ત્યાંના તૈલિંગ બ્રાહ્મણો પાસેથી વેદાભ્યાસ કર્યો હતો. આ ઉપરથી તે અરસામાં નાગરો, મધ્ય પ્રાંતમાં અને મદ્રાસ ઇલાકામાં જઈને વસ્યા હતા, એમ સાબીત થાય છે તે સમયમાં રજપૂતાના ગામ જલોરના નિવાસી પદ્મનાભે, ગુજરાતિ બાપામાં કહાનડે, પ્રબંધ નામનું કાવ્ય લખ્યું છે.

ઇ. સ ના ૧૭ મા સૈકામાં નાગરોને મુગલ બાદશાહ જહાંગીરનો અને ઉદયપુરના રાણાનો આશ્રય મળ્યો હતો. ઇ. સ ૧૨૨૭ મા ત્રવાડી શ્રીરામ નામનો નાગરગૃહસ્થ સુરતના નવાબનો મહા મત્રી હતો. પરંતુ નાગરોનો ખરો ઇતિહાસ તો ઇ. સ ૧૮ મા સૈકાથી પ્રકાશમાં આવ્યો છે. ઇશ્વરદાસ નામના પાટણના નાગરગૃહસ્થે દિલ્હીના બાદશાહ ઐરગઝેમનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મેળવ્યો હતો. ઐરગઝેમે ભેદપુગ ખાલસે કર્યા પછી તે પ્રગણાનો તેને મુશ્કેલી અધિકારી બનાવ્યો હતો. છતાં બાદશાહના કદાચનુ દુર્ગાદાસ રાઠોડની પથુ તેના ઉપર તેટલી જ મમતા હતી. ઇશ્વરદાસે દુર્ગાદાસ રાઠોડની બાદશાહ સાથે સુમેલ કરાવી હતી તેની સેવાથી પ્રસન્ન થઈને બાદશાહે તેને ૨૫૦ સ્વરોનો મનસમ બનાવ્યો હતો. વૃદ્ધાગ્રથામાં વાનપ્રસ્થાશ્રમ ગાળતા ઇશ્વરદાસે ઐરગઝેમ બાદશાહની કારકીદિનો કારસી બાપામાં એક અત્યુત્તમ ઇતિહાસ બનાવ્યો છે.

ઐરગઝેમ બાદશાહના મૃત્યુ પછી મુગલાઈ હિન્નબિન્ન થવા લાગી હતી એક પછી એક દિલ્હીના બાદશાહો નિર્મળ આવતા જતાથી તેઓના સરદારો સ્વતંત્ર થઈ જતા હતા. તેવામાં નાગરોએ પડી ભાગતી બાદશાહીને પોતાથી બનતો ટેકો દબાવે એટલી બધી નિમકકલાલી બતાવી હતી કે મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ તેઓની મુક્ત કંઠે સ્તુતિ કરી છે. ઇ. સ ૧૭૧૪ મા ફરખશીયર બાદશાહે કાચીનિવાસી, ભવાનીચકરને આશ્રાનો ફોજદાર નીમ્યો હતો. આ સમયે ગુજરાતમાં પથુ બાદશાહ તરફના સુગાઓ અદર અદર કલહ કરતા હતા. મરેઠાઓ તે સધિનો લાભ લઈને ગુજરાત પચાવી પડવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તે કારણથી નાગરોને બુદ્ધિમળ અને ચરીરબળ બતાવવાની બારે તક મળી ગઈ તે સમયમાં કેટલાક નાગરો મુસલમાન સુગાઓની નોકરીમાં અને કેટલાક નાગરો મરેઠાઓની નોકરીમાં જોડાયા. ઇ. સ ૧૭૧૬ મા દિલ્હીના બાદશાહના મોટા અધિકારી મીર હસ્માલના ખાનગી કાર્યભારી ભવાનીદાસને પિલાણ ગાવકવાડે મત્રી અને સેનાપતિ નીમ્યો હતો. મુસલમાન સુગાઓ સામે લડવામાં તેમજ કાઠિયાવાડમાં ગાવકવાડની સત્તા સુસ્થાપિત કરવામાં તેણે જે રણચૌક અને ગળજીતિ કરાવતા દર્તાવી હતી, તેના

બહલામાં ગાયકવાડે તેને રૂ. ૬૦૦૦૦) ની વતનદારી કાઠિયાવાડમાં અમરેલી વગેરે ગામોમાં આપી હતી. પરંતુ ઇ. સ. ના ૧૮ માં સૈકામાં નાગરશાહિની હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં ઉલ્લેખ થયેલ અમર કરી જનારા તે માંગરોળના નાગરો જીભીલારામ, તેના ભાઈ ગિરધર બહાદુર અને જીભીલારામના પુત્ર દયાબહાદુરજી હતા. ઇ. સ. ૧૭૧૦-૧૧ માં જીભીલારામનો ભાઈ દયાળ બહાદુર દિલ્હીના બાદશાહ ખીજ બહાદુરશાહના અમીર અઝીમ ખુરાશાનનો મુલ્કી અધિકારી નીમાયો હતો. બહાદુરશાહના પુત્ર ફરખશીયરને દિલ્હીની ગાદી લેવામાં દયાળબહાદુરના ભાઈ જીભીલારામે મદદ કરવાથી તેણે તેને પાંચ હજારી સેનાનો મનસખ બનાવી આપ્યા અને અયોધ્યાની સુબાગિરિ આપી હતી. મહમદશાહ બાદશાહના વખતમાં નિઝામ-ઉલ-મુલ્ક બાદશાહની સામે બંદ ઉઠાવીને દિલ્હી લેવાને આવતો હતો, ત્યારે રજપૂતાનાના રાજાઓની એક સેનાઓની સરદારી લઈને જીભીલારામ તેની સામે થયો હતો. બાદશાહ મહમદશાહે તેને તે ઉપરથી રાજબહાદુરનો ઇલ્કાબ આપ્યો હતો, અને તેની સલાહથી હિંદુઓ ઉપરથી ઝઝીયા વેરો કાઢી નાંખ્યો હતો. (ઇ. સ. ૧૭૧૯). માળવાના મુસલમાન સુબાએ ત્યાં ગેરવ્યવસ્થા કરી નાંખવાથી બાદશાહે જીભીલારામના ભાઈ ગિરધર બહાદુરને માળવાનો સુબો બનાવી મોકલ્યો હતો. તે પ્રસંગે તેણે ઉલ્લેખનીતી કરતો મજબૂત કિસ્સો બંધાવ્યો અને મરેઠા સરદારો ચિમનાજી પંડિત અને ઉદાજી પરમારનો પરાભવ કર્યો. ફરીથી હોલ્કરની સામે લડતાં તેણે પોતાના સ્વામી માટે રણસંગ્રામમાં પ્રાણાર્પણ કર્યું હતું. તેની જગ્યાએ બાદશાહે જીભીલારામના પુત્ર દયાબહાદુરને મોકલ્યો. નિઝામ-ઉલ-મુલ્કની ઉસ્કેરણીથી મરેઠાઓએ માળવા જીતી લેવાને પુનઃ ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો; માળવાના સધળા તાલુકદારોને લાલચ આપી પોતાના પક્ષમાં લીધા, અને રાજા દયાબહાદુર ઉપર પણ તે યુક્તિનો પ્રયોગ કરતાં જ્યારે ફાવ્યા નહિ ત્યારે બાજીરાવ પેશવા અને હોલ્કર પોતે પ્રચંડ સેના લઈને માળવા ઉપર ચડી આવ્યા. માળવાના તાલુકદારો ફરી બેઠા હતા, અને રાજા દયાબહાદુરે દિલ્હીથી વધારે લશ્કરની મદદ મગાવ્યા છતાં, તે મદદ તેને આવી ન હતી, છતાં માત્ર ૨૦૦૦ સૈનિકો સાથે તે મરેઠાઓની બારે સેના સામે ધાર અને અંજાર વચ્ચે તર્લા ગામ પાસે પર્વતોની તળાટીનો માર્ગ રોકીને અડગ ઉભો રહ્યો, અને મરેઠાઓ સામે ચર્મોપલીના જેવું ઉગ્ર યુદ્ધ કર્યું. મરેઠાઓ અસંખ્ય સેના છતાં જ્યારે ફાવ્યા નહિ, ત્યારે કોષ્ટ નિમકહરામ તાલુકદારે પર્વતની પાછળથી જવાનો માર્ગ બતાવતાં મરેઠાઓનું ૧૨૦૦૦ યોદ્ધાઓનું સૈન્ય દયાબહાદુરની પછવાડે મેદાનમાં આવી, તેને ઘેરી લીધો. છતાં પણ પોતાનાં સધળાં માણસો કંપાઈ જતાં સુધી આ શુરવીર નાગરવીર સ્પાર્ટનવીર લીયોનીડાસની પેઠે રણસંગ્રામમાં ઝઝૂમીને છેવટે પોતાના રાજાને માટે પોતાના કાકાની માફક તેજ સ્થળે પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી.

મરેઠાઓ આ વિજયથી ઉત્તેજિત થઈને શુજરાતનાં ગામો લુટવા લાગ્યા. ઇ. સ. ૧૭૨૫ માં મરેઠા સરદાર અંતાજી બાસ્કરે ઇડર તરફથી આવીને વડનગરને ઘેરો ઘાલ્યો. ત્યાંના શ્રીમંત નાગરોએ શુજરાતના સુબા સરખુલ્લંખાનની મદદ માગવા છતાં, તેણે મદદ નહિ આપ્યાંથી મરેઠા સરદારને ચાર લાખ રૂપિયા આપી પાછો કાઢ્યો. તે સમયે સુરતના નવાબ ફરતખઅલી પાસે કૃપાશંકર નામનો સેનાપતિ હતો. તેણે મરેઠા સરદાર કંતાજી કદમબાડેને સુરત આગળ હરાવ્યો હતો. કંતાજી કદમબાડેએ તેનું વેર લેવાના ઇરાદાથી ઇ. સ. ૧૭૨૬ માં વડનગરને ફરી ઘેરો ઘાલ્યો, નાગરોનો પરાજય કર્યો, વડનગર લુટ્યું અને બાળી નાંખ્યું.

નાગરો મરેહાઓના ત્રાસથી નાશીને કાઠિયાવાડ અને ગજપૂતાનામાં ગયા થોડા ઘણા ત્યાં રહ્યા, તેઓને પણ મરેહાઓએ જ પીને બેસવા દીધા નહિ ધ સ ૧૭૩૫ મા તેજ કતાજી અને હોદ્દરે મળીને દાતા ગામ છુટ્યું દાતામા વડનગરા નાગરો રહેતા હતા, તેઓ હુગરોમા નાશી જતા હતા, તેઓને પણ મરેહાઓએ માર્ગમા પકડી પાદી હુંડી લીધા આ બનાવથી વડનગર નાગરોથી ખાલી થઇ ગયું, અને ફરીથી તેમા તેઓનો જમાવ થવા પામ્યો નથી

એક તરફ પેશવાના સરદારે અને હોદ્દરે નાગરોની પાલખાલી કરી નાખી, ત્યારે બીજી તરફ ગાયકવાડે તેઓની ખરી કિંમત પીછાની હતી ધ સ ૧૭૪૦ ના અગસામા જૂના ગઢના નાગરગૃહસ્થ બાણજીભાઈ દામાજી ગાયકવાડના મત્રી અને મુખ્ય સલાહકાર હતા બાણજીભાઈએ સન્ન્યસ્ત ધારણ કરી નોકરીનું રાજીનામું આપ્યાથી તેની જગ્યાએ ગાયકવાડ સરદારે ગોવાભાવનગરના દાસકુદુબના મૂળ પુરુષ રણછોડદાસને નીમ્યા ધ સ ૧૭૬૮ મા દામાજી ગાયકવાડનું મૃત્યુ થયા બાદ ગાદીને માટે ઉઠેલી ખટપટમા રણછોડદાસ દામાજીના ખરા વારસ કતોહસિહજીના પક્ષમા રહ્યા અને તેઓને ગાદી અપાવવામા સફળ થયા ૧૮૦૬ સિંહ ગાયકવાડને અંગ્રેજ સરકાર સાથે પણ વેનનસ્ય થયું હતું, તેનું પણ તેઓએ ઉત્તમપક્ષના વિશ્વાસથી સમાધાન કર્યું હતું તેજ અરસામા જૂનાગઢમા જગન્નાથ ઝાલા દીવાનપદે હતા, જેઓની સેવાના બદલામા નવાન સાહેબે તેઓને એક ગામ ધનામમા આપ્યું હતું

અરાઢમા સૈકામા હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમા નામ અમર કરી જનારા જેમ રાજા હખીલરામ અને તેઓના ભાઈ તથા પુત્ર થઇ ગયા, તેમ તેજ સમયનાંતરમા જૂનાગઢના રાજ્યમા અમરજી દીવાન અને તેઓના પુત્ર રણછોડજી દીવાન તથા ભાવનગરના રાજ્યમા રૂપજી દેશાઈ અને સોમજી દેશાઈ થઈ ગયા છે અમરજી દીવાને બાબીકુળનો પ્રતાપ આપ્યા કાઠિયાવાડ ઉપર વિસ્તાર્યો, ત્યારે રૂપજી દેશાઈ અને સોમજી દેશાઈએ ભાવનગરના રાજા વખતસિંહજીની સેવામા રહીને ભાવનગરના રાજ્યનો પૂરેપૂરો વિસ્તાર કર્યો હતો

ધ સ ના ૧૮ મા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમા ખભાતના નવામ મોમીનખાનનો દીવાન અને સેનાપતિ શશુરામ ફરીને હતા શશુરામની સ્વામીભક્તિ, વીરતા અને રાજકાર્યક્ષમતા રાજા દયાનંદાદેવથી ઉતરે તેવા ન હતાં મોમીનખાનને એક તરફથી મુમલખાન સરદારો સામે અને બીજી તરફથી મરેહાઓ સામે ટક્કર ઝીલવાની હતી સ્થાપી રાજસત્તાના અભાવે કાળીઓ અને બીનેનો ઉપદ્રવ પણ અસભ્ય થઇ પડ્યો હતો મોમીનખાને શશુરામની મદદથી જ અમદાવાદ સર કર્યું અને ત્યાંના વલંદા લોકોને મેહેવાસીઓના ત્રાસથી મુક્ત કર્યા તેવામા બાલાજીગવ પેશવાએ સદાસિવ રામચંદ્રને અને દામાજી તથા ખડેરાવ ગાયકવાડને અમદાવાદ તામે કરવા મોટી સેના સાથે મોકલ્યા, તેઓએ અમદાવાદને ઘેરો ધાસ્યો અને આખા વર્ષ સુધી છુટક છુટક યુદ્ધો કર્યા છતાં જ્યારે તેઓના સઘળા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા, ત્યારે શશુરામને ફાંસીનો પ્રયત્ન પણ અજમાવી જોયો શશુરામમા ખરું નાગરત્વ હતું તે જાણતો હતો કે મોમીનખાનના ઘરકરનો મોટો ભાગ નાશ પામ્યો છે, શુઅમગથી અવશિષ્ટ સેનામાં તેમજ શહેરની વસ્તિમા સપૂર્વ અસતોષ ફેલાયો છે, છતાં તે સ્વામીભક્તિમાંથી અને કર્તવ્યપણામાંથી જરા પણ વિચલિત થયો નહિ મરેહાઓની અધમ માગણીના પ્રત્યુત્તરમાં તે કિશામી રહેલા ઘરકરને લઇને એક્ટમ જલારનીમ્ણા પડ્યો અને મરેહાઓ ઉપર અકસ્માત ધસારો કર્યો તેની આવી શુદ્ધ નિગમી ધધિરે તેને તે સમયે તો વિનય આપ્યો ખરો,

પરંતુ અંતે મરેઠાઓની પ્રચંડ સેના સામે તેનાથી વધારે વખત ટકી શકાયું નહિ. મોમીખાન પણ નિરાશ થઇ ગયો અને અમદાવાદ તેમજ શંભુરામને મરેઠાઓને સોંપી દેવાની શરતે સંધિ કરી. મરેઠાઓ શંભુરામને તથા તેના આખા કુટુંબને કેદી બનાવી વડોદરે લઇ ગયા, ત્યાંથી તેઓને પુત્રે મોકલાવી દીધાં. પુત્રામાં શંભુરામને પેશવાની મોટી સેનાનો અધિપતિ બનાવી નિઝામની સેના સામે લડવા મોકલ્યો. તેણે તે પ્રસંગે નિઝામની સેના સાથે અનેક યુદ્ધો કર્યા અને નિઝામે પેશવાના જેટલા કિલ્લા લીધા હતા, તે સધળા પાછા હસ્તગત કર્યા. આથી પ્રસન્ન થઇને પેશવા સરકારે શંભુરામને મોટા માન સાથે ગાયકવાડના મંત્રી અને સેનાપતિ તરીકે વડોદરે મોકલ્યા. શંભુરામના મૃત્યુ પછી તેના પુત્ર નલુલાલે પણ ગાયકવાડ સરકારના સેનાપતિ તરીકે પોતાના પિતાના જેવાં પરાક્રમેથી અક્ષય કીર્તિ સંપાદન કરી છે. અઘાપિ પર્યન્ત શંભુરામના વંશજો ઉત્તરોત્તર ગાયકવાડ સરકારની સેવા કરે છે અને ગાયકવાડ સરકારે પણ તેઓના પૂર્વજોએ કરેલી ખીછાન કરવામાં કદિપણ વિસ્મરણ કયું નથી.

કેટલાક હસ્તલિખિત પુસ્તકો ઉપરથી જણાય છે કે તેજ અરસામાં નાગરોને જયપુરના મહારાજ સવાઈ માધવસિંહનો આશ્રય મળ્યો હતો, અને નાગરો જયપુર તથા અંબરમાં જઇને વસ્યા હતા.^{૨૦}

ઈ. સ. ના ૧૭ મા સૈકાથી હિંદુસ્થાનના સાક્ષરોએ સંસ્કૃત ભાષાને વળગી ન રહેતાં, માતૃભાષામાં પોતપોતાની કલમનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો હતો. છતાં સત્તરમા સૈકામા કાશી નિવાસી દેવભદ્ર પાઠકે તો ઐતરમાર્ત ગ્રંથો ઉપર અનેક ભાષ્યો અને ટીકાઓ તેમજ વેદાન્તના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ, વેદાન્તસાર ઉપર સુમોધિની નામની ટીકા સંસ્કૃતમાં લખી છે. તે સમયે ગુજરાતમાં અંબાતના નિવાસી શિવદાસ અને વિષ્ણુદાસ, પાટણના નિવાસી વિશ્વનાથ જાની અને સુરતના શિવાનંદ તેમજ કાઠિયાવાડમાં દેવીદાસ અને તેના પુત્ર-હરિભદ્ર, કાલીદાસ અને ત્રિકમદાસ તથા મનોહર સ્વામી ગુજરાતી ભાષામા જ્ઞાન, ભક્તિ અને સાહિત્યના રસિક અને લોકપ્રિય કાવ્યો રચીને સંસ્કૃત વિદ્વાનો સાથે સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા હતા. જૂનાગઢના રણછોડજી દીવાને તો દારસી ભાષામાં ઇતિહાસના અને ખીજા ઉત્તમ ગ્રંથો રચ્યા છે. પરંતુ અરાઢમા સૈકાને કીર્તિપ્રભાવથી જ્યોતિર્ભય કરનાર તો સાડોદરા નાગર દયારામભાઈ જ છે, જેનો વાણીમય અક્ષરદેહ ગુજરાતી ભાષાના અસ્તિત્વ સુધી કદિ પણ નિસ્તેજ થઈ શકે તેમ નથી. તે સમયમા શંભુરામના પુત્ર નલુલાલના પરાક્રમેનો ઝંકાર કરનાર શોભારામ કવિએ અને તેના પૂર્વજ આદિતરામ કવિએ પ્રજાભાષામાં પ્રતિભાશાલી કાવ્યો રચ્યા છે.

ઈ. સ. ૧૯ મા સૈકામા બ્રિટિશ સરકારની સામ્રાજ્યસત્તા સર્વત્ર સુસ્થાપિત થવા લાગી હતી. જેણે શાસનની સાહાય્યથી રણક્ષેત્ર ઉપર આત્મખળની કસોટી દર્શાવતા હતા, તેઓને શસ્ત્રો દેંદ્રા દધ કલમ ધારણ કરવાની આવશ્યકતા પડી હતી. નાગરો તો પ્રકૃતિએ જ કલમના વિલાસી હતા, એટલે આ શાંતિનો સમય તેઓને પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ-ખરૂં નાગરત્વ દર્શાવવાને માટે બહુ અનુકૂળ થઈ પડ્યો. હિંદુ રાજ્યકાળમાં પ્રજા અને રાજા વચ્ચે તથા મુસલમાન અને મરેઠાઓના સંક્ષોભસમયમા નાનાં નાના દેશી રાજ્યો અને સામ્રાજ્ય વચ્ચે

મધ્યસ્થ રહી, ઉભય પક્ષોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી, ઉભયના હિતો સાચવવામા જેમ તેઓએ પોતાનું બુદ્ધિચાતુર્ય વાપર્યું હતું, અને તેમ છતાં પણ પોતાના ગળ માટે-પછી તે સર્વેપરિ સમ્રાટ હોય કે નાનામા નાનો તાલુકદાર હોય, તેઓને માટે પણ પ્રાર્થાર્થક થઈ હતું, તેમ હવે અધિક બુદ્ધિશાની બ્રિટિશ મુત્સદીઓ સાથે નાના મોટા રાજ્યોના હિતોનું રક્ષણ કરવામા તેઓને બુદ્ધિયુધ્ધા કરવાના અનેક પ્રમંચો પ્રાપ્ત થયા હતા. ૪ સ ૧૮૨૪ ના અરસામા સિધિયા સરકારના મંત્રી બળવતરાય મુનશીએ તેની જ રીતે તેઓની અમૂલ્ય સેવા કરી હતી, જેના બદલામા તેઓને સાત ગામો ઇનામમા મળ્યા છે, જે હજુ પણ તેઓના વચ્ચેના કબજા ભોગવટામા છે. શુજરાત અને વિશેષતઃ કાઠિયાવાડનો તે સમયનો ઇતિહાસ તો નાગરગાતિનો જ ઇતિહાસ છે. કાઠિયાવાડના જુદાજુદા દેશીરાજ્યોની જે સ્વતંત્રતા સમયગાળે રહી છે, છિન્નભિન્ન છુટાછુટા રજકણોમાથી જેઓ મંથરપો પ્રાપ્ત કરી બહોળલાલી ભોગવવાને સમર્થ થયા છે, તે સર્વનું નિમિત્તકારણ નાગરગાતિ હતી, એમ કહીએ તો ખિલકૂલ અતિથયોક્તિ નથી. દેશી રાજ્યોના હિતો માથે નીકરતાથી ચીન-ટપણે વળગી રહ્યા છતાં, તેઓએ બ્રિટિશ સરકારની મમતા અથવા વિશ્વાસમા ખામી આવવા દીધી નથી. કાઠિયાવાડના સંપૂર્ણ અનુભવી પોલીટીકલ એજન્ટ ઈર્નલ હટ્ટર સાહેબે એક પ્રસંગે કહ્યું છે કે-“નાગર બ્રાહ્મણો બ્રિટિશ સરકારના એટલા બધા નિકટના સબધમા આવેલા છે કે તેને લીધે તેઓની બ્રિટિશ રાજ્ય તરફની રાજ્યભક્તિ તદ્દન અડગ જ રહી છે અને બ્રિટિશ સરકારના આશ્રય નીચે હિંદુસ્થાનની અભિવૃદ્ધિ અને ઉન્નતિ કરવામા તેઓ પોતાથી બનવું ક્યાં વિના રહેશે નહિ.” ૨૧

આ સમયાન્તરમા જુદા જુદા દેશી રાજ્યોમા અને ખુદ બ્રિટિશ રાજ્યમા એટલા બધા નાગરગૃહયોએ પોતાની પ્રતિભા દર્શાવી છે કે તે સધળાઓનું દિગ્દર્શન આ સ્થળે કરાવવું, તે અશક્ય જ છે. તેમ છતાં કંચના રાવને બ્રિટિશ સરકાર સાથે કાયમની મૈત્રી કરાવી આપનાર લક્ષ્મીદાસ દીવાન, જૂનાગઢના અને તથા દીવાન તથા ગોકુળજી ઝાલા, ભાવનગરના પરમાનંદાસ તથા આખા હિંદુસ્તાનમા અને હિંદુસ્થાનની મહારાણીઓની અપ્રતિમ કીર્તિઝંકરી રહી છે. તેમજ જેઓને પ્રેક્ટિકલ મેક્ષમ્યુલર જેવાએ કાઠિયાવાડના ‘મહાન વૃક્ષાત્માનું’ ઉપનામ આપ્યું છે, તેવા ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઝોઝા, ભાવનગરના લાલામુલ્ય તથા મોતીમુલ્ય, ગોડગ અને વઢવાણનો એકસાથે કાર્યભાર કળાર ફુલંબજી મૂળશંકર-એઓના નામે તો કંઈ કાઠિયાવાડના ઇતિહાસમાથી કદિપણ છુટાઈ જાય તેવ નથી. શુજરાતમા દેશીરાજ્યો અને બ્રિટિશ સરકારના વાઘાઓનું ઉભયના સંતોષપૂર્વક સમાધાન કરવામા નાગરોએ ઓઝો ભાગ લીધો નથી. તે સધળાઓમા અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ ભોળાનાયમાણના પિતા સારામાલ અને તેઓના પૂર્વજોએ ગાયકવાડ સરકારની જે અમૂલ્ય સેવા બજાવી હતી, તેનો યોગ્ય બદલો તે સરકાર તરફથી તેઓને મળ્યા વિના રહ્યો નથી. છેવટ ઘણા કટાક્ષીના મામલામા ગાયકવાડના રાજ્યહિતનું યથાર્થ સંરક્ષણ કરનાર દીવાન મણિભાઈ જયભાઈની સર ની માધવરાવ જેવાએ પણ મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે. ૨૨

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો પાયો દૃઢ થતાંની સાથે જ આખા દેશમાં શાંતિ પથરાઇ ગઇ હતી. હિંદુઓ અને મુસલમાનો પરસ્પર સ્પર્ધાનો ત્યાગ કરી પ્રાપ્ત સ્થિતિનાં કારણોત્તર નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા, અને તેને પરિણામે પ્રવૃત્તિના એકેએક ક્ષેત્રમાં જનગૃતિ વ્યાપી ગઇ. બંગાળમાં રાજા રામમોહનરાયે નવીન યુગની સ્થાપના કરી જે અગ્નિ પ્રકટ કર્યો, તેની જવાબા દક્ષિણમાં થઇને ગુજરાતમાં પણ આવી પોહોચી. ગુજરાતમાં સંસારસુધારાનો પ્રથમ ઝુંડો ઉઠાવનારાઓમાં સુરતના નાગરજ્ઞાણેશ મહેતા દુર્ગારામ મંછારામ, કવિ નર્મદાશંકર અને મહીપતરામ રૂપરામ હતા. મહીપતરામ રૂપરામે તો જાતિભેદ આપીને પણ ગુજરાતિઓને માટે પરદેશનાં દ્વારો ઉઘાડી નાખ્યાં; ભોળાનાથ સારાભાઈએ ઉપનિષદધર્મનો સ્વીકાર કરી સમયને અનુકૂળ વિશુદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરવા સંપૂર્ણ પ્રયત્ન કર્યો. સામાજિક રીવાજોની વિશુદ્ધિ કરવામાં રાવ બહાદુર લાલશંકર ઉમિયાશંકરે પોતાનું નિખિલ જીવન સમર્પણ કર્યું હતું. પરંતુ તે સમયમાં યુદ્ધિક્ષેત્રમાં પણ નાગરોએ ઓછો ભાગ લીધો નથી. ઇંગ્લાંડ સાથે નિકટ સંબંધમાં આવતાં ઇંગ્લેન્ડ સાહિત્યનો અભ્યાસ થવા માંડ્યો. તેને પરિણામે દેશીય સાહિત્યમાં પણ સંસ્કૃતિ થવા લાગી. ગુજરાતિ ભાષામાં નવી પદ્ધતિ પ્રમાણે શિષ્ટ ગદ્ય લખવાનો પાયો નાંખનાર કવિ નર્મદ જ છે; પ્રથમ કોષકાર તરીકે, પ્રથમ પૌરાણિક કોષ રચનાર તરીકે અને સ્વદેશના પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસ સાથે જગતના ઇતિહાસનો પ્રથમ સ્વાદ ચખાડનાર તરીકે કવિ નર્મદાશંકરે પોતાનું નામ ગુજરાતિ ભાષામાં અમર કરી મુક્યું છે. જેમજેમ વખત જતો ગયો, તેમતેમ ધર્મવિચારમાં અનેક સંક્ષોભો અને વિખલવો થવા લાગ્યા. તેવા સમયમાં વેદાન્તનું ખરૂં રહસ્ય ગુજરાતિ ભાષામાં ઉતારનાર અને તેને જનપ્રિય કરનાર સાક્ષરવર્ષ મનઃસુખરામ સૂર્યરામ અને મણિભાઈ નલુભાઈનાં નામોમાં હજી પણ ઉમેરો થવા પામ્યો નથી. તે સાથે સાક્ષરજીવનનું રહસ્ય પ્રકટ કરનાર, તેનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ પોતાના જીવનથીજ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવનાર અને આદર્શનવલગ્રંથાવલીથી આખા હિંદુસ્થાનમાં પોતાનાં કીર્તિંકરણો પ્રકટાવનાર સાક્ષરોત્તમ ગોવર્દનભાઈનું નામ પણ ગુજરાતિ ભાષાના અસ્તિત્વ સુધી અમર જ રહેશે, એમા કંઈ શંકા નથી. નાગરોએ એ પ્રમાણે ગુજરાતિ વાર્ધેયની સેવા કરી છે, તેમ સંસ્કૃત વાર્ધેયનો કેવળ ત્યાગ કર્યો નથી. મોરખીના શીઘ્રકવિ શંકરલાલ મહેશ્વરે મહા મહોપાધ્યાયની પદવી સંસ્કૃત વાર્ધેયની સેવાથીજ મેળવી છે.

અલખત, સમય વિદ્યતાના વેગે બદલાતો જાય છે; જૂનો ક્રમ બદલાઇ તેનું સ્થળ નવો ક્રમ લે છે. છતાં જે નાગરજ્ઞાતિની નસોમાં અલ્પત્વનું રક્ત હજાર પંદરસે વર્ષોથી વહેતું રહ્યું છે, તે નાગરજ્ઞાતિ ગમે તેવી પરિસ્થિતિમા પણ પોતાના પરંપરાગત વારસાનો ત્યાગ કરે તેમ નથી, એમ પ્રજ્ઞના જ હિતમા સકળ જીવન વ્યતીત કરનાર ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક, સરદારબહાદુર ચિતુભાઈ તથા અલ્હાબાદના પંડિત મુંદરલાલે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. આજે પણ બનારસના રાજા માધવલાલ મુનશી, ગુજરાતકાઠિયાવાડમા સર. પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી, ઝોનરેબલ લલુભાઈ સામળદાસ તથા વડોદરાના દીવાન મનુભાઈ નંદશંકર તેમજ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અપ્રતિમ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરનાર અને હિંદુયુનિવર્સિટીના પ્રિન્સીપાલ આનંદશંકર બાપુભાઈ-મત્યાદિ નરરતોને જે જ્ઞાતિએ ઉત્પન્ન કર્યા છે, તે જ્ઞાતિનું અંતઃસત્ત્વ લેશ પણ ઓછું થયું છે, એમ માનવાને કારણ નથી.

એ પ્રમાણે નાગરચાતિતું લગભગ ૧૮૦૦ વર્ષના દીર્ઘકાળનું દિગ્દર્શન છે નાગરચાતિનો તેટલા સમયમા આખા હિંદુસ્થાનમા એક હોયો બીજા હોય સુધી વિસ્તાર થઈ જવાથી તેમજ સાધનનો કેવળ અભાવ હોવાથી, તેની ઝાંખી રૂપરેખા આલેખવાનું પણ અશક્ય જ છે છતાં પણ આ સ્થળે આટલું લાગુ દિગ્દર્શન કરાવવામા નાગરચાતિનું યશોગાન કરવું, તેવો ઉદ્દેશ નથી હિંદુસ્થાનમા એવી અનેક ચાતિઓ થઈ ગઈ છે, અને હજુ પણ હયાત છે કે જે ચાતિઓએ નાગરચાતિ કરતાં હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસનું નિરૂપણ કરવામા બહુ અમૂલ્ય ભાગ લીધો છે, તે લક્ષ્યગદાર નથી ઉદ્દેશ માત્ર એટલો જ છે કે જે નાગરચાતિની આરંભથી અધ્યાવધિપર્યંત દિનપરદિન વૃદ્ધિ, ઉન્નતિ અને વિસ્તૃતિ થતી આવી છે, તે ચાતિનું મૂળ વિદેશીય હોય શકે નહિ, તે બતાવવાનો જ છે પ્રેરિસર રીજનવે અને ડોન્કે રટરાદિ વિકાસક્રમવાદીઓએ સિદ્ધ કર્યું છે કે હરકોઈ એક જાતિ વિદેશમા જન્મે તે દેશની જાતિ સાથે લગનમંબંધથી સંતતિ પેદા કરે તો તે ચંતતિનો વચ્ચે વૃદ્ધિ પામતો નથી, અને કદાચ પામે તો બહુ નિરૂપ્ત અવસ્થા ભોગવે છે ૨૩ મધ્ય કાળમા હિંદુસ્થાનમા ધસી આવેલી લગભગ સઘળી જાતિઓના તેવા જ હાલ થયા છે જે ચક્ર લોકો કાસ્મીરથી આરબી નાસિક સુધી પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનના એક વખત સ્વામી હતા, તેઓનું નામ માત્ર શિલાલેખો અને શિક્કાઓમા જ રહ્યું છે એક વખત આખા કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતને ઉત્તરિને શિખરે પહોંચાડનાર મૈત્રિકો આજે કાઠિયાવાડના એક ખુણામા મેહેરના નામથી સાધારણ ખેડુઓની દશા ભોગવે છે લગભગ અર્ધ હિંદુસ્થાનને જીતી લેનારા ગુજર્નર હાલમા પળખ, રજપુતાના અને ગુજરાતમાં નિરૂપ્ત ચાતિઓમા વેહેચાઈ ગયા છે હારે નાગરખડમા લખ્યા પ્રમાણે શિવજીએ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામવાનું વરદાન આપેલી ૨૪ નાગર-ચાતિની તો ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી જ આવી છે સમયને અનુસરીને તેઓને ક્ષાત્રતેજનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો હતો, સમયને અનુસરીને હજુ પણ અક્ષવર્ચસૂને બાધક ઇતર અનેક વેધો તેઓને ભજવવા પડ્યો પરંતુ વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્રાદિ આર્ષ ઋષિઓથી ઉતરી આવેલું અક્ષવર્ચસૂ તેઓએ ખોઈ નાંખ્યું નથી, ઋષિગત બીજતત્ત્વ અખંડિત અને અવિભિન્ન તેઓમા આદ્યુ આબ્યુ છે છતાં પણ તેજ નાગરચાતિનું વિદેશીય મૂળ માનનારાઓ કુદર તના કાંપકાણું ભણી નેમને અચાન બતાવે છે, એમ કહ્યા વિના આલે તેમ નથી હજુ પણ તે જ નાગરચાતિ સમયને અનુસરવા છતાં ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વરને પોતાના હૃદયાકાશમા સતત રાખ્યા કરશે અને ગમે તેવી સ્થિતિમા, ગમે તેવા સ્થળેમા, તેમજ ગમે તેવા મંથેગોમાં પોતાના નાગરત્વનું રક્ષણ કર્યા કરશે, તો તે જ હાટકેશ્વર તેઓનો કદિ પણ ત્યાગ કરશે નહિ, તે નિશ્ચય છે

ઉત્તારાર્ધ સમાપ્ત

૨૩ જીએ પાછળ પૂર્વાર્ધ ૫ ૧૨

૨૪ નાગર ખડ ૨૦ ૧૧૬

તતસ્તેવા સુતે પૌત્રે નૃત્પિમિષ્ઠ સહસ્રશ ॥
તત્પુર ધૃદ્ધિમાપન્નં કુંવારુરિષ દ્વિજા ॥

૧૦ પરિશિષ્ટ.

નાગરોત્પત્તિ સાથે સંબંધ ધરાવનારા શિલાલેખો તથા તામ્રપત્રો.
(ક્ષત્રપરાજ નહપાનના જમાતા ઉપવદાતનો લેખ)

(૧) નાસિકની શુદ્ધાનો નહપાનના જમાઇ ઉપવદાતનો લેખ. આ લેખ ક્ષહરાત ક્ષત્રપ નહપાનના જમાઇ દીનીકપુત્ર ઉપવદાતે કોતરાવેલો છે. તેમાં લખ્યું છે કે-તેણે (ઉપવદાતે) નાસિક જિલ્લામાં ત્રિરશ્મિપર્વત ઉપર એક ગુફા બંધાવી; ત્રણ લાખ ગાયોનું દાન કર્યું; વર્ણ-શાયા નદી ઉપર પગથીયાનો ઘાટ બંધાવ્યો. દેવસ્થાનેને અંગે તથા બ્રાહ્મણોને સોળ ગામો દાનમાં આપ્યા; પ્રતિવર્ષ એક લાખ બ્રાહ્મણો જમાડતો; પોતાને ખર્ચે સોમનાથ અથવા પ્રભાસપાટણમાં આઠ કન્યાદાનો આપ્યાં; ભરૂચ (ભરૂચ) માં, માળવામાં આવેલ દશપુરમાં, ગોવર્ધનમાં, સોર્પારગ એટલે વસાઇ પાસે આવેલા હાલના સુપારા ગામમાં, ચત્વરો (ચોત-રાઓ), ધરો તથા ઉતરવાના સ્થાને બંધાવ્યાં; વાડીઓ બંધાવી તથા કુવા અને તળાવો બોદાવ્યાં.....એક વર્ષાઋતુમાં પોતાના ઉપરિ રાજની આગ્રાથી ઉત્તમ-ભદ્ર જાતિના ક્ષત્રિયો જેઓના ઉપર માલવલોકોએ ચઢાઇ કરી હતી, તેઓને મદદ કરી અને માલવલોકોને હાકી કાઢ્યા; લાંથી તે યુધ્ધરોમાં ગયો અને ત્યાં સ્નાન કરી ત્રણ હજાર ગાયો તથા એક ગામ દાનમાં આપ્યું.

(Epigraphia Indica, Vol. VIII pp. 78-85, તથા દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ, (શુજરાતિ ભાષાંતર, પૃ. ૨૭)

વલ્લીપુરના રાજાઓનાં તામ્રપત્રો.

(૨) ઇ. સ. ૫૨૭ વલ્લીસંવત્ ૨૦૭ નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં હસ્તકવપ્ર (હાથપ) પ્રગણામાં આવેલા કુકુટ (કુકડ) ગામમાં મહારાજશ્રી ધ્રુવસેન ૧ લાએ અથર્વગોત્રના સચિતિ-શર્મા નામના બ્રાહ્મણને ૧૦૦ પાદાવર્ત જમીન કુવા સહિત દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે.

સચિતિશર્મા અથર્વવેદી હતો. તેથી કાઠિયાવાડમાં અથર્વવેદી બ્રાહ્મણો આટલા બધા વેહેલા આવીને વસ્યા જણાય છે.

હાથપમાં નાગરબ્રાહ્મણોનું અતિ પ્રાચીન નીલકંઠમહાદેવનું મંદિર છે. (Indian Antiquary, 1876 pp. 204-6 તથા પ્રાચીન લેખમાળા ભા. ૧, પૃ. ૧૩).

(૩) ઇ. સ. ૫૪૧ વ. સં. ૨૨૧ નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં મહારાજશ્રી ધ્રુવસેન ૧ લાએ આનર્તપુરનિવાસી બ્રાહ્મણ રકંદ્રનાત અને શુહત્રાતને સમીહંબર ગામમાં...વાવ ૬ ધર્યાદિ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે.

(ત્રિમાસિક, પુ. ૪, અં. ૧ પૃ. ૧૯)

(૪) ઇ. સ. ૫૭૨ વ. સં. ૨૫૨ નાં તામ્રપત્રો. આ તામ્રપત્રોમાં મહારાજ શ્રી. ધરસેન રાજાએ આનર્તપુરનિવાસી રૂદ્રધોષપુત્ર રૂદ્રગોપને અંબરેણુપ્રગણામાં ઇષ્ટિકાનક ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે. (ત્રિમાસિક, ઉપર મુજબ. આ તામ્રપત્રનું રવિંગ રાજ-કોટ મ્યુઝયમમાં છે.)

(૫) ઇ. સ. ૫૯૦ વ. સં. ૨૭૦ નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં મહારાજ શ્રીધરસેન ૨ જાએ આનર્તપુરથી નીકળી ખેટક (ખેડા) માં રહેવા આવનારા બ્રાહ્મણ...મિત્રના

પુત્ર વિષ્ણુમિત્રને જેટકનિલ્લામાં અશિલાપશ્ચિમાં નામનું ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે (Indian Antiquary Vol VII, pp 71-3 તથા પ્રાચીન લેખમાળા ભા ૩ પૃ ૧૭૭ તથા ત્રિમાસિક, ઉપર મુજબ)

(૬) ઇ સ ૬૦૭ વ મ ૨૮૭ નું તામ્રપત્ર આ તામ્રપત્રમાં મહારાજ શ્રીધરસેન ૩ નાં એ આનર્તપુરથી નીકળી વલ્લભીપુરમાં રહેવા આવનારા બ્રાહ્મણ મદારકના પુત્ર ભદ્રિને કાલાનક ગામમાં ૧૬ ખાંદાવર્ત જમીન વાવ સહિત આપ્યાનું લખ્યું છે (ત્રિમાસિક, ઉપર મુજબ)

(૭) ઇ સ ૬૫૦ વ મ ૩૩૦ નું તામ્રપત્ર આ તામ્રપત્રમાં ચક્રવર્તી મહારાજ શ્રી ધરસેન ૪ થાએ આનર્તપુરથી કાસાર ગામમાં રહેવા આવનાર બ્રાહ્મણ કેશવમિત્રના પુત્ર નાગવલ્લભમિત્રને જેટક (ખેડા) નિલ્લામાં દેસુરક્ષિતિજ ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે (Indian Antiquary Vol VII pp, 73-5 તથા પ્રાચીન લેખમાળા ભા. ૩, પૃ ૧૭૮ તથા ત્રિમાસિક ઉપર મુજબ),

(૮) ઇ સ ૬૫૭ વ મ ૩૩૭નું તામ્રપત્ર આ તામ્રપત્રમાં આનંદપુરથી નીકળીને જેટક (ખેડા) માં રહેવા આવનાર કેશવપુત્ર નારાયણને શિવભાગપુર પ્રાંતમાં પાંચલપશ્ચિમાં નામનું ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે

(Indian Antiquary, Vol, VII pp 76-9 તથા પ્રાચીન લેખમાળા ભા ૩, પૃ ૧૮૧ તથા ત્રિમાસિક ઉપર મુજબ)

(૯) ઇ સ ૬૭૨ વ મ ૩૫૨ નું તામ્રપત્ર આ તામ્રપત્રમાં મહારાજ શ્રી શીલાદિત્ય ૩ નાંએ આનંદપુરથી નીકળી વલ્લભીપુરમાં રહેવા આવનાર બ્રાહ્મણ કિષ્કિના પુત્ર મંગી-પદ્મને લૂધા (મહુવા પાસેનું લુસડી) ગામમાં એક ખેતર દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે (Bhavnagar Inscriptions, pp 45-42, ત્રિમાસિક, ઉપર મુજબ)

(૧૦) ઇ સ ૭૬૭ વ મ ૪૪૭ નું તામ્રપત્ર આ તામ્રપત્રમાં વલ્લભીપુરના છેલ્લા રાજા શીલાદિત્ય ૪ થા એ આનંદપુરથી નીકળીને જેટક (ખેડામાં)માં રહેવા આવનારા બ્રાહ્મણ વિંધુભટ્ટના પુત્ર અખડલમિત્રને જેટકનિલ્લામાં મહિલાવત્થી ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે (બુદ્ધિપ્રકાશ પૃ ૨૬૪-૩૦૪)

કનોજના રાજા લોજદેવ તથા દક્ષિણના ચાલુક્ય અને ચાલુક્ય રાજાઓના સમયના લેખો.

(૧૧) ઇ સ ૮૭૫ વિ મ ૫૨૨ નો ગોપગિરિ (ગ્વાલિયર) ના વિષ્ણુ મદિની પ્રશસ્તિનો લેખ લાટદેશાન્તર્ગત આનંદપુરથી નીકળીને કનોજમાં રહેવા ગયેલા વર્જર અવટક વાગા નાગરભટ્ટના પુત્ર કનોજના રાજા રામદેવના મેનાપર્તિ વાઇલભટ્ટના પુત્ર અદત જેને રામદેવના પુત્ર આદિવરાહે (= લોજદેવ) ગ્વાલિયરનો સુબો નીમ્યો હતો, તેણે આ વિષ્ણુમદિર બધાવી, તેમાં આ લેખ કોતરાવ્યો છે

નાગરગાંધિમાં વર્જર નહિ પણ અજ્ઞાત નામની અવટક છે કદાચ લેખ કોતરનારે ભૂલથી અજ્ઞાતને બદલે વર્જર કોતરેલ હશે વળી નાગરભટ્ટ પ્રથમ આનંદપુર (વલ્લભીપુર) નો રહીય હતો, તેથી તે નાગરગાંધિનો હશે, એમ અનુમાન થાય છે

(Epigraphia Indica Vol I pp 156-7 તથા પ્રાચીન લેખમાળા ભા ૨ પૃ ૧૧૩)

(૧૨-૧૩-૧૪) ઇ. સ. ૧૧૦૧ તથા ઇ. સ. ૧૦૯૪ તથા ૧૧૧૨ ના દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજ વિક્રમાદિત્ય ૬ કાના સમયના લેખો.

ઇ. સ. ૧૧૦૧ ના લેખમાં દંડનાયક ગોવિંદરસે વનવાસી બારહળરજિલ્લાના નાગરખંડસપ્તતિ પ્રગણામાં આવેલા અખલુર ગામમાં બ્રહ્મેશ્વર મહાદેવના પૂજારીને એક ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે,

ઇ. સ. ૧૦૯૪ તથા ઇ. ૧૧૧૨ નાં દાનપત્રોમાં બલિગામના દક્ષિણકેદારેશ્વરમંદિર પાસે નાગેશ્વરમહાદેવનું મંદિર હોવાનું લખ્યું છે.

(Epigraphia Indica Vol V, pp. 214-221)

(૧૫) ઇ. સ. ૧૨૨૨ શકે ૧૧૪૪ નો દેવગિરિના યાદવરાજ સંઘલના જ્યોતિઃ શાસ્ત્રી અનંતદેવે ખાતદેશના ચાલીશગામપ્રગણામાં આવેલા બહાલ ગામના સારજી (દારજી) દેવીના મંદિરમાં કોતરાવેલો શિલા લેખ. આ લેખમાં લિખિતેય નાગરબ્રાહ્મણ નંગાધરેણ એમ છેવટે લખ્યું છે.

(Epigraphia Indica Vol. III, p. 113)

મંકણ કંદબને સંબંધ ધરાવતા લેખો.

(૧૬) મહીસુરમાં આવેલા તાલગુંદનો શિલાલેખ. આ લેખમાં કહ્યું છે કે માનવ્ય ગોત્રના ત્રણવેદો બળુનારા હારિતપુત્રો કંદંબવૃક્ષને ધર આગળ વાવવાથી કંદંબ બ્રાહ્મણો કેહેવાતા હતા. તે કુળમાં મયુરશર્મા નામે બ્રાહ્મણ થયો. તેણે બ્રાહ્મણો ઉપર જીલમ કરનાર પદ્મવ રાજ સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેને હરાવ્યો અને તેનો કેટલોક મુલક જીતી લીધો. (Epigraphia Indica Vol. VIII p. 31 ff.)

(૧૭) ધારવાડ જિલ્લામાં હેંગાલ પ્રગણામાં આવેલા કરગુદરી ગામનો લેખ. આ લેખમાં મયુરશર્માને મયુરવર્મા કહ્યો છે. તે મયુરવર્મા ત્રણ ચક્ષુઓ વાળો, ચાર હાથો વાળો અને શિવ અને પૃથ્વીનો પુત્ર હોતો. તેણે પોતાના મદોન્મત હાથીઓ હિમાલયના શિખરમાં બાંધ્યા હતા. તે મયુરવર્માએ અહિચ્છત્રમાંથી ૧૮ બ્રાહ્મણોને લાવીને કુંતલદેશમાં વસાવ્યા. (Indian Antiquary Vol X, pp. 251-3)

(૧૮) તાલગુંદનો બીજો લેખ. આ લેખમાં કહ્યું છે કે-ત્રણ ચક્ષુવાળો કંદંબ મંકણ (= મયુરશર્મા) અહિચ્છત્રના અગ્રહારમાંથી ૩૨ ગોત્રના ૧૨૦૦૦ બ્રાહ્મણો દક્ષિણમાં લાવ્યો અને તેઓને સ્થાણુગૂઢપુર (તાલગુંદ) માં વસાવ્યા.

(Epigraphia Carnataka Vol. VII, P. I p. 121)

ગુજરાત કાઠિયાવાડ અને બીજાં સ્થળોના લેખો.

(૧૯) ઇ. સ. ૭૪૬ વિ. સં. ૮૦૨ નું ગુજરાતના રાજ વનરાજ ચામડાનું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં શ્રીમાલી, ઉસપાલ, પૌરવાત, નાગર, દિકપાલ, ગુર્જર અને મોઢ સાતિઓનાં નામો લખ્યાં છે. (બુદ્ધિપ્રદાશ, ઇ. સ. ૧૮૮૧, નવેમ્બર)

(૨૦) ઇ. સ. ૧૧૫૨ વિ. સં. ૧૨૦૮ નો વડનગરપ્રશસ્તિનો લેખ. આ લેખ વડનગરમાં તોરણદરવાજાના સ્તંભો ઉપર કોતરેલો છે. તેમાં કહેવું છે કે-ગુજરાતના રાજ કુમારપાળે ચાલુક્યરાજાઓની ધર્મક્રિયાઓ કરનારા નાગરો અથવા આનંદપુરના નાગર

બ્રાહ્મણોના રક્ષણ માટે તે શહેરને ફરતો કિલ્લો બંધાવ્યો. આ પ્રચલિત શ્રીપાળ નામના ચક્રવર્તી કવિએ રચી છે અને નાગરબ્રાહ્મણ પડિત બાલગણે લખી છે તે લેખની નીચે એક ખીજે લેખ છે. તેમાં લખ્યું છે કે-અણ્ણનમારી, પાસે- તોરણ દરવાજા કાઠિ મુસલમાન સરદારે સમરાવ્યો અને ઇ સ ૧૬૭૨ વિ. સં ૧૬૮૯ માં નાગરબ્રાહ્મણોએ વેણીના પુત્ર વિષ્ણુજીએ આ પ્રચલિત ફરીથી લખી (પ્રાચીન લેખમાળા, ભા ૧, પ ૧૮૧-૫)

જેમ્સ ફરગ્યુસન પોતાના પ્રાચીન શિલ્પકળા નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે-ગુજરાતની શિલ્પકળા કેવી મુદર હતી, તેનો પુરાવો વડનગરમાં આવેલા કમાનસંહિત બે કીર્તિસ્તંભોથી મળી આવે છે. આ કીર્તિસ્તંભો કાઠ મોટા મંદિરના તોરણદરવાજાના હશે, એમ અનુમાન થાય છે.

(History of Indian and Eastern Architecture by James Fergusson Vol II, p 136)

(૨૧) ઇ સ ૧૧૬૯ વ સં ૮૫૦, સિંહ મંવત્ ૬૦ નો જૂનાગઢમાં આવેલા જૂતાનાથ મહાદેવના મંદિરમાં સાચવી ગયેલો શિલાલેખ આ લેખમાં ગુજરાતના રાજા કુમારપાળે આનંદપુર (વડનગર) માં શિવાયમ બધાબ્યાલુ લખ્યું છે જેમ્સ ફરગ્યુસન તોરણસ્તંભોના સંબંધમાં જે મંદિર હોવાનું અનુમાન કરે છે, તે કદાચ આ લેખનું મંદિર હશે.

(Bhavnagar Inscriptions, p 184)

(૨૨) ગુજરાતના રાજાઓના પુરોહિત, મહાકવિ, નાગરબ્રાહ્મણ એમેશ્વર સંબંધીના લેખો.

(૧) ઇ સ ૧૨૧૧ વિ સ. ૧૨૬૭ નો ગુજરાતના રાજા વીરધવલનો આપ્ત પર્વત ઉપર દેલવાડોનો શિલાલેખ (Bhavnagar Inscriptions pp. 174-77)

(૨) ઇ સ ૧૨૭૨ વિ સ. ૧૨૮૮નો ગુજરાતના રાજા વીરધવલના કાર્યભારીઓ વસ્તુપાળ અને તેજપાલનો ગિરનાર પર્વત ઉપર આવેલા જૈનમંદિરનો શિલાલેખ (પ્રાચીન લેખમાળા, ભા ૩ પ ૧૮૫)

(૩) ઇ સ ૧૧૭૨ વિ સ. ૧૨૮૮ નો ઉપરનો એક ખીજે લેખ (તેજ)

(૨૩) ઇ સ ૧૨૦૬ વિ સ. ૧૧૬૨ નો પોરમદર તાલે વીસાવાડા ગામમાં આવેલા રણેડાશામના મંદિરનો શિલાલેખ આ લેખમાં નાગરજ્ઞાતીયગ્રામણવેજાકેન લિખિતમ્ લખ્યું છે ત્રિમાસિક પુ ૪ અ ૩૫ ૫૧-૨)

(૨૪) ઇ સ ૧૨૧૬ વિ સ. ૧૨૭૨ નો પ્રતાપપાટણનો શિલાલેખ આ લેખમાં વડનગરનું નામ નગર હતું છે તે નગરના રહેવાસી વસ્ત્રાકુલ અવટકવાળા નાગરબ્રાહ્મણ દેવમુની વજાવલી તથા ગુજરાતના રાજા મુલરાજની આડીને ભીમવરાળ સંબંધીના તેમનો સંબંધ વર્ણવ્યો છે. દેવમુની સાતમી પેઢીએ થઈ ગયેલ શીવે પ્રતાપપાટણમાં બે શિવમંદિરો અને એક વિષ્ણુમંદિર બધાબ્યાલુ તથા તે શીવગને ભીમવરાળમાં ત્રાનો મળે. પાનારી મોટાવાલુ લખ્યું છે વજાવલી નીચે પામ્યું છે.

દેવયુ (ગુજરાતના રાજા મૂલરાજનો પુરોહિત)

માધવ-લૂલ-ભાભ

(ત્રણે ભાઈઓ મૂળરાજના સમયમાં જૂદેજૂદે સ્થળોએ અધિકારીઓ હતા.) માધવને મૂલરાજના પુત્ર ચામુંડે હાથી આપ્યો હતો.

ભાભ

(પહેલા ભીમદેવનો મિત્ર)

લૂલ

(કણ્વરાજનો મિત્ર)

શોભ

(સિદ્ધરાજ જ્યસિંહનો મિત્ર)

વલ્લ

(કુમારપાળનો મંત્રી.)

શ્રીધર

(ખીજા ભીમદેવનો મંત્રી.)

(ત્રિમાસિક પુ. ૪ અં. ૩ પૃ. ૫૩-૫૫ તથા Bhavnagar Inscriptions p. 195)

(૨૫) ઇ. સ. ૧૨૭૨ વિ. સં. ૧૩૨૮ નો કોડીનારનો કોટશ્વરમહાદેવનો લેખ. આ લેખ પ્રભાસપાટણમાં સરસ્વતીમંદિર બંધાવ્યાનો છે. તેનો પથ્થર ત્યાંથી કોડીનારના કોટશ્વરમહાદેવમાં કોઈએ નંખાવ્યો છે. આખા લેખના બે ભાગ છે. એક કુવલયાશ્વચરિત્રના કર્તા કૃષ્ણના પિતામહ, નાનાકે ૩૩ શ્લોકનો રચ્યો છે. બીજો ભાગ ૨૦ શ્લોકનો ધારાધ્વસપ્રબંધના કર્તા ગણપતિવ્યાસે રચ્યો છે. બન્ને ભાગોની મતલબ સમાન જ છે. તે લેખમાં લખ્યું છે કે-જેમાં અગ્નિહોત્રી આહણો રહેતા હતા, તેવા નગર (વડનગર) નામના શહેરની પાસે શુંળ ગામ ગુજરાતના ચાલુક્ય રાજાઓએ બૈજવાપગોત્રના નાગરોને શ્રીકરણઅધિકારને પેટે આપ્યું હતું. તે બૈજવાપગોત્રમાં સોમેશ્વર આહણ થયો. તેના વંશમાં નાનાક પંડિત થયો. તે નાનાક નાગરજ્ઞાતિનો હતો અને તે ગુજરાતના રાજા વિસાળદેવની સભામાં પરીક્ષામાં પસાર થયો હતો. તે કવિ, ન્યાયવેતા અને વિદ્વાન હતો. સોમનાથ પાટણ (પ્રભાસપાટણ) માં તે નાનાકને વિસલદેવે ધર બંધાવી આપ્યું હતું અને બગસરા ગામ દાનમાં આપ્યું હતું. તે નાનાકને માંગરોળ ગામમાંથી સાતમો ભાગ મળતો હતો. તેણે સમુદ્રને કાંઠે સરસ્વતીનું મંદિર બંધાવી, તેમાં વિસાળદેવની મૂર્તિ બેસારી છે. તેની વંશાવલી:-

ઉપાધ્યાય સોમેશ્વરચીતા.

આમટ

ગોવિંદચંદ્રસુહવા તથા લાછી

પુરષોત્તમ મહાણ

નાનાકચંદ્રમી

રત્ન

ગંધાધર

કૃષ્ણ. કુવલયાશ્વ ચરિત્રનો રચનાર.

(ત્રિમાસિક પુ ૪ અં ૪ પૃ ૮૪-૮૮)

(૨૬) ઈ. સ. ૧૨૮૨ વિ. સં ૧૩૩૮ નો જૂનાગઢપાસે આવેલા વથળી અથવા વામનસ્થળાનો શિલાલેખ તે લેખનો પથ્થર હાલમાં રાજકોટ મ્યુઝીયમમાં છે તે લેખમાં કહ્યું છે કે-રાજા જગત્સિંહે પોતાની સ્ત્રી વીઝવદેવીના શ્રેય સારૂ વથળીમાં વીઝવેશ્વર મહાદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી, જગત્સિંહના બનીના વિજ્યાનદે વથળીમાં બ્રહ્મપુરી કરી બ્રાહ્મ-જ્ઞાને આપી તે વિજ્યાનદેનો પુરોહિત બ્રાહ્મણ લાવણ્યશર્મા હતો, તેને નારાયણ અને ધધ-એ બે પુત્રો હતા અને ધધનો પુત્ર શ્રીધર હતો પ્રચલિત લખનાર નાગરબ્રાહ્મણ આનંદપુરના રહેવાશી ગોવિંદનો પુત્ર હતો (ત્રિમાસિક, પુ ૪ અં ૪ પૃ ૮૮-૯)

(૨૭) ઈ. સ. ૧૨૮૬ વિ. સ. ૧૩૪૨ નો આમુ પર્વત આવેલા અચલેશ્વર મહા દેવનો લેખ તે લેખમાં ગોહિલવંશના રાજા અમરસિંહે અચલેશ્વરમહાદેવનું મંદિર બંધાવ્યાનું કહ્યું છે પ્રચલિત રચનાર ચિત્રકુટના નાગરબ્રાહ્મણ પ્રિયપદ્મનો પુત્ર વેદશર્મા છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે

(ત્રિમાસિક, પુ ૪, અં ૪ પૃ ૯૯-૧૦ તથા Bhavnagar Inscriptions, pp. 84-96)

(૨૮) ઈ. સ. ૧૨૯૦ વિ. સ. ૧૨૪૬ નો વિજ્યાનંદના મરણસ્મારક સ્તંભનો લેખ આ લેખનો પથ્થર રાજકોટ મ્યુઝીયમમાં છે તે લેખનો રચનાર ચમત્કારપુર (વડનગર) ના બ્રાહ્મણ સુનિગનો પુત્ર માધવ હતો, એમ લખ્યું છે. (ત્રિમાસિક, પુ ૫, અંક ૧, પૃ ૮)

(૨૯) ઈ. સ. ૧૨૯૪ વિ. સં ૧૩૫૦ નો વઢવાણની માધવવાવનો શિલાલેખ આ લેખમાં સુજરાતના છેલા રાજા કરણના પ્રધાન નાગરબ્રાહ્મણ માધવનું અને તેની બે સ્ત્રીઓના નામો છે (ત્રિમાસિક, ઉપર સુજન)

(૩૦) ઈ. સ. ૧૩૮૧ વિ. સ. ૧૪૩૭ નો જૂનાગઢના ગામ ધામજેજના કુંડનો શિલાલેખ આ લેખનો રચનાર આનંદપુરના નાગરબ્રાહ્મણ બાતુનો પુત્ર માધવ હતો, એમ લખ્યું છે (તેજ)

(૩૧) ઈ. સ. ૧૩૮૪ વિ. સ. ૧૪૪૦ નો જૂનાગઢ તાલુકાના ગામ બડુલાની વાવનો શિલાલેખ તે લેખમાં કહ્યું છે કે-નાગરબ્રાહ્મણ સોમના પૌત્ર મત્રી ધાધની દીકરીઓ હાસુ અને જસુએ પોતાના માતામહ જશકર્ણના શ્રેય સારૂ તે વાવ બંધાવી વચ્ચે વલી નીચે પ્રમાણે —

નાગર સોમચગા

મત્રી માધવચમત્કાર નજમ્બુચલદમી.

મત્રી ધાધ x કિલ્લા દેવી

હાસુ અને જસુ ગાયનકળામાં બહુ કુશળ હતાં.

(ત્રિમાસિક પુ ૫, અં ૧ પૃ ૯-૧૦)

(૩૨) ઇ. સ. ૧૪૬૭ વિ. સં. ૧૫૨૩ નો જૂનાગઢના રેવતીકુંડનો શિલાલેખ. લેખનો રચનાર વડનગરાબ્યંતરજ્ઞાતિના ધાંધલના પુત્ર મંત્રી સિંહનો પુત્ર શ્યામલ હતો, એમાં લખ્યું છે. (તેજ)

(૩૩) ઇ. સ. ૧૪૫૧ વિ. સં. ૧૫૦૭ ની સાલમાં જૂનાગઢના વેદમૂર્તિ નાગર-બ્રાહ્મણ બહેરા જટાશંકર હરજીવન હસ્તક શાખાયનસૂત્ર નામના પુસ્તકની હસ્તલિખિત પ્રતમાં લખેલો મજકુર. સં. ૧૫૦૭ માં વૃદ્ધનગર (વડનગર) માં આ પુસ્તક લખાયું છે. (તેજ, પૃ. ૧૧)

(૩૪) ઇ. સ. ૧૪૮૦ વિ. સં. ૧૫૩૬ નો પોરબંદર તાબાના ગામ ગોસાના અવેડાનો શિલાલેખ. તેમાં લખ્યું છે કે. પાદશાહ મહમદના રાજ્યમાં જેઠા વિક્રમા દિત્યના વખતમાં ગોસા ગામમાં નાગરવાણીયા સુરાના પુત્ર મુંબલીએ અવેડો કરાવ્યો. (તેજ, પૃ. ૧૨)

(૩૫) ઇ. સ. ૧૬૨૬ વિ. સં. ૧૬૮૨ નો ઉજ્જયિની પાસે આવેલા રામપુરા ગામની નજદીકમાં ચંબલ નદીને કીનારે આવેલ કેદારેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો શિલાલેખ. આ મંદિર અમદાવાદના નાગરગૃહસ્થ નીલકંઠ મદનજી મહેતાએ બંધાવ્યું છે.

(ત્રિમાસિક, પુ. ૬ અં ૩ પૃ. ૧૦૯-૧૧૧)

(૩૬) ઇ. સ. ૧૮૨૦ વિ. સં. ૧૮૭૬ નો ભાવનગરના રાજ્યમાં આવેલ ગોપ-નાથ મહાદેવનો શિલાલેખ. આ લેખમાં ગોપનાથના બ્રહ્મચારી નાનજીભાઈએ ભાવનગરના રાજા વિયયસિંહજી અને તેઓના દીવાન જીભાઈના વખતમાં મેડી બંધાવ્યાનું લખ્યું છે. મહુવાના નાગરગૃહસ્થ જીભાઈ રાધવજી ઇ. સ. ૧૮૧૬ થી ઇ. સ. ૧૮૨૧ સુધી ભાવનગરના રાજ્યના મુખ્ય દીવાન હતા.

(Bhavnagar Inscriptions pp. 170-તથા ત્રિમાસિક પુ. ૧૨ અં. ૪ પૃ. ૧૫૬)

સિહોરની પ્રાચીનતા.

લેખક — સામશંકર ગૌરીશંકર સિહોરી.

હાલનું સિહોર —

સિહોર કાઠિયાવાડના પૂર્વ છેડા પર આવેલા ભાવનગરથી ૧૪ માઈલ પર ડુગરાની ખીણમાં વસેલું છે હાલમાં તે ભાવનગરના નામદાર મહાગામ સાહેબને તાબે વિદ્યા-કળામાં આગળ વધેલું શહેર છે ખાસ કરીને વેદાંતની ચર્ચા અને કસારા તથા ખત્રીની (હાલ વગરે રમવા છાપવાની) કારીગરી માણસોનું ધ્યાન ખેંચે તેવા છે તે સિવાય કુદરતની કૃતિ ધરતર તરફ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કરાવવાને સર્વત્ર પથરાઈ રહી છે ઉત્તર, પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશાએ હિંચા અને સીધા પહાડો મૃત્યુનું સ્મરણ કરાવી સન્માર્ગે પ્રેરવાને શહેર ઉપર ઝબૂમી રહ્યા છે આખોને ઠંઠક આપતી તે પરની વનસ્પતિ શુદ્ધ, ઔષધિ અને ફળો આપી મનુષ્યોને પરાપકારનો પાઠ શીખવે છે શહેરના પશ્ચિમ ભાગમાં નિર્મળ વહેતી ગૌતમી નદી અને તે પર આવેલા આમાના વનમાંની કાપડો પોતાના મધુર સ્વથી પાણી પારીઓને પથુ પ્રણયના મોઢા મત્રો શીખવે છે, અને ડુંગર પરની વનસ્પતિ પોતાના ફળોથી બાળકોને લોભાવી તદ્દરત અને મજબુત બનાવે છે પથ્થર કાઢવાના યુનાબધ' મકાનો હિંચા છતાં પહાડની તળેટીમાં હોઈ હિંચાનીચી જમીનમાં છે બજાર સાકડા અને વાકા પથુ લાખા અને દેખાવડા છે દુસ્મનોથી બચવાને પશ્ચિમ તરફના ખુલ્લા ભાગ પર તથા ડુંગરની ગાળીના ભાગ પર બાધેલા કોટમાં હિંચા ટેકરી પગ બાધેલા કોઠાઓ અને તેમાંની કોઠા મુશાપિયનથી નકામી થયેલી જગતજસ્ત તોપો પૂર્વના વીરત્વના કાળની અને અત્યારના હિંસક અને બચકર વાધને અને ગરીબ ધેડાને સાથે પોણી પીવાડનાર ન્યાયી સ્થિત રાજ્યના સમયની સરખામણી કરાવે છે

જુના કાળમાં સિહોર

આ (સિહોર) સ્થળ જુના કાળથી (પુરાણના કાળથી) જુદા જુદા નામથી પ્રસિદ્ધ છે ઇ સ પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષ પર આ સ્થળ સારસ્વતપુરના નામથી પ્રસિદ્ધ હતું. સારસ્વતપુરના આસપાસના પ્રદેશને સારસ્વતદેશ કહેતા એમ જ્યમુનિકૃત પાઠવાચ્ય મેધથી તથા શ્રીમદ્ભાગવતથી સાબીત થાય છે તે વખત પછીનો ઇતિહાસ અધારામાં હોવા છતાં છોકા સૈકા થર થતા એટલે વલણી રાજ્ય થર થતા પહેલા વિજયસેન હર્ષ સેનાપતિ મદ્રાઈ આ સ્થળ પર (હાલ સિહોર છે ત્યાં) વિદગર્ભ નામે શહેર વસાવ્યું હતું, એમ રાસમાળાના કર્તા પથુ સ્વીકારે છે પરંતુ ચારસો વર્ષ પછી વિદગર્ભને સ્થળે સિદ્ધપુર નજરે પડે છે

સિદ્ધપુરની સામાન્ય હકીકત

સિદ્ધપુર હાલના સિહોરથી દક્ષિણ બાજુએ હતું હાલના સિહોરનો દક્ષિણ ભાગ તે સિદ્ધપુરનો ઉત્તરનો ભાગ હતો સિદ્ધપુરનો દક્ષિણ ભાગ રાણીવા ડુંગરની તળેટીના ભાગમાં થણે દૂર સુધી ગયેલો હતો અને તેનાથી આગળ ખેતરો માટેની ખેડવા લાયક જમીન હતી પૂર્વમાં હિંચા અને સીધા ચાનામટ પથ્થરના ડુંગરાની તળેટીમાં રામનાથ મદાદેવ

પાસે રામનાથપર્ક હતું અને પશ્ચિમ તરફ ગૌતમી નદીના તીર લગભગ સિંહપુરની સીમાનો અંત આવતો હતો.

આ શહેર મૂળરાજે ૧૦ બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપેલું હતું. તેથી ત્રાસ આપનાર લુટારૂઓ અને રાજ્યની સીમા વધારવા ઇચ્છતા રાજાઓ આ શહેરને બ્રાહ્મણો ધારી છેડતા નહિ. છતાં વાઘ અને સિંહોથી ડુંગર બરપુર હોષ તેનાથી બચવા સિંહપુરની ચારે બાજુએ કાટ બાંધેલો હતો. આ કાટનો પડી ગયેલો ભાગ અત્યારે પણ પાયામાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. સિંધરાજે આ શહેર માટે લેખ કરી આપી બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કર્યો અને તેમના કંટલાકે વાઘવરના ભયથી કંટાળી સિંહપુર છોડી ગુજરાતમાં વસવા જવાની આજ્ઞા માગી હતી, તેથી સિંધરાજે તેઓને આશાવળ ગામ આપ્યું હતું.

આ શહેર નાશ પામ્યું તે વખતે તેનો ઘેરાવો લગભગ ત્રણ માઇલનો હતો, અને તે ‘જની’ તથા ‘રણા’ અવટકના ઉદ્વિગ્નબ્રાહ્મણોના કમળમાં બે ભાગે વહેંચાયેલું હતું. રણાનો હતો (પાટી) સાતશેરીની ટેકરીની આસપાસનો ભાગ હતો. અને જનીનો હતો તેનાથી પશ્ચિમ દિશામાં હતો. જની લોકો નબળા તથા ઓછા શ્રીમંત હતા ત્યારે રણા પૈસાદાર અને બળમાં ચઢીયાતા હતા. શહેરમાં સાત મોટા બજારો હતાં. મકાનો પથ્થર, પાકી ઇંટો કે ઘડેલા સફેદ પથ્થરો વડે બાંધેલાં હતા. ગૃહસ્થોનાં મકાનો ઇંટો અને ઘડેલ પથ્થરથી બાંધેલાં હતાં. અત્યારે બીંતડું સરખું પણ ઉભું નથી, તેથી તે મકાનોની ઉંચાઇ ચોક્કસ કહી શકાય તેમ નથી. તો પણ તેમના પાયા ઉપરથી સામાન્ય એક કે બે માળનાં મકાનો તેમાં હોય એમ લાગે છે.

બજારો કયા કયા ભાગ પર હતાં તે ચોક્કસ કહી શકાય તેમ નથી. તો પણ કાટના થોડા ઝાઝા ઉભા રહેલ ભાગ પરથી અનુમાનો બાંધી શકાય તેમ છે. રામનાથની આસપાસની જગ્યા રામનાથપરાને નામે ઓળખાતી હતી અને તેની પાસે એક મોટું બજાર હતું. બ્રહ્મકુંડના નહેરાને નામે અત્યારે જે ભાગ પ્રસિધ્ધ છે, તે સિંહપુરનું એક સાંઈ બજાર હશે અને તે ડુંગરના પાણીથી ધસાતાં ધસાતાં અત્યારે નહેરાના રૂપમાં આવેલ માત્રી શકાય છે. (અત્યારના શહેરમાં ગામ વચ્ચે બે નહેરાં છે. એટલું જ નહિ પણ પરસીવલ સાહેબે સિંહોરની શેરીઓ અને બજારો પથ્થરથી બાંધી લેવાની શરૂઆત ન કરી હોત તો ડુંગરમાંથી ધસી આવતું પાણી અત્યારની બજારો પરની દુકાનોને પાયમાલ કરી બજારોને નહેરાના રૂપમાં ફેરવી નાંખત.) આ બજારના પશ્ચિમ તરફના પાછળના ભાગમાં સુખનાથ મહાદેવ નજદીક લુહારોની દુકાનો હતી. તેઓ લોહું ગાળવા વગેરેના કામમાં સારા કારીગર હશે એમ ત્યાંથી મળી આવતાં લોહાના કાટોડાના જથ્થા પરથી તેમજ સાત શેરીના મંડપના પથ્થરો લોહાથી બેઠેલા છે તે પરથી કહી શકાય છે.

સિંહપુરમાં મુખ્ય ધર્મ શૈવ હશે, કારણ કે ત્યાં શિવનાં દેરાં ઘણાં છે; પરંતુ શિવ સાથે શક્તિની પણ ઉપાસના હોવી જોઈએ, એમ સાતશેરીના મંડપના પથ્થર પરના કેરી કહાડેલા ત્રિશુળ પરથી કહેવું પડે છે.

અત્રેથી નીકળતા સિક્કાઓ મહમદ ગાહાના વખતના અને વલભીવંશના વખતના છે. જુના સિંહોરના અંડેરાની માટી નવા ચણતરના ઉપયોગમાં લેવાતી હોવાથી જુના શહેરના પાયાઓ પણ ખોદાઈ ગયા છે અને તેમાંથી સિક્કા વગેરે નીકળ્યા છે; પરંતુ

રણાના દરબારનો ભાગ એક ન્હાની ટેકરી પર હતો તે હજી સુધી ખોદાયો હોય, કે વધારે પ્રસિધ્ધિમા આયો હોય, એમ લાગતું નથી વળી તે મજામુત જમીન પર હોય વરસાદથી ધોવાઈ જઈ પોતાના પેટમા રહેલી સમૃદ્ધિ બતાવી દે તે પણ અસંભવ છે, તેથી તે ભાગ ખોદાયાથી કંઈક નવીન હાથ લાગશે, એમ આશા રહે છે

સુખનાથ મહાદેવ અને સાત શેરીનો મહપ.

સિહપુરના ઉત્તર દરવાજાની સામે અને ગણાના લતાની મધ્યમા જવાળામુખીને મળતી તળીયાથી ૮૦૦ ફુટ ઉચાઈની એ શિખાકૃતિની ટેકરી છે આ ટેકરીના શિખર પર પત્થરથી બાંધેલ મહપ છે આ મહપને અત્યારે સાતશેરીનો ચોરો કહેવામા આવે છે તેની લંબાઈ ૧૭૫ ફુટની અને પહોળાઈ પણ તેટલીજ છે મહપની દરેક બાજુ પર ચાર ચાર થામલા છે, એટલે ચાર ખુણા પર ચાર અને તેની વચ્ચે દરેક બાજુએ બે થામલા છે ખુણા પરના થામલાઓથી ૩ ફુટ ૫ ઇંચ દૂર કોર ઉપર ખીન્ન થામલાઓ મુકવામા આવ્યા છે, પરંતુ વચેના બે થામલા વચ્ચેનું અંતર ૬ ફુટ ૧૦ ઇંચનું છે મહપના વચ્ચેના ભાગમા ચાગ સ્તંભો છે અને તે મહપની કોર પરના વચવા થામલાને સમાન્તર છે એક જ જમીનથી ત્રણેક ફુટની ઉંચાઈએ છે, અને તેના પાશ્વ લોકાની મજામુત જાડી પાટી વડે બેઠેલા અને કારીગરીવાળા છે મહપની અને થામલાની ઉંચાઈ ૬ ફુટની છે થામલા માટેની નીચેની કુબી ૧ ફુટની ચોરસ અને કારીગરીવાળી છે ઉપરની કુબી એક ફુટની હોવા છતાં ચાર પાખડીવાળી અને કારીગરીથી ભરપૂર છે ઉપર નીચેની કુબીનો ભાગ બાદ કરતા થામલાનો વચ્ચેનો ભાગ ચાર ફુટ લંબાઈના એક જ પત્થર પર ચોરસ અષ્ટકોણ અને ગોળ એવા ત્રણ ભાગોવાળો છે થામલા ઉપર પત્થરની પાટડીઓ છે પાટડીના ઉપરના ભાગમા ખુણાઓ ઉપર ચાર અને વચ્ચે એક એમ પાંચ પત્થરથી દરેક ચોરસ ઢાંકેલો છે

આ મહપ કયા સમયમા બંધાયો હશે તે કહી શકાય તેમ નથી તો પણ સિંહોરી માતાના જીર્ણોદ્ધાર વખતે મળેલા પત્થરની કારીગરી, પરથી તથા તે વખતના અક્ષરોના મરોડ પરથી અનુમાન થાય છે કે સિંહોરી માતાનું મૂળ દેર અને સાતશેરીનો મહપ લગભગ એક જ સૈકામા બંધાયા હશે, અને તે કદાચ વનબી વખતના પણ હોય

“રાસમાળા” વગેરેમા આ મહપને ચોરો કહી ત્યાં ન્યાય ચુકાવતા અને સમાજો ભરતા એમ કહેવામા આવ્યું છે તે નીચેના કારણો વિચારતા અસંભવિત દેખાય છે

૧ ન્યાય આપવામા તથા સમાજો ભરવામા વૃદ્ધ પુરોહીની અગત્ય ગણાતી હતી પરંતુ આવી ૮૦૦ ફુટ ઉંચાઈની દિવાની શિખાના જેવી સીધા ઢોળાવવાળા જાગી ટેકરી પર વૃદ્ધો જ ન્યાય આપે, સમાજો ભરે કે નવરાસનો વખત ગાળે એ અસંભવિત છે, માટે તે ચોરો નહિ હોય

૨ ન્યાય આપનારુ રથાન કે સમાજો ભરવારુ રથાન વિસ્તારવાળું હોવું જોઈએ કે જેમા ઘણા માણસો સહેલાઈથી બેસી શકે પરંતુ આ ભાગમા તો વીસ માણસો પણ છૂટથી બેસી શકે તેમ નથી.

૩ સમાજનું મનન એવું હોવું જોઈએ કે મહપમા બેઠેલા માણસો એક ખીજને ટેળી શકે, પરંતુ આ મહપ મધ્યેના જાડા ચોગસ થામલાઓ આ મુશ્કેલી ઊભી કરે છે

અને તેમાં ન્હાવા સારૂ બહારગામથી ઘણા લોકો આવે છે; પરંતુ ખરી દંડ તો બાદરવી અમાસના મેળા પરજ હોય છે.

ગૌતમકુંડ અને ગૌતમેશ્વર મહાદેવ.

સિંહપુરની તેમજ સિહોરની પશ્ચિમ દિશાએ ગૌતમી નામની નદી છે. આ નદીનું મૂળ દશ્યાર માધલ હોવા છતાં દુષ્કાળના વરસ સિવાય તેમાં હંમેશાં પાણી વહે છે. સિંહપુરના નૈઋત્ય કોણ પર નદીના મધ્ય ભાગમાં ગૌતમકુંડ નામનો એક વહેતો કુંડ છે. આ કુંડ પ્રથમ પત્થરોમાં કોરી કહાડેલો કે કુદરતથી બનેલો હશે, પરંતુ પાછળથી માયુ-સોએ ન્હાવાઘોવાની સગવડ ખાતર થોડો ભાગ બાંધ્યો દેખાય છે. અગ્નિ ખુણાથી વાયવ્ય ખુણામાં આ કુંડની લંબાઈ છે, અને નૈઋત્યથી ઇશાનમાં તેની પહોળાઈ છે. દક્ષિણ તરફથી કુંડમાં પાણી આવે છે અને પશ્ચિમ તરફથી નદીમાં ચાલું જાય છે. અહિંથી થોડે દૂર હુંગરમાં કોરી કહાડેલું એક મહાદેવનું દેડું છે તેને ગૌતમેશ્વરમહાદેવ કહે છે. આ દેરાની લંબાઈ અને પહોળાઈ ૧૮ ફુટની છે અને તેના ઉપર હાલમાં અગાથી બાંધવામાં આવી છે. તથા આસપાસ ચોટીદારોને અને બાવાજીને રહેવા તથા સાધુબ્રાહ્મણને ઉતરવા ઝોરડાઓ બનાવવામાં આવ્યા છે. ઘણા ખરા શ્રદ્ધાળુ લોકો ન્હાવા અને મહાદેવના દર્શન કરવા અહીં હંમેશાં આવે છે. પરંતુ શ્રાવણમાસમાં ઘણીજ ભીડ થાય છે. જન્માષ્ટમીનો અહિં મેળો ભરાય છે અને તે વખતે આસપાસના દશપંદર ગાઉ ઉપરના માણસો પણ આવે છે.

આ કુંડની ઉત્પત્તિ વિષે લોકકહેણી એવી છે કે:—અહિં ગૌતમઋષિનો આશ્રમ હતો. આ મહાદેવની અને કુંડની સ્થાપના ગૌતમઋષિએ પોતે કરેલી છે. એક વખત ઉપરાઉપર સાત દુષ્કાળો પડ્યા હતા, તે વખતે આસપાસના લોકોનું દુઃખ મટાડવા ખાતર ગૌતમે એક ખાડો બનાવી, તેમાં વરણનું આવાહન કર્યું હતું. તેથી આ કુંડ બન્યો છે; અને તેમાંનું પાણી સુકાતું નથી. ગમે તેમ હો પરંતુ કુંડ વિષેના જે ત્રણ સત્યો લોકો બતાવે છે, તે વિચારવા જેવા છે.

૧ દુષ્કાળના વખતમાં કુંડના ઉપરના ભાગમાં તથા નીચેના ભાગમાં પાણી સુકાઈ જાય છે ત્યારે કુંડનું તળીયું ઉંડું નહિ હોવા છતાં તેમાં કેડ સુધી કે તેથી વધારે પાણી રહે છે.

૨ નદીમાં પાણી આવે છે ત્યારે દક્ષિણ દિશામાંથી રેતી અને પાણી તણાઈ આવે છે, તે કુંડના ઉત્તરના કાંઠા ઉપર આવેલી ન્હાની ટેકરી સાથે અથડાઈ કુંડ પુરાઈ જાયો જોઈએ; કારણ કે કુંડનો ઉત્તરનો કાંઠો તે ટેકરીજ છે; તથા પાણીને જવાનો માર્ગ પશ્ચિમમાં છે.

૩ કુંડની ઉંડાઈ હંમેશા પાંચથી છ ફુટનીજ રહે છે,

દયાનંદ યોગેન્દ્રની ગુફા.

ગૌતમકુંડની ઉત્તર બાજુ પર આવેલી ન્હાની ટેકરી પર અત્રેના સન્યસ્ત ગ્રહણ કરેલ બ્રાહ્મણ દયાનંદયોગેન્દ્રે આ ગુફાઓ બાંધવી છે. આ ગુફા હુંગરમાં તથા નદીના તટ પર હોઈ બહુ રમણીય અને મહાત્માઓને રહેવા યોગ્ય છે. ગુફા ઉપર બેઠકો અને અગાસીઓ બનાવી છે, તે તથા ગુફાઓના જુદા જુદા ખંડો અને મહાદેવની કોરી કહાડેલી ન્હાની ગુફા જેવા યોગ્ય છે.

ધારનાથ મહાદેવ.

ગૌતમકુટથી નીના પ્રવાહ સાથે આગળ વધતા નદી ૥ પશ્ચિમ તટાર ધારનાથ મહાદેવ આવેલ છે આ મહાદેવ પુગતની છે અને તે એક ન્હાની ધાર પર હોવાથી હાલ તેને ધારનાથ મહાદેવને નામે ઓળખવામા આવે છે

ધારનાથમહાદેવનો જીર્ણોદ્ધાર એક મુઘલ વસતા ગૃહસ્થે કર્યો છે તેમજ નદી વચ્ચે એક કુડ બધાબો છે, પરંતુ આ ઠેકાણે નદીનું પાણી દક્ષિણથી ઉતરતા સીધુ જવા છતાં નદીના પુરથી આ કુડ પુરાઈ જાય છે

ભૂતનાથ મહાદેવ અને પદ્મરસો વર્ષથી શરૂ રહેલું રમશાન

ધારનાથમહાદેવથી નદીના પ્રવાહ સાથે આગળ વધતા નદીના પૂર્વ કિનારા પર ભૂત નાથમહાદેવનું દેરૂ અને રમશાન આવે છે મહાદેવનું સિંગ જીનું છે તેથી, મહાદેવના નામ પડ્યો, સિંહપુરને આ ભાગ લગતો હોવાથી, અને કેટલીક કહેણી ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે કે જીનું સિંહોરના વખતમા પણ આ ભાગનું રમશાન તરીકે ઉપયોગમા લેવાતો હશે હાલ આ રમશાનમા અત્રેના કપોળ ગૃહસ્થ મહેતા ચામજી ભીમજીએ ઉપર બનાવડાવી આપ્યું છે તે મોજુદ છે, અને અત્યારના હિંદુ લોકો તેમ ભાગને રમશાન તરીકે ઉપયોગમા લે છે

સિંહોરનો કિલ્લો અને સુરકાનો દરવાજો.

ભૂતનાથ મહાદેવથી નદીના પ્રવાહ સાથે આગળ વધતા નદીના પૂર્વ કાંઠા પર કિલ્લો અને દરવાજો આવે છે આ કિલ્લો નવું સિંહોર વસ્યા પડી પશ્ચિમના ખુના ભાગ પર અને હુગરના ભાગની યાળીમા જના જરૂર લાગી ત્યાં કરવામા આવ્યો છે આ કિલ્લાને લગતી ઉંચી ટેકરીઓ પર કોઠાઓ બાંધવામા આવ્યા છે સિંહોરના નૈઋત્ય છેડા પર એક દરવાજો છે, તેને સુરકાનો દરવાજો કહેવામા આવે છે આ દરવાજાની બેક બાજુએ ઉંચી ટેકરી પર કોઠાઓ છે, અને તેમા અત્યારે પણ નકામી કરી મૂકેલી તોપો પડી છે હિંદુ-સ્તાન પર આવવાને જેમ વાયબકોણ એકમ નાકું છે, તેમ સિંહોર પર પરદેશીઓને ચડી આવવા આ એકમ ટિચા ખાલી છે, અને તેથી દરવાજાની અને નદીની સામેના મોટા મેદાનમા પદેશીઓ પડાવ નાખી સિંહોર સરૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા

પદ્મદેશીઓના હુમલા અને સિંહોરના સિંહો — સ ગ્રામ પહેલો.

શિવાજીનો પુત્ર શાહુ સત્તા ૧૫ રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે તેણે કતાજી કદમ બાહે અને પિલાજી ગાયકવાડને મોગી મોગી જાગીર ધનામમા આપવાનું ચોક્કસ વચન આપી સૌરાષ્ટ્ર જીતવાને મોકલ્યા હતા તેઓએ સિંહોરથી બે ગાઉ દૂર સુરકાના દરવાજા સામે પડાવ નાખી ભાવનગરના પહેલા ભાવસિંહજીને લડાઈનું કહેણું કહાન્યુ પરંતુ સિંહપુરના સિંહો સાથે લડતા કયાજી અને પિલાજી નાસી છુટ્યા

મ ગ્રામ બીજો.

વેશ્વાના સુના શિવાગમ ગાદીએ ૧૭૮૫ મા મિહોર પાસે પડાવ નાખી મદારાજ વખતસિંહજી પાસે ૧૦ ગણી ખડખી માગી, તેથી કેષિ બરાઇ દાકોર વખતસિંહજીએ લશ્કરની ભારે તૈયારી કરવા માડી આથી તથા કુમગી મિયામા ગ્હેના માણસોને મેદાનમા રહેલ પોતે નહિ પહોંચે એમ ધારી તે લોનીવાણે ગયો, પણ દાકોર વખતસિંહજીએ તેની

૧ વલોણુનો વખત ઘણે ભાગે પ્રાતઃકાળમાં હોય છે. પરંતુ તે વખતે આહ્વાણુ નિત્યકર્મથી પરવારી ચોરામાં બેસવાને નવરા હોય એ અશક્ય.

૨ વીશ માણસો પણ સહેલાઈથી ન બેસી શકે તેવા ન્હાના ભાગમાં સાથે બેઠેલા માંનો કોઈ માણસ ન દેખાય એ બનવું અશક્ય છે.

૩ “આપણે દેખીએ છીએ તો પણ માથે ઝોઢતી નથી” આ કંઈ સ્ત્રીનો શુન્ટો કહેવાય નહિ. તેથી આવો આલેપ કોઈ પણ માણસ કરે નહિ. તેમજ આવી ક્ષુદ્ર આગત માટે તેના બાઈડાને હીજડો પણ કહે નહિ. ઉપરના કારણોથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે મૂળવાતમા કંઈ ફેરફાર થઈ ઉપરની વાત ઘડાઈ છે. મૂળ વાત નીચે પ્રમાણે હોવી જોઈએ.

કોઈ નવીન પરાણુને પ્રાતઃકાળનું રમણીય દ્રશ્ય અને ડુંગરની ખીણમાં પથરાયેલ શહેરનો દેખાવ દેખાડવાને કેટલાએક યુવકો સાતશેરીના મંડપ ઉપર લઈ ગયા. ત્યાંથી જોતાં જોતાં છાશ કરતી પેલી બાઈને જોઈ પેલા નવીન યુવક પરાણુએ તેના શરીરના કેટલાક ભાગની અયોગ્ય ટીકા કરી; પરંતુ તેમને ખચર નહોતી કે તે સ્ત્રીનો પતિ પોતાના ઝોળખીતા મિત્રની સાથેજ છે. પેલી સ્ત્રીના પતિને તુરંતજ લાગી આવ્યું કે:-માર્યા રૂપવતી શત્રુઃ અને તેથી પોતાની સ્ત્રીનું નાક અને ચોટલો કાપી નાખ્યાં. બાઈ તેને પીયર ગઈ અને આવા ભયંકર વેષમાં પોતાની દીકરીને જોઈ જનીને ક્રોધ ચડી આવવાથી રણા સાથે લડવા ગયા. “કળ્યાનું મો કાળું.” તે કહેવત પ્રમાણે કળ્યો વધી પડ્યો, હથી-આરો ચમકવા લાગ્યાં અને લોહીની નદીઓ ચાલવા લાગી. કહેવાય છે કે આ વખતે સવામણુ જનોઈઓ ઉતરી હતી.

આમ અદાવત થવાથી અને જનીઓ નળળા હોવાથી ઉમરાળાના ઠાકોર વિસાળ ગોહલની મદદ માગવા ગયા. પરંતુ રણુને ખચર પડતાજ તે ગભરાયા અને ગારીયાધારના ઠાકોરને સિહોર વગેરે બાર ગામ આપી દેવાં કરાવી એકદમ પોતાની મદદે ભોલાવી લાગ્યા, અને લડાઈ શરૂ થઈ. પરંતુ ગારીયાધારના ઠાકોરના માણસો રસોઈમા રોકાએલાં ભૂખ્યાં હોવાથી લડી શક્યા નહિ, તેથી રાંધેલ ખીચડીના ચરમા ધૂળ નાખી નાસી ગયા. ઠાકોર વિસાળએ સિંહપુર હાથ કરી આહ્વાણુના ઝગડાનો અંત આણ્યો.

આ રીતે રણા આહ્વાણુને નાસી જતાં જાયેલા જનીઓને અને ખીજા આહ્વાણુએ પોતાને ઉપયોગ પુરતી જમીન ખેડવા રાખી બાકીના સિંહપુર વગેરે બાર ગામ ઉમરાળાના ઠાકોર વિસાળને આપ્યાં. તેથી વિસાળએ સિંહપુરથી ઉત્તરમાં નવું શહેર સિહોર વસાવી સિંહપુરની પ્રજાને સુખી કરી. થોડા વખત પછી ગોહલોએ ઉમરાળેથી ગાદી બદલી સિહોરમા કરી. તે વખતની બંધાવેલ રાજમહેલ જોવા જોવો છે; તેના એક ઝોરડાની બીંતો ઉપર ચિત્રમય લિપિથી ગોહલોનો ઇતિહાસ ચિતરવામાં આવ્યો છે. તે જોવા લાયક છે.

હિન્દુઓના તરેહવાર રીતિરિવાજો.

[હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસના સાધનો એમ્પ કરી તે ઉપરથી દેશનો ઇતિહાસ ઉપ
જની કાંઠવામાં અજ્ઞાન સામર્થ્ય ખતાવનાર પડિત ભગવાનવાલ ઝદ્રજતા નામથી હિંદનો
ઇતિહાસ જાણનાર દરેક જણ પરિચિત છે એમના જૂના પત્રો, લેખો વગેરેનો એક નાનો
સમૂહ હમણા મળી આવ્યો છે જેમાં તેમણે ધ સ ૧૮૭૦-૭૧ ની સાલમાં હિંદના
જુદા જુદા ભાગોમાં મુસાફરી કરતા લોકાચારના જીવનજીવન ગિરાજો નોંધતા તેનું એક
ટિપ્પણ તૈયાર કર્યું જણાય છે આચારની રીતો દેશના જુદાજુદા ભાગમાં કેવી રીતે પ્રવર્તે
છે, તેનું એમાં સારૂ વર્ણન આપનામાં આવ્યું છે હમણા હમણા સમાજ શાસ્ત્ર (Sociology)
ના વિષય ઉપર ધણું ધ્યાન ખેંચાયું છે, તેવે વખતે આ નિબંધના ટિપ્પણો એ વિષયના
અભ્યાસકોને ઉપયોગી થઇ પડશે એવી આશાથી આ પરિપક્વ આગમ રજૂ કરવામાં આવે છે]
હરિલાલ મા ભટ્ટ.]

હિન્દુઓના તરેહવાર જ્ઞાતિ રીવાજો.

૧ નેપાલમાંના લોકો માસ આદિ ખાય છે મધ પીએ છે પણ જો મુસલમાને જના
વગર મધ્ય હોય તો તે નહી ખાય તેમજ મુસલમાને મધ કાઢેલું હોય તો, તે નહીં ખાય
અને મુસલમાને મધ કાઢેલું હોય તો તેને અડકશે પણ નહીં કોઈ મુસલમાનને અડકી
જશે તો હાથમાં ચુનો લગાડેલું પાન હશે તો તેને નાખી દેશે કોઈ મુસલમાન, વેશ્યા
સાથે અથવા કોઈ મુસલમાનની સાથે સગ કરે તો તેને તુરત મુસલમાનની જાતમાં ભેળવી
નાખે છે આ સંજ્ઞાનું કારણ શું છે ? તેઓને મુસલમાનની સાથે વાસ કરવો પડતો જ નથી

૨ કાશ્મીરમાં મુસલમાની વેશ્યાઓને ત્યાં સૌ હિંદુ જાય છે ધરમાં ચાકર મુસલમાન
હોય છે બ્રાહ્મણો પણ જ્યારે ખાગમાં જમવું હોય ત્યારે રસોઈ કરી એક ડોલ જેવા વાસ
ણમાં મુકી તેપર કપડું પીટી ધરના મુસલમાન નોકરને માથે મુકે ને કહેશે કે તેને અડ
કીય નહી, તે માત્ર એ વાસણને માથે લઇને લઇ જાય એવે પડીતછ અને તેના દોસ્તો
ખીજાનું ખીજાની વાડીમાં બેસી એ વાસણ માહેનું સધળું ખાવાનું ખાહેર કાઢી દોસ્તોની સાથે
બેસી ખાય એનું કારણ કે ત્યાંના મુસલમાન સાથે ધણો સંબંધ હતો

૩ ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણ અને ખીજા બ્રાહ્મણોનો આનુ આચાર એવો છે કે
આટામાં જરા પાણી પડી ગયું તો તે સાવ એકો થઈ ગયો તો નાહ્યા વગર અડકે તો તે
ખાવામાં કામ નહી આવે, તે કોઈ ચીજને અડકે તો તે ધોઈ નાખી પડે અને જો કોઈ
ખીજા જાતનો અથવા કિતલી જાતનો માણસ તેને અડકે નો તે સાવજ અપરીત્ર થઇ ગઇ
(ગણાય) તેને સાવજ નાખી દેવી જોઈએ અને તે જો કોઈએ લાખમાં લીધો તો તે પણ મહા
અવર્મા ને જાતી બાહેર કરવા લાયક ગણાય મરણ કે તેણે ધમ શાસ્ત્રથી ઉતરું કીધું ગણાય

૪ એજ ધર્મશાસ્ત્રને માનનારા કાન્યકુબ્જ, મૈથીલ અને ખીજા બ્રાહ્મણો તથા ખીજા
ઉચ વર્ણના લોકો તેમ ખીજા ઉચ જાતના લોકોનો એવો ચાલ છે કે ધરમાં કકાર હજમ
જો કોઈ નોકર હોય તે ગોઠીના એક સાઈ કરી વાસણો સાધ કરી સર્વ ચીજ રસોઈને
માટે તૈયાર કરી આપે, તે વખત આટો પણ પાણીમાં ચુદી આપે ને નાઈ (હજમ)

અથવા કહાર તેની રોટલી પણ વણી આપે પણ તેણે ચોકામાં આવવું ન જોઈએ અને બહારથી ચોકાની બહાર રાખતો જાય, ને ગ્રહસ્થ અંદર ચોંડવતો જાય, એ શેકાય ત્યારે જો કહાર અડે તો નાંખી દેવું પડે. તે વખતે જો કોઈ ચોકામાં આવે તો મહા અધર્મ થાય.

૫ મારવાડ (મેવાડ) માળવા અને મથુરા જીલ્લામાં કોઈપણ શાક બાજી વધાર્યા પછી જો તે ચુલાપર હોય ત્યાં તેમાં મીઠું નાંખ્યું તો તે ચોકાની બહાર નીકળે તો છોવાઈ જાય પણ તેને ચુલેથી ઉતાર્યા પછી મીઠું મેળવ્યું તો તે અપત્રીત નહીં થાય, અને ત્યાંના કેટલાક લોકો એમ માને છે કે મીઠું નાંખ્યું એટલે અપત્રીત થઈ ગયું.

૬ ગુજરાતની બ્રાહ્મણની જાતના સર્વ લોકો પોતાની જાતના વિના ખીજી જાતના લોકોએ કીધેલી અથવા અડકેલી પુરી અથવા જેમા ધડ, ચોખા, મગ, ચણા ઇત્યાદિનો આટો પડતો હોય તેવી મીઠાઈ ખાય તો તેણે અધર્મ કીધો (ગણાય) અને નાત બાહેર થાય; પણ ઉત્તર, પૂર્વ અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના સર્વ લોકો ધીમાં તળેલી સૌ વસ્તુને પવિત્ર માને છે. ને બજારમાંથી દુકાનેથી તે કહાર અથવા હજમ લઈ આવે તોપણ ખાવાને કાંઈ હરકત ગણતા નથી.

૭ દક્ષિણના સર્વ બ્રાહ્મણો શુદ્રનું અડકેલું પાણી પીએ નહીં. પેશ્વા બાહુરાવના વખતમાં ઝોડે જવાનું પાણી પણ મહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણનું ભરેલું વાપરવું પડતું. પણ બાકીના સર્વ પ્રાંતોના શુદ્ધ બ્રાહ્મણોના નોકરો શુદ્ર જ હોય છે. અને કાશી અને ખીજી જગ્યાએ વસેલા મહારાષ્ટ્ર જાતના બ્રાહ્મણોનું પાણી ભરનાર પણ શુદ્ર જ હોય છે. તેઓની સાથે તેઓ વ્યવહાર પણ રાખે છે. પરંતુ પોતાના દેશમાં તેમ કરે તો ત્યાં તેને મોટું પાપ લાગે.

૮ કાઠીઆવાડના શ્રાવક અને વૈષ્ણવ વાણીઆઓની સર્વ જાત સાથે જમે છે; પણ ખીજી જગ્યાએ તેમ કીધું તો તે ધર્મ મૂંઝો કહેવાય.

૯ કાઠીઆવાડના વાણીઆની નાત જમવા બેસે ત્યારે તેઓ બાજોડો અને થાળી, એટલે કાંસાની થાળીઓ પોતાને ઘેરથી લઈ જાય. જેને ઘેર જમવાનું હોય ત્યાંહાં રસ્તામાં પાધડી, પગરબા, ધોતીયાં સોત ખાવા બેસે છે, માત્ર અંગરખાંતી કસો છોડી નાંખે છે. બાજોડ ઉપર મોટી થાળી મુકે છે, અને તેમાં છોકરા, બાપ, ભાઈ, સર્વ સાથે જમે છે પણ તેજ વાણીયા મુંબઈ અને ખીજી દેશાવરમાં સઘળાં કપડાં ઉતારી રેશમી પીતાંબરો પેહેરી પત્રાવળીમાં નોખાનોખા જમે છે ત્યારે જ તેઓનો ધર્મ રહે. ગમે તો શાવક કે વૈષ્ણવ હોય તો પણ તેમ જો નહીં કીધું તો તે નાતમાં જમવા લાયક રહે નહીં.

૧૦ જંગમ્બાર, મસ્કત અને મોખખામાં કાઠીઆવાડના શ્રાવક અને વૈષ્ણવ સર્વ વાણીયા ધણા વર્ષોથી જાય છે અને ત્યાં તેઓ દુકાન રાખે છે, સર્વ મુત્તલમાનનું લાવેલું પાણી પીએ છે, ઘરમાં મુસલમાનડીઓને રાખે છે, માત્ર તેની બતાવેલી રસોઈ જમતા નથી. આ લોકો યાત્રા કરવા આવે ત્યારે સંગ વાતસલ્ય કરી ધણા ભાવથી બનારસ, લખનૌર, મુર્શિદાબાદ અને ખીજી જગ્યાના સર્વ શ્રાવકો [તેઓ સાથે] ભાવથી જમે છે. પણ તેઓ પોતાના દેશમાં કદી મુસલમાન પાન ખીડું આપે તે ખાય તો મહા પાતકી થઈ જાય.

૧૧ જો કે કાઠીઆવાડી વાણીઆ અને ભાટીઆ જંગમ્બાર મસ્કત ને ખીજી જગ્યાએ જ્યાં ધર્મ ઘેલા મુસલમાનો તેઓ ઉપર ખરાબ નજર રાખે છે, ત્યાં જવાથી કદી ધર્મ બ્રહ્મ થતા નથી. પણ કોઈ વખતે ત્યાં મુસલમાનો તેઓને જીલમથી વટલાવે પણ છે તો

પણ તેઓ કાંઈ ધર્મ બ્રહ્મ યતા નથી પણ તેમનાં એક પણ યુરોપની સુસાક્ષરી કરે તો તેને જીંદગીપર્યંત નાતમાં ન લેવાને ખટપટ કર્યા વગર રહેજ નહીં

દયાળ નામનો વાણીયો માગરોગનો શ્રીમાળી અરમ્મસ્તાનમાં મુસલમાનના કરજથી શુલામ તરીકે રાખ્યો હતો તેના મોસાળ તરફના સારા ધનીક હોવાથી માગરોગ આવી તુરંત નાતમાં દાખલ થઈ ગયો

૧૨ કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતના શુદ્ધ વડનગરા નાગર જે વખત નાયા વિના કદી જમે નહીં તેઓ નાયા પછી કપડા આદિ ચીજને અડકે નહીં જે સુતરના તાનણા ઉપર પગ પડી જાય, તો તુરંત પાછું નાયા વિના જમાય નહીં પણ મુસલમાનના હાથના પાન ખીડા કસ્ટોનો પનાસાં ઇત્યાદિ ખાવાને તેઓને કશી હરકત નથી પણ કાશી ને ખીજી જગાવાળાને તેથી મોટો વટલવાડો થાય તો પણ એક શ્રીમ સાથે બચકાર રાખવાને કાંઈ હરકત નહીં

૧૩ મરજહી વૈષ્ણવો નાયા પછી કદી કોઈ સુતરના તાનણા જેવી કે કપડા જેવી કોઈ વસ્તુને અડી જાય તો તેઓને તુરંત વટાળ લાગી જાય અને નાયા વિના કદી તે પાછો કામ નહીં આવે પણ વિધાયતી ખળવાળા કપડાં કદી અમકાય નહીં

૧૪ ચોખાનો અથવા ધઉનો આટો પાણીમાં નાખી ગરમ કીધો તે અજીઠું અથવા શખડી થાય તે કોઈ પણ ચીજને અડે તો તેને કદી ધોયા વીના આસે નહીં આ વાત પણ ખરા હિંદુસ્તાનના ઉચ્ચ જાતના સર્વ શોકોમાં સાધારણ છે પણ મુસલમાન કીતામ બાધે ને તેમાં ધઉનો આટો અને પાણીથી ખળ બનાવે તો તેની જીલ્લવાળો ગીતાજીનો અને પચરતનો શુટકો અથવા પત્રપોથીનો ધણી પવીત્ર હાલતમાં પાઠ કરવાને કાંઈ હરકત નહીં ધોખી એ કપડાને ધોઈ કાજી લગાડેલી હોય અથવા વીલાયતી કપડા હોય તે પાક

૧૫ સર્વ મરજહી બાઢીઆ અને વાણીઆઓમાં ભાત અથવા દાળ અથવા કદી આદી કાંઈ કંઈ ચીજ જે કપડાને અડકેલી હોય તેવું કપડું જે ચીજને અડકેલું હોય તે ચીજ પણ ધોઈ નાખ્યા વિના આસે નહીં અને તેનો સ સર્મ જે ધરતી એવો કોઈ જગે થયો તો તે સધળું નાખી દેવું પડે પણ મુસલમાન વોરાજી બનાવેલી ધઉના આટાની ખળથી એ બી તોપર કાગળ ચોટાડેલા હોય તે તો મહારાજાને પણ આસે

૧૬ હજારો કીડા મારી થએલું રૈયમ તેનો મુગટો મહીનાઓ સુધી ન ધોએતો હોય અને ગમે તે જાતના શોકોનો અડકેલો હોય તો પણ ખવિત્ર કહેવાય છે તે પેહરીને જમાએ તો ધણું શુદ્ધ પણ બીચાઈ જગલના ઝાડ ઉપર ચનારૂં ૩ તેના કપડાને જે ધોઈને સુકવીએ ને તેને કોઈક કપડું અથવા કોઈ અડકી ગયું તો તેને ફરી ધોયા વીના પેહરાય નહીં જો તેને કોઈ પેહરે તો ધણો ધર્મ બ્રહ્મ ગણાય પણ તેવુંજ સચું તે ખવિત્ર ગણાય કારણ કે રૈયમ મોઘુ, સુતર ધણું સોઘુ ને સચું જીજ મળે તેજ

૧૭ કાઠીઆવાડના નહાના મામકાના સર્વ વાણીઆની સ્ત્રીઓ રજસ્વળા હોય ત્યારે ધરમાં સર્વ જગાએ અડકે છે, ત્યાર તે દેવ દરસને જતી નથી કેટલાકના ધરમાં મોસાઈ કરતી નથી, તે ધરમાં કોઈ રસોઈ કરનારૂં ન હોય તો તે પણ કરે છે પણ તેજ વાણીઓ શહેરમાં આવી રહ્યા તો તેનાથી તેમ થવું નથી ત્યાંકા કરે તો તે નાત બહાર થાય ને મોહોડું પાપ થઈ જાય

૧૮ એક જાતનું માણસ બીજી જાતનું પાણી પીએ જેમ કરવાથી હિંદુ ધર્મની રાહે કોઈ તરેહનો ધર્મ બાધ નથી થતો એમ છે તો પણ તે ધર્મ પાપ કીધું કહેવાય. અને આખી નાતના લોકો જગે જગે તેની નિંદા કરે અને નાત બહાર મુકવાને જોગ થાય. પણ સોનું ચોરનારો હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્રના હુકમ પ્રમાણે એટલુંજ નહીં, પણ આખી દુનીઆના ધર્મથી ઉલટું કરવા માત્ર જીજ્ઞાસુ નિંદાપાત્ર થાય પણ તેને કોઈથી નાત બહાર થાય નહીં.

૧૯ પંખખમાં એક રાંડને ઘેર સર્વ જાતના લોકો આવે; જેવા કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી વાણીઆ અને મુસલમાન. તે સર્વ જાતના લોકો માટે રાંડ જીદા જીદા હુકા ધરમાં રાખે, તેની ઉપર કાંઈ નિશાની કરી મૂકે, હવે બ્રાહ્મણ આવે ત્યારે રાંડ બ્રાહ્મણનો હુકકો તેને આપે તે પોતે પણ તેજ રીતે સર્વ જાતના લોકોની સાથે એક હુકકો પીએ. એતો રાંડનું મોહું અપવિત્ર ગણાય નહીં, પણ બીજી જાતના લોકો પીએ તો તે અપવિત્ર ગણાય.

૨૦ બ્રાહ્મણ વીના ક્ષત્રી વૈષ્ય અને શુદ્ર એ જાતનો (મૃત્યુ પ્રસંગ) તેને બાળવા જનારાઓની સાથે જો બ્રાહ્મણ જાય તો તેને ઉત્તરોત્તર હલકી જાતનું ધણું સૂતક અને કષ્ટ ભોગવવું પડે છે. આ હિંદુ શાસ્ત્ર કહે છે. પણ નાણા પછી કપડાંના ધાગાને અડકીને તરત અભડાઈ જનારા નાગરોને મુસલમાનના મુઠ્ઠાને દાટવા જતા નાયા શિવાય કાંઈ પણ કરવું પડતું નથી.

૨૧ ઢેઠાની જાતનાએ કોઈ પણ કપડાંને અડકેલું હોય તો તેને કોઈ પણ માણસ અડકી જાય; તે માણસને બીજો માણસ અડકી જાય; તેને ત્રીજો એમ કરતાં જો ૧૦ થાય તો પણ આપણા મરજદીઓ અભડાયા વીના કદી નહીં રહે. તેઓ પોતાની પાવડી અને કપડાં સઘળાં પાણીમાં બોળશે અને નાહાશે. એ નહાતી વખતે તેના પાણીનો છાટો કાઢતે પડી ગયો તો પાછો તેનો પણ તેજ હાલ, એવી રીતે હડકાયા કુતરાની લાળની પેઠે અભડાએલું એક બીજા પર આલ્યાજ કરશે. પણ તેજ ઢેઠાનું વણેલું ને આટાની રાખ લગાડેલું પણ કોઈ (ખાદીનું કપડું) અભડાશે નહીં.

૨૨ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ઢેઠાની તેઓ અતી પરહેજ કરશે. બીજી જાતના શુદ્ધ લોકોને અડકવાથી નાહશે. ઇત્યાદી અયોગ્ય ને ધર્મ શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ ને ઉલટાં પાપનાં કારણો તેવો આચાર ન કરવાથી પાપી અને બ્રહ્મ ગણાય. પણ માહોમાંહે વ્યભિચાર, શુદ્ર, બ્રાહ્મણની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર અને વીધવા ગમન ઇત્યાદિ કરનારો મરજદી પવિત્ર અને સૌનો શીરોમણી ગણાય.

૨૩ આખા હિંદુસ્તાનના ગરમ દેશના સર્વે ઉંચી જાતના હિંદુઓમાં એવો ચાલ છે કે કોઈ માણસ મરી ગયું તેને બાળવા જનારની સાથે જેટલા લોકો જાય તે સૌ તેને બાળી રહ્યા પછી પાછા ફરે તે વખતે સર્વ કપડાં બોળી નાહીને ઘેર આવે. પણ નેપાળના બ્રાહ્મણ તેમ કરતા નથી. તેઓ રમશાને જાય પણ જેઓ તે મુઠ્ઠાને બાળતા હોય તે અને જેઓ તેના નજીકના સંબંધી હોય તેજ માત્ર નહાય ને બાકીના સર્વે મોહું ઘોષતે આલ્યા આવે.

૨૪ ગુજરાત કચ્છ કાઠીઆવાડ મહારાષ્ટ્ર ઇત્યાદી પ્રાંતના લોકોની સ્ત્રીઓ જોના ધણી જીવે છે, તે ચૂડી કદી હાથમાંથી કાઢતી નથી. તેઓ સમજે છે કે ચૂડી કઢાડવાથી તેના ધણીના આયુષ્યમાં અપશુકન થાય. સુજે તેવું 'નજદીકતુ' અને જીવાન મરી જશે તો તેના શોકમાં સઘળાં ઘરેણાં કાઢી નાખશે પણ ચૂડી કાઢવાને 'મોહું' યુરું કામ અને અપશુકન સમજશે. માત્ર પોતાનો ધણી મરે તેનીજ પછવાડે (ચૂડી) ફાડી નાંખશે. પણ

પળખ, દીપ્તી, આગ્રા વગેરે જગોના આહણ અને ક્ષત્રીઓની ઓઝો પોતાના ભાષ કાકા અને બાપની પછવાડે પણ સુડી ફેડી નાખે છે પણ નેપાળ અને કાશ્મીરની કેટલીક જાતની સ્ત્રી મુદ્દલ સુડી પેહેરતીજ નથી તેઓના ભરથારને કાઠ અપશુકન થતું નથી

૨૫ હીંદુસ્થાનના ધણા ખરા પ્રાંતના લોકોમાં કાઠ યુદ્ધ માણસ મરે તો પણ તેની પછવાડે ધણો તો નહીં પણ યોગ્ય શોક કરે છે તેઓના મંગધી અને ખીજા ઝોળખીતા મળતીયા પણ તેનો શોક કરે છે પણ પળખી ક્ષત્રી, આહણ, દમ્છી અને હાલાષ ભાગીઆ ઇલાદિ લોકોમાં જેનું યુદ્ધ માણસ મરી ગયું હોય, તેની સૌ મશ્કરી કરે, હજમન કરાવી હોય તે ઉપર શુલાલ નાખે, ઓઝો રાતી હોય તો તેની વેવાણું તેની સામી બેસી ગીતક ગાવા લાગે અને મશ્કરીના વચનો બોલે; તેઓને મીઠાપ્રની ટાપવીઓ ભરીને આપે અને કપડાના પુતળા બનાવી 'લીઝો તમારૂં મરેલું ઝેને પુછ પ્રુથી થાઝો' ઇલાદિ કહી કરે, એ પણ તેઓનો ચાલ હોવાથી રણ સારૂં અને જરૂરનું કામ ગણાય છે

૨૬ ગૂજરાતના આહણો માને છે કે કાઠ પણ જાતના લોટમાં પાણી મેળવ્યું હોય તો તેની બનાવેલી ચીજ નાચા વીના ખવાય નહીં અને તેને નાચા વીના અહકે તો અપવીત્ર થઈ જાય માટે પાપક કરવા હોય તો અડ્ડની દાળના આટાને ગાયના મુત્રમાં અથવા કેળના પાણીમાં લોટ બાધીને તેના પાપક કરવાથી તેને આમટ છેટ લાગે નહીં પણ એ ગાયના મુત્રનો પાપક એક આહણે એક મુસલમાન શીપાધને ખાવાને આપ્યો, તેણે તેની બનાવટ માટે પુછ્યું, સારે તેણે ગાયના મુત્રમાં મનાવાની વાત કહી તેથી મુસલમાને તેને 'ધણોજ વી કારી કેટલીક ગાળો દીધી ને બોલ્યો કે પાણી જે ખરેખર પવિત્ર ચીજ છે, તેને છોડીને આખી દુનિયા જેને નાપાક ગણે એવા પેશામમાં આટો મેળવી તેને પાક માની ખાનારા હિંદુઓ ખરેખર કારણ છે

૨૭ દક્ષિણના શૈલ્યથી આહણો અને ઉડીસા તથા બંગાળના કેટલીક જાતના આહણો માસ ખાતા નથી, પરંતુ મત્સ્ય ખાવાને તેઓ કાઠ પાપ માનતા નથી પણ પળખના આહણો મત્સ્ય ખાવામાં ધણું પાપ ને અપવિત્રતા માને છે પણ માસ તેમાં પણ બકર હરણ અને જગલી હુકરનું માસ ધણુંજ પવિત્ર માને છે.

૨૮ કાઠીઆવાડના આહણો અને ઉચ વર્ણના લોકો કાઠ ખાતા નથી પણ ગાજરનું અથાણું તેઓના ધરમાં સાધારણ છે, પણ સુરતના આહણો કાઠ ખાવાને તેટલું ખરાબ માનતા નથી પણ ગાજર જે કાઠ આહણને લેતો જીવે તો તેની જાત પુછ્યા વિના રહેજ નહીં

૨૯ ગૂજરાત માગવાડ મહારાષ્ટ્ર અને ખીજા કેટલાક દેશના લોકો કાઠ ખાવાને ધણું અપવીત્ર ગણતા નથી પરંતુ માસ કાઠ માણસ લઈ જતો હોય તેને અડકશે તો પણ નહીં નાખરો, પણ મઈધીલ, કાન્વકુળ અને રટવીક જાતના સારસ્વતો માસ ખાવાને કાઠ અપવીત્ર ગણતા નથી પણ કાઠ ખાનાથી તેઓ મહાવચ્છ થઈ જાય છે

૩૦ મરનદી વૈષ્ણવો અને ગુજરાતના અને દક્ષિણના આહણો જે રસ્તામાં કાઠ પણ જનાવડના હાડકાના ઝીણા દડાને અડકશે તો તે પોતાના પડેરેલા સર્વ કપડા બોળીને નહાશે પણ ધરમાં હાડકાની હાથા વાળી છરીઓથી ચાખ મેળશે અને તેઓની ઓઝો મોટા મોટા હાથી દાંતની સુડીઓ પડેરશે તો પણ તે કાઠ અપવીત્ર ગણાશે નહીં વળી તે સુડીઓ કણીટકના દીગબગ દેતોની ઓઝો ધણીજ અપવીત્ર ગણશે

૩૧ ગુજરાત મહારાષ્ટ્રને બીજા કેટલાક પ્રાંતમાં ઢેઢના ઓછાયાથી પણ અપવિત્ર થઈ જાય છે. પણ તેઓ મુસલમાનની સાથે તેઓ ધણા હળીમળી ગયા છે. જે કોઈ જગે ગાડી હાકનારો ઢેઢની જાતનો હશે તો તેઓ તેમાં કદી બેસશે નહીં. પણ જે મુસલમાન હોય તો તે તેના ખાવા પીવાના સામાનને પણ ગાડીમાં ચડાવવા ઉતારવાને હરકત ગણશે નહીં. પણ મદ્રાસના પ્રેસીડેન્સીના સિવાય બીજી જાતના સર્વ લોકોની ગાડી-હાકનારા ઢેઢજ હોય છે તેઓ તેને અડકવાને ધણી છીટ રાખતા નથી. પણ ચાલતાં મુસલમાનને અડકતાં જરા છીટ રાખે છે. તેઓ કહે છે કે મુસલમાનો હિંદુ ધર્મના ખાસ દેશી છે. અને ઢેક એ હિંદુ છે. અને અમારો હિંદુ છે. તે દેવળને નમે છે અને અમારા દેવને માને છે. ખરેખર અમારા દેશીઓ જોડે મારે તેના દોસ્ત થાય, તેને બાઈ બાઈ કહે તેને પણ જોડા મળે.

૩૨ ગુજરાતમાં ધણા ખગ બ્રાહ્મણો સાથે જમે છે. પણ તેજ જાતના બ્રાહ્મણો કાઠીઆવાડમાં એક બીજાનું પાણી પીએ તો વટવી ગએલો કહેવાય.

૩૩ કોઈ પણ જાતની ગરમ ખાવાની ચીજ હોય જે તેને ડુંગ્રીને ખાય તો તે અપવિત્ર ગણાય. તે આપણા હિંદુઓના ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેને ચાદ્રાયણુ વૃત કરવું પડે. ચાહા, કદી અને ઓસામણ એવી ગરમ ચીજ સર્વ જાતના હિંદુઓને ડુંગ્રીને પીતાં જોઈએ છીએ તે શાસ્ત્ર ઉલ્લંઘન કરતાં પણ કોઈ પ્રાયશ્ચિત ન થાય પણ શાસ્ત્રમાં જેવું કાંઈ પ્રાયશ્ચિત નહીં, તેવું વાણીયાનું પાણી કોઈ બ્રાહ્મણ પીએ તો તરત વટલાય.

૩૪ વીધવાં સ્ત્રી કેશ રાખે, પાન ખાય, ખાટ પર સુવે તો તેનો પતિ નરકે જાય, એ ધર્મશાસ્ત્રને ઉલ્લંઘવાનું કાંઈ નહીં; અનેક પુરુષો સાથે વ્યભીચાર કરે તેમ જાણીએ તો પણ કોણ સાખીત કરે છે એમ કહીએ; છોકરા પાડે તો પણ નથી જાણતા કહીએ, પણ જે ધણી મર્યા પછી ઉપર લખ્યાં કુકર્મથી ખચવાને એકજ પુરુષ સાથે જોડાવાને (કોઈ સ્ત્રી) ચાહે તો તે તરત જ નાત બાહેર થાય.

૩૫ કસ્તુરીને હરણને મારી તેનો હુંટો કાપી લઈ તેમાંથી કાઢે છે તેમાં મૃતનું લોહી પણ મળેલું હોય છે, તે તો મરજદી લોકોના દેવને બાવે અને તારીશી કરે કે શ્રીનાથજીના નેમમાં ૨૦ શેર કસ્તુરી જોઈએ છીએ. માછલાનું પેટ શાડી તેમાંથી અંબર એ પુષ્ટીને માટે તેઓના ગુરૂ ખાય અને ગાયનું પીત્ત ગોરોચ જે ગાય મરી ગયા પછી તેનો પીત્તો શાડીને ઢેકા કાઢે છે તે તો અષ્ટગંધમાં નાખીને તેથી નારાયણ કવચ લખી સોનાના માદળીઆમાં રક્ષા માટે હાથે બાંધીએ; એ પાનમાં મંત્ર લખાવીને અમે ખાઈએ પણ કોઈ શુદ્ધ બ્રાહ્મણો કાષ્ટ ઔષધની પાણીમાં ગોળો કીધી હોય તો તે ખાતાં માહા બ્રહ્મ થઈ જાય.

૩૬ દહિં અને છાશ ગોલીના ધરની લેવામાં ઉત્તર પૂર્વને દક્ષિણના બ્રાહ્મણોને કાંઈ હરકત ગણાતી નથી, પણ ગુજરાત ને કાઠીઆવાડના બ્રાહ્મણો તો નહીં જ પણ વાણીઆ કે કણબી પણ વાપરે તો નાત બહાર થાય.

૩૭ નર્મદાની ઉત્તર તરફના રહેવાશી હિંદુની સ્ત્રીઓ માને છે કે કચ્છ વાળીને ચાલીએ તો ધણું પાપ લાગે પણ દક્ષિણ તરફના લોકોની સ્ત્રીઓ કહે છે કે જે કચ્છ ન વાળીને ચાલીએ તો પગલે પગલે બ્રહ્મહત્યાનું પાપ લાગે.

૩૮ ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર ને બીજા દેશોમાં સ્ત્રી લોકો કદી જોડો પહેરે નહીં. અને

પહેરે તો તેને રાડોના જેવી હલકી ગણે પણ મારવાડની સાગ ધગ્ગી સ્ત્રીઓ સોનેરી ભરત વાળી મોજડી પહેર્યા વીના બાહાર જાય તો તેની મોગામ્મ ઓછી (ખામી) ગણાય

૪૯ હિંદુસ્તાનના ધણાખરા ભાગની સ્ત્રીઓ કાંચળી પહેગવી એ (ઓધુ) શરમ ભરેલું સમજે છે પણ મલબાર દ્રવીડ બગાળ અને ઉડીસાના લોકોની સ્ત્રીઓ કાચળી એ વેશ્યાનો પોશાક ગણે છે માટે તે પહેરે તે ધણુ નીચ માણસ ગણાય

૫૦ હિંદુસ્તાનના ધણુ ખરા દેશની સ્ત્રીઓ પોતાની છાતી પોતાના બાપના તરફના અંબધીને દેખીને જેમ જને તેમ દાકવાનો યત્ન કરે છે પણ મારવાડમા ધગ્ગી દીકરી અને વહુ ઓળખવાની એજ નિશાની કે દીકરી બાપને ઘેર ક'ી કાચળી પેહેગશેજ નહીં ને પેહેરે તો અમુકત કહવાય

૫૧ પન્નબતી સ્ત્રીઓ ધણુ વસ્ત્ર પહેરે છે તે પોતાના અંગનો કાંઈ ભાગ ખુલ્લો દેખાડવો એ ખરેખર શરમ ભરેલું માને છે તો પણ નદી તલાવ કુવા એ નાહાતી વખતે સેકડો પુરપના સમુદાય વચ્ચે સધળા કપડા ફેંકી દઈ બેધડક નાગી નહાય છે

૫૨ ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, માળવા એ આદી ધણુ ખરા ભાગની સ્ત્રીઓ સદૈત કપડુ પહેરવું વિધવાપણાનું ચિન્હ ગણે છે પણ પન્નમ બનારસ ને બગાળાની સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ બારીક સદૈત કપડા પહેરવાથી વધારે ગોભા માને છે

૫૩ નેપાળને બીજા કેટલાક ભાગમા પડિત શાસ્ત્ર વાચવા બેમે, ત્યારે પાધડી ભમા વગેરે ખુબ કપડા પહેરીને વાચે છે પણ તેનગને દ્રવીડને મલમારના બ્રાહ્મણો પાધડી અથવા અંગરખુ દોવા શીવેલું કાઈ પણ પહેરનારને શુદ્ધ ગણે છે

૫૪ બે દશકા વર્ષ પહેલા બટેરા ખાનારો બ્રહ્મ ચર્ચ જતો હતો તેજ બટેરા આજ વૃત્તમા પવિત્ર કરાળની મુખ્ય સ્ત્રીજ ચર્ચ ગઈ છે તેમજ કોમી મુમ્હના લોકોને પવિત્ર ચર્ચ ગઈ છે પણ બનારસમા ધણુ ખરા બ્રાહ્મણો અવાપિ તેને ખાવાથી ધર્મ બ્રહ્મ ચર્ચ જાય છે

૫૫ નેપાળના લોકો માસ ખાવાને પાપ માનતા નથી પણ પર્યુશિત એટલે એકદી રહેલો ભાત ધણેજ અપવિત્ર માને છે ગુજરાતના લોકો માસને અડવાથી પણ નહારો પણ ટાઢો ભાત તેવની સાથે ખાવાને ધણી હોંશ માનશે તેમજ બગાળાના લોકો માંસ અને ટાઢો ભાત ખાવામા પાપ માનતા નથી

૫૬ બગાળાના લોકો બીજા જતના કસાઈના હાથના મારેલા જનાવરનું માસ ખાતા નથી તેથી જગે જગે કાગીની સુરતી બેસાડી બકરા મારીને તેનું માસ બ્રાહ્મણો વેચે છે આ વાત સભળતાજ ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર ને મધ્યદેશના લોકોનાં રૂવાક ઉમા થયા વિના રહેશે નહીં

૫૭ મારવાડ ને તૈલગના લોકોને ત્રાગાના પાત્રથી દિશા જઈ આવી હાથ ધાવાથી પાછુ તે શુદ્ધ થતું નથી માટે લોકો તે કામમા પીતળનો લોગ વાપરે છે ગુજરાતના લોકો અને મરનદી વૈષ્ણવો તો તેથી ઉલટાજ માલે છે તેઓ ત્રાગાનાં વાસણને પરીત્ર માને છે અને પીતળને મહા અપવીત્ર માને છે

૫૮ નાળીએર અને ખજુર એ ખવાય (ફરામમા) પણ તેવ ગોળ ખાય તો વટલાઈ જાય તેનું કારણ પુછીએ કે શુ ? તો જવાબ મળશે કે ત્રણેમાથી નીકળેલા કેશી રસને તાડી કહે છે તેથી તે અપવીત્ર કહેવાય તે તો નામચોંધ ચોરજ માર્યો જાય તે

નામચીંધ શાહકાર ચોરી ખાય એ કહેવતને ખરેખર વળગી રહ્યા છે. તો પણ તેઓ બિચારા જાણતા નથી કે ગોળ આટો સાકર વગેરેની મદીરા ખતે છે.

૪૯ ગુજરાત કાઠીઆવાડ અને બીજી જગે “ સામો ” એ ફરાળ ચીજ ગણાય છે. તે રાંધવાથી એકવાડ ગણાતો નથી. પણ બીતીઆ અને ગોરખપુર છાત્રામા જ્યાં તે વધારે વાવવામાં આવે છે ત્યાંહાં તેને રાંધેલા ચોખાથી વધારે શુદ્ધ નથી કહેતા અને ફરાળમાં તેને કોઈ વાપરતું નથી તેમજ કુટુંબ જેને નેપાળનાં દ્રાક્ષ કેકે છે; એ ધાન્ય નેપાળમાં ફરાળમાં વપરાતું નથી પણ બનારસ અને બીજી જગે તે ફરાળમાં ગણાય છે.

૫૦ વેદ અને શાસ્ત્ર તો એકે કોર રલાં પણ ગાયત્રી પણ ન આવડે તેનું કાંઈ નહીં. જેથી બ્રાહ્મણો કહેવાય. તેવા યમ નિયમ આદિ શુદ્ધાચાર તો એકે કોર રલાં પણ રંડીઆજી અને ઠગાઇને ચોરી કરે તેનું કાંઈ નહીં. યજ્ઞમાનનું દલાણુ ઇચ્છતું તો એક કોર રાખ્યું પણ ઉંધુચતું સમજાવી ફસાવીને પૈસા કઢાવે. તેનું કાંઈ નહીં પોતાના યજ્ઞમાનની સ્ત્રી પુત્રી આદિને પોત પોતાની પુત્રીઓની પેઠે જાણવાતું તો એક કોર રચું. પણ તેની સાથે બ્યભિચાર ને ઉધાચતાં સમજાવી તેના ઘરમાં કહાળો કરાવવો એનું પણ કાંઈ નહીં પણ કોઈ જાતના બ્રાહ્મણ કે વાણીઆનું પાણી ન પીએ, પાણીને છાંટો પડે તો પણ તુરત નહાય અને નહાયા વિના કદિ ન ખાય તો તે ઉંચામા ઉચી જાતનો બ્રાહ્મણ કહેવાય.

૫૧ વેપારની ઠગાઇનું કાંઈ નહીં. ખોટા સોગન ખાવાનું કાંઈ નહીં, પર સ્ત્રી સાથે બ્યભિચારનું કાંઈ નહીં. સોતું ચોરવાનું કાંઈ નહીં. થાપણુ જોળવવાનું કાંઈ નહીં. વેદ નિહાતું કાંઈ નહીં. પણ એક પોતાની જાત સાથેજ ખાય. ગાય બ્રાહ્મણના પાણીને છાંટો ઉડે તો પણ નહાય તો પેહેલા દરજ્જાના મરજાદી કહેવાય.

૫૨ પૂર્વના બ્રાહ્મણોમાં બીજી જાતના લોકોના રસોઇ કરવાના ચોક્કામા જે કાંઈ ચીજ આવી તે સઘળી પાછી કામમાં ન આવે; કારણ કે ચોક્કામાં આવેલી ચીજ એકી મનાય છે, માટે પાછી વાપરે તો બ્રષ્ટ થાય. પણ ગુજરાતના લોકમા તેમ નથી મનાતું ચોક્કામાં હોય પણ રાંધેલી વસ્તુને અડકતું ન હોય ત્યાહાં સુધી તે પાછું કામ આવે છે. અને તેને પાછી વાપરવાથી તેઓનો ધર્મ નાશ નથી પામતો.

૫૩ નેપાળના લોકો ગાડીએ જોડવામાં, હળ ખેડવામા કે બોળે ઉપાડવામાં બળદને લગાડવો એ ઘણું મોટું પાપ સમજે છે. કારણ કે ઉચ્ચ નીચા દેશને લીધે એ જનાવર ત્યાં આવી શકતું નથી પણ આખા હિંદુસ્તાનમાં એજ જનાવર હળ ખેડે છે,

એજ જનાવર ગાડી ખેંચે છે. તે બોળે પણ ઉપાડે છે તેથી કોઈ પણ પાપ ગણતું નથી અને મોટા મોટા ધર્મચર્ચોનો ડોળ ધાલનાર પણ તેની ગાડીમાં બેસે છે. કારણ કે તે વીના જરા પણ ચાલે તેમ નથી. તેમજ ગુજરાત અને બીજા ઘણા ખરા પ્રાંતના લોકો બેલની પીઠ ઉપર સવારી કરવી એ ઘણું પાપ સમજે છે. પણ કર્ણાટકમા બેલની પીઠની સવારી સાધારણ છે. ત્યાના લોકો તેમા પાપ માનતા નથી.

૫૪ ચોડાં વર્ષો પહેલાં (હિંદુઓ) જ્યારે મુસલમાનો પાસેથી જલ્દેખી અને ઢાકળાં (નાનખટાઇ) શીખ્યા ત્યારે તે ખાવુ ઘણું અપવીત્ર અને બ્રષ્ટાચાર ગણાતું હતું, પણ આસ્તે આસ્તે મીઠું લાગવાથી હવે તો દેવતાના ભોગમાં મુખ્ય વસ્તુ જલ્દેખીને ઢાકળાં થઇ પડ્યા છે. તેમજ હાલના પાઉં બિસ્કુટ ખાનારા વટલેલ ગણાય છે (તે) સાથે બેસશે,

૫૫ ગુજરાતની સ્ત્રીઓ માત્ર સોના એકલાના કડાં પહેરે તો તે વીધવામા ગણાય.

માટે સૌભાગ્યવતી સુદી અથવા બમ્બી તે નાચે રાખે છે પણ બનારસ અને પંખબના ખતીની સ્ત્રીઓ ધણુ કરી સોનાના કઠાજ હાથમા પહેરે છે

૫૬ કેટલીક જાતના બ્રાહ્મણો અને વૈષ્ણવ મગ્ગદીને વાલ પાપડીતુ ચાક નાહયા વિના પણ પુરીની સાથે ખવાય, પણ જો વાલતી નરમ દાળ કીધી તો તે અગ્નિ થાય.

૫૭ હિંદુસ્તાનના સર્વ જાતના લોકો જો જાત રાધેતો હોય અને બીજી જાતનું માણસ અડકી જાય તો દુરત નાખી દે છે પણ સુગ્રે તે જાતના માણસ પહુવા, કુરસુરા બનાવે તો તે ખાવાને બ્રાહ્મણને પણ કાઢ દરકન નહી

૫૮ સોનાનું વાસણ મૈથી પવિત્ર, તેથી ઉતરતું રૂપાનું, તેથી ઉતરતું ત્રાણ, તેથી ઉતરતું પીતળનું, તે કરતા કાસું તેથી જસત તેથી કલામ ને તે સર્વે કરતા બીચાઈ મટાડીતું તો સાવજ હીમત વગરનું જરા વાપર્યું કે તરત અપવિત્ર, આનું કારણ શું? તેનો ઉત્તર એકે ગરીબને માન અપાય નહી ને પૈસા જમા બચે તે વધારે ધરમ.

૫૯ દક્ષિણના બ્રાહ્મણોને વૈષ્ણવો દેવ માટે પાણી લાવતા જોકાને અડકી ગયા અથવા ચામડાનો સ્પર્શ થયો તો અપવિત્ર થઈ ગયું માને છે પણ મરનદી વૈષ્ણવો જોકા પહેરી પાણી બરે તોજ તેનું પાણી દેવનાને કામ લાગે છે

૬૦ ગુજરાત અને બીજા ધણા ખરા પ્રાંતમા લોકો દુધ અને ઘી મુસલમાનના ધરનું હશે તો પણ લેશે પણ મારવાડના લોખી બીલના ધરનું પણ ઘી, દુધ અપવિત્ર માને છે

૬૧ ગુજરાત અને દાદીઆવાડના લોકો વીધવા કાળા રંગના લુમકા પહેરવા એ તેમનો યોગ્ય પોશાક ગણે છે, પણ મહારાષ્ટ્રના લોકો તેથી ઉપદુજ માને છે, કાળા પોશાક એ તેઓ સૌભાગ્યવતીનું ચિન્હ માને છે બીજો ગગ તેઓની વીધવા પહેરશે પણ કાળા કદી પહેરશે નહી

૬૩ ખાંતા કે પીતા બચેલું અપવિત્ર મહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણો જમવા બેસે છે, તે વખતે હુમીને અને ઉચ્છીષ્ટ હાથે પાણી પીએ છે અને તે પાત્ર પાણુ પાણીના લોટા ઉપર મુકે છે પાછા જમીને તેજ લોટાની અદરના પાણીથી હાથ મોહુ ધોવે છે, પણ તેઓનો ધર્મ નથી જતો, પણ ગુજરાતના બ્રાહ્મણો તેમ કરે તો મહા અપવિત્ર થાય તેઓનો તો ઉચ્છીષ્ટ તો એકે કોર ગણુ પણ ગંધેલા અંબને અડેલો હાથ પાણીના લોટાને લાગી જાય તો પણ તે પાણી કામ ન આવે ને તે કામમા લીધું તો મોડું પાપનું કામ થયું (ગણાય)

૬૪ દરણાદક, ક્રવીક, કોટણ, મલમાગ દક્ષિણ આદીના લોકોના મુઠાને રમચાને લઈ જતા તેનું મોહું ખુલ્લું રાખવાનો ચાલ છે પણ ઉત્તર તરફના સધળા પ્રાંતના લોકો મુઠાને રમચાને લઈ જતા તેના અંગના સધળા ભાગ ઢાકી દે છે તેઓ માને છે કે મુઠું ખુલ્લું દેખાય છે તો અપવિત્ર થાય છે

૬૫ ગુજરાત અને મારવાડના કેટલાક ગુદ્દ બ્રાહ્મણોમા એવો ચાલ છે કે મુઠાને એક લાકડા સાથે બાધીને જોનારને પણ કમકમી છુટે એવી રીતે લઈ જવું એ પુણ્યનું કામ છે પણ જો બે લાકડાં દાડીથી લઈ જાય તો તેની અમદગતિ થાય-પણ તે સિવાય બધી જાનના લોકો તેમ કરતા નથી મુસલમાન તેનાં મુઠાને જનાળામા મૂકી તે પર અત્તર તથા ઉંચા લૂગડાં ઝોળાડી લઈ જાય છે

૬૬ શુદ્ધ બ્રાહ્મણ અને મરનદી વૈષ્ણવોમા એવો ચાલ છે કે ધોએડું અને સફેદ ચદન જેવા વસ્ત્રને નાભા વિનાનો કાઢી લેઈ આંગળે જાય તો તેને નાહીને દેવમેવા વખતે

અથવા જમવા વખતે પહેરે તો તેનો ધર્મ સાવ નાશી જાય. પણ કપડાની જગ્યાએ જેઠા લોજ તે ઉપર મેલ હોય, તે મેલ કાઢ્યા વિના પાણીમાં બોળી દરરોજ સુધેવધી ચામડા જેવું કઠણ થએલું હોય અને ગંધથી પાસે પણ ન લેવાય તેવું હોય, તે બોળીને સુધેવધું પહેરવાથી ધર્મ જરા પણ દુર થાય નહીં. એમ હશે કે મેલથી તે દોરા વચ્ચેનાં છિદ્રો પુરાઈ જવાથી ધર્મ તેમાંથી નીકળી નહીં શકતો હોય.

૬૭ (અસલ) તાલપત્ર, લોજપત્ર કે કોઈ જાતના વૃક્ષની છાલ ઉપર પુસ્તકો લખવાનો ચાલ હતો પણ જ્યારે મુસલમાનોએ તેઓમા કાગળ દાખલ કરીધા ત્યારે ખરાબ અને અપવિત્ર કપડાંમાંથી મુસલમાનોએ પાણીમા સોડવીને બનાવેલા કાગળો ધણજ અપવિત્ર ગણાતા હતા. તેમા પવિત્ર પુસ્તકો લખાતાં નહીં હતાં પણ આસ્તે આસ્તે લખવા લાગ્યાં હાલના વખતમાં તો મુરગાના ઇંડાની સફેતી લગાડેલા કાગળો અત્યુત્તમ ને પવિત્ર ગણાય છે.

૬૮ સિંધ અને મારવાડના બ્રાહ્મણો ઉંટ ઉપર બેસવાથી ધર્મ બ્રહ્મ અથવા નાત બહાર થતા નથી પણ ખીજા પ્રાંતના લોકોએ તેમ કીધું તો ધર્મ છોડ્યો કહેવાય. પણ સિંધમાં એ ધણા ખરા હિંદુઓ ગધેડાની સવારી કરે છે પણ ખીજા પ્રાંતના લોકોને ગધેડે બેસવાનું કહ્યું તો તેને ગાળ દીધા જેટલું અપમાન થાય.

૬૯ કાઠીઆવાડના શુદ્ધ બ્રાહ્મણને નાહાના દેશી વહાણમાં બેસી મુંબઈ જતાં ૧૫ દિવસ લાગે ત્યાં સુધી પણ નાહાયા વિના ઝાઝની અંદર લાડુઓ અને ખીંછ ચીંને ખાવાની કાંઈ હરકત નહીં તેમ મુસલમાન ખારવાનું અડેલું પાણી પીવાને પણ કાંઈ નહીં. ખારવાના રસોડામાં માછલાં રંધાતાં હોય તેની ગંધમા બેસીને પણ ખાવામા કાંઈ હરકત નહીં પણ આગબોટમાં બેસીને અડક્યા વિના ખાધું તો તેણે ધર્મ છોડ્યો કહેવાય.

૭૦ રામાનુંજ, રામાનંદી જે સ્વામી નારાયણ આદિ ધર્મ પાળનારા લોકો પોતાના ચેલાઓ પુત્રઓમાં ન લખી જાય માટે તેને પોતાના છાપની કામ દે છે. જાણે તેમ ન કીધું તો તો તે પાસ વિના જુલ જુલાઈ જમના ફૂત પાસે પકડાઈ જાય છે. પણ મધ્ય અને ખીજા વૈષ્ણવોને તેની છાપ માટીના (ચરણામૃત) ની હોય તે પણ ચાલે. પણ શંકરના ધર્મને તેવી છાપોની કાંઈ જરૂર નહીં. તેમને છાપ વીના પણ સ્વર્ગે જવાય.

૭૧ ગુજરાતી લોકો કોઈ દુરનો પણ પિત્રાઈ મરી જાય, ને બાપ જીવતો હોય તો મુછો ન ઉતરાવે તો નાત બહાર થાય પણ મહારાષ્ટ્રને ખીજા દક્ષિણના બ્રાહ્મણો તેમ કરતા નથી. તેઓ બાપ કે કાકા વિના ખીજાની પછવાડે મુછ ઉતરાવતા નથી અને બાપ જીવતો હોય તો કાકાની પછવાડે પણ મુછ ઉતરાવતા નથી તો પણ તેનો ધર્મ જતો રેતો નથી.

૭૨ ગાય, બળદ અને ખીજા જનાવરનાં ચામડાને અડકીએ તો તે હાલના વખતમા અપવિત્ર થઈ જઈએ. પણ ધર્મ શાસ્ત્રમા મધુપર્ક કરતી વખતે તો તાજા બળધનું ચામડું પાથરીને તે ઉપર વરને બેસાડવો. (એમ વિધિ છે) હાલ તેમ કીધું તો ઘણું અપવીત્ર કામ કીધું કહેવાય, તથાપિ હાલ પણ મૃગચર્મ અપવિત્ર ન ગણાય.

તા. ક.-આ લેખમાં ભાષા મૂળનીજ કાયમ રાખી છે. માત્ર ક્યાંક ક્યાંક શબ્દો પડી ગયા લાગ્યા છે ત્યાં ઉમેરવામા આવ્યા છે અને એ ઉમેરા પણ ચોખ્ખાં કૌંસ [] માં મૂકવામાં આવ્યા છે.

ગુજરાતનાં જૈન મંદિરો

સ્થાપત્ય અને ઇતિહાસ.

કવિ સાહેબ જ્ઞાનાલાલ દનપતરામના વાંદોમાં કહીએ તો જૈનોએ ગુજરાતને મંદિરો વડે રાણુગાર્યો છે મનુષ્ય નાતિ એટલે મોખ માટે પ્રભુ ભક્તિ, પ્રાર્થના, વગેરે કરે છે શાંતિની પ્રાપ્તિ માટેના નાધનોમા માદર્થ અપૂર્વ માધન છે પહાડ એ નૌદર્થની પરિમીમા છે, પહાડમાએ ગિરોભાગ અનુપમ ગણાય છે ગિરોભાગેથી પહાડનું અવલોખન કરવાથી આખા પહાડનું સૌદર્ય મન ઉપર નિર્દોષ છાપ પાડી પગ્મ શાંતિ પામેલું મન પ્રભુ ભક્તિમા જોડાય છે ત્યારે અયોદ્ધિ-શમ્દાતીન-રાતિ અનુભવે છે આ અચળ નિયમ ધ્યાનમા રાખીને જૈન લોકોએ ગિરનાર, રતુજય, આમુ, તાગાહીન, ઝોસમ, તનાજ, વગેરે પહાડો કે ટેકરીઓ ઉપર ભવ્ય દેરામંડે બધાવેના છે દેવલના અદ્ભુત ભાગમા દેવ હોય છે અને ધુમટની નીચેના ભાગમા પ્રભુ સન્મુખ બેસીને પ્રાર્થના કરાય છે દેવલના ધુમટની આકૃતિ છત્રાકાર-ગોળ હોય છે ગોળ ધુમટ ઉપર પડના સૂર્યના કિરણો ત્રાસા થઈને અદર પ્રવેશતાં હોવાથી, એ ત્રાસા કિરણો ચીતલતાને પામતા હોવાથી દેવલમા બેસીને પ્રાર્થના કરનાર શિતલતાનો એટલે શાંતિનો અનુભવ કરે છે, દેવલના ધુમટમા બેસનાર કાળા ધગધગતા કનાગામા પણ ઠંડક મેળવ્યા કરે છે તેનું એજ કારણ છે એ મહાન્ કુદરતના નિયમને અનુમગીને જનના દરેક દેવલના ગોળ ધુમટો બનાવેલા આપણે અનુભવીએ છીએ કદક ચિતલતા કે ઠંડક મેળવાથી પ્રાર્થના કરનાર સુમનુનું મગજ વગેરે ઠંડા ગ્રહે છે અને બદગીમા તે ઠંડક બહુ ઉપકાર નીવડે છે, ગાત ધુમટવાના દેવો અને તે ગિરનાર જેવા સૌદર્યપૂર્ણ પહાડ ઉપર, એટલે ત્યાંની તો વાતજ રી હતી. . . .

શહેરમા વસનારી અને પ્રવૃત્તિમય જીવન ગાળનારી વ્યક્તિઓને ખારા મનદ્રમા મીઠી વીરડીની પેડે દેવાલયો દરેક ગતિ શાંતિતાના છે ગુજરાતમા જૈનોથી પ્રાચીન દેવાલયો જેનેતરોના નથી આખા હિંદમા એ દેવાલયો બાધવાની પ્રજ્ઞાલિકા દર્શાવે વડે પૂર્વની જૈનોથી રાત થઈ છે જૈનોનું જોઈને બીજોએ અને ત્યાર પછી તે પ્રજ્ઞાનિકા શાકર, શાકત, વૈશ્વન, વગેરે સંપ્રદાયોમા અનુમ્મળરૂપે દાખન થઈ છે વેદવિદ્યા વાગિવિ શ્રી દયાનંદ મગજનિતુ પણ એમજ માનવું છે કે હિંદમા મર્તિપૂજા અને દેવો જૈનોએ ચલાવ્યા છે બૌદ્ધ ધર્મમા મર્તિપૂજા જુદાવેના નિવાળુ પછી દાખન થઈ પણ જૈનોમા તો ચોવીશમા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામીની પડેનાથી મર્તિપૂજા ચાલી આવે છે જૈન મંદિરો કે જેને તમામ જૈનો શ્રી મહાવીર પ્રભુની વાણીરૂપ માને છે તેમાના જીવમિગમ, ગય-પમેળી, હાખાગ, બગવતી, વગેરે અમગમ્ય ગણાના મુરોમા તો દેવલોકમા દર્શાવે જન પ્રાસાદ અને જનપ્રતિમાઓ કહેવ છે મુરોમા એવે મધી વાચવામા આવે છે કે ધણુ દેવનાઓ જૈન ધર્મ પામે છે આ જૈનેતર વેવાઓને પણ શુન પ્રમો માંગલિક અથ તથા આલોખ પગ્દોખના કરનારને માટે ફરજિયાત જનપ્રતિમાઓનું પૂજન કરવ પડે છે

દેવલોકના જનપ્રતિમાજી શાશ્વત છે. ભરતખંડ તો જેના એક ભાગ રૂપ છે એવા જંબુ-
દ્વીપના ચારે દરવાજે જનપ્રાસાદો અને જનપ્રતિમાઓ છે અને વિજયાદિ પોળીઆઓ
તેમની પૂજા કરે છે. જંબુદ્વિપ કે જેના ઉપરથી જંબુદ્વીપ કહેવાય છે તે જંબુદ્વિપની ઉપર
પણ જનપ્રાસાદ તથા જનપ્રતિમાજી કહેલ છે. આ ઉપરાંત ઉવવાઇ વગેરે સૂત્રોમા યજ્ઞનાં
દેવાલયો સંખ્યાબંધ કહેલાં છે. હજીયે જૈનો યજ્ઞો અને દેવદેવીઓને માને પૂજે છે, આ
ઉપરથી એટલું તો સમજી શકાય છે કે જૈનધર્મમા ઘણાજ જૂનાં કાળથી દેવાલયો બાંધ-
વાનો શોખ છે; અને તે ધર્મ સંબંધી અંગત સિદ્ધાંતમા સંકળાયેલો છે. દેવાલય અને
પ્રતિમાજીને સૌંદર્યપૂર્ણ શણગારવાથી લોકો ઉપર તેની બહુ અસર થાય છે, લોકો
સૌંદર્યપૂર્ણ દર્શનથી રસિદ્ધ બને છે. રસિલાં મનુષ્યોનું જીવન સુખરૂપે જીવે છે. નીરસ
મનુષ્યોનું જીવન કેવલ બોજારૂપ બનીતી થાય છે, બોજારૂપ જીવનમાથી રસિદ્ધ જીવન
બનાવવા એ દેવાલયો અને પ્રતિમાજીના સૌંદર્યની ખુશી છે.

ઘરમા પડી રહેનારા અને હાથ નાણું કુટનારા લોકો! યાત્રા નિમિત્તે ગિરનાર,
શત્રુંજય, આબુ, તારંગાહિલ, વગેરે પવિત્ર સ્થળોએ જાય અને ત્યાંના પહાડ, દેવલ, અને
દેવનું પવિત્ર સૌંદર્ય નીરખી રસબોળ બને એથી અધિક બીજો કયો લાભ હોઈ શકે!!!
સૌંદર્યના કારણથી જનદેવળ અને જનપ્રતિમાજી જેટલોજ પહાડને પણ પવિત્ર કહેલ છે.
આટલી પ્રસ્તાવના કરી હવે મુખ્ય વિષય ઉપર આવું છું.

જૈન સૂત્રોમાં ગણાવેલી જૈનપુરીઓમા દારિકાને પણ એક જૈનપુરી તરીકે ગણેલ
છે. દારિકાનું દેવલ કે જેને નિજ મંદિર કે જગત્ દેવળ
કહેવામા આવે છે, તે તથા દારિકાની બહાર આવેલું
રક્ષમણિજીનું દેવળ એ બંને જૈન લોકોએ અઢીહજાર વર્ષ પૂર્વે
બાંધાવેલા છે. ડોક્ટર ભાઉદાજીનો એવો મત છે કે એ દેવળ

આશરે પંદરસો વર્ષનું હશે. ઈંગ્લિશમા કાંડિઆવાડનો ઇતિહાસ લખનાર મી. બેલ સાહે-
બનો એવો અભિપ્રાય છે કે એ દેવલ ક્ષત્રપ વંશના કોઈ રાજાએ-જૈનરાજાએ-બાંધાવેલ
છે. વધુમા મી. બેલ સાહેબ ઉમેરે છે કે જગત્ દેવળની કારિગરિ જૈન કારીગરિના
નમુનો છે. દેવળનો ઇતિહાસ તપાસતા એ દેવળ જૈન લોકોએ બાંધાવેલું સાબિત થાય છે.
દેવળની કારીગરિ-કાનર કામમાં જૈન દેવતા દેવીઓના ચિત્રો કોતરેલા છે. આદિશંકરા-
ચાર્યજી દારિકાક્ષેત્રમા પધાર્યા ત્યારે ત્યાં જૈનલોકો હતા અને જૈનધર્મ ચાલતો હતો એમ
'વિમર્શ' નામક સંસ્કૃત લેખમા પોતેજ લખ્યું છે. શ્રી આદિશંકરાચાર્યજીએ જૈનધર્મનું
ખંડન કર્યું અને દારિકાના દેવળોનો કબજો મેળવી તેમાથી જનપ્રતિમાઓ ખસેડીને શ્રીકૃષ્ણ
ભગવાનની પ્રતિમા પધરાવી. આ દેવળો હજીયે ગાદીધર શંકરાચાર્યના કબજામાં છે. છેલ્લી
શોધ પ્રમાણે નક્કી થઈ ચૂક્યું છે કે આદિશંકરાચાર્યજીને થયે આજે ૨૩૯૦ વર્ષ થયા
છે. શંકરાચાર્યજી સંવત ૨૩૯૦ ચાલે છે. ૩૨ વર્ષ શંકરાચાર્યજી જીવ્યા. ૨૩૯૦+૩૨=૨૪૨૨.
આજથી ૨૪૨૨ વર્ષ પહેલા દારિકાનું દેવળ જૈનોએ બાંધાવેલું છે. શ્રી શંકરાચાર્યજીના
જન્મ પહેલા આસરે ૫૦ વર્ષ દારિકામા જૈનધર્મ ચાલતો હતો એ માટે જૈનસૂત્રો
સાક્ષી પુરે છે તેથી ૨૪૨૨+૫૦=૨૪૭૨ આજથી ૨૪૭૨ વર્ષ સુધી જગત્ દેવળનો ઇતિ-
હાસ લખાય છે, એ હિસાબે જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામીના સમયમા
જગત્ દેવળની હયાતી હતી. શ્રી મહાવીર સ્વામીને નિર્વાણ પધાર્યા આજે ૨૪૪૬ વર્ષ

થયા, છે આ સર્વ શ્રી આદિશકરાચાર્યજીના વિમર્શાદિ ગ્રંથો, તથા ઇતિહાસ અને પરપરા પ્રમાણથી સામિત થઈ નકે કે ગુજરાત પ્રસિદ્ધ લોકપ્રિય ‘ગુજરાતી’ પત્રમાં ૮મી ૧૯૧૮-૧૯ ની, સાલમાં તથા ‘જન’, પત્રમાં આ દેવળની ચર્ચા શરૂ થયા પછી છેવટે એટલી વાત તો શ્રી શકરાચાર્યજીના કાર્યભારી ગ ગ કેમ નવાલભાઈએ પણ દેખાડી છે કે “શ્રી આદિશકરાચાર્યજીને આગે ૨૩૯૦ વર્ષ થયા છે, શ્રી આદિશકરાચાર્યજી દ્વાગિકામાં પધાર્યા ત્યારે ત્યા તેમણે જૈનધર્મ અને જૈનોના મંદિરો, જોયા પણ બ્રાહ્મણ ધર્મેડુ જુએ જોયું નહિ વિદ્યમાન દ્વજો વણા જૂના છે અને તેમાં જૈનોના દેવદેવતાના ચિત્રોનું કોતરણી કામ છે ઇતિહાસ પણ દૃષ્ટ કરે છે કે આ દેવજો જૈનોએ ચણાવ્યા છે” આટલું ઇતિહાસની નવીનતા, ખાતર જણાવી હવે દેવળની ચના વિશે વિચાર કરીએ

જૈન લોકોમાં દેવળ ઉપર એ નહીં એમ માળ ચડાવવાનો રિવાજ છે જગત દેવલને ઉપગઉપગ આક્રમણ ચડાવેલા છે આટલી આક્રમણની ઉચાઈ વાળું દેવલ ગુજરાતમાં તો અન્ય ક્ષેત્રે જોવામાં આવતું નથી પર્યારે, ઘણા વિનાશ અને ઉચો છે પર્યારના પગથીઆ ઠેકે ગોમતીજીના જલ દિનાગ આવે મળી જાય છે, ગોમતીજીથી દેવલમાં આવતા વૃદ્ધ પુરૂષ અને આગેડ માણુએ થાક ચડે તેટલા પગથીઆ છે પર્યારના મધ્યેથી જગત દેવલ ગર થાય છે જેમ દેવલની ઉચાઈ વિશેષ છે તેમજ હુમટ પણ માળખધ નહોતું ઉચો છે પર્યારથી તે ડાઁ સુધી દેવલ અને હુમટ કાગિગિથી પૂર્ણ છે દેવલની પદલી ભો પુરી થાય ત્યા સુધી તો જૈન વર્મને લગતા જુદા જુદા પુતળાઓ કોતરેલા છે પછી જેમ જેમ ઉપર જનાય છે તેમ તેમ મામાન્ય કોતરણી આવે છે હુમટના થાલતાઓ ઉપર માળો પૂર્ણ થતા સુધી જે તાક વાળેના છે તથા ક્રમાંનો અને મ્તભો છે તેના પત્થરોમાં તથા વચ્ચે ગોઠવેલી જલેરીઓમાં અને બહાર મુદ્ર કોતરણી જોવામાં આવે છે હુમટ ઉપરનો બાધણીનો દેખાવ તો ગુજુજ તથા ગીનારના જૈન દેવલોને આગેડુ બળતો આવે છે દેવલમાં પથર એવો મજસુત વાપર્યો છે કે અગીહાર વર્ષ પૂર્વ પધાયલા દેવલને હજીયે લુણો લાગ્યો નથી જૈન ધર્મનો એક સાપેલ એવો અભિપ્રાય છે કે પૃથ્વીકાલ ૨૧૦૦૦ વર્ષ સુધી ટકી નકે છે અવાગનવાગ જોઈએ તેવું રિપેર કામ નથી થયું તેથી આપણે પ્રાચીન કારીગિરિના દર્શન કરી શકીએ છીએ એ દેવલ ત્રી શકરાચાર્યજીના કળા-જ્ઞમાં આ આ પગી કાલ્ય ચારેક નખત રિપેર થયું હશે છે ના રિપેર કામને આશરે બમ વર્ષ થઈ ગયા છે દેવલમાં એક પગી એક માળ ઉપર ચડવાને પત્થરની મીડીઓ બનાવેલી છે હના અને પ્રકાશ માટે મગવડતા કરેલી છે દેવલના પગના માળો ખાલી છે અને તે બહુ માફ ગ્રાહતા નથી નીચલો માળ કે જેમાં કાકોગ્ર વિગળ છે તે ભાગ માધાગ્રણ રીતે સ્વચ્છ રહે છે હાનના શ્રીકૃષ્ણ પગમાત્માના પ્રતિમાજી આનરે ૧૫૦ વર્ષના જૂના છે, તે પહેલાના પ્રતિમાજી અને લોકવાણીના ઇતિહાસોમાં કોયો મેળ મળતો નથી છેલ્લી શોધ પ્રમાણે એ તો નકી હતું છે કે ૧૦૦૦ વર્ષ અગાઉ દ્વાગિકામાંથી ગ્લાઝોગ્ર બોડાલો બગત સાથે કાકોગ્રમાં પધાર્યા વાન બની નથી તેમ કોઈ બોડાલો બગતે દ્વાગિકામાં આવે ન નથી નિજ મંદિરે શરના નાના નાના પદ્મણીઓના દેવનો પાઠજથી બધાયવા છે તે જોવામાં આવે છે, શ્રીગણેશજી ॥ મર્તિ એકદં આકર્ષક છે દ્વાગિકાથી ગદાગ નટકમાં શ્રીગદમણિજી દેવલ જગત દેવના મમયતુ Cનું છે તેની કારીગિરિ જગત દેવલને મળતી

ખુરદો કીધો હોય તો ના નહિ. વસ્તુપાળ તેજપાળે પ્રભાસપાઠણુમા કુમારપાળની પેઠે નવ પુસ્તક ભંડાર લખાવીને સ્થાપ્યા હતા. આ કિંમતિ ભંડારોનો કદાચ અલાઉદ્દીન ખુતીના સમયમા અંત આવ્યો હશે.

મેસાણાથી ખેરાળુ જતી રેલ્વેના તારંગા સ્ટેશનથી તારંગાહીલ દોઢક માઈલ દૂર રહે છે. તારંગાનો પહાડ હબરો વર્ષથી યોદ્ધા અને જૈન તારંગા હીલ ઉપરનાં ઇતિહાસમા સાક્ષિભૂત છે. તારંગા હીલ ઉપર મૌર્ય અને ક્ષત્રપ રાજ્યમાં એટલે યોદ્ધાકાળમા તારાનગર હતું તેની સાક્ષી તેજ પહાડની એક ખીણમાં રહેલ ધારણ અને તારણુ -તારા દેવી-નો શિલાલેખ સાક્ષી પુરે છે. તારાદેવીએ યોદ્ધધર્મની શાસનદેવી કહેવાય છે. તારાદેવીની સુંદર પ્રતિમાની નીચે પાલી લિપિમા શિલાલેખ કોતરાયલો છે તે સ્પષ્ટ વાચી શકાય છે. ધારણુ અને તારણુ દેવીએને હાલમા જૈન લોકો શાસનદેવી તરીકે માને છે પણ ખરું જોતા તે યોદ્ધની દેવી છે. તારાદેવીના શિર ઉપર પદ્માસને ખેડેલી યુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ છે અને દેવીને પડખે બે છોડરાં કોતરેલા છે. તે બાળકોના બાપ પાશ્વત્ય પ્રાચીન નકશી કામને વધારે મળતો છે. જોગીડાની ગુફામા એક પત્થરમા ચાર નાની નાની યુદ્ધની પ્રતિમાઓ કોતરેલી જોવામા આવે છે. આ સિવાય યોદ્ધકાળનાં ખીજાં નિશાનો આમાં જોવામા આવ્યા નથી. જૈનયાત્રાળુઓ એ ચારે પ્રતિમાને જૈનની ધારીને વખતે વખતે કેશરના ચાંદલા કરી આવે છે. આસપાસના ગામડીઆ-ભોળા લોકો તો જોગીડાની પ્રતિમાઓ ચમત્કારી પ્રતિમાઓ તરીકે માને પૂજે છે. જેને મંતાન ન થતાં હોય એવા લોકો સંતાનોત્પત્તિ માટે એ પ્રતિમાની માનતા માને છે. એ પહાડના એક શિખર ઉપર થોડો પરચાર અને લોખંડના કડાં છે. એ સ્થળે કોઇ રીસામણે આવેલી રાણીનો મહેલ હતો એમ દંતકથા ચાલે છે. તારંગા પહાડ ઉપર પ્રાચીનકાળમા તારાનગર યોદ્ધાએ વસાવ્યું હતું અને શહેર તથા તીર્થ રક્ષક દેવી તરીકે તારાદેવીની સ્થાપના કીધી હતી. યોદ્ધકાળમા જે જૈનો ત્યાં રહેતા હતા અને તેઓમા કેટલીક બાળતનું સામ્ય હતું. કાલાંતરે એ શહેર ઉજડ થયું. પદ્મનાભે કહાન્ડે પ્રબંધમા તારંગાને યાદ કરેલ છે, તેથી અલાઉદ્દીનના સમયમા તારાનગરના અવશેષો તારાજ થઇ ગયા હોય એમ અનુમાન થઇ શકે છે, અલાઉદ્દીનનું લશ્કર રૂપમાલને પાયમાલ કરીને નાગર ગૃહસ્થ માધવ પ્રધાનના આમંત્રણથી તારંગા હીલ ઉપર દોડી આવ્યું હતું. પણ પહાડની રક્ષા અને દેવોના ચમત્કારને લીધે જૈનોનું મહાન્ દેવળ બચવા પામ્યું છે, એમ ત્યાના લોકોનું કહેવું થાય છે. એટલું તો ખરું છે કે ચારે બાજુએ તારંગાના શિખરો છે અને પહાડના મધ્યે વચ્ચે નીચાણવાળા પ્રદેશમા જૈન દેવાલય હોવાથી તદ્દન નશ્વકમા પહોંચ્યા સિવાય દેવળ ભવ્ય છતાં નજરે આવી શકે તેમ નથી. નહિ દેખાયાના કારણથી પણ એ જૈનદેવળ બચવા પામેલ હોય. તળેટીથી ઉપર ચડતા એક મોટો કિલ્લો આવે છે. એ કિલ્લાની વચ્ચે જૈનોનું મહાન્ દેવાલય ઉભું છે, આ જીનાલય મહારાજા કુમારપાળે કલિકાળ સર્વજ હેમચંદ્રાચાર્યજીના ઉપદેશથી પોતાના મોક્ષાર્થે બંધાવેલ છે. પરચાર ઉપર આ દેવળ એવી તો સુંદર રીતે બાંધ્યું છે કે એની વિશાળતા અને કારીગિરી જોઇને આનંદ આનંદ થઈ રહે. દેવળની શરૂઆતથી તે ઇડા સુધી નકશી કામ કરેલું છે. આહસે વર્ષમા જે

કોઈ મથળે લુગો લાગ્યો નથી હુમટતો અદગનો ભાગ પોણ' વિશાળ છે હુમટના થાબવાઓ પણ મેગવદા અને મજબૂત છે' હુમટની વિશાળતા, શિખરની ઉચાઈ તથા કારીગિરિ ખરેખર જોવાલાયક છે દેવળની અદગના ભાગમાંથી ઉપરના માળો ઉપર ચડાય છે ઉપર ચડતા દેવળના વપરાયવા મહાન પત્થરોનું દર્શન થાય છે અદગના ભાગમાં મોગી મોગી પત્થરની ગદાઓ મૂકીને આ દેવળ ચણેલું છે દેવળની ઉપર ચડતા એક પત્થર બીજા પત્થર સાથે મળતા વચ્ચે ખુણા પડે છે એ ખુણામાં એકેય ચોગસ લાલુ લાકડું મૂકેલું છે એના મેકડો ખુણામાં લાકડાના કદક વપરાયલા છે એ લાકડાના કદકાઓ મિલકુપ સડયા નગ આડમે વર્ષથી હવાની ધરાવે છે એ લાકડાના કદકામાંથી કટકી કાપીને દેવતા ઉપર મૂકવાથી એ લાકડામાંથી પાણી જેવો પ્રવાહી પદાર્થ નીકળે છે એની સાના લોકોની માન્યતા છે મોમનાથના દેવળથી આ દેવળ કોઈ પણ રીતે ઉતરે તેવું નથી દેવળના ગર્ભ મંદિરમાં જોતોના પરમ પૂજ્ય શ્રી અજીતનાથ પ્રભુના પદ્માસને જોડેલા સ્વેતપ્રતિમા છે એ પ્રતિમા ધણી વિશાળ હોવાથી અને બાજુએ ન્હાની ન્હાની નિમગણીઓ મૂકેલી છે, કે જે નિસરણીઓ ઉપર ચડીને યાત્રાળુઓ પૂજા કરી શકે છે, જોતોના અન્ય મંદિરોમાં આવા વિનાળ પ્રતિમા ગુજરાતમાં તો નથી આ પ્રતિમા મમ્મટ અરોહના પૌત્ર મંપ્રતિના ભરાવેના છે દેવળનો છેલ્લો છોડો ચારમે વર્ષ ઉપર થયેલો છે એમ શિલાલેખ ઉપરથી સમજાય છે મંદિરની અદગની સુરડતા, પ્રતિમાનું તેજ, દેવળની વિનાળતા, અદગ ટાંગેલા મોટા વટનો મથુકો, અગરબત્તીનો ધૂપ, ચદનની સુગંધ, વિનાળ ચોક, પહાડની સુદગતા અને જોતોની યાત્રાળુઓ માટેની ગોવળ એ બધાથી એટલો બધો મનોહર થાય છે કે જતોને સાચી ખમવાતું મન થતું નથી દેવળના ચોકમાંથી પહાડ તક દરિ કંટા ત્રિકોણાકારે ત્રણ દિશામાં ત્રણ શિખરો માનુષ પડે છે એ નિખરોમાંથી એક ગિખરને મિદ્યશિલા, બીજાને પુત્રી શિયા અને ત્રીજાને પાપ પુણ્યની બારી મહેરામાં આવે છે એ ત્રણે મથળે જોતોની નાની નાની દેરીઓ, પ્રતિમાઓ આ પગના છે, જોતોને મનાવેલું એક નાનું તળાવ દેવળની બાજુ માળ છે યાત્રાળુ માટે મોગી ધર્મશાળાઓ છે, આ બધું જોતોનેતામરોનું આપત્ત્ય છે પાળથી દિગબજ પાપ આવીને વચ્ચા છે દતકથા એવી પણ છે કે ગુજરાત સાર્વભૌમ આગ્રપાળ મહાગળનું દેવળ ચણાતું હતું ત્યારે તેમાં એક દિગબજ જોત કામ હતો તેણે તેજ આગ્રપાળ નમનનાથનું દિગબજ દેવળ ચણાવેન છે દિગબજના દેવળોમાં કળા તરીકે ખામ જાળના જેવું કંઈયે નથી તારંગા પીવતો કમળે મેકડો વર્ષથી સેનામ જોતો કળજના છે, જોતોમાં કહેવત છે કે "ગણકપુત્રની બાધણી, તારંગાની ઉચાઈ, આમુત્રી કારીગરિ અને વ્રજજયંતો મહિમા જોતો ન બદિધ્યનિ "

ગુજરાતનું પ્રાચીન પાટનગર પાટણ કે જે જોતપુત્રી તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું અને વ્યા

નનગર, મિદ્યગર, કુમારપાળ, વગેરેના મમવમા જોતધર્મ યજ્ઞો

પાટણના મંદિરો

કથો હતો અને શ્રીમાન કલિમાન સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યજીએ

ગુજરાતના એક છેડાથી તે બીજા છેડા સુધી જોતધર્મને

દિગ્વિજય કર્યો હતો તથા આગ્રપાળ મહાગળ પામે આમંત્રિ પાદ વગાળ્યો

હતો તેજ આ પાળ પાટણની પ્રાચીન મહાગળતાલીને મુર્ખ, કમળેતાના

સમગ્રમાં અવાજી. ખુરીવડે આથમ્યો અને મસવમાનોની ગમતી જેના પાળ

પથરા સહિત ઘસડાઈ ગયું. એ પાટણમાંથી માત્ર દિલ્લાનો એક મંત્ર, મિનળ-
 દેવીની બંધવેલી વાવતું ખડેર, એક દેવી, ગણપતિ તથા જૈનદેવળના ચોટા થાબડા અને
 જનપ્રતિમાજી અવશેષ રહેલ છે. એ પ્રાચીન ભાવના બાજુ પર મૂકીને વર્તમાન પાટણ
 સંબંધી વિચાર કરીએ. પાટણમાં હાલ સવાઓ જૈન દેવળો છે. જૂના દેવળોમાં પંચાસરા
 પાર્શ્વનાથનું અને શામળાપાર્શ્વનાથનું દેવળ ખાસ જોવા લાયક છે, એ બંને દેવળ ઘણાં
 મોટાં નથી પણ શોભામાં સારા છે. શામળાપાર્શ્વનાથજીનું દેવળ ઘાનું મુઘટ અને જોડા
 ઘાટનું છે. પ્રતિમાજીનું તેજ પણ જોવાજીકારક છે. પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું દેવળ સંતોષકારક
 રીતે મોટું છે. પ્રતિમાજી વિશાળ અને મુંદર છે ભમતિ-પગ્નિકા માર્ગમાં વનરાજની
 મૂર્તિ છે. એ મૂર્તિ નીચે લેખ અહમદશાહ બાદશાહનાં નામનો છે તેથી એ મૂર્તિનો
 અને લેખનો મેળ મળતો નથી. પંચાસરા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પંચાસરથી વનરાજ નાવડો
 અણહિલપુર પાટણમાં લાગ્યો હતો. એથી એ પ્રતિમાનો ઇતિહાસ આજથી હજાર વર્ષ
 મુધી લંબાય છે, પાટણમાં જૈનોની પદ્માવતી દેવીની પ્રતિમા ઘણી મુંદર છે અને તમામ
 પથણી લોકો એમની માનતા પૂજા કરે છે. ચિહ્નો વગેરેની તપાસ કરતાં એ પ્રતિમાજીને
 પદ્માવતી દેવી કહેવા કરતા વૈર્યા દેવી કહેવા વધારે યોગ્ય લાગે છે. પદ્માવતી દેવીના
 ભાવ કરતાં વૈર્યા દેવીના ભાવો વધારે સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. કલિકાલ સર્વજ હેમચં-
 દ્રાચાર્યજીના સદુપદેશથી મહારાજા કુમારપાળે સંગ્રહિત કરાવેલ અમૂલ્ય પુસ્તક ભંડારો
 હજી એ પ્રત્યક્ષ દર્શન દે છે, એ ભંડારમાંથી જૈન તેમજ જૈનેતરોના પુસ્તકરત્નો હાથ
 આવતાં જ નય છે, પાટણમાં જૈનોનું આ કાર્ય આખા ગુજરાતમાં સર્વોત્કૃષ્ટ છે. આ
 ભંડારોએ જૈનેતરો ઉપર પોતાનો હાથ રાખેલો છે.

ઝીંઝુવાડાથી દશેક ગાઉ છેટે સંજેશ્વર નામક ગામ છે ત્યાં જૈનોનું બાવન જંગળી
 દેવળ છે. જે જૈન દેવળને શરતાં પર) નાના દેવળો આવેલા
સંજેશ્વર પાર્શ્વનાથ. હોય છે, તે દેવળને બાવન જંગળી દેવળ કહેવામાં આવે
 છે. શ્રી સંજેશ્વર પાર્શ્વનાથનું દેવળ વગર આવેલું છે.
 કરતો એક મૂકીને ચારે બાજુ દિલ્લાની ગરજ સારે તેમ નાના દેવળો આવેલા
 છે, દેવાલયોની શોભા કરતાં એ શ્રી સંજેશ્વર પાર્શ્વનાથ ઉદ્ધે હોદલા હોસલા-
 પાર્શ્વનાથના પ્રતિમાજીનો ઘાટ અને તેજ અસાધારણ છે, પ્રતિમાજી એટલાં બધા
 આકર્ષક છે કે ત્યાં જનાર અને જોનારને બેઘડી મુધી ખસવાનું મનજ ન થાય, એવી
 શાંતિ મળે છે. શત્રુજય મહાતીર્થના આદીશ્વર પ્રભુને બાદ કરીએ તો ગુજરાતમાં આવા
 આકર્ષક પ્રતિમાજી બીજે સ્થળે જોવામાં આવતા નથી. બાવન જંગળી દેવળથી
 થોડે દૂર મુસલમાની બાદશાહીના સમયમાં તોડી પાડવામાં આવેલા બાવન જંગળી
 દેવળોનો સમુહ ખડેર રૂપે અડધ ભેલેલો અડધ તૂટેલો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અલાઉદ્દીન
 ખુનીના સમયમાં માધવ પ્રધાનના પ્રતાપ શરી વળ્યાનું આ પરિણામ છે. ઘણા પ્રાચીન
 સમયના બાવન જંગલી દેવલના પાયાઓ ત્રીજે સ્થળે જમીન ગોદતા માલુમ પડે છે.
 આ પ્રમાણે એકજ ગામમાં સંજેશ્વર પાર્શ્વનાથજીએ ત્રણ સ્થળ બદલ્યા છે. આથી એ
 તીર્થ અને એ પ્રતિમાજીની પ્રાચીનતા સિદ્ધ થાય છે. જૈન ધર્મના પવિત્ર યથોમાથી
 એવો ઇતિહાસ નીકળે છે કે શ્રી સંજેશ્વર પાર્શ્વનાથજીના પ્રતિમાજી ઘણા જ જૂના કાળના
 છે. એ પ્રતિમાજીની એક વખતે રાવણ પૂજા કરતો હતો, એક વખતે એ પ્રતિમાજી

દેવલોકમાં હતા શ્રીકૃષ્ણ પદ્માત્મા અને જરાસંધને એ મથળે યુદ્ધ થયું હતું ત્યારે એ પ્રતિ
માણ પ્રગટ થયા અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો વિજય થયો એવી પણ પુરાણી કથા છે,
તલાજના દેહરા ઇથી ઘણે દૂર નહિ અને શેત્રુજી નેદીની સમીપમાં આવેલા તલાજ
અને ગામ સમીપ એક સુદૃઢ ટેકરી છે એ ટેકરી 'પર જૈન' દેગસરો' છે
ગુફાઓ. એને જૈન લોકો નાનો યજુર્વેદ કહે છે કાણુ કે એ દેવલોકના મથા
પત્ય અને કથા લગભગ ગુરુજયને મળતા છે દેવલોક શોભામાં ભાગ
છે, પહાડની પૂર્વ પશ્ચિમ બાજુએ પહાડમાં કોતરી કાઢેલી ગુફાઓ છે આ 'ગુફાઓ' બે
હજાર વર્ષની લગભગ કોતરાયલી છે એ ગુફાઓમાં એક ગુફા 'સારી છે જેમ હાલમાં
મદ્રાન ઉપર લોખંડના પાટાઓ નાખનામાં આવે છે તેમ ગુફામાં પાટાના આકારનો
પથર કોતરીને ચોક્કડીઓ ચોગસના આકારમાં પાડેલ છે અને તે ઉપર કમાનો મૂકેલી છે,
ગુફામાં પ્રાચીન કાળમાં ચાલતાઓ હશે પણ હાલ નથી માન ચિહ્ન ઉપરથી સમજી શકાય
છે કે ચાલતાઓ અવશ્ય હોવા નેઈએ આજના પ્રકારના પાટાઓ નિઝામના રાજ્યમાં
અજડા ગુફાઓમાં બોદ્ધ લોકોએ વધારે ચતુર્ગાથી મૂકેના છે અજડાની ગુફાઓ તથા
ધસોગ-વેલુગ-ની ગુફાઓ મોટા પાયા ઉપર છે અને આ કામ પહાડના પ્રમાણમાં નાના
પાયા ઉપર છે, એ ગુફાઓનો ઉપયોગ પ્રાચીનકાલમાં જૈન મુનિઓ કરતા હોના બોધએ
પાઠળથી ઈલિલ અને ઉભય રાજ્યો થયા, તેમણે પણ ઉપયોગ કરેલા તેથી લોકો તેને
ઈલિલ ઉભયની ગુફાઓ કહે છે ગુફામાં પાઠળથી કાઢેલે દેવી બેસાડી દીધેલ છે 'તાવ-
ધ્વજ ઉપરથી તલાજ કહેવાય છે જૈન દેવલોક જૈન ગુફાઓ, ટેકરીનું મોદ્ય, શેત્રુજી
નદી, એ સર્વથી તલાજ બહુ રમણિક લાગે છે

મહાભારતમાં હિંડબા વનથી પ્રસિદ્ધ થયેલ ઓસમ પહાડ ઉપર મહાગાજ કુમાર-
પાલે પાત્રીસ દેવળ ચણાવ્યા હતા મુસલમાની ગળ્યમાં અવાહનના
ઓસમ પહાડ, સમયમાં નાગર માધવને લીધે એ તમામ દેવલોક ધૂળધાણી થઈ ગયા
છે તલમાં વીશેક પરચારો અને પત્થરના ઢગલા મોજુદ છે. ભીમ
કુડમાં ખડિત છત્રપ્રતિમાજી હજીયે નજરે પડે છે માત્ર માતા કે જેને ઓસમ પહાડની
તળેટીમાં આવેલા પાટણવાવ ગામના લોકો છતરેસરી માતા કહે છે તે ખરૂં જોતા જૈનની
અક્ષેશ્વરી માતા છે હાલમાં છાયા નાગરો અને ખત્રી લોકો એ દેવળને માને છે ભીમ
કુડમાંથી મળી આવેલ અખડિત પ્રતિમાજી મોરાજી તથા જૂતાગના દેવલોકા મિરાજે છે
જૈનકાલમાં કોતરાયલી ગુફાઓ પણ પડીને પાથર ગયે છે, માત્ર આબલીવાળી ગુફા નામ
નીજ દેખાય છે

જૂતાગ મેટમાં ૪ થળી-વણથળી-કે નામનેથળી મેટન પ્રસિદ્ધ જૈન ગ્રંથોમાં એને
દેવથળી કહેલી છે, ત્યાં પુગતન જૈનોના ઘણા દેવલોકના નિશાનો
વામન સ્થળી. તથા જનપ્રતિમાજી મળી આવે છે થોડા વખત ઉપર એક પ્રચંડ
મૂર્તિ મળી આવેલ છે તેને ગેડ દેવકરણુ મૂળજીએ પોણો લાખ રૂપિયા
ખર્ચાને એક સુદૃઢ દેશવ્ય બધાવીને તેમાં પધગવેલ છે ૪ થળીમાં જૂતા દેવલોક છે તે
વસ્તુપાત્ર તેજપાનના મધાવેલા કહેવાય છે નામનું અને બલિના મળવમાં જૈન ગ્રંથોમાં
એવી કથા છે કે મુચિબલ પ્રધાન હતા તેને નિષ્પાત્રના નામક જન લમ્બિવેતા મુનિએ
મારી નાખ્યા હતા

સૌરાષ્ટ્રમા ગિરનારનું સૌંદર્ય સર્વત્ર વિદિત છે. કાંઈએ જોયું હશે તો કાંઈએ સાંભળ્યું હશે. અશોક અને રૂદ્રમાળના લેખોએ ગિરનારની કિંમતમા વૃદ્ધિ ગિરનાર ઉપરનાં કરી છે પણ જૈન લોકોએ તો ગિરનારનો શાશ્વત જીવનવાળો બનાવેલો અને જો, ગિરનાર ઉપર ૩૦૦૦ ફીટ ઉચાઈએ જતા શ્રી નેમનાથ ઉપરકોટની ગુફાઓ, પ્રભુની ટૂંક આવે છે. એ ટૂંક એક મોટા કિલ્લાથી રક્ષાયેલી છે.

કિલ્લાના દરવાજામાં થઈ દેવલમા પ્રવેશાય છે. દેવલ મજબૂત પથ્થરોએ બંધાયેલું છે. દેવલને ફરતો વિશાળ ચોક અને ભમતી છે. દેવલમાં શ્રી નેમનાથ પ્રભુની ધનશ્યામ ભવ્ય પ્રતિમા છે. સૂવર્ણનો મૂકટ, દાગીના, વગેરેથી પ્રતિમાની શોભામાં વૃદ્ધિ થાય છે. દેવલની અંદરની પરિક્રમાના માર્ગમા ઘણી પ્રતિમાઓ વિરાજે છે તેમા જમણી સૂંઢના ગણપતિ જોવાલાયક છે. ઘૂમટ વિશાળ છે. ઘૂમટની બહાર લગોલગ મહામંડપ અને અર્ધ મંડપ છે ત્યાં તીર્થંકરોના પગલા વગેરે છે. આ દેવળ ઘણું પ્રાચીન છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહના પ્રધાને આ દેવલનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવેલો હતો, તે શિલાલેખ ઉપરથી નીકળી શકે છે. એ જીર્ણોદ્ધારને ચે સાતસે વર્ષ વીતી ગયાં છે. હજીએ એ પવિત્ર દેવલ આખા હલુ છે. પ્રાચીન દેવલોનો જીર્ણોદ્ધાર કરીને હજારો વર્ષ સુધી એમને ટકાવી રાખવા એ જૈનોની ખાસીયત છે. શ્રી નેમનાથનું મુખ્ય દેવલ ક્યારે બંધાયું તેની ચોક્કસ તારીખ મળી શકતી નથી પણ જૈન સૂત્રોમા ગિરનારનો મહિમા વિશેષ છે તેથી અતુમાન થાય છે કે એ સ્થળે જૈન સૂત્રકાળથી એટલે પાર્શ્વનાથાદિ તીર્થંકરોના સમયથી દેવાલયો ચાલ્યા આવે છે. જૂનાગઢમાં રાખેંગાર વગેરે રાજાઓ જૈનધર્મ પાળતા હતા તેથી એ લોકોએ ઘણો કાળ દેવલો સાચવેલા હોવા જોઈએ, જેમ જેમ જીર્ણોદ્ધાર થતો ગયો તેમ તેમ દેવલ ઉપર ચૂનાનાં થર એટલા ચડી ગયા છે કે દેવલની આસપાસની જૂની કારીગિરિનાં દર્શન થઈ શકે નથી. દેવલની બહારની ભમતીમાં નાની નાની દેરીઓ જેવા આકારવાળા મકાનમા-કે નાની દેરીઓમા ઘણાં જનપ્રતિમાજી છે. એ દેવલમાંથી આગળ જતા સગરામ સોનીનું જેવા લાયક દેવલ આવે છે. એ પછી કુમારપાલ મહારાજનું બંધાવેલ દેવલ અને સૂર્યકુંડ આવે છે. એ પછી સાર્વભૌમ શહેનશાહ અશોકના પૌત્ર સંપ્રતિ રાજાનું બંધાવેલું દેવલ આવે છે. આ દેવલ ઘણું પ્રાચીન છે. તેમાં પણ શ્રી નેમનાથ પ્રભુના પ્રતિમાજી વિરાજે છે. આ પ્રતિમાજી ૨૨૦૦ વર્ષ જટલા પ્રાચીન છે. ત્યાંથી વસ્તુપાલ તેજપાલના દેહરા તરફ જવાય છે. વસ્તુપાલ તેજપાલે આ દેવલો બાંધવામાં અઢળક ડ્રમ ખર્ચેલું છે. ત્રણ દેવલનું એક દેવળ દેખાય તેવી ગોઠવણ ત્યાં કરેલી છે. અંદર શ્રી જનપ્રતિમા ઉપરાંત સમવસરણ, મેરુ-સુમેરુ તથા સમેદ શિખરજીની રચના કરેલી છે, સમવસરણની આસપાસ ઘૂમટને જે થાભલા ટેકવેલા છે તે કિંમતી સલી-પથ્થરના છે. દેવળની બહાર તેમજ અંદરની કારીગિરિ અદ્ભુત છે. દેવળનું કામ એટલું તો મજબૂત કરાયેલું છે કે હજીએ હજાર વર્ષ સુધી તેમાંથી કાકરી ચે ખસે તેમ નથી. એ પછી દિગંબર જૈનોની ટૂંક આવે છે, એ દેવળ છેલ્લા સો વર્ષની અંદર શ્વેતાખરોની પરવાનગીથી બાંધવામા આવેલ છે. દિગંબર દેવળની નજીકમાં રાણુલ ગુફા આવે છે ત્યાં રાજેમતિની મૂર્તિ છે. ત્યાંથી આગળ જતાં ગૌમુખી ગંગા આવે છે. ત્યાંના દેવળોનું સ્થાપત્ય અને કામ જૈનોના છે. ઉપરાંત સોળશે તીર્થંકરના પગલાં પણ ત્યાં છે પરંતુ દેવળોની અંદર મહાદેવ બેસાડી દીધેલ છે. આગળ જતાં અંબાજીનું દેવળ આવે છે. એ દેવળ વસ્તુપાળ તેજપાળે બંધાવ્યું હતું.

અ બાજુ એ વસ્તુપાળ તેજપાળની દેવી હતી મ ૧૮૪૭ ની તાલિમા જૂતાગતના નાગર વગેરે લોકોએ એ દેવળનો જીર્ણોદ્ધાર કીધો હતો દરેક જૈનદેવળના બારસાખમા અમુકે પ્રકારની નકળી કામ હોય છે અ બાજુના દેવળના બારસાખના પત્થરોને 'કાઠી નાખવામાં' આવેલ છે અને લાકડાના નવા બારસાખો મૂકેન છે ધુમટની. અદગની ઉપરના ભાગમા ગહેલી પૂતળીઓને ભાગી નાખવામા આવી છે તેથી માત્ર દેવળની બીજી ગચ્ચના અને જૈનોના અયોની સાક્ષીથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે તે દેવળ જૈનોનું છે, એથી આગળ જતા મોગખનાથની દૃઢ આવે છે ત્યાંથી નેમનાથ પ્રભુને દેવળગાન થયું હતું તેથી તેમના પગથા છે, પાથમાં દૃઢ દત્તાત્રયની છે તે જગોએ શ્રી નેમનાથજીનું નિર્વાણ થયું તેથી ત્યાં પણ પગના અને ઝમી છે, પમલાનીચેના પત્થરમા કોતરેલી જીનપ્રતિમાના દર્શન થાય છે થી ઋષભદેવ ભગવાનના વચ્ચે નામનો 'ગણધરે' એ સ્થળે તપ કીડુ હતું ત્યારથી તે દત્ત ટેકરી કહેવાય છે આખા ગિરનાર પહાડનો કબજો હજારો વર્ષથી જોતો છે અને સમ્રાટ જહાંગીર તથા અકબરે "યાવત ચદ્ર દિવાદરો" લેખ કરી આપીને ગિરનાર વગેરે પહાડો જૈનોને સદાને માટે હવાલે કર્યા હતા ગિરનારથી નીચે ઉતરી તળેટીની જૈનધર્મનાળાઓ જોધને થી દામોદરજીનું જૈનસ્થાપત્ય અને કળાયુક્ત દેવળ જોધ શ્રી રેવતીકુડમા જૈન લિપિનો લેખ વાચીને સહેરમા ચર્ધ ઉપર કોટનો દિલ્લો જોવા જતા ખાપગ કોડીઆની ગુફાઓ દેખા દે છે, એ ગુરાઓ ઘણી જૂની છે એનો અદગનો દેખાવ જૈન અને બૌદ્ધ ગુરાઓને મળતો છે અદરના એક પત્થરમા જીનપ્રતિમા અને કાઉસગીઆ કોઈએ પાછળથી કાતરી કાઢેલા જોવામા આવે છે એથી એ સ્થળે પાછળથી જૈનોના માધુઓએ પ્રવેશ કરેલો જણાય છે આ ગુફાઓ મહા ક્ષત્રપ જૈન સમ્રાટ કર્ણામાએ કોતરેલેલી હોવી જોધએ બીજી ગુરાઓ, જૂતાગતથી દક્ષિણ બાજુએ આવેલી છે તે પણ ખાપ ૧ કોડીઆ જોડલીજ, જૂતી જણાય છે ખાપગ કોડી આની ગુફામા લેખ છે

ઉપર કોટના દિલ્લામા સવત ૧૫૦૭ નો મ માહલિકનો જૈન લિપિમા, લેખ છે તેમા પાચમ, આમ અને ચૌદશે શિકાર ન કરવો વગેરે લખેલું છે તેથી તે પણ જૈનધર્મ પાળતો હોય એમ સમજાય છે એ વાતનો ટેકો એટલા ઉપરથી મળી શકે છે કે ગખેગારુ ગભ્ય સિદ્ધરાજે ખાવસા કીધા પછી મહારાજા ડુમારપાળે જૈનધર્મ પાળવાની ચરતે જૂતાગતનું ગભ્ય મ પહેલાં માહલિકને પુન સ્થાપવાની પગવાનગી આપી હતી

અત્રે ઉલ્લેખ કરવો જરૂરનો છે કે ગિરનાર ઉપર શ્રી નેમનાથ પ્રભુની દૃઢથી નજીકમા પત્થરમા કોતરી કાઢેલી ઋષભદેવ ભગવાનની એક બધ્ય પ્રતિમા છે ભોળા લોકો એને ઘડી ઘટ્ટકાની મર્તિ કહે છે, એવી બીજી મોટી જૂલ, વસ્તુપાળ તેજપાળના દેવા લયોને જોધને તે રાણકેલી ગખેગારના મહેલ કે એમ કહી કરે છે

આ દેવળોમા દેવવાહા, અચમ્બ, કુભારીઆ તથા અ બાજુના દેવળો સમાવેશ થાય છે એ ચારે સ્થળના દેવળો જૈન મત્રીશ્વર વિમલશાહ તથા આજુ ઉપરના વસ્તુપાળ તેજપાળના બધાવેલા છે એ દેવાલયો બહારથી જોનારને એકદમ માધારણ, નાની બાધણીના અને બબદા વગરના દેખાય છે પણ પ્રેમક જ્યાં અદગ પ્રવેગે અને દર્શન કરે ત્યાં તો એકદમ અબર્ધ

ગમા વગર રહી નકે નહિ, ચમ્ચકતો મહેદ્ કિમતી આરસ, અદ્ભુત કારીગિરિ, નિયમિતતા, વગેરે જોતાજ જોનારો મર્ ગળી જાય છે

પ્રથમ મંત્રીશ્વર વિમળશાહે દેવળ બંધાવવા માટે આખું પર્વતમાં ઘણું દૂર બહારથી જોનારને નજરે ન પડે અને ઉપર ચડનાર પણ દેવળ પાસે જાય સારેજ દેખી શકે એવી સુરક્ષિત અને વનસ્પતિથી નવ પલ્લવિત, જલાશય વાળી જગો પસંદ કરીને નખી તળાવ નજીક સાડા અઢાર કરોડ રૂપીઆ ખર્ચીને આરસનું કિંમતી દેવળ ચણાવ્યું છે; દેવળનો નિર્મમંદિર ભાગ-ગર્ભ મંદિર ભાગ એકદમ સાદો છે, દેવળ તદ્દન ખેડા ઘાટનું છે; તેને નાનો સાદો ધુમટ છે અને પછી બહાર આરસનો મહાધુમટ બનાવેલો છે. દેવળની ચારે બાજુએ કિલ્લાની પેઠે નાની નાની આરસની દેરીઓ જન પ્રતિમાજીઓ સહિત આવેલી છે, એ નાની દેરીઓને આરસના મળંગ નાના ધુમટો છે. આ મંદિરના મુખ્ય દેવ એટલે મૂળ નાયક શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન છે, દેવળના ધુમટના થાભલાની અને ગોળ ધુમટમાં કરેલ નકશી કામ, થાભલા સાથે સંબંધ રાખનાર આરસની કુંભીઓ, આરસના પાટડા, આરસના ટેકા, ધુમટની શરૂઆતમા ગોળાકાર હાથીઓનું મંડળ, હસોનું ગોળાકાર મંડળ, સુદર કારીગિરિ વાળી ઢળતી સોળ પુતળીઓ અને ધુમટની વચ્ચેનું આરસનું અલૌકિક કારીગિરિ વાળું ઝુમર લોલક એ સર્વ જોયા સિવાય મનુષ્યની બુદ્ધિમા ન ઉતરે એવી સૂક્ષ્મ અને નિયમિત કારીગિરિથી શણગારેલ છે. આ સર્વ સંદેહ કિંમતી આરસનું છે. સાકરના શ્રીષ્ઠની પેઠે આમાં ત્યાગ ભાગ તો નથીજ. દર્શન કરવા માટે આવનાર માણસે ધુમટમાં નીચે ચત્તા સુધી જોવું જોઈએ. ચત્તા સુધીને જોવાથી ઘણો રસિક અને બારીક અભ્યાસ થઈ શકે છે. ધુમટ સન્મુખ દષ્ટિ પહોંચી કે સાંથી દૂર ખસેડવાની મરજીજ ન થાય. આ એક એવું ચિત્ર કાવ્ય છે કે તેના રસના ઘુંટડા પીતાં પીતા પ્રેક્ષકો ધરાતાજ નથી. ધુમટ વચ્ચે લટકી રહેલા આરસના અનુપમ કારીગિરિવાળા ઝુમરની શોભાની તો વાતજ શી કરવી. યોગીઓએ વર્ણવેલા અજરામર ચક્રની ઉપમાને આ ઝુમર લાયક છે. ખીજાં નાના નાનાં અલૌકિક ઝુમરો પણ તે દેવળમાં છે. સ્તંભો સહિત ધુમટની પેઠે ભમતીની કારીગિરિ પણ ઘણીજ બારીક છે. આવી સૂક્ષ્મ, નિયમિત અને સુંદર કારીગિરિ દુનિયામા અન્ય સ્થળે ભાજેજ હશે. આ કારીગિરિમાં ધાર્મિક અને કુદરતી ચિત્રો ઉપરાંત સમળીવિહાર, વગેરે ઐતિહાસિક, વ્યાવહારિકને લગતા ચિત્રો ક્રોતરેલાં છે. શ્રી વિમલશાહના દહેરાના દરવાજામાં પગ મૂકતા માણસ ઉપર એવી જાદૂઈ અસર થાય છે કે અહો, અહા, !!! એવા સ્વભાવિક શબ્દોન્યાર થયા વગર રહેતો નથી. દેવળના મુખ ભાગ ઉપર એક મોટા ઘોડા ઉપર વિમળશાહ મંત્રીશ્વર બેઠેલા છે એના દર્શન થાય છે. હાથીશાળામાં હારખંધ આરસના સુફર ભવ્ય હાથીઓ ઉભેલા દેખા દે છે. હાથીઓની કારીગિરિ પણ અનુપમ છે, એકંદર આ સર્વ દેવતાઈ કામ છે.

મંત્રીશ્વર વિમલશાહના દેવાલય પછી મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ તેજપાળનું આરસનું દેવાલય દર્શન દે છે. આ દેવળમાં સાડા અગ્યાર કરોડ રૂપીઆનું ખર્ચ થયેલું છે. આ દેવળના મૂળ નાયક એટલે મુખ્ય દેવ શ્રીનેમનાથ ભગવાન છે. નેમનાથની મૂર્તિ શ્યામ છે. આખું દેવળ ભમતીનાં દેવળો સહિત તદ્દન સંદેહ આરસનું છે. વિમળશાહ અને વસ્તુપાળના દેવાલયની કૃતિઓ લગભગ મળતી આવે છે દેવળની બંને બાજુએ આરસના ગોખલા છે. તેને દેરાણી જોડાણીના ગોખલા કહેવામા આવે છે, એ ગોખલાની કારીગિરિ અતિ સૂક્ષ્મ છે. આ ગોખલાઓમા નવ લાખ રૂપીઆનું ખર્ચ થયું હતું, થાભલા, કુંભીઓ, પાટડા, ટેકા, ધુમટ અને ભમતીની કારીગિરિ તથા ધુમટનું ઝુમર એ સર્વ અલૌકિક છે. હાથીશાળામા હાથીઓ હારખંધ ઝૂલતા ઉભા છે. વળી હાથીશાળામાં

વસ્તુપાળ તેજપાળ તથા તેમની સ્ત્રીઓની મૂર્તિઓ દર્શન દેહે આ મન દેવળો જનનાર સ્વભાવિક રીતેજ બોલી જાય છે કે ભલે એમને પૈસો મળ્યો અને ભલે એમણે ખરચ્યો ! ! આ મંદિરો બધાવનારને તથા તેમની એકોત્ર પેઢીને ધન્ય છે, ધન્ય છે ! ! આવા ઉદ્દારો નીકળવાનું કારણ એ છે કે ઐદર્ય કુદરતને પ્રિય છે અને આ દેવળો સૌર્વર્ણી સાક્ષાત્ પ્રતિમા છે

શિવ દારીગરોની કિમત જૂનને મત્રીશ્વરો હમેના કેાતર કામમાવી જેટલો ભૂકો કરે તેની ભારોભાર રૂપ આપતા હતા ગજ્જ કાલ્યમાટે જેમ કુદરતી બક્ષીમની જરૂર છે તેમ ચિત્ર કે શિવ માટે પણ કુદરતી બક્ષીસની અગત્ય છે દારીગરોએ મળેલ અગ્રજ્જ દ્રવ્યમાથી દારીગરોને પણ એક આગસતું સુદર જીનાવય બધાવેલ છે બીજી એક સુદર દેવલ અપૂર્ણ સ્થિતિમા છે આ મંદિર સમૂહનું નામ દેવનવાડા કે દેલવાડા છે દેલવાડાથી છ માઇન દૂર અચળગઢ છે આ મત્રીશ્વર વિમલગાહે બધાવેલ દેવલ છે એ દેવલમા મત્રીશ્વરે ૧૪૪૪ મણુ સુવર્ણના ચૌદ પ્રતિમાજી પધગના હતા એ પ્રતિમાજી ઉપર પાઞ્જળી કોઇએ લેખ ક્રોતગવ્યા છે આ ગુપ્તેશ્વર મહાદેવનું એક દેવલ છે તથા ચારેક નાની નાની, દેરીઓ છે આ સર્વની દારીગિરિ જૈનોની છે બારસાખમા જૈન પ્રતિમાઓ કેાતરેલી છે પણ જૈનોના અંધરનેા લાખ લખને બ્રાહ્મણોએ અર મહાદેવ પધગવી દીધા છે સુભાગ્યે બારસાખ વગેરેમાથી દારીગિરિ ખોદી નથી નાખી એક મોટો ધાતુનો પેઢીઓ છે તે પ્રતિમાઓ ગળાવીને બનાવ્યા હોય એવું અનુમાન થાય છે ગુપ્તેશ્વ ની સામે કુમાગપાળે બધાવેલ એક બલ્લ જીનાવય છે આ પ્રદેશમા કોઇ કોઈ ઠેકાણે જૈનોની પ્રતિમાના ખદિત ભાગો મળી આવે છે અચળગઢની નજીકમા જૈનોની બનાવેલી બે મુદ્રાઓ છે તેમા હાલ કોઇ રહેલું નથી એ મુદ્રાઓને ભોળા લોકો ભગ્યરીની તથા ગોપીચંદની ગુફા કહે છે મુદ્રાસિખગઢ અને અધર દેવી, જૈનોના સ્થાપત્ય છે અબાજી અને કુભારીઆના દેવાવયો પણ મત્રીશ્વર વિમળ શાહના બધાવેલા છે કુભારીઆના દેહગની દારીગાર મળતી છે. કુભારીઆની આસપાસ ઠેકાણે ઠેકાણે હટાવ્યામા પત્થરો, જોવામા આરે, જે, એ, મથળે ચક્રાવતી નગરી, હતી એમ લોકો માને છે અલાહદીના ખુતીની મેલમાથી તારાના દેવલોનીઓએ આપુના કિમતી દેવલો બધી જવા પામ્યા છે એ નસાઇ જેવું છે.

શત્રુજય પર્વત અને શેત્રુજ નદીથી સર્વ જીવજન જાણીતો છે, એ પર્વત ઉપર જમી નવી ૨૦૦૦ પ્રીટ હયામએ જૈનોના મેકેડો. કિમતી, દેવાવયો છે શત્રુજય ગિરીના આ નાનયો, દરેક ચતકમા બાધણીની કલામા કેવો કેવો તદ્દાવત જીનાવયો. ચતોગયો તેના અગ્રગમીઓતેજ આનદ આપનાગ સ્થાપત્ય પ છે આ પહાડ મહાત્મ્ય જૈન સૂત્રોમા ભગવાન સપ્તભદ્રેજના સમયથી ચાલ્યુ આવેલુ વાયવામા આવે છે 'જાવ મચ્છુજે મિષ્ઠા આ શબ્દો સૂત્રોમા વપગયા છે પાચ માડવો, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની આઠ પટ્ટગણીઓ, વગેરે શત્રુજય ઉપર નિર્વાળ પદને પામ્યાની વાત પણ જૈન સૂત્રોમા પ્રમિદ છે જૈનોમા શત્રુજય ગિરિનો મહિમા એટલો બધો છે કે નાના મોટા ગમેના દેગસગમા પણ પૂજ કરતી વખતે જૈન લોકો બોલે છે કે— મિદ્ધાચય મમર સદા, મોગડ પેલ મોત્તર મનુષ્ય જન્મ પામી દરી, વડ વાગ હનગ જગમા તીચ દો વડા, શત્રુજય ગિરનાર, એમ ગડ રિખબ મમેસર્પા, એક ગડનેમકુમાર વોરે.

દેવળ સહિત આખા પહાડને પૂજાની રીતિ શત્રુજયમા છે શત્રુજયના ધણા નામે જૈન ગ્રંથોમાથી વચાપ છે તેમા શત્રુજય, મિદ્ધગિરિ, મિદ્ધાચળ, વિમલાચળ, પુદ્ગિહ ગિરિ, વગેરે મુખ્ય છે, જનધર્મના પદેલા તીર્થંગ શ્રી સપ્તભદ્રેજના મુખ્ય શ્રી પુદ્ગિહ

શત્રુજય ઉપર નિર્વાણ પદને પામ્યા ત્યારથી પુંડરિકગિરિ કહેવાય છે. સૂત્રકાળ પહેલાથી
 જે શત્રુજય ઉપર જૈન લોકોનું સ્થાપલ્ય હતું. બૌદ્ધ લોકોએ શત્રુજયનો કળખો મેળવીને
 ત્યાં વસવાટ કરી દીધો હતો, વલ્લભીપુરના મહારાજ શિલાદિત્યના વખતમાં શત્રુજયનો પાછો
 કળખો મેળવ્યો. અને છિન્ન ભિન્ન થઈ ગયેલું તીર્થ જૈનોએ પુનઃ જીર્ણોદ્ધાર કરી સુધાર્યું.
 આ વખતે આદિનાથ ઋષભદેવજીનું વિશાળ દેવળ તથા મંપ્રતિ રાજ વગેરેનાં અન્ય
 દેવળોનો જીર્ણોદ્ધાર કરી દીધો. ત્યાર પછી મહારાજ કુમારપાળે, વિમળશાહે, વસ્તુપાળ તેજ-
 પાળે, દેહરા બંધાવ્યા. એ પછી ક્રમે ક્રમે ધનાઢય શ્રાવકોએ દેવાલયો બંધાવ્યા, ક્ષેત્રના
 છેલ્લું દેવળ શ્રી શત્રુજયની તળેટીમાં રાય ધનપતસિંહજી બાબુનું બંધાવેલું છે. એ દેવાલયને
 એક વીંશીથી વધારે વરસ થયા નથી, જૈનેતરો જ્યારે શત્રુજય ગિરિની સુલાકાને જાય
 છે ત્યારે તળેટીમાં આવેલા બાબુના દેવાલયના દર્શન કરીનેજ અંજાઈ જાય છે, દરેક જૈન-
 ધર્મી બાબુના દેરાસર પાસે શત્રુજય ગિરિને વાઢે પૂજે છે, અને ત્યાં પગરખાં ઉતારીને
 ત્યાંથી ઉઘાડે પગે ઉપર ચડે છે, ઉપર ચડતાં કોઈ કોઈ સ્થળે બાંધેલા અને બાકી સાદાં
 પગથીયાં આવે છે. અને બાબુએ થોડે થોડે અંતરે પાણીના કુંડ, તીર્થકરોના પગલાં,
 વૃક્ષો અને વીસામાં આવે છે, વીસામો આવે ત્યાં વીસામો ખાઈ, પાણી પી, યાત્રાળુ
 ઉપર ચડતો ચડતો ઠેક હીંગળાજને હડે પહોંચે છે. ત્યાં હીંગળાજ દેવીનો પુનરી બોલ્યા
 કરે છે કે “આવ્યો હીંગળાજનો હડો અને ફર્યો પાપનો ઘડો.” ત્યાંથી આગળ જતાં
 દશ કરોડ મુનિ મોક્ષે પધાર્યાનું થાવડા મુનિનું સ્થાન આવે છે. ત્યાંથી દર્શન કરી ટૂંક
 તીર્થને કિલ્લે જઈ પહોંચે છે, કિલ્લાના મુખ્ય ભાગ ઉપર અંગારશાહ પીરની જગો છે
 ત્યાં શ્રાવકો દર્શન કરે છે અને મરવો, બ્રહ્મ, પાંચ પૈસા, ચોખ્ખા, વગેરે ચડાવે છે.
 કોઈ ધનાઢય સંઘ લઈને આવે તો પહેલું શ્રીકૃષ્ણ શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુની પેઠે પીરને પણ
 મૂકે છે. કિલ્લાની અંદર પ્રથમ સર્વ યાત્રાળુ મૂળ નાયક શ્રી આદિનાથ પ્રભુને
 ભેટવા જાય છે, શ્રી આદિનાથ એટલે ઋષભદેવજી પ્રભુ કે દાદાના દેરાસરની
 વિશાળતા, ઉચાઈ, બાંધણી, વગેરે સર્વ, દેવતાઈ છે. એ જગોનું દેવળ હજારો
 વર્ષથી ચાલ્યું આવે છે. વચ્ચે વચ્ચે જીર્ણોદ્ધાર તથા સુધારા વધારા થતા જાય છે, દર-
 વાજના મુખ પૃષ્ઠ ઉપર હાથીઓના ચિત્રો બેઠે પગથીયાં ચડી જતાં દેરાસરનો વિશાળ
 ચોક આવે છે. દેરીઓ વાળી ત્રણ ભમતી પુનઃ પ્રતિમા સહિત દર્શન દે છે. એજ ટૂંકમાં
 પડખે નવા આદીશ્વર, ચોમુખજી, સહામે પુંડરિકજી ગણધર અને પાછળના ભાગમાં રાયજી
 અને પગલાં ઉપરાત તમામ ચોકમાં અને દેરાસરોમાં પાથરેલો સંદેહ આરસ પથર તથા
 મૂળ નાયકના દેવળનો ચમકાર એ સર્વથી જૈનો તેમજ જૈનેતરો અંજાયા વગર રહેતા
 નથી, યાત્રાળુ જ્યારે મુખ્ય દ્વારમાં થઈને શ્રી આદિનાથ પ્રભુના દેરાસરમાં પ્રવેશ કરે છે
 ત્યારે પૂર્ણ પવિત્ર વાતાવરણ અને ભાવનાના યોગે ગદગદ કંઠે થયા વગર રહી શકતો
 નથી. પ્રભુજીના દર્શન થતાની સાથે પ્રેક્ષકના રોમાચ ખડા થઈ જાય છે અને સમાધિની
 પેઠે જન પ્રતિમાજીની સામે એકતાર-એકતાન-તલ્લીન થઈ જાય છે, પ્રતિમામાં એટલી
 બધી દિવ્ય આકર્ષક શક્તિ છે કે જૈન વા જૈનેતર પ્રથમ સુલાકાતમાં પરમ શાંતિનો
 અપૂર્વ અનુભવ મેળવે છે. આ અનુભવ ઉપરથી જૈન કવિઓએ ગ્રંથોમાં ગુંથ્યું છે કે
 હજી સુધી એવો કોઈ અભવિ-હૃદય વગરનો પ્રાણી શત્રુજય ગિરિ ઉપર આવ્યો નથી કે
 જોને શ્રી આદિનાથ પ્રભુની પ્રતિમાના પ્રભાવથી અલૌકિક શાંતિ ન મળી હોય. શ્રી
 આદિનાથ પ્રભુનાં પગાંસને બેઠેલા પ્રતિમાજી સંદેહ આરસના અને વિશાળ છે, અને એ
 પ્રતિમાનો પથર આરસને મળતી કોઈ બીજી જાતનો લાગે છે, એ પ્રતિમાને દરરોજ

ચક્રાવર્તી મોનાડી આગી અટીમપુ વજનની છે, અને દરેકજાને મુકુટ મનકે ચક્રા
 નામા આવે છે તેની દિમત એક લાખની અકાય છે જડાઉ દાગીનાઓ તો જુનાજ
 બે વર્ષ પહેલાં રીંગ, પન્ના, લીલમ, વગેરે દિમતી ઝવેગતનાજો જડાઉ કુડાજ
 અને તેજ કલગી સહિત લાખોની દિમતનો મુકુટ અમદાવાદમા વીસ વગમે તૈયાર થયો
 છે એ મુકુટની અદર સફેદ પાચ મોટા દિમતિ હીરા જડેલા છે તેજ કલગીઓ અને
 કાનના કુડયો પણ ઝવેરાતથી પૂર્ણ છે લોકો એને લાખોની દિમતનો મુકુટ કહે છે
 આ મુકુટ હજી રાજ્ય ગિરિમા લાવવામા આવ્યો નથી પણ અમદાવાદમા ગખેન
 છે શ્રી આદિનાથ ॥ દેરાસગુ મક્ષણ દેવાની ખાતર મુસવમાની ગજ્યમા નાની
 મગખી પણ અપદ દેખાય એવી મસ્જદ ચણવામા આવી છે, હાલના પ્રતિમાજી
 આસરે માતમે ર્ધના જૂના કહેવાય છે શ્રી ચોમુખજીના ચાર પ્રતિમાજી બારમે વર્ધના
 જૂના છે અને વણજ આદર્ષક છે શ્રી આદિનાથ પ્રભુની પ્રતિમા જ્યારે જગ પણ
 ખડિત થાય સાટે તે મથળે નવા પ્રતિમાજી પધરાતીને પુનરુદ્ધાર કરવાનો વહીવટ ચાલ્યો
 આવે છે, શ્રી આદિશ્વરના પ્રતિમાજી બદલાય તેની સાથે કાઉ-સગીઆ, પુકગિટી
 ગણધગ, ગયણુ તળેતા પગલા, ચક્રેશ્વરી અને કપડાંયક્ષ એ મર્વ બદલના જેમએ એ
 નિયમ ચાલ્યો આવે છે, હાલના આદીશ્વર પ્રભુના પ્રતિમાજીનો કોઇ ભાગ ખડિત થએલો
 હોવાથી તે જગોએ સ્થાપન કરના માટે ૧૫ આદીશ્વર, પગલા, કાઉસગીઆ, વગેરે
 તપાઠ કરાવ્યા હતા પણ કેટલાક મથેજો વચ્ચે શ્રી આદીશ્વરના પ્રતિમાજી કાયમ રહ્યા
 તેથી પડખેના એક દેરામન્મા નના આદીશ્વરને પધરાવવામા આવ્યા છે રાજ્ય ગિરિ,
 જનોની, અગળક જહોજલાવી, શ્રી આદિનાથના દેહગની વિગાળતા, અને સૌંદર્ય, આવ
 કોનો ભાવ, જેનેતરેનો મ્નેહ, એ બધુ જોતા તો શ્રી આદીશ્વરની વિદ્યમાન પ્રતિમાજીજ
 રાજ્યના મુળ નાયકને યોગ્ય છે બાકી તો શ્રી મધના ધાગ વોરણુ પ્રમાણે ચલા કરે
 છે શ્રી આદીશ્વરની દ્રેકને પડખે કિન્નેજીવાળી મોતીગાહની ગયા મંદામા બનેલી દ્રેક
 છે બાધણી, કારીગિરિ, શોભા, આગમપત્થર, વગેરેથી એ દ્રેક ઝવજી રહી છે આવી
 નવ દ્રેકો મુજબ ઉપર છે દરેક દ્રેકો નાના મોટા કિલા છે ચોમુખજીની દ્રેકમા ચારે
 દિશા મન્મુખ બેઠેલા ચાગ મંદે વિગાળ જનપ્રતિમાજી છે એકદર જોતા રાજ્ય ગિરિ
 ઉપર જન લોકોએ પોતાના પવિત્ર ભાવથી કરોડો રૂપીઆ ખગમેલા છે હજારો વર્ષમા
 દરેક સેકમા દેવાવયેલા સ્થાપત્ય અને કળામા કેવા કમથી ફેરાગ થયો છે તેનો અભ્યાસ
 કરનારને મુજગતમા તો શુ પણ આખા હિંદમા રાજ્ય ગિરિ સમાન ખીજુ કોઈ ઉત્તમ
 સ્થાન નથી દરેક સેકમા સ્થાપત્ય પ્રતિમાજીના અભ્યાસ કરવા માટે પણ મુજબ ગિરિ
 અનુપમ સ્થાન છે દ્રેકમા કહીએ તો સ્થાપત્ય અને કળાના અભ્યાસની એક મહાન
 ગાળા તે મુજબ છે મુખ્ય જાતિ સહિ મૌદર્ધમા કેની રીતે ખીલવટ કરતી આગળ
 વધી છે એ જૈન તેમજ જૈનેતરેને રાજ્ય ગિરિ રિખવે છે મુરલુના મથ, મુરલુ
 તેમજ ચાદીના પાણી બગાડા મોટા મોટા કુજો, સુલ્હના ઝવેગત જડીન દાગીના,
 દેવની દિમતી ચમુઓ અને રીંગઓ, અગળતીનો ધૂપ, હંચુ કેગર ચદન, સુવાન
 વગેરેના પુષ્પો, મગ્ગો (ડમરો) એ મર્વ રાજ્યગની ગોભામા અત્યત વહિ કરે છે
 રાજ્ય ગિરિ ઉપર કોઇ પણ વાનાણ નતવામો ગરી નહતો નથી, તેથી રાજ્યગનુ વાતા
 વરણ સર્વ તીર્થો કરતા વિગેય પવિત્ર નેરા પામ્યુ છે

એક પ્રચર મર્તિ પલાડના પત્થરમા મેનરી દાદવી છે તેની નીચે જુવનુ ચિન્ન
 દોનાથી જન લોકો એને શ્રી આદીશ્વર કે સ્વર્ણવજીની મર્તિ કહે એ અગાની જોમે

એને અદ્યદ્દશી મૂર્તિ કહે છે. અદ્યદ્દશ એટલે અદ્યુત્તમ કે નવાઈ ઉપજાવે તેવી મૂર્તિ. અદ્યદ્દશ એટલે અર્ધગુદ્ધ એવો અર્થ કરતા એ મૂર્તિ બૌદ્ધ કાળમાં કાતરાઈ હોય અને શત્રુંજય ગિરિ પુનઃ જૈનોના કથાજનમાં આવ્યો ત્યારે એ પ્રતિમા નીચે વૃષભનું ચિહ્ન બનાવીને તથા બીજો થોડો ફેરફાર કરીને એ જીવ પ્રતિમાના રૂપમાં બદલાવી નાખી હોય એમ પણ અનુમાન કરી શકાય. શત્રુંજય ગિરિમાં બે નાની ગુફાઓ છે પણ તેમાં ખાસ જાણવા જેવું કશું નથી. શત્રુંજય ઉપરથી શેત્રુંજી નદી અને સમુદ્રનું સૌંદર્ય જોવા જેવું છે.

પાલીતાણા એ જૈનના પાદલિખાયાયં વસાવેલું શહેર છે. પાલીતાણાની શોભા જૈન ધનાઢ્યોએ બંધાવેલી અનેક વિશાળ ધર્મશાળાને આભારી છે. શ્રી શત્રુંજય ગિરિનો પહેલો ઉદ્ધાર શ્રી ઋષભદેવના પુત્ર ભરત રાજાએ કરાવ્યો હતો એમ જૈન ગ્રંથોમાં લખ્યું છે. ત્યાર પછી સંપ્રતિ, જવડશાહ, કુમારપાળ, વગેરેએ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા હતા. એકંદર શત્રુંજય ગિરિ ઉપર મોટામાં મોટા સોળ વખત જીર્ણોદ્ધાર થયેલા છે એવું જૈન ધાતહાસમાંથી મળી આવે છે.

વીસમી સદીમાં અમદાવાદ જૈનપુરી તરીકે ગણાય છે. અમદાવાદમાં અનેક જૈન-મંદિરો છે અને તે કારીગિરિના નમુના રૂપ છે. હમણાંજ ત્રણ દેવળો અમદાવાદનાં નોતદન આરસના બંધાયેલાં છે. રીંગીરોડને છેડે આવેલું શ્રી મહાવીર મંદિરો, સ્વામીનું દેવાલય તથા ઝવેરીવાડાના મહાવીર સ્વામી, નેમનાથ, વગેરેના દેવાલયો અને ભોંયરાવાળા ભવ્ય દેરાસરો અને જીવપ્રતિમાઓ ખાસ જોવા લાયક છે. શહેરની બહાર શેઠ હેમાભાઈ હઠીસંગનું ભવ્ય દેરાસર છેલ્લી સદીના નમુના રૂપ છે. હેમાભાઈ શેઠના દેવળ પછી જે જીનાલયો બંધાય છે તે તદ્દન જુદી ઢબથી બંધાય છે, નવા બંધાયેલા આરસના જીનાલયો તથા ભોંયણીજી અને પાનસરના ભવ્ય દેવાલયો નવી ઢબના નમુનાના છે.

ઈંદોરના જૈન દેવળો અને દિગંબર મુનિયોની સમાધો, પાવાગઢનું દેવળ, શિહોરના ગૌતમેશ્વર મહાદેવનું દેવળ અને કુંડો, વડવાણની વાઘેશ્વરી તથા પરચુરણ સ્થાપત્યો, ભૈરવ, મહુવાના જીવિત મહાવીર સ્વામી, ઘોઘાના નવખંડા પાર્શ્વનાથ, બરેચનું દેવળ, શિઆણીનું બાવન જંજળી દેવળ, મુળીના માંડવ-રાયની મૂર્તિઓ, મહેસાણાના દેવળો, કુતીઆણાનું વસ્તુપાળ તેજપાળનું દેવળ, વડનગર તથા વીશનગરનાં દેવળો, વગેરે જૈનોના સ્થાપત્ય છે. કચ્છમાં આવેલું ભદ્રેશ્વરનું જગડું-શાહનું બંધાવેલું વિશાળ દેવાલય તો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

સિદ્ધરાજ જયસિંહની મા મીનળદેવી જૈન હોવાથી તથા પ્રધાનો જૈન હોવાથી સિદ્ધરાજ જયસિંહની બંધાવેલી વાવો, મકાનો, કિલ્લાઓ અને જૈન સ્થાપત્યનું તળાવોમાં જૈન સ્થાપત્ય પ્રલક્ષ દર્શન દે છે. રૂદ્રમાળમાં પણ જૈન અતુકરણ. કારીગિરિ ઉપરનાં કારણોથી દેખાઈ આવે છે. સુસલમાનોએ બાંધેલ જુમામસ્જિદ વગેરેમાં પણ જૈન સ્થાપત્યની સંપૂર્ણ અસર થઈ છે. વૈષ્ણવો, શૈવો, સ્વામીનારાયણીયો વગેરે એ પાછળથી બંધાવેલાં દેવાલયોમાં જૈન સ્થાપત્ય અને કળાનું અતુકરણ જોવામાં આવે છે.

इत्यलम् ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

હવા-કાઠિઆવાડ.

કાતિક વદિ ૧૩ ગુરુવાર ૧૯૭૬

ગોકળદાસ નાનજીભાઈ ગાંધી.

પ્રો. સાંકળચંદ જોડાલાલ શાહ
અધ્યક્ષ “વિજ્ઞાનવિભાગ”

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ--અમદાવાદ.

વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષનું ભાષણ

(તા ૩-૪-૧૯૨૦)

સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો,

આપ સર્વેએ મારી વિજ્ઞાન-વિભાગના પ્રમુખ તરીકે નીમણુક કરી તેને માટે આપનો હું અત કૃતજ્ઞપૂર્વક આભાર માનુ છું હું સારી રીતે સમજું છું કે મારે મોટી જવાબદારી ઉઠાવવાની છે અને તે હું આપની સહાયથી યથાશક્તિ ઉઠાવવા પ્રયત્ન કરીશ મારા કરતાં આપણા ગૂજરાતીઓમા ઘણા લાયક ગૃહસ્થો હતા એક તો મારા પૂજ્ય ગુરુ પ્રેદિમર ત્રિ જીવનદાસ કલ્યાણનાસ ગજગર જેમનો આ પદવીને માટે પહેલો હક્ક છે, કારણકે વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય આપણી ભાષામા વધારના એમણે જે પ્રયત્ન આદર્યો હતો અને જે ભગીરથ પ્રયાસ કર્યો હતો તેટલો હજી કોઇએ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં કર્યો નથી પોતે હાત ઘણો વખત થયાં માંગી ભોગમે છે એટલે તેઓ આ પરિષદમા ભાગ લેઇ શકે તેમ નથી જો તેમની તબીબન સારી હોત તો આપણને તેમના બહોળા જ્ઞાન અને અનુભવનો જરૂર સારો લાભ મળત અને આપણને તેમની કિમતી મદદ મળત ધન્ય તેમને દીર્ઘાયુ કરે અને તેઓ આપણા સાહિત્યને કોઇ પણ રીતે ઉપયોગી થાય બીજા ગૃહસ્થ પ્રેદિસર આદરજી મસાણી છે, જેમની નિમણુક કમિટીએ કરી હતી, પણ પોતાના અનેક વ્યવસાયને લીધે એમણે પોતાની જવાબદારી સમજી પ્રમુખપણાનો અગ્રીકાર કર્યો હતો બીજા પણ લાયક આપણામા છે આપે, અને પ્રમુખ નામ્યો તેથી હું લેણમાર પણ એમ નથી માનતો કે મારીજ લાયકી સીધી વધારે છે, મારા કરતા વધારે ડાહ્યા અને હોદિયાગ ગૃહસ્થો જેમણે વિજ્ઞાનના સાહિત્યમા સારી સેવા બજાવી છે તેમનું મારા મનમાંથી જરા પણ વિસ્મરણ થતું નથી તેમ તેમના પ્રત્યેનો મારો આદર જરા પણ ઓછો થયો નથી

સાહિત્ય પરિષદમાં આજ વર્ષે વિજ્ઞાન વિભાગ પાડવામા આવ્યો છે વિજ્ઞાન વિભાગ વિજ્ઞાન વિભાગ પાડવાથી ગૂજરાતીઓની કામ કરનારની સખ્યામા કોઇ પણ વધારો થતો નથી, પણ જેઓનો ખાસ વિષય વિજ્ઞાનજ એ અને જેઓ ગૂજરાતી વિજ્ઞાનના સાહિત્યમાં મદદ કરી શકે તેવા છે તેમને તેમના પોતાના ધર્મનું જ્ઞાન કરાવવા આ વિભાગ પાડવામા આવ્યો હોય તો તે મધ્ય પણ રીતે અજુગતું નથી મનુષ્યનો જશ્વર પ્રત્યે ધર્મ છે માતાપિતા પ્રત્યે ધર્મ છે દેશ પ્રત્યે ધર્મ છે તેવાજ પોતાની ભાષા પ્રત્યે ધર્મ છે પ્રથમ પોતાના દેશ પ્રત્યેનો ધર્મ બજાવવાનું જ્ઞાન યાવતમારેજ પોતાની ભાષા પ્રત્યેના ધર્મનું તેને જ્ઞાન યાવ દેશ પ્રત્યેના ધર્મનું જ્ઞાન મદાતમા

ગાંધીજીએ આપણને પૂરેપૂરું ઠરાવ્યું છે. આપણે એક વાત એ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે જે જ્ઞાન આપણને અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા મળ્યું છે તેમાંનું વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન ઉપયોગી છે કે કેમ અને જીવનને આનન્દમય બનાવે તેવું છે કે નહીં. આ બંને પ્રશ્નોનો જવાબ જો આપણે હકારમાં આપી શકતા હોઈએ તો વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપણી ભાષા મારફતે જનસમાજને મળે તેવી આપણે તજવીજ કરવી જોઈએ. વિજ્ઞાન વિભાગ કરવાનો આ મુખ્ય હેતુ હોવો જોઈએ. જેમ સાહિત્ય એ બહોળા અર્થમાં વપરાય છે તેમ વિજ્ઞાન પણ બહોળા અર્થમાં વપરાય છે. વિજ્ઞાનના વિષયો ઘણા છે—સૃષ્ટિ વિજ્ઞાન, રસાયન, ભૂસ્તર વિદ્યા, પ્રાણી વિદ્યા, વનસ્પતિ વિદ્યા વગેરે. હાલ આપણને વિજ્ઞાન વિભાગ પાડવા વિચાર થાય છે, તેનું કારણ એ છે કે આપણી ભાષા જોઈએ તેટલી ખેડાઈ નથી અને ગૂંજરાતીઓમાં વિજ્ઞાનના જ્ઞાનનો એટલો બહોળો પ્રચાર થયો નથી કે તેના ભક્તોની સંખ્યા મોટી હોય. સંખ્યા હાલ નાની છે એટલે દરેક વિષય જાણનાર વધારે માણસો તો ક્યાંથી જ હોય. આજે નાનું લશ્કર છે તે પોતાની ફરજ બરાબર અદા કરશે અને બીજા નવા માણસોની ભરતી કરશે તો લશ્કર મોટું થશે અને વિજ્ઞાનના અજ્ઞાન રૂપી અધિકારનો પોતાના શસ્ત્ર વડે નાશ કરવા સમર્થ થશે અને વિજ્ઞાન વિભાગ જે ગૃહસ્થોએ પાડ્યો હતો તે નિષ્કારણ નહોતો પણ સાર્થ હતો એવું સિદ્ધ થશે.

જેવી રીતે દરેક પ્રજાનો પોતાનો ધર્મ હોય છે, તેમ તેનું પોતાનું સાહિત્ય હોય છે. આપણે ગૂંજરાતી પ્રજા છીએ. આપણે બધા હિન્દુ મુસલમાન અથવા સાહિત્યમાં વિજ્ઞાનનું જરથોસ્તી ધર્મ પાળીએ છીએ. જેવી રીતે આપણી કેટલીક હકીકત સ્થાન. આપણા ધર્મના પંથપરથી જાણી શકાય છે તેમ કોઈપણ પ્રજાના સાહિત્યપરથી તેની મનોવૃત્તિ તથા અભિરુચિનો ખ્યાલ આપણે બાંધી શકીએ છીએ. દરેક શતકમાં ભાષાના સાહિત્યમાં કાંઈ કાંઈ ફેરફાર થાય છે અને તે ભાષાના સાહિત્યના ઇતિહાસપરથી આપણને માલૂમ પડે છે. સાહિત્ય એ સ્થિર વસ્તુ નથી; તેને વૃદ્ધિ અને ક્ષય બંને છે. આપણી ભાષાનું સાહિત્ય વધે છે કે ક્ષીણ થાય છે તે આપણે જોવાનું છે. સાહિત્યનું કયું અંગ હાલના જમાનામાં પુષ્ટ કરવાનું છે, કયું અંગ જમાના થયાં ક્ષીણ થઈ ગયું છે અથવા કયા અંગમાં સુધારો કરવાનો છે તે આપણે શોધી કાઢવાનું છે. હાલ જમાનો વિજ્ઞાનનો છે એ દરેક મનુષ્ય કબૂલ કરશે. વિજ્ઞાન એ ધણેજ જરૂરનો વિષય છે એટલુંજ નહીં પણ સૃષ્ટિના નિયમો જાણવાનું મોટું સાધન છે. જે ગૃહસ્થો ઇશ્વરને માને છે તેમણે ઇશ્વરના નિયમ જાણવા જોઈએ અને સૃષ્ટિના નિયમો તે ઇશ્વરીજ નિયમો છે અને તે નિયમોનું જ્ઞાન વિજ્ઞાન જાણવાથી થાય છે જ્યારે વિજ્ઞાનની શક્તિ આટલી ભારે છે ત્યારે સાહિત્યમાં વિજ્ઞાનનું સ્થાન કેમ નીચું હોઈ શકે? સાહિત્યમાં કાવ્યનું જેવું સ્થાન તેવું જ વિજ્ઞાનનું હોવું જોઈએ. કોઈ કવિ વિજ્ઞાનવેત્તા થાય અને ઇશ્વરી (સૃષ્ટિ) નિયમો જાણ્યા પછી કાવ્યમાં ઘડી કાઢે તો વિજ્ઞાનનું સ્થાન ઉચ્ચ છે એ સિદ્ધ કરવા આપણે તરતજ ભાગ્યશાળી થઈએ. અત્યાર સુધી આપણે વિજ્ઞાન તરફ દૃષ્ટિ કરી નથી, આપણું ધ્યાન તે તરફ જોઈએ તેવું ખેંચાયું નથી, કારણ કે તેનો પંથ ઘણો વિકટ છે; મુશ્કેલીઓ ઘણી છે, કાંટા વાગે તેમ છે એટલે વિજ્ઞાનના ભક્તો ઘણા ઓછા છે, પરંતુ દેવના ભક્ત ઓછા હોય, પણ સાચા હોય તો તે દેવની દૈવ શક્તિની અદ્ભુતતા તેઓ જગતને બતાવવામાં સમર્થ થયા વગર રહે નહીં.

હાલના જમાનામાં મનુષ્યના જ્ઞાનની કી મત કરતા તેની આર્થિક અપતિની કિ મત સાધા રણીતે વધારે અકાચ છે જ્ઞાન અને આર્થિક અપતિ બન્ને શક્તિ છે વિજ્ઞાનની કીમત એ વિચરી જવાય છે જ્ઞાન આટલું બધું ઝખાટા બધ વધે છે અને તેને સાર યુરોપમાં ધણા પ્રયાસો થાય છે છતાં યુરોપમાં નીચે બનેલા એક દાખલાનું વર્ણન વાચતા સ્હેજ અજાયબી ઉત્પન્ન થશે તે દાખલા પર ટીકા કરતા સર રે લેન્ડેસ્ટર ને કહે છે તે વિચારવા જેવું છે અને ખાસ કરીને ગૂજરાતીઓએ

"The practical value of Science in securing the happiness of human communities is not, however, the reason which operates most strongly in exciting men and women to give themselves to the cultivation and improvement of this or that branch of it. A rich banker one day was looking round the Natural History Museum with me It was his first visit After a time he said, 'It's very fine' Wonderful! But what is it all for' Where does the money come in? That's what I can't understand Why does the Government spend money on this if it does not lead to making money?" I tried to convince him that there exists in us all a divine "Curiosity", a desire to know regardless of profit or loss, a thirst which we may cultivate and satisfy, in the full assurance that whilst its satisfaction is a delight in itself, we are all the while fulfilling the destiny of men, helping in the conquest of nature My friend had apparently lost that instinctive thirst which is the primary impulse to the pursuit of Science, that capacity for pleasure which Robert Louis Stevenson truly notes in the words of the child of his "Garland of Verses "

"The world is so full of a number of things,
I am sure we should all be as happy as Kings."

વિજ્ઞાનના જ્ઞાનના સમ્બધમાં એક અગ્રેજ અધિકાર લખે છે તે મનન કરવા જેવું છે.

"Ignorance, the "Curse of Hell", is the cause of all suffering Knowledge is the wing which takes us heavenward, and frees us from misery

કોઈ પણ પ્રજાએ પોતાની ભાષાના સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવું હોય તો પોતાની ભાષા માત્રકે પોતાના બાળકોને કેળવણી આપવાનો પ્રબધ કરવો જોઈએ આ સૂત્ર સ્વીકારવાની હાલ વધારે અગત્ય છે અને મુખ્યત્વે કરીને વિજ્ઞાનના સાહિત્યને સાર યુરોપની પ્રજાઓએ, વિજ્ઞાનના પ્રદેશજ્ઞ ને પદ્ધતિસર શોધખોળ કરી છે અને ને જ્ઞાનનો બકાર વધારી

માતૃભાષા દ્વારા
કેળવણી

દીધો છે તેનો લાભ આપણા જનસમાજને કેવી રીતે મળે એ મોટો પ્રશ્ન છે. હાલ વિજ્ઞાનનો જમાનો છે એ મહાન વિગ્રહે આપણને બતાવી આપ્યું છે. આપણે જોઈ શક્યા કે યુરોપની દરેક પ્રજાએ પોતાની પ્રજામાં વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન ફેટલું ઉતાર્યું છે અને તેનો ઉપયોગ હાલ દરેક પ્રજાની હયાતીને સારૂ કેટલો જરૂરનો છે.

આપણે પ્રશ્ન માત્ર એ વિચારવાનો છે કે આપણે અંગ્રેજી મારફતે વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપણા જનસમાજને આપવા માગીએ તો આપણે આપણો ઉદ્દેશ પાર પાડી શકીએ ? આપણે આપણો અર્થ સિદ્ધ કરવા મુખ્ય સાધન કયું વાપરવું જોઈએ ? અંગ્રેજી મારફતે વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન પહોંચાડવું હોય તો આપણે દરેકે દરેક ગામમાં અંગ્રેજી શાળા ખોલવી જોઈએ. હાલ જ્યારે આપણે આપણી દેશી ભાષામાં જનસમાજને કેળવણી આપવા પહોંચી શકતા નથી તો અંગ્રેજી મારફતે તો શી રીતે પહોંચી શકવાના હતા ! આપણે ખસુસ ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે દેશની માતાઓની ભાષા કોઈ દિવસ અંગ્રેજી થઈ શકવાની નથી. ભલે પિતા-ઓની ભાષા અંગ્રેજી થાય; માતા જે જ્ઞાન પોતાના બાળકને ખોળામાં બેસાડી આપી શકશે તે પિતા અથવા શાળાનો શિક્ષક આપી શકવાનો નથી. વળી વિચારવાનું એ છે કે આપણું કાયમનું સાહિત્ય તો ગુજરાતીનું જ કહેવાય અને જો આપણે હાલ આપણી પોતાની મહેનત બચાવવા સારૂ અંગ્રેજી મારફતે આપણી ઉછરતી પ્રજાને વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપવા આગ્રહ કરીએ તો જ્યારે અંગ્રેજીનો મહિમા આપણા મનથી ધટી જશે અને વિજ્ઞાનનો ભંડાર અતિશય વધી જશે ત્યારે આપણે આપણા બાળકોને કેવી સ્થિતિમાં મૂકીશું તેનો વિચાર કરવાનો છે. આપણને અંગ્રેજી મારફતે વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન મળ્યું છે અને વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય આપણને અંગ્રેજી ભાષા મારફતેજ મળે એમ છે એથી લલચાઈને આપણને એમજ લાગે છે કે અંગ્રેજી મારફતેજ વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન અપાય તો શું ખોટું છે, પણ તેજ વખતે એક વાતનું આપણને વિસ્મરણ થાય છે, તે એજ કે આખા જનસમાજને તે રીતે આપણે જ્ઞાન આપી શકીએ નહીં. આપણું પોતાનું સાહિત્ય આપણે સમૃદ્ધ કરી શકીએ નહીં, તેમજ આપણી પછીની પ્રજાને આપણે મોટી કફાડી સ્થિતિમાં મૂકીએ.

માતૃભાષાદ્વારા વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપવાના પ્રયાસો જો કોઈએ પણ ખરા અનંતકરણથી આદર્યા હોય તો તે વડોદરાના નામદાર મહારાજ સર સયાજીરાવ ગાયકવાડે આદર્યા હતા અને હજી પણ તે દિશા તરફના તેમના પ્રયાસો ચાલુ છે. વડોદરામાં ગૂજરાતી મારફતે વૈદક-અંગ્રેજી તથા દેશી-શીખવવાનો પ્રયાસ પ્રથમ થયો હતો. ગૂજરાતી મારફતે વિજ્ઞાનના વિષયો શીખવવાનો પ્રથમ પ્રયાસ ક્લાબવનમાં ડૉ. ત્રિલુવનદાસ કૃત્યાણદાસ ગૂજનરની મારફતે થયો હતો, કારણકે તે વખતના દ્વિતીય અભિભાષ જસભાઈ તથા નાયબદિવાન આચલે તથા દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેશી ભાષાનું ગૌરવ વધારવા માટે આવડે હતા તેમ તેની શક્તિનો તેમને પૂરેપૂરો ખ્યાલ હતો અને દેશી ભાષા મારફતે બધા વિષયોની કેળવણી અપાશે તોજ તે જનસમાજને પહોંચી વળશે એવા દૃઢ અભિપ્રાયના હતા.

ક્લાબવનમાં વિવિધ પ્રકારના વિજ્ઞાનના વિષયો શીખવવાના હતા અને પુસ્તકો તૈયાર નહોતાં-તેથી ડૉ. ગજનરે ગૂજરાતી તેમ દક્ષિણી વિજ્ઞાન ગ્રંથોની મદદ લેઈ શ્રી સયાજીજ્ઞાનમંજુષા પુસ્તકમાળા પ્રગટ કરવાની શરૂઆત શ્રીમંત મહારાજ સાહેબની

ઉદાર મદદથી શરૂ કરી શિક્ષકો પાસે દરરોજ પાઠની નોંધો તૈયાર કરાવી અને નિલના પાઠ તે પ્રમાણે શરૂ કર્યા. જ્ઞાનમજૂદામાં નીચેના પુસ્તકો તેમણે તૈયાર કરાવી છપાવ્યા હતાં

- (1) Modern Geometry અર્વાચીન ભૂમિતિ
- (2) Psychology ચેતન શાસ્ત્ર
- (3) History of Pedagogy શિક્ષણ શાસ્ત્રનો ઇતિહાસ
- (4) Arithmetic અકબલિત
- (5) Machine Construction and Drawing
- (6) A graduated Course of Science
- (7) Practical Geometry
- (8) A Junior Course of Practical Chemistry

ગૂજરાતી મારફતે રસાયન શાસ્ત્રનું જ્ઞાન યુનિવર્સિટીના બી એસસી ના જેટલું આપવામાં આવતું હતું

માતૃભાષા કેળવણીના વાહન તરીકે ચાલે કે કેમ તે પ્રશ્ન પર કલકત્તા યુનિવર્સિટી કમિશનના રિપોર્ટ વોલ્યુમ ૫ ભાગ બીજામાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમાં નીચે આપેલા પ્રમાણે કમિશને પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે.

માતૃભાષાદ્વારા વિજ્ઞાનની કેળવણી

“ We are disposed to think that the educated classes in the various provinces of India, will, like those of some other countries, both in British Dominions and elsewhere, wish to be bi-lingual, to use their mother tongues for those dear and intimate things which form part of life from infancy upwards, and which are the very breath and substance of poetry and of national being, to use English as a means of inter-communication necessary for the maintenance of the unity of India, and of touch with other countries, for the mutual interchange and stimulation of ideas in the sphere of Scholarship and Science, and for the promotion of that inter-provincial and inter-national commerce and industry on which the economical future of India will largely depend.

આટલું લખીને અતમા તેઓએ એક મહત્ત્વ જોવી કરી છે કે “ Reduction of the use of English as a medium of instruction upto the present matriculation stage ” વળી તેઓ લખે છે કે “ Our general aim is

to make the educated classes of Bengal bi-lingual. But, like our predecessors, we lay stress on the continued necessity of improving the vernaculars, through which the results of western as well as of eastern knowledge can alone be conveyed to the masses of the people.

કલકત્તા યુનિવર્સિટી કમિશનને એટલું તો કયુલ કરવું પડે છે કે દેશી ભાષા મારફતે જનસમાજને પૂર્વના સાહિત્યનો તેમ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો લાભ આપી શકાશે અને તે અર્થે દેશી ભાષાઓની સતત ખીલવણીની ખાસ જરૂર છે. યુનિવર્સિટીના ધ્યાન આગળ હમેશાં અંગ્રેજી ભાષાની મહત્તા હોય છે અને ઉચ્ચ કેળવણી દેશી ભાષા મારફતે આપી શકાય નહિ, તેમ પરદેશી પ્રજાઓના વ્યવહારને સારૂ તેમ કેળવાએલા લોકોની ભાષા તરીકે અંગ્રેજીને જ સ્થાન છે, એટલે જનસમાજની દેશીભાષા છે અને તે ભાષા મારફતે તેમને સંપૂર્ણ કેળવણી આપવી એ આપણી ફરજ છે તેની ઉપેક્ષા થાય છે. આ ઉપેક્ષા ન થાય તે સંભાળવાનું કામ આપણા દેશીઓનું છે અને તેને સારૂ પ્રયત્નો યોજવાનું કામ પણ દેશીઓએ ઉપાડી લેવું જોઈએ.

મુખ્ય પ્રશ્ન એ થાય છે કે વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ઉલ્લું કરીશું પણ તેના ગ્રાહક ક્યાં છે ? ગ્રાહક તૈયાર કરવા એ પ્રજાનું કર્તવ્ય છે. દેશી ભાષા મારફતે નાનપણથી હાલના એન્જિન્યરિંગ જેટલી કેળવણી આપવાની સંસ્થાઓ થાય તો પુસ્તક વાંચનારની સંખ્યા વધે અને જન સમાજમાં દેશી ભાષા મારફતે પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન તથા હુન્નરના જ્ઞાનનો પ્રસાર થાય. આવી સંસ્થાઓ સરકારે કાઢવી જોઈએ એવું માફ માનવું છે, કારણ કે જનસમાજને દેશી ભાષા મારફતે સસ્તી સંપૂર્ણ કેળવણી આપવી એ તેમનો ધર્મ છે. લોકોએ તેમાં સરકારને મદદ આપવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન મરજીઆત મેળવવું હોય તો પોતાને ખપ પડતું મેળવે. દેશી ભાષા મારફતે બધા અભ્યાસક્રમ પૂરા કરવાથી જનસમાજને કુશળતા વર્ધનો અને મોટા અર્થનો ખચાવ થાય અને કેળવણી આ રાજ્યમાં મોંઘી છે તે ફર્યાદ ઉઠી જાય. પ્રો. ગજનરનો વિચાર વડોદરામાં દેશીભાષાની યુનિવર્સિટીના યોજના શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડની મદદથી અમલમાં લાવવાનો હતો પણ તેમનો સંબંધ તૂટ્યો એટલે એ યોજના બંધ પડી. અંગ્રેજી રાજ્યમાં આ પ્રયોગ ન થાય તો ગૂજરાત અને કાઠીઆવાડનાં દેશી રાજ્યો આ સહેલથી કરી શકે તેમ છે, કારણ કે રાજ્યભાષા ગૂજરાતી અને ગૂજરાતી મારફતે કેળવણી આપતી સંસ્થાઓ પણ ખરી અને કેટલુંક સાહિત્ય પણ તૈયાર ખરૂં. દેશી ભાષાઓનું ગૌરવ વધારવું હોય, પ્રજાને માટે સર્વદેશી સાહિત્ય ઉલ્લું કરવું હોય તો આવી સંસ્થાની જરૂર છે.

અર્વાચીન સમયમાં સાહિત્યનો પ્રચાર કરવાને તેમ આપણું ગૂજરાતી સાહિત્ય ખીલવવાને સારૂ શિક્ષકોએ ઘણો સારો પ્રયાસ કર્યો છે. જ્યારથી નવી શિક્ષકો અને કેળવણીની શરૂઆત થઈ ત્યારથી આપણા સાહિત્યમાં શિક્ષકોએ જે સાહિત્ય મહેનત ઉઠાવી છે તે પ્રશંસાપાત્ર છે. દરેક વિષયમાં જે જે ઉત્તમ પુસ્તકો તૈયાર કર્યા છે તે શિક્ષકોએ જ. રા. બા. હરગોવિંદલાલ, રા.

બા લાલચ કરે, દિવાન બહાદુર અબાલાલ, રા બ કમળાચંદ્ર, રા કેશવલાલ ધુવ આ માના કેટલાકે છેવટ સુધી શિક્ષકનું જ કામ કર્યું છે અને તેમણે મોટા વિદ્વાન તરીકે પોતાની સેવા ગૃહરાત્રી સાહિત્યને અર્પણ કરી છે વિજ્ઞાનના સાહિત્યમાં ખાસ કરીને, પણ શિક્ષકો-એજ પુસ્તક લખ્યા છે આ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે વિજ્ઞાન એ પ્રયોગનો વિષય છે, એટલે અનુભવનો વિષય છે ફક્ત પુસ્તકો વાંચી ભાષાન્તર કરી આપણી પોતાની ભાષામાં વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ઉતારવું મુશ્કેલ યદ્યપે પણ જે શિક્ષકો પોતે વિજ્ઞાનનો વિષય શીખ વતા હોય, ઘણા વર્ષનો અનુભવ હોય, પોતે પોતાના વિષય મંજૂરી નોંધ તૈયાર કરી હોય, રચાનિક સ્થિતિનો વિચાર કરી પ્રયોગોમાં જરૂર જેટલા ફેરફાર કર્યા હોય, તે શિક્ષકો જ વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય આપણી ભાષામાં ઉતારવા સારી રીતે સમર્થ થાય કોમ્પ્યુટર વિષય લોકપ્રિય કરવાનું કામ બાહોશ શિક્ષક કુશળતાથી કરી શકે, કારણકે ગ્રહણ કરનારની શક્તિ પ્રમાણે કમ ધડતા તેને સારી રીતે આવડે, તેમજ જનસમાજનો અધિકાર સમજી તેમને અનુરૂપ કમ ધડવનું કામ શિક્ષક સાફ કરી શકે છે યુરોપના દેશોમાં પણ વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય શિક્ષકોએ જ વધાર્યું છે અને આપણા દેશમાં પણ તેમની મારફતે જ આ કામ થશે.

કોમેનના ગ્રેડેસરોને ઉદ્દેશી મારે કહેવાનું છે કે વિજ્ઞાનના વિષયો અંગ્રેજીમાં શીખવી પોતાની ભાષાની તેઓ સેવા કરી શકવાના નથી, પણ જ્યારે પોતે મેળવેલું જ્ઞાન સામાન્ય લોકોને દેશી ભાષા મારફતે આપે ત્યારે જ તેઓએ દેશની અને ભાષાની ખરી સેવા બજાવી એમ કહેવાશે જ્યારે અંગ્રેજ સરકારે હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી કેળવણી દાખલ કરી ત્યારે તેમણે સને ૧૮૫૪ના પોતાના ખરીતામાં લખ્યું છે કે પશ્ચિમના સાહિત્યનું, વિજ્ઞાનનું, હુજરનું જે જ્ઞાન દેશી લોકો લેશે તે તેઓ પોતાની દેશી ભાષામાં ઉતારશે અને પોતાના દેશી લોકોને તેના લાભ અપાશે આ ઉદ્દેશ કેટલે દરજ્જે સફળ થયો છે તે કહેવાનું કામ મારું નથી પણ આપણને એટલું તો માલુમ પડે છે કે આપણે આપણી ફરજ પૂરેપૂરી હજી સમજ્યા નથી આપણે અંગ્રેજી ભાષામાં સારા લેખો લખી કૃતકૃત્ય માનીએ છીએ, કારણ કે તે લેખો વધારે લોકો વાંચે છે અને આપણી કીર્તિ વધે છે આપણું જ્ઞાન કીર્તિ વધાવવાને માટે આપણે લીધું હોય તેના કરતા સેવા કરવાને-આપણે ધર્મ બજાવવાને-લીધું હોય અને તેજ આપણે ઉદ્દેશ રાખ્યો હોય તો આપણે જનસમાજ કેટલા અજ્ઞાન રૂપી અધકારમાંથી નીકળી પ્રકાશની ઝાંખી કરે ' વિજ્ઞાનના કેટલાકે પ્રયોગો એવા છે કે જેથી આપણા લોકોના ઘણા વહેમો ટળી જાય છે સાબળવાથી અથવા વાચવાથી આપણને જેટલું જ્ઞાન મળે છે અને આપણને તેની સત્યતાની ખાત્રી થાય છે તેના કરતાં પ્રયોગ સિદ્ધિ જ્ઞાનથી વિશેષ થાય છે

આપણે હજી આપણી ઊંડકરીઓ અને સ્ત્રીઓને કેળવવાની છે અને એ કેળવણીમાં વિજ્ઞાન એક જરૂરનું નથી શિક્ષકો જેટલું મા- સાહિત્ય પૂર પાડશે તેટલું ઊંડકરીઓ તથા સ્ત્રીઓ રસથી ઝીલશે આપણને કેવળ Literary Education એક જ તેટલું મળે છે સરકારે તેને માટે સારી સગવડ કરી છે અને કરે છે વાચનગાળામાં વિજ્ઞાનના પાઠ દાખલ કર્યા, પણ તેનો ઉપયોગ બરાબર થતો નથી કારણકે શિક્ષકો પાસે પ્રયોગનું માધન હોતું નથી વિજ્ઞાનનું જેટલું જ્ઞાન પ્રયોગ સિવાય આપનામાં આવે તે બધું નકામું છે આપણા બાળકોની અવસોકન શક્તિ ખીલવવી હોય, તેમનો કુવેત તરફ ગ્રેમ ઉત્પન્ન કરવો હોય

તો જે શિક્ષકોને વિજ્ઞાન શીખવવાનું હોય તેમજે પદાર્થ લેખને શીખવવું જોઈએ અને પછી પોતે તે પાઠ લખવા જોઈએ. આપણી છોકરીઓને તો ધરદામ દરવાનું હોય છે, તેમને રસોઈ કરવાની હોય છે અને બીજું અનેક પ્રકારનું ધરદામ દરવાનું હોય છે તેમાં વિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો તેઓ શિખ્યાં હોય તો તેમને કેટલા ઉપયોગમાં આવે! પોતાની રવનંત્ર ભૂલિ કેટલી બધી ખાસે! આ બધું શિક્ષક કરી શકે એમ છે, પોતે રસોઈની આખનનો વિચાર કરી વિજ્ઞાનના નિયમ લગાડી તેમને રસોઈના પાઠ આપે તો તે વિષય કેવો રમમય થઈ પડે. દાખલા તરીકે વિશિષ્ટ ગુરુત્વના દાખલા તરીકે પૂરીના દાખલો આપે તો તે કેટલો ભોધદાયક થઈ પડે! પૂરી વણીને પેણીમાં નાખે છે ત્યારે તે ધી અથવા તેલમાં નાંચે બેસી જાય છે, જ્યારે પુલે છે ત્યારે ધી અથવા તેલના ઉપર તરે છે, આવા પાઠ પોતે છપાવે અને તેમાં ધરગથ્ય સાદા પ્રયોગો આપે તો તે શીખવવામાં નાની છોકરીઓને તેમ મોટી સ્ત્રીઓને પણ બહુ આનંદ પડે.

અંગ્રેજ લોકો આ દેશમાં આવ્યા તે પહેલાં વિજ્ઞાનનું જે કાંઈ સાહિત્ય આપણા જાણવામાં હતું તે બધું અંદરનું અને કારરી અથવા અરખી ભાષામાં વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય. હતું; હાલ આપણને દરેક ધંધાને લગતાં અંગ્રેજી પુસ્તકો મળી શકે છે કારણકે જે માણસ જે ધંધામાં અનુભવ લે છે તે પોતાના અનુભવનો પુસ્તકદ્વારા ખીજ લોકોને લાભ આપે છે. આપણા લોકો પોતાનો ધંધો ગુપ્ત રાખવામાં ધંધાની મોટાઈ માનતા હતા. તેથી આપણામાં ધંધાને લગતું સાહિત્ય મળતું નથી. તે ઉપરાંત હાલ જેવી રીતે ગમે તે માણસ ગમે તે ધંધો કરે તેમ અસલના વખતમાં હતું નહીં; હુદારનો છોકરો હુદારનો, સુતારનો છોકરો સુતારનો, એમ સહ પોતપોતાની માતિ પ્રમાણે ધંધો કરતા હતા, હવે વખત બદલાયો છે. દરેક માણસ કાર્ષણ્ય ધંધો દાલ કરવા શરૂઆતો નથી, આવા સમયમાં જે ધંધો પોતાને કરવાનો હોય તે ધંધાના પુસ્તકની પોતાને જરૂર પડે અને તે પુસ્તક અંગ્રેજીમાંજ મળે એટલે અંગ્રેજી જાણવા વગર છૂટકો થાય નહીં, પણ જે આપણી પોતાની ભાષામાં દરેક ધંધાને લગતાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામાં આવે તો આ જરૂર કાંઈક દરજ્જે ઝોછી થાય. ખીજું પુસ્તકો નહીં હોવાનું કારણ એ હતું કે છોકરાઓને જે ધંધો શીખવવામાં આવતો તે (Apprenticeship) ઉમેદવારી કરાવીને શીખવવામાં આવતો. અનુભવથી ક્રિયાત્મક (Practical) ભાગ શીખવવામાં આવતો. સામ્ય (Theoretical) જ્ઞાન પોતાની મેળે ઉમેદવાર સમજ લેતો. યુરોપની ધણી ખરી ભાષામાં દરેક ધંધાને લગતાં તેમ વિજ્ઞાનની દરેક શાખાને લગતાં પુસ્તકો છપાય છે. આપણી ભાષામાં વિજ્ઞાનની દરેક શાખાને લગતાં પુસ્તકો નથી અને તે પુસ્તકો થવા માંડે તો જે લોકો ગુજરાતી જ જાણે છે તેમને ઘણો લાભ થાય. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ આ દિશામાં પ્રયત્ન કર્યો છે અને કરે જાય છે.

વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય કેવી રીતે વધ્યું તે તપાસીએ તો આપણને માલુમ પડશે કે સાહિત્યને અને કેળવણીને ગાઢ સંબંધ છે. પહેલાના અભ્યાસક્રમમાં ખગોળ વિદ્યાને સાઈ રથાન હતું એટલે તે વિષયનાં પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં છપાતાં તથા ગૂજરાતીમાં છપાતાં; યંત્રશાસ્ત્ર (mechanics) નો વિષય મેટ્રીકયુલેશન પરીક્ષામાં હતો એટલે તેનું અંગ્રેજી સાહિત્ય

તૈયાર થયું રસાયનશાસ્ત્રનું પશુ એક પુસ્તક તૈયાર થયું ટ્રેનિંગ કોલેજમાં કેટલાક વિદ્યા
નના વિધ્યો ફરજિયાત રાખવામાં આવ્યા એટલે તે તે વિધ્યોના પુસ્તકો ખાતા તરફથી
તૈયાર કરવામાં આવ્યા

મેટ્રીકપુલેશનમાં ગૂજરાતીના વિષયને સ્થાન મળ્યું કે તરતજ તેને લગતા પુસ્તકો
તૈયાર થયા પુસ્તકો નથી એટલે કેવી રીતે શીખવાય એ ક્યાં ખોટી છે, કારણકે
આપણે નોંધએ છીએ કે જ્યારે વિષય લખાય થાય છે કે તરત તે વિષયને લગતા પુસ્તકો
તૈયાર થાય છે

ગ્રા. ગજજરે જ્યારે કલાભવનની સ્થાપના કરી ત્યારે તેમનો ઉદ્દેશ ગૂજરાતી મારફતે
બધા વિધ્યો શીખવવાનો હતો અને વિજ્ઞાનના વિધ્યો શીખવવા માટે સાહિત્ય ખીલકત ન
હતું તેમ છતાં પોતે મહેનત કરી શિક્ષકો પાસે મહેનત કરાવી અંગ્રેજી પુસ્તકોના તરજુમાં
કરાવ્યા, પારિભાષિક શબ્દોની યોજના કરી અને જૂના જૂના વિધ્યોપર પુસ્તકો તૈયાર
કરાવ્યાં એમણે શ્રી સયાજી જ્ઞાન મંજૂષા અને શ્રી સયાજી લઘુ જ્ઞાન મંજૂષા એવી બે
ખાળાઓનાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવ્યા બધા પુસ્તકો છપાઈને બહાર પડી ચક્રવા નહીં એમણે
કલાભવનનો સંબંધ હોડયો ત્યાર પછી જે જે પુસ્તકોના હસ્તલેખ એમણે તૈયાર કરાવ્યા
હતા તે બધા પડી રહ્યા તેમણે વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય વધારવા કેવો બગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો
તે કલાભવનના સને ૧૯૯૧-૯૨ ના રીપોર્ટની (એપેન્ડિક્સ-સી) પરિશિષ્ટ ૬ માં આ-
પેલી યાદી પરથી ખાલુમ પડશે તેમની યોજના કેટલી વિશાળ હતી અને તે વખતમાં અમ
લમાં મૂકાઈ હોત તો ગૂજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય કેટલું બધું વધી ગયું હોત અને
ગૂજરાતીમાં વિજ્ઞાન જાણનારાઓની મંખ્યા ધણી વધી ગઈ હોત ચોક્કસ વખત થયા એમનો
એ પ્રયત્ન સજીવન થયો છે અને શ્રી સયાજી સાહિત્યખાળા નામે જે ભાષાતરો અથવા
અનુવાદ બહાર પડે છે તેનો ઉદ્દેશ પણ તેમના જેવોજ છે

કલાભવન જેવી સરકાર જેની અદર ગૂજરાતી મારફતે બધા વિધ્યોમાં કેળવણી
આપવાનો ઉદ્દેશ હતો તે ઉદ્દેશ હાલ કાયમ રહ્યો નથી મારા જાણુવામાં આવ્યું છે કે તે
સરકારમાં ગૂજરાતી વિદ્યાર્થીઓ કરતાં સિન્ધી, બંગાળી, મરાઠી અને ધંતર ભાષા બોલનારા
વિદ્યાર્થીઓની મંખ્યા વધારે છે એટલે તેમની સગવડને સારું બધું શિક્ષણ અંગ્રેજી ભાષા
મારફતે આપવામાં આવે છે ગૂજરાતી ભાષા મારફતે વિજ્ઞાનનું અથવા ખીજા વિધ્યોનું જ્ઞાન
આપી શકાય કે કેમ તે પ્રયોગ ગ્રા. ગજજરે સમિતિવાગ સફળ કરી બતાવ્યો, પણ ઉપર
જણાવેલા સંજોગો ભેદ હવે મૂળ ઉદ્દેશ ફરી ગયો અને પ્રયોગની સ્થિતિ બદલાઈ તેનું બધું
વહાર સ્વરૂપ આવ્યું નહીં (જે ઉદ્દેશથી શ્રી સયાજી સાહિત્યખાળા વિજ્ઞાનના પુસ્તકો
છપાવવામાં આવે છે તે ઉદ્દેશ પાર પડશે કે કેમ તે ચકાસવું છે) શ્રી સયાજી સાહિત્ય
ખાળાની પાયાસોજ નક્કો છપાય છે પુસ્તકોના ભાષાતરો ધણી વખતે શબ્દે શબ્દ થાય છે
તેથી જે અંગ્રેજી જાણે છે તેમને ગૂજરાતી સમજવું મુશ્કેલ થઈ પડે, તો જે ફક્ત ગૂજરાતી
જાણતા હોય તેમને તો કેટલી મુશ્કેલી પડે ! કોઈ પણ પુસ્તકમાં પારિભાષિક શબ્દોના અંગ્રેજી
શબ્દો આપવાની પ્રથા નથી, પણ તે શબ્દો આપવાનું નોંધએ જેઓ પ્રથમ વિજ્ઞાનના
વિષયનું જ્ઞાન ખીજાઓને આપશે તેમને તેમની જરૂર પડશે, પણ જ્યારે બધા પારિભાષિક

શબ્દો પ્રચલિત થઈ જશે ત્યારે અંગ્રેજી શબ્દો આપવાની જરૂર રહેશે નહીં. બાયાન્તરોનો ખીજો દોષ એ છે કે વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકોનું અક્ષરે અક્ષર બાયાન્તર કરવાથી ભાવાર્થ સમજાવતો નથી અને વાક્યરચના ઘણી કિલ્લેલ યમ જામ છે. દરેક વાક્યનો ભાવાર્થ પોતાના શબ્દોમાં ઉતારવાથી વિષયમાં રસ ઉપજાવી શકીએ છીએ અને જનસમાજની તે વિષય તરફ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી શકીએ છીએ.

વિજ્ઞાનનું લોકપ્રિય સાહિત્ય ઉભું કરવું હોય તો પૂર્વાત્મ અને પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનીનાં જીવન ચરિત્રની માળા ગૂજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થવી જોઈએ. જેથી વિજ્ઞાનમાં નિઃસ્વાર્થપણે કામ કરનારાઓની આપણે ઝોળખાણ કરાવી શકીશું અને વૈજ્ઞાનિક વિષયનું જ્ઞાન સહેલી ભાષામાં સરળતાથી આપી શકીશું. આપણા જનસમાજ પર એવાં જીવનચરિત્રની સારી અસર થશે અને લોકો તે રસથી વાંચશે, અને તેવા શોધકોનો જીરસો, કાર્ય કરવાની પદ્ધતિ અને નિઃસ્વાર્થપણું આપણી ઉછરતી પ્રજાની દૃષ્ટિ આગળ હમેશાં તર્યા કરશે અને તેમનું જીવન ઉન્નત કરશે અને તેમનામાં ઉત્સાહ પ્રેરશે.

મુખ્યની જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીએ તથા વસન્ત, સમાલોચક, શાળાપત્ર અને ખુદિપ્રકાશ વગેરે માસિકોએ પણ વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ખીલવવા સારો પ્રયાસ કર્યો છે, પણ આ સાહિત્ય છૂટું છવાયું છે. જેને સળંગ પુસ્તક આકારમાં સાહિત્ય કહીએ તેવું ધણું ઓછું છે.

વૈજ્ઞાનિક કોષ સંબંધી કોઈ પણ દેશી ભાષામાં વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન થયો હોય તો તે હિન્દી ભાષામાં થયો છે. હિન્દી નાગરી પ્રચારિણી સભાએ આ કામ ખાસ પારિભાષિક કોષ માથે ઉપાડી લીધું અને હિન્દુસ્તાનના મોટા વિદ્વાનોની મદદથી તે પાર ઉતાર્યું. મરાઠીમાં સદ્ગત પ્રોફેસર એન. ખી. રાનડેએ જે કોષ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તેમાં વિજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દો આપ્યા છે. આપણી ગૂજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દો આપનાર એકે કોષ નથી. ઘણાં વર્ષો પર મેસર્સ સંઘવી અને પાઠકની કંપનીએ એક મોટો સારો કોષ છપાવવાની જાહેર ખબર છપાવી હતી અને તેના નમૂનાનાં થોડાં પૃષ્ઠો બહાર પાડ્યાં હતાં, તેમાં પારિભાષિક શબ્દો ઘણી કાળજીથી કરવામાં આવ્યા હતા, પણ તે કોષ બહાર પડી શક્યો નહીં.

જ્યાં સૂક્ષ્મ પારિભાષિક કોષ તૈયાર થશે નહીં ત્યાં સૂક્ષ્મ વિજ્ઞાનના પુસ્તકોનું બાયાન્તર કરવાનું અથવા અનુવાદ કરવાનું કામ તથા સ્વતંત્ર પુસ્તકો લખવાનું કામ ઘણા માણસને મુશ્કેલ થઈ પડશે. આપણી ભાષામાં આપણે આપણા વિચાર સારી રીતે દર્શાવી શકીએ પણ Technical શબ્દોની આપણને જોટ લાગે. તે જોટ આપણે પૂરી પાડીએ તો આપણે વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય વધારવાનું મુખ્ય પાયો નાંખવાનું કામ કર્યું ગણાશે. પ્રો. ગૂજજરે શ્રી સયાજી જ્ઞાન મંજૂષા પુસ્તકમાળાને સાથે ઘણા પારિભાષિક શબ્દો ઘણી મહેનતથી અને સારા વિદ્વાનોની મદદથી યોજ્યા છે અને તેમણે તેવાં જે પુસ્તકો પ્રકટ કર્યા તેને છોડે શબ્દ કોષ આપેલો છે તેમાં ગૂજરાતી અને અંગ્રેજી બંને ભાષાના શબ્દો આપેલા છે. તેમનો પ્રયાસ તો ઘણો મોટો હતો. વેપરટરના કોષમાંથી વિજ્ઞાનના બધા શબ્દો જૂદા કઢાવી તેના પારિભાષિક શબ્દો ત્રણ ભાષામાં ગૂજરાતી, મરાઠી અને હિન્દુસ્થાનીમાં તૈયાર કરાવતા હતા. તે વખતે

તૈયાર કરેલા ચખ્ખો હાલની શ્રી સયાજી સાહિત્ય માળાને ઉપયોગી થતા હશે અને જો તે વખતે છપાએલા પુસ્તકો અથવા તેને છેડે આપેલા કોપી જૂદા છાપવામાં આવે તો સાહિત્યને ધણી મદદ થાય

પારિભાષિક ચખ્ખો સમઘી અને એટલું જણાવવું અપ્રાસંગિક નહીં થાય કે જે અંગ્રેજી અથવા પરબાષાના ચખ્ખો આપણી ભાષામાં રૂઢ થઈ ગયા છે તેને માટે નવા મસ્કૃત અથવા ફારસી ચખ્ખો યોજવા એ તદ્દન નિરર્થક છે (જેમકે, ઇસ્પતાલને બદલે ઉપચારશાળા, ટીકીટને બદલે મૂલ્યપત્રિકા, રેશનને બદલે આગગાડીનું મથક)

ખીજી બાબત એ લક્ષ્યમાં રાખવાની છે કે કેટલાક પદાર્થો અથવા વસ્તુઓ આપણામાં ન હોય અને નવીજ બની હોય તેના ભાષાન્તર થઈ શકે નહીં પણ જો આપણે ખીજી કોઈ રીતે તે પદાર્થ ઓળખાવી શકતા હોઈએ તો તેવા ચખ્ખો આપણે લખવા કરવા. જેમકે ઉંટડો=Craab, ચકલી=Stop-cook ત્રીજી બાબત એ લક્ષ્યમાં રાખવાની કે આપણે પારિભાષિક ચખ્ખોની પસંદગી કરવામાં મસ્કૃત ચખ્ખોજ મૂકવાનો આગ્રહ કરવો નહીં, કારણ કે ગૂંજરાતી ભાષા કદાચ મસ્કૃતમાંથી નીકળી માટે તેને મસ્કૃતમયજ કરવી એવો ઉદ્દેશ રહેલો જોઈએ નહીં ભાષાનો વિકાસ કરવામાં જે જે પ્રબળો જોડે આપણું બિવિધ્ય સકળાએકું હોય તેમની ભાષાની છાયા આપણા પર પડવાની તેમનામાં જે જે સારા ચખ્ખો અથવા સારા વિચારો હશે તે લખવા થવાના તે આપણે રાહી શકવાના નથી આપણી ભાષામાં કદાચ ફારસી ચખ્ખો ઓછા નથી અને જો આપણને અંગ્રેજી ચખ્ખોને સાફ ફારસી પારિભાષિક અનુકૂળ અને યોગ્ય ચખ્ખો મળે તો તે સ્વીકારવા અને તેનો પ્રચાર કરવો મસ્કૃત કરતાં ફારસી ટુકડા ચખ્ખો મળે તો જે જનસમાજને આપણે કેળવવા માગીએ છીએ તેને તેવા ટુકડા અને સરળ ચખ્ખો ધણાજ સહાયજીત થઈ પડે ધર્મનું સાહિત્ય મસ્કૃતમાં હતું તેથી જનસમાજને તેનો લાભ ફક્ત બ્રાહ્મણો મારફતે મળતો તેવું આપણા વિદ્વાનના સાહિત્યને સાફ થયું ન જોઈએ સહિના નિયમોનું જ્ઞાન દરેક મનુષ્યને સહેલાઈથી મળવું જોઈએ, કારણ કે નિયમો જાણ્યે અજાણ્યે આપણે તોડીએ તો પણ શિક્ષા તો થવાનીજ આ લક્ષ્ય આપણી આગળ રાખવાનું છે કવિઓ અને સાક્ષરો નીતિના નિયમોનું મનુષ્યને બાન કરાવે છે, તેમ વિદ્વાનીઓ જડ સહિના તેમજ જીવવિદ્યાના નિયમોનું જ્ઞાન આપે છે અને બાકી સહિના સૂક્ષ્મ સુંદર નિયમોનું બાન કરાવી ઇશ્વરના અગાધ મહિમા ઉઠાવણ અને તેની કૃપાનું બાન કરાવે છે ન્યાં આવું કામ કરવાનું હોય ત્યાં સરળતા અને સુગમતા એ ઉદ્દેશ રહેલો જોઈએ

વળી જેવી રીતે જીદા જીદા ચતકનાં ટોચાંકાં મૃતરોષની શોધ કરવા અને તેનું સરક્ષણ કરવા સરકાર તેમ વિદ્વાનીઓ પ્રયત્ન કરે છે તેમ આપણી ભાષાના બહાર રૂપી ચખ્ખો મૃતપ્રાય ન થઈ જાય તેની કાળજી આપણા સાક્ષરોએ રાખવી જોઈએ આપણી ભાષામાં દરેક ધધાને લગતા ચખ્ખો જાળવી રાખવા જોઈએ આપણી ભાષામાં હાલ નીકળાતી સમઘી ચખ્ખોની આપણને ખોટ માલુમ પડે છે અને તેથી આપણી ભાષાના પુસ્તકોમાં આ વિષયનું સાહિત્ય ધણુંજ યોગ્ય છે આપણા લોકો પરદેશ સાથે વેપાર ચલાવતા, જળયાત્રા કરતા, એટલે આપણામાં નૌમયાત્મ મંચડી ચખ્ખો હોવા જોઈએ અને તે ચખ્ખો આપણે જાળવી રાખવા જોઈએ અને વપરાશમાં લાવવા જોઈએ જો આપણે જાળવી નહીં

રાખીએ તો હાલ આપણાપર અંગ્રેજી ભાષાની જે છાપ પડતી જાય છે તે વિશેષ પડતી જશે અને આપણે આપણી ભાષામાં શબ્દો છતાં અંગ્રેજી શબ્દો વાપરતા યદ્ય જરૂર; અર્થાત્ આપણે ધનવાળા છતાં ગરીબ સ્થિતિમાં રહીશું અને આપણને સંસાર ચલાવવાને ઉછીનું લેવાની ટેવ પડી જશે.

જેમ યુરોપની ભાષાઓમાં વિજ્ઞાનનો પ્રદેશ વધતો જાય છે, નવી શોધઓનો જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા શાસ્ત્રોમાં ચતી જાય છે, તેમ તેમ શોધકો અનુકૂળ શબ્દો યોજી કહાડે છે અને પ્રજાનો તે શબ્દો વધાવી લે છે. આપણે હાલ તેવી સ્થિતિમાં નથી. આપણે તો હજી યુરોપનું વિજ્ઞાન આપણી ભાષામાં ઉતારવાનું છે એટલે નવા પારિભાષિક શબ્દો યોજીશું તે બાબત ટીકાઓ થશે, ચર્ચા થશે અને મતભેદ પણ થશે. જ્યારે આપણી પ્રજામાં ગૂંજરાતી જાણનારાઓ સ્વતંત્ર શોધકો થશે ત્યારે નવા શબ્દો યોજશે તેનો કોઈપણ અસ્વીકાર કરશે નહીં.

પારિભાષિક શબ્દો બાબત કોઈ પણ સંસ્થાએ પોતે યોજેલા શબ્દો સઘળાએ વાપરવા જોઈએ એવો આગ્રહ કરવો નહીં. જે લેખકે વધારે સારા શબ્દો યોજ્યા હોય તો તે શબ્દો પોતે યોજેલા શબ્દને બદલે દાખલ કરવા. શબ્દો યોજવાની ટંકશાળનો ધંજરો કોઈએ આપણને આપ્યો નથી. Survival of the fittestના નિયમ પ્રમાણે જે લાયક હશે તે ટકશે અને બાકીનું આપોઆપ નષ્ટ થશે.

પારિભાષિક શબ્દો બાબત કલકત્તા યુનિવર્સિટી કમિશન નીચે પ્રમાણે ભલામણ કરે છે:-

"We endorse the suggestion of Sir Guroodas Banerjee that technical terms should be transported as nearly as possible from English to the Vernaculars. We feel sure that the question of the declension of nouns and adjectives, and of the conjugation of verbs so introduced, and of the formation from those words the necessary derivatives and compounds, will not present insuperable difficulties, and that with the assistance of a body like the Bangiya Sahitya Parisad the difficulties could be solved. Our proposal applies only to books used in school by boys who will later on have to use the English technical terms in the University, and for whom double set of technical terms would be an unnecessary burden."

આપણું દૃષ્ટિબિંદુ તેમનાથી ભિન્ન છે એટલે તેમણે આવી ભલામણ કરી છે. શિક્ષણનો પક્ષ તેમને મહત્વનો લાગ્યો નથી, એટલે પારિભાષિક શબ્દોની તેમણે ઉપેક્ષા કરી છે. આ ભલામણથી આપણે દોરવાઈ જવાનું નથી. અંગ્રેજી શબ્દો જેમ ને તેમ આપણી ભાષામાં દાખલ કરવાની મુશ્કેલીઓ ધણી છે, આપણે આપણો પોતાનો માર્ગ ધણી ધીરજથી અને ખંતથી કાઢવો પડશે. તે સિવાય વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપણે જન સમાજને પહોંચાડી શકીશું નહીં. ઓંઓને અને સામોંબ્ય જનસમાજને વિજ્ઞાનની કેળવણી આપવી હોય તો પારિભાષિક શબ્દો તૈયાર કર્યા વગર આપણો છુટકો નથી.

વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ખીલવવા સાથે જ પ્રથમ પ્રયાસ કરવાનો છે તે પારિભાષિક કોષ તૈયાર કરવાનો છે તેને સાથે જની રીતે હીદી નાગરી પ્રચારણી સભામાં પ્રયાસ કર્યો છે તેવો જ્વલંચિત પ્રયત્ન આપણે કરવો જોઈએ વિજ્ઞાનના સાહિત્યનું આ પ્રથમ પાયો નાખવાનું કામ આપણે જ સંગીન રીતે કરીશું તો તેનાપર બંધ સુશોભિત ઈમારત તૈયાર કરવાને વાધો આવશે નહીં. કોષનું કામ જો એક નિષ્ઠાથી અને અત્કરણપૂર્વક કરવામાં આવે તો બે વર્ષમાં તે પૂરું થઈ શકે મોટો કોષ ન થઈ શકે તો હિન્દી નાગરી પ્રચારણી સભાએ કર્યો છે તેવા કદનો પથ આપણે કરી શકીએ તો આપણું વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ખીલવવા ધણી સફળતા થશે ખીલું જ કામ આપણે ઉપાડવાનું છે તે જ સરથાઓ શુજરાતી મારફતે વિજ્ઞાન શીખવવાનો પ્રયાસ કરે જ તેને આપણે મદદ કરવાનું એટલે તેમની પુસ્તકો સખધી મુજ વધુ દૂર કરવાનું છે આ કામ જો વિજ્ઞાન જાણનારાઓ પોતે નહીં ઉપાડી લે તો ખીલું કોણ ઉપાડશે ? અને વિજ્ઞાન વિભાગનો જ ઉદ્દેશ છે તે આપણે કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકીશું ? મને ખબર છે કે રાષ્ટ્રીય શુજરાતી શાળાને તેમ વનિતા વિશ્રામ મહિલા વિદ્યાલયને આ મુશ્કેલીઓ છે

ત્રીજી નમ્ર સૂચના મારે વડોદરામાં જ શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળામાં વિજ્ઞાનના પુસ્તકો છે તે સખધા કરવાની છે જ અગ્રીય માળાના પુસ્તકોનાં ભાષાન્તર કરવાનું કામ તેમણે આદર્યું છે તે ભાષાન્તરે અથવા અનુવાદો આપણી શુજરાતી પ્રબળે કોષ રીતે અનુકૂળ થવાના નથી. આપણી પ્રબળ ગ્રંથપીઠની પ્રબળ જોડણી કેળવણીમાં આગળ વધી નથી આપણામાં સામાયિક કેળવણી હજી ધણી જૂન પ્રમાણમાં ફેલાઈ છે ત્યાં લોકશિક્ષણને સાથે શાળા ઉપરાંત બેઠા ધણા રથાન હોય છે એટલે જ પ્રયોગ ત્યાં સફળ થયો તે અહીં આના બિન સંજોગમાં સફળ થવાનો નથી ગાયકવાડ સરકારના અધિકારીઓને મારી ખાસ નમ્ર વિનંતી છે કે તેમણે પોતાનો કાર્યક્રમ બદલવો જોઈએ હાલના કાર્યક્રમથી વિજ્ઞાન લોકપ્રિય કરવાનું કામ થવાનું નથી અને નાણાનો વ્યય નકામો થશે જો લેખકો જ તે વિષયના સારા પુસ્તકો વાંચી રવતમ પુસ્તકો પોતાના અનુભવ પરથી આપણા વાંચકોનો અધિકાર સર્વજન તૈયાર કરશે તોજ સામાન્ય લોકોને તે રમુજ, રસિક અને જોષપ્રદ થશે જ અધિકારીઓના હાથમાં આ ખાતું હોય તેમણે આ બાબતપર શાંતિથી વિચાર કરવો ધટે છે અને ઘટો દેરકાં કરી પુસ્તકો બહાર પાડશે તો તે શુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય કહેવાશે અને ભાષાના કાયમના સાહિત્ય તરીકે ટકશે

અન્તમાં મારી આપે સર્વેને વિનંતી છે કે આપણા સાહિત્યનું વિજ્ઞાનનું અગ્ર પુષ્ટ કરવા સાથે આપણે કટિબદ્ધ થવું જોઈએ અને વિજ્ઞાનના શિક્ષણને સાથે પથ આપણે યોગ્ય ગોઠવણ કરવી જોઈએ આ ઉદ્દેશો પાગ માડવામાં અને માતૃભાષાનું ગૌરવ વધારવા અને વિજ્ઞાનના જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવામાં તવગર ગૃહસ્થો પોતાની મદદ કરશે એવી મને સમ્પૂર્ણ આશા છે, શુજરાતના તવગર ગૃહસ્થો વિદ્યાવિલાસી થશે અને વિજ્ઞાનના સાહિત્યને મદદ કરશે એવી મધર પ્રત્યે મારી પ્રાર્થના છે, તેમજ વિદ્વાન ગૃહસ્થો પોતાનું વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન પોતાની માતૃભાષાના વિકાસને સાથે વાપરને એવી તેમને મારી વિનંતી છે

સાકળચ દ જોડાલાલ શાહ.

વિજ્ઞાન અને કલા,

ઉપોદ્ધાત.

વિજ્ઞાન-શુદ્ધ વિજ્ઞાન-અને રસિક કલાથી જન્મીત થતી દિવ્ય ભાવનાઓ ખરા ઉચ્ચતમ સાહિત્યનું પોષણ કેવી રીતે કરે છે અને મનુષ્યની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ કેમ ઉઘાડે છે એ આજના નિર્બંધનું વસ્તુ છે.

આ વિષયપર વિવેચન કરતાં પહેલાં આ પરિપક્વ પૂજ્ય અતિથિ કવિવર મહાત્મા ડૉ. રવિન્દ્રનાથ ઠાકુરે પરમ દહાડે આપણને સંબોધી મનુષ્ય જીવનના જડવિજ્ઞાનની કૂરતા ઉચ્ચ આદેશ સંબંધી દૈવી સંદેશ, શુદ્ધ મધુર શબ્દોમાં કવન કર્યો અને શુદ્ધ વિજ્ઞાનની છે તેના રણકારા હજી આપણા મસ્તિષ્કમાં રમી રહ્યા છે અને આ રસિકતા. સંબંધમાં તેમણે હાલના પાશ્ચાત્ય સુધારાના યુગમાં પ્રવર્તી રહેલા જડ વિજ્ઞાનનું કૂર સ્વરૂપ આપણી દૃષ્ટિ સામે ખડું કર્યું છે તે હજી જરા પણ દૂર ખસ્યું નથી, એટલામાં તો આજના સાહિત્યોત્સવ સમયે વિજ્ઞાનદેવતાની પૂજા કરવા આપણે આપણા શુદ્ધ સાહિત્યપ્રેમી સાક્ષર મિત્રોથી છુટા પડી અહીં જુદા વિભાગમાં એકત્ર થયા છીએ, તો આપણે વિષે કદાચ આપણા ભાષ્યો જડવાદનો દોષ સુકી આપણે માટે હલકો અભિપ્રાય બાંધવાને લલચાય એવો સંભવ છે. તો તે સંબંધી આપણું પવિત્ર કાર્ય કંઈ તેવી અધમ દિશામાં નથી એમ સ્પષ્ટ દર્શાવવાની ગંભીર ફરજ આપણે માથે આજે આવી પડી છે.

શુદ્ધ વિજ્ઞાન અને જડ વિજ્ઞાનનો ભેદ આલેખવા માટે ખાસ એક જુદો જ વિષય નિર્ણય કરી શકે, પરંતુ શુદ્ધ વિજ્ઞાનની ઉદ્ભવતી ભાવનાઓ કેટલી બધી ઉચ્ચ છે અને આ ભાવનાઓ વડે આપણું આધ્યાત્મિક જીવન કેટલું તો રસમય બને છે તે વિષે કંઈ દિગ્દર્શન આજના નિર્બંધમાં કરવા ધારણા છે. મારા સાહિત્યપ્રેમી મિત્રો આ વિષયનું જરા મનન કરશે તો શુદ્ધ વિજ્ઞાન આપણા સાહિત્યને વધારે રસિક અને દૈવી (આધ્યાત્મિક) બનાવશે એવી પ્રતીતિ છે.

વિજ્ઞાન અને કલા.

વિજ્ઞાન અને કલાને પરસ્પર જો કે ઘણો જ નિકટ સંબંધ છે તો પણ એક જ કુદરતમાં ઉછરેલા બે ભાઈઓ મોટપણે જુદા ક્ષેત્રમાં ધંધાર્થે છુટા પડી ચવાથી તેમની પ્રકૃતિ વિષે જે વિરોધભાસ જગતની દૃષ્ટિએ આગળ જણાય છે તેવા જ પ્રકારનો કંઈક વિરોધ મનુષ્ય જ્ઞાનની આ બે શાખાઓ પરત્વે આપણને જણાય છે.

‘કલાનું રહસ્ય’ આ માનસશાસ્ત્રનો ખાસ વિષય છે. અને વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કલા-માટે એટલાં તો નવાં નવાં સાધનો પુરાં પાડે છે કે આ સાધનોને વિજ્ઞાનની કલાપર સંદેશનું સ્વરૂપ આપી કલાનું ક્ષેત્ર વિજ્ઞાનની દિનપ્રતિદિન વધતી અસર. જતી જાદુ અસરથી વિશાળ થતું જાય છે.

આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનની શ્રુત વિશાળ શુદ્ધિઓમાં કલાના રત્નોની કાચી ખાણ છે અને વિજ્ઞાનના આ ફળદ્રુપ પ્રદેશનું સંશોધન કલાના અભ્યાસક્રમને ખામ 'સાહિત્ય' એ ક- જરૂર છે "સાહિત્ય" કલાનું એક અંગ છે મનુષ્યના વિચારો લાનું અંગ છે. અરસપરસ દર્શાવવાનું સાધન ભાષા છે અને ભાષાને સંસ્કૃત કરી મનના વિચારો અને હૃદયની લાગણીઓનું પ્રતિબિંબ લેવાની ભૂમિકા તે સાહિત્ય છે

આ પ્રમાણે આપણી શુર્જર ભાષાના આ સાહિત્યમંદિરનું વખતે "વિજ્ઞાન અને કલા" માટે એક જુદો જ વિભાગ પાંડો આ વિષય માટે સાહિત્યસેવકોએ 'વિજ્ઞાન અને કલા' એક પ્રકારની પિતૃભક્તિ દર્શાવી છે તે અત્યંત પ્રશંસનીય છે હિન્દુ આ પિતૃદેવનું આ સમાજનું "પિતૃભક્તિ" એક ખાસ લક્ષણ હોઈ ભાવિક હિન્દુ સાહિત્યપરિપક્વતા પોતાને તમા પ્રત્યેક શુભપ્રસંગે "પિતૃદેવ" ને આહવાહન કરે છે અને થયેલું આહવાહન તે પ્રમાણે આજ શુજરાતની છઠ્ઠી સાહિત્યપરિપક્વતા "વિજ્ઞાન" અને કલા "ને ખાસ આહવાહન થયું છે તે આ મર્યાદા બંધિત શુભસૂચક ચિન્હ છે

મનુષ્યના આ બે મુખ્ય "પિતૃદેવ" નું જેટલું પૂજાર્ચન આપણા સાહિત્યમાં થશે આ પિતૃદેવની પૂજા- તેથી અનેક ગણી વૃદ્ધિ આપણા સાહિત્યની આ દેવોની શુભ આ ર્ચનથી આપણા સા- શિષ્યો સંભવશે જ, એ આપણી ભાવિક શુર્જરપ્રજાને ખાસ જણા- હિત્યની વૃદ્ધિને વવાની જરૂર હોય જ નહિ

સંભવ

પ્રકૃતિ (કુદરત) પરત્વે મનુષ્યનો ભાવિક સંસ્કરણ.

મનુષ્યની બુદ્ધિ, સૃષ્ટિની પ્રકૃતિનું રહસ્ય જાણવા માટે શ્રદ્ધાસુ છે, એટલું જ નહિ પણ મનુષ્ય ભાવનાથી આ પ્રકૃતિમાંથી આનંદ મેળવવા માટે તે હમેશા ઉત્સુક રહે છે પ્રકૃતિનું દર્શન કરે આપણે જીવન ભાવનામય છે, અને પ્રકૃતિ હૃદયમાં ભાવના જન્મવાને ઉત્સુક કરે છે કવિત્વશક્તિના અભાવે આપણે આ ભાવના ભાષાદ્વારે હોય છે પ્રકટ ન કરી શકતા હોઈએ તો પણ પ્રકૃતિનું એટલે કુદરતનું કોઈ વખત ઉલ્લાસથી, કોઈ વખત પૂજ્યભાવથી, કોઈ વખત ભયથી, અને ઘણી વખત તો આશ્ચર્યથી, આપણે દર્શન કરીએ છીએ

ચમત્ક્રમ તારાઓથી ઝળકી રહેલા આકાશ તરફ, બમ્બ પર્વતોની વિકરાળતા પ્રત્યે, ધુધવતા સમુદ્રના અગાધ જલસચ્ચ તરફ, હવામાં ઉડતા પ્રયત્ન પક્ષિ તરફ, અને કુદરતના બગીચામાં ઉગી નીકળેલા પ્રત્યેક સુર પુષ્પ તરફ, આપણે ધણીએ વાર અલૌકિક ભાવનાથી પ્રેરાઈ હૃદયની કંઈક નવનવી લાગણીઓ અનુભવીએ છીએ, અને જ્યારે આ ઉપરથી સૃષ્ટિની અગાધ શક્તિ વિશે પ્રત્યેક અનુભવમાં રહેલી ગંધનતા,

વિશાળતા અને ચેતનાનું દર્શન કરીએ છીએ, અને જ્યારે નિરંતર યતા ફેરફારોમાં કંઈક નિયમબદ્ધ ક્રમ હોઈ અગણિત ચિત્રવિચિત્ર ભેદોમાં કંઈક ઉત્ક્રાન્ત યતો વિકાસ જણાઈ આવેછે ત્યારે આ સર્વ જુદી જુદી સૃષ્ટિક્રિયામાં સુંદરતાની અલૌકિક છાયા દેખાઈ કંઈક ગૂઢ ઐક્યની આશ્ચર્યતાયુક્ત ભાવના આપણામાં જનમ થાય છે.

પ્રકૃતિમાં આ પ્રમાણે જેવા આપણે તલીન થવા માંડીએ છીએ કે તરત જ આપણા આશ્ચર્યમાંથી અલૌકિક આનન્દ ઉત્પન્ન થાય છે. આ આનન્દ ભાવના પ્રકૃતિની મનુષ્યની જ તે પ્રેમ છે. આ પ્રમાણે ભાવનાના વિકાસમાં પ્રકૃતિ ઘણોજ મોટો ભાવનાપર થતી મોટી ભાગ ભજવે છે. અલગત આ ભાવનાસૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ જો કે તદ્દન અસર. માનુષિક હોઈ મનુષ્યના જીવનક્રમમાં તેના સુખ દુઃખ અને આશા નિરાશામાંથી થયેલી છે તો પણ પ્રકૃતિની છાપ આ સૃષ્ટિમાં જોત-જોત એટલી બધી તો થયેલી છે કે મનુષ્યનું ભાવનામય જીવન પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ હોય એમ ઘણી વખત મહાન્ કવિઓનો પણ ઉદ્દગાર નીકળી ગયો છે. એટલે કે મનુષ્યના ભાવનામય જીવનનાં ઉત્કર્ષ માટે પ્રકૃતિના અભ્યાસની ખાસ આવશ્યકતા છે. કુદરતના ખોળામાં જ્યારે મનુષ્યે પોતાનું બાલજીવન શરૂ કર્યું, સારથી અત્યાર સુધી મનુષ્યના કળદ્રુપ પ્રદેશ-માંથી જે જે કલા અને કવિતા ઉત્પન્ન થઈ છે તે સર્વનું મૂળ વસ્તુ પ્રકૃતિએ આપેલું છે.

પ્રકૃતિની મનુષ્યજીવનમાં મૂળ છાપ.

પ્રકૃતિએ આ પ્રમાણે મનુષ્યજીવનમાં જે મૂળ છાપ પાડેલી છે તેનું તત્ત્વ સદાસર્વદા એક જ રહેલું છે. કુદરતના પ્રથમ દર્શનથી જે લાગણી આપણા મૂળ પૂર્વજોને થઈ છે, તેવાજ પ્રકારની લાગણી અત્યારે પણ વિજ્ઞાનના ઉડા અભ્યાસથી કુદરતનાં રહસ્ય જોવાથી ઉત્પન્ન થઈ છે. આ પૈકી એક ભાવના તો આપણને પ્રકૃતિની અગાધ ગતિમાન શક્તિમાટે ઉત્પન્ન થાય છે. આ અનન્ત વિશ્વમાં આપણા સર્વ ગ્રહો સહિત સૂર્યમંડળ આકાશના પ્રકૃતિની અગાધ ગતિમાન શક્તિ. કોઈ અજાણ્યા માર્ગમાં આગળ ને આગળ પ્રયાણ કરી રહ્યું છે. જે શક્તિથી આપણી પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ પ્રદક્ષિણા ફર્યા કરે છે, જે શક્તિ વડે સમુદ્રમાં ભરતી જોટ ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રચંડ વાયુ થાય છે, વરસાદના ઝિન્દુ જામે છે, સ્ફટિકના કણ બંધાય છે, જેના વડે અનેક પુષ્પ ફલ વૃદ્ધિ પામે છે અને પ્રાણીઓને ગતિમાન જે શક્તિ કરે છે અને જેનાથી આપણા મગજમાં વિચારશક્તિ પ્રગટ થાય છે, હુકામાં આ સૃષ્ટિનો યંત્ર જેને વડે ગતિમાન થાય છે, તે અગાધ શક્તિ વિષે જે ભાવના આપણા ઋષિમુનિઓએ ગાયત્રીમંત્રમાં જણાવી છે, તે જ ભાવના અત્યારે પણ આપણે આપણા પ્રત્યેક નવનવા વૈજ્ઞાનિક દર્શનમાં પણ જોઈએ છીએ.

ખીજી ભાવના પ્રકૃતિની વિશાળતા માટે ઉપજે છે. બાલ્યાવસ્થામાં જ્યારે એક નાની ડુંગરીપર રહી આસપાસની સૃષ્ટિનું દર્શન કરવાથી જે વિશાળતાની પ્રકૃતિની વિશાળતા ભાવના આપણા નાના મગજમાં થાય છે તેવી જ ભાવના જેમ વિષે ભાવના. જેમ આપણે વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં ઉડા ઉતરીએ છીએ તેમ તેમ વધારે ને વધારે પ્રદક્ષિ યતી જાય છે. જ્યારે આપણે એક ગગન-ચુમ્બિત પર્વતની ટોચપરથી કે વિશાળ સમુદ્રનો મધ્યભાગેથી આ સૃષ્ટિનું દર્શન કરીએ

છીએ ત્યારે જે વિશાળતાની અધોક્ષિક છાપ આપણા હૃદયમાં પડે છે તેનાથી અનેક ગણી ઉડી છાપ આપણને આ વિશ્વની અગાધતા વિષે ખગોળવિદ્યાના અભ્યાસથી એવી તો ઉત્પન્ન થાય છે કે આ વિશ્વના કેંદ્રપણ પ્રદેશમાં જેમ જેમ આપણે ઉડા ઉતારતા જઈએ છીએ તેમ તેમ તેની વિશાળતા વધતી જ જાય છે.

ત્રીજી ભાવના નિયમિત સકલનાની પ્રથમ જ્યારે વર્ષની ઋતુઓ નિયમિત રીતે એક પછી એક ક્રમવાર આવતી મનુષ્યને માલૂમ પડી હશે ત્યારથી નિયમિત સંકલના- આ ભાવના પ્રદિષ્ટ થઈ છે અને જેમ જેમ સૃષ્ટિના ઉડા વૈજ્ઞાનિક ની ભાવના અભ્યાસ કરતા જઈએ છીએ તેમ તેમ આ ભાવના વિશેષ તીવ્ર થતી જાય છે ચંદ્રની ગતિ અને ભરતીઓટનો વ્યવસ્થિત સંબંધ જોવાથી, જે નિયમિત સકલનાની ભાવના જન્યુત થાય છે તેના કરતા કેટલી તીવ્ર ભાવના વિજ્ઞાનના ધણા નિયમો ઉત્પન્ન કરી શક્યા છે જેમકે-ગ્રહોના અંતર અને ગતિ સંબંધી “બોહના નિયમ” અને પદાર્થના પરમાણુઓના વજન સંબંધીનો ક્વિક નિયમ

જે મેન્ડેલીફે શોધી કાઢ્યો છે, તેમ જ બીજા આવા અનેક વૈજ્ઞાનિક નિયમોથી નિયમિત સકલના પ્રત્યેક દિશામાં જણાઈ આવી છે આ વિશે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાથી કેટલી ઉડી લાગણી થતી હશે તેનો સહજ ખ્યાલ આ શાસ્ત્રના પ્રવીણ શાસ્ત્રીઓ સારી રીતે આપી શકે છે, અને આ ભાવનાની ઉચ્ચતા જેમ જેમ આપણે પ્રત્યેક જગતની કૃતિતુ વિજ્ઞાનથી દર્શન કરીશું તેમ તેમ વિશેષ ને વિશેષ આપણને જણાતી જશે

ચોથી ભાવના વિશ્વવ્યાપી મહાત વિષેની છે બધી વસ્તુઓ એક બીજા સાથે એવા તો સંપૂર્ણ સમાગમમાં આવી મળે છે કે પ્રથમ દૃષ્ટિએ જોતા આ વિશ્વવ્યાપી સંઘાત સંઘાતથી આપણા મનમાં ગુચવાડો જણાય છે, પણ જ્યારે આ (Fitz) સંબંધી ગુચવાડામાં વ્યવસ્થા માલૂમ પડે છે ત્યારે જે અદ્ભુત લાગણી થાય છે તે આ ભાવનાની છે મખલા તરીકે વરસાદ પડ્યો, નાળા ઉભા રામાં, નદીઓ રેલાઈ અને બધું પાણી સમુદ્રમાં ગયું સમુદ્રમાંથી સૂર્યના તાપથી વરાળ ઉઘે ચઢી વાદળા બંધાયા અને તે જ સૂર્યના તાપથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રચંડ વાયુવડે આ વાદળા પર્વતો તરફ ધસડાઈ જઈ વરસાદ પડ્યો અને પર્વતોની ખીણો જલમય થઈ ગઈ આ અનન્ત ક્રમ નિરંતર ચાલુ જ રહે છે વનસ્પતિ સૂર્યના તાપવડે હવામાંથી કારબન, જમીનમાંથી પાણી અને ક્ષાર શોષી લઈ પ્રુષ્ઠિ પામે છે અને તે જ વનસ્પતિને પ્રાણી ખાય છે અને તે જ પ્રાણી હવામાં કારબોનીક વાયુ પાછો આપે છે અને મનુષ્યને વાટે જમીનમાં વનસ્પતિને ઉપયોગી ક્ષાર પુરા પાડે છે આ પ્રમાણે વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓના સમૂહના સંઘાતમાં પ્રથમ દ્રષ્ટિએ જણાતા ગુચવાડામાંથી જ્યારે આવી સુવ્યવસ્થા માલૂમ પડે છે ત્યારે જે અદ્ભુત ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે, તે શું ઝોછી ચમત્કૃતિની છે ?

આ મનુષ્યભાવનાઓ ઉપરાંત બીજી અનેક ભાવનાઓ કુદરતની સમૃદ્ધિ, વિવિધતા અને અતિશયતા વિગેરેની છે પ્રત્યેક તારો એક બીજાથી તેજમાં કુદરતની બીજી અનેક જુદો દેખાય છે અને તેમની મધ્યા તો અગણિત જ છે પ્રત્યેક ડુંગરી, પ્રત્યેક વહેણ, પ્રત્યેક નદી અને પ્રત્યેક પ્રાણી તેમ જ વનસ્પતિમાં વિવિધતા હોઈ વ્યક્તિત્વ માલૂમ પડે છે પશુ, પક્ષી અને

આ મનુષ્યભાવનાઓ ઉપરાંત બીજી અનેક ભાવનાઓ કુદરતની સમૃદ્ધિ, વિવિધતા અને અતિશયતા વિગેરેની છે પ્રત્યેક તારો એક બીજાથી તેજમાં કુદરતની બીજી અનેક જુદો દેખાય છે અને તેમની મધ્યા તો અગણિત જ છે પ્રત્યેક ડુંગરી, પ્રત્યેક વહેણ, પ્રત્યેક નદી અને પ્રત્યેક પ્રાણી તેમ જ વનસ્પતિમાં વિવિધતા હોઈ વ્યક્તિત્વ માલૂમ પડે છે પશુ, પક્ષી અને

વનસ્પતિના અનેક ગણના ગણ હોય છે, જેનું સંપૂર્ણ વર્ગીકરણ કરવાને મદદના વિદ્વાનો પણ સમર્થ થઈ શક્યા નથી. વળી પ્રત્યેક પદાર્થની રચનામાં એટલી તો ગદનના સમાયેલી છે, કે એક નાનામાં નાના પ્રાણીની અંતર વ્યવસ્થાનું બંધારણ એક મોટામાં મોટા પ્રજ્ઞ-સત્તાક રાજ્યના બંધારણ કરતાં પણ ગૂઢ હોય છે. એક કીડાના અવયવોની રચના મોટામાં મોટા “એન્જન” કરતાં પણ વિશેષ ગદન છે. અને છીડીનું નાનામાં નાનું મસ્તિક્ક કણુ વિશ્વની ગૂઢમાં ગૂઢ શક્તિથી ત્રેરિત થયેલું હોય છે. હાયડ્રોજન વાયુના પરમાણુની રચના એક મોટામાં મોટા તારા નક્ષત્રના સમૂહ કરતાં પણ વિશેષ વિચિત્ર છે. વિદ્યુતચાસ્ત્રના અભ્યાસથી અવિચ્છિન્ન મનાતાં પરમાણુઓની વ્યવસ્થા સમજવાનું કામ ગ્રહોના જ્યોતિષ-શાસ્ત્ર કરતાં પણ વિશેષ ગદન થઈ પડ્યું છે.

આ ઉપરાંત વળી એક ભાવના કુદરતના પરસ્પર સંબંધની ગુંથણી વિષેની છે. મનુષ્યના ઇતિહાસનો સંબંધ તેમના હમેશના રહેવાના પ્રદેશ પર અને આસ-કુદરતના પરસ્પર પાસના વાતાવરણ પર આધાર રાખે છે. મનુષ્યના ઘણા રોગોનો સંબંધ સંબંધની ભાવના. તેમના હમેશના સાથી પ્રાણીઓ ઉપર રહેલો છે. ઉદરકાને પ્લેગ સાથે, મચ્છરને મેલેરીયા સાથે અને માખીઓને કોલેરા સાથે સંબંધ છે. તિરસ્કારને પાત્ર થયેલા કીડાઓ અને જંતુઓ જમીન વળી વિશેષ દુર્ગંધ બનાવી આપણા સહાયક થયેલા છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિના અભ્યાસથી ઉદ્ભવતી આ અનેક ભાવનાઓ મનુષ્યમાં કવિત્વની શક્તિ અને ખીણ કેટલીએક રસિક કલાઓની આ ભાવનાઓ કલા-પ્રકૃતિ જન્મત કરે છે. આ ભાવનાઓનું મૂળ ઉપર જોઈ ગયા તેમ ઓનું મૂળ છે. વૈજ્ઞાનિક પાયા ઉપર રચાયેલું છે, અને તે મનુષ્યજાતના આજ પર્વતના અનેક અનુભવોનો એકત્ર થયેલો સમૂહ હોઈ તેનું સ્વરૂપ યુગે યુગે નવું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, અને પ્રત્યેક યુગની રસિક કળાનું મૂળ ખનિજ બને છે.

આ પ્રમાણે જેમ જેમ વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી ગઈ તેમ તેમ સૃષ્ટિ તંત્ર વિષેની પુરાણ કથાનું સ્વરૂપ બદલાતું ચાલ્યું છે. ખગોળવિદ્યાનું રહસ્ય આ ભાવનાઓનાં શબ્દમાં મૂકીએ તો વિશ્વની અનન્તતા વિષે નીચે પ્રમાણે કલ્પના ઉત્પન્ન કરી શકે છે. ખગોળથી ઉત્પન્ન થતી જે સૂર્યને આપણે એક નાના રેતીના કણ સાથે સરખાવીએ તો વિશ્વની અનન્તતા પૃથ્વી તેની પાસે એક તસુના અંતરે દેખી પણ ન શકાય એવા બારીક વિષેની કલ્પના. અણુની કદથી શકાય. આ પ્રમાણમાં આપણા સૂર્યમંડળની પાસેમાં પાસેનો તારો આશરે ચાર માઇલના અંતરે બીજો રેતીનો કણ હોય, એમ કલ્પવું જોઈએ. આવા અંતરે બીજા બધા તારાઓ ગોઠવાયેલા છે અને આપણું સૂર્ય-મંડળ આકાશમાં એવી તો આ પ્રમાણમાં મંદગતિથી ચાલે છે કે તેની પાસેમાં પાસેના ઉપરના માપપ્રમાણે ચાર માઇલના અંતરે આવેલા તારા સુધી પહોંચતાં આશરે સીતેર હજાર વર્ષ લાગે છે. આ રીતે જોતાં આકાશ જે કે આપણી દૃષ્ટિએ તારાઓથી ઉભરાતું જણાય છે, તોપણ વિશ્વની જગ્યાનો મોટામાં મોટો ભાગ સાવ શૂન્ય છે એટલે ખાલી છે, અને વિશ્વની આ પ્રમાણે શૂન્યતાની કલ્પના ઘણી અગાધ છે.

ભૌતિકશાસ્ત્રમાં વળી ગુરુત્વાકર્ષણની કલ્પના, વિશ્વમાં સર્વવ્યાપક તેજેવડ આકાશ

(Luminiferous Ether) ની કલ્પના, અને શક્તિની અક્ષયતા
 વૈજ્ઞાનિક નિયમોથી (Conservation of Energy) ની કલ્પના - આપણામાં
 ઉત્પન્ન થતી નવી નવી ભાવનાઓ જન્ય કરે છે આ કલ્પનાઓથી આપણા
 ભાવનાઓ અનુભવની પાર આપણી વિશ્વવિધેની દૃષ્ટિ બેચાઈ જાય છે.
 હાલની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ વિશ્વની કલ્પનામાં સૂર્ય અને ખીલું અનેક
 તારાસુદૃષ્ટિઓ, તેજોવહ આકાશમાં, ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમને આધીન રહી, જે પદાર્થ અને શક્તિ
 અનાદિ કાળથી વિશ્વમાં સમાયેલાં છે તેમાં રમમાણુ થઈ, એક પછી એક નવનવી સજીવ
 અને નિર્જીવ સૃષ્ટિઓ નિપજવી, ગતિના અનેક રૂપ રૂપાંતરમાં લોટયા કરે છે કેટલીક
 વાર સુધી વિશ્વનો પદાર્થ એક ઠેકાણે એકત્ર થઈ તેની શક્તિ બાવી સંભવનીય ગતિ માટે ગૂં
 રહે છે અને પછી ખીલ સંયોગોમાં તે શક્તિ પદાર્થના મોટા મોટા સમૂહને ગતિમાં મૂકી
 બહાર પડે છે અને આ પ્રમાણે શક્તિનું નિરંતર આદોલન ચાલુ રહી અક્ષય શક્તિ અને
 પ્રદાર્થ, વિશ્વનું અનન્ત અનાદિ વિરાટ સ્વરૂપ આપની દૃષ્ટિ આગળ ખડું કરે છે આ કલ્પના
 કેટલી બધી ભાવનામય છે તેનો રસિક ઓનાજન સહજ ખ્યાલ કરશે

આ પ્રમાણે આધુનિક વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ તમામ વ્યૂહ જે અત્યાર સુધી રિપર દેખાતો હતો
 તે હવે ગતિમાન માલૂમ પડે છે જે ભાવના ખગોળ શાસ્ત્રવડે
 વિશ્વની આધુનિક જન્ય થઈ તે જ ભાવના, ધુસ્તર અને જીવનશાસ્ત્રમાં પણ
 વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ દેખાઈ આવે છે, અને ફરેક શાસ્ત્રમાં ગતિમાન ઉત્ક્રાન્તિ નોર્ડે
 ઉત્ક્રાન્તિ રચના આવે છે આજ સુધી જેને આપણે નિર્જીવ મૃત પદાર્થ માનતા
 હતા એવા જડ (Crystals) અને રત્નો (Jewels)
 ના પરમાણુઓની વૃદ્ધિ એક જીવંત વૃક્ષ કે પ્રાણીના જેવી ઉત્ક્રાન્તિ થયેલી છે અને આપણા
 ભારતવર્ષના પ્રતિષ્ઠિત અર્વાચીન વૈજ્ઞાની પ્રોફેસર જગદીશચંદ્ર બોસની શોધ પ્રમાણે આ
 વૃક્ષો તેમજ નિર્જીવ મનાતા પત્થરોમાં પણ મજાકબ કણ જેવી રચના સજીવ સૃષ્ટિ
 તરફ દૃષ્ટિ કરતા આપણને જણાઈ આવે છે કે ગમે તેટલી પ્રતિજ્ઞા પરિસ્થિતિમાં પણ
 જીવધટના ગમે તે પ્રકારે બહાર પડી આવે છે હીમાલયના જરૂરી ઢાંકાઈ ગયેલાં શીખરો
 પર વનસ્પતિના અનેક સ્વરૂપો પ્રકટ થયેલાં છે, એટલું જ નહિ પણ અનેક પ્રકારના પક્ષિઓ
 અને પ્રાણીઓનું આ અખડ નિવાસસ્થાન હોય એમ જણાય છે બ્યારે આપણે સમુદ્રમાં
 અનેક પ્રકારના મત્સ્યો ઉપાઈ જતા જોઈએ છીએ, આકાશમાં કોઈ વખત દીડના
 ઢગના ઢગ ઉડતા જોઈએ છીએ, કોઈ અધારી રાતે ચમકતા અનેક આગીઆઓને દોડાદોડ
 કરતા જોઈએ છીએ, કોઈ વખતે ઉમરાઈ જતા મકોડા અને દીડીઓના ધરના ધર જોઈએ
 છીએ, ત્યારે સજીવ સૃષ્ટિની વિપુલતા વિશે ધણી અદ્ભૂત ભાવના પેદા થાય છે વળી જૂન
 રના ધરોમાં પ્રાચીન જીવોના ચન્હો (Fossils) ઉપગ્રી જીવનમાનવો પૂર્વ ઇતિહાસ તથા
 સીએ છીએ ત્યારે સાવ સાદી જીવસૃષ્ટિ કેવી રીતે અતિ પ્રાચીન કાળથી માંડીને ધીમે ધીમે
 અનેક પરિસ્થિતિમાં જુદા જુદા સંયોગને અનુકૂળ થઈ પોતાનું અસ્તિત્વ વિશેષ ને વિશેષ
 સ્વતંત્રતાથી સ્થાપિત કરી હાલની મનોબલવાળી સદૃશ્ય અવધવેયુક્ત જીવોની પરિસ્થિ
 તિમાં ઉત્ક્રાન્તિ થઈ છે, તેનો અદ્ભૂત ખ્યાલ આપણી દૃષ્ટિ આગળ ખડો થાય છે.

આ પ્રમાણે જીવનસૃષ્ટિનું દર્શન પણ આપણી આગળ અનેક ભાવનાઓ રજુ કરી, રસિક કલા માટે મોટું ક્ષેત્ર ઉઘાડે છે. કળાનું મૂળ વસ્તુ આ વિજ્ઞાન અને કલાનો પ્રમાણે વિજ્ઞાનના પ્રદેશમાંથી મળી આવે છે, અને વિજ્ઞાનની રસિ-પરસ્પર સંબંધ છતાં કલા કલાને લઈને, તોપણ આ બંને પરસ્પરાવલમ્બી બાંકુંમાં વિરોધ. સામાન્ય દૃષ્ટિએ મોટો વિરોધ લાગે છે. કેમકે વિજ્ઞાન જો કે અનેક ચિત્ર વિચિત્ર મનોભાવના પ્રકટ કરે છે, તોપણ તે હમેશાં તેથી દૂર રહેવા માંગે છે અને કલા હમેશાં માનસિક ભાવનાના પ્રદેશમાં રમ્યા કરે છે. કુદરતના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસથી અનુભવે કેટલો આનંદ થાય છે તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા, તો પણ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હમેશાં આવી માનસિક ભાવનાથી દૂર રહેવા માંગે છે, અને આ વૈજ્ઞાનિક ચિત્તવૃત્તિ તેની આ ભાવનાદૃષ્ટિ ધરાડવાને બદલે તેને વિશેષને વિશેષ વિસ્તૃત કરતી જાય છે. ન્યુટનના સ્ફટિકથી થતા રંગ-પરિવર્તનના શોધથી આકાશના સુંદર મેઘધનુષ્યની પૂજ્ય ભાવના થોડેક અંશે કમી થઈ હશે, તો પણ આ રંગોના પૃથક્કરણથી કેટલાએક અદ્ભુત અમત્કારો વિજ્ઞાનદૃષ્ટિ આગળ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે વિજ્ઞાન આપણી અદ્ભુત ભાવનાને દૂર કરતું નથી પણ તેને વધારે ને વધારે વિશાળ અને વિશુદ્ધ બનાવે છે.

એક કલ્પનાસૃષ્ટિ આપણા મગજમાંથી વિજ્ઞાન દૂર કરે છે કે તરત જ તેને બદલે બીજી વિજ્ઞાનથી થતી અનેક અદ્ભુત કલ્પનાઓ આપણા મગજમાં ઉભી થાય છે, અને વિશુદ્ધ ભાવના આ પ્રત્યેક કલ્પના પ્રથમની વિષમ કલ્પના કરતાં વિશેષ વિશુદ્ધ હોઈ રસિક કલા માટે મોટું વિશાળ ક્ષેત્ર ઉઘાડું કરે છે. અને જેમ જેમ વિજ્ઞાનના અભ્યાસપર તે પ્રજા વિશેષને વિશેષ આકર્ષાય છે તેમ તેમ આ વિશુદ્ધતર રસિક વિજ્ઞાનથી રસિક કલા કલ્પના સમજવાને વિશુદ્ધ પાત્ર થઈ આ પ્રજાનું સાહિત્યક્ષેત્ર વિશુદ્ધ થાય છે. સ્વાભાવિક રીતે વિસ્તૃત થાય છે.

ગુજરાત ભાષામાં જેમ જેમ આ વિજ્ઞાનનું સ્થૂલ સનાતું સાહિત્ય વધવા માંડશે તેમ તેમ તેની વૈજ્ઞાનિક ભાવનાથી રસિક થતી જતી કલ્પનાસૃષ્ટિ અનેક આપણા સાહિત્યમાં નવનવા સાહિત્યના ક્ષેત્રો ઉત્પન્ન કરશે, કે જેની અલૌકિક અસર વિજ્ઞાનદા આબહા-સાહિત્યના તમામ પ્રદેશપર એક સુંદર સ્વરૂપ ફેલાવી આપણું સાહિત્ય હનથી ભવિષ્યનું જગતના ઇતિહાસમાં એક નમુનારૂપ થઈ પડશે, અને તેટલા માટે વિજ્ઞાનનું આબહાહન સાહિત્યમંદિરમાં થયેલું છે તે એક અતિ સુંદર ભવિષ્યનું સૂચક છે અને આ વૈજ્ઞાનિક ભાવના સામાન્ય પ્રજામાં વિશેષને વિશેષ પ્રસાર કરવા અનેક ગ્રંથો છપાઈ સાહિત્ય પ્રદેશને વિસ્તૃત કરશે એવી શુભ આશા છે.

વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ.

વિજ્ઞાનની પરિભાષા.

કલ્યાણરાય નથુરાય જોશી

વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં જોઈએ તેવું વિકસતું નથી તેના કારણે અનેક કલ્પવામાં આવે છે, તે કારણેમાં વિજ્ઞાનની પરિભાષાની અપૂર્ણતા અને અસ્થિરતા ખાસ કરીને આગળ ધરવામાં આવે છે વિજ્ઞાનની પરિભાષા ગુજરાતમાં સ્થિરતા ધારણ કરે અને ધીરે ધીરે સપૂર્ણતા પર પહોંચે એ ઇચ્છા છે, પરંતુ પરિભાષા સપૂર્ણતાએ પહોંચ્યા વિના વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય તૈયાર થઈ શકે નહિ એ સમજ ગુજરાતમાં ટકી રહેવી જોઈતી નથી એવી સમજથી ગુજરાતમાં જે વ્યક્તિ કે સંસ્થા ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસ માટે વિજ્ઞાનની પરિભાષા તૈયાર કરી આપવાનો શ્રમ ઉઠાવે તે વ્યક્તિ કે સંસ્થાની સેવા ગુજરાતને બહુ ફળદાયક બની શકે નહિ વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય લખનાર જે અભ્યાસી હોય તેની કલ્પનામાંથી અને તેના શબ્દ-શક્તિના પરિચયમાંથી જ વિજ્ઞાનની પરિભાષા ધરાવી જોઈએ વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય સરી રીતે ખેડવાની અભિલાષાવાળા વિદ્વાન સંજ્ઞાને એમ કરે કે પહેલાં કોય બનાવી કાઢે અને પછી પુસ્તકો લખવા બેસે તો તેમના પ્રયાસો કદિ પણ જોઈએ તેટલા કાર્યસાધક બને નહિ જેમ સામાન્ય ભાષાના કોય માટે છે તેમ વિજ્ઞાનના કોય માટે પણ હોય જોઈએ પહેલાં સાહિત્ય અને પછી કોય પહેલાં કોય બનાવી લઈ પછી નીચે સાહિત્ય તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ જે સ્વીકારે છે તે એક વાત ખૂબી જાય છે, કે ભાષાના ઢાળ અને વળાંક એ જે તે સમયના પ્રભુ-જીવનનાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપના સ્પૂર્ણ નકશા છે; આ દૃષ્ટિથી જોનારને એમ તો લાગશે કે પરિભાષાના અભાવની ખૂબ પાડનારા વિજ્ઞાનના સાહિત્યની સેવા કરવા ઉત્સુક બનેલા સંજ્ઞાને એક પ્રકારની ગેરસમજૂતના અધારમાં વિચરી રહ્યા છે

અહારે ગુજરાતની ભાષામાં પ્રગટ થયેલા વિજ્ઞાનનાં જુદા જુદા પુસ્તકો તરફ નજર નાખવામાં આવે અને તે બધા પુસ્તકોમાં વપરાયેલા શબ્દોની તારવણી કરવામાં આવે, તો જે લોકો પારિભાષિક શબ્દો માટે ખૂબ પાડી રહ્યા છે તેમને તો ખાતરી થાય કે ગુજરાતમાં ખરી જરૂર તે વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ઉભું કરવાના ઇતિવાળા માણસોની જ વધારે છે, નહિ કે એકાદ પરિભાષાની જેમ જોડણીના વિષયમાં અનધિકારી વર્ગ ગમે તેવી સૂચનાઓ અને ગમે તેવી ટીકા કરીને પોતાનું અગાન બહાર પાડે તેમ વિજ્ઞાનના વિષયમાં જે અનધિકારી હોય છે તેવા ઘણા માણસો વિજ્ઞાનની પરિભાષાની અપૂર્ણતા સંબંધી અને અસ્થિરતા સંબંધી કાંઈક તેવી ટીકા કરી પોતાનું અગાન ઘણીવાર ઉઘાડું પાડે છે વિજ્ઞાનની પરિભાષાને વિષય કંઈ ભાષાતરની કળાથી સંબંધી શકતો નથી કારણ કે વિજ્ઞાન એ કાંઈ કેવળ પશ્ચિમની જ્ઞાનમયુદ્ધિ નથી જ્યાં સુધી વિજ્ઞાનને પશ્ચિમની વિદ્યા તરીકે જ ગણવામાં આવશે, ત્યાં સુધી વિજ્ઞાનની પરિભાષા દેવળ ભાષાન્તર જેવી જ રહેશે ભાષાન્તરીયા શબ્દોમાં લોકવાણીનો પાસ નથી હોતો, તેથી તે શબ્દોની શક્તિ તદ્દન મોળી હોય છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેવા શબ્દોમાં એક પ્રકારનું જૂન બહુકારા કર્યા કરતું હોય તેમ લાગે છે ભાષાન્તરીયા શબ્દોથી લોકશિક્ષણનું કામ ખીલકલ સંબંધી શકતું નથી એક દર્શન લઈએ --

આવ્યા છે. આ રીતે કોઈ રીતે લાભદાયક નથી. ઇંગ્રેજી શબ્દોથી અમકાષ જવાની વૃત્તિ આ શબ્દોની ખનાવટમાં દેખાય છે.

હિન્દુસ્તાનની જુની સંસ્કૃતિના વિજ્ઞાનના શબ્દો વાપરવા કે ?

આપણી ભાષાની ખીલવણી ઇંગ્રેજી સાહિત્યના સહવાસથી થાય છે, તેમજ જૂના સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી નીકળતા ઝરામાંથી પણ આપણા સાહિત્યનું પોષણ થાય છે. વિજ્ઞાનના ધણા શબ્દો એવા છે કે તેને માટે સંસ્કૃત ભાષામાં યોગ્ય શબ્દો બનેલા હોય, પરંતુ એ શબ્દોની સાથે બંધ બેસે તેવા ખીજા શબ્દો ન હોવાથી સંસ્કૃત શબ્દો સ્વીકારી લેનારને દૂધમાં અને દહિયામાં પગ રાખવો પડે છે, દાખલા તરીકે—Oxide માટે “કુસુમ,” Calamine માટે “અર્પર વૃત્ય,” Sulphide માટે “પર્પટી” Pyrites માટે “માક્ષિક” —જે વાપર્યા હોય તો ચાલે ખરું, પણ કેટલીક વાર એવા શબ્દો આવીને ઉભા રહે કે પર્પટીને બદલે સલ્ફાઇડ જ વાપરવો પડે છે. તોપણ આપણા દેશના જુના સાહિત્યમાંથી મળતા વિજ્ઞાનના શબ્દોનો સારો સંગ્રહ જરૂર થવો પડે છે. એવા શબ્દોનો કોષ બહુ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. એ શબ્દોને સાચવવામાં વિજ્ઞાનના અભ્યાસીઓની દેશભક્તિ રહેલી છે. જે સંસ્થા અને વ્યક્તિ વિજ્ઞાનનો નવો કોષ રચવાની તજવીજમાં હશે તેમની ઉત્તમ પ્રવૃત્તિ આ દિશામાં વળવી જોઈએ. બંગાળના સુપ્રસિદ્ધ પ્રો. પી. સી. રાયને ત્યાં આવા પ્રકારનું સાહિત્ય પુષ્ટજ હોવા સંભવ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અથવા ગુજરાત બંહનીકમલર સોસાયટી કે વડોદરાના નરેશ શ્રીમંત સર સયાજીરાવ મહારાજ—કોઈ એક ગુજરાતી વિદ્વાનને પ્રો. પી. સી. રાય પાસે અમુક સંભવ માટે રહેવાની સવડ આપે તો આ દિશામાં જરૂર સારું કામ થઈ શકે.

વિજ્ઞાનની પરિભાષા માટે કેટલીક ત્રુટક સૂચના.

(૧) જેમ અને તેમ પારિભાષિક શબ્દોને અલગ રાખીને ‘વિજ્ઞાનનું’ ઉપયોગી સાહિત્ય તૈયાર કરવા તરફ લેખકોનું વલણ રહેવું જોઈએ; જર્મનીમાં એવાં ધણાં ખાતાં છે કે જે પારિભાષિક શબ્દો વિનાની વિજ્ઞાનની ચોપડીઓ તૈયાર કરાવે છે.

(૨) રંગવાની, વણવાની, સાધુ ખનાવવાની અને અત્તર ખનાવવાની કળા જેવી પ્રચલિત કળાના અને ખગોળવિજ્ઞાન, શરીરવિજ્ઞાન, વૈદકવિજ્ઞાન, જેવા પ્રચલિત વિજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દો નવા ખનાવતા પહેલાં તે દિશામાં કામ કરના દેશી વિદ્વાનો અને કારીગરોની સલાહ લેવી જોઈએ. જે શબ્દો પ્રચલિત હોય તેનો પ્રચાર છુટથી કરતા રહેવું જોઈએ.

(૩) અત્યાર સુધી વિજ્ઞાનના પુસ્તકોમાં—ખાસ કરીને જેનો બહુ પ્રચાર થયો હોય તેવાં પુસ્તકોમાં—જે શબ્દો વપરાયા હોય તેને ખસેડીને નવા શબ્દો ચોંજવાની રીત પસંદ કરવા જેવી નથી. જૂના શબ્દોમાં કંઈ દોષ જણાતો હોય તો પણ તેની સ્થિર પદવી પરથી તેને ચળિત કરવા જોઈએ નહિ. બહુ જરૂર લાગે તો નવો શબ્દ વિકલ્પે ચોંજવો ઠીક ગણાય.

(૪) ઇંગ્રેજી શબ્દના ઉચ્ચારને મળતો આવતો, અર્થવગરનો અને વ્યુત્પત્તિના નિયમનું ઉલ્લંઘન કરીને ઘડાયેલો શબ્દ સાહિત્યને બૂબલુકાય થતો નથી

(૫) મન્દૂક શબ્દોના અટપટા સમાસવાળા શબ્દો જેમ અને તેમ ઝોઝા જેવાય તે તરફ પારિભાષિક શબ્દો બનાવનારે લક્ષ આપવું જોઈએ,

(૬) બનતા સુધી એક અર્થમાં વપરાતા બે ત્રણ શબ્દો પ્રચલિત હોય તો તેમાંથી કોઈને મરવા દેવા નહિ. ગુજરાતમાં વિજ્ઞાનના શબ્દોમાં પણ વિદ્યુત્ત્વ શબ્દોનું ધોરણ રહેવું પડે છે

ગુજરાતમાં વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ખીલે તેટલા સાત ઘણું કામ હજી થતાં જેવું છે, મગમરી શાળામાં આવતી વાચનમાળામાં જે વિજ્ઞાનના પાઠો મુક્યા છે તેને લીધે એ દિશામાં સાઈ કામ થયું છે, ઇંગ્રેજી શાળામાં વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ દાખલ થયો છે, તે બંને કામ જો ગુજરાતી ભાષામાં શીખવાય તો વિજ્ઞાનની પરિભાષા સાગી રીતે સમાજમાં પ્રચલિત થઈ જાય એટલે અગે જ્યારે વિજ્ઞાનના વિચારો ગુજરાત ગ્રીવતું થશે, ત્યારે જ વિજ્ઞાનમાં મોટા પુસ્તકોની જૂથ ગુજરાતી વાચક વર્ગને લાગશે જે અંગ્રેજી શાળાનો અભ્યાસક્રમ ગુજરાતી ભાષામાં શીખવાય, તો ગુજરાતી ભાષાના માનિક પત્રોમાં વિજ્ઞાન વિષય ઉપર વધારે લેખો પ્રકટ થતાં ગહે, અને દિવસે દિવસે વિજ્ઞાનની પગિભાષા મપૂર્ણ નહિ તો વધારે ચોક્કસ તો અને વિજ્ઞાનના વ્યાખ્યાનદારો શેરીએ શેરીએ પોતાનું કામ કરે એ દિવસ તો હજી દૂર છે, પણ તેના દિવસો આન્યા વિના વિજ્ઞાનની અપૂર્ણ પગિભાષા ગુજરાતને શોભા આપે તેની ગીતની મપૂર્ણતા તો ધારણ કરી ન જો ભવિષ્ય ઉજળું છે વિજ્ઞાનનો યુગ જગતમાં બેમી ચુક્યો છે તો ગુજરાત વિજ્ઞાનના માહિત્ય વિનાનું ગહે એ પાનને કેમ ?

પરિશિષ્ટો.

૧. મહાત્મા ગાંધીજીનું વ્યાખ્યાન.
૨. ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું વ્યાખ્યાન.
૩. મી. કેપ્પશર અરદેશર બાલાનું વ્યાખ્યાન.
૪. રા. કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતાનું વ્યાખ્યાન.
૫. હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનનો વૃત્તાંત.
૬. ભારત ઇતિહાસ સંશોધક મંડળનો અહેવાલ.
૭. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું નવું બંધારણ.
૮. બાળ સાહિત્ય કમિટીનો રીપોર્ટ.
૯. રા. નર્મદાશંકર દેવશંકરનું ભાષણ.*

* પ્રસ્તુત બહેર વ્યાખ્યાન પરિષદના દિવસોમાં સમયના અભાવે અપાવવાનું બની શક્ય નહોતું.

જનસમાજની દૃષ્ટિએ સાહિત્યનો વિચાર.

જનસમાજને કાંઈ સીધાવણુ હોય તો કેવુ લખણુ લેખકે એ આપણે લેખકે આજે આપણને આનુ દ્રષ્ટિબિંદુ કવિધાએ આપ્યું છે એમણે કલકત્તાના દાખનો લેનામા ચાતુરી વાપરી છે, એઓશ્રીએ લેખુ કે જેનુ કલકત્તા એનુ જ અમલવાદ છે અને તેમણે દરેલા શબ્દપ્રહારો કેવળ આપણે માટે જ છે મિહતી મિથમા શબ્દપ્રહારની ઢળા બહુ હતી તે 'આપણે' કહી તેના ધા હળવા કરતો, પરંતુ આપણા કવિશ્રી તો 'અમે' શબ્દ વાપરે છે આપણે તો આથી મમલજી જનુ લેખકે કે એ આપણે માટે જ છે કલકત્તાની નિમે એઓશ્રીએ ચિંતાગ આપ્યો કે પવિત્ર ગંગા નદીને તીરે મહાન ધમાગતો વસી છે તેથી ત્યાંનો દુરતી રળિયામણા દોનો લેખકેતો દેખાન અળખામણા થઈ પડ્યો છે એવા રથજે તો આપણને કુદ તી વિચારે આપવા લેખકે જ્યારે તેઓ કલકત્તાનો વિચાર કરે છે ત્યારે તેમની આખમાથી આસુ વહે છે

આપણુ કામ પ્રભુને ઓળખનાનુ છે, એ મા. જેવા મજૂરનો વિચાર પ્રભુને ઓળખનાનુ ભૂલી જઈને આપણે પંસાની પૂળ કરતા થયા, સ્વાર્થ સાધતા થયા

સાહિત્યના ગસિકોને હું પધુ છુ કે તમે તમારી કૃતિ માન્યત અને પ્રમુતી પામે જલદી મૂકો કે કેમ? ને અને તેઓ 'હા' માં જવાબ આપને તો તેઓની કૃતિમા હું ગિજગતાઈ થઈ જઈના સાહિત્ય સેવકના પુત્રકમા અને દરણો લપજે તો મારી જઈનાનો દોષ નથી દોષ છે તેની ઢળાનો નક્કિવાન સાહિત્યમેવકે ઢળાને એવી તો ખીલવવી લેખકે કે નાચનાર તેના વાચનમા લીન થાય અને દિલગીરી થાય છે કે આપણા માહિત્યમા આનુ ઓટ છે આપણું સાહિત્ય અત્યારે એવુ છે કે જનમમાજ તેમથી ઓકાંદ વગરુ પછુ ટર્ન શરે એમ નથી આપણા સાહિત્યમા એક પધુ એવી વગરુ નથી કે જેએક આનાડિયે માત્ર એમ વરમને સાર, કે એક જમાનાને માત્ર નહીં રાખે

આપણે ત્યારે જે નિષ્ઠુ કે અનાદિ કાળથી આપણી પામે જે પુત્રકે છે તેમાં શુ સાહિત્ય છે? આપણા ધર્મપુત્રકે આપણને જેટલો ગમ આપે છે તે અત્યારનુ સાહિત્ય આપણને નથી આપતું એ સાહિત્યના નમામા તરતુમામા જે ગસ આવી શકે છે એ રમ અત્યારના સાહિત્યમા નથી આવી રહતો કોઈ દહેરો કે અત્યારના માહિત્યમાં ધણુ નિ ધણું બને દોષ પરંતુ તે ધલાની મોઢમા માણુમ થાણી ગય છે તુરતીદામ જેવું, ક્યારે જેવુ આપણને કોણે આપ્યું છે?

શુનર આને ત્યમ તું રહે,
જેમ તેમ કરીને દરિને લહે

આનુ તો આપણે અત્યારે નથી જ લેખકે રખના અખાના જમાનામાં આપણને જે કાર્ન મળુ છે એ લેખે ક્યાં છે?

પીઠ વગમ દક્ષિણ આફ્રિકામા ગંગા પછી હું દિલ્હીના આગે અને ગંદ વનપુ

જીજી ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ વરુણી । આન દસા રમતે મા પ્રમુખપણુ નીચે મ નમા
મા નીચે લા ૧-૪-૧૦ ના ત્રિય આપેલા કાલજીને સાર

તો મને જણાયું કે આપણી દશા ભયભીત છે. પ્રજાની જ્યારે આવી દશા હોય છે ત્યારે એ પ્રજાના ઉદ્દગારો નિર્ભયતાથી નથી નીકળી શકતા. દાખની નીચે આપણે લખવાનું હોય તો આપણા કવિત્વની ધારા પણ નહિ છૂટે, સત્ય પણ નહિ તરે. વર્તમાનપત્રોને માટે પણ આમ જ છે, જ્યાં પોતાની ઉપર પ્રેસનો કાયદો ઝુકી રહ્યો હોય ત્યાં સંપાદક વિચાર્યા વિના નથી લખી શકતો. સાહિત્ય રસિકો ઉપર પ્રેસનો કાયદો ઝુકી રહેલો છે ત્યાં એક લીટી પણ છૂટથી નથી લખાતી અને એથી જ જોધએ તેવી રીતે સત્ય નથી મૂકાતું.

હિંદુસ્તાનમાં અત્યારે સંધ્યાનો સમય છે. કરોડો માણસોને એમ થઈ રહ્યું છે કે આપણામાં મોટા મોટા ફેરફારો થવાના છે. આપણું ભિખારીપણું મટી હવે આપણી ઉજ્જવળ દશા આવશે. સત્યયુગની આપણને હવે ઝાંખી થશે. આવા ઉદ્દગારો હું સ્થળે સ્થળે સાંભળી રહ્યો છું. ઘણા અત્યારે એમ સમજી રહ્યા છે કે હિંદુસ્તાન હવે એક નવું પાતું ફેરવશે. જો હિંદુસ્તાન નવું પાતું ફેરવશે તો તેમાં ક્યા લેખો સમાયલા હશે? સુધારા આપણને જે મળ્યા હશે તો હાંસડી રૂપે જ થવાના છે, અને આપણે આજે જેમ બળદની માદક હંકાયા જઈએ છીએ એમ હંકાયા જઈશું. આ સમયે સાહિત્યની સેવાવાળા પાસેથી તો હું ઈશ્વરનો મેળાપ અને સત્યનું દર્શન જ માગીશ. આપણા સાહિત્ય સેવકોએ ખતાવી જ આપવું જોઈએ કે હિંદુસ્તાન પાપી નથી, છેતરનાર નથી.

પોપે-ઇલિયડવાળો નહિ-દક્ષિણ પ્રાંતની જે સેવા કરી છે તેવી સેવા કોઈ પણ મદ્રાસીએ નથી કરી. હું રંગી રહ્યો એટલે દરેકના હૃદય ચોરવાને ખાસ ઇચ્છું. દક્ષિણ પ્રાંતના ભાઈઓના હૃદય ચોરવા માટે તેની ભાષા શીખવી પડી. રેવ. પોપે જે લખાણો લખ્યાં છે તેમાંથી તો હું અત્યારે કંઈ નથી આપી શકતો, પરંતુ એટલું તો કહું છું કે તામિલ ભાષામાં કોસ હાંકનારાઓ માટે પણ જે કાવ્યો છે, તેમાં કવિત્વ છે, એ અલૌકિક છે. સૂર્યે હજ્યો પણ ન હોય ત્યારે કોસ હંકાય છે. બાજરી, ઘઉં સર્વપર ઝાકળનાં મોતીઆં છે. ઝાડનાં પાંદડાં પર બાઝી રહેલું પાણી મોતીના દાણા જેવું છે. આ માણસો, આ કોસ હાંકનારાઓ કંઈ આવું આવું ગાય છે. હું જ્યારે કોચરખમાં રહેતો હતો ત્યારે કોસ હાંકનારને જોતો, સાંભળતો. પરંતુ તેના મ્હોમાં તો બિભત્સ શબ્દો હતા. આનું કારણ શું? આનો જવાબ હું અહીં બેઠેલા રા. નરસિંહરાવ પાસે તેમ જ આપણા પ્રમુખ સાહેબ પાસે માગું છું.

સાહિત્ય પરિપદને હું કહું છું કે આપણા કોસ હાંકનાર જેવાના મ્હોમાંથી અપશબ્દો કઢાવો અને નહિ તો આપણી અવનતિનું પાપ તમારે શિરે રહેશે. સાહિત્યના સેવકોને હું એમ પૂછું છું કે પ્રજાનો મોટો ભાગ કેવો છે અને તેવાને માટે તમે શું લખશો? સાહિત્ય પરિપદને હું એમ જ કહીશ કે તમારામાં જે ન્યુનતા છે તે કાઢો, કાઢો, કાઢો.

લુધને પુસ્તક લખવાનો વિચાર થયો અને વિચાર થયા પછી તેણે પુસ્તક પોતાનાં છોકરાઓ માટે લખ્યું. તેના છોકરાઓએ તો એ વાંચાને લાભ લીધો અને અત્યારના આપણા પુરૂષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો પણ આ વાંચી તેનો લાભ લઈ શકે છે. હું આપણા સાહિત્ય સેવકો પાસે આવું સાહિત્ય માગું છું. હું બાલુભટ્ટની કાદંબરી નથી માગતો પરંતુ તુલસીદાસનું રામાયણ માગું છું. કાદંબરી હંમેશાં રહેશે કે કેમ એ વિષે મને

શકા છે, પરંતુ તુલસીદાસનું આપેલું તો હમેશને માટે રહેવાનું છે અત્યારે તો સાહિત્યમાં આપણને ગટલી, ધી અને મધ મળવા દો, પછીથી આપણે તેમાં બદામ, પીસ્ટા વગેરે મેળવીશું અને દાદબરી જેવું કાર્ડ બનાવીશું -

ગુજરાતની રાકડી પ્રજા, માવૃદ્ધિવાળી પ્રજા અને જેની સંજ્ઞાનતાનો પાટો નથી, જે આટલી બધી બોળી છે, જે પ્રજાને ઈશ્વરમાં અખડ વિશ્વાસ છે એ પ્રજાને જે આગળ વધવું હોય તો સાહિત્ય સેવકોએ મળૂં, કોમ હાકનારાઓ અને એના બીજા - માટે પોતાના દાબો રચના જોઈએ, એવા માટે લખવું જોઈએ -

આપણી ડેબ સત્ય લખતી, સત્ય બોલતી અને સત્ય આચરતી થાય એ મારી અત કરણની પ્રાર્થના છે

વસંતની વધામણી.*

જે માયાણુ શખરોથી તમે અને આવકાર આપ્યો છે એથી મારું અત કરણ અત્યારે હડી લાગણીથી છનાઇ ગયું છે, દાણ કે હું જાણું છું કે તમે અને એક દિનિ અથવા લેખક તરીકે પૂરેપૂરી રીતે નથી પિંજાનતા તમે અને ખરા હૃદયથી ચાહો છો, મામા અનહદ વિશ્વાસ છૂં છો દાગણ કે તમે એમ ધારો છો કે અન્ય દેશોમાં આપણા દેશની કીર્તિ ફેલાવવાને કાર્ક પણુ કરવા હું સમર્થ થયો છું નિયતિ એવી છે કે તમારામાના ધણાખરાને હું મારા હવનમાં અગાઉ દિદિ મળ્યો પણુ નવી અને ફરી એકાદવાર મળવાનો સબન સરળોએ અત્યારે તો નથી આટલા માટે આ સમયે તમારી સર્વની મારા મિત્રો તર્જિ ગણના કરતા અને અત્યત આનંદ થાય છે જે રથજે મારે આવવાનો સંભન પણુ ન હોય એ રથજે આવી આટલો બધો રનેહ મપાદન કરવો એ તો, એક અણુમશે લાભ છે કાળના વહન માયે મારી શક્તિનો તમને સાચો પરિચય થાય અને એક વેળા દદામ એવું પણ જણાઇ આવે કે તમે તમારા પ્રેમભાવનું અને અતિથિસત્કારનું અપાને દાન કર્યું છે (નહિ, નહિ ના અનાજે) હું હને જઈ થયો છું એટલે માની લઉં છું કે આવો અનસર હું દદામ જોવા નહિ પામું

નના યુગ અત્યારે શરૂ થયેલો દિને છે આપણા અતનમાં - અત્યારે ઈતિની ઈતિઓ ઈતિની મહી છે આ ઈતિઓને આપણા વ્યવહારમાં પ્રત્યક્ષ જોવા આપણે અત્યારે ઈતિઓ છીએ અને આ ઈતિમાં જ આપણી અનેક આશાઓ વસી રહી છે

આપણને આપણી પોતાની જાત પ્રત્યે અવિશ્વાસ ઈતિ થાય એ ઈતિવા ચોખ્ય નથી અત્યારે હજુ આપણામાં આપણી શક્તિ પારખવાની ઈતિ છે અને આપણામાના કેટલાક મહાપુરુષોની મહત્તા વિશે આપણામાં માન અને વિશ્વાસની ખામી છે

* અમદાવાદમાં લાલ દરવાજા પાસે પૂજા મેદાનમાં તા ૩ થી એપ્રિલે કવિવર રવીંદ્રનાથ ટાગોરે સાહિત્ય પરિષદ તરફથી આજોલા ભાષણને સાર

અત્યારે તમે મને જે માન આપો છો તેનો સ્વીકાર કરતાં હું નવા યુગના ભાવને ઝીલું છું અને આપણા ભવિષ્ય માટે અનેક ઉજવળ આશાઓ સેવું છું.

શિશિર રૂતુની સમાપ્તિ પછી દક્ષિણ દિશાના પવનની લહરીઓ વર્ષા રૂતુની વધામણી આપે છે ત્યારે આંગાની ગળો અમંગળ્ય મોરચી લચી રહે છે અને તેમાંનો ધણો મોર ખરીતે ધૂળમાં જ મળી જાય છે; તો પણ ખરૂં રહસ્ય તો એ છે કે વર્ષા રૂતુ આવે છે અને જીવનતત્વની રસરેલ જામે તે વખતે કુદરત આટલી દડાઉ તો રહેજે જ થઈ શકે છે.

મારે વિષે મત બાંધવામાં અને મને માન આપવામાં તમે અવિચારી બન્યા હશે અને મારા ભાવના ધણાખરા આવિર્ભાવ તો ભુસાર્ધ પણ જશે અને દાળ સાગરમાં ગુમ થઈ જશે પણ ખરૂં રહસ્ય તો એ જ છે કે આપણા પ્રજા જીવનમાં અત્યારે વર્ષા રૂતુનો અવતાર થયો છે અને આપણે પણ અત્યારે તેનો જ દિસવ ઉજવી રહ્યા છીએ.

આધુનિક સમયનું ગુજરાતી સાહિત્ય

અને

તે ઉપરથી ઉપજતા વિચાર.

(ભાષણ કર્તા, — કેબશર અરદેશર ખાલા.)

આજનો વિષય ‘ આધુનિક સમયનું ગુજરાતી સાહિત્ય અને તે ઉપરથી ઉપજતા વિચાર ’ એ છે. મારે આરંભમાં જ કહેવું જોઈએ કે હું સાક્ષર હોવાનો દાવો કરતો નથી, કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં મેં કોઈ નવી શોધખોળ કરી નથી, કે મહાકવિ પ્રેમ નદનાં ગુમ થયેલા નાટકો મને હાથ લાગ્યાં છે એમ કહેવાને હું અધિકારી થયો નથી. આગલી સાહિત્ય પરિષદમાં ધણું વિદ્વાન સત્તારીઓ અને સદ્ગુણસ્થોએ ગુજરાતી સાહિત્યના ગુદા ગુદા અંગો પર બહુ સરી રીતે માનનીય વિચારો દર્શાવ્યા છે. તેનાથી આપ સર્વ અજ્ઞાત હો એમ માની લેતો પણ નથી. પરંતુ આ વિષય પરત્વે એક પારસીના દરિયિન્દુથી જે જે વિચારો મારા મનમાં ઉદ્ભવે છે, તે આપની સમક્ષ મૂકવાની હું રજા લઉં છું.

સાહિત્યને પ્રજાજીવન સાથે નિષ્ઠ મંબંધ છે. કોઈ દેશની પ્રજાની જેવી સ્થિતિ તેવું તેનું સાહિત્ય હોય છે, અને જેવું સમાજનું સાહિત્ય તેવી તેની સ્થિતિ હોય છે એ તો નિર્વિવાદ છે. લોકોના આચારવિચારો, લાગણીઓ, અભિલાષાઓ સાહિત્ય મારફતે પ્રકટ થાય છે. સાહિત્યને આગ જમાનાની આંસીનું રૂપ આપીએ તો તે અવાસ્તવિક નહિ મનાય. યુરોપમાં અમુક અમુક શતકોમાં દેશના ઉત્ખાદી, બળવાન તથા પ્રતિભાશીલ લેખકોએ દેશની સ્થિતિ કેવી રીતે ફેરવી નાખી હતી, તે યુરોપના ઇતિહાસ પરથી આપણને સ્પષ્ટ માલમ પડે છે.

માહિત્યના મુખ્ય અંગ પદ્ય, અને ગદ્યપદ્ય કે નાટક છે

ગુજરાતી ભાષાના પદ્ય સાહિત્યના ફેટલાક યુગ પાડી રાખ્યો તેમ છે

પ્રાચીન કવિઓમાં પ્રથમ યુગમાં ગુજરાતના આદિ કવિ નરસિંહ મહેતા, મીરાનાથ, અને ભાલણુનો સમાવેશ કરી શકાય લગભગ ૫૦૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયલા પ્રેમભક્તિમાં તત્વીન ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતાના પ્રભાવીઆ અને પદ આજે પણ હિંદુ ભાષાઓમાં ચેરવેગે ગાવાય છે એજ સમયમાં થઈ ગએલા મીરાનાથના પદ પણ ઠેરઠેર ગવાય છે, અને લગભગ આશ્ચર્ય જેવું એ છે કે ત્યારપછી અઢાપિ પર્યંત એટલે પાંચમો વર્ષ સુધીમાં એક પણ ગુજરાતી સ્ત્રીએ મીરાનાથની પેઠે કવિ તરીકે ધ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી નથી અર્થાત્ કોઈ સ્ત્રીએ એવા કાવ્યો ગ્રન્થા નવી કે તેને ઉત્તમ કવિની ઉપમા આપી શકાય આનું કારણ શું હતું? સ્ત્રીઓમાં કવિતા સાહિત્યની ખીલવટ બહુ ઓછી હતી ગઈ હતી, અને તેમ હોય તો શા કારણથી એનો ઉત્તર ખોળી કાઢવા જેવો છે કદાચ સમાર રિવાજોનો પ્રવાહ ખીણ દિવામાં ફર્યો એ પણ એક કારણ હોઈ શકે

આરબની કવિતાનો પ્રાચીન સૂર ભક્તિ હતો ધર્મના વિષયો લઈ તેના પર ભક્તિ સ્વરૂપની કવિતા રચાતી

બીજો યુગ.

મહાકવિ પ્રેમાનંદ, અખો અને સામળને બીજા યુગમાં મૂકી શકાય ગુજરાતી ભાષાને દીપાવું નહિ ત્યાંસુધી પાનડી ન પહેળી કે એના સ્વરૂપની બીજી કોઈ પ્રતિભા સેના આ વીસમી સદીમાં ગુજરાતમાં કોઈ ગુજરાતી ભાષાભિમાની હતો કે કેમ એ ચકાસવું છે

પ્રેમાનંદના વખતથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉજ્જવળ પાનાની રાશિઆત થઈ છે નવા-ખ્યાન જેવું ઉચ્ચ પ્રતિભુ લાગુ કાવ્ય લખનાર આજે ગુજરાતમાં ફેટલા સભવે છે, અને હોય તો કીર્તિ, દ્રવ્યલોભ અને મત્તા લોભના મોહમાં આજે આપણે એટલા બધા તદ્દનીન થઈ ગયા છીએ કે તેના કાવ્ય ગ્રન્થવાની જોઈતી નિરતિ પણ ન મળે પ્રેમાનંદ એક મોટું શિષ્યમંડળ જમાવ્યું હતું, તેમાં ફેટલીક સ્ત્રીઓ પણ હતી વળી તેમાં ફેટલાક પાગસીઓ પણ હતા એમ માન્ય થઈ છે એમના વખતમાં એક પાગમી કવિ મોજેદ ઉત્તમ પેશુતન નામનો થઈ ગયો છે તેણે તે વેળાની ગુદ ગુજરાતીમાં કવિવર પ્રેમાનંદ વાપરેલા કાળમાં ધરાની તવારીખગાથી એક આખ્યાન લખ્યું છે માત્ર મમળના માત્રાએ એમની પેર શિષ્યમંડળ જમાવી ગુજરાતી ભાષાની ઉત્તિ કરી જોઈએ હાન આગળના વેગ પર ગણી શકાય એટલાજ ખરખર સાહિત્યપ્રેમી સાક્ષે છે તેમની પછી એમનું કામ ઉપાડી લેવાને બીજા તેવા ઉપન થઈ શકે કે કેમ તે એક સવાલ છે પરંતુ અત્યારથી તેમનું એક શિષ્યમંડળ હોય તો તેમનું લાભ આગળ ચનારી રાખાય

ત્રીજો યુગ

આ યુગનો અધિષ્ઠાતા કવિ ત્યાં આમ છે તે કવિ પ્રેમાનંદ દરનો એક પદ આગળ છે એણે સગીન કાવ્યો રચ્યા છે, અને તેથીજ એના યુગનો એ નેતા છે જો કે એણે ખૂબ યથો ગુજરાતીમાં અને દિલ્હીમાં લખ્યા છે, તોપણ આજે એની ફેટલીક મળી છે અને ફેટલાક પદો આતિ લોભપ્રિય છે, પરંતુ નવોત્પત્તિ વાત એ છે કે જમણા જમણાએ પ્રતિનાં સગીન મનો મિત્ર ગાયા

હવે આપણે મધ્યકાલીન કવિઓ ઉપર આવીએ. જુના અને આધુનિક સમયના કવિ-ઓને જોડનારી કડીઓ તરીકે દલપતરામ, નર્મદાશંકર અને પારસીઓમાં બહેરામજી મલ-ખારી મૂકી શકાય. દલપતરામ અને નર્મદાશંકરના વખતમાં ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ ઝડપથી થવા માંડ્યો. દલપતરામ પ્રાચીનને વધારે મળતા આવે છે, એમના ઉપર હિંદી સાહિત્યની વધારે અસર છે, અને આ બીના રાજેશ્રી દેરાસરીએ થોડા વખત ઉપર જ પ્રેમાભાઈ હોલમાં દલપતરામ ઉપર એક મુલાપિતે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, સારે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી આપી હતી. પરંતુ ખેદ સાથે કહેવું પડે છે કે દલપતરામની શૈલી હાલ બંધ પડી ગઈ છે. એ શૈલી મહેલી અને સભારંજની છે. સામાન્ય લોકસમૂહ પર અસર કરવાને, તેમના કવિતા પર પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવાને એવી કવિતાની બહુ જરૂર છે. હમણા જે ભાષા પ્રકારની થોડી-કવિતાઓ રચાય છે, અને જેના ઉપર પાશ્ચાત્ય કવિઓની ઘણી અસર માલમ પડે છે, તે વાંચવાનો શોખ ઉત્પન્ન કરવાને આ શૈલી પ્રથમ પગથીઉ ગણી શકાય.

નર્મદાશંકરે સ્વદેશભક્તિને માટે ગુજરાતમાં નવું જ ચેતન આપ્યું. ત્યારપછી દેશમાં રાજદારી બાંધતોમાં બહુ ચળવળ વ્યાપી રહ્યાથી સ્વદેશ પ્રીતિના કાવ્યોનો જન્મ આવે થતો જાય છે. નર્મદાશંકરની પ્રવૃત્તિ બહુ વિશાળ હતી. એમણે જે જે નવું જોયું, અને બીજા ભાષાઓમાં વાંચ્યું તે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે. આજના સમયમાં બીજાઓ એનાં કરતાં વધારે જોતા હશે અને વાંચતા પણ હશે, પણ તેમના વાચનનો લાભ ગુજરાતીઓને ઝાઝો મળતો નથી.

મલખારીની પ્રવૃત્તિ પણ અનેક દિશામાં હતી. સુરતના વતની હોવાથી કવિ નર્મદાશંકરની છાયા એમના ઉપર સારી રીતે પડી હતી. લેખક, સંસારમુધારક, રાજનીતિજ્ઞ, અને કવિ તરીકે એમણે સાદું નામ કાઢ્યું છે. સ્વદેશભક્તિના એમનાં કાવ્યોમાં ‘આપ મરે બિન સ્વર્ગ ન જાય’ અને ‘ગુજરાતનું ભાવી ગૌરવ’ મુખ્ય છે. સંસાર મુધારાનાં કાવ્યોમાં ‘પ્રાચીન અને અર્વાચીન હિંદુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ,’ ‘બાળલગ્નથી પડતાં દુઃખ’ વગેરે વાંચવા યોગ્ય તેમજ ઓછક છે.

આધુનિક કવિઓ.

આધુનિક સમયમાં કાવ્યો તો બહુ રચાય છે, પણ કવિઓ થોડાજ છે. લાંબા કાવ્યોનો સમય હવે સમૂળગો ગયો હોય એમ લાગે છે. કેટલીક છૂટક કવિતા ઘણી સારી નજરે પડે છે, પરંતુ એક સાક્ષર મહાશયે થોડાક વખત પર કહ્યું હતું તેમ “કેટલીક અમોઝ મોતીના દાણા જેવી છે, પણ છુટા દાણા ગુમ થઈ જવાનો અર્થાત કચરા તળે દબાઈ રહેવાનો સંભવ છે.”

આધુનિક સમયના કવિઓ પર પશ્ચિમના કવિઓની અસર માલમ પડે છે. આજના કવિઓમાં રાજેશ્રી નરસિંહરાવને શિરોમણી તરીકે ગણી શકાય. એમનાં કાવ્યોની અન્યથા-વળીમાં ‘સ્મરણ સંહેતા’ અને ‘નૂપુર ઝંકાર’ ને વાંચી રીતે ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થયેલું છે. આધુનિક અન્ય કવિઓમાં કલાપી તથા બાલાશંકર છે, જેમણે ગુજરાતીમાં ગઝલનું સાહિત્ય દાખલ કર્યું છે. બીજા રા. કાન્ત, રા. નાનાલાલ, રા. લલિત અને પારસીઓમાં મિ. બજરદાર છે; આ સંઘાનાં કાવ્યો પ્રશંસા પામ્યાં છે, અને હોસથી ગુજરાતીઓમાં

વચાવ છે ખગદ્દારના કાવ્યોમા હિંદુમાઘજોના જેવી જ ઝડઝમ, કામકામ નજરે પડે છે, એના કાવ્યો વિશેષ કરીને અવેશ પ્રીતિના પ્રશ્ન સા પામ્યા છે

કવિ નાનાલાલે એક નવીન રીતી ઉત્પન્ન કરી છે જેને Blank Verse કહે છે એને માટે ખાળ સાક્ષરો જેના કે પ્રો ખગવંતરાય, તનમુખગમ અને ખીગજોએ ઘણી મીમામા કરી છે એ નૈલીમા લખનાગજો કળીભૂત થયા છે કે કેમ તે અત્યારે કહી શકાય તેમ નથી પરંતુ એમ્હુ તો નિર્નિવાદ છે કે પદ્ય અને ગદ્યને સાધનારી એક કહી Cભી થઈ છે, અને તેની જરૂર પણ છે આપણા ખીલતા ગુજરાતી સાહિત્યની ઉન્નતિને આ પ્રયોગ હાનિકર્તા છે કે કેમ, આધુનિક સમયના Cરતા લેખ આવા પ્રયોગો કરે તો સાહિત્યને ઘોઘ પહોચશે કે કેમ, એ તો કેટલોક સમય વીત્યા બાદ જ જાણી શકાશે

હાન હિંદુઓમા અને કેટલીક વખત પાગ્સીઓ અને મુસનમાતોમા ગુજરાતી કવિતા રચના ઘણા પ્રયત્નો થાય છે પાગ્સીઓ બાલુષા એક જ કારસી છદ-તકાકમ-મા કવિતા ગ્યે છે કેટલાકના પ્રયત્ન સજળ થયા છે, પરંતુ મોટે ભાગે તો અફળ જ છે

સા ત મમયમા મોટે ભાગે કવિતા તરફ અભાવ જોવામા આવે છે લોડ મેકાલે કહે છે કે જેમ જેમ ડોઈ દેશ સુધારા-વધારામા આગળ વધે છે, જેમ જેમ વિગાનની શોધ થતી જાય છે, તેમ તેમ જનમમાજ કવિતા તરફ ખેલક થતો જાય છે હમણાં ઝગાડ, ક્રાન્સ અને અમેરિકામા તેવી જ નિયતિ દિગ્ગોચર થાય છે તેવી જ પરિસ્થિતિ ગુજરાતમા પણ છે એમ કહી શકાય ગુજરાતના 'મોટા ભાગને દરિયા કાઠા લાગેલા હાવાથી આપણા લોખ્ખ લક્ષ વેપાર તરફ અને કન્ય પ્રાપ્ત કરવા તરફ લાગેલું છે, તેથી કવિતા તનુને પ્રેમ ઓઠો થતો જાય છે, અને જશે ત્યારે અને 'મોટે શુ કરવું' એક ઉપાય છે, અને તે એ કે પ્રાચીન કવિઓનો, પ્રાચીન સાહિત્યનો સંગ અભ્યાસ કરવો 'અને' કરાવવો જે પ્રમાણે રા કેવલલાય ધુને ભાલાળી કાદમ્બરીનું સુશોધન કરી 'વિદ્વાતબરી વ્યુત્પત્તિ, વ્યાકરણ ગોરેના પ્રશ્નો ઉપર ઉત્તમ પ્રકાર પાડ્યો છે, તેજ પ્રકારના પુસ્તકો ઉત્પન્ન થયા જોઈએ, અને તેનો અભ્યાસ થવો જોઈએ પ્રાચીન માહિત્યના અભ્યાસમા જેક નિલેપ નડે છે અમારી પ્રેમચદ ગયચદ ટ્રેનિંગ કોલેજમા ૫ વર્ષ ઉપર પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે પ્રાચીન કવિઓના ગ્રંથોનો અમુક ભાગ ચાલતો હતો તે પુસ્તકો છૂટા છાપેલા નહિ મળવાથી વિદ્યાર્થીઓ હાથે આખું પુસ્તક ઉતારી લેતા હતા અને પછી તેનો અભ્યાસ કરતા હતા આ રીત ઇંગ્લાન્ડેગ ન હોવાથી મધ્ય કરવામા આવી હતી, અને ખીજા છાપેલા પુસ્તકો દાખલ કર્યા હતા અમારી સરથામા ચાનુ, સાવ માટે નર્મગદ્ય અને નવવરામનું નર્મદચરિત્ર પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે ચવાવવાનો અમે ત્રિચાર કયો, પરંતુ નર્મગદ્ય કે આખી નનલ ગયાવલિ પણ જનરમાં ન મળી શકવાથી તે બંને ચકતા મુખવા પડ્યા અને માટે ગુજરાત વનોમુલર સોસાઈટીને એક વિનંતિ કરી શકાય પ્રાચીન ગુપ્તમિદ્ધ કવિઓના કાવ્યો જટક છટક ગ્લાનના, અને જેમ અગ્રેજી જટક કાવ્યો અંગે ગદ્યમાહિત્ય બે ત્રણ પેનિની કિમતે મળે છે તેમ ત્રણચાર આનાની કિમતે વેચવા

ગત.

આટલું પદ્ય વિશે જોવાયા પડી હવે આપણે ગદ્ય જે માહિત્ય ખીજું અગ છે તેના ઉપર આવીશું ગદ્ય સાહિત્યના ઘણા વિભાગ પડી શકે છે

૧ નિર્બંધ શૈલીનું સાહિત્ય:—

(અ) નર્મગદ્ય.

(વ) નવલરામનાં અવલોકનો અને ઇતિહાસ.

નવલરામની શૈલી અત્યુત્તમ છે. આધુનિક સમયમાં દરેક ધંધામાં કામનાં બોલો અને બીજી ઉપાધિઓ ઘણી હોય છે, તેથી સમય-સંકોચને લીધે ઝટ સમજી શકાય અને શિષ્ટ વર્ગને પણ રૂચિ કર થાય એવી સરળ સંસ્કારી ભાષા અને શૈલી તો ગુજરાતના ત્રણ નામીયા સાક્ષરોની જ માલમ પડે છે:—નર્મદાશંકર, નવલરામ, અને નંદશંકર તુલનશંકર. એ શૈલીનું અનુકરણ કરવાની ઘણી જરૂર છે. અવલોકનને માટે કોઈ પણ પુસ્તકના પહેલાં ગુણ અને પછી દોષ વિનયથી દર્શાવવા, અને દોષ દૂર કરવાના ઉપાયો સૂચવવા. તેના અધિષ્ઠાતા તો નવલરામ જ છે. એમના પછી અવલોકનનું સાહિત્ય તો લગભગ બંધ પડ્યું છે. હાલના સમયમાં આવા અવલોકનકારો હોય તો નવલકથા અને બીજાં જે હલકું સાહિત્ય ઢગલાખંધ બજારમાં જોવામાં આવે છે તેમાંથી ક્યાંને તિલાંજલી આપવી અને ક્યું સ્વીકારવું, તે માટે તેઓ માર્ગદર્શક થઈ પડે. આવા અવલોકનોથી ક્યારે દયાઈ રહે છે અને ખરાં મોતી તરી આવે છે.

(ક) મનઃગુપ્તરામનાં લખાણો સારાં છે, પરંતુ પારસીઓ એની સંસ્કૃતમય શૈલીને લીધે તે તરફ ઝાંખી નજર પણ નાખતા નથી. હિંદુભાઈઓમાં બધાજ સંસ્કૃત જાણતા નથી, એટલે ગુજરાતી હિંદુઓના મોટા ભાગને, વિશેષ કરીને સ્ત્રીઓને તો અગ્રચિદ્દર જ હશે એમ માઈ માનવું છે.

(જ) મણિલાલ નંદુભાઈના જેવી જુસ્સાભરી તર્કસિદ્ધિ શૈલી બહુજ થોડામાં જોવામાં આવે છે.

(ગ) તર્કસિદ્ધિ શૈલીમાં સ્વર્ગસ્થ મણિલાલ પછી હમણાં રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકરને મૂકી શકાય. એમનું ‘નિવૃત્તિ વિનોદ’ વાજળી રીતે પ્રશસા પામ્યું છે.

(ચ) પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવની શૈલી મધુર અને ભાષા ગભીર અને બહુધા સરળ છે.

૨ નવલકથાનું સાહિત્ય:—

આ સાહિત્ય હમણાં હીક બેઠાયું છે. નવલકથાકારોમાં સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામ અને રા. કનૈયાલાલ સુનશી પ્રથમ પદ ભોગવે છે. વર્તમાન પત્રોમાં પણ નવલકથાને સ્થાન મળ્યું છે. નવલકથાઓ બહુધા અંગ્રેજી કે બંગાળીમાંથી ભાષાન્તરો કે અનુવાદો જ હોય છે. સરસ્વતી અંદમા જેમ સ્વ. ગોવર્ધનરામે, ઉપામા જેમ રા. નાનાલાલે, અને રા. કનૈયાલાલ સુનશીએ એમની કથાઓમાં નૂતન સૃષ્ટિઓ પેદા કરી છે તેવી સ્વતંત્ર સર્જનની નવલકથાઓ દૃષ્ટિ-ગોચર થતી નથી. હાલની નવલકથાઓમાં નૂતન સૃષ્ટિઓની ન્યુનતા છે. તે બહુધા પાશ્ચાત્ય દેશોની રહેણીકરણને અનુસરતી, અનુવાદ રૂપે જ હોય છે.

સ્વર્ગસ્થ મહીપતરામની ‘સિદ્ધરાજ જેસંગ’ અને ‘વનરાજ આવડો’ તેમજ રા. બ. હરગોવિંદદાસ દારકાંદાસ કાંટાવાળાની ‘એ બોલેતો’ અને ‘અંધેર નગરીનું ગર્ધવસેન’ જેવી સાધારણ લોકભોગ્ય નવલકથાનું સાહિત્ય તો ધીમે ધીમે નાશ પામતું જાય છે. હાલ બજારમાં હલકા પ્રકારની નવલકથાઓ ઉનાળાની માખીઓની પેઠે ઢગલાખંધ માલમ પડે છે,

અને તેનું વેચાણ બહુ થાય છે. આવી કડીને લોકના આચારવિચાર બગડે તેમાં નવાઈ નથી. આનો એક જ ધ્વજાંજલ મેં ઉપર સૂચ્યો છે તે છે નવયગમ જેના ઉત્તમ પ્રતિના અન્યોત્તરોગ હોય તો આના હલકા પ્રમથના સાહિત્ય ત ૬ ને જનસમાજનો પ્રેમ અત્યાગ પુષ્કળ છે, તે ખરી દિશામાં વાળી ગયાય.

પારસી ગદ્ય સાહિત્ય

પારસીઓએ આ સાહિત્યના અગમ સામે પ્રવેશ કર્યો છે તેમણે પણ ભાષાતરો તેમજ પારસી સંસારને અનુભવતા અનુભવો જ કર્યા છે. આ પ્રમથે પારસીઓની ભાષા અને તેમના સાહિત્ય વિષે જે બોલ્યો તેના અગ્રણી નહિ ગણ્યો. પારસીઓ ગુજરાતમાં આવી વચ્ચાને લગભગ એક હજાર અને બસે વર્સ થયા છે. આ પોતાના માહસ, હિંમત, અને ઉદ્યોગ કરેરે ગુણોને લીધે આ દેશના સુધાગર મધાગમમાં અગ્ર ભાગ લઈ હિંદુસ્થાનની અનેક સેવા બજાવી છે. પરંતુ આ બાબત ખેડ સાથે કમ્યુન કરવી પડે છે તેઓએ ભાષાશુદ્ધિમાં જોઈએ તેવો સુધારો કર્યો નથી. આમાં ટેટલીક વ્યાભાવિક મુશ્કેલીઓ છે, તે આપની સમક્ષ દુકામાં મળી કરીશ.

પ્રથમ પા મીઓ ગુજરાતમાં ગામડાઓમાં જોતી આ નાનકે વેપારના ઉદ્યોગમાં પડેલા હોનારી વ્યાભાવિક રીતે હિંદુઓના નીચના વર્ગોના મમાગમમાં આન્યા, અને અશિક્ષિત વર્ગોમાં બોલાતી ભાષા પારસીઓએ મહત્ત્વ કરી. આજે પણ ગુજરાતી ભાષામાં ઝાઝા બેદ જોવામાં આવેલો નથી નામદાર અંગ્રેજ સમયનો અમલ શરૂ થતા પારસીઓએ ક્ષામી કવિતાઓના વિરોધથી શીરડીના શાહનામાંથી પોતાના પૂર્વજોની કીર્તિનાં ગાન ગુજરાતીમાં કરવા માહ્યા, વ્યાભાવિક રીતે પારસી ભાષાના સમયોનો છૂટથી એ સેખકાએ ઉપયોગ કર્યો, અને ગુજરાતી બોલી તો વડપરગની ચાલતી આવેલી તેજ રહી. ગુજરાતી ભાષામાં પારસીઓએ જે આ અનિર્દેશ પરિણામ આપ્યું છે, તે અનિર્વાર્ય સંજોગોને લીધે જ છે. પારસીઓમાં વાચનનો રોષ મારો હોવાથી લીધે આ જાતના સાહિત્યને ઉત્તેજન મળ્યું. આજે પણ પારસી ધર્મમાં બોલાતી ભાષા બહુવા અશુદ્ધ જ હોય છે નિશાએ બહુતા પારસી છાંદોગ જેટલા કલાક રજામાં બસે છે, તેમજો વખત જ તેમના પર શુદ્ધ ભાષાના સંસ્કાર પડે છે, અને પારસી ધર્મ જાણ છે કે તમને તે સંસ્કાર ભુમાઈ જાય છે,

આધુનિક સમયમાં વર્તમાનપત્રો, ભાષાશુદ્ધિ અને સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિના મનુષ્ય કાન્ય છે, પરંતુ દૈનિક વર્તમાનપત્રોની પરેય પણ પારસીઓએ જ કરી અને આ ધર્મ માન્યરણ કેળવણી પામેલા પારસીઓએ વીમર્યો તેઓએ પોતાના સેઓમાં પોતાની ધર્મ ગથ્યુ ભાષાનો જ ઉપયોગ કર્યો તેની માથે પારસીઓનો વાચનનો રોષ તમ કરવાના હેતુથી અંગ્રેજી પરથી ધણી વાતાઓ, નવવક્યાઓ, અને ખીનુ સાહિત્ય ઉદભવ્યું તે પણ પારસી ગુજરાતીમાં જ થયું.

હિંદુભાષાઓના મૂળ મરો, ધર્મના પુસ્તકો મંદૂનમ લખાએલા હોવાથી તેનાં ભાષાન્તરો ગુજરાતી સાક્ષરાએ કરના છે, અને ધર્મના નાનપણથીજ શુદ્ધ ગુજરાતીના મમાર હિંદુ બાળકો ઉપર પડે છે, એટલેજ નહિ પણ નાનપણથીજ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં લખાએલા મરો વાચવાની તેમને ઝા પડે છે તેથીજ રીતે ધર્મના આ ખી ૧ ઉપરો આ બાબતો

શુદ્ધ ગુજરાતીમાંજ તેમના કાન પર પડે છે. આજે હિંદુ સ્ત્રીઓ ને કુમારિકાઓ મળરકામાં નરસિંહ મહેતાના પ્રભાતીઆં ગાય છે, તે તેમને મન રંગત અને રમુજ થઈ પડી છે. તેમજ સીમત વખતે પ્રેમાનંદનુ મામેઈ હોંસથી ગવાય છે. એવ મહીનામાં પ્રેમાનંદનું ઓખાહરણ ગવાય છે. આ સધળાંમાં કાંઈક ધાર્મિક વૃત્તિના અંશ ભળેલો હોય છે, એટલે તેના સંસ્કાર ઉછરતાં બાળકો પર સચોટ પડે છે. પારસીઓની રિથિતિ એથી ઉલટીજ છે. અમારાં ધર્મપુસ્તકો ગુજરાતીમાં લખાએલાં નથી તેમજ અમારા ધર્મગુરુઓ જેમ એક બ્રાહ્મણ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં પોતાના વિચારો દર્શાવી શકે છે, તેમ તેઓ કરી શકતા નથી.

જાણીતા પારસી કવિ મિ. ખળરદાર એક ઠેકાણે લખે છે કે ‘મુંબઈમાં હિંદુ વિદ્યા-નેતે હાથે લખાતાં બે ચાર રોજાંદા વર્તમાનપત્રો ચાલુ થાય અને શુદ્ધ પણ સાદી ગુજરાતીમાં તેમના લેખો લખાય તો પારસી ગુજરાતીના જે અનિષ્ટ વર્ગ પડ્યો છે તે ધીરે ધીરે નિર્મળ થતો જશે, અને કાળક્રમે મિષ્ટતા અને પ્રૈદત્તાના તમામ અંશ ધારણ કરતી એકજ શુદ્ધ અને સુંદર ગુજરાતી ભાષા જગાડી રહેશે, અને હિંદુઓ અને પારસીઓ એ એકજ અમૃતઝરામાંથી પાન કરી કરાવીને કૃતાર્થ થશે.’

આજની રિથિતિ.

આગળ પારસીઓ જે ગુજરાતી લખતા હતા, અને આજે જે લખે છે, તેમાં ઘણા ફેર પડ્યો છે. ૪૦ સં ૧૮૧૨ માં ગુજરાતીમાં બલકે કોષપણુ દેશી ભાષામાં પહેલ વહેલું છાપખાતું મુંબઈમાં કાઢનાર ફરદુનજી મઝબાન હતા. તેમાં પ્રથમ તો ૫૬૫ ચોપડીઓજ છપાતી હતી. તેમણે ઈ. સ. ૧૮૧૪ માં સંવત ૧૮૭૧ ની સાલનું ગુજરાતી પંચાંગ કાઢ્યું, તેની કિંમત રૂ. ૨-૦-૦ હતી. આજે તેવાં પંચાંગ બે આને વેચાય છે. સને ૧૮૧૮ માં એક અંગ્રેજી મિશનરીએ બંગાળી છાપું પ્રકટ કરવું શરૂ કર્યું, અને ૧૮૨૨ મા ફરદુનજીએ અઠવાડિક ‘મુંબઈ સમાચાર’ પહેલવહેલું કાઢ્યું. તે વખતે પારસીઓ જે ભાષા વાપરતા હતા તેની અને આજની ભાષા વચ્ચે મુકાબલો કર્યાથી આપણને સહેજ સમજાશે કે હમણા પારસીઓ ભાષાશુદ્ધિ, વાક્યરચના તથા વ્યાકરણને માટે ઘણી કાળજી રાખે છે. તારીખ ૮ મી જુલાઈ ૧૮૨૨ ને રોજ ‘મુંબઈ સમાચાર’ માં એક લખાણ છે, તે અહીંઆ આપની સમક્ષ વાંચી સંભળાવીશ:—

“શરવે ગુજરાતી વાંચનારા શેઠ લોકોની શેવામાં શેવક ફરદુનજી મોખેદ મરજમાનજી અરજ અને જાહેર અને જાણીતું કરે છે જે એ શેવકે ગુજરાતી ભાષા મધે એક અઠવાડીઆનું (નીંદજ પેપર) એટલે અઠવાડીઆનાં શમાચાર છાપવા ઠેડવેલ છે તે તારીખ ૧ લી આવતા જુલાઈ મહીનાની, સંવત ૧૮૭૮ નાં આખાડ શુદી ૧૨ ને શોમવારને દંનથી પહેલું શ્રી મુમયજના શમાચારનું પતર પરેશ મધેથી એટલે જે છાપાનાં ઇઅંતર મધેથી બાહેર પડશે.

“અને તેહવાર પછે ચોખુંણુ પરથવીના દેશાવરોનાં શમાચારો તથા શધેશાવો તથા હોણીઓ જે કાઈ અંગરેજ બાહદોરની વેલાએતની તથા શ્રી હીનદોશતાંનનાં દેશો જેહવા કે કલકતું તથા મધરાજ તથા શેલાન તથા મુમયજનાં અંગરેજ શમાચાર મધે છપાએલું હશે તે મધેથી જે કાઈ આપણું લોકોને કામ એવી તેહવી વારતાવો હશે તે ગુજરાતી ભાષામો છપાશે. અને વલી તે શાયે શારા ચાલચલણની અને શુધે મારગે ચાલવાની લોકોનું મનપતી

જે તેદવી શારી મહાભાગત શીખામળો જે કાંઈ વીદિઆવાન પડીત લોકોની કાગથી તથા અગરેજી પુતતમેઆ કેદવી છે તે તથા મોહોટા વાહોચેને લાખા દેશવગેથી આવવા તથા જવાની ખમર તથા અગરેજ આહોરનાં ગજદોઆને તાએબેના અગરેજ અમલદારે તથા કાગુનો તથા લશ્મરી ઝમેનદરે તથા ખીજ મોટા આદમીઓ શ્રી મુમમર્ન મધે આવશે તથા શ્રી મુમમર્નથી હજેક ગેશવર જશે તેદની ખમર તથા તે લોકોના મજ્જુના સધેશવો તથા જે કાંઈ દેશવગથી આહતીઆવો તથા શ્રી (મુમમર્નના શમાચાર) પનગનાં લેનાગવો જે કાંઈ દેશવગેના સધેશવો તથા વરતઆનો ગુજગતી મધે લખશે તે મોટી જે કાંઈ છાપના જોગ હશે તે તથા જે કાંઈ નવી નવાઈ તથા અચગત બરેડી તથા બેદ બેડી વાગતાઓ તથા દોહરા, ચોપાઈ તથા કવેતો જે કાંઈ પુછનકામે કવેનગેના લખેવા હશે તે તથા જે કાંઈ કોઈ કવેશર નના ગુજગતીઓ બનાવીને મોદલશે તે મધેથી જે કાંઈ છાપના જોગ હશે તે તથા મન વેહેવારની ચુટી કાઢવી વાગતાવો તથા ગનેઆન બેડી વારતાવો તથા વીદિઆનુ અબુનણુ તથા ધણીખરી અગન દગેને વેપારીઓને કામ લાગે તેદવી વણજ વેપારની બાબતો તથા બજારની જીનરોનો આલતો ભાવ અને એ વગેરે બીજી કેટલીએક બાબતો એ શ્રી મુમમર્નના શમાચાર મધે છપાએઆ હશે તે શરૂવેનુ માન છપાએઆથી જણાશે અને વધી કોઈ મેલા અગરેજ તથા કાગથી તથા અગળી બાપા મરે પજુ કાંઈ થોડું એ છાપવા જોગ હશે તે પણ છાપશે ”

૧૮૩૨ માં આ અદવાડિક પત્રને દૈનિકાકાંડવી નાખ્યું હતું, અને તે આજે પણ હયાત છે. આજના દૈનિક વર્તમાનપત્રો અને ચોપાનીઆઓની બાબા જોશો તો તેને ધણું ખડ શુદ્ધ અને સરકારી કરવાને ધણા પ્રયત્નો થયા છે અને થાય છે. આજ પ્રમાણે સતન પ્રયત્ન ચાલુ રહેશે તો આપણને આશા રહે છે કે ભવિષ્યમાં સર્વ ગુજરાતીઓ-હિંદુ અને પારસીઓ-એજ સિદ્ધ ગુજરાતી બાબા વાપરના થશે.

૩ સર્વાનુ સાહિત્ય.

(અ) ક્યાપીના કેટલાક સર્વાર છે, પરંતુ તેમાં વતન સ્થિતિઓને અભાવ જોવામા આવે છે.

(ક) બીજી લેન્ડોગના કાપનિ સર્વારો બાબાન્તર છે એથી ગુજગતી સાહિત્યમાં સાગે હિમેરો થયો છે એમ કદી સમય, પરંતુ આ પ્રમાણુ સાહિત્ય વધુ બેગવાની જરૂર છે.

૪ જીવનચરિતનું સાહિત્ય

આ વિભાગ પત્રને બહુ પ્રયાસોની જરૂર છે. આપણા દેશના મહા પુરોના જીવન ચરિત લખાય અને વચાય તો હિંદુતી ઓવાદ હવે બહુ સારી અમર થાય જોન મોર લીએ ગોરજનુ જીવનશતાવ લખ્યું છે તેમજ બોમ્બેરે ડા જોનમનનુ લખ્યું છે એ દન અને કૃતીએ અવતર રીતે લખાયતુ ગુજગતીમા એક પણ જીવનચરિત નથી. ગુજગત વનાકાગર સોસાહિત અને મનુ સાહિત્યવર્ધન મથાલકને આ જાગત માન રિગમિ દગી સમય.

૫ બાળ સાહિત્ય

નાનાં બાળના વાંની અને તમજ શરૂ એવા નાના અવસ્થામાં, કુદી બોપદાસ વાનાઓ, કવિતાઓ વગેરેને માટે આજકાલ નો પ્રયત્નો થાય છે, આ એ સાહિત્યમા વધુ નિખાગની જરૂર છે. પુસ્તકો સમિત પણ તેવાં લખે, જેથી વધારે મન પડે.

૬ શિક્ષણનું સાહિત્ય.

આ ક્ષેત્રમાં રા. સા. મહીપતરામ, રા. બ. કાંટાવાળા, રા. બ. કમળાશંકર અને કાન્તના સુંદર પ્રયત્નો થાય છે. કાન્તનો 'શિક્ષણનો ઇતિહાસ' અત્યારે મળતો જ નથી. તેની નવી આવૃત્તિ થાય એ ઇચ્છવાનું છે. પરંતુ એકંદરે સ્થિતિ ગોચરની જ છે. હમણાં કેળવણી ખાતા તરફથી એક પુસ્તક લખવાનો પ્રયત્ન થાય છે.

ગદ્યપદ્ય-નાટ્ય સાહિત્ય.

પ્રેમાનંદના નાટકો પછી ઘણે સમયે આ ક્ષેત્ર ખેડવામાં નામીયા પુરુષોએ ભાગ લીધેલો છે. દી. બા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ, નર્મદાશંકર, નવલરામ, મણિલાલ અને દલપતરામ-આ ગુજરાતના દીપકોએ સારાં નાટકો રચ્યાં છે. સઘળાં નાટકો ભજવી જતાવાય એવાં જ નોંધએ; પરંતુ ઉપલા સાક્ષરોનાં ઘણાં ખરા નાટકો હાલ માત્ર સાહિત્યની દૃષ્ટિથી જ વંચાય છે.

મહાકવિ પ્રેમાનંદના ત્રણ નાટકો વિશે અત્રે કંઈક હું બોલીશ. એ નાટકો ખુદ પ્રેમાનંદના જ છે કે બીજા કોઈનાં એ વિશે હિંદુ સાક્ષરોમાં મતભેદ છે. ભવિષ્યની પ્રજા કેટલાક લાંબા સમય પછી એ પ્રેમાનંદનાં નથી એમ કદાચ સાબીત કરે તો હાલના સાક્ષરોની સમજશક્તિને માટે ઉચું મત તો તેઓ નહિ જાણે. ઇંગ્લાંડમાં એક વાર એવો જ બનાવ બન્યો હતો તે હું કહી સંભળાવીશ. અદારમા સૈકાને અંતે એક આયર્લાંડ નામના યુવકે શેક્સપીયરના વખતના જુના કાગળો મેળવ્યા, તેવી જ શાહી પણ તૈયાર કરી. તેમાં કેટલાંક નાટકો, પ્રેમ પત્રો, નાનાં પદો, (Sonnets) વગેરે લખ્યાં, અને જાહેર કર્યું કે શેક્સપીયરનાં આ બીજાં લખાણો મને હાથ લાગ્યાં છે. આ શોધથી આખું ઇંગ્લાંડ ખળભળી રહ્યું. તે સમયના નામીયા સાક્ષરોએ અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા કે શેક્સપીયર સિવાય બીજા કોઈ એવું લખે જ નહિ; તે શેક્સપીયરની જ કલમથી લખાયલાં હોવાં જોઈએ. એ લખાણો છપાયાં, અને બહુ મોઢા મૂલ્યે વેચાયાં. નાટ્યભૂમિ ઉપર પણ નાટકો ભજવાયાં. આખરે આયર્લાંડનું ભોપાળું માલમ પડી ગયું અને જે જે સાક્ષરોએ એને માટે અભિપ્રાયો આપ્યા હતા, તેમણે અને બીજાઓએ એ ઠગારનો નાશ કરવાને બનતું કર્યું.

પ્રેમાનંદનાં નાટકોનો નિર્ણય કરવાને નિષ્પક્ષપાત ત્રણ કે ચાર સાક્ષરોની એક કમિટી નિમાય, વિરુદ્ધ અને તરફેણના બંને પક્ષને જે કહેવું હોય તે તેઓ સાંભળે અને એક અનુમાન પર આવે એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે.

પારસીઓમાં કેપુશર અને બમનજી કાપ્પાજી જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેમનાં નાટકો પારસી સંસારને અનુસરતા હોવાથી આજે તે બહુ લોકમાન્ય નથી.

આધુનિક પ્રયત્નો

હમણાં રા. બ. રમણભાઈ અને કવિ નાનાલાલે સારા પ્રયત્નો કર્યા છે. હાલમાં લખાતાં નાટકો કેટલાક અપવાદો સિવાય લોકની અધમ વૃત્તિને પોષે એવાં હોય છે, ઘણી ખરી નાટક કપતીઓ પણ એટલી જ દોષિત છે. સારા લેખકોએ ક્યારેને ખસેડી શકાય એવાં નાટકો લખવાં જોઈએ. તેમ થશે તો જ આપણી રંગભૂમિને આજની અધોગતિમાંથી બચાવી શકાશે.

ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ.

વ્યાકરણ વગર કોઈ પણ ભાષાનો ધરાવતર અભ્યાસ થઈ શકે નહિ ગુજરાતીમા એ સંપૂર્ણ વ્યાકરણ બનાવવાને માટે અત્યાગ મુશ્કીમ છે જે પ્રયત્નો થયા હતા તે બધા જ હતા હમણા આપણને જણીને સતોપ ઉપજ્યો છે કે રા જ કેમળાશકે ભંગીર પ્રયત્ન કરીને કેન્દ્રાનુસાર રીતિએ વ્યાકરણની એક હારમાળા ઠાઠી છે એમનો પ્રયત્ન સફળ થયો છે અને એમણે ગુજરાતી સાહિત્યની એક મહત્વની મેવા બળવી છે

જોડણી.

ગુજરાતી જોડણીનો મહાભાગ પ્રથમ હજી સતોપકારક રીતે ઉઠવાયો નથી આજે જુદા જુદા પુસ્તકોમા જોડણીના જુદા જુદા પ્રકાર દર્શાવે પડે છે લખનાગઓની જોડણી ભિન્ન ભિન્ન છે એટલું જ નહિ, પણ એકજ પુસ્તકમા એકજ શબ્દની જોડણી જુદી જુદી હોય છે પરિણામ એ આવ્યું છે કે શાળાઓમા ભણતા વિદ્યાર્થીઓ ગુચવાય ન, અને તેમના મનથી જોડણી એક ઉખ્યાતુ થઈ પડ્યું છે આને માટે મરકારી ટેળવણી ખાતાએ ચોક્કસ નિયમો ધડ્યા છે, અને તે નિયમાનુમાર શાળાઓમા અને ટોલેજોમા ચાલતા પાઠ્ય પુસ્તકો લખાય છે આ નિયમોમા મતભેદને માટે ઝાઝો અનકાચ નથી નેથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોમાઈટિ કે જી સાહિત્ય પરિષદ જોડણીના ચોક્કસ નિયમો ધડી દાટેલા મુશ્કી ખાતાએ ધડેલા નિયમો સામાન્ય રીતે સર્વ માન્ય રાખી જાહેર લખનાગઓ અને અચકો લખે તો હાલ જે અગજકતા જોવામા આવે છે તે દૂર થાય

વિરામચિહ્નો.

જેવી રીતે જોડણીમા અગજકતા છે તેવી રીતે થોડે કે ઘણું અરો વિરામચિહ્નોમા પણ ભિન્નતા જોવામા આવે છે આરભના અભ્યાસક્રમે પાળવાના નિયમો પણ કેટલાક લેખકો પાળતા નથી એ સોચનીય છે આ બાબતમા પણ મતભેદ દૂર થવાની જરૂર છે

રાખક કોષ.

દ્રવિવદ નર્મદાશયે કાવ્ય ગ્રન્થા પઠી એના ધોરણ પર એક પણ સારો કોષ રચાયો નથી અત્યારે (Standard) સત્તાસમાન લેખાતો એ- કોષ નવી આજથી વીએક વર્ષ ઉપર એક Standard કોષ રચવાને પ્રયત્ન થયો હતો, પણ તે નિષ્ફળ ઉતર્યો હતો

જી વ મોમાઈટિએ આને માટે પ્રયત્ન આદર્યો છે તે જ્યાં પુરો થશે એ તો ભવિષ્યવેત્તાજ દરી નરે આ કોષ પણ સાહિત્યના અભ્યાસક્રમે મદદગાર થઈ પડે એવો લાગતો નથી વિદ્યાર્થીઓને માટે તે ચાલે એવો છે

ગુ કંરણ.

અંગ્રેજી (International) ટિગ્નેશનલ કાન્તી પ્રમાવના વાચવાથી માવમ પડે છે કે એ પાળી લાખો રૂપિયા ખર્ચાયા છે, અને મેકડો ખરખા વિદ્વાનોની તેમા મદદ લીધી છે કાષ્ટક એવાજ ના છે આ કામ હાથમા લેવામા આવે તો કામ પાડ પડે, અને ગુજરાતી સાહિત્યમા જે મોટી ન્યુનતા છે તે પુરી પડે

વિશ્વકોષ.

આ માવમમા પાળીઓએ ગોવા 'ગાન ચક્ર' મિવાય બીએ પ્રયામ થયા નથી

તત્ત્વોના સંવાદમય વ્યપારથી ધર્મનો ઉદ્ભવ થાય છે. નીરોગી દૃઢ શરીર એ તત્ત્વોમાં અગ્રગણ્ય છે એમ કાલિદાસ કહે છે. તપશ્ચર્યાથી શરીરનું દમન કરવું એ પણ શરીરનો એક વિહિત ઉપયોગ છે, પરંતુ તે તપશ્ચર્યા પણ એવી ન હોવી જોઈએ અને એવે પ્રકારે ન કરાવી જોઈએ કે શુભ પ્રયત્નનું અંતિમ પરિણામ બળવૃદ્ધિને બદલે બળના હાસમાં આવે. અર્થાત્ ધર્મની અને ધર્મદ્વારા સુખની સંપત્તિની અને જયની સિદ્ધિ કરવા ધ્વજીનાર સર્વને કાલિદાસનો સ્પષ્ટ ઉપદેશ છે કે તેમણે શરીરની બાબતમાં પ્રમાદી થવું નહિ.

શરીર વિષે ભર્તૃહરિ.

રાજર્ષિના પદને પામેલા અન્ય કવિ પણ કાલિદાસના વચનનું સમર્થન કરે છે. વૈરાગ્યશતકના એક અતિ સુંદર અને હૃદયદ્રાવક શ્લોકમાં ભર્તૃહરિ કહે છે:—

માતર્મેદિનિ તાત મારુત સચ્ચે તેજઃ સુવન્ધો જલ-
 ભ્રાતવ્યોમ નિવદ્ધ એવ ભવતામેપ મણામાઙ્ગલિઃ ।
 યુષ્મત્સન્નવશોપજાતસુકૃતોદ્રેકસ્ફુરન્નિર્મલ-
 જ્ઞાનાપાસ્તસમસ્તમોહમહિમા લીયે પરબ્રહ્મણિ ॥

(માતા૩પ હે પૃથ્વી ! પિતા૩પ હે વાયુ ! મિત્ર૩પ હે તેજ ! સહધંધુ૩પ હે જલ ! બ્રાત૩પ હે આકાશ ! તમારા સમાગમના પ્રભાવથી હું પુણ્ય કર્મ કરી શક્યો અને પુણ્ય સંચય જ્યારે મોટા પ્રમાણને પામ્યો ત્યારે મારા અંતઃકરણમાં નિર્મળ તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્ફુરણ થયું અને મારો સમગ્ર મોહ દૂર થઈ ગયો. આવી સ્થિતિમાં હું પરમાત્મપદમાં લીન થવાની તૈયારીમાં છું, અને તમને છેલ્લા પ્રણામરૂપે આ હાથ જોડું છું.)

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં—આગળ વધીને કહીએ તો સર્વ ભાષાઓના સાહિત્યમાં—આ શ્લોક એક વિરલ રત્નરૂપ છે. ‘ગરજ સરી અને વૈદ વેરી’ એ દૃષ્ટિનો અંગીકાર ભર્તૃહરિ કરતા નથી પણ અતિ કોમલ વાણીથી કહે છે કે—ઉપકાર કરનાર વ્યક્તિનું કદાપિ વિસ્મરણ કરવું જોઈએ નહિ, પરંતુ મારો તો હવે એવી સ્થિતિમાં પ્રવેશ થાય છે કે જેમાં સ્મરણ કરનાર સાધન જે ચિત્ત તેનો જ લોપ થનાર છે તો તે લોપ થયા પૂર્વે, હે પરોપકારી પંચતત્ત્વો ! હું આપને છેલ્લા પ્રણામ કરી લઉં છું. અર્ચનીય સહગત વ્યક્તિની કેટલીક વસ્તુઓ પૂજ્ય-ભાવથી સ્મારકરૂપે સંબંધી સજ્જિતો સાચવી રાખે છે, અને નિસરણીવડે ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર તે જ પ્રમાણે શરીરના સાહાય્યથી મહા પુણ્યસંપત્તિ કમાયલા રાજર્ષિ કવિને શરીર તત્ત્વો પ્રતિ તિરસ્કારભાવ સ્ફુરતાં વંધભાવ સ્ફુરે એ યોગ્ય જ છે.

શરીર વિષે રસાયનશાસ્ત્ર.

‘પરંતુ શરીરના મહામહિમાનું જ્ઞાન તો રસાયનશાસ્ત્ર, જે આયુર્વેદની અંતરંગ શાખા છે, તેથી થાય છે. રસાયન તંત્રનો હેતુ મનુષ્ય શરીરમાંથી કાંકરી ન બરે એવું તેને દૃઢ કરવાનો છે, પરંતુ એવી શરીરની સ્થિરતા પણ કયા અંતિમ પ્રયોજન માટે છે તેનો એ શાસ્ત્રના પ્રવર્તકોએ પકવ વિચાર કર્યો છે. શરીરની સુદૃઢતા સંસારના ક્ષણિક ભોગો ભોગવવા માટે નથી. દશ હજાર રૂપિયાની મોટરમાં બેસવું, એક લાખ રૂપિયાનો એક લખવાની

શક્તિ હોવી, સોનાની થાળીમાં જમવા સખી સપત્તિ હોવી ઇલાદિ વૈભવનો ખ્યાલ કરી રસાયનશાસ્ત્રના પ્રવર્તકોએ પોતાના પ્રયોગો પ્રસિદ્ધિમાં મુક્યા નથી, પરંતુ તેમનો આશય અતિ ઉચ્ચ અને પવિત્ર હતો.

નદિ દેહેન કથંચિદ્ વ્યાધિ જરામરણદુઃખવિધુરે ।

ક્ષણભ્રૂરેણ સૂક્ષ્મ તદ્ બ્રહ્મોપાસિતુ શક્યમ્ ॥

આયતન વિગ્નાનાં મૂલ ધર્માર્થે કામપોષણામ્ ।

શ્રેય પર ક્ષિપ્યન્ચરીરમજરામરં વિહાયૈકમ્ ॥

યજ્ઞરયા જર્જરિત કાસશ્વાસાદિ દુઃખવિવશા ચ ।

યોગ્ય તત્ત્વ સપાદૌ પ્રતિદત્તવુદ્ધોન્દ્રિય પ્રસરમ્ ॥

અસ્મિન્નેવ શરીરે યેષાં પરમાત્મનો ન સવેદઃ ।

દેહત્યાગાદૂર્ધ્વં ત તદ્ બ્રહ્મ દૂરતરમ્ ॥

તસ્માઝીવન્મુક્તિસમીહયાનેન યોગિની પ્રયમમ્ ।

દિવ્યા તનુર્વિધેયા હરગૌરી સ્પૃષ્ટિસયોગાત્ ॥ રસરત્નસમુચયઃ ॥

(વ્યાધી વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણના દુઃખથી પીડાતા ક્ષણભ્રુર દેહથી બ્રહ્મોપામના સિદ્ધ થતી નથી એક અન્નર અને અમર શરીર વિના વિદ્યાઓનું મંદિર શું હોઈ શકે? ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ એ આ પુરુષાર્થનું મૂળ શું હોઈ શકે? અરે! પરમ કૃપાલુ પર સાધન શું હોઈ શકે? પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થાથી શુભ્ય ગ્રાહ ગએલું, ખાંસી દમ આદિ દુઃખને વશ થઈ ગયેલું, અને સુદૃઢ તથા ઇન્દ્રિયની કૃદ્ધિત ગતિવાળું શરીર સમાધિને માટે યોગ્ય નથી આ ને શરીર । જેમને પરમાત્માનો માક્ષાતકાર થતો નથી તેમનો દેહ પડતા તો પરમાત્મા ઉલટા તેમનાથી વિગેય ફૂં થઈ જાય છે માટે જીવન્મુક્તિ ઇચ્છનાર યોગીએ પ્રથમ સિવ તત્ત્વ અને પાર્શ્વતીતત્ત્વના મેયોગથી શરીરને દિવ્ય બનાવવું જોઈએ) મંક્ષેપમા રસાયન પ્રવર્તક મહાત્માઓનો સિદ્ધાન્ત છે કે શરીર બ્રહ્મગાન માટે છે, જે મનુષ્ય શરીરને ગુદ્દ રાખી પુણ્ય મય્ય દેર છે તે પોતાનો બવ પ્રવામ દુકલે છે, દારણુકે તેને માતાના ગર્ભમાં રાખી દરવાના પ્રમગ ઝોઝા આવે છે, અને જે નિરવ સાધક હરગૌરીતત્ત્વના પ્રભાવથી પોતાની કાયાને દિવ્ય બનાવે છે તે તો તેજ જન્મમાં બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવા બ્રાહ્મણાણી થાય છે, સાગર્ય કે ગુદ્દ વેદાન શરીરનો તિગ્ગકાર કરતું નથી શરીર તુલ્ય છે, મિથ્યા છે એમ કહેવાનો એનો આશય એવો નથી કે શરીર વિના ધર્મ સિદ્ધ થઈ શકે છે, પરંતુ એવો છે કે શરીરપાસ કામ લર્ભ કર્યા થયા પછી મનુષ્યને શરીરનું પ્રયોજન રહેતું નથી શરીર એ જ બવસાગરને તરવાનું સાધન છે, તેથી એ સાધનને સરિયન રાખવું એ જીવનું કર્તવ્ય છે

જન્તુનાં નરજન્મદુર્લભમિદં એ શંકરભગવાનનું વચન જોટલું યથાર્થ છે તેટલું જ યથાર્થ ખીણું વચન છે કે—

મહતા પુણ્યપણ્યેન ક્રીતેયં કાયનૌસ્ત્વયા ।

પારં દુઃસ્વોદધેર્ગન્તું તર યાવન્ન ભિચરે ॥

(પુણ્યરૂપી મોટું મૂલ્ય આપીને હે જીવ ! તેં આ શરીરરૂપ વહાણુ દુઃખસમુદ્રનો પાર પામવા ખરીદ્યું છે. એ વહાણુ ભાંગી જાય તે પહેલાં સમુદ્ર તરી જા.)

જીવન્મુક્તો પણ આત્મજ્ઞાનની સિદ્ધિ થયા પછી શરીરને એકદમ ફેંકી ન દેતાં પરોપકારના સાધનરૂપે તેનો આદર કરે છે, એટલું જ નહિ પણ ગીતામાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે મોટા મોટા પ્રસંગોએ ધર્મ સંસ્થાપન કરવા અર્થે સાક્ષાત્ નિત્યમુક્ત પરમેશ્વર પણ લીલાદેહનો આશ્રય કરે છે. કવિહૃદયે આ સત્યને એક અતિ રમણીય સુભાષિતનું રૂપ આપ્યું છે.

પરોપકૃતિકૈવલ્યે તોલયિત્વા જનાર્દનઃ ॥

ગર્વીમુપકૃત્તિં મત્વા હ્યવતાન્ દશાગ્રહીત્ ॥

(પરોપકાર અને મોક્ષને ભગવાને તોળી જોયા તો પરોપકારનું વજન તેમને વિશેષ માલમ પડ્યું તેથી તેમણે દશ અવતાર ગ્રહણ કર્યા)

શરીર અને ત્રિદોષ.

શરીરનો મહિમા સ્પષ્ટ કરવા માટે આટલું કથન બસ છે. હવે શરીર વિકારવાળું થઈ રોગની હિપત્તિ કેવી રીતે થાય છે એ વિચારવાનું, અને તદંગે આયુર્વેદનું એક મહાસત્ય શોધી કાઢવાનું બાકી રહે છે. આયુર્વેદનો સિદ્ધાંત છે કે પિત્ત, કફ અને વાત એ નામના ત્રણ દોષો છે. એ તત્ત્વો જ્યાંસુધી નિયમિત પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યાંસુધી શરીરમાં રોગ થવા પામતો નથી, પરંતુ જ્યારે તે અસ્તવ્યસ્ત થાય છે, અર્થાત્ જ્યારે તેવું પ્રમાણ ન્યૂનાધિક થાય છે ત્યારે રોગ ઉદ્ભવે છે. એ ત્રણ તત્ત્વો દેહધારક હોવા છતાં દોષ કહેવાય છે, કારણ કે જ્યારે તે દૂષિત થાય છે ત્યારે રુધિરાદિ ધાતુઓને દૂષિત કરી શરીરને વ્યાધિ-ગ્રસ્ત કરે છે. વાયુનું સ્થાન હૃદય અને નાભિની નીચે છે, પિત્તનું ક્ષેત્ર હૃદય નાભિની વચમાં છે, અને કફનો પ્રદેશ નાભિ અને હૃદયની ઉપર છે. આ સ્થાનવિભાગ પ્રત્યક્ષ અવલોકનમાં આવતો નથી એમ કહી કેટલાક ટીકાકારો શંકીત થઈ આયુર્વેદને કપોલકલ્પિત માને છે અને મનાવવાને મથન કરે છે, પરંતુ એ તેમનું બુદ્ધિસાહસ માત્ર છે. વાગ્બટ સ્પષ્ટ કહે છે કે—

તે વ્યાપિનોઽપિ હન્નાભ્યોરધોમધ્યોર્ધ્વસંશ્રયા ।

ત્રણ દોષો આખા શરીરમાં વ્યાપીને રહેલા છે અને જ્યારે તે પ્રક્રોધને પામે છે ત્યારે તે પોતપોતાના નિર્દિષ્ટ સ્થાનમાં વિશેષ દેખાવ દે છે. જે તથાવે છે (તાપયતિ) તે પિત્ત છે એમ વર્ણવ્યલયથી સિદ્ધ થાય છે; જે વાય છે (વાતિ) અને શીતાદિકને એક સ્થાનથી ખીજા સ્થાનમાં પ્રેરે છે તે વાયુ; અને જે ચોટે છે, સાંધે છે અથવા જોડે છે (મિશ્રયતિ) તે શ્લેષ્મા અથવા કફ, શરીરમાં જે ઉષ્ણત્વ, તીક્ષ્ણત્વ, દ્રવત્વ વગેરે છે તે કફનાં લક્ષણ છે; અને જે ગતિ, રક્તા, લઘુતા વગેરે છે તે વાયુનાં લક્ષણ છે. ઉપરાંત

પિત્તહર, કફહર અને વાતહર ઔષધોથી તે તે દોષો મટતા સ્પષ્ટ અનુભવવામાં આવે છે, તથા પિત્તહર, કફહર અને વાતહર ઔષધોથી વૃદ્ધિ પામતા સ્ફુટ માલમ પડે છે, એટલે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી પણ એ તત્વોના અસ્તિત્વ વિશે શંકા કરવી એ યુક્ત નથી. રોગ કોઇ વાર એક દોષના પ્રકોપથી, કોઇ વાર બે દોષના પ્રકોપથી અને કોઈ વાર ત્રણે દોષના પ્રકોપથી થાય છે, એ સર્વનું આયુર્વેદમાં સવિસ્તર પ્રતિપાદન છે.

પ્રથમ મહાસત્ય—ઋતુચર્યા.

ત્રણે દોષની સમતોલ સ્થિતિમાં શરીરનું આરોગ્ય રહેલું છે, પરંતુ એવી સ્થિતિ લાંબા સમય સુધી રહેવી અતિદુર્લભ છે એમ સાર્વજનિક અનુભવ સાક્ષી પૂરે છે. 'પચાશ વર્ષમાં એક વખત પણ જેમનું માથું સરખું દુખ્યું ન હોય એવા અનુભ્ય કોઇ કોઇ વાર નજરે પડે છે, પરંતુ આ વિકૃતિવશ વિશ્વમાં એવા સૂક્ષ્મગી પુરુષો અતિવિરલ અપવાદરૂપ હોવાથી તેઓ નિયમના બાધક નથી. એ દોષોની પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ ઘટમાળની પેઠે નિરંતર બની જ રહી છે, વાગ્મઠાચાર્યે એક અનુપમ અર્ધશ્લોકથી તેનું વર્ણન કર્યું છે

વયોઽહોરાત્રિ મુક્તાના તેઽન્તમધ્યાદિગાઃ ક્રમાત્ ।

આયુષના આરંભમાં, દિવસના આરંભમાં, રાત્રિના આરંભમાં અને આહારના આરંભમાં કફની પ્રવૃત્તિ હોય છે, દાખલા તરીકે બાલ્યાવસ્થામાં મનુષ્યનું શરીર જેટલા વેગથી વધે છે તેટલા વેગથી ખીલ કોઈ અવસ્થામાં વધતું નથી, અને બાલ્યાવસ્થામાં પણ શરૂઆતના મહિનામાં જેટલી ઝડપથી વધે છે તેટલી ઝડપથી પાછળના મહિનામાં વધતું નથી. આયુષના મધ્યમાં, દિવસના મધ્યમાં, રાત્રિના મધ્યમાં અને આહારના મધ્યમાં પિત્તનું જોર હોય છે, જેમકે યુવકના તનનન, જઠરાગ્નિ અને અનગાગ્નિની જ્વાલાથી ધિક્કતા રહે છે. આયુષના અંતમાં, દિવસના અંતમાં, રાત્રિના અંતમાં અને આહારના અંતમાં વાયુનું પ્રાબલ્ય હોય છે, જેમકે વૃદ્ધાવસ્થામાં વાયુપ્રકોપથી શરીર રક્ત અને જર્નર થઇ જાય છે.

ઉપર પ્રમાણે પ્રતિદિન થતું પિત્તાદિનું તારતમ્ય તેના અતિ પરિચયને લીધે આપણું ધ્યાન ખેંચતું નથી, તેમ જ તેના અંધ પ્રમાણને લીધે ઉત્પાતજનક થતું નથી, પરંતુ અહોરાત્રને બદલે આપણે જ્યારે આપણું વર્ષ લક્ષ્યે છીએ ત્યારે વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ જાય છે. બિન બિન ઋતુઓના લક્ષણને લીધે પિત્તાદિના સત્ય પ્રકોપઉપશમ કંવી રીતે થાય છે, અને આરોગ્ય નિર્વાહ અથવા તો તે ઋતુઓમાં શા શા નિયમ પાળવા એ પ્રકરણને આયુર્વેદમાં ઋતુચર્યાના નામથી જોળખાવવામાં આવ્યું છે અને તદ્દને કેટલાક સક્ષમ બબ્બે સિદ્ધાંતોનું પ્રતિપાદન જોવામાં આવે છે એ પ્રકરણનો સાર એ છે કે વર્ષાઋતુમાં જે આહારના પદાર્થો (ખાસ કરીને તાક વગેરે તાજા ચીજ) અને જળ લેવામાં આવે છે તેને અસ્વચ્છ પૃથ્વીતત્ત્વનો સર્ગ હોય છે એ ઋતુમાં શીતને લીધે જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે એવી સ્થિતિમાં અસ્વચ્છતાના અશ્વબળા આહારના પદાર્થો અને જળ જઠરમાં ખટાચરખ પર્ણિશ્લુષ પામે છે આ પ્રકારે ચોમાસામાં પિત્તનો સત્ય ચતો મ્હે છે પછી જ્યારે ઋતુ બદલાઈ શરદ્ એસે છે ત્યારે પરિસ્થિતિને લક્ષને એ મન્યિત પિત્ત પ્રકોપને પામે છે, અને અનેક પ્રકારના પિત્ત-આધિજ્ઞા ખાસ કરીને ચોમાસાના પિત્તજ્વર પ્રકટ થાય છે પછી અનેક પ્રકારના પિત્ત-આધિજ્ઞા ખાસ કરીને ચોમાસાના પિત્તજ્વર પ્રકટ થાય છે પછી પ્રકોપને પામેલું પિત્તતત્ત્વ ચોતાનો બાન બનવી વ્યાભાવિ રીતે પછીની વસંતઋતુમાં શાત

થાય છે. શિયાળાની વીર્યવર્ધક શીલતાથી જઠરાગ્નિનું તેજ વૃદ્ધિને પામતાં ધી દૂધ વગેરે ભારે ચીકણા આહારના પદાર્થો વિષે સ્વાભાવિક રીતે અભિરુચિ પ્રકટે છે, અને એ રીતે કંફનો સંચય થતો રહે છે. વસંતઋતુમાં અંક ફિરણોએ પાછા મેળવેલા પોતાના અમલની પ્રાથમિક અજમાયશ શિયાળાના એ સંચિત દોષ ઉપર થતાં એ કંક પિંગળી શરીરમાં ગતિ કરવા માટે છે, અને કંક પ્રકોપજન્ય અનેક વ્યાધિઓ ઉદ્ભવે છે. વસંતમાં જેમ વનસ્પતિ નવપક્ષવિત થાય છે તેમ રોગને પણ નવીન અંકુર કુટે છે. એક વખતે એક ડોક્ટરના દવાખાનામાં મારે જવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. સમય વસંતનો હતો. અનેક દરદીઓ ડોક્ટર સાહેબને જે અરજ કરી રહ્યા હતા તે ઉપરથી મને સમજાયું કે તેઓ સર્વ ઉધરસથી પીડાતા હતા. તેમના ખોખોના અવાજના પ્રવાહમાં પછી જ્યારે ડોક્ટર સાહેબના ગળાનો સળતીય ધ્વનિ જળવા લાગ્યો ત્યારે અરજ કરનાર રૂપ ઉપાસક અને અરજ મુશુનાર રૂપ ઉપાસ્ય એ ઉભયતી અદ્વૈત સ્થિતિનું મને જ્ઞાન થયું, અને આયુર્વેદનો ઋતુચર્યાનો સિદ્ધાન્ત તાદૃશ સમજાયો. આ પ્રમાણે કુપિત થયેલું કંકતત્ત્વ કૃતાર્ય થઈ સ્વાભાવિક રીતે ઉનાળામાં ઉપશમને પામે છે. ઉનાળામાં ઉચ્ચ સૂર્યફિરણો પદાર્થ માત્રના રસને આકર્ષી લે છે, તેથી તેના રક્ષ, શુષ્ક અને લઘુ આહારને સેવનાર મનુષ્યના શરીરમાં તેવા જ ગુણવાળું વાયુ-તત્ત્વ એકઠું થવા માટે છે અને પછીની ઋતુમાં એટલે વર્ષમાં ક્ષોભ પામેલું એ વાયુતત્ત્વ પોતાના અનેક ઉત્પાતોને પ્રવર્તામે છે, તે પછીની ઋતુમાં એટલે શરદમાં એ વાયુજન્ય વ્યાધિઓનું સ્વાભાવિક રીતે શમન થાય છે. આ રીતે સંવત્સરના હિસાબથી દોષોના સંચય પ્રકોપઉપશમનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે:—

પિત્તનો—વર્ષામાં સંચય, શરદમાં પ્રકોપ, હેમંતમાં ઉપશમ.

કંફનો—શિશિરમાં સંચય, વસંતમાં પ્રકોપ, ગ્રીષ્મમાં ઉપશમ.

વાયુનો—ગ્રીષ્મમાં સંચય, વર્ષામાં પ્રકોપ, શરદમાં ઉપશમ.

આ ઋતુચર્યાનો સિદ્ધાન્ત આયુર્વેદનો અલંકાર છે એટલું જ નહિ પરંતુ આપણી આર્યભૂમિનું નાક છે. એ સિદ્ધાન્તની મહત્તા એ છે કે એ સરલતાથી સમજી શકાય એવો છે, અને એને સમજી તદ્દનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવાથી તથા ઉપાય લેવાથી આખાલવૃદ્ધ સર્વ પ્રજાને અસંખ્ય નાના મોટા લાભ થવાનો સંભવ છે. ખીજી મોટી અમત્કૃતિ એ છે કે આયુર્વેદ અને આપણાં ધર્મશાસ્ત્ર ગાઢ મૈત્રી સંબંધથી જોડાયેલાં છે અને હારોહાર ચાલે છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં જે વિસ્તીર્ણ વ્રતયોજના જોવામાં આવે છે તેમાં આયુર્વેદની ઋતુચર્યાનું ભવ્ય અને હિતકર તત્ત્વ અંતર્ગત છે, એમાં વિવાદને અવકાશ જ નથી. તેના સવિસ્તર વર્ણન માટે એક સ્વતંત્ર નિબંધની અપેક્ષા છે.

વનસ્પતિ સૃષ્ટિની માતા.

આપણા પૂર્વજો કેવા સૂક્ષ્મબુદ્ધિવાળા હતા અને તેમની અપૂર્વ પ્રજાનો ઉન્મેષ કેટલા મોટા પ્રમાણમાં જનતાનું કલ્યાણ કરવાને સમર્થ હતો તે સિદ્ધ કરવા અર્થે ઋતુચર્યાનો સિદ્ધાન્ત પૂરતો છે. એવા અમૂલ્ય વારસો જેમને સાપડ્યો છે એવા આપણે જો આપણા પૂર્વજોને લઈને શરમાઈએ તો તે આપણું એક પરમ દુર્ભાગ્ય છે. આપણા દેશની બહાર સૂક્ષ્મદર્શી અને ગુણરાગી ગુણી પંડિતો પણ આપણા પૂર્વ પુરુષોની બુદ્ધિના વૈભવને વંદનીય ગણે છે. ડૉ. ક્લાર્ક નામના સમર્થ અમેરિકન ચિકિત્સક કહે છે કે:—

“આપણા હાલના ચિકિત્સકે જે ઔષધકોશમાંથી મરૂં અર્વાચીન ઓસડિયાં અને રસાયનો વાતલ કરી [આયુર્વેદના પ્રસિદ્ધ આચાર્ય] ચગ્કની ચિકિત્સા પદ્ધતિ પ્રમાણે પોતાના દરદીઓ ઉપર ઉપચાર કરશે તો દુનિયામાં મસાણાના ઇન્જરદારોનું કામ ઓછું થઈ જશે અને અનેક જીર્ણ વ્યાધિથી પીડાતા દરદીઓની મખ્યા કમી થઈ જશે” x

ઉપર કહેલી ત્રિદોષની પ્રક્રિયા જેથી સુદર અને સરલ છે તેવાજ સુદર અને સરન ઉપચારોનો ખોધ આયુર્વેદ કરે છે એ ઉપરાંત એક ઉપાય સર્વોપરિ પદ ભોગવે છે આપણા વિશ્વવિખ્યાત બહુવર્ષ મહાપ્રતિભાશાલી કવિરત્ન શ્રી સ્વીન્ડનાયના અનેક દા-ઓમાંથી એ રહસ્ય નિકળે છે કે અનેક પ્રમો પ્રભુની વિભૂતિ ચીથરેહાલ સ્થિતિમાં રખડતી હોય છે અને ત્યાં તેનું દર્શન કરવું તથા પરિચર્યા કરવી એમાં મનુષ્યનું માહાત્મ્ય મહેલુ હોય છે પ્રભુભક્તની કસોટી પણ એથી યાય છે તેજ પ્રમાણે વનસ્પતિ સૃષ્ટિમાં જગત્પદ્ધિતૈપિણી જગત્પદ્ધિ પોતાની વિભૂતિ એક પદાર્થમાં વિશેષ અશમાં આપી છે, પરંતુ એ પદાર્થ તથા જાણ્યો કે ખાગે કે ખારો કે તીખો એ વસ્તુમાં તુરાચ મહેલી છે, અને તે તુરાચ પણ સામાન્ય નહિ પરંતુ અસાધારણ એ વસ્તુમાં નવી કામવત્તા કે કાષ્ઠ જાતનું બાલબાલક પૈણ, પરંતુ સહદય પ્રેક્ષકને જેમ વદ્ધલધારી શકુતવાની તનુલતા વિશેષ મનોહર જણાઈ હતી તેમ વિવેકશાળી ભક્ષકને એ રક્ષરપધારી વસ્તુની તુરાચ પણ વિશેષ મોહક લાગે છે, એ વસ્તુ ખીજ કોઈ નથી પણ સર્વવિદિન સર્વદિતકર માતા હરીતકી (હરડે) છે

આયુર્વેદમાં હરીતકીની જે પ્રશ્ન સા-કરી છે તેનો પાગ રહો નથી

શુક્રે પથ્યાશુક્રે પથ્યા શુક્રાક્રે પથ્યા પથ્યા ।

જીર્ણે પથ્યાજીર્ણે સ્પથ્યા પથ્યાજીર્ણે પથ્યા પથ્યા ॥

(જમ્બા પછી, જમ્બા પહેલાં અને જમ્બા સાથે હરીતકી દિતકર છે, ખાધેલુ પચ્યું હોય અથવા અપૂર્ણ પચ્યું હોય એ સર્વ પ્રસંગોમાં હરીતકી દિતકર છે)

એટલું જ નહિ પણ તે માતાની ગર્ભ સારે છે

યસ્ય માતા ગૃહે નાસ્તિ તસ્ય માતા હરીતકી ।

(જેના ઘરમાં મા ન હોય તેની મા હરીતકી છે)

આથી સંતોષ ન પામતાં વૈદ્યકવિ હૃદય આગળ વધે છે

હરીતકી મનુષ્યાણા માતૈવ હિતકારિણી ।

કદાચિત્કુપ્યતે માતા નોદરસ્યા હરીતકી ॥

(હરીતકી માતાની પેડે મનુષ્યનું હિત કરનારી છે, એથી પણ અધિક, કારણ કે મા તે કોઈ વાર શુરસે યાય છે, પણ પેટમાં રહેલી હરીતકી કદાપિ પ્રકોપ પામતી નથી)

x ‘ If the physicians of the present day would drop from the pharmacopoeia all the modern drugs and chemicals, and treat their patients according to the method of Charaka, there would be less work for the undertakers, and fewer chronic invalids in the world ’

—G H CLARK, M. A., M. D

એ સર્વ માહાત્મ્યને પવિત્રતાનો રમણીય પુર આપતું બીજું વૈદ્યકવિહૃદ્ય બોલે છે.—

હરિ હરીતકી ચૈવ ગાયત્રી ચ દિને દિને ।

મોક્ષારોગ્યતપઃકામઃ ચિંતયેદ્ભક્ષયેજ્જપેત ॥

(મોક્ષ, આરોગ્ય અને તપની ઇચ્છાવાળાએ પ્રતિદિન અતુકમે હરિચિંતન, હરીતકી-ભક્ષણ અને ગાયત્રીરટન કરવું.)

આ પ્રમાણે જો હરીતકીનું સેવન પ્રતિદિન કરવામાં આવે છે તો તે રસાયનની ગરજ સારે છે, અને તે પ્રતિદિન સેવન ઋતુચર્યાના નિયમોને અનુસરતું હોવું જોઈએ એ કહેવાની આવશ્યકતા નથી.

વિક્રમ, ભોજ જેવા પૂર્વના દાનવીર રાજાઓએ એકેક શ્લોકને માટે લાખ રૂપિયા આપી દીધાની દંતકથા આપણામાં પ્રચલિત છે. હવે ઋતુચર્યારૂપ આયુર્વેદના મહાસત્ય સાથે અને વનસ્પતિ સૃષ્ટિની માતા હરીતકીના મહિમા સાથે સંબંધ ધરાવનાર જો કોઈ અપૂર્વ ચમત્કૃતિવાળો શ્લોક હોય તો તે નીચેનો છે, એ વિષે મતભેદ થશે નહિ.—

ગ્રીષ્મ તુલ્યગુડાં સુસૈન્ધવતાં મૈઘામ્બુનાદ્ધામ્બરે

તુલ્યા શર્કરયા શરદ્યમલયા શુંઠયા તુપારાજ્ઞણે ।

પિપ્પલ્યા શિશિરે વસન્તસમયે ક્ષૌદ્રેણ સમિશ્રિતાં

રાજન્પ્રાપ્ય હરીતકીમિવ યદા નશ્યન્તુ તે શત્રવઃ ॥

(જે રાજન ! ઉનાળામાં સરખા પ્રમાણના જીના ગોળસાથે લેવાયલી, સળળ વાદળથી ઘેરાયલા આકાશવાળા વર્ષાઋતુમાં સ્વચ્છ સાકર સાથે લેવાયલી, હેમન્તઋતુમાં સુંઠ સાથે લેવાયલી, શિશિરઋતુમાં પીપર સાથે લેવાયલી અને વસંત સમયે મધ સાથે લેવાયલી હરીતકીના પ્રભાવથી રોગો જેમ નાશ પામે છે તેમ તારા શત્રુઓ નાશ પામે !)

ગ્રીષ્મથી માડી હજી ઋતુઓના અનુપાનરૂપે આ શ્લોકમાં જીનો ગોળ, સૈંધવ, સાકર, સુંઠ અને મધ એ વસ્તુઓને અતુકમે બતાવી છે. એ સર્વ વસ્તુઓ સોંધી છે એમાં તો શંકા જ નથી. એ પ્રયોગો શુભકાર છે કે નહિ એ શંકા દૂર કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય એ છે કે મનુષ્યે પોતાની પ્રકૃતિનો અભ્યાસ કરી પોતા ઉપર જ એ પ્રયોગોનો ઉપચાર કરી જોવો.

સહજ માથું હોય કે દાક્ટર, વૈદ્યને ત્યાં દોડી જવાની ‘ ફેશન ’ ના અનુયાયીઓને ઋતુચર્યાના સિદ્ધાન્તનું તથા હરીતકીમહિમાનું મનન કરવાની ભલામણ અયોગ્ય ગણાશે નહિ. તે સાથે નાનામોટા ક્ષેત્રમાં પરોપકાર કરનાર પુણ્ય વ્યક્તિઓને સમજાયા વિના રહેશે નહિ કે હરીતકીના મહિમાનો પ્રસાર કરવો એ પણ એક મોટા પુણ્યનું કાર્ય છે, અને ખાસ કરીને નિર્ધન, નિરાધાર, નિરક્ષર લોકોની બહોળી વસ્તીવાળા આપણા દેશમાં હરીતકીનું ચર્ચાર્થ જ કહે છે કે,—

હરીતકી દરિદ્રાણામનપાયરસાયનમ્ ।

હરીતકી બિચારા ગરીબોનું રસાયન છે, અને વળી તે એવું કે તેનાથી નુકસાન થાય નહિ. સુવર્ણ અને સુવર્ણભસ્મનું દાન કોઈકથી જ બને છે.—આરોગ્ય પરત્વે એ ઉભયને આંટી જનાર હરીતકી કેને સુદેય નથી ? કેને સુલભ નથી ?

બીજી મહામત્ય—પશુસૃષ્ટિની માતા.

નવમ્પતિસૃષ્ટિમા જ્યાર જગન્માતાએ પોતાની વિભૂતિરૂપે હરીનખીને સ્થાપી છે ત્યારે પશુ-સૃષ્ટિમા એ ઉચ્ચ અધિકાર ગાયને આપનામા આવ્યો છે, આપણી પુણ્ય ભૂમિમા ગાયને ગાયમાતા એ પવિત્ર મશાથી ઝાળખવામા આવે છે એ ઝાણુ સચ્ચ નથી ગાયના મુખ ઉપર જે કામલ ભાવો ભરતજીભિ વિશે જોવામા આવે છે તે વિચાર્યતામાં જોવામા આવતા નથી એમ વિદુષી બેઝન્ટ પોતાના એક પુસ્તકમા લખે છે અને જો ઉપમેય ક્ષેત્રમા આવે, અને ગદ્ય રચનાવને સમાન ગુણુ ક્ષેત્રમા આવે તો ઉપમાન ગાયનું જ હોવાનું આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી જોતા ગાયના ક્ષુધની, વગેરે પદાર્થો પૂજન યજ્ઞની આદ્ય મામગ્રીરૂપે ધર્મમા ઉપકારક છે, પ્રાયશ્ચિત્ત વિધિમા પચગવ્યનું પ્રાશન ઉંડા જીરૂ ગયલા પાપ સંસ્કારોનું પ્રક્ષાલન કરવામા ઉપકારક છે, શારીરિક દૃષ્ટિથી ગાયની ક્ષુધ વગેરે પ્રસાદી પચવામા હલકી, જડતા હળવારી તથા મેધાગતિ વારનારી છે, અને આર્થિક દૃષ્ટિથી જોતા, તો આપણા જીવનનું એક મુખ્ય અંગ ગાય અને તેના મતાન છે એવી એક દત્તકથા છે એ અકબર બાદશાહની સભામા એક વાર એવો પ્રશ્ન પુછામા આવ્યો હતો કે કોનો બેગ સર્વથી વિશેષ પરાક્રમી પછી એ પ્રશ્ન પર ચર્ચા ચાલતા હોય તે ગિરમવતુ ઉત્તર મર્મમાન્ય થયું બીરમલે સર્વોત્તમ પદવી ગાયના બેટાની જાણવી હતી હજ બેચનાર, પ્રસ બેચનાર, ખેતીનો વિપુલ ભાગ વહન કરનાર-કુટામા ખેતીના પ્રાણરૂપ-મળદની પત્ની વિશે જેમ જેમ આપણે વિશેષ વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ આપણને વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે કે મળદની સમૃદ્ધિ એટલે ખેતીની પુષ્ટિ અને ખેતીની પુષ્ટિ એટલે દેશની સપત્તિ એક પ્રામાત્મ વિદ્વાન કહે છે કે એક દાણાને દેડાણે બે દાણા ઉત્પન્ન કરનાર વ્યક્તિ વિશ્વમા મમય ગુણનીતિનોની મંત્રિનિ કરના દેશને વિશેષ ઉપકારક છે હટપુટ એક દાણાને દેડાણે બે દાણા ઉત્પન્નવામા મદદગાર થઈ પડે છે તેથી હટપુટ બળદનાજો ખેડુન સમાજનો મોટો દિગ્દર્શક સિદ્ધ થાય છે આ સર્વ દાણાને લીધે આર્થ સમાગમા ગાયમાતાને એક અનિ નિષ્કૃષ્ટ વહનીય પદવી મળેલી છે રાજ્યજો ગોપાલન પહેલુ હરી આજ્ઞાપાલન પછી કરતા, અને તેથી ગોબ્રાહ્મણપતિપાલન કહેવાતા દ્વિલીપ જોડા સમર્થ પૃથ્વીપતિજો પોતાના ગાનપણના અભિમાનને ઉપાધિરૂપ માની ગોમેવામા તત્પર રહેતા, અને ગાયમાતાનો આત્મિક પ્રાપ્ત કરવા ભારે કષ્ટ ઉપારના વસિષ્ઠ મુનિની કામધેનુ સગ્રામી ગાયને આપતા કરવાના હેતુથી વિશ્વામિત્ર રાજ્યજો તેમની સામા મહા વિગ્રહ ઉપશ્ચિત્ત કયો હતો, પશુ એક રીતે જોના પ્રત્યેક સુયગજીવાળા ગાય કામધેનુ રૂપ છે, કાળજી કે એવી ગાયનું ક્ષુધ અને થી ખાનાગની માનસિક શક્તિજોને પુષ્ટ તીન અને સૂક્ષ્મ બનાવે છે અને એવી સુદા ગ્રેરૂક મનોપત્રથી જ કામની એટલે ધન-શક્તિની સિદ્ધિ થાય છે આ સત્યને એ સુદા અવકાશનું રૂપ આપના એક પદ્ધતિ કહે છે કે સમયકે વમિત્ત્વપિએ અને વાગ તત્ત્વગુનનો ભોધ આપ્યો પશુ તે યજ્ઞની સિદ્ધિ અને આત્મચરૂપ વિશે ચક્રા થતી તનુ દારજી સુ ? કા જી એ કે તેમજો ગાય માતાની સેવા કરી ન હતી પશુ શ્રીકૃષ્ણને દૃષ્ટાન જા ગાયની ખરીની રજને મીઠુંજી એવી પવિત્ર અને ગમતકાગિ માનતા કે તેને તપ આપી તેજો રૂઢિના રૂનવને પશુ વિગરી જતા તે ગોમેવાનુ ભવ્ય પરિગામ જે આપુ તેમને નિમાત નયમગાન રજ અને તે જાન તેમજો નિસકપણે મીતાનાગ વર્તુળો આપુ

ગાયમાતા જ્યારે પશુ સૃષ્ટિમાં જન્મ-માતાની પ્રતિનિધિરૂપ છે ત્યારે સમાજ કદ્યાણુ અર્થે એક મહત્વની બાબત વિચારવાની રહે છે. આપણા જનસમાજના આપણે જે સ્થુલ વિભાગ પાડીશું, એક વર્ગ મગજમારીથી પોતાનો નિર્વાહ કરનાર, અને બીજો વર્ગ મગ્ગરીથી પોતાનો નિર્વાહ કરનાર. હવે ઘોડાએ ગાડીની પાછળ નહિ પણ આગળ ચાલવું જોઈએ એમાં જોટલું સૂચ છે તેટલું જ આમાં પણ છે કે સમાજમાં મગજમારી કરનારા મગ્ગરી કરનારાના નેતા છે. એ નેતાની પદવી સાચવી રાખવા અર્થે તેમ જ તેને વિશેષ દીપાવવા અર્થે એ વર્ગનું કર્તવ્ય છે કે તેમણે મગજરૂપ પોતાના શસ્ત્રપર કાટ ન ચડવા દેતાં તેને ચક્રચક્રિત રાખવું જોઈએ. હવે સવાલ યાદુ સાદો છે. મગજમારી કરનારાઓનું, અને તેમના દ્વારા સમાજનું શ્રેય ગાયનું દૂધ વાપરવાથી છે કે ભેંસનું દૂધ વાપરવાથી છે ? “ ગાય માતા પારવતી, ભેંસ રાંડ ડોણ ” એ કહેવત તે, ભેંસની વિરુદ્ધ ભેંસનો આપે છે, પરંતુ આ સમર્પણી દુનિયામાં ભેંસની વહીલાત કરનાર વ્યક્તિઓનો તોટો નથી. તેમના સંતોષ માટે સંબળ પૂરવાની જરૂર છે. રાજધિરાજ શ્રીમાન પંચમ જોર્જ અભિષેક માટે અહિં પધાર્યા હતા, ત્યારે તેમની સાથે તેમના પ્રવાસમાં તેમની પોતાની દૂધ વગેરેની હાજતો પૂરી પાડવા અર્થે નામીથી ગાયોનું જૂથ હતું. પેલા કાળા રંગવાળું એકે ઢોર હતું નહિ, આપણે ત્યાં જ્યારે ગાય માતાની કહેવતના શબ્દ રહ્યા છે ત્યારે વિલાયતમાં તેનો અમલ થાય છે. શ્રીમાન સમ્રાટનો અનુપમ દૃષ્ટાંત આપણા પ્રતિ હિતકર ઉપદેશનો પોષક કરે છે કે-ભેંસનું દૂધ ન વાપરતાં ગાયનું દૂધ વાપરો; અસંખ્ય ગાયની વસતિમાં તમારા પ્રિય દેશને ઉભરાતો બનાવી દો, બાળકને ગાયનું દૂધ આપી તેની નસેનસમાં સ્ફૂર્તિ વ્યાપી રહેલી જુઓ; વિદ્યાર્થીઓને અને વિદ્વાનોને ગાયનું દૂધ પાઈ તેમનાં મગજ માટે ચમત્કારિક પરાક્રમનાં દ્વાર ખુલાં મુકો; દુકામાં ભેંસનું દૂધ પી મહિષી સંતલમાં ખપવાને બદલે ગાયનું દૂધ પી ગૌસં-તલમાં ખપવાની લાલસા રાખો. આ ઉપદેશ આપણા સમાજની રગરગમાં ક્યારે ઉતરશે ?

ત્રીજું મહા-સત્ય-મનુષ્ય સૃષ્ટિની માતા.

‘મનુષ્ય પોતાની જાતિની જ માતાને ભૂલી જાય તો તેના જેવું કોઈ કૃતઘ્ની પ્રાણી કહેવાય નહિ. ત્રીજું મહાસત્ય આપણી પોતાની માતા છે. આપણો હાલનો જમાનો બાળક ઉપર અને માતા ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવા લાગ્યો છે એ એક સુચિન્હ છે. એનું ઐતિહાસિક કારણ જાણવા જેવું છે. આજથી આસરે ૨૦ વર્ષ પૂર્વે ચાલેલા બોયર વિગ્રહ દરમ્યાન બ્રિટિશ લશ્કરમાં ભરતી કરવા માટે જે મનુષ્યોને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા તેનાં એવડાં મોટાં ભાગ શારીરિક તપાસને પરિણામે અયોગ્ય નિકળી આવ્યો કે કેટલાય દીર્ઘદર્શીઓનું ધ્યાન એ ખામી તરફ ખેંચાયું. તેઓએ વિચાર્યું કે આ પુખ્ત ઉમરના પુરુષો પૂર્વે યુદ્ધક હતા, માટે ચાલો આપણા યુવકોની શારીરિક તપાસ ઉચ્ચ શાળાઓમાં અને કોલેજોમાં જઈ કરીએ ત્યાં પણ તેવી જ ખામી તેમને જણાઈ! પછી એ કોલેજોએ વિચાર્યું કે આ યુવકો પૂર્વે બહુક હતા માટે ચાલો આપણે આપણા બહુકોની તેમને ઘરે જઈ શારીરિક તપાસ કરીએ. ત્યાં પણ એ જ ભેડો ! પછી એ કોલેજોએ વિચાર્યું કે એ બહુકો પૂર્વે માતૃગર્ભવાસી હતા, માટે ચાલો આપણે આપણા દેશની માતાઓ સંબંધી તપાસ ચલાવીએ. ત્યાં પણ પરિણામ અસંતોષજનક નિવડ્યું. છેવટે તેઓ નિર્ણયપર આવ્યા કે સમાજના શ્રેય માટે માતાઓનું રક્ષણ પૂર્ણરો આવશ્યક છે. યુરોપના મહાભારત વિગ્રહ સમયે ઇંગ્લં-

ક્રમા દશ લાખ મુખ્યા શારીરિક તપાસણીને પગિણાએ નાલાયક સિદ્ધિ ન થયા હોત તો જર્મનીનો પક્ષ શરૂઆતમાં જ પરાસ્ત થઈ ગયો હોત

માતાની મહત્તા વિશે વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી જોવાલાયકમાં જેમ ગાય પહેલી અને બાહ્ય પછી તેમ માતાપમા મા પહેલી અને બાપ પછી, પ્રથમ માર્ત્ત્વેરો મધ્ય પિતૃદેરો મધ્ય આપણે સર્વ સ્નાતુભવની જાણીએ છીએ કે અનેક પ્રોદેસરોના લાંબાસંચરક બાળણોથી ન મળી શકે એવું જ્ઞાન આપણે આપણી માતાના મહામોહથી મેળવ્યું છે શિશુ તરીકે માતાનો દુઃખને પહેલો છે એ આપણે સ્વીકારીએ છીએ, પરંતુ એથી પણ વિશેષ આગ્રહથી આપણે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે બાળકનું સર્વ ગ્રેષ્ઠ પોષણ કરનાર સાધન પણ માતા જ છે બાળક માતાના બોળામાં સુષ્પ તેના કલશમાંથી અમૃતપાન કરી રહ્યું હોય, ધાવતા ધાવતા બોળામાં લાત મારી રહ્યું હોય, માતાના વાત્સલ્યમય નેત્ર બાળક મુખપાન કરી રહ્યા હોય, માતાનો કોમળ હાથ બાળકના સુકમાર મર્મતંત્ર પર ફરી અવલંબીય આશિષની પ્રસાદી પાથરી રહ્યો હોય, અને નિદ્રાને વશ થઈ જાય—આના જેવું દુસ્ખ મનુષ્ય સસારમાં બીજું કોઈક જ હશે

અનેક પ્રયોગોથી હવે સિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે કે બાળકને પોષણ આપનાર તેની પોતાની માતાના હૃદય જેવું જગતમાં કશું નથી રસિયામાં આવેલો મોરડો સહેરમાં એક જખરી બાલ મગ્ધ છે હજારો બાળકોને એ સસ્થા પોષે છે, અને દુનિયામાં એવી મોટી કોઈ સસ્થા નથી દુઃખચારમાં રસાયણી અથવા પારમ વિશ્વાસધાતને લીધે દુર્લભામાં આની પડેલી અનેક અમળાઓ એ મસ્થામાં એક દ્વારે પોતાના બાળકને મુખ રીતે મુકી દે છે, અને પછી બીજે દ્વારે પ્રકટ રીતે એ જ સસ્થામાં ધાવની નોકરી માટે ઉમેદવારી કરે છે અદ્ભુત પ્રેરણા સુદિધી એવી માતાઓ હજારો બાળકમાંથી પોતાના બાળકને આખરે શોધી કાઢે છે, અને એવી ગીતે પોતાની માને ધાવેલા બાળકને ત્રાહિત ધાવને ધાવેલા બાળકો કરતાં ઓછા પ્રમોણમાં મરે છે એ સિદ્ધ થઈ ચુક્યું છે

બાળકને પહેલો અને ન છીનવી શકાય એવો હક એવા કેઈ ક્ષુદ્ર વિચારથી માતા જે દિવસે પોતાના હૃદયને બાળકને વિયોગ કરાવશે તે દિવસ તેની અધિગતિને અને સમાજની અધિગતિને છે દેશનમાં ફસાઈ જેટલું દૂર પોતાના સ્તનથી પોતાના બાળકને તે રાખશે તેટલો દૂર સ્વર્ગલોકથી આ લોક રહેશે દેશનમાં ફસાઈ જેટલી બનાવની નાજુકોઈ માતા કેવલ તેટલી અરદાની તેના પુત્ર જીવનમાંથી કમી થશે આપણામાં કદેનંત છે કે તારી માએ લિપટનના પીળા કબ્બાની આહના પાંચ ધ્યાના રોજના પીધા હોય તો “ એ કહેવતમાં થઈ ગયું તો ડેરે આપણા બાળકનું અતિ અમંગલ રૂપાતર થયા વિના રહેશે નહિ તેમ જ જો આપણા સમાજમાં માતાઓને કમાવાની શિક્ષે રહેતા બાળકને પોતાના સ્તનથી તજીકાવાનો પ્રસંગ આવશે તો સામાજિક વિનિષાતનું મુક્ત જ મહાશે

આપણા દેશની સ્ત્રીઓને પણ બીજા દેશની સ્ત્રીઓની પેઠે રાત્રિચરમાં અત મેળવવાનો અભિલાષ દાનકે વૃમ્મ પણ થશે, પરંતુ મોહમય મતની આરામારીના એ સમયમાં પણ કુલાગતોએ મ્દાપિ બનશે નહિ કે બાળકને તો ન માત્ર પાલકીતમ્

હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલનોનાં કાર્યોની સમાલોચના.

(સમાલોચક:—ડાહ્યાભાઈ મનોરદાસ પટેલ.)

હેતુ.

જેમ આપણે સાહિત્ય સમ્મેલનો ભરીને સાહિત્ય વિષયક ચર્ચાઓ ચર્ચા આપણા સાહિત્યને અધિકાધિક પુષ્ટિ કેમ મળે તેના એકત્ર થઈ વિચારો કરીએ છીએ અને સહમત બની ચતુર્દિગત બની આવતી સેવાઓ કરીએ છીએ તેજ પ્રમાણે કેટલેક અંશે આપણાથી વધુ સેવા હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલન છેલ્લા દશ વર્ષથી નિયમિત કરી રહ્યું છે. તે કેવાં અને કેવી રીતનાં કાર્યો કરી રહેલ છે તે આપણને પણ કેટલીક રીતે માર્ગદર્શક થઈ પડે તે હેતુથી તથા હિન્દી સાહિત્યનો કાંઈક ખ્યાલ બંધાઈ તે તરફ આપણી રૂચિ પેદા થઈ તેમાંથી આપણા સાહિત્યને ઉપયોગી તત્વો ગ્રહણ કરવામાં આવે એ હેતુથી આ લેખ ચોખ્ખો છે.

પહેલી પરિષદ-શરૂઆત

હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલનની શરૂઆત એટલે પહેલી બેઠક જે સાલમાં આપણા શહેનશાહ પાંચમા જ્યોર્જ તખ્તનશીન થયા તે સાલમાં આપણાથી બહુ મોડી સને ૧૯૧૦ | સંવત ૧૯૭૬ માં પવિત્ર ક્ષેત્ર કાશીથી દેશભંડત ધન્યનામ પંડિત મદનમોહન માલવીઆના પ્રમુખપણા નીચે ૧૫ મી અક્ટોબરના દિવસે થઈ. આવી રીતનો હિન્દી પરિષદનો જન્મ મુખ્યત્વે યુરોપમાં ભરાતી “સર્વદેશી પ્રાચ્ય પરિષદ” (International Congress of Orientalists) ના આદર્શને આભારી હતો. બંગાલી, ગુજરાતી, મરાઠા અને ઉર્દૂ સાહિત્ય સમ્મેલનો ભરાયા હતાં તે ઉપરથી હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલન ભરાય તો ઠીક એ પણ આ સમ્મેલનને જન્મ આપવાનું એક કારણ હતું. તે વખતે કાશીમાં ‘નાગરી પ્રચારણી સભા’ હયાત હતી અને તેણે સ્વાગત કમિટી બનાવી આ પ્રથમ પરિષદનું કાર્ય સાગોપાગ ઉતાર્યું હતું.

મિશ્રગધુ (પં. શ્યામવિહારી મિશ્ર, પં. શુકદેવવિહારી મિશ્ર અને પં. ગણેશવિહારી મિશ્ર), પં. અયોધ્યા સિંહ ઉપાધ્યાય, પં. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા, મુન્શી દેગિપ્રસાદ આદિના સુદર લેખો અને નિબંધો રજુ થયા હતા. ઇતિહાસ અને પ્રાચીન વસ્તુઓની શોધ કરનાર વિખ્યાત પંડીત ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાનો ‘વર્તમાન નાગરી અક્ષરોક્તિ-ઉત્પત્તિ’નો લેખ સુદર હતો. તે લેખ સાથે તેમણે તે ઉત્પત્તિ કેવી રીતે બોળી કાઢી છે

+ હિન્દી જગત્ હજુ પ્રાચીનત્વ જળવી રા મવા મથે છે. તેમના કાર્ય-દિવસોની નોંધ મ. ગાંધીજીએ તેમના આશ્રમમાં ચલાવેલ શિષ્યાચાર પ્રમાણે, તારીખ અને ઇશ્વર સન પ્રમાણે નહિ, પણ મિતિ અને વિક્રમ સંવત્ પ્રમાણે કરે છે

તેનું એક ચિત્ર જીવ્યું હતું, જે જે ચિત્ર આપણી મુજબતી લિપિની ઉત્પત્તિ થી ગીત થઈ તે ગોધ કુવાનો હવે પ્રિય પ્રયત્ન આદરણ તે માટે પ્રદર્શનમાં મળ્યું હતું છે

જે લિપિથી નાગરી લિપિની ઉત્પત્તિ કમળ જમાનાના ફેબ્રુ પ્રમાણે બતાવી છે તે લિપિ અગોકના કાળની છે આ આખો લેખ સાહિત્ય રોધક વાચવા વિચારવા જેવો છે મુન્શી દેવીપ્રસાદજીનો 'મુસલમાની ગજલતમે હિન્દી' વાળા લેખમાંથી મોગલ સમ્રાટ અકબરના વખતમાં પ્રચલિત સિક્કાઓ તથા ખીજી વસ્તુઓના સાંકેતિક નામો ખાસ જણાવવા યોગ્ય છે

હવે આપણે ચાલુ નોંધ ઉપર આવીએ આ પ્રથમ સમ્મેલનમાં સમ્મેલનને સ્થાપી રૂપ આપવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો અને તે ઉપરથી એક સ્થાપી કમિટી બનાવવામાં આવી આ સ્થાપી કમિટીનું કાર્યસ્થળ પ્રયાગ રાખવામાં આવ્યું અને તાત્કાલિક તેને સમ્મેલનના નિયમો બનાવવાનું કામ તથા મંચુક પ્રેક્ષમાં ઉપદેશક વગેરે દ્વારા નાગરીનો પ્રચાર કરવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું

બીજી પરિષદ

બીજું સમ્મેલન ૧૯૧૧ માં પ્રયાગમાં પ ગોવિંદ નારાયણ મિશ્રના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયું

આ વખતે સ્થાપી કમિટીએ સમ્મેલન માટે જે નિયમાવધી બનાવી હતી તે રજૂ કરવામાં આવી

સમ્મેલનની નિયમાવધી આપણે જાણવા યોગ્ય હોવાથી આ લેખ સાથે પરિશિષ્ટ વિભાગમાં આપવામાં આવી છે તે વિચારવા યોગ્ય છે - પહેલા વર્ષમાં બધાએલી સ્થાપી કમિટીના પ્રયાસથી સચુકત પ્રાન્તોની અદાલતોમાં અરજીના કાગળ હિન્દી ભાષામાં અને નાગરી લિપિમાં અગાઉ દશ વર્ષમાં કદી નહિ દાખલ થયેલા તેટલા બધા દાખલ થયા હતા અને આ સમ્મેલન વખતે આઠ નાગરી પ્રચારણી સભાઓનો સમ્મેલનથી સબ્જ નેકાથો હતો સમ્મેલન પુસ્તકાલયમાં ૪૮૧ પુસ્તક આવ્યા તથા ૧૭ પત્ર-પત્રિકાઓ આવતા રહ્યા આ સમ્મેલનમાં પણ ઉત્તમ લેખો અને નિબંધો આપ્યા હતા

ત્રીજી પરિષદ

ત્રીજું સમ્મેલન કલકત્તામાં સને ૧૯૧૨ માં વૃદ્ધ પુરૂષ અને કવિ પ બદરી નારાયણજી ચૌધરીના પ્રમુખપદ નીચે ભરાયું હતું આ સમ્મેલનના છેલ્લા દિવસોમાં આપણા બધા અને દિલસેજ વાઇસરોય લોર્ડ હાર્ડિંગ ઉપર દિલ્હીમાં બોમ્બ પડ્યો હતો અને તે નાટો દિલ્હીની ત્રાગ વ આ સમ્મેલનને છેલ્લે દિવસે તગ્તજ પસાર કરવાનું હલાપણ વાપર્યું હતું બધા સમ્મેલનના પ્રમુખોના બાપણોમાં આ વખતના પ્રમુખનું બાપણ અતિથય લામુ (૪૭ પાનાનું) અને દરેક રીતે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ હતું આ બાપણ ઘણું મુંઢ હોવાથી તે સમ્મેલન તરફથી લેનાતી પરીક્ષાઓમાંની પ્રથમ હતું આ બાપણ ઘણું મુંઢ હોવાથી તે સમ્મેલન તરફથી લેનાતી પરીક્ષાઓમાંની પ્રથમ પરીક્ષામાં એક પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે ચાલ્યું છે આ સમ્મેલનમાં 'સંગીત અને સાહિત્ય' વિશે પ કિત વિષય દિગ્ગમ્ય વિવેચન કર્યું હતું અને છેલ્લી રાત્રે સંગીતથી જલસો કરી તેની અડધી રમ્મ સમ્મેલનને આપી હતી, એ એ નોંધવા જેવી ઘટના બની હતી

આ સમ્મેલનમાં દૂરવેળે પણ વિશેષ ધ્યાનમાં થયા હતા અને દર વખતની માફક 'પૈસાક'ડ' પણ ઉધરાવવામાં આવ્યું હતું.

આ સમ્મેલન કલકત્તામાં ભરાયું હતું. એટલે, બંગાળાની રાજ્યધાની કલકત્તામાં બંગાલવાસીઓની માતૃભાષા બંગાલાની સાહિત્ય પરિપદ્ધતિ જે સ્થાયીરૂપે બીરાજતી હતી તે બંગીય સાહિત્ય પરિપદ્ધતિ હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલનના પ્રતિનિધિઓને પોતાના મુકામે નોતર્યા હતા. આવેલો હિન્દી સાહિત્ય અને બંગ સાહિત્યનો સમાગમ પરલોકવાસી બાબત શારદાચરણ મિત્રના ઉદ્દોગથી થયો હતો. આ વર્ષમાં સમ્મેલન તરફથી 'સમ્મેલન પત્રિકા' નામથી સમ્મેલનની એક મુસિક (મુખ) પત્રિકા આવું થયું જે અત્યાર સુધી પ્રયાગથી નિયમિત રીતે પ્રગટ થયાં કરે છે. આ સમ્મેલનનું એક મહત્વનું કાર્ય એ થયું કે તેણે હિન્દીમાં સાહિત્યની પરીક્ષા લેવાનો પાકો વિચાર કર્યો, અને તેના માટે આવતા સમ્મેલન વખતે નિયમો તૈયાર કરવાનું હાથમાં લીધું. સાહિત્યની પરીક્ષાથી આ લોકોએ નીચેના જે સર્વ—સામાન્ય ક્ષાયદાઓ સ્વીકાર્યા છે તે અત્રે જણાવવા ઉપયોગી છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ભાષા—પ્રચારનું કાર્ય સુગમતાથી થાય.

(૨) ભાષા—સાહિત્યના પરિપૂર્ણ પ્રાચીન ભણ્ડારથી લોકોને પરિચય થાય.

(૩) વિદ્યાની નવીન નવીન શાખાઓથી ભાષા વૃદ્ધિ શકે.

(૪) યોગ્ય લેખક, અધ્યાપક, સંપાદક આદિ સાહિત્ય પ્રેમીઓ વિશેષ પ્રમાણમાં તૈયાર થાય,

(૫) પુસ્તકોના વેચાણથી પ્રાચીન ગ્રંથોનો પુનરોદ્ધાર થાય તથા નવીન ગ્રંથો શીઘ્ર પ્રકાશીત થવાનો સંભવ રહે.

આ સમ્મેલનના કાર્ય-વિભાગે તેજસ્વી સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું પણ લેખ-વિભાગ કાંઈક મંદ હતો. ત્રીજા સમ્મેલનની લેખમાળા થોડી હતી અને બહુ વિચારશીલ નિબંધો-વાણી નહોતી. ફક્ત દેવનાગરી લિપિ કેમ જલદી લખાય તે માટેનો નિબંધ ઠીક હતો અને તે ઉપરથી આપણે આપણી ગુજરાતી લિપિ કેમ જલદીથી લખાય તે માટેની શોધો તથા પ્રયત્નો માટે ચર્ચાઓ કરવી ઘટે છે.

ઓથી પરિપદ્ધતિ.

ઓથી સમ્મેલન સને ૧૯૧૩ માં કાંગડી ગુરુકુલના પ્રાણ મહાત્મા મુન્શીરામજી (સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી) ના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયું હતું.

આ સમ્મેલને 'સાહિત્ય પ્રદર્શન' ભરવાની શરૂઆત કરી હતી અને ત્યારથી દર પરિપદ્ધતિ વખતે સાહિત્ય પ્રદર્શનો ભરાતાં રહ્યાં છે.

આ સમ્મેલન બાબતે શ્યામસુન્દરદાસ બી. એ ના પ્રસ્તાવથી 'વર્ણવિચાર સમિતિ' યોજાય હતી. પણ તે કમિટીનો હજી સુધી એકમતે કાંઈ નિર્ણય આવ્યો નથી.

આ વર્ષમાં સ્થાયી કમિટીએ પોતાના ઉદ્દેશોની પૂર્તિ માટે એક નવી સૂચના કરી. તે સૂચના અંગ્રેજીમાં નીકળતી 'લિટરરી ઇયર બુક' ના ધોરણે 'સાહિત્યિક વિવરણ'

પત્રિકા' તૈયાર કરી તે હતી આ કાર્ય હજી પૂર્ણ થયું નથી, છતાં તેના છૂટક છૂટક વિભાગ રૂપે કેટલીક વિવરણપત્રિકાઓ કે જેમાં રક્ત પુસ્તકોની નોંધ વગેરેનું સમાયેલ છે તે પ્રસિદ્ધ થઈ લાગે છે, અને સાતમા સંમેલનને આ સૂચનાને અમલમાં લાગે ના મંજૂર હોય તેમ તેના પ્રદર્શનમાં આવેલાં પુસ્તકોનું એક અલગ સૂચીપત્ર ૭૦૦ ૫૦ સોમાઈનીના સૂચીપત્રની માફક તૈયાર કરેલું છે જે ત્રણ આનાની કિંમતે વેચાય છે ૫૦ તુ આ સૂચનાનો મુખ્ય મુદ્દો કેવળ પુસ્તકોની સૂચીથી અટકતો નથી તેમાં તે વેબકો, પ્રકાશકો, પુસ્તકાલયો, પત્રસંપાદકો, છાપખાનાઓ વગેરેની પૂર્ણ માહિતી આવવી જોઈએ, એટલે દેખીતી રીતે તે એક કઠિણ કાર્ય છે અને તે કાર્ય હજી હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનને પૂરું કર્યું લાગતું નથી

આ વર્ષમાં નોંધવા જેવી ખીના એ હતી કે પરીક્ષાઓ લેવાનું કાર્ય ચાલુ કરવામાં આવ્યું હતું

પાંચમી પરિષદ

પાંચમું સંમેલન લખનૌમાં સને ૧૯૧૪ માં સુપ્રસિદ્ધ કવિ ૫૦ શ્રીધર પાઠકના પ્રમુખપણા નીચે ભગાયું હતું

આ સંમેલનમાં ઉદ્દેશ્યોગ્ય એક કાર્ય એ થયું કે હિન્દીના લિફ્ટમેન ઉપર વિચાર કરવાને એક કમિટી નિમવામાં આવી

ખીજી ઉદ્દેશ્યોગ્ય બાબત એ હતી કે ગયા વર્ષમાં સાહિત્યની પરીક્ષા લખને વિદ્યાર્થીઓને ૨૫૦ પાસ કે નાપાસ કરાવવામાં આવ્યા હતા, પણ તેઓને કાર્ડ પ્રમાણપત્ર કે પદવીદાન આપવામાં નહોતા આવ્યા, તે આ વર્ષથી ચાલુ કરવામાં આવ્યા કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ હિતસાહિત બને

આ સંમેલન ભગાયું તે વખતે સંમેલનની સ્વાગતકારિણી કમિટીની આગાથી સંમેલનની બેઠક પહેલાં લેખવિભાગનું પુસ્તક તૈયાર થઈ ગયું હતું આ લેખોમાં 'હિન્દી કવિતા કિસ દગબ હો?' એ પ' ગંગાપ્રસાદ અમ્બિહોત્રીના લેખમાં હિન્દી કવિઓ અને તેમના કાવ્યચંદોની બનતા પ્રમાણમાં સૂચી આપેલી છે, અને તે હિન્દી સાહિત્યના અભ્યાસી માટે ઠીક છે

છઠ્ઠી પરિષદ

૭મું સંમેલન સને ૧૯૧૫ ની માલમા લાહોરમાં ભગવાનું હતું મહાત્મા મુન્શી-રામજી (રવામી અદ્દાન દશ) ના પુત્ર શ્રી હરિશ્ચન્દ્રજીએ પોતાના પિતાની આગાથી લાહોર માટે સંમેલનને નોતરૂં આપ્યું હતું પણ તેઓ ૧૯૧૫ માં માલમા વિવાચન ગયા અને પાછળના માણુઓથી અરૂં કામ ના થયું છેવટની વખતે લાહોરવાસીઓના આશ્રય પડીત મદનમોહન માનવીયાજીને પ્રમુખ નીમવાનો હતો, અને તેઓ પોતે સંમેલનની બેઠક જે મહોત્સવના વખતમાં નક્કી કરી હતી તે વખતે આવી ચકે તેમ નહોતું તેથી મ્યામી કમિટીની આગા મેળવી તારીખો બદલાઈ, છતાં તે તારીખોમાં પણ પ' માનવીયાજીને લાહોર આવવામાં બે દિવસનો ફેર પડતો હતો તેથી લાહોરવાળાઓએ ૧૦૦ તારીખો બ' વચા રચાવી કમિટીની આગા માગી પણ તે આગા મળી નહિ

અને સ્થાયી કમિટીએ પોતાની મેળે પ્રયાગમાં પરિપક્વ ભરવાના પ્રયત્ન કરી લીધો. આ પ્રકારની ઘટના અત્રે જણાવવાનું કારણ ફક્ત તે લોકોનું કેવું બંધારણ છે તે જ છે.

આ રીતે લાહોરમાં સમ્મેલન નહિ ભરાતાં પ્રયાગમાં સમ્મેલન ભરાયું. તેના પ્રમુખ બાબુ શ્યામસુન્દરજી બી. એ. હતા. તેઓ એક સેનાની નહિ પણ નવયુવક અને સિપાઈ હોવા છતાં સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તથા કાર્યદૃષ્ટિએ યોગ્ય પુરૂષ જ હતા.

આ સમ્મેલનના નિર્બંધોમાં ગુજરાતી કા હિન્દી સેં સંબંધ' નામનો પંડીત ગણપતિ' જનકીરામ દુબેનો નિર્બંધ આપણા સાહિત્યને કેટલેક અંશે ઉપકારક તેમજ ઉપકારી ગણાય. પણ તે નિર્બંધ જોઈએ તેવો ખ્યાલ આપી શકનારો નહોતો. આ ભાષાએ 'ગુજરાતી સાહિત્ય કા વિકાસ' નામનો એક લેખ 'નાગરી પ્રચારિણી પત્રીકા'માં આપી ગુજરાતી ઉપર ઉપકાર કર્યો છે.

આ સમ્મેલનમાં શ્રીયુત ચૌધે ગોવિન્દપ્રસાદ જૂદેવ યુવરાજે સમ્મેલનને વિસ્તૃત અને વધુ ઉપયોગી કેમ અને કેવી રીતે બનાવવું તે માટેની કેટલીક સૂચનાઓ કરી હતી તેમાની બે ત્રણ નીચે મુજબની હતી.

(૧) સમ્મેલનના ઉત્સવના દિવસો આખા ભારતમાં છુટ્ટીના દિવસો હોવા જોઈએ. તે દિવસો સર્વને માટે એક સરખા તહેવારના દિન હોવા જોઈએ.

(૨) સમ્મેલનની તિથિઓ ધાર્મિકતહેવારની તિથિઓ રૂપે મનાવી અને ગણાવી જોઈએ; તે દિવસો તહેવાર તરીકે સમસ્ત પ્રજા ઉજવતી થઈ જવી જોઈએ; અને માતૃ-ભાષાની પૂજનો પ્રચાર કરી દેવો જોઈએ.

(૩) સમ્મેલનની તિથિઓ નક્કી થયેથી, મોટા મોટા નગરોમાં મોટા અક્ષરો વાળી જાહેરખબરો જાહેર રસ્તાઓ ઉપર અને ખાસ કરીને તીર્થસ્થાનોમાં ચોંટડાવી જોઈએ.

સાતમી પરિપક્વ.

સાતમું સમ્મેલન સને ૧૯૧૬ માં સાહિત્યાચાર્ય 'પં. રામાવતાર શર્મા, એમ એ ના પ્રમુખપદ નીચે જબલપુરમાં ભરાયું હતું. આ સમ્મેલન બહુ જ ઉત્તમ નમુનેદાર હતું એમ કહી શકાય. જબલપુરવાસીઓએ બહુ જેહમત ઉઠાવી હતી અને તેમને માથે પડેલો કાર્યભાર લગભગ બે વર્ષ સુધી ઉપાડવો પડ્યો હતો. આ સમ્મેલનમાં ૬૦૮ પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા. પરચુરણ નાણાની રીષ લગભગ રૂ. ૮૦૦૦ ની રકમની સાધારણ જનસમાજ પાસેથી થઈ હતી અને તેથી સાધારણ હિન્દી જનસમાજનો ભાષા-સાહિત્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ હીક દર્શાવ્યો હતો.

પ્રદર્શન પણ સુંદર નીવડ્યું હતું. તેમાં છાપેલા ગ્રંથો લગભગ ૧૩૦૦, વગર છાપેલા હિન્દી ૩૦૦ અને સંસ્કૃત સાથે લઈએ તો ૧૦૦૦ આવ્યા હતા. આ પ્રદર્શનમાં આવેલા છાપેલાં પુસ્તકો આ સમ્મેલનને ભેટ મળ્યાં હતાં અને તેનું એક જૂદું (જબલપુર) સમ્મેલન પુસ્તકાલય 'ઠરાવ પ્રમાણે હવે ખોલાયુ પણ હશે.

આ સમ્મેલને ભરેલા પ્રદર્શનમાં અત્યારના આપણા મોંઘા મહેમાન શ્રીયુત ટાગોરનો

એક હિન્દી પત્ર - જેના પર તેમના હસ્તાક્ષર બંગાળીમાં હતા તે મૂકવામાં આવ્યા હતા, તે શ્રીમાન ટાગોરની અંતેની પધરામણી લક્ષમાં લેતા સહજ જણાવવું ઘટે છે

આ સ્થળે પ્રસંગ મળતા કહેવું પડશે કે દર વર્ષે પ્રયાગની સ્થળી - કમિગી પામેના સમ્મેલન—પુસ્તકાલયમાં નવા ગ્રંથકારો, લેખકો, પ્રકાશકો વગેરે તન્મયી પુસ્તકો—પત્રો—પત્રિકાઓ ભેટ દાખલ વિગેરે આવતાં ગયા હતા

આ સમ્મેલનમાં કેળવણી, દેશી ભાષા મારફત આપત્રી તે માટેના સહમત ડોહરનાના પ્રયત્ન વગેરે હતા એક ખાસ ઘટના આ સમ્મેલનમાં બની તે એ હતી રાયપુર કન્યા—પાઠશાળાની અધ્યાપિકા શ્રીમતી ગોદાવરી બાઈએ વ્યાખ્યાન દીધું હતું, અને શ્રીઓના પક્ષ ખેત્રી જણાવ્યું હતું કે આવી સાહિત્ય પરિષદોમાં તો શ્રીઓને ખામ નોતરવી જોઈએ

આ સમ્મેલનની લખાવણીમાં ‘જૈન લેખકો આંર કવિયા દ્વારા હિન્દી કી સેવા’ નો શ્રીનુત નાનુગમ પ્રેમીનો ૫૦ પાનાનો એક વિનુત લેખ હતો બાવડ જગતના લેખમાં મિશ્રનન્ધુઓએ જણાવ્યું હતું કે ભાવ્ય-જગતનાની વૃદ્ધિમાં વ્યાકરણ—માર્હાત્મ્ય—હાસ આવશ્યક છે

આ સમ્મેલનમાં જે છાપેલા પુસ્તકો પ્રદર્શિત વગેરે હતા તેનું પાળથી એક જૂદું મચીપત્ર કાઢવામાં આવ્યું હતું, જેનો ઉલ્લેખ મેં એક સ્થળે આ પેખમાં કર્યો છે

આઠમી પરિપદ

આઠમું હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલન ઝડોગમાં બરાચ હતું આ સમ્મેલન એક ગુજરાતી ના પ્રમુખપણા નીચે બરાચ તેવી એક રીતે જાણે હિન્દી ઉપર ગુજરાતીનું આધિપત્ય સ્વીકારાયું? હિન્દીનો ઉદાર એક ગુજરાતીએ કર્યો એ ખીના આ સમ્મેલનના ઇતિહાસ ને સુનર્ણાક્ષરથી કાનરાઈ રહેને પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીને હાથે આ એક ભાષાનેનો ઉદ્ધાર થાય છે તેવી આપણે ગુજરાતીઓએ પણ મ ગાંધીજીનો મૂર્ત ઉપકાર માનવાનો છે

પણ હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલનના પ્રમુખ તરીકે મ. ગાંધીજીના ચૂંટાવાથી એક પ્રશ્ન મહજ ડોહ વાચક તે પ્રશ્ન એ છે કે સાહિત્ય પરિષદો પ્રમુખ કેરળ સાહિત્યની દૃષ્ટિથી ચૂંટાવે જોઈએ કે વ્યવહારિક અને કાર્યદૃષ્ટિથી આપણને વિશેષ લાભકતા થઈ પડે તેવા કાર્યીર ચૂંટાવે જોઈએ? આ પ્રશ્નપત્રી ગીતે હજુવા જોવો છે

આ સમ્મેલન ડોહ મા આવતા પોગના કાગળને િરે સને ૧૮૮૭ના છેવા માસોમાં બરાનાનો બદલે ૧૮૧૮ મા માર્ચના છેવા દિવસોએ બગાય હતું અને હાન ખે વડે થયા તે છટના તહેવારા કે તે તહેવારોની આસપાસના દિવસોએ બગાય છે

આ સમ્મેલનમાં હિન્દી ભાષાપ્રચાર અને હિન્દી સાહિત્યવૃદ્ધિ માટે ઉદ્ધાણ ચતાં ૩૧ ૩૦,૦૦૦ નો ખર્ચો થયો હતો અને દર વર્ષે લગભગ રૂ. ૧૫૦૦ ની ચાતુ મદદ પાચ વર્ષ સુધી આપવાના વચન આપ્યા હતા આ સમ્મેલન પ્રત્યે દેવચંદ્ર મરહાદેવી પૂર્વ સદાનુભૂતિ હતી તેથી ઘણે અંગે તે એક સફળ પરિણામ નીવડી હતી

ગયા સમ્મેલનમાં એક બાઈએ વ્યાખ્યાન આપીને શ્રીઓના પ્રશ્ન છેડ્યો હતો અને શ્રીઓએ સાહિત્યપરિષદમાં ભાગ લેવો તથા તેમને તેવો બા. લેના તેમની એવી તેજ મુગના કડી હતી તેણીની મુગના આ સમ્મેલનમાં અમલમાં આવી હતી આ સમ્મેલનના

માંય ઉપરથી મહિલાઓના વ્યાખ્યાનો થયાં હતાં અને તે એક અપૂર્વ પ્રસંગ જ હતો. શ્રીમતી ગંગાસ્વરૂપા આનંદીબાઈ, શ્રીમતી હેમંતકુમારી ઝાધરાની, પંડિતા મનોરમાબાઈ, શ્રીમતી મંગળબાઈ, શ્રીમતી વેણુબાઈ વગેરે સ્ત્રી-સુધારે અને સ્ત્રીકેળવણી વિષે ટીકાઓ કરી હતી.

આ વર્ષમાં સ્થાયી દમિટીએ સમ્મેલન તરફથી 'સુલભ સાહિત્યમાલા' પ્રદર્શિત થાય એવો એક દગવ કરેલો છે જે વિષે સમ્મેલનના રિપોર્ટમાં જણાવ્યું છે, તે પણ આપણે માટે એક ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય હકીકત હતી.

પાછલાં સમ્મેલનોની માફક આ સમ્મેલનની લેખમાલામાં પણ દિત્તમ નિર્ણયો દાખલ થયા હતા. તેમાં 'રાષ્ટ્રભાષા હિન્દી મેં ઉચ્ચ શિક્ષણ' નામનો કાંગડી શુદ્ધકલવાળા શ્રીયુત બ્રહ્મચારી સત્યવ્રતજીનો લેખ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. જો કે રા. નરસિંહરાવના રાજકોટ પરિપક્વવાળા 'ભરતખંડ માટે એક ભાષા'વાળા લેખ જેવો અતિ મૂલ્યમય દલીલો અને આંકડાઓવાળો આ લેખ નથી, છતાં વિદ્વાતામાં તે કોઈ રીતે ઉતરતો ન ગણી શકાય; વળી આ લેખ રા. નરસિંહરાવના પ્રાતઃકૃપા ભતને એક રીતે જવાબરૂપ છે. તેમાં લેખકે પ્રથમ ભાગમાં મેકાલેની મિનિટની (ટિપ્પણ, નોંધ) સમાલોચના કરીને હિન્દી એ માધ્યમિક ન ગની શકે તેની વિરૂદ્ધ યુક્તિઓની પરીક્ષા કરી છે અને ખીજા ભાગમાં અંગ્રેજી ભાષા માધ્યમિક હોવાથી થયેલી હાનીઓનું સંક્ષેપમાં વર્ણન કર્યું છે.

ખીજા લેખોમાં 'ભારતીય ઇતિહાસ સંબંધી ખોજ આર ઉસકા દલ,' એ નામના લેખો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે અને તે દરેક ઇતિહાસ રસિક પુરૂષે વાંચવા જોઈએ છે. 'હિન્દી મેં વિશ્વવિદ્યાલયોં કી આવશ્યકતા' વાળો શ્રીયુત રાવળહાદુર ચિન્તામણી વિનાયક વૈદ્યનો લેખ પણ મનનીય છે. ખીજો એક લેખ જેમ રા. હીરાલાલ ત્રી. પારેખે સને ૧૯૧૬ નું આપણા સાહિત્યનું દિગ્દર્શન કર્યું હતું તેમ 'સાહિત્યસંસાર કા અવલોકન' નામનો છે. તેમાં નિર્બંધ લખવા કાળ પહેલાનાં છેલ્લાં આઠ વર્ષોનું અવલોકન છે અને કેટલેક દરજ્જે હિન્દી સાહિત્ય ઉપર તે કીક અજવાળું નાંખી શકે તેમ છે.

આ સમ્મેલને ભરેલ સાહિત્ય પ્રદર્શન પણ મોટાં કરતાં શ્રેષ્ઠ નિવડ્યું હતું. સાહિત્ય પ્રદર્શનમાં લગભગ ૫૦૦૦ પુસ્તકો એકત્રિત થયા હતા. સમાચાર પત્રોનું પણ પ્રદર્શન ભરવામાં આવ્યું હતું. તેના ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા. (૧) મૃત પત્ર. (૨) જીવિત પત્ર. (૩) વિશેષ અંક. અને (૪) અન્ય ભાષાના પત્ર. આવી મીટનાં કુલે ૧૫૦ પત્ર આવ્યાં હતાં. તામ્રપત્ર, શિલાલેખ, ભાષા—વર્ણુ સંબંધી ચિત્રો, માત્રચિત્રો, ગદ્યમાન્ય નેતાઓના ચિત્ર વગેરે કીક પ્રકાશ પાડનારા હતાં. એક 'માત્રાફલક' નું ચિત્ર કે જેમાં માત્રાઓ અક્ષરોની ઉપર નીચે નહિ લગાવતાં એક પદ્ધતિમાં અક્ષરોની સાથેજ લગાડી શકાય અને જેથી છાપવાની તથા ટાઇપ કરવાની મુશ્કેલી પડે એવી યોજના હતી, તે ચિત્રનું ફોટો ચિત્ર આપણા પ્રદર્શનમાં આ વખતે મૂકવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી તેનો આગણન કાંઈક ખ્યાલ આવી શકે એમ છે.

નવમી તથા દશમી પરિપક્વ.

નવમું સમ્મેલન સન ૧૯૧૯માં મુખ્યમાં પંડીત મદન મોહન માલવીયાજીના પ્રમુખપદ નીચે ભરાયું હતું. અને દસમું સમ્મેલન આપણા આ સમ્મેલનનાં દિવસોએ જ એટલે તા. ૨-૩-૪ એપ્રિલ ૧૯૨૦ ના રોજ પટનામાં ગં. તિલકજી શુક્લના પ્રમુખપદ નીચે ભરાતું હશે.

વિચાર નિવેદન.

આ પ્રમાણે ઉપર જે મેં આઠ સમ્મેલનોનાં દુક ઇતિહાસ આપ્યાં તે સમ્મેલનોનાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં ગિર્ણોં ઉપરથી આપ્યો છે પણ આ ઇતિહાસ આપતાં અને સમાલોચના કરતાં મોં માં એક કમબાજ્ય જણાયું છે તે એ છે કે જ્યાં આ મેવા કરવાનો મને લાભ મળ્યો છે ત્યાં મેં પોતે જાતે આ હિન્દી સમ્મેલનોમાં ભાગ લીધો નથી અને તેમના પ્રદર્શનો લોયા નથી - જેથી હું અત્યારે ‘ગુજરાતી સાહિત્ય’ ની મેવામાં વિરોધ ઉપયોગી થઈ પડુ આથી માન અતગ્માં આ પરિપક્વ સમક્ષ જણાવવાનો એક વિચાર ઉદભવ્યો છે તે અને જણાવવાની રજા લઉં છું તે વિચાર એ છે કે આપણી પરિપક્વ તરફથી હિન્દી, અરારી, બંગાળી આદિ સાહિત્ય પરિપક્વ તથા કેળવણી પરિપક્વ કે તેને લગતી સાહિત્યના પ્રદર્શનોમાં આનતી બીજી પરિપક્વ ભારતમાં જ્યાં જ્યાં ભારતી હોય ત્યાં ત્યાં તે તે ભાષા કે વિષયમાં રસ લેનારા અને જાતા પુરુષ કે પુરુષાને ચૂંચી કાઢી પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવા જોઈએ, અને તેમની પાસેથી સર્વ હકીકતો જોઈ રહી તે ઉપર વિચારોની લેવ—દેવ કેરી યોગ્ય દિશામાં આગળ વધવાના પ્રયત્નો થના જોઈએ તેથી સાચે તે તે પરિપક્વના સુખપત્રો કે સુખપત્રિકાઓ આપણે મગાવતા નહિ જોઈએ અગર આપણા પત્ર—પત્રિકાઓ બદલામાં મોકલવા જોઈએ અને તેજ પ્રમાણે સારા સારા પુસ્તકોની પણ લેવડે નક વધારી તેમના નિર્ગતર મમાગમમાં આપણે ગહેવું અને તેમને આપણા સમાગમમાં ગમવા જોઈએ કેટલીક પ્રદર્શનોમાં વસ્તુઓ આપણે તેમની પાસેથી માગી લઈ આપણા પ્રદર્શનોમાં મૂકવી જોઈએ અને આપણી ઉત્તમ ગોધખોળથી મેળવેલી પ્રાચીન અને ઉત્તમ વસ્તુઓ બીજા સાહિત્ય—પ્રદર્શનોમાં મોકલવી જોઈએ આવો મુમેળ કાર્થક રીતે નિર્દર થોજી રહી કે એમ જણાય છે તેથી અત્યારે તે દિશાએ પ્રયાણ કરતા ચર્ચ જનુ સુગમ છે હિંદી પરિપક્વના પ્રમુખ એક ગુજરાતી તરીકે મેં ગાંધીજી થઈ આવ્યા છે અને શ્રીયુત ટાગોર પોતે બંગાલી હોઈ અને પધારી આપણી પરિપક્વ ગૌરવ વાગ્દાની સાચે આપણને કેટલોક લાભ આપી ગયા છે અને આપણાથી તેઓ કેટલી રીતે જાત થયા છે અને થશે

આપણા સાહિત્યને ઉપયોગી થઈ પડતા લેખો.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલનોના કાર્યનો જે કાંઈ દુક ઇતિહાસ અને સમાલોચના થઈ તેની મેવા તા વી કાળના આપણા સાહિત્યને ભરતી પ થઈ પડે તેવા કેટલાક લેખો જાણાતર કરવા જેના જે અને જણાયા છે તે અને આપવા દું યોગ્ય ધારક છું તે લેખો નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) ‘ નાટ્યશાસ્ત્રાર્થ લગતમનિ ’ લેખક ગ. ગાપતિ જનનખગમ દુએ (૨) ‘ અનુષ્ટુપ-દાષ ’ લેખક બા. મુ. જ્યામ કુદ દાસ આ બન્ને લેખ દ્વિતીય મ સેલનની લેખાવલીમાં કે ‘ અનુષ્ટુપ-દાષ ’ના લેખમાં બા. મુ. જ્યામકુદદાસે તેના ૬૧ ‘ અધ્યયોની દુક દુક હકીકત જણાવી કે, તે ગુજરાતી મમાને જાણી થઈ છે

‘ સમાલોચના મે સાહિત્ય ઓ લાન ’ નામનો પંડિત ગિરધર મમાનો લેખ જે ત્રીજા સમ્મેલનની લેખાવલીમાં છે તે જાણાતરપે આપણને ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે આજ લેખાવલીમાં આજ વિષય ઉપર મીઠા જે નાના લેખો ૫૫

ચોથા સમ્મેલનની લેખાવલીમાં 'હિન્દી મેં નાટક'વાળા લેખના (૧) નાટક ક્યા હૈ, (૨) નાટક કી ઉત્પત્તિ ઔર ઉસકા સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, (૩) નાટકોં મેં લાગ અનં (૪) નાટક કી રચના ઔર ઉસ કે સાધન, એ ચાર મુદ્દા કોઈ પણ ભાષામાં દિતારી શકાય તેવા સર્વસામાન્ય છે. તેના લેખક શ્રીયુત્તમ ગોવિંદ શાસ્ત્રી દુર્ગચંદર છે.

પાંચમા સમ્મેલનની લેખાવલીમાં આવેલા (૧) 'હિન્દી મેં કવિતા દિસ / ગઈ હો?' વાળા ખાલુ મૈથિલિશરણ ગુપ્તાના લેખમાં સમાવેલા મુદ્દાઓ સર્વસામાન્ય છે; અનં (૨) 'રાષ્ટ્રનિર્માણ મેં સાહિત્ય કા સ્થાન'વાળો 'પંડિત મદાવીરપ્રસાદ ગુપ્તાનો આપેલો લેખ દિતારી શકાય તેવો છે.

આઠમા સમ્મેલનની લેખાવલીમાં આવેલા (૧) 'આલોકપયોગી સાહિત્ય', (૨) 'હિન્દી સાહિત્યસેવિયો કી ત્રૂટિયા' (૩) 'ભારતીય ઇતિહાસ સંબંધી જોગના લેખો સર્વસામાન્ય ગણી શકાય તેવા છે.

ઇતિહાસરસિકો માટેના ઉત્તમ લેખો.

ઇતિહાસરસિક લોકો માટે નીચેના લેખો ખાસ વાચવા વિચારવા જેવા છે.

(૧) મુસલમાની રાજત્વ મેં હિન્દી-લેખક મુંશી દેવીપ્રસાદજી. પહેલી પદ્ધિપત્રની લેખ-માળામાં આ લેખમાંથી અમુકજર આદર્શાલના વખતમાં વપરાતા સીકા વગેરેના નામો ખાસ જાણવા યોગ્ય છે.

(૨) 'રાજપૂતાનામેં હિન્દી પુસ્તકો કી જોગ.' આ લેખ પણ મુંશી દેવીપ્રસાદજીનો લખેલો છે. શોધજોળ માટે કીક સામગ્રી છે અને તે ઉત્તેજના આપે તેમ છે. તેમાં જોધપુરના મહારાજાઓએ લખેલા વેદાન્ત, ભક્તિ વગેરેના ઘણા ગ્રંથો છે. મહારાજા જયસંતસિંહજીએ 'મવોધ ચંદ્રોદય' નું નાટક હિન્દી ભાષામાં ગદ્ય તથા પદ્યમાં રચેલું છે. મહારાજા માનસિંહ, મહારાજા અણ્ણતસિંહજીના ભક્તિમાર્ગના ગ્રંથો છે. જયપુરના મહારાજા પ્રતાપસિંહના રચેલા ગ્રંથો પણ છે. મહારાજા કિશનગઢનો 'દેહદશા' નામનો ગ્રંથ છે. મહારાજાઓ સિવાય રાણીજીઓ, કુંવરીઓ વગેરેના લખેલા ગ્રંથો પણ છે. આ ઉપરથી એમ સાગિત થાય છે કે એક વખતે મધ્યકાળમાં મેવાડના રાજામહારાજાઓ વિદ્યારસિક અને કાવ્યોના શોખીન હતા એટલુંજ નહિ પણ તેમનામાં ભક્તિ, જ્ઞાન અને નીતિનો વાસો હતો. તેના વગર 'મીરાંબાઈ' જેવું સ્ત્રીરત્ન તે પ્રદેશમાંથી, રાજવાડાના ધરમાંથી પેદા ન થાય. આ લેખમાં બતાવેલાં પુસ્તકોમાં મીરાંબાઈના પણ રચેલાં બે પુસ્તકો છે. (૧) વગર સંવતનું 'ગીત ગોવિંદ કી ટીકા' અને (૨) 'નરસીજી કા માહરા' એટલે 'નરસિંહ મહેતાનું' મામેરું. આ ગ્રંથોમાં એક જૈની સાધુ નામે કેશવમુનિએ સંવત ૧૬૯૭ માં લખેલી 'સદેવજી સાવલંગ્યા' નામે 'સદેવંત સાવલંગી'ની વાર્તા છે અને ૧૭૮૯ સુધીનો હિન્દુસ્તાનના આદર્શાલોનો ઇતિહાસ જણાવતો 'હકત ગુલશન' નામનો ગ્રંથ પણ છે.

(૩) પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે ખાલુ રચામસુન્દરદાસનો 'અંદ ખરદાધનો લેખ.

(૪) રા. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઝોઝાના તથા મુંશી દેવીપ્રસાદજીના આઠમા સમ્મેલન-વાળા 'ભારતીય ઇતિહાસ સંબંધી જોગ ઔર ઉસકા ફલ' નામના બન્ને લેખ.

કેટલાક ઉત્તમ લેખો.

આ શિવાય માહિત્ય મન્મેયનના કેટલાક ઉત્તમ લેખો પણ છે પ્રથમ સન્મેયનની લેખાવલીમાંનો મહામહોપાધ્યાય પંડિત મુવામર દિવેદીનો 'હિન્દી સાહિત્ય'નો તથા મિથળધુઓનો લેખો 'હિન્દી માહિત્ય કા ઇતિહાસ'નો, આ બંને લેખ ઉત્તમ છે હિન્દીમાં આ પ્રધાન પુસ્તકો છે તે માટેનો લેખ 'હિન્દી મે પ્રધાન પુસ્તકો તથા ભાષા ઔર ઉદ્ધાર કે પ્રભાવ' નામનો પાચમા સન્મેયનની લેખાવલીમાં છે આ લેખ પણ મિથળધુઓનો છે આ મિથળધુઓએ હિન્દી સાહિત્યની ઉત્તમ ગોધખોળ કરીને માત્રી સેવા કરી છે તેમણે લગભગ ૩૨૦૦ હસ્તાક્ષિત ગ્રંથોની શોધખોળ કરેલી છે તેમણે રચેલો 'મિથળધુ વિનોદ' નામનો ગ્રંથ હિન્દી સાહિત્યના આ આ પુસ્તકો પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન તે બંનેના માટે ખરીદવા ગોચર છે તે ગ્રંથને દરેક સાહિત્ય ભક્ત માટે અત્યંત મૂલ્યવાન છે

હિન્દી જન સાહિત્યના ઇતિહાસ માટે પ્રથમ જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે તે એક ઉત્તમ લેખ છે પણ તે લેખમાં ત્રીસુત નાથુરામજી પ્રેમીએ કેટલાક ગ્રંથો જેના ઉપર ગૌતમરાસો, દેવરાજ-વજ્રગજ ચક્રવર્તી, પુરુષ-કુમર ચક્રવર્તી અને જમ્જમવામી રામા વિગેરે હિન્દી કલાવવાના પ્રયત્નો કર્યા છે અને તેથી સ્વ ચિંતનવાલ કાલાભાષ દલાલને અન્યાય થાય છે કે નહિ તે તપાસી જોવું જવાનું આવેલું છે તો આવેલું જ નોંધ્યું છે, અને તે ગ્રંથો ગૂંજરાતી ગણી શકાય કે કેમ તે પણ નક્કી કરવું જોઈએ છે આ લેખ સાતમા સન્મેયનની લેખાવલીમાં છે આજ લેખાવલીમાં 'હિન્દી ભાષા મે ઉપન્યાસ' અને હિન્દી ભાષા મે 'નાટક્ય ચ ઔર વર્તમાન નાટક કમ્પનિયન' ના લેખો હિન્દી માહિત્ય વિષે કાંઈ નવપુનાની ઇચ્છા ધરાવનારાઓ માટે મૂલ્યવાન છે

આ શિવાય પાચમા સન્મેયનની લેખાવલીમાંનો ૫૦ ગંગાપ્રભાસ અમ્મિહોત્રીનો 'હિન્દી કવિતા કિસ ઢંગ કી હો' વાળો લેખ કાવ્યવિષયક ઉચ્ચ શિક્ષા હિન્દીમાં પ્રાપ્ત થવી એ શ્રમ છે એમ સાબિત કરી તે માટે હું માહિત્ય હિન્દીમાં કે તેની નોંધ આપે છે કાવ્યપ્રેરના વિચરનારાઓ માટે આ લેખ મનનીય છે

ઉપસંહાર

હવે આ લાંબો લેખ અમારે કળા કેટલાક મુખ્ય તારવી કાઢી વાંચવા તેવા છે તે એ છે કે —

- (૧) આ સન્મેયન ૬૦ વર્ષ નિયમિત બગતું રહે છે
- (૨) સન્મેયનની ગ્રંથાલી કમિટીનો દાગબાગ હવેલ છે
- (૩) સન્મેયનને મદદરૂપ થઈ પડતી અનેક સમાચારો અને નવગેમા મર્મ કરી રહેલી હોય છે
- (૪) 'સન્મેયન પત્રિકા' દર માસે પ્રગટ થાય છે
- (૫) નાગરી પ્રચાર મહાઓ ૨૦ '૦ બાંધે છે અને નાગરી-પ્રચારિની-પત્રિકાઓ ૬૦ માસે પ્રગટ થાય છે

- (૬) વારંવાર જીલ્લા સમ્મેલનો થયાં કરે છે અને તે દ્વારા હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલનને વિશેષ પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે.
- (૭) હિન્દી ભાષાના ખીજા ભાષાઓ સાથે કેવો ગંભીર છે તેની વાણી શોધખોળ કરી હિન્દીની ઉન્નતિ માટેના પ્રયાસો થાય છે.
- (૮) પ્રાચીનતાને હિન્દીઓ જાળવી રાખવા મથી રહ્યા છે.
- (૯) દર વખતે પૈસાકંડ ઉધરાવવામાં આવે છે, અને પૈસાકંડ ઉધરાવનારી કેટલીક સભાઓ નગરો અને શહેરોમાં પણ મળે છે.
- (૧૦) કેળવણી પરિપક્વ તેમનામાં ભરાતી લાગતી નથી.
- (૧૧) પરીક્ષાનાં ધોરણ ઉત્તમ છે અને તેમાં તેમણે આરાયજનવીસી એટલે કાયદાના જ્ઞાનની-વકીલાતની તથા મુનીમી એટલે નાગાના અભ્યાસની પરીક્ષાઓ દાખલ કરી છે. સ્ત્રી-પુરુષો બન્ને માટે સામાન્ય પરીક્ષા છે.
- (૧૨) પ્રાચ્ય પરિપક્વોમાં સ્થાન પામે તેવા લેખો તેઓની લેખાવલીમાંથી બહુ તરી આવતા નથી, છતાં તે પ્રદર્શન ઉત્તમ બનાવવાની કોશિશો કરી રહ્યા છે અને તેમાં દિનપરદિન સફળતા પ્રાપ્ત થતી જાય છે.
- (૧૩) ગુજરાતીનો પ્રચાર એક કરોડ સાત લાખ મનુષ્યોમાં અને હિન્દીનો પ્રચાર લગભગ સાડા તેર કરોડ મનુષ્યોમાં છે. આ પ્રમાણે જોતાં તેઓ ગુજરાતીઓથી સાહિત્યની દિશામાં વિશેષ વધી ગયા હોય એમ નથી લાગતું.
- (૧૪) છતાં તેમણે એક વિશ્વકોષ બનાવવાનો પ્રયત્ન આદર્યો છે.
- (૧૫) તેમણે લેખકો તથા અંથકારોની જયંતિઓ ઉજવી છે.
- (૧૬) તેમની પાસે ઐતિહાસિક શોધખોળ કરનારા પંડિતો છે અને તેઓ હિન્દીની ઉત્તમ પ્રકારે સતત સેવા કરી રહ્યા છે.
- (૧૭) પણ, તેમણે ગુજરાતી કવિઓએ તથા અંથકારોએ કરેલી હિન્દીની સેવામાં ' પ્રવીણસાગર ' ની પ્રતિષ્ઠા સ્વીકારી નથી. કવિ દલપતરામના ' શ્રવણાખ્યાન ' ની નોંધ પણ લેવાઈ લાગતી નથી. તેજ પ્રમાણે રણછોડજી દિવાનના કેટલાક હિન્દી અંથોની નોંધ લેવાઈ લાગતી નથી. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની પણ હિન્દી સેવાની નોંધ લેવાઈ નથી.
- (૧૮) હિન્દીઓમાં પદ્ય-પ્રચાર અતિશય છે. તેનું કારણ પુરાતનકાળથી કાવ્યનો મહિમા તેમને ત્યાં વિશેષ મનાતો આવ્યો છે.
- (૧૯) હિન્દી સમ્મેલનોના રિપોર્ટો જલદીથી બહાર પડે છે.
- (૨૦) પ્રદર્શન વિભાગમાં તેઓ ખીજા ભાષાના અંથો પણ રાખે છે.

વિગેરે અનેક મુદ્દા તારવી કઢાય તેવા છે. હુંકમાં તેઓ કાર્યપરાયણ છે.

હવે આ લાંબી સમાલોચના પુરી કરતાં પહેલાં એક શંકાત્મક બાબત રહી ગઈ છે તે જણાવવાનું બાકી રહે છે હિન્દી સમ્મેલનમાં રજુ થયેલા વૈષ્ણવ ધર્મોની હિન્દી સાહિત્ય પર શું અસર થઈ છે તે લેખો જોતાં એક સ્થળે જણાવવામાં આવ્યું છે કે દૈતાદૈત મતના

મથાપક આચાર્ય શ્રી મધનાચાર્ય ગુજરાતી હતા, અને તેમનો જન્મ ગુર્જર દેશમાં ૫ ૧૧૯૯ ના દાર્તિક સુદ ૧૦ મીએ થયો હતો આ એક શક્ષ પડતી હપીકત લાગે છે તેનો નિર્ણય થાય તો ગુજરાતીઓને અભિમાન લેનાનો પ્રમગ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે

આટલું જણાવી આ લાખી સમાલાચના હુ મધ કરૂ છુ તેથી ગુજરાતી સાહિત્યની તથા ગુજરાતી ભાષાઓની દાર્ધક ચરો પશુ સેવા થઇ નથી દોય તો હું મને પેતાને તે માટે ભાગ્યશાળી માનતો અને આ સમાનોચના રૂપી મનાનો હું અવિકારી નવી તેવી, તથા બાળ કાર્યભાગ માથે હોવાથી ઉતાવળમાં આ લેખ ઘડી કાઢ્યો છે તેવી, અનેક ભૂલો, દોષો, ત્રુટિઓ મળી આવશે એમ ભય ગ્રહે છે, તે માટે તમા માનુ છુ

‘ એવક એફિસ ’

લી મંદ,

અમદાવાદ, તા ૩૦-૩-૨૦

હાહાલાલ મનોરદાસ પટેલ.

પરિશિષ્ટ (ઠ)

હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલનની નિયમાવલી.

ઉદ્દેશ

હિન્દી સાહિત્યના મત અગોની ઉન્નતિ કરનાનો પ્રયત્ન કરવો

દેવનાગરી લિપિ એ ગદ્ય લિપિ અને હિન્દી ભાષા એ રાષ્ટ્ર ભાષા અને તેના પ્રયત્ન કરના

ઉપરો હેતુ પાર પાડના માટે હિન્દીને સુગમ, મનોરમ અને લાભદાયક બનાવવા સમય ઉપર હિન્દીની રાંધીતુ મશાધન કરેલુ તથા તેની ત્રુટિઓ અને અભાવોને દૂર કરવાના પ્રયત્ન કરવા

મરમર, રેલી રાન્યા, પાન્તાળાઓ, દાલેખે, વિશ્વવિદ્યાલય, કચેરીઓ રંગે નચે દેવનાગરી લિપિ અને હિ દી ભાષાના પ્રચારનો ઉદ્દેશ કરના નહેલુ

હિન્દીના મન્યમરો, લેખકો, પત્રસપાદકો, પ્રચારકો અને મદાયમને વખતોવખત ઉ સાહિત કરના ધનામ, બનિમ, પ્રશમાપાન, ચાંદ તથા પર્ની વગે થી સન્માનવા

૧ ‘ શ્રી મધનાચાર્ય ’ નામના ધમેડ પુસ્તકમાં તેમનો જન્મ મયનારના ઉદિપિ નગરની નહક બેલે (Bello) મા થયેલો જણાવવામાં આવ્યા છે તે પુસ્તકમાં સાન ૧૧૯૯ ગતાવી છે પણ તે વિા દુ એકમત નથી દારજ, દુસાર સને ૧૨૩૮ મા તેમનો જન્મ થયાડુ જણાયે છે તિથિ માં દોષ મનબેદ નથી દાર્તિક સુદ ૧૦ તે આપમાં ગુજરાતી મહિના પ્રમાણે આમે ૩૬ ૧૦ એરને દશરા (વિજયાદશમી) છે

ન્યાં યોગ્ય લાગે ત્યાં પાઠશાળાઓ, સભાઓ, પુસ્તકાલયો વગેરે સ્થાપિત કરવા અને કસ્ટોડિયન પ્રયત્ન કરવો તથા તેવી ચાલુ સંસ્થાઓની સહાયતા કરવી.

હિન્દી સાહિત્યના વિદ્વાનો તૈયાર કરવા હિન્દીની કવ્ય પરીક્ષાઓ લેવાના પ્રયત્ન કરવો.

હિન્દી ભાષાના સાહિત્યની, વૃદ્ધિ માટે કૃષ્ણગી પુસ્તકો તૈયાર કરવા વિગેરે.

સમ્મેલનથી સંબંધ રાખનાર કમિટીઓ અને સભાઓના ધારણામાંની મુખ્ય બાબતો.

કમિટી તથા સભાઓના નીચે પ્રમાણે ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય છે.

૧. સમ્મેલનની સ્થાયી પ્રબંધકારિણી કમિટી.

૨. હિન્દી પેસાફંડ કમિટી.

૩. હિન્દી અને નાગરી પ્રચારનો ઉદ્દેશ રાખનારી સભાઓ.

સ્થાયી કમિટીનું મુખ્ય કાર્યસ્થાન પ્રયાગમાં છે અને સમ્મેલનની આર્થિક સહાયતા માટે જે ફંડ ઉભું કરવામાં આવે છે તેનું નામ 'હિન્દી પેસાફંડ' રાખ્યું છે.

આ પેસાફંડ દરેક સમ્મેલનમાં ઉધરાવવમાં આવે છે. તેનાં નામ પ્રમાણે પેસો પણ ભરી શકાય છે અને તેની અનેક સ્થળે શાખાઓ પણ હોય છે.

સમ્મેલનનો એક સ્થાયી ભંડાર હોય છે. તે ભંડારની મુડીનો વ્યય સમ્મેલનની આજ્ઞા વિના થઈ નથી શકતો. ફક્ત તેનાં વ્યાજના નાણા જ ખર્ચવાનો અધિકાર સ્થાયી કમિટીને હોય છે.

સાહિત્ય સમ્મેલનની ખેડકતું જે સ્થળ અને જે વખત નક્કી થયા હોય તે સ્થળ તથા વખતમાં ફેરફાર કરવાનો અધિકાર સ્થાયી કમિટીને આપવામાં આવેલો હોય છે. આ અધિકાર આપણે છઠ્ઠી પરિષદ લાહોરને બદલે પ્રયાગમાં ફેરવેલા દિવસોએ ભરાઈ હતી તે ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ.

જે સ્થળે સમ્મેલન ભરાય તે સ્થળની સ્વાગત કમિટીને પ્રતિનિધિઓની પ્રીમાથી જે ધન પ્રાપ્ત થાય તેનો અર્ધો હિસ્સો સમ્મેલનની સ્થાયી કમિટીને આપવો જોઈએ છે.

પ્રત્યેક સ્થળની સમ્મેલનની ખેડક ખાદ વ્યય કરતાં જે કાંઈ આવક પડે તે આવકમાંની અર્ધી રકમ આવતી પરિષદની ખેડક ભરાવવાની હોય તે પહેલાં સ્થાયી કમિટીને આપવી, અને બાકીની અડધી રકમ તે સ્થળમાના સમ્મેલન સાથે સંબંધ રાખનારા કોઈ ખાતાને આપવી એવા નિયમો હોય છે. આલું કોઈ ખાતું ન હોય તો બધી રકમ સ્થાયી કમિટીને સોંપી દેવી જોઈએ છે.

સમ્મેલનની સર્વ સમ્પત્તિ સ્થાયી કમિટીના તાબામાં રહે છે.

પરિશિષ્ટ (ખ)

પરીક્ષા વિશેના નિયમો.

(૧) દરેક વખતે ત્રણ પરીક્ષાઓ લેવાય-છે, પ્રથમા, મધ્યમા અને ઉત્તમા

(૨) આ પરીક્ષામાં સર્વ દેશ, જાતિ અને અવસ્થાવાળા બેસી શકે છે જીઓ પછુ આ પરીક્ષામાં બેસી શકે છે પ્રથમામાં પાસ થયેલ જ મધ્યમામાં બેસી શકે છે પછુ, અપવાદ ૩૫ ટોણને એકદમ મધ્યમામાં બેસવાની અનુમતિ મળી શકે છે મધ્યમામાં જે પાસ થયે હોય તેજ ઉત્તમામાં બેસી શકે અને તેણે પરીક્ષામાં બેસવાની શી ભગવાની મુન્તની બે મામ પહેલા જે વિષયમાં પરીક્ષા આપવી હોય તે વિષયનો કમલ કાઉન ૧૬ પેજ ૨૦૦ પાનાનો નિબધ મોકલવો જોઈએ કે તે પરથી તેને પરીક્ષામાં બેસવાની પરવાનગી મળે છે મધ્યમાવાળાને વિશાગ્રહની અને ઉત્તમામાં પાસ થનારને જે વિષય તેણે પાસ થીયો હોય તે વિષયના રત્નની ઉપાધિ મળે છે *

પરીક્ષામાં બેસવાની શી પ્રથમાની ૩ ૨, મધ્યમાની ૩, ૫, અને ઉત્તમાની ૩ ૧૦ લેવાય છે જીઓની પાસેથી શી લેવામાં આવતી નથી

આરાયજનવીસી એટલે વકીલ-મુખ્યાગની પરીક્ષા અને મુનીમી એટલે નામાની પરીક્ષાઓ પછુ હિન્દી મન્મેવનની મ્યાથી સમિતિ તરફથી લેવાય છે તેમાં બેસવાની શી ૩ ૨-૦-૦ છે

મુનાઈ ઇલાકાના મુગઈ, વડોદરા અને બીજા પ્રાંતોના નાના મોટા શહેરોમાં કુલે ૫૩ થયે હાલ પરીક્ષા લેવાય છે

પ્રથમા માટેના વિષયોમાં,

માહિત્ય, ભારતનો ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત, વિજ્ઞાન અને સ્વાસ્થ્યશિક્ષા, એટલા છે મધ્યમા પરીક્ષા ૩૭ થયે લેવાય છે વડોદરામાં પછુ તે લેવાય છે મુખ્યમંત્રી નામ જણાવુ નથી

મધ્યમા પરીક્ષા માટેના વિષયમાં, સાહિત્યના ચાર પત્ર, ઇતિહાસના બે પત્ર, અને ગણિત, દર્શન, વિજ્ઞાન, ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, વૈદક, શરીર વિજ્ઞાન, કૃષિશાસ્ત્ર, સંસ્કૃત અનુવાદ, ઇંગ્લીશ અનુવાદ એટલા છે આમાં જે વૈદક લે તેણે શરીર વિજ્ઞાન લેવું જ જોઈએ છે

* હિન્દી સાહિત્ય, સંસ્કૃત સાહિત્ય, દર્શન, અંગ્રેજી સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને અર્થ શાસ્ત્રમાં પાસ થનારને 'સાહિત્યગ્લ' અને ગણિત, વિજ્ઞાન, જ્યોતિષ, પુગતત્વ અને જિન્દગાણને 'વિજ્ઞાનગ્લ' ની ઉપાધિ મળે છે

ઉત્તમા પરીક્ષા દ્રુત પ્રયાગમાંજ લેવાય છે અને તે હિન્દી સાહિત્ય, સંસ્કૃત સાહિત્ય, જ્યોતિષ, ગણિત, દર્શન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, અંગ્રેજી સાહિત્ય, પુરાતત્ત્વ, વૈદ્ય અને કૃષિશાસ્ત્ર એ ૧૨ વિષયોમાંથી કોઈ પણ એક વિષયની લેવાય છે.

આરાયજનવીસી અને મુનીમીની પરીક્ષામાં જોણે હિન્દી લખતે મેટ્રિક કે સ્કૂલ લીવીંગની પરીક્ષા પાસ કરી હોય તે અથવા તો પ્રથમા કે મધ્યમામાં પાસ થયેલ હોય તે ખેસી શકે છે. આરાયજનવીસી માટેના વિષયોમાં

(૧) સાહિત્ય (૨) કાયદા અને અદાલત (કોર્ટ) તથા જમીનદારોનો કારોબાર વિગેરે છે.

મુનીમી પરીક્ષામાં (૧) સાહિત્ય, (૨) નામુ અને ગણિત એટલા વિષયો છે.

જેટલે સ્થળે મધ્યમા પરીક્ષા લેવાય છે તેટલાં સ્થળે આ પરીક્ષા લેવાય છે.

આ સાલમાં પરીક્ષા તા. ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૨૦ થી શરૂ થશે. આ પરીક્ષાઓ મેટ્રિક વગેરેની પરીક્ષાઓ માફકની હોય છે તેમાં આપણી સાહિત્યની પરીક્ષાની પેઠે એક બે પુસ્તકો વાંચવાનાં નથી હોતાં. જાણે આખું વર્ષ અભ્યાસ કરી પરીક્ષા આપવાની હોય તેવી પરીક્ષા હોય છે, અને આવી પરીક્ષામાં પાસ થએલાંઓનું હિન્દી જગત્ યુનિવર્સિટીની પદવી ધરાવનારાની માફક સન્માન પણ કરે છે. જાણે એક નવીન રાષ્ટ્ર મહા વિદ્યાલય !

સને ૧૯૨૦ ની સાલ માટે ક્યાં પુસ્તકો હિન્દી સમ્મેલને પસંદ કર્યા છે તે સ્થળ સંકેતને લીધે આપી શકાય તેમ નથી.

ભારત ઇતિહાસ સંશોધક મંડળ.

(૧૫૬ આચાર્ય કાલેલકર.)

કુછ કાલમેં ये जीर्ण पहले चिन्ह भी मिट जायेंगे
फिर मोजनेसे भी न हम सत्र मार्ग अपना पायेंग
जातीय जीवन-दीप अबभी स्नेह पायेगा नहीं
तो फिर अँवेरेमें हमें कुछ हाथ आवेगा नहीं ॥

મહાગદ્યની રાજધાની પૂનામાં જે અનેક મંથાઓ દાર્ઢ પશુ વાધલ દયા વગર શુપ-
ચુપ રીતે ઉપયુક્ત કામ કરી રહી છે તેમાં ભાગત ઇતિહાસમશોધક-મંડળ પ્રમુખ ગણાય
આ મર્યા દમ વર્ષમાં જેટલુ કામ પુરી થયું છે તેટલુ કામ આ દેનામાં ખીલુ મંથાના
ભાગ્યમાં ભાગ્યેજ હશે આ મંડળને ઉશ વ્યાપક છે

(અ) ભારત-વર્ષ વિષેના ઐતિહાસિક સાધનો એટલે કે કાગળ પત્રો, દસ્તાવેજ,
ખખગ, કૈદીયતો, જૂના શિલાલેખો, હસ્તલેખો, સર્વ પ્રકારના સાહિત્ય ગ્રંથો, કલા
કાંશ્વના કામો, શિક્ષાઓ, તાત્રપત્રો, મૂર્તિઓ, શિપ કામો, ચિત્રો, અને ખીલુ
ઐતિહાસિક વસ્તુઓ ભેગી કરીને મુરસિન રાખવી

(ઙ) આવા સાધનો સધરવા માટે અને પ્રદર્શવવા માટે યોગ્ય ધમારતો બાંધવી

(ઞ) આવા સાધનો પ્રસિદ્ધ કરવા તેમજ ઐતિહાસિક સશોધનના કાર્યમાં મદદરૂપ
થાય એવા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવા ભારતવર્ષ વિષેના ઐતિહાસિક ગ્રંથો અને લેખો
પ્રમિદ્ધ કરવા

(ડ) હિદુચાનના ઇતિહાસ સબધે સશોધન અને ચિકિત્સાપૂર્વક તેનું અધ્યયન વધે
ઓ તેને ઉત્તેજન મળે એટલા માટે મંડળને આવશ્યક તથા યોગ્ય લાગે એવા
ખીજ ઉપાયો યોજવા

આવા અથવા આથી પણ વ્યાપક ઉશથી સ્થાપેલ નસ્થાઓ અંગ્રેજનું ગભ્ય ગ્ય
પાયા પછી આ દેશમાં જોઈની નિમાણુ થઈ નથી પણ પ્રમુખ, મત્રી અને ખગ્ગનચીની
નિમણુક કરવા કરતા વધારે કામ જેણે કર્યું હોય એવી યોડી છે, ટટવીક મંથાઓ યોડા
દિવસ કામ કરીને મબરૂર્ણ નિદ્રા લે છે

આ સગ્યનું તેમ બન્યું નથી દન વર્ષમાં ઇતિહાસ ગ્રંથો કરવા માટે આ મંડળ
માફતે લગભગ બમો મહાઓ મળી હતી અને તેમાં ઇતિહાસ સશોધકોએ લખેલા એક
દમર ઉપગન લેખો ગ્રંથોના દતા

મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાડે એવા વીશ ગ્રંથો એટલે પાંચ છ હજાર જેટલા પૃષ્ઠો આ સંસ્થાએ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. જાતજાતના અમૂલ્ય શિક્ષાઓ ભેગા કરેલા છે પેશવાના સમયની સુંદર સુંદર છબીઓ તેમજ સુંદર સુંદર ચિત્રોથી સુશોભિત ગીતાછ જેવા ગ્રંથો આ સંસ્થાના તાબામાં છે. આ સંસ્થાએ ઇતિહાસ વિષે જેટલું કાર્ય કર્યું છે તેટલુંજ સાહિત્ય વિષે પણ કર્યું છે.

અનેક અજ્ઞાત કવિઓનો ગ્રંથસાગર આ લોકોએ શોધી કાઢ્યો છે. પ્રવૃદ્ધાલીન સામાજિક, ધાર્મિક, આર્થિક અને રાજકીય સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવાને ઉપયોગી થાય એવી ખીનાઓ ભેગી કરી છે. મરાઠી સાહિત્યનો એક વિસ્તૃત ઇતિહાસ ‘મહારાષ્ટ્ર સારસ્વત’ નામથી હમણાંજ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ સંશોધક રા. રાજવાડેએ પ્રસિદ્ધ કરેલા “મરાઠ્યાंच्या इतिहासाची साधने” નામના ગ્રંથના મોટા મોટા વીશ પુસ્તકોની ખંડસ્થળ સૂચિ મહા પ્રયાસે તૈયાર કરી છે. મંડળના એક સભાસદ રા. રા. આંદોરકર એમણે ઘણાં વર્ષના પરિશ્રમથી એક ‘સંતકવિ કાવ્ય સૂચિ’ નામનો ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે જેની અંદર મહારાષ્ટ્રના ન્હાના મોટા બધા સંત અને કવિઓ વિષે ઉપલબ્ધ થાય તેટલી માહિતી ઉપરાંત મરાઠી ભાષામાં લખેલાં બધા પ્રકાશિત અને અપ્રકાશિત કાવ્યોની સૂચિ છે. આ મંડળે નીચલા વિષયો ઉપર જુના ગદ્ય ગ્રંથો શોધી કાઢીને જુની મરાઠીમાં “જુની મરાઠીમાં ગદ્ય ગ્રંથ નથી” એ આક્ષેપનું મૂક નિરાકરણ કર્યું છે.

વૈદક, વેદાંત, ભૂગોળ, ધર્મશાસ્ત્ર, યાત્રા પ્રવાસ, નામું, રાજકીય કાગળો, ગણિત, જ્યોતિષ, ફલ જ્યોતિષ, ખાનગી કાગળો, આત્મજીવન, તાત્રપટ, સામુદ્રિક, અશ્વ ચિકિત્સા, શિલાલેખ વગેરે. રાષ્ટ્રીય જીવનનું એક પણ અંગ આ મંડળે છોડ્યું નથી, ગ્રામણ્ય એટલે કે ન્યાતજાતના ઝગડાઓ અને તેમાં ધર્માચાર્યોએ આપેલો યુક્તદોષ, ન્યાય સભાના ફેસલા, સેનાપતિઓ, રાજકારણી પુરુષો, તથા સંત કવિઓના કુટુંબનો ઇતિહાસ, રાજ્યવ્યસ્થા, સામાજિક હેમો, પ્રખ્યાત પુરુષોની કુંડલીઓ, લોકગીતો, વ્રતો અને છંદો, જુનું વ્યાકરણ, રાજકારણી લોકોની અને હેપારીઓની કૂટ નીતિ, મરાઠાઓની સેના, નૌકા સૈન્ય (આરમાર) જંતરમંતર, ગુરુ વશાવળિ, અટકો, કેટલાક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિઓ, મરાઠી દેશમાં ચાલતી જુદી જુદી બોલી અને તેનું વ્યાકરણ ઇલાદિ વિષયોમાંથી એક પણ એમની નજર બહાર નથી ગયો. દિક્ષાઓ બાધવા માટે કેટલો ખર્ચ થયો, કેટલા કારીગરને રોકવા પડ્યા વિગેરે વિગત પણ આ લોકો મેળવી શક્યા છે. આમ શોધ કરતા કરતાં આ સંશોધકો ઉત્તરમાં ઇંદોર; ગ્વાલીયર અને પાણિપત સુધી ગયા છે અને દક્ષિણમાં તંજાવર સુધી જઈને ત્યાંથી મહત્વની ઐતિહાસિક માહિતી તેમણે મેળવી છે. ઇતિહાસ મુખ્યત્વે મહારાષ્ટ્રનો જ મેળવ્યો છે એ સ્વાભાવિક છે પણ બહારના વિષયો છોડ્યા છે એમ નથી. વલ્લભિના સેંદ્રક વંશનો ઇતિહાસ, ગૂજરાત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, પાણિનીનો કાળ, ભારતીય યુદ્ધનો અને મહાભારતનો કાળ, ભાગવતાદિ-પુરાણોની સમીક્ષા વિગેરે વિષયો પણ હાથમાં લીધા છે. ભેજું થતું બધું સાહિત્ય સંઘરવા માટે પચાસ હજારની એક સુંદર ઇમારત બંધાય છે. આ ઇમારતનો જેટલો ભાગ તૈયાર થયો છે તેની અંદર પૂનામાં રહેતા સંશોધકો

લગભગ ૨૦૪ સાળે મળે છે અને નિયમિત રીતે કામ કરે છે મહાનના મહાસેનાની સખ્યા ૬૦૦ હિપરાત છે, સરદાર ચંદ્રચૂડ એમણે પોતાનું અત્યંત મહત્વનું ૬/૧૨ અને પુસ્તક મગહ મહાને આપી દીધો છે જેની અદ્ય દશહજાર ઐતિહાસિક આવેળે અને પાચ હજાર મમૃત અને પ્રાકૃત હન-લિખિત ગ્રંથો છે

એક નહાનકડી સમ્યા આટલું કામ દેમ કરી ચકી એ તપામવા જેવું છે જાડ ૮૪ એક દ્વિસમા ગણુ નથી મ્યાપીને તેને નામ આપ્યાથી તેમા પ્રાણુ નથી આવતો એની પાછળ તપશ્ચર્યા જોઈએ છે જેમ શિવા-એ નાન્ય મ્યાપ્યુ ત્યાગ પહેલા અનેક સાધુ સંતોએ પ્રવાળ-કીટકની માફક સ્વરાજ્ય સ્થાપનાનું કામ કર્યું હતું, તેજ પ્રમાણે આ સરથા સ્થપાઈ તે પહેલા ઘણા વર્ષ સુધી અનેક સંશોધકો-વ્યક્તિયો સંશોધનનું કાર્ય કરતા હતા કે બાહોગર, ન્યાયમૂર્તિ તેલંગ, ગવળહાદુર કીર્તને, લોકહિતવાદી, ચકર પાદુરંગ પડિત-દાક્ષા બાહિ દાણ, મહામતિ રાનડે, રા બા સાને, વાડ, વગેરે વેડોએ ઇતિહાસ સંશોધનનો પાયો નાખ્યો હતો પણ પેશ્વાના ઇતિહાસનું અગ્રેષ્ઠ સંશોધન કરનાર વાસુદેવ શાસ્ત્રી ખરે, માસિક 'ઇતિહાસ સમૃદ્ધ' અલાવનાર અને ઐતિહાસિક ગ્રંથો લખનાર ગવળહાદુર પારસનીસ, દલકતામા રહીને સંશોધનનું કાર્ય કરનાર ભાઇ સાહેબ ગુપ્તે, પ્રતીઆર્મા રહી મહત્વનું સંશોધન કરનાર રા આદાકર અને રામદાસી સાપ્રદાયના શ્રદ્ધાવાન ઇતિહાસમગ રાજેશ્રી દેવ, એમનું કામ લાખા વખત સુધી ચાલેલું હોવાથી અત્યંત મહત્વનું છે, આ યાદીમા ગ વિશ્વનાથ દાશીનાથ ગજવાડેનું નામ નહિ જોવાથી યજ્ઞાને આલર્પ્ય લાગતે પણ રાજવાડેની ઇતિહાસસેવા એટલી બધી ઉત્કૃષ્ટ અને અનન્ય છે કે એમનું નામનિર્દેશ સ્વતંત્ર રીતેજ કરવું શોભ્ય છે એમની અનોદિક યુદ્ધિ અને અદ્ય હસ્તાલ એમણે ઇતિહાસને અર્પણ કર્યો છે ઇતિહાસની સેવા માટે એ પરત્યા પણ નથી અદ્યના એમ દહીએ તો આવે કે ઇતિહાસ સંશોધન સાથેજ એઓ પ હોતા છે

એમનાજ પ્રયાસથી અને સરદાર મહેન્દ્રજીના પુરુષાર્થથી આ 'ભારત ઇતિહાસ સંશોધક મંડળ' ગ્રંથપાત્ર છે હાલ આ સરથામા રાજવાડે, અમિરકર, માને, ખરે મહેન્દ્રજી, દેન, પારસનીસ પેગત પોતમર, મુકે, આપડે, શિક્ષકવાલ' આનાર, પટવર્ધન, મુળુમદાગ, આચાર્ય ત્રિવરામ મહાદેવ પાળપે વગેરે યજ્ઞા નગોષ્ઠ કામ કરે છે

ગણના ગત ઇતિહાસ વિષેનો આદ્ય એ ભાવી ઉત્કર્ષનું સૂચન છે પોતાના પૂર્વજોના ઇતિહાસથી ભવિષ્યને માટે દિશા નક્કી કરવામા મદદ થાય છે, એટલજ નહિ પણ પૂર્વજોનું મથાર્ય ગૌરવ જાણવાથી સમાજની આશિષશક્તિ અથવા સર્વ વધે છે માટે ઇતિહાસ સંશોધનનો પ્રયત્ન જેમ મહાગણમા, બગાળમા તથા ઇતિગ્ર આલે છે તેજ પ્રમાણે ગૂજરાત તથા ભારતના બીજા બધા પ્રાન્તોમાં ચાલે તો હિન્દુસ્થાનના સાચો ઇતિહાસ આપણને મળી આવશે એટલજ નહિ પણ હિંદી-મસ્કૃતિ ૨૬ ૫ આપણે જાણના ચક્રુ અને તેથી દેશમા ઝીમ અને ચેતન્ય વધશે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું બંધારણ.*

ક ઉદ્દેશ—

- ૧ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવા આ પરિષદ યાજવામાં આવે છે અને તે ફળીભૂત કરવા અમુક અમુક વખતે વિદ્વાન અને વિદ્યારસિક ગુજરાતીઓ અને અન્ય જનો એકઠા થઈ ગુજરાતી વાક્યમયની ઉન્નતિ અને પ્રસાર માટે પ્રયાસ કરશે.
- ૨ આ ઉદ્દેશની વિશેષ સિદ્ધિ અર્થે ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળ એ નામથી એક સંસ્થા નિમવામાં આવે છે. જેઓ લવાજમ પદ્ધતિ એક સામટા રૂપિયા મો અથવા વધારે રકમ આપશે અથવા જેઓ દર વર્ષે રૂ. ૩) આપશે તેઓ આ મંડળના આજીવન અથવા સામાન્ય સભાસદ ગણાશે. પરિષદ બંડોળ કમિટીમાં જેઓ રૂ. ૧૦૦) અથવા વધારે રકમ આપી તહાહયાત સભાસદ થએલા છે તેઓ ખીલું કાંઈ વધારે લવાજમ આપ્યા વગર આ મંડળના સભાસદ ગણાશે.

ગ સામાન્ય મંત્રીઓ—

- ૧ પરિષદની દરેક એક વખતે પરિષદ ત્રણ સામાન્ય મંત્રીઓ નિમશે.
- ૨ પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓ પોતાના કાર્ય વ્યવહારનું દફતર પરિષદના અહેવાલમાં અગર ખીજી રીતે પ્રગટ કરશે.
- ૩ પરિષદ ભરવાનો અવસર આવે ત્યારે સામાન્ય મંત્રીઓ એકઠાના સ્થળના સ્થાનિક ગૃહસ્થો સાથે મળીને બેઠતી તૈયારી તથા વ્યવસ્થા કરવામાં સલાહ અને મદદ આપશે.
- ૪ સામાન્ય મંત્રીઓ જાણીતા વિદ્વાનોને પરિષદ માટે લેખ લખી મોકલવા વિનંતિપત્ર લખી મોકલશે, અને એ રીતે સારા લેખો મેળવવા બનતી તજવીજ કરશે. આ પ્રમાણે મળેલા નિબંધોની જુદી પ્રતો કઢાવવા લેખકની ઇચ્છા હશે તો પરિષદ કમિટી તેની ૫૦ નકલ પરિષદનો હેવાલ છપાતી વખતે કઢાવી આપશે.

ઘ કારોબારી સભા—

- ૧ જે સ્થળમા પરિષદ ભરવાનું નક્કી કરવામા આવશે ત્યા વખત થયે પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓ જાતે જઈ અથવા કાગળ લખી સ્થાનિક વિદ્વાનો અને વિદ્યારસિકો સાથે આગામી એકઠને માટે કારોબારી સભા, સત્કાર મંડળ, સ્થાનિક મંત્રીઓ, આદિ નિમવામાં ભાગ લેશે. સામાન્ય મંત્રીઓ ને પાછલી પરિષદના પ્રમુખો આ કારોબારી સભાના સભાસદ ગણાશે.
- ૨ આ કારોબારી સભા પોતાના પ્રમુખ, ખજાનચી, મંત્રીઓ વગેરે નિમશે, અને પરિષદના બંધારણને અનુસરી પોતાના કાર્ય વહેવારની યોજના કરી તેનો નિર્વાહ કરશે.
- ૩ પરિષદમાં વાંચવોચોગ્ય લેખો મેળવવા અને અગત્યની ચર્ચા કરાવવા વિષયોની માર્ગદર્શક યાદી પરિષદના ઉદ્દેશને અનુસરીને પ્રકટ કરશે અને લેખો એકઠની તારીખ પૂર્વ પુરતા સમય પહેલાં એકઠા કરશે.

* છઠી સાહિત્ય પરિષદે મંજૂર કરેલું મુધારેલું બંધારણ.

- ૮ પરિપદની એક કચી તારીખો પૈ કરવી તે આ કારોબારી સભા નક્કી કરશે
- ૫ પરિપદની એક કચી તારીખ આગમ્ય કારોબારી સભા મહાર મહા નિમજો
- ૬ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપદના દેખાની સિદ્ધિ અથવા કાંઈ પણ પ્રકારનું પ્રદર્શન ભરવું કારોબારી સભાને શક્ય હાથે તે તે માટે આ જવાબદારીને અનુસરી તેની વ્યવસ્થા, ગચના, ખર્ચ, હિસાબ, હેવાલ, છપામણ, નિમજ છપામણ વગેરે માટે કારોબારી સભા તે જવાબદારી કરશે
- ૭ પરિપદના ખર્ચ માટે કારોબારી સભાએ એકલા કરેલા નાણામાથી તે પરિપદનો ખર્ચ જતા જે રકમ ફાળવે તેના એકાદા એકાદા પચાસ ટકા 'ગુજરાત સાહિત્ય પરિપદ મહા' મા કારોબારી સભા જાહેર કરાવશે
- ૮ પરિપદના વચવા આવેલા લેખોની ચાખાચોખા તપાસવા કારોબારી સભા વિદ્વાનોની એક નિરીક્ષક મહા નિમજો કયા નિબંધો સ્વીકારવા અને તેમાના કયા વાચવા અને કયા છપાવવા તેના નિર્ણય નિરીક્ષક મહા કરશે
- ૯ પરિપદ અને તેને અંગે ચોખ્ખી મર્યાદાઓના કાર્યક્રમનો દેશન કારોબારી સભા પ્રકટ કરશે, અને નિરીક્ષક મહાએ પરિપદને નામે જાપના ચોખ્ખા હાથેલા નિમજાનો સમ્રહ પણ કારોબારી સભા પ્રકટ કરશે
- ૧૦ પરમામથી આવતા પરિપદના સભાસદો માટે તેમની પામેથી અમુક રકમ લઈ તેમને માટે રહેના જમવાની જોડવા કારોબારી સભા કરશે
- ચ સત્કાર મહા—**
- ૧ પરિપદની એક કચી વ્યવસ્થા કરવા નિમાયલી કારોબારી સભા જે સ્થાન પરિપદ મજવાની હોય તેના વિદ્વાનો અને વિદ્યાર્મિકો સત્કારમહા એક કચી તારીખ પહોંચા નિમજો
- ૨ મહારમહાના સભાસદોની દબર એકવીસથી એકાદા હાથે ન લેકે
- ૩ (અ) સ્થાનિક સત્કાર મહાના એક આદિસિઓ મિવાયના સભાસદો પાસેથી વી શી લેવી તે કારોબારી સભા નક્કી કરશે
- (આ) સાહિત્યસેવકા લેખનથી સાક્ષરતા પ્રાપ્ત કરી હાથ પાખ જેમના પામે રી વી કારોબારી સભાને ચોખ્ખા ન હાથે એવા વિદ્વાનો મહારમહાના સમાનિત સભાસદો નિમજામા આવશે તેમની નખ્યા દસથી વચાગે નદિ ગખવામા આવ
- ૮ મહારમહા પોનાના પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખો નિમજો કારોબારી સભાના મત્રીઓ મહા - મહાના મત્રીઓ થશે
- ૫ (અ) પરિપદના પ્રમુખની નિમાયક સકામહા ગુરુણી (Gardian) થી હશે
- (આ) પરિપદના એક મહા પ્રમુખની નિમાયક થાન એકીકર મને મહા - મહા કરશે
- (દ) પરિપદના કાર્યવહાર સમાયતી કરવા પા વ લા તે જે જે નિમજોને લખે

વિભાગ પાડવામા આવ્યા હોય તે તે વિષયના વિદ્વાનોના વિભાગના અધ્યક્ષ-
પદે સત્કારમંડળ નિમણૂક કરશે.

જી. નિરીક્ષક મંડળી—

૧ લેખોની નિરીક્ષા કરી તેના વાચન માટ કેમ તથા કાળ નિરીક્ષક મંડળી નક્કી કરશે.

ઝ. સભાસદો—

૧ પરિપદની બેઠક વખતે જોઓ ૩. ૩) આપજો તેઓ પરિપદના સભાસદ ગણાશે.

૨ સભાસદોની ઉંમર એકવીસ વર્ષથી ઓછી હોવી ન જોઈએ.

૩ સભાસદો નિયમ ૩ સાતને અનુસરીને ચર્ચામાં ભાગ લઈ શકશે.

ઙ. વિષય કમિટી—(Subjects Committee).

૧ પરિપદ નીચે પ્રમાણે વિષય કમિટીના સભાસદ નિમશે.

(અ) સત્કારમંડળના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ.

(આ) પરિપદના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ.

(ઈ) આગલી પરિપદે અમુક અમુક કામ કરવા નિમેલી કમિટીના સભાસદો.

(ઈ) સ્થાનિક નહિ હોય એવા સભાસદોમાંથી એમની કુલ સંખ્યાના વીસાંશ સભાસદો.

(ઉ) સત્કારમંડળની કુલ સંખ્યામાંથી વીસાંશ સભાસદો.

(ઊ) સામાન્ય મંત્રીઓ; આગલી બેઠકોના પ્રમુખો; આગલા સત્કારમંડળના પ્રમુખો અને કારોબારી સભાના પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ અને મંત્રીઓ.

(ઋ) પરિપદના પ્રમુખને જરૂર લાગે તો પાચથી વધારે નહિ એવા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો.

(લ) વિભાગવાર કામ લેવાનું નક્કી થયું હોય તો વિભાગોના અધ્યક્ષો.

(ટીપ) વિષય કમિટીના કુલ સભાસદોમા ગુજરાત સાહિત્ય પરિપદ મંડળના સભા-
સદોની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી અરધી હોવી જોઈએ અને વિષય કમિટીના
સભાસદોમા એ મંડળના સભાસદોની સંખ્યા અરધાથી ઓછી હોય તો ખૂટતી
મંજૂરના પ્રતિનિધિઓ એ મંડળના હાજર સભાસદો બહુ મને નિમશે.

૨. પરિપદની બેઠકના પ્રમુખ તે વિષય કમિટીના પ્રમુખ રહેશે.

૩ આ કમિટીની બેઠક ખાનગી રહેશે.

૪ કુલ આ કમિટીએ નિર્ણય કરેલા ઠરાવો પરિપદમાં રજૂ કરવામાં આવશે. સામાન્ય
મંત્રીઓના અને બીજા ઠરાવો આ કમિટી નક્કી કરી પરિપદમાં રજૂ કરાવશે.

૫ પરિપદના વહેવારનો કાર્યક્રમ નિયમ ૬ ને અનુસરીને આ કમિટી નક્કી કરશે.

૬ પરિપદ આગળ કયા વિષયોની ચર્ચા કરવી તે વિષય કમિટી નક્કી કરશે, પરિપદમાં
વચાતા લેખ વિશેની ચર્ચા કરવા દેવી કે કેમ, અને કોણે કરવી તે પરિપદના પ્રમુખ
(અથવા વિભાગમાં લેખ લખાતો હોય તો વિભાગના અધ્યક્ષ) નક્કી કરશે.

બાળસાહિત્ય સબ કમિટીનો અહેવાલ.

છટ્ટી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કારોબારી મંડળ તરફથી નીમાયલી આ કમિટી તા. ૧૩-૯-૧૯ ને રોજ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના મકાનમાં મળી હતી તે પ્રસંગે નીચેના ગૃહસ્થો હાજર હતા.

મિ. કેળશર અરદેશર ખાલા, (અધ્યક્ષ.) રા. રા. ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલ.
રા. રા. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ. રા. રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ.
રા. રા. રામમોહનરાય જશવંતરાય દેસાઈ. રા. રા. માણેકલાલ ક.ળીદાસ ભટ્ટ.
રા. રા. ગઢુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુવ. રા. રા. પ્રીતમરાય ટંબરાય દેસાઈ.

કમિટી સમક્ષ રા. રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઈએ પોતાના લિખિત વિચાર લંબાણથી દર્શાવ્યા હતા. તેમનો લેખ આ સાથે રજુ કરવામાં આવ્યો છે. આ લેખમાં ગુજરાતી ભાષામાં બાળકો માટે પુસ્તકો નથી, તે દરિયાદ કરી, બાળ સાહિત્યની જરૂરનો દ્રલેખ કરી, કેટલીક વ્યવહાર સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે. મોટંસરી પદ્ધતિ ઉપર નિશાળો તથા બાળ પુસ્તકાલયો સાહિત્ય પરિષદ તરફથી અથવા તો ગુજરાત કેળવણી મંડળ સાથે મળીને સ્થાપવા આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. આ પછી આઠથી દશ વર્ષના અને અગીયારથી તેર વર્ષના બાળકો માટે, ધોરણવાર સમગ્ર શકાય તેવી દળ ઉપર ઇંગ્રેજી આઈટી સીરીઝ જેવાં બાળ પુસ્તકો લખાવવાની જરૂર છે. તે સાથે આ લેખમાં, બાળકોને ઉપયોગી થઈ પડે તેવું બાળ માસિક ચાલુ કરવાની પણ સૂચના કરવામાં આવી છે. જૂદા જૂદા વિભાગો કરી, જૂદા જૂદા વિદ્વાનો પાસે બાળકને ઉપયોગમાં આવે તેવા લેખ લખાવવાનો અને પૈસા પણ આપવાનો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. લેખના અંતમાં માસિક તથા બાળસાહિત્યનાં પુસ્તકો માટે ખર્ચનો અંદાજ આપ્યો છે.

પ્રસ્તુત લેખ ઉપર કમિટીમાં સામાન્ય ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. મિ. ખાલાએ પુસ્તકોની ભાષા સરળ હોવાની તથા પુસ્તકો આઈટી સીરીઝની માફક ધોરણવાર સરણીમાં લખાવવાની જરૂર દર્શાવી હતી. રા. ગઢુલાલે જણાવ્યું હતું કે હાલ લખાતા બાળ પુસ્તકોની ભાષા અધરી હોય છે તથા આ વિષય ઉપર વારવાર ટીકા થતી રહેવાની જરૂર છે. રા. રામમોહનરાયે એવો વિચાર દર્શાવ્યો હતો કે બાળકો માટે માસિક હાલ ગુજરાતમાં છે. તેમ સુંદરી સુબોધ જેવાં પત્રોમાં પણ બાળોપયોગી લેખો વખતોવખત આવે છે માટે હાલ તરત જૂદા માસિકની તાકીદ નથી. જે કે ઉપયોગી તો દરેક વસ્તુ છે પણ બાળ પુસ્તકો માટે આપણા સાધનોનો પહેલો ઉપયોગ થવો જોઈએ. તેમણે એમ જાહેર કર્યું હતું કે તેમની પાસે બાળ સાહિત્ય તૈયાર કરાવવા માટે એક નાનું ફંડ પણ છે; તેમ એક હસ્તલિખિત પુસ્તક પણ આવેલું છે. જે પરિષદ તરફથી સંતોષકારક યોજના થશે તથા તે સંબંધે કામ કરવા એક કમિટી નીમવામાં આવશે તો તેઓ આ ફંડ તથા પુસ્તક તેને સોંપી દેશે. રા. ડાહ્યાભાઈએ જણાવ્યું હતું કે ગુજરાતી ભાષામાં બાળકો માટે એકાદ માસિક નીકળે છે પણ આર્થિક મીના ‘માઈ મેગેઝીન’ જેવું એક ઉચ્ચ પ્રતિભુ માસિક નીકળવાની જરૂર છે. બાળકો માટે વર્તમાનપત્ર પણ નીકળવું જોઈએ. બાળકો માટેનું દરેક પ્રકારનું

સાહિત્ય સરળ બાળાગાઓ અને ત્યાં સુધી સંક્ષેપમાં (લાઘુ ટાંચકુ નહિ તેવું) લખાયું જાઇએ તો, હિંદીસાહિત્યે જાણીતું હતું કે મામિકની ઘણી જગત છે તો કેશવપ્રસાદે જાણીતું પ્રિયિદિદુવી વિચારતા એક માગ બાળ-માસિકની તાણ છે માસિકની દર માસે બાળકની ડગાસા ત્રીન થાય છે અધિપતિ અને ગ્રાહક વચ્ચે મનઘ જોવાય છે વળી માસિકમાં ચોજનાનુસાર આવેલા નિમનઘ, વાતા કે કાવ્યમાથી પુગતક સાહિત્ય પણ ડગ ચર્ધ ગટે

ત્યાગ બાદ જીવિતુ પણ ટેલકું વિવેચન થયું ડગ એક દરે ન કેશવપ્રસાદના લેખ સાથે સર્વ મળતા થયા હતા અને છેવટે નીચેની સૂચનાઓ સાહિત્ય પરિષદ તરફ મોકલવાનો દગવ મર્નાનુમતે દગનામાં આવ્યો હતો

સૂચનાઓ,

- ૧ ગાળસાહિત્ય વિભાગ પ્રદર્શનગ ૨જી દરવો અને તેને કાપમનું રચાન આપી મનઘ એવી તજનીજ દગવી
 - ૨ બાળકો માટે એક બાળ ગ્રંથમાળા કાઢવી અને નાણાની વધુ સનક થયે બાળ માસિક કાઢના તજનીજ દગવી
 - ૩ આ બાળકત અવદાર પગલા લના એક પેટા કમિટી નીમવી
- (સર્વી) કેશવપ્રસાદ અરદેસર બાલા દાદાલાઈ લક્ષમણલાલ પટેલ
હિંદીસાહિત્ય ત્રિભોવનદાસ પાટેખ કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ
રામમોહનરાય જશવ તરાય દેસાઈ માણેકલાલ કાળીદામ લદ્દ
હરિપ્રસાદ મજરાય દેમાઈ પ્રીતમરાય મજરાય દેમાઈ
ગદુલાલ ગોપીલાલ કુવ કમિટીના સભાસગ

બાળસાહિત્ય

(બાળકો માગના સાહિત્ય મબધી ચર્ચા અને સૂચનાઓ)

(૨ કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેમાઈ)

છત્રી પગલાતી સાહિત્ય પરિષદના કારોવારી મદલે બાળસાહિત્ય મબધી વિચાર દગવા એક દર્ગી નીગી છે તે થો ય થયું છે લાગુ લાગા ગાળા પછી સાહિત્ય પરિષદ મળે છે, તેથી તે મમમે કાઢક વ્યવહાર ઓ ગયાથી કાર્ય દ વા માટે વિચાર અરસય દગવો જોઇએ, ઓ આવા કાર્યોમાં બાળસાહિત્યની ખીલવખી દરવાનું કાર્ય કાઢ જોઇછી અગ ત્યજ નથી આ મબધી જે મદલણી નિમાઈ છે તેની મમમ દુ આ અગતના વિવમ મબધી મોડા વિચાર દર્ગ હુ અને આના પાણુ હુ કે તે બાળક થો ય ચર્ચા દર્ગ પછી કાઢક વ્યવહાર વિપાયો મોજનામાં આવમે

આપણું બાળસાહિત્ય અત્યારે બહુજ નિર્ધન અવસ્થામાં છે. આખા પુસ્તક ભડોળ તરફ નજર નાખતાં બાળકોને માટે ઉપયોગમાં આવે તેવાં પુરાં પેણોસો પુસ્તકો પણ દેખાતાં નથી અને તેમાં પણ ખાસ બાળ માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને કે બાળકો સમજી શકે તેવાજ વિચારો લક્ષમાં રાખીને લખાયેલાં પુસ્તકો તો બહુજ ઓછાં છે. આ રીતે આપણી ભાષામાં ગરીબ બિચારાં બાળકોને બહુજ અન્નદાય કરવામાં આવ્યો છે. આ અન્નદાય ટાળવા તરફ આપણા વિદ્વાન સમાજે ઉતાવળે લક્ષ આપવાની જરૂર છે. કદાચ કલ્પનાના ઉંચા ઉંચા ઉડ્ડયનમાંથી, કે ફરીથી એકવાર સંસ્કૃત ભાષાને હિંદની સામાન્ય માતૃ ભાષા બનાવવા માટે તત્સમ શબ્દોનોજ ઉપયોગ કરવાનાં સ્વપ્નમાંથી, “એક હતો ચક્રો” એ બાબત ઉપર આવવું ધણા સાક્ષર રત્નોને ગમશે નહિ, પરંતુ આ બાબત, ખીજી ગમે તે બાબત કરતાં ઓછી મહત્વની તો નથી જ, તે સહેજ વિચાર કરતા જણાઈ આવશે. બાળકને વાર્તાનો તેમજ નવું નવું જાણવાનો શોખ ધણોજ હોય છે. નવું વાંચતા શીખેલાં બાળકો જે હાથમાં આવે તે લઈને વાંચતા ધણાએ જોયાં હશે પરંતુ તેમની સર્વ જાણસા તૃપ્ત કરવા માટે, તેમનો વાંચનનો શોખ પુરો કરવા માટે આપણી ભાષામાં સાધન જ નથી એ કાંઈ ઓછા શોકની બાબત નથી. વળી કુમળી વયથીજ જો આકર્ષક પુસ્તકોદ્ધાર બાળકોના મનમાં વાચનનો શોખ આપણે ઉત્પન્ન કરીએ, અથવા તો તેમનામાં જે શોખ હોય છે તેને ઉત્તેજન આપીએ તો તે શોખ તેમનામાં જીવનભર કાયમ રહેવા સંભવ છે પણ બાળવયથીજ યોગ્ય વાચનને અભાવે જો તેમનામાં વાચન પ્રત્યે અણચિ કે તિરસ્કાર થઈ જાય તો તે મોટી વયે પણ ટકી રહે અને તેથી તેને બહુજ હાનિ થવા સંભવ છે. બાળકના વિકાસ કાળમાંજ જો તેની યુદ્ધિના વિકાસ અર્થે જાત જાતની વાનીઓ પીરસવામાં આવે તો ભવિષ્યના જમાનામાં સર્વદેશીય વિકસિતપણું અસ્તિત્વમાં આવ્યા વિના રહેજ નહિ, અને પરિણામે સમાજને અનન્ય લાભ થાય. નાનપણમાંજ કલ્પનાને ઉત્તેજક કાલ્પનિક કથાઓ, પરીઓની વાર્તાઓ, કે સ્વર્ગ પાતાળનાં વૃત્તાંતો સાંભળ્યા હોય તો ભવિષ્યમાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વિકસેલી કલ્પનાઓ તે દોડાવી શકે, નાનપણમાંજ ઝાડ, પક્ષી, પશુ, પતંગીયા તરફ પ્રેમ બંધાયો હોય તો મોટપણે જીવજંતુ અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર તરફ તે દોરાર્થ શકે, નાનપણમાં જોડકણાના રાગડા ખેંચ્યા હોય અને કવિતાઓ ગાવાનો શોખ બંધાયો હોય તો મોટપણે સંગીત તરફ તેની વૃત્તિઓ વળી શકે. આવાં તો અનેક લાભ નજીવા, નાના, અત્યાર સુધી અવગણાયેલા બાળોપયોગી પુસ્તકોથી થવાનો સંભવ છે. તે તરફ જોદરકારી રાખીને આપણે સમાજને અત્યાર સુધી બહુજ નુકશાન કર્યું છે, અને આ ઉપયોગી વિષય તરફથી લક્ષ દોરાયા છતાં જો તે માટે આપણે પ્રવૃત્તિ આરંભીએ નહિ તો માફ ના થઈ શકે તેવા પાપના આપણે ગુન્હેગાર ગણાઈએ.

આ વિષયની ઉપયોગિતાનો તેમજ આ કાર્ય આરંભ કરવાની આવશ્યકતાનો આટલો ઉલ્લેખ કર્યા પછી તે સંબંધી થોડી વ્યવહારૂ સૂચનાઓ કરવાનું હું યોગ્ય ધાઈ છું. બાળસાહિત્યના ઉમેદવાર તો છેક ત્રણ વર્ષથી શરૂ થઈને તે બાર દેર વરસના બાળકો છે. ત્રણ વર્ષના બાળકો માટે ચિત્ર સાહિત્ય કે રમકડાં પુરૂષિપૂર્વક અને તેમની યોગ્ય ખાલવણી થાય તેનો વિચાર કરીને રચાયેલાં હોવા જોઈએ. વડોદરા અને વમોગા કિન્ડરગાર્ટન શાળાઓ છે અને ત્યાં આ સંબંધી બધી ગોઠવણ થતી જાય છે. અમદાવાદ જેવા મોટા શહેરમાં આવી

શાળા નથી તે બહુજ શોચનીય છે, અને દુક સમયમા નેવી નાજાનો આરભ થશે એમ હું આશા નાખુ છું

આ ઉપરાંત સામાન્ય બાળકોને બાળ સાહિત્યનો લાભ આપવા માટે પુસ્તકાલયોમા બાળ વિભાગ, ચાલો જુદા બાળ પુસ્તકાલય સ્થાપવાની બહુજ જરૂર છે વડોદરામાં મધ્ય પુસ્તકાલયમા બાળકો માટે ખાસ જુદો વિભાગ છે અને તે ઉપર દખરેખ રાખનાર એક નિષ્ણાત બાઈ નિમવામા આવી છે આ વિભાગમા નાની નાની ખુશીઓ અને ટેબલો છે કપાટો પશુ નાના, અને બાળકોથી પહેચાય તેવા છે તેમા બાળકોને ઉપયોગી પુસ્તકો, ચિત્રપોથીઓ, તથા કુદિનો વિકાશ થાય તેવી નમતના સાધનો પશુ છે ત્યા બાળકો દાદપિણુ લવાનમ આપ્યા શીવાય જઈ શકે છે જે વસ્તુ જોઈએ તે લઈ શકે છે અને કોઈ ગમત રમતા ના આનંડતી હોય અને રમવાની પશુ ઈચ્છા હોય તો ત્યાના બાઈ તેમને તે શીખવે પશુ છે વળી આ સરથાને ખાતે એક નાનો સીનેમા છે તે પશુ બાળકોને ખતાવ વામા આવે છે, અને વખતોવખત જ્ઞાન કે ગમ્મતદાયી વાર્તા દેહેવાની પશુ યોજના દરવામા આવે છે ત્યાના નમદગમાના ઘણા તો વૈજ્ઞાનિક હોય છે, અને તે રમવાથી અનાયાસે બાળકને ઘણુ જ્ઞાન મળી જાય છે આવા બાળવિભાગ ગુજરાતમા રથજે રથજે હોવા જોઈએ સાહિત્ય પરિષદના સુકાનીઓ પોતે અથવા તો કેલવણી મડળના કાર્યવાહકોની સાથે મળીને આ પ્રશ્ન ઉઠેલી ના શકે? કોઈ પશુ પત્રિક જે ગામમા મળે, તે ગામમા એકાદ પશુ રચાથી સગ્ગાની સ્થાપના કરી કે દરારી ના શકે તો મતલબ અને હર્તલ્ય વચ્ચે સબધ થઈ શકે નહિ આવો સબધ દરવા હવે યત્ન થના જ જોઈએ

આ પછી આઠ વર્ષ અને તેથી ઉપરના બાળકો મળી ૬ કાઈક સમનાઓ કરીશ આઠ વર્ષનો બાળક સાધારણ રીતે ગુજરાતી ત્રીજી ચોપડીમા લખવાની યોગ્યતા વગવતો હોઈ શકે હાલ તરત બાળ સાહિત્ય મળી વ્યવહાર કાળેના આરભ, આ બાળકોની જરૂરીયાત ધ્યાનમા ગળીને દરવો જોઈએ, તથા બાગ તેર વર્ષની ઉમર મુધીનાં બાળકો માટે સાહિત્ય પૂક પાડવાનાં પ્રયત્ન કરવા જોઈએ આ માટે સામાન્ય રીતે બે વિભાગ પાડીને કામ કરીએ તો ચાલી શકે, દસ વર્ષની અદગના અને તેથી ઉપરના બાળકો માટે બે જુદા દક્ષિણિદુધી પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામા આવે તો લાભ થાય એમ માફ માનવુ છે દસની અદરના બાળકો માટેના પુસ્તકોમા ભાષા તેમજ વિચાર બહુજ સાદા જોઈએ લાખી નવલકથાઓ વાચવા જેટલી ધીજ તેમનામા હોય નહિ સાદી વાર્તાઓમા પશુ તેમને માટે ચિત્રો જોઈએ પશુ દસ વર્ષની ઉપ ના બાળકો માટે લાખી વાર્તાઓ, નિશાળ જીવનની વાર્તાઓ, વૈજ્ઞાનિક વાર્તા, ઐતિહાસિક વાર્તા વગેરે લખાવી શકાય દુધી કે મારી વાર્તાઓમા ચિત્રો ના હોય તો પશુ તેમને ચાલી શકે, નીતિનો બોધ આપતી કે જગા ઉચ્ચ ઓમા ચિત્રો ના હોય તો પશુ તેઓ પચાવી શકે તેમ હોય છે આ બધી હકીકત ધ્યાનમા ગળીને વિચારવળી વાતો પશુ તેઓ પચાવી શકે તેમ હોય છે આ બધી હકીકત ધ્યાનમા ગળીને અત્યાગે કામની સરઆત બે વિભાગે દરવી જોઈએ એકમા દસ વર્ષની અદરના બાળકો માટે સાહિત્ય તૈયાર કરાવવુ અને બીજામા દસ વર્ષની ઉપરના માટે પુસ્તકો લખાવવા

દસ વર્ષની અદગનાં બાળકો માટે ખાસ કરીને તો દુધી વાર્તા લખાવવી જોઈએ આ વાર્તામા કલ્પનાને ઉજાકે પરીચોની વાર્તાઓ (Imaginary Tales) ત ૬ ખાસ ધ્યાન આપવુ જોઈએ આ વાર્તાઓમા બહુ વર્ણન તરફ કે નીતિના સીધા પાડો ભણાવવા ત ૬

જરાયે લક્ષ આપવું જોઈએ નહિ. બાળકોનાં પરોક્ષો, અથવા વાધ સિંહ કે ઉંદર ગિલાડી કુતરા વગેરે પ્રાણીઓની વાર્તાઓમાં પણ બાળકો બહુ રસ લેશે. આ ઉપરાંત રમતો, ભાઈ-બાંધો, બહેનપણીયો, દીગલા દીગલીની અને એવીજ બીજી વાતો તેમને બહુજ ગમે તો કાર્ષ્ણિક નવાઈ જોવું નથી. વળી જોડણી જેવી કવિતાઓના રાગડા પણ આ બાળકો આનંદથી કાઢે.

દસ વર્ષની અંદરનાં બાળકો માટેનાં પુસ્તકોમાં ભાષાની બહુ જ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. ખોટી જોડણી કે ખોટી વાક્ય રચનાનો ખ્યાલ જો આ ઉંમરમાં તેમના મનમાં યોગ્યતાથી તે તે ભૂતી શક્યો મુશ્કેલ છે. માટે તે સંબંધી સાવધાન રહેવું. તે સાથે તદ્દન ધરગતુ, સરળ અને આડંબર રહિત ભાષા વાપરવી જોઈએ. આ બધું કહેવું સહેલું છે પણ કરવું ઘણુંજ અઘરું છે. છતાંયે જો બાળકોને વાચતા કરવાંજ હોય તો સરળ ભાષામાં સરળ વિચારોજ તેઓ ગ્રહણ કરી શકશે. નહિં તો એ પુસ્તક લેશે, જોશે, ખુશ થશે, અને પછી તે દૂર ભૂટી દેશે. આ માટે વાંચનમાળાની ભાષા સામાન્ય રીતે ધ્યાનમાં રાખીને કામ લેવાય તો ચાલી શકે. ત્રીજી ચોપડી જેવી ભાષાથી શરૂ કરાય તો બાળકો તેનો લાભ સારો લઈ શકે. જો ધોરણુવાર ઉપયોગી થઈ પડે તેવાં પુસ્તકો લખાવી શકાય તો તો લાભ ઘણોજ થાય. બીજા ધોરણુના છોકરાંને માટે, એમ વર્ગવાર પુસ્તકો હોય તો બહુ જ સગવડભર્યું થઈ પડે. પ્રાથમિક નિશાળો તરફથી પણ તે સંબંધી બલામણુ છોકરાંને સહેલાઈથી કરી શકાય, અને નિશાળો તરફથી પુસ્તકો ખરીદવામાં પણ આવે.

દસ વર્ષની ઉંમરનાં બાળકો માટે વિષયો ઘણા વધારે મળી શકે. ભાષા અને વિચારો સંબંધી પણ આમાં વધારે છુટ લઈ શકાય. અલગત આમાંયે ભાષા તો એકંદરે સરળ જ જોઈએ, તેમ વિચારોમાં પણ તેમની ઉંમર ધ્યાનમાં લઈને જ આગળ વધવું જોઈએ. પરંતુ આમાં લાંબી વાર્તાઓ, નિશાળ જીવનની વાર્તાઓ, ઇતિહાસના જાણીતા પુરુષોનાં રસમય ચરિત્રો વગેરે આલેખી શકાય. નીતિનાં સંબંધમાં પણ આ ઉંમરમાં બોધ આપવામાં વાંધો નથી. વળી સદ્ગુણો ખીલવવા માટે તેમજ દુર્ગુણોની હાનિ બતાવવા માટે લાંબી કે ટુંકી વાર્તાઓ લખી શકાય આ ઉપરાંત આપણા સાહિત્યમાંથી પણ ઉત્તમ પુસ્તકો લઈને સરળ ભાષામાં તેની વાર્તા કહી શકાય. પ્રેમાનંદ કે શામળ ભટ્ટનાં કાવ્યોમાંથી સરળ ગદ્યમાં બધા આખ્યાનોનો સાર તેમને આપી શકાય. કવિ ચરિત્રો પણ ટુંકાણુમાં, તેમની લંબાણુ તુલના કે ટીકા કર્યા વિના બાળકો માટે આલેખી શકાય. સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી પણ યોગ્ય અને સુંદર વાર્તાઓ સરળ ભાષામાં તેમને માટે લખી શકાય. આ ઉપરાંત વિજ્ઞાન-માંથી પણ અમુક સિદ્ધાંતો લઈ તેનું વાર્તારૂપે વર્ણન કરી શકાય, આમાં દલીલોમાં ઉતરવાની કાંઈ જરૂર નથી; પણ ઘણી ઘણી શોધોના પરિણામથી બાળકોને વાકેફ કરી શકાય. વળી અવલોકન શક્તિ ખીલે તેવા હેતુથી પક્ષીઓનાં, પતંગીયાનાં, કે ફળ ફુલ તથા ઝાડનાં રસમય વર્ણન પણ કરી શકાય આ ઉંમરમાં સરળ ભાષામાં લખાયેલાં વાર્તા-કાવ્યો ઘણા રસથી વંચાવા સંભવ છે. તે પણ લખાવી શકાય તો તેનો લાભ જરૂર લેવાય.

આગળ લખ્યું છે તે મુજબ અત્યારની સૂચનાઓ બધી આઠથી બાર સુધીના બાળકો માટેજ કરવાનું વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ મેં યોગ્ય ધાર્યું છે. આ સંબંધમાં શુ શુ કરી શકાય તેમ છે તેની રેખા કાઢકે અત્રે દોરી છે, તે ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે આમાં પણ કાર્યક્ષેત્ર કાંઈ નાનું નથી. આ રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે આ કાર્ય ઉપયોગી છે, અને તે સંબંધી

કરી શકાય તેવું પણ ધણુ છે તો આ સર્વ સાધ્ય રી રીતે થઈ શકે તે સબધા વિચાર પણ આપણે કરવો જોઈએ

મારા ધારવા મુજબ આ કાર્ય વ્યવસ્થિતરીતે અને નિયમિતપણે પૂર્વ ઉત્સાહથી કરવાની ધણીજ જરૂર છે તે માટે પ્રથમ તો બાળકો માટેના એક મારી વ્યવસ્થાવાળા મામિદની જરૂર છે આ મામિદની અદર વાર્તા, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, કવિતા વગેરે વિભાગો ગણવા અને તે દરેકને માટે પૈસા આપીને લેખ લખાવના આ મબધીની જોઈવણુ તત્રીએ એવી ગણવી કે આ વિભાગોમાથી ધણા ખર્ચ પુગતક તરીકે જુદા ડપાવી શકાય આ માસિક સચિત્ર હોવાની ખાસ આવશ્યકતા છે મામિદને લીધે બાળકોમા નવીનતાનો મોહ ગ્રહેશે, તેમજ ચોખ્ખી તત્રી હોય તો તે પોતાના માળ શાહકો સાથે પત્ર મારફતે બહુ જ ખુશા દિલથી વાતચીત કરીને તેમનું દિલ છતી લઈ તેમને ધારેલે માંગે વાળી શકે વળી માસિકમા વિવિધ વાનિયો આવે અને બાળકોની દરેક જાતની વૃત્તિઓ ખીલવી શકાય વાર્તા સાથે કવિતા હોય અને તે સાથે ઐતિહાસિક કે વૈજ્ઞાનિક લેખ હોય, એટલે એકના મોહના લીધે ખીજી પણ તેઓ વાચે પરંતુ આ માસિકનું પુઠું, તેની છપાઈ અને ચિત્રો બહુજ આકર્ષક હોવું જોઈએ તેના અક્ષર મોટા અને ચોખ્ખા છપાયલા હોવા જોઈએ, તથા તે બહુજ નિર્વામન હોવું જોઈએ આ માટે સાગ ભડોળ સાથે એક પગાંગત તત્રીની જરૂર છે તત્રી પોતે આ બાબતમા ઉત્સાહ ધરાવતો તથા ચોખ્ખા માણુમ જોઈએ તેનો આખો પગાર તો આપી શકવા જેવી ગિયતિ ભડોળની હોય તેવો સબવ નથી પણ અમુક ગ્રંથ આપીને તે બાબતના રસીયા મનુષ્યને ગ્રંથો હોય તો લાભ થના સબવ છે તત્રીએ, પોતાના લખાણુ ઉપગત, આખાથે પત્રમા કેવા લેખ જોઈએ, તે કેવી રીતના લખાવના હોના જોઈએ અને કોની પાસે લખાવવા જોઈએ, તે મર્મ નથી કરવું જોઈએ લેખકને પણ પૈસા આપ્યા વિના ધાયુ લખાણુ મેળવી શકાય નહી તત્રી અને લેખકને આપવા માટે તથા તે ઉપરાંત છપાઈ ચિત્રો તથા કાગળ વગેરેના ચક્રને વાર્ષિક અઢી હજાર રૂપિયા થાય એટલે વાર્ષિક આટલી ગ્રંથના ખર્ચની જોગવાઈ થવી જોઈએ ધીમે ધીમે તો આ ગ્રંથ શાહકોમાથી, જાહેર ખર્ચોમાથી તેમજ તેને પરિણામે ઉપજ થના પુસ્તકોમાથી મેળવી લેવામા વાધો ના આવે એવી મારી ખાત્રી છે પણ તેમ થતા વર્ષે બે ત્રણ વર્ષ નીકળી જાય અને તે ખોટા મરી કરવા માટે ભડોળની જરૂર પડે આ માળ-પત્રનું લવાજમ ટપાલ ખર્ચ સાહિત વવાગમા વગાર દોર ગપિયો રાખવું પણ જો આર્થિક સહાય આપનાર કોઈ હોય તો તે એક રૂપિયો કરી નાખવું

આટલી તે માસિક મબધી વાત કરી પરંતુ તે ઉપના પુગતકોની પણ જરૂર પડશે જ મામિકમાથી પણ પુસ્તકો થશે પરંતુ તે પટેલા અને તે સાથે વ્યવસ્થા રીતે પુગત બાળકોને માટે લખાવવાની જરૂર છે મામિકના પાનાની હદ છે તેમા વિવિધતા જાળવવાની છે અને બાળક રીતે પણ તેના ગુણુ સાથે દાખ પણ કાઢક છે એટલે પુસ્તકો માટે પણ વિચાર થના જોઈએ આ માટે પણ પુગતક-માળાની જોગવાઈ થઈ ચૂકે પટે એમ દુધાડુ છુ, સામડુ ખર્ચ કરના કેટલાએક માણુઓ તૈયાર હોય નહિ પણ પોતાને મન ગમના નિયમ ઉપરનું એકાદ પુસ્તક તે લઈ લે આ પુગતકમાળામા લવાજમ વાર્ષિક રૂ. ૫૦

તે સાથે છુટક પુસ્તક વેચવાની ગોઠવણ પણ કરવી. પુસ્તકમાળામાં દર વર્ષે આપવાનાં પાનાં નક્કી કરવા પણ તે દરેક મહિને કે વારના ભાગમાં આપવાનું બંધન રાખવું નહિ. આથી લેખકને પાનાનું બંધન રહેશે નહિ. છતાં જાળકો, ઉમરના પ્રમાણમાં, જરૂરી શકે એટલું જ લખાણ આપવા તરફ ધ્યાન રાખવું. આમાં પણ તંત્રીની જરૂર છે અને એકંદરે પાનાં, માસિક નેટલાંજ કે તેથી કંઈક ઓછાં રાખવા. ખર્ચ પણ તેટલું જ ધારી શકાય, પુસ્તકો વર્ષમાં છએકને આશરે નીકળી શકશે. એટલે એકની છુટક કીમત પણ બેથી ચાર આનાની બંદર રહી શકશે. પુસ્તકોના પુરા ટકાવે હોવાં જોઈએ અને ખીણ રીતે પણ તે આકર્ષક થવાં જોઈએ.

હું ધારું છું કે હાલ તુરત આટલી ચર્ચા બસ છે. વળી તેથી ઉપરની ઉમરનાં જાળકો માટે પણ ખાસ સાહિત્યની જરૂર છે, પણ તે વાત હમણાં આપણે વિચારી શકતા નથી. હાલ તુરત આટલું જ કાર્ય જો હાથમાં લેવાય તો બસ છે. મને ખાતરી છે કે ગુજરાત-ધનાટ્ય ગુજરાત કક્ત પાંચ હજાર નેટલી રકમ આ માટે આપતાં અચકાશે નહિ. આશા છે કે પ્રજના ઉગતા કુસુમોનો ગોચર વિકાસ કરવાનાં આ સાધનો હવે તો વિના વિલંબે ખીલવવામાં આવશે જ.

ખાળ સાહિત્ય.

ખર્ચનો અંદાજ.

ખાળકો માટે માસિક		ખાળકો માટે પુસ્તકો.	
ડેમી આફના બત્રીસ પાના		છ ફોર્મ	
(ચાર ફોર્મ)	નકલ ૧૦૦૦)	પ્રીન્ટીંગ	૩૦
પ્રીન્ટીંગ, ફોટોડીંગ,	૨૫-૦-૦	કાગળ વળામણી	૩૫
કાગળ, પુકું, બંધામણ	૩૫-૦-૦	બ્લૉક	૨૫
ચાર બ્લૉક	૨૦-૦-૦	પુકું, બંધામણી	૪૦
પેકીંગ પોસ્ટેજ	૨૦-૦-૦	લેખક	૨૫
Office-Payment.	૨૫-૦-૦		૧૧૫
માસિક ખર્ચ	૧૨૫-૦-૦	પોસ્ટેજ	૧૦
લાઝબેરી માટે { વાર્ષિક	૩૦૦-૦-૦		૧૨૫
અધિપતિને...			
આવક.		આવક.	
ત્રવાજમ (બે રૂપિયા રાખીએ તો) રૂ. ૧૮૦૦		કીમત ચાર આના.	} ૧૮૫
બાઉન્ડર ખર્ચ		૫-૦-૧-૦ કમીશન ૦-૩-૦	

સાંપ્રદાયિક ધર્મો.

હિંદુ ધર્મના પરિવર્તનોમા હા ના પ્રચલિત મત્રાગ ધર્મો ની ગીને અને રૂના હતુની આધિભારને પામ્યા તે આગત નિર્દાનોના અભિપ્રાય જુનાજુના પ્રકારના છે કેટલાકનું એમ માનવું છે કે નિશાની અરનતિના પરિણામમા પ્રાચીન વધર્મની પરપરામા ઉત્પન્ન થયેના પૌરાણિક ધર્મના તે માત્ર ધિવધર્મો આજમા છે, અને તે પણ કદાચ નિકાગવાળા આજમા છે, કેટલાકનું એમ માનવું છે કે “ભક્તિરૂપ ધર્મને તત્ત્વદષ્ટિમા રિચર કરનાના પ્રયત્નમાથી મત્ર યોનો ઉત્કર્ષ છે ” તરનિ મણિનાનભાષના અભિપ્રાય પ્રમાણે મનધર્મનુદસ્યની પ્રથમાશ્રિત ઉપનિષદ, કે, દ્વિતીયાશ્રિત વાં છે તૃતીયાશ્રિત પુરાણ છે, અને ચતુર્થાશ્રિત મત્રદાય છે આર્યધર્મની ખરી ભૂટના આ મમયથી થવા માગી છે અને એમ કહેવા કિન્તા નથી કે મત્રાયામા જે કહેયું છે તે કેવળ ખોટું છે, પણ તેમા જે મતાતર વધારી દીધો છે તે મુલ્યદમ્ય મમલ્લમા નિના નધાયો છે એટલી અનિષ્ટતા છે માટે એ સપ્રદાયાનિ અને મત્રમાણ માનીશુ નહિ ”

મત્રદાય ધર્મોને મત્રમાણ માનના અથવા ન માનના તે તો ધર્મનિવડનો પ્રશ્ન છે પરંતુ મત્રાય ધર્મો એટલી અવનતિવાળા નથી કે જેને આપણે અપ સરાયધર્મો મૂલ રદ સ્વધર્મની ચતુર્થાશ્રિત છતાશુ અપધર્મ અથવા વિધર્મ છે ?

પરંતુ મત્રાય ધર્મો એટલી અવનતિવાળા નથી કે જેને આપણે અપ સરાયધર્મો મૂલ રદ સ્વધર્મની ચતુર્થાશ્રિત છતાશુ અપધર્મ અથવા વિધર્મ છે ?

ધર્મ અથવા નિધર્મ કદી શકીએ મનાતન નૈતિક ધર્મના મમ્યની જે આગ આશ્રિતો થઈ છે તે આશ્રિતોમા ઉપનિષદને પ્રથમાશ્રિત ગણવામા વ વિદામના કાનકમમા આપણે ન્યુત્કમ કરીએ ત્રીએ કાન મર્વ કાઇ યૌતનાકમ્યના અભ્યાસીએ જાણે છે કે ઉપનિષદ ધણે ભાગે વદા અતજન હેવાથી, તથા તેમા તાત્પર્ય રચુ છે એમ મનાવાય વેદાન્ત કદનાય છે જે રૂપમા ઉપનિષદો કાવ વિષમાન છે તે રૂપમા તો મન મલ્લવધર્મની તે પ્રથમાશ્રિત નથી પરંતુ વેના કમકા પત્રીના ઉપામનાકાનુ ગાનકાનુ પરિણામ છે ઉપનિષદોની ભાષા, તેની પ્રતિપા નૈયિ તેનો તત્ત્વવિવદ એ મર્ પ્રાચીન ધર્મમાર્ગની અને ઉપામના માર્ગની પદ્ધતિઓની માખ પડે છે તેથી કાનકમથી નેતાં તો ઉપનિષદો દ્વિતીયાશ્રિત ગણાય અને વદનો કર્મમાર્ગ પ્રથમાશ્રિત મનારી જે રિએ

ધર્મનો કાનકમથી ઈતિદામ તપામવા, અને ધર્મનો તાત્પર્યકમથી ઈતિદામ તપામવા એ ભિા પરતિઓ છે ધર્મ એ મોટુ મનેનન વટરક્ષ છે તેના અગ પ્રત્યગો-શાખા પ્રાખાઓ-એકજ કાવમા ભિન ભિન પવાળા અને ભિા ભિન મળવાળા દોષ શરૂ છે પાનખર નસુમા આખુ વટરક્ષ પાદ્યવિનાયુ જળાય પરંતુ તેના ભીનગમા કુવનચન નાય છે, અને નસુમા કુદારેથી તેના અગ પ્રત્યગો પોનપોતાના વિનન કમને અનુમાર કિયા ક ના અગ મમમર્યો ગોખા આપના જળાય છે આ નિયમથી ધર્મગુણો આપણે તપામીએ તો જે આ માગતિઓ

ધર્મનો મલકસથીઈતિ
પાસભેનાકરતા તાત્પર્ય
કમથી જોવાની પદ્ધતિ
અને તે પ્રમાણે એકજ
મમયમા ચાર ચાર
તિને અવકાર

તત્ત્વનિષ્ઠ મણિલાલભાઈએ જણાવી છે તે સર્વકાલમા પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

ઋગ્વેદની સહિતામાં ઇન્દ્રાદિ સિન્ન સિન્ન દેવોની ગુનિઓનાં સૂક્તો સાથે તત્ત્વદર્શનથી ભરખેલ નાસદીય જેવા સૂક્તો પખરાયલાં આપણે જોઈએ છીએ; ક્રિયાપ્રધાન વેદકાલમા શુદ્ધ યજુર્વેદની ચાળીસ અધ્યાયવાળી સહિતામાં શુદ્ધ કર્મકાંડના અવધિએ ર્જાવાસ્ય-ઉપનિષદમાં પ્રભુ વડે જગદને આજ્ઞાદિત કરવાના રહસ્યના રસમય મંત્રો આપણે સાંભળીએ છીએ—એ શું દર્શાવે છે? ક્રિયાપ્રધાન ધર્મ સમયે પણ વિચારપ્રધાન ધર્મની આગે છે. શાખાઓ હોય છે.

આત્મજ્ઞોમાં તથા આરણ્યકોમાં અને ખાસ ઉપનિષદ શબ્દથી ઓળખતા શ્રૌતવાક્ય-યમાં પણ ગર્ભાધાનાદિ સસ્કારો, સક્રમ કર્માનુષ્ઠાનની વિધિઓ અને, વિચારપ્રધાન વેદકાલ-માં પણ સક્રમ અને ઉલ્લક્ષી ક્રિયાનો સદ્-ભાવ બ્રાહ્મણ્યને ઉપ-નિષદ ગ્રંથો દર્શાવે છે. મારણ મોહન અને અભિચારાદિ કર્મોની પદ્ધતિઓ પણ જોવામાં આવે છે. જેમને આ બાબત શકા હોય તેમને શૃલદારણ્યકના છેવટનો ભાગ અવલોકી જોવા વિનંતિ છે. એટલે કે વિચારપ્રધાન ધર્મના સમયે પણ કર્મજનકમા સમાજનો કેટલોક ભાગ ગુચાચેલો હોય છે.

તેવીજ રીતે શ્રૌત સમયમાં પણ મૃદવ્રવીત્—“માટી બોલી”—ઇત્યાદિ પૌરાણિક ધર્મની આવૃત્તિ પણ ચાલતી હોય છે, અને ગુરુસપ્રત્યાયની આવૃત્તિ તો વેદના શાખાબેદથી, અને વેદોના વ્રતબેદથી આપણે સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ. વેદધર્મના સોમપાનમાં, તેના પશુવધમાં, તેના અભિચારાદિ શ્યેનયાગોમા, મહાવ્રતના મૈથુન વિધિમા અને અક્ષીક અશ્વમેધાદિ પ્રકરણોમાં હાલના સપ્રત્યાય ધર્મો કરતાં શું ઓછું વિચાર-દૃષ્ટિથી નિઘ છે કે ખીચારા સપ્રત્યાય ધર્મને આપણે વગોરીએ? જેઓ પૌરાણિક ધર્મનો અભ્યાસ કરનારા છે તેમને તો સ્પષ્ટ જણાશે કે સપ્રત્યાય ધર્મમાં તો ઘણી વિશુદ્ધિ છે. સપ્રત્યાયો જે અપધર્મ અથવા વિધર્મરૂપ હોય તો પ્રાચીન વેદધર્મ તથા ઉપનિષદો પણ અને પુરાણધર્મ તે દોષથી મુક્ત નથી.

મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે ધર્મની કિંમત કાલક્રમના ઈતિહાસથી કરવાની નથી, પરંતુ તેની સામાજિક વિશુદ્ધિવડે કરવાની છે, પછી તે કાલક્રમમ પહેલો ઉદ્ભવ્યો કે પછી ઉદ્ભવ્યો તે ગૌણ પ્રશ્ન છે ધર્મચિંતકો અને ધર્મચુધારકો તેના શોધક બન ઉપર વધારે ભાર મૂકે છે. જો આ પદ્ધતિ આપણે ન સ્વીકારીએ તો મહાત્મા જીસસની ક્રીશ્ચીઆનીટીમા પરધર્મ જતા આપણને આકર્ષક ગુણો ન જણાય પરંતુ ખ્રીસ્તીધર્મમા કેટલાક પ્રભુ-પરાયણતાના ઉત્તમ લક્ષણો છે તેથી તે ધર્મના અનુયાયીઓ ઘણા દોષોથી ભરેલા જતાં આપણે તે ધર્મને સદ્ધર્મ કહીએ છીએ, કેંઈ અપધર્મ કહેતા નથી.

ધર્મ એક શરીરી છે તેનું એક અગ સાડ અથવા ઉપયોગી અને બીજું બોટું અથવા નિરૂપયોગી એમ ગણવું એ માથાને પાંચડી આપી પગને કાવાડી

ધર્મ એક શરીરી છે મારના જેવું છે તે તે અગ નિવૃત્ત થાય ત્યારે મોઘન ડગ્ગુ એ
અને તેના જીવનમા ઇષ્ટ છે, પણ એટલો મદિમા ગાવો અને બીજાની અવગણના કરી
દર્શન, ભાવના અને કૃતિ એ મમત્ર શરીરને નિહારી જનાની બીચાગ શરીરને દુખી કરના
પરમ્પર ઉપમરક છે જેવું છે મગજ પામે પગનું કામ ન થાય અને પગરડે મગજનું
ન થાય તેથી પ્રત્યેક અગ પામે નિયત કામ કરી મમત્ર શરીરનું
આગેજ અને સ્ફૂર્તિ જાળવી જેની જ ગતી છે તેની રીતે એટલું વર્મમર્થામા ગહેના
ધર્મશીન મનુષ્યો તત્ત્વર્થન કરે આ બીજાઓ કર્મોનુપાન કરે તો અન્ય માણુમ ઉપામના
કરે, અને તે તે દર્શન કર્મોનુકાન, અને ઉપામનાની અનિચ્છિત ધારા મપ્રાપ્તાનુમાર
ચાલે - તેમા ધર્મની અનનિ નથી પરંતુ ધર્મનો જીવનવગ મમાજની નાડીમા ચાલતો છે

મમાજમા ધર્મની ત્રણ શાખાઓ અધિદાગે અનુમાર પ્રવર્તે તેમ અનિમા પણ
ત્રણ શાખાઓ પ્રવર્તે છતાં શરીર એક હોઈ ગઈ જેમ આપણા
ધર્મ ત્રણ શાખામા પ્ર જીવનમા અનુ શરીર, સુદમ મન-ઈન્દ્રિઓ અને પ્રાણ અને દાગ્ધ
સરે છે-દર્શન, ભાવના પ આત્મશક્તિ હોય છે, અને ત્રણે પા પરમ્પર યોગથી આપણે જીવન
અને કર્મ ભોગરોએ રીએ તેમ ધર્મમા પણ કર્મોનુપાન મેવા તપ, ઇત્યાદિ
અનુ શરીર, ભાવના અથવા ઉપામના પ સુદમ શરીર અને તત્ત્વ
દર્શન પ આત્મશક્તિ હોવા બેધએ ન્યારે ન્યારે ધર્મના આ ત્રણ વિભાગો-જેને પ્રાચીનો
કર્મક્રિડ, ઉપાસનાકાલ, અને નાનદાસ એવું નામ આપે છે અને અર્ચાચીનો કર્મયોગ
ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગ એવું નામ આપે છે તે માગોપાગ પ્રતિનાળા હોય છે ત્યારે
ધર્મ શરીરી જાગનો ગણાય છે ન્યારે એક બે વિભાગો પ્રવર્ત હોય ત્યારે તે સમાવસ્થા
વાળો હોય છે, અને ન્યારે ત્રણે મુદ્ધ જાય જતા જીવન મુદ્ધમા પડી ગઈ ત્યારે મુધુમિ
અનુસ્થા હોય છે

ધર્મના આ પ્રમાણે દર્શન ભાવના અને ક્રિયા એવા ત્રણ ખડો હોય છે જેવું
દર્શન અથવા મિદ્ધાન્ત તેની ભાવના અથવા ઉપામના અને જેની
વર્મનું જેવું દર્શન તેની ભાવના તેવું અનુગાન અથવા કૃતિ થાય છે દર્શન ભાવના અને
ભાવના અને તેથી ક્રિયા કૃતિ-એ ત્રણેની પદ્ધતિ મુરુપર પરાથી નાન અને તે અનુમાર શિષ્ય
આ ત્રણનો યોગ સિદ્ધ નર્ગ-પત્રી તે વિરુત્ત હોય કે ગમારી હાય-પ્રવર્તે એ મપ્રાપ્તધર્મનું
કરેવાએ સમદાયધર્મનું મગન સ્વરૂપ છે શાસ્ત્રા મગડે અને તેથી શિષ્યો તેમા મામનનો દોષ નથી
સરળરૂપ દર્શન, ભાવના અને કૃતિનો ત્રિયોગ જગમગ જામે તો મપ્રદાયધર્મ,
તેમા જેટલી નિમુદ્ધિ સમાજની અને વ્યક્તિની કરી ગઈ તેટલી નિમુદ્ધિ

મર્ધધર્મીઓ મમાજની અથવા વ્યક્તિની કરી શકતા નથી આ જમાનામા ધર્મ મધમા
અધિદાગની અવગણના, ન્યાત્યારથી જે જે મા વા યુ તેને બેગુ કરી ધર્મ નટના કરી
અને કોઈપણ શામનના નિયમો નગ નર્તવું નહિ અને યથેચ્છ ધર્મચરણ કરુ-એ ધર્મ
મુધાગણા કરનામા આવ છે પરંતુ આ ધર્મમુધાગણાન વલણુ નથી તે તો ધર્મની ઉન્ન
ખન્તા છે જે જે ધર્મમા મનુષ્ય હોય તે તે ધર્મના સ્વરૂપને મમજ તેની આપ્રદાયિદ ગિષ્ટ
નીતિને વશ નર્તવું, અને તે ધર્મપાનન રડે ધર્મમિદ્ધિ નર્ધ પત્રી અગિઆની ધર્મપદ્ધતિનો
રીતિદાગ કરવો એમા જેટલો ધર્મનો મદિમા છે તેટલો યોગ્ય ધર્મપાનનમા નથી જેઓ
નન-તત્રમા નથી તેઓ મર્ત નસત ન જની રાખતા નથી મર્મમા મર્મ છે એ જ -સદ્ધ

સર્વમાં છે-ગોત્ર પ્રત્યેક ગાયમાં છે, વાંઝણીમાં પણ છે અને દુધાળમાં પણ છે-પરંતુ એ સર્વ, બ્રહ્મ-એક વ્યક્તિમાં અવતરે છે. વ્યક્તિમાં સર્વ-બ્રહ્મને ઝોળખવું, અધિકારને અનુસાર આચરણ કરવું, અને શિષ્ટજનોનું સમાન કરવું; રાગદ્રેષથી વિરહિત થવું-એ ધર્મશીલ જીવનનું લક્ષણ છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય ધર્મ નિર્ણય કરવા સમર્થ નથી, સર્વને તે અધિકાર પ્રાપ્ત નથી: તો જેને જે અધિકાર પ્રાપ્ત છે તે નિર્ણય કરી પદ્ધતિ રચે તેને અનુમાર તે તે ધર્માનુયાયીઓએ વર્તવું જોઈએ, અથવા તે ધર્મની જરૂરમર્યાદામાંથી નીકળી પરધર્મની જરૂરમર્યાદામાં જવું એ નીતિ છે. પરંતુ હિંદુધર્મના ગણાવું અને તેની ટાંછપણ શાખાના સંપ્રદાયના દર્શન, ભાવના અને કૃતિના શાસનને નાખે ન રહેવું એના કરતાં હિંદુ નથી એમ કહેવું, અને પરધર્મનો ખુલા હૃદયથી સ્વીકાર કરવો, અથવા ધર્મ એક ધર્મિંગ છે એવો નિશ્ચય કરી નાસ્તિક મર્યાદામાં ખેસવું એ વધારે ન્યાયશીલ ગણાય.

આપણા પ્રાચીન વેદધર્મની યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ, પ્રતીક અથવા અહંગ્રહ વિગેરે રહસ્ય ઉપાસનાઓ, અને બ્રહ્મનું દર્શન એ ત્રણ કાંડ વાળાં ધર્મવૃક્ષની સંપ્રદાય ધર્મોમાં વેદ ટાંછ ટાંછ ડાળીમાંથી સંપ્રદાય ધર્મો વડવાઈઓ તરીકે ઉતરી આવ્યા ધર્મ વડવાઈ રૂપે છે, અને તેમાં જે કે મૂળવૃક્ષના થડનું, અથવા ત્રણ કાંડની મોટી ડાળીઓનું બહુ નથી, પરંતુ તે ડાળીઓ અને થડ સાથે તે વડવા-ઈઓ જોડાયેલી હોવાથી, તથા તેમાં નવજીવન રસનો પ્રવાહ વહેતો હોવાથી તે નવા વૃક્ષોને ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ છે, અને તેને યોગ્ય ભૂમિ મળે તો નવા વૃક્ષ રૂપે પરિણામ પામે છે.

વેદ ધર્મનો સાર તેના અધ્યાત્મ દર્શનમાં છે, અને સ્માર્ત સમયમાં અયંહિ પરમો ધર્મો યદ્ યોગેન આત્મદર્શનમ્ યોગ વડે આત્મ દર્શન કરવું એ વેદધર્મનું અધ્યાત્મ દર્શન પરમ ધર્મ છે એમ યોગિ યાત્રવલ્ક્ય કહે છે. આ આ માનું અને તેના ભેદવાદ દર્શન-જીવાત્મા અને પરમાત્માના ભેદ ઉપર ઘડાયેલું છે, કે તેના ભેદા-ભેદ ઉપર ઘડાયેલું છે, કે તેના અભેદ ઉપર ઘડાયેલું છે-આ મુદ્દાના અભેદવાદ ઉપર સંપ્રદાય ધર્મોના મતભેદ પડેલા જણાય છે. વેદાર્થન! નિર્ણયમાંથી ભેદદર્શન અથવા દેતવાદ, ભેદાભેદદર્શન અથવા સમુચ્ચય વાદ, અભેદ દર્શન અથવા અદ્વૈતવાદ-એ ત્રણ વિચારની શાખાઓ મૂળ થડમાંથી નીકળેલી હોવાથી તે જ્ઞાનસિદ્ધાન્તને અનુસાર યોગ, ક્રિયા અને ચર્યાઓ સંપ્રદાયધર્મોમાં ઘડાવા પામી છે

અભેદ દર્શન અથવા અદ્વૈતવાદ ઉપર ઘડાયેલા સંપ્રદાય ધર્મોમાં ચાર અવાન્તર શાખાઓ થયેલી જણાય છે:-(૧) કેવલ અદ્વૈત શાખા, (૨) અધ્યાત્મ દર્શનના અદ્વૈત વિશિષ્ટ અદ્વૈત શાખા, (૩) શુદ્ધ અદ્વૈત શાખા; અને (૪) વાદ ઉપર રચાયેલા અવિભાગ અદ્વૈત શાખા પ્રથમ શાખાના પ્રતાપી આચાર્ય શ્રી શંકર-ચાર્ય છે (સને ૭૮) અને તેમના સંપ્રદાયને સ્માર્ત સંપ્રદાયની મંજા મળી છે. બીજીના સંસ્થાપક આચાર્ય શ્રી રામાનુજ છે (સને ૧૧૨૭) અને તેમના સંપ્રદાયને શ્રી સંપ્રદાય કહે છે. ત્રીજીના સંસ્થાપક મહાપુરુષ શ્રી વલ્લભાચાર્ય છે (૧૬ મા સદીમાં અને તેમના

મપ્રદાયને પૃષ્ઠિમપ્રાપ્ય એવું નામ મળ્યું છે, અને ચોથા મપ્રદાયના પ્રવર્તક વિજ્ઞાન લિપ્તુ છે, પણ તે મપ્રદાયનો હાન લોપ થયો હાગે

શાકરમતાનુયાયીઓની એક ગાખા શિષ્ટ માર્ત મપ્રદાયની છે, ત્યાં જીજ્ઞાસાખા અપહૂત ગોક્ષ મત્સ્યેન્દ્રાદિ યોગિજ્ઞનોની છે ક્રિયા અને ચર્ચાના માર્ત મપ્રદાયની શિષ્ટ બે વડે તથા મુલ દર્શનની નિઃશ્રુતિને વધ દાનદ્રદા ભેગીઓ, અને અવધૂત એવા નાગદા, ખાખી તથા નીરસૈવો અથવા નિગાયતો છત્યાદિ મતા અથવા તર શાખાઓ ન્તર પ્રવૃત્તિ છે કેવલ અદ્વૈતદર્શનમા જીવ બ્રહ્મનો વાત્તર અમેદ મીકાગયેલો હોનાથી, અને આનહાગિદ બે છાંટ મનાયેનો હોવાથી તેની ઉપામના, ક્રિયા અને ચર્ચાઓ તે અદ્વૈત અનુભવ જગે તેવા દેતુ પુર મગ ધડાયેની દોષ છે તે દર્શનમા વાત્તર દેન ખરી ગીતે બ્રહ્માત્મ ર્પ તત્વ છે, અને અતત્વ ર્પ માયા વડે યુક્ત થાય છે ત્યાં મગુણુ ઈશ્વરનું રૂપ ગ્યાય છે અને તેના આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક નામ પ વાળા પ્રાણી પદાર્થોમા લિન્ન લિન્ન ર્પોમા તે ઈશ્વરને બાહ્ય પૂજ્યી અથવા આતર યોગથી યજી, જીવ પોતાનું દેહુ થયેલુ બેન્વાળુ ર્પ પવટાની ઈશ્વરમા પે પોતાનું માયુ મરુપ ઓળખી, અને તે ઈશ્વરમાનું વાત્તર નિર્ગુણુ સ્વરૂપે અનુભવિમા હારી મમાગમાથી મુત ચલુ, આની મક્ષેપમા સમજીની છે આ મપ્રદાયની માધનત્રેલી પીકમા અદ્વૈતના હોનાથી ગોણુ ભક્તિ રાળી અને જ્ઞાનના પ્રાનાન્ય વાળી હોય છે તેમા નર્થાત્રમ ધર્મનું પાનન, ધર્માનું પાન તપ જ્યાં મર્વ માવેનો નિરિન્ધિપાને અર્થાત તત્ત્વજ્ઞાનની તીન વામનાને ઉત્પન્ન કરે તેટલા અર્થે હૃદિ મનાઇ છે, અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી કમને કોઇ રીતે મોક્ષમા મહદાગિ દાગળુ માન્યુ નથી ભક્તિ કરતા જ્ઞાન રૈગન્ય ઉપર આ મપ્રાપ્યમા મવિગેય ભાગ મદનામા આવ છે, મસાગ્નેા કનેગના વિપાક પૂર્વ ત્યાગ કરનાનું જે કે છાંટ માન્યુ નરી, તો પણ રિપાક થયા પછી અથવા ચિત્ત મુદ્ધિ થયા પછી મન્યામ અથવા ત્યાગને શ્રવણ મનન અને નિદ્ધિધ્યામનાદિ અતગ માવેનોને, ઉપગતિને આગ્યક માન્યા છે તેથી આ મપ્રાપ્ય મનમા પ્રતિપ્રધાન ધર્મ રાજો છતા નિરતિના નાક્ય ઉપર એવનાર છે

શ્રી શકગાયાર્થને સમય તત્વ ની મહા પુ પ તર્ગી દિદ્મમાજ એક અનાજે મીનરે છે, પરંતુ તમની દિમત ધર્મ મુધાગક તર્ગી જેની જેબએ તેની અદાઇ નથી કોઇ પણ મહાપુ પને આચાર્યની પ્રતિષ્ઠા કેવલ તેના તત્ત્વ જ્ઞાનને લીધે મળતી નરી, પરંતુ તેમનું પોતાનું ધર્મન, આચાર્યન અને અન્યો પોતાના મદવતન અને ધર્માચળુ રડે મનાર્ગાગમી કરાના નૈતિક મનને લીધે તે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે શ્રી શકગાયાર્થના જીવનમા ધર્મ રૈગન્યનું લેખિત્ત જન ન રોન તો તેમના માન જ્ઞાન મનથી આનુભવી તે પ્રતિષ્ઠા ટળી ગળી ન દોત તેમના મદગુ ગોવિન્દ ભગવાનમા રૈગન્ય મન હવુ પણ ધર્માચળ અને ધર્મપ્રમાણનો આવેશ નહતો તેમના પગમશુ ગોડપાનમા નાનમલ જોણુ નહવુ રૈગન્ય પણ હતો, પણ ધર્મપ્રમારણ બલ નહવુ આથી જે ગુ ન કરી શક્યા, જે પગમશુ ન કરી શક્યા તે શ્રી શકગાયાર્થ પ તિપ્પ કરી નડ્યા અો તેનું મુખ્ય નાજ એવુજ કે જ્ઞાન તથા રૈગન્ય ઉપગત ધર્માચળુ મમાનની મુના

રણામાં ધણુ ચઢીઆતુ સાધન છે. સમજણુ વિનાનો, જ્ઞાન વિનાનો ધર્મ અપધર્મ થાય તે ખરું છે, પરંતુ સમાજ અને વ્યક્તિના જીવનનું સુચિત્ત યધારણુ ધર્મજ ઘડે છે. ધર્મજ જ્ઞાન વૈરાગ્યની ધટોને જોડનાર “સીમેન્ટ” છે. તે વિનાની ધમારત જેમ યોદ્ધાના સિધાન્ત સળધમા શ્રી શંકરાચાર્ય કહે છે તેમ સિકતા કૃપવદ્ વિદ્યાર્થિને વંણુના કુવા જેવી જેસી જાય છે

સ્માર્ત સપ્રદાયના અદ્વૈતદર્શનમા વસ્તુતઃ પ્રહાતત્વ વિના અન્ય દ્રાહ દેવ નથી; અને તે તત્વને આત્મરૂપે અનુભવવા એ પુરૂષાર્થ છે. તેથી આ સ્માર્ત સપ્રદાયની સપ્રદાયનુ ધર્માચરણુ દેવને અથવા ધશ્વરને આત્મરૂપે ઓળખવાં એ દેવ ભાવના લક્ષ્ય ઉપર ઘડાય છે તે સપ્રદાયની દેવભાવના આત્મ પક્ષપાતી હોવાથી તે સપ્રદાયના અનુયાયીઓમા દેવતાભેદને લઈ ધર્મ ઝગડો ઉભો થવો સંભવતો નથી, અને જે થતો જણાય છે તો સિદ્ધાન્તની વિસ્મૃતિથી, અને શૈવાગમ સાથેના તે સપ્રદાયના એ ભેદ ભ્રમથી ઉભો થાય છે. સ્માર્ત સપ્રદાયની પૂજન પદ્ધતિમા એવો ક્રમ પ્રવર્તતો જણાય છે કે ઉપાસક પોતાની ચિત્તવ્રતિને અનુકૂળ દેવ ભાવનાને સ્વીકારે, અને પ્રધાનદેવતાને કેન્દ્રમાં રાખે, અને ઈતર દેવતાને પરિવાર દેવતા અક્રમા ગોઠવે છે. સ્માર્તો ઘણે ભાગે પચાસતન દેવની પૂજન કરે છે. તે ઉપરથી સમજાય છે કે શ્રી શંકરાચાર્યે જે તે પ્રણાલિકા સ્થાપી હોય તો તે સમયના રાંવો. શાકતો, વંણુવા. ગાણપત્યો અને સૌરોનો ઝઘડો સમાવી સર્વને પ્રહાદૈત દર્શન પ્રતિ ખચવાની ભક્તિમાર્ગની યોજના કરી ભાગે છે. તેમના સમયમાં આ પાચે દેવાના ભક્તોમાં તત્વદષ્ટિનો લોપ થવાથી ધર્મવિગ્રહ ચાત્તો હશે, અને તેનુ ધર્મતત્વના વિવેકપૂર્વક તેમણે નિરાકરણુ કરેલુ જણાય છે, સ્માર્તોમાં તત્વનો આગ્રહ છે, અતત્વ અથવા દેવતા નામ રૂપ સંખંધમા આગ્રહ નથી, જે કે તત્વ ગ્રહણુ પહેલાં નામરૂપાત્મક પ્રતીકમાં પ્રહ્લ યુદ્ધિ અથવા તત્વયુદ્ધિ ખાંધવાની ભાવના અથવા ઉપાસનાને આવશ્યક મા િ છે. શાકર સિદ્ધાન્તમાં જે ઉપાસ્ય છે અર્થાત્ જે નામ રૂપથી વિશિષ્ટ છે તેજ જોય છે અર્થાત્ નામ રૂપથી વિરહિત કેવલ તત્વ છે. આથી નામરૂપ ઉપાધી અથવા સર્વજત્વાદિ ધર્મો અથવા વિશેષણો ઉપહિત અથવા વિશિષ્ટનુ ભાન કરાવી પરિણામે નિરૂપાધિ અથવા નિર્વિશેષ તત્વનો રહેાટ કરે છે. વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રકારની છતાં ગુજરાતના સ્માર્તો ઘણે ભાગે શિવભક્ત હોય છે ભર્તૃહરિના શ્લોકાનુસાર શિવ વિખ્ણુમાં વાસ્તવ ભેદ નહિ છતાં તેઓ તથાપિ ભક્તિસ્તરુનેટ્ટ શેખરે—અંદ્રમૌલી શિવમા ભક્તિવાળા હોય છે. અને તેમનો આચાર તથા પૂજસભાર શૈવમતાનુસારી જેવો જ હોય છે.

સ્માર્ત સપ્રદાય સાથે સગાઈ સળધ ધરાવતા, પરંતુ કેવલ અદ્વૈત દર્શનની પીઠ વિનાના અને દૈત દર્શનની પીઠ ઉપર ઘડાયેલા એ મતો શિખમાર્ગમાં ચાલે છે:—

સ્માર્ત સપ્રદાયના શૈવો અને પાશુપત સપ્રદાયનો અને શૈવાગમના શૈવો અને તેમના દર્શનનો ભેદ

(૧) પાશુપત માર્ગ, અને (૧) શૈવમાર્ગ આ માર્ગના અનુયાયીઓ ગુજરાતમા નથી પણ દક્ષિણમાં છે તટસ્થ ધશ્વર કારણવાદ પ્રહ્લસૂત્ર પહેલાનો છે કેમકે પત્યુરસામંજસ્યાત્—એ પ્રહ્લસૂત્ર તે મતનુ ખડન કરે છે તેથી તે મતનુ મંડન પ્રાચીન હોવું જોઈએ. જીવને પશુ સંજ્ઞા, ધશ્વર અથવા શિવને પતિ સજ્ઞા, પશુનો મોક્ષ કરવામા

છટક્રિયા તે યોગ, અને નતર્યા-જેવા કે જ્ઞાન, પૂજા, ભરમનિગ-
ધાગણુ તે વિધિ, અને દુષાન્ત એટલે મોક્ષ-એ પાત્ર પદાર્થોનું નિરૂપણ કરનાર શાસ્ત્રને
પાશુપત દર્શન કહે છે, અને તેના પ્રશ્નોના નુતીય આચાર્ય થઈ ગયા જણાય છે આ
માર્ગની જ્ઞાનપદ્ધતિ જ્ઞાનોના જ્વન અર્થે કળના જૂદી કે, તો પણ યોગ અને ચર્ચા મગ્ની
કે તેથી માત્રાચારમા જ્ઞાનો અને પાશુપતો સગ્ગા હોય છે

પરંતુ ખાખી, વિગાયત, નાગડા, કાનકટા જોગીઓ પાશુપત મતના અનુયાયીઓ
જણાય છે, તેમના મહત્તો માથે નાતચિત કળતા અને મમળયુ છે કે
પાશુપત રાષભાગના તેઓ જ્વન અર્થેતને છટ માનતા નથી, પરંતુ જન હૃદય વચ્ચે-
અર્ચાચીન અનુ- પશુ તથા પતિનો, કાર્ય કરણી-પગત તથા નવતત્રતાનો ભે માને
ચાચીઓ કે અગીઆગમા મૈદામા રીરશૈવો અથવા નિગાયતના મતનો જત
વાન પ્રમાર થયો જણાય છે, પરંતુ તે મતનો વગ શુજગન દેશમા
પહોંચ્યો જણાતો નથી

દક્ષિણમા વે ધર્મના જેટલો પ્રાચીન જૈવાગમ સપ્રદાય આવે છે આગમ અથો
તેન-જુ-દ્રાવિડ દેશમા દેશભાષામા લખાયેલા એટલા બધા છે કે
જૈવાગમનું વાડમય તે ધર્મનું સતત વાડમય કહીએ તો આવે આ અથો
લોકભાષામા દ્રાવિડ મર્વવિદ્યાજ જેના છે તેમા મર્વશાસ્ત્રોના પ્રતિપાદો લોકભાષામા
દેગમા પ્રમોધનામા આવ્યા કે, અને શૈવમાગનું મન્નૂત વાડમય-
શિવગદ્યાદિ ઇતિહાસ અથો પાઠાથી ઉત્પન્ન થયું છે દ્રાવિડોમા
દેશભાષાનું વાડમય એટલું બધું વિશાન છે કે મન્નૂત વાડમય તો તેની હાયામાત્ર ૭
શ્રીકૃષ્ણાર્ય અો તેમનું બ્રહ્મચર ઇપગનુ ભાષ શિવસપ્રાપ્ત પ્રાચીન અસ્તિત્વનું ભાન
કરવે કે આગમો આર્યોના ન હોય તો પણ દ્રાવિડોના ખરા અને ગમાયણના ઇતિહાસથી
અને ગરણના શિવભક્તપણથી એટલું તો માખીત થાય કે કે શિવભક્તિ ધણી પ્રાચીન છે

છટક્રમે કમ માપેક્ષ માની પતિ, પશુ અને પાગ-એ ત્રણ પદાર્થો માની વિદ્યા ક્રિયા,
યોગ અને ચર્ચા એ ચાર પાદ રહે શિવનો પ્રમાદ અથવા અનુબ્રહ્
મ પાન્ન કરી પન્ત નતાની મેડી તોડી સ્વતત્ર થવું એ આ સપ્રદાયનું
ગહ્ય કે આ મપ્રદાયના ખામ અનુયાયીઓ શુજગતમા નથી, જે
કે જ્ઞાત જૈવો પોતાના આચાર વિચારમા પાશુપતો અને દક્ષિણ
શૈવો જોડો હોય ૭ જ્યારે જ્ઞાત શૈવો શિવ મળ રમા દુગચકી હોતા
નથી, અને છટ જ્વની નિદા કરતા નથી, ભાગ પાશુપતો શિવના આચકી હોય છે અને
ત્રૈલોક્યાની નિના કરના તત્ત્વ હોય છે, અને આગમાનુસારી જૈવો છટ જ્વની નિદા નથી
કરતા પણ શિવની લીના વિના અન્ય કોઈ દેવના મહિમાને માનતા નથી, અને મનુષ્યોનો
અથવા હોમોનો ઇતિહાસ ગાના કરતા શિવની આગમમા જણાવેલી લીનાઓનો મત માની
તેનુજ ગાન માન કરે ૭ પુગલોમા મુતિ નિત જોની આવે ૭, પણ જૈવાગમ અથોમા
અને મુખ્યત્વે કરીને શિવગદ્યાદિ મહાભાગત જેવા અથોમા અન્ય જ્વની નિદાનો અભાવ
અને શિવની મુતિ જ આવે કે આ અથમા જૈનાગમીઓ પાશુપતો કરતા ધર્મરિવે મા
ચકીઆના છે

જેમ કેવલ અદ્વૈત માર્ગનો સ્માર્ત સપ્રદાયનો શિવમાર્ગ છે, જેમ દ્વૈતદર્શનવાળો પાશુપતો અને આગમવાદીઓનો શિવમાર્ગ છે, તેમ શુદ્ધ અદ્વૈત માર્ગનો કાશ્મીરકોનું ત્રિકદર્શન કાશ્મીરકોનો એક શિવમાર્ગ છે. આ મતને મોહેશ્વર મત કહે છે, અને અને મોહેશ્વર તેમના દર્શનને ત્રિકદર્શન કહે છે, કારણ કે તે વિશ્વ, જીવ અને સિદ્ધાન્ત. ઇશ્વરનો શુદ્ધ અદ્વૈતવાદ-માયાની છાંટ વિનાનો માને છે. ઇશ્વર એવન પોતેજ જગત્ તથા જીવરૂપે સ્વેચ્છાથી ભાસે છે. ચિત્તિશક્તિ પોતેજ પોતાની પીઠમાં જગન્નિયત્ર આલેખે છે. પોતે પોતાને ઢાંકે છે. અને ઢાંકવાના પ્રસાદથી તે વ્યાપક ચિત્તિશક્તિ આજીભાવને પામે છે, અને તેને આજીનાનો, માયાનો અને કર્મનો પાશ લાગતા તે માયાપ્રમાતા બને છે. આ પ્રમાણે પતિરૂપ ઇશ્વર સ્વશક્તિના આવરણગુણથી પશુરૂપ આજીજીવ થાય છે. અને આ પદ્ધતિને અવગોદક્રમ કહે છે; શક્તિના અને શુદ્ધના અનુગ્રહથી જ્યારે દીક્ષાના ક્રમમાં તેને આરોહક્રમનો વેગ મળે છે ત્યારે સ્વશક્તિના મોહ માથી છૂટે છે, અને પોતાની સાચી ગોળખ અથવા પ્રત્યલિંગા કરે છે. આ પ્રત્યલિંગા દર્શન કાશ્મીરમા ઉદય થયેલું ગણાય છે, અને તેના હાત્ર પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રંથોનું અવલોકન કરતા સમંજાય છે કે તે દર્શનમા અને સ્માર્ત સપ્રદાયના અદ્વૈતદર્શનમા સૂક્ષ્મ ભેદ છે. જ્યારે શાકર અદ્વૈતદર્શન બ્રહ્મને નિર્વિકલ્પ અથવા શાંત પ્રતિપાદન કરે છે, અને તેના વિકલ્પના હેતુરૂપે તત્વ, અનત્વથી અનિર્વચનીય માયાનો સ્વીકાર કરી વિશ્વતત્ત્વની વ્યવસ્થા કરે છે, ત્યારે આ કાશ્મીરકોનું શિવાદ્વૈતદર્શન માયાનો સ્વીકાર કર્યા વિના શિવ-શક્તિનું યામલરૂપ માને છે, અને તેને સ્પદવાળું સ્વીકારે છે, અને પ્રત્યલિંગા ઉદયમાં આજી-ઉપાય, શાક્ત ઉપાય અને શાંભવ ઉપાય એમ ત્રણ પ્રકારનો ક્રમિક, મધ્યમ, અને ઉત્તમ યોગનું વિધાન કરે છે. આ દર્શનમા આત્મગૂહ, વિદ્યાગૂહ અને શિવગૂહ એવા ત્રણ ગૂહમાં સાખ્યોનાં પચ્ચીસ તત્વો, માયા, કલા, વિદ્યા, રાગ, કાલ અને નિયતિ, તથા શુદ્ધ વિદ્યા, ઇશ્વર, સદાશિવ, શક્તિ અને શિવ મળી છત્રીસ તત્વો સ્વીકારે છે. અને પચ્ચીસને અશુદ્ધ અધ્વાનાં. માયાનિ છ કચ્ચુકાને મિશ્ર અધ્વાના, અને શુદ્ધવિદ્યાદિ પાચ તત્વાને શુદ્ધ અધ્વાનાં માને છે, અને અધ્વશુદ્ધિ કરવામાં તેઓ મંત્રને અમોઘ સાધન માને છે. મંત્રશાસ્ત્રીની અને તેના ભીતરમા રહેલા ઉપાસના કાંડની મીમાંસા આ દર્શન જેવી રીતે સ્પષ્ટ કરી શકે છે, તેવું ઇતર દર્શન કરતું નથી. આ સપ્રદાયનો મુખ્ય આધાર ગ્રંથ શિવસૂત્રો તથા શક્તિસૂત્રો છે, અને સ્પષ્ટ કાન્ધિકાનિ ગ્રંથો તેનું ઉપગૃહણ છે.

વેદ ધર્મના યજ્ઞકાંડમાં જે અગ્નિરહસ્યાની પ્રક્રિયા છે તેમાથી બ્રાહ્મણ અને ઉપનિ- પદોદ્ધારા શૈવસપ્રદાયોનો પ્રસાર થયો જણાય છે. પ્રાચીન ઉપનિષદોમા શૈવ ધર્મનો વેદના યજ્ઞ- કાંડ અને અગ્નિ રહસ્ય શિરોવ્રત, વિરજ દીક્ષા, પ્રણવની ઉપાસના ઇત્યાદિ જગ્યાલ શાખામાં સંબંધ પ્રચલિત હતી. આ શાખાના મહર્ષિઓ કષ્ટક અધિક ત્યાગ અથવા સાથે કાર્યકારણ સન્યાસ પરાયણ વૃત્તિવાળા જણાય છે, કારણ કે ક્રમશઃ આશ્રમમાંથી આશ્રમમા ચઢવાનો સામાન્ય નિયમ તેનો અપવાદ જગ્યાલોપનિષદમા અદિવેતરથા વ્રહ્મચર્યાદેવ પ્રવ્રજેત્ એ શ્રુતિમા પ્રતિપાદન કરેલો જણાય છે અને તેને શ્રી શકરાચાર્ય પ્રમાણ વાક્ય માની સન્યાસાશ્રમની ઉપપેત્તિ કરે છે. સંઘળા શૈવ સપ્રદાયો, પછી તે સ્માર્તમતને અનુસરતા હોય કે પાશુપત મતને અનુસરતા હોય,

કે પ્રેમાગમને અનુમત્તા હાય કે દામ્ભીના પ્રત્યક્ષિગ્નાર્જનો મનુષ્યના હાય-ને અવમા
તપ, વૈગમ અને ત્યાગનું પ્રાપ્ત્ય હાય છે ક્ષીના, અનુમ્તિ, અને ચન્નાગ્નુ ગાણુપાણુ હાય કે
તપ, વૈગમ અને ત્યાગના આનંદની જે ગા. નથી હાતુ તે આ મપ્રત્યક્ષ ॥ અનુયાયીઓ
અરધુત મળી મળાડે જનોના સુખ, ખતી માયી દિમન આગી રાન્તા નથી, અને પ્રાપ્ત
લાન વિનાના થઈ જવડે તરતગાન મારે તપ વૈગમ અને ત્યાગ હાય કે તે આ
મપ્રત્યક્ષના અનુયાયીઓ વચ્ચે પ્રતીતી, જ્ઞાન અને નિઃક હાય .

પ્રેમાગમ્ય ઐશ્વર્યની સામનારી પ્રેમાયના અને નાન વૈગમ્ય વિનાના પ્રેમા આ માગના
અપરમ સાગા હાય કે આ મનુષ્ય, જન્મ મરણી વત્યાદિ વિવચી
નાન માઈના અપરમ સાગા હાય કે
વર્માઓ અને
વિવચઓ

ઐશ્વર્યની વાચનાને પાપર્જી કેટલાક જોશ્વર્યાદીઓ પણ થાય કે કૃત્રીમીયા ॥
અને અજ્ઞાનમગનાના ઇમા કેટલાક પડેના હાય કે ગમ નાન નેવ રા .
રજોશ્વર્યાદ અને રમ મારે મળતુ છે, પગતુ તેની પતિલાયા ગોપ્યમાગની આ બાતિ
કે દયત ન શ્રી ગોવિન્દ ઉપગતવનારે હોવાની તે ગમ નર્જનના માયા ભારિયા અથવા ઉપામ .
ભગવાનડુ આ પ્રેમાગમીન મનુષ્યો નદિનરૂ હાય કે ગમ રાનના કુળ ત્યાયા
નિચાઈ આજ કુષ્ટી માધ્વાચાર્યના મરદર્જન મરદમ્પરી નજાવામા
આવ્યા કે પગતુ હાન પ્રમિદ્ધ થએલી આયુર્દીપ અથમાનામા શ્રી નરદાચાર્ય ॥ ગુ
ગોવિન્દ ભગવાનનો સ્પર્શ તત નામનો અથ અવતારકતા જણાય કે કે તે ગમ રાનને પશુ
પ્રાચીન મપ્રદાય હતો, અને તે મપ્રત્યક્ષ પાનજી, જાગી નાગાર્જુન વિગેરે ગો થઈ
ગયા છે, આ દર્શનના અનુયાયીઓ ચિદાત્માને ગમ પ માને , આ પ્રતિતા કે , ,
“ ન મિદ્ધગમ પ્રાપ્ત થાય તો પૃથ્વીને જગ મળે વિના રી રકુ ” આ અમાધ્ય મિદ્ધિમા
તણાઈ રણુઓ દાનજર્ગમા વર્ણવના જગ દર્શન ધાર્મિક જેવા થઈ નાના જણાય ,
પગતુ આ મિદ્ધાન્તમા એક મોગે ગુણુ અ છે કે દેહની અવગણના કે રાગો જે રમિદ્ધાન્ત
, તે ખાગ છે, મોક્ષ પ મોગે પુ પાર્થ નાન વિના મિદ્ધ થતો નથી ના . અન્યામ વિના
મિદ્ધ થતુ નથી આ અભ્યાસ દેહની ચિયગતા વિના મનતો નથી મિદ્ધ મર . દેહ ॥
ચિયગતા જેઓ પ્રાપ્ત કરી રક છે, આ આત્માની મપતિ મેશરી મધ કે તેઓજ પ
મેશરી માયી ઉપામના કરી રા , ગોવિંદાચાર્ય એક અર્થ બધે છે -

નરિ દેહેન કયચિદ્ વ્યાધિ જરામરણદુઃસ્વપિધુરેણ
દેહની સ્થિતતા પરના ક્ષણમધુરેણ મૃત્મ તદ્વચ્ચોપામિતુ શસ્યમ્ ॥
તનાની ઉપાસનામા યજ્જરયા જર્જરિત કામધ્વાસાદિ દુઃસ્વવશમાપ્તમ્
જરના છે યોગ્ય તન્ન સમાર્ધો પ્રતિજ્ઞતપુન્દ્રીન્દ્રિયપસરમ્ ॥
અસ્મિન્નેવ શરીરે યેષા પરણાત્મનો ન મવેદ
દેહત્યાગાદ્ધર્વ તેષા તદ્વચ્ચ દરતમ્ ॥

ब्रह्मादयो यजन्ते यस्मिन् दिव्यां तनुं समाश्रित्य
जीवनमुक्ताश्चान्ये कलापन्तस्थायिनो मुनयः ॥
तस्माज्जीवनमुक्तिं सभीहमानेन योगिना प्रथमम्,
दिव्या तनुर्विधेया हरगौरीसृष्टिसंयोगात् ॥

“ વ્યાધિ જરા મરણના દુઃખોથી સપડાયેલા ક્ષણભંગુર દેહ વડે મહત્તમ જ્ઞાનની શી રીતે ઉપાસના થાય ? જે દેહ જરાથી જર્જરીત હોય, ત્રાસ દિશ્કાદિ દુઃખોથી પરવશ પડેલો હોય તે દેહ સમાધિને લાયક નથી, કારણ કે તેમાં બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયોની પ્રવણુ ધારણ શક્તિઓ લણાઈ ગયેલી હોય છે, જેઓ વર્તમાન દેહમાં પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતા નથી તેમને મરણ પછી જ્ઞાનુ છેલું ઘણું રહે છે. દિવ્ય તનુને ધારણ કરી જ્ઞાનાદિ પરમાત્માનુ યજન કરે છે, તેવી રીતે જીવન્મુક્તો અને હરપાન્ત સ્થાયિ મુનિઓ પરમાત્માને યજે છે. જે યોગિ જીવન્મુક્તિની હઠિજ રાખે છે તેણે પ્રથમ હરગૌરીના યોગ વડે દિવ્ય તનુને સંપાદન કરવું જોઈએ. ”

ઉપરનાં વાક્યોથી સ્પષ્ટ થયે છે કે રસેશ્વર દર્શનનો મર્મ દેહને રિશ્વર યનાવી પરમાત્મા સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે, કાંઈ ભોગ ભોગવવાનો નથી. અને આ દર્શનની પીઠમાં દેશ્વરપરાયણતા રહેલી છે.

વૈશ્ણવ સંપ્રદાયો.

વિશિષ્ટ અદ્વૈત દર્શનની ભૂમિકા ઉપર સ્થાયેલા શ્રી રામાનુજ આચાર્યના શ્રી સંપ્રદાયના (સને ૧૧૨૭) અનુયાયીઓ ગુજરાતમાં ગાડુ નથી, તેમ વિશિષ્ટ અદ્વૈતદર્શનનો પૂર્ણચત્ર સંપ્રદાય અથવા જ્ઞાન સંપ્રદાય પણ ગુજરાતમાં પ્રવર્તતો શ્રી સંપ્રદાય અને તેની નથી. પરંતુ શ્રી રામાનુજ આચાર્યના સંપ્રદાયમાંથી પૃથક પડેલા શાખા-પ્રશાખાઓ. રામાનુજી પંથના સાધુઓ ગુજરાતમાં છે આ પથમાં મુરદાસ, તુતસીદાસ આદિ મહા ભક્તજનો થઈ ગયા છે, અને ત્યારે વાસુદેવ સકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન, અને અનિરુદ્ધ આ ચાર ગ્રંથમાં મૂલ શ્રી સંપ્રદાયના અર્ચનનું પ્રાધાન્ય હતું, ત્યારે આ પથમાં અવતારવાળા શ્રી રામચંદ્રની ભક્તિનું પ્રાધાન્ય છે; આ પરપરામાં થયેલા કબીર વિશિષ્ટ અદ્વૈત કરતા કંઈક કેવલ અદ્વૈત પક્ષપાતી થયા છે નાનકે તે પથમાંથી પાંચમી શીખ ધર્મની અવાન્તર શાખા સ્થાપી છે, અને સતનામી, સાધનાપથી અને ખાસ અમદાવાદમાં દાદુપથી (સને ૧૬૦૦) આ શાખાની પરંપરામાં થયા છે. પ્રખ્યાત નિશ્વલદાસ, સુદરદાસ, વિગેરે મહાત્માઓ આ પથમાં થયા છતાં કેવલ અદ્વૈતનો મહિમા ગાનારા થયા છે,

પ્રાચીન ભાગવત ધર્મની પ્રણાલિકામાં ઉતરી આવેલા વિશિષ્ટ અદ્વૈત સંપ્રદાય અને તેની અવાન્તર શાખાઓમાં ચિદ્ર અને અચિત્-જીવ જગદ્ધી વિશિષ્ટ જ્ઞાન-જેને નારાયણ સંજ્ઞા આપવામાં આવે છે તેની ભક્તિ અને પ્રપત્તિ મોક્ષમાં મુખ્ય સાધન માનવામાં આવે છે.

ત્રિશિષ્ટ પંચજ્ઞાન યજ્ઞન શ્રી મત્રાપચારા પ્રતિમાઓમા (અર્ચોમા ગમોદિ અવતારો

ગંગોત્રીમા (વિભવમા), નામુવે, મહાપણુ પ્રભુન્ન, અને અનિરુદ્ધ

શ્રી સ પ્રદાયતા પૂજ્ય ઓ આગ આગ દૂદમા, અને મર્વ છવોમા અધિનામ હોગી ગુહ્યા

પદાર્થો

અનર્ચોમી ઇશ્વરમા હગાનુ વિધાન છે આ મત્રાપ જે કે લક્ષિત

પ્રાન છે, અને વિષ્ણુ દેવતાના જ મહત્વો ગાનાર છે તેપણુ તેની તત્ત્વદષ્ટિ ધણા ઉડી છે કેવન અદ્વૈત અને ત્રિશિષ્ટ અદ્વૈતના મુખ્ય મત-ગોમા કેના પ્રદાગતો ભે છે તે નીચેના પ્રાદ્યથી મમળાને -

કેવલ અદ્વૈત અને ત્રિશિષ્ટ અદ્વૈતના દર્શનનાં મત-યોમાં ભેદ

કેવલ અદ્વૈત દર્શન પ્રમાણે

- ૧ આત્મતત્ત્વ એકજ છે, અને અ ય પ્રાઇ પણુ પરમાર્થ મત્ત પરમાર્થ નથી
- ૨ આત્મા મનુષ્ય વિજાતિય, અને સ્વગત ભે-વિનાનો અખડક ગમ છે
- ૩ આત્મા નિર્રિગ છે આત્મા છે, તેવો છે છત્યાનિ પ્રદારે વર્ણવનાને અશક્ય છે
- ૪ નિર્રિગ છે માટે નિર્ગુણ છે તેમા દયાણુકાગ્નિ ગુણોનો પણ વાગ્તવ મલ્લાન નથી.
- ૫ જ્ઞાનરૂપ ગુણુ પણુ તેમા નથી, પરંતુ પોને જ્ઞાનરૂપ છે
- ૬ આત્મા આત્મા ખી ગીતે નાના નથી, અને નાના તરોરે માન ઉપચાર થાય છે
- ૭ પરમાત્મા પોતાના જે દૃઢ નિત્ય છે, અને અલ્લાનથી-અદ્વિતીય છે
- ૮ ખરી ગીતે નેત્રવ પણુ તેનામા નથી, પોતે પોતાનો આત્મ્ય અને વિષય પો એ અમલન છે
- ૯ ઉપગના કાગ્જોની ક્ષણ અદ્વૈત છે

ત્રિશિષ્ટ અદ્વૈત પ્રમાણે

- ૧ ચિદ અને અચિદની ત્રિશિષ્ટ આત્મા એક છે, અને તેના નગીચી પૃથક્કા, પાથ સત્ નથી
- ૨ આત્મા સ્વભાવની જવારી, અને વિગ્નતાન જ પાથોવી અને સ્વગત દયાણુ-ગ-ગુણોથી લિન્ન છે અર્થાત્ અનર્ગત ભેવાળો છે
- ૩ આત્મા સવિગ્ન છે, મર્વગત્ત્વ, નિત્યત્વ વ્યાપિત્વ છત્યાદિ વિગેયપુત, અને તે તે ગુણોદારા વર્ણવી શકાય તેવો છે
- ૪ આત્મા સ્વભાવની જ નિપાપ, અને કેનાયુગુણોથી ભગ્નક છે તેમા અગુન ગુણોનો મલ્લાન નથી
- ૫ જ્ઞાનસ્વરૂપ થતા જ્ઞાનગુણના આત્મ્ય પ છે ગુણુજ્ઞાન સ્વ પ જ્ઞાનની જૂઠા છે
- ૬ આત્મા વસ્તુન તે નાના છે અને તેથી વિનાતા છ-અણના-કે-એવા અવદાન થાય છે
- ૭ પરમાત્મા સ્વભાવ દૃઢનિત્ય છે અને નિરોધરૂપે પરિણામિનિત્ય છે ત્રિશિષ્ટરૂપે અદ્વિતીય છે
- ૮ નેત્ર તેનામા છે ગુણુજ્ઞાન સ્વરૂપ નાના-ગતા જૂઠા, નેત્રાથી આત્મા જ્ઞાનનો આત્મા-ઓ જ્ઞાનનો વિષય થઇ નકે છે
- ૯ ક્ષણ અદ્વૈત ખર્ષ પણુ તે પ્રદાગત અદ્વૈત

૧૦ પરમાત્મા સન્માત્ર હોવાથી જ્ઞાન પણ સત્તારૂપ છે, સર્વસ્તુને વિષય કયું નથી.

૧૧ માયાના ઉપાધિને કાર્મ પરમા માનું હૃદયરત્વ છે, અવિદ્યાના ઉપાધિને વધ તેજ આત્માનું હૃદયરત્વ છે. જડ વિશ્વ પ્રાતિભાસિક હોવાથી મિથ્યા છે. આ રીતે એકજ તત્ત્વ છે.

૧૨ પરમાત્માથી અભિન્ન છતાં ભિન્નવત્ દેખાતી ત્રિગુણાત્મિકા પરમાત્મશક્તિને અજ્ઞાન, માયા ઇત્યાદિ શબ્દથી ઓળખવામા આવે છે. તે ઉપાધિથી યુક્ત પરમાત્મા જગત્ની મધ્યપ્રકૃતિ છે

૧૩ અજ્ઞાન વડે પરમાત્મામાં જગદ્ ભાસે છે. આને વિવર્તવાદ કહે છે.

૧૪ પરમાત્માના વિવર્તરૂપ આ પ્રાતિભાસિક જગત્ મિથ્યા છે, સત્ય નથી.

૧૫ અનિર્વચનીય જગત્ અજ્ઞાન દ્રોણથી ભાસે છે તેથી જ્ઞાનપ્રક્રિયામા અનિર્વચનીય ખ્યાતિનો સ્વીકાર છે

૧૬ શુદ્ધિરજત સ્થલે છીપમાં રૂપાનો ભાસ થવાના ભ્રમ સ્થાને-તથા સ્વપ્નમાં અનિર્વચનીય પદાર્થો માત્ર ભાસે છે

૧૭ શાસ્ત્ર પણ જગત્મા પડતું હોવાથી અસત્ય છે તોપણ સ્વપ્ન પદાર્થવત્ તત્ત્વજ્ઞાનના સાધનરૂપ થાય છે.

૧૮ અર્થ જ્ઞાનના સાધનરૂપ પ્રમાણો છ છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ અર્થાપત્તિ અને અનુપલબ્ધિ.

૧૯ પ્રમાણ વડે જે જ્ઞાન થાય છે તેમા અંતઃ કરણ જ્ઞાનનું અભિવ્યજ્ઞ છે

૨૦ પરમાત્માથી અભિન્ન હોવા પછી પરમાત્માની પેઠે જ્ઞાનરૂપ છે અને જ્ઞાનના આશ્રયરૂપ નથી તેમનું જ્ઞાનત્વ કહેવાય

નહિ. પરંતુ પ્રકારિતું અર્જન. અદ્વૈતા હવે અને જડ પદાર્થો પ્રકાર છે તે અનંત છે પરંતુ તે જેનો પ્રકાર છે એવું પ્રકારિ અદ્વૈત છે.

૧૦ ગુણજ્ઞાન મન્માત્ર નથી પરંતુ મનાને વિષય કરનાર છે.

૧૧ પરમાત્મા અવ્યય હવે તેના મર્ગરૂપ હવે અવ્યય, અંત જડઅવ્યય તેનાથી ભિન્ન છે તેથી ચિદ્ અચિદ્, અને હવે એવાં ત્રણ તત્ત્વો છે.

૧૨ પરમાત્માથી વાચના વૃદ્ધિ ત્રિગુણાત્મક પ્રધાન જગત્ની મધ્ય પ્રકૃતિ છે.

૧૩ પ્રધાન પાંચ અંતર્ગતી હૃદયના સાન્નિધ્યને કારણે જગત્નાર પશ્ચિમ મધ્ય છે. આને પરિણામવાદ કહે છે.

૧૪ પ્રધાનના પરિણામરૂપ જગત્ સત્ય છે. મિથ્યા નથી

૧૫ વસ્તુતઃ સાચું જગત્ દેખાય છે તેથી જ્ઞાનપ્રક્રિયામા અભિવ્યજ્ઞનો સ્વીકાર છે.

૧૬ શુદ્ધિરજતમાં, અને સ્વપ્નમાં સત્ય પદાર્થો ભાસે છે એટલે કે જે હોય છે તેજ ભાસે છે.

૧૭ શાસ્ત્ર સત્ય હોવાથી તે તત્ત્વજ્ઞાનનું સાધન છે. અસત્યમા સત્યની ઉપત્તિ થાય નહિ.

૧૮ અર્થ જ્ઞાનના સાધનવૃત્ત પ્રમાણો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ-એ ત્રણ છે

૧૯ પ્રમાણો વડે ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન હવેમાં હોય છે

૨૦ પરમાત્માથી ભિન્ન હોવા પરમાત્માના શરીરમત્ છે છતાં જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા જ્ઞાન ગુણવાળા છે અને તેમનું જ્ઞાનત્વ અર્જ

તે તે અતઃકણ્ય પ ઉપાધિને લખને
દેનાય છે

૨૧ જ્ઞાનના આશ્રયરૂપે અહ પદાર્થ જીવન છે
અર્થ અતઃકણ્ય પ વિશેષ છે એટલે
અહ કાગ છે જીવાત્મા અહ નામનો
ખરો અર્થ નથી

૨૨ જીવ વિષુ છે

૨૩ જ્ઞાનને જીને મર્ જીગના અવયવોમા
તે દેનાય છે

૨૪ જીવના હોવાથી જીને જીને એક
છે, જીવનું અતઃકણ્ય ઉપાધિ નીચે છે

૨૫ વિવેક, વિગત, શમાદિ છ જીવો મપતિ
અને મુમુક્ષુતા પડી જીવનિયાગરૂપ
મિમામા શાસ્ત્રનો આગમ છે

૨૬ પ્રત્યક્ષ મામત્રી જીવી હોય તો શા પડ્યું
પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો જનક થાય છે

૨૭ મદારાગો વડે આત્મજન પતો માક્ષાત્કાર
થતાજ અવિદ્યા નિહત થાય છે

૨૮ મુખ દુ ખરી પડે આત્માનો માક્ષાત્કાર
થયા પડી જીવનાજ મોક્ષ મિદ થાય છે

૨૯ પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થતા જીવ હૃદય
પડી જીવ પાવત્રિયતિ પ મોક્ષ થાય છે

૩૦ જીવનાવગતિ મગજ પડીની થાય તે
વિવેકમુક્તિ કહે છે

૩૧ મુનિમા અદભાસ પોનો નથી

૩૨ મુનિ મમો જીવ મનનો બ પોનો નથી

૩૩ આ અવગતિમા નથી પડી જીવ નથી,
મા મુખ પડ્યું થી

છે, ઓપચાગિ નથી

૨૧ જ્ઞાનના આશ્રયરૂપે અહ પદાર્થ જીવન છે
તેનાથી પૃથક અહ કાગ નામનો પદાર્થ નથી

૨૨ જીવ આપુ છે

૨૩ જ્ઞાનકાગ મર્ જીગના અવયવોમા તે
પ્રમરલો છે

૨૪ જીવો નસ્યુત અનેક છે જીવનું અતઃક
પડ્યું તે પ્રકાગનું અતઃકણ્ય છે એટલે કે
જીવનતિ એક છે

૨૫ કર્મ જીવના જ્ઞાન પડી જીવનિયાગનો
આગમ છે

૨૬ રામત્રી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન પદાર્થ હોય છે,
જીવ અપદાર્થ હોતું નથી

૨૭ મદારાગો વડે ઉત્પન્ન થતી ભાવના અથવા
ઉપામનાની દળનારો પદાર્થ પ્રમત
થાય છે

૨૮ નીકિત જીવની વિદ્યમાનતા મમો મુખ
દુ ખતો અનુભવ આવરણ હોવાથી જીવતા
કદી મોક્ષ થતો નથી

૨૯ પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થતા પડી નાદિદે
પડ્યા પડી દિવ દેવની પ્રાપ્તિ થાય છે
અને પરમાત્મા માથે પદમ માન્ય થાય છે

૩૦ મગજ પડી નિ પડતું મન્યા પડીત
પદાર્થનું માત્ર મેગવતું અતઃક મુનિ છે

૩૧ મુનિ અવગતિમા પડ્યું અવગતિ દાય છે

૩૨ મુનિ મમો પડ્યું જીવ મનનો ને દાય છે

૩૩ આ અવગતિમા દુ ખતો વિદ્યા મુખનું
આધિમ્ય અવગતિ છે

શ્રીરામાનુજ આચાર્યના સંપ્રદાય અને તેની આવન્તર શાખાઓના આગ્રા અનુચાર્યો-
ઓમા અનુક્રા, મૃદુતા, પવિત્રતા, ઈત્યાદિ ધણા આકર્ષક ગુણો ઝળકે છે, ત્યારે કેવલ
અદ્વૈત મન્યાસપરાયણ છે. ત્યારે વિશિષ્ટ અદ્વૈત કલ્યાણપરાયણ આ સંપ્રદાયના સાધુ
પુરુષો જનતાનાં હિતના કાર્યો કરવામા ધણી સારી સહાનુભૂતિ આપે છે. જગતને તૃણવત
ગણવાની ખુમારી, અને જગતમાં કલ્યાણ ગુણોની વૃદ્ધિ કરવી-આ બે ભાવનાઓ કેવલ
અદ્વૈત અને વિશિષ્ટ અદ્વૈતના દર્શન બેદથી પ્રકટેલી છે. દર્શનબેદ હોવાથી તથા ભાવનાબેદ
હોવાથી કૃતિમા પણ બેદ હોય છે. જગત તુચ્છ છે. માયિક છે-એ મતન્યના પ્રભાવથી
જનકલ્યાણના કાર્યોમા કેવલ અદ્વૈતીને આવેશ આવતો નથી, ત્યારે જગત સાચું છે: પ્રભુનું શરીર
છે-એ મતન્યના પ્રભાવથી વિશિષ્ટ અદ્વૈત વિશ્વહિતનો આવેશ પ્રકટાવે છે.

કેવલ અદ્વૈત અને વિશિષ્ટ અદ્વૈતના મધ્યમા શુદ્ધ અર્થનો જેવા કારમીરકાનો શેવ
સંપ્રદાય છે તેવો વૈખણેવાનો પુષ્ટિ સંપ્રદાય છે. આ સંપ્રદાયનું મત
શુદ્ધ અદ્વૈતનો પુષ્ટિ ખરી રીતે શ્રીશકરાચાર્યના પહેલા થઇ ગયલા વિષ્ણુ સ્વામીના
સંપ્રદાય. સિદ્ધાન્તમા રહેલું છે, પરંતુ તે સંપ્રદાયનો પુનઃ ઉદ્ધાર સોળમા સદ્કામા
શ્રી વલ્લભાચાર્યે કર્યો છે. આ સંપ્રદાયમા માયાના સ્પર્શ વિના બ્રહ્મ-
તત્ત્વ જેને વિષ્ણુ, કૃષ્ણ ઇત્યાદિ દેવભાવથી ઓગળવામાં આવે છે તે હવ તથા જગત
રૂપે પરિણમે છે, અને પરિણામ પામતા છતાં તે અવિદ્યત ભાવવાળું રહે છે. જેમ મુવર્ણ
ધરણના રૂપમા પલટાય તોપણ સુવર્ણરૂપે ઓગળાય છે, તેમ બ્રહ્મ હવ જગત રૂપે જે
પરિણમે છે તે માત્ર લીલા રૂપેજ પરિણમે છે-આ સ્થિતિને અવિદ્યત પરિણામ કહે છે
જેમ પ્રત્યક્ષિજ્ઞા દર્શનમાં હવતે શિવ તરીકે ઓગળવાનું છે તેમ પુષ્ટિ સંપ્રદાયમાં હવ,
વિષ્ણુ ભગવાનનો પ્રસાદ મેળવી મર્યાદાભાવથી છૂટે છે.

શ્રવણ કીર્તનાદિ નવ પ્રકારની સાધન ભક્તિવડે સાધ્ય પરાભક્તિ સિદ્ધ થવાથી મોક્ષ
થાય છે. નારદ તથા શંકરિત્યાદિ મહર્ષિઓના ભક્તિસૂત્રોમા
ભક્તિનું પ્રાધાન્ય અને પરમેશ્વરમાં નૈસર્ગિક પ્રેમને પ્રકટાવવાનું જે વિધાન છે, તેનું બીજ
જ્ઞાન વૈરાગ્ય ગૌણ છે-અન્દોગ્યની શાંકિત્યવિદ્યામાં, અને નારદસનતકુમાર ગંવાદમા છે, અને
તેની પરપરામા તત્ત્વજ્ઞાન ગૌણ અને ભક્તિનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારી
હવાતમા, અને પરમાત્મામા અસાશિભાવ, અથવા કાર્યકારણભાવ પ્રમાણભૂત મનાતા
ભક્તિદ્વારા ભેદવિજ્ઞાપન કરવાનું ઉપસ્થિત થએલું જણાય છે.

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યની ગુરુપરપરા વિષ્ણુ સ્વામીથી જ્ઞાનદેવ, તેમનાથી નામદેવ, તેમ-
નાથી ત્રિલોચન અને તેમનાથી શ્રી વલ્લભ-એમ ઉતરી આવેલી જણાય છે. શ્રીમદ્ વલ્લભા-
ચાર્યના પુત્ર શ્રી વિકૃત્તનાથજીના સાત પુત્રોની સાત ગાદીઓના આચાર્યો વડે આ સંપ્રદાય
પ્રસારને પામેલો છે અને ગુજરાતમા આ સંપ્રદાયના મનુષ્યો ધણા છે.

ઉપર કહી ગયા તેમ, જેમ કેવલ અદ્વૈત સંપ્રદાયના ધર્મમા તત્ત્વજ્ઞાનના અભાવે ત્યાગનાં
આડંબર વડે અપધર્મતા ઉભી થવા સભવ છે, જેમ વિશિષ્ટ અદ્વૈત
ભક્તિનું નિર્દોષ સ્વરૂપ સંપ્રદાયમાં પણ સાચી પ્રપત્તિના અભાવે આહાર શુદ્ધિની ભાજગડવડે
અપધર્મતા ઉભી થવા સભવ છે, તેમ શુદ્ધ અદ્વૈતશાખામા ભક્તિનું
નિર્દોષ સ્વરૂપ ન સમજાય તો મનુષ્ય શરીર માત્રના સતર્પણવડે
ઉભી થાય. અપધર્મ જામે છે. આ દોષો સંપ્રદાયના દર્શન, ભાવના અને કૃતિઓ

પણેનો સમન્વય ન થનારી ઉભા થાય છે જેઓ ગુદ્ધ વિશ્વનાળા દોષ છે તેઓ મત્ર
દાયના લક્ષ્યની મિદ્ધિ ડગી શકે છે

આ મત્રદાયના આચા ભન્તજનો જનજનપનિર્ભય દોષ છે ભગવાનના પ્રેમથી ગા
યેના દોષારી હોયના પ્રમન દોષ છે અને સમાગ્ના મત્રના મધુર
પુષ્ટિસ પ્રદાયના સાચા ભાવાને મમજવાની કુશળતાનાળા દોષ છે
અનુયાયીઓના આકર્ષક શુભો આ મત્રદાયના આચાર્યશ્રીએ પ્રસ્થાપનથી ઉપગ્રહ લાખ્યો ગ્રન્થ
છે, અને તેમના ઈર્ષનના પ્રયોગી મરીગ શોધખોળ થવાથી મત્રદાય
પિશુદ્ધિની મારી મમજણુ ઉછળતી પ્રગ્મમા થસા સભવ મહુ છે

ગુરુગતમા મદાચારની મારી છાપ આપનાર અને જડ મનુષ્યોને સુનીતિના માર્ગે
વિગિષ્ટ અદ્વૈતદર્શનવાળો ચલાવવામા મગ્ન ઉપદેશ આપનાર શ્રી મહાજનનદ ગ્રામીના છેવટના
શ્રી મહાજનનદસ્વામીનો તાતજનાં મુત્ય પ્રયત્ન પ્રતિ પ્ધાન ખેચવાની જરૂર છે, તેમના
ઉદ્વેગસ પ્રદાય મત્રદાયને ઉદ્વેગમપ્રદાય નામ આપવામા આવે છે

શ્રી મહાજનનદ ગ્રામીએ ધર્મ પ્રમાણુ મસ્તૂત લાપા દાગ કરવા કરતા લોહભાષામા
વર્તુ છે, અને તેટલા અશમા તથા તેમના જીવનની માણે લીધે
શ્રી તાલનદ સ્વામીના અને પાગકા સિદ્ધાન્તો માથે દ્વેષ શુદ્ધિના અભાવને લીધે ગુરુગતના
૪મ સિદ્ધા તનો મર્મ તેમને અવાચીન કાળના ગોતમ શુદ્ધ કહીએ તો તેમા અતિશયોક્તિ
નથી તેમના મત્રાવનુ ઈર્ષન વિશિષ્ટ અદ્વૈત છે, અને ધર્મ, જ્ઞાન,
વૈગન્ય ઉપગત ગૈરો ઐશ્વર્યની દિમત આપે છે, ત્યારે આ મત્રાવનાળા 'સ્વધર્મ, આત્મ
જ્ઞાન, વૈગન્ય, પોતાના મરુપનુ જ્ઞાન અને પોતાની મહાભ્યે મહિત ભન્તિ'—એ પાત્ર
મુખે મત્તવના માને છે શ્રી મહાજનનદના ઉપદેશ વાચેતો મત્રદ જે રચનામતમા
થયો છે, તેમા આ પાત્ર મુખે મિત્તા લોહ ભાષામા મગ્નતાથી ડોષે છે પોતાના મિદ્ધા
ન્તનો મર્મ તેમણે સ્પષ્ટ રીતે નીચે પ્રમાણે પોતાના રચનામતમા દબો છે —

‘ અમારો અભિપ્રાય તે થોડાકમા બો કહીએ જે જેની રીતે મદગ ગ્રામીએ અદ્વૈત
મહાનુ પ્રનિષાન કર્યું છે તેને વિષે તો અમારે અચિ નથી તથા ગમાનજ ગ્રામીએ જેની
રીતે સુર અસુર થકી પર જે પુરોત્તમ ભગવાન તેનું નિરૂપણ કર્યું છે તે પુરોત્તમ ભગ
વાન વિષે તો અમાર ઉપામના છે તથા ગોપીઓના જેની તો એ પુરોત્તમ ભગવાન
વિષે અમારે ભક્તિ છે તથા મુડગના જેના તથા જગ ભગના જેના અમાર રંગ પ છે
મો આત્મનિર્ગ છે એની રીતે અમારો અભિપ્રાય તથા અચિ ક ત અમારી રાતાએ
જીતે તથા અમે માન્યા જે અમારો મત્રાવના પ્રથ મેળે ડગીને ને પરાપ વિચારીને
જુએ તો જે શુદ્ધિમાન દોષ તેના જાવામા આવે છે

આથી શ્રી મહાજનનદના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેમનું જ્ઞાન સિદ્ધિત અડ ૧ છે તેમની
જ્ઞાનના પુરોત્તમ એટલે સુર અને અસુરથી પર રમ્પુ વિચાર છે નથી માત્ર ૧૫૧ શ્રી ૭
મત્રાવના અવનારી ડગી મા રીનારી છે, એવો જ્ઞાન રંગ ૧ માધનો ભગિના રંગોત્ત
૧૧૬ રીમદો

નવા જમાનાના કેળવણીના સ્ત્રી પુરુષોને સપ્રત્યક્ષધર્મોના આચાર વિચાર ન રૂઝે તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ ધર્મનિત્યનો નિર્ણય તેઓ સ્વતંત્ર શુદ્ધિથી કરી ધર્મ શૈથિલ્ય કરતા શકતા હોય, અથવા તો દૈન, દૈના, દૈત, અથવા અદૈત દર્શનના સામ્રાજ્યાધિક ધર્મ કાંઈ પણ દર્શન ઉપર પ્રાચીન સમયમાં જે મીમાંસા થઈ છે તે બંધન વિશ્વવ્યવ- મીમાંસાનો ન્યાયાનુસાર સ્વીકાર થતો હોય તો તે દર્શનને અનુસાર સ્થાપના ઉપયોગી છે. તેમણે ઇશ્વર વિષયક ભાવના ઘડી જરૂરી છે, અને તે ભાવનાનુસાર તેમના જીવનની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ સ્વયં જરૂરી છે અને ભા. ૧૦

સારી ભાવના અને કૃતિની યોજના કરે તોજ તેઓ ધાર્મિક જીવન ગાળતા ગયા. તેમ થાય તોજ ધર્મપાત્રન જન્ય શાંતિ મળવા સંભવ છે. પરંતુ કેવળ ધર્મનો વિચાર કરવા માત્રથી, અને આચારને મગવડીઓ પદાર્થ માનવાથી તો ધર્મશૈથિલ્ય વિના બીજી કંઈ પરિણામ પ્રકટે નહિ, અને ધર્મની શિથિલ ભાવનાવાળા મનુષ્યા સમાજનું નાવ ઇટ ભસિ તરફ લઈ જવાને બદલે હાલ ડોલ કરે, અને સમાજના બધારણુમાં ધર્મને ગોણ કરી અર્થ તથા કામને પ્રાધાન્ય આપવાનાં જે માફ પરિણામો પ્રકટે તેમાં તેઓ નિમિત્ત થવાનો સંભવ ઉભો કરે છે એ પ્રત્યેક વિચારશીલને સમજાય તેમ છે.

સપ્રત્યક્ષ ધર્મોની કાળી બાજુ છે તે કાંઈ ના પાડતું નથી, પરંતુ તેની ઉજળી બાજુ અસક્ષ્ય કરવા જેવી નથી, અને કેવલ અસાંપ્રત્યક્ષ સ્વૈર ધર્મચરણ ઉપસ હાર. કરવા કરતા સાંપ્રત્યક્ષ ધર્મનું વિવેકથી પાત્રન કરનાર વિશ્વવ્યવ- સ્થાપના વધારે ઉપકારક છે એજ આ વિષયચર્ચાનું તાત્પર્ય છે ધર્મ વસ્તુનો નિર્ણય થયા પછી અને ભાવના તથા કૃતિનો બગાળર યોગ સિદ્ધ થયા પછી ‘સર્વતત્રસ્વતત્ર’ રહેવાને કાંઈ ના પાડતું નથી. પ્રાચીન મહર્ષિઓ તે પદ્ધતિને તે ને તત્રની શિષ્ટમર્થાદાના પાલન વડે મેળવી શક્યા હતા. પરંતુ ધર્મ કંઈ સ્વર શુદ્ધિથી ઉભો થયેલો પદાર્થ નથી, પરંતુ આત્માના વિકાસનું આત્માએ ઉભું કરેલું સયમનું બંધન છે. જેઓ યથાર્થ સંયમી થાય તેઓજ ધર્મ રહસ્યને સમજે છે, અને તેઓજ ધર્મનું વિધાન કરી શકે છે. સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્મા પણ તેનેજ આવિરાવીર્મણધિ એ પુનિ અનુસાર હૃદય તથા નેત્ર આગળ પ્રકટ રહ્યા કરે છે.

લા ૩૧-૩-૧૯૨૦

નર્મદ.

